

K 29739
2

სტეფანე კონს. ძე ზუბალაშვილის ხსენებისა და სახელის სახსრად.

მ. ს. 2016-2412

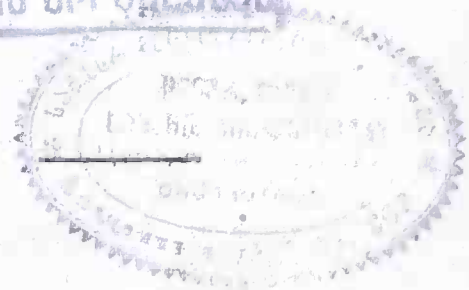
სამცხე-საათაბაგო

ისტორიული და ეთნოგრაფიული ცნობები ხალხზედ, ვაჭრობაზედ, კათოლიკობასა და მათ სამღვდელობაზედ და სხვანი.

K 29739
2

აღწერილი და დაბეჭდილი
ზ. ჭიჭინაძისგან.

თბილისი

თ ბ ი ლ ი ს ი

მსწრაფლ-მბეჭდავი ა. რ. ქუთათელაძისა, ნიკ. ქ. № 21.

1905

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 4-го Юля 1905 г.

„სამცხე-საათაბაგოს“

ჩვეება მკითხველთადმი

„სამცხე-საათაბაგოს“ — შესახებ, ორ ნაწილად გავყავ, ერთი წიგნი უმეტესად შეეხება მესხეთ — ჯავახეთის აღწერას, ქართველ ქრისტიანებს, ქართველ კათოლიკებს და სხვათაგ. ამასივე არის ანუ-ხსული ზოგი რამ ნაწილები ოსმალეთის საქართველოს ქართველ კათოლიკობაზედ. უმეტესი ნაწილი ამ წიგნების ცალკეც იყო და-ბეჭდილები. ეხლა ვგეგმა იგინი ერთად ავიბეჭდოთ, თუ რამ სადმე რამე ცნობა აქვინდა შესავსები, ისიც დაურთეთ და ეხლა ვგეგმა ესენი ცალკე დაბეჭდეთ.

ასე ცალკე დაბეჭდვის დიდი მსურველი იყო ჩვენ მიერ ზატოვის ცემით მოხსენებულ სტეფან კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი, ამის ხატვრა გახლდათ ორივე წიგნის ცალკე-ცალკე, ან ერთად დაბეჭდვა. მეორე წიგნი „სამცხე-საათაბაგოს“ შეეხება ოსმალეთის საქართველოს და ქართველ მკვლევართებს. ქართველ მკვლევართების შესახებ სტეფან კონსტანტინეს ძე გავერგებულ იყო. 1901 წ. „ქართველების კათოლიკობა“ რომ დაბეჭდეს, ამ წიგნის ერთი ცალი გადაგეცდი, წაეკითხა და განცვიფრებაში მოსულიყო, როგორც ღვთის მოსაზრი კაცი, შეითხა: თუ ამ ხალხს რა უნდა ეშველათ? მე ბევრი რამ უამბე, ჭერეთ წიგნების ბეჭდვის შესახებ და მეორე ვთხოვე შემდეგო:

ბათუმში, რომ ჩვენი წერაკითხვის სამართველოს სკოლა რომ გადაკეთდეს ქართველ მკვლევართ სსსულიერო სკოლად. აქ გამოიზარდნენ მომავალი ხოჯები და მოღვაწეები. მოღვაწეებს ვგეგმა საგნები ქართულად და რუსულად ვასწავლოთ, ხოლო „ეურანი“ კი არაბულს ენაზედ, ასევე ზოგი რამ ღირსების წესების ასწავლა, ამისთვის საჭირო

იქნება მხოლოდ ორი ღვთის მეტეველის ხაფიზ ხაჯის დაბარება სტამბოლიდამ. დანარჩენი ჩვენებური მასწავლებლები უნდა იყვნენ და უნდა ვეცადოთ რომ მომავალს მოვლებს ჩვენის ქვეყნის სიუვარულით ვზრდიდეთ და ვამზადებდეთ. ჩვენებურის მოქალაქობისადმი ზუსტივ საცემლად. ეს ცნობა სტეფან კონსტანტინეს ძეს დიდათ მოეწონა და მთხოვა ქართველ მაჭმადიანთ შესახებ წერილების წერა. რაც შეეხება სკოლის საქმეს, ეგეც მოხერხდება. მაგრამ სოფელმა აღარ აცალა.

ქართველ მაჭმადიანთ შესახებ მე მოვამზადე შემდეგი წიგნები: 1, ზეკანი. ვრცელი აღწერა. 2, აჭარა, ვრცელი აღწერა, 3, ლივანა, ვრცელი აღწერა. 4, მაჭახელი, ვრცელი აღწერა. 5, მურღულის ხეობა, 6, შავშეთი და იმერხევი. 7, ახმედ-თაშა ხიმშიაშვილი და სამცხის მდგომარეობა 1828 წლამდე. 8 ალი თაშა თავდგირიძე და მათი გვარის დალატი. 9, ოსმალეთის საქართველოს ისტორია, 10, თამარ მეფე, მათში შეკრებილის ამბებით. 11, ქართველ გვარის თაშები. 12 ქართველ მაჭმადიანთ სასულიერო წოდება. 13, მუჭაჯირი, ანუ ემიგრაცია 14 კინტრიში, ქაბულეთი და ბათუმის აღწერა. 15, „იარები“ ქართველ მაჭმადიანთა. 16, გურჯისტანის ქალი და მრავალ ცოლიანობა. 17, სწავლა განათლებით საქმე ქართველ მაჭმადიანთა. 18, მესხეთის და ჯავახეთის გაათათრება. 19, ქართველთ მაჭმადიანთ მოწინავე ზირნი და მათი თვით ცნობიერება. 20, ჭანეთი და ლაზისტანის აღწერა. 21, ნავოსნობა და გემოსნობა მათში. 22, ხელმოსნობა და ვაჭრობა და 23, „ფუნარა“ ანუ ხელ მოკლენი.

უკვლავ ესენი მზად არის ეხლა და როგორც ბედი გადაწვევტს საქმეს. ამ წიგნების ბეჭვდაც ისე აღსრულდება ქართველ მაჭმადიანთ სასარგებლოდ. ამას ჩვენ აქ მიტომ ვამბობთ, რადგანაც სტეფან კონსტანტინეს ძე ამას ვეღარ მოესწრა. მაინც ჩვენ მის სახელს იმოდენად ზუსტივს ვსცემთ, რომ უკვლავ ამ შრომასაც მის ხსენებას მიუძღვნით, მიტომ აქ მის სურათსაც ვათავსებთ. ეს არის ნიშანი მისის დიდის მამუღიშვილობის გამოხატვისა ჩვენ-მიერ.

სამცხე-საათაბაგოს გათათრება.

ქართველ კათოლიკეთ ერთმა მოძღვარმა თავის ქალაქებში წარმოსთქვა შემდეგი: ქართველთ გათათრების და ტანჯვა-ვაების ისტორია რომ დაიწეროს, 24-ს ტომზედ ნაკლები არ გამოვაო. ქეშმარიტად ეს ასე იქმნებოდა, რომ თავის ღროს ვისმეს ხელი მიეყო, ცნობები ეგროვებინა და თან ეწერა. ქართველთ გათათრება ადვილად არ მომხდარა. მას დიდი, ვრცელი ისტორია აქვს, სამწუხაროდ ამ გათათრების შესახებ-კი ჩვენ ბევრი არაფერი ცნობები გვაქვს. როგორც კვალაც გვითქვამს, ამ საგანის შესახებ არც „ქართლის ცხოვრება“-ში და არც სხვა ისტორიულს წიგნებში მოიპოვება რამე. ჩვენი ძველი მწერლობა ამაზედ ძღუემარებს.

მესხეთი და ჯავახეთი ოსმალთ აღრიდგანვე გაათათრეს. ლაზისტანი, არტაანი, არდანუჯი, ლივანა, აქარა, თორთოში, ოლთისი და სხვა უშორესი ადგილები გათათრებული არ იყო, რომ მესხეთის და ჯავახეთის ქართველებს გათათრება დაუწყეს.

1635 წ., ახალციხე ოსმალეთის მთავარ საფაშალიკო ქალაქად დაინიშნა და ფაშად დადგენილ იქმნა ბექა ათაბაგი, რომელიც პირველად გათათრდა და სახელად საფარა ეწოდა.

რადგანაც ახალციხეს ოსმალეთის მთავრობაც იმას სცდილობდა, რომ ამ ადგილის გარეშემო მცხოვრებნიც მუსულმანის სარწმუნოების მიმდევარნი ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქართველებს ძალით დაუწყეს გათათრება და ამ გათათრები-

სათვის მახვილსაც ხმარობდნენ. არც მესხეთ-ჯავახელნი აკლემდნენ მათ მტრობას. მესხთაგან მათ საქმე ძლიერ უჭირდებოდათ, ქართველთ გათათრება ერთობ უძნელდებოდა. მესხნი და ჯავახნი ჩვეულებრივის გმირობით ებრძოდნენ ოსმალთა სასულიერო წოდებას და არსად და არას დროს ადვილად არ ემორჩილებოდნენ. დროს ვანშავლობის და ჟამთა ვითარების მეოხებით, მესხნი და ჯავახნიც მოიღალნენ ბრძოლაში და ამიტომ, ზოგიერთს ადგილებში, იწყეს ბედის მორჩილება, სჯულის გამოცვლა. სჯულის გამოცვლას დიდად ერიდებოდა მესხელ და ჯავახელ ქართველთ დედაკაცობა. ამის საფუძვლად კმარა გავიხსენოთ თუნდა როსტომ ფაშა ჯაყელის ცოლის მაგალითი, რომელმაც დიდის ტანჯვით დასთმო ქრისტიანობა და ისლამს დაუკავშირდა. ამით დააწყნარა მან თავის ქმრის როსტომ ფაშის გული. სამცხეში ქრისტიან ქართველთ საქმე ისე გამწვავდა, რომ 1713 წ. ახალციხეში საქვეყნოდ იქმნა დახრჩობილი ელისე არქიმანდრიტი. ოსმალეთის მთავრობას საკმარისად მოგეზურდა ქართველ ქრისტიანებთან ბრძოლა, ისლამის ვრცელება და ამიტომ მესხეთსა და ჯავახეთში შემოიღეს ისეთი წესები, რაც ქართველთ გათათრებას ხელს უწყობდა.

აი. ეს წესებიც:

1) მოლის, თუ ხოჯისაგან მინარეთიდგან დაძახილ ლოცვის დროს, რომ ქრისტიან ქართველს ან გაეცინა, ან დაყვირებით გაეჯავრებინა, ან კენჭი ესროლა და სხვა ამ გვარნი, ამ ქართველს უსათუოდ სიკვდილით სასჯელი ელოდა და მამულების წართმევა. ეს ეპატიებოდა მაშინ, როცა იგი გათათრდებოდა.

2) ჯამეს წინ თუ გაეველო ქართველს და აქ რამე სიტყვა ეთქვა თათრის წინააღმდეგ, ან ჯამეში ლოცვის, ბანვის და სხვა დროს, იმას სიკვდილი ელოდა, პატიება მხოლოდ გათათრების მეოხების მოხდებოდა.

3) ქართველს აგინა თათარმა, შეუგინა ყველაფერი,

ქართველმაც პასუხი მისცა და სამგიერო გადუხადა სიტყვით, ან საქმით, და შეუგინა ზოგიერთი რამ სარწმუნოების მხარეები, მას სასჯელად სიკვდილი ელოდა, სიკვდილი ეპატიებოდა გათათრებით.

4) ქართველმა თუ თათრის სასაფლაოზე გაიარა და იქ დაპილწა, ამის სასჯელად ეკუთვნის დარბევა, მამულების წართმევა, ეს ეპატიება მხოლოდ-გათათრებით.

5) ქართველმა თათრის „მეჯლის“, ყადებს, მათ მასლათს და ხაფიზ (ღვთის-მეტყველი) ხოჯებს პატივი არ სცა მღივან-ხანაში, მის სასჯელად დარბევა და მამულების წართმევა, პატივი გათათრებით ელოდა.

6) ქრისტიანმა ქართველმა ქართველისაგან ფული ისესხა და აღარ მისცა, ან ფული დასტყუა და უარი სთქვა, ამხანაგი იყო და ამხანაგს უღალატა და ფული გამოიჩხა, იმუშავა და ფული არ მისცა, იყიდა რამე და სამაგიერო არ გადაუხადა, ყველა ეს მას ეპატიებოდა გათათრებით.

7) ქართველმა მოკლა თავისი მამა, დედა, ცოლი, დაჰ, ან ძმა, გინდა სხვა მონათესავენიც და მასთან აიკლო დახოცილის ოჯახიც, ქართველს ყველა ეს ეპატიებოდა გათათრებით.

8) ქართველმა იქურდა, გაპქურდა ეკლესიები, ეკლესიების ნივთები აქა-იქ დაჰყიდა, ამას გარდა მოჰკლა მღვდელი, მთავარი, დიაკონი და აიკლო მათი სახლ-კარი, მას პატივება ელოდა მხოლოდ გათათრებით.

9) ქართველს საფაშო ხარჯი, რომ ვერ გადაეხადა და გინდ სიღარიბის გამო მას ამის გადახდა ვერც შესძლებოდა, ამის პატიობა მას გათათრებით ელოდა.

თუმცა მესხელ და ჯავახელ ქართველ ქრისტიანებს დაუწყეს გადაგვარება, მაგრამ იყვნენ მათში ისეთნიც, რომ მელნიც თვით უკანასკნელ სისხლის წვეთამდინაც-კი იღვწოდნენ მწარედ, ყოველნაირ საიდუმლო საშუალებას ხმარობდნენ და თათრობას-კი არ უკავშირდებოდნენ, თუ უკავშირ-

დებოდნენ და იმასაც ისე, რომ ისლამთან ერთად ქრისტიანობას არ ჰკარგავდნენ და საიდუმლოდ ინახავდენ, გარეგან-კი ისლამს აღიარებდნენ. ასეთ ჩუმ ქრისტიანთ ქართველთა რიცხვმა ჯავახეთში 1803 წლამდე მოახწია, ასევე იყო მურღულის ხეობისაკენ და პარხალში, რომელთა ქრისტიანეთ მომსწრეთ და მნახველად ითვლებოდნენ გრიგოლ გურიელი და დიმი. ბაქრაძე. მურღულის ჩუმ ქრისტიან ქართველთ მოძღვარი ლებრაძე ყოფილა, — მღებროვი, ტრაპიზონში ნამყოფი, ბერძნების სკოლაში ნასწავლი და იქვე ნაკურთხი იყო ბერძნის ეპისკოპოსისგან. საინტერესო აქ ერთი ის არის რომ ტრაპიზონის ბერძნთ სკოლაში გაზრდილს ქართველს და მასთანვე ბერძნულის ენით განვითარებულს ქართველი ენა და ისიც ძველი ხუცრის წიგნების კითხვა ისე კარგად სცოდნია, რომ მას თავისუფლად შესძლება ქართული წიგნების კითხვა და მასთანვე დიდის უშით და ძრწოლით ქართული ენით ქადაგება, იმ ენით მოქმედება და გრძნობა, რომელი ენაც ოსმალთაგან სასტიკათაც იღვენებოდა.

ოსმალეთის საქართველოში, აქა-იქ, სადაც-კი ქართველთ შეინახეს მამა-პაპური სჯული და ენა, ამათში სამღვდელი-ლონი ყოველთვის ერთის ოჯახიდან გამოდიოდნენ. მღვდელი-მამა რომ მოკვდებოდა, მის სიკვდილის შემდეგ მღვდელობა უვილს რჩებოდა, რომელსაც თვით მამა ამზადებდა, მომზადების შემდეგ ამ სამღვდელო პირს ტრაპიზონს გზავნიდნენ და იქ აკურთხებიდნენ ბერძნის ეპისკოპოსს. ქართლსა და იმერეთში გადმოსვლას-კი ვერ ბედავდნენ, რადგანაც ოსმალთა სასულიერო წოდებისა ეშინოდათ, რომ არ შეგვეტყონო. რამდენსაც ოსმალნი რომელიმეს კუთხის ქართველთ უფრო სტანჯავდენ სარწმუნოების ცვლილებისათვის, იმდენი საუკეთესო ქართველნი და მებრძოლნიც იქ უფრო ხშირად სჩნდებოდნენ. ასეთია მაგალითებრ, ჯავახეთი და მესხეთი.

ასპინძის ომის შემდეგ ოსმალთა ჯავახეთში არამც თუ მართლ-მადიდებელთ, არამედ ქართველ კათოლიკეთა ც-კი და უწყეს დევნა. არსად აღარავის სიტყვის თქმის ნებასაც არ აძლევდენ და რამდენიმე ალაგას სტანჯეს ქრისტიანები. ასპინძას, სოფ. ბალაჯარის და ახალ-შენის ქართველთ კათოლიკეები ც-კი დასაჯეს ზე გაათათრეს. ასპინძის და ადუგენის კათოლიკენი მთლად მაშინ გაათათრდენ. რომელთა შთამომავალ თანატიკ შვილებთაგანნი დღესაც სცხოვრობენ სოფ. ასპინძას ზოგნი ოსმალშიაც წავიდნენ. ამ დროს, ოსმალნი ისე აღმხედრდნენ ქართველებზედ, რომ მათ წინაღმდეგ ველარას აწყობდნენ თვით ქართველთ მხნე პატრებიც. სწორედ ამ დროს, გაათათრეს მათ დიდი ძალი ქართველ კათოლიკებისა. თუმცა ასეთი საშინელი გარემოება დატრიალდა ოსმალთაგან, თუმცა ქართველთ დევნის ზომა საზღვარ გადავიდა, მაგრამ ამ დროსაც-კი ქართველთ შორის არ მოსპობილან აქა იქ თითო ოროლა ჩუმი ქრისტიან მოძღვართ რიცხვი, რომელთაც ხალხში აქა იქ თავ-გადადებითაც უღვაწნიათ. ასეთი პირების რიცხვს ეკუთვნიან ვასილი და საბა მღვდელი ორბელიანები, რომელნიც XVIII საუკუნის დამლევს სცხოვრობდნენ. გრიგოლ მღვდელი, დესპოდე ეპისკოპოსი, ტომით ბერძენი.

მესხეთის ქართველთა საიდუმლო ქრისტიანეთ რიცხვი ყოველთვის არსებობდა და მათი რიცხვი 25 სოფელზედ მეტიც ყოფილა. ამათს საიდუმლო მღვდელს ოსმალურად ეცვა, თავზედ სარული ეხურა ან დოლობანდო, ხშირად ჩოხასაც იცვამდნენ, ზედ ნაბადს ისხამდნენ და საეკლესიო ნივთებს და წიგნებს ქვეშ მალავდნენ.

თავიანთი სალოცავი ოთახი გაკეთებული ჰქონდათ დარნების მსგავსად, თხრილებში, სათონეში და სხვა. საიდუმლო მღვდელნი ამ ადგილებში ულოცავდენ ჩუმ ქრისტიანებს. საღმრთო მსახურებას ისე ოსტატურად ასრულებდნენ, რომ მათის მოქმედებისა ვერავის-რა ესმოდა.

ასეთი მღვდლები 1819 წლებამდე ყოფილან და საი-

დუმლო ქრისტიანებიც მრავლად ჰყოლიათ. ეს საიდუმლო ქრისტიან მღვდელნი და ერნი სისწორით ასრულებდნენ თვით მუსულმანთა სჯულის წესებსაც. ჯამეში ერთგულად დაიარებოდნენ, ყოველს სავალდებულო წესსაც ასრულებდნენ, და ისე, რომ კაცი თავის დღეში ვერ იფიქრებდა, იგინი ნამდვილი მუსულმანები არ არიან და მათში ქრისტიანობის რამე არსებობსო.

ამით ეს პირნი დიდს შნოს, დიდს ოსტატობას იჩენდნენ. ასრულებდნენ ქართველთ დღესასწაულებსაც, მაგალითებრ, აღდგომას; იცოდნენ კვერცხის შეღებვა, მილოცვა, საღმრთოს დაკვლა და სხვა.

წმინდა სანთელს, ნართს და სხვა ამ გვარებსაც თვითონვე ამზადებდნენ, ზიარება, სეფისკვერის დარიგება, ზეთის ცხებაც სცოდნიათ.

საიდუმლო ქრისტიანეთ ასპარეზზედ დიდად დაიმსახურა ეს თავი რამდენიმე საიდუმლო მღვდელმა, ორბელიანებმა, ხმალაძეებმა და სალარიძეებმა. ამათ შორის ფრიად გამოჩენილი ყოფილა ვასილი მღვდელი ორბელიანი, რომელიც იერუსალიმიდამ 1757 წ. მოსულა საქართველოში. ეს მღვდელი ანაფორას თურმე აშკარად ატარებდა. ამავე ვასილის დროს ყოფილან მღვდლებად გრიგოლი, დიმიტრი და დესპოდე ეპისკოპოზი. ესენი ყველგან ქართველთ ამხნევებდნენ, მომავლის იმედებს უნერგავდნენ და თან არწმუნებდნენ: მაგრად იყავით, მომავალი ჩვენია, ჩვენ ქრისტიან ქართველებთან დაკავშირდებითო. საიდუმლო ქართველნიც, რასაკვირველია, გმირულად მოქმედებდნენ და იღვწოდნენ, ყველაფერს ითმენდნენ.

1805 წ. ამ მღვდლების ამბავი შეუტყვია ვილაც ფანატიკოს, ხოჯას, დავა აუტეხია და ეს დავა კონსტანტინეპოლს წასულა, იქაური შეიხ ულისლამი დიდად განრისხებულა. იქილამ ახალციხის სელიმ ფაშას დიდი საყვედური და

მუქარის წერილი მოსვლია. ფაშა გაცეცხლებულა, მაშინვე დაუბარებია ეს მღვდელნი და უკითხავს:

— შევიტყე, ქრისტიანების სჯულს არა სჯერდებით და სხვებსაც ახვევთ თავზედ?

— არა, ჩვენო ფაშავ, ჩვენ იმდენი დრო სადა გვაქვს და ან, როგორ მოვახერხებთ ამას.

— მე დამარწმუნეს, მასთან დიდი საყვედურიც მომივიდა. გთხოვთ, ჩემს საბრძანებელს მოშორდეთ და წახვიდეთ აქედგან?

— ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ.

— დახოცილ იქმნებით და აქ-კი არ დაშთებით!

— დაგვხოცე, მაინც ბოლო ეგ არის ჩვენი.

— უსათუოდ მოისპობით, მოშორდით აქაურობასა.

— ერთს წუთსაც ნუ გვაცოცხლებთ, თუ ჩვენზედ რამე ექვს იქონიებთ. თუ ან ვისმე თათარს ათქმევენებთ, რომ იმას ჩვენ ქრისტიანურად ვალოცებთ, ან მათში სადმე რამე გვექადაგოს ქართველებზედ.

— მაშ თქვენ თათრის ოჯახებში რად დაიარებით, იმათში რა გესაქმებათ, რა გინდათ?

— ისინი ჩვენი დოსტები არიან.

— მე ეგ არ ვიცი; ბრძანება ასეთია, ან მოშორდით ახალციხეს და ან გათათრდით.

— ვერც ახალციხეს მოვშორდებით, ვერც გავთათრდებით. აქედამ არსად წავალთ.

— იმას გარეშე, რომ თქვენ ჩვენს თათრებში ქრისტიანობას ავრცელებთ და ქართულად ლაპარაკობთ, ახალციხიდან რუსის მთავრობას ცნობებსაც უგზავნით, აქ რუსების მოყვანა გინდათ. თუ არ წახვალთ, იცოდეთ, დაიხოცებით. მე გიბრძანებთ, წახვიდეთ.

— არ წავალთ, არა, არა. რაც გენებოს, ისა ჰქენით, ჩვენთან ლაპარაკი უბრალოა.

— გირჩევთ, დაგვთანხმდეთ, თორემ თქვენი საქმე ცუდად იქმნება.

ფაშამ დარიგება მისცა და შინ გაისტუმრა. საპასუხო დროდ მეორე დღე იყო დანიშნული, მაგრამ მეორე დღესაც იგივე პასუხი მიიღო ფაშამ, რომელიც დაემუქრა: საქმე სიკვდილით გათავდებაო.

ესენი წავიდნენ შინ, შეკრიბეს ქრისტიანი ქართველები და გადასწყვიტეს: ჩვენ აქედგან ფებს არ მოვიცვლითო.

დანიშნულს დღეს წავიდნენ ფაშასთან და მოახსენეს, აქედგან ვერსად წავალთ და ვერც გავთათრდებითო. ფაშას ჯავრი მოუვიდა და კვალად მისცა სამი დღის ვადა —

მესამე დღეს წარსდგნენ ფაშის წინაშე და ასეთი პასუხი მისცეს: „ვიდრე ცოცხლები ვართ, აქედგან წასულებს ვერ გვნახავ, აქ დავრჩებით და აქვე დავიხოცებით“.

ფაშამ გადასწყვიტა, ეს სამივე კაცი სიკვდილით დაესჯა. ახალციხის ციხის გალავანში ფაშა სცხოვრებდა, დიდი მედრესეც იქ იყო და ქრისტიანთ საჯალათოც, აქ პირველად თავი მოსჭრეს ვასილ მღვდელს, ორბელიანს, რომელმაც თავის მოჭრის წინად ფაშას მუქარით უთხრა:

— ყველას ხომ ვერ დასჭრი თავებს, დღეს თუ ხვალ სამაგიერო მოგეკითხება ქრისტიანეთაგან,

ვასილის შემდეგ, დესპოდე ებისკოპოსი სტანჯეს, ჰგვემეს და თავი გააგდებინეს. გრიგოლ მღვდელს ამათის საცოდავობის ცქერით გული წაუვიდა და გარდაიცვალა. ესე რომ მისი დასჯა და თავის მოჭრა ველარ მოასწრეს.

ეს შემთხვევა მოხდა 1806 წ., შემოდგომის პირზედ ამათი წამების ამბები ახალ ციხეში მალე მოიფინა. ფაშისათვის მოუხსენებიათ, მაგ დახოცილებს ერთი ამხანაგიც ჰყავსთო. ეს ყოფილა მთავარი სტეფანე ლორთქიფანიძე. ფაშას სტეფანე დაუბარებია, ფული მიუცია და თან დაუვალეზბია, ეს გვამები თქვენებურის წესით დაასაფლავეო. ლორთქიფანიძეს წაუსვენებია და დაუსაფლავებია იქ, სადაც დღეს

ახალციხის ქართველ წმ. მარინეს ეკკლესიაა, ხსენებულ ტაძრის ერთს კედელზედ არის ქართული წარწერაც, რომელიც ცხადად მოწმობს ვასილი მღვდელის ამაგს.

ამათ უემდევ ახალ-ციხეში მოღვაწეობდნენ იოსებ მღვდელი ორბელიანი, ძე ვასილისა და პეტრე მღვდელი ხმალადე და სხვანი.

ამ ორბელიანთ მოძღვართა შთამომავალია აწინდელი ახალციხის მცხოვრები ცნობილი ქართველი იაკობ იოსების ძე ორბელიანი, კაცი ხნიერი და ცნობილი კეთილის ადამიანობით. ამათს ოჯახში ბევრი რამ ძველი ამბებია დაშთენილი და ამ ცნობების უმეტესი ნაწილიც მათში შეეკრიბე. როგორც თვით იაკობი, ისევ ამისი დაც მეტად კარგი მომთხრობნი არიან ქართველთა ძველებურის ამბების.

მესხეთის და ჯავახეთის უმეტესშია ნაწილმა ქართველმაჰმადიანებისამ, დაკარგა ქართული ენა. თუმცა გარშემო ქართულად მოლაპარაკე ქართველები ახევეიან, მაგრამ ესენიკი ისე გათახსირდნენ და ისე გადაგვარდნენ. რომს დღეს არამც თუ ქართული ენის ხმარება, არამედ საქართველოს ხსენებაცკი ჭირივით სსულთ.

საომარი იარაღის ხელოვნობა და მისი ღაცება სამცხე-სათაბაგო და მაჭახელს.

ძველად, მაჭახელში, განთქმული იყო საომარი იარაღის კეთების ოსტატობა. მთელ დასავლეთ საქართველოში ქებული იყო ეს კუთხე ასეთ: იარაღთა ხელოვნობით, მაჭახლელებს ასეთის კარგის ხელობის ცოდნით ძველადგანვე იცნობდენ ათაბეგში, გურიელები, დადიანები, შარუაშიძეები, დადიშქელიანები, მთავარნი და მეფენი ქართველთა. საქართველოს ოსმალთაგან დამორჩილების შემდეგ მაჭახლელებმა სახელი განითქვეს ოსმალეთშიაც, ნამეტურ სტამბოლს, დიარბექირს, ქურთისტანს, შამს და სხვა უშორეს ადგილებშიაც.

როგორც ცნობები გვაუწყებს, მაჭახელში ეს ხელობა თეთქმის საერო საკუთრებათ ყოფილა გადაქცეული. ყოველ მაჭახლელს კარგად სცოდნია ეს ხელობა, თითქმის ძველის დროდამ, ვიდრე ოსმალთა დაიჭერდა ამ კუთხეს, მინამდი ყოველი სოფელი თავისთვის ამზადებდა ყოველს საჭირო სახმარ იარაღს, ხოლო იყო ისეთი ადგილებიც—სოფლები. სადაც კერძოდ ამის ქარხანებიც არსებობდა. ასეთია მაგალითებრ სოფ. ხერთვისი, ევფრატი და სხვანი, სადაც ძველადგანვე ქარხანები არსებობდა და იქ მრავლად მუშაობდენ ხელოსნები და იარაღი გამოჰყვანდათ.

მაჭახლის იარაღი ქებული იყო ჯერეთ მეფეების დრომდენ და შემდგომ ოსმალთა მფლობელობისა. მაჭახლის იარაღს ქებით მოიხსენებენ მეზღაპრენი თავიანთ ზღაპრებში, მეშაირანი და მელექსენი. შაირებში იტყვიან ასე:—„მაჭახელი, ან სტამბოლი“. ე. ი. იარაღი უნდა იქმნეს მაჭახლის, ან სტამბოლსაო. ერთობ კაი ფასი ჰქონია აქაურს იარაღს. იარაღებთ შორის მთელს აზიაში და ოსმალეთს სახელოვნებდა

დამბაჩა „ნალფარა“ ძველადგანვე შემოღებული „სირმა“ დახვეწული, სევადებით „თაფურნე“ და დაკენკილი. ორი შემოღებულია ქართველთა მეფობის დროს და თვით სახელებიც გვაუწყებს მას და ხოლო მესამეკი ოსმალთა მფლობელობის დროს უნდა იყოს შემოტანილი, რადგანც თვით სიტყვაც ოსმალურია.

ამ სამს დასახელებულთ გარდა სხვა იარაღებიც კარგად გამოჰყვანდათ, იარაღების სევადები, ყვაფილები და ასოები ხელოვნურად ამოჭრილი განცვიფრებაში მოიყვანენ მნახველს, სანაქებოა მათი ნახვა და მზერა, ნამეტურ საინტერესო და მეტად იშვიათი სანახავია ისეთი იარაღები, რომლებიც ქართველთა მეფობის დროს არს გაკეთებული და რომლებზედაც ოსტატურად ქართული ასოებიც არს ამოჭრილი, დღეს კი ასეთი იარაღი იშვიათია და ქართული ასოების ხომ ჭაჭანებაც აღარ არის, რადგანაც მაქახელები. თანატოლები არიან და ქართველთა ენის აღარაფერი სწამთ. მაქახლის იარაღი ისეთ ფასებში ყოფილა რომ თოფი, დამბაჩა, ხმალი და ხანჯალი 20 მ. 300 მანეთამდე ავიდოდა და უფრო მეტ ფასიანიც იქმნებოდა, თუკი მას მსურველი გამოუჩნდებოდა. სტამბოლში, ყველა ფაშის სახლში და სახელმწიფო კაცთა იარაღს მაქახელი პირველობდა, მათს მკერდს და გულს ესენი ამშვენებდნენ. ოსმალეთში ყველა მეომარი იცოდა მაქახლურ ოსტატურ იარაღების მნიშვნელობა. ცნობები არს დაშთენილი, რომ მაქახლური იარაღი სტამბოლს გარდა სხვა ქვეყნებშიც მიჰქონდათ დასაყიდათაო. ასეთს ქებაში ყოფილა ძველად მაქახლის იარაღი.

დღესკი, მაქახელში ამის მსგავსი აღარაფერია დაშთენილი. ყოველივე ჟამთა ვითარების მახვილმა ჩანთქა. აქ დაგრდა მთლათ ეს ხელობა და დღეს მთელს მაქახელში სულხუთი კაცილა იქმნება რომელთაც იციან ეს ძველებური სევადიანი ხელობის ოსტატობა, დანარჩენი ყოველივე მოისპო და არქივს ჩაბარდა. კარგად ვიცით, რომ მაქახლიდამ

წელიწადში რამდენიმე ათასი ცალი ხმალი, ხანჯალი, თოფი და დამბაჩა გამოვიდოდა. დღესკი მაქახელში ამის აღარაფერია დარჩენლი და რამდენიმე ხნის შემდეგ აქ ეს სულ მოისპობა, აღარაფერი დაშთება, იქმნება ეს მოხსენება დაშთეს მის ნაშთად რომ ერთხელ მაქახელში ასეთი ხელობა გაბრწყინებული იყო და მრავლადაც მოფენილი აქა იქისიცკი უნდა ითქვას, რომ მაქახელურ თოფ-იარაღის კეთების ოსტატობას სხვა კუთხის მაჰმადიანებიც სწავლობდენ და მათ ეს ოსტატობა სხვაგანაც გაჰქონდათო. იმასაცკი ლაპარაკობენ, რომ იარაღისათვის საჭირო რკინა, ტყვია, ფოლადი, თითბერი, სპილენძი და თუჯი აქვე მაქახელში გამოჰყვანდათ: ყოველივეს აქ პოულობდენო. აქ იყო ყველას მადნებიო. მაქახელელებისგან ეს ხელობა ლაზებს ძველადგანვე შეუსწავლიათ და გაურცელებიათ ლაზისტანში. მცოდნე კაცებმა მითხრეს, რომელთაც ლაზიკაში უმგზავრნიათ, რომ ამ ხელობამ იქაც იწყო საკმარისად კლებათ. დღეს აუ რამეა იქაც ნატამალობსო. ჯიბრს უწევს ევროპიელი იარაღი—ნამეტურ დამბაჩა, ანუ მარტენის სისტემის ლივერი, ლაზისტანში ამ ხელობასთან სხვაც ბევრი რამ ეცემა და ეძლევა დავიწყებას.

სამცხესა და ლაზისტანში გემების და ნავეების კეთება, გემისნობის და ნავოსნობის დაცემა მათში.

ნავოსნობა და გემისნობა ქართველებში ერთობ ძველ დროს უნდა ვაკუთნოდ. ევროპის მსწავლულთა თქმით ქართველებს ნავოსნობა ბერძნებზედ ადრე სცოდნიათ, ამ აზრისა არის ბარონ როზენიც. კოლხები ძველ მწერლებისაგან შენიშნულნი არიან როგორც წარჩინებულ ძველ კულტურულ ხალხთაგანნი, იხილეთ კოლხები ხომ ქართველები არიან. კოლხებმა ძველადგანვე იცოდნენ კარგად ზღვაზედ მოგზაურობა და ცურვაც. იგინივე აკეთებდნენ კარგად გემებს, ნავეებს, ხომალდებს და სხვა სამგზავრო სატარებელთ, რადგანაც გემების, ნავეების და ხომალდების კეთებასთან მჭიდროთ არს გადაბმული თვით ნავოსნობაც ამიტომ ჩვენ აქ ორივეზედ ერთად ვისაუბრებთ.

გემების და ხომალდების კეთება ითხოვს ისეთ ოსტატთა რიცხვს, რომელთაც კარგად უნდა იცოდნენ ზღვაში მოგზაურობა და ნავოსნობაც, გარდა ამის ისიც თუ მოგზაურობის დროს, მატარებელს სად რა ხიფათი შეემთხვევა, სად როგორის ვითარებით უნდა ასეთ მატარებელთ მოწყობა, მომართვა და ან კეთების დროს სად რა მხარე რა გვარის ზომით და ნაქრებით უნდა დაიჭიროს. ესეთი ოსტატობა და მოხერხება ჩვენში ერთობ წინ ყოფილა წასული, რადგანაც მის განვითარებისთვის ქართველთ ერის მოგზაურობით პირობებიც მოითხოვდა. ნამეტურ ქართველთ მოგზაურობა საბერძნეთში და სხვაგანაც.

მოგვხსენებათ, რომ ქართველნი საბერძნეთში მოგზაურობას გემებით და ხომალდებით ძველადგანვე შეეჩვივნენ. ქართველთაგანნი ხშირად მოგზაურობდნენ იქ და ქრისტიანობის

მიღების შემდეგიდამ ხომ საქართველოდამ ქართველნი მიემგზავრებოდენ მუდამ თვეს, კვირას და თითქმის ყოველდღეს. მიდიოდნენ მეფენი, მთავარნი, მოქალაქენი, გლეხნი, მღვდელნი, ბერნი და ქალებიც. ერთის სიტყვით, არ იყო ისეთი ქართველი კაცი, რომ იმას საბერძნეთში წასვლის ნატვრა არა ჰქონიყოს. ასეთმა გარემოებამ და მგზავრთა სიმრავლემ ქართველებში ძველადგანვე აღლორძინა ხსენებული ხელობა და შის მიმდევრობა. დროის განმავლობის წყალობით, X საუკუნეში, ქართველებში ეს ოსტატობა უკვე კარგად იყო მოწყობილი და XII საუკუნეში ხომ დავით აღმაშენებლის ჟამს უმაღლეს ხელოვნების წერტილამდის აღვიდა. საქართველოში ნავოსნობის სკოლაცკი დაარსდა, მის მეთაურთ და ხელმძღვანელათ მცოდნე კაცები ირიცხებოდნენ. ამათ საქმეს ისე კარგად მოაწყეს და ნავოსნობა ისე დააწინაურეს, რომ მათ ძნელათ რომ რამეში შეცთობა მოსვლიყოთ. ამის აღორძინების დასაწყისი მათში თან და თანისკარგის განვითარებით მომხდარა.

ნავოსნებამ კარგად იცოდნენ ზღვაზედ მოგზაურობა და ბანაობა, ამას იგინი სწავლობდნენ პატარობიდანვე.

მათ კარგად იცოდნენ ტაროსის ვითარება და ზღვის დელვის დასაწყისი, დელვის ხანა და დაწყნარების დრო.

იცოდნენ კარგად ზღვაში სავალი ფონი, აღმოსავლეთი. დასავლეთი, სამხრეთი და ჩრდილოეთი. კომპასი არ ჰქონდათ მრავლად, მაგრამ თვით იყვნენ კომპასი.

იცოდნენ ერთის სიტყვით ყველა საჭირო მხარე ნავების, გემის და ხომალდების ტარების, მოსმის, გაყვანის, გადატანის, ხალხის მშვიდობით გადასხმის და ვინიცის რამდენი კიდევ სხვანი. შესწავლილი ჰქონდათ დელვის დროს თავის გადარჩენის ოსტატობაც და უკეთ რომ ვსთქვათ დელვის დაწყების წინა-გრგნობა. იგინი იყვნენ ცოცხალი ბარომეტრი და ტერმომეტრი.

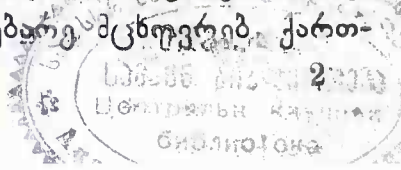
იცოდნენ ხელობა გემების კეთების, თოკების და ლაზლების

წვნის და გზაში ყოველივე თუ რამ დასჭირდებოდათ, სულ მათის ზედამხედველობის ქვეშ კეთდებოდა, ყველაფერს თვით აკეთებდნენ, თან ჰქონდათ ყველაფერი იარაღი, რაცკი საჭირო იყო დაზიანებულ გემთა და ხომალდთა გასაკეთებლათ,

ვიტყვით აქ კიდევ დამატებით, რომ იგინივე იყვნენ კარგი მეთევზენი და ბადეების მქსოველნიც, სათევზავეო საჭერი იარაღების გამკეთებელიც. ბევრის კიდევ სხვა მხარეთა და საგანთა ცოდნა აქვდათ, რასაც ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვილით, ყველა ამ საქმეთა და საგანთა ცოდნა წარმოადგენდა აუცილებელს საჭიროებას და ღირსებას ქართველის გემოსანის, ნავოსანისთვის და სწორედ ესევე ღირსება იყო სახე ქართველის სანავოსნო სკოლისა. ვიტყვით, რომ ქართველებს სანავოსნო სკოლები ძველადგანვე გვქონდა, მისი ოსტატობა და ღირსება დიდის პატიოსნებით და ოსტატობით იყო გარე შემოსილი და მოსილი. უამისობა არც შეიძლებოდა და ქართველთ ისე კარგად იცოდნენ ზღვაზედ მგზავრობა, რომ ამას აქებენ თავთავის დროის ქართველ ხელოვანი მწერლებიც. მოწმობენ, რომ ქართველთა ზღვაზედ მგზავრობა ისე კარგად იცოდნო, რომ თვით დელვის დროსაცკი უვნოდ მგზავრობდნენ. გრიგოლ ჩახრუხაძის თქმით, თვითქოს ზღვა დაწყნარებული იყო და მარტოდენ ნიაფი ჰქროდაო, ისე ოსტატურად მიმოდრიოდენ ზღვაში დელვის დროსაცკი ქართველ ნავოსანი და გემოსნებიო. ესე ყოფილა ძველად ქართველ ნავოსნობის სკოლის სწავლის საქმე განვითარებული და ვგონებ ამაში ეჭვი არავის ექნება, ცილს ვერვინ დაგვწამებს.

როგორიც სკოლა იყო და მისი წესები საქართველოში ამაღლებული, ისევე კარგი უშიშარი მნიშვნელობა ჰქონდა ხალხში ზღვაზედ მოგზაურობას. რადგანაც ამ საქმის პატივის ცემა და მნიშვნელობა ყველას შეგნებული ჰქონია, ამიტომ ამ საქმეთა ხელობის ცოდნაც დიდის ხალისით იფინებოდა და ისწავლებოდა შავი ზღვის ნაპირას მდებარე მცხოვრებ ქართ-

საქმე

ველთაგან და შესანიშნავია, რომ ამის ასპარეზედ ძველადგანვე დიდის ხალისით აღმოჩენილან ლაზები, ლივანელები და ყველა ის ქართველნი, ვინცკი ზღვასთან ახლოს სცხოვრებდენ და სანავოსნო ხელობასაც კარგად მისდევდენ. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ლაზები და ლივანელები ნავოსნობით, გემოსნობით და ამ სამგზავრო ხომალდთა კეთების სიყვარულით გატაცებულნი ყოფილან. ლაზები ძველადგანვე ზღვის კაცებათ, თუ შეიღებათ ირიცხებოდენ და ლივანელნი ქორხის ხეობის და მდინარის მდევებათ.

ჩვენდა სამწუხაროდ არ გვაქვს მის ცნობები, თუ გემების და ხომალდების პატრონებად ვინ იყვნენ, თითო კაცი, თუ რამდენიმე ამხანაგი, ანუ შემდგარი ამხანაგობა. არც ის ვიცით თუ მგზავრობის ფასი როგორ იყო და ან მგზავრობა რა გვარად იცოდნენ. ცხადი საქმეა კი რომ მათ ყოველივე ამის წესები მოწყობილი ექმნებოდათ და ისიცკი უნდა ვსთქვათ, რომ იგი არც უბრალოდ ექმნებოდა მომართული, რადგანაც ხშირად საქართველოდამ საბერძნეთში მგზავრობდენ თვით საქართველოს უმაღლესი პირნი-მეფენი, ესენი აბატივებზედ და ღია ნავეებზედ ხომ არ დასხდებოდენ, უეჭველია მათთვის შესაფერად მოწყობილი გემები და ხომალდები ექმნებოდათ და მგზავრობის გეგმაც კარგად შედგენილი; შეუძლებელია, რომ ძველად ამ საზღვაო მგზავრობაზედ ქართველებს არა ეწეროთრა, წერიტკი დასწერდენ, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდე ჟამთა ვითარების მოსვლის წყალობით არ უნდა მოედწიოთ, ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ ხომ ჩვენ ასე ცარიელები არ დაფშებოდით. სამწუხაროდ ჩვენი საქმენი ასეა თვით ჩვენგანვე მოწყობილნი, რომ წინაღმდეგ მებრძოლად ჩვენს თავს და წარსულს თვით ჩვენვე უხდებით, ჩვენ ვარღვევთ და ვაუქმებთ ყოველივეს ჩვენსას რაც სხვები უნდა გვირღვევდნენ და გვისპობდენ, ესე გავთახსირდით ჩვენ. ესე უკუღმა წარვედით ცხოვრების გზაზედ.

დღევანდელ ზოგს ქართველს რომ უთხრათ, რომ აღრე

ქართველებს ნაოსნობის სკოლა გვექონიაო, ვინ იცის, იქმნება იგი მგელივით მოგვარდეს და დაგიწყოს კიცხვა და ყვირილი, რომ ნაოსნობის სკოლაკი არა და უნივერსიტეტიც ჰქონიათო! ამას რასაკვირველია მასხარობით იტყვის. უნდა ვსთქვათ, რომ ნაოსნობა და გემოსნობა ლაზებს გარდა მეგრელებსაც კარგად სცოდნიათ, ამის სრული მოწამეა ის გარემოება, რომ ჯერეთ ქრისტეს წინეთ და შემდეგაც, შავი ზღვიდამ, ფოთის მახლობლივ, გემები შემოდრიოდენ რიონში, მერე რიონით მოემართებოდენ ორ პარამდის, მას აქეთ და იქითაც აუარებელი საქონელი გაჰქონდათ და შემოჰქონდათ, ბერძენთა ძველ მწერლებთა ცნობებით აქედამ წლიურად ვაჭრებს გაჰქონდათ რამდენიმე მილიონი საქონელი, ისევე შემოჰქონდათ, ყოველივე ესეთი პირობები ითხოვდა როგორც ქართველთ დაწინაურებას სახელოსნოს განვითარების მხრით, ისევე ნაოსნობას და მეზღვაურობის კარგად მიხვედრას, ასე იყო ძველად ქართველ ტომის ვითარება ამ საქმეთა ასპარეზედ, ქართველს საკმაოდ ჰქონდა დროის შესაფერად როგორც ხელოსნობის ნიჭი, ისევე მეზღვაურების, ნაოსნობის და ვაჭრობისაც.

დღესკი, ყოველივე მოისპო ქართველთ ტომისა, ჩვენში აღარაფერია დაშთენილი, ჩვენს საკუთრებათ დაშთა მხოლოდ მეტივობა, ქართველთაგან დღეს მეტივეს თუ დაასახლებს ვინმე და იტყვის, თორემ ნაოსანი, გემოსანი და მეზღვაურთა ხსენება ჭაჭანებითაც აღარ არის, ყოველივე არქივს ჩაბარდა. დღეს აქა იქ თუ ქართველ მენავეობას თუ შეხვდებით. მეზღვაურთ და გემების და ნავეების მკეთებელთ, ესენი იქმნებიან ისევ და ისევ ლაზები, აფხაზნი, მეგრელნი და სხვანი, მაგრამ მათი რიცხვიც სულ მცირეა, ისიც უბრალო საქმეები უკავიათ ხელში, რაც დღიურ მუშის ვალს შეადგენს, მეთაურ-მეზღვაურ ხელოვან ოსტატები ჩვენში აღარაფერ სჩანს. მთელ დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოში ერთ ქარხანასაც ვეღარ ვნახავთ ამისასა, ორიოდ პატარა ქარხანები მოიპოვება

ლივანაში, სადაც გამოჰყავსთ ქოროხში სამგზავრო ნავები, რომელ ნავებსაც ართვინილამ აწარმოებენ და ამგზავრებენ კახაბრამდის. ისიცკი უნდა ითქვას, რომ ლაზებში ამბათ არი დაშთენილი, რომ ძველად ქართველებმა ნავოსნობა და გემების კეთების ხელობა ერთობ კარგად იცოდენ, ისე რომ იგინი ბერძნებს, ოსმალებს და სხვათაც ამ ხელობის ცოდნით დიდათ აღემატებოდნენო. შედარება რომ ყოფილიყო, მაშინ ქართველნი მათზედ მაღლა მდგარნიც აღმოსჩნდებოდნენო. ამასვე კარგად აჩენს დღევანდელ ლაზების და ქანების მოხერხებული მეზღვაურობა და გემების ოსტატურად კეთების ხელოსნობა, რაც ლაზისტანში კიდევაც სჩანსო.

ლივანაში, ლაზისტანს და სხვა კუთხეებშიაც გემებს აკეთებდენ სხვადასხვა ზომისას, ზოგი ისეთი გრძელი იყო და მასთან მაღალი, რომ სიგძე სიგანით დღეინდელ ევროპის გემებს არაფრით ჩამოუვარდება, ზოგს ისეთი დიდრონი ხუფებიც ეხურა, რომ მასში წვიმა ადვილათ ვერ ჩაალწევდა. იალქნები, აფრანი და სხვანი ქერის ბანზედ აქვნდათ მომართული და ღუზაკი შიგ გემში იდო. როცა დასჭირდებოდათ იალქნებს, აფრებს და სხვებს ქერიდამ აუშვებდენ და აქროლდებოდნენ სხვა მოწყობილობით. ღუზასკი იქ უშვებდნენ სადაც ალაგი იცოდენ და საჭირო იყო მათვის. გემები კლასებათ არ იყო დაყოფილი, ყველა ერთად ისხდენ, მხოლოდ მოწინავე პირბეს საუკეთესო, უპარატესი ადგილი ეთმობოდათ. ფასის გარდახდის საქმეც ვაჭრობით იყო. უნდა ითქვას რომ ქართველებმა და ნამეტურ ლაზებმა ისე კარგად იცოდენ გემების და ხომალდების კეთების ხელოსნობა, რასაც ძნელად რომ ბერძნების და ოსმალების ხელოსნობა სჯობნებოდა, თუმცა ბერძნები ევროპულ ოსტატობის საშუალებითაც იყვნენ გაწურთვნილნი გემების კეთებასა და ხელოსნობაში. ჩვენდა სამწუხაროდ, რაც საქართველოს დასავლეთ ნაწილი დაეცა და გათათრება დაუწყეს, რაც იქ დაეცა ქართველთ გვაროვნობა და ისლამის წყალობით ხალხოსნობაც ამოვარდა, ხალხოსნო-

ზასთან ერთად დაეცა ქართველ ერისაგან ძველად გაბრწყინილი გემების კეთების ხელოსნობა და მას სრულიად თათრული, ანუ ოსმალური სუნი ჩაედგა, ოსმალური სახელი ეწოდა. ის რაც წიხეთ ქართველებისა იყო, დღეს ოსმალებისა არის, იგი დღეს მათს საკუთრებას შეადგენს. სამწუხაროდ ისიც კი უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ტომისაგან მონარუქებული გემების კეთების ხელოსნობა ოსმალთა ხელში დარჩა მკვდრათ და უმოძრაოდ, მათ ხელში მან წინ ვერ წაიწია. დღეს მათში იგი წარმატების მაგიერ მოსპობაზეა დამდგარი, ეს იცის ისლამმა. ისლამის ხელში ჩვენი მამა პაპისაგან მონარუქებული ხელოსნობა დაქლერქდა, სული ამოხდა და მოისპო. როგორც დასავლეთ საქართველოში მოისპო ქართველი გვარი, ისევე მოისპო ქართული ხელოსნობაც.

ვიტყვიტ კი, რომ ქართველ ტომის გემების და ხომალდების კეთების ისტორიას დიდი წარსული აქვს, მისი დასაწყისი რამდენიმე ათასი წლის წინა დროებიდამ იწყება. მას მოიხსენებენ რომაელთ და ბიზანტიელთ ძველი მეისტორიე მწერლებიც, იგი უმნიშვნელო არავის ეგონოს, მას დიდი ვრცელი ისტორია აქვს, მხოლოდ დაკვირვება უნდა, ძველის ძველ მეისტორიეთა ნაწერების კითხვა და ცნობების გარჩევა და გამოაშკარვება. ქართველი ტომის ძეთა დურგლობის, ხუროობის და მხერხავობის ნიქს უარს ვერვინ ჰყოფს. თვით დღესაც კი ლაზები განთქმულნი არიან ხუროობით და დურგლობით. გემებიც სწორედ ამათგან კეთდებოდა, მხერხაობა საქართველოში საერთოდ ისე იყო გავრცელებელი რომ ამას უაღრესად მისდევდენ თვით რაჭველებიც კი. დღესაც რაჭველები საქართველოში კარგა ხუროებად, მხერხავებად და დურგლებად ირიცხებიან. რაც შეეხება ლაზებს და მათ ხელოსნობას გეგმის სასარგებლოდ, ამას ხომ ექვი არ უნდა, რადგანაც იგინი არამც თუ ბარტოდ გემების და ხომალდების კაი მკეთებელნი იყვნენ, არამედ კარგი ნავოსნებიც. ნავო-

სნობაც ამათის წყალობით გაბრწყინდა მძინარ ოსმალო-
ტომში და ამის ხელოვნობაც. დღეს, შავი ზღვის ნაპირები
ტრაპიზონ-სტამბოლამდე მოფენილია ქართველ და ლაზელ
ტომის შვილებით, იგინი ირიცხებიან საუკეთესო ნაფოსნებათ
და ხელოსნებათ, იგინი ამგზავრებენ გემებს, ნავეებს და
მასთან მგზავრობის დროს, დაზიანებულთაც შეაკეთებენ
კიდევ. ყველაფერს მარდათ უძღვებიან, ყველაფერს კარგად
აკეთებენ, მხოლოდ ჩვენი უძლურება ის გახლავსთ, რომ
ყველა მათ თურქები ეწოდებათ და მათი ხელოვნობაც
თურქთა ტომის საკუთრებათ უთება, თუმცა ლაზები დღესაც
ლაზურად ლაპარაკობენ, თურქული ბევრმა არცკი იცის.
მაგრამ რა გაეწყობა, ისლამის წყალობით ჩაყლაპულნი არიან
და ჩვენთვის საყოველთაოდ დაკარგული. დღეს ბევრს იქმნება
საკურველათაც კი დაუშთეს ის ამბავი, რომ ქართველებში
ძველად გემების კეთებაც იცოდნენ, ხომალდებისაც და მასთან
კარგად მგზავრობა, ანუ ნაოსნობა. აქ საოცრება არავისთვის
რა უნდა იქმნეს, თუ ჩვენში ისტორიული ცოდნა აღორძი-
ნდება და ქართველთა ტომის შვილები თვალს გაახელებენ,
თავიანთ წარსულის ნათელის თვალთ შებედვენ. ამის მოვა-
ლეთა დღეს თვით ქართველ მაჰმადიანთ ახალგაზდობაც, რომ
მათ შეისმინონ თავიანთი გვაროვნული მოვალეობა და
იძიონ ის რისაც მოვალეთა ყოველი შვილი თავის ქვეყნისა-
საქართველოსი. ამის ნიშნები უკვე არის, ქართველ მაჰმა-
დიანთ შვილები იღვიძებენ, თვალს ახელებენ ისევე როგორც
ეს უკვე წინეთ ქართველებში და ქართველ კათოლიკეებში
მოხდა.

სამზადისი

გურიის გათათრებისა და გათათრებულ ალი
(გიორგი) გურიელის დახვრეტა.

(ზეზირ ცნობები შეკრებილი აჭარაში)

ამ ალი გურიელის ამბავი მეტად უცხოა ჩვენთვის. ჩვენს ისტორიულს მასალებში ამ პირის შესახებ სულ არაფერი ცნობებია დაშთენილი. ამის შესახები ცნობები ადრე მე შევკრიბე აჭარაში, იგი მიაშბო ერთმა მოხუცმა ქართველ მაჰმადიანმა, რომელიც 1878 წლის შემდეგ, ქართველ მაჰმადიანთ ოსმალეთში დიდის გარდასხლების დროს ტრაპიზონში გადასახლებულა და იქ ვაქრობს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს ვაქარი კაცი აჭარაში დაბრუნდა და შემთხვევით გავიცანი. ალი გურიელის შესახებ სხვა და სხვა ცნობებთან ერთი სახალხო ლექსიც მითხრა. ყველა ის ცნობები ერთად შეკრებილი თფილისში გამოვეგზავნე „ივერიის“ რედაქციაში დასაბეჭდათ, მაგრამ ეს წერილი რედაქციამდის არ მივიდა, გზაში დაიკარგა. ეხლა ახლად დავსწერე ეს ამბავი და ლექსი კი ველარ მოვიგონე.

XVIII საუკუნის დამლევს, ოსმალეთის ბძანებით ახალციხის ფაშებმა დიდი ზე გავლენა იწყეს გურიაზედ. ოსმალეთს დიდათ ენატრებოდა გურიის დაჭერა, მორჩილება და გურულების გათათრება. ამათ სურვილს განხორციელება არ ეძლეოდა, რადგანაც გურიელები ოსმალთა წინაშე დიდს ოსტატობას იჩენდნენ. საზოგადოთ გურულები, დადიანები, მასთან ყველა მთავრები საქართველს ნაწილებისა, იმერეთ

ბატონები და ქართლის მეფენი ოსმალთ, სპარსთა წინაშე დიდს ოსტატობას იჩენდნენ, მათ აღმოსავლეთის ერთა მეფეთა პოლიტიკა კარგად იცოდნენ, ამიტომაც გახლდათ რომ იგინი ამათ ვერ იმორჩილებდნენ, ვერ ატყუილებდნენ, აღმოსავლეთის ერთა საქმეებსა და პოლიტიკაში ქართველი მეფენი და მთავრებიც სჯობდნენ, ამის შედარებაც არ შეიძლებოდა. ოსმალ სპარსებს ჩვენზედ ერთი უკეთესი შნო აქვდათ მისი, რომ რაკი იგინი ჩვენ ვერ გვერეოდნენ, მერე თვით ჩვენში ეძებდნენ შინათ გამცემთ. ქართველებს იმხრობდნენ და შინაურის დალატის საშვალებით გვესეოდნენ. სწორედ ამის მაგალითია სამცხე-საათაბაგოს დამორჩილების ისტორია და მისი გათათრების ამბები გურიაში. გურულებსაც კარგად შეეცყოთ. ალი მოვიდა თუ არა გურიაში, მაშინათვე დაიწყო მან საიდუმლოდ მოქმედება და თანამგრძობთ ჯგუფის გაძლიერება. ხალხი ამის გაძლიერება გურიაში აღარ დასცალდა. გურულებმა მალე დაიჭირეს იგი და დააპატიმრეს. ერთ დღეს ალი გურიელს გურიის ერის დალატიც გაუმეღანეს. ალი გურიელსა და გურულებს შორის დიდი უსიამოვნობა მოხდა. გურულებმა აღარ უძღეს ალი გურიელს და ბევრის თათბირის შემდეგ ხეზედ მიაკრეს და თოფით დახვრიტეს.

ეს ამბავი მთელს ქობულეთის, აქარის და სხვათა ქართველ მაჰმადიანებს დიდათ ეწყინათ, ალიზედ გლოვნა დაიწყეს და მასზედ ლექსიც გამოთქვეს, ლექსის შინაარსი მოუთხრობდა შემდეგს: როგორც მისში ვარდი აჰყვავდება, როგორც მისი სუნი მოიფინება აქეთ იქითო, ისევე მუსულმანობა აღორძინდება გურიასა და გურჯისტანშიო. მართალია საბრალო ალი გურიელი დახვრიტეთ გურულებმა, მაგრამ დიდი ფადიშაჰი და მუჰამედი არ შეგარჩინთ თქვენაო.

ოსმალთაც ძრიელ ეჯავრათ ალი გურულის დახვრეტა, გურულებს დაემუქრნენ კიდევც, სამაგიეროს გადახდა უნდოდათ, მაგრამ წადილის შესრულებას კი ვეღარ შეუდგენ, რადგანაც

1800 წლის შემდეგიდამ საქართველო რუსეთს ჩაბარდა და გურიას და იმერეთთან კი ალი გურიელის გამო დავა-დარაბა აღარ გამოდგებოდა, არამედ მისთვის შეგობრობა იყო საჭირო და სიყვარულით, რომ იმერეთის სამთავროები და სამეფო მათი ერთგულ მოსამზღვრენი ყოფილიყვნენო. დამორჩილების და გათათრებისთვის ოსმალთ აღარ სცალოდათ და ამიტომ უფრო დაანებეს თავი ალი გურიელის ისე დაკარგვასაო.

ალი გურული რომ გურულებს ისე მალე არ დაეხვრიტათ, იმას რომ ეცოცხლა, გურიის საქმე გათათრებით გათავდებოდაო. იქმნება ეს ზოგიერთებმა დამტკიცებით მიიღონ. მეკი ვიტყვი, რომ ალი გურიელს წადილი ვერ შეუსრულდებოდა, 1800 წლის შემდეგ გურიის ხალხი არ გათათრდებოდა. ვერც ძალით გაათათრებდენ. ის რაც ქობულეთში 1780 წლებს მოხდა, ეს გურიაში შემდეგ არ მოხდებოდა, ამას თავის მიზეზები აქვდა. ოსმალთ ეგონათ, რომ როგორც სამცხე-საათაბაგოს ათაბაგი შევისყიდეთ და გავათათრეთო, გურიასაც ასე უზამთო.

სწორედ ასევე სურდათ გურიის დამორჩილება, როგორც იქ შეისყიდეს ბექა ჯაყელი, შემდეგ გათათრების საფარ ფაშა, ჯერეთ ეს გაათათრეს, მერე მთელი სამცხე გააუქმეს, მაგრა დაიჭირეს და ქართველების ყოველივე მოსპეს და დაამხეს, სწორედ ასეთსავე გზას ადგნენ გურიის დამორჩილებაში, ამათ მოსპობაში და გურულების ავტონომიის გაუქმებაში.

XVIII საუკუნეს ბოლოს, ოსმალთა მიაღწიეს თავიანთ საწადელს, გურულებში, გურულების ოჯახში სცხოვრებდა ერთი გურიელთაგანი გიორგი. გიორგის ვინაობა რაღაც სიბნელით არის მოცული. ეს გიორგი გურიელი სტამბოლში გაზრდილა, ოსმალური ენა და სხვა ენებიც სცოდნია კარგად, თავის დროის კვალად იგი შესამჩნევად ცნობილი პირი ყოფილა და მასთან მოხერხებულიც. დროს შესვლის, ანუ მოწიფულობის შემდეგ ოსმალეთიდგან საქართველოში დაბ-

რუნებულა. იგი სცხოვრებდა გურიაში, რასაკვირველია გურიელების ოჯახში. მას ყველა პატივის სცემდა, რადგანაც იცოდნენ კარგად რომ იგი სტამბოლს იყო გასდილი და ოსმალეთის მთავრობაც იცნობდა კარგად, პატივსაც სცემდნენ მას.

გიორგი გურიელი კარგის პატივით და ნდობით სარგებლობდა გურულების წინაშე. დიდის პატივით აღმატებული ველარ მოთავსდა თავის ქერქში. გურულების ლალატი ჩაიდო გულში. გაიქცა სტამბოლს, სულთანს გამოეცხადა და უთხრა: დიდებულო მზე და მთვარევე, მე მზათა ვარ რომ ვიწამო ისლამი და მაჰმადი, მის მერმე ვეცადო რომ მთელი გურიაც დაგიმორჩილოთ და მის მერმე იგინი ისე გაგიერთეულოდ, როა ბოლოს თათრობაც მივალებინო. ხოლო ამისთვის საჭიროა თქვენი გზეებრივი დახმარებაც.

— მერე რა გინდა, რა გსურს, რომ გეწყალობოს ჩვენგან? ჰკითხა სულთანმა.

— მე მსურს, რომ გურიის გურულობა მე მიბოძოთ, მე ვიყო იქ თავი პირი და თქვენი ერთგული.

სულთანი თანახმა გახდა. გიორგი გურული მალე გაათარეს და სახელად ალი უწოდეს. მის მერმე იგი იწოდებოდა ალი გურიელად. ვიდრე ალი გურული თავის განძრახვას შესრულებას დაიწყებდა, მანამ მას გურიაში ჩამოსვლა მუოხდა და სათადარიკო კაცებთან თათბირი და ცდა.

ალი გურიელის წადილი გურელებმა მალე შეიტყეს. ლაპარაკი გაუგეს. იგიც გამოტყდა, გაამჟღავნა თავის წადილი, ეგონა თანამგრძობთ რიცხვს მალე იპოვნიდა. რამდენიმე იპოვნა, მაგრამ ესენიც წინაღმდეგნი გაუხდნენ. მალე საქმე ისე მოეწყო რომ ალი გურიელმა გურულები ვერც სულთანის სახელით შეაშინა, ვერც ჯარით და ვერცარა სხვა მუქარებით, გურულებმა არამც თუ თანხმობა განუცხადეს, არამედ როგორც მოღალატე დაიჭირეს, ხეზე მიაბეს და დახვრიტეს. დახვრეტა მიტომ უფრო გადასწყვიტეს, რადგანაც

შეიძლება არ გავთათრდეთ, მაგრამ ალი გურიელი არ მოგვა-
სვენებს, გურიელებს გადაეკიდება, ამას ომი მოჰყვება და მე-
რე უფრო ძვირად დაგვიჯდებაო. ეს ქეშმარიტად ასეც იქ-
მნებოდა. სწორედ ასე მოხდებოდა. სამწუხაროდ ამ ალი
გურიელის შესახებ არავიციოთ რა. ფიქრობთ, რომ ეს ალი
გურიელი გურიის მთავართ გურიელების შთამომავალი კი არ
უნდა იყოს, არამედ ვინმე გურულთაგანი, რისთვისაც იგი გუ-
რიელადაც იწოდებოდა. არ შეიძლება კი რომ ამ პირის შე-
სახებ გურულ მოხუცებულთ შორის ვინმე არ მოიძებნოს და
მან ამაზედ არაფერი იცოდეს.

გარდა ამისი ისიც კარგად ვიციოთ, რომ გურიის გათათ-
რების ნატვრა ოსმალთაგან გამოთქმული იქმნა 1680 წლი-
დამ, ესე იგი მას შემდგომად, რაც ქობულეთში თავდგერი-
ძეები გაათათრეს და მერე ქობულეთსაც დაუწყეს გათათრება.
ქობულეთის პირველი გათათრება 1690 წლებს ეკუთვნის.
გურულებს ათათრებდენ შესყიდვით, გაქცეულებს და ტყვეთ
წაყვანილთაც.

აფხაზეთის გათათრება

აქარის გათათრების შემდეგ, ოსმალთა სახელმწიფო და სასულიერო წოდების ძალა აფხაზეთზედ იქმნე მოპყრობილი.

ყველამ ვიცით, რომ აფხაზეთი ძველად, საქართველოში განთქმული კუთხე იყო. დავით აღმაშენებელმა, ბაგრატ მესამემ და ბაგრატ მეოთხემაც აფხაზეთში გაიმაგრეს ფეხი და მერე ნაკუწ-ნაკწად ქცეული საქართველოც განაძლიერეს. საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუდ სამთავროდ გაყოფვის შემდეგ — იმერეთის კათოლიკოზი, იმერ-აფხაზთ კათოლიკოზად ირიცხებოდა. დიდი ადგილი და მნიშვნელობა აქვს ამ კუთხეს საქართველოს ისტორიაში. იყვნენ კერძოთ აფხაზეთის კათოლიკოზებიც, ეპისკოპოზნი და მთავრებიც. ბაგრატ მეოთხე როცა ევროპიელთაგან კეისრათ იქმნა წოდებული, მაშინ იგი იწოდებოდა: კეისარი აფხაზთ ქართველთა. ასე უწოდებენ თვით ბიზანტიის ძველი მწერლებიც. ბაგრატს — იმპერატორად.

აფხაზეთი ძველადგანვე შეიმოსა ქართველთ მეფეთა ძლიერებით და მათგან ვანაკეთის ნაშთებით. დღესაც ამ ნაშთების მნახველი განცვიფრებაში მოპყავსთ აფხაზეთში დღემდე დაშთენილ დიდებულ ნაშთებს. ასეთ იყო ძველად აფხაზეთი, ასეთი იყვნენ აფხაზნი. ქართული ენის სწავლა მათში უმაღლესად იყო წინ წასული და აღორძინებული. შემდეგ დროსკი, ანუ ოსმალთა გაძლიერებიდამ, აფხაზეთსაც ეწვია უბედურება. როგორც ვსთქვით ზემოთაც. ოსმალთა ადრიღგანვე იწყეს ამ კუთხის დამორჩილება, მაგრამ დაქერასკი ვერ ახერხებდნენ. ბევრის ხრიკების და შინაური ღალატის შემდეგ, ოსმალთა აფხაზეთი დაიკავეს XVIII საუკუნეს დამდეგს.

ხოლო მისი ავტონომია კი სამცხე-საათაბაგოს მსგავსად დასტოვებს და მთავრებად შარუაშიძეები. მთავარი ქრისტიანობით განაგებდნენ და მართავდნენ. მცირე ხნის შემდეგ, ანუ 1690 წლებიდან აფხაზთა ავტონომიაც მოსპეს, მთავართა და დიდებულთ შორის გათათრება შეიტანეს. მოისპო კათოლიკოზის სახელ-წოდება. არღა იქმნა იმერ-აფხაზთ კათოლიკოზი. აქარაში თათრობის დამყარების შემდეგ, აფხაზეთის ერის წინაშე დაიჩოქა გათათრების ბრძოლამ. აქაც მოიერთო გლოვის ძაძით ქართველთ სახელოვნება.

აფხაზნი პირველად დიდის გმირობით ეწინაღმდეგებოდნენ ისლამის მიღებას, აქაც წინაღმდეგი ბრძოლა ისე იყო დაწყობილი, როგორც აქარს და სხვაგანაც, მაგრამ მაინც ოსმალთა მოახერხეს და მარტოდ ოდენ ობლად შეთენილი ხალხი დაიმორჩილეს, დაამდაბლეს, შეაშინეს და იწყეს მით ისლამის ვრცელება მათში, აფხაზთა გათათრებას დიდი ისტორია აქვს, მეტად სამძიმო. აფხაზნი სჯულის გულისთვის ისე იხოცავდნენ თავებს რომ მასზედ უსასტიკესი აღარა შეიძლებოდა რა. მოგეხსენებათ, რომ თვით აფხაზნიც მეტად კოჩალი, მხნე ხალხია, იგინი ერთ დროს საქართველოს ძლიერების სახელნი იყვნენ. მიტომაც იყო რომ, ეს კუთხე დიდათ უყვარდათ ქართველთ მეფეებს. ესენი აქ ხშირად ისადგურებდნენ. აქ აგებდნენ ციხე-კოშკებს, შესანიშნავ დიდრონს ტაძრებს, სასწავლებლებს და ხელოვნურად ნაგებ მონასტრებს, რასაც ჩვენი ისტორიაც მოწმობს. იყო ისეთი დრო როცა საქართველო ოსმალთ და სხვათა ეკავათ და აფხაზეთი კი თავისუფლად იყო დაშთენილი და აქედამ ეფინებოდა დანარჩენ ქართველობას პოლიტიკურად უფლების სხივები. თვით ბაგრატიონების დინასტიის განძლიერებაც აქედამ იწყება, რაც შემდეგ მკაცრად იქმნა ოსმალთაგან დაცემული.

აფხაზეთი ძველი კერა ქრისტეს სჯულისა, აკვანი მოციქულთა ანდრიასი და სიმონ ქანანელის. ბინათ სადგური ბაგრატი მესამის, ბაგრატი მეოთხის, დავით აღმაშენებლის და

თამარის, საფანე წარჩინებულ ბრძენ მწერალთ აფხაზთა შვილების, მწიგნობართა და მწერალთა, იგი ღირსი გახდა შესანიშნავის ტაძრების და სასწავლებლების. აფხაზეთში ბედლის ტაძარი, დრანდის, ჰიწუნდის და სხვანი იყვნენ სასწავლებელნიც ერისა. აფხაზთა შვილებს აქედამ ეფინებოდათ დიადი სწავლა და განვითარების სიყვარული. ბედიელნი მამანი სასაქართველოს ისტორიაში დიდის დიდებით და ბრწყინვით სწანან. საქართველოს ისტორია ასეთ ჰირთა ამბების მოთხრობით მეტად მდიდარია. მის ისტორიას განცვიფრებაში და გელოვიარებაში მოჰყავს ქართველი კაცი.

XVIII საუკუნის ნახევრიდამ კი ასეთ კუთხეს ბედი ეცვალა, დიდებულ ერის შთამომავლთ შვილებს ოსმალთა გათათრება დაუწყეს. ოსმალთა მთავრობის ცდამ იქამდის მიაღწია, რომ 1775 წელს უკვე აფხაზეთი თათრის სჯულის მალიარებლად იქმნა გამოცხადებული, ამიტომ მის საფუძვლით მათში მრავლად იწყეს თათრის სჯულის თავი კაცების გზავნა, ნასწავლი მოღვების, ხოჯების, ხაფიზების და სუნეთების. ოსმალთა მთავრობა ხალხს სასტიკად, მაგრა, ისტატურა უშლიდა ქრისტიანობის შენახვას, ამ დაშლაში მათი სასულიერო წოდება არ ერეოდა ისე, ეს როგორც აქარაში იყო. მთავრობა ამ სჯულის შენახვას სპობდა, სასტიკად ჰკრძალავდა, ყველგან ასე აცხადებდა: „ვინც მთავრობის ბრძანებას არ შეასრულებს, ის მთავრობის წინააღმდეგაა ჩაითვლება და ბოლოს სიკვდილათაა დასჯება“ ესენივე სდევნიდენ აფხაზთა სასულიერო წოდებას და სასტიკად უკრძალავდენ აფხაზეთში დარჩენას, მღვდელ მოქმედების აღსრულებას, ყოველივე დევნას მიეცა და 1760 წლადამ ოსმალეთის მთავრობის წყალობით დაკეტილ იქმნენ მონასტერ-უდაბნო სასწავლებელნი, აფხაზთა შვილების სასწავლებლის ყოველივე ფერფლად იქმნა ქცეული და დაქცეული. ამ დღიდან იწყება აფხაზთა შვილების სწავლა განათლების დაცემის დასაწყისი.

ოსმალთა აფხაზებს მარტო ეს არ აკმარეს. მათ დაიწყეს

აფხაზთა შვილებზედ მძლავრად ნაფარდობა. შვილების ტაცვა, ოსმალში წაყვანა, იქ დასყიდვა. მაჰმადის სჯულის მიღებამდის, ყოველი ოჯახის შვილებს, ანუ ქრისტიანებს, ოსმალთაგან შვილების მოტაცვა და დასყიდვა მოელოდა. მათს ამ გვარს უბედურების ასაცდენთა მხოლოდ და გათათრება იყო დაშთენილი. აფხაზთა სიმაგრის ასალგმავათ და დასამორჩილებელ იარაღად ოსმალთა გამოაცხადეს ასეთი წესები, რაც მოეფინა და მოედო მთელს აფხაზეთს.

აფხაზეთში თუ დაშთება ვინმე ქრისტიან მღვდელთაგანნი და წინაღმდეგ იმოქმედებს მაჰმადის სჯულის, იმას თუ შეუტყუეთ ეს ამბავი, იცოდეს რომ სიკვდილის შემდეგ მის სხეულს მიწაში არ დავამარხვინებთ. იგი ღირსი არ იქმნება ჩვენგან პატივისცემის.

ესეთი წესები ოსმალთ ერთ დროს სამცხეშიც აქენდათ წესათ მიღებული. მე მაქვს ერთი ძველი ოსმალური ქალაქი რაც ამას მოწმობს, ერთ მღვდელს თურმე შეუტყუეს ქრისტიანობის მფარველობა, ეს მღვდელი ამისთვის უნდა დაესაჯათ, მაგრამ იგი ავად გახდა და მალეც მოკვდა. დამარხვა არ უნდოდათ, მაგრამ სხვებმა იპატიეს მით, რომ გამოძიებას ვერ დაესწროვო. იქმნება ჭოროები მოუგონესო. ამიტომ ნება მისცეს ამ ღვდლის დამარხვის, მხოლოდ ისიც ისე რომ სამარე უნდა გაითხაროს ძალიან ღრმათაო, რომ იქიდან მისი ცოდვილი ლეში უკან ამოსროლა მიწამ ვერ შესძლოსო, რადგანც თათრის სჯულის წინაღმდეგი მღვდელი ცოდვილი არისო, მტერი მაჰმადისა და ამას კიდევ მიწა არ მიიღებსო. ასეთის ოსტატობით ოსმალთა ძრიელ შეაშინეს ქართველთ ჩუმი მქადაგებელთ ქრისტიან მღვდელნი და მცირე ხნის განმავლობაში აფხაზეთი დაცალეს ასეთის პირებით. მაგარ ქრისტიანთა დასამორჩილებლად დააწესეს ასეთი ხრიკები: ეს ხრიკები მათგან იხმარებოდა 1705 წლიდან. ასე, რომ 1710 წელს საკათოლოკოზო მოქვის ტაძარიც გაუქმდა. მასთან სხვებიც გაუქმდენ, თითქმის სრულიად.

აფხაზის ოჯახს თუ სურს ქრისტიანთ დაშთეს, მაშინ მან უნდა იცოდეს რომ თათრებზედ დაბლა იდგება, ყოველივე ხარჯი მეტი გადახდება. წინაღმდეგს ვერ იქმს. ეს წესები აღრიდგანვე იქმნა შესული, ამიტომ 1720 წლიდამ გათათრებისთვის ძალას არავის ატანდნენ. თათრობა თავის ნებთ მიდიოდა წინ.

ოთხი შვილი თუ ჰყავს, მაშინ ორი მთავრობას უნდა მისცეს ხარკათ და ორი შვილი შეუძლიან თვით იყოლიოს ქრისტიანის სჯულზედ. ქრისტიანობაც აღარ იყო აღრიდგანვე, მოძღვარნი აღარ ჰყვანდათ 1700 წლებიდამ თითქმის.

იყვნენ ისეთი ოჯახები რომელნიც ამ გარემოებას არ ემორჩილებოდენ, იყვნენ ისეთნიც რომელნიც ემორჩილებოდნენ. ყოველ შემთხვევაში ასე თუ ისე, აფხაზთა ოჯახებს დიდი რიცხვი აკლდებოდა თვისი შვილების და მით მათი რიცხვიც მცირდებოდა.

ქრისტიან აფხაზთ ნება აქვნდათ, რომ მათ მოეტაცნათ საიდუმლო შთენილ ქრისტიან აფხაზთა შვილები და იგინი შორს სადმე გადაერეკათ და მხოლოდ პატრონის გაუგებრად ოსმალებზედ კარგ ფასად დაეყიდნათ. ასეთივე ნება აქვნდათ იმ აფხაზებს ვინც მაჰმადის სჯულს აღიარებდა. ამ გარემოებით აფხაზეთის ჩუმ თუ ცხად ქრისტიანთა შვილებს მრავალი მტერნი გაუჩნდენ და მათ შვილებს მრავლად უწყეს ტაცვა, ოსმალებთში გემებით გადაყვანა და დასყიდვა. ამ გარემოებამ მძლავრად და ძირიან ფესვიანად შეარყია ქრისტიანობის მალარებელთ რიცხვი იფხაზთ შორის და მთელი აფხაზეთი XIX საუკუნის დამდეგამდეს თითქმის მტერფანატკი მაჰმადიანებათ იქმნენ გამოცხადებულნი.

ასეთმავე გარემოებამ შეამცირა მთლათ აფხაზთა რიცხვი. 1650 წ. აფხაზთა რიცხვი იყო ნახევარ მილიონზედ მეტი. თითქმის 600 ათასი. XVIII საუკუნის ნახევარს, ანუ 1770 წლებში იკლო და 400 ასზედ ავიდა. მერე კი მათი შვილების ტაცვამ, გათათრებამ და მუღმივ ომებმა იქამდის დააუ-

ძლურა და მოსპო რომ XIX საუკუნის დამდეგს 200 ათასი ძლივსლა იყო. შემდეგ ესეც მოისპო და დღეს რაც არის აფხაზთ რიცხვი ის ყველამ ვიცით. ასე დაემხო იუსტინე კეისართაგან დიდებულიად ხმობილი ძველი საქართველოს ნაწილი-აფხაზეთი.

რადგანაც აფხაზთა შვილები ცქვიტი, მალხაზი და ლამაზი ხალხია. ამიტომ ძრიელ მრავლად გაჰყვანდათ ამათი შვილები სტამბოლს გარეშე სხვა ადგილებშიაც და ჰყიდნენ კაი ფასად. ამ დაყიდვას ცხადათ ასაბუთებს აფხაზეთის მალაქია კათოლიკოზისაგან დატოვებული ქადაგებანი, რაც უკვე ვახსენეთ, ამასვე ამტკიცებენ ევროპის მოგზაურნი და ნამეტურ კათოლიკეთ-ძმობის სხვა და სხვა ძმობის მამანი.

სტამბოლსა და სხვა ასეთ დიდს ქალაქებში, თითქმის ყველა ოსმალოს ოჯახში ნახავდით აფხაზთა ლამაზ ქალ-ვაჟებს. ზოგ ქალებს ცოლებათ ირთავდნენ, ზოგს ვაჟებს ისიძავებდნენ სილამაზის გულისთვის და ამით ამშვენებდნენ თვის ტომს, ბევრი და ბევრის ბევრიც ოჯახებში მონებად ჰყვანდათ. რაც ქრისტიანობის გულისთვის აფხაზეთს ვაება დაადგა და მათ ეს ვაებაც აიტანეს, ასეთი საქართველოს სხვა კუთხის ქართველთ არა უნახავთ რა. მიზეზი ამათის დიდის უბედურების ის იყო რომ აფხაზეთი საქართველოდამ, ანუ თვის მოსამზღვრე ქართველთ კუთხეებიდამ შორს, მიუვალ და მიყრუებულად სძევს, მეზობლობა მას არ აქვდა დანარჩენ ქართველებთან ვაბმული და ამიტომ უფრო იღვენებოდნენ ოსმალთაგან და იტანჯებოდნენ. მათ ზღვა-მეზობლობდა და ამიტომაც იგინი იყვნენ კარგი მეზღვაურნი, მენავენნი და კარგი მობანავენნი, თითქმის ზღვის შვილებად იწოდებოდნენ ძველად.

ღიახ ბატონო, აფხაზთა გათათრების საქმეს დიდი ისტორია აქვს. აფხაზთა გათათრება გახდა იარაღად თვით ამ ხალხის შემცირების და მოსპობის. ამ გარემოებას აწინდელ აფხაზთა შვილებიც გულ-ცეცხლით სავსე უნდა უმზერდნენ. ოსმალეთში აფხაზთა დაკარგეს ყოველივე გვაროვნელი თვით ცნე-

სამცხე-საათაბაგოს მღვდელ-მთავარი
და მათი ეპარქიაში:

1. მაწყვერელი-გვირგვინ ბისონიანი მღვდელ მთავარი ე. ი, მიტროპოლიტი.
2. კუმურდოელი მღვდელმთავარი და მისი სამწყსო.
3. იშხნელი, მღვდელმთავარი და იშხნის სამწყსო.
4. ანჩელის სამწყსო. მღვდელმთავარი. აქედამ არს თფილისის ანჩისხატი, დღეს ანჩაში აღარაფერია დაშთენილი,
5. მტბევარის სამწყსო. ტბეთი შავშეთში არის დღემდე დაშთენილი მთლად,
6. წურწყალის სამწყსო და მღვდელმთავარი.
7. წყაროსთაველის სამწყსო და მღვდელმთავარი.
8. ერუშნელის სამწყსო და მის მღვდელმთავარი.
9. ვალაშკერტელის სამწყსო და მის მღვდელმთავარი.
10. ანელის სამწყსო და მის მღვდელმთავარი.
11. კარელის სამწყსო და მის მღვდელმთავარი.
12. ბანელის სამწყსო და მის მღვდელმთავარი.
13. დადაშნელის სამწყსო და მის მღვდელმთავარი.

დღეს, ამ ცამეტ საეპისკოპოსოს ქართველნი მთლად გათათრებულნი არიან, აქ, ამათში ქართველობის ყოველივე მოსპობილია და დამხობილი, ქართველობის ფესვიც აღარ არის დაშთენილი თვითურ ენის, ესეც ზოგი ერთ აღაგს, უმეტეს ნაწილს, ქართველთა დაკარგეს ქართული ენა და დღეს ოსმალურად ლაპარაკობენ, ამ ვრცელი კუთხის შესახებ ჩვენ არა გვაქვს ბევრი რამ ცნობები შეკრებილი, რაცკი ვახუშტის აქვს ანუხსული ის სულ ძველს ხანას შეეხება, ოსმალთგან ამ კუთხის დაქერის და გათათრების დროიდგანკი ჩვენ ბევრი არაფერი მასალები გვაქვს ანუხსული, საქირაკია რომ ამ კუთხის ადგილებს, ხალხს, სოფლებს და ბევრსაც კიდევ სხვა რამ ნაშთებს ქართველთაგან ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს.

კარგა ხანია მას შემდეგ გასული, რაც სამცხე-საათაბაგო-
ში მცხოვრებ ქართველ ქრისტიანებთან ცნობებს ვაგროვებ,
არა მცირედი მასალები შევკრიბე მათზე და უეჭველია კი-
დევაც შეიკრიბება, თუკი ეს ვინმემ მოინდომა და ხელი მოჰ-
კიდა. ამის შესრულება და გაცნობა კი ჩვენთვის აუცილე-
ბელი საჭიროებაა, რადგანაც სამცხე-საათაბაგოს შესახებ ჩვენ
ერთობ მცირე ცნობები გვაქვს, აქილ ისეთი კუთხეები და
ხალხი, რომელნიც ქართულს ძველს და ახალს წიგნებში სა-
ხსენებლათაც არ მოიპოვება. თვით ვახუშტისაც კი ერთობ
მცირე ცნობები აქვს ამ კუთხეზე და ხალხზე. არის ისეთი
ვრცელი კუთხეები, რომელნიც ძველს რუკაზედ სახსენებლათაც
არ არის, ასეთია ვრცელი არჯევანიძიანთ ხეობა, მირა-
ტის კუთხე, შატბერდი და ვინ იცის რამდენი კიდევ ერთ
დაუთვლელნი, აქ ჩვენ ყველას ვერ მოვსთვლით, დავასახელებთ
მხოლოდ შემდეგს:

ბევრჯერ ვიმგზავრე ქანეთს (ლაზისტანს), მესხეთს, კლა-
რჯეთს, მაგრამ ცნობების შეკრებაკი ძრიელ გამიძნელდა. აქეთ
არის ისეთი მიუვალი, ბნელი ქაჯეთის კუთხეები, სადაც ქარ-
თველ მაჰმადიანებს ქრისტიანეთ სახე 1630 წლის შემდეგიდამ
აღარ უნახავსთ, ასეთი კუთხეების ნახვა ქართველ განაცვი-
ფრებს, მას თვალი წინ წარმოუდგება ერთი დიდი ვრცელი
კუთხე საქართველოსი, ხოლო აფრიკის მსგავსად უცხო, უც-
ნობი და მეტად მიუვალი, მიუხვედრი, ოსმალეთის წყალობით
თითქმის ვერანად ქცეული, გაველურებული. ასეთს დიდს კუ-
თხეში, სადაც ოდესმე ქართველთ რიცხვი მილიონობით შეს-
დგებოდა, სადაც ხმა კაცისა ძლიერის სამეურნეო მუშაკობით
განისმოდა, იქ დღეს მხოლოდ გაველურება მყუდროებს, ყო-
ველივეს სახე წაშლია, ყოველივე მოსპობილა ქართულ სახელ-

წოდებით, ყოველივე დაკარგულა ჩვენთვის, აღგვიღა დედა-
შიშის პირილამ შეუმცნველად. მნახველი ამ გვარის სურათე-
ბისა ცხადათ დარწმუნდება მასზედ, თუ ხშირად ერთი ტომი
როგორ აქრობს და არბევს მეორეს, მაგრამ თავისზედ ცოტა
პატარა ერს, როგორ მუსრავს მის ყოველ ავკარგიანობას. ამის
მოწამეა და ჩვენი ნიშან წყალი ოსმალეთის მახვლი და დასა-
ვლეთ საქართველოს ქართველთაგან დაკარგვა. თვით ქართვე-
ლობის გადაგვარება. დღეს, ჩვენთვის ოსმალეთის საქართვე-
ლოს უმეტეს ადგილებთა არსებობა დაკარგულ რუკას წარ-
მოადგენს.

ვიარეთ ჩვენის ფეხით, აქა იქ ვნახეთ ჩვენგან დაკარგულ
საქართველოს კუთხეები, გავიცანით გათათრებულ და გადა-
გვარებულ ქართველთა უკიდურესი რეზიდა, ვნახეთ მათში ბევრი სულის
შემხუთავა მხარეები და მასთანვე, მუსულმან ქართველთ გვე-
რდით აქა იქ ვპოვეთ თითო ოროლა ისეთი სოფლებიც, სა-
დაც მის მცხოვრებ ქართველთ შორის თითო ოროლას ქრი-
სტიანობაც შეუნახავსთ. მათ დიდის ტანჯვით და სისხლის
ღვრით მოუღწევიათ ჩვენ დრომდის და ქრისტიანობასთან და-
კავშირებულთ არას დროსაც არ უღალატნიათ თავიანთის ტო-
მის და თანმემამულეთა პატივისცემისთვის, ესენი ყოველთვის
ფარი და ხმალნი ყოფილან თავიანთის სულის ძლიერების და
არსად და არასდროს, მათ ოსმალთა წინაშე წარბიც არ შეუ-
ხრიათ, ქედი არ მოუდრეკიათ დანარჩენ ქართველებივით. ამი-
ტომ ვალად ვსთვლით, რომ ასეთ ქართველთ შემოკლებული
აღწერა ჩვენს ქართველობასაც გარდავსცეთ. გარდავსცეთ მით
უფრო, რადგანაც აქეთ ყოველივე ქართველობის წაშლას ეძ-
ლევა და მოსპობას.

ქართველი კათოლიკენი მესხეთსა და ჯავახეთში*).

ჯავახეთში ქართველთ გვარის კათოლიკენი შემდეგ სოფ-
ლებში სცხოვრობენ:

*) 1901 წ. „ცნობის ფურცელი“ № 1495.

ხიზაბავრს—180 კომლი, ორივე სქესის 1800 სული, სულ ქართულად მოლაპარაკენი

სოფ. ხიზაბავრას (ახალქალაქის მაზრა), მამა მიხეილ ვარძელაშვილის თაოსნობით, აშენდა ქართველთა კათოლიკეთათვის მშვენიერი თლილი ქვის ტაძარი. იგი შემკობილია ქართულის წარწერებით და მას ნამდვილად საგვარ-ტომო სული ჰმოსია გარს; ასეთი ტაძრის აგება ამისთანა მიყრუებულს კუთხეში დიდ შრომას და ღვაწლს მოითხოვს ადამიანისაგან.

ვარკავრს—23 კომლი, სულ 200 სული, ქართულად მოლაპარაკობენ. აქ მცირედ ქართველ მართლმადიდებელნიც ცხოვრობენ. აქაური იყო „მტარვალის“ დამწერი იაკობ ლაზარეშვილი.

ბნელა—5 კომლი, 40 სული. ქართულად მოლაპარაკობენ.

ტურცხა—სულ 600 კომლია. ქართული ენა დაკარგეს, სომხურსა და თათრულს მოლაპარაკობენ, ეკლესიაში წირვა-ლოცვა სომხურად აქვთ.

კარტიკაში—1200 სული, ქართული ენა დაკარგეს, მთლად სომხურ-თათრულად მოლაპარაკობენ, ეკლესიაში სომხურად სწარმოებს წირვა-ლოცვა, აქვთ სამინისტრო სკოლა და იქაც რუსულ და სომხურ ენაზე სწარმოებს პატარა ქართველთა მესხების და ჯავახების სწავლა.

ხუჯგუმო—500 სული, ქართული ენა დაკარგეს, სომხურსა და თათრულს ენაზე საუბრობენ, წირვა-ლოცვაც ამ ენაზე სწარმოებს. ქადაგებას ხან თათრულადაც წარმოსთქვამენ, რადგანაც მრევლს თათრულიც ემარჯვება.

ბავრა—400 სული. ქართული ენა დაკარგეს, სომხურსა და თათრულს მოლაპარაკობენ. ორი სოფელი ძვეს არტაანის ხეობისაკენ, სახელდობრ ჰური, სადაც ქართველთა ტომის ძენი სცხოვრობენ, ხოლო თათრულ სომხურად საუბრობენ. მეორე სოფელი ალექსანდრეპოლის მაზრაში ძვეს, ტიტოხარება, სადაც სულ ქართველ ტომის კათოლიკენი სცხოვრობენ. მაგრამ ქართული ენა დაკარგული აქვთ, სომხურ-თათრულ ენებზე მოლაპარაკობენ.

ამ სოფლებს გარდა სხვა სოფლებიც არის, სადაც სომეხთა გვარის კათოლიკეებთან ქართველ გვარის კათოლიკენიც სცხოვრობენ, მაგრამ მათ ჩვენ აქ არ ავუნუსხავთ. მათაც დაკარგეს ქართული ენა, ასეთია ეს სოფლები: ვარევანი, ეშტია, უჯმანა, ალასტანი, ტორია და სხვ.

ახალციხის მაზრაში სცხოვრობენ შემდეგ ადგილებში ქართველთა გვარის კათოლიკენი:

უღე—1600 სული ქართულად მოლაპარაკენი. აქ არსებობს სამინისტრო სკოლა და „ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების“ სახალხო სამკითხველო. სამკითხველო ენაზე და მის სარგებლობის ნიშან-წყალს ცხადლივ შევატყუემესხები მშვენიერად შესჩვევიან ქართულ ვაზეთების კითხვას, სანატრელია ასეთ მხარეში ამისთანა საქმე.

ადაღი—700 სული, სულ ქართულად ლაპარაკობენ.

ჯაღე—800 სული, ქართულად ლაპარაკობენ.

ბაღაჯირი—40 სული, მთლად ქართულად ლაპარაკობენ.

იფლიტას—5 კომლი, ქართულად მოლაპარაკენი.

ზოგნიც სცხოვრობენ სომხის გვარის კათოლიკეებთან ერთად, მაგალითად, სოფლებს ჯულგას, კულალის, წინაუბანს, სუფლისს, აბდახევს, წყალთფილას, მუსხს და სხ. მაგრამ ამათ ჩვენ სიმცირის გამო არ მოვიხსენებთ. ახალციხის სამი ეკკლესიის მრევლი ლაპარაკობს ქართულ ენაზე და სივლიტას, ახალციხის გვერდით.

ზოგს ეკკლესიებში ქადაგება და ლოცვები ქართულად სწარმოებს.

ერი შეწუხებულია იმაზე, რომ მათ ქართულს ენაზე წირვა-ლოცვა მოშლილი აქვთ, ამიტომ განიზრახეს მათ, რომ უმაღლეს მთავრობას კვლად მიმართონ თხოვნით, რათა მათ მიეცეს ნება ქართულ ენაზე წირვა-ლოცვის შესრულებისა ვნახოთ!

ქვაბლიანის კათოლაკენი *).

ს. უდუ სძევს ახალციხის მაზრაში, ანუ ქვაბლიანში. ქვაბლიანიდგან ერთი გზა ფოცხოვით არტანს გადადის, მეორე აჭარას, მესამე ადუგინის მხრით იმერეთს და მეოთხე ბორჯომისკენ მოდის. ძველად ეს მხარე მთლად დასახლებული იყო ქართველის ტომით, აქ ქართველთ შორის ქართული ენაც ისრევე მეფობდა, როგორც დღეს ეს ქართლსა, კახეთსა და იმერეთშია.

ჩვენდა საუბედუროდ, 1627 წ. მთელი სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთს დაუკავშირდა, მინამდის-კი მხოლოდ ხარჯს უხდიდა. აქაური წეს-წყობილება, გამგეობა, სამხედრო და სამოქალაქო უფლება ათაბეგებს ეკავათ და სამღვდლოებასაც თავისი საკუთარი წარმომადგენელი ჰყავდა, კუმურდოელი. სამხედრო და საერო კანონმდებლობას თავ-თავისი საკუთარი ადგილობრივი ბეჭედი ესვა, ბექამ და აღბულმა მესხთათვის სამართლის წიგნიც შეადგინეს, (ჩხ. ნ. ხიზანაშვილის გამოკვლევა „ბექა და აღბულა ათაბაგნი). მესხთა საქმენი ამათის წიგნებით განიჭობოდნენ, ასრევე სასულიერო წოდებას აჭენდა თავის სასულიერო კანონთა კრება, რომლის ძალითაც არჩევდნენ სასულიერო საქმეებს, ახალციხეში მათი კონსისტორიაც არსებობდა და სხ.

1625 წ. ბექა-ათაბაგი გათათრდა, ოსმალთა სამცხეში ათაბაგობა მოშალეს და ფაშობა განაწესეს; პირველ ფაშათ ეს ბექა დანიშნეს და სახელად საფარ ფაშა უწოდეს. ამათ გვარისა, ანუ ჯაყელების შთამომავალი ფაშები 1625 წ. 1740 წ. განაგებდნენ; ამათის გვარის დაუძლიურების შემდეგ, სამცხის ფაშათ მცირე ხანს გათათრებული ფაშა, ნიბაძე განაგებდა, რომელსაც თავი მოსჭრეს 1770 წ. ამათ შემდეგ სამცხეში ხიმშიაშვილები გაბატონდნენ, 1829 წ. ვიდრე რუსები ახალციხეს დაიმორჩილებდნენ, მინამდის აქ ხიმშიაშვილის გვარის ფაშები ისხდნენ: აბდული, სელიმი, ახმედ ფაშა და სხვანი.

*) 1901 წ. „ივერია“ № 125.

დასავლეთ საქართველოში, ოსმალთ ყველაზე ადრე ქვა-ბლიანს, ოცხეს, ოძრხეს და ჯავახეთის ქართველთ დაუწყეს გათათრება. XVII საუკუნის გასვლამდე აქაურს ქართველებში მუსულმანობა ისე წავიდა წინ, რომ მის მეოხებით 1700 წლებში მოიშალა ვარძია, საფარა, ზარზმა, ჭულების ტაძარი და სხვანი. რადგანაც ოსმალის ფაშების შუაგულ ცენტრათ ახალციხე ითვლებოდა, ამიტომ ოსმალეთის სასულიერო წოდებამ ძველადვე იმეცადინა და ამ კუთხის ქართველს მუსულმანებში სრული ფანატიზმი და ქართველთა სიძულვილი დაამკვიდრა, ქართული ენა დაავიწყა. უკანასკნელად მათ მიღწიეს თავიანთს საწადელსა და XIX საუკუნის ნახევრამდე ქართველ მაჰმადიანთა შორის ქართული ენა ძარეულად შეარყიეს, მოსპეს. დღეს ამ კუთხის მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანთა შორის ქართულის ენის ხმა აღარ გაისმის; თუ სადმე მცირედლა შენახულა, იქაც დავიწყებას ეძლევა, რადგანაც ოსმალეთის სასულიერო წოდება აქ სოხტებსა ჰნიშნავს; სოხტეზი მოდიან აქ და ქართულის ენის დავიწყებასა ჰქადაგებენ. ამათის მეოხებითვე ამოვარდა ქართული ენა შავშეთსა, არტაანსა, ჭანეთსა, კოლასა, ერუშეთსა, თორთომსა, ოლთისსა, ყარსში და სხვ. ესევე უბედურება აქარასა და სხვა ადგილებსაც ეწვეოდა, რომ ეს ადგილები 1878 წ. რუსეთის საქართველოს არ დაკავშირებოდა. თვით აქარის ქართველთ მაჰმადიანთ ბეგებიცკი ასე ამბობდნენ, რომ უკანასკნელ ეს დაკავშირება არ ყოფილიყოს, უამისოდ 30 წლას განმავლობაში აქარას, ლივანას, მურღულს და ყველა იმ ადგილებში, სადცკი ქართული ენა არსებობს, სადღეისოდ აღარა დარჩებოდარა, ქართული ენა მოისპობოდაო. მოისპობდა მით უფრო რადგანაც ოსმალეთმა კარგად იცოდა ქართული ენის მოსპობის ოსტატობაო. მათ ქართული ენა ამოაგდეს საქართველოს დიდს ნაწილში და მაშასადამე აქაც აღარ გაუჭირდებოდათო, ამ ოსტატობით ქართული ენის მოსპობის საქმეს ხსენებულს ადგილებში ოსმალეთის იმპერია 1851 წ. დაადგა და მან რამდენიმე ალაგას ეს შეარყია კიდევც.

ქვაბლიანში სძევს შემდეგი სოფლები: ზაზალი, წყინსი, მარელი, ხონა, წარბასტუმანი, ორჯიშანა, ხურო, ღორძე, სამურე, კასარეთი, ავხერი, ლელოვანი, ყარათუმანი, გორგულ-ლი, არალი, ჩორჩანი, სამოდა, წირვა, ოსიეთი, ნაქურდოვანი, ნამიაური, გუგუნაური, ღორთუმანი, ციხის უბანი, ქკლა, ქეჭელა, უტყის უბანი, ზარზმა, მლაშე, მოსე, საირმია, შოყო, დესესელი, ფლატე, კიკიბო, კეხოვანი, გოდერძა, აფიეთი, ზანავი, ქაცარაული, გომარო, ღაღვი, არძნე, ვახნისი, ბოლა-ცური, ბენარი, ხევაშენი, წირე, წახანა, აბასთუმანი, ხარჯამი, წახნისი, წარო, უნწო, ფარეხა, ნაქურდვეი (2), საღრიძე, ქიქინეთი, ჩუჩუტო, ქაიხელი, წყალთბილა, უღელა, აბატ-ხევი, წინაუბანი, ნიოხსები, არალი, უღე, სხვილისი, პამაჯი, მეორე პამაჯი, ჯვარსის ციხე, არალი, საძელი, თხაკი, ობი, ბენარა, ფერეხა, უნცა, ვარსანა, უნცა, ხევაშენი, წყურთა, მიქელ წმინდა, ფხერო, ენთელი, შოყა, სარჯანი, წახნისი, წყარო, ქიხელი და სხვანი.

დღეს ყველა ამ სოფლებში ქართული ენა ძირეულად არის ამოვარდნილი, ქართველთ მარტო გვარები შერჩენიათ ქართულისა, ბევრს ესეც აღარ აქვთ; ქართული გვარები თათრულზედ შეუცვლიათ; ყველა გვარი ოდლით თავდება. ქართული სახელები მხოლოდ სოფლებს შერჩენიათ, მთებს, ხევებს-სა და ტყეებს. გარდა ამისა, თქვენ აქ ქართველთ შორის ისე ქართველს ვეღარა ნახავთ, რომ ყველა თათრულს ენაზედ არა ლაპარაკობდეს. ამ 40 წლის წინედ აქეთ იცოდნენ ქართული, დღეს-კი მათში ეს აღარ არის და ვინც იცის რამ, იმასაც სოხ-ტები ნებას არ აძლევენ ქართულს ენაზედ ლაპარაკისას; ასე რომ ქართველმა თუ ძირეულს საქართველოს კუთხე ქვაბლიანში თუ თათრული არ იცის, უიმისოდ თავისს თანამემამულე გამაჰმადიანებულ ქართველთა წინაშე თარჯიმანი დასჭირდება.

ასე დაიკარგა, ასე ამოვარდა ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანთა შორის ქართული ენა. დიდად სანატრელია, ამ კითხვებს ქართველი საზოგადოება ყურადღებას მიაქცევდეს, თორემ თუ დღეს ამ მშვიდობიან დროს, ქართველთა შორის ქართული ენა ისპობა, მალე მოიძულებენ მასთან ერთად მთელს ხალხოსნობასა და მის ხსოვნასაც.

დღეს, მთელს ქვაბლიანში, მხოლოდ ოთხს სოფელში ლაპარაკობენ ქართულს: უდემი, სადაც 200 კომლი ქართველთა გვარის კათოლიკენი სცხოვრობენ, მთლად ქართულად მოსაუბრენი; აქვთ ძველი ეკლესია, მაგრამ დიდად შერყეული და საშიშს მდგომარეობაში მოსული, მღვდლად ჰყავთ სომეხთა კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგომი მღვდელი სიმონ ჭილაშვილი, ქართულის ენის მოტრფიალე და დიდი პატივის მცემელი დედა ენისა. ამავე სოფელში არსებობს წერა-კითხვის საზოგადოების სამმართველოს მიერ გახსნილი საერო სამკითხველო, რომლის ნაყოფიც მე ჩემის თვალით ვნახე აქაურს ხალხში: მდაბიო ხალხი ქართულ წერა-კითხვას კარგად შესჩვევია, ქართულს გაზეთებსა და ჟურნალებს სიამოვნებით კითხულობს. ამ სოფელში მთლად ორივე სქესისა 1600 სული ირიცხება. ხალხი მეტად ღარიბია, კაცთა სამოსი მესხურია, ქალთა-კი ოსმალური, ამ სოფელში 40 კომლი ქართველ მაჰმადიანი სცხოვრობს; მართალია, ესენი ქართულს ენაზედ მოსაუბრე კათოლიკეთა გვერდით სცხოვრობენ და მოლაც ქართველი გვარისა ჰყავთ, მაგრამ ქართულს ენაზედ მაინც ხმას არ იღებენ და ყმაწვილებსაც თათრულად აჩვენენ ლაპარაკს, ქართული არაფერ იცის. ამავე სოფელში არსებობს სამინისტრო სკოლა, რომელშიაც 80 მოწაფე სწავლობს. ამათში მხოლოდ ერთი ყმაწვილი დადის მაჰმადიანისა—გვარად ბარათაშვილი.

მეორე სოფ. ვაღე, რომელშიაც 200 კ. სცხოვრობს; ამათგან 40 კომლი ქართველი მართლ-მადიდებელნი არიან, 100 კომლი ქართველი კათოლიკენი და 50 კ. ქართველი მაჰმადიანები. ქართველ მაჰმადიანებს გარდა, კათოლიკენი და ქართველნი თავიანთს სამშობლო ქართულს ენაზედ ლაპარაკობენ; ქართველი მაჰმადიანები-კი მათთან საუბარში ქართულს ენაზედ ხმასაც არ იღებენ. მთელს სოფელში 1700 სულზედ მეტია ორივე სქესისა. სოფელს აქვს მართლ-მადიდებელთა ეკლესია. კათოლიკეთა ეკლესიაში მღვდლად იმყოფება მოხუცი მღვდელი სტეფანე ზაქრიანი, რომელიც უმეტეს ნაწილს საღმრთო მსახურებისას ქართულად ასრულებს. სოფელში არსე-

ბობს სამინისტროს სკოლა, რომელსაც მოსწავლენი ბლრმათა ჰყავს და კარგადაც სწავლობენ პატარა მესხები.

მესამე სოფელია ალაღი, რომელშიაც 60 კომლი კათოლიკე (700 სულია ორივე სქესისა) სცხოვრობს, ყველა ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი. ამათ აქეთ ეკლესია და მღვდლათ ჰყავთ სომხის შთამომავალი მღვდელი, სომეხს კათოლიკეთა ტიბიკონზედ მდგომო ეკლესიაში მღვდლის-მსახურება სომხურად სრულდება. სოფლის გლეხნი დიდს სიღატაკეში არიან, რადგანაც სოფლის მამულები ფეხულა ბეგ ათაბეგოვმა წაართვა და აგერ ეს 15 წელიწადია დავა აქეთ, მაგრამ ამ საწყლებმა არ იციან რა ჰქმნან და თავი როგორ გაიტანონ.

მეოთხე სოფ. ბაღაჯიანი; აქ სახლობს 6 კომლი ქართველი გვარის კათოლიკე, მთლად ქართულად მოსაუბრენი. ამათ თავიანთი არც მღვდელი ჰყავთ და არც ეკლესია, თუმცა სოფელში ორი ძველი დაქცეული ეკლესიაა ღვთისმშობლისა და სანთისა. ადრე ამ სოფლის ქართველთ კათოლიკეთაგან ოსმალებს 10 კომლი ქართველ კათოლიკებისა ძალით გაუთათრებიათ, დღეს ეს გათათრებული ქართველნიც ამ სოფელში სოხოვრობენ.

აი, სულ ეს სოფლებია, სადაც მცხოვრებნი ქართულს ენაზედ საუბრობენ. სხვა სოფლებში, რომლებიც-კი ზემოდ ჩამოვთვალეთ, ყველგან ქართული ენა დავიწყებულია და ამოვარდნილი. ზემოდ ჩამოვთვლილს სოფლებს შორის რამდენსამე სოფელში სცხოვრობენ სხვა გვარის კათოლიკეთ შორის სომეხი კათოლიკენიც, სომხურ ენაზედ მოსაუბრენი, ესენი, აქ 1830 წ. გადმოსახლებულან არზრუმიდგან.

ადუგენის ხეობაში ორ-სამს სოფელში-ლა ლაპარაკობენ ქართულს, მაგრამ ისიც ვაი-ვაგლახითა და გაჭირვებით. რაც უნდა გაუჭირდეს ქართველ მაჰმადიანს, იგი 100 სიტყვაზედ მეტს ქართულს ენაზედ არ დახარჯავს, რადგანაც სოხტების წინაშე ფიცი აქეთ მიცემული, რომ თუ არ გაჭირვებით, ქართულს ენაზედ ხმას არ ამოიღებენ და თუნდაც ამოიღონ. 100 სიტყვაზედ მეტს არას იტყვიან, არ ილაპარაკებენ.

31 მაისს არტაანის ხეობიდგან სოფ. უდეში ქართველი

კათოლიკენი ჩამოვიდნენ და ამათ ამბავი მოიტანეს, რომ არტაანის ხეობის სოფ. ერუშეთის ძველი ეკლესია ქართველმა მაჰმადიანებმა მთლად დააქციესო. ასრევე დაუქცევიათ სხვა სოფლებშიაც და ქვები საჭიროებისათვის აქა-იქ გაუზიდნიათ.

ართვინის კათოლიკენი *).

ართვინი ბათუმიდგან 90 ვერსის მანძილზედა სძევს. ფოსტაკვირაში ერთხელ მოდის; ართვინის ხიდამდე ეტლით მოაქვთ და მერე ცხენებით ააქვთ, რადგანაც გზები არ არის, აღმართებია. გ. ყაზიბეგის ცნობით, ართვინი 10 ათასი ფუტის სიმაღლეზედ სძევს; მცხოვრებთა რიცხვი 2000 კომლამდეა, უმეტესად კათოლიკენი, გრიგორიანები და ქართველი მაჰმადიანები მცირეა, კათოლიკეებში დიდი ძალი ქართველი კათოლიკენი მოიპოვებია, მაგრამ ამათში ქართული ენა დავიწყებულია ისრევე, როგორც ქართველს მაჰმადიანებში. დღეს ართვინში მცხოვრებმა ქართველმა კათოლიკეებმა და ქართველმა მაჰმადიანებმა სიტყვა, კრინტი აღარ იციან თავიანთის დედა-ენისა.

მაგალითს მოგახსენებთ: ართვინში, სხვათა შორის, არის ერთი ბაზაზის მალაზია, რომელსაც გარედგან აწერია რუსულად „მალაზია ალ. ალანიძისა.“ მე ესენი ქართველები მეგონენ; შეველ მალაზიაში, ქართულად დავეკითხე და მათ-კი მომიგეს, ქართული არ ვიცით, რუსულად ან თათრულად გველაპარაკეთო. მაშინ მალაზიის გარედ დაწერილი გვარის ამბავი ვკითხე და მითხრეს: დიახ, ადრე ქართველები ვყოფილვართ, მაგრამ ახლა თათრები ვართო. ასეთი მაგალითი ათასია.

ართვინი—ოლქის ქალაქად ირიცხება, არის ოლქის უფროსი ბოქაული და ნაწილის უფროსი. მომრიგებელ მოსამართლის გამგეობა აქ არ არსებობს, მუსულმანთა საქმეებს „მეჯლიში“ არჩევს და ქრისტიანებისას ოლქის სამმართველო და ბოქაული.

*) 1901 წ. „ივერია“ № 198.

ქალაქის მოხელე და მოსამსახურეთა შორის ქართველებიც არიან და ამიტომ ბევრს კათოლიკეს შეუსწავლია ქართული ლაპარაკი. ქართული ენის აღდგენის საქმეს აქეთ ძრიელ ხელს უწყობენ მარადიდელი მენავეები, რომლებიც ლივანიდგან ამოდიან აქ, თან კახაბრიდგან საქონლით დატვირთული ნავეები ამოაქვთ და მერე ართვინიდანაც ხალხითა და საქონლით დატვირთულები მიდიან ბათუმში. მთელი ამ ქალაქის ვაჭრები, მოხელეები, შავშეთის სოფლის ხალხი და სხვანიც სულ ამ ნავეებით ჩადიან ბათუმში. ნავეები ბათუმის ახლოს კახაბერში ჩერდებიან, რადგანაც ზღვაში ვერ შევლენ; ქოროხს ნავეები ერთობ შორს მიაქვს თავის ტალღებით და ამიტომ შეიძლება ნავი ადვილად დაიღუბოს. ლივანელნი და მარადიდელნი ნავოსნობასა და გემოსნობაში მეტად მოხერხებულნი არიან; ამათგან ართვინის ახლო-მახლო მთელს დღეს სულ ქართული ენა გაისმის. ართვინის ახლოს მდებარე სოფ. სინქოთიდან-კი ქართული ენა იწყება ქართველ მაჰმადიანთა შორის და იგი დასავლეთამდე მიემართება.

ართვინში კათოლიკეთ აქვთ ოთხი ეკლესია. ამათგან კორძულის ეკლესია ყველაზედ ძველია. ამ ეკლესიას აქვს ქართული გუჯრებიც, რომლებიც 1501 წ. ჰაბას სიქსტო მესამესაც დაუმტკიცებია. გუჯრები მამულების შენახვის საქმეს შეეხება, იმ დროს კათოლიკეთ კორძულის ეკლესიისათვის მამულები შეუწირვთ და შეწირვის გუჯრებიც ქართულად უწერიათ.

აქ კათოლიკეთ ბევრმა იციან, რომ ისინი ქართველთა შთამომავალი არიან, ასეთი მოხუცნი მეც ვნახე და აღიარეს, რომ ძველათ „ქართველ კათოლიკენი ვიყავითო“, კორძული ამ ეკლესიას მიტომ დაერქვა, რადგანაც ეკლესიის განახლების დროს, კარის ალაგას ძველი კარები ჩაეტანებინათ და მისგან წარმომდგარა კორძულიო, ძველად-კი „კარ-ძველი“ ერქვაო.

დანარჩენი ეკლესიებიც ძველია; მესამე ეკლესიას ეხლა აშენებენ ძველის ეკლესიის ალაგას. სომხებს აქვთ ართვინში ერთი ეკლესია, ესეც ძველი ეკლესიაა. საყურადღე-

ბოა ის, რომ ამ ეკკლესიაში ინახება ერთი ძვირფასი ქართული ძველი სახარება, ხუცურად ნაწერი, ძვირფასს პერგამენტზედა და ძვირფასადვე შემკული. იგი ძვირფასი განძია ჩვენის ლიტერატურის ისტორიისათვის და ნამეტურ პალეოგრაფიის მხრივ. როგორც სახარების ერთი წარწერა ჰმოწმობს, იგი გადაუწერია იშხნელს ეპისკოპოსს მაკარის, დაახლოვებით XI საუკუნის ნახევარში. ამ სახარებამ აღე მრავალთა ყურადღება მიიპყრო. აქ გახლდათ ამისთვის განსვენებული დ. ბაქრაძე, გრიგოლ გურიელმა სყიდვა მოინდომა და 500, მან. აძლია, მაგრამ არ გაყიდეს, შემდეგ მეტიც აძლიეს, მაგრამ არა ჰქნეს, გაყიდვა არ შეიძლებაო.

იშხნის საეპისკოპოსო ტაძარი დღეს საქართველოს იმ კრთხეში სძევს, რომელიც ჯერედ კიდევ ოსმალეთს უჭირაჲს. დღეს იგი ოსმალეთის საკუთრებას შეადგენს და ჯამეთ არის გადაკეთებული, გაათარებულ ქართველები ლოცულობენ.

იშხნის ხეობის ახლოს სძევს ხახულის ხეობა, სადაც დიდებული ტაძარია ხახულისა. რაც გელათში ნივთებია, ხახულის ხატი და სხვანი გაათარების დროს სულ აქედამ არის გადმოტანილი. ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული.

მესამე პარხლის ეკკლესია, უგუმბათო, მშვენიერი; ესეც ჯამეთ არის გადაკეთებული. ამ სამს ეკკლესიაზედ ძრიელ ბევრი ამბებია დარჩენილი აქაურს მაჰმადიანებში. მართლაც, შესანიშნავი ტაძრებია, დიდრონი, კარგად ნაშენი, თლილის ფერადის ქვებით, შიგნიდგან კენჭებით მორთული; ნამეტურ შესანიშნავია ხახულის ტაძარი და ხახულის ხეობა. ჩვენებური ხახუტაშვილები აქედან ყოფილან მანდეთ წარსულნი. ამ ეკკლესიების მოხდენილობას კაცი ვერ აგიწერთ, განცვიფრდება. ამ ეკკლესიებში რომ მუსულმანებმა ლოცვა არ მოშალონ, კარგი იქნება, დიდხანს დარჩებიან უვნებლად. ძრიელ დაძველებულან-კი. გარდა ამისა, ბევრი სხვა ნაშთებიც არის, მაგრამ ყველას სად ავწერთ.

მუსულმანებს ართვინში აქვსთ ერთი დიდი ჯამე, სდგას სწორეთ იმ ალაგას, სადაც ძველად ქართველების ართვინის

ტადარი იღვა; ზედ მისს საძირველზედა სდგას ეს დიდი ჯამე. მეორე ჯამე კორნძულში აქვთ; მუსულმანების აქ სხვა არაფერია დაშთენილი, მათი რიცხვიც შემცირდა, რადგანაც 1879 წელს შემდეგ ოსმალეთში მრავალად გარდასახლდნენ.

ვახუშტის გეოგრაფიულის ცნობებით ართვინი ქრისტეს წინედ არის დაარსებული ქართველთა მეფეთაგან. ძველად ამ ქალაქს „ართვანი“ ერქვა თურმე, რადგანაც ძრიელ მალლა სძევს. „ართვანი“ ხომ ქართული სიტყვა არის.

ქალაქში ვაჭრობა რიგზე სწარმოებს, არის ორი სასტუმრო, ყავახანები, სხვა და სხვა მაღაზიები და სახელოსნოები. აქაური კათოლიკის, სომხისა და ქართველ მაჰმადიანთა ქალები თათრულად იცმენ, შუბლზედ ოქროს ფულები აკრავთ და სიცხებშიაც-კი ხავერდისა და შალის ძვირფასს ტანისამოსში არიან გახვეულნი. ამის გარდა, ზაფხულის მშრალს დღეებშიაც ფეხთსაცმელზედ კალოშები აცვიან! სანოვაგე ძვირად არ ფასობს. ართვინში ოსმალთს ვაჭრები და მუშებიც მოდიან.

ოსმალთს საღვარი სულ 10 ვერსზეა. ართვინიდან ერთი გზა არდანუჯს მიდის; ამავე გზით მიდიან არტანს (არდაგანი), ყარსს, არზრუმსა და სპარსეთს. მეორე გზა შავშეთს, აქარისა და ბათუმს გადადის, მესამე ლაზისტანსა და მეოთხე ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოს ადგილებში.

ერთი საკვირველობა აქ ის გახლავსთ, რომ ართვინს იქით, ოსმალეთის საქართველოში, ქართველი მაჰმადიანები ქართულს ენაზე ლაპარაკობენ და ართვინს აქეთ-კი, მარცხნივ და მარჯვნივ აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე, ართვინამდე, მთლად თათრულს ენაზედ საუბრობენ ქართველი მაჰმადიანები. ოსმალეთის მაჰმადიანი ქართველები უფრო კარგა საუბრობენ ქართულს, ვიდრე აქეთა მხრისა, სადაც-კი ქართული ენა შენახულა. ქართული ენა მოსპობილია მთელის ქართლ-კახეთის ტოლა ადგილებში. ზევრს ადგილებს სრულიად არ ვასახელებთ. მთლად-კი ოსმალეთის წინად ყოფილია და დღემდე დაშთენილი ადგილების ზომა ნახევარ საქართველოზედ მეტს შეადგენს და ასევე მის კვალობაზედ ქართველი

ტომის ერიც იქნებოდა. ქართული ენა ბურსამდე და თვით დიარბეჭირამდესაც ისმის.

ართვინის ოლქი წყლებითა, ხე-ტყით და მცენარეებითაც მდიდარია! ჰავაც კარგია, მოსავალაც კარგი იცის, ხილიც განთქმულია, ყურძენი და ღვინოც იციან აქეთ; უმეტესად პურს, სიმინდსა და ქერსა სთესენ. მადნების მზრავაც ძრიელ მდიდარია ეს მხარე. დღეს აქეთ რამდენიმე კამპანიაა ევროპიდგან მოსული და სხვა და სხვა მადნის პატრონებთან მოლაპარაკება აქვთ, მადნის მთებს ყიდულობენ. ერთისაგან კიდევაც იყიდეს მურღულის ხეობაში 700 ათას მანეთად, სოფ. ძანცულს.

სამცხე-საათაბაგოს ქართველი კათოლიკენი *).

სამცხე-საათაბაგო—აღმოსავლეთით თრიალეთი საზღვრავდა—ბერდუჯის მდინარემდე, ჩრდილოეთით იმერეთი და ნაწილი ქართლისა, სამხრეთით არმენია-არზრუმამდე და დასავლეთით საბერძნეთის იმპერიის ძველი მიჯნა ტრაპიზონის მახლობლად—რკინის პალომდე. მთელი სამცხე-საათაბაგო ნახევარსაქართველოს უდრის. აქ ძველად ცამეტი საეპისკოპოსო კათედრა იყო, მაგალითებრ: მაწყვერელისა, ანჩელისა, მტბეგარისა, წურწყაბლისა, წყაროს-თაველისა, ერუშნელისა, კუმურდულისა, იშხნელისა, წყაროსთაველისა, ერუშნელის, ვალაშკერტელის, ანელის, კარელის, ბანელისა, დადაშნელისა. XI და XII საუკ. ქვაბლიანიდგან დაწყებული, ოცხეს, ახალციხესა და ჯავახეთში ერთ მილიონამდე ქართველს უცხოვრია. მართლაცა და ეს რომ არა ყოფილიყო, უამისიოდ მცირე რიცხვოვანი ერი ვარძიას, კუმურდოს, საფარას, ზარზმასა და სხვა დიდრონს ეკლესიებს ვერ ააშენებდნენ.

ვახუშტისა და სხვა ისტორიკოსის ცნობებით, დასავლეთს საქართველოში სულ ირიცხებოდა 1870 სოფელი. ამ

*) 1901 წ. „ივერია“ № 132.

ვრცელს კუთხეს ოსმალებმა ბრძოლა 1515 წლიდან დაუწყეს, ე. ი. მის შემდეგ, როცა ბიზანტიის ნაწილის ტრაპიზონის იმპერია გააუქმეს, ძველი ბიზანტიის იმპერია სრულიად დასცეს, 1580 წლიდან სამცხე-საათაბაგოც დაიმორჩილეს, ხოლო ათაბეგობა ვერ მოსპეს; მისი ძველი ავტონომია ხელ-შეუხებელივ დარჩა და ხარჯი დაადეს; ათაბაგნი წლიურად მხოლოდ ხარჯს აძლევდნენ, სხვა არაფერს. 1627 წ. სამცხე-საათაბაგოს ავტონომიაც გააუქმეს, უმთავრეს ქალაქათ ახალციხე გამოაცხადეს.

მთელი სამცხე-საათაბაგო ოსმალებმა 24 ნაწილად დაჰყო, მაგალითებზე: ჯავახეთის სანჯახი, არტაანისა (არდაგანი), ახლციხისა, ოცხისა, ჩილდირისა, შავშეთისა, ართვინისა, ოლთისისა, ზედა-აჭარისა, ქვედა-აჭარისა, მაჭახლისა, ლივანისა (ლიგვინის ხევი), ლაზისტანისა, კოლისა, ყარსისა, თორთოზისა, პარხლისა, ხახულისა, გრუშეთისა, თრიალეთისა, ფანასკერტის, ხოფისა, გონისა, ბათუმისა და თავოს კარისა. სულ ამ ზემოხსენებულს კუთხეებში ოთხი ფაშა იჯდა: ახალციხისა, კოლისა, მაჭახელ-გონია-ლაზისტანისა და ოლთის-ყარსისა. ყველა ფაშებზედ უფროს ფაშათ ახალციხის ფაშა ითვლებოდა. იგი ექვემდებარებოდა არზრუმის სერესკერს, სამხედრო გუბერნატორს—მთავარ—სარდალ ფაშას.

საქარაველოს ამ დაზოგებულ ადგილთა მცხოვრებ ქართველთა ისლამთან დაკავშირება ოსმალთა მთავრობამ და სასულიერო წოდებამ 1629 წ. დაიწყო, სწორედ იმ წელიწადს, როცა ქართველ ერის გონებითი წარმატებისა და აღორძინების დასაწყისი დამკვიდრდა, როდესაც რომში პაპის ურბან მერვის ბრძანებით ქართული სტამბა დაარსდა; იქ 1629 წ. პირველად გაჰფინეს ქართული დაბეჭდილი წიგნები და პაპის კონგრეგაციამ „პროპაგანდაში“ ქართული ენის კათედრა დააარსა და განწესდა ქართულის ენის მოწესე პროფესორი რომელიცა შორისაც, მარიოს მაჯის სიტყვით, ქართულის ენის ცოდნის უაღრესობით აღმოჩნდნენ შემდეგი მოძღვარ-მქადაგებელ პროფესორნი მამანი:

პატრი კაჩაფა, რომელსაც საქართველოში დიდხანს უცხოვრია, შეუსწავლია კარგად ქართული ენა და დაუწერია და დაუსტამბავს 1640 წ. ქართული ენის საგრამატიკო კანონები. ესევე ყოფილა „პროპაგანდოში“ ქართული ენის მოწესეთ.

პატრი ანტონ იაზდინი, უცხოვრია 1650 წელს, ამას კარგა ხანს უცხოვრია საქართველოში, გაუცვნია ქართული ენა და უკანასკნელად დაუწერია ქართულის ენის კანონები და 1640 წ. რომში დაუსტამბავს.

პატრი იესტას ფრატო, უცხოვრია იმავე წლებში, ე, ი. 1650 წ. შეუსწავლია კარგად ქართული ენა და ამ ენის შესახები წერილი დაუსტამბავს 1650 წ.

პატრი ამბრასი ავგუსტიანელი, ყოფილა იმავე დროს, 1960 წ., სკოდნია ქართული ენა და უმეცადნია ამ ენის საგრამატიკო მწერლობის აღორძინებისათვის.

პატრი იარგინი, თათრული ენის მცოდნე და მწერალი, ესევე მცოდნეთ ითვლება საქართველოს ერისა და ისტორიისა.

პატრი ბეჩხაზდო (დოქტორი) სცხოვრებდა მაშინვე, იყო მცოდნე თათრულის ენის და საქართველოს ერის და ისტორიის. ამ ორს პატრს თათრული ენის წიგნებიც უწერიათ, ამათგან უსარგებლნია მაჯის თავის ქართულ-იტალიური გრამატიკის შედგენის დროს.

პატრი იაკობ—სტეფანე, ყოფილა 1670 წ. მცოდნე ქართლის ენისა.

პატრი სტეფანე—ჭაუჭინი, ამის მიერ შედგენილი ქართულ-იტალიური ლექსიკონი რომში 1629 წელს დაისტამბა.

ამათ გარდა, ამავე დროს ქართულის ენის მცოდნეთ ითვლება პატრი ბეჩხაზდო, აღმოსავლეთის ერთა ისტორიისა და ენის დოქტორი და ზემოდ მოხსენებული იარგინი. ყველა ამათ საკმარისად უღვაწნიათ რომში ქართულის ენისათვის.

ეს ცნობები მოვიყვანეთ იმიტომ, რომ აღგვნიშნა მხოლოდ შემდეგი უბედურება: როდესაც ახალციხეში ქართველთა შთამომავლის ჯაყელის გვარის საფარ-ფაშისაგან ქართველთა გათათრება დაიწყეს. როდესაც ახალციხეში, ქართველთა შუა-

გულის კუთხეში, ქართველთა მტრების მეოხებით თათრის დიდისასულიერო მედრესე დაარსდა და მათნი მღვთის-მეტყველნი ხაფიზნი და სოხტები განაწესეს, რომლებმაც გამუსულმანებულ ქართველთა აღზრდა იწყეს და ქართველთა შორის ისლამის ფანტიზმის დამკვიდრება, სწორედ იმ დროს, იმავე წელიწადს, ევროპაში კათოლიკეთა ბერებმა ქართულის ენის ლაღადება გამოჰფინეს, რომში სტამბა და ქართულის ენის კათედრა დაარსეს, წიგნების ბეჭდვა იწყეს და საქართველოშიაც მრავლად იწყეს მოგზაურობა.

ოსმალეთიდან ქართველთა გათათრება 1629 წლიდან დაიწყო და გასტანა 1798 წ. ჯავახეთში-კი 1800 წლის შემდეგ 1820 წლებამდისაც. ათათრებდნენ, მაგრამ ძირიელ მტრედ. 1629—1798 წლებამდის ძირეულ ქართველთა შორის ქრისტიანობა ცამეტს საეპისკოპოსოში აღმოფხვრეს, ცამეტს საეპისკოპოსო მოსპეს, უმეტესი ნაწილი დაანგრიეს; მოსპეს ქართული წიგნები, ქართული ძველი წარწერები და გამაჰმადიანებულთ ქართველთა შორის დაამკვიდრეს სრული სიძულვილი თავიანთ მოძმე ქართველ ქრისტიანებისადამი. ქართველთა გვარის შთამომავალს ისე არაფინ სძულს, როგორც თავისივე ტომის ჩამომავალი ქართველი ქრისტიანი. ქართველს იგი ურჯულოს ეძახის, მურდალსა და სხვა. ეს იყო ოსმალთა ძველი პოლიტიკა, ამას ესწრაფოდნენ იგინი და არც თუ შესცდნენ: ამ გვარად გათათრებულ უცხო ტომთა შვილების მეოხებით შეადგინეს და ააღორძინეს თურქის ტომი, თორემ ძველად მთელს დაცემულს ბიზანტიის იმპერიაში და ბალკანეთის კუნძრლზედ თურქების ტომის რიცხვი დრებერის სიტყვით XIV საუკ. ერთს მილიონზეც მეტი არა ყოფილა. დღევანდელი თურქის ტომი ასეთის სხვა და სხვდ გათათრებულთა ტომის შვილებისაგან შესდგება, მაგალითებრ: ქართველთაგან, ბერძენთა, ბოლგარელთა, სერბიელთა, რუმინელთა, ქალდეველთა და სომეხთაგან, რასაც თვით ამათი ჩამომავლობის ტიპიც ნათლად ამტკიცებს.

მთელს ზემოხსენებულს ცამეტს საეპისკოპოსო მრევლშთ

ისლამთა ბარბაროსობას გადარჩა მხოლოდ მცირე ქართველობა, რომლებიც მესხეთსა და ჯავახეთში, ანუ ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებში სცხოვრებენ. ასე და ამგვარად 200 წლის განმავლობაში ნახევარ საქართველოს ერმა ისლამი აღიარა, დათფიწყა თავისი დედა-ენა, ზნე-ჩვეულება, მოსწყდა თავისი შამა-პაპათა ტრადიციებს; ეს კიდევ არაფერი, — იგი დაუძინებელ შტრათაც გარდაიქცა, დღეს მას ქრისტიან ქართველთან ხაფრთო აღარა აქვს-რა, იგი სასტიკი მტერია ქართველისა.

ასე, ბატონებო, ჩვენ ჩვენს სამწერლო ასპარეზზე რაღაც თბილ-თბილს, სამღალადებელო მანიფესტებსა ვჩეკავთ, ერთ-მანეთის ქიშპობითა და კამათით თავს ვიმტვრევთ, ტვინს ვიცხელებთ, დემოკრატია — ბურჟუაზიის ძახილით გონებას ვღაღღავთ, ერთმანეთის სიძულვილით, სოციალიზმისა და სხვათა აზრების ცარიელ რახა-რუხით ხალხს თავ-ბრუს ვასხამთ. ევროპიულ წიგნების კითხვა ჩვენს უნიადაგობას ვერ შეუთანხმეთ, ცხოვრების აგებულებასთან შეუსაბამოდ ვმოქმედებთ, და თათრები და სომხები-კი იმითი მიდიან წინ, რასაც მათ ცხოვრება და მისი სამერმისო წესები ასწავლის. ისინიც ისე მოქმედებენ, ამას აკეთებენ. ვაი ჩვენს დღესა და ჩვენს გონებრივს ცრუ-განვითარებასა, რომ ჩვენის თვალით გუმჭერთ ჩვენს გაწყალებას, ჩვენის ტომის მოსპობას. მოკლედ აღწესებთ, თუ 200 წლის განმავლობაში ნახევარ საქართველოს ერი თავისს ავ-კარგიანობით რთგორ მოისპო. გული ბოროტებით მევსება მით უფრო, რომ ჩვენებურ უთავბოლოდ, შეუთანხმებლად და უაზროდ არავინ იქცევა, მთელს დროს დასობასა და ფუქ და უქმ, ჩვენთვის უნიადაგო მოძღვრებათა კამათს ვანდომებთ. აი, თვითონ მე, თქვენი უმორჩილესი მონა, ვკითხულობ „მშაკს“ „ნორდარსს“, „მურქს“, „ტარაზს“, და სხვებიც მიკითხავს, საქართველოში ნაბეჭდი, კონსტანტინებოლში თუ სხვა ქალაქებში, მაგრამ იქ მე ისეთი არა შამიმჩნევია-რა, რასაც ჩვენში ჩვენები ჰქადაგებენ და ბოყსვენ. აბა დამისახელეთ, რომელს გაზეთებში და წრეებში აქვთ ისეთი დესური კინკლაობა. როგორც ეს ჩვენშია. მარ-

თალია, მცირე განსხვავება მათშიაც მოიპოვება, ურთიერთ-
შორის, მაგრამ ისეკი არა, როგორც ეს ჩვენშია, არამედ თავ-
თავისს ალაგას, თავისს შესაფერად, პატრიოტობით, სხვათა
მამულების შეძენით, ფულის მოპოვებითა და ვაჭრობით. მათ-
ში ყველა ერთია: სოციალისტი, კომუნარი, ნიგლისტი, გინდ
ანარქისტი, პატრიოტი და კაპიტალისტი, ყველა მაინც სო-
შეხია და წმინდა სომეხი; სხვების წინააღმდეგ ისინი საერთო
მიზნით არიან აღჭურვილნი, ყველა ერთს ჯგუფს წარმოად-
გენს. ყველა „მშაკისტი“ თამამად აღიარებს, რომ სომხის ეკ-
კლესია—არის ზედმდგარი, რომელზედაც სდგას, სცხოვრობს
და განისვენებს სომხის გვარი. ეს ზედადგარი რომ გამოვაცა-
ლოთ, მაშინათვე დაეცემაო. ასეთს ცნებებს განმარტვენ თვით
ისინიც-კი, რომელნიც დემოკრატიულ დასის წევრებათ ითვ-
ლებიან, კოსმოპოლიტურ აზროვნების მორევში სცურავენ.
სოციალისტობასა და ნიგილისტობაზედ თავსა სდებენ, ყველა
ეს აქ იმიტომ მოკიყვანე, რომ ჩვენი უსარგებლო მოძრაობა
და ბლადუნნი აღმენიშნა, აღმენიშნა ის, თუ რას ჩავდივართ.
რა ამღვრეულ მორევის ზვირთებში ვცურავთ. იმ დროს
როცა მართლაცა და ევროპიელნი ასეთ მეცნიერებათა შეს-
წავლით მიდიან წინ, როცა მეცნიერებას მართლაცა და მეც-
ნიერულად სწავლობენ და მისი ვითარებაც თავ თავის ალა-
გას ნათლად აქვთ წარმოდგენილი, ჩვენ კი ვინ იცის რას
არ ჩავდივართ, ვერც არაფერს ვსწავლობდ. მაგრამ კმარა
ამაზედ და ისევ ჩვენს საგანს შევუდგეთ.

დღეს ახალციხის მაზრაში ოფიციალურად 209 სოფელი
ითვლება, ახალქალაქის მაზრაში-კი ამაზედ მცირეა, სულ ორ-
სავე მაზრაში ქართველი ქრისტიანები შემდეგს სოფლებში-ღა
სცხოვრობენ:

- 1, დიდი აგარა, 25 კომლი, მართლმადიდებელნი, ქარ-
თულად მოლაპარაკენი;
- 2, ანდრია წმინდა, 45 კომლი მართლ-მად ქართულად
მოლაპარაკენი;
- 3, არალი, კათოლიკენი 100 კომ ქართ. მოლაპარაკენი;

4, ახაშენი, 4 კომლი, მართლ-მადიდ. ქართულ. მოლაპარაკენი;

5, აწყური, 14 კომლი, მართლ-მად. ქართ. მოლაპარაკენი;

6, ბენარა, 8 კომლი, ქართვ. კათოლიკენი, ქართ. მოლაპარაკენი;

7, ბნელა, 8 კომლი, მართლ-მად. და კათოლიკენი, ქართ. მოლაპარაკენი;

8, ბოლაყური, 5 კომლი, ქართველი კათოლიკ., ქართ. მოლაპარაკენი;

9, ვალე, 200 კომლი, ქართვ. კათოლიკენი, ქართ. მოლაპარაკენი;

10, გობიეთი, 1 კომ., მართლ-მადიდ., ქართულად მოლაპარაკენი;

11, დაღეში, 42 კომ, მართლ-მადიდ., ქართულად მოლაპარაკენი;

12, დღვარი, 20 კომ, მართლ-მადიდ., ქართულად მოლაპარაკენი;

13, დვილი, 45 კომ. მართლ-მადიდ., ქართულად მოლაპარაკენი;

14, ზედა თმოგვი, 40 კომ, მართლ-მადიდ., ქართულად მოლაპარაკენი;

15, ზურზელი, 40 კომლი, მართლ-მადიდ. ქართ., მოლაპარაკენი;

17, ქვაბის-ხევი, 29 კომლი მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

17, კუცნა, 15 კოლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

18, მიქელ-წმინდა, 2 კომლი, მართლ-მადიდ. ქართ. მოლაპ.

19, სოკეთი, 16 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

20, საკირეთი, 50 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

21, ტაძრის, 30 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

22, ტატანისი, 11 კომლი მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

23, ტყემლანა 4 კომლი, მართლ-მადიდ, ქართ. მოლაპ.

24, ტოზა, 9 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაპ.

25, ტოლოში 24 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაზ.

26, უდუ, 200 კომლი ქართველი კათოლიკენი, ქართ. მოლაზ.

27, წნისი, 2 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაზ.

28, ქობარეთი, 36 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაზ.

29, ერკოტა, 40 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაზ.

ამ სოფლით თავდება ახალციხის სოფლები და დაიწყება ახალქალაქის მაზრის სოფლები მაგალითებრ:

30, სარო, 65 კომლი, მართლ-მადიდ., ქართ. მოლაზ.

31, ხიზაბავრა, 220 კომლი, ქართველ კათოლიკენი, ქართულად მოლაპარიკენი.

32, ვარგავი 825 კოლი., კათოლიკე და მართლ-მადიდ., ქართულად მოლაპარიკენი;

33, თოკი, 41 კომლი, მართლ-მადიდ. ქართ. მოლაზ.

34, ვარევანი 20 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

35, კოთელია 85, კომ., მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

36, ბარალეთი, 60 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

37, აზავრეთი, 2 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

38, ბალანთა, 3 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

39, ქიხარულა, 4 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

40, ხუმერისი, 4 კომლი, ახალი მონათლულები, მართლ-მადიდებელნი., ქართულ მოლაპარაკენი,

41, მურჯახეთი, 14 კომ., მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

42, ახალქალაქში 10 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

43, ბრეტენა, 40 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

44, ჩუნჩხა, 45 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

45, ქილდა, 65 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

46, გოვაშენი. 60 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

47, აფნია, 25 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

48, მუსხი, 70 კომლი, მართლ-მად., ქართ. მოლაზ.

49, რაბათი, ახალციხის ძველი ნაწილი, 65 კომლი, მართლ-მად., ქართ-კათ: 400 კომლი.

50, აბასთუმანი, 20 კომ., ქართ. მართლ-მად., და ქართ. კათოლიკენი, ქართ. მოლაპ.

51, კარტიკანი, 150 კომლი ქართველი კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს;

52, ხულოგუმა, 25 კომლი, ქართ. კათოლიკენი, ქართული ენა დაკარგეს;

53, ბაერა, 20 კომლი, ქართ. კათოლ., ქართული ენა დაჰკარგეს;

54, ეშტია, 200 კომლი, ქართვე. კათოლიკენი, ქართული ენა დაჰკარგეს;

55, ტურცხა, 40 კომლი, ქართ. კათ., ქართული ენა დაჰკარგეს, ძლიერ მცირე რიცხვს-კი ისევ ახსოვს ქართული ენა.

ეს კათოლიკენი არტიანის ხეობიდან არიან აქ მოსულნი და დასახლებულნი, ქართული ენა ამათ იქვე დავიწყებულიათ. რადგანაც ოსმალთა მეფობის დროს, იქით ქართული ენა დევნილი იყო, ამიტომ დღემდე ამ ქართველ გვარას კათოლიკეებში ქართული ენა არ გავრცელებულა. დღეის შემდეგ თუ გავრცელდა ეს შათში, ამაზედ ჩვენ ვერას ვიტყვით.

აი სულ ეს სოფლები და მასში მცხოვრები ქართველები გახლავან დღეს იმ ქართველეთა შთამომავალნი, რომერლთა წინაპარნიც ადრე ოსმალეთის მთავრობამ ძალით გაათათრა. ამათში არსებობს ქართული ენა. 350 სოფელში უმეტესად ქართველთა გვარის მაჰმადიანები სცხოვრობდნენ, მათში ქართული ენა დამხოვბილია, ქალი, კაცი თუ ბავშვი სულ თათრულად დაპარაკობენ. ზოგს სოფელში-კი იციან ქართული, მაგრამ იქაც მოსპობის გზაზეა დამდგარი თათრის სოხტებისა, ხაფიზებისა და მოღლების მეოხებით.

ზემოდ ჩამომავალი ქართველთა მებატონეებად უცხო კაცნი ირიცხებიან, გვარ-ტომობითი გარჩევა აქვთ. ამის გამო ქართველებს სდევნიან, ერეკებიან, საჩივარს უტეხენ და უფრო იაფ ფასად თავიანთ მონათესავე და მერჯულეებს ასახელებენ. რამდენიმე ქართველი სოფელი ასეთს ბრძოლას უკვე

გადაჰყვა თან და მთლად გალატაკდა. ასეთია სოფ. არალი, ზიზბავრა და სხვანი.

მოხუცებულთაგან ნააბობი ამბები.

ქართველი კათოლიკენი არტანას ხეთბაში.

ჟამთა ვითარების მეოხებით ძველად ქართველნი კათოლიკების შესახებ არაფერს სწერდნენ. ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნების შესახებ ჩვენში ძალიან ცოტა ცნობებია დაშთენილი. თუ რამ იკრიბება დღეს და იწერება, უმეტესი ნაწილიც ქართველ კათოლიკეთაგან ნააბობია, ხალხში ზეპირ-სიტყვაობად დაშთენილი. რა გაეწყობა, ჩვენც უნდა ვისარგებლოთ იმით, რაც-კა ამ საგნის შესახებ ზეპირ ან მწერლობით დაშთენილად. საუბედუროდ, ამ ნაკლს არც თვით ქართველი კათოლიკენი აპყრობდნენ ყურადღებას.

ჩვენ, ქართველნი, მარტო ამ სარბიელზედ არ გახლავართ უკან ვრდომილნი, სხვა სპარესხედაც უფრო დიდი ნაკლი გვაქვს, მაგალითად, აქამომდის ქართველ კათოლიკენი კი არა და თვით ქართველ მაჰმადიანთ გადაბირების, სჯულისა და გვარ-ტომობიდან განდრეკის ცნობებიც არ ვიცოდით. ნახევარ საქართველოზედ მეტა გამაჰმადიანდა, გამაჰმადიანებულ ქართველთა ოცდა-ორმა ნაწილმა თავისი დედა-ენა დაჰკარგა, იგი თავის მოძქის დაუძინებელ მტრად შეიქმნა! ჩვენმა ძველებმა კი ამ ქართველთ განდრეკის, სჯულიდან განსვლის და გვარ-ტომობის უარის-ყოფის მიზეზები და ცნობებიც კი არ აგვიწერეს. ამდენის ხალხის შესახებ თუ რომ დაიწერა და ითქვა, ისაც მხოლოდ ამ ბოლოს დროს.

დღეს როგორც ქართველ კათოლიკეთა მდგომარეობა არის ჩვენთვის საყურადღებო და გამოსარკვევი, ამაზედ მეტად ქართველ მაჰმადიანთა მდგომარეობაც გვაწუხებს. მაშ ჩვენ აქედგან დავიწყებთ ქართველ კათოლიკების შესახებ წერას და დრო და დრო ჩვენს მწერლობაში აღვინიშნავთ ყველა იმ ცნობას, რაც კი ამათ შესახებ ზეპირ ან ძველ მწერლობით სადმე რამე მოიპოვება.

დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოში ირტაანი შესანიშნავს კუთხეს წარმოადგენდა. ძველად მას ერუშეთი ეწოდებოდა. შემდეგ დროებში ოსმალთაგან მთელს ამ ვრცელ კუთხეს „ზარუშეთი“ ეწოდა, თვით ერუშეთის ქალაქ არტაანის-კი არდაგანი. ძველად ერუშეთი ქართველის ტომით იყო დასახლებული, აქ ერთი მტკაველი აღაგიც არ იყო უხალხოდ დატოვებული. იგი ქართველებით ისევე იყო დასახლებული, როგორც იმერეთი, ქართლი და კახეთი. ოსმალთაგან დამორჩილების შემდეგ არტაანის ქართველთ. შემცირება იწყეს: ზოგნი ქართველთ. შეფეთა სამფლობელოში გადმოდიოდნენ და ზოგნიც სხვაგან. ვინც იქ დაშთნენ, იმათ დევნა დაუწყეს ოსმალებმა სჯულის გამო და უკანასკნელ გამაჰმადიანეს კიდევ. ასე და ამ გვარად მთელს ერუშეთში მოისპო ქართველთ გვარის ხსენება და ქრისტიანობაც.

ვიდრე ქართველნი გამაჰმადიანდებოდნენ, მათ დიდი ტანჯვები გამოიარეს. ზოგმა სოფელმა დიდი საშინელი სისხლის ღვრაც ნახა. მაგრამ საბოლოოდ კი მაინც ვერ დარჩნენ. ყველა გამაჰმადიანდა, დარჩა მხოლოდ რამდენიმე სოფლის ხალხი ქართველთა, რომელთაც არ მიიღეს მუსლიმანობა, ყველაფერი ტანჯვა აიტანეს, დასთმეს ყველაფერი და არ გამაჰმადიანდნენ კი. ზოგნი ამათგანნი გაფრანგდნენ და მით გადაირჩინეს თავი, მაგრამ საბოლოოდ არც ეს ქართველი კათოლიკენი დაშთნენ ქართველის გვაროვნობით.

იმ დროს, არტაანს ფაშად ვილაც გათათრებული ქართველი მჯდარა.

შავშელთა და იმერხველთა გარდმოცემით, არტაანის პირველ ფაშად მიქელაძე იყოვო, რადგანაც პირველად აქედ მიქელაძეები გამაჰმადიანდნენო. ერთ დროს ეს ფაშა ავად გამხდარა, სენი ძრიელი „ვასძალუანებია“ აქეთ-იქით უვლიათ, მკურნალები უძებნიათ, მაგრამ მკურნალთ განკურნება კი ვერ მოუხერხებიათ. ამ დროს, ბატონთან მოსულა ერთი გამაჰმადიანებული ქართველი და მოუხსენებია ფაშისთვის.

—ფაშავ! ახალციხის ფაშის კარზედ სცხოვრებს ერთი

ექიმი პატრი, რომელიც ხალხს ძრიელ ადვილად არჩენს. მისწერეთ ფაშას წერილი და სთხოვეთ იმ პატრ ექიმის აქ გამოგზავნა; ის უსათუოდ მოგარჩენსთ თქვენ. ფაშას მოხსენება მოუსმენია და მერე ახალციხის ფაშისთვის წერილი გაუგზავნია და იმ ექიმ პატრის გამოგზავნა დაუვალებია.

ფაშას მალე მიუხმია პატრი და უამბნია თხოვნა. პატრი ფაშის ბრძანებით წასულა არდაგანში და სწეული ფაშა მოუჩინია ავადმყოფისაგან. მორჩენის შემდეგ პატრს ახალციხეში წასვლა განუზრახავს, მაგრამ ფაშას არ გაუშვია. უთქვამს:

—პატრო, მოიცადე, სრულიად კარგად გავხდე, ფეხზე ავდგე და მერე წადი, რა გეჩქარება?

—მე, ბატონო, ექიმად არ გახლავართ რომიდგან დანიშნული; მე მქადიგებელი ვარ. ექიმობაც ვიცი, რადგანაც ქადაგების დროს ეს ჩვენთვის საჭირო არის. ჩემი საქმე ის გახლავსთ, რომ ხალხში კათოლიკობა განვაფრცო.

—კეთილი. აი რას გეტყვი, პატრო, მთელი არტაანის ქართველნი გავათათრეთ, მხოლოდ ვერ გავათათრეთ სამი სოფლის ხალხი, დღევანდლამდის იგინი გაუთათრებლად არიან დაშთენილნი. წადი იქ, ისინი გააფრანგე და მე ამისთვის დახმარებასაც მოგცემ, — ესეც ხომ საქმე გახლავსთ. შორს რაღას მიხვალ, აქვე აგიჩენ ასეთ საქმეებს.

პატრი დასთანხმებია და იქ დარჩენილა. ფაშა კარგად გახდა, ფეხზე ადგა და სიარული დაიწყო. ამ დროს კი პატრი გაემგზავრა აღნიშნული სოფლის ხალხისკენ და მცხოვრებნი გაიცნო კარგად ქრისტიან ქაროველთა პატრი დიდის პატივით მიიღეს და თანაგრძნობაც აღმოუჩინეს.

პიტრი დასახლდა იქ და დაიწყო ხალხში მოქმედება, სიტყვების წარმოთქმა და ქადაგება, თუ ქრისტიანი ქართველები როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ, რომ მათ ქრისტიანობა არ დაეკარგათ და შეენახათ. ამიტომ პატრი ეუბნებოდა მცხოვრებთ:

—შვილებო და ძმებო, მთელი არტაან-ერუშეთის ქართველნი გათათრდნენ. ოსმალთ სასტიკათ სძულთ ქართველნი,

ესენი თქვენი რჯულით არ დაგტოვებენ; უსათუოდ, როცა იქნება, დღეს თუ ხვალ, თქვენ სჯულს დაჰკარგავთ. ამიტომ მე გირჩევთ. რომ თქვენ წმიდა პეტრეს ბჭეს, კათოლიკობას, რომის ტახტს შეუერთდეთ; მერე თქვენ ვერავინ რას დაგაკლებთ. პაპსა და სულთანს შორის ხელშეკრულება არის დადგენილი, კათოლიკების დევნა და გათათრება ოსმალებს არ შეუძლიანთ. თქვენ ამით ისარგებლეთ და ქრისტიანობა დაიფარეთ.

ქართველნი დაფიქრდნენ. პატრის რჩევა სიამოვნებით მიიღეს და მალე გაფრანგების სურვილიც განაცხადეს. რამდენიმე ხნის განმავლობაში ეს სოფლის ხალხი პატრმა შეუკავშირა კათოლიკობას და ამის შესახებ მოხსენებაც გაგზავნა რომში, რომში ეს ახლად შეძენილნი კათოლიკენი ქართველის გვარ-ტომობით იქმნენ ცნობილ-მიღებულნი. სამღვდელ მოქმედო პირად აქ იქმნენ განწესებულ ლათინთ წესის რიგის პატრები; რომიდგან მოსული პატრები ყოველთვის ქართულს ენას სწავლობდნენ და ამ ენით ესაუბრებოდნენ მრევლს. მათში ქართულ ენას და გვარ-ტომობას თავის სრული უფლება და პატივისცემა ჰქონდა მინიჭებული.

განვლო დრო-ჟამმან, საქართველოს ერის საქმეებს ცუდი დარები უდგებოდა; ოსმალნი ძლიერდებოდნენ. ამათ აზრად ჰქონდათ, რომ ტასისკარიდგან და გურიიდგან მთელს იმერეთს და ქართლს ავიღებთო, დაღისტანს შევუერთებთ და მერე თბილისში ჩვენს ფაშას, ლეკთა ბელადს დაგვამთო. ეს იყო მათი პოლიტიკა, მათი სარწმუნოებრივი ქაღილი. ამიტომ ამათ ლეკებს დიდი ძალა და დახმარება მისცეს; ლეკებთან ათასობით გადადიოდნენ ჩუმად ახალციხეში და იქ დიდს დახმარებას აძლევდნენ ქართველთ დასაღუპად. ლეკებმა და ოსმალთა უსამართლო კაცებმა მთელი დასავლეთი საქართველოს ქართველნი დაარბიეს, საქმე გაუჭირეს, ერთის სიტყვით, ყველა შეაწუხეს და ტანჯვას მისცეს.

ამ შავსა და ბნელს დღეებში, ვერც კათოლიკენი გადარჩნენ უღვეწელნი და ვერც ლათინთ პატრები პატრებს.

ხშირად ეცემოდნენ და სცარცვადნენ. პატრები ყოველთვის შიშ-
ში იყვნენ. მთავრობა თუმც მომხრეობას უწევდა, მაგრამ უფ-
რო ცალ მხრივ, თორემ იმავე დროს მათ გამცარცვად ლეკს
და თათრებს კიდევ ჰფარველობდა. ოსმალენი ამას იმიტომ
ჩადიოდნენ, რადგანაც, უკანასკნელ, მათ შეიტყეს პატრების
ჰკიანი მოქმედება ქრისტიანობის სასარგებლოდ, ქრისტიანების-
თვის კეთილად შრომა კი. მათთვის დაუძინებელი მტრობა
იყო.

უკანასკნელ პატრებს მობეზრდათ წვალება, ოსმალეთის
ყაჩაღ მოხელეებთან კამათი, ბრძოლა და დავიდარაბა. ამის შე-
სახებ მათ ბევრ-გზის გზავნეს რომში მოხსენება, მაგრამ მათ
თხოვნას და გარემოებას არა გშველა-რა. ამიტომ პატრებმა
გადასწყვიტეს თავიანთ სამწყსოს დატოვება და რომში გადა-
სახლება. ეს მალე ასეც იქმნა, მეტი გზა არ ჰქონდათ, პატ-
რების შემდეგ ყველა ეს ქართველ გვარის კათოლიკენი ჩაბარ-
დენ სომეხთ კათოლიკეთა სამღვდლოების უუროსს ეპისკო-
პოზს, რომელიც მაშინ უკვე სტამბოლში იჯდა. იქ სა-
ეპისკოპოზო კათედრა უკვე არსებობდა. სომეხთ კათო-
ლიკეთა სამღვდლოებამ ყურადღება მიაქცია ამ ხალხს და დაუ-
წყეს პატრონობა. იმ დროში რა ენაზე სრულდებოდა ამ კა-
თოლიკეებში წირვა-ლოცვა, ეს ჩვენ არ ვიცით.

რაც დრო მიდიოდა, მითი ქართველთ გვარ-ტომობის
ხსოვნა მკვიდრთ შორის მცირდებოდა; ნელ-ნელა საქმე ისე
მოეწყო ოსმალთა მეოხებით. რომ აქაურ ქართველ მაჰმადიანე-
ბმა დაივაწყეს თავიანთი გვარ ტომობა, დაჰკარგეს ქართული
ენა, მთლად გადაგვარდნენ. ამ უძლურებას ვერც ქართველი
კათოლიკენი ასცდნენ, ამათაც დაჰკარგეს ქართული ენა და
მთლად ოსმალურად იწყეს უბნობა; დროის მეოხებით სრუ-
ლიად გაოსმალდნენ, ყველაფერი დაჰკარგეს, გარდა ქრისტი-
ანობის—კათოლიკობის...

გავიდა რავდენიმე ხანი, დრონი იცვალნენ. ამ საუკუნე-
ში რუსებმა ახალციხე აღდეს და მერე არზრუმს მიადგნენ
ამ დროს მთავარ მმართველთან გამოცხადდნენ ზემოხსენებული

სოფლის კათოლიკენი და ითხოვეს მფარველობა, რომ თქვენს საბრძანებელში მიგვიღეთო. თხოვნა შეწყნარებულ იქმნა, იგინი გადმოსახლდნენ და ახალციხის მაზრაში დასახლდნენ, სამს სოფელში, დღევანდლამდე ეს ხალხი ამ სოფლებში სცხოვრობს.

დღესე ეს ქართველ ტომის შთამომავალნი რასაკვირველია თავიანთ თავს ქართველად უნდა სცნობდნენ, რადგანაც იგინი ქართველები არიან, დღეს ესენი სახლში და გარედ დედა-ენად ოსმალურ ენას ხმარობენ, ქართულისა აღარავენ-რა იცის. თუმცა ის კი იციან, რომ იმათი წინაპრები ქართველები ყოფილან. ეს ხალხნი გვარტომობის შთამომავლობით ქართველია, სამშობლო ენად თათრულ ენას ხმარობს და სარწმუნოებით კათოლიკეა. ასე რომ დღეს ამ ხალხთა ძველის გვარტომობის ხსოვნის და ნატამლობის აღარაფერია დაცული. დღეს ეს ხალხი მიწერილია სომეხ კათოლიკეთა სამღვდელოების კონსისტორიაზე; იგინი იგულისხმებიან სომხად „არმიანე კათოლიკად“; მათ ენიშნებათ სომხის რიგის მღვდელნი, ესენი მღვდელ მოქმედებას სომხურს ენაზე ასრულნბენ, შემდგომ ამას თათრულის ენით უხსნიან და უთარგმნიან. თან აუწყებენ, რომ იგინი სომხის გვარის შთამომავალნი არიან, მათი დედა-ენა სომხურია, მათ საეკლესიო ენად ეს ენა უნდა მიიღონ. მათმა მომავლებმაც ეს ენა უნდა შეისწავლონ, რადგანაც იგინი შთამომავლობით სომხები არიანო. საქმე ისეა მოხერხებულ-მოწყობილი, რომ ამ ხალხის ძირეულ გვარებსაც კი ასხვაფერებენ, მაგალითებრ: მიქელაშვილი-მიქელიანიცი, ნიკოლაშვილი—ნიკოლოსოვი, მამულაშვილი—მამულოვი, თურმანიძე—თურვანდოვი, ზაქარიაშვილი—ზაქარიანი და ათასი ცხვა ამ გვარები

ესლა ჩვენ ვიკითხავთ, თუ ეს ხალხი რა ტომის ხალხად უნდა ვიწამოთ ჩვენ, და ან მომავალში რამოელის ამათ, რანი იქნებიან ესენი, თუ ქართველ კათოლიკეთაგან მათ არაფერი მხარის მიცემა არ აღმოუჩნდათ?— რასაკვირველია, ჩანთქმა, თათრულის ენიდგან სომხურზე გადასვლა და გაქრობა!..

ასეთია ბატონებო, ჩვენი გვარტომობის ვითარება!..

ქართველ კათოლიკენი ლაზისტანის კუთხის ჩხალის ხეობაში.

ქოროხის ხეობაში, ბორჩხას ახლოს, დასავლეთად მიდის ერთი ხეობა, რომელსაც ჩხალის ხეობა ეწოდება— ეს ხეობა მიემართება ლაზისტანში. ლაზისტანის სოფლების რუსეთს სულ რამდენიმე სოფელი უჭირავს—ერთი სამამასახლისოა, დანარჩენი ადგილები მთლად ოსმალეთს ეკუთვნის. ლაზების რიცხვი დღეს 20,000-დე ირიცხება. ყველა ესენი ადრე ძალით გაუმაჰმადიანებიათ, ზოგნი კი გაფრანგებულან, ნამეტნავად ჩხალის ხეობის ლაზ-ქართველნი.

ჩხალის ხეობის შესახებ ჩვენში ბენრნაირი ამბებია დაშთენილი. ლაზისტანი გამაჰმადიანების შემდეგ, ოსმალთ ლივანას ჩხალის ხეობიდან დაუწყეს გამაჰმადიანება. მთელმა ხეობამ იუკადრისა გამაჰმადიანება. აქეთიქით კაცები დაჰგზავნეს და ოსმალეთს ემუდარებოდნენ, რომ სჯულის გამო დევნისაგან ხელი აეღო. ოსმალთ არ შეისმინეს მოციქულთა მუდარება და ჩხალელებს სასტიკის ბრძოლით აუწყეს ქრისტიანობის დატოვება. მეტი გზა აღარა ჰქონდათ, ქრისტიანობა უნდა ეგმოთ, მაჰმადიანობა მიეღოთ. ზოგმა ადვილათ დასთმოსჯული და ზოგმა არა,—დღეს-ხვალობით ატყუებდნენ მტერო.

ამ დროს ქალაქ ართვინის (ართვანი) ქართველნი უკვე გაფრანგებულნი იყვნენ. იგინი ადრევე იქმნენ მაჰმადიანობიდან გადაყვანილნი კათოლიკობაზედ; იმათ კათოლიკობასთან დაკავშირების მიზეზად რომიდგან მოსულნი ლათინთა მოძღვრები არიან. მაშინდელ ქართველთ გვარის კათოლიკეთა ეკლესიებში წირვა-ლოცვა ლათინურს ენაზედ სრულდება. სახარება, „წმიდაო ღმერთო“, ზოგიერთი ლოცვები და ქადაგება კი ქართულად იცოდნენ. რომიდგან მოსული მოძღვრები დიდს მფარველობას უწევდნენ დევნილ ქართველებს; ქართველ კათოლიკების დევნა ოსმალეთსაც აღკრძალული ჰქონდა, რადგანაც პაპისა და ოსმალთ შორის ამისთვის ხელ-შეკრულობა იყო დადგენილი და კათოლიკეს დევნა არავის შეეძლო.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ართვინს კათოლიკების მოძღვრებმა დიდი გავლენა იქონიეს ჩხალის ხეობის გასამაჰმადიანებელს ქართველებზედ. ქართველნი მალე წავიდნენ ართვინში და ლათინთ მოძღვრებს მოახსენეს:

— ქებულის იესო ქრისტესთვის ჩვენ ვიხოცავთ თავებს და შველა არსაიდგან გვეძლევა. ჩხალის ხეობის უმეტესი სოფლები გამაჰმადიანდა, ქრისტიანობა მოიხპო, ახლა მოგმართავთ თქვენ და გთხოვთ, რომ ჩვენ მაინც გვიშველოთ რამე გამაჰმადიანებისაგან დაგვიხსნათ.

მოძღვართ მოისმინეს დევნილთა მუდარი და აუწყეს შემდეგი:

— აბა, რა გიყოთ, შვილო, ჩვენ კათოლიკენი ვართ, მფარველობას გაგიწევთ; მაგრამ როდემდის? ხომ ხედავთ, რომ ოსმალნი ქართველთა სისხლსა სმენ, იგინი თავიანთ საბრძანებელში ქართველს აღარ სტოვებენ. ოსმალნი ამბობენ, რომ ჩვენს სამეფოში ქართველის ხსენებას არ დავტოვებთო. ბერძნებისაც დიდი ჯავრი სჭართ და რადგანაც თქვენ იმათი მერჯულნი ხართ, ამიტომ უფრო ვდევნიან. ცხადი საქმეა, რომ დღეს თუ ხვალ თქვენც მიგაღებინებენ მაჰმადის სარწმუნოებას.

— კათოლიკობას მივიღებთ, მოახსენეს ჩხალის ხეობის ზოგიერთ სოფლის ქართველთა.

— კეთილი! თქვენ კათოლიკობა მიიღეთ, ჩვენ ამ საქმეს პაპსაც ვაცნობებთ და მთავრობასაც, მერე თქვენ აღარავინ რას გიზამთა, ქრისტიანობა თქვენში მტკიცედ დაშთება.

ჩხალელებმა მოიწონეს მოძღვართ რჩევა, საჩქაროდ წავიდნენ და ყოველისფერი დარიგება შინაურებს და ჩუმ ქრისტიან ქართველებს აცნობეს. რჩევა ყველას მოეწონა და რამდენისამე ხნის განმავლობაში ყველა ესენი საიდუმლოდ გაფრანგებულ იქმნენ. რამდენსამე ხნის შემდეგ ამათ ოსმალთაც აუწყეს:

— ჩვენ სჯულს არ გამოვიცვლით, ჩვენ ამის ამბავს პაპსაც ვაცნობებთ და რასაც ის გვიბრძანებს, ჩვენც იმ ბრძანების

კვალად მოვიქცევით, რადგანაც ჩვენ კათოლიკენი ვართ სარწმუნოებითაო.

ოსმალთა ჯავარი მოუვიდათ და ჩხალელებს დევნა დაუწყეს, რადგანაც იცოდნენ, რომ ეს ქართველი წინად სხვა სჯულისანი იყვნენ. ქართულის ეკლესიის აღმსარებელნი, რასაც თვითონ მალავდნენ. დიდი აურ-ზაური ასტყდა და გაკათოლიკებულ ქართველებსაც სასტიკად დაუწყეს დევნა, სიცოცხლეს უმწარებდნენ და ძალას ატანდნენ კათოლიკობა უარ ეყოთ. ამ სასტიკობის გამო პატრებმა დავა დაიწყეს, მაგრამ ოსმალთა მახვილი მაინც ვერ შეაჩერეს. გაფრანგებულთ ისე გაუჭირდათ საქმე რომ თავიანთ სოფლებიდგან აიყარნენ, ზოგი ართვინში გადასახლდა, ზოგი სხვა დაშორებულ ქალაქებში, სადაც კი კათოლიკის სარწმუნოების ხალხი ეგულეობდათ. უმეტესი ნაწილი ართვინში წავიდა, ტრაპიზონს, სტამბოლს და არზრუმს, სადაც მათ კათოლიკენიც ეგულეობდათ.

დროის განმავლობის მეოხებით დასავლეთ საქართველოში რომის ლათინთა მოძღვართ გავლენა შესუსტდა შიშისა და უგზო-უკვლობის გამო. ამიტომაც მაშინდელს ქართველ კათოლიკეთ პატრონად სომეხ გვარის კათოლიკე მოძღვარნი აღმოუჩნდნენ, რომელნიც ლათინთ პატრებზედ არა ნაკლებ ჰფარველობდნენ ამ ახალ და ძველ გაფრანგებულ ქართველთ.

ეკლესიებში ლათინურ ენის მაგიერ სომხურ ენაზედ დაიწყეს წირვა-ლოცვა. ხალხსაც უხაროდა ეს ცვლილება, რადგანაც ქართველ კაცთან სომხურ ენას უფრო მჭიდრთ კავშირი ჰქონდა, უიდე ლათინურს ქართველნი ადვილად სწავლობდნენ სომხურს ენას და ამ ენაზედ ლოცვებიც კარგათ ესმოდათ. დროის განმავლობის მეოხებით ქართველებმა ისე შეისწავლეს სომხური ენა, როგორც თავიანთი ეკლესიის ენა, როგორც თავიანთ სამშობლო ენა. მაშინ მათგან უამისობა არც შეიძლებოდა. ასეთი მოსავალი საშიში არ იყო, რადგანაც იმ დროის ქართველთა და სომეხთ შორის სადავო და სადავიდარაბო არ იყო რა, ხოლო იმ ცვლილებმა და წესების

შეტანამ ქართველებში რა გავლენა იქონია და მერმისისათვის რა ცვლილება მოახდინა, ამისას ჩვენ არას ვიტყვით, ამისი დასკვნა იმათთვის მიგვინდვია, ვინც ხსენებულ კუთხეში დასახლებულ კათოლიკეთა აწინდელი ცხოვრება-ვითარები კარგად და მიუფერებლად იცის...

ჩვენი ამბები რომ ყოველივე მართალია, ამას დაასაბუთებს შემდეგი მაგალითი!

აქარაში მგზავრობის დროს, დაბა ქედაში, გავიცანი ერთი ართვინელი სომეხ-კათოლიკეთაგანი—აშტრაკიანცი, ყმაწვილი კაცი. ერთმანეთს ვინაობა ვკითხეთ. მან სთქვა:

— მე აქეტკენ ვმგზავრობ, აქა-იქ მთებში მადნებს ვეძებ, მერე ამ მადნების ცნობებს ევროპის ზოგიერთ მდიდარ მემადნე ვაჭრებს ვატყობინებ, ისინი მომყავს აქ და იჯარით იღებენ. ამის შემდეგ ართვინელ კათოლიკების შესახებ ჩამოვარდა სიტვა და მან განაგრძნო:

— „უნდა მოგახსენოთ, რომ ჩვენი ძველები ამბობდნენ, რომ ხვენ გვარ-ტომობით ადრე ქართველნი ვყოფილვართო, ჩვენ თურმე ჩხალის ხეობაზედ ვსცხოვრებდით ერთს სოფელში, იქ გავფრანგულვართ და მერე იქიდგან გადავსახლებულვართ ართვინში. ართვინში დაგგვიწყებია ქართული ენა და ჩვენი გვარიც იქ გამოგცვლია, — დღეს აშტრაკიანცად ვიწოდებით. საკვირველია, ასე როგორ შევიცვალეთ, ასე როგორ გადავსხვაფერდით ყოველივეთი, რომ ქართველობის აღარაფერი შეგვრჩა, არც ენა, ვინაობას გარდა ძველი გვარის გაგებაც არ გვაქვს, ძალიან გვიკვირს ჩვენი ასე დავიწყება და გადაგვარება... ამბობენ რომ სხვა ქართველ კათოლიკებსაც ჩვენსავებ დავიწყებიათ ყველაფერი.

ახლა აქ მე ამაზე მეტს არას ვიტყვი, ვიმოწმებ თვით სომეხთ კათოლიკეთა ყოფილს გვამს და მან დააქეშმარიტოს იმის შესახებ ცნობები, რომ ჩხალის ხეობის ქართველთ ძველად კათოლიკობა მიიღეს თუ არა და თუ მიიღეს, მაშინ ეს ქართველთ კათოლიკენი რა იქმნენ, სად წავიდნენ და სად სცხოვრობენ დღეს მათი მომდევინი? ამიტომ მე ჩვენის სა-

ბუთების დასატმკიცებლად თვით სომეხ კათოლიკებს ვისახე-
ლებ; რომელთაც მრავალი რამ ცნობები იციან თავიანთ
ვინაობის შესახებ, ამის ცოდნა ართვენელებს კარგათ იქვე
დაშთენილი, ხოლო იგინი დღეს ამ ცნობებს იღარ აშკარა-
ვებენ, მალამენ, სომხობენ.

ართვინის ქართველ-კათოლიკენი

ნაამბობი ართვინის კათოლიკეთ ეპისკოპოზის ზაქარია-
ნის და იოან საფარიანისა. მოხუცებულთაგან გამიგონია,
რომ ერთ დროს, აქარაში ქართველ ქრისტიანებს ოსმალთა-
გან ძლიერ გაუჭირებიათ საქმე, ოსმალები ქართველთ გაუ-
თათრებლად არ სტოვებდნენ. გაჭირდა საქმე, თათრობისათ-
ვის დიდი ძალი ქართველობა გამწყდარა. რაღაც შემთხვევით,
ერთ დროს, ევროპის კათოლიკის ერთი მოგზაური პატრი ბა-
თუმში მოსულა, იქ კარგა ხანს დარჩენილა, იქ იგი კათო-
ლიკებს ერთ სახლში ალოცებდა, შემდეგ ევროპაში დაბრუ-
რებულა, მაგრამ ზღვით-კი არა, არამედ ხმელეთით. ლივანის
გზით. მგზავრობა მაჭახლის პირისკენაც მოხდენია; რამდენ-
სანე დღეს აქა-იქ ქართველებში რჩებოდა და ცნობებს სწერ-
და. ხვათა შორის იგი მაჭახელშიაც დარჩენილა, ამ დროს იქ
ქართველთ დიდი დევნა ყოფილა, მაჭახლის ნახევარი გათათ-
რებული ყოფილა, ნახევარსაც ათათრებდნენ. ამ გათათრებუ-
ლებს პატრმა მიმართა და უთხრა:

— „შვილებო, რა გაწუხებთ, რად თათრდებით, კათო-
ლიკობა მიიღეთ, ქრისტიანებად დაშთებით და ოსმალნიც ვე-
რას გიზამენ. ტანჯულ ქართველთ შეუსვენიათ და ერთ დღეს
სამ სოფელს განუცხადებიათ ოსმალთათვის, რომ ჩვენ კათო-
ლიკები ვართ და არა ქართველებიო. ოსმალთ გაუნთავისუფ-
ლებიათ ესენი დევნისაგან.

რამდენიმე დღის შემდეგ ხსენებულის პატრისაგან სამ
სოფლისაგან ხალხს მიუღია კათოლიკობა. ამ სამ სოფლის
ხალხში 90 მეტი კომლი ზაქარიაძეები და საფარაძეებ ყოფი-

ლან. დღეს ზაქარიაძეები სომეხ-კათოლიკეთ ირიცხებიან და ზაქარიანცათ იწოდებიან. და საფარაშვილები—საფარიანცებათ-ყველა ესენი და ჩვენც ქართველთ გვარისანი ვართ, მაგრადროის და სომეხ-კათოლიკეთ მეოხებით ჩვენ ჩვენი გვარი დაგვიტოვებია და სომეხს მივკედლებივართ, გავსომხებულვართ. დღესაც მაჭახელში რამდენსამე სოფელში სცხოვრებენ ზაქარიაძეები და საფარაშვილები, ყველა იგინი მაჰმადიანები არიან. რაც ართვინში და ასეთ დაშორებულ კუთხეებში სომეხ კათოლიკენი არიან, მათი რიცხვის ნახევარი ქართველ-გვარისაგან შესდგება. ასეთ კათოლიკებს თავიანთ გვარები ძველადგანვე გადუკეთებიათ სომხურათ, მაგალითებრ, დღევანდელი სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვრის—ლაზიანი ძველი გვარი ლაზი-შვილია, ქართველი მალხასაშვილი—მალხასიანი, კონიშვილი-ქონიევი, აჭარელი—აჭარიანცი, ჯანიშვილი—ჯანიევი. ჯანო ზომ ვიცით რაც არის და მრავალიც სხვანი ამგვარნი.

მე ვკითხე:

—საკვირველია, რომ ეს ქართველნი ისე გადაგვარდნენ, რომ ქართველობის აღარათფერი შერჩათ, ნეტა როგორ მოხდა?

—გადაგვარება ერისა ადვილია, თუ ეს სადმე დაიწყო და მას ხელის შემშველი არაფინ გამოუჩნდა! ქართველთ გადაგვარებას ოსმალეთის საქართველოში ვვლარათფერი შეაჩერებდა. ოსმალთ დევნა ჭ სომეხთ კათოლიკეთ ოსტატური მოქმედება აძლიერებდა. მაგრამ მაინც ქართველთ გვარის დამკარგავ კათოლიკებთ შორის ცნობები არის დაშთენილი, რომ ისინი ოდესმე ქართსელ გვარს ეკუთნოდნენ და ქართულადაც ლაპარაკობდნენ. —განაგრძო კვალად:

—მაგალითებრ: მცენარეებს, პირუტყვებს და ბევრს კიდევ ასეთ არსებათა დღევანდლამდე ართვინის გასომხებულ ქართველ კათოლიკენი ქართულ სახელებს უწოდებდენ. მაგალითებრ, ქართული ქინძი დღესაც ასე იწოდება მათში, ქონდარი, ნიახური, რეჰანი, ბადრიჯანი, ცერცვი, წიწმატი-პილპილი, ბევრიც სხვა, ნამეტურ სახლის ავეჯეულობის: დედა, მამა, ბიძა, დეიდა, მამიდა და სხვა ასეთ სახელწოდე-

ზანიც ხშირია მათში დღევანდლამდე დაშენილი. საუბრის დროს ზოგჯერ მთელს წინადადებას ამბობენ ქართული სიტყვებით. დღეს რაც ართვინის სომეხ-კათოლიკენი არიან, იგი-ნი მთლად ქართველ გვარის კათოლიკებისაგან შესდგებიან, ხოლო დროის მეოხებით გასომხებულან, ქართული ენა დაუკარგავთ ზე მის მეოხებით გვარ-ტომობაც დაჰვიწყებიათ. თუმცა ამბები ამის შესახებ აქ ბევრმა მოხუც სომეხ-კათოლიკემ იცის, რომ ისინი ქართველთ შთამამავალნი არიან. ეს რომართალია, ამას ცხადათ ამტკიცებს შემდეგი გარემოებაც: ქართველები ისე სომეხ-კათოლიკებს არ სძულთ და ეჯავრებათ, როგორც სომეხ გრიგორიანებს.

ნეტავი შემატყობინა, თუ ამ მღვდელ-მთავრის ცნობებს როგორ მზერენ დღევანდელი გასომხებული ზაქარიანები და საფარიანები, რომელთაც თავიანთი გვარი ქირივით სძულთ, ე. ი. ქართველობა ზე ქართული ენაც დავიწყებული აქვსთ. ერთმა მოხუცმა კათოლიკმა შემდეგი გადმომცა: — „დღევანდელ სომეხ-კათოლიკის მოძღვრის პუჩინიანის ძველი გვარი პუჭუჭაშვილია, რადგანაც იგინი ძველად ქართველნი იყვნენ და ახალ-ციხეს სცხოვრობდნენ, კათოლიკობის შემდეგ ართვინში გადმოსახლდნენ, აქ ენით და გვარ-ტომობით გასომხდნენ, ყოველივე დაივიწყეს თავიანთი, დღეს ამას ვინ სჩივის, მათ ქართველობაც-კი სძულთ სასტიკათ. მაშინ ამათთან ერთად ახალ-ციხიდან რამდენიმე კომლი გადმოსახლებულან, ყველას მათ აქ ართვინში დაუკარგავთ ქართული ენა და გვარ-ტომობაც ისევე, როგორც მთელ ართვინის ქართველ-კათოლიკობამ დაკარგა ქართული ენა და გვარ-ტომობა.

მთელის ართვინის სომეხ კათოლიკენი შთამომავლობით ქართველნი არიან, მათში ქართული ენა ძირიანად შეირყა 1780 წლებში, შემდეგ 1800 წლებამდე ყველგან ამოვარდა, დიდმა, პატარამ ყველამ დაივიწყეს, მხოლოდ შიგა და შიგ შრავლად მაინც დარჩა ქართული სიტყვები, რომელსაც კათოლიკენი დღევანდლამდე ხმარობენ და არ ივიწყებენ XVIII საუკ. გასვლამდე, ამათში ქართული წერა-კითხვაც არსებობ-

და, სიმღერები, ხატობა, ღამის-თევა, ჭიდაობა, ფერხული, თამაში და მრავალიც სხვა და სხვა წეს-ჩვეულებანი. თამარ მეფის და ერეკლე მეფის ამბებიც მრავლად იცოდნენ.

ასეთი კათოლიკეები ართვინიდან მოყოლებული სტამბოლამდის ძლიერ მრავლად ყოფილან. XVIII საუკ. მარტოდ სტამბოლში 1500 კომლი ქართველი კათოლიკე ყოფილა, დღეს იგინი სულ სომეხ-კათოლიკეთ ირიცხებიან, რადგანაც მათ სომეხთ-კათოლიკეთ სიმძლავრით ქართველობა დაკარგეს, ქართული ენა დაივიწყეს, სომხურად იწყეს საუბარი და გვარებიც სომხურის სიტყვების რიგით გადააკეთეს. ეს რომ ჭეშმარიტია, ამას ასაბუთებს შემდეგი მაგალითი: 1860 წლამდე კოსტანტინეპოლის კათოლიკეთა სასაფლაოზედ მიცვალეულთ ჭვების უმეტესს ნაწილზედ ქართული წარწერები იყო, ასეთე ჭვების უმეტესი ნაწილი შემდეგ სულ გაქრა. იქ დღესაც შეხვდება კაცი ასეთს ჭვებს ხსენებულ სასაფლაოზედ აქა-იქ. შავ-შეთის კათოლიკენიც ქართველ გვარის შთამომავალნი არიან. იქ მათში სომხის გვარის არავინ ურევია. ჩვენ ყველანი ქართველთ შთამომავალნი ვართ ზე ძველ საქართველოშიაც ვსცხვობთ. ჩვენი ძველებისაგანაც ასე გაგვიგონიაო.

პატრის პეტრე აღუშოვის ნაამბობი.

პ. შაჰყულიანი იტყოდა ხოლმე შემდეგს: „მე როცა რომში წავედი, ართვინზედ მომიხდა გავლა და მაშინ კორძულის ეკლესიაში ზოგიერთ მოხუცებულებს ქართული ხელთ-ნაწერო ლოცვები ეკავათ და კითხულობდნენო. მაშინდელ კორძულს ართვინელ ქართველ კათოლიკეთ მოხუცებულს უთქვამსთ, რომ XVIII საუკ. ნახევრამდე აქაური ქართველ კათოლიკენი სულ ქართულ ლოცვის წიგნებს კითხულობდნენო. მას შემდეგ-კო შემცირება იწყო; რადგანაც წიგნები ცოტავდებოდა, გადაწერას აღარ ასწავლიდნენ სტამბოლიდან მოსული სომეხ-კათოლიკის ხუცები და აბა სხვას საიღამ რას იშოვნიდნენ, ისევ ლოცვის წიგნებს ეწყობოდნენ და 1800 წლამდე მთელი ართვინის ქართველ-კათოლიკობა კარგად შეჩვია სომხურ ლოცვების კი-

თხვას, სომხურ ენის და სომხობის დაჩემებას. შემდეგ ამ ცნობას პატივცემულმა პატრმა აღუშოვმა დაუმატა: შეიძლებოდა ეს გარემოება ქართველ კათოლიკეთ არ მოსვლოდათ, რომ მათ ერთგული პატრონი და ქართული წიგნები ჰქონიყათ. მაგრამ საიღამ, იმ დროის ქართველთ ამის დრო არ ჰქონდათ-**XVIII** საუკუნეში, სომეხ-კათოლიკეთ მრავლად იწყეს კათოლიკეთათვის საჭირო ლოცვის და საღმთო შინარსის წიგნების ბეჭდვა, ამ წიგნებს იგინი ყველგან ავრცელებდნენ, ქართველ კათოლიკენიც სიამოვნებით ეწაფებოდნენ ამ წიგნებს, რადგანა ც ოსმალეთის ქართველ კათოლიკეთ ქართულს ენაზედ დაბეჭდილი წიგნები სულ არ ჰქონდათ, მაშ რას იზავდნენ, ლათინურს ხომ ვერ შეისწავლიდნენ, ისევ სომხურს დაუახლოვდნენ, ეს ენა მათთან ახლო იყო და მის შესწავლა სიადვილეს გარდა ესიამოვნებოდათ კიდევ. ესეც ჰეშმარიტება გახლავს.

ხოფ. კორძულის სომეხ კათოლიკეთ ეკლესიის მოხუცი მნათეს ნაამბობი 1901 წ. და სხვათაგან.

ჩვენ, ე. ი. კორძულელები ძველად სოფ. სვეტს ვცხოვრობდით, კათოლიკობაც იქ მიგვიღია. იქ კათოლიკები გამრავლებულან. ალადგი არა ჰქონიათ, მაშინ დიდი ვიწროობა ყოფილა. აქ, ამ სოფელს, კორძულს მაშინ ხუთიოდ მოსახლე ყოფილან, ჯერეთ თათრობა არ ყოფილა აქეთ შემოსული. ართვინი, კორძული და სვეტშიკი კათოლიკენი ყოფილან, მაშინ ჩვენც ქართველ კათოლიკენი ვიყავით. ამ სოფელში კათოლიკენი უფრო სვეტიდგან გადმოსულან. კორძულიც მიტომ დარქმევია, რადგანაც როცა აქ კათოლიკენი მოსულან, მათ ეკლესია არ ჰქონიათ, შემდეგ ერთობ მალე დაუწყვიათ ეკლესიის შენება და ამ ეკლესიაში ძველი კარი ჩაუტანებიათ და მიტომ დარქმევია კორძული, ანუ კარძველი. ჩვენც სულ ქართველ გვარის კათოლიკენი ვიყავით და ადრე სულ ქართულად ვლაპარაკობდით.

ბევრნი სრულიად უარს ჰყოფენ, რომ ვიქოძე ქართველთა შორის კათოლიკობის ხსენება ნატამლათაც არ იყოფო, ვიქოძე ეს მოგონილი ოცნება არის, თავის დღეში კათოლიკეთ ეკლესიაშიაც ქართულს ენას ქაჰანებათაც არ გაუფლიაო. ეს მტკნარი სიცრუეა, ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ ძველად ქართველ გვარის კათოლიკენი თავიანთ ეკლესიებს ხშირად შესწირავდნენ ქართულს სახარებებს, მხედრულ ნაწერს გარდა ხუცურად დაბეჭდილ-დაწერილიც-კი შეუწირავთ ხოლმე. ასეთია მაგალითებრ 1744 წ. შეწირული ხუცური სახარების ცნობა:— „ეს წმიდა სახარება შესწირა იაკობ საბაოვმა წმ. იოანეს ეკლესიას 1744 წ. თებერვლის 22-სა.“ სახარებას ქართულად აქვს მიწერილი ასეთ შეწირულ სახარებებით და სხვა საეკლესიო წიგნებით სავსე ყოფილან აღრინდელი ძველი ეკლესიეები, ქართველ კათოლიკებს რომ თავიანთის გვაროვნობის მიმზიდველობით ეკლესიის წინაშეც არ ჰქონიყოთ ხმა, გავლენა და მის სიყვარული, უმისოდ იგინი ვერც ქართულად წააწერდნენ ზედა და ცხადი საქმეა, რომ ეკლესიაშიაც სახარების კითხვასაც ვერ მოახერხებდნენ, რადგანაც ტერ-პოლოსებისაგან ქართველთ გადაგვარების ტრფობა აღრიდგანვე გავრცელდა ქართველთა წინაშე. ქართულს ენაზე სახარების კითხვა წინასული ყოფილა თვით ისეთ დროსაც როცა მთელი წირვა ლათინურად სრულდებოდა, ხოლო სახარებას-კი ქართულად კითხულობდნენ. სახარების ქართულად კითხვა თვით ოსმალეთის საქართველოშიაც სწარმოებდა, სადაც სომეხთ კათოლიკეთ ძრიელება წინ იყო წასული, იქ ქართველნი გადაგვარებას ეძლეოდნენ.

ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი ძველად იქამდე ყოფილა გამრავლებული, რომ მათს რიცხვს თვით შუა ვუღოს ქართლის ქალაქებს გარდა კავკავს, მოზდოკს და ყიზლარშიაც-კი უჩენია თავი. ამ ქალაქებში ქართველ გვარის კათოლიკენი ძველადვე გაჩენილან, მაგრამ აქ მათ გვარტომობას ცნობილი ხიფათი მოვლენია და მათ ქართული ენა მთლად და-

ვიწყებიათ. კათოლიკებში მოიპოვებიან რამდენიმე გვარი ქართველთ ძველის აზნაურებისა და თავადებისაც, მაგალითებრ: იმერეთის თავად ჩხეიძეების გვარის წევრნი ღღეს მოზდოკში კათოლიკეთ ირიცხებინ, ქართული ენა დავიწყებიათ, სომხურს და რუსულს ენაზედ ლაპარაკობენ. ამ თავადის გვართა წევრთა იმერეთის მეფის დავითისაგან წერილიც აქვსთ მიღებული შესახებ მის, რომ იგინი ნამდვილად თავადი-შვილები არიან, იგინი რუსეთის იმპერატორების მფარველობის ქვეშ სცხოვრობენ რუსეთსაო და ამიტომ ეს თავადის შვილობის მოწმობაც ეძლევათ, რომ იგინი რუსეთშიაც თავადის შვილობის ხარისხით იქმნენ ცნობილნიო; აი თვით ეს წერილიც:

„წყალობითა ღვთისათა ჩვენ მეფე დავითსრულიად იმერეთისა ვაძლევეთ ამას სამეფოს ფურცელსა სიმონსა და პეტრესა სამეოფისა ჩვენისა. თავადის შვილთა და ერთგულთ ყრმათა ჩვენთა ჩხეიძეთა და ამით განუცხადებთ, ყოველთა ერთგულთა ყმათა ჩვენთა რათა ამათ თავადათ სიმონსა და პეტრესა აქვდესთ პატივი მათ და ყოველთა მათგან შთამომავალთა თავადობისა ჩვენისა და რადგან სვიმონ და პეტრე მისის იმპერატორობის დიდებულობის საფარველის ქვეშ ცხოვრობენ იქაც აქვდესთ (იქაც) ღირსება სამეფოსა თავადობისა ჩვენისა, მიეცათ ფურცელი ესე სამეფო, და დამტკიცებული იქმნა სამეფოთა ბეჭდითა ჩვენითა სამეფოსა, ქალაქსა შინა ჩვენსა ქუთაისს“.

წელსა განხორციელებიდა სიტყვისა.

ღვთისასა იგინი 13 ღღესა მეფეობისა ჩვენისა მესამესა წელსა 1782 ს.

ეს კობიო გადმოწერილ იქმნა ნამდვილ ფურცელიდგან დ. გაბ. ასლანიშვილს მიერ 1893 წ. ქ. მოზდოკსა. ჩხეიძეებს გარდა სხვებსაც დავიწყებიათ ქართული ენა თუმცა მათ კარგად იციან, რომ იგინი ქართველის ტომის შთამომავალი არიან. ძველად მოზდოკის და ყიზლარის ქართველ კათოლი-

ენი ქართულად ლაპარაკობდნენ, მაგრამ დროების მეოხებამ და ბედმა მათ ქართული ენა დააფიწყა და სხვა შეათვისა. ასეთია მოზდოკის ღეციზლარის ქართველთ კათოლიკეთ გვაროვნობის საქმე. მაგრამ მათ რა დაეძრახებათ, რუსეთში-კი არა და თვით შავშეთშიაც ასევე მოხდა და იქ ქართველ კათოლიკეებმა ქართული ენის აღარაფერი იციან.

ჩვენის მაგალითების თანახმა ცნობებს წარმოადგენს პატივცემულის პატრის გაბრიელ ასლანიშვილის ცნობა*) შესახებ მის, როდესაც ერთ ქართულ გაზეთში მოზდოკის კათოლიკენი სომხის გვარის კათოლიკეთ იყვნენ დასახელებულნი, ამაზე აი რას მოგვითხრობს პატივცემული პატრი:

„გთხოვ უმორჩილესად თქვენ პატივცემულ გაზეთში დაუთმობთ რამდენიმე პწკარი შემდეგ განმარტებას. № 358 „ცნობის ფურცლის“ ფელეტონში ყოვლად მშვენიერად აღწერილი იყო უფ. კახაბერისაგან ღვთის მშობლის სასწაულთ მოქმედ ხატის მოსვენება მოზდოკიდგან კავკავში; მხოლოდ ავტორს მცირე შეცილება მოსვლია, რომელიც მოკლებულია სინამდვილეს.

კახაბერი ამბობს: „მოზდოკში, ყოველ წლობით ჩვეულებებისამებრ 15 აგვისტოს, დღესასწაულობენ ღვთის მშობლის მიძინებას და მლოცველნი, არა მხოლოდ არიან მართლმადიდებელნი, არამედ მათთან ერთად შეერთებულნი სომეხთ კათოლიკენი და სომეხთ გრიგორიანნიო...“

დარწმუნებული ვარ, რომ კახაბერი არ მიიღებს საწყენად ამ ჩემს განმარტებას, ვინაიდან 1893 წელს მე თვითონ გახლდი განწესებული მოძღვრად თვით მოზდოკში. შემდეგლად იმ რომის კათოლიკეთა მრევლისა, რომელნიც შესდგებიან ქართველთ ტომთაგან და ლათინის წესის კათოლიკეთაგან და არა სომეხ კათოლიკეთაგან თვით მათი გვარტომობა დაუმტკიცებენ მოზდოკის კათოლიკეთა რომ იგინი არიან ნამდვილიდ გვარით ქართველნი და სარწმუნოებით რომის

* იხ. „ცნობის ფურცელი“.

კათოლიკენი. მაგალითად ჩხეიძეები, მაისურაძე, მამულაშვილი და საყვარელიძეები და სხ.

თუმც მართალია მოზლოკის კათოლიკეთამცირედ იციან ქართული ენა, ესეც უნდა მივაწეროთ ჩვენი ქართველ კაცის გულგრილობას, რომ არ ვიქცევით, როგორათაც გვასწავლის მაცხოვარი თვის სახარებაში: „კაცს თუ ვისმე ედგას ასი ცხოვარი და შესცდეს ერთი მათგანი არამე დაუტევენსა ოთხმოც და ათ ცხრამეტნი იგი მათთ თედა და წარვიდეს და მოიძიოს შეტომილი იგი.“

ჩვენ, ქართველნი არა თუ ვცდილობთ ჩვენ გვარტომნი განვამრავლოთ და უკეთუ საითმე კიდეთი ქვეყანისათა ჰგიებენ სამკალობა აღმოუჩინოთ და შევკრიბოთ ერთად, არამედ ჩვენის უზრუნველობით რაიციკი შუა თვით საქართველოში ქართველ-კათოლიკენი მოიპოვებიან, იმათაც კი სხვა და სხვა გვაროვნობას ვაკუთნებთ. მიკვირს მართლად, რა მიზეზისა გამო ზოგიერთნი ვერ მიმხედარან ამ სიბრძნის მოყვარეობის ანდაზას: „სახე არ შესცვლის არსებას“ რასაკვირველია ეს ასეც უნდა იყოს, რა დააშავეს ერთ მუქა ქართველთ კათოლიკეთა, რომ ხან სომხებათ და ხან ფრანგებათ უწოდებენ? დრო არს მერწმუნეთ გამოვიღვიძოთ და პირველად განვარჩიოთ ჩვენ ნათელი ბნელისაგან, რათა შემდეგ სხვათაც შეიძლონ ჩვენი გვარტომობის გარჩევა.“

ჩვენ, აქ ქართველ კათოლიკეთა თავად-აზნაურთა გვარების ცნობების მოყვანას რომ გავყვეთ, ეს ერთობ შორს წავა. ეს აქ მხოლოდ მაგალითად მოვიყვანეთ, რომ ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი არამც თუ მართლად საქართველოში ყოფილია, არამედ ქართველ თავად აზნაურთ რიცხვი საქართველოს გარეშე ისეთ უცხო ადგილებსა და ქალაქებშიაც ყოფილი XVIII საუკუნისამევე გამრავლებულა, როგორც იმ დროს ქართველთათვის მოზლოკი იყო. საქართველოში ხომ ძველადგანვე მრავლად იყვნენ ქართველ კათოლიკე თავადის შვილის გვარები.

ახალციხის ქართველ კათოლიკენი.

ახალციხის დაარსება მეტად ძველ დროს ეკუთვნის, ძველად მას ლომსია ერქვა. საქართველოს სამ სამეფოდ ო 5 სამ. გაყოფის შემდეგ, ახალციხე ათაბეგების (ჯაყელი) პირველ ქალაქათ ითვლებოდა, მაშინ ახალციხეს მთლად ქართველნი სცხოვრებდნენ. 1629 წ: ახალციხე ოსმალებმა დაიპყრეს, იქით მუსულმანობის ვრცელება აღრევე დაიწყეს, ქართველებს ძალათ ათათრებდნენ, ამ დროს, ქართველთ შორის კათოლიკობაც წინ იყო წ,სული. XVII საუკუნოდამ უფრო წინ წავიდა. ახალციხის მცხოვრებთ რიცხვი მთლათ ქართველ გვარის კათოლიკეთაგან შესდგებოდა. ოსმალის ხელში მყოფ ქართველ კათოლიკენი ვაჭრობას და აღებ-მიცემას შეეჩვივნენ, მათი სამთავრო ანუ სამეფო აღარ იყო, რომ მის არსებობის მეოხებით ხელში ხმალი და ხანჯალი სჭეროდათ, კულანდებურათ მტერი-ეგერებინათ. ამის დრო და საჭიროება აღარ იყო, ამას მათს სამშობლოში ოსმალნი ასრულებდნენ, ამიტომ ქართველთ ხელში არშინი და დავთარი დაიპყრეს, ვაჭრობა დაიწყეს, ამისთვის აქეთ იქით მგზავრობაც. ძველად ახალციხეში ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი დიდი იყო, იგინი ესახლნენ ახალციხიდამ ვიდრე ივლიტამდე, მათ სულ სახლები და დუქან ბაზარი ჰქონიათ, ყველა ეს სხვა და სხვა დროის ომებს და თავდასხმას მოუსპია. დღეს ახალციხის და ივლიტის შუა ამისი არაფერი ნიშანია დაშენილი. ძველად ქართველ კათოლიკენი ვაჭრობას გარდა ხვნა თესვასაც მისდევდნენ. დროის კვალად, მათ კაი შეძლება ეკავათ ოსმალთა დროს, ახალციხეში იგინი უპირველეს ხალხათ ითვლებოდნენ, თათრის ფაშები მათ პატივს უაღრესობით აპყრობდნენ.

დღეს, კათოლიკენი, ახალციხეს სცხოვრებენ ქალაქის იმ ნაწილში, რომელსაც ძველი ქალაქი ეწოდება. კათოლიკეთ რიცხვი იქ 4000 სულამდე არის, ყველანი ქართველ გვარისანი არიან, მათში კათოლიკეთ სარწმუნოების გავრცე-

ლების დასაწყისი XIII საუკუნიდამ იწყება. დღევანდელ კათოლიკეთ მდგომარეობა მეტად უნუგეშოა, იგინი სცხოვრებენ ახალციხის ძველს ნაწილში, მალლა, აღმართზედ, სადაც მხოლოდ ჰაერია კარგი, თორემ სხვა რამ წარმოება ხელოსნობა და ვაჭრობა იქ სულ დაცემულია, თითქმის არც კი არსებობს. რაც არსებობს, იგიც მხოლოდ მათთვის, ე. ი. ქართველ კათოლიკეთათვის. მათი სამწუხარო ასეთი გარემოება დაბადო იმ პირობებმა, რომ 1829 წ. რუსებმა ახალციხე აიღეს, მას შემდეგ ქალაქი ძირს, ვაკეზედ გააშენეს. გარდა ამისა აქ გადმოასახლეს არზრუმელი სომხები და საუკეთესო ადგილები მათ დაურჩეს.

დღეს მთელი ახალციხის მოძრაობა ამ ახალ მოსულს სოხებს უკავიათ ხელში, მთელი ქალაქის ავი და კარგი მხოლოდ მათ ეკუთვნისთ, ვაჭრობა, ქარხნები, სახელოსნო დუქნები, ეტლები, სახლები, დუქნის შენობანი, სხვა და სხვა საქმეები, მრეწვალობანი ერთისსიტყვით დღეს ახალციხის მებატონე წარმომადგენელად მხოლოდ ეს მოსული სომხები გახლავან. საცა რამ ბაღებია, ან სახნავი მიწები, ტყეები და ქალები სულ ამათ ეკუთვნისთ. აქაური ძირეული ქართველნი კი ახალციხის მალლა ძველს ქალაქში არიან შეკუნტული, სადაც ჟამთა ვითარების მეოხებით დაძველებულ და განიერ დაქცეულ ქოხმახების მეტი სხვა აღარაფერია დაშთენილი. ძირს ახალს ნაწილში მშვენიერი შენობებია. რომლებიც სხვებს ეკუთვნისთ და მალლა კი უბრალო ქოხმახებია.

როგორც ვსთქვით, დღევანდელ ქართველ კათოლიკეთ მდგომარეობა და მათთან ყველა იმათი, ვინც კი ამ ძველს ნაწილში სცხოვრობენ თითქმის წყალწაღებული კაცის სურათს ჰგავს. ეს გარემოება ქართველ კათოლიკებმა ადრევე შეიგნეს, მათ კარგათ ნახეს თავიანთი დაქვეითება და ამიტომ ახალციხიდგან აქეთ იქით სხვა ქალაქებში იწყეს გარდასახლება, მაგალითებრ იმერეთში გადასახლებას იგინი XVIII საუკუნიდანვე იყვნენ შეჩვეულნი, ხოლო 1827 წლის შემდეგიდამ უფრო მრავლად დაიწყეს, მას შემდეგ ტფილისშიაც

გადმოდიოდნენ და სხვაგანაც მიდიოდნენ, უკანასკნელ ბათუმშიაც იწყეს გარდასახლება და დღეს ქუთაისს, ბათუმს და სხვა კუთხის ქალაქებშიაც სადმე თუ ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრობენ, მათი უმეტესი ნაწილი სულ ახალციხელები არიან. დაქვეითებულმა ცხოვრებამ დაფანტა იგინი და ახალციხეს მოაცილა, თორემ დღეს ახალციხეს, მარტოდ ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი 10000 სულზედ მეტს თუ არა ნაკლები არ იქნებოდნენ. ერთის სიტყვით დღესაც კი ვისაც შეძლება აქვსთ მათში, ისინიც კი ამისთვის იღწვიან, რომ ძირეულს მამაპაპეულს კუთხეს მოაცილდნენ და იქ გადასახლდნენ სადაც მათ ალებ-მიცემა და საქმიანობა ექნებათ.

თუმცა ესეთი ზნე და ჩვეულება ქართველის დარგს არ შეადგენს, თუმცა ქართველი ფრთხილია ძრიელ თავის სამშობლოდგან სხვაგან გადასახლებასა და დაფანტვაზედ, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართველ კათოლიკეთ ისეთი ვითარება სულაც არ ეწინააღმდეგება ჩვენს საზოგადო მიზანს. ქართველი კათოლიკე ახალციხილამ სხვა ტომის ქვეყანაში დროებით მიდის, იგი არას შემთხვევაში სომეხი კაცივით სხვის ქვეყანაში არ დარჩება, ახალციხეს თუ არა საქართველოში მაინც დასახლდება. ამით ისე ფრთხილნი არიან, რომ ქართველთ უცხოეთში არც თუ ცოცხალი რჩება, არამედ მკვდარსაც კი არ სტოვებენ იქ დროებით მარხამენ და მერე საქართველოში მოაქვთ. ამის ნიშნები ჩვენში ათასია და მასთან ცხადიც რაც ჩვენი ტომის დარგათ უნდა ჩაითვალოს. რაჭველები, მეგრელები და გურულები თავიანთ მიცვალებულებს საქართველოშიაც კი მძიმეს გრძნობით სტოვებენ. ასევე ქართველ კათოლიკებმა იციან და მათ განსვლა ახალციხილამ ჩვენ არ მიგვანჩნია ქართველი ტომის დასალუბათ. და დასაქსაქსად, არამედ მათი განსვლა დროებითია. სწორედ ეს დარგია ჩვენს ქვა კუთხე ძალათ და ამან მოგვალწევინა ჩვენს ქვეყანაში დღემდე ფეხ უცვლელად.

თვით კათოლიკენი არიან მეამიტი ხალხი, უეშმაკო, ისე როგორც ქართველ კაცს შეჭფერის, ქალაქური ხრიკები და

შარები და მითქმა მოთქმა მათში სულ არ არსებობს. მთელს ძველს ქალაქში მხოლოდ ერთი ყაფხანა არის და ოთხიც პატარა სასმელების დუქანი. საზოგადოთ. კათოლიკეები აქ თავშენახული ხალხია. შედარებით იგინი სიღნაღელებს, თელაველებს და გორელებზედ ათასჯერ მალა დგანან ყველაფრით, მთელი თვე რომ იცხოვროთ ამ ძველს ნაწილში, თქვენ ერთხელაც ვერ ნახავთ მთვრალ ხალხს, ჩხუბს, ან გინებას, რამე ცუდი სახლების შენახვა ხომ აქ ჭაჭანებაც არ ყოფილა. ყოველი ოჯახი სიწყნარის და მშვიდობის წარმომადგენია, ურთიერთ შორის მათში არც დავი დარაბა იციან, არც მტრობა და განხეთქილება ისე, როგორც ეს სხვაგან არის ქართველთ შორის. ნათესავურ მიმართულების აზროვნებას მათში დიდი ადგილი უკავია. მოკლეთ უნდა ვსთქვათ, რომ ახალციხელ ქართველ კათოლიკეთ ყოფა ქცევა ათასჯერ სჯობია იქვე სწორე ალაგას მცხოვრებ ახალციხის სომხებისას, სადაც მტრობა, კონკურენცია, დავა, დარაბა, მეძავობა, ლოთობა, ქურდობა და ბევრიც სხვა რამ ფართოთ არის გავრცელებული. ვინც კი იცხოვრებს ახალციხეს, ის ამას ორივე ტომის ერს მალე შეამჩნევს.

ასეთი საქმე თვისების არიან ახალციხელი ქართველ კათოლიკენი, სანაქებო მეპურ მარილენი, ქირსა და ლხინში მოყვარის და მეგობრის გამტანი და ბევრს საქმეში ადამიანობის ღირსებით საკმარისად დაჯილდოებულნი, ხოლო მათდა საუბედუროთ ბევრი კეთილის საქმისთვის ხელმოკლენი და ღარიბ ლატაკნი, რომელსაც არც დასასრული ეძლევა საიდამე და არც შეველა, იგინი რჩებიან ჩვეულებრივ ლატაკს მდგომარეობაში და საბრალოთ სწუხან დროსა და გარემოებაზედ, რომ ბევრი დღეს თავის ქონებით ისიც აღარ არის, რაც ამ 100 წლის წინეთ ყოფილა. დრომა და მომავალმა, ჩვენდა საუბედუროდ, მცხოვრებთ შორის ბევრი ძველი წარჩინებული გვარის მოქალაქენი დააუძღურა და გააწყალა. ასეთ დაქვეითებულ შთამომავალთა რიცხვს თითო ოროლა წევრთ კიდევ ნახავთ აქა იქ, მაგრამ ერთობ უღონოს, უსახსროს. ვის ოჯახშიაც, ადრე

ლიმეში ხუთი სამთელი აინთებოდა, დღეს იმ ოჯახში ერთ ნავთის ბოლიანი თუნუქა და ბეუტავს. ვინც ადრე მზიანს, კარგს, ოთახებში იდგნენ, ისინი დღეს ერთს პატარა მიწურს ძველს ქოხში არიან მოთავსებულნი, რომელთაც ესეც ლამის თავზედ დაექცესთ.

თვით ძველი ქალაქის ნაწილი ისეთის ქოხმახებისაგან შესდგება, რომლის სურათიც უფრო ძველებურს სოროებსა ჰგავს, ვიდრე კაცის სადგომს-საცხოვრებელს. ყველას სახლები მიწაშია მოთავსებულნი, კედლები მიწისა, ჭერიც მიწის პირას, სინათლე მეტათ ძვირია, ზოგი მეტად ძველიც არის, ნესტიანი, შმორისა და ზინტლის სულიც უხვათ იცის, სიცივეც შესაფერი აქვს, შუა გულს ზაფხულში, ერთ სახლში ნესტიანის მიწის კედლებისაგან ისე ცივოდა, რომ თითო პირმა ორ ორი საბანი დაიხურა, ქუჩებიც არის ერთობ ვიწრო, ოღრო ჩოღრო, აღმართ-დაღმართი და დაუგველიც, აქ ჰაერი, წვიმა და ქარი თუ გაწმენდს ქუჩებს, თორემ მცხოვრებნი არა დროს არ დაჰგვიან. ერთის სიტყვით სახლებისა და ქუჩების მხრივ ახალციხელნი უბედურნი არიან. ეს კიდევ არაფერი, ამათი უბედურებაზედ უბედურება წყალია-წყალი, მთელს ძველს ნაწილში ერთი კარგი წყაროც არ არის. მართალია ორი წყაროა, მაგრამ ორივე უვარგისნი, რადგანაც იგინი მრავალ უწმინდურ ადგილების გვერდით უბრალო თიხის მილებით არის გამოყვანილი, წყაროებიც მეტათ პატარებია, თითის ტოლაც არ არის, ზამთარში წყალი აქ ისე ძვირობს, რომ თითო ლიტრას ერთ—მანეთს მუდარებით ესესხებიან. ამის მხრით დიდს უბედურებაშია ჩავარდნილი ეს ძველი ნაწილი ახალციხის მცხოვრებთა.

როგორც კაცები, ისევე ახალციხელი ქართველ დედაკაცობაც მეტად წყნარის თვისების არიან, კეთილნი, ქმარ-შვილში პატიოსნები, მაღალ სათნოების მექონნი, ჭრა-კერვის მიმდევარნი, მღვთას მოსაენი, მორიდებულნი, მუშაკნი ყველა საქმეში და ქებულნი ოჯახობაში. მთელს ძველს ნაწილის დედაკაცებთ შორის ერთსაც ვერ ნახავთ, რომ იგი ასეთი

შექორე, კაპასი, ან მოურიდალი იყოს, როგორც ჩვენდა სა-
უბედუროთ ეს სხვაგან სჩნდება ეხლა და ფეხსაც იდგამს.
რაც შეეხება ამათ ჩაცმა, დახურვას და ჭამა-სმას ამაშიაც მე-
ტად ზომიერნი არიან და ოჯახის და თავის შემნახავნი, ერ-
თი უძლურება ამათი ის არის, რომ მეტის მეტი ლატაკნი
არიან და შემბრალ-დამხმარე არაფერია ჰყავთ, ისევ ურთიერთ-
შორის თუ დაეხმარებიან რამეს თორემ სხვებისაგან მათ არა
მოელისთ რა. ქალის გათხოვების წესები ისეთივეა როგორც
ჩვენში, ქორწილობა, ლხინი, ნათლობა და სხვაც ისე იციან,
დასაფლავება, მგლოვიარობა და წირვის წესის გარდახდაც
ჩვენებურად იციან, ქართულის სახით; ხოლო მცირედ უფრო
იაფად რჩებიან, უფრო ადვილათ. რაც აქ ჩვენ ვსთქვით
ახალციხის კათოლიკებზედ, იგივე ითქმის მთელს მესხეთის და
ჯავახეთის ქართველ კათოლიკებზედაც.

ქართველ კათოლიკებში, როგორც ძველად, ისე შემდე-
გაც, ქართული წერა-კითხვა მრავალად იყო გავრცელებული.
ქალმა თუ კაცმა თითქმის ყველამ იცოდა ქართული წერა-კით-
ხვა, უამისობა მათში ძრიელ ძნელი იყო, კათოლიკე მაშინ
უფრო წმინდა კათოლიკედ ითვლებოდა, როცა ის თვით შეი-
ძლებდა ზოგიერთი ლოცვების წაკითხვას. ამ გარემოებას სამ-
ღვდელოებაც უწყობდა ხელს და ეხმარებოდა, იგინი დიდის
ხალისით და სასოებით მოსავდენ კათოლიკეთ კაცსა და ქალ-
სა, ყოველთვის დაუზარებლივ ასწავლიდნენ წერა-კითხვას, ამ
მოდღვართა მეოხებით მრევლში წერა-კითხვის გარდა მკურნა-
ლობაც იფინებოდა და შემდეგ დროებში, მკურნალობასა და
წერა-კითხვაში მომზადებულ გლეხთაგან სხვა და სხვა სამკუ-
რნალო წიგნებიც გადიწერბოდა და იწერებოდა კიდევაც.
ახალციხელები საეკლესიო საქმეთა პატივცემში პირველნი
ყოფილან, მიტომაც იყო ძველადგანვე მარტოდ ახალციხის
ძველს ნაწილში სამი ეკლესია ჰქონდათ და მეოთხეც სოფ-
იელიტას, რომელიც დღეს ახალციხეზედვეა მოწერილი და
იგიც ახალციხის ნაწილად ითვლება. ძველად ახალციხის კა-
თოლიკეთ შორის, ქალებს წერა-კითხვას თვით ქალებივე ასწა-
ვლიდენ ოჯახებში და ვაჟებს ეკლესიის მოძღვარნი.

რაც შეეხება ქართველ კათოლიკეთ ვინაობას და მათ გვარის ისტორიას, ესეც როგორც ქართველის ერის სულ ქართული გვარი და სახელებია, ხოლო დრო და დრო უცხო გვარად გადაკეთებულან. ზოგ გვარს ოსმალური წოდება მიუძღვია, ზოგს თავის ფორმა შესცვლია, ზოგი სომხურათ გადაკეთებულა, მაინც ყოველ შემთხვევაში ზოგიერთ გვარს ქართული სახელწოდების ნიშნები მაინც შერჩენია, ზოგს კი ნახევრადაც ეტყობა, ზოგს არაფერი დასტყობია, როგორც ძველი გვარი ყოფილა, ისევე იხმარება, ზოგს კი მაგალითებრ ისე შესცვლიათ, რომ ძველ სამცხის აზნაურის გვარის ხურსიძეებს XVII საუკუნის შემდეგიდამ ისრალოვი ანუ ისარლი აღასი სწოდებიათ, ისარელი ოსმალური სიტყვა არის, ასევე სხვებსაც გარდაკეთებიათ ძველი გვარები ქართველთა. მათ მაგიერ სულ სხვა ნაირის ფორმით სწოდებიათ, აი ესეც ზოგიერთი გვარები ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა, რომელიც გამრავკრიფეთ ერთის ძველის ხელთნაწერის კონდაკიდამ.

დივანანთი, სართალათი, მელიქანთი, თათულათი, ამრეხიანთი, ყანდინათი, ნიჯორელი, კლდეელი, ლაქაანთი, პაპიდათი, ხიზანათი, გულასპათი, კრუხათი, გორელი, ნანუათი, გულხუღანთი, ბერბელათი, ბეროთი, ნარიბეგათი, ნასყიდათი, აწყვერელი, ტრაპიზონელი, ხიზაბარველი, კრუხიქამიად, უდეელი, მარჯალათი, ნაეროზათი, ტყიხათი, მალხაზათი, ლოკორათი, ჭიჭიკათი, ფარუათი, ქუთათელი, ქათამათი, სხარელი, არღელი, სათლეელი, კბიელი, დოდორელათი, ქოცეცათი, მესარკიანთ, სოლომანთი, ბაბუნათი, ოცხელი, ჩიტანთი, კენჭიანთი, ზირინეთი, რუათი, თაყიანთი, მებამბიანთი, ბობელათი. ტეტიათი, ნარუანათი, მალაქათი, ნინიათ, ქოჭუათი, დედგათი, მებოხჩიანთი, კანდელაკიანთი, გლახათი, გლოროთი, ჯაქიათი, მელქიანთი, ბეჟათი, გულიათი, გობერდათი, თუმბელათი, ფისირათი, ბერომელათი, მურვანათი, ჯარჯათათი, ქვიკენტათი, ნანათი, ტიტინათი, ბაგელათი, კორთამათი, ბეშქენათი, ნადირათი, გელათი, ელიოზათი, კოკათი, სრაბოლოთი, კიკინათი, საღარათი, ნებიერათი, ტოლათი, მამაჯანთი,

კოქოთი, ხოშათი, მადრაბეთი, ფათარათი, ოქრაუთი ლანჯუ-
ათი, ავთანდილათი, გარსევანათი, ჭრელათი, ლიფსიათი, კი-
ქიათი, აბესალათი, ბაქათი, ჭუჭულათი, ნამლიათი, კაკუათი,
კუქათი, მელარათი, ბოსტიათი, ტლიჭუათი, წვენიათი, აბა-
საძე, მელჩუნათი, ჩინტათი, ჩაქელათი, პურდათი, კაკანათი,
შეყარათი, ყრუათი, ბაგინათი, ყაყათი; მოცათი, დარბანათი,
ნახვრეტათი, კენჭიხაშათი, კიკინათი, ხორველათი, ვოცეცა-
თი, ქოჭუათი, ყვარყვარათი, კოპინათი, შერგილანთი, გელ-
გელქარათი, მებრიანთი, ვეცათი, რომანათი, მწარეპანტათი,
ფარემუხათი, მახარაბლიანთი, ფახათი, ფუშრუქათი, რატიათი,
რამაზათი, ჭიბურათი, ჩიტირეკათი, პურდათი, პრიათი, ოთა-
რათი.

ქვემო ეკლესის: ოქრობაგეთელი, მანანელი, სათლელი,
არტანელი, არტანუჯელი, არსიანელი, ხეველი, კოლელი,
ირიზელი, შავშელი.

ამ გვარების გარდაკეთების ხანათ ჩვენ მიგვაჩნია XVIII
საუკუნე, როცა ახალციხეში კათოლიკენი ლათინის წესრიგს
ეკუთვნოდნ და მათს საეკლესიო საქნებს პატრები განაგებ-
დნენ. ამ გვარების ას გადაკეთება მხოლოდ ლათინის პატ-
რებმა იცოდნენ, რომელნიც ევროპიდგან მოდიოდნენ საქარ-
თველოში. მათვე ასე გადაკეთეს გორის და თბილისის ქარ-
თველ კათოლიკეთ გვარებიც. მაგალითებრ თვით დღესაც კი
რომში ცნობილი მიხეილ თამარაშვილი-თამარათა იწოდება.
ასე გვარის წოდება ვგონები იტალიის ენის ფორმასაც ძრეელ
უახლოვდება, მიტომაც უყვარდათ პატრებს ასე გადაკეთება,
შემდეგ დროებშიკი, როცა პატრების გავლენა შესუსტდა და
ლათინის ტიბოკონხედ მდგარი ქართველ გვარის კათოლიკენი
სომხის კათოლიკის ტიბიკონხედ იქმნენ გადაყვანილი, მაშინ-
კი ახალციხელთ შორისაც გაჩდენ სომხური გვარები, რასა-
კვირველია იანცების თანადართვით. ასეთ გარდასხვაფერე-
ბულ გვარის წევრთა ჩვენ დრომდისაც მრავლად მოაღწიეს, აი
ესეც სახელები იმ ქართველ კათოლიკეთა, რომელთაც ძველა-
დგანვე სწოდებოდათ:

როსტომი, ზურაბი, საბა, დალა, ელისაბარი, ბეჟანი, შალვა, გურგენი, ქაიხოსრო, ბერუვა, ამირანა, დარჩია, სფლია, ილოვათა, ნანო, ფარსადანი, ქრისტესია, ავთანდილი, მალხაზო, ბატონა, მზა, ქარო, ვარდო, ზენო, ნაგულა, ბეჟუა, გოდერძო, რევაზი, მაქა, ძაჯა, გლახა, აღდგომელა, მამუჩარა, ბაქარა, ვარძიგულა, მიგიტა, ლამაზა, მამგლა, კაკოი, შაქარა, ბატუ, პაატა, ნონო, ერეკლე, სარარა, სუბ, ხარა, შტოპი, მზექაბუკი, ოქროპირა.

ეს სახელები მამაკაცებთ შორის ქართველ კათოლიკებში ძველადგანვე, იხმარება, ხოლო XVIII საუკუნის ნახევრიდან კი ისობა. აი ესეც ქალების სახელები:

რუსუდანა, ასთანდარა, მზისანდარა, მზექალა, გულუჩა, გულქანა, იაგუნდა, ლალება, თინათითინა, თუთუშა, მანიჟავა, თურვანდა, დულო, დარეჯანა, ხორეშანა, თინა, აფელა, ქეთევანა, ნათელა, ხვარამზე, ანაქალა, თუთა, ლალისხანა, გულახარა, დედაქალა, თამარი, ვარდა, მანია, მარინე, გუგუნა, კაკლო, გუნდია, ფოფალა, და მრავალიც სხვანი. აქ თქვენ შეამცნევთ, რომ ესევე სახელები გორშიაც იხმარებოდა და მესხეთის და ჯავახეთის ყველა ქართველთ კათოლიკებშიაცა, ამიტომ ამ სახელებს სხვაგან აღარ ვახსენებთ, რადგანაც ეს ერთი და იგივეობა გამოვა. ხოლო ისკი უნდა ითქვას, რომ როგორც მამაკაცებთ შორის ისე დედაკაცებთ შორის ამ სახელებმა XVIII საუკუნის შემდეგიდამ მოსპობა იწყო. დღეს პათში ეს ნატამალობს, ქართველ კათოლიკებს, ახალციხეში მრავალი მტერი ჰყავდა, ერთის მხრით ოსმალეთის მთავრობმტრობდა, მეორეს მხრით აქარელები და მესამეს მხრითა დროთა მიერ მონარუქებული გარემოება. მაინც ახალციხელნი ყველა ამ მტრებს წინ უხვდებოდნენ და მათ მუცელს აოკებდნენ, ხან მკლავით და ხან ფულით აწყნარებდნენ მათ. ასე იყო მაშინ ახალციხელთ საქმე, ხომ მოგეხსენებათ, „ხე რომ წაიქცევა, ცულიანი და უცულო ზედ მიადგებოდაო“. ახალციხელ ქართველ კათოლიკებსაც ასე მოუვიდათ, მას შემდეგ რაც სამცხე ოსმალმა დაიკავა, კათოლიკეთ საქმეც ძრიელ ცუდათ

წავიდა, ხალხს ცალკე ცხოვრება უჭირდებოდა მათგან და კათოლიკის მღვდლებსაც ძრიელ გაუჭირდათ საქმე. რაც ახალციხეს და მთელს სამცხე-საათაბაგოში ქართველი გვარის კათოლიკენი არიან, ყველა იგინი კათოლიკობასთან დაკავშირებულ იქმნენ მხოლოდ მაშინ როცა სამცხე საათაბაგო ათაბაგ ჯაყელებს ექვემდებარებოდა. უნდა მოგახსენოთ, რომ ჯაყელების გვარიდამ კათოლიკობას ყველა უღარესად სცემდა პატივს. ახალციხის კათოლიკობას მეტად დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართველთ წინაშე, იგინი იყვნენ ფარი და ხმალი ყველა ქართველთ ტყვეებისა, რომელთაც კი ოსმალნი იტაცავდნენ, ან ქართველთ მებატონენი ჰყიდნენ თათრებზედ, მერე ამით ახალციხელნი იხსნიდნენ. ახალციხელნივე იყვნენ მფარველნი მთელს მესხეთის კათოლიკობის, ქართველ მართლმადიდებლების და მრავალიც სხვების, მათი ძალა და ქონება სულ ქართველთ ტყვეთა და ღვენილთ საჭიროებას ხმარდებოდა, იგინი ყველას მალამონი იყვნენ. ამას გარდა იგინივე დიდათ ეხმარებოდნენ ქართველთ მეფეებს და ოსმალთა ფაშების ცნობებს, რაც კი საქართველოს დაღუპვას შეეხებოდა ყველაფერს სისწორით ატყობინებდნენ.

ასეთ უტყუარ ჭეშმარიტების ფაქტს წარმოგვიდგენ, ხურსიძეების (ისარლოვება) ამბავი, რომელნიც ქართველ მეფეებს სულით და გულით ევედრებოდნენ, რომ ამათ ოსმალთათვის ომი დაეწყოთ და ახალციხე და მის კუთხეები წაერთმიათ, რაშიაც თვითაც იღებდნენ მონაწილეებას. ასეთი ღვაწლი მიუძღვით ახალციხელთ ქართველთ წინაშე და ღღეს კი იმ ღვაწლდებულ შთამომავალთ საქმე ისეა დაქვეითებული, რომ ახალციხეში კათოლიკებს არა აქვსთ ერთი სახალხო მსკოლა, რასაკვირველია. შეუძლებლოგის გამო, არა ჰყავთ ერთი მოწაფე თფილისის ალექსანდროვის ინსტიტუტში, ან სხვაგან სადმე ასეთ სასწავლებელში, არა აქვსთ სხვა რამ საქველმოქმედო წრეები. ერთის სიტყვით, სიღარიბის მეოხებით ლამის სახლ-კარი თავზედ დაექცეთ, ლამის სულ ახალციხის სომხების მონებათ გახდენ სიღარიბისგან. ამ დროს კი, ქართ-

ველთ კათოლიკეთ მდიდრები თფილისის სამოქილაქო გამგეობას ნახევარ მილიონობით სწირვენ. მერე ისიც ვისთვის, უწყის ღმერთმან, ჩვენ აქ მტრობით არას ვამბობთ, გვენატრება მხოლოდ ის, რომ ვინც უფრო ღარიბია დახმარებაც იმას უნდა მიეცეს, სომეხია, ქართველი, თუ თათარი ეს ორივე ერთია, ხოლო ჩვენ შორის ქეშმარიტი შეხედულება და გარჩევა უნდა იქმნეს სახეში მიღებული. რაც შეეხება კათოლიკეთ სამღვდელეობას, მათს შუა გულ ადგილათაც მარტოდ ეს ახალციხე ითვლებოდა. ყველა საეკლესიო კითხვები აქ სწარმოებდა, აქ იყო სამღვდელუფროსო კრება და მის გამგე, აქ განიბჭებოდა ყველა სასულიერო საქმე და მერე თუ ვერ მორიგდებოდა, კონსტანტინეპოლს კათოლიკეთ ეპისკოპოსის გამგეობას გადაეცემოდა. ახალციხეში ძველადგანვე შესანიშნვი ქართველ კათოლიკეთ მღვდელნი ყოფილან, ბევრს უმწყესია ახალციხის ეკლესიაში ნათლად და კარგათ. ნამეტურ ივანე ნათლის ცემელის ეკლესიაში. აქ იყვნენ დეკანოზებათ ისეთი მოძღვარნი, ისეთი შემძლე პირნი, რომელთაც თავიანთ სახლში სამღვდელო სასწავლებელიც ჰქონდათ და ქართველ კათოლიკეთათვის მღვდლებსაც ამზადებდენ. ასეთ შემძლე მოძღვართ იფლებიან ჰავლე შაჰყულიანი, გრ. მეფისოვი-ანტონ ხუცისშვილი, და მრავალიც სხვანი. ჩვენ აქ ბევრს აღარას ვიტყვით, გავიხსენებთ მხოლოდ იმას, რომ ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ მდგომარეობა ძრიელ სამწუხარო პირობებშია მოთავსებული. მათ თუ განათლების, ვაჭრობის და ხელოსნობის მხრით არა ეშველათრა, დროის განმავლობაში სულ ნელნელა წავლენ აქეთ იქით ისე, რომ უკანასკნელ იქ აღარავინ დაშთება. ამის ნიშნები უკვე ჩვენ კარგათ ვიცით და ამიტომ აქ ასე თამამათ ვსჯით.

ქართლის (გორის) ქართველ კათოლიკენი.

ქართლში-კათოლიკობა ყველაზედ წინეთ გორში აღორძინდა. გორის ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვის ვაჩენა თით-

ქმის იმ დროს ეკუთვნის, როცა კათოლიკობამ ქართველთ შორის, სამცხე საათაბაგოშიაც იჩინა თავი და წარმატებას მიეცა. პირველ დროის შემდეგ, კათოლიკობამ გორში ისეთი წარმატებითი მსვლელობა არ მიიღო, როგორც სამცხე-სათაბაგოს, ამას რასაკვირველია თავის განკერძოებული მიზეზი აქვს. თუმცა ისიც კი უნდა ითქვას, რომ მაინცა და მაინც ეს არც გორში იქმნა შეზღუდვილი, დროის და გარემოების კვალად აქაც იდგამდა ფეხს და ნელ-ნელა გორიდან სხვა და სხვა სოფლებშიაც იდგავდა ფეხს, მაგალითებრ გორს გარდა ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი არსებობდა ცხინვალს, ატენს, შინდისს, არაშენდას, ხელთუბანს, ხანდაკს, მუხრანს, კარალედს, ტყვიავს, რუისს, ღუშეთს და სხვაგანაც. მართალია რიცხვით ესენი მრავლად არ ყოფილან, მაგრამ ცხინვალს გარდა ყველა სოფელში ოროლ-სამი კომლი მაინც ყოფილან. ამის უმთავრეს საფუძვლათ ჩვენ მიგვაჩნია გორელ კათოლიკეების ნათესავური, ანუ მეგობრული კავშირი სოფლის ხალხთან, ურომლისობა რაც არც შეიძლებოდა. ვფიქრობთ, რომ იმ დროს კათოლიკეებში დიდი სიმტკიცის ქსელი იქნებოდა გავლებული.

როგორც შევამჩნევთ, გორის კათოლიკეთ გარეშე სხვა და სხვა სოფლებში კათოლიკობა უფრო ისეთ ოჯახობაში იფინებოდა, რომელნიც უფრო წარმატებით იყვნენ შემოსილნი, ანუ შეძლება და ცხოვრების სახსარი უფრო მეტი ჰქონდათ უმრავლესობასაგანაც თვალთსაჩინოდ განირჩეოდნენ. სწორეთ ამის მიზეზებათ და საფუძვლათაც უნდა ჩაითვალოს ის გარემოება, რომ ყველგან, სადაც კი ასეთი ქართველობა სჩნდებოდა და იგინი სარწმუნოებას იცვლიდნენ, ყველა იგინი სჩნდებოდენ უფრო მიხვედრილ ხალხად, მათ სრული წარმოდგენა ჰქონდათ არა მარტო თავიანთ შინაურს საქმეებზედ და ცხოვრებაზედ, არამედ საზოგადო კითხვებზედ, სარწმუნოებრივ კითხვებზედაც და უკეთუ რომ ვსთქვათ საერთოდ ყველაფერზედ, ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ უბირი ტეტია კაცი ისეთ ცვლილებას ვერ გაბედავდა, რადგანაც მის გაგებაც არ

ექნებოდა. აქ კი ჩვენ სულ წინაღმდეგს ვხედავთ. კათოლიკენი ახალ სარწმუნოების მიღების შემდეგ სხვებთან ბევრათ მალლა მდგარათ სჩანან, იგინი თავიანთ ცხოვრებას სამაგალითოდ ბრწყინენ და ამ გაბრწყინას, როგორც ეს ჩვენ სხვაგანაც აგვითქვამს, მათი მოძღვარნიც უწყობდნენ ხელს და აძლიერებდნენ წარმიტების მოძრაობით ამას ექვი არ უნდა, რადგანაც კარგათ ვიცით, რომ თვით სამღვდელოების მოქმედების წესდების უპირველეს მუხლს ეს შეადგენდა. გო ის კათოლიკენი მალლა დადგნენ სხვათა მცხოვრებლებზედ, ესენი სხვების წინაშე სამაგალითოდ გახდნენ და მისაბაძათ. ამათში ძველადგანვე იჩინა თავი ხელოსნობის და ვაჭრობის აღორძინების დასაწყისმა, მათში გაჩდნენ ისეთი ვაჭრებიც რომელნიც სხვა და სხვა ქვეყნებშიაც მოგზაურობდნენ და ვაჭრობდნენ, რაც შეეხება ხვნა თესვას, ანუ მეურნეობას, არც ამაში ყოფილან უკან ჩამორჩენილნი. ამის ნიჭიერება მათი ძველი მემკვიდრეობა ყოფილა, ძველი ნარუქი, შემდეგ კი, ანუ ევროპის სამღვდელოთა მეოხიბით მათში სხვაც ბევრი რამ საქმეთა პატივისცემის მიმდევრობა აღორძინებულა. ამიტომაც გორელებში, ქართველ კათოლიკობაში, ძველადგანვე სჩანან ხარაზი, ქონი, მეშანდლე, მესამთლე, ოქრომქედელი, ქურქჩი, დალაქი, კალატოზი, დურგალი, მერკინე, მექვაბე. ვაჭრებთ შორის მეჩითე, მეწვრიმალე, ალაფი, მებამბე, და სხვანი. რომელთა ვაჭართათვის საჭირო ყოფილა ზარაფნიც და თვით XVIII საუკუნის ნახევარს, გორში ორი ზარაფი ყოფილა. ორი ზარაფი, ჩვენ უნდა მოგახსენოთ რომ მეტად დიდ საქმეთ მიგვაჩნია და მასთან საყურადღებოა ზარაფთა არსებობის ვითარების გაცნობა. უნდა ვსთქვათ, რომ გორს გარდა, კათოლიკენი სხვაგანაც სადაცკი ყოფილან ქართულს სოფლებში, ყველგან იგინი ვაჭრობის, ხელოსნობის, მეურნეობის გზაზედ დამდგარან და ამ საქმეთა ასპარეზზედ ფეხიც კარგათ გაუმაგრებიათ.

ძველად, გორში თუ რამოდოლად ყოფილა კათოლიკეთ რიცხვი გამრავლებული, ეს სჩანს შემდეგის ვვარებიდამაც;

რომელ გვარის ქართველ კათოლიკენი გორში XVIII საუკუნის დამლევამდისაც კი სცხოვრებდნენ. შემდეგ კი, სხვა და სხვა პირობების მეოხებით აქ ბევრმა იწყო მოსპობა და უკანასკნელ სულაც მოისპენ ქ. გორს მიზეზი ამის მრავალნაირია, აქ ჩვენ ამას არ შევეხებით, მარტოდ გვარებს დავასახელებთ. სამაგალითოდ, აი ესეც ძველი გვარები ქართველ კათოლიკეთა:

ხოსრუაშვილი, (დღეს ხოსროვეი) ანდრონიკაშვილი, ჯუღაბაშვილი, ბეზირგანისშვილი, ყანდინაშვილი, დავრისაშვილი, მებურნუთეშვილი, (პატრების ყმა) ღარიბაშვილი, კასკანაშვილი, მეშანდღესშვილი, ბაქრაძე (კარაღეთელი) აღაპაშვილი, მეჯანიკაშვილი, ამირაღაშვილი, ქამბურნათისშვილი, ჩილბაჩიშვილი, შაუაშვილი, შიმშიაშვილი, ნაცვლიშვილი, ზუბალაშვილები, ზუბაანთი, მამულაშვილი შიხინაშვილი, გალუსტაშვილი, სააკაშვილი, ბიბუაშვილი, აფრიაშვილი, ჯიქშიაშვილი, არჩილაშვილი, თარაღაშვილი, დავითაშვილი, შეშაბურელი, ფარემუზაშვილი, ყულუმბიაშვილი, გოგიაშვილი, ჯაფარაშვილი, ულუმბიაშვილი, ბაქრაძე, პოლოსაშვილი, მესარკოვი, ჩიქოვანნი, მაკარაშვილი, ბეჟანოვი, ყორხმაზიშვილი, ანტონაშვილი, მალხაზაშვილი, ერეკლეშვილი, გერასიმეშვილი, ჩოლოყაშვილი, მისდურაშვილი, გოგილაშვილი, მამასახლისშვილი, აღუკაშვილა, თუთულაშვილი, ურუაშვილი, შავრაშიძე, სამუელაშვილი, ჯიკაშვილი, გიორგობიანი, ამრივანთ, გოდერძიანი, ხუდადელი, როსტევანიშვილი, მკერვაშვილი, (სტეფანე 1780 წ.) დიარაშვილი, (1780 წ) დათუაშვილი, ჩარჩიშვილი, (ჩარჩივეი) ყანჭიშვილი, ზაალიშვილი, ლალმისაშვილი, პაატაშვილი, ფისულდურაშვილი. პაპუნანი, მამუჩარაშვილი, გაბოაანთ მღვდლისასშვილი, ფირუმაშვილი, ზარაფიშვილი, ყირმიზაშვილი, ოჰანჯანაშვილი, სტეფანეშვილი, (ზარაფი 1788 წ.) ბერბუკაშვილი, ხითარაშვილი, თემურაშვილი, ტულუკაშვილი, ამსუაშვილი, ადიბეგაშვილი, ტერუაშვილი, (მეზარ ნიშე), ქურქიშვილი, შემანდარბაშიშვილი, ყორღანაშვილი, მურაღაშვილი, თავლიდარაშვილი, კოჭუაშვილი, ქარა-

შვილი, (აზნაური) ჯაშნიაშვილი, დადამაშვილი, ლელაშვილი, ჭანჭუაშვილი. (მოხდოკელი) ტილაშვილი, მოქალაქე იავრიზა-ვი, გვარამდინისშვილი, ფიბუაშვილი, იეჭაშვილი და მრავა-ლიც სხვანი ენით მოუთვლელნი.

ყველა ესენი თავიანთ დროის კვალად პირველ ოჯახის-შვილებათ ითვლებოდენ ყველგან, მემამულეებათ გორსა და აქა-იქ სოფლებშიაც, გარდა ამის სულ მეურნე, ხელოსნები და ვაჭრებიც ყოფილან. ამათ წარმატებას მათი მღვდლები უფრო-აფართოვებდნენ. მათში სჩანან ისეთ იშვიათ ხელობის კაცნიც, როგორიც ყოფილა ხელობა მეზარნიშე, თავლიდარი და ზო-გიც სხვანი. აღსანიშნავია, რომ ბევრნი ამათში გაკეთებული კაცნიც ყოფილან. ამათის მეოხებით გორში ქართველი მოქა-ლაქობა ძველადგანვე დაარსებულა, გორის მოქალაქეთა შო-რის ძველადგანვე სჩანან მრავალნი. მოქალაქეთ გარდა აზნაუ-რისშვილებიც ურევინ და თავადნიც. თავადნი არიან ხელთ-უბნელი თუმანისშვილები, რომელთა კათოლიკობასთან დაკავ-შირების ხანა 1650 წლებს უნდა ეკუთვნოდეს. კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებული თავადის თუმანიშვილების რამ-დენიმე ოჯახი სჩანს XVIII საუკუნის ნახევრამდე. ჰაზრი არის დაშთენილი, რომ ოზურგეთელ თუმანიშვილები ძველად ხელთ-უბნიდამ უნდა იყვნენ გასულნი იმერეთს, შემდგომ სამცხეს და გურიას გადასულნი, რაის გამო მათ თავიანთი წოდების ცნობაც დაუკარგავსთ, 1815 წლებს, გურიელი დავითი ჰპირ-დებოდა მათ აღდგენას. ამ გვარის გარდა კათოლიკ თავადის-შვილების გორში ყოფილან ანდრონიკაშვილები, ვგონებთ კახეთიდგან გადმოსულნი ძველადგანვე, XVIII საუკ. ჩიქუანი და ორბელიანი (თფილისელი) და აზნაურისშვილების ბაქრაძე, ყანდინაშვილი, ჭარაშვილი, გაბუნია, გოდერძიშვილი, გიორ-გობიანი, გიგიდაშვილი, ავთანდილისშვილი, ბეზირგანისშვილი და მრავალიც სხვანი რომელთაც ჩვენ აქ არ ვახსენებთ.

ზოგი გვარის წევრთა რიცხვი სამი და ოთხის მოსახლი-სგან შესდგება, მაგალითებრ ასეთია ზუბალაშვილი, სააკაშვი-ლები, დავრიშაშვილი, შიხნაშვილი, ყლუბაშვილი, ანდრო-

ნიკაშვილი, ბაქრაძე და მრავალიც სხვანი. დღეს კი ამ ძველი გვარების მეოცე ნაწილიც აღარ სცხოვრობენ გორში. ხსენებული გვარები-კი გორში XVIII საუკუნემდე მრავლობდნენ, მას შემდეგ მათ აქეთ იქით იწყეს განსვლა, ზოგი ვაჭრობის მხრით, ზოგი სხვა და სხვა საქმეების მეოხებით, ისე რომ დღეს გორში სულ ხუთ ექვს გვარსლა ჰპოვებთ ქართველ კათოლიკეთ. აქ საოცრება ერთი ის არის, რომ ყველა ამ პირებმა აქეთ იქით გასვლის შემდეგ თავისი გვარებიც გადაიკეთეს, მათში გვარების გადაკეთება 1829 წლიდგან შემოდის, იჩების მიმატების ხანაც იმავე დროს ეკუთვნის, უნდა მოგახსენოთ, რომ რა გარემოებაც გორის კათოლიკებთ შორის დატრიალდა და იქ ამან მათ რიცხვი მოსპო, შეამცირა, სწორეთ იგივე გარემოება დატრიალდა გორის ახლო მახლო მდებარე სოფლის ქართველ კათოლიკებშიაცა და აქაც ისევე იწყეს შემცირება როგორც გორს. მაგალითებრ, დღეს გორის მაზრის სოფლებში თქვენ ერთ მოსახლესაც ვეღარ ნახავთ, რომ ის კათოლიკობას ეკუთვნოდეს. საით წავიდენ და გაქრენ ყველა ესენი, ამისი კაცმა არა იცის რა. ქართველ კათოლიკეთ სახლი-კაცთ მართლმადიდებელთ რიცხვს კი აქა იქ მრავლად ჰპოვებთ და მათში ზოგნი გრიგორიანებიც არიან. ზემოთ მოყვანილის გარემოებიდამ სცნავთ, რომ უმეტესი ნიწილი კათოლიკებისა ნამდვილს ქართულის გვარისანი არიან.

შეიძლება ბევრისთვის ეს ქართული გვარებიც არ იქმნეს საკმარისად და მათ რამე ექვი აღიარონ კათოლიკეთ ქართველობაზედ, ამიტომ ახლა ჩვენ აქედგან მოვიყვანთ თვით კათოლიკეთა სახელებსაც, რომელნიც უფრო კარგათ დაასაბუთებენ. ეს სახელები ჩვენ გამოვკრიბეთ გორის ეკლესიის ძველის წიგნებიდგან. მაგალითებრ ქალის სახელები:

რუსუდანი, იაგუნდა, ნათელა, ქალება, მარეზა, თამარი, ზორეშანა, ქფემია, დარეჯანა, თინათინი, ელისუა, მაია, ყაშახათუნ, ანახანუმ, ისმინა, ნენია, და სხვაც მრავალნი. კაცის სახელები:

შიზი, ზალი, ბეჟანი, როსტევეანი, იასე, ავთანდილი, პაატა.

დათუნა, ფარსადანი, ხოშია, ნონია, გლახა, გოგია, მიქელა, და სხვაც მრავალნი ენით მოუთველენი. საინტერესოა აქ გორის კაროლიკეთა შორის ეს გარემოებაც, რომ გორში სცხოვრობენ ყიზლარიდგან მოსული ქართველი კათოლიკენი, მოსდოკიდამ, ახალციხიდგან, ქუთაისიდა და თვით ივლიტიდამაც, სადაც ღღეს ხუთი კომლილა სცხოვრებს. საყურადღებოა აგრეთვე ისიც რომ 1810 წ. გორში მოიხსენება ერთი კათოლიკის დედაკაცი, ასული. „წმინდა სარწმუნოებისათვის დევნილი ანასტასია“ (!) მეორე ქალი არს სოფ. ველელი, ველი არდაჰანის ხეობაში სძევს, ღღეს იქ ქართული ენის აღარავინ რა იცის. სჩანს 1800 წლებში, ველელებმა ქართული ენა კარგათ იცოდენ და თავიანთ თანამორწმუნე ქართველ კათოლიკეთ ხსოვნასაც კარგი ჰქონდათ, რომ ქართლშიაც მოდიოდნენ.

გორელ კათოლიკებს, მაინც ჩვეულებათ ჰქონდათ ყველა დევნილ და ღარიბთ მიკედლება და ხელის გამართვა. ეს ცხადათ მტკიცდება იმ გარემოებიდამაც, რომ გორის პატრებს XVIII საუკუნეში, გორსა და სხვა და ხხვა სოფლებში მრავალი ყმები ჰყვანდათ და იგინი იმ ყმებს კარგათაც ჰპატრონობდნენ, მათვე გორის კათოლიკეთ მცხოვრებნიც ეხმარებოდნენ. მაინც გორელ კათოლიკებს ჩვეულებათ დაჰყვათ მხნეთ ყოფნა და მოქმედება, აი კიდევ მაგალითი, 1701 წ. თფილისს, ქართველ კათოლიკეთ შეუდგენიათ და დაუარსებიათ, „სავარდისის“ ძმობა ამათისავე მიბაძვით დაუარსებიათ გორელ კათოლიკებსაც. მოგვითხრობენ, რომ 1755 წ. რადგანაც ფრანგის პატრებს საქართველოდამ ექსორია უყვეს, ამიტომ გორის კათოლიკეთ ძმობაც დაიხურაო. შემდგომ 1755 წ. ეს ძმობა აღარ ყოფილა ქ. გორს. 1760 წ. პატრებს კვალად მიეცათ ნება საქართველოში ყოფნის, მაგრამ ძმობა კი ვეღარ განახლეს. 1780 წ. დანიშნულ იქმნა პატრი ანდრია პალერმელი, რომელმაც მართლაც და კვალად განახლა ხსენებული ძმობა. უნდა მოხსენოთ, რომ ასეთი ძმობის დაარსება იმ დროის ქართველთაგან და ისიც დევნილ კათოლიკეთაგან,

ჩვენ ერთობ დიდს საყურადღებო საქმეთ მიგვაჩნი. შემდგომ ამის ეს ძმობა აღარ მოსპობილა და დღემდეც არსებობს ქგორს, კათოლიკეთ ეკლესიის მახლობლივ.

ძველად ამ ძმობას ეკუთვნოდენ ყველა ის კათოლიკენი, რომელნიც-კი ქართლის სოფლებში სცხოვრებდენ. მაგალითებრ ცხინვალს, აღს, ალელათ ბეჟან ამირალაშვილია მოხსენებული 1788 წ. გორელი ქონბერუაშვილი, მოსდოკს მოვაქრე, ხელთუბნელი თავადი თუმანიშვილი, რუსიელი ორმოსიძე და სხვა. ატენელი ნერსესა მიც. 1780 წ. შინდისელი ალუყაშვილი, არაშინდელი 1803, წ. ხანდაკელი, ჩიხარელი მეჩითე თამაზა 1785 წ. ცნობა სჩანს, რომ კეთილ ვაჭრობის მოწყობის გულისთვის გორის კათოლიკებს გორისავე გრიგორიანები დიდათ ემტერებოდნენ. მათში ვაჭრობის საქმე განხეთქილებას სთესდა. კათოლიკენი ყოველთვის სჯობნიდენ სინდისიერის ვაჭრობით. საქმე ისე მოაწყეს გრიგორიანებმა, რომ თვისკენ გადიბირეს ერთი კათოლიკის მღებრიშვილის მეუღლე თინათინი, მაგრამ ეს დიდ ხანს არ დაშთა 1821 კვალად დაუბრუნდა თავის ძველს სჯულს, კათოლიკობას. ამ გარემოებამაც დიდი უკმაყოფილება დასთესა მცხოვრებთ შორის. გორის კათოლიკებს ძველადგანვე დიდათ უყვარდათ გლახაკთ შემწეობა, გაკითხვა, იგინი ვაჭრობის დროს არც ისე სჩაგრავედენ ხალხს როგორც სხვანი, ესენი დიდის სიბრალულით ჰატრონობდენ მოხუცებულთ, უძლურთ, ვრდომილთ, ლატაკთა და სნეულთა. ერთის სიტყვით გორის კათოლიკებს ცალი ხელი ლარიბებისაკენ ჰქონდათ გაწვდილი და მათ შველოდნენ უანგარიშოთ. რაც შეეხება გორის კათოლიკეთ მოძღვართა, ესენიც ხომ მალამოები ყოფილან თავიანთ მრევლისა.

საკუთარ მრევლს გარდა იგინი სხვათა სარწმუნოების ხალხსაც ჰპატრონობდნენ. მათ საერთოთ მიაჩნდათ ყველას გაკირება, ამას გარდა მათ ჰქონდათ გახსნილი საექიმო და წამალხანა, სადაც საწყალი ხალხი დადიოდა და მუქთად სწამლობდნენ, ექიმობა და წამლები მათ ყოველთვის უშურველად ეკავათ ხელში. ბატრებთ შორის ყველაზედ უფრო შე-

სამჩნევი ყოფილან შემდეგი პირნი: პატრი ანდრია პალერმელი, პატრი ბერნარდინე აქვოლელი 1780, პატრი პავლე ქამოისრელი, ბონვინთურა თავრინელი, პატრი კარლო ონქოელი, პატრი ანტონიო პადუელი, პატრი მარიას ტულაპტელი, პატრი ფილიპე რომაელი, ფრა კარლო რომაელი, პატრი ემიდო მორაველი, პატრი დამიან ვიაჯელი, პატრი ანსელმო მღებრიშვილი, პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი. ყველა ამათ თავთავიანდ წილად საკმარისი შრომა და ღვაწლი მიუძღვისთ კერძოთ გორის კათოლიკეზედ და საზოგადოთ. ყველაზედ, ვინც კი გორში სცხოვრობდენ და გაჭირებაში იყვნენ, პატრების ერთ უმთავრეს სანაქებო საქმეს ის გარემოებაც შეადგენდა, რომ მათ გორში ძველადგანვე დაარსეს საეროდ სასწავლებელი, სადაც კათოლიკეთ ბავშვებს გარდა სხვა სარწმუნოების ყმაწვილებსაც ასწავლიდნენ. ასეთი შრომის მთავრელობა პატრებს თვით ისეთ ღროსაც-კი არ დაუტოვებიათ, როცა იგინი დევნას იყვნენ უმეცართავან მიცემულნი.

დღევანდელ გორის ქართველთ კათოლიკენი მისდევენ აღებ-მიცემას და ხვნა-თესვას. ძველის გვარებისა აქ მთლათ შემცირებულ არიან და ვინც დარჩენილან ისინიც აქა იქ, სხვა ქალაქებში გადადიან, რადგანაც შვილების სწავლა მათ საქმეს უჭირებს. რაც შეეხება ამათ ქონებრივ ძალას ამითიც იუ არიან მაინც და მაინც შესანიშნავი, მათში საერთოდ ყველა საშუალ შეძლების პატრონათ ითვლებოდა. აქვსთ ერთი ეკლესია და ჰყავსთ მოძღვარი. მოძღვარი ერთგული თავის

პრევიისა და მრავალ ნაირად დაჯილდოვებული და პატივსაცემი პირი ადგილობრივ კათოლიკეთ და ქართველთ წინაშეც. გორის კათოლიკენი ვაჭრობით ძველიდგანვე წასულან წინ, მათგანნი ხშირად მგზავრობდენ ევროპის და აზიის ქალაქებს, ნამეტურ თვით რომში შვილების გზავნა XVII საუკუნიდამ დაუწყვიათ, რასაც ცხადათ ამტკიცებს პატრი მიხეილ თამარაშვილის პატივ საცემი შრომანიც. ისიც უნდა მოვიხსენოთ, რომ გორის ქართველ კათოლიკეთავანმა პირველად რომში სწავლა მიიღო დავით ტულუკაშვილმა,

რომელმაც იქ 1733 წ. ქართულს. ენაზედ წიგნების ბეჭ-
დვაც მოაწყო. 1675 წ. რომის ქართული დაძინებულო
სტამბა 1733 წ. მან განაახლა. პატრი დავითი რომშივე დაშ-
თენილა სიკვდილამდე, ასეთი პირები გორელებში ძველად
მრავლად ყოფილან. ბევრს ვაჭრობის და მეურნეობის ასპა-
რეზედაც გამოუჩენიათ შესამჩნევად შემძღებლობა.

სამოსამართლო მხარე ქართველ კათოლიკეთა.

ქართველ კათოლიკებს, ძველგანვე წეს ჩვეულებათ და-
შთენიათ, რომ ოსმალეთის ხელში, მრავალს თავიანთ სადა-
ვო და საკამათო საქმეს თვითონ აბჭობდნენ და ასამართლე-
ბდენ. ეს მიმართულება მათში ისე ყოფილა წინ წასული,
რომ იგინი ერთმანერთში მორიგებით სახლებსაც კი მიჰყიდ-
ნენ, მათის ბარათების ძალა დღეინდელ საბუთის ქალაქდები-
ვით შთებოდნენ, მამულის გაყიდვას, ან საქმის გათავების შე-
მდეგ, ყოველივე პირობის ქალაქდი იმ ძალით შთებოდა,
როგორც ერთი რთული ხელთ უხლებელი და დაურღვეველი
საბუთი. ასეთ საქმეთა გარდა რაც შეეხება თამასუქების წე-
რას და ესეც ხომ სულ ერთმანეთში სცოდნიათ, იშვიათად,
რომ რომელიმე პირის თამასუქი გაბათილებულიყოს, რაც
შეეხება დღეინდელს, „ატკახებს“ და სხვა ასეთ ხრიკებს, მა-
შინ ეს ჭაჭანებათაც არ ყოფილა. კათოლიკენი თვით იყვნენ
მსაჯულნი თავიანთ საქმეების, ვექილნი, ბოქაულნი, მოურავ-
ნი და სხვა. ერთის სიტყვით, იშვიათი საქმე იყო, რომ კა-
თოლიკე თავისავე ძმაზედ საჩივრელად თათრის სამართალში
წასულიყო. გინდა რომ წასულიყო, მაინც თათრის გამგეო-
ბაში, ქართველ კათოლიკეთათვის სამართლის გზა და კვალი
დახშული იყო, მათში ქრთამი და სულ ქრთამით კეთდებოდა
ყველაფერი და ხშირათ ქრთამსაც ართმევდნენ, მაგრამ მაინც
ქრისტიანებს ამტყუნებდნენ. იშვიათად, რომ თათრის სამარ-
თალში ქრისტიანი გაემართლებინათ და მის მოკამათე მტყუა-
ნი თათარი კი გაემტყუნებინათ, ეს შეუძლებელი იყო, ქარ-
თველი რაც გინდ მართალი ყოფილიყოს თათრის წინაშე.

მაინც მას გამტყუნება ელოდა და თათარს კი გამართლება-
ამიტომ ქართველ კათოლიკენი ძველიდგანვე თათრებთან რა-
მე საქმის დაჭერას და ჩივილს დიდათ ერიდებოდნენ. ზოგი
ერთი კაცი თათრისაგან რომ დაჩაგრულიყო, იგი მაინც თათ-
რის სამართალში საჩივლელად არ წავიდოდა, რადგანაც მან
იცოდა, რომ იქ მათთვის სამართალი არ იქნებოდა. მართა-
ლი გამტყუნდებოდა მხოლოდ მიტომ რომ იგი ქრისტიანი
ყო. ამიტომ ქართველ კათოლიკებს ურთიერთ შორის წე-
რილების, თამასუქების, ნასყიდობის და პირობების წერა-
არამც თუ მარტო საქართველოში სცოდნიათ, არამედ საქა-
რთველოს გარეშე უცხო სახელმწიფოთა ქალაქებშიაც, თვით
კონსტანტინეპოლსაც კი, სადაც ევროპიელთ ძალა დიდი იყო,
მაგრამ მაინც ქართველ კათოლიკებს ჩვეულება არ ჰქონიათ
რამე საქმეების გამო სამართველოებში სიარული და დავა-
ასეთ მიმართულებას მათი მოძღვრებიც აფართოვებდნენ. ძვე-
ლათ რომ კათოლიკებს ურთიერთ შორის დავა ძრიელ ეჯა-
ვრებოდათ და ყოველი მათი საქმე მშვიდობით თავდებოდა,
ეს დღესაც ბევრს მოხუცებულს ეხსოვება და ის სიამოვნებით
მოიგონებს. უნდა ვსთქვათ, რომ არამც თუ მარტოდ ოსმა-
ლეთის ქართველ კათოლიკებში ყოფილა ასე, არამედ ქუ-
თაისს, გორს და თფილისშიაც, უდავობის გამო აქაური ქარ-
თველ კათოლიკენი ძველადგანვე ქებულან. ყველანი კი
იმით ასეთ ღირსებას სულ პატრებს აწერდნენ, რომ პატრებო
ასწავლიან და ამზადებენ ამ მშვიდობიანი მხრის ნიადაგს მათ-
შიო. აი ესეც ერთი წერილი, რომელიც მომყავს აქ და რო-
მელიც ცხადათ ასაბუთებს აღნიშნულ ბაასის სინამდვილეს,
იქონიეთ სახეში, რომ ეს წერილი დაწერილია კონსტანტი-
ნეპოლს 1823 წ.

პირობის წერილი (სტამბოლს) დაწერილი.

„1823 წელსა, ღვინობისთვის პირველსა, ესე ძველისა წიგნა
დაგიწერე და მოგეცე მე სარკინთ შენდობილ არუთინას შვიდმა უსტა

აკოფაშ ამ ჟანტზე, რომ ქამარ ადრში, ახარ უსტი გეზირი ხანში რვა ოდის მუჭლი იყიდეს ახალციხის იშხნებმა და იფლიტის იშხნებმა ახალციხის ეკლესიის ფასითა და იფლიტის ეკლესიის ფულითა ექვსი ოდა ზედა ზედა უათში და ორი ოდა ქვეშა უათში ამა რვა ოდის მუჯქი ძმებმა ჩემზე დაწერეს, მაგრამ მე ლახ არა მაქვს და არა ჩემს ჩამომავალსა, ამის ქვემოთ ხელის მასწერელი ძმა კაცების მოწმობითა უსტა აკოფას ხელის მოტემით და მისი თხოვნით მე ზოდას რსუფინ ფრავს (!) დამიწერია და მოწამეტ ვარ“.

წერილი კარგა ბნელად არის დაწერილი, ჩვენთვის გაუგებარის სიტყვებით. ამისიც ხანა იყო იმ დროის ქართველთათვის ოსმალოს ხელში.

ქართველ კათოლიკობის არსებობის სიმტკიცეს ის გარემოებაც ასაბუთებს კარგათ, რომ სულ ძვილის ძველად კათოლიკეთ ეკლესიის ქვებზე ქართული წარწერები მოიპოვება, მაგალითებრ ეკლესიის მახლობლივ მიცვალებულთ საფლავის ქვებზე ყველგან ქართული წარწერაა, მიცვალებული იხსენება რომის კათოლიკეთ, და არა სომხის კათოლიკეთ, საფლავის ქვებს გარდა ქართული წარწერანი მოიპოვებიან ეკლესიის კედლების თლილ ქვებზედაც, სადაც მოიხსენება ეკლესიის მაშენებელის გვარი და სახელი, ან განმაახლებელის. მაგალითად: ახალციხის იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია განუახლებიათ 1753 წელსა ერთს ქვაზე ასე აწერია:— „წელსა უფლისა 1753-სა განახლდა ეკლესია წმ. იოანე ნათლის მცემლის ხარჯითა და წარსკებითა საზოგადო ერთა ქალთა და კაცთა შემდგომ განახლებისა ეკლესიისა შემკობისათვისა წმ. იოანეს ტაძრისა რამელთამე შესწირეს რამეგობ და არიან ესენი“. აქ შემდეგ ქართველი გვარებია ჩამოთვლილნი: ესევე წარწერა ამ ეკლესიის კონდაკშიაც მოიპოვება. კონდაკის მოხსენებაში სხვათა შორის არის:— „დმერთმან განაძლიეროს სტამბოლს მუოფი ახალციხის კათალიკე ერნი“. მეორე ალაგას:— „დმერთმან განაძლიეროს სტამბოლში მუოფნი ახალციხის კათალიკე ვაჭარნი“. არსად ამ მოხსენებაში სიტყვა სომეხი სრულიათ არ მოიხსენება.

ამიტომ ჩვენ აქ მოგვყავს თვით კონდაკის ზოგიერთი აღ-

გილები, რომელნიც ცხადათ ამტკიცებს ჩვენის საუბრის დედა ჰაზრებს. დარწმუნებით ვიტყვი, რომ ახალციხის კათოლიკენი ქართველის გვარის არ ყოფილიყვენ, უამისოთ ისინი ქართულს ენაზედ კონდაკის წერას არ განიძრახავდენ, გინდ რომ მრევლს განეძრახა, მათი სამღვდელოებუ მანც არ მისცემდა ნებას, რადგანაც 1720 წლიდან სომეხთ კათოლიკეთ ხუცების გავლენა ქართველთ კათოლიკებზედ სასტიკათ გავრცელდა, მღვდლებმა გულლიათ იწყეს მოქმედება და მეტადრე ოსმალეთის საქართველოში ესენი თავიანთ ნებისათ მოქმედებდენ. კონდაკის ცნობათ დაწერის დრო 1720 წლიდან იწყება და გრძელდება იგი დღემდე, პირველ წლებს აღწერას, ანუ მოხსენებაში, სომხური სახელების ხსენება სულ არ არის, შემდეგკი ანუ 1760 წლიდან კი სომხური სახელებიც სჩნდება. მათში მიზეზი ამისი მრავალ ნაჩრია და ერთ უმთავრეს მიზეზათ ჩვენ ის გარემოებაც მიგვაჩნია, რომ 1755 წ. მოუფიქრებელის მეფას თეიმურაზის წყალობით თფილისი დამა და გორი დამ კათოლიკის პატრები განდევნეს, პატრები ახალციხეს გადავიდენ; იქ დაისადგურეს. ამ გარემოებამ ცუდი გავლენა იქონია ქართველ კათოლიკებზედ და ქართველი კათოლიკენი ძლიერ გაგულისდენ ქართველებზედ. ახალციხულ კათოლიკეს და ქართველთ შუადიდი მტრობა დათესეს, მტრობა მათში შემცარდა 1760 წლიდან, რადგანაც ახალციხის მეფე ერეკლემ თავის და და თანსხვა კაცებზე გაგზავნა პატრებთან, ესენი პატრებს ბოდიშს სთხოვდენ და თფილისში დაბრუნებას ავედრებდენ, კათოლიკეთა მშვიდობით ყოფნას, თავისუფლებას და სხვანი, რაც მართლაც მოხდა კიდევ.

1760 წლიდამ საქართველოში კათოლიკეთ ყვავილოვანი ხანა დაიწყო, ხოლო სომეხთ კათოლიკეთგან გავრცელებულს ძლიერებას კი თავისი გზა და კვალი მიეცა, შემდეგისათვის იგი უფრო გაფართოვდა. უკანასკნელ ისე დაუტრიალდა საქმე რომ სომხური სახელები ქართველ გვარის კათოლიკეთათვის სანუკვარიც კი გახდა. ამ გარემოებას აღარც პატრები ეწინააღმდეგებოდნენ. ისიც კი კარგად სჩანს, რომ პირველ წლებს

მღვდლებს მრევლის ნებას და კვალზედ უწერიათ ყოველივე; შემდეგ კი ნელნელა თვისი გავლენაც უვრცელებიათ მათზედ. უნდა შეინიშნოს, რომ ამ სახელებში ზოგი ისეთი გვარებიც არის მოხსენებული, რომელიც ოსმალეთის ძლიერების შეოხებით მათებურ ენის წესზედ არის გადაკეთებული. ზოგიერთ კათოლიკეთ ისეთი გვარი ეწოდება, რა ხელობის კაციც თვითონ ყოფილა, ხელობის სახელი მის გვარად მოიხსენება, როგორც ყაუხჩი, მანქანდორი და სხ. აი ესეც თვით კონდაკის ადგილები.

1. ღმერთმა შეიწყალოს ბეშქენათ ასთანდარაი, რომელმან შესწირა წმიდა იოანეს საყდარსა ერთი სპილენძის ფახრაქი.

2. ღმერთმა შეიწყალოს ბალას შვილი ზაქანდარა და მისი მეუღლე თურვანდა, რომელთა შესწირეს ორი ხალიჩა.

3. ღმერთმა აღდგორძელოს როსტომას მეუღლე მანიჟავა, რომელმაც შესწირა ერთი ხელი შესამოსი.

4. ღმერთმა მაგიერი მიაგოს ქვანთ სკანდარას მეუღლე ზამბეგას, რომელმან შესწირა ერთი ვერცხლის ბარძიმი 1747 წ.

5. ღმერთმა შეიწყალოს ალოშანთ ავთანდილა და მათი ძძლები: ფერიხან, დარეჯანა და მანიჟავა, რომელთა შესწირეს ერთი ვერცხლის ვაკასი და ვერცხლის ქამარი.

6. ღმერთმა შეუწიროს ბეჟუანთ გოზხალას, მეუღლე თინათინას, რომელმა შესწირა ამავე ეკლესიას ერთი ვერცხლის ბარძიმი, რომლის წონა არის 244 დრამა.

7. ღმერთმა შეიწყალოს ხოჯა ამირა და მისა შვილები: მელქი, ელისბარი და შვილის-შვილი ბატონჯანა, რომელთაც შესწირეს იოანეს ეკლესიას ოთხი ხატი, ერთი ჯვარი და ერთიც საათი.

8. ღმერთმა შეიწყალოს ალოშანთ დავითას მეუღლე დარეჯანა, რომელმაც შესწირა ერთი სახარება.

ღმერთმა აღდგორძელოს გურგენას ქალი შუშანა, რომელმაც შესწირა ერთი ბოხჩა.

ღმერთმა შეიწყალოს ნადირაანთ ავთანდილა, რომელმა შესწირა შავი ფილონი.

ღმერთმა შეიწყალოს ხიზანანთ თამაზას მეუღლე თინათინა, რომელმაც შესწირა ერთი დიდი ფიჩილ.

ღმერთმა შეიწყალოს ჩილათ ელისბარას მეუღლე მარია-მი, რომელმაც შესწირა ერთი დუქანი და ერთიც ხელთ ნაწერი სახარება,

ღმერთმა შეიწყალოს ბარაქჩიანთ ელისბარას მეუღლე მზისანდარა, რომელმაც შესწირა ერთი ჩით-მანდილი.

1752-გან იწყობა სომხური სახელები, სომხების, გავლენით. ღმერთმა შეიწყალოს ქრისტესას შვილი გრიქორა, რომელმაც შესწირა ერთი ფარდაგი, ხალიჩა და ბემაბის საბურავი.

ღმერთმა შეიწყალოს აბინაანთ იესაი, რომელმაც შესწირა ერთი მძიმე ვერცხლის ჯვარი.

ღმერთმა შეიწყალოს ფრუსტუნათ ბაღდასარა და მისი მეუღლე თურვანდა, რომელთაც შესწირეს ერთი შურჩალი, ხალიჩა და ვერცხლის ვაკასი (?)

ღმერთმა შეიწყალოს განგელას შვილი არუთინა, რომელმაც შესწირა ერთი ქვაბი თავისი ქაფჩითა.

ღმერთმა შეიწყალოს ალოშაანთ ავთანდილას ქალი გასანა, რომელმაც შესწირა ერთი ვერცხლის ქამარა, წონით არის 80 დრამი.

ღმერთმა შეიწყალოს ხუციანთ იოვანეს მეუღლე, ელიენა, რომელმაც შესწირა ერთი წითელი დიბის სურჩალი.

ღმერთმა შეიწყალოს კრუხი ქამიაანთ (ისარლოვი) პეტრისა და მასი მეუღლე ჰარუნა, რომელმაც შესწირა ორი წირვის პერანგა.

ღმერთმა შეიწყალოს ზოზოთ აწყურელ პატარა იოანესა, (ავარამაძე), რომელმაც შესწირა ერთი ნარევის წიგნი და ორიც შანდალი.

ღმერთმა შეიწყალოს ხუციანთ სკანდარა შვილი ტერანტონი, რომელმაც იოვანე ნათლის მცემელის საყდარს ერთი ხელი წირვის შესამოსი და ასი ყურუში თეთრი და სხვა ამისთანები მრავალი შესწირა.

„კონდაკი“ იწყება 1720 წლიდგან. წინა ფურცლები

დაკარგულია; სჩანს, რომ ეს კონდაკი 1720 წელზე ბევრად წინა უნდა შეედგინათ. რასაკვირველია, შიგ ძველი ცნობებიც იქნებოდა მოყვანილი და ეს ცნობები ჩვენს გვარის ისტორიის შესახებ ბევრს რამე ცნობებს მოგვცემდა; მაგრამ ჩვენდასაუბედუროდ, ეს წინა ფურცლები ვილაცას უნდა ამოეხიოს. ამის მოხვევა რაიმე განძრახვით მოხდებოდა და ისიც უნდა ითქვას, რომ იგი ძველათვე უნდა იქმნეს მოხეული. მაინც ჩვენთვის ესეც კმარა, ვგონებთ, აქედანაც ცხადი იქნება მრავალთათვის, რომ ახალციხის ძველ მკვიდრნი ქართველის გვარისა არ ყოფილიყვნენ, უამისოდ მათი მოძღვარნი ამ კონდაკის მოხსენებათ ქართულად არ დასწერდნენ. XVIII საუკუნის ნახევარს ახალციხეს სომხების რიცხვი ძლიერ მცირე იყო; იგი აღსანიშნავადაც არ ღირს. საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ სომხები ახალციხეს არ ეტანებოდნენ; იქ იყვნენ მხოლოდ რამდენიმე კომლი ქართველ გრიგორიანებისა, რომელნიც მართლმადიდებლობიდან გრიგორიანებზედ იქნენ გადასულნი, ხოლო ძირეული სომხები კი იქ არავინ ყოფილა ძველადგანვე; იქ მხოლოდ სომეხთ კათოლიკეთ და გრიგორიანთ მღვდლები იყვნენ, რომელნიც მათი ენის და გვარის სასარგებლოთ მოქმედებდნენ ქართველთ კათოლიკებში.

ქართველ კათოლიკეთ სამღვდელო პირთათვის ახალციხე ძველადგანვე ისეთს ცენტრს შეადგენდა, როგორც ქართველთათვის ტფილისი. მესხეთსა ზე ჯავახეთში ახალციხე ითვლებოდა უმთავრეს ქალაქად და ლავონაში ართვინი. ახალციხის ივანე ნათლის მცემლის ეკკლესიაში ინიშნებოდნენ ახალგაზდა მღვდლები, რომელთაც იქ სწურთენიდნენ. გაწურთენაში მიღებული ჰქონდათ ქართული ენა, ქადაგებასაც ქართული ენით ასწავლიდნენ. სახელმძღვანელოების ხმარება კი სომხურათ ჰქონდათ მიღებული. წინეთკი, როგორც ვიცით ქართულათაც ჰქონიათ სახელმძღვანელოების ხმარება. XVIII საუკუნის 30 წლებში, ქართულის მაგიერ სომხური წიგნები მიუღიათ. XIX საუკუნის დამდეგს, სახელმძღვანელოების საჭიროება პავლე შაჰყულიანს შეუგნია და ამის სხვა და სხვა საჭირო სახელ-

მძღვანელო წიგნების თარგმნაც დაუწყია, რამდენიმე უთარგმნია, თარგმანების ზოგმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწიეს, უმეტეს ნაწილს კი დაკარგულან. საზოგადოთ შენიშნულია რომ ახალციხეში, ქართველ კათოლიკეთ შორის, სამღვდელო პირთათვის სახელმძღვანელოდ თუმც სომხური ენა ყოფილა მიღებული, მათ შორის მაინც ყოფილან ისეთი მოძღვარნიც, რომელთაც ქათულნი ენის ხელმძღვანელობაც კარგათ ჰქონიათ.

ქართული ენის საჭიროება სამღვდელოთ შორის ისე ყოფილა აღორძინებული და საჭიროთ მიჩნეული, რომ ქართულ ენას სწავლობდენ თვით ნამდვილ სომხის გვარის კათოლიკეთ მღვდელნიც, რასაკვირველია უმეტეს თავიანთ მიზნის მისაღწევათ. ახალციხეში, არ ყოფილა დღე, კვირა, თვე და წელიწადი რომ თითო ეკლესიაში რამდენ რამდენიმე მღვდელი არ ყოფილიყოს. ძველად, ახალციხის ეკლესიებში სიებიც კი ყოფილა შედგენილი, სადაც ანუხსულ ყოფილან ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარნი, დღეს ასეთი სიების აღარაფერია დაშთენილი, დაკარგულან. მათში ბევრი ძველი ქართული გვარის მოძღვარნი იქმნებოდენ მოხსენებულნი, ბევრნი რომილამ მოსული პატრებიც. დღეს ჩვენ ასეთის სიებით ბევრს რამე საყურადღებო ცნობებს შევადგენდით, მოძღვართ შორის ბევრი შესანიშნავი პირის სახელი და მოქმედების ცნობები აღსდგებოდა, ბევრის მოძღვრის ქართულ ენით მოქმედებას მიეცემოდა შესაფერი გზა და კვალი, ბევრი შეიმოსებოდა ნათლის სხივით, ეს მომავლის თავობისათვისაც კარგი იქნებოდა. ეხლა აქ მოვიყვან ერთ სიას, რომელიც გამოკრებილია ახალციხის ივანე ნათლის მცემლის „კონდაკილამ“. ამ ცნობებიდგან გამოსჩნდება, თუ ძველად რა მრავლად ყოფილან ქართველ კათოლიკეთ გვარის მოძღვარნი და ან მათ რა გვარ ჰყვარებიათ ქართული ენა და ან ეს მოძღვარნი სიკვდილის შემდეგ როგორ აუნუხხავთ ივანე ნათლის მცემლის „კონდაკში“ ქართულად. აი ეს სიაც: ამათი ცნობა როგორც „კონდაკებშია“ ისევე საფლავის ქვებზედ სულ ქართულად მოიპოვებიან.

- 1764 წ. 21 აპრილს, ღაზარე (ივლიტას მიიცვ)
- 1764 წ. 29 აპრ. დონ სტეფანე ბავთიტელი (ივლიტა მიიცვ).
- 1764 წ. 23 მაისს, აწყვერელი იოანე (ივლიტას მიიცვ).
- 1767 წ. 20 მკათათ. დონ ანტონი.
- 1771 წ. ვაჰრამ სტეფანე.
- 1773 წ. 25 ქრისტ. იაკობი საბაშვილი ბაროხი.
- 1774 წ. 19 მკათათვეს. პატრი გიორგი.
- 1779 წ. 5 თებერვალს ტერ. იოანე გარსევანაშვილი. მოწამლული სოფ. ოქრობაგეთს, შავშეთს, სომხე-ბისგან, მარხია მარცხენა ტაძრის შესავალში.
- 1779 წ. 16 მკათათვეს ჩიგიაანთ იოანე ვართაპეტი პროვიქრი (ივლიტას მიიცვ).
- 1783 წ. 19 მარიამთვეს არაქელი.
- 1786 წ. 4 თიბათვეს. გრიგოლ კრუხიქამიანთი.
- 1786 წ. 21 მკათათვეს დიდი იოანე აივაზიანი.
- 1797 წ. 4 თებერვალს მაქანდარაანთ იოანე.
- 1795 წ. გომელი ტირაცუა ბატონ ჯანამ.
- 1798 წ. 25 მარიამობისთვეს. ნარუაანთ გრიგოლ.
- 1800 წ. 6 იანვარს პროვიქარი ანტონ ქოჩოხათი.
- 1800 წ. 21 მკათათვეს მიიცვალა ჟამით პატრი ბონვენ-თურა.
- 1800 წ. 15 ენკენისთვეს მიიცვალა ჟამით. აღამალაანთ ტერ სტეფანე.
- 1805 წ. 31 დეკენბერს. ისკანდერაანთ პოლოსი.
- 1209 წ. 13 თიბათვეს. ხოჯივანანთ იოანე.
- 1810 წ. 28 მაისს. მიიცვალა მეხით ვართანანთ ხეჩატუ-რა, სალამოს ჟამს, ლოცვა სახარებას რომ კითხუ-ლობდა, ტაძარს კარშუა ფანჯარიდგან დაეცა მეხი ნახევარი საათი იცოცხლა. მარხია წმ. გიორგის ტრაპეზის წინ.
- 1814 წ. 23 თიბათვეს მიცვალა გორელი ფრანჩისკე.
- 1818 წ. 6 მაისს ხუციანთ უღელი ტერ პოლოსი.

- 1819 წ. 15 დეკემბერს, ორთავათ დიდი იოსები(?)
1824 წ. 10 თებერვალს, სათლელი გაბრიელი.
1828 წ. 18 გიორგობისთვის, სილაჯიანთ იოანე.
1828 წ. 31 გიორგობისთვის, მეფისაანთ გრძელწვერა
სტეფანე.
1829 წ. 7 ქრისტიშობისთვის მღებრიაანთ სტეფანე.
1835 წ. 14 მარიამობისთვის პატრი ფილიპე.
1837 წ. 30 იანვარს ოცხელი იოანე (უფროსი).
1838 წ. 4 მაის ეფრემ სეთიანი.
1838 წ. 11 მაის ჟამით პატრი თომა ქაფუჩინი.
1839 წ. 17 იანვარს ნავროზაანთ სტეფანე.
1841 წ. 2 თებერვალს ანტონი ოპონაანთ ქარელა-
შვილი.
1842 წ. 12 თიბათვის ალოშაანთ ტერ სტეფანე.
1854 წ. 14 იანვარს ტერ პოლოს ხარისკირაშვილი.
1855 წ. 23 თიბათვეს დავით პავლე არქიმნდსტ შაჰყუ-
ლიანი.
1858 წ. 7 მაის, გრიგოლ ვართაპეტ ზარაფიანი.
1856 წ. ხუციანთ ანტონი.
1862 წ. 22 ქრისტიშობისთვის არზრუმელი გაბრიელი.
1864 წ. 23 მაისს, იაკობ ფეიქაროვი.
1870 წ. 22 ქრისტიშობისთვის სარქის მხითარიანი.
1873 წ. 2 აპრილს მეფისაანთ გრიგორი.
1873 წ. 2 მკათათვეს მურადაანთ იაკობი.
1871 მიც. მღვდელი პავლე ლაზარეშვილი, ვარგაკელი
ახლო ასაფლვია.
1883 წ. 7 თებერვალს გალუსტაანთ იოსები.
1890 წ. 17 თებერვალს ხიზაბავრელი ხუციანთ იოსები.
1890 წ. 28 ენკენისთვის ხარისკირაშვილი აბბა, პეტრე,
კონსტანტინეპოლს.
1892 წ. 22 მარ. სიმონ ასლანოვი წვერი.
1892 წ. 13 მაისს არალის პოლოს ბალახოვა.
1894 წ. 22 იანვარს არალს ელაზარაანთ პოლოსი.

1895 წ. 9 მარტს ვალელი გოზალაანთ სტეფანე.

1899 წ. 25 იანვარს ალოშაანო მამა პეტროსი 27 დასაფ.

1899 წ. 8 მკათათვეს უდეს ბალახათი სიმონი.

1900 წ. 8 აპრილს იაკობ აბკაროვი ჩითიანი.

გოგელი, მღვდელი ბატონჯონა 11795 წ.

ლაზარე ივლატე 1764 წ. 31 აპრილს.

დონ სტებანე ბავთიტელი 1764 წ. 29 აპრილს

აწყვერელი იოანე 1763 წ. 23 მაისს.

ჩიგიაანთ მღვდელი იოანე პროვიქტორი. 1779 წ. 16 მკათათვეს. უნდა შევნიშნოთ, რომ აქ ყველგან მამის მაგიერ ტერ იხმარებ, ასე ჰქონდათ ძველათ ქართველთ კათოლიკეთ მიღებული, ეს რასაკვირველია სომეხ კათოლიკეთ გავლენისაგან აიხსნება. ჩვენ აქ ყველგან ტერის მაგიერ მამა ვიხმარეთ, რადგანაც სომხურათ მამა—ტერს ნიშნავს.

ყველამ კარგად ვიცით, რომ საქართველოს ერთი ოსმალეთის ხელში საკმარისად იდევნებოდა, იდევნებოდა სარწმუნოებით, ერთ, მწიგნობრობით და სხ. იდევნებოდენ. არა მარტო ქართველ ქრისტიანები, არამედ თვით კათოლიკენიც, რომ ყოველივე ეს მართალია ამას ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ოსმალეთის საქართველოში ქართველთა დაჰკარგეს თავისი სჯული, მწიგნობრობა და ენა: სჯული იდევნებოდა, ძველი წიგნები ისევ იფხრიწებოდა მტრისაგან და ქართულ ენასაც საერთოდ ავიწყებდენ აქა იქ ძალით. ბევრს ალგას დაავიწყეს ქართველბს დედა ენა, ბევრს სოფელში და ხეობაში მოისპო ქართული ენა, არა მარტო ქართველი მაჰმადიანთ შრომის, არამედ ქართველ ქრისტიანების და კათოლიკეებისაც, მაგრამ მაინც ყოფილა ისეთ კათოლიკეთ სოფლები სადაც ქართველ კათოლიკენი ქართულის ენის ხსოვნით თვით XVIII საუკუნის დამლევამდისინაც სჩანან. ეს აღგილებია შემდეგი:

ეიზლარს, XVIII საუკუნის დამლევამდე მოსახლებდენ ქართველ კათოლიკენ, რომელთაც ქართული ენა კიდევ იცოდენ.

მოსდოკს XVIII საუკ. იქ ქართველ კათოლიკენი მრავ-

ლად იყვნენ და ქართული ენაც კარგათ იცოდნენ.

ატოცეკლთა იცოდენ ქართული XVIII საუკუნის შემდეგაც. ტატანისეკლთა, იცოდენ ქართული და იქაური კათოლიკენი ქართულათ მოლაპარაკენი. 1788 წ. მოიხსენებიან.

გლდეკლნი ქართული ენით მოსაუბრე კათოლიკენი მოიხსენებიან XVIII საუკ.

ვარძიკლნი, ასევე ყოფილან ძველად ქართული ენაზედ მოსაუბრენი.

აზაზთუშნეკლი, იყვნენ. მთლად ქართველ გვარის კათოლიკენი, ქართულად მოსაუბრენი.

ახალქალაქეკლნი, ქართული ენის მცოდნეთ მოხსენებულთა თომა ახალქალაქელი და სხვანიც მრავალნი.

კარძეკლნი ქართული ენის ცოდნით მოხსენებულ არიან 1790 წლებში.

პიკურელნი, აწყევრელნი და სხვანიც XVIII საუკ. ბოლომდე. კბიელთა სცოდნით XVIII საუკუნომდე, ასევე გოკიელებს, ჩხარელთ, ოცხელთ, არხნელთ, ხეველთ, არტანელთ, კოლელთ, შაშველთ, და ხერთვისელთაც. დღეს ამ სოფლებში ქართული ენა დამხოზილია, აქ საკვირველება ის არის, რომ ქართულ ენას რამდენსამე სოფლებში, ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ კათოლიკენიც ჰკარგავენ. სჩანს, როგორც მუსულმან ქართველთ, ისე ქრისტიანებს ქართული ენის დავიწყებისათვის ერთნაირი ჭირი ჰქონიათ კარს მიმდგარი: ჩვენ ასე ვფიქრობთ და ეს მართლაც ასე უნდა იყოს. ზემო ხსენებულ სოფლის მცხოვრებთ კათოლიკეთ დედა ენათ რომ ქართული ენა ყოფილა XVIII საუკუნის გასვლასდე, ეს მოხსენებულია სხვა და სხვა ძველს „კონდაკებში“ რითაც უტყუარათაც მტკიცდება.

ქართველ კათოლიკეთ სასწავლებლები 1624 წლიდან.

ქართველ კათოლიკეთ სასწავლებლების დახსნა საქართველოში ისეთ დროს შეეხება, როცა საქართველოში, ქართველთ შორის კათოლიკობა აღორძინდა. საუბედუროთ ამ პირველ

დროის სკოლების არსებობის შესახებ დაწვრილებითი ცნობები ჩვენ ბევრი არა გვიქვს რა მხოლოდ XVII საუკუნის დამდეგიდამ კი იწყება აქა იქ ცნობები, მაგალითებრ კარგათ ხჩანს, რომ იმ დროის კათოლიკე მოძღვართ 1624 წ. თფილისში, კათოლიკების ეკკლესიის გვერდით, გაუხსნიათ საერო სასწავლებელი, სადაც კათოლიკეთ ბავშვებს გარდა სხვა საწმუნოების ყმაწვილებსაც ასწავლიდენ. სწორედ ამ სასწავლებლის შთამომავალია დღეინდელი თფილისის ქართველთ სასწავლებელი. ასე და ამ გვარად თფილისში, ქართველ კათოლიკეთ დღეინდელი სკოლის დარსება ეკუთვნის 1624 წელს.

თფილისის კათოლიკეთ სკოლა დაარსებულ იქმნა ქ. თფილისის, ქართველთ კათოლიკეთ ეკკლესიის გალავანში, რასაკვიელია ქართველთ მთავრობის ნებართვით. მასწავლებელათ და მფარველათ ყოველთვის ფრანგის პატრები ითვლებოდენ, მათი დამხმარე არავან იყო, იგინი ინახავდენ თავიანთის სრულის საფასით, ბავშვებს ასწავლიდენ ქართულ და ევროპიულს ენებსაც, ზოგიერთ ევროპიულს სამეცნიერო საგნებსაც, ამით მათ ქართველობაში დიდი ამაგი მიუძღვისთ, დიდი შრომა, მათ ბევრი რამ შემოიტანეს, და განავრცეს და ყველაზედ უფრო მათგან საყურადღებოა საექიმო ხელოსნობის განვითარება, ამით იგინი იყვნენ ხელოვანნი. მკურნალნი, ნამეტურჯარა ექიმობაში ამიტომ მოხარდ მოწაფეს მკურნალობასაც ასწავლიდენ. მოწაფეთა გარდა არც სხვებისათვის იშურებდენ ექიმობის სწავლობას. ესეთი მიმართვა და ექიმობის ვრცელების პატივის ცემა შააში თვით XVIII საუკუნის დამლევამდე არსებობდა, საქართველოს დედა ქალაქ თფილისში მათ ყოველთვის ჰქონდათ საექიმო სასწავლებელი და მასთან აფთი-აქი-წამალხანაც.

ამ ძველი სასწავლებლის არსებობას მრავალი ცნობები ამტკიცებენ, სასწავლებელში სწავლება ყოველთვის სწარმოებდა გარდა უქმე დღეების და ზაფხულის, ეს როგორც დღესაც არის. მოსწავლეებს ფასათ არაფერი ერთმევიდათ. ობოლ ბავშვებს და უპატრონოებს პატრები ფარველობდენ. იგინი სხდი-

დენ და ჰპატრონობდნენ, ბინასაც ეკკლესიის ახლოს აძლევდნენ, იქვე ტანთ აცმევდნენ, და ზდიდენ დროის შესაფერისათ. ეკკლესიის გვერდით მათ ჰქონდათ სამადლო სახლიც სადაც ფარველობდნენ მოხუცთ ლატაკთ და უპატრონოებს. სახელძღვანელო წიგნებათ აქ დიდხანს ხმარობდნენ რომში დაბეჭდილ ქართულ ანბანს, ქართული იტალიურს გრამატიკას, ლექსიკონს, ლოცვის წიგნს და ზოგთაც სხვებს ხელთნაწერებს, სასწავლებელს პატრებს გარდა ქართველთ ბატონიშვილი და შეძლებულნი გვამნიც აძლევდენ დახმარებას, რადგანაც მათ იცოდნენ პატრების მნიშვნელობა და ის საქმე, რომ მათ სკოლის არსებობით და მოქმედობით დიდი სარგებლობა მოჰქონდათ ქართველთათვის. ამ სასწავლებლიდამ ბევრი მწიგნობარი პირი გამოსულა. საინტერესოა ამ სკოლის ისტორია და მასთან ერთობ ვრცელი და მდიდარი. როგორც იქმნა ავით თუ კარგათ ამ სკოლამ 1624 წლიდან 1890 წლამდე მოაღწია მაგრამ ვაი მის მოღწევას, უკანასკნელ წლებს სკოლაში მოწაფეთა რიცხვი გამრავლდა სწავლის საჭიროება ყველამ შეიგნო ხოლო სკოლა კი შეუძლოთ შთებოდა და სწავლაც ძველებურათ მიდიოდა ეს გარემოება ძრიელ ბევრს აწუხებდა, დროც ისეთი იყო, რომ სკოლის გარემოება აღარ ითმენდა, უსათუოთ იგი შინაგან და გარეგან უნდა შეცვლილიყო, სწორეთ ამ დროს შეესწრა პატრი დიმიტრი თუმანიშვილი რომელმაც სხვათა დახმარებით თავს იდვა სკოლის გადაკეთების და სრულიად განახლების შრომა. საქმეს მალეც შეუდგა და მოკლეს დროის განმავლობაში პატარა სამრევლო სკოლის შენობის მაგიერ გააკეთა მშვენიერი შენობა. მთავრობისგან ნებართვა აიღო ორ კლასიან სასწავლებლათ გადაკეთებაზე. მასწავლებლებთაც უკეთესი პირები მოიწვია. ასე რომ დღეს სკოლის საქმე ფეხზედ დგას იმედია მომავალში იგი უფრო წინ წავა და ამ სკოლიდამ გამოსული ძენი სხვა და სხვა სასწავლებლებშიაც განაგრძობენ სწავლას და მით შესცვლიან მათში არსებულ წესებს, რომ დღეს მთელს თფილისის სასწავლებელში ერთი კათოლიკის შვილიც არ სწავლობს, ნამეტურ

ალექსანდროვის ინსტრუქტუტში, სადაც ხუთ წელიწადში ერთხელ მაინც უნდა შედიოდეს მოწაფეთ თითო ქართველ კათოლიკეთს. აი ასეთი იყო წინანდელი მდგომარეობა სკოლისა და ასეთი გახლავსთ დღეს. სკოლის შესანახი ფული საეკლესიო ძმობიდან იფარება. მე ვფიქრობ რომ ბევრმა იქნება არც კი იცის რომ ეს სკოლა ასეთი ძველი სკოლა არის და მისი მომდინარეობა 1624 წლიდან იწყება ეს საზოგადოთ. კი არა და ბევრს თვით ქართველ კათოლიკეთაც არ ეცოდინებათ. ამ სკოლას შარდენიც მოიხსენებს, მის დროს, ე. ი. 1670 წ. სკოლაში რამდენიმე მოსწავლე ყოფილა. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ხანდისხან სკოლა დაკეტილა კიდევ. მაგრამ დროებით, მიზეზი ქალაქზედ მუსულმანთ თავდასხმა ყოფილა, ომები და სხვა. მაგრამ ასეთი დახურვა მხოლოდ დროებითი ყოფილა. რაც უნდა უმნიშვნელო ვიქონიოთ სახეში ამ სასწავლებლის დიდი ხნის განმავლობაში არსებობის შესახებ, მას მაინც თავისებური მაღალი მნიშვნელობა არ მოაკლდება. ამ სკოლიდამ ბევრს ქართველს შეუსწავლია წერა-კითხვა, ყოფილა ისეთი დღეები, რომ შთელს თფილისის ქართველებში ერთი სკოლაც არ ყოფილა, სხვა და სხვა მიზეზებისაგან მთლად მოსპობილან, ხოლო კათოლიკებს კი რამე უბედურების განვლის უმაღლვე გაუხსნით და ბავშვებისათვის განურჩევლად უსწავლებიათ. ძველათ თფილისში, ვაქრებში თუ იყო გავრცელებული ქართული წერა-კითხვა, სულ ამ სკოლიდამა, ვაქრებს გარდა სხვა წოდების შვილებიც სწავლობდენ და ნამეტურ ქართველ გლეხების. ამიტომ ამ სასწავლებლის არსებობა ჩვენ საპატიო მოსაგონრათ მიგვაჩნია.

1670 წლებში, გორს კათოლიკეთ ეკლესიის გვერდით გაიხსნა სამრევლო სკოლა, რომლის არსებობაც 1755 წლამდე გაგრძელდა, ამ წლის შემდეგ კი იგი დახურულ იქმნა, რადგანაც მათს მოძღვართ ექსორია უყვეს. შემდეგ თუმც მობრუნდნენ მოძღვარნი, მაგრამ სკოლა კი ვეღარ გახსნეს, ბავშვებს შინაურულათ ასწავლიდენ. ასევე მოხდა თფილისში, თფილისიდან პატრების განდევნის შემდეგ სკოლაც დაიხურა.

მაგრამ როცა პატრები მობრუნდნენ ე. ი. 1762 მათ მაშინავე გახსნეს ხსენებული სასწავლებელი. ისიც უნდა ითქვას, რომ თუმცა 1755 წ. თფილისის სასწავლებელი დაიკეტა, მაგრამ მოსიარულე მოწაფეთა რიცხვი მაინც არ მოსპობილა. ბავშვები მაინც დაიარებოდნენ, მათში ვინც უფროსი იყო, ის ასრულებდა მასწავლებლობას, ეკლესიასაც ის აღებდა, რჩეული მოწაფენი გალობდნენ და ჰპატრონობდნენ ყველა საქმეს. ქუთაისის კათოლიკეთ სასწავლებლის მოწყობის, ანუ შინაურულად, ეკლესიის გვერდით გახსნა ეკუთვნის 1740 წლებს, შემდეგაც აქ ეს სასწავლებელი არ მოსპობილა, იმერთა მეფე და ბატონიშვილებიც საკმარის დახმარებას უჩვენდნენ ერთხელ მოხდა, რომ სოლომონ დიდმა იმერთ კათალიკოზის მეოხებით სდევნა, თორემ სხვა დროს მაგალითიც არ ყოფილა, როგორც თფილისში, მეფე ერეკლე ჰფარველობდა პატრებს და ფრანგებს, ისევ სოლომონ დიდი ქუთაისის და სხვა კუთხის ქართველ კათოლიკებს ანიჭებდა პატივს, მან ზოვიერთი პირნი კათოლიკეთა გააზნაურა კიდევაც, ორს ოჯახს თავადიშვილობაც მიანიჭა და სამცხელ აზნაურ ხურსიძეებს, ისარლოვებს, აზნაურიშვილობაც აღუდგინა. ასე რომ იმერთში, კათოლიკენი ყოველთვის სამეფოს მფარველობის ქვეშ იყვნენ, ამათ სასწავლებელსაც რაკი მეფე პატივს ანიჭებდა, ამიტომ სხვანიც შეფის მაგალითს ჰბაძავდნენ. 1810 წ. რომ რუსეთმა იმერთი დაიჭირა, მაშინ მათ იქ, კათოლიკეთ ეკლესიის გვერდით, სამრევლო სასწავლებელიც დახვდათ. 1820 წლებს, ეს სასწავლებელი მოისპო. მის შემდეგ ეს სკოლა კვლად აღორძინდა შემწირელობით და დღეინდელი საეკლესიო სკოლა 1850 წ. იქმნა განახლებული, ხოლო ქუთაისის კათოლიკეთ სკოლის დაარსების პირველ დროთ კი 1735 წ. უნდა მივიღოთ.

ახაღციხას კათოლიკეთათვის წიგნის საკითხი სასწავლებლის დაარსება ძველადგანვე იწყება, თითქმის იმ დროიდან, როცა იქ კათოლიკობა აღორძინდა. ხოლო სკოლის არსებობის ცნობები XVII საუკუნის ნახევრიდან სჩანს. ეს სამ-

რეველო საეკლესიო სასწავლებელი XVIII საუკუნეში გაფართოვდა. ხსენებულისავე საუკუნის დამლევს, პავლე შაჰყულიანის მეთაურობით ევროპიულათ გადაკეთდა. მისი არსებობა გაუმჯობესდა, პატარა ბავშვების გარდა იქ სამღვდელთა პირთაც ამზადებდნენ. ახალციხის ძველს სასწავლებელს მდიდარი ისტორია აქვს, თფილისის სკოლაზედ გაცილებით წინ წასული, ხოლო ამ მდიდარი ისტორიის ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, ხოლო ის კა უნდა ითქვას, რომ ვინც კი ძველადგანვე სამცხე-საათაბაგოში, ქართველთ გვარის კათოლიკეთ შორის, ქართველ მოძღვარნა გამოსულან, ყველა ესენი ამ სკოლიდამ ყოფილან, პირველათ აქ უსწავლიათ და მერე აქედამ სხვაგან წასულან. აქ ყოფილთ პირებს შესახებ ჩვენ დაწვრილებით ვერ ვისაუბრებთ, ეს ერთობ შორს წავა, ზოგიერთ პირთა ბიოგრაფიებიც გაუწყებთ ამას, რადგანაც თავთავის ალაგას მოხსენებულია ისიც თუ სად ვინ სწავლობდა. ვინც კი ჩვენ აგვიწერია, იქ მოგვიხსენებია აღნიშნულ პირის პირველ დაწყებითი სწავლა და სასწავლებელიც, იქ თქვენ ნახავთ, რომ ახალციხეს ასეთ საქმეთა ასპარეზზედ, ქართველთა წინაშე პირველა ადგილი უნდა დაეიმოს. თფილისის სკოლიდამ გასულთ და რომში მოსწავლეთ რამდენსამე პირთ ვხვდავთ, ასე 4—5, გორიდამ მხოლოდ ერთს, პატრს დავითა ტულუკაშვილს და ახალციხიდამ კი ყოველთვის რამდენიმე პირს, მასთან ისეთებსაც, რომელთაც ჩვენი მწერლობის და საზოგადო საქმეთა ასპარეზზედ ბრწყინვალე პირებათაც აღმოსჩნდნენ, კმარა თუნდა დავასახელოთ ის გარემოება, რომ ამ სასწავლებლიდამ არის პ. შაჰყულიანი, პ. ხარისჭირაშვილი, ივანე გვარამაძე, ანტონ ხუციშვილი, გრიგოლ მამულაშვილი, და მრავალიც სხვანი მოქართულე მოძღვარნი და საქართველოსთვის დიდათ გულ-შემატკივარნი.

დღეს კი ასეთ პირთა პირველ აღმზრდელ სკოლის საქმე სამწუხარო მდგომარეობაშია მოთავსებული და სკოლა თითქმის გაუქმებულია შეუძლებლობის გამო. ჩვენ კანონიერს მოვალეობათ მიგვაჩნია, რომ ასეთ სასწავლებელს ყურადღება

მიექცეს და შეძლების და გვარად დახმარება აღმოუჩინოს, რათა ძველის დროიდგან დაარსებული შთენი არ მოისპოს საყოველთაოვად და მისი ძველი ღირსებისა და ამაგის ცნობაც არ გაუქმდეს, ამ საქმისთვის დიდათ იღწვის პატივცემული მოძღვარი ივანე გვარამაძე და ვნახოთ, იქნება ბედმა გაუღიძვოს და ეს მიმტკნარებული ძველი სასწავლებელი ისევ ფეხზედ დადგეს. ასეთია დღეს ახალციხის ძველი ბრწყინვალე სკოლის შთამომავლის მდგომარეობა. XIX საუკუნეში, პ. შაჰყულიანს სურდა, რომ ეს ძველი სამრევლო სკოლა სასულიერო სემენარიად გადაკეთებულიყო. ამისთვის მთავრობასაც სთხოვდა, მაგრამ სხვადასხვა მტრების მეოხებით საქმე ვერ მოხერხდა. ძველი სკოლა ისევ ისე დაშთა. ხოლო 1820 წლებიდან კი სკოლის სწავლის საქმე ისე მოაწყო პ. შაჰყულიანმა, რომ იქ სწავლობდნ და ემზადებოდნ თვით სოფლის მღვდელნიც, რომელთაც აქ სწავლის მიღების შემდეგ პირდაპირ მღვდლათ აკურთხებდნ. მარტოდ ამ სკოლაში ყოფილთ მოწაფეთ, ნასწავლთ და მერე მღვდლათ კურთხეულთ რიცხვი დღესაც არს ჯავახეთში აქა იქ სოფლებში, მე თვით ვიცნობ ისეთ მოძღვართა, რომელთაც ხსენებული სკოლის კარის გარდა სხვა არ უნახავთ-რა. ყველა ამ მოძღვართ საეკლესიო სახელმძღვანელო წიგნებს სომხურს წნახედ ასწავლიდნენ. ხოლო ქადაგებისა და ბევრს სხვა რამ სასწავლო წიგნების კითხვაში ქართულად, ქართულს კანონიერს წერაკითხვას და სჯას კანონიერად ასწავლიდნ. ამას ცხადათ ამტკიცებს ზოგიერთი აქ ნასწავლ მღვდელთაგან ნაწერი ქართულო წიგნებიც. დღეს სკოლას რამდენიმე მოწაფე ჰყავს, უბრალო სამრევლოა სკოლათ არის გადაქცეული და ერთი მასწავლებელი ჰყავსთ. ძველათ კი, აქ ყოველთვის მღვდლები და პატრები ასწავლიდნენ და ყოველს დროს რამდენიმე მასწავლებელი იყო.

**თბილისის ქართველ კათოლიკენი XVIII საუკ.
ბოლოს და XIX საუკუნ.**

ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი თფილისში, XVIII საუკუნეში, არ იყო მცირე. ქართველ კათოლიკეთა რიცხვში იყვნენ ქართველი გლეხ-კაცნი, ყმანი თფილისის კათოლიკის ეკკლესიისა და თავისუფალნი, რომელნიც თფილისში თავს ირჩენდნენ ხვანა თესვით, ღვინის მოსავლით, სხვადასხვა სახელოსნოს მუშაობით, მუშაკობით და სხვანი. თფილისის კათოლიკეთ გლეხნი ყოველთვის მალლა იღვნენ სხვა სარწმუნოების გლეხებზედ. ცოდნა და გამოცდილებაც მეტი ჰქონდათ, ცხოვრებითაც სჯობდნენ. კათოლიკეთ გლეხებში მოსპობილი იყო ჩხუბი, გმობა და ერთმანერთის მტრობა ისე, როგორც ეს სხვა გლეხებმა იცოდნენ. კათოლიკეთ გლეხნი სამაგალითონი იყვნენ და ყველასაგან მისაბაძნი.

თფილისის მოქალაქეთა რიცხვშიაც ქართველ კათოლიკებს საპატიო ადგილი ეკავათ, იგინი როგორც მოქალაქენი დაწინაურებული იყვნენ სხვა მოქალაქებზედ მრავალნაირად. როგორც გლეხნი, ისევე მოქალაქენიც ექვემდებარებოდნენ თფილისის კათოლიკეთ ეკკლესიას. მოქალაქენი ყოველთვის ერთგულნი იყვნენ პაპისა და რომისა, იგინი ხშირად რომშიაც მოგზაურობდნენ, პაპისაგან ღოცვა-კურთხევას იღებდნენ და მერე იქიდან ნავაჭრნი საქართველოში ბრუნდებოდნენ. თფილისის და გორის ქართველ კათოლიკეთა საქართველოდამ ევროპაში საქონლის გატანა და ვაჭრობა ერთობ ადრიდგან დაიწყეს. როგორც გვითქვემს, ასეთ სანაქებო საქმეში დიდს ხელმძღვანელობას უჩენდნენ ლათინის პატრები. როგორც თფილისის კათოლიკეთ გლეხნი, ისევე მოქალაქენიც, სხვათა მოქალაქებზედ ერთობ მალლა იღვნენ. შედარება რომ ყოფილიყო, მაშინ კათოლიკებს ცხადათ შენიშნავდით წარმატებას. უნდა აღინიშნოს, რომ თფილისში, ძველად კათოლიკეთ ვაჭართაგან ბევრი რამ ძვირფასი საქმეები გაკეთებულა და თან საქებიც, ამიტომ ამ მოქალაქებს საკმარისს პატივს სცემდნენ თვით მეფენი და მათი ძენი, ნათესავეები და სხვა-

ნიც. რიცხვი მოქალაქეთა არა მცირე იყო, მათში იყვნენ მრავალნი ისეთის გვარისანი, რომელთა შთამომავალთა ძენი დღეს აღარ სცხოვრებენ. მაგალითებრ ძველად კათოლიკენი იყვნენ ყალამქრიშვილი, ფინთუაშვილი, გულგულაშვილი, აბესალამისშვალი, ყუზანაშვილი, და ბევრიც სხვანი მრავალნი ენით მოუთვლელნი. დღეს ძველ მოქალაქეთაგან, მხოლოდ მელიქიშვილების ძენი არიან დაშთენილი. ამ ქართველ კათოლიკეთ მოქალაქეთაგანია ოდესის უნივერსიტეტის პროფესორი მელიქიშვილი, უმიაკაშვილი, თამაზაშვილი, კობიაშვილი და სხ. იკითხავთ თუ ყველა ესენი რა იქმნენ, უნდა მოგახსენოთ, რომ ზოგი გვარის წევრნი მოისპენ, მიზეზი მოსპობის ოჯახის წევრთა სიმცირე უნდა ჩაითვალოს, მეორეს მხრით უცხო სახელმწიფოებში მოქალაქეთ მგზავრობა. ხშირად იგინი აღარც კი ბრუნდებოდნენ, რადგანაც აქ მათ სხვა სარწმუნოების მექონ ერთაგან დევნა ელოდათ. მიტომ თავს აფარებდნენ უცხო სახელმწიფოთა ქალაქებში, სადაც გადაგვარდებოდნენ კიდევაც.

თავადაზნაურთა რიცხვიც არ იყო თფილისში მცირე, მაგალითებრ XVIII საუკუნის დამლევს, ქართველ კათოლიკე აზნაურისშვილობით არიან ცნობილნი შემდეგნი გვარნი: ხურსიძენი (ისარლოვები) ვითარცა სამცხის ძველი აზნაურის შთამომავალნი, ნებიერიძენი, დღეს ამათი შთამომალნი თფილისში კი აღარ სცხოვრობენ და სამცხეს კი არიან. ყარაშვილები, მეფის ექიმბაშნი და დოსტაქრები, თავიანთ დროის კვალად მრავალნი და მეფეთგან პატივცემულნი, უკანასკნელ ექიმბაშათ ირიცხებოდნენ ექიმი ანტონა, თათულა, იოსების და სხვანიც მათის გვარის წევრნი, ხოლო უადრესის დროის გვამნი და მიტომ დროთა უბედურებისა გამო ისტორიაში არ ჩენილნი, მივიწყებულნი. შთამომავალნი ამ ძველი ქართველ კათოლიკეთ აზნაურთა გვარების დღესაც არიან. ჩივიანები იყვნენ მრავლად, დღესაც არიან მცირედ, იყვნენ დავითაშვილენი, დღეს აღარ არის ამ გვარის წევრნი. იყვნენ კიდევ ბეზორგისშვილი, ნაზარბეგისშვილი, დანიბეგისშვილი, შე-

რიმანისშვილი, დღეს შერიმანოვი, ყაითმაზიშვილი, დღეს ყაითმაზოვი, ბასტამისშვილი, დღეს ბასტამოვი, და მრავალიც სხვანი. ამ გვარებში ბევრი აღარ მოიპოვებიათ კათოლიკის სარწმუნოს წევრნი, მოისპენ. ყველა აქ მოხსენებულნი გვარის წევრნი ძველად აზნაურებათაც იყვნენ წოდებულნი. დანიბეგისშვილის ოჯახის წევრთაგანია რაფიელ დანიბეგოვი, რომელიც მეფე ერეკლის ბრძანებით ინგლისის ინდოეთის ქალაქ მადრასეში იქმნა გაგზავნილი შესახებ საქართველოს ინგლისის მთავრობასთან მოსალაპარაკებლად. დღეს აღარც ეს გვარია დაშენილი და რამდენი კიდევ სხვა ამისთანანი.

თავადისშვილებთაგანი იყვნენ ორბელიანები, საბა ორბელიანის ძმა ვახტანგი, ივანე, ბიძაშვილები და მრავალიც სხვანი, მიტომაც XVIII საუკ. პაპთან სწერს ერთი ორბელიანი და აღიარებს, რომ კათოლიკობას და პაპის პატივისმცემლად „მთელი ჩვენი გვარი“ არისო *).

ორბელიანთ გარდა იყვნენ ერისთვისშვილები, თუმანისშვილები, ვგონებთ სოფელ ხელთუბნელები უნდა ყოფილიყვნენ, შეიძლება თფილისელებიც იყვნენ. გარდა ამათის თითქმის ფორმალურად აღიარებდნენ კათოლიკობას ციციისშვილების გვარის წევრნი, ბარათაშვილების და კახელთაგანაც რამდენიმე გვარი. ესენი ხშირად დაიარებოდნენ თფილისის კათოლიკეთ ეკლესიაში და დიდის სიამოვნებით ისმენდნენ ლათინურს და ქართულს წირვას და პატრების მკვერმეტყველებით სავსე ქადაგებას.

ჩვენგან უფრო უკეთესი იქნება, რომ აქ მოვიყვანოთ ცნობები იმ ძველის კათოლიკეთ გვარების, რომელნიც XVIII საუკუნის დამლევამდე სცხოვრებდნენ.

ანდრონიკაშვილები, თავადისშვილის გვარის წარმომადგენელია, ამათი ძველები სპარსეთში დაკავშირებიათ კათოლიკობას, ანდრონიკაშვილების შთამომავალნი უნდა იყვნენ დღეინდელი კათოლიკ ანდრონიკაშვილები, ხოლო ამათ თავა-

*) Propaganda, Eide პაპის არქივის ცნობა.

დისშილოზა დაკარგული აქვს და არ უწყით რათა? თუმცა ექვი არავის შეუძლიან იქონიოს ამაზედ. რაც შეეხება რუსეთის მთავრობისათვისაც ეს ექვ მიუკარებელი უნდა იქმნეს და მე დარწმუნებული ვარ, რომ თვით ანდრონიკაშვილების ოჯახშიაც იქმნება დაცული ბევრი რამ საინტერესო სიგვლ გუჯრები, ქართველთ მეფეთაგან ბოძებული, რომელნიც ამას ცხადათ დაამტკიცებენ. დაბეჯითებით ვიტყვით, რომ ანდრონიკაშვილების წევრნი თუ არ თავიანთ დროის კვალად წარჩინებულ და დაწინარებულ ოჯახის შვილები, უამისოდ ისინი საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ იმ სახელოვნებით და შეძლებით არ აღმოსჩნდებოდენ, როგორათაც ქართველ კათოლიკე ანდრონიკაშვილები აღმოჩნდნენ. დღეს ამ გვარის მნიშვნელობა ჩვენში იმ პატივისცემით დაღირსებით არის გარემოცული, როგორც ერთი და ორის ქართველ კათოლიკეთ უპირველეს ოჯახის შვილებისა.

ეს გვარი მეტად ძველისძველია, ამ გვარის ისტორიას ბიზანტიის მწერლებიც აღგვიწერენ. სხვათა შორის ამ გვარს მოიხსენებს X საუკუნის ბიზანტიის მწერალი ალექსანდრე პორფიროგენტიც.

უძველესი გვარია და უძველეს დროსვე აღორძინებული საქართველოში, მხოლოდ ისიც უნდა ითქვას, რომ იმ თავიდანვე ამ გვარის წევრებათ სულ წარჩინებული პირებს სჩანან. მდაბიოთაგანი, ანუ შეუძლონი და გლეხნი ამ გვარის წევრნი ჩვენ საქართველოში ძველადგანვე დღემდე არ გვინახავს და ეს არის უფრო რომ გვაფიქრებინებს ქართველ კათოლიკ ანდრონიკაშვილების გვარის ისტორიას და კავშირს ქართველ თავადისშვილს ანდრონიკაშვილებთან. არავინ იფიქროს, რომ ჩვენ რამე წოდებრივი ოცნებების პატივასმცემელი ვიყოთ და ან მას რამე განსაკუთრებითი მნიშვნელობას ვაძლევდეთ, არა, რა დროს ამის ხანა არის, აქ ჩვენ მარტო გარემოება გვალაპარაკებს. გარდა ამის მთელს საქართველოში ცნობილია საერთოდ ხალხში, რომ ქართველ კათოლიკ ანდრონიკაშვილები თავადები არიანო. ხომ მოგეხსენებათ.

რაც კი ერთხელ რამე დაინერგება ხალხში, ის სამერმისოდ მათ ცხოვლათ დააჩნდებათ გონებაზედ. ასევე ემჩნეოდათ ხალხს ამ გვარის ცნობები და მიტომაც აღიარებდნენ ამათ თავადობას, თორემ უამისოდ იგინი რამე მოგონების საქიროებას სულ არ ინდომებდნენ და ეს მათთვის არც საქირო იყო.

ყარაშილები (ყარაევი) ოსეთიდგან გადმოსულნი საქართველოს სამეფოს წინაშე, სახელგანთქმულნი და შემდეგ დროს კათოლიკობასთან დაკავშირებული. ყარაევები, კარაევები და ყარაშილები დღეს ოსეთშიაც არიან მრავლად.

სადაც ქართველ კათოლიკეთ ერთი და ორი წარჩინებული გვარი მოიხსენება, იქვე უნდა აღინიშნონ ყარაშილებიც, ანუ დღეს ყარაევებათ წოდებულნი, ყარაევები ძველადგანვე გაითქმნენ მკურნალობის მხრით საქართველოს მეფეების წინაშე და ამიტომ დაჯილდოვებულნიც. აზნაურისშვილობით, ამ გვარის წევრთ საექიმოს მხრით საკმარისი ამაგი მიუძღვით თვის თანამედროვე ქართველთ წინაშე. იგინი იქებოდნენ მრავალთაგან, მეფიდგან დაწყობილი თითქმის ყველასაგან, რადგანაც ერში, სადაც კი ლატაკს ავადმყოფს ნახავდნენ, ყველა მათ უფასოდ მკურნალობდნენ, გარდა ამის თუ ავადმყოფს სახსარი არ ჰქონდა ამითიც ეხმარებოდნენ და ვიდრე ავადმყოფი ფეხზედ არ დადგებოდა, მანამდის იგინი მას თავს არ დაანებებდნენ. ესეთი საქციელი ყარაშილებისა ყველამ იცოდა, დიდმა და პატარამ, მათი სახლის კარი ყოველთვის ღია იყო, როცა კი მივიდოდა ვინმე, ყოველთვის, რამე, შუალამისას და გათენებისას, იგინი დაუზარებლივ მიდიოდნენ ავადმყოფებთან. თავიანთ საკუთარს სახლშიაც ინახავდნენ ისეთ ავადმყოფებს, რომელთაც რჩენის და წამლობის შეძლება არ ჰქონდათ.

ასე და ამისთანა საქმეებით ყარაშილები საკმარისს სამსახურს უწევდნენ ქართველთ, ნამეტურ თფილისის შეუძლოებს. ყარაშილებში ყოველთვის ყოფილან რამდენიმე ექიმი და დოსტაქრები, ხან მთელის გვარის წევრნი მარტოდ ამ

შრომას და საერო სამსახურს მისდევდნენ. საუბედუროდ ჩვენს ისტორიაში კა მხოლოდ სამი ექიმ ყარაშვილების სახელებია მოხსენებული, ისინიც რომელნიც მეფე ერეკლეს და გიორგის ემსახურებოდნენ, მოხსენებიან ვითარცა მეფის ექიმნი. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ XVIII საუკუნეში ამ გვარის წევრთ თფილისში საკმარისი მნიშვნელობა და გავლენა ჰქონდათ, მათგანთ ჩვენ ვიცნობთ: ანტონ ექიმს, თათულას და იოსებს. მამაკაცებს გარდა ამათ გვარში დედაკაცებიც მისდევდნენ ექიმობა-ბეზობას. ასეთის თანამდებობის გამო ყარაშვილებს როგორც თავდაზნაურობაში ეჭირათ პირველი ადგილი ისევე მოქალაქეებში. ასე, რომ თფილისში ამათი ოჯახი გამოჩენილ გავლენიან ოჯახათ ითვლებოდა და წევრნი ამ ოჯახისა იყვნენ დიდათ საყვარელი მეფე ერეკლესი-აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ მეფის საბჭოში, ანუ სამეფო რამე საქმის განხილვაში ესენიც იღებდნენ მონაწილეობას და ხშირად განაბჭობდნენ რამე კითხვებს. ხშირათ ამათ თვით სამეფოს საყურადღებო საქმეების გარჩევაშიაც მიუღრიათ მონაწილეობა. იგინი უენიშნულნი იქმნენ მეფეთა და დიდებულთაგან როგორც ჭკვიანი აზნაურის შვილები და საქართველოს სამეფოს საქმეების დიდათ გულშემატკივარნი. ყარაშვილები საქართველოს სამეფოს და მის წარმომადგენთ პატივისცემა იქამდე განცხოველებული ჰქონდათ, რომ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგაც კი ქებით მოიგონებდნენ იმ გარემოებას, რომ იგინი მეფე ერეკლეს ექიმებათ ახლდნენ. მაგალითებრ სოლოლაკის კათოლიკეთ სასაფლაოვოზედ ექიმის იოსებ ყარაევის მეუღლის საფლავის ქვას შემდეგი წარწერა აქვს:

„მუთის ურეკლეს აქიმბაშის ყარაევის მეუღლე ელისაბედი გარდაიცვალა ამიერ სოფლიდგან, გთხვთ ვინც წაიკითხათ, შენდობა მიბძანათ. წელსა 1832-ს“ და მრავალიც სხვა ამ გვარნი, რომელნიც ცხადათ მოწმობენ ყარაშვილების საკმარის შემძლებლობას, აღსანიშნავია ის ცნობებიც, რომ ყარაშვილები დახელოვნებული ქართული მწიგნობრებიც ყოფილან, კარგნო

მწერალნი, სიტყვა პასუხის მიმგებნი და თავიანთ დროის კვალად ქართული ენის ზედ მიწევნით კარგად მცოდნენი: ქალაქის მართვის საქმეებშიაც დახელოვნებულნი ყოფილან და ხშირად ქალაქის საქმეებიც უმართავთ უნაკლულოდ.

ზუბაღაშვილები, ირიცხებოდენ XVIII საუკუნის თფილისის და გორის წარჩინებულ ქართველ კათოლიკეთ ოჯახებათ. ამათზედ იხილეთ მათი გვარის ისტორია.

ხურსიძეება (ისარლოვი) წარჩინებული ძველი აზნაურის გვარი სამცხე საათაბაგოსი, მოხსენებულ არიან X საუკუნის წიგნეში. XVIII საუკუნის დამლევამდე, ამათ დიდს პატივს აპყრობდენ თფილისში ვითაარცა ქართველთ წარჩინებულს უძველეს გვარის ოჯახს. მეფე ერეკლეს დროს, თფილისში სცხოვრებდა ლუკა ერეკლეს ძე ისარლოვი, რომელმაც მეფე ერეკლეს თფილისის კათოლიკეთ სასაფლაოდ აწინდელი სოლოლაკის სასაფლაოს ადგილი გამოსთხოვა და მეფე ერეკლემაც სიამოვნებისა დაუთმო. უკეთესად მიგვაჩნია ახლა აქ მოვიყვანოთ თვით ქ. თფილისის ძველ ქართველ კათოლიკეთ ზოგიერთა გვარები, ამ გვარებიდამ მკითხველი კარგად მიხვდება, რომ ყველა ესენი ქართველ გვარის წევრნი უნდა იყვნენ, ქართული ოჯახის შვილები. აქ ამიტომ ვლაპარაკობთ ასე, რადგანაც მრავლათ იციან ახირება, რომ ქართველ გვარის კათოლიკენი სულ არ არსებობენო. აი ესეც ცხადი და სამტკიცებელი საბუთი, რომ ქართველ კათოლიკენი თფილისში ძველადგანვე ყოფილან, ვინც ამას არ დასჯერდება, მაშინ იმან აგვიხსნას ვითარება ამ ქართულის გვარების ისტორიის შესახებ და ისიც, თუ ასეთს გვარებს სომხები რათ დაირქმევდენ, ეს რომ ენდომნათ და დაერქმიათ, მაშინ თავიანთ გვარებს რაღას უზავდნენ, ან რათა და რისთვის და რა მიზეზით უნდა მომხდარიყოს ეს მათში. ამიტომ მოგვყავს ეს გვარები უფრო აქ ასე აღსავსებით.

ფითუაშვილები, ამ ფითუაშვილების შთამომავალნი არიან დღევანდელი ფითუაშვილები, რომელთა გვარის ისტორია ჩვენ კარგათ ვიცით, დღევანდელი მდიდარი ფითუაშვილები

ამათ შთამომავალნი არიან, ხოლო ზოგი კათოლიკ ფითუა-
შვილები XVIII საუკუნის ნახევარს, ძალით თუ შესყიდვით
იქმნენ გრიგორიანებთან დაკავშირებულნი. (ნაზირის იოსების-
შვილი—ზურაბი).

ყაფლანის შვილები, თავადისა, ცნობილნი გვამნი თფი-
ლისში დღეს ამათ შთამომავალნი აღარავინ არის, კათოლი-
კეთ ყავლანისშვილები ძველადვე მოისპენ.

ბარათაშვილები, დღეს აღარავინ არის.

ჩაფაყაშვილი იოანე რამდენიმე კომლი, დღეს მათი შთა-
მომავალნი აღარავინ არის.

აბუქაიანები, მდივნის იოანეს შვილები, დღეს აღარავინ
არის დაშთენილი.

ბეგთაბეგისშვილი, დღეს აღარავინ არის ამ გვარის წევ-
რთაგანი კათოლიკის სარწმუნოებისა, გასომხდნენ.

იყვნენ კიდევ აზნაურისშვილები:

მელიქიშვილები, ნებიერიძე, ბეზირგანისშვილები, ბაქ-
რაძე, მხეიძე, შავერდაშვილი, შარვაშიძე, თუმანიშვილები,
თუმანიშვილები აზნაურებიც ყოფილან და თავადისშვილე-
ბიც. დანიბაგასშვილი,—აზნაურად ცნობილი. ყარაევების
ძლიერ მრავალნი. ზოგის ჩვენ არც გვარი ვიცით და არც
სახელები, მათ ცნობამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს, უკეთე-
სად მიგვაჩნია ახლა აქ თფილისის მცხოვრებთ ქართველ კა-
თოლიკეთ გვარებიც მოვიყვანოთ.

ლარიბაშვილი, (დღეს ლარიბოვი) ყამაზიშვილი (ყამაზო-
ვი) შადინაშვილები—მრავალნი. ჩუთმირზაშვილები, ცოცხა-
ლანნი, ქიანურაშვილები, ხოჯა-სიმონაშვილები, ჯანუაშვი-
ლი, ოქონანთშვილი, კაკულაშვილი, ჯანელაშვილი მრავა-
ლი. მირაქაშვილი, ხანუმაშვილი, იერიანი, ურიხანასშვილი,
ვართანაშვილი, შუაშვილები, ტერუაშვილები, ამათი მონათე-
სავე მართლმადიდებელ ქართველ აზნაურისშვილები დღესაც
სცხოვრობენ, სომხიაშვილი, იეზოვი, მღებრიშვილი, ოცხე-
ლი, გიუნოვი, ამათ მეგვარე მართლმადიდებელი ქართველი
გლეხნი დღესაც სცხოვრებენ პატარძელს. ბერიკაშვილი,

ამათ მეგვარე იმერეთშიაც სცხოვრებენ. ქართველ მართლმადიდებელ გლეხნი. ყარაზანაშვილები, ამათ მეგვარე ქართველ მართლმადიდებელნი მრავლად სცხოვრებენ თფილისში. ბაბუ-ლაშვილი, შიშმანაშვილი, დონიასშვილი, კიშურაშვილი, მადათოვი, მამუკაშვილი, საიფოვი, სიმონიშვილი, მართლმადიდებელნიც არიან დღემდე დაშთენილნი. ყაიბეგოვი, საფა-რაშვილი, თავქალაშვილი, იამერანისშვილი, დავიდოვი, კი-რაკოზოვი, ბეჟანასშვილი, საინოვი, ბოსტანაშვილი, კწუა-შვილები (მრავალნი), თამამშაანი (როსტომა), თუთულაშვი-ლები, იავრინასშვილები, კოსტანაშვილი, კუკუჯანაშვილი, დონინანი, ასბარაშვილი, გრიგოლისშვილი, ჩითახაშვილი, ალავერდაშვილი, ამირაანი, ამუსაშვილები, (პაპუნბეგი) პაპა-ლაშვილი, ბოსტანჩიანი, ბიცუაანი, მურცკოსიანი, (?) ქა-რუმიშვილი (ქარუმი), თუმანიშვილი, დხანდარაშვილი, ამათ მონათესავე მართლმადიდებელნი ქართველნი. სოფ. დილომს სცხოვრებენ. ნარიმანაანი, ქოქოვი, ჯიმშერისშვილი, გურგე-ნისშვილი, ჯანყულოვი, ჯანაშია, ჩარახჩიანი, (მექალამნე) შაკრაბიძე ქუჩუკაშვილი, ყაზმინაანი, ქამიაანი, ყარამდივინის-შვილი, ნანეტალაშვილი, წონიაშვილი, ორთაქალელი ბენია-მინე ყალუქაანი, ბადინაანი, შანდანურაანი, სათუმაშვილი, ფაჩიაშვილი, პავლიევი, ქვაბიაშვილი, ქარჩიევი, დაჩინაშვი-ლი, მომზიაანი, ტერშენოვი, ტერ-სააკოვი, კობახიძე, სა-პონჯანაშვილი, ალხაზოვი, (მოზდოკელი) ბაინდურასშვილი, ჯიმშეროვი, ნალბანდოვი, ყაიბეგაშვილი, იზმიროვი, ყაუხ-ბისშვილი, არაქელაშვილი, არუთინასშვილი, გიორგისშვილი, აკოფასშვილი, ვარლამასშვილი, ლაზარესშვილი, მესამთლეს-შვილი, ფილიპესშვილი, ნონაშვილი, პეჩოაშვილი, შაიშმე-ლაშვილი, ონანაშვილი, პეტრიაშვილი, კობალაძე, თორო-ზაშვილი, თომასშვილი, თორმანასშვილი, უზბაშისშვილი, უზბაშოვი, შერგილაშვილი, ანტონოვი, მიზანდარი, ზაქარია-შვილი, მაისურაძე, გორელისშვილი, საფაროვი, ჯანყულოვი, მამალაშვილი, ზარაფოვი, (დიდი გვარი) ხანუმაშვილი, ონა-ნოვი, ქარჩიევი, ამირალაშვილი, ვართანოვი, კანდელაკი, მი-

დიდაშვილი, ოქრომქედლისშვილი, ჯერუნაანი, ხანპატოვი, შუაშვილი, ფიბუაშვილი, მადათოვი, ალიბეგისშვილი, (დღეს ალიბეგოვი) გოგიასშვილი, მიტუაანი, გალუსტაშვილი, მდიენისშვილი, გულამყარისშვილი, მეკობიაშვილი, გულელმოსესაშვილი, დალაქბესუაშვილი, თავლიდარაშვილი, კუნთიაშვილი, გულაშვილი, აღმურაშვილი, ყასპიშვილი, არუთინასშვილი, პოლოსოვი, ქურქჩიშვილი, პავლეშვილი, დარჩიაშვილი, გვარაუდინასშვილი, თერძისშვილი, ყახახაშვილი, ყამაზაანი, შარუაშვილი, ჩითახოვი, ჩუჩარმაზისშვილი, ჭაუკელი, პეტრუსასშვილი, ხოჯა სიმონაანთ სიმონაშვილი, ბაღდასარაშვილი, ტულუკაშვილი, ფონდუაშვილი, (ფონდოვეი) ოჰანეზასშვილი, იოსებისშვილი, კაკოლაშვილი, მარჯანაშვილი, დოღრელაშვილი, და მრავალიც სხვანი ამგვარნი.

ვგონებთ აქედამ მკითხველი კარგად მიხვდება, რომ ბევრი რამ გვარის სახე და მოხსენება ნათლად მოწმობს, რომ იგი ქართველი კაცის გვარი უნდა იყოს და მას არას დროს არავინ არ დაირქმევდა უცხო ტომისა. ზოგს გვარებს კი სომხური სახელწოდებაც აქვს, მაგრამ ეს მხოლოდ ცარიელი ჩონჩხია; იგი სომეხთ კათოლიკეთ მღვდელთა გავლენით დარქმევიათ ქართველს კათოლიკებს. როგორც გნებავდეთ თქვენ ისე მიიღეთ, ჩვენ კი ეს გვარები გამოგვიჩვენებთ ძველის „კონდაკის“ და სხვადასხვა ბარათებიდამ. ამათ გარდა ჩვენ იმ კათოლიკეთ კი არ ვახსენებთ, რომელნიც ნამდვილ სომხის ჩამომავლობას ეკუთვნიან და იგინი XIX საუკუნის პირველს რიცხვებიდგან თფილისში გადმოსახლდნენ და სცხოვრობდნენ. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ დღეს ჩვენგან მოხსენებულ გვარების მეოცე ნაწილიც აღარ სცხოვრებენ თფილისში. ქართველ კათოლიკეთ შორის, სულ გადაბირდნენ აქეთ იქით და სხვებს შეუერთდნენ, რაც აღსანიშნავია ჩვენგან და საყურადღებო. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ თფილისის ქართველ კათოლიკებში იყვნენ ისეთნიც, რომელნიც პატრების და კათოლიკეთ ეკლესიის ყმებათ ითვლებოდნენ, ყმებში

ქალებიც კი ურევებიან და სხვა და სხვა დიდ გვარისშვილთა გამდლებიც. მამაკაცთ შორის ყმათა სახელებიც კი არის და-შთენილი, მაგალითებრ: ქიტუა, ონანა, გიორგი, გოგია, პეტრე, როსტომა, თუსა, შიქელა, ბერუა, ანდრია, ივანე, ლარიბაშვილა და სხვა. რაც შეეხება ქალთა და კაცთა სახე-ლებიც თითქმის სულ ქართულებია, სომხური სახელები მათ-ში უკანასკნელ დროებში შემოვიდა. როგორც ვსთქვით, ძველადგანვე თფილისის ქართველ კათოლიკენი უმეტესად მისდევდნენ ვაჭრობის საქმეს, მათში იყვნენ თითქმის ყველა ხელობის და ვაჭრობის ხალხნი, თფილისში თუ კი რამ შე-იძლებოდა, რომ ვისმეს რამე ეკითხნა, ეძებნა და ეყიდნა, ის ამათში უსათუოდ ნახავდა. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ამ ძველ ქართველ კათოლიკეთ სიაში თითქმის ყველა-დღეინდელ გამოჩენილ მოქალაქეთ გვარებიც მოიხსენებიან, რომელთა წინაპარნიც ადრე კათოლიკენი ყოფილან და დღეს კი მათი რიცხვი აღარ არის.

ქართველ კათოლიკეთ სოფლები საქართველოში ძვე-ლად მრავალი იყო, მესხეთსა, ჯავახეთსა, ერუშეთს და ართ-ვინისაკენ ვერ ნახავდით ისეთ ქართველთ სოფლებს, რომ იქ ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი არ ყოფილიყოს და მათ თა-ვიანთი ეკლესია არ ჰქონებოდათ. დროის მეოხებით ასე მრავლად ხსენებულ სოფლებმა ჩვენ დრომდი ვერ მოაღწიეს. უმეტესი ნაწილი შემდეგ დროებში მუსულმანთა თავდასხმით აღიგავენ ამ ქყეყნის პირიდგან და მათში მცხოვრებნი ზოგი-ოსმალეთის შუაგულს ქალაქებში გადასახლდნენ და ზოგნიც აქეთ იქით წავიდნენ, ვინც ამ დიდ რიცხვს გადარჩნენ, ესე-ნი არიან ის პირნი, რომელნიც დღემდე დაშთენილან და აქა იქ მესხეთს და ჯავახეთს სცხოვრობენ. თუ რამდენად მრავალი უნდა ყოფილიყოს ძველად საქართველოში ქარ-თველ კათოლიკეთა რიცხვი ეს გამოჩნდება შემდეგის ცნობე-ბიდგან, რომელიც ჩვენ აქ ძველის წიგნებიდგან მოგვყავს ჩვენის აზრების დასამტკიცებლად.

მაგალითებრ, ძველად ქართლში გორის და ტფილისის გარდა კათოლიკენი სცხოვრობდნენ ცხინვალს, თელავს, კარაღეთს, მეჯვრის ხევს, ღუშეთს, მცხეთას და რამდენიმეც სხვა სოფელს. ცხინვალის კათოლიკეთ შესახებ ქვემოთ მოყვანილი გუჯარი დაამტკიცებს, რომელიც ეკუთვნის მცხეთის ძველ მკვიდრთ კათოლიკეთ იზაშვილებს. კათოლიკის შვილები მცხეთის ტაძრის ყმანი ყოფილან. ეს სიგელი მათ XVII საუკ. მიუღიათ საქართველოს პატრიარქისაგან, შემდეგ ამავე სიგელს მათ უახლებს ანტონ კათოლიკოზი მე-XVIII საუკ. იმერეთს ქუთაისს გარდა ქართველ კათოლიკენი ყოფილან სამეგრელოს, გურიას, სამტრედიას, ხონს, ფოთს, ყვარილას, საჩხერეს და სხვა დიდრონ ქალაქებში.

მესხეთს და ჯავახეთს, ანუ სამცხე საათაბაგოს ქართველ გვარის კათოლიკენი ახალციხის, ახალქალაქის, არდანიუჯს, ართვინს და არტაან გარდა შემდეგ სოფლებშიაც სცხოვრობდნენ, მაგალითებრ: კლდეს, ვარძიას, ოცხეს, აბასთუმანს, სათლეს, ოქრო ბაგეთს, კორძულას, ჰხიკიურას, აწყურს, უდეს, ვალეს, არალს, ბალაჯურს და ბევრს კიდევ სხვა სოფლებში, რის ცნობაც არ გვაქვს. ამათ გარდა სომეხ-კათოლიკებთან არევით ქართველ გვარის კათოლიკენი სცოვრობენ შემდეგ სოფლებში: აბდახევს, სხვილისს, წინუბანს, ნაოხრებს, ჯურგას, კულალისს, მუსხს, წყალთბილას, ალასტანს, ტორიას, კარტიკანს, უჯმანას, ეშტიას, ვარევანს, ხოლგუმოს, ბავრას, ვალეს, ბნელას, ტიტო ხარებას (ალექსანდროპოლის მაზრაში) და სხვაგან. ამათ გარდა კათოლიკეთ რიცხვი ძველადგანვე სხვაგანაც ყოფილა გამრავლებული, მაგრამ მათი რიცხვი სრულიად გამქრალა. ქართველი სომეხ-კათოლიკებს შესთვისებია, მათში ქართული ენა ამოვარდნილა და სომხური გამეფებულა. ბევრს ალაგას ამის ამბებიც იციან ზეპირად, ბევრს ალაგას კი დავიწყებიათ. მაგალითებრ ძლიერ ბევრია, ასეთ გადაგვარებულ ქართველ კათოლიკეთ ძლიერ ბევრს ნახავთ აზრუმს და ამის მოსაზღვრე ქალაქებში, სადაც ქართველნი მრავლად მირბოდნენ ოსმალ-

თა დევნილობის გამო. თუ მე-XVIII საუკ. კონსტანტინე-პოლს 1500 კომლი იყო ქართველ გვარის კათოლიკენი, არ-ზრდისაჲ არა მასზე ნაკლები იქნებოდა, სხვა ქალაქებთა ცნობაზე ხომ არას ვიტყვი. შავი ზღვის ნაპირა ქალაქებში ყველაზედ მეტი ქართველთ კათოლიკენი ტრაპიზონს ყოფი-ლან, ლაზისტანის დაბა და ქალაქებში და ბათუმსაჲ, მაგრამ ყველგან ერთი და იგივე ხიფათი დახვდა, ენის დაკარგვა, გვარტომობის მომდინარეობის დავიწყება. დღეს ტრაპიზონს ძლიერ ბევრია ქართველი კათოლიკობა, რომელთაჲ ქართუ-ლი ენა მე-XVIII საუკუნის ბოლოს დაჰკარგეს და დღეს ისევე აღარა ახსოვთ რა თავიანთი გვარტომობის, როგორც ეს კონსტანდინეპოლის ქართველთ შთამომავალთ გასომხე-ბულ კათოლიკებმა აღარა იციან რა ამის დასამტკიცებელ ნიშნებს ისიც წარმოადგენს, რომ სომეხთ კათოლიკებში მრავლად მოიპოვებიან ჩერქეზიანი, ლაზიანი, აჭარიანი, ქანი-ანი და მრავალიც სხვა ამ გვარნი.

საქართველოში, დღეს ქართველ კათოლიკებს სამშობ-ლო ენა დაკარგული აქვსთ ართვინს, არდანუჯს, სათლეს, თხიკიურას, ოქრობაგეთს, მამანელიას, ალასტანს, ვარევანს, ტურცხას, ხოლგუმას, კარტიკანს, ტორიას, უჯმანას, ეშტიას, ბნელას, ტიტო ხარებას, კულალოსს, ჯულგას, ნაოხრებს, წინაუბანს, სხვილისს, აბდახევს, წყალთბილას და ბევრსაჲ სხვა ადგილებსა ყველას ვერ მოვსთვლით, ზოგ სოფელში სომხის გვარის კათოლიკებთან არიან არეულნი, რომელთა რიცხვი მესამედი იქნება, ზოგში ნახევარზე მეტი ქართველო-ბაა არეული და ზოგში მეტ-ნაკლები. ბევრს ალაგას მათში ისეა დავიწყებული ქართული ენა და გვარტომობის მომდინა-რეობისა, რომ მათ ქართველობისა აღარა ახსოვთ რა, ვინა-ობას სომხად აღიარებენ. არის ისეთი სოფლებიც, სადაც ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრობენ, ხოლო მათ ქართული ენა დავიწყებული აქვსთ, თათრულად ლაპარაკო-ბენ და სომეხ-კათოლიკეთ ტიბიკონზე სდგანან, მღვდელნი მათ სომხურად უწირავენ, ქადაგებას კი თათრულს ენაზე წარ-

მოსტქმენ. დღეს თუმცა ასეთ კათოლიკების ზოგმა კარგად იცის, რომ ისინი ქართველის შთამომავლნი არიან, მაგრამ ნელ-ნელა ეს მათშიაც ჰქრება, იკინი ცხადად ივიწყებენ თავიანთ ვინაობას და ამ დავიწყებას ეკლესიაში სომხური ენის ხმარებაც უწყობს ხელს და მასთან სომეხ-კათოლიკეთ სამღვდლოების მხნე მოქმედებაც.

თფილისის მოქალაქეთა და მცხეთის საკათალიკოზო ეკლესიის ყმათა ქართველ კათოლიკეთ იეზუანთ სიგელი, განახლებული ძველის სიგელიდამ ანტონ საქართველოს პირველის კათოლიკების მიერ, აი:

„ჩვენ, ყოვლისა საქართველოს დიდმან მამათ მთავარმან დღითივ ცნებულთა შეუეთა შარვანდღმან ძემან ქართველთა შეუთს იესუმან კათოლიკოზ პატრიარქმან ანტონმა. ესე უკუნასმდე ყამთა და დროთა ცვალებადთა გამოსადგი მტკიცე და უცვალებელი სამკვიდრო და სიბრძნეო და ყოვლისა კაცის უცვალებელი და მიზეზ შემოუკლებელი წყალობის წიგნი და სიგელი შეკიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ ცათა მობაძავს სვეტის ცხოველის მკვიდრს და ყამს ჩვენსა მოქალაქეს იეზუანთ ბუენაშვილსა ოჭანეზას (?) შვილსა და მამავალსა სახლსა შენისსა, ასე რომე დიდი ზურაბის სახლი და კარი უმკვიდრო შექმნილიყო და პირველთ კათოლიკოზ პატრიარქთან შენს ჰაზას იეზუანთ ფასინას და იმის ძმას ოჭანეზას ეშოვნა და წყალობა ექმნათ, მერმე ჰაზა შენი და ბიძა შენი უმკვიდრო შექმნილიყვნენ ოვანა და ნათარა და თქვენც გაუერელი იყავთ, აწე მოხუდით კარსა და დარბაზსა პალატისა ჩვენისსა და ოჭანეზა და საფარას ექვს წილს სახლ კარს და გვიჯეთ. ვისმინეთ აქა და განსენება თქვენ და რადგან პირველთ კათ. პატრიარქთაგან წყალობის წიგნი გქონდათ, ჩვენცა ისევე წყალობა გიყავით და სიგელითა ამით დაგიმტკიცეთ და ბერძენ მნატვარს აბისტოლესაც ცრტა ხანს ჰქონებოდა ისი სახლები და ისიც უმკვიდრო ქმნილიყო, რადგან თქვენსმეტს არავის ეხელყოდა ისევე თქვენ წყალობა გიყავით, აწე გქონდესთ, გიბუნეიროს დმერთმან. ჩვენსა ერთგულებასა და სვეტიცხოვლის სამსახურსა შინა არ მოგეშალეს არა, ჩვენგან და არც სხვათა მუხატონეუთაგან, არცა შეუეთა და დედოფალთა და უფლის წყლთა და

მთავართაგან, არცა დიდთა, არცა მცირეთაგან. ხოლო დამტკიცებულნი ამისნი ღმერთმან აკურთხნეს აწ შემდგომად ჩვენისა ყოვლად სახატრელისა კათალიკოს ზატრიარხს თქვენც ესევე გაურიგეთ და დაუმტკიცეთ რათა თქვენი გებებულ და გარიგებულ ღმერთმან მტკიცე ჰყოს ამის მოწამენი და ნების დამთავრებულნი და დამრთველნი დაიწერა ინდიკტონსა ზ. ზატრიარქობასა ჩვენის საამის ხელითა მდივან ქალამ მალაქიძის ნიკოლოზისათა, თვესა ახრისის 3. ქრისტეს აქეთ 1749 წ.

„ეს წიგნი მოგეცე მე ქალაქის მეღიქი გიორგის ძმის ზაზის ტალაბმა ქეთევანამ შენ იეზაანთ ბეჟანის შვილის ოჭანუხას“.

ამ იეზაანთ შთამომავალია დღეს, ქართველი კათოლიკე ჰაველე იეზოვი, რომელმაც სომეხთ საპასუხოთ დასწერა წერილი ქართველ კათოლიკეთ შესახებ და რომელიც ჯერეთ რუსულათ დაბეჭდა „კავკაზ“-ში და მერე მე დავბეჭდე ცალკე წიგნად „ივერიილამ“.

უნდა მოგახსენოთ რომ აქ მოხსენებული სომხური სახელები იზაშვილებში შემოტანილია 1700 წ. შემდეგიდამ. ეს არამც თუ მარტოდ ამათ გვარზედ, არამედ, სხვა ქართველთ კათოლიკებზედაც ასევე იქმნა თბილისში და ბევრს ქართველ კათოლიკის ოჯახის წევრთ დაერქვათ სომხური სახელები, ეს მანქანება სულ მისი ბრალია, რადგანაც სომეხთ კათოლიკეთ ხუცებმა 1700 წლიდგან თფილისის ქართველკათოლიკებზედაც.

იწყეს დიდი ზედ გავლენა. ამ ზე გავლენისათვის სომეხთ კათოლიკეთა დიდი ძალაც შესწევდათ, იგინი ამისთვის მომზადებულნიც იყვნენ, ქართველთ უარის ყოფა და ქართული ენის ჩაყლაპვა მათ არამც თუ 1700 წ. იწყეს, არამედ ბევრად უფრო ადრე, 1650 წლებში, რომში მათ საქართველოს ხსენებაც-კი უარ ჰყვეს პაპის წინაშე და აღიარეს, რომ სწორედ ის ადგილები, რომლებიც „კონგრეგაციას“ საქართველო ჰგონია, ის სომეხთი არისო და ჩვენ ქართველობას არც ვიცნობთო. ეს განცხადება მერე მოგზაურმა დელავალემ დაარღვია, ასე, რომ ასეთ ყლაპობისათვის სომეხნი ადრევე იყვნენ აღბორებულნი, მათ ამის დროც ჰქონდათ და შნოც, ხო-

ლო რაც 1700 წლიდამ ვენეციას, სევასტ მხითარმა კათო-
ლიკეთ კონგრეგაცია დაარსა, იქ სომეხთ გვარის მოწესენი-
შეკრიბა და მათ სომხის გვარის სასარგებლოთ შრომა იწყო, მის შემდეგ-კი სომეხთ კათოლიკეთ საქმე მეფურს გარემოებაში ჩავარდა და რაც შეეხბა ამათ მეზობელ ქართველ კათოლიკეთ საქმეს, ესენი მათ მონებათ შთავარდნენ, აბა რათ უნდა გაგვი-
კვირდეს ეს და ან რათ უნდა გვეუცხოვოს ასეთი ოსტატო-
ბა, როცა ვენეციის მხითარისტებმა. 1700 წლის შემდეგიდამ ქართველ კათოლიკობაზედ ოსტატურათ იწყეს მოქმედება და მათ ამის ხელის შემშლელიც არავინ უჩნდებოდა.

ამიტომ ნურავის გაუკვირდება ესე რომ კათოლიკ ქართ-
ველთ სომხის სახელები ეწოდებათ, კათოლიკ ქართველთ-
კი არა და იგინი თვით მართლმადიდებელ ქართველთაც როცა-კი გადაიყვანდნენ გრიგორანობაზედ, ან კათოლიკობა-
ზედ, მაშინათვე მათ ისეთ სახელებს უწოდებდნენ, რაც მათ მკაცრად მოგლიჯავდა თვის თანა მენათესავეებს, მეგვარეებს და მერჯულეთ, ეს ოსტატობა მაშინ უფრო წავიდა წინ, როცა სომეხთ კათოლიკეთ გარდა მთელს სომხობაზედ ვენეციის მხი-
თარისტებმა ოსტატურად და მძლავრად იწყეს მოქმედება-
ერთის სიტყვით, იგინი ქრისტიანობის სწავლის ხსენებით ჩუ-
მი და ნელი მყლაპავნი იყვნენ სხვა გვარის ერისა, სწორეთ
ასევე დაგვემართა ჩვენ, ქართველებსაც, რაც პირ და პირ მხი-
თარისტების ბრჭყალებს და ოსტატურს განკარგულებას უნდა მიეწეროს. ასეთ სომეხურ სახელებს არამც თუ იზაშვილების გვარში ვპოვებთ, არამედ ჯავახეთის ქართველთ ტეტიების გვა-
რშიაც ვნახათ და თვით ქართველ კათოლიკეთ თავად აზნაუ-
რებისაშიაც, რომელთაც სომეხებთან არც ნათესავობა ჰქონიათ ოდესმე და არც აქვსთ და რომელნიც ნამდვილ ქართველთ შთამომავლობას ეკუთვნიან. ასეა საქმე, მაგრამ რას ვიზამთ, ყველა ეს იმისი ბრალია რომ ქართველთ კათოლიკენი იმდენი არ იყო, რამდენიც სომეხების და მეორე სომხის გვარი ძველა-
დგანვე დაიბნენ სომეხეთიდგან, იგინი მთელს ევროპას მოედნენ. კონსტანტინეპოლს ოსმალების ქვეშ თავი შეიფარეს, იქ დიდო

ძალა შეიკრიბეს, ოსმალის მთავრობას ბერძნების ჯაშუშებათ იყენენ, არც ქართველებს ზოგავდნენ, საქართველოსთვისაც ბასრს კბილებს ლესავდნენ. ათას ნაირს დასაღუპს მანქანებს ამზადებდნენ, ხოლო ამისთვის-კი ქართველ კათოლიკეთ და თვით ქართველთაც არაფერი ძალა შესწევდათ. აი ამის წყალობა გახლავთ ეს მოწყალეობა, რომ ქართველ გვარის შეილებს ასეთი სახელი და გვარები ეწოდებათ. მხიტარისტების ძმობა სომხის გვარის სასარგებლოდ სწორედ ასეთ საქმეთა გავრცელების ძმობათ უნდა ითვლებოდეს სხვა და სხვა გვარის და ტომის ერში.

ნაამბობი ახალციხის ქართველ მართლმადიდებელ ბლალღო-ჩინის დიმიტრი ხახუტაშვილის-მიერ.

ჯავახეთის და მესხეთის ქართველებში ბევრი რამ ამბებია ქართველ კათოლიკეთ შესახებ დაშთენილი. ზოგი მე გამიგონია ჩემის ყურით, ზოგი სხვათაგან ნაამბობი შემიტყვია, ზოგიც თვით გადაგვარებულ ქართველ კათოლიკებს უამბნიათ.

სოფ. ხულგუმოს, ბავრას და კარტიკამს, რომელნიც დღეს ლაპარაკობენ სრულიად თათრულად. ათასში ერთმალა იცის მათში ქართული, სხვებს სულ დავიწყებიათ. არც ის ენა იციან, ე. ი. სომხური, რომელსაც სხვები მათ დედაენათ ჰგონებენ. ამ სოფლებს ვარდა სოფ. ტურცხაშიაც არიან ქართველ გვარის კათოლიკენი, სადაც სომხის გვარის კათოლიკენიც ურევიათ. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი 40 კომლია, ესენიც თათრულად ლაპარაკობენ, ხოლო ამ უკანასკნელ დროს მათაც სომხურს ენაზედ დაუწყევიათ სწავლება, რადგანაც მათი მოძღვარნი სომეხთ კათოლიკეთ ტიბოკონზედ დგანან და მათს დედაენათაც ამ სომხურ ენას ასმენენ. მაგრამ არიან ისეთი კათოლიკენიც, რომელნიც ლაპარაკობენ ქართულს და თავიც ქართულ მოლაპარაკე კათოლიკეთ მიაჩნიათ.

ამათში წინეთ კი ყველამ იცოდა ქართული ენა. სომხის კათოლიკეთ მღვდლების მეოხებით დაკარგეს ამათ ქართული

ენა. ეს კათოლიკენი რომ ქართველის ტომისანი არიან, ამას ამტკიცებს ის გარემოებაცა, რომ მათ აქვს ნათესაობა მართლმადიდებელ ქართველებთან, ამას გარდა მისვლა მოსვლაცა და როგორც ნახავთ თქვენ ამ გადაგვარებულ ქართველ კათოლიკედ და ქართველ მართლმადიდებელთ, მაშინათვე შეამჩნევთ, რომ იგინი ქართველის შთამომავლობის უნდა იყვნენ და ორივე ამათგან, ხოლო ერთი ტომის შვილები, ძრიელ წაჰგვანან ერთმანეთს, ნამდვილ სომხის გვარის კათოლიკენი კი დიდათ განირჩევიან მათგან არა მარტო სახით არამედ ზნით, ხასიათიდ და სხვაც ბევრი რამ საგვარტომო ჩვეულებებითაც. აქ ხსენებულ სოფლებს გარდა ქართველ გვარის წათოლიკენი სხვაგანაც მრავალად სცხოვრებენ, ხოლო იგინიც სომეხ კათოლიკებში არეულები არიან და ამიტომ მათ თავიანთი ზნე, ხასიათი და წეს ჩვეულებაც დაუკარგავთ, თვით ენით და ხასიათითაც კი ცხადათ დამსგავსებიან სომეხ კათოლიკებს. აქ შუა გულს ქართლში რომ ეს ასე მოხდარა, ამ საქართველოს განაპირა და ოსმალეთში მცხოვრებ ქართველ კათოლიკებს რაღა დაემართებოდა, სადაც ძველათ მათი რიცცხვი დიდი ყოფილა და იღეს კი იქ აღარაფერი სჩანს ქართველ კათოლიკების.

ქართველ კათოლიკენი სოფ. ხიზაბავრს.

ხიზაბავრა ახალქალაქის მაზრაში სძევს, ახალციხის და ახალქალაქის შუა, მალლა, რამდენიმე ათასი ფუთის სიმაღლეზედ არის. მაინც საზოგადოთ ჯავახეთის სოფლები სულ ასე მალლა ადგილებზედ არიან გაშენებულნი. არის ისეთი სოფლები, რომლებიც ხიზაბავრაზედ მალლა მდებარეობენ. ისკი უნდა ითქვას რომ ჯავახეთის სოფლები თავიანთ სიმაღლით და სილამაზით მშვენიერს სანახაობას წარმოზღდენენ ჯავახეთში, ანუ ახალქალაქის მაზრაში, სოფ. ხიზაბავრაც. ისეთივე ვრცელი და გვარიანი სოფელია, როგორც ერთი და ორი სოფელიც სხვა არის ამ მაზრის სოფლებში.

მოგეხსენებათ რომ ადრე ამ კუთხეში მთლად ქართველი წალხი ესახლა, ყველა სოფელი ქართველის იყო, შიგ ქართველი მოსახლობდა. თათრობის მეოხებით დღეს აქ ისე აღარ არის, ქართველი აქა იქ თითო ოროლა სოფლებში სცხოვრებენ, უმეტეს ნაწილი ქურთები, თათრები და ახლად მოსული სომხები არიან, მაინც ყოველს შემთხვევაში მესხეთსა და ჯავახეთში ქართველთ სოფლები სულ ნუნ მეტი არ იქნება. რა გაეწყობა ესეც კარგია, კარგი რომ ოსმალის მონების დროს სულაც არ მოიხპო იქ. იმ სოფლებს კი სადაც დღემდე ქართველებმა თავი შეინარჩუნეს, უნდა ბოქვას, რომ მათ საერთოდ დიდი შრომა მიუძღვის. როგორც თავიანთ შინაგან ცხოვრების წესების დაფარვით და შენახვით, ისევე სარწმუნოებით, შტრის მრგვრებით და საყოველთაოდ ქართველობის დაშენით. სწორეთ ასეთი სოფელია ხიზაბავრა და მის მცხოვრებნი, ადრე ხიზაბავრას ქართველ მართლმადიდებელნიც სცხოვრებდნენ, აქ მათი ეკლესიაც არის დღემდე დაშენილი, დღეს კი მთლად ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებენ, ხოლო ეს ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხის კათოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგანან.

ხიზაბავრელთა კათოლიკობასთან დაკავშირება ცნობილ დროს ეკუთვნის, ზედ მიწეინით ვერ განვსაზღვრავთ, XVII საუკუნეზედ უგვიანეს კი აღარ იქნებოდა, ე. ი. ისეთ დროს, როცა სამცხე-საათაბაგო ოსმალეთის სახელმწიფოს ყოვლად ურად არ ემორჩილებოდა. წინეთ ხიზაბავრელები კი ლათინის წესზედ მდგარან. სომხის კათოლიკეთ ტიბიკონზედ გადასვლა უნდა ეკუთვნოდეს XVIII საუკ. დასაწყისს. შესანიშნავი ისტორია აქეს, ამ სოფელს და მის მცხოვრებ ქართველ კათოლიკებს მრავალ ტანჯვა უნახავსთ მტერთაგან, მრავალი ცარცვა და ვლოეჯა, მაგრამ თავიანთ დღეში სჯულისათვის კი არ უღალატნიათ, ნაცვლათ ამისი იგინი მედგრათ ამხნევებდნენ თვის ახლო მახლო მდებარე ქართველ მართლმადიდებელთ სოფლებსაც, რომ ამათაც მათებურათ შეენახეთ ქრისტიანობა, არ დაკავშირებოდნენ ისლამს, მამა პაპის ხსოვნა

და გვაროვნობა არ გამქრალიყო მათში. ამ სოფლის ახლო-მახლო ქართველთ სოფლებში ქართველებს გარდა სხვა ტომის ხალხიც სცხოვრებს, რომელნიც შემდეგ არიან მოსულნი და ზოგიც გადაგვარებულნი ქართველნი, გამაჰმადიანებული.

ადრე ხიზაბავრს 30 კომლი იყო, დღეს 200 კომლია, ადგილები კი იგივე აქვსთ, რაც 30 კომლს ჰქონდა, საუკეთესო ადგილები აქაურის კუთხისა. როგორც ვსთქვით ზემოთ, მოტაცებული აქვსთ სხვა და სხვა ტომის ერთ. ხიზაბავრელი ამიტომ მეტის, მეტის შეწუხებით სცხოვრობდნენ. იგინი თავიანთის ძველის მდგომარეობითაც ვეღარ რჩებიან და უფრო დაკნინებას, დაქუცმაცებას ეძლევიან. რჩებიან ისევ ისე მამა პაპურს სოროებში, თხრილებში და აქამდინ მათგან ვერც ერთი კაცი ვერ გამოვიდა კარში, მალლა მზეზედ, თავისუფალ კედლიანი სახლი არავინ გაიკეთა, მთელი სოფელი როგორც იყო ამ 100 წლის წინეთ; თითქმის ისევ ისე არიან. სოფლის სახლები თავის სოროებსა ჰგავს, სახლს არც ბანი უჩანს ბევრს ალაგას და არც სანათურები. გარედამ რომ შეხედავთ სოფელი სოფლებს კი არ ჰგავს, არამედ ქვა ყრილს თათრულ ხორხს (აულს), გარედამ ასეა, სადაც სინათლე და ჰაერო მუშავობს და შიგ თქვენი მტერი, უცხო კაცი ერთ ლამესაც ტანჯვით გაათევს. შეხვალთ შიგ, მაგრამ სიბნელის მეტს ვერას ნახავთ, ცუდი სუნი, ზინტლიანი ლოგინი, ჩულები, კონკები, დედაკაცების თათრული ტანთ-საცმელის კონკები და ათასიც სხვა ამ გვარნი, რომელნიც ქართველ კაცად კაცის გულში მალალს მწუხარებას ბადვენ.

თქვენი მტერი, აქ რომ ასეთი მდიდარი ბუნება არ იყოს, მაშინ უამისოდ ხიზაბარელნი თავიანთ სოროებში გამრავლების მაგიერ სულ ამოიხრჩობოდნენ, მოისპობოდნენ, რადგანაც ამათ თავიანთ ოჯახის და ცხოვრების კაი პირობების სახსრათის ჩვეულებაც დაკარგეს, რაც ძველათ ეპყრათ ხელში. გამრავლებულთ ღსილატაკის მეოხებით სხვა ახალი, უკეთესიც ვერა შეიძინეს რა. როგორც ხუხულა ქოხებია, ისევე სოფლის ოღროა + ჩოღროა გზებიც იგეთივე ბინძურებია, ეზოებიც.

ზინძურებია. ერთის სიტყვით, ხიზიბავრელთ ცხოვრება, რამდენათაც ქართულია და ადამიანური, იმაზედ მეტი თათრული, აზიური და რალაც ნარევი ყველაფერში. მამაკაცებს თუ შეამჩნევთ, რომ იგინი ქართულები უნდა იყვნენ, თორემ დედაკაცებს მთლათ თათრული, ტანთ-საცმელი აცვიათ, წითელ-ყვითელ, ტანზედ სახვევ საკრავები, წინ წითელი ტილოს მისაფარებელი და მრავალიც სხვა ამ გვარნი. რაც შეესება სახლის ავეჯეულებას და სხვა ასეთ საჭირო ნივთებს, ტანთ საცმლის სარეცხს, ჭურჭელს ჭ სხვა ასეთ საჭიროებას ამითიც დაქვეითებულნი არიან. მეურნეობის მხრით მისდევენ საქონლის შენახვას, მევენახეობაც იციან, აქეთ მევენახეობა ზილის ხეთა გამრავლება მოშენებით იციან. ვაზი ასეთ მაღალ ადგილებში არ გვარობს, თუმცა ხიზიბავრელებს მცირე ვაზის ვენახებიც აქეთ, ხოლო სოფელის შორს, დაბლა 7 ათსს ფუთს ქვემოთ, სადაც გვარობს ვაზი. ალებ მიცემაში უხერხულნი არიან, ამის ეშმაკობას მათ სულ არაფერი მოეძევებათ, ამით წმინდათ ქართველები არიან.

ურთიერთ შორის მეგობრობა და ნათესავობაში ძრიელ განწყობილნი და კეთილ თვისებისანი არიან. მათში კაცს და ქალს, ფლიდობა, მზაკვრობა, მტრობა და შური სულ არა აქვსთ, გინება-ლანძღვა, ლოთობა, მეძავობა მთლად მოსპობილია. ყოველივე სრულდება ძველ პატიოსნურად, წყნარად და კეთილ თვისებიანათ. ლაპარაკში და ზრდილობაშიაც ჩინილნი არიან, ბევრი რამ სანაქებო თვისება სჭირთ, ქართლ კახეთის გლეხკაცობაზედ იგინი ბევრის რამით სდგანან მაღლა. კათოლიკობას მტკიცეთ იფარვენ, უკანასკნელ წლებს კარგათ შეიტყეს, რომ იგინი სარწმუნოებით კათოლიკენი არიან, ხოლო ტომით ქართველნი. საქართველოს შეილნი. ძრიელ სწყინთ, რომ მათს ეკლესიაში წირვა ლოცვა უმეტესად სომხურს ენაზედ სწარმოებს, რადგანაც იგინი სომხის კათოლიკის რიგზედ სდგანან. ამაზღ-კი ძრიელ უკმაყოფილონი არიან, უკმაყოფილონი იყვნენ თვით ისეთ დროსაც, როც მათ გვარტომობის შესახებ არაფერი წარმოადგენა ჰქონდათ, მაშინაც-კი ნატრო-

ზდენ ქართულ ენას ეკლესიაში სახმარებლად და მოიგონებდნენ ნატური ძველს დროს და პატრებისგან ნახმარ ქართულ ენას.

ასეთ საქმეთა შემცნებაში მეტად დიდი ამაგი მიუძღვის პატივცემულს მოძღვარს ვინმე მესხს. ეს მოძღვარი თუმცა სომხის ტიბიკონზედ სდგანს, მაგრამ უმეტეს სულ ქართულად სწირავდა და ქადაგებდა, ამანვე გაუღვიძა მათ ქართველობის ჰაზროვნება და სწავლის სიყვარული. ამ მოძღვრის შემდეგ, იქ დიდის ენერგიით აღმოსჩნდა მღვდელი მიხეილ ვარძელაშვილი. ეს მოძღვარიც თუმცა სომეხ კათოლიკეთ რიგზედ სდგას, მაგრამ მღვდელ მოქმედებას უმეტესად ქართულად ასრულებს. ამ მოძღვარმა თავის მხნეობით ხიზაბავრელებს ისეთი კარგი ეკლესია გაუკეთა, რაზედც 30,000 მანეთზე მეტი დახარჯა და ამ ფულში ხიზაბავრელ გლეხების სრულებით არა რეულა რა, ეს ფული მან ევროპაში მოაგროვა. დიდი შრომა მიიღო ამის გამო მან. ახლა ესევე მოძღვარი მათვის მეცადინეობას, რომ სოფხოს სკოლა გაუსხნას, ამისთვის მან 1901 წ. უმაღლესად ხელმწიფე იმპერატორსაც მიმართა თხოვნით, დაავალა იქ სკოლის გახსნა, რადგანაც ჩვენ ამის მოხერხების შეძლება არა გვაქსო. ამას გარდა ქართული სამკითხველოს ჰაზრიც განაგრძო მცხოვრებლებში და მრავალთ იწყეს წერა-კითხვის შესწავლა და ქართული წიგნების კითხვა. უკანასკნელ ჟამს თხოვნაც მისცა ამ მოძღვარმა სადაც ჯერ იყო სამკითხველოს გახსნის ნებართვის შესახებ.

სწავლა განათლების ტრფიალი ხიზაბავრელებში ისეა გაღვიძებული, რომ ამ გარემოებას მთავრობამ ადრიდანვე მიაქცია ყურადღება და იქ სამინისტროს სასოფლო სკოლაც გახსნა. სკოლას მოწაფენი მრავლად ჰყვანდენ, საქმეც ყოველთვის კარგად მიდიოდა, ხოლო სკოლის შენობა კი ისე დაძველდა, რომ დღეს მასში კმაწვილების სწავლება შეუძლებელი გახდა და ამიტომ სკოლაც მოისპო თითქმის დროებით. სანატრელი უნდა იყოს უფრო ჩვენ ქართველთათვის, რომ ასეთ მიყრუებულს და მუჟვალს კუთხის სოფლებში, როგორც არის

ჯავახეთი და მის სოფლები, რომ სკოლები გვექონდეს დახ-
სნილი და ხალხი ამით მაინც წაიყვანოთ წინ, თორემ ჩვენდა-
საუბედუროდ ჯავახელი გლეხნი რაღაც ქართლ-კახეთის გლე-
ხებივით მიძინენი არიან, სახლიდამ კარში არ გადიან, უცხო
ქვეყნებში მოსამსახურედ წასვლას, ან შეიღების ხელობაზედ
და ვაჭრობაზედ მიბარებას რაღაც ვერ ეწყობიან, ვერ მისდე-
ვენ, ამის მხრით იგინიც ნამდვილი ტეტიები არიან. რაც შეე-
ხება ასეთის მდგომარეობიდან გამოსვლის და თვალის გახილე-
ბისთვის ეკლესიაში დიდის გულს მოდგინეობით მღვ.
მ. ვარძელაშვილიც ჰქადაგებს და ეს თვით ხიზაბავრელ დედა-
კაცებსაც კი ურჩევს, რომ მათ თათრული ტანისამოსი გადა-
აგდონ და მის მაგიერ ქართული ტანთსაცმელი ჩაიცონ. ამის
დრო არის უკვე.

ხიზამბარელთ იგივე წესები აქვსთ მიღებული რაც სხვა
იქაურ სოფლის ხალხს, კაცის, დედაკაცის, თუ წვრილფეხო-
ბის იგივე მხარეებია, იგივე დაწყობილება, რაც სხვაგან არ-
სებობს მესხეთსა და ჯავახეთში. ამათის წესებისაგან მცირედ
გაირჩევიან ახლად მოსულ სომხის სოფლის ხალხი და თათ-
რების. ხიზაბავრა კარკა ვრცელი სოფელია, 200 კომლზედ
მეტი სცხოვრებს და სულადათ კი 2000 მდე ადის. ეს ცნო-
ბა აღრინდელია და დღეს ვგონებთ მეტიც, იყოს როგორც
ვსთქვით ზემოდ ყველა ესენი არიან ქართველ გვარის კათო-
ლიკენი. სცხოვრობენ ერთად, მაგრამ დიდის გაჭირებით და
სიღატაკით, იგინი სახლობენ ვიღაც თათრის და სომხის შება-
ტონის ადგილზედ ეს გასაკვირველი არ უნდა იყოს, ხიზაბა-
ვრელნი, ეს ძირეულნი ქართველნი, თავიანთ სისხლით და
ცრემლით შენახულს ქვეყანაში სხვის მამულზედ უნდა სცხოვ-
რებდენ და ისიც ვისზედ, ვიღაც მოსულ მტრებისაზედ. სად
არის აქ სამართალი, სინიღისი და მართლმსაჯულება. მაგრამ
ღმერთმა დაღუპოს ათაბაგების გვარი, ამოვარდეს მათი სინ-
სილა საქართველოში და მათთან ერთად შეიმუხროს და გაწყ-
დეს ქართველ ბეგების უმეტრული მედიდურობა და თვისე-
ბა, რომ მათის მეოხებით დღეს შემდეგაც, საწყალ ქართ-

ველ გლახობას კიდევ არ წაერთვას ხელიდამ მამულები ისევე, როგორც ეს ხიზაბავრელებს და მრავალ სხვებსაც წარტაცეს; ძველათვე მათმა მებატონეებმა. ხიზაბავრელის მცხოვრები ქართველთ კათოლიკენი უმამულობისაგან მეტად შევიწროვებით სცხიავრებენ, საქმემ იქამდე მიახწია და ესენი უკანასკნელ დროს ისე გამრავლდნენ, რომ უადგილობის გამო რამდენიმე კომლი გუმბრისკენ გარდასახლდნენ, იქ სახლობენ დღესაც სხვის მიწაზედ, ხოლო ამ მოკლე დროის განმავლობაში მათ თავიანთი დედა ენა კი დაკარგეს.

ხიზაბავრელ ქართველ კათოლიკეთ გლახნი რომ ნამდვილად ქართველები არიან, ამას ამტკიცებს თვით მათი ქართული გვარები, რომლებიც დღემდე კიდევ შერჩენიან მათ მტერთა ხელშეუხებლად. დღეს მათში არიან ისეთ გლახის შვილნი, რომელთაც ახალციხის სამოქალაქო სკოლაში სწავლაც მიუღიან და იგინი თავიანთ სოფლების ხალხის სიყვარულის გამო იქიტკენვე სცხოვრებენ. ხიზაბავრელთაგან სამღვდელო პირნიც ხშირად გამოსულან, ზოგნი ამისთვის რომშიაც წასულან, ერთი დღესაც არის მოძღვარი, ლათინის ტიბიკონზედ მღვარი დ. ნულაშოვი და ცნობილი მქადაგებელი პატრი ალფონს ხითარაშვილი. რაც შეეხება ხიზაბავრელების ხმაურობას, ენას, სიმღერას და სხვა ამ გვარებს, ყოველივე ქართულს ენაზედ აქვსთ და ამის მხრით იგინი სამაგალითონიც არიან, იგინი ამ უკანასკნელ დროს ნატურით ეძიებენ უფლებას, რათა ეკკლესიაში საყოველთაოდ ქართული ენა ჰქონდესთ მიღებული.

კოსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკენი.

ზოგს ეს სახელი გაუკვირდება კიდევ, მაგრამ აქ გასაკვირველი არა არის რა. ჩვენ კარგათ ვიცით და ამას მ. ი. გვარამაძეც მოგვითხრობს, რომ კოსტანტინეპოლს, XVIII საუკუნის ნახევარს, ქართველთ რიცხვი 4500 სულზედ მეტი ყოფილა. დღეს კი სტამბოლში ამ 4500 სულის შთამომავა-

ლის აღარავინ სჩანს, მთლად მოსპობილია მათ შორის ქართული ხმაურობა. უეჭველია ამაზედ იკითხავთ, რომ ეს ქართველ კათოლიკენი იქ ან საიდან გაჩნდნენ და ან თუ გაჩნდნენ, მერე სადღა წავიდნენ, სად გაქრნენო. ამაზედ ერთსაც მოგახსენებთ და მეორესაც.

დასავლეთ საქართველო ოსმალეთმა 1628 წლიდამ აშკარად დაიმორჩილა. აქამდის მათ ხელქვეშ ყოფილ სამცხე—საათაბაგოს ავტონომიაც გააუქმეს. ამ დღიდან მათ სასტიკათ დევნა დაუწყეს ქრისტიანებს. მკაცრათ სტანჯავდნენ მართლმადიდებელთ ქართველთ და საკმარისად ავიწროვებდნენ ქართველ კათოლიკეთაც. ერთის სიტყვით ერთსაცა და მეორესაც მათის დესპოტიზმის მეოხებით სიცოცხლე და ცხოვრების წუთები უბნელდებოდათ. ქართველ ქრისტიანეთათვის დამდგარი იყო დიდი ვაების და შეწუხების დღეები. ქართველთ ქრისტიანეთათვის დადგა აქეთ იქით გარდასახლების და გაქცევის, ან ჩუმათ გაპარვის ხანა. მართლმადიდებელ ქართველნი ოსმალის საქართველოდამ თავიანთ თანამერჯულე იმერეთს, ქართლს და კახელებთან გადმოდიოდნენ და სახლდებოდნენ და ქართველ კათოლიკენი კი სტამბოლს მიიღობოდნენ, სადაც მათ მერჯულე სომეხთ კათოლიკეთ რიცხვი ერთობ დიდი იყო. რაკი ერთი წყობა დაიძრა ქართველთ კათოლიკებისა და წავიდა სტამბოლს სომეხთ კათოლიკებთან, მის შემდეგ დაირეკა სომეხთ კათოლიკეთ ზარი და მთელ დასავლეთ საქართველოს ქართველ გვარის კათოლიკებმა სულ იქ იწყეს გარდასახლება და ცვოვრება. გარდასახლება ისე წავიდა წინა, რომ როგორც ზემოთ ვსთქვით, XVIII საუკუნის დამლევს კოსტანტინებოლს ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი 1500 კომლი იყოვო, ზოგს ოჯახში 10 სული იქნებოდა.

კოსტანტინებოლს ქართველნი სახლდებოდნენ აქარბადამ, მესხეთიდან, ჯავახედიდან, ლაზისტანიდანაც ძლიერ ბევრი. როგორც ვიცით, კათოლიკობას ლაზები ძრიელ მრავლად დაკავშირებიან. შავშეთიდან, ართვინიდან, არტიანნიდან, კარი-

დამ, (ყარსი) ოლთისი დამ და სხვანი. კონსტანტინეპოლს ქართველთ კათოლიკენი ყოველთვის მიკედლებულ იყვნენ. სომეხთ კათოლიკებს დიდი გავლენა ჰქონდათ და 1744 წელ. კონსტანტინეპოლს მათი საპატრიაქო წესი ცვანწესდა, ამორჩეულ იქმნა სომეხთ კათოლიკეთ პატრიაქიც, რომელიც დიდის დიდებით მფარველობდა კათოლიკე სომეხებს და მათთან ქართველებსაც ერთად. ქართველ კათოლიკებს სომეხ კათოლიკენი, მათი სამღვდელთა და პატრიარქი დიდს ყურადღებას აპყრობდენ, ყოველ ნაირის მხრით მფარველობას და მამობას უწევდენ. მაშინ ქართველთ კათოლიკეთ ხსენება გვაროვნობით გარჩევა სულ არ არსებობდა. ქართველთ შესახებ არამც თუ რამე ჰაზრი, ოცნებაც არავის ჰქონდათ თავში მიღებული და გამოხატული.

ასე და ამგვარად, კონსტანტინეპოლს, ქართველ გვარის კათოლიკენი წმინდა ქრისტიანობის სიყვარულის მეოხებით დაჩრდილებულ იქმნენ სომხის გვარას კათოლიკეთ გავლენის ქვეშ, უკანასკნელ სომეხთ კათოლიკეთ ასეთი გავლენა და განკარგულება კი პირდაპირ ისეთ ძალას შეადგენ და პირობებს, რაც ქართველ კათოლიკებში ქართულ ენას სპობდა, მათში ქართველობის ხსოვნას უნებლიედ აქარწყლებდა, წირვა, ლოცვა, აღსარების თქმა სულ სომხურს ენაზედ უხდებოდათ საყოველთაოდ თქმა ამ ქართველთ, ამიტომ მათში ერთმა თაობამ თუ იცოდა ქართული ენა, მიტომ მეორე თაობას კი ისე აღარ როგორც პირველს. მესამე თაობასა კი თლად ავიწყდებოდა და სომხურს ეთვისებოდა, ამ გარემოებას კონსტანტინეპოლის მოქალაქური მოძრაობა და ხალხის სიმრავლაც უწყობდენ ხელს. გარდა ამისა ქართველ კათოლიკეთ შვილების სწავლაც სკოლებში სომხურს ენაზედ სწარმოებდა. რაც შეეხება ამათი გვარების გარდაკეთებას, ესეც იმავე დროს შეეხება ქმრთული ენის და გვარების დაკარგვა და დავიწყება ერთად აღორძინებულა მათში. ასე რომ სულ ერთი საუკუნის განმავლობაში კონსტანტინეპოლის ქართველთ დაკარგეს ქართული ენა და ქართველობა.

პირველ დროებში კი, ქართველ კათოლიკებს, ქართული ენა კარგა ხანს ჰკავებიათ შეურყევლად, საქმე იქამდე უყოფილა განცხოვლებული, მათ ისე კარგათ სცოდნიათ თავიანთი ვინაობა და ქართული ენა, რომ, სიკვდილის შემდეგაც კი მიცვალებულის საფლავის ქვების მოხსენებას მხოლოდ ქართულად აწერდნენ. ძველად, კონსტანტინეპოლის კათოლიკეთ ძველს სასაფლაოზედ კაცი ხშირად ნახავდა ქართულ წარწერიან ქვებსაო, ზოგიც იქნება დღემდეც არის დარჩენილი, უმეტესი ნაწილი კი მოსპობილა. 1860 წლებამდე კი მრავლად იყოფო და უმეტესი ნაწილი ქვების წარწერებისა **VXIII** საუკუნის ნახევარს ეკუთვნოდაო. ე. ი. იმ დროს, როცა ქართველ კათოლიკებმა ქართული ენა კარგად იცოდნენ, როცა ამის ხსოვნა მათ ჰქონდათ. რაც შეეხება კონსტანტინეპოლის ქართველთ კათოლიკეთ მოკრებას, ეს შეეხება 1770 წლამდე. ამ წელს შემდეგ სტამბოლში ქართველ კათოლიკეთაგანი არავინ გარდასახლებულა, ამ ხნის წინეთ კი ძრიელ ბევრი, თითქმის საქართველოს ყველა კუთხიდგან მიდიოდნენ იქ ქართველი კათოლიკენი. ესენი მისვლისთანავე ეთვისებოდნენ კათოლიკეთ წესებს, ტანთსაცმელს, ზნეს, ხასიათს, ლაპარაკს და სხვა. ასე რომ, რაც დღეს კონსტანტინეპოლში სომეხთ კათოლიკენი არიან მათი მესამედი ქართველ გვარის კათოლიკეთაგან შესდგება. ამას ამტკიცებენ თვით კონსტანტინეპოლის სომეხთ კათოლიკეთ უმრავლესობის სახის მოყვანილობა, ქართველ შთამომავალთ თქვენ როგორც შეხედავთ თუ არა, მაშინვე იცნობთ რომ იგინი სომხის ჩამომავალნი არ უნდა იყვნენ, რადგანაც იგინი არ გვანან კონსტანტინეპოლის არც გრიგორიან სომეხებს და არც კათოლიკებს, ერთის სიტყვით, ეს მათში ისე აშკარა არის, როგორც დღის ნათელი. ძლიერ ხშირად და მრავლად ნახავთ ისეთ სომეხთ კათოლიკეთა, რომელნიც ერთის შეხედვითვე გამცნევენ, რომ ის ან ქანის შთამომავალი უნდა იყოს და ან სხვა რომელიმე ასეთის სილამაზით შენიშნულის ტომის.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ კონსტანტინეპოლში,

VXIII საუკუნის ნახევარს, ქართველ კათოლიკებთ გარდა ძრიელ მრავლად სცხოვრობდენ ქართველ მაჰმადიანები, რომლებთაგანი ზოგნი მუშები იყვნენ, მენავენი, ხელოსნები და ვაჭრებიც. იყვნენ ფაშები და სხვა ასეთი კაცნი, რომელთაც სახელმწიფო სამსახური ეკავათ. იყვნენ თვით ქართველთ ხოჯები, მოლები, ყადები და სხვა ამ გვარნიც. ქართველ მაჰმადიანებს გარდა მართლმადიდებელ ქართველნიც მრავლად იყვნენ, მართლმადიდებლებში ერივნენ თავადნი და აზნაურნიც, ხშირად სამეგრელოს, გურიის და აფხაზეთის მთავრის შვილებიც ერივნენ, ქართველი ქალებიც მრავლად სცხოვრებდნენ: სცხოვრებდნენ აგრეთვე ქართველთ მოძღვარნი, ბერნი-არქიმანდრიტნი და ეპისკოპოსნიც. თვით სულთანის სახლიც საესე იყო ქართველის მოსამსახურეებით. ყველა ამათში მაშინ ქართული ენა შეურყევლად სუფევდა, ყველა ქართულად ლაპარაკობდა. დღეს იქ ამ ქართველთ შთამომავალთა ცნებაც აღარ იციან მისი, რომ ოდესმე იგინი გურჯების შთამომალნი იყვნენ. ერთის სიტყვით, ერთის საუკუნის განმავლობაში ამოადენა ქართველობამ დაკარგა თავისი დედა ენა და ვინაობა. ქართველ კათოლიკებმა ქართული ენა და გვაროვნება დაკარგეს ოსმალთა ბოროტის მძლავრის გავლენის ქვეშ. ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა და გვაროვნობა დაკარგეს ოსმალთავე სჯულის ზეგავლენის წყალობით, ისლამის და სახელმწიფო ენის საჭიროებით.

ქართველ მართლმადიდებელთა ქართველობა და ქართული ენა დაკარგეს ბერძნების ზეგავლენით, მათის კავშირით, ეკკლესიის ენის წყალობით, რადგანაც მათ ბერძნების ეკკლესიებში იწყეს სიარული და იქ კი ყოველთვის და ყველგან ქართველთათვის სულ ბერძულს ენაზედ სწარმოებდა წირვა ლოცვა, აღსარების თქმა, ქორწილი, დასაფლავება და მონათვლა. ამას ცხადათ ამტკიცებს დღემდე მათში დაშთენილი ქართველი გვარები. **XVIII** საუკუნეში, გაბერძნებული ქართველის შვილი მე თვით ვნახე, რომელმაც ამ საგანზედ ილაპარაკა და ეს გაბრძნებული ქართველი გვარადაც

ქართველიშვილი იყო. ასე და ამ გვარად კონსტანტინეპოლის ქართველებს ისლამმა, კათოლიკობამ და თვით მართლმადიდებლობამაც ყოველივემ შექამა.

ერთის სიტყვით, ჩვენი ქართველობის ფარსაგათ არც ერთი სჯული არ გამოგვადგა, ყველამ ჩვენს ტომს უწყო კბენა და ჩაყლაპვა. ამაზედ ითქმის: — „საითაც გავიქეციოთ იქით წავიქეციოთ“, სადაცრა სარწმუნოების ბადეში კი გავყავით თავი, ყველგან მის მეოხებით დავკარგეთ დედა-ენა, გვაროვნობის ცნობა და სხვა. კმარა დავასახელოთ თუნდ ის გარემოებაც, რომ კონსტანტინეპოლის სომხებში ზ სხვებშიაც ძრიელ მრავლად ნახავს კაცი თვით საქართველოს სამთავროების მთავრის შვილების მეგვარეებს, მაგალითებრ როგორც დადიანი, შარვაშიძე, ერისთავებს და სხვებს. დადიანებს ოსმალეთში ხომ დღესაც დიდი ადგილი უკავიათ და სომხები არიან. ასე და ამ გვარად იქ ერთი და ორი მაგალითი არ ყოფილა ამ გვარი. ეს არამც თუ XVIII საუკეში იყო ქართველთ შორის, არამედ ასეა დღესაც და მთელს ოსმალეთში გაფანტულია ქართველები რომელთა რიცხვით 100 ათასამდე აღის. დღეს ყველა ესენი ქართულს ენაზედ ლაპარაკობენ, მაგრამ მათი პატარები კი ივიწყებდენ ქართულს ენას და როგორც ძველად, ისე ამათაც ამ რამდენიმე ხნის განმავლობაში მთლათ დაავიწყდებათ ქართული ენა, ოსმალოს ძლიერება შესქამს ამას. დღემდე თუ კი არს სადმე ქართველებში ქართული ენა ეს იმის წყალობა არს, რომ ესენი ახალი გადასახლებულნი არიან და დედა ენა კიდევ ახსოვთ, გავა მცირე დრო, თუნდ 50—60 წელი და ქართული ენაც მოისპობა მათში, ძირიან ფესვიანად ამოვარდება.

კათოლიკეთ ძმობის ისტორია საქართველოში.

ქართველ კათოლიკებს ძველადგანვე შეუგნიჯთ მნიშვნელობა ურთიერთ შორის პატივისცემის და სიყვარულისა, ამის მისაბამს სახელმძღვანელოდ მათ წინ სარკედ ჰქონიად ეყრობის ერთა ძმობათა ცნობანი, სადაც და მართლაც კა-

თოლიკებთ შორის ასეთი ძმობა ძველადგანვე დაარსებულია. საქართველოში ქართველ კათოლიკებს პირველად ძმობა 1701 წელს შეუდგენიათ და დაუარსებიათ ქ. თბილის. ამ ძმობის წესდების დასაწყისი აი ასე იწყება:

„წესი ძმობისა, რომელი განწესდა საქართველოს შინა, წელსა ათას შვადას და ერთსა, პირველად სულიერი ძმობა განწესდა ამ ქვეყანასა შინა სამ რიგად, მამაიოსებისა, ზიარებისა და სავარდისისა და რამეთუ მკირედ იყვნენ მართლმადიდებელნი ამა სამთაგან, სავარდისისას ძმობა განწესეს თფილისს ქალაქსა და გორსა შინა. და წელსა ათას შვიდას ორმოცდა ხუთმეტს, ქვეყნისაგან პატრებს ექსორია უყვეს და გორსა შინა ძმობა ესემოიშალა და წელსა ათას შვიდას სამოცს პატრი მთავარ უჭროსმან პატრი ანდრიამ პალერმელმან მეორედ განაახლა და პირველს დაუწერა ამ წიგნსა ზედან სამოცნი ძმანი და დანი დაწერნეს ამ ყოვლად წა სავარდისის ძმობისა შინა იესო, მარიამ და იოსების საფარველს ქვეშა და ჯეროვნად რამეთუ იესო არს მაცხოვარი ჩვენი ყ-დ წ-ში და მარიამ მოწყალების დედა ჩვენი და წმიდა მამა იოსები შუამდგომელი ჩვენი, ესენი ამა სიკაცხლეში და საუკუნოდ ჩვენი სასოება და სიყვარული იყვნენ და პატრონობამან მათმან ჩვენ დაგვიფაროს სულთა და ხორცთა ყოვლისა განსაცდელისაგან ამინ“.

შემდეგ, მეორე თავში აწერილთ მიზეზი თუ რისთვის განწესდა ძმობა, აი სათაურიც „რამდის მიზეზისათვის განწესდა ძმობა ესე“. მეორე თავი მოგვითხრობს ძმობის წევრთ მოვალეობას, ძმობის მნიშვნელობას. ნამეტურ მას, თუ ძმობაში ჩაწერის შემდეგ რას უნდა ემსახურებოდეს ყოველი მათგანი, ასეთი ძმობა კათოლიკებს საქართველოში თფილისში ჰქონიათ დაარსებული, გორს, ქუთაისს და ახალციხეს. ამ ძმობის მომდინარეობა თფილისს, გორს და ქუთაისს დღემდე არსებობს და ყველა კათოლიკს სამღრთო ვალად მიიჩნია, რომ ამ ძმობაში ჩაეწეროს და ამისთვის მხვედრი ფულიც შეიტანოს. ამ საშუალებით შეკრებილი ფული ხმარდება და

რიბ კაცთა შვილების განათლებას და ლატაკთა და შეუძლოთ დასახმარად. აღსანიშნავია ის კეთილი გარემოებაც, რომ ძველადგანვე ამ ძმობის საშუალებით ბევრ გაჭირებულს კაცს შველვებია, ბევრი გვემული და სნეული მორჩენილა, ბევრს განწირულს და ყელგამოჭრილ კაცს უხსნია თავი, ბევრი ქალწული ქალი დარჩენილა თავის სილატაკის დროს სუფთათათ, ბევრი ობოლ-ობერი გამოზრდილა, მოკლედ რწმუნებას გახსენოთ, რომ მეტად დიდი, ბევრი სიკეთე დათესილს და დაფანტულა ამ ძმობისაგან საწყალ ხალხში.

აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ასეთ დაარსებულ ძმობას რატომ ქართველნი კი არ აქცევდნენ ყურადღებას, რატომ ქართველთ შორის კი არ იყვნენ ისეთნი, რომ ქართველ კათოლიკეთათვის მიებაძნათ და მათაც შეედგინათ ძმობა რათა მით დახმარებოდნენ ქართველ ლატაკებს. საოცრება არის ჩვენი ძველების ასეთი გულგრილობა, მაგრამ ქართველები აბა რაში არა ვართ გულ-გრილნი, ყველაფერში.

„ოღონდ მამათგან დაშთომილი მამული ვჭამოთ

და ჩვენთ მრყვასთა, ჩვენთ ნაძესავთ ძმათ ცილი ვწამოთ“.

ეს იყო ჩვენი საქმე, ამას მივსდევდით და ძმობის შესადგენად ვიღვას სცალოდა. ძველად კი არა და ასეთი ძმობა ჩვენ, ქართველებს დღესაც გვენატრება. თვით დღევანდელი ძმობა ქსე „კონგრეგაცია, პ. ხარისჭირას შვილისაგან შედგენილი ჩვენში საყურადღებოთ უნდა იყოს გამხდარი, რადგანაც ჩვენ ქართველთ მთელს საქართველოში ერთი ასეთი ძმობაც არ გვაქვს დაფუძნებული.

ქართველ კათოლიკეთ მოსპობა სხვა და სხვა სოფლებში.

კათოლიკენი მოიხსენებიან შემდეგ ადგილებში, რომელთა ხსენება და შთამომავალნი ამ ადგილებში დღეს აღარაფერს სცხოვრებს.

თეჯავში, მოხსენებულ არიან XVIII საუკ. ნახევარს, იქ სხვა კუთხილამ მოსული კი არა, არამედ იქაური მცხოვრები.

ავჭაღას, მოხსენებული არიან ხსენებულსავე საუკუნის ნახევარს. დღეს ავჭალას აღარავინ არის.

მცხეთას, მოხსენებულია XVIII საუკ. ამასვე ასაბუთებს მცხეთელის იეზუაანთ გვარის სიგელი, რომელიც მიუციათ XVIII საუკ. იეზუაანი მცხეთის საპატრიარქო ყმანი ყოფილან. დღეს აქ აღარავინ არის დაშთენილი.

ახაღჭაღაქს, მოხსენებულნი არიან XVIII საუკ.

ხანდაკს, მოიხსენებიან აგრეთვე, დღეს აქ აღარავინ არიან.

კარაღეთს, მოიხსენებენ XVIII საუკ. გორის კათოლიკეთ მღვდლები, დღეს აქ აღარავინ არის დაშთენილი.

ტუფიაგს, მოიხსენებიან ლათინის პატრებისგან, დღეს აქ აღარავინ არის დაშთენილი.

მეჭვრის ხეგს, მოიხსენებენ აგრეთვე, დღეს იქ აღარავინ არის.

დუშეთს, მოიხსენებენ აგრეთვე XVIII საუკ. დამდებს, დღეს იქ ძველის მცხოვრებლის არავინ არის. ორ კომლს კო ასახლებენ ახალ მისულებს.

ცხინვაღს, XVIII საუკუნის ნახევარს 25 მოსახლე იყო, დღეს კი ერთი მოსახლეც აღარ არის.

რუის, მოიხსენებიან რუისელი კათოლიკენი XVIII საუკ. დღეს იქ აღარავინ სცხოვრებს.

პატრაგეთს, მოიხსენებენ ლ. ისარლოვი, მაგრამ დღეს იქ კათოლიკის აღარავინ არის.

ზუგდიდს, XVIII საუკუნეში, რამდენიმე კომლი სცხოვრებდა მეგრელ კათოლიკების, რომელნიც კათოლიკობასთან XVII საუკუნის დასაწყის იქმნენ დაკავშირებულნი, მათში თავად აზნაურებიც ერივნენ. ზედმიწევნით ვიციით, რომ მაშინ სამეგრელოში, მეგრელებთ შორის 5000-მდე იყო კათოლიკობის პატავის მცემელი რიცხვი. ხოლო შემდგომ იქ ეს

ისე შემცირდა და მოიხპო, რომ დღესაც ზუგდიდში კათო-
ლიკის სარწმუნოების აღარვინ უნდა იქმნეს, ამათი ეკლესიაც,
რომელიც XVIII საუკუნის დამდეგს იქმნა აღგებული. დღეს
იქ მისი ნიშანიც აღარ არსებობს. სხვა და სხვა ცნობებით
სჩნდება, რომ სამეგრელოს და აფხაზეთის კათოლიკენი სულ
ევროპისკენ გაფანტულან, რადგანაც თავიანთ ქვეყანაში იგი-
ნი უღვევიათ.

აწუგურში, კათოლიკენი გამრავლებულ იყვნენ XVII საუკუ-
ნი მათ საკუთარი ეკლესიაც ჰონიათ, დღეს კი აღარავინ არის
დაშთენილი.

ასზინძას, XVII საუკუნის ნახევარს, მრავლად სცხოვრე-
ბდენ კათოლიკენი, დღეს იქ აღარავინ არის დაშთენილი.

კლდეს, სცხოვრებდენ XVIII საუკუნეში, დღეს აღარა-
ვინ არის.

აზურგეთს, სცხოვრებდენ XVII საუკუნას ნახევარს, გუ-
რიას კათოლიკეთ რიცხვი 5000-მდე აღიოდა, გურია-სამე-
გრელოში კი 10,000 მდე იყო. XVII საუკუნის დამდეგს,
გურულებმა აზურგეთიდან პატრები სდევნეს, მათი ეკლესია
დააქციეს და კათოლიკეებიც სტანჯეს სასტიკათ, რამაც სრუ-
ლიად მოსპო კათოლიკობა გურულებში. შემდეგ, ანუ XIX
საუკუნის დამდეგს, იქ რამდენიმე კათოლიკეთ ოჯახნი გადა-
სახლდა მესხეთიდან და ესენი დღესაც სცხოვრობენ.

ატოცს, სცხოვრობდენ XVIII ს., დღეს აღარავინ არის.

ხელთუბანი, სცხოვრობდენ კათოლიკეები. თვითონ თავადი
თუმანიშვილებიც, დღეს ხელთუბანში კათოლიკების გლეხ-
თაგანი არვინ არის დაშთენილი.

ადი, (სოფელი) მოხსენებულ არიან XVIII საუკუნის
გასვლამდე. აღარავინ არის დღეს.

ადაშენდა, მოხსენებულ არს XVIII საუკუნეში. აღარავინ
არის დღეს.

ჩახოკი, აგრეთვე მოიხსენიებიან ჩიხორელი ვაჭრები—მე-
ჩიოც კი. დღეს აღარავინ არის.

რუისი, იყვნენ XVII საუკ. დღეს აღარავინ არის.

სხვა სოფლებშიაც ყოფილან კათოლიკენი, მაგრამ ჩვენ მათი ცნობა არა გვაქვს. აღსანიშნავია რომ ზემო ხსენებულ სოფლებში დღეს ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალნი აღარავენ სცხოვრებეს, მოსპობილია ყოველგან ამათი კვალის ნიშან წყალიც კი.

რადგანაც ეს წიგნი ჩვენ „საქართველოს დაკარგულის სოფლებით“ დავასახელებთ, ამიტომ ეხლა აქედამ მოვიყვანთ შემდეგ სიას.

მთელი სამცხე-საათაბაგო 1627 წლამდე შესდგებოდა ერთს ვრცელ სამთავროდ, რომელიც თავის საზღვრებით ნახევარ საქართველოს უდრიდა.

მთელს კუთხეს განაგებდა ათაბაგი. იგი ოსმალეთს ექვემდებარებოდა და ხარჯს აძლევდა, თავის სრული ავტონომია აქვდა. მისი ავტონომია 1628 წ. გაუქმდა ძირიან-ფესვიანად.

მთელი სამცხე-საათაბაგო შესდგებოდა ცამეტის საეპისკოპოზო კათედრისაგან. ცამეტი მღვდელ-მთავარნი განაგებდენ, ყველა იგინი მცხეთის კათოლიკოზს ემორჩილებოდნენ.

მთელს ამ ვრცელს კუთხეში XVII საუკუნის ნახევრამდე იქნა 5000-მდე დიდი და პატარა სოფლები. ყველა ამ სოფლებში სახლობდა ქართველი ტომის ერთ, ქართულს ენაზედ მოლაპარაკენი. ყოველივე მთა, ბარი და ნაშთი ქართველების საკუთრებას შეადგენდა. იმ დრომდე მარტოდ მესხეთსა და ჯავახეთში ჩილდირამდე ერთი მილიონი ქართველობა ესახლა.

მთელი ეს ვრცელი კუთხე 1629 წ. ოსმალეთს დაემორჩილა სასტიკათ, მოიშალა ათაბეგობა და განწესდა ფაშობა. ამ დღედამ მიეცა აქეთ ქართველობა ვრდომილებას, ქრისტიანობის დაცემა და ისლამის ვრცელება, ქართული ენის მოსპობა და ოსმალური ენის ვრცელება, ქართული ნაშთების დაქცევა და ოსმალთა ჯამეების კეთება. ასე რომ 200 წლის განმავლობაში ქართველებმა დავკარგეთ ნახევარი საქართველო, მასში მდებარე ქართველთ სოფლები, ქართველთ ხალხი და მასთან ქართული ენაც.

უნდა მოგახსენოთ, რომ მე, მთელი იამ ვრცელი კუთხის სოფლები და ხალხი ჩვენთვის დაკარგულად მიმაჩნია. მართალია, ზოგს სოფლებში ქართული ენაც არსებობს, მაგრამ მით ფარსაგი მაინც არა არს-რა ჩვენთვის, რადგანაც ოსმალთა სასულიერო წოდების წყალობით თვით ამ ქართული ენის ხალხი მათ ისე ეჯავრებათ, ისე სძულთ, რომ მასზედ უსასტიკესი აღარა შეიძლება-რა! ასეთ ხალხში რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს ქართული ენის არსებობას, არაფერი, სულ უბრალო მნიშვნელობა, იგი ჩონჩხია უსულო კაცისა. მართალია ენა ქართულია, კიტყვებიც ქართულად ისმის, ბევრს ალაგას სუფევს მათში ქართული ენა მქიდროთ და ეს ენა მათში დიდხანს არც ამოვარდება, მაგრამ საქმე ეს კი არ არის, საქმე ის გახლავსთ, რომ მათში ზიზღი არ არსებობდეს ქართველობის და საქართველოსი. ქართულს ენას თუ ხმარობენ იგინი, ხმარობენ მხოლოდ მიტომ, რომ სხვა ენა არ იციან, ოსმალური და ან თათრული რომ იცოდენ, მაშინ იგინი ქართულად ხმარსაც არ ამოიღებენ. არ იფიქროთ, რომ ესენი ქართულ ენას ინახავდენ როგორც მამა-პაპურ ენას, ქართულს, არა. ეს რომ ასე გახლავსთ, ამას აჩენს ის გარემოებაც, რომ მათში ქართული ზოგ ალაგას მთლათ ამოვარდა, სოფლებიც კი დაიკარგა და მათი ქართული სახელებიც.

300 სოფელი იყო მესხეთს, ცოტა მეტ-ნაკლები აქ მოისპო ქართველობა, მოისპო ქართული ენა, ზოგ სოფლებსაც შეეცვალათ სახელები თათრულად.

350 სოფ. იყო ჯავახეთს, ასევე მოხდა აქაც—დაიკარგა ბევრ ალაგას ქართული ენა, სოფლებსაც შეეცვალათ სახელები.

500 სოფელი იყო არტაანს, აქაც ასევე მოხდა, ქართველობა გათათრდა, ენა დაეცა, ქართული სახელებიც მოისპო, სოფლის სახელებიც დაიკარგა მთლად.

300 სოფელი იყო შავშეთს, მოისპო აქაც ქართველობა, ენა, სოფლის სახელებიც და მით დაიკარგა ყოველივე.

200 სოფ. იყო ერუშეთს, აქაც მოისპო ყოველივე, დაეცა ენაც, მთლად ამოვარდა ქართული ენის სისინი.

300 სოფ. იყო კლარჯეთს, აქაც ასევე მოიხპო ქართული ყოველისფერი.

500 სოფ. ლაზისტანს და ჭანეთს, უმეტესად მოიხპო ქართული სახელები და რაც დარჩა ისიც მოიხპობა.

250 სოფ. თორთომისკენ იყო, აღრიდგანვე მოიხპო აქ ქართული ენა და ქართველობა, დაეცა, დაიკარგა ყოველივე.

300 სოფ. იყო კარისკენ, ყოველივე მოიხპო და დაიკარგა ქართული ენის, სოფლების სახელები მთლად.

500 სოფ. მეტი იყო საბერძნეთის და სომხეთის საზღვრებამდე, ამ სოფლის ხალხთათვის ორი ეპარქიაც არსებობდა: ბანელის სამწყსო და ბანის ეპისკოპოსი და ანელის სამწყსო.

სხვა და სხვა კუთხეებიც არის აქ მოხსენებულ კუთხეებს გარდა, სადაც ქართველობის ყოველივე მოიხპო, დაიკარგა. სოფლებს ისე შეენაცვლათ სახელები, რომ ქართულის მათ აღარა სცხიათ-რა. ქართული ენა არსებობს მთელს ბათომის ოლქში და ართვინისაში კი ნახევარს ნაწილს. მესხეთსა და ჯავახეთში 65 სოფელი არსებობს, ამათ გარდა არის ისეთი კუთხეები ოსმალეთის საქართველოში, სადაც აქა-იქ ქართველ მაჰმადიანებს შორის ქართული ხმები გაისმის. ბათუმის და ართვინის კუთხის სოფლებს აქვე დავასახელებთ, სადაც ქართული ენა არსებობს:

40 სოფ. კინტრიშისა და ქობულეთისაკენ, სადაც ქართველი მაჰმადიანები სცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ. მე ვიყავ აქ.

92 სოფ. აჭარაში არის, სადაც ლაპარაკობენ ქართულ ენას, ვიყავ აქაც.

120 სოფ. ზეგანს, სადაც ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე.

42 სოფ. ლივანას (ლივანის ხევი), ლაპარაკობენ ქართულად.

35 სოფ. მაჭახელს, ლაპარაკობენ ქართულად.

32 სოფ. მურღულის ხეობაში, ართვინის ოლქი.

18 სოფელ შავშეთს, სადაც ქართულად ლაპარაკობენ, და დანარჩენში კი ამოფარდა ყოველივე ქართველობის.

26 სოფ. იმერხევს, სადაც ლაპარაკობენ ქართულად.

53 სოფ. მესხეთს და ჯავახეთს, სადაც ქართველი ქრისტიანები სცხოვრებენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

20 სოფ. ართვინის ახლო-მახლო სოფლებიდან ს. ბნათა და ქილი მთიდან შეყოლება, ბევრში მოსპობილა მთლად.

20 სოფ. ჯავახეთს და მესხეთში, სადაც ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრებენ.

25 სოფ. არჯევანიძიანთ და სხვათა ხეობაში, ოსმალეთის სამფლობელოს.

26 სოფ. პარხალს და სხვ. ოსმალეთის სამფლობელოს.

10 სოფ. ოლთისისკენ ასახელებენ. მე ესენი არ მინახავს.

ბევრს კიდევ სხვა სოფლებს ასახელებენ, როგორც რუსეთის იმპერიის სამფლობელო საქართველოში, ისევე ოსმალეთის საქართველოშიაც, რომ იქ თურმე ქართველ მაჰმადიანთ შორის არის ისეთი ხეობანი და მასში მდებარე სოფლები სადაც თურმე ქართულად ლაპარაკობენ. ასეთ ქართველთ რიცხვი დღეს იქ 300.000 ათასამდე ავა. 150 ათასი 1879—80—81 წ. გადასახლებულნი და დანარჩენი იქ მოსახლენი, ანუ ძველადგანვე საქართველოს ადგილებზედ მდებარენი, ხოლო ოსმალეთის ხელში მომწყვდეულნი.

ღიახ, ეს შეიძლება ასე იყოს; რომ იქ ქართული ენა არსებობდეს და ამას ისიც ასაბუთებს, რომ მთელს ქორიხის ხეობაში დღემდე, ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა არსებობს. ღიახ, ეს თუმცა ასეა, მაგრამ თვინიერების მათში ჩვენ ყოველივე დამხობილად მიგვაჩნია და როგორც ერთი და ორი კუთხე დავკარგეთ და მასში მცხოვრებ ქართველი ხალხი, ენა და სოფლის ქართული სახელები, ისევე ამ ხსენებულ კუთხეებს მოველინებათ და გულ დაწყევტით ვიტყვი, რომ—ყოველივე დაკარგულია ჩვენთვის. სადაც კი დარჩა ქართული ენა, იქ იგი დღეს შემდეგ დაკარგვას მიეცემა, ყოველივე ამოვარდება ისევე, როგორც ეს ამოვარდა ზემოდ მოთვლილ კუთხეებში. ამის დასაბუთებისათვის ჩვენ შორს არ წავალთ. თვალთ წინ გვაქვს თრიალე-

პავლე შაჰყულიანი (ჭილიმუზაშვილი)

1769—1855 წ.

Павель Шагуловъ былъ сильный словомъ, былъ неутомимый проповѣдникъ Слова-Божія. Знатокъ языковъ Латинскаго, Итальянскаго, Турецкаго, Армянскаго и Грузинскаго, какъ Пентиглоттъ переводилъ сочиненія на грузинскій языкъ полезныя для христіанъ.

П. Иоселіани.

პავლე შაჰყულიანის ძველი გვარი ჭილიმუზაშვილია. მათი წინაპარი ქართლში ყოფილან, შემდეგ სამცხეს გარდასახლებულან, შაჰყულაშვილები იქა სწოდებოდათ; ამ გვარის წევრი დღეს ქართლშიაც სახლობენ. ეამთა ვითარების მეოხებით, ჭილიმუზაშვილები ჯავახეთში კათოლიკის სარწმუნოებას დაუკავშირდნენ. წინათ რომის ქართველთ კათოლიკეთ ირიცხებოდნენ, შემდეგ სომეხთ კათოლიკეთ ტაბიკონზე გადავიდნენ და დღეს სომეხ კათოლიკეთ ირიცხებიან. პ. ჭილიმუზაშვილს სომხურად შაჰყულიანიც ეწოდებოდა, ოსმალურად შახ-სულთანი, ლათინურად სკიაგლუნტი, რუსულად შაჰყულოვი. ამათ გვარს ზოგნი ჯინაშვილათაც ასახელებენ. ამ უკანასკნელ წლებში კი ჩვენ დანამდვილებით შევიტყეთ, რომ მათი ძველი გვარი ჭილიმუზაშვილი ყოფილა.

პავლე შაჰყულიანი დაიბადა 1770 წ. ქ. ახალციხეს. მისი მშობლები ახალციხის მოქალაქედ ირიცხებოდნენ, მამას

ალექსანდრე ერქვა, გარდაიცვალა 1807 წ. და დედას ანა, გარდაიცვალა 1807 წელს. ამათ წინაპართ გვარი მოხსენებულა 1705 წ. ერთ კათოლიკეს ეკკლესიის მაზიარებელთ გვარების მოხსენების წერილში. ეს ცნობა, ამ ბოლოს დროს, მოიპოვა პატივცემულმა მოძღვარმა ვინმე მესხმა. აქამდის მრავალნი იტყოდნენ და სწერდნენ, რომ საქართველოში, მაზიარებელთ გვარების ანუსხვა და წერა, ქართველ სამღვდლოებამ სულ არ იცოდაო, ასევე ბრძანებდნენ მონათვლის შესახებ, მაგრამ ეს მტკნარს სიცრუეს წარმოადგენს, რადგანაც ჩვენ მოვიპოვეთ მონათვლის ისეთი წერილებიც კი, რომელნიც XVII საუკუნის ნახევრიდამ მე-XXIII საუკუნის დასაწყისამდე უწევენ. დრო და გარემოება ბევრს კიდევ სხვა მასალებს აღმოაჩენს, რაიც ცხად ჰყოფს ბევრ ცნობას, რაც კი აქამდე ბურუსით იყო მოცული.

პ. შაჰყულიანმა პირველ დაწყებითი სწავლა მშობლებთან მიიღო, ახალციხეს, იმ დროს ახალციხის და მის თემის ქართველ კათოლიკეებში ყოველგან ქართული წერა-კითხვა სუფევდა, ყველა ქართულს წერა-კითხვას სწავლობდა, რადგანაც ყველა იგინი ქართველ ტომს ეკუთვნოდნენ, ქართულს ენას მათში დიდი მშობლიური ადგილი ეკავა და მიტომ მტკად კარგათაც ასწავლიდნენ იმ დროის კათოლიკეთ ბავშვებს თავიანთ დედა-ენას, ეს ცხადათ ეტყობათ ყველას და ნამეტურ პ. შაჰყულიანს. შინაურ სწავლის შემდეგ ახალციხის ივანე ნათლის-მცემლის ეკკლესიის სკოლაში უსწავლია, მერე სტამბოლს წაუყვანიათ და 1776 წ. რომს წასულა, პაპის ბრძანებით „პროპაგანდოს“ სასწავლებელში მიუღიათ.

1788 წ. „პროპაგანდოს“ ფიცს აძლევს, რომ იგი იქნება ერთგული მოწაფე წევრი „პროპაგანდოსი“ და კათოლიკების. სჩანს, რომ პ. შაჰყულიანი სასწავლებელში 1786 ან 87 წ. უნდა შესულიყოს მოწაფეთ.

„პროპაგანდოს“ სასწავლებელში პ. შაჰყულიანი პირველი მოწაფე ყოფილა. იგი ყველა გაკვეთილებს ჩინებულათ სწავლობდა, გაკვეთილებს გარეშე მას დიდათ უყვარდა ის-

ტორიული წიგნების კითხვაც. მაშინ საქართველო რომის სასულიერო წოდების წინაშე საყურადღებოდ იყო გამხდარი, იგინი საქართველოს ამბებს გაფაციცებით ეძებდნენ, კითხულობდნენ და სწავლობდნენ, მაგრამ ასეთი ცნობები კი მაშინ იშვიათი იყო, ამიტომ ხშირად თვით პროპაგანდობით ახალგაზრდა პ. შაჰყულიანიც კი მოუთხრობდა თავის უფროსებს საქართველოს ამბებს. მას ბევრი რამ საინტერესო ცნობებზე გარდაუცია ხოლმე რომის მოძღვართა და მოგზაურთათვის. 1795 წ. ამაღ სწავლა დაამთავრა. მის სწავლის მოწმობაში მოიხსენებენ ვითარცა კარგს მოწაფედ ყოფილს, მაგალითებრ ლათინურად შემდეგი სიტყვები მოჰყავს: „optimus in omnibus“: ძრიელ კარგი ყველაფერში. მართლაც და იმ დროს პ. შაჰყულიანი რომ კარგი მოსწავლე არ ყოფილიყოს, უამისოდ ამას ქართველი კაცი 1795 წ. ვერ მიიღებდა.

პ. შაჰყულიანი სწავლის გათავების უმაღ, რომშივე იქმნა ბერათ აღკვეცილი 1795 წ. რასაკვირველია ლათინოს ტიბიკონზედ. ამის დროს, რომში სხვა ქართველთ შვილებიც სწავლობდნენ, მაგალითებრ, როგორც ანტონ ხუციშვილი, რომელმაც სწავლა 1791 წ. დაამთავრა და პ. შაჰყულიანთან ერთად დაბრუნდა საქართველოში.

„პროპაგანდაში“ ქართველებზე უპირატესათ სომხები იყვნენ დაყენებულნი. იქ ქართულ ენასაც ასწავლიდნენ, მაგრამ იმდენად, რაც კი მათ მქადაგებლებს გამოადგებოდათ. სომხურ ენას და მწერლობას კი დაწვრილებით ასწავლიდნენ, რადგანაც სომეხ კათოლიკეთ რიცხვი იმ დროს ევროპაში დიდი იყო. მათთვის განცალკევებული ტიბიკონიც არსებობდა, კონსტანტინებოლში დიდი რიცხვი იყო კათოლიკების, მათ საკუთარი ეპისკოპოსიც ჰყავდათ; 1744 წ. სომეხ კათოლიკეთ კათოლიკოზიც ამოირჩიეს. რომის სამღვდულოების წინაშე ესენი ისე იყვნენ დაწინაურებულნი, რომ თვით XVII საუკუნის ნახევარს, რომში პაპის ბრძანებით, რამდენიმე ტომი დაიბეჭდა სომხურს ლათინურს ენაზედ. სომეხთ კათოლიკეთ ეკკლესიის და ტიბიკონის შესახებ. ამ ტომებში

ბევრი რამ ცნობები მოიპოვება საქართველოს შესახებაც, მეტადრე ქართველთ მეფეების მიწერ-მოწერა პაპებთან. გარდა ამისა 1711 წ. დაიბეჭდა რომში ვრცელი სომხურ-ლათინური ლექსიკონი რამდენიმე ტომად, რაც მაშინ ერთობ ძვირად დაჯდებოდა; მაგრამ სომეხთ რიცხვის სიმრავლემ და საჭიროებამ გამოიწვია დიდის ხარჯის ატანა და ასეთი ვრცელის შრომის ბეჭდვაც.

სომეხ კათოლიკეთ სიმრავლის ქვეშ დაჩრდილულნი იყვნენ ქართველ კათოლიკენი. ევროპაში სომეხთა მრავლად ცხოვრებამ, ვაჭრობამ და წარმატებამ რომის პაპების წინაშე სომხის გვარის მნიშვნელობა და ღირსება კარგის თვისებით გადასჭიმეს; უკანასკნელ, სომეხთ კათოლიკეთა მხითარისტების ძმობამ ხომ ნათელი მოჰფინა სომხის გვარს. კავკასიის ქრისტიან კათოლიკებთ შორის ყველაზე დიდის უფლებით სომეხ კათოლიკენი იყვნენ დაჯილდოვებულნი. ამ გარემოების მეოხებით, საქმე ისე ოსტატურათ მოეწყო, ქართველთ კათოლიკეთ გვაროვნობის პირობები ისე დაიხვანჯა, რომ ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნობის ყლაპიები ანუ დამკარგავნი თვით ქართველთ გვარშივე, ქართველ კათოლიკებშივე სჩანდნენ. ამას ის გარემოებაც-კი უწყობდა ხელს, რომ „პროპოგანდის“ და სხვა კათოლიკეთ სასწავლებელში სომხურ ენას და მწერლობას ნამდვილ სომხის გვარის კათოლიკის გარდა, სხვა გვარის შვილებსაც-კი ასწავლიდნენ, მეტადრე ქართველთ. ქართველთ ისე ამზადებდნენ სომხურ ენასა, ისტორიასა და მწიგნობრობაში, სომეხთ მსწავლულთ მათზე ისეთი ზე-გავლენა ჰქონდათ, რომ უკანასკნელ ქართველთ ძენისრულად კან-გამოცვლილნი გამოდიოდნენ, თვით ქართულ გვარსაც-კი იცვლიდნენ და გადაგვარებულები ჩამოდიოდნენ საქართველოში.

სწორეთ ასეთ კან-გადაბრუნებულ ქართველთ გვარის მოძღვართაგან დაიბადა ისეთი აზრები და გავრცელდა ცრუ შეხედულება, რომ ვითომც საქართველოში, ძველის-ძველადგან კათოლიკების რიცხვი, მხოლოთ სომეხ-კათოლიკეთ გვა-

რისაგან შესდგებოდა, ვითომც ქართულს ენაზე მოლაპარაკე კათოლიკენი, როგორც სომეხ-გრიგორიანები, რომელნიც, ვითომც ჟამთა ვითარების მეოხებით, გვარტომობით ან ენით გაქართველებულან, მხოლოდ სარწმუნოება-კი დაშთენიათ მამა-პაპის. ასეთს შემცდარს აზრს აღგნენ ისეთი ქართველ გვარის დასწავლი მოძღვარნიც, რომელთაც საქართველოს ისტორია ზედ მიწევნით ჰქონდათ შესწავლილი. იცოდენ კარგათ ქართული ენა და ქართულადაც მწერლობდნენ, ლათინურ და სომხურის ენიდამ ქართულს ენაზედ ვრცელს თარგმანბს სწერდნენ, ასეთ პირებს ისტორიული მოსაზრება და მისი ჭეშმარიტი ძიება ისე ჰქონდათ გაუკუღმართებული, რომ მათ სოფლიო კრებების და ქართველთ ეკკლესიის განყოფის ისტორია-კი არ იცოდენ, და თუ იცოდნენ განგებ პირს არიებდენ, რადგანაც ამ ისტორიის ცოდნას თვის სასარგებლოთ ვერ მზერდენ, მასში ვერ ჰპოვებდნენ ისეთ ცნობათ სიმართლეს, რასაც საყოველთაოდ მათი სული და გული ესწრებოდა.

რადგანაც ასეთ მამათა აზროვნებას თავის გასავალი აღრიცხანვე მიეცა, რადგანაც მათმა ძიებამ ზოგიერთის თვალში ჭეშმარიტების სახე და მიდრეკილება მიიღო, ამიტომ ჩვენ ჩვენის აზრით, მოვიყვანთ რამდენსამე ისტორიულს ცნობას, ცნობებს ჭეშმარიტებით დამტკიცებულს, რომელთაცთვით ჩვენს „ქართლის ცხოვრებაშიაც ჰპოვებთ, დაე, ამ ცნობებმა იკამათონ შემცდარს აზროვნებასთან, მათ განსაზღვრონ ჭეშმარიტება სომეხთ და ქართველთ გვაროვნობის შესახებ.

ოგეხსენებათ, რომ ქართველნი და სომეხნი აღრე ერთი ეკკლესიის აღმსარებელნი ვიყავით. ორივე ტომის ეკკლესია ერთოყო, უკანასკნელ მსოფლიო კრების გარდაწყვეტილების მხლები ქართველთ მივიღეთ, სომეხთ კი არ მიიღეს. ამ სახითჩვენ ქართველნი დაეუკავშირდით ბერძნებს, სომეხები-კი გაშორდნენ, სომხის ეკკლესია დარჩა განკერძოებული. ახალ ეკკლესიის წეს-რიგი, ბევრს ალაგას თვით ქართველ-

თაც არ მიიღეს; ამათ სთქვებს: რომ ჩვენ, ჩვენს შამა-პაპის რჯულზე დავრჩებითო. ამისთვის მათ ძალას არაფერ ატანდა. ასეთ ქართველთა რიცხვი იმ ეკკლესიის წილ-კერძად გაქდა, რომლებიც სომხებს ეკავათ. ნელ-ნელა სომხის ეკკლესია ვებს იმაგრებდა, მისი წესები თვით ქართველთ შორისაც იღვავდა ფესვებს, ამ წესების აღმსარებელნი ქართველნიც თავიანთ თავს სომხად სთვლიდნენ, რადგანაც იგინი სარწმუნოებით სომეხთ ეკკლესიას აკუთვნებდნენ თავს.

ასეთ ქართველთ რიცხვი საქართველოში ერთობ დიდი იყო, თვით მთელი კახეთიც-კი. მეათე საუკუნემდის სომხის ეკკლესიის წესებს აღიარებდა, სარწმუნოების ერთობამ სომეხთ მეისტორიეთ წინაშე დაჰბადა ისეთი შემცდარი აზრი, რომ ვითომც კახეთი ძველიდგანვე დიდის სომხეთის ნაწილს შეადგენდა, ვითომც კახეთის მცხოვრებნი სომხის ტომს კუთვნოდნენ, ვითომთ ამას მათი ტიპიც ამტკიცებს, ვითამც ამას თავის დროს ანტროპოლოგიაც დაამტკიცებს, ამად იგინი შრომობენ კიდევ. ასეთ გარემოებას ჩვენმა ძველებმა აღრიდგანვე მიაქციეს ყურადღება და შემოხსენებულნი მხრე შემოხსენებულსავე საუკუნის ბოლოს ძალით იქმნა დაკვირვებული საერთოთ ქართველებთან, ე. ი. მართლ-მადიდებელ ეკკლესიასთან, მაინც შიგა და შიგ იყვნენ ისეთი ქართველნიც, რომელთაც არ მიიღეს ახალი სარწმუნოების წესები; იგინი ეკკლესიის კერძად შეიქმნენ, მათ დაიწყეს სომხური ენის შესწავლა, სომხურს ენაზედ იწყეს ლოცვა, სამღერლონი მათ სომხურს ენაზედ ათქმევინებდნენ აღსარებას და სომხურს ენაზევე ესაუბრებოდნენ. საქმე ისე მოეწყო, რომ სომხის ეკკლესიის წესები ისე დაეპატრონენ ქართველთ სტიქურს და ხორციელს მხარეებს, რომ ქართველთ თამამად იწყეს სომხოზა, გვარების გადაკეთება. ნათლობის დროსაც მათ წვილებს სომხურს სახელებს არქმევდენ, მოზრდილ ყიათა და ქალთაც სასტიკათ უკრძალავდენ ქართველებთან მიქლა.

მოსვლას, ეკლესიასთანაც კი ახლოს გავლას და იქ ლოცვას ზომ უოვლად მიუტევებელს ცოდვად სთვლიდნენ. *).

ასეთ მდგომარეობაში, არამც თუ მარტოდ კახეთში მცხოვრებთ ქართველთ ზოგიერთი ოჯახები მოჰყვნენ, არამედ სამშვილდეს, თვით შუაგულს ქართლს და სამცხეშიაც. აქ მცხოვრებთ გასომხებულ ქართველების უმრავლესობამ თვით ჩვენ დროსაც მოაღწიეს. დღევანდლამდე იგინი ქართულის ენით სცხოვრობდნენ, მათ კაცი ქართველ ტომთაგან ვერაფერ ვერაფრით გაარჩევდა, ვერ გაარჩევდა, რადგანაც, მათი რიცხვი, ქართველის ტომისაგან შესდგებოდა, დღეს-კი მათ შვილებს სომხურს ენას ათვისებენ, გვარებს სომხურად უსხვაფერებენ, უტყუვრად არწმუნებენ, რომ იგინი სომხის შთამომავალნი არიან, რომ დღეს შემდეგ გორის მაზრის სოფელთ ტყვიაველებმა, კარაღფელთა, ნიჩბისელთა, კავთის-ხეველთა, ახალქალაქელთ, ახალ გორელთ, დუშელთ, ზერტელთ, წყნეთელთ, ავქალელთ, ძეგველთ, მეტეხელთ, საგარეჯოელთა, თბილისელთა და კახეთის მრავალ სოფლებში მცხოვრებთ უსათუოდ უნდა შეისწავლონ სომხური ენა და ქართული უნდა დაივიწყონ, რადგანაც იგინი შთამომავლობით სომხები არიან. ცდას თავისი გააქვს და უკუღმართი აზრები ფებს იდგამს. დღეს ჩვენ ვხედავთ, რომ აღრინდელი ქართველი კაცის გვარი ჩუსტიჰამიაშვილი დღეს აღნიანცათ არის გადაკეთებული, მირზაშვილი მირზოგვათ, ნადირაძე—ნადირაგვათ, მენტეშაშვილი—მანთაშოგვათ, სუნდაკიშვილი—სუნდუკიანცათ, მერაბაშვილი—მერაბოგვათ, ყალამქრიშვილი—ყალამქაროგვათ და ვინ იცის კიდევ სხვები რამდენია ენით მოუთვლელნი.

ჩვენ სხვათა ყლაპიობა დიდ საზიზღარ საქმედ მიგვაჩნია, ამიტომ ვიტყვით შემდეგს, რომ საქართველოში XII საუკუნის ნახევარს, სომხეთიდან რამდენიმე კომლი სომხები იქმნა გარდმოსახლებულნი, დავით აღმაშენებელის ბრძანებით და

*) ქართლის ცხოვრება ტ. I ტფ. 1899 წ.

ქართლის სოფლებში დასახლებულნი. ასევე იქმნა XVII საუკუნის ნახევარს, რამდენიმე ასი სული სომეხთა გარდმოსახლდა თბილისში, ამ დრომდის-კი, მათი ხსენება საქართველოში ერთობ მცირე იყო. თუ რამ ნაშთები არსებობს სომეხთა საქართველოში, ყველა ეს ნაშთები XVII—XVIII საუკუნეს ეკუთვნის. ხსენებულთ გარდმოსახლებულების მსგავსავე ვხედავთ XVIII საუკუნეში; მეფე ერეკლეს დროს. ამ მეფის გარდმოსახლებულნი ავღაბარში იქმნენ დასახლებულნი. ერეკლეს შემდეგ, მეფე გიორგის დროსაც იქმნა რამდენიმე სომხის გარდმოსახლება საქართველოში. XIX საუკუნის 1830 წ. ხომ კიდევ მოხდა რამდენიმე ასის სომხის გარდმოსახლება ახალციხისკენ. ნამდვილ სომხის გვარის ძეთა გარდმოსახლების რიცხვი სულ ხუთს წყობას შეეხება. ამ ხუთ გზის გარდმოსახლებულთა რიცხვი, რომ სულ ვიანგარიშოთ, ზედმიწევნით ხუთი ათას სულზე მეტი არ გამოვა, დღეს-კი მთელი ქართლ-კახეთი სავსეა სომხებით. ნუთუ შესაძლებელია, რომ ასი წლის განმავლობაში ხუთი ათასი სულისაგან ორასი და სამასი ათასი მოშენებულიყოს!! ეს შეუძლებელია, მოუფიქრებელია, მაგრამ როგორც ვსთქვით ზემოდ, ამ სომეხთ რიცხვში ურევია ერთობ დიდი რიცხვი ისეთ ქართველთა, რომელნიც ჟამთა ვითარების მეოხებით, სომხის ეკლესიისკერძათ დაშთენილან, დღეს ამ წესების საშუალებით, ამ ძირეულ ქართველთაც სომეხებათ სთვლიან. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ სომხის ეკლესიის წესებიც ისევე ჰყლაპავს გვარტომობას, როგორც მუსლიმანობა — ისლამი.

გინდ რომ ასე არ იყოს, გინდ რომ საქართველოს სომეხთა რიცხვი ჰირდაპირ სომეხთა შთამომავლობას ეკუთვნოდეს, გინდ მართლაცა და ესენი სომხის ძეთა ძენი იყვნენ, მაშინაც მაინც ამდენი ხნის განმავლობაში, ამდენი საუკუნის გასვლის შემდეგ, ნუ თუ იმ სომეხთ, რომელთაც თავიანთის გვარტომობის არაფერი შერჩენიათ, ენით, ზნით და ხასიათით ქართველებს დაკავშირებიან, დანათესავებიან, ბუნებას მათზე თავის ადგილობრივი ზეგავლენის ბეჭედი დაუსვამს,

ადგილობრივი თვისება შეუსისხლობორცვებია, გარდუქმნია ისე, ვითარცა ადგილობრივ მცხოვრებთ ძირეულ მკვიდრთაგანი, თითქმის შეუძლებელია მათი გარჩევა, რომ ასეთ პირებმა სომხობა დაიწყონ, ამაზედ რა უნდა სთქვას ეროპიულის ცოდნით ადვსილმა კაცმა, ნუ თუ შესაფერი იქმნება ასეთ პირთათვის, რომ მათ ზურგი და გული ადრიკონ იმ მხრის ერს და მიწას სადაც მათს რამდენსამე თავობას უცხოვრიათ, სადაც დახოცილან მათი პაპანი, სადაც მდებარებს მათი საფლავები, რომ ასეთ ღვაწლ-დებულ კუთხის ტომის ენას, ზნესა და ხასიათებს გული აპყაროს და დაუკავშირდეს ისეთ ტომთა ენას და ხასიათებს, რომელსაც ვინ იცის როდის რა რომელ საუკუნეში მოსცილებია. ასეთი საქციელი მე უჯეროთ მიმაჩნია. წმინდა შეცდომათ, უზომო მედიდურობათ, ფანატიზმათ, მეტს სხვა არაფრად. ამას არავინ შეიწყნარებს, ყველგან ასეთი უარის მყოფელნი გამობილნი იქმნებიან.

აი კიდევ უფრო საოცრება: ჩვენ კარგათვიცით და ამაზე ადრეც ვსწერდით, რომ ქართველ კათოლიკეთა მტრებთა რიცხვი თვით ქართველ გვარის კათოლიკებშივე მოიპოვებიან. ასეთია მაგალითებრ გასომხებული ქართველი ამაზასპ საფარაშვილი. მხითარისტი ღღეს საფარიანიცი. ეს მხითარისტი დიდი მტერია ქართველების, საქართველოსი და მის ავკარგიანობის. მთელი ამ მხითარისტის მოქმედება იმაზეა მიმართული, რომ როგორმე ქართველობა დაამდაბლოს, წაართოს მათი ისტორიული საკუთრება და სხვებს მისთვისოსხომ მოგეხსენებათ, ქართველი კაცი თუ გადაგვარდა, მერც ის დაწყველილია. უცხო ტომის ფანატიკობით თავს ისახელებს, თვით ქართველობის სამაგალითო მტრად გამოვა. ასეთია ამაზასპ მხითარინ-საფარიანიცი. ხოლო ამის ნატვრას კი თავის სისრულე არ მოეცემა და პატარა ქვის მტრობა პაწაწკინტელასავებ დაშთება. აქ ამაზედ ჩვენ თუ რამეს ვამბობთ, ვამბობთ მითომ როგორც უგვანი კაცის ნამოქმედარის ფაქტი თორემ თვით ვინ არის, ან მისი სჯა რა უნდა იყოს,

რომ მაზედ ხმა ამოვიღოთ, არ ამოვიღებთ მით უფრო, რადგანაც ასეთი ჯურის ჩიტებით სავსეა ჩვენი ქვეყანა.

საფარიანი—მეცნიერია, მოწაფე ლაელისა. მიტომ სომეხთა საგვარ-ტომო სკოლებრისთვის გეოლოგიის სახელმძღვანელოც მიუძღვნია და ამ გეოლოგიით პატარა ჰაიკებს ასწავლის, რომ საქართველოში სძევს სომხეთი, მაგალითებო რუსეთის სომხეთის ნაწილს სოფ. ასპინჯას და აბასტუმანს გამოდის გოგირდის წყაროები, სადაც ხალხი ბანაუობს. სმენა იქონიეთ, ასპინჯა და აბასტუმანი უცხო რამ კი არ გეგონოთ, ჩვენებური აბასტუმანია და ასპინჯა. როგორ მოგწონთ ესეთი თაღლითობა ნასწავლი კაცისაგან. ეს პატარა მოწაფეს-კი მივტევება და „გეოლოგიის“ შემდგენელს კი არა, მაგრამ რა გაეწყობა, ამას ჩვენ ვინა გვკითხავს, ბურთი და მოედანი მათია. კაცმა თავის ერის ისტორია, გეოგრაფია და ეტნოგრაფია არ იცოდეს და ის კი „გეოლოგიას“ აღგენდეს, ეს მეტის მეტი ახირება არის და კან-გამოცვლილს ლამურასაც არ შეჰფერის ასე მოქცევა, რადგანაც აქ მტრობის და ლიქვნის მეტი სხვა არა სჩანს რა. ფარისევლობით ჩვენი დამცირება, სხვების გაძლიერება.

ახლა იკითხეთ თუ ვინ არის ეს პირი და ან რა ტომს ეკუთვნის. იგი გახლავსთ მესხელი, საფარა, საფარის მონასტერი ხომ მოგეხსენებათ, გარდა ამისა გაბრიელ, ქართველი კათოლიკოსი საფარელი VI საუკუნისა. მაქახელშიაც რამდენიმე სოფელია ქართველ მაჰმადიანთა საფარაშვილების და ქრისტიანებიც არიან. აი ამათი შთამომავალია ჩვენი ლამურა. ნეტა ერთ-ერთი მაინც გაიხსენოს მან, ეს რა საჭიროა და ძალიანაც შორს ნუ წავალთ, თვით ამ პირის დედამ და ნათესავებმა სიტყვაც არ იციან ქართულს გარდა სხვა ენის, მაგრამ ამხასპმა იცის სხვა ენები და მის საფუძვლით თვითაც კარგად სომხობს, რაც ძალი და ღონე აქვს ამისთვის შრომობს კიდევ, და რომ შეეძლოს საქართველოს ერთ დღეს გადაუღაპავს კიდევ, მაგრამ ამის ძალა არ შესწევს მას და მიტომ იგი თავის უმეცრების შხამს კალმით ისვრის, მეღუფ-

რათ მოცოცავს ხოლმე ჩვენს ქვეყანაში და გველურათ-კი იკ-
ბინება, ასეთი მკბენავი გველებით სავსეა ჩვენი ქვეყანა, ბევრს
გავუძლით და შეიძლება ბევრსაც გავუძლოთ, ხოლო თვით
ამაზასპს-კი არ უნდა ავიწყდებოდეს ის მარტივი ჭეშმარიტე-
ბა, რომ კაცი რომელიც თავის ვინაობას ივიწყებს და ის
სხვას ეკედლება, მერე მისგან ისიც აღვილათ მოხდება რომ
ამ სხვასაც აღვილათ მოსცილდეს და სხვებს მიეკედლოს კი-
დეფ. ასეა აკაკის ღამურას მსგავსი კაცების ხელობა და ამი-
ტომ ამაზასპს საფარჩანსაც ვაფრთხილებთ რომ ასეთ გზას თა-
ვი გაანებოს, მით სხვათა ცდუნებას საზღვარი მიეცეს და
თვითაც თავის რკალში მოთავსდეს, თორემ ასეთის ფანდე-
ბით იგი ძრიელ შორს ვერ წავა.

არ ასეთი გახლავსთ ეს საფარჩანი და ყველა ის ქართ-
ველ კათოლიკენიც, რომელთაც-კი მხითარისტების ბადეში
გაუვლიათ.

ახლა მე ვკითხავ ზოგიერთ პირებს, ისეთ პირებს, რო-
მელთაც აკაკის ღამურას ტყავი ახვევიათ გარს, თუ
ესენი რას იტყვიან ჩვენი ცნობების წინააღმდეგ, რას ეტყვი-
ან იმ დროთა პირებს, რომელთაც ეს ცნობები შეადგინეს,
ვის უფრო კარგად უნდა სცოდნოდა ამის გარემოება, ჩვენ
ძველებს, თუ ღღევანდელ კან გადაბრუნებულ მტერ მოყვა-
რებს. დაგვისახელონ თუნდ ერთი ცნობა, რომ საქართვე-
ლოში, ქართველთ შორის, სულ ძველადგანვე სომხის სარწ-
მუნოების მალიარებელი ქართველნი არას დროს არ ყოფილან
და ჩვენ მზათა ვართ, რომ მაშინ ყოველივე მათი ვიწამოთ და
საქართველოში ყველა გვარ-ტომობის ზნისა, ხასიათის და
ენის მცოდნე, სომხის სარწმუნოების მალიარებელი და კათო-
ლიკიც-კი პირდაპირ სომხის მოდგმას ვაკუთვნოთ, სომხათ
აენუსხოთ.

უნდა ვთქვათ, რომ სომეხთ მცოდნეთ და მსწავლულთ
წინაშე ასეთ ვითარებათ ძიება, ძველადგანვე წავიდა წინ,
თითქმის იმ დროდამ, რაც მათ საქართველოში მაღალის სი-
ღიადით იწყეს გავრცელება-გამაგრება. მაგალითებრ: XVII

საუკუნეში გაჩნდნენ ისეთი სომეხთა მსწავლული მწერლები, რომელნიც ქართველებისას ყველაფერს ჩრდილავდნენ და ქართველთ ბინადრობის მსაკუთრებლებათ სომეხებს აღიარებენ. ასეთს უტყუარს მაგალითს წარმოადგენს XVII საუკ. საქართველოში მოგზაურის წინაშე მომხდარი სომეხთ საქმიები და ხრიკები. ნუ გაიკვირვებთ, რომ ასეთ ხრიკებთა დაბადების ხანა ერთობ ძველ დროს ეკუთვნის. აქ სიძველეს არაფერი მნიშვნელობა აქვს, სადაც ერის მოწინავე ძალა მლიქვნელურს ცდასა და ღვწას ეძლევა. სომეხთა ძალა ადრიდგანვე დაადგა ქორიკანულს გზასა და კვალს. მათ თავიანთი ხედრიც გაიტანეს, შარდენს მთელი საქართველო კინალამ სომხეთად აღაწერინეს, თბილისში, კათოლიკენი სომხის ტომის ძეთ აცნობეს, ქართველებათ მხოლოდ ოთხი ქართველთ საპყარი სცნეს და ხუთიც პატარა დატაკ ბავშვები, რომელნიც პატრების ხარკით იზრდებოდნენ.

შარდენის შემდეგ, ასეთ საყლაპიო ასპარეზზედ სხვებიც მრავალნი აღმოჩნდნენ, ესენი უფრო შორს წავიდნენ, საქართველოს ადგილებთ, სახელ-წოდებითაც უწყეს გარდაკეთება და გარდასხვაფერება, მრავალს კუთხეებს და ხეობებს დაარქვეს სომხური სახელები, მაგალითებრ, როგორც: ბოლნაფორა—ბოლნისის ხეობა, მანგლაფორა—მანგლისის ხეობა, ასევე შეეცვალათ სახელები მრავალთ ძველთ ქართველთ ნაშენ ეკლესიებსაც, ამ ეკლესიებთ სახელწოდებათა შეცვლის მანქანებას დაწვრილებით არ გავყვებით, გავიხსენებთ მხოლოდ ერთს საყურადღებო მაგალითს, რომელიც ამ ბოლოს დროს მოხდა და გამოქვეყნდა სომეხთ მეტრფე მემისტორიე მწერალთაგან. ერთმა არა სახელოვანმა მწერალმა სახელოვან ჰყოთავი თვისი მით, რომ მან გამოაქვეყნა ერთი საოცარი საყლაპიო ტყუილი, ეს ტყუილი შეეხება ისეთს უზრდელს და წარმოუდგენელს სიცრუეს, რომლის მოხსენებით ჩვენ დღათ ვსწუხდებით, რადგანაც ეს მატყუარა მწერლები თავიანთ ქორებთა ცნობებს ქართველთ მემისტორიებთა ცნობებზედ აფუძნებენ. ვითომც პ. იოსელიანის თქმით, ქ. ახალციხეს, XVII

საუკუნის დასაწყისამდე სომხური სახელი „იშხანა-გილ“ ერ-
ქვა, ვითომც ახალციხე ხსენებულ საუკუნის შემდეგიდამ და-
ერქვა. „იშხანა-გილ“ ქართულათ „თავადების სოფელს“ ნი-
შნავს, ქართული სახელი „იშხანაგი-ლოს“ მას შემდეგ დარ-
ქმევია, როცა აქეთ მათი ძალა გავრცელებულა, თორემ მას
სომხური სახელი რქმევია, რადგანაც მთელი ეს კუთხეც სო-
მხეთის საკუთრება, სომხეთის ნაწილი ყოფილა. ასევე გვამც-
ნის, რომ ვითომც ძველათ არდანიუს სომხური სახელი ერ-
ქვა ორჯნახი, ვითომც იგიც სომხეთის საკუთრებას წარმოა-
დგენდა, მაგრამ იგიც ქართველებმა მიითვისეს და მერე თა-
ვიანთი სახელი უწოდეს.

ეს კიდევ არაფერი, ჩვენ აქ არაფის მტრობა არ გვინდა,
ავნუსხავთ მარტოდ მას, რაც-კი მათგან იფონება ჩვენი ქვეყ-
ნის საწინაო და დასანთქმელად. ამ თხუთმეტ-ოცი წლის გან-
მავლობაში ევროპაში ხმები განისმა, რომ საქართველოში,
უპირატეს მოწინავე ტომათ სომხები ირიცხებიანო, ყველა-
დაბა და მშენიერი ქალაქები მათ ეკუთვნითო, მთელი ეს
ხსენებული კუთხე სომხებით არის მოფენილიო, ქართველე-
ბის ხსენება მარტოთ იალბუზის მთის კალთების მახლობლათ
შეიძლება რომ მოვწახოთო, ასე და ამ გვარათ, გამოდის,
რომ საქართველო იალბუზის ხეობაში ყოფილა. ამ სტატიე-
ბის მეოხებით, ერთი კათოლიკის ბერი იწერება, რომილამ
შემდეგს წერილს შენიშენითურთ, ერთ თავის ქართველ კა-
თოლიკეთა მოძღვართან: — „მაშ ძმაჲ იჯანე, აიკიდჷ შენი კუ-
და-ნახადი და შეინჯარის მთებისკენ გასწიეთ, რადგანაც საქართვე-
ლო მანდ არ ყოფილა“. ეს შენიშენა ეკუთვნის ერთს ქართველთ
კათოლიკეთ მოძღვარს, რომელიც დიდი ხანია რომში სცხო-
ვრობს და იქ ქართველთ საწინააღმდეგო პოლემიკური წერი-
ლების წერას თვალ-ყურს მკაცრათ აღევნებს, რომელ წერი-
ლებმაც ეს მოძღვარი არა ერთხელ შეაწუხეს და აღელვეს.
ასეთ ხასიათებით გარემოცული წერილები საფრანგეთის და
რომის გაზეთებში ისე ხშირათ იბეჭდებოდა თურმე, რომ
ხსენებული ქართველთ მოძღვარი დიდათ აღელდა, ისე შე-

წუხდა, რომ მათ წინააღმდეგ პასუხიც დაწერა და ფრანგულათ დასტამბა.

ესეც კიდევ არაფარი, ერთი ასეთ ვაჭბატონთაგანი უფრო შორს წავიდა, ბ. ბრამბეუს სენკოვსკიმ უფრო მკაცრი მსჯავრი წარმოსთქვა; ამ ბატონმა თავის წერილში შემდეგი სიცრუე მორთა ქეშმარიტებით: ქართველები მეთავე საუკუნემდის არ არსებობდენ, იგინი მთებში სცხოვრობდენ, ხოლო ამ საუკუნის დამლევს ჩავიდენ იმ ბარს ადგილს, სადაც დღეს სცხოვრობენ და რომელსაც საქართველო ეწოდება, წინეთ-კი ამ ალაგას სცხოვრობდენ სომხები, ქართველებმა სომხები აქედან დასძრეს უფრო აღმოსავლეთისკენ გარეკეს და ხსენებული ადგილები თვითონ დაიკავეს. ასე რომ ამ მეცნიერის აზრით იხატება ის, რომ აწინდელი საქართველო სომხეთი ყოფილაო. მაშ ნეტა სომხეთი სადღა იყო და იმ ადგილებში ვილა ხალხი სცხოვრებდა, სადაც დღეს სომეხნი სცხოვრობენ.

მეცნიერ ბარონ ბრამბეუს აკადემიკმა ბროსემ მისცა პასუხი, ამ პასუხის შემდეგ მეცნიერმა თავის ცნობები უკან წაიღო, თითქმის ბოდიში მოიხადა, სენკოვსკის შემდეგ, სხვებიც ბევრნი აღმოჩნდნენ, 1877 წ. საქართველოში მოვიდა საფრანგეთის მოგზაური კუტული, ეს ბატონი ტფილისის სომხებმა დაჰპატიჟეს, ორთაქალის ბაღში სალილი გაუმართეს, მთელი საქართველო სომხეთათ აღაწერინეს, მთელი ამ ქვეყნის ძალა, მცხოვრებთ უპირატესობა, წარმატება, განათლება, ვაჭრობა და მოძრაობა სომხებს მიაწერეს, მოგზაურობაში სომხობა გამოაქვეყნებინეს. ამ მოგზაურობის წინააღმდეგ ფრანგულსავე ენაზე პასუხი დაიბეჭდა, ამ პასუხის შემდეგ კუტულიმ თვალები გააღო და თავის მოგზაურობის ყველაფერი შეცდომათ აღიარა, მაგრამ რაღა დროს, მისი ნაწერები-კი დარჩა სომეხთ საშვილიშვილო საკუთრებათ და სადიდებლათ. კუტულის ცნობებისაგან მკაცრათ გატაცებული აღმოსჩნდა სომეხთ მოგზაური გალუსტ ქულბაქიანი. ამ მოგზაურმა დაიარა კერძოთ საქართველო და მერე მთელი კავკასიაც, ამანაც ბევრი კლანტები გამოსდო ქართველებს, თამამი მოგზაური ისეთ მოთავა-

ზედ აღმოჩნდა, რომ ქართველთ წმინდა ნინოც სომხის ქალად აღიარა; ვგონებთ ისტორიით, ჩვენ და მათაც, კარგად უნდა ვიცოდეთ, რომ წმ. ნინო რომაელი ქალი იყო. ეს ყველა იმ პირმაც-კი იცის, ვისაც თუნდ მარტოთ გაქრისტიანების ისტორია წაუკითხავს.

ზემოხსენებულს პირებზე არა ნაკლებ საინტერესო მოგზაურობა გახლავსთ ბ. რ. ფათაზიანის მოგზაურობა ოსმალეთის სომხეთში. ამ პირს ღმერთმა მშვიდობა მისცეს, იმოგზაუროს ოსმალეთის სომხეთში და ასწეროს, ვინ უშლის, მაგრამ უბედურება და სიხარბე ის არის, რომ ამ პირმა, თავის მოგზაურობაში, მთელ დასავლეთ საქართველოსაც მობოჭა ხელი, ბათუმიდამ დაწყებული კარამდის სომხეთად აღიარა. აღწერას გარდა წიგნს ბოლოში ოსმალეთის სომხეთის ქარტაც აქვს მოქცეული. ამ ქარტაშიაც ისევ სასაქართველო დახატული და სომხეთად აღნიშნული, როგორც მოგზაურობაში. ერთ ალაგას, სხვათა შორის, ბ. ფათაზიანი ცი მოგვითხრობს: „რამ ღიჯანას და ჭყრახის ხეობაში სომხური ენა არის გაფრცელებული“?! მე დავიარე ეს კუთხეები და იქ სომხური ენა მარტოდ ართვინში ვნახე, ისიც გასომხებულ ქართველ კათოლიკებში. თვით მოგზაურიც ქართველად მიგვაჩნია, რადგანაც ფათაზიანცები ძველად ახალციხეს სცხოვრებდნენ და იყვნენ ქართველნი გვარისანი, მათი ძველი გვარი მოცოშვილი იყო. მოცი ხომ ქართულად ბალახს ნიშნავს. ესენი XVIII საუკუნის დამდეგიდამ მამაცაშვილებათი წოდებიან. ჟამთა ვითარების მეოხებით და სომეხთ კათოლიკეთ გავლენის წყალობით უკანასკნელ ფათაზიანი ეწოდათ, დღეს ამ გვარის წევრნი ახალციხეს და თბილისშიაც სცხოვრობენ და ქართველ გვარას კათოლიკედ ირიცხებიან.

როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, ზოგიერთ მოგზაურებმა შემცდარ ცნობების მხილების შემდეგ თავიანთი შენანება აღიარეს, მაგრამ მით რა გამოვიდა, არაფერი, მათ შეცდომა აღიარეს, მაგრამ ეს შეცდომები-კი ქალაღზედ დაშთენ დასტამბულნი, ესენი დაშთებიან სამერმისოდ, მომაველ-სომეხ-

თა ძენი ამ ცრუ ცნობებს ხელზე დაიხვევენ, მათ დამწერთ მალალის ავტორიტეტებრივის ღირძებით შემოსვენ და ქართველებსაც ხმა მალლა დაუწყებენ დავას და მხილებას, რომ ამა და ამ დროს, ესა და ეს მსწავლული მოგზაური, სომხების შესახებ აი ასეთ ცნობებს მოგვითხრობსო და აბა ამათ წინააღმდეგ ვინ რა უნდა გაბედოსო. ეს დალაღვილები იმ ცნობებს-კი მიაფანიერებენ და მიჩქმალავენ, რომ ამ მწერლებმა და მოგზაურებმა თავიანთი ნაწერები სრულს შეცდომად აღიარეს, ამასთან მათ საქმე არა აქვსთ, ამის მიჩქმალვამიმალვის გმირობაში მათ ვერავინ შეეცილება, ბურთიც მათია და მოედანიც, ისტორიაც, ფილოსოფიაც, ეთნოგრაფიაც და ბევრიც კიდევ სხვა ღირს სახსოვარი საგნები.

ასეთ პირებს ბევრი მსწავლულ მწერალთაჟანი შეუყვანიათ შეცდომაში, უეჭველია საფარიანსაც ამათი სიყალბით მოუვიდოდა არა სასურველი შეცდომა. ბევრის უცხოეს გვარტომობის მექონ პირისთვის გადუბირებიათ გული და სული, ბევრისთვის ჩაუნერგავთ ცრუ-ცნობები და ამის მეოხებით ბევრი პატიოსანი მოღვაწეც უკუღმართ გზაზე დაუყენებიათ. აქ ამ შეცდომების შესახებ ჩვენ ასე ვრცლად მიტომ ვისაუბრედ, რადგანაც ამ ცრუ ცნობების ამყოლოთ თვით ჩვენს ქართველობაშიც ვპოვებთ. სწორეთ ასეთ შემცდარ პირათ ჩვენ მიგვაჩნია არქიმანდრიტი პ. ჭილიმუზაშვილი, რომელსაც სომეხთ მხითარისტებმა ისე მოხვიეს ხელი, მის გონებას ისე დაეპატრონენ, რომ ერთ დროს არქიმანდრიტმა კინალამ თავის გვარტომობაც სომხად აღიარა.

პავლე შაჰყულიანი თავისს დროის კვალად მეტად სახელოვანი პირი იყო, მან ჩინებულად დაამთავრა, „პროპოგანდოში“ სწავლა. იქ ამან შეისწავლა ზედ-მიწევნით იტალიური ენა, ლათინური, ბერძნული, სომხური ძველი და ახალი, ფრანგული, ოსმალური და თავის დედა-ენა ქართულიც ჩინებულად, სხვა და სხვა ენებს გარდა სამღრთო ფილოსოფიაში და თეოლოლიაშიაც მეტად განთქმული, დახელოვნებული ყოფილა. ამ დახელოვნებისათვის დიდ-პატივს სცემდენ რა-

მის უმაღლესი სამღვდლო პირნი, თვით მსწავლულ კარდინალებსაც—კი მოსწონდათ პავლე შაჰყულიანი და მას ჯეროვნათაც აქებდენ. პ. შაჰყულიანი რომის სამღვდლოების წინაშე თავის თავს, ანუ გვარტომობას ქართულად აღიარებდა. მას იმდენათ ჰყვარებია იმ დროის საკამათო თეოლოგია, რომ არ დარჩენილა არც ერთი წიგნი, რომ არ წაეკითხა. დღესაც—კი მისგან დატოვებულს ბიბლიოთეკის წიგნებს განცვიფრებაში მოჰყავს მკითხველი. მისი „სამკითხველოს წიგნები“ მისს სიკვდილის შემდეგ დაშთა ახალციხის კათოლიკების იოანე ნათლის-მცემლის ეკკლესიას, სადაც თვით მსახურებდა და უნდა მოგახსენოთ, რომ მე ამ წიგნებით განცვიფრებაში მოვედი!

წიგნები შესდგება ლათინურის, ფრანგულის, იტალიურის და სომხურის ტომებისაგან, დაბეჭდილნი XV, XVI, XVII და მე-XVIII საუკუნოებში. ბევრი წიგნი არშინის ზომის და ოთხი ხუთის ვერშოკის სისქის, საშინელი ვრცელი ტომებია. ყველა ეს წიგნები მას ახალგაზრდობის დროს შეუძენია. მეტად ძვირფასს წიგნებათ უნდა ჩაითვალოს სიძველეთა გამო, საუბედუროდ, ამ წიგნებში, ქართული წიგნების—კი ერთის მეტი ვერა ვნახე—რა, ესეც მისი ხელთ-ნაწერი, რომელიც ინახება პატივცემულ მოძღვარის შდ. ივ. გვარამაძის ხელში, რომელ მოღვაწე მოძღვარიც პ. შაჰყულიანის თანამოადგილეა და მისი ნამოწაფარიც. ბევრს წიგნებს მისგან შენიშვნებიც აქვს მიწერილი. ზოგი შეხედულება და ნამეტურ ფრანგულ, იტალიანურ და ლათინულ ენების სწორეთ ცოდნას განცვიფრებაში მოჰყავს მნახველი. პავლე შაჰყულიანს, როგორც რომში იცნობდნენ და აფასებდნენ, იმათზე არა ნაკლებ საქართველოში იცოდნენ. მისი გონების შემძლებლობა და ღირსება, საქართველოში უფრო დიდათ აფასებდნენ, მისგან ბევრი საიმედო ნიშნები უჩნდებოდათ, ამათზე არა ნაკლებ ეტროფოდნენ სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვარნი, მათ იმედი ჰქონდათ, რომ პ. შაჰყულიანი ვრცელს დახმარებას აღმოაჩენდა სომეხთ კათოლიკეთ სასარგებლოდ, ეს ისეც იქმნა.

უნდა ითქვას, რომ პ. შაჰყულიანი, თავის დროს, ყველას წინაშე მნათობივით ანათებდა.

როგორც თვით პ. შაჰყულიანის დარჩენილის ხელთ-ნაწერების ცნობებიდან სჩანს, იგი დაბადებულია 1769 წ. მონათვლის სახელი დავითი უწოდებიათ. მომნათლავი ყოფილა ახალციხის იოანე ნათლის მცემელის მღვდელი აბაზაძე. აქედგან სჩანს, რომ ძველად აბაზაძეების გვარის წევრიც ყოფილან კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელნი, დღეს-კი მათი ხსენებაც აღარ არის. თუ ვინმეა დაშთენილნი, ისინიც აბაზაძეს მაგიერ აბაზოვებათ იწოდებიან. ისტორიულად ვიცით, რომ პ. შაჰყულიანს სწავლა 1795 წ. დაუმთავრებია და იქვე ლათინის ტიბიკონზედაც კურთხეულა მღვდლად და ამავე წელს რომიდან კონსტანტინეპოლს მოსულა, აქ ორსამ თვეს დაშთენილა, უმღვდლია, შემდეგ ამისა ართვინს დაბრუნებულა, ისე რომ 1796 წ. პირველ თვის რიცხვებს არა თვის ყოფილა უკვე მოსული და იქაც რამდენსამე ხანს უმღვდლია და 1797 წლის დასაწყისში ახალციხეში სჩნდება, უკვე ბლაღოჩინის ხარისხით და 1798 წ. მღვდელ მოქმედებასაც იწყებს იოანე ნათლის მცემელის ეკლესიაში. სხვათა შორის, მღვდელ მოქმედების დროს, ახალციხეში ნათლავს ქართველ კათოლიკეთა ჩვილ ყმაწვილებს და ამათ მონათვლის ცნობასაც ქართულად სწერს, ხსენებულსავე ეკლესიის დაბადების წიგნში. მაგალითებრ, 1798 წელს მოუნათლავს ლაზარესშვილის ყმაწვილი, ნალბანდისშვილის, წალდაძე ანტონასი, ნებიერიძისა, თავის ძმას უნათლავს ყმაწვილს და მრავლათაც სხვებს. აი, ესეც მაგილითი, ქართულად ნაწერი ბავშვების მოწმობა:

«წელს უფლისას 1799, სომხებისმებრ 1248 წ. ეპკენისთვის 22, ხუთ შაბათსა შაჰყულიანთ ტერ-პოდოსმა, ბარახმან წმ. იოანე ეკლესიისა, აბინაანთ ბატონი ტერ-სტეფანეს ნაცვლად მონათლე და მირთნი ვაცხე იმაჲ მღვდლის საბარუხოსაგან ურმაი ეპკენისთვის 17 დაბადებული უარსელაანთ ანტონისაგან და მის მეუღლე ბარქვიანთ ჰეტრას ქალის სარასაგან, სჯულიერი ქორწინების

ამაგ ეკკლესიის საბარეხოსაგან და ეწოდა სახელად მარიაში, მნათ-
ვლელი იყო მურადაანთა ხატონის შვილი აკოფა, ოვანას შვილის
ხატონი ტერ-ახტონის სამრევლსაგან ივლიტას ეკკლესიისა».

აი ასე გახლავსთ მაშინდელთ ქართველთ კათოლიკეთ
მღვდელთაგან ბავშვების მონათვლის მოწმობები, ქართულად
დაწერილები. ზოგში ქალს მხევლად ახსენებენ, ვაჟს ყრმაწვი-
ლად. პ. შაჰყულიანი-კი აქ ქალს ყმაწვილს უხმობს და მომ-
ნათლავს ნათლიას, სხვა მოძღვარნი-კი სვინას უწოდებენ,
ზოგს მოწმობაში. როგორც სჩანს, ამ 1799 წ. დამდგვიდამ
უნდა მიეღოს პ. შაჰყულიანს ბარუხოზა, ბლადოჩინობა. 1801
წელს-კი მას უფრო მეტი უფროსობაც მიუღია და ახალცი-
ხის ივანე ნათლის მცემელის ეკკლესიაში დაშთენილა. აქ
უმწყსია, ამ დროს, ზოგიერთ მოძღვართ შორის, რაღაც
უთანხმოება დაბადებულა, უფრო-კი XVIII საუკუნის დროის
ძველის მღვდლების წყალობით. ამაზედ რომში მიწერ-მოწე-
რაც ატეხილა. რომის ერთს კარდინალს პ. შაჰყულიანისა-
თვის წერილი მოუწერია და მრევლის დაწყნარება დაუვალე-
ბია. კარდინალის დავალება თუ როგორ აღასრულა, ამის
ჩვენ არა ვიცით-რა, მხოლოდ 1806 წ. 27 იანვარს, ეს პა-
სუხს სწერს რომის კარდინალს და წერილს ხელს აწერს ასე:
„შავლე დავით შაჰყულიანი“.

იგი თავისებურად მოქმედებდა, ახალციხის ბაროხათით-
ვლებოდა, ამიტომ მთელს მესხეთსა და ჯავახეთში თავისუფ-
ლად დადიოდა და ქართველ კათოლიკეთა საქმეებს თვალ-
ყურს ადევნებდა; რამდენ გზისმე ართვიანშიაც იყო. რო-
გორც კათოლიკეთ წინაშე, ისევე რომშიაც ჩენილ იყო ვი-
თარცა კარგი მღვდელი, ლათინის წესს-რიგის ეკკლესიისა.
ერთ ხნობით მას რომის სამღვდელთ კრება დიდათ აფასებ-
და და პატივს სცემდა. ამ დროს, ახალციხეში, წირვა-ლო-
ცვას სულ ქართულად ჰქონდათ და ქადაგებაც ხომ ერთ თა-
ვად ქართულად იკოდნენ. რომში პ. შაჰყულიანს ესე დაუ-
ტრიალდა საქმე რომ 1801, წელს ბოლოს, რომში წავიდა,
იქ მოისაქმიანა, 1802 წელს დაბრუნდა და იქილამ პაპის ბუ-

ლა მოიტანა, რომლის ძალითაც მას ენიჭებოდა უფროსობა ახალ-ციხის ქართველ კათოლიკეებზედ, რომ იუფლოს და იუფროსოსო. ეს გარემოება ადგილობრივ სომეხ-კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარს სამღვდელოებას დიდათ ეწყინათ, ნამეტურ ოსმალეთის სომეხ-კათოლიკეთ ხუცეებს, რომელთაც ლათინის ტიბიკონზე მდგართ ქართველ გვარის მოძღვართა ჯავრიც სჭირდათ. ამათ აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. პ. შაჰყულიანს სასტიკი მტრობა განუცხადეს, მათში დიდი შფოთი დაითესა. სომხის ხუცეებს მიეკედლნენ ლათინის წეს-რიგის პატრებიც, რადგანაც ესენიც პ. შაჰყულიანის ხელ-ქვეითი უნდა ყოფილიყვნენ და ამას-კი მათი უცხო გარემოება ვერ იტანდა, ვერ ითმენდნენ. ეს პატრები მრევლს ლათინის ტიბიკონით მწყისდნენ და ქართული ენით კი ესაუბრებოდნენ და ქადაგებდნენ. მათს ოფიციალურს საჭირო დედა ენას საქართველოში ქართული ენა შეადგენდა, ეკლესიებში ეს ენა მეფობდა, ამის წინააღმდეგი არც პ. შაჰყულიანი იყო, იგიც ჰქომაგობდა ამ გარემოებას. პატრებში უკმაყოფილება იმ გარემოებამაც დაჰბადა, რადგანაც პ. შაჰყულიანი ცდილობდა, რომ ოსმალეთის ქართველ კათოლიკეთ გარდა დაემორჩილებინა თვით ქართლ-კახეთ-იმერეთის სამეფოს მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიები და მათი მრევლი, რომელზედაც პატრები განაგებდნენ. პ. შაჰყულიანი კარგად იცნობდა თფილისის, გორის, ქუთაისის და სხვათა ადგილების ქართველ კათოლიკეთ და მათ მოძღვართ, რომელ მოძღვარნიც რომიდან მოდიოდნენ საქართველოში და რომლის ზოგიერთებმა ქართული ენა იცოდნენ. ეს მოძღვარნი ექვემდებარებოდნენ რომს, რომი-კი საქართველოზედ შორს იყო, რომს ამ პატრების მფარველობა ადვილათ არ შეეძლო, მიტომ მოუპოვებ მათ პატრონად პ. შაჰყულიანი. ამ გარემოებამ-კი სხვა საქმე გამოიწვია, ევროპის ტომის ლათინის წეს-რიგის პატრებს ეს ეწყინათ, აზიელი კაცის უფროსობა არ ინდომეს, ამაზედ მათსა და პ. შაჰყულიანს შორის დიდი მტრობა და შფოთი ჩამოვარდა. რომში საჩივრების წერაც

დაიწყეს, საქმე დიდათ გააშწავეს, პ. შაჰყულიანი-კი ისეთი
ენერგიული კაცი იყო, რომ არავის უვარდებოდა, იგი სომეხ
კათოლიკეთ მღვდლებს თვის ცოდნით აჩრდილებდა, მათზე
მალლა იდგა, ამიტომ ეს მათ ყოველიფერში სჯობნიდა, ლა-
თინის პატრებსაც არაფრით ჩამოუვარდებოდა, პირიქით ეს
მათზე ცოდნით მალლა იდგა, რადგანაც ამან 1795 წელს
„პროპაგანდაში“ ქებით გაათავა სწავლა, როგორც ზემო-
თხაც მოვიხსენეთ ამ ქებას თვით იმ დროის რომის სასულიე-
რო აკადემიის სასწავლებელთაგან მიცემული მოწმობაც ამ-
ტკიცებს. გარდა ამისა, პ. შაჰყულიანი პატრებზედ იმითიც
იდგა მალლა, რომ მან ევროპიულს ენებს გარდა, აზიური
ენებიც კარგად იცოდა. გარდა ამისა, პ. შაყულიანს კაი
ცნობა ჰქონდა საქართველოს ყველა კუთხეების, იგი კარგად
იცნობდა იმერეთის სამეფოს, რადგანაც იგი იქ რამდენ გზი-
სმე იყო ნამყოფი, იცოდა აგრეთვე ქართლი და კახეთი და
აქ ყოფილთ კათოლიკეთ საქმენი.

თბილისის ქართველი კათოლიკობა მან 1799 წ. შუა
რიცხვებს გაიცნა, როცა იგი მეფე გიორგისთან ჩამოვიდა და
მეფის ერეკლეს გარდაცვალების გამო სამძიმარი მოახსენა,
აუწყა ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ ღრმა მწუხარება და
თან განუცხადა მის მეფობის დღეგრძელობა, სამეფო ტახტის
გამაგრება და მტერთ დამორჩილება. მოახსენა: რომ ჩვენი
ახალციხელობა დიდო შემწე ვიქნებით თქვენით. შემდგომ
ამის პ. შაჰყულიანი დაბრუნდა ახალციხეს.

პ. შაჰყულიანი ახალციხეში მეტად ოსტატურად მოქმე-
დებდა, მას დაახლოვებული კავშირი ჰქონდა ოსმალის ფა-
შებთან, ასეთ საქმედა ასპარეზზედ მან უნარჩ თითქმის იმ
დღიდგანვე გამოიჩინა, როცა იგი ახალციხეს მოვიდა. პირ-
ველ მოსვლისათანავე იგი გამოჩენილ იქმნა იმოდენათ, რომ
ახალციხის ფაშაც-კი იწვევდა მას სახლში. ამის წარმატება
და ნდობა იქამდე მზვიდა, რომ 1800 წლის დასაწყისს, სე-
ლიმ ფაშამ ოსმალეთის სულთნის თხოვნით და მინდობილე-
ნით მეფე გიორგის კაცენი გამოუგზავნა ამ კაცებში საპა-

ტიო აღგილი პ. შიპყულიანს ეკავა და სელიმ უაშას. ესენი ამუდარებდნენ შეფე გიორგის შემდეგს: „აღონდ საქათველას რუსეთს ნუ დაუკავშირებთ და ჩვენ, თქვენს წართმეულს საქართველას ადგილებს მთლად უკან დაგიბრუნებთ, პირიბას დაგდებთ, რომ დღეის შემდეგ თქვენ აღარავინ გებძოლოთ, სპარსთა და სხვა მოსაზღვრე მავშადიანებიც ასეთ პირიბას მოგცემენ, ჩვენ მოვასხელებთ ამას“. ოსმალთა მთარგმნელად და მრჩეველად პ. შიპყულიანი ყოფილა დანიშნული, მეფეს დალაგებით მოუთხრობდა საქმის ვითარებას. ამან კარგად სცნა პატრი ნიკოლა, სოლო. ლეონიძე და მრავალნიც სხვა გვარნი, რომელონიც ასევე თათბირობდნენ, მაგრამ მეფე გიორგიმ არ ქმნა ერთ დღეს კერძოთ, ქართველთა საგულისხმოდ, აი რა უთხრა პ. შიპყულიანს: — „მამო, ვერ ვიზამ, ვერ მივიღებ ოსმალთა რჩევას, გიცი მათი ბილწი, თათრული მოტყუილება, ნახეკარი საქათველო წარიტაცეს და გაათათრეს, მოგატყუილებუნ, ამასც მოგვტაცებენ, რაც დაგვრჩა, მე გი მათ საწინააღმდეგოთ ძალა არ მაქვს, შეილი ანუ ტახტის შემკვიდრე არის ურწმუნო, მარხა ჭამია, ტახტის მფლობის არა დირსი, დედა ჩემი ანუ დედინაცვალია მოსახუნების, შოთოების, განხეთქილების მთესველი. მას ნებავეს, რომ ჩემს შემდეგ მან ინფოოს, ან მისმა ნაშობმა და არა ჩემმა შეიღმა, როგორც ეს მეფეთა წესია ძველადგანვე, ამყოლია ოსეთა ყორღანოვისა, მომხრობს ასეთს კაცებს, აქებებს ჩვენის ოჯახის მაშფოთრებს. დღითი დღე საქმე ძრიელ მიძნელდება, მეც ვსწეულდები, რუსნი ძრიელნი არიან, თანა მოსაყდრენი, იგინი შეგვეწევიან, იგინი დაფარვენ ქრისტეს კერძს, ქრისტეს მცხოვართ, მღვთის მშობლის მზითვეს, ჩვენ არ ძალ გვიძს თავის შენახვა, თათრების კიდევ იმედი არა მაქვს, მოგვატყუილებენ, დაგვკარგავენ ქრისტეს გზიდან, ამიტომ ვერ ვიზამ, ვერ მივიღებ მათს რჩევასო. ოსმალთა ნიტვრა ვერ აღუსრულლათ, მოცაქულები ახალციხესვე დაბრუნდნენ, უაშას მოახსენეს ყველაფერი. პ. შიპყულიანმაც აუწყა:

თქვენი საქმე მძიმეთ ვახლავსთ, მეფე ისეა გაჯავრებული,

რომ მას თათრების აღარაფერი სჯერა, რუსეთთან დაკავშირების საქმე გარდაუწყვეტია, გაუთავებია უკვე.

ამ გარემოებაზე და ცვლილებაზე, თუ რა გვარის იყო პ. შაჰყულიანი, ეს ჩვენ არ ვიცით, ის კი საფიქრელია, რომ საზოგადოთ, როგორის აზრისაც სხვა კათოლიკენი იყვნენ, რომ ამავე აზრის არ ყოფილიყოს პ. შაჰყულიანი, ამას ჩვენ შით უფრო, ვფიქრობთ, რადგანაც პ. შაჰყულიანს თავის სიცოცხლეში ქართული ენისთვის, არს დროს არ აუქცევია ზურგი, იგი ყოველთვის ქართულის ბუნებითის ერთ მოქმედებდა, ქართულად სწერდა და ჰქადაგებდა, ზოგს ალაგს, რომ სომხის გვარის კათოლიკეთ აღიარებდა თავს, ეს იყომხოლოდ დაბურული შეკდომა, უმხილველი მგრძნობარე გვაშთაგან, დაჩრდილებულ და დაბურულ სომეხთა შეკდომისაგან და შეშინებულ რუსთა მოსვლით საქართველოში. ეს რომ ასეა და ყოველთვის პ. შაჰყულიანს თავის თავი ქართველად სცნობია, ამას გამოაცხადებენ მისს ნაშრომ ხელთაწერნი რომელთაც ქვემოთ მოვიხსენებთ, ხოლო რაც კი ამას სომხის კათოლიკის ტიბიკონზე და სომხის გვაროვნობით მოხსენებას შეეხება, ეს არ არის თვით პ. შაჰყულიანის საკუთრება. ეს არის სომეხთ მხითარისტებისაგან გამოქვეყნებული, მისს შელხებით ბევრი ბრძენი ქართველი შემცდარა, ბევრს უდრეკია თავის გვარტომობისთვის გზა და კვალი, ბევრი გაშხდარა ხსენებული ყლაპიაობის მეტრფე, ხოლო საქართველოს და ქართულ ენას-კი სამუდამოთ ვერ გამოსთხოვებია.

დასამტკიცებლად მის, რომ ახალციხის ქართველ გვარის კათოლიკენი თითქმის კვნესოდენ საქართველოს უბედურებისათვის, ეს ცხადათ სჩანს, ასპინძის ომადამ. ყველამ კარგად ვიცით, რომ ამ ომში ქართველ კათოლიკეებმა დიდი მონაწილეობა მიიღეს, საიდუმლოდ ჩეფეს და ჯარს დიდს დახმარებას აღწევდნენ, სულით და გულით უნებდათ მათ, რომ ხსენებული ადგილები მეფე გრეკლეს დაემორჩილებინა, ახალციხეში კვალად აღაღაფებულიყო ქრისტიანთა ხმა. ყოველი ქართველი კათოლიკე ამას ევედრებოდა ღმერთს, ყოველი

კათოლიკი ეკლესიაში ამბობდა ლოცვით: ღმერთო, გაუმარჯვე მეფე ერეკლეს, ღმერთო, აღდგარძელე ქართველი მხედრობა, ღმერთო ასპინძას მიეცი დიდი ძალა ქართველთა, რომ სძლიონ ოსმალნი. ახალციხის სამღვდელთაგანც ყოველ დღე პარაკლისებს ხდილობდნენ ეკლესიებში და ჩოქით ევედრებოდნენ მღვთის მშობელს, რომ შენ დაიფარე საქართველო, შენ მოაბრუნე აქ ქართველობა; კვერთხი, გამგეობა, ძალა და ქრისტიანობავო“.

ამიტომ დღე და ღამე, საიდუმლოდ ქართველთ ლაშქარს ასპინძასთან, ქართველ კათოლიკეთაგან მისდიოდათ ჩუმათ ერბო, ქათმები, ბრინჯი, პური, თოფის წამალი, სხვა და სხვა იარაღები. ყველა ესენი, მათ ქართველთ ჯარის სასარგებლოდ აღრიდგანვე ევროვებინათ ერთმანეთში. ჩუმათ, რადგანაც მათ მეფის განზრახვა აღრიდგანვე სცოდნიყოთ, ამ განძრახვაში დიდ მონაწილეობას იღებდნენ ხურსიძენი, ესენი შეწირულებას ბორჯომის ახლოს სოფლებში ინახავდნენ, მერე აქედამ ეგზავნებოდათ ქართველთ მხედრობას, დახმარება. მეფეს, ასპინძაში საქმე ძრიელ გაუჭირდებოდა, რომ მისთვის ახალციხის და სხვა სოფლის კათოლიკეებს დახმარება არ აღმოეჩინათ.

როგორც ვიცით და ეს მოხუცებულთაგანაც შევიტყუე, ქართველ კათოლიკენი სულიერათ იტანჯებოდნენ იმ დროს, როცა-კი ქართველებს ოსმალებთან დიდი ჰქონდათ, ეს წუთი, ეს სულის აღსარევი და აღსაშფოთი მდგომარეობა, მეტად ლამაზად დახატა, ქართველ კათოლიკე იაკობ ლაზარაშვილმა თავის დრამა „მტარვალში“, რომელ დრამის სურათთა ცნობებიც ახალციხელთ მოხუცებულთ ძველებურს გარდმოცემებზეა დაფუძნებულ და რომელი დრამაც მშვენიერად ჰხატავს იმ დროის ოსმალთა ხელში მყოფთ ქართველთ სულიერ მდგომარეობას. დასაბუთებულია, რომ მესხ-ჯავახელ კათოლიკენი მეტის მწუხარებით უმზერდნენ ქართველთ გაჭირვებას, თავიანთ მეფის დაუძლიერებას, არ იციან რა ქმნან, ქართველს დაეხმარონ, მაშინ ეს ოსმალთ ლაღატე იქნება, რა-

ზედაც მათ სასტიკათ დასტანჯვენ, ოსმალოთ დაეხმარონ. და მაშინ რა ქმნან, ქართველებმა ქარსველის წინაღმდეგ. როგორ აიღოს ხელში ხმალი, ძმა ძმაზე როგორ მივიდეს, რა უნდა ექმნათ, რა უნდა მოეხერხებინათ ამ ქართველთ, ეს უწყის ღმერთმან. მათს სულიერს მდგომარეობას კაცი ვერ ანუსხავს.

კათოლიკეთაგან უმისობა, უასეთ ტანჯულობა არც შეიძლებოდა, ეს ტანჯვა, პ. შაჰყულიანმაც კარგად იცოდა, იგი ახალციხის კათოლიკებს ხშირად მოუთხრობდა ქადაგებით, რომ ჩვენი ტანჯვის ზომა ცას მისწვდებო, ნეტა ჩვენი ქვეყანაც ქართველთ მეფემ აიღოსო. ნეტა სხვა რომელიმე ქრისტიან სახელმწიფოს ჩაუვარდეთ ხელში, რომ ეგები ჩვენ ჩავგვრას ბოლო მოეღოსო. მაშინ ახალციხეს და სხვა ქალაქებში კათოლიკებს ზარის ჭეკაც არ შეეძლოთ, გარდა ამისა ქრისტიანის დასაფლავებაც წვალებით ხდებოდა, საფლავის გათხრის ნებასაც არ აძლევდნენ ქრისტიანებს, თქვენი მურდალი სხეული ჩვენს მიწაში არ შეიძლება რომ დაიმარხოს, რადგანაც ჩვენი მიწა წმიდა არისო, მაგრამ, რადგანაც ჰაერის აყროლების გვეშინიან, რომ თქვენის აყროლებულის სხეულის გახრწნით ჩვენი საყლაპავი ჰაერი არ წახდეს, მიტომ გაძლევთ მიწის გათხრას და მის მურდალ გვამის დასაფლავებასო. ამ სისასტიკეს ასაბუთებს შემდეგი გარემობაც რომლის ბარათიც აღმოსჩნდა პ. შაჰყულიანის ქალაქებში: ქრისტიანთ ერთი მოძღვარი გარდაცვლილა; საფლავის ნების მისაღებათ ხოჯასთან წასულან და უთხოვნიათ, ხოჯას უთქვამს:

— „თუმც ის მღვდელი მურდალი რჯულის იყო, თუმც მისს გვამს არც ცა და არც მიწა არ მიიღებს, მაგრამ ჩვენ მაინც გაძლევთ ნებას, რომ ის მურდალი მღვდელი დამარხოთ, მხოლოდ საფლავი კი ისე ღრმად გათხარეთ, რომ შიგ ჩაავლოთ, მისს ამოგდება იქილამ მიწამ ვეღათ შესძლოს“. აი ეს ქალაქი: „ჩუხურ, თესქურ, ლაბის ლიბასი, კატრანი, ჰამალი, თაჯი შეითანი, მარჰუ დირგეჰაი, რეზანი, ეეიქაფორ

გოჯა ქეშიშ, ქაფირი ქუფერათ მელთეინუზდე ბუდევა გემირ მიშ ოლდულ ჰაბრი, აღნან საჩიკ ნამ ქიმისენიზ ვუჯულ მექურესი, ჰერჩენტ იერ ვექომ გაბულ ეთმეს ისედე თაათფინენდნენ აღემი მუსლიმნიაზატ ელმაქ ილინ ბირ დერინ სენედევ აჩუბ, ვუჩუსდი, ქერჰესინე, იჩინე, თქაიუფ ბასუნეს ე-ი ქაფირ ქოჯა ქეში“.

ასეთ მდგომარეობაში მყოფ ქრისტიანებს პ. შაჰყულინი დიდათ მფარველობდა, იგი ფაშების წინაშე, თავგამოდებით საუბრობდა, არავის მორიდება არ ჰქონდა, ევროპიული ენების ცოდნას უფრო განცვიფრებაში მოჰყვანდა ოსმალთ მოხელენი. ეს იყო მეტად სამართლიერი მოდავე არამც თუ მარტოდ ქართველ კათოლიკეთ გვარტომობის, არამედ ქართველთ მართლ-მადიდებლობისაც. სანაქებო ყოფილა ამის ქართული მუსაიფი, ნამეტურ მშვენიერი დარიგება სკოლნია ქართველ ტყვეების, ოსმალეთში სადაც ყოფილა და ეს ვინმე ქართველ ტყვეს, ან მოტაცებულს ნახავდა მას მაშინვე დიდს დარიგებას მასცემდაო. სადაც-კი ყოფილა ეს მოძღვარი ყოველგან ქართულის ენით უქადაგნია, ყველგან თავისს ენად ქართული ენა ულიარებია, უთქვამს, რომ კათოლიკების დედა ენა ქართული ენა არის, ხოლო სომხის გვარისად ვრთვლებითო. ესევე მოახსენა მეფე გიორგის თბილესში და იმ დროის პატრს დამიანე ანკოლელსაც. თბილისის ეკკლესიაში რამდენიმე გზის ქართულად უწირავს და უქადაგნია, მაშინ უთქვამს, რომ ჩვენის კათოლიკების ბუნებითი დედა ენა ქართული ენა არისო, ასე უქადაგნია ქ. გორის ეკკლესიაში, როგორც 1799 წ. ისე მის შემდეგ, როცა ეს გორს მცირე ხანს იმყოფებოდა.

საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, ერის მდგომარეობა წინ წავიდა, ქრისტიანთ სურათი შეიცვალა, ამ სურათის შეცვლას პავლე შაჰყულიანიც კარგად გრძნობდა, ამიტომ იგი დიდათ ნატრობდა რუსთაგან ახალციხის აღებას, ქრისტიანების თავისუფლებას, ამ ნატურის მეოხებით იგი დაუახლოვდა რუსის მთავრობას და ვიდრე რუსეთი ახალციხეს აიღებდა,

მინამ მან ბევრნაირი ღარიგება და დახმარება აძლია. საიდუმლოდ მიწერ-მოწერაჲ ჰქონდა, რაჲც-კი შეეძლო საჭირო ცნობებს ატყობინებდა, ამით მან რუსის მთავრობის წინაშე ნდობა და პატივისცემა მოიპოვა, ყველგან ერთგულად სთვლიდნენ მას, ქართველთ გულშემატკივრად. პავლე შაჰყულიანი რუსის მთავრობას, თვით არზრუმის აღების საქმეებშიაჲც-კი ეხმარებოდა, ამიტომ ამას მიწერ-მოწერა ჰქონდა გამართული. იქაურს კათოლიკის სამღვდელოებასთან. ამ ხნებში პ. შაჰყულიანი მთელ დასავლეთ საქართველოში მეფესაცვებ მოქმედებდა, მას მიწერ-მოწერა ჰქონდა გამართული კონსტანტინეპოლის სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქთან, არზრუმის, რომის სამღვდელოებასთანაჲც, პოლშის ეპისკოპოზებთან, რუსეთის უმაღლეს მთავრობასთან და თვით კავკასიის მთავარმართებელთანაჲც.

ახალციხეში ეპისკოპოზის კათედრის განწესების ნატვრა პ. შაჰყულიანს აღრიდგანვე ჰქონდა XVIII საუკუნის დამლევამდეს ოსმალეთის საქარველოში კათოლიკის ეპისკოპოსი არსად იჯდა, თვით ართვინს 1820 წ. დაწესდა, აქაჲც სულ სამი ეპისკოპოზი ყოფილა. ასეთი ნატვრა პ. შაჰყულიანს ახალციხეს 1798 წ. შეუტყვეს ლათინის პატრებმა. ამ გარემოებამ შეფოთი დაბადა, საქმემ იქამდე მიაღწია, რომ ახალციხელთ კათოლიკებმა რომში იჩივლეს პატრებზედ, პატრებმა პასუხი მისცეს, მრევლის საქმე აიწეწა 1801 წ. პ. შაჰყულიანი რომში იქმნა მიხმობილი, ეს მალე წავიდა, 1802 წ. რომიდან მობრუნდა და თავის განდიდების ქალაღდი მოიტანა. მან დაიწყო მოქმედება და თავს უპირატესობით იჩენდა. ეს გარემოება სომეხთ კათოლიკეთ ხუცებს ძრიელ ეწყინად, მათ ჩუმათ დაიწყეს მოქმედება და პატრებს, პ. შაჰყულიანს, სომეხთ კათოლიკეთ მღვდელთა და მრევლთ შორის განხეთქილება გაამწვავეს.

მალე კვალად იწყეს რომში საჩივრების გზავნა და ათასნაირი ცილის წამების მხილება. ყველა ქორების და ცილის წამებათა ცნობების ახსნა რომიდან პ. შაჰყულიანს ეკითხე-

ბოდა, რასაკვირველია, ესეც მალე აგებდა პასუხებს. რაც შეეხება მრევლში მოქმედებას თვით-კი მეტად კარგად მოქმედებდა. კათოლიკებს დაწყნარებას ამუდარებდა, შეერთებულის სიყვარულით ყოფნას და სხვ. კათოლიკეთ უსიამოვნება ისე გამწვავებულა, რომ 1805 წ. რომიდან ამისთვის უთხოვნიათ ხსენებულ არეულ დარეულ საქმეებში ჩარევა, მონაწილეობის მიღება და მით საქმის დაწყნარება, 1802 წ. 27 იანვარს, რომში, კარდინალს წერილს სწერს და ატყობინებს შფოთების ცნობებს. 1806 წ. ამან რომიდან კვალად მიიღო მადლობის წერილი და თან უფლებს, რომ მას უსათუოდ უნდა ეუფლა ყველა კათოლიკეებზედ. ამ დროს გამოარკვია პ. შაჰყულიანმა გეგმა მის შესახებ, რომ საქართველოში უნდა დაარსებულიყო ეპისკოპოზის კათედრა, ეპისკოპოზი მის გამგეობა და მასთან სასულიერო სემინარიაც. ეს ამბები სომხის კათოლიკის ხუცებმა რომ გაუგეს, მათ ძრიელ ეწყინათ და პ. შაჰყულიანს მტრობა დაუწყეს, მასთან აშკარად ასმენდნენ, რომ შენ ლათინის ტიბიკონზედ სდგებარ და სომეხ კათოლიკეთ საქმეებში ნუ ერევიო. ამაზე იგი სასტიკათ გაწყრა, მაშინათვე სხვა და სხვა ღონისძიებათა ფიქრებს მიეცა. ამ დროს პ. შაჰყულიანი ლათინის წესზედ იდგა, ეკკლესიაში ლათინურ-ქართულად სწერდა. იგი მტკიცე ქართველი იყო. სომეხთ კათოლიკეთ სამღვდლოებას მან დიდი მტრობა შეატყო. კონსტანტინეპოლის პატრიარქმაც იცოდა პ. შაჰყულიანის საქმეები, საქმე ისე მოეწყო, რომ პ. შაჰყულიანმა ცხადათ დაუწყო სომეხ კათოლიკეთა ხუცებს მეგობრობა, მფარველობა და პატრებზედ მალლა დაყენება. ამასაც რალაც შური მოჰყვა და რომში საჩივრები. 1810 წ. პ. შაჰყულიანი კვალად მიიხმეს რომში, ეს მალე წავიდა, 1812 წ. ისევ დაბრუნდა და მან უფრო დიდის ხმით დაიწყო გამგეობა, აშკარად განაცხადა შემდეგი: რომის ტახტმა მე მიცნა უფროს პირად, მე მომანდო ყველა საქმეთა პატრონობა. ლათინის პატრები ამაზედ უმადურ იქმნენ და სომხის კათოლიკის მღვდლებმაც დიდი პროტესტი განუცხადეს, პ. შაჰ-

ყულიანს ეს ძრიელ ეწყინა და უკანასკნელ მან სასტიკათ დაიწყო გამგეობა და მკაცრათ სდევნიდა როგორც პატრებს, ისევე სომხის მღვდლებს კონსტანტინეპოლის პატრიარქი მფარველობდა და ეწეოდა, პ. შაჰყულიანი მათ ვერას აკლებდა, ამიტომ ამან გულში ჩაინერგა ლათინის ტიბიკონი დამ სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ გადასვლა და ეს მალეც მოახერხა 1815 წ. გადავიდა კიდევ აშკარად.

ამ ამბავმა ერთის მხრით სომეხთ კათოლიკეთ უმაღლეს სამღვდელოებას ასიამოვნა, მათ ერთგულება დაუმტკიცა, ნდობა გაიკეთა, თავის განძრახვის შესრულების იმედები მიეცა. უმაღლეს სამღვდელოების გარეშე მღვდლებმა-კი ექვის თვალით შეხედეს, სხვაფერ დაუწყეს მზერა. ამათ დაემატა ლათინის პატრებიც, ამათ რომში ცნობა გაგზავნეს, მისწერეს, რომ პ. შაჰყულიანი ლათინის ტიბიკონი დამ სომხის ტიბიკონზედ გადავიდაო. ამაზედ გაიმართა კვალად ქორები სომხის მღვდლებსა, პატრებს და მრევლს შორის და უმრავლესობა სულ პ. შაჰყულიანს ჰკიცხავდა. პ. შაჰყულიანი-კი არავის უშინდებოდა და ყველგან სადაც კი საჭირო იყო პასუხებს აძლევდა. ამან რომსკ ბევრნაირი გამართლება მისწერა, მაგრამ არა იქმნა-რა, ტიბიკონის გამოცვლამ ცოტა ნდობა გაუფუჭა. მასზედ ლათინის ბერები ბევრს საჩივარებს გზავნიდნენ და მასთან სომეხთ კათოლიკეთ მღვდლებიც, ე. ი. ის მღვდლებიც-კი ვის ტიბიკონზედაც იგი გადავიდა. ამათ გარდა მას მტრობით სხვებიც მრავალნი აბეზლებდნენ და მტრობდნენ უწყალოდ.

სხვათა შორის, 1800 წელს მეფე გიორგის კარზედ მოვიდა ბელგიელი პოლკონიკი როტიე, ეს კარგა ხანს იყო საქართველოში, 1817 წელს ევროპაში დაბრუნდა და 1818 წელს რომში მიიტანა მთელი რიგი ცნობები პატრი მ. თამარაშვილის ცნობანი პ. შაჰყულიანზედ. *) იგი ბევრს ბოროტებას აუწყებდა ამ პირზედ. როგორც როტიე, ისევე სხვა კათოლიკის მოგზაურნი და მოძღვარნი მტრობდნენ და ითხოვდნენ პ. შაჰყულიანის გაძევებას. ბევრის ქორების შემ-

*) ისტორია კათოლიკობისა პატრი თამარაშვილისა. გამოც. 1904 წელს ტფ.

დევ მათ წადილი შეუსრულდათ, პ. შაჰყულიანს დამცირება დაუწყეს, ეჭვის თვალით შეხედეს. ეს გარემოება პ. შაჰყულიანმაც კარგად შეიტყო. ამან საჩქაროთ რომში მიწერ-მოწერა დაიწყო და თავს მართლულობდა. 1818—1820 წლებსაი რას სწერდა რომს: საქართველოში სცხოვრებენ საკმარისი რიცხვი კათოლიკებისა, მარტოდ რუსის საბრძანებელ ქართლსა და იმერეთს 600 კომლი სცხოვრებს. სამცხის კათოლიკენი სხვა იყო, მაშინ სამცხე ოსმალთ ეკავათ. ამდენ მრევლისთვის საჭიროა ისეთი მღვდლები, რომ ამათ შეეძლოთ მათი მოვლა, უნდა იცოდენ ქართული და სომხური ენები რათა ხალხს მათს ენაზედ ესაუბრონ. 2. საქართველოში უნდა დაარსდეს სამღვდლო სასწავლებელი და 3. ახალციხეში უნდა დაფუძნდეს კათოლიკის ეპისკოპოზო კათედრა. ეს დიდსაჭიროებას შეადგენს, რადგანაც ამოდელი მრევლი უმღვდლო, უსკოლო და უეპისკოპოზოდ არიან, ყოველთვის რომს ოსმალეთს და რუსეთის კათოლიკის მღვდლებს. შეჰყურებენ და ელიან მათ მოსვლას აქ.

ასეთს შინაარსის წერილებს პავ. შაჰყულიანი ხშირად სწერდა რომს და თან ბევრს ჭეშმარიტს ცნობებსაც აუწყებდა. რომის გამგეობამ სხვა ჭორები უყურადღებოთ დასტოვა და პ. შაჰყულიანს კვლად მიანიჭეს თავისებურივე ღირსება და პატივისცემა. ამ დროს, ახალციხე ოსმალებს ეკავათ, მაგრამ ახალციხიდამ პ. შაჰყულიანი რუსის მთავრობასაც ეკედლებოდა და ამთაც ავალეზდა საქმეში მონაწილეობის მიღებას, რომ საქართველოში კათოლიკის ეპისკოპოზის კათედრა დაარსებულიყოს, ეპისკოპოზი და მათი სემინარია, ასეთ საქმეთა ადგილათ ახალციხეს არჩევდნენ, ამ დროს რუსეთში იეზუიტების დევნა მოხდა, 1820 წლიდამ გაძევება დაუწყეს, ამ გარემოებამ რომის „კონერგაცია“ შეაფიქრა. პ. შაჰყულიანისთანა კაცები საქმის სასარგებლოდ დაინახეს, მათ ნათლად შეიწყნარეს პ. შაჰყულიანის გეგმა. ისურვეს საქართველოში საეპისკოპოზო კათედრის დაარსება, ეპისკოპოზის დანიშვნა და მასთან სასულიერო სემენარიის გახსნაც.

რომის „კონგრეგაციამ“ ამაზედ რუსეთის მთავრობასაც დაუწყო მიწერ-მოწერა. 1822 წ. მათ რუსეთის მთავრობას აცნობეს შემდეგი: „ზავლე დავით სკიაგლუნტი (შახ-სულტან) რომში აღიზარდა, შემდეგ იგი აღყვანილ იქმნა ახალციხეს ვიც ვიკარად, რომელიც რომის „კონგრეგაციას“ სურს, რომ აღყვანილ იქმნეს სომეხთ კათოლიკეთ ეპისკოპოზად საქართველოში, თუ ეს სასურველი იქნება ხელმწიფე იმპერატორისათვის და დახმარებას აღმოაჩენს ამ მოსახრების, სისრულეში მოყვანისათვის.

პ. შაჰყულიანსაც ეს სურდა, ამას ნატრობდა: საქართველოში დაარსდეს საეპისკოპოზო კათედრა, ეპისკოპოსი, მის გამგეობა და სემინარია. ეს გარდაწყვეტილება ქართველ კათოლიკებს ძრიელ უხაროდათ, ახალციხელებს სრული იმედი მიეცათ, რომ ახალციხე ამის ღირსი ვახდებდა. ეპისკოპოზი გვეყოლება და მასთან სასულიერო სასწავლებელიც, სადაც ჩვენი კუთხის მღვდლები აღიზრდებიანო. ასევე უიქრობდა პ. შაჰყულიანი და ეს ამიტომ აღრიდგანვე შეუდგა ქართულს ენაზედ ისეთი სამქადაგებლო წიგნების თარგმნას და წერას, რაც ახალციხის კათოლიკების სემინარიაში სწავლების დროს ქართულს ენაზედ მოუნდებოდათ მოწაფეთათვის. სომეხ კათოლიკეთ ზოგიერთ მღვდლებს-კი არად ექაშნიკათ. ამათ მორთეს სხვა და სხვა ქორები და ცილის დაწამება, ამათ შეუერთდნენ პატრებიც და 1823 წ. დაიწყეს რომში პ. შაჰყულიანზედ ცნობების გზაენა. ესენი სწერდენ, რომ პ. შაჰყულიანი ორ კულა კაცია, იგი ახალციხიდგან გადადის ქუთაისს თბილისს და იქ რუსის ღენარლებს მეგობრობს და პატრებზედ ცუდათ მოქმედებს, აბეზლებს და მათ გაძევებას ამუდარებს, რასაკვირველია სულ ქორებით ხდებოდა ეს, რომის „კონგრეგაცია“ გაუწყრა პ. შაჰყულიანს, ესეც გახელდა ცილის დაწამებაზედ, მათში გაიმართა დიდი განხეთქილება და კამათი.

ზავლე შაჰყულიანი გადააყენეს, არქიმანდრიტობა ჩამოართვეს, თითქმის მღვდელ მოქმედების უფლებაც არ მისცეს.

დაამცირეს უკანონოდ, უჯეროთ, რომის „კონგრეგაცია“ სხვათა ენას აპყვა, ერთი სიტყვით, მთელ კუთხეში, პ. შაჰყულიანი აღარაფერი იყო. ყველა საქმეები ეკკლესიისა, შესავალი, გასავალი, ქონება, მრევლი, სამღვდლოება და სხვ. სულ კონსტანტინეპოლის არქიეპოსკოპოზისთვის ჩაუბარებიათ, რადგანაც მაშინ მთელი დასავლეთ საქართველოს კათოლიკენი, მათი ეკკლესიები და საქმენი კონსტანტინეპოლის სომეხ კათოლიკეთ არხიეპისკოპოზზედ ყოფილა მიწერილი. პ. შაჰყულიანის ადგილიც ერთის სომხის გვარის კათოლიკ მოძღვრისთვის მიუტრიათ.

ესეთი საქციელი „კონგრეგაციისა“ პ. შაჰყულიანს ძლიერ სწყენია. მას თავის გზის გარკვევა მოუძებნია და ამ გასარკვევ გზისთვის მალეც მიუგნია, მას დაუწყვია რომში საჩივრების, ანუ აპელაციების გზა და თავის გამართლება. ვიდრე ეს საქმე გამოიძვევბოდა, მინამ პ. შაჰყულიანს თავისს თანამდებობისთვის თავი არ დაუნებებთი, სომხის მღვდლებისთვის არაფერი ჩაუბარებია, რომის ბრძანება არ შეუწყნარებია, ცდილობდა, რომ მრავალნი თანამგრძობელნი მოეპოვნა და ისევ თვითვე დაშთენილიყო თავის ალაგას. ამისთვის მას დიდი ენერგია გამოუჩენია, თავის მექეშვეთათვის შესაფერი სამაგიერო გადაუხდის, მუსრი უფლია მათის უჯერო ცილისწამებისა და ქორებისათვის. „კონგრეგაციის“ პ. შაჰყულიანი რომში მიუხმიათ რამდენ გზისმე თავის გასამართლებლად, მაგრამ პ. შაჰყულიანი არ წასულა, ყურადღება არ მიუქცევია. ამ წინააღმდეგობაში, მას ბევრი თანამგრძობელნიც ჰყოლია, თანამგრძობთ რიცხვი დიდი ყოფილა, ამათი ცნობა რომშიაც შეუტყვიათ. მერე იქილამ თვით ასეთ მრევლსაც მოსვლია რომილამ დარიგება და თან მუდარება, რომ პ. შაჰყულიანს მხარეს ნუ უჭერთ, დაწყნარდით და მისი მოადგილე მიიღეთო. მრევლთ შორის ბევრი მოწინააღმდეგენიც ჰყოლია. ამავე დროს მას დიდათ გადაჰკიდებია კონსტანტინეპოლის ლათინის წესს რიგის ეპისკოპოზი დაამას პ. შაჰყულიანისათვის ბევრნაირი შეჩვენება უგზავნია, კვალად ატენი-

ლა ახალციხის კათოლიკის მღვდლებსა და მრევლს შორის ქორები, ცილი, ბეზლობა და სხვანი.

მაღე კონსტანტინეპოლის ლათინის ეპისკოპოსს რომი-
დამ ცნობი მოსვლია, რომ პ. შაჰყულიანის შესახებ, ჩვენ
ვერას ვიზამთ, აღარას მოგწერთ, ეგ ჩვენი ურჩია, იქნება
შენ მოიხმო, დასაჯო და ადგილიდამ გადააყენოვო. რომის
ასეთი განკარგულება კონსტანტინეპოლის არქიეპისკოპოსმა
25 სექტემბერს, 1826 წ. პ. შაჰყულიანს აცნობა. თუმცა
კონსტანტინეპოლის არქიეპისკოპოსს მკაცრად მიუქეცია ყუ-
რადლება, მიტომ პ. შაჰყულიანიც მკაცრად მოქცევია, მაგ-
რამ უკანასკნელ მაინც ვერა გაუწყვია-რა, ყველა საქმეები
ჩამოურთმევიათ და მღვდლის გ. მეფისოვისთვის გარდუციათ.

გ. მეფისოვი პ. შაჰყულიანის მოწაფეთ ითვლება. მღვდლად
კურთხევის შემდეგ, პ. შაჰყულიანმა სოფ. ხიზაბავრას დანიშ-
ნა მღვდლად, მაგრამ ეს არ წავიდა იქ. ამათში უსიამოვნება
ჩამოვარდა. გ. მეფისოვმაც თავისი დასი შეადგინა, ამის დასი
პ. შაჰყულიანის წინააღმდეგ მოქმედებდა და გ. მეფისოვის
სასარგებლოდ. გ. მეფისოვმა თავის ძლიერების მოსაპოვებ-
ლად ლათინის პატრებსაც მიემხრო, მათს მეტრფეთ გახდა
და ლათინის ტიბიკონს უფრო აღიდებდა. ამ გარემოებამ მას
კაი ნდობა გაუკეთა, პატრებმა რომშიაც აცნობეს ამის ერთ-
გულება. რომში ეს დიდათ ესიამოვნათ, გ. მეფისოვის ამაღ-
ლებაც განიძრახეს, ეს ცნობები გ. მეფისოვმაც იცოდა, ამი-
ტომაც იყო, რომ ამას თავის უფროსის პ. შაჰყულიანის სი-
ტყვა არ ესმოდა, სოფ. მღვდლად არ მიდიოდა. პ. შაჰყუ-
ლიანმა უთხრა ერთ დღეს ასე: სოფლად სულ მოხუცებული
მღვდლები არიან, დაღალულნი, სოფლის სამსახური მათ
ძრიელ უჭირთ. ეხლა, თქვენ ახალ გაზრდები წადით იქ და
ის მოხუცნი აქ გადმოვიდნენ. გ. მეფისოვი ამას არ შერებო-
და, ეს პ. შაჰყულიანს დიდათ სწყენდა, ამის მიზეზი აი რა
ყოფილა:

გ. მეფისოვი ავადმყოფი ყოფილა, ფერდის ქარი და
სხვა სენი ჰქონია, ამიტომ სოფლად ყოფნა ვერ შესძლებია,

ქალაქ ალაგას სდომებია ყოფნა. პ. შაჰყულიანს-კი ეს მიზეზები არ სცოდნია და სულ ამ უცოდინარობას გამოუწვევია ერთის მხრით მათი განხეთქილება. ეს გარემოება რომ ცნობილ ყოფილიყოს, იქნება მაშინ საქმე ასე არ გამწვავებულიყო. გ. მეფისოვის დასიც არ ჩამოუვარდებოდა სომახ კათოლიკეთა მღვდლების იმ დასსაო, რომელიც პ. შაჰყულიანის წინააღმდეგ იღვწოდაო. თვით გ. მეფისოვიც არ ყოფილა ურიგო მოძღვარი, ქართველ მკვიდრ შთამომავალი, ქართულის სულით და ხორციით შესხმული, მოქართულე მოძღვარი, ეს ითვლებოდა უპირველეს მოწაფედ პ. შაჰყულიანის. რაკი საქმე ასე იყო, ამიტომ პ. შაჰყულიანმა გ. მეფისოვის მანც არ გადასცა საქმეები და თვით აწარმოებდა. ამ საქმეებმა დიდი მიწერ-მოწერა გამოიწვია და დავი-დარაბა, როგორც რომში, ისევე კონსტანტინეპოლს და ახალციხეს. პ. შაჰყულიანი არავის ებოვებოდა, თავის თავი მართლად მიაჩნდა და უფროსობას არავის უთმობდა. ერთის სიტყვით, საქმე ისე მოეწყო, რომ პ. შაჰყულიანს აულავდადენენ შინაურნიც, სომხებიც, კონსტანტინეპოლის კათოლიკის არქიეპისკოპოზიც და რომის „კონგრეგაციაც“, ეს მაინც არ დაეცა, სხვა გზას დაადგა.

XIX საუკუნის შემდეგიდგან, სომეხ კათოლიკეთა და სომეხ გრიგორიანთ შორის დიდი აყალ-მაყალი ჩამოვარდა, გრიგორიანები ითხოვდნენ, რომ თუ სომხის კათოლიკებს სომხები უყვარსთო, მაშინ იგინიც ჩვენ შემოგვიერთდნენ, რათა შევეერთდეთ და მით გავძლიერდეთო. გრიგორიანებთან დაკავშირებას ნამეტურ დასავლეთ საქართველოს ქართველ კათოლიკებს სთხოვდნენ, ამათი სამღვდელო პირთ ფულით შესყიდვაც მოინდომა ეჩმიაძინის სინოდმა, მაგრამ ეს მათ ვერ მოუხდათ. ვერ მოახერხეს, ამის მიზეზი გახლდათ, რომ 1828 წ. ახალციხის და არზრუმის ფაშები ქრთამით შეისყიდეს და მათის დახმარებით აღდგომის პარასკევს დღეს, 27 კათოლიკის მღვდელი დაიჭირეს და ციხეში ჩაყარეს, ეგონათ, რომ ამით რამეს გააწყობდნენ, საუფლისწულო დღეების გამო უმღვდლო მრევლი გრიგორიანთ ხუცებს დაუკრავდა თავს და

გრიგორიანობას დაუკავშირდებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა, არა იქმნა-რა. მრევლი მაგრა დადგა. სომეხთ ასეთი საქმეები პ. შაჰყულიანმა კარგად იცოდა. და იგი მათ არაფერში დახმარებას არ აძლევდა, ამის მნატვრელნი ყოფილან მრავალნი მღვდელნი სომეხთ კათოლიკეთა. ამიტომ პ. შაჰყულიანმა ახალციხილამ რუსეთის მთავრობას მომართა და 1827 წ. კავშირი გამართა.

პ. შაჰყულიანის დაახლოვება იმ დროის რუსის მთავრობას ძრიელ ესიამოვნა, ახალციხის აღების საქმეში ეს კაი დახმარებას გაგვიწევსო. 1827 წ. პ. შაჰყულიანი ახალციხილადან თფილისსა და ქუთაისს ორ თვეში ერთხელ ჩამოდიოდა და მართლაც უნდა ითქვას, რომ იგი მთავრობას ბევრს ცნობებსაც აძლევდა. პ. შაჰყულიანის ცნობა და ქება პეტერბურგსაც წავიდა. თბილისში მას პატივს სცემდენ მთავრობის ყველა მოწინავე პირნი და თვით მთავარმართველიც. პ. შაჰყულიანმა რუსის მთავრობას არამც თუ მარტო ახალციხის შესახებ აუწყა ბევრი რამ ცნობები, არამედ მათ დიდი ხელმძღვანელობა გაუწია თვით არზრუმის ომშიც. მინამ ომი მოხდებოდა, პ. შაჰყულიანმა ახალციხილადან წერილების წერა დაიწყო ორს მათს არქიმანდრიტთან და მათ ავალებდა, რომ ომის დროს რუსის მხედრობის მხარე დაეჭირათ. ეს მართლაც ასე მოხდა და ომის დროს არზრუმის სომეხთ კათოლიკეებმა რუსეთის მხედრობის მხარე დაიჭირეს, ამათ ჯვრით და ხატებით მოეგებნენ გზაში. ეს გარემოება ყველას გაუკვირდა. მიზეზები-კი არ იცოდნენ.

ამ მიწერ-მოწერის და განდიდების მეოხებით, პ. შაჰყულიანს გვამში ჩაენერგა ტრფიალება თავის განდიდების, ოღდესმე ვისკოპოსობის მიღების. თბილისს ან ახალციხეს საუბისკოპოზო კათედრის დაარსების, სემენარის გახსნის. პ. შაჰყულიანი თუმცა გადააყენეს, მაგრამ იგი ახალციხეს მაინც არ სცილდებოდა. იქ სცხოვრობდა და ქართველ კათოლიკეთ საქმეს თვალყურს ადევნებდა, თან რომში ჰქონდა მიწერ-მოწერა გამართული და რუსეთის მთავრობასთან. აი ამ დროს

რა გამოაცხადეს ოსმალეთის საქართველოში სომხის ტიბიკონის მღვდლებმა:

„საქართველოში ლათინის წესს-რიგის პატრებს საქმე არა აქვსთ მათ ამ ერთს არც ენა იციან, არც ხასიათები. დროა, რომ ამ გვარს ერს თავისივე გვარის წარმომადგენელი მღვდლები ჰყავდეს; პატრები გაწყრნენ და ჰკითხეს მათ:—

„რა მიზეზით, რატომ, განა საქართველოში რომის კათოლიკენი არ ღრიან“?

— არა, ვინც საქართველოში კათოლიკეა ყველა სომხის ტიბიკონის კათოლიკია, სომხის გვარის კათოლიკის ტიბიკონზედ მდგარი, მაშასადამე, მათთან ლათინის ტიბიკონს რა ხელი აქვს, რა საქმე. მრევლში ზოგიერთ მოძღვართა ხმა მაღლა იწყეს ქადაგება, რომ ჩვენ სომეხ-კათოლიკენი ვართო. ვინც თავისს თავს სომხის კათოლიკეთ არ სცნავს, ის ჩვენის წმიდის კრებისგან განდევნილი და შეჩვენებული იქმნებაო.— ამას ჩვენ ვერ შევიწყნარებთო. ასეთ მრისხანე განჩინებას მრავალნი დაემორჩილნენ მით უფრო, რადგანაც ქართველ გვარის კათოლიკეთა ზოგნი აღრიდგანვე იყვნენ სომხურს ენაზე ლოცვების კითხვას და საუბარს შეჩვეულნი, მაგრამ იყვნენ ისეთი ქართველი კათოლიკენიც, რომელნიც ასეთ უკულმართობას აეწინააღმდეგნენ, თავიანთ ვინაობა ლათინის წესის მაღიარებლად აღიარეს. მან დაბადა დიდი განხეთქილება. საქმე ისე მოეწყო, რომ ქართველ გვარის კათოლიკებს სომეხ კათოლიკეები ეწოდათ, აქაც იწყო ამ სენმა აღორძინება და განშტკიცება, რაც ძველად კოსტანტინეპოლს, ტრაპიზონს, ართვინს, არდაგანს, (არტაანი) არდანუჯს და სხვა დასავლეთ საქართველოს ქართველ გვარის კათოლიკებთ შორის აღორძინდა. როგორც ხსენებულ ადგილებში მოისპო ქართველთ ხსენება, ისევე აქ უნდა დაწვობილიყო ეს მოძრაობა, ისევე აღმოსავლეთ საქართველოში უნდა მოსპობილიყო ქართველ გვარის კათოლიკეთ ხსენება. ამ მოსავალს აეწინააღმდეგა დროთა ცვლილება და მისი გარემოება. მეორე: კათოლიკებში გაჩნდნენ ისეთი მოძღვარნიც, რომელნიც სომხის კათო-

ლიკის ტიბიკონზე იდგნენ და გვარტომობით კი ქართველო-
ზდნენ, ამათ ხმამაღლა იწყეს საუბარი და ძიება, რომ ჩვენ
ქართველები ვართო. ასეთივე პირია პავლე შაჰყულიანი, რო-
მელიც ამ გათახსირებულ დროს შესაფერაუ მოქმედებს, ქა-
დაგებს ქართულს ენაზედ, სომხის მღვდლების გარემოებას წი-
ნაალმდევნი უხდება და იმავე დროს ქართულად სწერს და სთა-
რგმნის კიდევაც ფართო ტომებს. იმან და იმის მსგავსთა და-
უდეს ნიადაგი ქართველ კათოლიკობას ახალ-ციხეს, და მას
თემთა მცხოვრებ მკვიდრ ქართველ კათოლიკებში ქართველო-
ბის ნიადაგს. ქართველ გვარის კათოლიკებში იყვნენ ისეთ
სომეხ ტიბიკონის მღვდელნი, რომელთაც ახალციხეში და
სხვაგანაც გამოაცხადეს შემდეგი:

— „შეჩვენებულ იყოს ის წმიდა კათოლიკე. ვინც თა-
ვის თავი სომხის ტიბიკონზე მდგარად არ იწამოს, ვინც ლა-
თინის წესს-რიგის პატრები სახლში მიიღოს, ვინც ამას იზავს,
იმას სულის წაწყმედა მოელოს საიქიოს“.

ასეთი, შეჩვენება სომეხთ კათოლიკეთ გადაბრუნება,
მღვდლებს პირველად 1805 წ. გამოუცხადებიათ. მრევლს
შეუსმენია, ზოგნი წინაალმდევნიც გამხდარან. 1829 წ. რუ-
სეთმა ახალ-ციხე აიღო, შემდეგ არზრუმს და სხვა ადგილებს
შიადგნენ. ახალციხის აღების შემდეგ, პ. შაჰყულიანმა თბილის-
ში გადმოსახლდა, კათოლიკის ეკკლესიის მამულში სცხოვრე-
ბდა, მაშინ, აქაურს ეკკლესიის გამგეთ, პატრი ფილიპე ირიცხე-
ბოდა, სახელოვანი მოძღვარი იყო, მცოდნე ქართულის ენის და
ეჭიმობის. პ. შაჰყულიანი მან პატივით მიიღო. პ. შაჰყული-
ანი სომხის ტიბიკონზე იდგა, ქართულად სწირავდა, ქართუ-
ლათაც ქადაგებდა. ქადაგებით მან ქართველთა წინაშე მალე
დაიმსახურა თავი. ათი წლის განმავლობაში, რომელიც მან
დაჰყო თბილისში სულ ქართულად სწირავდა და ქადაგებდა-
დიდი პატივის ცემა მოიპოვა, პატივის ცემა იმ ზომამდის წა-
ვიდა წინ, რომ იგი მიწვეულ იქმნა მაშინდელს თბილისის
ქართველთ სემენარიაში ლათინური ენის მასწავლებლად. თვით
ჩვენი მეისტორიე, პ. იოსელიანი სწერს, რომ ლათინურ

ენას პ. შაჰყულიანი მასწავლიდაო. ამ დროს პ. შაჰყულიანი-
მა, თბილისში, ქართულს ენაზე, რომის კათოლიკეთათვის პა-
ტარა ლოცვანიც დაბეჭდა.

პ. შაჰყულიანი ბევრათ მოხერხებული იყო, ვინემც ჯუ-
ღარიანი და სეტეანი. მთავრობას ცხადლივ ასმენდა შემდეგს:
მე სომეხ კათოლიკე ვარ, სომხის ტიბიკონზე მდგარი, ხოლო
ადგილობრივ მცხოვრები, აქაური ერის ცხოვრების მცნობი
და მისი ენის კარგათ მკოდნე. ჩემი ჰაზრები რომის ტახტმა
ადრიდგანვე იცნა, ადრიდგანვე შეიწყნარა, ჩემი ამალღება
და ღირსების მონიჭება თვით რუსეთის კარსაც აცნობეს. მე
ღირსი ვარ უპირატესობის, თბილისს, ან ახალ-ციხეს უსათუ-
ოდ უნდა დაარსდეს კათოლიკეთ სემენარია, ეპისკოპოზად მე
უნდა ვიქმნე, ეპისკოპოსის კათედრის განწყესება თვით რომის
სენატსაც სურდა ადრიდგანვე. 1822 წ. ართვინს გარდაიცვა-
ლა სომეხთ კათოლიკეთ ეპისკოპოზი, მისს მოადგილეთ რომა
მე დამინახა ღირსად, ამის შესახებ რომის სენატმა რუსეთის
უცხო სარწმუნოებათა მინისტრს: თხოვნაც გამოუგზავნა ასე:
„ახალციხელი პავლე შაჰყულიანი რომში სწავლობდა „პრო-
პაგანდოში“, შემდეგ იგი ახალციხეში ვიც-ვიკარათ იქმნა და
ნიშნული, ეხლა, რომის ტახტს სურს, რომ ეს პირი ეპისკო-
პოზად იქმნეს დანიშნული, ეს თუ რუსეთის მთავრობისთვის
არ ექმნება წინააღმდეგი, მაშინ ვითხოვთ მისს ეპისკოპოზათ
დანიშენას“.

ეს არ იყო რუსეთისთვის საწინააღმდეგო, მაგრამ პ. შაჰ-
ყულიანი მაინც არ აქმნა ეპისკოპოზათ დანიშნული, ამ გა-
რემოებას, ერთის მხრით ლათინის წესს-რიგის პატრებთ ღწვა
უხდებოდა, რამაც აღბორგა პ. შაჰყულიანი და ქართველ
კათოლიკენი სომხათ აწოდებინა, მეორე—შემდეგი პირობა
და გარემოება იყო:

პ. შაჰყულიანი ახალ-ციხეში სცხოვრებდა. მაშინ ახალ-
ციხე ოსმალებს ეკუთვნოდა, ოსმალეთის სომეხ-კათოლიკეთ
საქმეებს კონსტანტინეპოლის სომეხ-კათოლიკეთა პატრიარქი
განაგებდა და რუსეთისას-კი, სხვა მღვდელ-მთავარი. პ. შაჰ-

ყულიანს საქართველოში სურდა თავისებური ტიბიკონით გამგეობა, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ეს არ ისურვებდა ეპისკოპოზობას, ამას სრული მეფეობა სურდა, მისს სურვილს-კი კარგი მიმდინარეობა არ ეძლეოდა. პ. შაჰყულიანი ბევრნაირს დაბრკოლებას ხედავდა, მან შეუძლებლათ დაინახა ეპისკოპოსად აღსვლა, ისევე არქიმანდრიტათ დაშთა. მას ძლიერ ბევრი ბჭობა მოუხდა, სასტიკად გადაეკიდა აუქიმანდრიტს სეტიანს, საოცრება შეიქმნა პ. შაჰყულიანისთვის, რომ მთავრობისაგან დაჯილდოვებულ იქმნა სეტიანი, არზრუმელამ მოსული სომეხი და პ. შაჰყულიანი-კი დაბლა დაყენებული. ამ გარემოებას იგი უცხოვს მიზნებით ხსნიდა, მაგრამ აქ უცხო არა იყო რა, ეს იყო მთავრობის განძრახვა, მთავრობამ სეტიანის დაჯილდოვება პირ და პირ პატივისცემით აღიარა.

ამ დროებში მოხდა არზრუმელ სომხების საქართველოში გადმოსახლება, ამ სომხებს თან გადმოჰყვა არქიმანდრიტი ეფრემ სეტიანი, ვენეციას გაზდილი. რუსის ჯარს ამან გზა და კვალი გაუხსნა არზრუმს. საქართველოში გარდმოსახლებულ სეტიანს პატივისცემა ინდომა მთავრობამ და ამიტომ ახალციხეში, 600 კომლი გარდმოსახლებულთ კათოლიკეობა ჩააბარეს და მთელს კუთხეში აამაღლეს, ეს ერთობ ეწყინა პ. შაჰყულიანს, ამას ეს არ მოელოდა. ადგილობრივ სამღვდელოებაში დიდი განხეთქილება ჩამოვარდა, პ. შაჰყულიანი თბილისს გადმოსახლდა, სეტიანი განაგებდა 1831 წლიდან. ამ გარემოების მრავალნი იყვნენ წინააღმდეგნი და მრავალნი ითხოვდნენ, რომ პ. შაჰყულიანი უნდა იქმნეს ჩვენს ქვეყანაში დაწინაურებულიო. ამასვე ითხოვდა პატრი იოსები; ამ პატრს პ. შაჰყულიანი ღირსეულ პირად მიაჩნდა. ეფ. სეტიანი ქვეიანი კაცი ყოფილა და იგი თავისთვის დაშთა. სეტიანისავე დროს, საქართველოში გაჩნდა მეორე არქიმანდრიტი სომეხ კათოლიკეთა ჯულარდიანი.

ჯულარდიანი არზრუმელია, რუსები, რომ არზრუმს შევიდნენ 1828 წ. ამ დროს, ეს 16 წლის ყოფილა. ვენეციას წასულა, სწავლა იქ დაუმთავრებია; იქვე კურთხეულა. 1835

წ. ახალციხეში მიიღვა უფროსი მოძღვარი ფარასი და ამის მაგიერ რომიდგან 1837 წ. ეს ჯულარიანი დანიშნეს, ეს მოვიდა და ადგილი დაიჭირა, ამ გარემოებამაც ცუდათ იმოქმედა პ. შაჰყულიანზედ. ამათში მცირე უსიამოვნებაც მოხდა. ჯულარიანი პატრს ბონვენთურას მიემხრო, ამათ შეადგინეს პ. შაჰყულიანის წინააღმდეგ დიდი წრე და დაიწყეს მოქმედება. ამ დროებში არც პ. შაჰყულიანს ეძინა. პ. შაჰყულიანის მოქმედებამ გამოაფხიზლა მთავარმართებელი ბ. როზენი და ამანაც მიაქცია კათოლიკეთა საქმეს ყურადღება და უმაღლეს მთავრობას მოახსენა, რომ საქართველოში კათოლიკის მღვდლები ისეთი პირნი არიან საქირთ, რომელთაც აქაური ენები უნდა იცოდენ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, პ. შაჰყულიანს ნატვრა აღუსრულდა, 1841 წ. ეს დანიშნული იქმნა ახალციხეში უფროს გამგე სასულიერო პირად. ამ პირს არ ემორჩილებოდა ჯულარიანი, ამიტომ მათში განხეთქილება გამწვავდა. საჩივრები ატყდა, თბილისის პრეფექტმა გაარჩია, პრეფექტი ჯულარიანს მიემხრო. ჯულარიანი ახალციხიდან სოფლად გადავიდა, იქ უნდა ეცხოვრა, მაგრამ ეს იქ არ ითმენდა, ახალციხეში ხშირად აღიოდა, ვითომც თავის ძმასთან სცხოვრობდა და იმავ დროს პ. შაჰყულიანის მოქმედებას თვალყურს ადევნებდა და ყოველივეს იწერდა, იხსომებდა და იქ აძლევდა ამ ცნობებს, სადაც საქირთ იყო. ჯულარიანი კაი მეგობარი იყო გრიგორ მეფისოვის. 1835 წ. ახალციხეს უფროს მოძღვრათ ეს იქმნა დანიშნული, ვიდრე ჯულარიანი მოვიდოდა, მინამ ეს განაგებდა მის თანამდებობას.

რა აზრისაც მთავარმართებელი იყო კათოლიკის სამღვდელთაზედ, სწორეთ იმასვე ამბობდა პ. შაჰყულიანიც. ეს ითხოვა, რომ თბილისში დაარსდეს კათოლიკეთა საეპისკოპოზო კათედრა, სემინარია და აქაური ერისთვის მოძღვრები აქ გამოიზარდნენო, გარდა ამისა სამზღვარ გარეთიდან მოსულს პატრებსაც უნდა ეუწყათ, რომ მინამ იგინი რუსეთის ქვეშევრდომობას არ მიიღებენ, მინამ მათი აქ მღვდლობა შე-

უძღვებელი იქნებაო. თორემ ესენი მცირე ხნით შოდნან აქ, არც ხალხის ენას სწავლობენ, არც წეს-ჩვეულებასა და მერე ისევ მალე შიდნან და ახლა ამათ ალაგას კიდევ ხომ სხვა პირს ნიშნავენ და ამიტომ მრევლში ესენი არას აკეთებენო. აქაური ქვეშევრდომთ რომ იქმნება, მერე იგინი აღარსად წავლენ და აქ დაშთებიანო. პ. შაჰყულიანის მოხსენებაში მთავრობამ ბევრი რამ ნახა საყურადღებო. სომეხ კათოლიკეთ-კი პრიელ ეწყინათ ის დავალება, რომ პ. შაჰყულიანი საეპისკოპოზო კათედრის დაარსებას და სემინარიის გახსნას თბილისში ითხოვდა. თბილისში კათოლიკის საეპისკოპოზო კათედრის და სემინარიის დაარსებას ითხოვდა თვით იმ დროის სამხედრო გუმერნატორი ფალავანდოვიც.

ამ ნატურის წინააღმდეგ აღმოჩნდნენ სომეხ კათოლიკეთ მოძღვარნი და ეპისკოპოზნი, ამათ დაიწყეს ცდა და გამოაცხადეს, რომ საქართველოში მცხოვრებნი კათოლიკენი სომხის გვარისანი არიან, მათთვის სამღვდელთ სასწავლებელიც არსებობს და ეპისკოპოზებიც არიანო, ამიტომ რა საჭიროებას შეადგენს თბილისში ანუ საქართველოს სხვა რომელიმე ქალაქში სემინარიის გახსნა და ეპისკოპოზის კათედრის დაფუძნებაო. რა კი ეს არ იქმნა, მერე განწესდა, რომ სომეხთ კათოლიკეთ შვილები ვილნის სასწავლებელში წავიდნენ სასწავლებლად, სადაც, საღმრთო საგნით გარდა სომხურ ენასაც ასწავლიანო. ეს განკარგულებაც არ იყო სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვართათვის მოსაწონი. ამანაც შეაფიქრა იგინი, მათ დაიწყეს ამის წინააღმდეგ ღვწა, მოქმედება.

ამ გარემოებამ რომის ტახტზე ცუდათ იმოქმედა, მათ ცხადლივ მიხვდნენ, რომ რომის ეკკლესიის ტახტზე სხვა და სხვა ტომთ ეკკლესიის ტიბიკონს ხელი არ უნდა ჰქონდესო. სომეხთ კათოლიკეთ მღვდლებს განუცხადეს: დღეის შემდეგ ლათინის წესს-რიგის ეპისკოპოზებისაგან უნდა იკურთხოთო, კათოლიკობა უნდა გაერთიანდესო. რომის ტახტის ასეთმა განკარგულებამ სომეხ კათოლიკეთ მოძღვართ შორის დაბადა პატრების მტრობა, ჯიბრში ჩადგომა და ათასნაირი ცი-

ლის წამება. ასეთ ცილებაში მონაწილეობის მიღება პ. შაჰ-ყულიანსაც ედება. სომხის კათოლიკის სამღვდლოებას ისიც ამხედრებდა, რადგანაც მათ კარგად იცოდნენ, რომ სადაც რუსეთი ჩადგავდა ფეხს და აიღებდა რამე ადგილებს, იქ მცხოვრები კათოლიკენი რომს უნდა დამორჩილებოდნენ, სამღვდლოება კოსტანტინეპოლის სომეხ კათოლიკეთ. პატრიარქისაგან თავისუფლდებოდა, მანამდის-კი მაგალითებრ, როგორც ახალციხეში, სომეხ-კათოლიკეთ პატრიარქისაგან ინიშნებოდა ყველაფერი, მისს განკარგულების ქვეშ იყო. წელიწადში ერთხელ პატრიარქი ზედამხედველსაც ნიშნავდა, რომელიც მოგზაურობდა დასავლეთ საქართველოში და სომხურის ენით ახდენდა გამოძიებას, ეს გარემოებაც დიდს სულს უდგამდა სომხურს ენას ქართველთ კათოლიკეთ შორის. აქედამაც კარგად სჩანს, რომ შაჰყულიანი სომხის კათოლიკე ლათინის წესზედ აღიზარდა და შემდეგ ლათინის ტიბიკონსაც დაადგა, მერე-კი ლათინის ტიბიკონიდან სომხისაზედ გადავიდა, რადგანაც ამით მას სურდა თავის მიზნის მიღწევა და სომეხ გვარის კათოლიკის სამღვდლოებისაგან თავის დაღწევა, განთავისუფლება, საკუთარი კათოლიკობის აღორძინება, ეს ცხადათ სჩანს მის მოქმედებაში. მას ქართველ კათოლიკობა ედგა თვალთ წინ საქმეთ გამხდარი.

ნელ ნელა დრონი მიდიოდნენ, სომეხთ კათოლიკეთ და ლათინის პატრების მტრობას-კი დასასრული არ ეძლეოდათ. პ. შაჰყულიანიც კარგად მზედრა ამას, მიტომ იგი მეტად ოსტატურს გზას დაადგა, სდევნიდა ორივე მხრის სასულიერო წოდებას, მათ უსარგებლოდ სთვლიდა ადგილობრივ ერის და მთავრობასთვის. ლათინის პატრებმა ადგილობრივ ხალხის ზნეხასიათის, ცხოვრების და ენის არაფერი იცინათ. სომეხთ კათოლიკეთ სამღვდლონიც ხამნი და ურიგონი არიან საქართველოს კათოლიკეთათვისო, ჩვენ მართალია-სომეხ კათოლიკენი ვართ, მაგრამ ჩვენ ჩვენი ქვეყნის მღვდლები უნდა გვყავდეს და არა უცხო ტომისო. უცხო ქვეყნებიდან შემოსულთ მოძღვრებს ჩვენს მრევლში ხშირად ისეთი უცხო აზრებიც

შემოაქვს, რაც მთავრობისთვისაც არ არის კარგო. ამისმა-
ცდამ იქამდის მიაღწია, რომ ერთ დროს. თვით სომეხთ მხი-
თარისტების ძმობის მიმართულეც-კი მთავრობის სამტროთ
აღიარა და ლათინის პატრების შრომას ხომ მეხი დაარტყა.

როგორც ვსთქვით ზემოთ, პატრი ფილიპე სახელოვანი
პირი იყო მიტომ მის წინაშე პ. შაჰყულიანსაც კრძალვით
ექირა თავი. პატრის სცემდა მას როგორც უფროს და პატრის-
ცემულს. ამას არც იმაზედ ემდუროდა, რომ პატრმა ფილი-
პემ აკუურთხა არქიმანდრიტად სეტიანი და ახალციხეს დანი-
შნეს. დროს ელოდა და ისიც კარგად შეიტყო, რომ ლათი-
ნის პატრები და სომხის მღვდლები ჩემს წინააღმდეგ შეით-
ქვნენო. მე არ ვარ ამის ღირსიო, უთხრა ერთხელ პატრ ფი-
ლიპეს. მაგრამ რას იზავდა, არაფერს, დროებით ჩუმათ იყო.
პატრი ფილიპეს სიკვდილის შემდეგ ხომ იგი არას ამბობდა,
რადგანაც იგი განაგებდა მისს ადგილს, შემდეგ-კი, როცა
პატრი ფილიპეს ადგილას რომილამ სხვა ბერი დანიშნეს, მა-
შინ-კი იმან ველარ მოითმინა, იმ დროის მთავარ მართებელს
ბარომ როზენთან ლათინის წესს-რიგის პატრებზე ცნობების
ძლევა დაიწყო, მმთავარ მართებელს გარდა იმ დროის თბი-
ლისის სამხედრო გუბერნატორსაც მოსცა ცნობები რამაც
გუბერნატორი იძულებულ ჰყო, რომ უმაღლესს მთავრობისა-
თვის მიემართა და ეთხოვნა შემევი: „დღეის შემდეგ ლათი-
ნის პატრებს უნდა აღეკრძალოთ საქართველოში შემოსვლა,
რადგანაც მათ ბევრი რამ მავნე აზრები შემოაქვსთ საქართ-
ველოში, იგინი იტალიანცები არიან, ჩვენი არა კეთილის
მოსურნენი, ადგილობრივი ენები არ იციან, საჭიროა დაარ-
სდეს ახალციხეში აკადემია და ეპისკოპოზის კათედრა“. ეს
ნატვრა პ. შაჰყულიანს ეკუთვნის სომეხთ კათოლიკეთ მოძ-
ღვარნი-კი მისს წინააღმდეგ იყვნენ, იგინი ამბობდნენ:

ჩვენთვის აკადემია საჭირო არ არისო, სტემნარია გუმბრ-
ში გვაქვს და აკადემია ვენეციაში, წმ. ლაზარეს მონასტერ-
ში. ასეთი რჩევა მთავრობას არა ეთახელ მოხსენდა. მთავრო-
ბამ განაცხადა შემდეგი:

„ჩვენ ქმათა „ალაზარისტებს“ ვერ ვენდობით, რადგანაც იგინი უცხოთ გავლენის ქვეშ იწურთვნებიან და ამიტომ შესაძლებელია, რომ მათაც ხშირათ არა კეთილი საქმეები ჩაიდინონ, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ შანაურებს უნდა მოვუწყუოთ გზა და კვალი, მათ შინ უნდა მივსცეთ სახსარი მღვდელმთქმედების უფლების მიღებას, თორემ დღემდე მათი მღვდლები იკურთხებიან მხოლოდ ევროპაში, მერიდანს (ოსმალეთი) სალმასტს (სპარსეთს) და დაღმაციაში. ყველა ესენი საქართველოს კათოლიკეთათვის ერთობ შორს არის, ახალციხეში საეპისკოპოზო კაცათ გამოდგება პ. შაჰყულიანი, იგი რომში აღზრდილა, ადგილობრივი ენებიც კარგათ იცის. ძალიან გამოსადგეია მისი ეპისკოპოზათ დანიშვნა“.

პ. შაჰყულიანი ლათინის პატრების წინააღმდეგ მაშინდელ თბილისის გუბერნატორს ქართულად სწერდა წერილებს, გუბერნატორი ქართველი იყო. ერთი წერილი ამისაგან გუბერნატორთან მიწერილი მეც ვნახე. პ. შაჰყულიანის დაწინაურების სამზადისს მეტად დიდი ჰქობა მოჰყვა, ამას ხელახლა აეწინააღმდეგენ ლათინის პატრებიც და სომხის კათოლიკენიც. პ. შაჰყულიანის კამათობის ისტორიამ რომის ტახტამდის მიაღწია, მას განსამართლება დაუწყეს, ადგილობრივი მთავრობა ჰქომავობდა პ. შაჰყულიანი ერთის წერილით მთავარმართებელ როზენს ასე შესჩივის:

„თუმცა მე მართალი ვარ, მაგრამ მე მაინც დიდათ მეშინის, რამ გუბერნატორთან ჩემგან მიმართული წერილები ჯათიხას წესრიგის პატრებს არ ჩაუვარდეთ ხელში, მე მეშინის მათი“. ამაზე ბარონ როზენი გალავინს სწერს და ატყობინებს შემდეგს:

„პ. შაჰყულიანის ევროპის კაპუცინების შიში არ შეიძლება. რამ არა ჭქონდეს“. ამ მიწერ-მოწერის წერილები და ცნობები მთლად დაკარგულია, სულ სამი-ოთხი ცნობა სჩანს, ბევრი ვეძიე, მაგრამ ვერსად რა ვპოვე. პ. შაჰყულიანს პატრების იმ მხრივაც უფრო ეშინოდა, რადგანაც პატრებს საქართველოს კათოლიკობა აღრიდგანვე სცემდა პატივს. ამ პატივის ცემის აღმოსაკვეთ იარაღს ეძებდა პ. შაჰყულიანი

ნი. ღონისძიებათ მან დაინახა ქართველ გვარის კათოლიკე-
ბის სომხის გვარის კათოლიკედ წოდებაში ჩარიცხვა, ფაქ-
რობდა, რომ მთავრობის წინაშე, ჩემს სასარგებლოდ ამაზე
კარგს იარაღს მე ველარ მოვიგონებო. მაგრამ ვერც ეს მო-
გონება მოუხდა კარგად, თუმცა თავისი კი გაიტანა, საქარ-
ველოს რომის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომეხ კათო-
ლიკეთ იქმნენ ცნობილნი. სწორეთ 1835 წლიდამ, იმ დრო-
დამ იწყობა პირველად საქართველოში, ქართველ გვარის კა-
თოლიკების სომეხ კათოლიკეთ ხსენება, თორემ მინამდის,
მათი ხსენებაც არ იყო. საქართველოში მთავრობის წინაშე,
მთავრობისთვის ორივე ერთი იყო, — კათოლიკი ქართველი
გვარის იყო თუ სომხის, თუმცა ის-კი უნდა ვსთქვათ, რომ
სომხური სახელების ხსენება საქართველოში 1731 წლების
შემდეგ შემოდის, მანამდის-კი სულ ქართულია. სახელებს
გარეშე სომეხ კათოლიკი-კი ხსენებითაც არ იხსენება, საქარ-
თველოში კათოლიკენი რომის კათოლიკეთ იწოდებიან, ვერც
ერთ ძველს წერილში, საფლავის ქვებზე და ეკლესიების მა-
შენებელთა მოხსენებაში ვერ ვპოვებთ სომხის ხსენებას, ყვე-
ლგან, სომხის კათოლიკეთ მაგიერ, რომის კათოლიკედ იხსენ-
ებიან, მხოლოდ სახელებია, ზოგის სომხურად მოხსენებუ-
ლი, ეს რასაკვირველია, სომეხ კათოლიკების მღვდლების მა-
ჩქანებით. სხვათა შორის, საქართველოს კათოლიკობაში, ასე-
თი აზრებიც განავრცეს ზოგიერთ პირებმა, რაც უფრო და-
ეხმარა ჩვენს უბედურებას:

საქართველო რუსეთს უჭირავს, იგი პატრონია ყველა
ქრისტიანისა, იგი სასტიკად პატრონობს თავის თანა- მოსაყ-
დრე ქართველებს, საქართველოში მათ ქართულის ენით მო-
ლაპარაკედ მხოლოდ ქართველ მართლ მადიდებელნი მიაჩნო-
ათ, თქვენ თუ თქვენს თავს სომეხ კათოლიკეთ არ აღიარებთ,
წინააღმდეგ შემთხვევაში თქვენ გაგაქართველებენ, კათოლი-
კობას დაჰკარგავთ, რომის კათოლიკობას საქართველოში არა
აქვს აღილი და ბინა, თქვენ მარტოთ თავი სომეხ კათოლი-
კედ აღიარედ, მარტოდ ეს არის საჭირო, რომ მისს მეოხე-

ბით თავი გადირჩინოთ გადაგვარებ-გადარჯულებისაგან. ქართველ გვარის კათოლიკობამ სჯულის შიშის გამო შეისმინა ტყუილი მოსაზრებანი და სომეხ კათოლიკენი დაირქვეს, ეს დარქმევა მთავრობასაც მოხსენდა. მან ფეხი აიდგა უფრომას შემდეგ, როცა არზრუმის კათოლიკენი ახალციხის და ახალქალაქისაკენ გადმოასახლეს და მათ თავიანთ თავებს სომეხ კათოლიკენი უწოდეს. ამ წოდებამ ჩანთქა და დათარა ქართველთ კათოლიკეთ ხსენება. ასეთმა მიამიტ მოკორებულმა სახელწოდებამ მთავრობის ფურცლებზედაც დაიკავა ადგილი.

მაგრამ ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ იყენენ ისეთი ქართველთ კათოლიკენი, რომელნიც თავიკ გვარ-ტომობისთვის სასტიკათ დავობდნენ, ესენი მკაცრად იღწოდნენ ზემოხსენებულ აზრების წინააღმდეგ. ამაზე პ. შაჰყულიანის ამხანაგებსაც მოსდიოდათ ჯავრი პ. შაჰყულიანის გულის თქმას კი ვერ იგებდნენ, უნდა ითქვას, რომ პ. შაჰყულიანი ნამდვილად ქართველი იყო, ხოლო ჯიბრმა და მტრობამ დაამხო და არიეს იგი, ამ გარემოებამ იგი ისე ააზავეს, რომ მან თვით მთავრობაც შეიყვანა შეცდომაში, სახელმწიფო საქმეებში და მიწერ-მოწერაში ყველგან ქართველ გვარის კათოლიკენი სომეხ კათოლიკებათ შთააწერინა. ეს გამოიწვია პატრების მტრობამ, ნამეტურ პოლონელების,

პატრი ფილიპეს სიკვდილის შემდეგ, საქართველოში პატრებსაც გაუჭირდათ საქმე, ბრძოლის ასპარეზზედ იგინი იმდენს ხერხს და ძალას ვერ იჩენდნენ, რამდენსაც პ. შაჰყულიანი, ეს წყალობა სულ ქართული ენის ცოდნა იყო, რადგანაც ამ პირმა ქართული ენა კარგად იცოდა. ლათინის პატრები და ჯულარიანიც ამან დასძალა.

ბევრი კამათის და ბჭობის შემდეგ, მთავრობამ საჭიროდ დაინახა ახალციხის კათოლიკეთ სასულიერო გამგეობა თბილისის პრეფექტურისაგან გაენთავისუფლებინა, იქ სხვა პირი დაედგინათ, მაგრამ ეს ვერ ხერხდებოდა, რადგანაც ამის დამტკიცება რომისაგან უნდა ბრძანებულიყო. ქ. კონსტანტინეპოლის სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქს ამასთან საქმე არ

ჰქონდა, მეორე ზვით ახალციხელნიც არ თანხმდებოდნენ ასეთ რჩევაზე, იგინი ამბობდნენ, რომ ჩვენ რომის კათოლიკენი ვართო და არა სომხისაო. 3. შაჰყულიანი გავლენიან პირად აღმოჩნდა, ამაზე თვითაც დარწმუნდა, მაგრამ მას მაინც იგოდენი მფარველობა არ ჰქონდა, რამდენიც ლათინის წესრიგის ბერებს. რომის განკარგულება 3. შაჰყულიანს დიდს დაბრკოლებას აძლევდა, იგი უხმოდ შთებოდა, ამის მოსაპოვებ სახსარს იგი სასტიკად ეძებდა, წთავრობას ათასნაირს ხმებს ასმენდა ლათინის ბერების შესახებ, სწამებდა მათ მთავრობის ღალატს, ორგულობას, მრევლის განცალკევებას, შფოთის დათესვას. 1842 წ. მთავრობას წარუდგინა შემდეგი მოსაზრება: წელიწადში საქართველოდამ 7 ყმაწვილი მთავრობის ხარჯიდ გაგზავნილ იქმნენ სომეხ კათოლიკეთა, ან პოლონელთ სასწავლებელში სასწავლებლად. მემრე იგინი გაწურთენილნი იქმნენ ერთ ერთ ეპისკოპოზისაგან და მღვდლად კურთხეულნიო, მისს შემდეგ კი შეიძლება, რომ ასეთ მღვდელთა მოქმედებით მოსპობილ იქმნას რომიდგან შემოსულთ პატრებთ რიცხვი. ამას გარდა ახალციხიდან უსათუოდ გაძევებულ უნდა იქმნეს ყარსელი არქიმანდრიტი ს. ჯულარიანიცო.

3. შაჰყულიანი მარტო ამის გაძევებას არ ნატრობდა, ვინც კი მისს წინააღმდეგი იყო ყველას ეკამათებოდა, ყველას გაძევებას ცდილობდა. ლათინის წესრიგის თბილისის პრეფექტმა 3. შაჰყულიანის ამბები სცნა, ამიტომ მან 3. შაჰყულიანი თანამდებობიდან გადააყენა და მისი ადგილი მისცა პატრს ბონვენთურას. ასეთი ცვლილება ახალციხის ქართველთ იწყინეს და მათ თხოვნა დაიწყეს როგორც საერო მთავრობასთან, ისევე სასულიეროსთან, რომ ჩვენ დაგვენიშნოს ჩვენი ტომის მღვდელიო, ასეთ ღირსეულ პირად ჩვენ ვსთვლით 3. შაჰყულიანს, რომელიც კარგად ვვიცნობს ჩვენ და ჩვენს ქვეყანასაცო. ამისთვის არზაც მიუერთმევიათ.*)

*) აქტების ტომები.

ბევრის ბჭობის და კამათის შემდეგ, პ. შაჰყულიანი მანა-
ხა, რომ სომხის კათოლიკის და რომის სამღვდელთაგან
სიკეთე არა გამოდიოდა რა, ამიტომ ამათ თავი გაანება, მთა-
ვრობას დაავალა, რომ საქართველიას კათოლიკობა რუსეთის
პოლონელთა ერთ ერთ ეპისკოპოსს ჩაბარდესო, მათ ხელ-
ქვეით ვიქმნეთო. მთავრობამ ამის თხოვნა მიიღო და მალე
რუსეთში აცნობეს, რუსეთში პოლონელთა ეპისკოპოსსაც
აუწყარეს, მალე მათგან მთავრობის თანხმობაც მოვიდა სა-
ქართველოში, რაც შეეხება უმაღლეს მთავრობას ამათაც შე-
ეწყნარათ პ. შაჰყულიანის მოსახრება და ხელმწიფე იმპერა-
ტორს ენება ყოველივეს დაიტკიცება, აი ზოგი ერთი მუხ-
ლები: პავლე შაჰყულიანი კურთხეულ იქმნეს ვიკარნი ეპის-
კოპოსად და აღყვანილ იქნეს ახალციხეში, მან უნდა განა-
გოს ყველა სომეხთ კათოლიკეთ საქმეები, ეკლესიების შე-
სავალი, გასავალი. დანიშნოს მღვდლები, გადააყენოს, ერთის
სიტყვით განაგოს ისე, როგორც მას ენებოს. მრევლი და
სამღვდელთაც უნდა ემორჩილებოდეს მას, მასთანვე უნდა
დაინიშნოს სასულიერო გამგეობა, რომელშიაც უნდა განი-
ჩეოდეს და განიბჭობოდეს კათოლიკეთა მრევლის საქმეები,
აქ ყველა მღვდელი კათოლიკის პ. შაჰყულიანს უნდა ექვე-
მდებარეობდეს, მის განკარგულების ქვეშ უნდა იყოს. პ. შაჰ-
ყულიანს უფლება ეძლევა, რომ თვით უმაღლეს მთავრობას-
თან მიწერ-მოწერა იქონიოს და ყოველი კითხვა და თავის
შენიშვნა მოახსენოს.

ხელმწიფე იმპერატორის ბრძანება შესრულებულ იქმნა
და 1839 წ. პ. შაჰყულიანი თფილისის ეკლესიაში კურთხე-
ულ იქმნა ვიკარნათ და მაშინათვე აღყვანილი ახალ-
ციხეს ივანე ნათლის-მცემლის ეკლესიაში. ამ დღიდან და-
იწყო პ. შაჰყულიანის მოქმედება, მაგრამ ზოგი ერთი ლათი-
ნის მღვდლები მას მოსვენებას არ აძლევდენ, მასა სწამებდენ
იმის ბრალს, რომ ვინც საქართველოში უცხოელი მღვდლო-
ბას ინდომებს მან რუსეთის ქვეშევრდომობაც უნდა აღი-
აროსო, ეს იყო უმაღლესი განკარგულება. ამისი არაფინ რა

იცოდა დაყოველივე პ. შაჰყულიანს ბრალდებოდა. ამიტომ შაჰყულიანს ბევრ ნაირ ყვედრებას ასმენდენ აქა იქილგან. ესე კი ყურადღებას არ აქცევდა და ახალ-ციხეში ფეხის გამაგრების შემდეგ უპირველესად კათოლიკეთა სკოლის საქმეს მიჰყო ხელი და მალე საღიაკენო პირები შეკრიბა, მათთვის გახსნა სკოლა და სწავლება და მზადებაც დაუწყო. ფიქრი ჰქონდა, მე ამათ ახალციხეში მოვამზადებ, ვასწავლი ყველაფერს და შემდეგ რუსეთში ვაკურთხებიანებ პოლშელ ეპისკოპოზს და მით განვთავისუფლდებით რომისა და კონსტანტინეპოლისაგანო. ეს გარემოებაც ძლიერ სწყინდათ როგორც პატრებს, ისევე სომხის კათოლიკის მღვდლებს.

საქმე გათავდა პ. შაჰყულიანი ახალციხეს დამკვიდრდა იგი თავის საქმეების მართვას მიეცა, იგი კარგად გაეცნა რუსის საქმეებს, მასთან პოლონელთ ეპისკოპოზებთ წესებიც შეისწავლა. მრევლში მოქმედებდა შეძლების დავვარად, ეკლესიაში ქართულად ქადაგებდა, სახლში ქართულს წიგნებს სთარგმნიდა, საზოგადოთ კი იმას ნატრობდა რომ, ოდესმე ახალციხეს კათოლიკეთა სემინარიაც დაარსებულიყო, რომ მის საშვალებით ქართველთ ძენი აქა იქ სიარულს ასცდნოდნენ კურთხევის გამო. ერში მშვიდობიანობა მყარდებოდა და ახალციხეს, გორს, თფილის და ქუთაისის ქართველ კათოლიკობასაც უახლოვდებოდათ. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს დანარჩენ კუთხეებში მცხოვრებ კათოლიკეთა საქმეს-კი მაგალითებრ როგორც ართვინის, არდანიუჯის და შაგშეთის ესენი-კი ოსმალეთის სომეხ კათოლიკეთა კერძად დაუშთენ, იგი ოსმალეთის სამფლობელოს შეადგენდა. პ. შაჰყულოვს-კი დიდათ სურდა ყველა ამათ გაერთიანება და ერთი საეპისკოპოსოდ აღნიშვნა. ასეთ ფიქრებში იყო პ. შაჰყულიანი და ასე შრომობდა იგი, რომ უცებ მის წინააღმდეგ შესდგა ძრიელი პარტია და ამ პარტიაში ჩუმად დაიწყო ღწვა, რომ პ. შაჰყულიანი როგორმე გადაეყენებინათ, ამ პარტიის ღწვა 1841 წ. გამოაშკარავდა, იგი არსებობდა ახალციხეს და მათ წევრები ჰყვანდათ ართვინს, სტამბოლს ვენეციას,

რომს, თფილისს და პეტერბურგს. ყველა ესენი ამხედრებულ იყვნენ პ. შაჰყულიანის წინააღმდეგ და მრავალ დანაშაულობას გარდა მას სწამებდნენ იმასაც, რომ შენ რუსის მთავრობას ეკედლები და მათი სჯულის მიღებაც გინდაო. ეს რასაკვირველია ქორი იყო, თუმცა ერთ ხნობით-კი ესეთი ქორი პ. შაჰყულიანზედ გავრცელებული იყო მისის დაუძინებელის მტრებისაგან. თფილისში ამის მტრათ ირიცხებოდა კათოლიკეთ პრეფექტი, რამდენიმეც სხვა გვამნი, ახალციხეშიაც მრამლად იყვნენ, იქ ორ წრედ იყო გაყოფილი ამათი რიცხვეართნი წინააღმდეგნი იყვნენ პ. შაჰყულიანის და მის მაგიერ ლათინის. წეს-რიგის პატრს ბონვენტურას თხოულობდნენ მეორენი მხითარისტს ჯულარიანს, რადგანაც ჯულარიანიც მტრობდა პ. შაჰყულიანს, ამასაც თავის პარტია ჰყვანდა, რომელთ უმეტესიც გადმოსახლებულთაგან შესდგებოდა, საქმესახუმრო აღარ იყო, ამდენ არევ-დარევით ქართველ კათოლიკებს დიდი ზარალი მოუვიდათ, ესენი შფოთებს და ვაივაგლახებში იყვნენ გაბმულნი პატრებისა და სომეხთ მომოდღვართაგან და აზრუმელებმა-კი მათს კუთხეში საუკეთესო ადგილები დაიტაცეს; მათ დაიჭირეს ყველაფერი და აქაურები კი ცარიელები დაშთენ. ამ ტაციობას დიდათ უწყობდა ხელს იმ დროის საქართველოს უფროსი ვ. ბებუთოვი, ქართველების ტერი და სისხლის დამღევი. 1828 წ. შემდეგ ქართველ მაჰმადიანები სულ ოსმალებს გამოუყენა თანა, გარეკა ძალათ, აშინებდა: აქ ნუ დაშთებით, თორემ გაგაქრისტიანებენ რუსებო. ქართველ მაჰმადიანები მართლაც თან გაჰყვნენ ოსმალთ და ამათ მაგიერ სოფლებში-კი აზრუმელი სომეხები გაამეფეს. ამ ოსტატობას ქართველთ კათოლიკენი გვიან მიხვდნენ, მაშინ როცა ადგილები სულ დატაცებული იყო და თვით ხახა მშრალები ლა დაშთენ. ერთმანეთის ჯიბრით და მტრობით.

პ. შაჰყულიანმა ბევრი რამ ამბები სცნა, შეიტყო ლათინის პატრებისაგან განმზადებული მტრობაც და სომხის კათოლიკის მღვდლების მოქმედება, ეს მალე ორივეს წინააღმდეგ დაირაზმა, სომეხ კათოლიკების ხუცების გავლენა

შთელს მხარეში გააქარწყლა, მათ სიტყვის თქმის ნებაც არ მისცა, ყოველივე მოსპო: შფოთების ამტეხ დავსჯი მე, დასჯის მთავრობაც. ამათ შემდეგ ლათინის პატრებს მიჰყო ხელი, დაუწყო ბრძოლა, მტრობამ მტრობა გამოიწვია, ერთი მეორეს აღარ ინდობდენ, ლათინის ბერები ითხოვდენ პ. შაჰყულიანის გადაყენებას, გაძევებას და ათასიც სხვა. პ. შაჰყულიანი ითხოვდა მთავრობის წინაშე მძლავრის ხმით, ფრანგულად დაწერილის თხოვნებით: ლათინის პატრები საქართველოს კათოლიკეთა საქმეში ნუ ერევიან, რადგანაც მათ ამ ხალხის არაფერი იციან კარგათაო.

ვიკარნობის შემდეგ პ. შაჰყულიანმა მთავრობის წინაშე დიდი ნდობა მოიპოვა, მთავრობის ნდობას და პატივისცემას ვერც რომის სამღვდელთა ავწინააღმდეგა. სომეხთ კათოლიკეთ მღვდელნი ვერას აწყობდენ, უკანასკნელ პ. შაჰყულიანი ისევ სომეხთ კათოლიკეთ მღვდლებს მიეკედლა, რადგანაც იგი მათზე ყოველთვის იუფლებდა, ლათინის პატრებს დღეს რომ მორეოდა, ხვალ ისინი დასჯაბნიდენ, ვერაფერს გააწყობდა მათ წინააღმდეგ. სხვა და სხვა პირობების მეოხებით, მთავრობამ საქიროთ დაინახა პატრების ყურადღების მიპყრობა. მალე გამოსჩნდა, რომ საქართველოში, კათოლიკეთ შორის შფოთები ზე განხეთქილება დაუსრულებელი ხდებოდა, ეს გარემოება მთავრობასაც უჭირებდა საქმეს და ტვირთადაც აწვებოდა კისერზედ. ამას გარდა პატრების სიფრთხილეს ჰქონდათ, რომ რამე შინაური საქმეების ცნობები გარეთ არ გაეტანათ ხოლმე, ამაში იგინი მათ შინაურულად მიაჩნდათ. მუდმივ საჩივრებმა გააწბილეს ყველა, ამ საჩივრებს ზედ ერთობოდა სომეხთ კათოლიკეთ მღვდლების საზღვარი და პ. შაჰყულიანის ცნობებს ხომ საზღვარი არ ჰქონდა. ბევრის თათბირის შემდეგ, რუსის მთავრობა პოლონელის სამღვდელთაგან შეეკითხა, საქართველოს კათოლიკების შესახებ კითხვები მისცეს, როგორც სჩანს, პოლონეთის სამღვდელთაგან საქართველოს კათოლიკობას მფარველობით შეხედა და თვის მფარველობის ქვეშ მიიღო, რაც შეეხებოდა საზღვარ გარე-

თიღგან მოსულ პატრებს, ეს მზავრობის ნება ყოფილობაზედ იქმნებოდა დამოკიდებულად, როგორც მზავრობა. ისურვებდა, ისე მოიქცეოდნენ, ისე განაგებდნენ.

მთავრობამ საჭიროდ დაინახა საქართველოდამ უცხო პატრების განდევნა და 1845 წ. კიდეც გამოცხადდა მათი განდევნა*) და იგინი განდევნეს კიდეც. ქ. გორში როცა მისულან ამ განკარგულების გამოსაცხადებლათ და აღსასრულებლად, ამ დროს. პატრები ეკლესიაში ყოფილან მწირველნი-წირვის შემდეგ ისინი ეკლესიიდან კარში არ გამოდიოდნენ, ეკლესიას გარს ჯარი შემოაკრეს, კარგა ხნის შემდეგ პატრები შემოსილები გამოვიდნენ კარში, ხელში ჯვრები ეკავათ, ყველა ეს შემოსილი პატრები ჩასხეს ეტლში და ოსმალეთის სამზღვრისაკენ წაიყვანეს. ამ გარემოებას გორის კათოლიკეთქალნი და კაცნი მწარეთ დასტიროდნენ. იგინი ძრიელ სწუხდენ მათზედ, რადგანაც გორის პატრები მკურნალობასაც მისდევდენ და მეორე შენიშნულნი იყვნენ ვითარცა ჭანგარო, სუფთა ადამიანები, მრევლთ შემპრალე ღ ყველას მფარველი. ჩვენდა საუბედუროთ ამ საქმეების მოხდენის დანაშაული ზოგიერთებმა მტრობით პ. შაჰყულიანს დააბრალეს, რათა ამით მასზედ მრევლში მტრობა და ზიზღი ჩამოეგდოთ, მრევლისთვის დაეჯერებინათ რომ პ. შაჰყულიანი მხენებელი პირია კათოლიკეთათვისო. ეს ესეც იყო და ძლიერ ბევრმა დაიჯერა პატრების განდევნის ამბები და იგი პ. შაჰყულიანს მიაწერა, მაგრამ ეს არ იყო მართალი ცილით და მტრობით იყო მოგონებული და ხალხში რომ უფრო გაემწვაებინათ პ. შაჰყულიანის ზიზღი და მტრობა, ამ მტრობას დიდათ ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მართლაცა და პ. შაჰყულიანი მეტად ჯიხანი მოძღვარი იყო, დაუძინებელი მოკამათე თავის მოწინააღმდეგის, მუსრის გამვლები, დაუდგარის ენოგისის შექონი იყო მასთან ღიდი ნიჭიერი, ამიტომ ხალხში გამოთქვეს ერთი ლექსი, რომლის დასაწყისიც ასე იწყებოდა:

*) გაზეთი Новое обозрѣніе за 1901 г.

„ქალაქში მოვიდნენ თეთრი ბატები,
იანვარში გარეკეს ფრანგის პატრები.“

უცხოელის პატრების მაგიერ რუსეთიდგან უნდა გამოეგზავნათ პოლონელთ გვარის ახალგაზრდა მღვდლები; ეს როგორც 1825 წ. იქმნა უკვე წესად მიღებულ რუსეთის მთავრობისაგან. პ. შაჰყულიანს ხშირად პირში აგონებდნენ და ცილსა სწამებდნენ, რომ შენ პატრები სდევნეო. ეს არ იყო ქეშმარიტი. პ. შაჰყულიანი არამც თუ მდევნელი იყო მათი. არამედ დიდი ქომაგი კათოლიკების, დიდი მფარველი, ასეთი პირნი, მაშინ ძლიერ მცირე იყო ჩვენს ქვეყანაში. ახალ-ციხელებიც ამ პირს განუსაზღვრელად აფასებდნენ, და პატრის სცემდნენ. თვით სიკვდილის შემდეგაც არ ივიწყებენ მას და აქებდენ განუსაზღვრელად. ამაზედ აი რასა სწერს პ. იოსელიანი:

Смерть, постигшая его въ 1855 г. и положила конецъ его ученой дѣятельности и святости его жизни, прославляемой до нынѣ въ Ахалцихѣ, имъ, къ отрадѣ христіанъ, прославленномъ, и къ утѣшенію своему достойно оберегающемъ прахъ его, какъ остатки праведника новыхъ временъ. Онъ сканчался 87 лѣтъ..

პ. იოსელიანი:

ვიდრე ეს მოხდებოდა, მინამ საქმის დასაწყნარებლად ახალ-ციხელებს ქართულად დაწერილი შემდეგი არზა მიართმევინეს იმ დროის საქართველოს მთავარ მართებელს. აი თხოვნის პირიც:

„ესე არს ქეშმარიტი მაგალითი არზისა მის ჩვენისა, რომელ ცალკე ცალკედ წარმოუდგინეთ მთავარ მართებელს და გუბერნატორს მოწერილობათა ათხუთმეტთა კათოლიკეთა მღვდელთა სომხის გვარისათა, წელსა 1843, ივლისის № № 17—18.“

განცხადებით „აზრისა წერილთა ამით გთხოვთ სმენად ჩვენდა სულ გრძელებათა და აღსრულებათა თხოვნისა ამის ჩვენისა. რამეთუ დასაბამითვე მამა პაპათა ჩვენთაგან გვაქვს სჯული და კანონი სომხის გვართა კათოლიკეთა, რომ

გვყავდეს ჩვენივე გვარისაგან უფროსად მღვდელი ვინმე წესი არს ყოველთა გვართა შორის მსგავსად კვალად ეპისკოპოსთა გვარისა თვისასა საუფლოსაგან. აჰა ესე რა კვალად უამსა ამასა შინა გვყავს უფროსად მკვიდრი პაპოს ვართავეთა შაჰყულიანი და ვილაცა მთავრობა გვიშლის უცხოისა სამფლობელო-მღვდლისა ვისამე ცნობა და შეწყნარება, ბრძანებისა ამისა მარადის მორჩილ ვყოფილვართ და ვართ, არამედ კაპუჩინთ პატრები თბილისს მყოფნი და პატრი ბონვენტურა, რომელი აქან ახალციხეს არს, რომელთა არა ჰყავთ ერნი გვარისაგან თვისასა, არცა აქა, არცა ა-დ ვითარცა მწირნი და სტუმარნი არიან რუსეთის საბრძანებელსა შინა. ესენი არ გვასვენებენ ჩვენ მკვიდრთა ა-დ თანახმა ქმნილ რამდენიმე ჩვენი გვარისა ამრევ დამრევი აქაურნი მღვდელნი ძველთა მტერთანა შაჰყულოვისათა, კვალად ვენეტიკის მღვდელი ვინმე აღმშფოთებული სიმონ ჯულარდოვი, რომელი მალვით შემოძრომილ არს ერსა ამას შინა რუსის საბრძანებელსა და არა კაპუჩინების მხარესა, აღამღვრეველ მშვიდობისა, ესენიც ძალას გვატანენ რომ შევიწყნაროთ უფროსათ ჩვენი დიდებულ ხელმწიფის წინააღმდეგ და უძველესს წესისა ჩვენისა, ვითომც პატრი დამიანე, რომელი თფილისს არის და თუ რომელი ბრძანებითა მათ თვით ჰკითხეთ.

ვ-ი წელსა, 1840, ამავე პატრი დამიანმა სტამბოლს წერილითა თუ ვითარი გამოუჩქმელი აღმშფოთება ჩამოაგდო ახალციხესა შინა და ცხადი დაბრკოლებანი საქმენი იმოქმედა წინაშე ყოველთა გვართა აქ ახალციხეს ჩვენსა და ერსა შუა ჩვენ თვით ვგალითა ჩვენითა მხილველი ვიქმენით და სხვათა უდიდესთა უღმთოებათა იმოქმედებდა იგი, უკეთუ ღვთიულთა განგებულებათა თბილისით შეწყვნაი არ მოგვევლებოდა, რათა იგივე პატრი დამიანე აქედამ სწრაფლ უკან დაბრუნებულიყო თბილისს ვინაით პატრი ისევე იმ ახლო უამსა შინა აპრობს აქ მოსვლას, ისევე აღმშფოთებისა მის ჩამოგდებათ, ამისთვის ვითხოვთ უაღრესობასა თქვენსა, რათა დაუშალოთ აქ ჩამოსვლაი, რამეთუ ვითარცა წელან მოგახსენეთ ჩვენ, პა-

ტრებს ვერ ვიცნობთ, არც გვნებავს ვერც ძალგვიძს ცნობა მათი, თუ მიზეზისათვის აღშფოთებულსა ბუნებისა, ვითარცა გამოცდილ ვუწყით თუ მზაკვრობასა მაგათისა, რომელი ჰყვეს შარშან ჩვენის დიდებულის ხელმწიფის ბრძანების პირ და პირ გაგზავნიდა ახალციხელი პეტრე ივანის ძე აღუშოვის გრანიციასა გარეთა მღვდლათ და საკურთხებლად რომ ესე იყო შაგირდი ტერ გრიქორ მეფისოვისა ამრევ დამრევისა თათრის მფლობის ქამისვე იმავე პეტრე აღუშოვის მხარისაგანთა ხუთთა თავდებობის წერილი მისცეს აქ პოლიასა, რომელ იგი გრანიცის გარეთ არ უნდა წასულიყო და საკურთხებლათ, არამედ სტამბოლს წავიდა, იქ და ეკურთხა მღვდლათ და ერის კაცის ყალოლით (ერის კაცის ტანთ საცმელით) შემოიპარა რუსის მიწასა შინა და აწ არს თბილისსა, ანუ სხვაგან, ხოლო შაჰყულოვმან ვერ შეიძლო დასტურის აღება მთავრობისაგან, თუმცა მრავალ გზის გრანიცის გარეთ გაგზავნა ხუთთა სამღვდლოთა გვამთა, ვინაით შარშან იმ ქამად გაგზავნა ხუთნი იგი პეტერბურგს და მუნ დააკურთხინა იქაურ კათოლიკე ეპისკოპოზსა და შაჰყულიანის უფროსობა იქილამაც დამტკიცდა, რომელ მოუვიდა წიგნები რომ მოუტანეს იქილამ ახლათ დაკურთხვილთა მღვდელთა მათ, დასაწყისსა წელსა ამისა პეტერბურგით, ამისთვის კაპუჩინთა პატრთა არა რაი ხელმწიფობა აქვსთ ჩვენზედა, ვერცა ძალუძს ქონვა, თუ ამისთვის სრულიად განრჩეულ არიან ძველნი მტერნი და თუ უთანხმოებისათვის ჩვენისა მათთან ბუნების შეზელილობითა შაერისა, წყლისა, ენისა თუ ტიბიკონისა სრულიად განრჩეულისა ურთი ერთ არს და თუ მიზეზისათვის იმპერატორის ბრძანებისა, რათა მისს საბრძანებელს გარეთ მყოფთ თუ ეპისკოპოზნი, იუ მღვდელი არ იცნობოს ეს, ვინაით და ხელმეორებით გთხოვთ, რათა არა უგულვებელს ჰყოთ თხოვნა ესე ჩვენი და ამის მაგიერი პასუხი გვიწყალობედო და დავშთებით უზესთაესსა უფლება თქვენისა ახალციხეს ივნისს 1 1843 წელსა.“

ამ წერილილამ ბევრი რამ საგულისხმო ცნობები სჩანს

3. შაჰყულიანის მიმართულების და განძევების შესახებ. კარგად ჩანს, რომ ამ პირს ლათინის პატრების წინააღმდეგაც უბრძოლია და თავის არ მომწონე სომეხ კათოლიკეთ ხუცეებთან წინააღმდეგაც.

ამ ბრძოლის და კამათის თანამგრძობელნი და თანაზიარნიც ერის ხალხშიაც ჰყოლია. ერის კაცთ შორის სჩანან ისეთნიც, რომელნიც თავიანთ ქვეყნის თანამემამულეთ და სარგებლობის მომტან მღვდელ მთავართ 3. შაჰყულიანს ასახელებდნენ, ამას ითხოვენ ეპისკოპოსათ, ამ თხოვნას იგინი აფუძნებდენ ძველ მამა პაპათა საეკლესიო წესს-ჩვეულებაზე, რომ ძველათ, ჩვენ, ყოველთვის ეპისკოპოსად ჩვენის ქვეყნის შვილები გვყვანდნენო. ასეთი მუდარება მთავრობამ საყურადღებოთ სცნა: მთხოვნელთა მოსაზრება და 3. შაჰყულიანის განდიდება. ამასაც ეს უნდოდა, მთელი ამის შრომა ამაზე იყო მიმართული, ხოლო ამ განდიდებით რა სურდა მას, რას ელტოდა, რა ჰქონდა მას მომავლისათვის, ეს-კი ჩვენთვის საიდუმლოა, მისი ჩვენ არაფერი ვიცით. ამის მხრით იგი მეტად ძნელი გასაცნობია, ძნელი შეტყობა უნდა მისს განძრახულებას, იგი არც სომეხია, არც ქართველი, ქართველიც არის, სომეხიც, ხან ორივე ერთათ, ხან ერთს ღალატობს, ხან მეორეს, მაგრამ მთელი მისი მიდრეკილება—კი უფრო ქართველებისაკენ არის მიმართული, ეს რომ მართალია, ამას ცხადათ ამტკიცებს მისგან ქართულს ენაზე ხათარგმნი წიგნები.

მისი აფორიაქება, ლათინის მღვდლების დევნა, სომეხებთან სიყვარული, სომეხთ დევნა და ლათინთა სიყვარული, პირ და პირ მისს საიდუმლოებაზეა დამოკიდებულ—დაფუძნებული. ჩვენ, არ ვიცით თუ იგი რათ მოქმედებდა ისე, ვერც ამას ვიტყვით, რომ იგი მტერი იყო ქართველების, რომ ვითომც იგი სდევნიდა ქართველ ტომს, ქართულ ენას, ეს არ შეიძლება, თუ ქართულ ენას სდევნიდა, მაშ რაღას მუშაკობდა ქართულს ენაზედ და ვრცელ ტომებს სთარგმნიდა და სწერდა. ვინ იცის ყველა ამეებს ქართველთ გვარის სასარგებ-

ლოდ სჩადიოდა, იქნება მას ამით რამე სიკეთის მოტანა სურს და ქართველის ტომის წინაშე; უწყის ღმერთმა, ყველაფერი შესაძლებელია, რადგანაც იგი თავის თავს მხოლოდ სომეხთ-კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარად აღიარებდა და არა სომხი-შთამომავალს, სომხის გვარისას პ. შაჰყულიანი 1845 წლებს შემდეგ უმაღლესს წერტილამდე ავიდა. იგი მთავრობის ბრძანებით ცნობილ იქმნა როგორც მსწავლულთ სომეხთ კათოლიკეთ არქიმანდრიტი. ცნობილ იქმნა თვით ლათინთ წესრიგის პატრებისაგანაც. იგი უკანასკნელ დადგენილ იქმნა ახალ-ციხეში არქიმანდრიტათ, განაგებდა და მოქმედებდა ისე, როგორც მას სურდა; ვიდრე ამ მანვილ გონიერ კაცს თავისს წადილი შეუსრულდებოდა, მინამ მას არავინ დაუტოვებია კბილებ გაუკრავი, 1844 წლების შემდეგ, რაკი ლათინის პატრები უძლურ ჰყო, მერე სომხის გვარის კათოლიკებს მიჰყოხელია იგი აღარავის ინდობდა, ვინც მისი მორჩილი არ იყო, იმას იგი თავისუფლად არ დასტოვებდა. ერთმა საპატიო მოძღვარმა მიაშბო, რომ ვითომც ყველა ამეაბს ქართველ გვარის სასარგებლოთ სჩადიოდა. ჩვენც ამ აზრის გახლავართ. 1847 წ. აი რას სწერენ კავკასიის მთავარ მართებელს: ზოგთ ერთი სომხის კათოლიკეთ ხუცები:— „ვენეციის კუნძულზე არსებობს კათოლიკის ბერების ძმობა, რომელთაც სახელათ „ლაზარიტები“ ეწოდებათ. ესენი შემოდინან საქართველოში იმ აზრით, რომ აქ ხალხი გააფრანგონ, გარდა ამისა ელტვიან მთავრობის საწინააღმდეგოდ, ესენი სარევოლიუციო მოძრაობასაც ელტვიან, მთავრობის საწინააღმდეგოთ, იღწვიან, მათ დახმარება ფრანციიდგან ეძლევათ, ამ უკანასკნელ დროს, ამათ თავიანთ უმთავრესი არხივი თბილისიდგან ტრაპიზონს გადაიტანეს, ეს მათ საჭიროთ დაინახეს, რადგანაც იქიდგან უფრო თავისუფლად იმოქმედებენ ხალხზე, მათ ვერავინ რას შეუტყობს.“ — ესეთი შითქმა-მოთქმა სომეხთაგან პ. შაჰყულიანს დიდათ სწყინდა. „ესენი ხალხს გარეშე შამილზედაც მოქმედებენ, ჩუმათ მისიონერებს გზავნიან იქ და დიდათ ამაგრებენ, ესენივე მოქმედებენ აფხაზებზე, აფხა-

ზეთის მთავრებსაც ესენი უნერგავენ ჩვენს მტრობას, მათი წინამძღვარი უმეტესს ტრაპიზონს სცხოვრებს და იქილამ მოქმედებს, მათი დანაშაულობა აღრევე იქმნა ცნობელი და საქართველოდამ ვარეკილები.“ საქართველოში, მრევლის წინაშე, მათივე მეგვარტომები უნდა იყვნენ მღვდლებათ და არა შორიდგან მოსული კრუები-

ბევრს კიდევ სხვა ასეთ ქორებს ზიდავდენ მთავრობასთან, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ყოველივე ისე მოგონებული ქორები იყო, სომხის „ლასარისტებს“ მარტოდ თაჟის ტიბიკონის და გვარის დარდი ჰქონდათ, პატრებს რომის პატივის ცემა, რაის წინააღმდეგ პ. შაჰყულიანი სასტიკად იღწვოდა, ამის ღწვის დროს, ვორონცოვის წინაშე უკვე ცხადათ გამოირკვა ქართველთ კათოლიკეთ გვარტომობის სინამდვილე, ეს სინამდვილე განცხადებულ იქმნა მრავალ ქართველ კათოლიკეთაგან, თქმული, რომ თვით თფილისის შუა ბაზრის ეკლესიაც თფილისის ქართველ კათოლიკეთა გვარის მრევლთაგან არის აშენებულიო. პატრები მიტომ ხმარობდენ ქართულს ენას, მიტომ ქადაგობდენ ქართულადო, ხველად, ხშირად ესენი ქართულის სამღვდელოს სამოსით იმოსებოდნენ და ქართულს ტიბიკონს უახლოვდებოდნენო. მთელი წირვის წესი ქართულის ტიბიკონით სრულდებოდა, ერთი მხოლოდ პაპს ახსენებდნენ. ეს ასევეა დღეს—კონსტანტინეპოლის ქართველთ კათოლიკეთა მონასტრებში,

ერთ დროს, ჩვენდა საუბედუროდ, პატრების ასეთი საქციელი ქართველ სამღვდელოების წინაშე ცუდის სურათით დაიხატა, ქართველნი ამათ სწამებდნენ, რომ პატრებს ქართველების მიზიდვა და გაფრანგება სურთო, მიტომ იგინი ღირსნი არიან დევნისა. სომხებსაც ეს უნდოდათ. ქართველთ ესეთი სენი თვით ჩვენ დრომდისაც არ დაწყნარებულა. ამ უკანასკნელ დროსაც გამოჩნდნენ, ჩვენ შორის ისეთი მავნე პირნი, რომელნიც ლათინის წესს-რიგ პატრების წინააღმდეგ ისე იღწვოდნენ, მათ იქამდის მიაღწიეს, რომ დღეს კათოლიკეთ ეკლესიებში ქართული ენა მოსპობილია. ქართველ გვა-

რის კათოლიკეთ დამხობას ხელი შეუწყო თვით ქართველისავე ბედასლობამ, ქართველთ უმიზნო ღწვამ, ჩვენს მოკამათეებსაც ეს უნდოდათ. რაც ძველათ დაშთა ქართველთ შორის გაღუგვარებელი, ის დღეის შემდეგ გადაგვარდებოდა, ამას ქართული მწერლობა მოველინა წინააღმდეგად.

მთავარ მართებლის ვორონცოვის დროს, ის ჰაზრებიც კი გამოითქვა, რომ „საქართველოში ისეთი მღვდლები მოდიან, რომელთაც ადგილობრივი, ანუ ქართული ენა არ იციანო, საჭიროა აქ ისეთი მოძღვარნი, რომელთაც ქართული ენა უნდა იცოდნო, რომ აღსარების თქმა შეიძლოს, ეს ჰაზრი მარტივად უახლოვდებოდა იმ უტყუარს ქეშმარიტებას, რომ საქართველოში ქართველ კათოლიკენი არსებობენ და მათი ენაც ქართული ენა არისო.“ ასეთ კითხვებთა შესახებ რუსეთის უცხო სარწმუნოებათა დეპარტამენტში აღრიდგანვე იყო კითხვა აღძრული, ერთი კითხვა მფარველობდა სომეხ კათოლიკობას და მათი აკადემიის აღორძინებას საქართველოში და ნეორე მხარეკი ლათინის პატრების მფარველობას და წარმატებას იცავდა, რადგანაც ამას, რომიც მფარველობდა. რომის პატივისცემას მთავრობაც უკანასკნელ უეჭვოდ შეხედა, რომის საპატიოთ მთავრობამ ერთ დროს სომეხ კათოლიკეთ სამღვდლოებას კათოლიკეთ შეიღების საქმეში მონაწილეობის მიღებაც აღეკრძალათ, რომ დღეის შემდეგ თქვენ ყმაწვილების განათლების საქმეში მონაწილეობა არ მიიღოთო, მაგრამ ეს იყო დროებითი.

3. შაჰყულიანი, 1835 წ. პატრი ფილიპეს დროს, ვისიც მას დიდი შიში ჰქონდა, აი რაგვარ წერილს სწერს:—, სხვათა შორის აღრევე ვიუწყეთ ამიერიდგან განსვლა მონსიონერ ქორესის ეპისკოპოზისა, უფალმა განუსვენოს და არა ჰკითხოს რაოდენიც ავნო ახალციხისა თემსა სულიერათ განუზრახველობითა. კ-დ ახლად გვესმა, რომ არზრუმს წასულა, სტამბოლით ერთი მღვდელი და ვინ არის მაცოდინე და ძველი იგი ისევე მანდ უნდა მოვიდეს პოლოსიანი. ვნახოთ თუ შეიფერებენ მასაც რომელ არა მგონია თავიანთ ქეიფისა უნდათ

მაგისა ც—ყ—ლ მომიკიოხე ყ—ლნი მანდაურნი სულიერნი თუ
ერნი უკეთუ კიდევ ვახსოვდე.“

ჩემისა მაგიერ პასუხათ ფ—დ შემკულ თვისა ამის 3-ლსა
მივიღე ზ. თქვენისა არა რაი სჩანს, თუმცა შესაძლებელ არს
რომ იგი აქვნდეს სარისიოს, რომელ კარახტინას მოწვენილ
არიან და უ—ი ტერ—ანტობი გაუწყებს თუ რამე იქნება პატრი
უფროსი მხულების ტკივილისა მიზეზით, აქედამ წარვიდა სამი
კვირა არის და აწ ვგონებ ოცხას აბანოზედ იქმნების, ის
ორნი შენი ნაცნობნი პატრნი მარტში წავიდნენ ქვეყანასა
თვისსა და აქ ორნი ახალნი იპოვებიან და ერთი მათგანი
სნეულია და პატრი კლემენტე აწ დასამბელათ გამხდარა ქუ-
თაისში, გოსპიტალში აუწევია. სტეფანე თათულაშვილი ისე
ლენქორანს არის და აქ მოსასვლელია მკირღ ჟამს, ხოლო
იმ ფრანცისკესი არა ვიცით რა „ორაცუცი“ თქვენგან წარ-
მოგზავნილი პატივის ცემით მივიღეთ და გმადლობთ ყოველ-
თა გთხოვთ, რათა მარადის დაუვიწყებელი ვიყო თუ ლოც-
ვით და თუ ეპისტოლეთა თქვენთა (აკლია) და კურთხევითა,
რაიცა წინაზე მოგწერეთ ის ამბავი არი, დაეშთები ფრიად
მადლობელი.“

პოლს შაველიანი.

ჩვენ რომ დაწვრილებით გავყვეთ 3: შაჰყულიანის ქარ-
თველების შესახებ აზრების მტკიცებას, ეს ერთობ შორს წავა,
ჩვენ გვწამს, რომ იგი გულით ქართველი იყო, ქართული
ენის და მწიგნობრობის მკოდნე. აი კიდევ ერთი მისი წერილი
— „უსაყვარლესს და ფრიად პატივცემულს უ—ლ ულ-
საუფლო გიხაროდენ და მშვიდობა. ართვინს, უნის 19—1
1824 წ. გეუწყებოდესთ ვ—დ არტანუჯით უფლის წყალობით
უნებლათ ართვინს მოვაწიეთ გსრბოლი თვისა ამის 17-სა და
მშვიდობით ვცხოვრობთ თქვენის ლიცვითა და მოიმედე ვარ
კ—ლ დაუცხრომელად კ—დ შედგინებით ვცხოვრობთ, ჩვენთვის
ილოცავთ ყოველნი, რათა ღირს ვიქმნე კ—დ თქვენ ყოველთა
ხილვისა უვნოდ. ვინაც ვსასოებ ჯ. ვ—ა ჩვენ მაგიერი და მო-
ადგილე ბრძანება ეგრეთვე მზრუნავი და კეთილ შურის მე-
ძიებელ სულთა ცხოვრებისათა, ამისთვის საცნაურ იყოს თქ-

ვენდა ვ-დ ტერ თომასი კორძული მღვდელი შეუძლოდ ორიოდ წელთა ეს გამხდარ შევიდა ერსა მისს საქიროება აქვსთ მათ მღვდელის ერთის გრიქორისა დაულაღავად მაგის რათა შაინც ვიდრე ერთ ორ წლამდე სულიერად შეყაროს, რომელთა მით პ-ლად ყ-დ სათნო იქმნების წ-ე ღვთისა მეორედ აღვსნილ იქნებიან ყ-ლნი ბრალნი მისნი და მესამედ ყ-დ დიდის შესაძენს მიიღებს თუ ღვთისაგან და თუ ეკლესიისაგან და დასასრულად მაგის საბოლოო ყ-დ კეთილ იქნების ვ-ა ფ-დ საყვარელ ქვემდებარე მღვდელთათვის იღვას ეს ფერი მორჩილება მსწრათლ ორთა კაცთა ცხოვნებითურთ წარმოუვლინენ რათა პატივით აქ ჩამორყვანონ ეგ და რაიც რიგი არს და ყოფილა, არა რაი სარჩო დააკლდების და თვით ჩემი ხელითვე ჩავაბარე ერსა და ვსასოებ უ-ლ მიერ ვ-დ ყ-დ საშუალს მოიხმარს საქმისა მის კ-დ წინ წასაყვანად, ვ-ა კ-დ იქმნები მოწადინე სხვა სულიერთ საქმეთა ადგილთა მაგათ და ვითხოვ რათა მსწრათ მაუწყო მაგიერი, რომელ ფ-დ მოყვარული ვიქნები მისი და მას შეუდგება ჩემიც წამოვლა სიყვარულითა ძმათა სემთა ბატონთა მღვდელთა ყოველთა კვალად უსაყოვლიერად ერთა სიყვარულით, და კურთხევით მოვიკითხავ. დ. დავშთები თქვენი ფ-დ პატივდებული უფლობისა მონა პოლოს ვართაპეტი შაჰყულიანი უფროსი.“

შეიძლება, რომ ესე ბუნებითად ქართული წერილის დამწერი ქართველი არ იყო? შეუძლებელია, მაგრამ რა გავწყობა, პ. შაჰყულიანი-კი არა და სომეხ ქართველთ გვაროვნების შესახებ თვით ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსი არქეოგო-პ. იოსელიანიც-კი სცდება, თვით ეს გამოჩენილი ისტორიკოსიც-კი პ. შაჰყულიანს სომეხ კათოლიკეთ სთელის, სომეხს უწოდებს. აბა ამ შემთხვევის შემდეგ, პ. შაჰყულიანი რაღა გასამტყუნარია შეცდომის მხრით. როგორც ვსთქვით პ. იოსელიანი ისეთს უნებლიე შეცდომებს ჩვენი მოკამათენი ხელზე იხვევენ და მერე ჩვენვე გვამტყუნებენ თვით ჩვენსავე შემცდარი ცნობებითა. ჩვენი ნათქვამი და მოსაზრებანი, რომ მართალია, ამას ცხადათვე ამტკიცებს შემდეგი მაგალითი:

ახალ-ციხის ქართველთ კათოლიკებს ემაწვილებთა მონათ-
ვლის წესი ძველადვე ჰქონიათ მიღებული. მღვდლებს მონათ-
ვლის ცნობა, ყოველთვის ქართულად უწერიათ მაგალი-
თებრ: გრიგოლ მღვდელი, გვარი ისარლოვი აი რასა სწერს:

— „წელსა უფლისა 1780-სა მარიაშობის 29 დღესა,
მე ტერ გრიგოლმან კრუხჭამიანთ უფროსმან და ვიქარმან
ახალ-ციხისა და მასი კათოლიკე თემისა ბაროხმან წმ. იოანე
ნათლის მცემლის ეკკლესიისა, მოვნათლე ყრმა ნაშობი სჯუ-
ლიერი ქორწინებითა დედ-მამისაგან იოანესი და კატარინესი
გვარისაგან მკალავი პაპუნასი, რომელსა ეწოდა ნათლის ღე-
ბისა შორის ანნა გამოუცვლელათ შირონის ცხებისა იოანე
ნათლის მცემლის ეკკლესიისა შორის, რომელ სვინა იყო
მკალავი ოთარიშვილი იოსება, სამრევლოსგან ჩემი.“

თუ ახალ-ციხის კათოლიკენი გვარტომობით ქართველნი
არ იყვნენ, მაშინ ვინ ატანდა ძალას მათ მოძღვართ, რომ ემა-
წვილებთა ნათელის მოწმობასაც ქართულად სწერდნენ?! თვით
პ. შაჰყულიანსაც ქართულად უწერია ყრმათა მონათვლის წე-
რილები. აი მაგალითიც, თვით პ. შაჰყულიანის ხელთ-ნაწერი:

— „წიგნაკი ყრმათა წოდებული, რომელსა შინა აღწე-
რილ არიან ამიერიდამ წმიდა იოანეს ეკკლესიის სამრევლოსა
სულთა შემვლელთა მღვდელთაგან რაოდენიც ურმანი მოი-
ნათელიან, და შედგინებით შირონ იცხებიან და ამასსა ში-
ნავე სახსენებელ არიან მღვდელი, მონათვლის სახელი და
გვარი, დღე მონათვლისა და დაბადებისა ყრმისა მისთვის და
წლის ანგარიშთა აღგილი მონათვლისა, სახელი გვართურთ
მშობელთა, ჭ სახელი ყრმისა და მონათვლისა პ. შაჰყულოვი.“

პ. შაჰყულიანის ხელთ-ნაწერი წიგნი მე ვნახე, ამ (ძვე-
ლია) წიგნში ყველა ცნობები მღვდლებს ქართულად უწე-
რიად, წიგნში პ. ხარისჭირაშვილის ცნობებიც არის. არ მგო-
ნია, რომ ახალ-ციხის კათოლიკენი გვარტომობით სომეხნი
ყოფილიყვნენ, მასთანვე სომხურის მიმართულების და მათ
თავიანთ საჭირო ეკკლესიის დაფორები კი ქართულად ეწერათ.
სომხური ენა მათ კარგად იცოდენ, ემაწვილებსაც ყოველ-

თვის სომხურს სახელებს არქმევდნენ, სომხურათ წერა მათ არც გაუქირდებოდათ, მაგრამ არ სწერდენ სომხურათ. რადგანაც მათში, როგორც ქართველებში, ძველადგანვე ყოფილა წერა მიღებული. ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიებში სომხურათ დავთრების წერა 1850 წლების შესდგე შემოდის, ე. ი. მას შემდეგ, რაც ქართველ კათოლიკე მოძღვართ მეოხებით საქართველოში სომეხ კათოლიკეთ ხსენება აღორძინდა. სომხურს წერას მოჰყვა ქართველი ძველი გვარების სხვანაირათ გადაკეთებაც.

ძველად, ახალ-ციხელის სტამბოლში მყოფთ ქართველთ კათოლიკეთ ვაჭრებს იოანე ნათლის მცემლის ეკკლესიისთვის შესაწირავები გამოუგზავნიათ, ამ შემწირველთ ძველი დავთრის ცნობები რომის კათოლიკეთ, ანუ ახალ-ციხელებათ ასახელებს და არა სომეხებათ, მაგალითებრ: — „ღმერთმა განაძღიეროს სტამბოლს მყოფნი ახალ-ციხის კათოლიკე ურნი“. აქ სომეხი არსად მოიხსენება. ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ პ. შაჰყულიანის სიკვდილამდის ახალ-ციხის ქართველ კათოლიკებთ შორის ქართული ერის სწავლებას ყოველთვის უპირატესობა ჰქონია მინიჭებული. თვითაც ელტოდა ამას. პ. შაჰყულიანი გარდაიცვალა 1855 წ. ქ ლაქს ახალ-ციხეს, მაისის 25 არქიმანდრიტის ხარისხზე აჰყვანილი, დასაფლავებული იქმნა იოანე ნათლის მცემლის ეკკლესიის კარის შესავალთან, ახლოს, კარში, რომლის საფლავსაც ქვა ადევს და ზედ სჩანს შემდეგი წარწერა ქართულს ენაზე: — „ესე არს სამაჲე კავკასიის ამიერ ს. კ. წინამძღვრის პ. შ. შაჰყულიანისა შ. 1771 წ. კარდაცვლილი მაისის 25 ს. 1855 წ.“.

ქართულის შემდეგ ლათინური ეს წარწერა აქვს: — „Hoc monumentum iu testimonium genefativis praasizi Armeno-Catolicae Ecclesia trans caucasi ca Provinsia Archimandrite Paulo Schachuliani.“

პ. შაჰყულიანი გარდაიცვალა, მაგრამ მის შემდეგ მისი დაწყობილი საქმე-კი მაინც არ შეჩერდა, არ მოიხპო ქართველთ კათოლიკეთ გვაროვნობის შესახებ ბრძოლა, დღეს

აქეთ იქით ვაწყდებით, ვიბრძვით, ვეძებთ მიზეზებს, თუ ჩვენსა და მთავრობის წინაშე ასეთი შეცდომა ვინ გამოაკვეყნა, ვინ მოიგონა და მოაქორა, რომ საქართველოში ქართველ გვარის კათოლიკები არც ძველად არსებობდნენ და არც დღეს! ვეძებთ ამის ცნობებს და უკანასკნელ ვტყობულობთ, რომ ყველა ჩვენთ უკან დასაწევ და დასაშლელთ საქმეების მომგვარებლათ და მომგონებლათ თვით ჩვენვე გყოფილვართ, თვით ჩვენს მემამიტ შრომას გამოუწვევია ჩვენი უბედურობის დასაწყისი, თვით ჩვენ მიგვიცია სხვებისთვის მასალები ჩვენის უარყოფისა.

რაში არა ვართ უკუღმართნი და წყალ-წალღებულნი? ყველაფერში და ყველა საქმეში. პ. შაჰყულიანის გარდაცვალების შემდეგ ახალციხეში გაუქმდა კათოლიკეთ არქიმანდრიტის ხარისხი და იქაურობის ყოველივე სასულიერო საქმეები დაუკავშირდა თბილისის კათოლიკეთ სასულიერო გამგეობას. თუმცა პ. შაჰყულიანი ბევრს საქმეშია დამნაშავე, მას ბევრი რამ მიუძღვის ჩვენს წინაშე მიუპატივებლად, ოდესმე იქნება მკაცრადაც გაჰკიცხონ, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ იგი იყო თავის დროის კაცი, იგი ემორჩილებოდა იმ შემცდარ კილოს, რაც სხვა ქართველთაგან ადრევე იქმნა ცნობილი. მას არ შეეძლო თავის დროის საზოგადოებრივი შეცდომის კვანძის შეტყობა, დასკვნის გამოყვანა, ამიტომ არც ძალა მოსდევდა მას, არც განვითარება, იგი იყო მემამიტი კაცი, მასთან სრული მორჩილი ყველა უფროსის, ბრძანებელის და მთავრობის, მორჩილება ხშირათ კარგიც არის, მაგრამ ხანდისხან ითხოვს დაკვირვებას, შორს გამჭვრეტლობას, ქეშმარიტების ძიებას.

ყოველს შემთხვევაში, პ. შაჰყულიანი იყო დიდი შრომის მოყვარე, მოყვარე თავის მრევლის, ქვეყნის, მწიგნობრობის და ქართულს ენაზედ წიგნების თარგმნით დაუცხრომელი მუშაკი. პ. თ. იოსელიანი სწერს: „Какъ пентиглоттъ переводилъ на грузинскій языкъ сочиненія полезныя для Христіанъ. Какъ служитель Алтаря кромѣ мно-

жества проповѣдей, предпринялъ переводъ церковной исторіи съ Италіанскаго на Грузинскій, доведя ее до VIII вѣка и изясненіе четверо-евангелія (Explanatıo s. s. duatuor evangeliorum). Ни та, ни другая книга не изданы печатно“.

მისგან ნაწერ ნათარგმნთ განცვიფრებაში მოჰყავსთ ქართველი კაცი, ვინც ამისაგან ნათარგმნს და ქართულად ნაწერს წიგნებს ნახავს, არა მგონია, რომ იმან პ. შაჰყულიანის ქართველობის შესახებ ეჭვი აღიაროს. ამდენ ნაშრომთა პირი არ შეიძლება რომ სხვა ტომის იყოს და მან მასთანვე თავის მოსისხარი ერის ენაზე იმუშაკოს, წიგნები სთარგმნოს და სწეროს. პ. შაჰყულიანს თუ მართლა ქართველები ისე სძულდა, როგორც ზოგიერთნი მოგვითხრობენ, მაშინ იგი ქართულს ენაზედ ერთს წიგნსაც არ სთარგმნიდა; თავსა და მაჯას არ შეიწუხებდა. ვფიქრობთ, რომ მას ქართველი კათოლიკე სწამდა ქართველ გვარის კათოლიკედ, ხოლო სომეხ ტიბიკონზე მდგარად, მისს მეოხებით სომეხ კათოლიკედ, აი მისი ნაწერებიც:

„**ოთხი მახარებლის თარგმანი**“ ე. ი. სახარების ვრცელი ახსნა, ოთხ დიდრონ ტომად, თარგმანზე დიდხანს უშრომია, 1840 წლებში პ. შაჰყულიანი თბილისში იმყოფებოდა, ზოგიერთ იმ დროის საპატიო ქართველთა რჩევით პ. შაჰყულიანს ეს ვრცელი თარგმანი იმ დროის მთავარ მართებლისთვის წარუდგენია და მისი დაბეჭდვა უთხოვია, მთავარ მართებელს სიამოვნებით მიუღია და ხელთნაწერი რუსეთში გაუგზავნია განსახილველად. პ. შაჰყულიანს დაჰპირდა, რომ იმ ხელთნაწერს ნებართვის შემდეგ ჩემი ხარჯით დაბეჭდავო. ეს ხელთნაწერი რუსეთში დიდხანს დარჩა, მთავარ მართებელი სხვაგან გადაიყვანეს, პ. შაჰყულიანს არც ხელთნაწერი დაუბრუნდა. 1845 წლებში პ. შაჰყულიანი აკადემიკს ბროსეს ბევრს სწერდა და ეხვეწებოდა, რომ იგი დაჰხმარებოდა და ხელთნაწერი მოეპოვებინა და საქართველოში დაებრუნებინათ, მაგრამ ვერც ამით შევლენია რამე, ხელთნაწერი

საყოველთაოდ რუსეთში დაშთა და იქ საცალა დაიკარგა ეს ვრცელი შრომა. დღეს კაცმა მისი კვალიც არ იცის.

„სომხურ-ქართულ და სხვა ენების ლექსიკონი“, მეტად დიდის ტანის, ქართულის დაბადებების, ზომით მასზე მეტი, დიდი შრომა დაუძს მას. პატივცემულის ვინმე მესხის სიტყვით. ამ შრომაზე პ. შაჰყულიანს ეხმარებოდნენ მღვდელნი: ანტონ ხუციანი, ხიზაბაგრელი, მღვდელი ანტონ თუმანოვი ოცხელი, მღვდელი სტეფანე იესაშვილი ახალციხელი და მღვდელი სტეფანე ნავროზაშვილი. მეტად დიდი, საყურადღებო შრომა არის ეს ხელთნაწერი, ცოდვა არის მისი დაკარგვა, დღეს იგი არსადა სჩანს, სადმე კი იქნება დაშთენილი. მე გადავშინჯე პ. შაჰყულიანის წიგნთ საცავი, მაგრამ იქ ვერა ვნახეთ-რა. ამ ლექსიკონს ჩვენ დიდ მნიშვნელობას მით უფრო ვაძლევთ, რადგანაც იგი მესხთა სასულიერო პირებისაგან არის შედგენილი, მასში მესხურ სიტყვებსაც დიდი ადგილი ექმნება დაკავებული.

„ორმოცთა ქადაგებათა“ მამა პავლე გაბრიელ სენერისაგან. უუპატივცემულესსა მღვდელსა და უუგანათლებულესსა მოქადაგისაგან კნინლა მრთელი იტალიისა განმარტებულ ქმნილ ქართველსა. ენასა ზედა, შაჰყულიანთ პოლოს დავით ვართაპეტისაგან ადრევე დაწყობილი ახალციხეს ქალაქსა შინა, დასრულდა წელსა ცხოვრებისა სოფლისასა 1830 წ. ქ. თბილის, ჟამსა უმწვერვალისასა მამათ მთავრობასა წმიდისა მამისა ჩვენისა მეორე პიოს რომის პაპისა“.

ეს ხელთნაწერი შეიცავს 1100 გვერდზედ მეტს, ინახება ახალციხის კათოლიკების იოანე ნასლისძემლის ეკლესიის წიგნთ-საცავში. წიგნს მიუძღვის წინა სიტყვაობაც, თვით პ. შაჰყულიანის ხელთ-ნაწერია. აი:— „თუ რაოდენი ნაყოფი გამოუღიათ ქადაგებათა მათგან იტალიის მორწმუნეთა, რომელთადმი უქადაგიათ გვამებრვედ თვით კეთილ-მსახურსა მას აუქსონს და კვალად სხვათათვის დაუტოვებია ესევე წიგნი აღმოსაკითხავედა, რომელთა ყოფილ არს ესე საყვარელ და სასიამოვნო, ჯერ არს გაშინჯვად ვრცელ მოთხრობა მისივე

ცნოვრებისა მხოლოდ ამას გეტყვით თქვენ აღმომკითხველ-
ნო, ჯერ პირველად გამოსცადოთ და გემო იხილოთ ქადაგე-
ბათა მათა და მაშინ სცნობთ პატიოსნებასა მათსა და იგრძ-
ნობთ ნაყოფიერებასა სულსა თქვენისასა, რომელ ესე გზდ
ყოფილ არს ორქანი ჩემი ვინაიდგან არა მცირედი შრიამა გა-
მაწვევის განმარტებად წიგნისა ამისა ვა კდ სხვათა შეწვე-
ნითა უფლისათ. საცნაურ იყოს კდ აღმომკითხველთათვის,
რომელ ორმოცეულთა მათ ქადაგებათა წინა-სიტყვათა საჩვე-
ნებელ თუ სომხურად და თუ ხუცურად აღვწერედ ცალკ-
ცალკედ, რათა მოქადაგეთა და სხვათა აღმომკითხველთათვის,
სიადვილე ყოფილიყოს აღმორჩეველ ნიეთთა სათნოებისაებრ
თვისისა“.

„წლიური ქადაგებანი“ ვრცელი ტომი, ბევრს ქადაგე-
ბაში მეტად სამაგალითო ცნობებსაც ეხება, ბევრს ქადაგებას
შემდგეაც არ მოაკლდება თავისი მნიშვნელობა, იგი საყურა-
დღებოა ბევრნაირის მხრითო. ეს ქადაგებანი ჩვენთვის საყუ-
რადღებოა მით უფრო, რომ იქმნება ამით მაინც გავიცნათ
პ. შაჰყულიანის სულის ვითარება და გარემოება. იქმნება ამ
ქადაგებებმა მაინც გვამცნიოს მისი სულის და გულის საიდუ-
მლოება, თუ იგი რად იღვწოდა ლათინის წესს-რიგის პატ-
რების წინააღმდეგ, რად მუსრავდა მათ და მათ მაგიერ რად
ელტოდა სომხის სიძლიერეს. სამწუხაროდ დღეს ეს ქადაგება
არსად სჩანს, ხელთნაწერი დაკარგულია, საჭიროა ყურადღე-
ბა მიექცეს, იქმნება სადმე აღმოსჩნდეს.

„ეკლესიური ცნოვრება“ მეექვსე საუკუნემდის, თარ-
გმანი ლათინურის ენიდამ, ეს ხელთნაწერი ჩვენ არ გვინახავს.
პ. იოსელიანიც მოიხსენებს ამ თარგმანს და აქებს დიდათ.
მეტად დიდი ტომი ყოფილა, დიდი ზომის, ვინმე მესხის სი-
ტყვით ეს ვრცელი თარგმანი გადუწერია პ. შაჰყულიანს თა-
ნამედროვე ქართველთ კათოლიკეთა მოძღვარს ანტონ ხუ-
ციანს, (ხუციშვილი).

„მოკლე თარგმანი“ იაკობ ვილოთის ოთხ მახარობელ
თა, თარგმნილი იტალიანურის ენიდამ, ვრცელი ხელთნაწე-

რი. დღეს აღარც ეს სჩანს. იაკობ ვილოთი იყო იე-
ზუიტების ორდენის ძმა, სცხოვრებდა XVI საუკუნეში სო-
მხეთსა და საქართველოში. ამის აქ ცხოვრების შესახებ მარ-
ტოდ ცნობა სჩანს, სხვა არაფერი. სომხეთის და საქართვე-
ლოს შესახებ სხვა და სხვა ისტორიული წერილებიც უწერია
და უბეჭდავს რომში. („მსოფლიო ისტორია“ თარგმნილი
იტალიურის, ენიდამ) კდ შევთხზე ერთი სხვა საჩვენებელი
ანბანგანური, რომელსა შეცმულ არიან ყოველნი ივინი
ნივთნი, რომელთა ზედა ფართოდ ანუ მოკლედ ლაპარაკობს
თვით ავქსონი სენერიე ქადაგებათა მათ შორის თვისთა და
ძალ უცხოლ მათ ხმარება, მეტადრე ეკკლესიურთა ქადაგება-
სა ვგრეთვე წევრნი შა თვისსა, და კდ სხვათა შემთხვევათა
შორის“. როგორც ეტყობა ეს ხელთნაწერი სენერთის ქადა-
გების ახსნა უნდა იყოს ანბანზე გაწყობილი, ხელთნაწერი
ჩვენ არსად გვინახავს.

„მსოფლიო ისტორია“ თარგმანი იტალიურის ენიდამ
1820 წლებში, ზოგნი ამბობენ, რომ ეს ისტორია აბატ მი-
ლოტს ეკუთვნისო ამის ჩვენ არა ვიცით-რა.

„რომთა პაპის ეპისტოლენი“ სხვა და სხვა დროს თარ-
გმნილი და ერთ წიგნად აკინძულა, დღეს არც ეს სჩანს.

„ლოცვანი“ რომის კათოლიკეთათვის, თბილისს დაბეჭ-
დილი თვით პ. შაჰყულიანისაგან 1831 წ. ამ ლოცვის წიგნ-
მა ჩვენ დრომდისაც მოადწია.

სხვა და სხვა ისტორიული წერილები: ჯავახეთის შესა-
ხებ, ახალციხელი ფაშების და კათოლიკის სამღვდელოების.

ზოგნი ამბობენ, რომ პ. შაჰყულიანი სომხურს ენაზე-
დაც სწერდაო, მისის ნაწერების ჩვენ არა გვინახავს-რა. მე
გავშინჯე მისი წიგნთ საცავი და იქ ერთი ცნობაც ვერ ვპო-
ვე ამის შესახებ, რომ იქიდგან დამესკვნა სომხურს ენაზე მწე-
რლობის შესახებ. ვენეციის მხითარისტების ჟურნალს „ბაზ-
მავეპშიაც“ არაფერი აღმოჩნდა ამასაგან ნაწერი. არა გვეგო-
ნია-კი, რომ მომავალში, ამის ქართული ნაწერების სადმე
რამე არა აღმოსჩნდეს-რა.

პ. შაჰყულიანის ყოველს თავის შემძლებლობას და მო-

ქმედებასთან დამკვიდრებული ჰქონია დიდი მოთმინება, სიმდაბლე, სიყვარული, ყველას პატივით იხსენიებდა, ყველა აქებდა მისს შრომას. 1850 წლების შემდეგიდამ იგი ლათინის წესს დაუახლოვდა, განძრახვა ჰქონდა უკანვე მიბრუნების. გრში, სახლში, კარში და სამართველოშიაც ყოველთვის ქართულს ენას ხმარობდა. წერილების და ცნობების წერას ქართულად აწარმოებდა, მისს ფარ-ხმლად ქართული იყო, ქადაგებაც ერთ თავად ქართულად იცოდა. არ იყო თავმომწონე, ძვირფასს სამოსის მიმდევარი, იყო უბრალო მწირბერის კვალით შემოსილი. სმა-ჰამასაც მცირედ მისდევდა. მრევლის შვილებთ გასანათლავად დიდად იღვწოდა, მისს დროს ქართველ კათოლიკეთ შვილებთათვის გამოცხადდა, რომ დღეის შემდეგ წერა-კითხვა ყველა ქართველ კათოლიკემ უნდა შეისწავლოსო. ყოველს თავის ამბოხებას და ბრძოლასთან დიდი შრომა მიუძღვის ქართველთ კათოლიკებზე, სადაც-კი მსახურებდა, მას ყველგან დაუტოვებია თავის ხსოვნა. მცირედ პ. ხარისჭირაშვილთან-კი უსიამოვნობა ჰქონია ჩავარდნილი. ამის მიზეზები ბევრნაირია, ზოგში გუმბრის სომეხ კათოლიკეთ არქიმანდრიტები და ვართაპეტნიც ურევინ, ესენი სტყუიან, ესენი აქებებდნენ მას მოქართულე პატრების წინააღმდეგ, რადგანაც პატრები მათ სასტიკათ სძულდათ, სულ ამათი ბრალია მისი არეგ-დარევა, თორემ იგი ქართველი იყო და ქართველობდა კიდევ. პ. შაჰყულიანი ქართულად აიროგორ სწერს თავის ტიტულს: — »ყოველთ უხმარი მონა პოლოს ვართაპეტ შაჰყულიანი, ახალციხის კათოლიკეთა თემისა სულიერისა წინამძღვარი 1817 წ.“ ბევრში პ. შაჰყულიანს ჩვენ არ ვეთანხმებით, მის ყოველ ნაბიჯს შეცდომებათ ვსთვლით, ჯინის მსხვერპლად ხდიდა ყველაფერ იმას, რასაც-კი მისი თანამედროვე მოქართულე მოძღვრები ადგნენ და აკეთებდნენ, მაგრამ რა გაეწყობა უნაკლოლო არავინ არის, მართალია პ. შაჰყულიანს მრავალნი გმობით მოიხსენებენ და ბევრნაირს ცილს, ბოროტებას და მრევლის არეგ-დარევას აწერენ, მაგრამ არ უნდა დავიფიწყოთ ისიც, რომ იგი ყო-

ველს ამბობებაშიაც ნამდვილი კათოლიკე იყო, კათოლიკის ეკლესიის შვილი. ერთ დროს მან მკაცრი პროტესტი გაჰფინა კათოლიკის ეკლესიის შესახებ: ასე:

— „ჩემს გულში რომის სიყვარულს, პატივისცემას და პაპის ამაგს ისეთი ადგილი უკავია, ისეთი ბინა, რომ ძნელად მე განვერინო მას და სხვას მივეკედლო. ჩემს გულში ისე მტკიცედ არის რომის რძე და ამაგი ჩაქსოვილ ჩანადვარიო, რომ ჩემი გადასხვაფერება არას დროს არ მოხდებოდ“.

პ. შაჰყულიანს რომი და პაპი თუ ასე უყვარდა, თუ მისს გულში რომის რძეს ისეთი ადგილი ეკავა, მაშინ მისი სომხობა და სომხის ტიბიკონი ჩვენ საიღუმლო ოცნებათ უნდა მივიღოთ. არა გვეგონია, რომ ასეთ სიტყვების მთქმელს გაეზებდნა რომის ტახტის თუნდ მცირე წყენა, ისეთი წყენაც-კი, რომ ლათინის ტიბიკონს გარეშე სომხის ტიბიკონს მიკედლებოდა. ჩვენ თამამად ვაბზობთ, რომ პ. შაჰყულიანი იყო ტომით, ენით და შთამომავლობით ქართველი. როგორც კაცად კაცი და მოძღვარი. ქეშმარიტების მოყვარე ადამიანი, ამითაც საყურადღებო ყოფილა, დღევანდლამდე ქართველ კათოლიკებში ყოფილი მოქართულე მოძღვრები სულ ამის აღზრდილები არიან, მისგან გაწვრთნილნი, რომელთა რიცხვიც ეხლა ერთობ შემცირდა. თვით ვინმე მესხიც ამის მოწაფედ ითვლება.

ქ ა რ თ ვ ე ლ კ ა თ ო ლ ი კ ე თ ა

მოკლვარი ივანე გვარამაძე

(ვინმე მესხი).

ვინმე მესხი—ანუ მოძღვარი ივანე გვარამაძე, ქართველებში ცნობილი პირია. ქართველ კათოლიკეთა საზოგადო საქმეთა ასპარეზზედ მას შესამჩნევი ადგილი უჭირავს, თითქმის უპირველესი, ამაზედ უკეთესი მოღვაწე-მოძღვარი, მწერალი და საქართველოს ისტორიის მკოდნე მათში ბევრი არავინ არის, ერთის მხრით ასეთ პირთა ასე სიმცირე დიდი უბედურებაც არის, მაგრამ რა გაეწყობა. ამ მოძღვრის შესახებ დაწვრილებითი წერილი რომ დაიწეროს, ის ნაწერი ვრცელი წიგნი გამოვა, ჩვენ-კი ასეთ აღწერას ვსტოვებთ და მხოლოდ გაკვრით ვებებით ამ პირის მოღვაწეობის ისტორიას. გვარამაძეიანთ პირველ საბინადრო ადგილად ქართლის სოფ. რუისი ითვლება და ამასთან ზოგი რამ სხვა ადგილებიც. როგორც სჩანს, მამა ივანე გვარამაძის წინა-პარნი ქართლიდგან უნდა იყვნენ სამცხეს გადასულნი, ან ოსმალთაგან ტყვეთ წაყვანილნი. ორში ერთი იქნება. თვით ივანე გვარამაძე მოგვითხრობს, რომ ჩვენ წინაპართ წარმომადგენნი პირველად აწყვერში მდგარან და შერე აწყვერიდამ გადმოსულან ახალციხისაკენაო. ქართლში, გვარამაძეიანთ გვარის წევრნი აზნაურის შვილებათ საშვალ საუკუნოებიდამ მოიხსენებიან. ზოგნი აზნაურის გვარის წევრნი ძველადგან სამცხეშიაც სჩანან და მოიხსენებიან ვითაარცა სამცხის აზნაურის გვარის შვილნი.

თვითონ გვარამაძე წარმომდგარი უნდა იქმნეს სიტყვა გვარამაძემ.

მღვდელი ივანე გვირამაძე, ასე და ამ გვარად ეკუთვნის ქართველ გვარის შთამომავლობას, სარწმუნოებით კათოლიკეა, სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგას და ირიცხება როგორც ქართველ კათოლიკე. ამათის გვარის კათოლიკობასთან დაკავშირება სამცხე-საათაბაგოს უნდა მომხდარიყოს არა უადრეს XVII საუკუნის და არც მის მოღმა. თუ თვით ივ. გვარამაძისამებრ ქართლის შემდეგ, ამათი წინაპარნი აწყვერს-სცხოვრობდენ, მაშ აწყვერში დაუკავშირდებოდენ კათოლიკობას, რადგანაც კათოლიკენი ძველად აწყვერშიაც მრავლად იყვნენ, იგინი ქართველ ტომს ეკუთვნოდნენ და ქართველ კათოლიკეთვე იქმნენ წოდებულნი, მათ თავიანთი საკუთარი ეკლესიაც აქვნდათ და საკმარისადაც სახელოვნებდნენ. ხოლო ოსმალთა მრისხანების მეოხებით მომავალში, იქ მათი რიცხვი დიდათ შემცირდა, მცხოვრებნი სულ აქეთ იქით გარდასახლდნენ და ბოლოს თვით აწყვერის ეკლესიაც მოიშპო, გაუქმდა იქ ყველაფერი. აი ასეთი გახლავსთ მამა ივანე გვარამაძის წინაპართ გვაროვნების და სარწმუნოების პირველისტორიის ცნობები. ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ გვარამაძის წინაპარნი წინეთ მართლ-მადიდებელთ ეკუთვნოდნენ და იქმნება ამათი გვარის წევრთა კათოლიკობასთან დაკავშირება ქართლში მოხდა, ნამეტურ გორს და მერე ქართლიდგან კათოლიკის სარწმუნოების მადიარებელნი გარდასახლდნენ აწყვერს და შემდგომ აწყვერიდამ ახალციხეს.

მამა ივანე გვარამაძე დაიბადა ქ. ახალციხეს, 15 ოქტომბერს, 1831 წ. ივანეს მამა იყო პავლე, პავლეს მამა ივანე ყოფილა, თავის დროის კვალად ესენი გამოჩენილ ოჯახის-შვილებათ ითვლებოდნენ, ხოლო როგორც მაშინ არსებობდა ქონებით-კი არ ყოფილან ფეხზედ მდგარნი. ერსაცა და მეორეც კათოლიკის სარწმუნოების მადიარებელნი ყოფილან. ივანეს მამა პავლე XVIII საუკუნის დამლევს უნდა ყოფილიყოს დაბადებული და პაპა-კი საშვეალ საუკუნე ი. მათ არ

ხსომებიან ის, თუ მათ მამა პაპას როდის უნდა მიეღო კათოლიკობა. ივანეს მამა გარდა სახელოვნების სხვა ღირსებითაც მრავლად ყოფილა დაჯილდოვებული, მის ოჯახში ბევრი რამ სანუკარი თვისებები ყოფილა დაცული. სოფ. ვალეში პავლეს ოჯახი ყველასთვის მისაბაძი ყოფილა. მამა ივანეს პაპის მამას სახელად არტემა რქმევია, როგორც ვიცით არტემას შვილს ივანეს ორჯერ უქორწინებია. მეორე ცოლი შეურთავს ქ ქუთაისს, მესარკოვის ნაცოლარი ელენე ბალახოვის ასული, ამ დროს ივანე 103 წლისა ყოფილა და წარმოიდგინეთ, რომ როგორც მამა ივანე სწერს, 103 წლის კაცის მეორე ცოლისაგან დაბადებულა, ამ ქალს პირველის ქმარისაგანაც ჰყოლია შვილი ანტონ მესარკოვი, ანტონ მესარკოვი ქუთაისში ვაჭარი ყოფილა.

მამა ივანე გვარამაძის პაპას კარგა ხანს უცოცხლია, როგორც ამბობს თვით ივანე გვარამაძე, ეს მოხუცებული 1828 წელს რუსებს მოუკლავთ ახალციხის აღების დროს, მაშინ ეს მოხუცი 140 წლისა იყო. ჩვენ ამაზედ არას ვიტყვით, ამ გრძელ რიცხვის გამო ჩვენ მარტოდ მამა გვარამაძის სიტყვაზედ ვაფუძნებთ. როგორც ცნობები სჩანს, მ. გვარამაძის წინაპარნი სამხედრო საქმეშიაც დახელოვნებულნი ყოფილან, ხშირად ოსმალთა გავლენის ქვეშ ყოფნას გამოურკვევრა ეს და დამკვიდრებუა მათში. მაგალითებრ: თვით ივანე გვარამაძის ბიძა სტეფანეც ყოფილა გაწვრთნილი და ჩენილი მხედარი. 1828 წ. თებერვლის თვის განმავლობაში, რუსთაგან ახლად აღებულს ახალციხეს აჭარლები დაეცნენ, აჭარლებს ხელმძღვანელობას უწევდა მაჰმად ხიმშიაშვილი. აჭარლებს სურდათ ახალციხის აფეთქება და ამიტომ იგინი ციხის ახლოს თხრილებს აკეთებდენ ასაფეთქებლად, სტეფანეს იმოდენი ხერხი გამოუჩენია, რომ ნაღვით თხრილი აუფეთქია და შით ციხე გადურჩენიათ დაქცევისაგან. იმ დროის რუსის მხედარ მთავარს ეს გარემოება დიდათ გახარებია, ამ მხედართავრის ვაჭარი ყოფილა ანტონ მესარკოვი, ამისთვის უკითხავს თუ ეს სტეფანე მესარკოვი ვინ არისო, ანტონს უთქვამს:

ხემი ძმა გახლავსთო. მხედარ მთავარს ანტონის მხოლოდ დედით ძმა სტეფანეც ანტონის გვარზედ დაუწერია ე. ი. მესარკოვი და ტემლაკხედაც წარუდგენია. ამ შეცდომის გამო გვარამაძეებს მესარკოვიც ეწოდათ; ეს შეცდომა შემდეგ მამა ივანეს შეუსწორებია. გვარამაძეებს ხოზოშვილებსაც უწოდებდნენ თურმე.

მამა ივანე გვარამაძე, ყმაწვილობაში მეტად საყვარელი ყოფილა თავის მშობლების, ნიშნად ამ საყვარულისა მშობლები მონათვლის სახელს გარდა კონასაც უხმობდნენ. ივანეს მამა ახალციხელი გახლდათ და დედა, მარიაში, სოფ. ვალელი. დედით მონათესავე იყო ართვინის კათოლიკეთ ეპისკოპოზის ზაქარიანის. პირველ ხანებში, ვიდრე ახალციხე ოსმალელთ ეკავათ, მინამდე ივანეს მამა და ბიძა ახალციხის ფაშების შეემდეგ პავლეს მეწვრიმლობა დაუწყია. ვაჭრობისთვის ახალციხიდან ეს იმერეთშიაც გადადიოდა, ხშირად თან წაიყვანდა პატარა კონასაც. ნამეტურ რთველზედ, როცა თუთუნის კრეფა სცოდნია სავაჭრო ნივთებზედ. ახალციხელი ვაჭრები იმერეთში ოსმალოს დროსვე გადადიოდნენ და ვაჭრობდნენ, ოსმალის შემდეგ ეს მათში უფრო გახშირდა, კონამამასთან ერთად სიარულის დროს მკვირცხლად თვალს ახელდა და ეს მისი თვალის გახილება მგრმისთვისაც კარგს ნიშნადგსაც უმზადებდა მას.

კონას დედა მარიაში, როგორც მოვიხსენეთ სოფ. ვალელი იყო, ზაქარია ბაღდოთის ოჯახიდან, იგინი ქართველ ტომის კათოლიკეთ მოდგმას ეკუთვნოდნენ, მაინც მთელი სოფლის ვალის კათოლიკენი ქართველ გვარს ეკუთვნიან, დღემდე მათში დაცულია ქართული ენა მკვიდრად. მარიაშის დედამამის ოჯახი თავის დროის კვალად ვალში თითქმის პირველი ყოფილა. თვით მარიაში აღზდრილა დიდის სათნოებით და კრძალულებით, ამ ქალს ქართული წერა-კითხვა ჩინებულად სცოდნია და ხელ საქმეში და კარგვაშიაც პირველი ყოფილა, ამ ქალს სოფ. ვალეში ქალების სასწავლებელი ჰქონია, მასთან მოწაფედ დადიოდნენ არა მარტო ქართველ კათოლი-

კეთ ქალები, არამედ მართლ-მადიდებელ ქართველთა და მუსულმან ქართველთაც, რომელნიც ამ სოფელში სცხოვრებენ. პატარა ქალებს მარიამი დიდის სიბეჯითით სწურთენიდა და ასწავლიდა ქართულ წერა-კითხვას და ხელ საქმეთ კრას, კერვას, ქარგვას და ქსოვას, ამას გარდა ყველა მას რაც იმ დროს საჭირო იყო მდებრობით სქესისთვის. ასეთ პატიოსანი ადამიანის გავლენის ქვეშ იზრდებოდა პატარა კონა და თან ქართულს წერა-კითხვასაც სწავლობდა. კონას ისეთი ცრცხალი ნიჭი ჰქონია, რომ მას ერთობ ადრე დაუსწავლია წერა-კითხვა და მასთან მშვენივრად ხატვა და ხაზვაც, ხატვათავის თავად უსწავლია. ხატვაში კონას ისეთი ნიჭი აღმოუჩენია და სახელი ისე გასთქმია, რომ როგორც თვით ამბობს, 12 წლისა ვიყავი, მამაჩემმა იმერეთში წამიყვანა ვაჭრობის გამო და მე მხატვრობით ისე მქონდა სახელი განთქმული, რომ მარელისში ეკკლესია დამახატვინესო.

ნელ-ნელა ივანე გვარამაძე ისე მომზადებულა და საეკკლესიო კითხვებში ისე წასულა წინა, რომ 15 წელს მიღწეულს, ეკკლესიაში დიაკვნობა თავისუფლად შესძღვებია, სომხური წერა-კითხვაც უსწავლია, ამიტომ ეს ახალციხეში, პ. შაჰყულიანის სასწავლებელში მიუბარებიათ მოწაფედ, ამ დროს იგი 17 წლისა ყოფილა. ახალციხის სასწავლებელში ივანე ჩინებულად სწავლობდა, ყველა საგნებს მშვენივრად და მალე ითვისებდა, ნამეტურ მხატვრობაში სამაგალითო ყოფილა, ერთი სიტყვით მოწაფეებში პირველი იყო თურმე, ეს მისი პირველობა მოწაფე ამხანაგებს ძრიელ სძულდათ, სძულდათ მით უფრო, რადგანაც ივანე მეტის მეტი მართალი და სათნოებიანი ყმაწვილი ყოფილა. ამხანაგ მოწაფეებს ივანე პ. შაჰყულიანთან დაუბეზლებიათ უმიზეზოდ, უბრალოდ და თან უთხოვნიათ მისი დათხოვნა, მოწაფეთა დავალების მეოხებით პ. შაჰყულიანს ივანე გვარამაძე დაუთხოვნია და მისთვის უთქვამს: რომ შენ მხატვრობის შესწავლაც გეყოფარქ. ამის შემდეგ, ივანე სოფელს ვალეს დაბრუნებულა, სამი წელიწადი შინ დარჩენილა და თავისით უმეცადინია. სწავლაში, ერ-

თი კვირაც არ დაუკარგავს უბრალოდ და დროის შესაფერად მომზადებულია ყველა საჭირო კითხვებში, ნამეტურ კათოლიკეთ საეკლესიო საგნებთა ცოდნაში, მერმე სახლიდგან ეს გადასულა ქუთაისს, მამა პეტრე ხარისჭირაშვილთან, ვისთანაც დაუწყვია მეცადინეობა და სწავლა საფუძვლიანად.

პ. ხარისჭირაშვილს მასზედ დიდა ზეგავლენა ჰქონია; მისგან ივანე ბევრს რამეს სწავლობდა და სრულიად მალე კარგადაც დაწინაურდებოდა, მაგრამ ამ გარემოებას ხელი შეუშალა იმ გარემოებამ, რომ პ. ხარისჭირაშვილი 1856 წელს ევროპაში წავიდა, ამიტომ ივანე გვარამაძე ქუთაისიდან ისევ ახალციხეს დაბრუნდა, ამ დროს ეს ისე კარგად ყოფილა მომზადებული წერა-კითხვაში, საუბარში და საქმის კეთებაში, რაისა გამო იმ დროის ახალციხის ეკლესიათა კანონიკს მღვდელს სიმეონ ასლანოვს თავისთან მიუწვევია მრევლად, იქ ეს დაშთენილა რამდენსამე ხანს და პირნათლად უმსახურნია. 1857 წ. ივანეს მამა მოჰკდომია და ამ გარემოებას მასზედ ისე უმოქმედნია, რის გამო მას გადაუწყვეტია მღვდლად მომზადება და კურთხევა. 1859 წ. მ. ს. ასლანოვი სამსახურიდამ გამოსცვალეს, ამიტომ ივანეს სამსახურის საქმეც სხვაფერ წასულა, ესეც დიდხანს არ დარჩენილა ახალციხეში და მალე კონსტანტინებოლს წასულა.

კონსტანტინებოლში ეს ჩამომხტარა ერთს ქართველ კათოლიკესთან და დაუწყვია მზადება საღმრთო საეკლესიო საქმეებში, სომხურს ენაში და ლათინურშიაც, ამავე დროს მას შეუსწავლია თათრული ენაც უფრო უკეთესად და კონსტანტინებოლში ყოფნას სხვაფრივაც კარგად უმოქმედნია მასზედ. ივანე ბევრნაირათ დაწინაურებულა წინ, თვალი კარგად გაუხილებია, ბევრი ავი და კარგი ცნობებში შეუსწავლია. საკმარისად გასცნობია ევროპიელთ ერთა ცნობანი, ოსმალეთის სახელმწიფოს წეს-წყობილება, ბერძნების მდგომარეობა, სომხებისა და სხვათაც მრავალთა დამონებულთა ერთა ცხოვრების პირობები. უცხოობაში ყოფნას უფრო განუცხოვლებია მის გვამში საქართველოს სიყვარული. საქმე ისე

მოსწყობია, უცხოობას ისე გაუჭირებია საქმე, რომ ეს მოსამსახურედ ერთს ფოტოგრაფიაში შესულა, აქ დაუყვია რამდენიმე ხანს, მაგრამ საბოლოადად მაინც ვერ გაუძლია, უკანასკნელ გადასულა ფერიქს, მ. პ. ხარისჭირაშვილთან, ვისაც დიდის სიამოვნებით მიუღია, ამაზედ მას სრული მზრუნველობა აღმოუჩენია. იქ პ. ხარისჭირაშვილთან უფრო უკეთესად გაწვრთნილა, ამ დროს პეტრე ხარისჭირაშვილს კონსტანტინეპოლში ქართველ კათოლიკეთ ეკლესია ჯერ არ ჰქონდა გაკეთებული, იმის განძრახვა და შესრულება ახალად იდგავდა ფეხს.

კეთილი აღამიანის გვერდით ივანე გვარამაძეც მეტად კეთილად შრომობდა, უცხოეთში მყოფს უფრო მძლავრად უცხოვლდებოდა საქართველოს სიყვარული. მღვდლათ, კურთხევის და მზადებრს საქმეს შეუდგა და ამისთვის გვარიანადაც შრომობდა და მეცადინეობდა, მაგრამ საქმე კარგად ვერ მიხდიოდა, ნატვრას ვერ მიაღწია, მღვდლად კურთხევა მისთვის იქ შეუძლებელი გახდა. მიტომ ივანემ გადასწყვიტა საქართველოში დაბრუნება, მალეც დაბრუნდა, ახალციხეს იმყოფებოდა და მღვდლობისთვის სცდილობდა, 1861 წ. დედაც მოუკვდა, სრულ ობლად დაშთა, ცოლის შერთვა განიზრახა და 1863 წ. დაოჯახდა კიდევ. აქ უნდა ვსთქვათ რამე, თორემ კათოლიკის სამღვდლო პირისაგან ცოლის შერთვის საქმე, ბევრს გაუკვირდება. ლათინის ტიბიკონის მექონ პატრებს ვარდა, ცოლის შერთვის ნება ეძლევათ თითქმის კათოლიკის სხვა და სხვა ტომის ყველა ტიბიკონის მექონ კათოლიკეთა, მღვდლებს უფლება აქვსთ რომ მღვდლათ კურთხევამდე ცოლი შეერთან. ამიტომ ივანეც აღასრულა ეს, რადგანაც იგი სომხის კათოლიკის ტიბიკონზედ იდგა. მღვდლად კურთხევის საქმეს ახალციხეში შეუდგა, იქიდან მაშინდელს კავკასიის ვიზიტატორს თხოვნა მისცა, რომ ეს ახალციხეში ასულიყო კათოლიკეთა სხვა და სხვა საჭირო საქმეთა გამო და იმ დროს ივანე გვარამაძეც მღვდლათ ეკურთხებინა.

ივანეს ამის სრული იმედი ჰქონდა, მაგრამ აქაც უმტე-

რეს, ახალციხიდან სხვა და სხვა მღვდლებს ემტროთ და ამიტომ ივანეს ახალციხეში კურთხევა შეუძლებელი გახდა, პრელატი მისი თხოვნა უყურადღებოთ დასტოვა, ამიტომ 1860 წ. გიორგობისთვის თბილისში ჩამოვიდა და კათოლიკეთ მონასტერში იმყოფებოდა, მღვდლობისთვის მეცადინეობდა, მაგრამ არც რა თბილისში მოუხერხდა რამე, პრელატი არ შერებოდა მის კურთხევას. თბილისში ყოფნის დროს, ივანე ვასცნობია იმ დროის ქართველ კათოლიკობას და ქართველ საზოგადოებასაც. კათოლიკეთ მონასტერში ამას ბევრი რამ საქმეები უკეთებია. ამავე დროს გაუცვნია თბილისში ივანე კერესელიძე, „ცისკრის“ თანამშრომლები: რაფ. ერისთავი, ბარბარე ჯორჯაძისა და მრავალნიც სხვანი იმ დროის ქართველთ მწერალნი და მოღვაწენი, ივ. კერესელიძეს სტამბაშიაც ვიყავი და სტამბის ქართულ წიგნების საქმიანობაც გავიცანი, მის შესწავლასაც დავადექით, მოცალეობისას სტამბაში დავდიოდი და ასოებს ვაწყობდიო. 1862 წ. თფილისიდან აღექსანდრეპოლს წასულა, იქაურ სომეხ კათ. სასულიერო სასწავლებელში, სამღვდელ-კურთხეო ღირსების ეგზამენი უნდა დაექირა და მოწმობა უნდა მიეღო, რომ იგი მომზადებული იყო მღვდლობისთვის. ამ საქმეში მას სრულს ხელმძღვანელობას უწევდა მღ. პავლე ლაზარიანი და კვალად სასტიკად მტრობდა ვიზიტატორი.

ივანე გვარამაძე იმავე თავითვე არ ყოფილა სხვათა მოძულე, შფოთების ამტეხი, მითქმა-მოთქმის მიმტან მომტანი, რაც-კი საგმობია კაცისთვის, მას ყვალა ეს დიდათ სძაგდა და ეტრფოდა მას, რაც კაცად კაცისთვის უპირველეს ღირსებას შეადგენს, ძვირფას სამკაულს, სწორედ ეს მისი სამაგალითო თვისება სხვათა წინაშე სამტროდ შეთებოდა და მრავალნი ნაცვლად პატივისცემის, მტრად ეკიდებოდნენ. ასეთი მტრები მას უფრო მომატებიან იმ დროს, როცა სახლობისთვის მოუკიდნია ხელი. 1865 წ. ღირსებო და მღვდლად კურთხევის უფლების მოწმობაც აუღია, ვ. ი. გამოცდის ატტესტატი. მაგრამ ეს ბედნიერება ივანე გვარამაძეს ერთობ ძვირად დას-

ჯდენია, ვიზიტატორის და სხვა და სხვა მტრების შეოხებით სამი თვის მომზადება სამი წელიწადი გახდენია, ყველგან ვზა უღობავთ და უმტრიათ. მიზეზი მტრობის კი საყოველთაოდ შური ყოფილა და გაუტანლობა, რაც სასულიერო პირთა წინაშე ერთობ ხშირია. ამდენი ვაი-ვაგლახის და სიარულის შემდეგ, როგორც იქნა და ივანეს ღირსებია მღვდლათ კურთხევა, მაგრამ უკანასკნელათაც მაინც დიდი შრომა მოსვლია, მისი კურთხევა თბილისში კი არ მომხდარა, არამედ 1868 წ. სარატოვში წასულა და იქაურის კათოლიკის ეპისკოპოსისაგან 9 დეკემბერს მღვდლათ უკურთხებიათ; პირველ წელს მღვდლად ეს განაწესეს სოფ. ხიზაბავრას, ვიკარნად. მეორე წელს ისევ ახალციხეს გადაუყვანიათ, საერო სასწავლებელში კატეხიზს და სომხურ ენას ასწავლიდა. ორი წლის აქ მსახურების შემდეგ ისევ ხიზაბავრას გადიყვანეს, მღვდლათ მარტო ყოფილა და ხიზაბავრიდამ სოფ. ვარგავის და ბნელას შემგლელ მღვდლათაც ეს იყო. ხიზაბავრას საერო სასოფლო სკოლა გახსნა, გოგორც მამა ივანე გვარამაძე, ისევე ამის მეუღლე სოფელში საუკეთესოდ მოქმედებდენ, ქალსა და კაცს დიდის სიამოყნებით ასწავლიდნენ ქართულ წერა-კითხვას და სხვა და სხვა საქირო ხელსაქმეს.

მამა ივანე გვარამაძე მღვდლობის ასპარეზზედ ნამდვილ მოძღვრათ აღმოსჩნდა, ნამდვილ კაცად და მამად თავის მრევლისა, მაგალითი იყო ეს ყველასი და მისაბაძი, მაგრამ ამ დროსაც მისი სამაგალითო მხარეები ბევრში უფრო შურსა და მტრობას სძრავდა ვიდრე პატივისცემას, თანაგრძობას და მიბაძვას, ამ მტრობის უმთავრეს მიზეზად-კი ისე ქართველ გვარის კაროლიკე მღვდელნი არ ხდებოდნენ. როგორც სომხის გვარისანი. მაგალითებრ ამ პირს ერთ დროს სასტიკათ გადაეკიდა სომეხთ კათოლიკეთ მ. ა. ბოროტი არარატიანი, ეს უფროსი მღვდელი ანუ არქიმანდრიტად იყო და მასთან ქართველების მტერი იყო, ქართველნი სასტიკად სძულდა, ივანე გვარამაძეც, როგორც მოქართულე მოძღვარი, სასტიკათ ეჯავრებოდა, მტრობდა, ამიტომ ივანე გვარამაძეს საქმე

ისე გაუჭირდა ამ პირისაგან, რომ იძულებული იყო, ხიზაბავრისთვის თავი დაენებებინა და ახალციხეში გადასულიყო. ესეც ქმნა და მხოლოდ დროებით ამით მოიჩა თავის მტრებს, რამდენიმე ხნის შემდეგ ივანე მოძღვარი დანიშნეს ივლიტის ეკლესიის მოძღვრად, აქ ამან დაჰყო ორ წელს, ამ ხნის განმავლობაში ივლიტის ეკლესიის მოვალეებს ვადა უთავდებოდათ, პასუხს არ აძლევდენ, ივანე გვარამაძემ ამათ სამმართველოში უჩივლა, ამიტომ აქ ამის მტრობამ კვალად გაიდგა ფეხი, სომხის ხუცეები შეიკრიბნენ ერთად, მათ მიემხრენ სხვა და სხვა პირნიც, ივანე მღვდელი ივლიტის ეკლესიიდან გადააყენეს, ამის მაგიერ ხიზაბავრიდან მღვდელი 1884 წ. ჩილინგაროვი ჩამოაყვანიეს და ივანე გვარამაძე-კი ისევ ხიზაბავრას გადაიყვანეს მღვდლად.

მამა ივანე გვარამაძემ მრევლის საქმე კულანდებურად განაგო, მან და მისმა ნეტარ ხსენებულმა შეუღლემ მრევლს თავი შეაყვარეს, ივინი ხიზაბავრაში ყველას საყვარელ პირათ ითვლებოდენ. მამა ივანე გვარამაძის გაცნობა მე აღრიდგანვე მიწოდდა, მენატრებოდა და როგორც იქმნა 1881 წ. მოვახერხე, ახალციხეს წავეღო და იქიდან ხიზაბავრას ავედიოთ, სოფელში ყოფნის დროს, მრევლს ვკითხე მისი ამბავი და ყველამ ქება, დიდებით და პატივისცემით მოიხსენა მამა ივანე. ყველა აქებდა არა მარტო მოძღვარს, არამედ თოფოდიასაც. ორივე შესანიშნავი აღამიანები არიან და დიდი მწენი ხიზაბავრელებისაო. ხიზაბავრაში ამათ თავიანთი ნაყოფიც დასტოვეს, დღესაც ქება, დიდებით მოიგონებენ ამათ ამაგს. 1884 წ. მამა ივანე ხიზაბავრიდან ახალციხეს გადავიდა, ამ დროსაც მას სხვა და სხვა მტრები არ დალევიათ, მკირე ხანს თავისუფალ იქმნა, შემდეგ-კი დანიშნეს ივანე ნათლის მცემელის მოძღვრათ და დღემდე იქ განაგებს მღვდელ მოქმედებით. სადაც-კი მამა ივანე მსახურებდა, იქ მან ყველგან რიგაანათ ემსახურა, აღამიანურად, მამულისა და ეკლესიის ნამდვილ მსახურად, დღეს ახალციხეშიაც სწორედ ასეთ მოქმედრად ითვლება, ბევრს მტერსა და მაწყევართან ერთად მა-

ქებარნი და მადიდებელნიც შრავალი ჰყავს, ახალციხეში, დღეს იგი ერთ საუკეთესო მოძღვრად ითვლება, იგი მღვდელ-მოქმედების დროს მღვდელიც არის და სანაქებო მეგობარი, მამათავის მრევლისა და მასთან მრჩეველიც.

იგი პირველია არა მარტო მღვდელ მოქმედების ხარისხით, არამედ ადამინობით, შორს მჭვრეტელის განსჭვრეტით, მქადაგებლობით, მართლ-მსაჯულებით და კარგის ნათელის მოქმედებით. თვისი მრევლის ავი და კარგი მან ერთობ კარგად იცის, მრევლის ავი და კარგი მას ისე აწუხებს და ახარებს, როგორც თავის საკუთრება, თავის ცხოვრების საქმენი. მრევლის საქმეებისათვის იგი თავდადებულია, არაფერს საქმესა და შემთხვევაში იგი მათთვის არას დაიშურებს, ყოველთვის და ყოველგან მზათ არის, რომ მათ რამე გაჭირების დროს ემსახუროს, საქმე გაუკეთოს და ამ განაკეთებით რამე სარგებლობა მოუტანოს. მისი ასეთი საქციელი ყველგან კარგად იციან, იციან თვით იმათაც ვისაც მისი რამე პირადი მტრობა აქვს. გარდა თავის მრევლში სამართლიერად მოქმედების, ივანე გვარამაძე სხვა წრეებშიაც საუკეთესო კაცად ითვლება, მართლ მსაჯულ მფარველად სიმართლისა, ქეშმარიტებისა და სხვანი, ამას გარდა მორიდება და შიში არა აქვს, ქეშმარიტების მეძიებლობით ყველგან გულ ამაყათა სდგას, სწორი ქეშმარიტი მიმართულება. და მოქმედება მის ფარსა და ხმალს შეადგენს, მის დროშას და ამიტომ სადაც კი უნდა რამე საქმე ექმნეს, ძიება, სჯა, კამათი და სხვა, იქ მამა ივანე გვარამაძე ერძს თავ-გამოდებულ ქეშმარიტ მეძიებელ მოქალაქედ გამოდის და მფარველობს პატიოსანს საქმეს, უძღურთა შებრალებას ნათელ მიმართულების დათესვას, ურთი ერთ შორის სრულს განწყობილებას, გამობას და ერთმანერთის შენახვას.

ივანე გვარამაძეს, თავის ოჯახსა და ცხოვრების საქმეებში მუდმივ გაჭირვება აწვა კისერზედ, იგი სცხოვრებდა მეტად ღარიბად, 1881 წ. როცა მე მისი სახლ-კარი და შინაური მოწყობილობა ვნახე სოფ. ხიზაბავრას, უნდა მოგახსენ-

ნათ, რომ ძრიელ გავკვირდი. დიდს სილატაკეს, დიდს გაჭირებას იტანდა, თავის სახლობით სცხოვრობდა სრულიად უბრალოდ, თითქმის ლატაკთ უარეს მდგომარეობაში და ამ დროსაც კი მას არ უღალატნია თავის პირადის ღირსებისათვის, გლეხ-კაცობა სრულებით არ შეუწუხებია, არაფრით დაუტვირთავს. უცხოვრია ერთს მიწურს ბნელს ქოხში გაჭირებით, აუტანია ყველაფერი, მაგრამ მრევლი-კი მაინც ყოველთვის უზრუნველად ჰყოლია დატოვებული, ყოველივე ხარჯი სამღვდელს და გარდასახადი თვით გლეხთა ნებაყოფლობაზედ ყოფილა დამოკიდებული. თუმც ამ სილატაკის დროს, მას მეუღლე და შვილებიც ჰყვანდა და ესენიც დიდს გაჭირებას იტანდნენ, მაგრამ მაინც ყველა ამათი გაჭირება უყურადღებოდ შთებოდა და სხვებს-კი არა ატყდებოდათ-რა თავზედ მხიმე ხარკათ. ასეთს საქმეებში მეტად სამაგალითო აღამიანად ითვლებოდა ივ. გვარამაძის მეუღლე ანნაც, რომელიც მართლაცა და შესანიშნავი მანდილოსანი იყო, მაგალითი თავის ქრმისა და შვილებისა, ნამეტურ მრევლისა.

ეს პატიოსანი მანდილოსანი მე გავიცანი 1881 წ. და უნდა მოგახსენოთ, რომ გაცნობის უმაღლვე გასაკვირველი დღეში მის უმაღლეს აღამიანურს, ანუ დედაშვილურს ღირსებაზედ, ქართველს დედაკაცობაზედ, იგი ნათელი სახე იყო იმ ქართველ დედებისა, რომელთაც ჩვენი მგონები დიდის დიდებით დაჰგალობენ. საბრალო, ასეთი ძვირფასი ქართველი აღამიანი დიდხანს არ შერჩა თავის ოჯახს და 1890 წლებში გარდაიცვალა. ამ გარემოებას ივანე გვარამაძეზედ დიდათ უნდა ემოქმედნა, რადგანაც ამ დროს, მისი ოჯახი ოთხის თუ ხუთის გასაზრდელის შვილისაგან შესდგებოდა, გარდა ამისა ოჯახის სილატაკე და გაჭირებაც იგოდენაფ ჰქონდა გაძლიერებული, რომ ეს გარემოებაც მას უფრო შეაფერხებდა და დააუძლიერებდა, მაგრამ არა, მაინც ამ შემთხვევაშიაც მამა ივანემ აღმოიჩინა უმაგალითო მხნეობა, ოჯახის დიდი დანაკლისი არად მიიჩნია, ყოველივე აიტანა და თავის აღამიანურის ღირსებისთვის, არ უღალატნია, არსად რამე საქმეში წარბი

არ შეუხრია, მრევლის სამსახური არავისთვის დაუკლია, არც რა ვისთვისმე მეტი წაურთმევია, რომ არიქათ შინაური საქმე დამიუძღოურდაო და მიშველეთ რამე, სახსარი არა მაქვსო. დიდი, მეტად დიდი და თან ბევრი სიღატაკე აუტანია, მაგრამ ამ დროსაც მას მაინც-კი არავისთვის არაფერი არ წაურთმევია.

ასეთი თვისების იყო მამა ივანე გვარამაძე და ამ თვისებას იგი უცვალეზლად შერჩა თავის მოხუცების დრომდე დღესაც იგივე პირია, იგივე წარბ. შეუდრეკი და მართლ მსაჯული, რაც ამ 40 წლის წინეთ იყო, ეს მე რომ არა ვსთქვა და არ ვამოწმო, ამას უჩემოდ სხვებიც იტყვიან, ეს რომ ასე არ ყოფილიყო და იგი იმავე თავიდგანვე თაღლითობის გზას დასდგომოდა, დღეს იგი სულ სხვა პირი იქნებოდა, სხვა ცხოვრების შეძლებით და წესებით მოწყობილი, შეძლებით დღეს მას ბევრი მოძღვარი არ შეედრებოდა, ვიტყვიტ არ შეედრებოდა, რადგანაც მამა ივანეს ოჯახში მეტად მდაბიოთ ცხოვრება უყვარს, მარტივი. მის სახლში უზომო ჭამა, სმა და ლხინები არას დროს არ ყოფილა. ყოველთვის ზომიერად, შესაფერად, ისე როგორც რიგი და წესია, როგორც შეჭფერის ყოველს ჭეშმარიტს და შორს მხედველს მოქალაქეს, განათლების მეძიებელს და მეტრფეს, რაც სხვებისაგანაც მისაბაძი უნდა იქმნეს და სამაგალითო. ეს რომ მართალია, ამას ამოწმებს თვით დღევანდელი ცხოვრება მამა ივანესი, დღე, საც-კი როგორც შეუძლიან მას, ისე და იმ გვარად ემსახურება თავის მრევლს და თავის ყოველივე შეძლება, ძალა და ლოცვა მხოლოდ მათკენ აქვს მიმართული და მიძღვნილი. მრევლის ბედნიერება მას თავის სიკეთედ მიაჩნია.

ივანე გვარამაძე, რომ აღრიდგანვე ყოფილა თვალ ხილული ადამიანი და კაცად კაცი, ეს გარემოება და ჭეშმარიტება იქიდანაც კარგად სჩანს, რომ ეს ქართულ მწიგნობრობის და დედა ენის სიყვარულს აღრიდგანვე დასდგომია. იმ დროის კვალად მისგან მე ამის შეგნება დიდ საქმედ მიმაჩნია, რადგანაც სამცხე საათაბაგოში ქართველი ერი და ნამეტური

ქართველ კათოლიკეებში ქართველ გვაროვნობის ცნობიერება ადრიდგანვე მიეცა დევნას და გამობასა, იქ თავისუფლად ქართველობა არავის შეეძლო, რადგანაც ამისთვის იგინი იდევნებოდნენ თვით ოსმალოს მთავრობისაგანაცა და სომეხთ კათოლიკეთ სამღვდელთათგან ხომ ყველა მოქართულ კათოლიკს სრული შეჩვენება ელოდა. თუმც ასეთ გარემოებაში იყო მოთავსებული იმ დროის ქართველთ კათოლიკეთ მდგომარეობა, მაგრამ მაინც ივანე გვარამაძემ თავისი გაიტანა და შამა პაპურ მცნებას გზა კვალი არ აუქცია, დრო და დრო როგორც ცხოვრების სხვა და სხვა საქმეებში ვიზარდებოდა, ისევე წარმატებას ეძლეოდა ქართული წიგნების კითხვაშიცა და ქართულს მწიგნობრობაშიაც საკმარისად ხელოვნდებოდა.

ივანე გვარამაძეს ქართული წიგნების კითხვა პატარაობიდგანვე ჰყვარებია, მის დროს, მესხეთში არ დარჩენილა რამე ქართული ძეგლი და ახალი წიგნი, რომ მას იგი არ შეეძინა და რამდენ გზისმე არ გადაეკითხა. მის დროს ხუმცა მესხეთში-კი არა და თვით ქილაქ თბილისშიაც-კი იშვიათობა ბდა ქართული წიგნები, მაგრამ მაინც აქა იქ იყვნენ თითო-ოროლა ისეთი მხნე ქართველ მწიგნობარნი, რომელნიც თავიანთ შეძლების და გვარად ხალხში უანგაროდ მოქმედებდნენ, მათ აქენდათ საჭირო ქართული წიგნები და ამ წიგნებს თავიანთ დროის გვარად ქართველთ მკითხველთათვის არ იშურებდნენ, იგინი ყოველთვის დახმარებას აძლევდნენ წიგნების მოპოვების მხრით და მით ხელს უწყობდნენ ქართველთ მოზარდ ყმაწვილებს ქართული წიგნების წაკითხვასა და შეთვისებაში. სწორეთ ივანე გვარამაძის თვალის გახილვის და განდაცების დროს გამრავლდა „ცისკრის“ გამოცემაც, მას მოჰყვა „გუთნის-დედა“ და 1863 წელს „საქართველოს მოაზრებე“ რომელსაც ცხადი საქმეა ივანე გვარამაძეც შეხედებოდა აქა იქ საკითხავად. ამას საფუძველს ჩვენ ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რადგანაც „ცისკრის“ რედაქცია და მისი თანამშრომლები ივანე გვარამაძეს 1860 წ. გაუცვნიან.

უეჭველია ეს გაცნობა მასზედ საკმარის გავლენას იქონიებდა, მას უადვილესად დაუკავშირებდა იმ დროის ქართულ ბეჭდვითი სიტყვის არსებობასთან, ე. ი. ქართულს მწერლობას, ქართველი ერის სულიერს და ხორციელს გარემოებას, მათს შაჯის ძარღვის ცემას. ეს რომ სწორედ ასე უნდა ყოფილიყო, ამას აქეზმარიტებს ცნობებიც, რომ ივანე გვარამაძემ ქართულს მწიგნობრობაში 1866 წ. დაიწყო შრომა. პირველად ამის წერილები იბეჭდებოდა გაზეთ „დროება“-ში, რომელიც 1866 წ. ახლად იქმნა დაარსებული. ივანე გვარამაძე პირველ ხანებში უმეტესად სხვა და სხვა მოკლე წერილებს სწერდა, რაც უფრო გამოსადეგი იყო იმ დროის ახლად გამოჩენილ ქარაველ მკითხველთათვის და ქართულს ენაზედ ახლად დაარსებულ გაზეთისთვის.

ივანე გვარამაძე, როგორც იმავე თავიდგანვე გულ მხურვალედ მისდევდა ქართული მწიგნობრობის შეთვისებას და გაცნობას, იმაზედ უფრო გულს მოდგინედ იგი სწავლობდა საქართველოს ისტორიას, მწიგნობრობას და სხვა და სხვა ბრძენ კაცთა მოღვაწეობას ქართველ გვარის სასარგებლოდ რაც მას უფრო ასულდგმულვებდა, აძლიერებდა და მომავლის სასოებითაც მოსავედა. როგორც ამ კითხვების შეთვისებაში წინაურდებოდა. ეს, ამაზედ უფრო მეტად იგი აღგზნებული იყო ოსმალეთის საქართველოს ისტორიისაგანა, ქართული ენის დაკარგვის საქმეს აღრიდგანვე ეჩვეოდნენ და ეთვისებოდნენ... ნამეტურ ივანე გვარამაძეს აღელვებდნენ და აფიქრებდნენ. ის ძრიელი და ურყველი ნაშთები ქართველ ტომის ძლიერებისა, რომელნიც უამთა ვითარების მეოხებით ოსმალთა მახვილს გადარჩენოდნენ, უკანასკნელ დრომდე მათ რის ფაის-ვაგლახით მოელწიათ, მაგრამ ახლა ახალ დროთა მტერთაგან მუსვრასა და ნგრევა ქცევას მისცემოდნენ. ესეთი გარემოება ივანე გვარამაძეს ისე აღარდიანებდა, ისე აღელვებდა, რაისა გამო მან იმავე თავიდგანვე, თითქმის ახალგაზრდობილად მათ შესწავლასაც მოჰკიდა ხელი, დაიწყო მან სხვა და სხვა ძველი ცნობების კრება და უკანასკნელ მთელს ამ

ხსენებულს კუთახეში შთენილ ნაშთებზედ წერაც დაიწყო. მან ჩვენს ისტორიულს მწერლობაში მეტად ბევრი ძვირფასი მასალები შემოიტანა.

როგორც ვსთქვით, ივანე გვარამაძე, რამდენათაც ქართულს ენასა და მწიგნობრობაში იყო დაუცხრომელი მუშაკი და მკითხველი, არა იმაზე ნაკლებ სჩანდა სომხურს ძველს და ახალ ენის შესწავლაში, მწიგნობრობაში და ნამეტურ მათს ძველსა და ახალს ისტორიაში. სომხური ძველი და ახალი ენა, ისტორია და მწიგნობრობის ისტორია ისე ზედ მიწევნით იცის, რომ იგი ამით არც ერთს მხითარისტს არ ჩამოუვარდება. როგორც საქართველოს ძველი დროის ცნობები იცის, ქართველი ხალხის თავ გადასავალი და სხვა ასეთ ღირს შესანიშნავი ცნობები ისევე იცის სომხეთის, უნდა ითქვას: ივანე გვარამაძე ამ ორ ერთა ისტორიის წყაროდ უნდა ჩაიოვალოს, ნამეტურ ჩვენთვის, რადგანაც მან კარგად იცის ის თუ სომხურს ძველსა და ახალს მწერლობაში სად რა არის საქართველოს და ქართველთ შესახებ დაწერილი და დაბეჭდილი. სომხურს ენაზედ საქართველოს და ქართველი ერის შესახებ დიდი ძალი ცნობებია დაბეჭდილი, მთელი მწერლობა არსებობს ჩვენ შესახებ და ჩვენ-კი მათი არსებობაც არ ვიცით, თუ რამ ვიცით, ისიც რუსულის ან ფრანგულის წყაროებით, რაც შეეხება სომხური ენის ძირეულად ცოდნას, ამისი ხომ სულ არ გაგვეგება-რა, ამ ჩვენს დიდს ნაკლს თვალსაჩინოდ ჰვარავს და ავსებს მამა ივანე გვარამაძე, რომელმაც და მართლა მშვენივრად იცის სომხური ძველი და ახალი ენა, მასთან ისტორია და მწიგნობრობა, რაის საშუალებითაც მისგან ჩვენმა ისტორიულმა მწერლობამაც ბევრი რამ ძვირფასი განძი შეიძინა, სომხურის ენიდამ ქართულს ენაზედ ბევრი უცხო ჩვენთვის დღემდე უცნობი ცნობები გადმონერგა.

უნდა მოვახსენოთ, რომ ივანე გვარამაძის შესახებ, ამას არამც თუ მართლ მე ვამბობ, სწორედ ამავე აზრის გახლდათ დიმიტრი ბაქრაძე. ეს პირი მას ყოველთვის პატივისცემით იხსენიებდა, აქებდა იმასაც დიდათ, როცა მამა ივანემ სო-

მხური ვნა იცისო, მას ჩვენს მწერლობაში ბევრი ძვირფასი ცნობები შემოაქვს და ბევრსაც შემოიტანს კიდევანო. სომხური ენის ცოდნით მან არამც თუ მართოდ სომხური ზოგიერთი რამ წყაროების გაგვაგებინა, არამედ ოსმალურს, სპარსულ, არაბულ ძველი და ახალ მეისტორიეთა ცნობებისაც მრავალი გარდმოგვცა. ჩვენი საუბარი რომ მართალია და ქეშმარიტი, დ. ბაქრაძე რომ ამას ყოველთვის ბრძანებდა, ეს თვით ვინმე შესხმაც კარგად იცის და ამასვე ამტკიცებენ თვით ივანე გვარამაძის ისტორიული შრომანიც.

მაგალითებრ, 1882 წ. თბილისში, მე გამოვეცი მისჯან შედგენილი „მოკლე ქართლის ცხოვრება“ ახლად შედგენილი. პირველი წიგნი შეიცავს მხოლოდ ქრისტიანობის შემოტანის დრომდე საქართველოში. მეორე ნაწილი ველარ დავბეჭდეთ, რადგანაც პირველ ნაწილს ქართველებში მტრები გამოუჩნდნენ და დროებით წიგნის გასაღებასაც შეუშალეს ხელი. პირველი წიგნი საკმარისად ვრცელი წიგნია და ჩვენს ძველ „ქართლის ცხოვრებაზედ“ ბევრად ფართო. ამ წიგნის გამოცემა ჩვენს ისტორიულს მწერლობაში დიდს განძათ ჩაითვალა, რადგანაც მასში ქართველ ერის შესახებ ბევრი ისეთი ცნობა არის შემოტანილი, რის ხსენება ჩვენ სხვა ისტორიულის წიგნებით სრულებით არ ვიცოდით-რა. ხომ იცით, თუ ჩვენი ძველი დროის ისტორია რა ძნელი რამ არის, ცნობების მძრით ღარიბი და მასთან შეტად უმნიშვნელო, თუმცა თვით ისტორიული ხანაკი შეტად საყურადღებოა რე მნიშვნელოვანი, მაგრამ საუბედუროდ იმ დროის მნიშვნელოვან მხარეთა შესახებ-კი ჩვენ ბევრი არა ვიცით-რა, არმაზის ისტორია—ქართლის და უფლის ციხის ამბავი. ეს არის სულ, ამას გარდა სხვა ცნობები სულ სიბნელის წყვედიადშია ჩანთქმული, ამიტომ ივ. გვარამაძის ისტორიას დიდი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს, რადგანაც მასში ავად თუ კარგად, მეცნიერულად, თუ არა მეცნიერულად ისეთი ცნობებია შემოკრებილი, რაც ჩვენის დროის ისტორიისთვის სრულიად ხამად, ახლად ითვლება დ. ბაქრაძემ როცა ნახა ეს ისტორია ასე სთქვა: ამ წიგნ-

ში ბევრი ისეთი ღირს შესანიშნავი ცნობებია შემოკრებილი, რის ხსენება ჩვენ აქამომდე არ ვიცოდით. ასეთია მამა ივანე გვარამაძის შრომა ისტორიული ცნობების მხრით ჩვენი მწერლობის ასპარეზზედ. თუ ოდესმე ვინმე მცნეიერულს საქართველოს ისტორიას დასწერს, იმას ამ წიგნის გვერდ ავლა არ ასცდება. ის აქედამ უხვად ისარგებლებს, რასაც ნახავს, იმ მასალებს ქართულს და რუსულს წიგნებში ვერ ჰპოვებს, უმეტეს ამ ცნობების შემოტანილია აღმოსავლეთის სხვა და სხვა ერთა ისტორიოლის წიგნებიდან, რა საკვირველია მხოლოდ ის რაც ქართველთ ქრისტიანობის წინა დროებას შეეხება.

ივანე გვარამაძე, როგორც საქართველოს ძველის ძველს ისტორიაშია დახელოვნებული, ისევე აღმოსავლეთის სხვა და სხვა ერთა ძველს ისტორიაშიაცა, საყურადღებოა ამის ცოდნა ქართული ძველი და ახალი სიტყვების ფორმების მხრით, მათი აწონ-დაწონვა, ერთმანერთს შედარება და მერმე მის საშვალეობით ბევრი რამის ახსნა. ასეთ სიტყვებთა ახსნას თქვენ უხვად ჰპოვებთ თვით „ქართლის ცხოვრების“ პირველს წიგნშიაც. ძველი დრო და ხანა, მის ერის ცხოვრება და ამბები ისე იცის, ამას იგი ისე აღწერს ხოლმე, რომ ოდესაც თქვენ მის კითხვას დაიწყებთ, პფიქრობთ ასე გგონიათ თქვენც იმ დროს სცხოვრობდეთ. ასეთი შნო აქვს მ. ივანე გვარამაძეს და ამ შნოთი ჩვენში იგი პირველობს. მე არ ვიტყვი, რომ ჩვენში მართოდ ეს იყოს, არა, ისტორიული წერილების დამწერნი მრავალნი გვყავს, ხოლო რაც შეეხება ძველ დროსა და ხანს, ანუ ქრისტიანობის წინა დროის ამბებია ანუსხვის-კი ძრიელ მცირეა და ვინც ანუსხავს, ისიც ხშირად ცნობათა სიმცირის გამო ღიღს შეცდომებში ვარდება და ნათლად ვერას არკვევს.

როგორც მკოდინარეობაც მ. ი. გვარამაძეს ამ ძველს ისტორიაში აქვს, ისევე ახალ დროისაშიაცა და ნამეტურ სამცხე-საათაბაგოს ისტორია ხომ მან ერთობ ვარგად იცის მესხეთში იგი იცნობს ყოველს კუთხეს, ყოველს ხეობას.

ყოველს დაბას, ქალაქს და სოფელს, მდინარეს, ლელეს, მთასა, გორაკს, ბარსა და ტყეს, იცის აგრეთვე მათი პირვანდელი სახელები, შემდეგი დრო და ამ დროის მიმდინარეობის მეოხებით მათ სახელებთა შეცვლა და ამ შეცვლის ისტორია. ბევრი რამ ამ კუთხის ნაწილების იქმნება მას თვალრთაც არ უნახავს, მაგრამ რაც შეეხება მათს ცოდნასა და ისტორიას, ამაზედ-კი თამამია და ცნობებით სავსე, ეს ცნობები მას ზოგი ქართულის ძველის წიგნებიდამ უკინძავს, ზოგი პოხუცუბულ მღვდელთა გარდმოცემით ურკვევია და მრავალ ალაგთა, დაბათა, მათათა და ბართა შესახებ თვისებათა, მაგრამ მეცნიერებისა და მასთან ჭეშმარიტებასთან ახლოს მდგართაც უნუსხავს და უმარტავს. რაც დასავლეთ საქართველოს ნაწილი ოსმალებმა დაიკავა, მას შემდეგ იქ ქართველთ მეისტორიეთა და მკვლევართა რიცხვი ისე მოისპო, ისე გაქრა, რომ შის მერმე ივანე გვარამაძემდისინ სხვა არავინ გამოსულა. 1800 წლიდამ 1870 წლამდე არავინ იყო, ივ. გვარამაძე პირველია იგი პირველია ისტორიულ მწერალთა რიცხვში სათვალავის მხრით და პირველია აგრეთვე ისტორიულის ცნობების სიუზვიით ცოდნაში. რაც ამ მხრით მან სამსახური გაგვიწია, უნდა მოგახსენოთ, რომ იგი სხვისაგან შეუძლებელი იყო და არც არავის რამ უქმნია, სად მესხეთში დაბადებული კაცის საქმე, ცოდნა და მოქმედება და სად უცხოეს კუთხიდგან მოსულის მკვლევარის.

როგორის ცოდნისაც მ. ი. გვარამაძე მესხეთის ძველის დროის ადგილ მდებარეობათა ცნობებშია, ისეთივეა ახალ დროის ცნობებშიაც. ქრისტიანობის შემდეგ დრომდე მან კარგად იცის ყველაფრის ცნობები რაც-კი მესხეთს შეეხება. მან კარგად იცის ყველა შესანიშნავ ნაშთების აღშენების ცნობანი, მაგალითებრ სხვა და სხვა დაბათა, ქალაქთა და სოფელთა დაარსება, სხვა და სხვა ციხეების აღშენება, კოშკებისა, ხიდებისა, ბოგირებისა, ძველის დარნებისა, რომლის ცნობა ჩვენ არ ვიცოდით, სამალავებისა, აკლდამების, სენაკების, მღვეთა საბმელების და მრავალიც სხვა ასეთ სახსოვარ-

თა, რაც მესხეთში ერთობ ხშირია, ერთობ მრავალი, ხოლო ჩვენთვის-კი უცნობია, რადგანაც ოსმალთა უფლებამ მის ცოდნის ცნობები უჩუმრად დაამხო და მოსპო, მოსპო როგორც ერში გადმოცემით, ისევე აქა იქ ძველს წიგნებშიაც ასე მოახერხა ოსმალთს ფანატიკურმა მახვილმა და დასავლეთ საქართველოში ყოველივე აღგავა, მოსპო და მოცელა, მადლობა ღმერთს, რომ ამ მხარეს აღრიდგანვე ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართ მიაქციეს ყურადღება და ისინი ინიშნავდენ სხვა და სხვა ისტორიულს ცნობებს და მერე იგი მწერლობაშიაც გადაჰქონდათ, ამის მაგალითია ივ. გვარამაძეც.

საყურადღებოა აგრეთვე ამ პირის ცოდნა სხვა და სხვა ძველი ნაშთების კვლევაშიაც, მაგალითებრ მან მეტად კარგად და ზედ მიწევნით იცოც მთელის მესხეთის ძველის ნაშთების ისტორია, იცის ყოველი დიდი ტაძრის ისტორია და მის დაშენებელთა ცხოვრების ცნობები. იცის ისიც კარგად თუ ამ ქრისტიანულმა ნაშთებმა მტერთა თავდასხმისაგან როდის რა რყევა და გაცარცვა მიიღეს, როდის რა უბედურება შეემთხვა, სად რა ქენჯნა, ოხრება და ქარიშხალები გარდახდათ თავზედ, სად რა ნაშთი მოისპო და სად რა დაშთა. კარგად იცის ყველა ამ ძველ ტაძრების გვერდით ძველ ქართულ სასწავლებელთ ისტორია, მასში მყოფ ქართველთ მსწავლულ მამათა ცნობები, მასწავლებელთა მხნეობა, ქართველ მწერალთა შრომა სამწერლო ასპარეზზედ, ბევრი რამ ძველი წიგნების გადაწერა, აღდგენა, შემუშავება და შევსება, რაც-კი ხსენებული კუთხის ძველს ტაძრებში და მის სასწავლებლებში ერთობ ხშირი იყო და მასთან მრავალი. გარდა ასეთ ცნობებისა მ. ი. გვარამაძემ იცის აგრეთვე ის გარემოებაც კარგად, თუ მესხეთს როდის ვისთან როგორი გაწყობა ჰქონდა სარწმუნოებრივის და სახელმწიფო საქმეების გამო.

გარდა ასეთ ცნობათა, მ. ი. გვარამაძე არც ნუმისმატიკურს მხარეებშია უკან ჩამორჩენილი. მან მშვენიერად იცის როგორც ქართული ნუმისმატიკა, ისევე უცხოელებისა. მას აქვნდა აღრიდგანვე შეკრებილი ძრვიელ ბევრი ძველი ქართუ-

ლი ფულები, ამ ფულებში ბევრი მეტად ძველის ძველი ფულებიც ერივნენ. ამ ძველი ფულების გამო 1881 წ. მასთან გაიხლათ 1881 წ. თბილისში მომხდარ საზოგადო მეხუთე არქეოლოგიური კრების თავს მჯდომარეც, რომელიც ქართულ ნუმისმატიკასაც მისდევდა, ამ პირმა მ. ი. გვარამაძისაგან დიდად ისარგებლა. ეს პირი გახლდათ გენერალ კამაროვი, დღეს ზღვის უფროსი მთავარ სარდალი, მცოდნე აღმოსავლეთის ერთა ისტორიის და ნამეტურ ქართულის ნუმისმატიკისა. ეს პირი მასთან რამდენსამე დღეს იყო სოფ. ხიზაბავრას. აქა იქ იმგზავრეს კიდევ და ზოგი რამ ძველი ნაშთებიც ნახეს. ეს გენერალი გაკვირვებული დაშთა მ. ი. გვარამაძის მხნეობით, ძველის ნაშთების კრებით და გამოკვლევით. მართლაცა და მ. ი. გვარამაძეს ძრიელ ბევრი ნაშთები აქვს შეკრებილნი, ძველი ქართული ფულები, წიგნები, სხვა და სხვა ძველი ბექდები, ჯვრები, გულსაკიდნი, კრიელოსანნი, სხვა და სხვა გაქვავებული კაცის სხეულის ნაწილები, გული, ძელები, გაქვავებული ძველი სხვა და სხვა მწერები და ცხოველები, წარმოუდგენი და ხელშეუხებელი ძველი დაძინებული საუნჯენი, ძვირფასი განძეულობა ანტროპოლოგიოსათვის და ვინ იცის რამდენი რა გინდა რა, ბევრი მასში დიდად იშვიათი, ძვირფასი განძებიც ურევიათ, ჩვენ ისტორიისათვის ანტიკათ ჩაითვლებიან. დღესაც იმავე ხალისით აგროვებს ასეთ ძველს განძეულობას, როგორც ამას იგი აღრე, ანუ ახალგაზღობილამ დაწყობილი დროთა ხანში შესვლამდე ჰკრებდა.

მეტად დაუზარებელი პირია, შრომის მოყვარე, საგვარტომო საქმეებისთვის მსხვერპლი, ძველადგანვე დაწყობილი, იგი ყოველ ზატხულობით მოგზავრობდა მთელს სამესხეთოში, აქა იქ სინჯავდა ძველს ტაძრებს, ტაძრებში ათვალთვრებდა მხატვრობას, სწავლობდა მხატვრობის ოსტატობას დ ყველა მას თავისთვის ინუსხავდა, იხსომებდა, ამას გარდა დიდს ყურადღებას აქცევდა ტაძრების წარწერას, ჩუქურთმებს და ბევრსაც სხვა და სხვა ღირს შესანიშნავს სახსოვრებს, სა-

დაც-კი რამე საყურადღებო წარწერებს ხედავდა ყველა მას დიდის სიფრთხილით და დაწვრილებით ახსნას უწყობდა. ამის ძალა შეწევდა მას, რადგანაც მან ხუცური წერა-კითხვაც მშვენივრად იცის, ძნელად რომ მას სადმე ძველი რამე ხუცური ნაწერი წაუკითხავი დაუშთეს, მისი შორს მჭრელი თვალი ყველა საუკუნის ნაწერს დიდის სიმარტივით არკვევს და კითხულობს. ბევრი ძველი გაურკვეველი წარწერა გაურკვევია მას, ბევრი ისეთი ნაწერი აუხსნია, რომლის გაგება სხვებს სულ ვერ შესძლებიათ. ხუცურსა და მხედრულსაც როგორც კარგად კითხულობს, ისევე მშვენივრად სწერავს, ხუცურს ისე სწერს რომ სწორეთ ხატავს. ბევრი ვერ შეედრება ამის ნიჭით მას, ვინც-კი ამის ქართულს ნაწერს ნახავს, ის უსათუოდ სიამოვნებით დაუწყებს მას მხერას და სინჯვას. ბევრი ძრიელ ბევრი წარწერები აქვს მას გადაღებული, უმეტესი ნაწილი დაუბეჭდავია, ზოგი დაბეჭდილები აქვს. ქართული ენა და ლაპარაკიც კარგად იცის, ენას მცირედ პროვინციალიზმი ჰქვლობს, მაგრამ ამით იგი არ დაიწუნება, ნაცვლად ამის მისი ენა მდიდარია სხვა და სხვა ქართულის ტერმინებით, მის ნაწერებში კაცე ბევრს ისეთ სახელებს ჰპოვებს, რასაც სხვაგან ამ გვარს არას შეხვდება, ბევრში იგი ისეთ მესხურს სახელებს ხმარობს, რაც მხოლოდ ოდესმე იხმარებოდა მესხ-კლარჯთ ქართულ მწერლებთან და შემდეგ კი აღარ ხმარებულა. ბევრი ძვირფასი და ხელს საგოგმანებელი ქართული ტერმინები შემოიტანა ჩვენს მწერლობაში, თბილისში რომ ქართული ტერმინოლოგიური კრება შესდგა და კრებამ შრომა რომ დაიწყო, კრების დაარსებას იგი დიდის სიამოვნებით მიეგება და მე მოწერა დიდი თანაგრძობის წერილი და სურვილი კრებაში შორიდან მონაწილეობის მიღებით, რასაკვირველია ტერმინების მოწოდებით.

ხალხის განვითარების საქმეშიაც მ. ი. გვარამაძეს პირველი ადგილი უჭერია და იგი ყოველ თავის ქალ ღონით სულ სკოლების ნატვრას ჰტალადებს, სასწავლებლების დახსნას არა მარტო ვაჟებისთვის არამედ ქალებისთვისაც. ერთის

წერილით: 1883 წ. დიდს სიხარულს მწერს, რომ იქნება ხიზაბავრაში ქალების სკოლაც გაგვეხსნას, რადგანაც ჩვენი სოფლის მასწავლებელი ცოლს ირთავს და გვბირდება, რომ ჩემი მეჭულეც ქალებს მიიღებს სკოლაში და ასწავლისო. ღმერთმა ქნასო. ქართველ კათოლიკეთ განვითარების და მათში ქართული ენის აღორძინების საქმე მას მიაჩნდა და მიაჩნია კიდევ უმთავრეს ძალად, უმთავრეს სახსრად, მესხელ-ჯავახელ ქართველ კათოლიკეთ დაწინაურება მისის აზრით არის მთელის სამესხეთოს ქართველთ შორის ქართული ენის მოფენა, აღდგენა და გამრავლება, რათა ამ მივიწყებულს და დაქვეითებულს ქართველებში ქართული ენა კვალად გახმაურდეს, თავისი წილი მხვედრი მიიღოს. აქ მესხეთსა და ჯავახეთში ქართული ენა უნდა გამეფდეს, რადგანაც აქაური ერის ენა და აკვანი ეს ენა იყო, ხოლო ეამთა ვითარების მცობებით დღეს ეს ენა დაქვეითებული აქეთ და მრავალს ალავას რყევას არს მიცემული და მის მაგიერ სხვა ენა იდგავს ფეხსაო. ეს გარემოება დიდათ ადარდებდა მ. ი. გვარამაძეს, სულ ამაზედ სწერდა და დარდობდა, სულ ამაზედ სჩივოდა და გოდებდა. ამ უბედურების მალამოდ მას ქართველ გვარის ხალხთ შორის მხოლოდ განათლება მიაჩნდა, სასწავლებლების დახსნა, ქალსა და კაცში ქართული წერა-კითხვის გავრცელება, ქართული წიგნების მოფენა, შეგნება და ენით ქადაგება.

დიახ მ. ი. გვარამაძეს, ერში კეთილი ქართველური აზრების მოსაფენად და აღსადგენად სწავლა და განათლების და წიგნების ვრცელების გარდა ენით ქადაგებაც მიაჩნდა, ამასაც დიდს მნიშვნელობას აძლევდა და მიტომაც იყო, რომ მთელს თავის მღვდელ მოქმედებითი სამსახურს სულ ქადაგებით ატარებდა და დღესაც ისევე ქადაგებით ატარებს. ქადაგების შესახებ მოგახსენებთ შემდეგს: მე მ. ი. გვარამაძის ქადაგებას ეკკლესიებში ხშირად დავსწრებივარ და უნდა მოგახსენოთ, რომ ყოველთვის სიამოვნებით დავშთენილვარ, იგი ჰქადაგებს მრავალნაირად და მრავალფეროვნად, სამღრთო საუბარს გა-

რეშე სამოქალაქო კითხვებსაც ეხება. მისი ქადაგების დედა აზრები ყოველთვის მოქალაქური მიმართულების წინაშე ტრი-ალებს, ყოველთვის მას დასტრფის და დაფრინავს გარს. გარდა ამისა ისე ქადაგებას არ დაიწყებს და არ დაამთავრებს, რომ იქ მან საქართველოზედ და ქართველებზედ არა სთქვას-რა, ყოველთვის და ყოველგან მისი ქადაგებანი როგორც აღვსილნი არიან მოქალაქობით, ისევე მამულის შვილობით და საქართველოს სიყვარულით. იგი ყველა ქართველს თამაშად ავალებს. რომ ის მტკიცე მამულის შვილი იყოს, საქართველოს სიყვარულით აღფრთოვანებული და მისთვის ზვარაკად განწირულიო. საქართველოს სიყვარული და მამულის შვილობა ამას ითხოვს საყოველთაოთაო. ეს მცნება ყველა ქართველს გაღვიებული და განღვიძებული უნდა ჰქონდეს გონებაშიო, უამისოდ ვერც ერთი ქართველი ვერ იმოქალაქებს და ვერც იქართველებსო, იგი მოესხლიტება ყოველს ნაირს ადამიანობას და პატივისცემასო.

რასაც ეს მოძღვარი ეკკლესიაში, წირვა-ლოცვის დროს ქადაგებს და ლაღადებს, იგივეა თითქმის მრევლშიაც და არსად და არას დროს ისე რამე წვეულება, ნადიმი და პურ-მარხილი არ გათავდება, რომ იქ მამა ივანე გვარამაძემ თავის ბრწყინვალე კილოანის ენით რამე სიტყვა არ წარმოსთქვას და მით მსმენელთა გულსა და სულშიაც არ ჩასჭრას. იგი როგორც ეკკლესიაში, ეკკლესიას კათედრიდამ, ისევე მრევლში ყოველთვის დიდის მჭერმეტყველობით ჰქუხს და მღვლვარებს, მისი ქადაგება ყოველთვის იზიდავს მსმენელთა რიცხვის, ყოველს სიტყვას, ყოველს წინადადებას მსმენელის გულში რაღაც უქრობელი ლამპარის სხივები შეაქვს, საქართველოსადმი სიყვარული და მრავალიც სხვა ამ გვარი თვისებანი და მიდრეკილებანი მიტომაც არის რომ სადაც-კი მამა ივანე ჰქადაგებს ხოლმე, იმ ეკკლესიაში დიდი ძალი მრევლი იკრეფს თავსა და ქართველ კათოლიკებს გარდა სხვანიც მრავლად და ხშირად მიდიან ყურის დასაგდებათ და მოსასმენათ.

მამა ივ გვარამაძის ქადაგება და სიტყვები ყოველთვის დიდს ზე გავლენას ახდენს მსმენლებზედ, იგი ჰქადაგებს მო-
ურიდებლივ, პირ უთვნელად, სიმართლით და ჭეშმარიტებით
ყოველი სიტყვა მისის ქადაგებისა გამსჭვალულია მაღალის
ადამიანობით, დიდის სიბრალულით, კაცთ მოყვარეობით და
ურთი ერთ პატავის ცემით, მაგრამ ყველაზედ უფრო საყუ-
რადღებო სანუკარ მხარეთ მისი სიბრალულია საყურადღე-
ბოთ, იგი შემბრალეა ყველასი, ყველა საწყლისა, გვემულ
მოხუცისა და ლატაკ ოჯახისა, აღარ იცის რა ქმნას და რი-
თი დაეხმაროს იმ დროს როცა იგი საწყალს და ლატაკს ად-
ამიანს ნახავს. მისი ქადაგება ყველმა მსმენელისათვის სახელ-
მძღვანელოდ უნდა გახდეს, ვისაც სურს, რომ დედამიწაზედ
იცხოვროს და თან თავის შემძლებლობით მხოლოდ კეთი-
ლის მთესველი და ჭეშმარიტების პატივისმცემელი იყოს, იმან
თავის დევიზათ ცხოვრებაში მხოლოდ შეუძლო ხალხის დახ-
მარება უნდა გაიხადოს საქმედ, ხმოლოდ მას უნდა მიეცეს
მფარველად, მას უნდა ემსახუროს და ყველგან და ყოველ-
თვის საწყალის და შეუძლო ადამიანის მფარველად უნდა
იქმნეს დანიშნული, უამისოდ ყველაფერი უბრალოა, ვერც
კაცი იკაცებს და ვერც ადამიანის დიდი ღირსება იღვესას-
წავლებს. ეს არის მხოლოდ პატიოსანი კაცის ვალი, ამას
უნდა უმზერდეს ყოველი ქართველი, ყოველი მამულის შვი-
ლი და ის თავგადადებით უნდა იღვწოდეს თავის თანამეა-
მულე ლატაკთათვის, რათა მათში შეწუხებულთ ლატაკთა,
მთხოვნელთა, ვრდომილთა და ოხერთა რიცხვი ერთობ მცი-
რე იყოს, ერთობ მოცილებულნი დიდს სილატაკეს, კაცის
გულის და სულის გამომრღენელს ბოგანობას და მწარე ტან-
ჯვას. ამის წინააღმდეგ მებრძოლად უნდა გამოვიდეს ყოვე-
ლი მეტყველი მოქალაქე, ბრძენი ქართველი, მამულის შვი-
ლი და განათლებული კაცი, ვინც ამის წინააღმდეგ არ იღვ-
წის ის რაც გინდ დიდი, ძლიერი მეცნიერი კაცი გახლდესა,
ის უამისოდ არა იქნება რა, უბრალო ჩონჩხი. აი ასეთ მიმა-
რთულებას ადგა ვინმე მესხი გვარამაძე თავის ქადაგებაში და
ამასვე ავალებს ყველა ქართველ მუდარებით.

როგორც ქადაგებაში, ისევე მწიგნობრობაში, მამა ი. გვარამაძე დახელოვნებულ პირათ ითვლება. მან თითქმის პატარაობიდან შეისწავლა ყველა საჭირო მეცნიერებანი და ყველა ამ შესწავლილ საგნებთ და კითხვებთა შესახებ სხვა და სხვა წიგნების წერასაც შეუდგა და სწერა კიდევ. მან შეადგინა მრავალი საჭირო წიგნაკები, რომელნიც თავიანთის შინაგან ცნობებით და ღირსებით ცხადათ მოწმობენ მ. ი. გვარამაძის ღირსებას და შემძლებლობას. ჩვენ აქ ამის შესახებ ძრიელ შორს არ წავალთ და ვიტყვით იმას, რომ დაუღალავმა მშრომელმა და მოღვაწემ ერთობ დატუცხრომელად იმოღვაწა და იმუშაკა. მან ადრიდგანვე მიჰყო ხელი ქართულს ენაზედ სხვა და სხვა საჭირო წიგნების გადმოთარგმნას და წერასა. ვინმე მესხი როგორც ქადაგებასა და თარგმნაშია მოხერხებული ისეთივეა სხვა და სხვა საკუთარ ნაწარმოებთა წერაში. მაგალითებრ 1885 წლამდე ამან სწერა და მოამზადა ასეთი წიგნაკები რაც იმის ასეთ ღირსებას უტყუვრად ამტკიცებენ. აი ესეც მისგან ნაწერი, ნათარგმნი და გადმოკეთებული წიგნები:

„ქართლის ცხოვრება“ I წიგნი, რომელზედაც ჩვენ უკვე ვისაუბრეთ და მიტომ აქ აღარ ვილაპარაკებთ.

„ლექსიკონი ფრანგულიდამ ქართულად“ გამოცემული პარისის აკადემიისაგან.

ფრანგულ, ლათინურ და იტალიური ენების შესახებ ვიტყვით, რომ თუმცა მამა გვარამაძეს დიდი თეორიული განვითარება და მომზადება არა აქვს, მაგრამ პრაქტიკულად იგოდენათ მომზადებულია ხსენებულს ენებში, რომ მას თავისუფლად შეუძლიან წერა, თარგმანი და განმარტება, მიტომაც არის ხოლმე რომ მის ნაწერებში ფრანგულსა და ლათინურს ზიტყვებს ხშირად ვხედავთ ხოლმე.

„სადღესასწაულონი“, რომელშიაც შეკრებულია მთელი საწინასწარმეტყველონი სახარება-სამოციქულონი მთელი წლის, გასაგონ ენაზედ დაწერილი, ვრცელი ტომია და უბეჭდავთ დაშთა.

„წყალ-რღვნა“ პოემა, დაბადების ცხოვრებიდამ გამოკრებილი. ვრცელი პოემა იყო, თექვსმეტ მარცვლოვანი ლექსით იყო ნაწერი და ზომით „ვეფხვის ტყაოსანზედ“ უფრო ფართო გამოვიდოდა. დამწერს ხელთ ნაწერი დაეკარგა.

„ადამის ცხოვრება“ პოემა. არ არის დაბეჭდილი.

„ლუტერის და კალვინიზმის“ დარღვევა, დაუბეჭდავია, საკმარისი ხელთ-ნაწერია, დაწერის დროს უცხოელ მწერლებთაგანაც უხელმძღვანლია.

„სარწმუნოებისათვის ჩასაგონებელი და ატიესტათდმი ბჭობა“ შედგენილის სემურისაგან თარგმანი.

„ძველი ღმერთი“ წერილი დაიბეჭდა „კვალში“. ნაპოლეონს შეეხება.

„ახალი ღმერთი“ დღემდე დაუბეჭდავია.

„ეკლესიის ცხოვრება“ დაუბეჭდავია დღემდე.

„წმინდა ესტატეს ცხოვრება“ ანუ წამებულთა გვირგვინი. დაბეჭდილი კონსტანტინებოლს 1878 წ.

„ვრცელი დაბადება“ ორ ტომად გარკვეულის ენით დაწერილი, გადმოცემით შედგენილი, რომელიც 700 გვერდზედ მეტს შეიცავს. საინტერესოა თავისებურის არგინალურის ცნობებით.

„საქრისტიანო მოძღვრება“ შემოკლებული, რომის კათოლიკეთაგან XVIII საუკ. ხოლო განმეორებით ახლად დაწერილი.

„ჯვარის გზა“ პროზათ დაუბეჭდავია.

„სახელმძღვანელო სამესხეთოს ერთა“ მარად საგონებელი, ავ-კარგის გარჩევაზედ, ისტორიული წერილი. დღემდე დაუბეჭდავია.

„საქრისტიანო მოძღვრება“ მეორედ დაბეჭდილი კონსტანტინებოლს 1880 წ. საქართველოს რომის ქართველ კათოლიკეთათვის.

„ფილოსოფია საღმრთო“ შემოკლებული, სომხურიდამ თარგმანი.

„რეტორიკა“ შემოკლებული, სომხურის ენიდამ თარგმანი.

„გრიგოლ პაპის მოძღვრებანი“ სასულიერო პირთა სახელმძღვანელოდ.

„ლურდის მღვთის მშობლის მოთხრობა“ დაუბეჭდავი.

„დარიგება და წრუთვნა“ საუკუნო ცხოვრებისა, რეტორიკებრივი.

„მიხეილ გობრონი ცხოვრება“ ანუ მიხეილ ახალციხელის ისტორიული პოემა, დაბეჭდილი თბილისში 1896 წ.

„წმინდა ნინო“ და მისი დროის ღირს შესანიშნავი ცნობანი, დაბეჭდილი.

„ყვავილის კონა“ ანუ რჩეული ლექსები, ყრმათათვის, კონსტანტინეპოლი 1877 წელს. უმეტესი ნაწილი აქ ამის საკუთარი ლექსებია.

„არქეოლოგიური მოგზაურობა“ სამეცხეთოში, დასტამბულია „მწყემსში“.

„ისტორიული წერილები“ სამეცხეთოს სოფლების შესახებ, დასტამბულია „კრებულში“.

„სამეურნეო მუშაკობა“ ძველს საქართველოში და სხვა წერილები, დასტამბულია „ცნობის ფურცელში“.

„მაჰმადის სწავლის დარღვევა“ დაწერილი მარტივის გასაგონის ქართულის ენით, გასაგონია ყველასთვის.

„წინამძღვარი ზეცისა“, თარგმანი სომხურის ენიდამ და დაბეჭდილი კონსტანტინეპოლს 1880 წ. კარგის ქართულის ენით არის ნაწერი.

„გზა ცხოვრებისა“ ანუ ქადაგებანი, გერმანელის მქადაგებლის ალფონს ლუგორისა, გერმანულიდამ სომხურად თარგმნილი და სომხურიდამ ქართულად გადმოღებული მდაბიურის გასაგონის ენით. ვრცელი ტომია. დასტამბული კონსტანტინეპოლს 1879 წ.

„სიბრძნე კაცებრივი“ ფილოსოფიური დარიგება და სჯავთარგმანი სომხურის ენიდამ, დასტამბული კონსტანტინეპოლს 1879 წ.

„ცხოვრება წმინდა ალიოზ ქონზაქისა“ დაუბეჭდავი.
„ვარდის კონა“ კავკასიის ვიზიტატორის სილდესასწაუ-
ლოდ შედგენილი. დაუბეჭდავია.

„წმიდა ლუდოვიკო როდორიკის ორი წიგნი“ დაუ-
ბეჭდავი. შედგენილი და არა თარგმანი, როგორც ეს აქამო-
მდე მეგონა.

„წერილი ლექსები“, ძრიელ მრავალი სხვა და სხვა
დროს დაწერილი. ზოგი დაბეჭდილია, მრავალნი დაუბეჭდა-
ვად არიან დაშთენილნი.

„ისტორიული პოემები“ საქართველოს ისტორიიდან ძრი-
ელ მრავალი.

„მშობლების დარიგება და შვილების აღზრდა“ პრო-
ზათ, დაბეჭდილი, 1896 წ. ნახევარი ამ წიგნისა გადადებულ
იქმნა ცხეთის ტაძრის განსაახლებლად.

„მისიონარული წყარო“ დაუბეჭდავია.

„საზოგადო გეოგრაფია“ სადაც საქართველოც არის
ვრცლად აღწერილი. დაბეჭდილი კონსტანტინეპოლს 1881
წელს.

„სხვა და სხვა ისტორიული წერილები“ შესახებ მეს-
ხეთის, ჯავახეთის და ზოგი რამ ძველი ნაშთების შესახებ და
სტამბული გაზეთ „დროებაში“ და „ივერიაში“.

„საპოლემიკო წერილები“ ისტორიულის შინაარსის,
რასაკვირველია საქართველოს შესახებ, დასტამბულია „დროე-
ბასა“ და „ივერიაში“.

„მეურნეობა ძველ საქართველოში“ დაბეჭდილია გაზ.
„ცისკარში“.

„მშაკის“ მზა პასუხი წიგნაკათ დასტამბულია 1880 წ.
კონსტანტინეპოლს.

„სომეხთა პასუხი“ დასტამბულია „დროებასა“ და „ივე-
რიაში“.

„ახალციხური ფელეტონები“ დასტამბულია 1877—88
წ. „დროებაში“. ბევრი საინტერესო, მეტად ძვირფას ცნო-
ბებს გარდმოგვცემს ამ წერილებით.

ჩვენ აქ მოვიხსენეთ მარტოთ ის წიგნები და წერილები, რომლებიც ჩვენ ვიცით, ან გვინახავს და ან წაგვიკითხავს, ბევრი რამ წერილების-კი ჩვენ არ ვიცით და არც გვინახავს, უმეტესი ნაწილი წიგნებისა და წერილების წერა შეიძლება თვით ივ. გვარამაძესაც არ ახსოვს, რადგანაც მათ დაწერის შემდეგ ერთობ დიდი ხანი გასულა და მათი შეუძლებლობის გამო დაბეჭდაც არ ღირსებიათ, ეს ჩვენ კარგათ ვიცით. ჩვენი საუბარი პირნათლად შეეხება იმის, რომ რამე გვეთქვა ივ. გვარამაძის დაუცხრომელ შრომის შესახებ, აქ მცირეთ ვისაუბრეთ კიდევ და ზოგი რამ მის შრომის ცნობებიც მოვიყვანეთ, რომელნიც ცხადათ მოწმობენ ივ. გვარამაძის შრომას, მის სიყვარულს, ჯაფის ატანას და მის შემძლებლობას, ჩვენ აქ ამ შრომათა შინაგან ღირსებას არ შევეხებით, ეს ჩემთვის საჭირო არ არის, მე მინდა მხოლოდ მეჩვენებინა ზოგი რამ ცნობა ამ დაუღალავი მოძღვრის შესახებ და ცხადი საქმეა, რომ მკითხველი ამ მოთვლილ წიგნებიდანაც კარგად შეიტყობს მის შრომის მოყვარეობას და მწიფეობის ღირსებას.

მ. ივ. გვარამაძე თავის დროის კაცია და ამიტომ მას ნურვინ უკიჟინებს, რომ მას ბევრი ურგები წერილებიც უწერიაო. ჩვენ ისეთი წყალ წაღებულები ვიყავით, რომ მისგან ესეც დიდ საქმედ ჩაითვლება. ან ამის მადლობელი ვინ არის, ვინ რითი აფასებს ქართველეთში ასეთ კაცს, არავინ. ერთადერთი ჩვენი აკაკია, რომელიც ყველა ასეთ მშრომლებს ახალისებს და ასულდგმულებს.

რაც შეეხება მამა ივანეს ქადაგებას, უნდა ითქვას, რომ ყველა ამის ქადაგებანი ერთად შეიკრიბოს, იგი რამდენიმე ტომი გამოვა და მასში ბევრი თვალმარგალიტი ქადაგებაც მოექცევა. სწორეთ ცოდვაც იქნება რომ ასეთ მჭერმეტყველ მოძღვრის ქადაგებანი ერთად არ შეიკრიბოს, ოდესმე ცალკე წიგნად არ დაისტამბოს. ყველაზე საუკეთესო ცხოვრების სარკეთ ეს მისი ქადაგება ჩაითვლება, სადაც მ. ივანე გვარამაძე ნათლად გამოსჩნდება, იმიდამ ჩვენ კარგათ შევიტყობთ, თუ

მამა ივანე რა ენერგიის კაცი ყოფილა, რა მიმართულებისა, რა გვარი შეხედულება ჰქონია საქართველოს ძველსა და ახალს მდგომარეობაზედ, ცხოვრებაზედ, მწერლობაზედ, მწერლებზედ და სხვანი, რომლის ბევრი რამ ცნობების გაგება და შეტყობა ჩვენ მის სხვა წიგნებიდამ სრულებით ვერ შეგვეძლება, ეს ქადაგებანი სარკეა მისი; სადაც კარგად და ნათლადაც გამოჩნდება მ. ივ. გვარამაძე. საჭიროა, რომ ამას თვით მოძღვარმა მაინც მიაქციოს ყურადღება და ყველა თავის ქადაგებანი ერთად აკინძოს.

ყველაზედ უფრო საყურადღებო შრომა მამა ივანე გვარამაძისა არის „ისტორიული ქრონიკები“ რომელიც საკმარისად ვრცელი წერილია, იგი დაიბეჭდა 1878 წ. და 1879 წ. გაზეთ „დროება“-ში ფელეტონებათ. ამ ქრონიკებით ივ. გვარამაძემ ქართველ საზოგადოებას ბევრი რამ გააცნო მესხეთის წარსულის და აწმყოს შესახებ, გააცნო ოსმალთაგან საქართველოს დაპყრობა, იქ ქრისტიანობის დაცემა და ქართველობაში ისლამის გავრცელება, ათაბაგების გათათრება, მათი გვარის ფაშები და მათივე შთამომავალნი. სხვა და სხვა შემთხვევები და დევნილებანი ქართველებზედ, XVII საუკუნე და მესხეთში მომხდარი ამბები და ქრისტიანთ დევნილება. სხვა და სხვა სამწუხარო ცნობები, მეფე ერეკლეს კავშირი ოსმალეთთან, ლეკების დაკავშირება ახალციხის ფაშებთან და შეერთებულის ძალით ქართველთ წინააღმდეგ ბრძოლა და მათგან ტყვეების ტაცვა და სყიდვა. ქრისტიანთ მფარველთ ქართველთ ღწვა და შრომა ოსმალთს მთავრობის წინაშე. ქართველ კათოლიკენი და მათი მდგომარეობა, მათი სამღვდლოება და ზოგიერთ მოძღვართა ღწვა ოსმალთა მთავრობის წინაშე ქართველ გვარის სასარგებლოთ. თუ სად როდის მესხეთსა და ჯავახეთში სად რამდენი გვარის კათოლიკობა იყო, იგინი აქედან სად წავიდნენ, სად სახლდებოდენ სხვაგან. მოგვითხრობს, რომ XVIII საუკუნეში, მარტოდ კონსტანტინეპოლს, 1500 კომლი ქართველთ კათოლიკენი იყვნენო; დღესკი იქ ამდენ ქართველთ შთამომავალთ ხსენებაც აღარ არის,

სულ გასომხდენ, ე. ი. სომეხ კათოლიკებს დაუკავშირდენ ღმერთ ქართული ენაც დაკარგესო.

გარდა ასეთის ცნობების, მოყვანილია ზოგიერთი ლექსები როგორც დალისტნის ბელადების შესახებ, რომელ ბელადებსაც—კი XVIII საუკუნის დამლევს ქართველებთან ომი ჰქონდათ და ეს ბელადნი და ფაშები როგორ სძლიეს ქართველთა. მოყვანილია ქართველთა ფაშების მტრობაც, მათი მითქმა-მოთქმა და საქართველოს მტრობა. საყურადღებოა იმ ქრისტიანთ ქართველთა აღწერაც, რომელთაც უკანასკნელ დროებში იქ უცხოვრიათ და საიდუმლოთ ქართული ენის, საქართველოს მეფის და ქრისტიანობისთვისაც ჩუმად უმსახურნიათ. საქებია აგრეთვე მამა გვარამაძე მითაც, რომ „ისტორიულს ქრონიკაში“ აქა იქ ქართველი კათოლიკეთ მოძღვართ ცნობებსაც შეხვდებით. ბევრი რამ საყურადღებო მასალებია ამ წერილში ანუხსული და უნდა ითქვას, რომ უმეტესი ნაწილი სულ ახლად არის შევსებული და აკინძული, რომელნიც რასაკვირველია ჩვენს მწერლობაში უმნიშვნელოდ არ დაშთებიან. მას ყოველთვის ეყოლება მკითხველი, ნამეტურ მესხეთის შესახებ თუ ვინმემ რამე დასწერა, ის უამისოდ ვერაფერს გააწყობს, მ. ი. გვარამაძის შრომა საკმარის შეღავათს მისცემს, კვალს კარგად გააგნებინებს. ვიტყვი, რომ მესხეთის ისტორია ჩვენთვის XVII საუკუნიდამ არის საჭირო რომ კარგად ვიცოდეთ, რა მდგომარეობაში იყო ქართველი ხალხი მის შემდეგ, რაც იქ ოსმალთა გამგეობა გაბატონდა და ქართველების ყველაფერი წესები მოიშალა. საქმე ეს ხანა და ისტორია, ამისი არა ვიციით რა, თორემ წინა დროების და 1827 წლის შემდეგიდამ არა უშავს რა, ბევრი რამ ავსუხსნეთ, დავწერეთ, რაშიაც ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართაც უნდა დაუმაღლოთ. საქმე ის არის, რომ 1630 წლიდამ 1820 წლებამდე არ ვიციით, თუ მანამდე იქ რა ამბები იყო ქართველთა თავზედ. სად ვინ რა ტანჯვა და მახვილი მიიღო ოსმალთაგან. ამ წლების განმავლობაში დაცვა ნახევარი საქართველო, ამ ხნის განმავლობაში მოიხპო ქართული

ენა, ქართველთ ნაშთები და ხსოვნა და რასაკვირველია ეს ხანა არის საჭირო და საყურადღებო. ყველა ამავების შესახებ მ. ი. გვარამაძის ისტორიული ქრონიკები დაწვრილებით თუ არა გაკვრით მაინც იძლევა ცნობებს.

ბევრი სამაგალითო საქმეები უკეთებია ჩვენში მამა ივანე გვარამაძეს. ბევრი რამ საყურადღებო და თან სამარადისოდ არ დასავიწყებელნი და სწორედ ასეთ პატივსაცემ საქმედ ითვლება ქართველ კათოლიკეთ კითხვის შესახებ ცდა და შრომა, რაც-კი ამ მოძღვარს მის წინაშე მიუძღვის. ქართველ კათოლიკეთა შესახებ შრომის მხრით ეს პირველი გახლავსთ, ამას ტოლი არა ჰყავს, მართალია პ. ხარისჭირაშვილი და პავლე შაჰყულიანიც ბრწყინვენ, მაგრამ ვიტყვი იმასაც რომ ესენი მასთან ვერ დადგებიან, მათ ასეთის თანაბრობისთვის არც გარემოება უწყობდა ხელს და არც ასეთი ვრცელი მომზადება ჰქონდათ, მომზადებას ვამბობ მხოლოდ საქართველოს ისტორიის და ეტნოგრაფიის მხრით, თორემ სხვა გვარის მომზადებათ შეიძლება იგინი ამაზედ მალლაც იდგნენ. უმთავრესად-კი ივ. გვარამაძის ღირსების საქმე აი რაში გახლავსთ. ქართველთ გვაროვნობის ძიებაში, მის ჭეშმარიტებით განსახლვრაში.

ქართველთა ძიებით და ქართული ენის მფარველობით, ქართველ კათოლიკობაში, ძველადგანვე სხვა მოძღვარნიც იყვნენ. ასეთ მოძღვრებს ჩვენ ვხედავთ თვით XVII საუკუნის დამ და XIX საუკუნის შემდეგიდამ ზომ მესხეთში მათი რიცხვი ერთობ დიდი იყო და ზოგმა მათგანმა ქართულს ენაზედ მწერლობითაც ჰმუშავა, გარდა მწერლობის ქადაგებითაც საკმარისად ბრწყინავდნენ და მათ მრავალი დასტოვეს ქართულს ენაზედ, ქადაგებას გარდა, ერში ქართული ენის მფარველობასაც დიდს სახსარს აძლევდენ. ყოველთვის და ყოველგან იგინი ქართული ენისთვის ფართა და ხმლათ იდგნენ. მაგრამ რაც შეეხება მის ნათლად ძიებას, ამისი-კი წარმოდგენაც არ ჰქონდათ, ან ჰქონდათ და ეშინოდათ რამ გარემოების და ხიფათის, ეს შეიძლება კიდევაც, რადგანაც მათ

არც ისე ვრცელი მიმოხედვა ჰქონდათ შეთვისებული. მათი შრომა ქართული ენის სასარგებლოდ ერთობ ვიწრო ფარგალში იყო მოთავსებული, ვიწრო მიმართვა საზღვრავდა, უბრალო რამე გარემოება მათ მალე აგმობინებდა თავიანთ მიმართულებას. სწორეთ ასეთსავე ბურუსში იყო შთავარდნილი პ. შაჰყულიანი და მრავალნიც სხვა მოძღვარნი ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ქართველ გვარის შთამომავალნი იყვნენ და ქართულის ენითაც მოქმედებდნენ მრევლში. ამ გარემოების ანუ ჩვენგან ნახსენებ სიმხდალეს და შიშს მხოლოდ ივანე გვარამაძემ აუქცია გზა და კვალი, შტაკიცედ, მხოლოდ ეს წავიდა მის წინააღმდეგ და მით ამან ქართველთ კათოლიკეთ ასპარეზზედ ძირითადი ცვლილებაც მოახდინა, თორემ მინამდეს სხვაფერ იყო საქმე მოწყობილი.

აი. როგორ: ამ მოძღვრის ხმა მალლა ქადაგებამდის, საქართველოში, ქართველ კათოლიკეთა შორის, თქვენ რომ გენახათ ვინმე ქართველ კათოლიკეთაგანი და გეკითხა მისთვის: თუ ვინ იყო იგი გვარტომობით, იგი თავის დღეში არ გეტყოდა, რომ ქართველი იყო. კითხვის უმაღლ მოგახსენებდათ, რომ ფრანგი ვარა, ან კათოლიკე. სხვა რამეს თქვენ მას ვერ ათქმევინებდით. რომ აგეხსნათ მისთვის, რომ ეს ძრეელ კარგი, რომ თქვენ ფრანგი ან კათოლიკი ხართ სჯულით, მაგრამ ენით, ენით რომ ქართულათ ლაპარაკობთ, ენით და მოდგმით ვილას ეკუთვნით, იგი მაინც თავისას გეტყოდათ, რომ კათოლიკესაო. ასეთს შეცდომებში არამც თუ გლეხკაცნი იყვნენ შთავარდნილნი და მოქალაქენი, არამედ ის ქართველ კათოლიკეთ თავად აზნაურთა შვილებიც, რომელნიც შთამომავლობით ქართველები იყვნენ, საქართველოს თავად აზნაურათ ირიცხებოდნენ, მათ ისიც კარგათ იცოდენ, რომ იგინი ქართველ ტომს ეკუთვნოდენ და ქართველ თავად აზნაურებათ იყვნენ ცნობილნი, მთავროზაც ასე უმზერდა მათ, მაგრამ იგინი-კი არას დროს არ იტყოდენ რომ ჩვენ ქართველი ტომისანი ვართ, ქართველები, ქართულად მოლაპარაკენი და საქართველოს შვილებიო. ყველა მოკლედ იტყოდა,

რომ კათოლიკე ვარ, ფრანგიო და ამით მორჩებოდა საქმე. ასე იყო საქმე მოწყობილი და ამით რასაკვირველია სხვები სარგებლობდენ და მასთან ხალხში ცრუ ცნობებიც იღვავდა ფეხს და ისხავდა ფრთებს.

სწორედ ამ უკანონო გარემოებას ივანე გვარამაძემ აღრიდგანვე მიაქცია ყურადღება. მას ასეთი არა კანონიერი ოცნებათა გავრცელების გაქო გული დიდათ ფთანაღრებოდა, მაგრამ სად რას გააწყობდა. გულში იკრებდა ყველა ბოღმას, სხვა და სხვა ცნობებს და ჯავრს, ჰფიქრობდა, რომ ოდესმე მომეცემა შემთხვევა, მოვა დრო, როცა ქეშმარიტებით აღუსილი მეძიებელი ჩემსას გავიტან, უკუღმართ ცნობებთა მფენელთ და მლაღადებელთ მებს დავარტყამო. ქეშმარიტების მეძიებელს მამულისშვილს მოძღვარს თავისი ნატვრა აღუსრულდა, როგორც იქმნა დიდის შრომით და ღვწით 1868 წ. მღვდლათ ეკურთხა, ამისი მღვდლათ კურთხევა იყო და თავის განზრახვის სისრულეში მოყვანის შედგომაც. ეს თითქმის მღვდელ-მოქმედების პირველ დღიდგანვე მიეცა ქართველ გვაროვნობის შესახებ ქადაგებას. როგორც თავით სთქვა მ. ივ. გვარამაძემ და ეს სხვათაგანაც ვიცით, 1869 წ. პირველად ამას გადმოუძახნია ეკკლესიის ტრაპეზიდგან ქადაგების დროს მრევლში, რომ ჩვენ კათოლიკენი გვაროვნობით ქართველნი ვართ, ჩვენი სამშობლო ქვეყანა საქართველოა, ჩვენი დედა ენაც ქართული ენა არის, ჩვენთან სომხობას არავითარი კავშირი არა აქვს, არავითარი ნათესავობა გარდა მეზობლურის განწყობილებისა, ამიტომ ყოველი კათოლიკე მოვალეა, რა თა მან კარგათ შეიტყოს თავის მამა პაპათა ვინაობა, შთამომავლობა, სამშობლო ქვეყანა, მისი ისტორია, დედა ენა, მწიგნობრობა და სხვანი. მოგახსენებთ, რომ ჩვენ ყველანი ქართველები ვახლავართ და ჩვენს დედა ენას და მწიგნობრობასაც ქართული ენა და მწიგნობრობა შეადგენს.

ჩვენ სომეხ კათოლიკეთ მხოლოდ მიტომ ვიწოდებით, რადგანაც სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ ვსდგევართ, ესე იგი მარტოდ სომხის ტიბიკონი ვვიპყრია, თორემ რაც შეეხებ

გვარტომობას და მას ისტორიას ჩვენ ქართველები ვართ და არა სომხები, როგორც ეს დღემდე მრავალ ქართველ გვარის კათოლიკს ჰგონია. ჩვენ რომ ქართველები ვართ და ქართველ შთამომავალნი, ამას ცხადათ ჰმოწმობს ჩვენი ზნე ხასიათი, ჩვეულებები და სახის მოყვანილობა ჩვენსა და სომხებ შუა ისეთი განსხვავება სძევს, რასაც კაცი ერთის დანახვითაც-კი შეამცნევს და გაარჩევს. ამიტომ საჭიროა, რომ ყოველი გვარის კაცი თავის ვინაობას სისწორით და ჭეშმარიტებით იძიებდეს, ასე ცოდნა თავის გვაროვნობისა ყველა კაცისთვის არის საჭირო, ყველა მამულისშვილისთვის, კაცმა თუ თავის ქვეყნის და ერის ისტორია არ იცის, თავის წარსულ მამა პაპათა ვითარება და ცნობები, უამისოდ ის რას უნდა ემსგავსოს, არაფერს, გზა დაკარგულს ცხოვარს და წყალწაღებულ კაცს. ეხლანდელს მშვიდობიან დროშიაც ძრვიელ ძნელი და უპატიური ცოდვა უნდა იქმნეს, რომ კაცმა თავის წინაპართა ცნობები არ იცოდეს, ეს დიდი ცოდვა არის ყოველ შეგნებულ კაცისთვის და ამიტომ ჩვენც ვეცადოთ, რომ ამ სამერმისო და საშვილიშვილო ცოდვას და შეცდომას თავი დავახწიოთ და ჩვენის მომავლის თავობისათვის ნათელი, ანუ ჭეშმარიტების საძიებელი ნიადაგიც შევამზადოთ.

აი ეს გახლდათ მამა ივ. გვარამაძის ქადაგებათა დედა აზრები და ეს ამ დედა აზრების მოსაფენად არც ერთხელ არ დამდგარა უკან, ხსენებულს დროდგან დაწყებული ვიდრე დღემდე გზა და კვალ გადუხვეველი სდგას ვითარცა მტკიცე ბურჯი, ვითარცა დაუქცეველი გოდოლი და ყოველგან და ყოველთვის ქართველი გვაროვნობის შესახებ ჰქადაგებს პირუთვნელად, მოურიდებლივ და თამამად, ამის სასარგებლოდ არც მისი ენა დამაშვრალა და არც მისი გონება დაღალულა და არც ხელ-ფეხი, ყოველთვის და ყოველგან ძვირფასი მოძღვარი ამის საქადაგებლად მზად ყოფილა და არას დროს არა შემთხვევაში მას იმედი არ გადუწყვეტია, რომ ოდესმე ქართველ კათოლიკეთა ჭეშმარიტს ძიებას თავისი ჭეშმარიტი მი-

მართლებს არ მიეღო. იმედი ჰქონდა, სასოებას არ ჰკარგავდა და უკანასკნელ მას ნატვრა შეუსრულდა, ქართველ კათოლიკობაში აღორძინდა გვაროვნობის შესახებ სწორე შეხედულობა. კათოლიკობამ იცნა თავის იგი და კარგი, გვაროვნობა და მისი ისტორია. დღეს კათოლიკობაში უკვე მთელი თავობა არსებობს, რომელნიც ნამდვილის მამულის შეიღობით არიან გამსჭვალულნი. ამათში ეს მამართვა და შეხედულება მტკიცე საძირკველზედ სდგას, მაგრა არის მასზედ დამყარებული. ვიტყვით, რომ ვიდრე ეს დამყარდებოდა მათში, მინამ მამა ივანე გვარამაძეს ბევრს შინაურს და გარეულს პირებთან მოსვლია კამათი და ნამეტურ სომხურ გაზეთ „მელუ ჰაიასტანთან“ „მშაკთან“ „არგონავტთან“ და ზოგიც მხითარისტების სხვა და სხვა გამოცემებთან. ყველგან მ. ივ. გვარამაძე სომეხთ ცნობებს მარტივად და ქეშმარიტებით აქარწყლებდა, ამტყუნებდა ყოველ მათს მოსაზრებას. და ცნობას, რაც ქართველთაგან დიდს ყურადღებას იპყრობდა თვისკენ, ამითიც მამა ივანე გვარამაძეს მეტად დიდი ამაგი მიუძღვის ქართველთ ტომის წინაშე, ამით საქებია იგი და მარად მოსაგონარი.

მამა ივანე გვარამაძეს ქართულს ლექსიკონურს ასპარეზზედაც დიდი შრომა აქვს დადებული, მისის ცდითა და შრომით შეკრებილა და დაწერილა 13,000 ქართული სიტყვება, რომლებიც საბა ორბელიანის, ჩუბინაშვილის და სხვათა ლექსიკონებში არ მოიპოვებიან. ასეთი შრომისთვის ჩვენ ვერას მოგახსენებთ, რადგანაც ამას სამზადისი არ გვაქვს და იმასკი გავიხსენებთ, რომ ჩვენისთანა ერის მწერლობის ასპარეზზედ ასეთ სიტყვათა კრებულს დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, რადგანაც ასეთ გათახსირებულ დროს, ერთის კაცისაგან 13,000 სიტყვის შეკრებვა და აკინძვა ადვილი არ არის, ადვილი არ არის მით უფრო, რადგანაც ეს სიტყვები სხვა ქართულს ლექსიკონებში არ მოიპოვება. აბა დააკვირდით ამას და თქვენ ადვილათ წარმოიდგენთ თუ რა გვარი შრომა უნდა იყოს ეს ერთის კაცისათვის.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მამა ივანე

გვარამაძე დიდი მეტრფიალთა ქართველ ხალხის სწავლა განათლებისა, იგი თავის მღვდლობის დროს სოფ. ხიზაბავრას დიდათ შრომობდა სკოლის სასარგებლოდ, სულით და გულით სწადდა მათში სწავლა განათლების შეტანა. მისთვის არაფერს იშურებდა, ყოველთვის თავგამოდებით ცდილობდა და როგორც ბავშვებს ისე მათვე მშობლებს. მოწაფეებს, ყოველთვის უახლოვდებოდა და საჩუქრად ქართულ წიგნებსაც ურიგებდა. მოკლედ უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველი ერის სახსნელად და წინ წასასვლელად მხოლოდ ამას სთვლიდა და სთვლის კიდევაც, რომ ქართველი ხალხი განათლების ასპარეზზედ გამოდის. ხალხთან დაახლოვება, მისი ცხოვრების და ავ-კარ-გიანობის გაცნობაც დიდს სახსრად მიაჩნია. იგი ყოველთვის დიდის სიამოვნებით უახლოვდებოდა თავის მრევლს.

როგორც ერთსა და ორს შრომაშია მ. ივ. გვარამაძე ამაგდარი სწორეთ ისეთივეა ქართულ სახალხო სიტყვიერების მწერლობის ასპარეზზედ, მან შეკრიბა დიდი ძალი სახალხო ნაწარმოებნი, ძველნი თქმულნი ლექსები, შაირები, ზღაპრები, ლეგენდები და თითქმის ქართული ძველი სიმღერების ხმებიც-კი ისე კარგად იცის, რომ მესხეთსა და ჯავახეთში, ქართველთ შორის, ძველად თუ ღღეს არ ყოფილა ისეთი რამე სასიმღერო ხმა და კილო რომ ის მ. გვარამაძემ კარგად არ იცოდეს. ცოდნით-კი იცის მართალია, მაგრამ უბედურება იმაშია, რომ ამ ხმებს ნოტებზედ გადაღება არ ელირსათ. საქმეს თუ არა ეშველა რა უკანასკნელ ისე მოეწყობა, რომ მ. ი. გვარამაძის შემდეგ ამ ხმების არავის რა ეცოდინება და ყოველივე გაქრება უჩუმრად და შეუმცნევლად, ვამბობთ გაქრება მიტომა, რადგანაც მესხეთსა და ჯავახეთში, ქართველთ შორის ძველი სიმღერების ხმები მთლად დაეცა, იგი დამალა თათრულმა გავლენამ, ღღეს იქით ქართული სიმღერების ხმა-ურობა ძრიელ ნატამალობს.

მ. ივ. გვარამაძე ბევრს საგნებთა აღწერაშია მოხერხებული, ნამეტურ ქართულის ენის კარგად ცოდნის, სიტყვიერების ხმარებით და აღმამკობელის ენით, შემკობილის ნარნარის სიტყვიერებით, თვით მელექსეობის ასპარეზზედაც ამ მოძღვარს თავისებური შნო და ჰუნარი აქვს, რაც დიდათ თუ არა მცირედ მაინც ხატავს მის ნიჭიერებას და გონიერ ლტოლვიტებას მრავალ საქმეთა და საგანთ განსჭვრეტაში.

ისტორია

ხურსიძის (ისარლოვი) გვარისა

და

შოთა (შიო) რუსთაველი

ქართულს ძველს ისტორიულს წიგნებში, სიგელ-გუჯრებში, სამეფო დავთრებში და თვით ქართველთ მამათ-ცხოვრებაშიაც-კი უძველესის ქართველთ გვარები და სახელები ძრიელ მცირედ მოიპოვება. მაგალითებრ: ქრისტეს სჯულის წინა დროის ქართველთ გვართა და სახელების ცნობები ჩვენ ერთობ ცოტა გვაქვს, სულ მცირე. თითო ოროლა სახელები ვიცით და ისიც საქართველოს მამასახლისების, ერისთავთ-ერისთავების, მეფეების და თავად-აზნაურების. ყოველივე განძი ჩვენის ძველის დროის ქართველთ სახელ-გვარების ამით თავდება. მცირე მასალებია დაშთენილი, ამის შესამცირებელ მიზეზებათ ჩვენა ვსთვლით ქრისტიანობის შედეგს.

ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგიდამ ქართველთ შორის მოიხსო ძველი სახელები ქართველთ კაცთა და დედა-კაცთა, მასთანვე გაუქმებულ იქმნა ყველა ის ქართული წიგნებიც რაც-კი ქრისტიანობამდის იწერებოდა ქართველთ შორის. ქრისტიანობა და მისს წარმომადგენნი სასტიკად მუსრავდენ ქართველთ ისეთ წიგნებს, რომელნიც ქრისტიანობამდე იყვნენ დაწერილნი; ქრისტიანობის წარმომადგენ მამებს დიდი მორიდება და შიში ჰქონდათ ასეთის წიგნების, იგინი ფიქრობდნენ, რომ ამ წიგნების შენახვა ჩვენგან შეუძლებელიაო, რადგანც მათში კერპების დროის ბევრი-რამ ამბები სწერიაო.

ამიტომ მათ უადვილესად გააქრეს ჩვენი ძველის მამა-პაპათ საუნჯე, მათი ნატამალი და მით მოისპო ბევრი-რამ ცნობები ჩვენის ძველის დროის სახელების და გვარებისა.

ასე, რომ ქართველთა ძველის დროის გვარების და სახელების ცნობები მხოლოდ ქრისტიანობის შემდეგ დროის საუკუნოებიდამ იწყება, მხოლოდ ესეც ძრეელ მცირედ. აქა-იქ კანტი-კუნტად, ძრეელ მოკლედ. ამ ნაკლს დიდი ყურადღება მიექცა ამ ბოლოს დროს. მარტოდ ე. თაყაიშვილმა რამდენიმე „ქართველთ-სიძველენი“ დაბეჭდა, სადაც ქართველთ-ძველი სახელი და გვარები არიან მოხსენებულნი *)

აი, ერთს ასეთს უძველესს გვარს ეკუთვნის ხურსიძე, რომელ გვარიც საქართველოში არსებობს უხსოვარის დროდამ. თვით სახელი ხურსიძე ანუ ხურსი უნდა იყოს წარმართობის დროს შენათხზი და დარქმეული იმ პირზედ, ვისაც ეს მიესახელწოდებოდა, მაშინ ასე იცოდნენ და ქართველთ შორის სადაც ასეთ გვარებს ნახავთ იგინი სულ უძველეს დროის ხანას უნდა ეკუთვნოდნენ. ასეთია ხურსიდის გვარის ისტორია. ხურსიძე მოიხსენება IX საუკუნიდამ, ხოლო X საუკ. სჩანს ვინმე ხურსი-ხურსიძე, გიორგი პირველის მეფის ისტორიაში **), ეს მოხსენებულია „ქართლის ცხოვრებაში“. ამ ხურს-ხურსიდეს დ. ბაქრაძე ხურსიძეთ სთვლის და ეს რასაკვირველია ასეც უნდა იყოს, რადგანც ძველად ქართველთ შორის, გვარები სულ ამ სახით მოიხსენებოდნენ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით, რომ ხურსი (960—1027) არის ძველი გვარი ქართველთა, ისეთივე ძველი, როგორც ჯაყელი, ხოსროვი, ორბელი, ერისთავი, ამანელი, ბადური, აბესალომიძე და მრავალიც სხვა ამგვარნი. რომ ვიცოდეთ მნიშვნელობა და ადგილი ამ გვარისა, ამიტომ საჭიროდ ვსთვლით მოვიყვანოთ „ქართლის ცხოვრებიდამ“ თვით ის ადგილიც, სადაც პირველად მოიხსენება ეს გვარი, აქედან კარგად გამო-

*) საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილისა.

***) ქართლის ცხოვრება, I ტომი.

სწინდება ის გარემოება და მნიშვნელობა ამგვარის და ისიც
თუ ამ გვარის წევრთ რა გვარი მნიშვნელობა ჰქონიათ იმ-
დროს, ან იგინი სად, ან ვისს გვერდით და რა თანამდე-
ბობით მოიხსენებოიან. აი ცნობა:

„ხალა დაჯდა-რა ესე გიორგი მეფედ უფუელსა სამეფოსა და მამუ-
ლისა თვისსა, ჟამსა ოდენ სიურმისა და სიჭაბუკისა მისა, რამეთუ
იყო, რა ჟამს მეფე იქმნა, წლისა იმ, მას ჟამსა ამა ქვეყანასა ჭე-
რეთ-კახეთისა, და ღადრობითა აზნაურთათა შეზერობილ იქმნენ ერ-
ისთავნი მათ ქვეყნად, კვალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, პირველ
აქვნდა იგი. ხალა მეშვიდესა წელსა მეფობისა მისისა, გამფიდა
ვასილი, მეფე ბერძენთა, ამ გიორგი მეფეს ზედა, უფუელთა სზითა,
საბერძენეთით და უცხო ურიცხვითა, ხალა გიორგი მეფე განვიდა
სზითა დიდითა, წინააღდგომად მისსა და დაბანაკეს ორთავე ქვეყანისა
ბასიანისსა მრავლად და არა მიმართეს ბრძოლად ერთმანეთსზედა და
მორიდა გიორგი მეფემან და მფიდა და დაწვა ქალაქი ოლთისი და
მუნით მფიდა კოლასა და გამფიდა კვალსა და მფიდა უკან ბასი-
ლი, ბერძენთა მეფე და შეკრბეს რა უკან მიმდევარნი გიორგისანი
და მისი მავალნი ვასილის ლაშქარნი, და იქმნა ბრძოლა დიდი, სო-
ფელსა მას რამელსა ეწოდების შირიმთა და მისინეს ორ კერძო-
ვე მრავლად და მფიდა მუნ დიდნი ერისთანი და დიდებულნი გიორ-
გი მეფისანი, რატი ქე ღიზარიტისა და სურსი“.)

ვასილ ბერძენთა მეფისა და ქართველთა ომნი დიდის
სიფიცხით და გმირობით არის აღწერილი. სასტიკი ომი ჰქო-
ნიათ ჯავახეთს, ოლთისს, ბასიანს, კოლას, არტაანს და თრია-
ლეთს, მრავალ გზის უძლევიანთ ერთმანეთი და უკანასკნელ
მანც ქართველთ გაუმარჯვნიათ, რადგნაც გიორგი მეფე
თავისს დროის კვალად ივო გამოჩენილი მეფე და მასთან
ჰკვიანიც, შესანიშნავი შორს-მხედველი მხედარი ყოფილა და
მასთან დიდად სახელოვანი, უძლეველი ლაშქარში, ამის ჰკუ-
იერების საფუძვლად კმარა თუნდ დავასახელოთ ის გარემო-

*) ქართლის ცხოვრება I ტომი.

ებაც, თუ ეს მეფე თავის ქვეყნის სასარგებლოდ რა ზომებს ხმარობდა, რა ჭკუიერს საშუალებას და ოსტატობას. სულ ასეთი მეფეების და დავით კურატპალტის-მაგისტროსების და პატრიკების მეოხება იყო, რომ საქართველომ უმაღლესს წერტილამდე მიაღწია და აფხაზთა და საქართველოს მეფე ერთ დროს ბიზანტიის მწერლებისაგან კეისრათაც იქმნა წოდებული“, ე. ი. იმპერატორად.

ყოველი მისი ნაბჯი იყო მიმართული საქართველოს აღორძინებისაკენ და მართლაც მისს დროდამ იწყება სამეფოს გაძლიერების დასაწყისი, იმავ დროს, მრავალ მნიშვნელოვნად ბრწყინვენ სამცხის დიდებულნი და მცირებულნი და ერთ ამ დიდებულთაგანნი არიან უძველესის დროის საქართველოს აზნაურის შვილნი ხურსიძენი.

ამ საყურადღებო მხარეს ქართველთ და ბერძენთ შეხეთქებისას ვახუშტის ისტორიაშიაც დიდი ადგილი აქვს დათმობილი. ამ ომის ქართველთ მებრძოლთ ცნობებს ვახუშტი განცვიფრებით მოიხსენებს. დამწერი აღტაცებულია მით. ვახუშტის აღტაცებას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანც ამ საყურადღებო ომის უპირველეს გმირად ხუჩსი-ხუჩსიძეს, რომელიც მომთხრობის თქმით უფრო გმირულად კვდება პირის-პირ მტრისა. აქ ამ ომის აღწერა ვახუშტის ისტორიიდან ჩვენ არ შემოგვაქვს. მარტოდ ისიც ვიკმარეთ, რომ აქ მისი განცვიფრება აღგვენიშნა, ეს უბედური ხანა რამდენადაც საყურადღებოა ქართველთათვის. იმაზედ მეტი თვით ბერძნთათვისაც, რადგანაც ამ ორი საქრისტიანო სამეფოს ბრძოლის და შეხეთქების მიზეზები და ბრალი პირდა-პირ ბერძნებს ედებათ. ესენი არიან დანაშაულნი, იგინი მოუცვივდნენ ქართველთა და თრიალეთამდე წარტაცვას უპირებდნენ, ქართველნი გაგულისდნენ მაზედ და ბერძენთ წინააღმდეგ მკაცრად იბრძოლეს, ბერძნები სძლიეს, ქვეყანა თავისუფლად დასტოვეს. ბერძნებს აქ მრავალი მეომარი დაეხოცათ უბრალოდ. ამ გარემოებას მწუხარებით აღნიშნვენ ბიზანტიის მეისტორიენნი, სომეხთ მეისტორიე ასოლიკი, ევროპიელთ მეისტორიე. ლებო და

ივერიის ათონის მთის ერთი მანუსკრიპტიცა*) საქიროდ-
ვსთვლით. რომ ამ ორის ერის თანამორწმუნე საქრისტიანო
სამეფოების ბრძოლის შესახებ შემდეგიც ვსთქვათ:

ქართველთ გამოჩენილის და დიდის მეფის დავით კურატ-
პალატის დროს, რომელ მეფესაც „ქართლის ცხოვრება“
ასე აღწერს:

„რამეთუ იყო დავით კურატპალატი ზირველად მღვთის მოყვა-
რე. გლახაკთ-მოწყალე, დაგრდომილთ შემხრალე, მდაბალი, მშვიდი
და ძვირ უხსნელები. ეკკლესიათა მასშენებელი. ტკბილი, უხვი, კაცთ
მოყვარე, ეოველთათვის კეთილის შეფუელი და სავსე ეოველთა კე-
თილთა“ და სხვა.

ამ დავითის შემდეგ საქართველოს სამეფო ტახტი მის
მონათესავე გიორგი I ერგო, რომელიც ზემოთ მოვიხსენეთ.
სწორედ ამ დროს სჩნდებიან საქართველოს ასპარესზედ ხურს-
იძენი, ზემოდ აღწერილს შემთხვევის ბევრად უწინარესს; დი-
დის დავით კურატპალატის გამგეობის დროს, ბიზანტია დი-
დს გაჭირებაში ჩაეარდა, სკილაროსმა კინალამ გაანადგურა,
ბიზანტიელთა დავით კურატპალატს მომართეს და შველა
დაავალეს, დავითამა 12 ათასი საუკეთესო ქართველთ მხე-
დრობა მიაშველა და თან გამოჩენილი თორნიკე ერისთავი
გააყოლა, რომელმაც სკილაროსი გააქცია მესოპოტამიამდე
და ბიზანტია უზრუნველი ჰყო. ეს ქართველთ გამარჯვება
დიდის დიდებით არის ანუსხული „ქართლის ცხოვრებაში“*) ამავე
გმირულს გამარჯვებას ცხადათ მოწმობს ზარზმის ეკლესიის
წარწერა, რომელმაც ჩვენ დრომდე უვნებლად მოაღწია. ეს
წარწერა ჩვენთვის იმდენად საყურადღებოა, რომ აქ უნდა
მთლად მოვიყვანოთ, რადგანიც იგი გადაკავშირებულია ხუ-
რსიძეების გვარის ისტორიასთან. აი რა სწერია ზარზმის ეკ-
კლესიის ტაძრის ერთს კედელზედ.

„ქ. სახელითა ღვთისათა და წმიდისა მღვთის მშობელისა მე-

*) ქართლის ცხოვრება, ტ. პარველი. 1898 წ.

**) ქართლის ცხოვრება I ტომი.

ახებითა მე ივანე ძემან სულასმან, აღვაშენე წმიდაჲ ეგვტერი, მას უამს, ოდეს საბერძნეთ გადას სკილაროსი: დავით კურატ-ზაღატი აღიადენ ღმერთმან,—უშველა წმიდათა მეფეთა და ჩვენ უფუენი საღაშქრათ წარგვაჟინა, სკილაროსი გავაქციეთ მემონსქობანს (მესობტანს) რამელსა ჭჭვიან ხარსანანი ადგილისა, რამელსა ჭჭვიან სარგინისნი, მწესეთ უფუენი ტახტი“.

ეს შემთხვევა და ქართველთ გმირული გამარჯვება მოხდა 995 წ. ამ ცნობილად კარგად სჩანს, რომ ზარზმის ეკლესია X საუკუნებში უნდა იყოს აშენებული ბაგრატ მესამის დროს, რადგანცა ზარზმის ეკლესიის ერთ კედელზედ დღემდე სჩანს ბაგრატ მესამის სურათი. *) ზარზმის ეკლესიის წარწერა ჩვენ აქ იმიტომ მოვიყვანეთ, რადგანაც აღიარებულია, რომ წარწერაში მოხსენებული ივანე სულას ძე, ანუ სულაშვილი გვარად ხურსი—ანუ ხურსიძე ყოფილა. გარდა იმის, რომ ეს ივანე სულასძე ხურსიძე მონაწილე ყოფილა ზარზმის ეკლესიის აღშენებაში, მასვე ამოუჭრია თვით ეს წარწერაცა ქანდაკით და ამას გარდა თვით ამ ივანე სულაშვილისაც მიუღია მონაწილეობა სკილაროსის გალაშქრებაში **) ზარზმის ტაძრის წარწერის და ჩვენის ისტორიულის წყაროების საშუალებით, ჩვენ ვიტყვით თამამად, რომ სკილაროსის ომში მონაწილე ივანე სულაშვილი სახლი-კაცი უნდა იყოს იმ ხურსიძისა, რომელმაც ხსენებულ ომის შემდგომ, გიორგი პირველის მეფობასაც მოესწრო და მასთან ბასიანში ქართველთ და ბერძენთ ომში მონაწილეობასაც იღებდა და სადაც მოკლეს კიდევ იგი. ***)

ამ ხურსის სახელს, „ქართლის ცხოვრება“ არ იხსენიებს, რადგანაც იგი ცნობილი პირი ყოფილა. მარტოდ გვარით მოიხსენებენ. როგორც სჩანს ხურსიძე ქართველთ ორს დიდს

*) საქართველოს ეკლესიების აღწერა დ. ბაქრაძისა, 1877 წ. ტფ.

**) ვახუშტის ისტორია I ტ. გამოც. 1885 წ. ტფილისი.

***) ქართლის ცხოვრება ტ. I. გამ. 1898 წ.

ლაშქრობას დასწრებია და თანამედროვე ყოფილა დიდის დავით კურატ-პალატის დროდგან მოკიდებული ყველა მეფეებისა და ომების თავისს სიკვდილის დღემდე, ამის ცხოვრების წელნი 1014—1077 წ. მისწვდება. *) აღსანიშნავია აქ ის გარემოებაც, რომ ესევე ხურსიძე სამცხის ერისთავთა ც იწოდება, ამ ჰაზრისა არის დ. ბაქრაძეც და სკილაროსის ომში ყოფილს და ზარზმის ტაძრის კედლის წანწერაში მოხსენებულს ხურსიძეს. პირდაპირ ერისთავ-ხურსიძეთ აღიარებს. ამ ხურსიძეს გარდა, რომელსაც სახელად ივანე უნდა რქმევოდა და სულას ძე უნდა ყოფილიყოს, არის ვიდევ სხვა ერთი ფარსმან ერისთავი, რომელიც აგრეთვე ხურსიძე ყოფილა და რომლის სახელიც მოიხსენება ზარზმის ტაძრის ვერცხლის ჯვარზედ, ეს ჯვარი ოქროშია დაფერილი.

მოვიყვანთ კიდევ შემდეგს: რომ ხურსიძეების გვარის წევრთა მნიშვნელობას და ერისთავობას ისე „ქართლის ცხოვრება“ არ აღიღებს, როგორც 1021 წ. ქართული ძველი გუჯარი, **) მაგალითებრ ამ ძველს „გუჯარში“ აი. რა გვარ მოიხსენებენ:

„1021 წ.—და ამის გიორგის მეფობის მეშვიდეს წელს გამოვიდა ბასილი ბერენთა მეფე [ამას გიორგი მეფეს ზედა] ხელთ ესე გიორგი განვიდა ლაშქრითა დიდითა და დაბანაკეს ქვეანასა ბასიანისსა, ოთხვე მხავალ დღე და არა მივიდეს ბრძოლად ერთმანეთსა [ზედა, არამედ] მოერიდა გიორგი [და] მოვიდა და დაწვა ქალაქ ოფთისი [გამოუდგა კვალსა] და მოუდგა უკანა მეფე ბერენთა და შეკრბეს რა უკანა მავალნი გიორგისანი [და წინა მავალნი ბასილისანი ლაშქარნი] იქმნა ბრძოლა დიდა სოფლას მას შინა, რამელსა ეწოდების შირიშთა, და მხავლად მოისრნეს ორკეკრძოვე და მოკლნეს [მუნ-დიდნი] ერისთავნი: რატი, ძე ლიპარიტისი და ხურსი“ და სხვა. ამ ძველი „გუჯარის“ ერთი ადგილი თავისებურის ოს-

*) გურია-აჭარაში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1878 წ.

**) გუჯარი, ივერიის მონასტრისა.

ტატობით და წერის წესით აქ მიტომ მოვოყვანეთ. რადგანაც აქ მოხსენებულა, რომ დიდნი ერისთავნი რატი ჯიშაკიტის ძე და ხურსიძეა. ხურსიძე, რომ ერისთავის თანამდებობის არყოფილიყოს, მაშინ ამ „გუჯრის“ დამწერი მრავლობითი სიტყვის მაგიერ მხოლოდობითი სიტყვას იხმარებდა, რადგანაც ერთი უნდა ყოფილიყოს ერისთავი, ე. ი. მარტოდ ლიპარატი. რაკი ცნობილს ომში დიდნი ერისთავნი ორნი ყოფილან, ამიტომ იგიც მრავლობითი სიტყვით ახსენებს და მით ხურსიძეც ერისთავად იგულისხმება, რადგანაც ორივე მთავრები ყოფილან, მიტომ ამ ძველი „გუჯრის“ დამწერსაც ასე მრავლობითი სიტყვა უხმარია, მაშ მარტო ლიპარატიც ძეს ხომ არ დაასახელებდა, როცა მისს გვერდიდ. ხურსიძეც მდგარა და ესეც მასთან მომკვდარა ბრძოლაში.

ამ წარწერიდამ სჩანს, რომ ვინმე ივანე დაკლაკის ძე და ხურსიძე და ივანე სულას ძე ხურსიძე სხვა და სხვა პირები არიან და სულ სხვა და სხვა დროსაც უნდა ეცხოვრნათ. რაც შეეხება რომ ივანე სულასძე ხურსიძე უნდა იყოს ის ერისთავ-ხურსიძე, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ X საუკუნის დამლევს და XI საუკუნის დამდეგს იხსენებს. *) ამაზედ ჩვენ ეჭვი არა გვაქვს და რაც შეეხება ამ ივანე დაკლაკის ძე ერისთავ-ხურსიძის ცხოვრებას და დროს, ეს-კი შემდეგ უნდა იქმნეს, XI საუკუნის დამლევს უნდა ყოფილიყოს, ან XII საუკუნის დასაწყისს. ამ პირის ცნობას ბროსეც ეხება. **) და დიმ. ბაქრაძე სწერს, რომ ეს ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე უნდა იყოს ის პირი, რომელიც მოხსენებულა სამცხე საათაბაგოს მღვდელთ-მთავართა სამწყსოს სიაში მაგალითებრ: „ერისთავთ ერისთავი-ხურსიძესა აქუს დობეკნი, სსსაფლათა, მონასტრითა და კარის ეკკლესიითა“.

როგორც ზემოთაც მოვიხსენეთ, აქაც მოვიყვანთ მისს

*) არხელოგიური მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა, 1878 წ. პეტ.

**) ბროსეს მოგზაურობა, 1855 წ.

დასამტკიცებლად სამცხე-საათაბაგოს მღვდელთ მთავართა მოხსენების სიას, სადაც აგრეთვე წურწყაბელის სამწყსოში მოიხსენებიან ხუისიძენი. დ. ბაქრაძის ფიქრით, ეს ფარსმან ერისთავ ხურსიძე უნდა ყოფილიყოს XI საუკუნის შემდეგ დროს. იგივე სწერს, რომ ეს ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე უნდა იყოს ის ხურსიძე, რომლის სახელიც ზარზმის ეკლესიის ზარის წარწერაშიაც მოიპოვებაო. ეს წარწერა ადრე ბროსეს შეცდომით გადუღია და მიტომ დ. ბაქრაძე ამ შეცდომას ასწორებს. ყოველს მემთხვევაში, ჩვენ ვიტყვით, რომ როგორც ივანე სულას ძე, ისე ავანე დეკლაკის ძე XI საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია, შეიძლება ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე XII საუკუნესაც მოესწრო, ხოლო რაც შეეხება მისსაქმეთ ყოფნას, ეს-კი შეუძლებელია. მაინც საჭიროდ ვსთვლით აქ მოვიყვანოთ ის წარწერაც, რომელიც ბროსეს შეცდომით გადუღია და რომელსაც დ. ბაქრაძე ასწორებს. ეს წარწერა ჩვენ შემოგვაქვს დ. ბაქრაძის შრომიდან:

„აკაკიანთა ჰიკის დამყოფელსა ხურციძესა ჰატრანსა ფარსმანისა სულსა მისსა განუსვენეს და შეუნდეს ღმერთმან. მღვდელთა მთავართ მთავრების ხურსიძესა ჰატრანის მიტრამფლიტობასა სვირდიანისსა ქქნს სჲ.“

საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ აკადემიკ ბროსეს ზარზმის ეკლესიის ედლები წარწერანი ნათლად და კარგად ვერ ამოუკითხავს. მაგალითებრ ეკლესიის ერთის სურათის ზემოდ რასაც ბროსე კითხულობს: „მეფეთ მეფე ბაგრატ-მამა“, ის უნდა იკითხებოდეს:—ერისთავთ-ერისთავი გიორგი ჩორჩანელი“ შემდეგ ორის სურათისა, ერთის თავზედ იკითხება „ხურსიძე“ და მეორეზედ „აშაბ“ ეს ერისთავთ-ერისთავი ჩორჩანელი დ. ბაქრაძეს პატრიკ ჩორჩანელად მიაჩნია, (980—1008) რომელიც იყო ნათესავი თორნიკე ერისთავისა (* ჩვენ-კი დაურთავთ აქ, რომ მართალია ერისთავთ—ერისთავი გიორგი ჩორჩანელის ცხოვრების დრო ძრიელ უახლოვდება

*) გეოგრაფია საქართველოსი, ვახუშტისა, გამოც. 1845 წ.

პატრიკის დროს, მაგრამ არც იმას დავიდუმებთ, როს ეს გიორგი ჩორჩანელი არ უნდა იყოს ხურსიძე და მცხოვრები ქვაბლიანის ნაწილის. ვიტყვით, რომ ხურსიძენი XII საუკუნის დამლევამდე ერისთავთ-ერისთავ, ან ერისთავად იწოდებოდნენ, ამას ფიქრი არ უნდა.

ისტორიულის ცნობებიდამ სჩანს, *) რომ ერისთავობა ძველად ჩვენში ხელობად ყოფილა, თანამდებობადა და ამიტომ ერთ დროს, ხურსიძის ოჯახის წევრთ ერისთავობაც ჰკავებიათ ხელში. ჩვენის ფიქრით ერისთავობა უნდა ყოფილიყოს როგორც მოურავობა, ერთი პირი განაგებდა ერთ რომელიმე კუთხეს, ამ კუთხის ერის ცხოვრების ყოველ ნაირის საქმეებს, იგი იყო მართველი, კანონმდებელი და ამიტომ ეწოდებოდა ერისთავი, ეს გარემოება და ამგვარნი მშვენიერად ახსნა ისტორიკოსმა ნ. ზიზინაშვილმა,**) ამიტომ ურავის გაუკვირდება ის გარემოება, რომ ერისთავის გვარის წევრნი საქართველოში ასე მრავლად არიან. აღსანიშნავია, რომ ერისთავი ზოგს მართველს და მათს მომავალთ წევრთ გვარათაც ერისთავი დაერქვათ და ძველი მათი საუკთარი გვარი კი დაეკარგად. ზოგს ასე მოსვლია, ზოგს-კი თავის ძველი გვარიც შერჩენია და ერისთავიც სწოდებიათ. ასე მომხდარა ხურსიძეების საქმეც. ამათ ერისთავობის დროს ძველი გვარი არ დაჰკარგვიათ და უძველეს დროდამ მოყოლებული უკანასკნელ დრომდე თავიანთ საკუთარი გვარით სწოდებულან. ხან ხურსიძე ერისთავთ-ერისთავად იწოდებიან და ხან მხოლოდ ერისთავად. მაგალითებრ: ერისთავი-არტანუჯისა, ერისთავი-კალმახისა, ერისთავი-კუხისა, ერისთავი-ფანასკერტისა. ერისთავი-რაჭისა და სხვანი, რომელნიც. ხან თანამდებობის სახელით იწოდებოდნენ და ხან საკუთარის გვარით. ვახუშტი აი. რას სწერს:

*) ანტ. ფურცელაძის წერილი-რუსთაველზე.

**) ბეჟა აღბულა და მათი სამართალი, ნ. ზიზინაშვილისა.

„წესი ერისთავთა იყო მეფისა მიერ განწესება ქვეყანათა და ამის მიერ მოურნეობა. სამართალი და ჯაშქარნი მის ქვეყანისანი მის ქვეშე იუწუნებ და იგინი მოჭკრეუდენ ხარკთა სამეფოთა, ხოლო ესე ერისთავი დაიდგნებოდნენ-შთავარნი და წარჩინებულნი და ქენი შეცვალებით; ხოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამამავლობა, ქართლსიანობა და პატრივი მისი, ხოლო უკეთუ მეფისა წესსა შინა იყო იგი რათა აქვნიდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი, და თვინიერ ამისა არა ისახლეობდა მთავარად, ხოლო აზნაურსა აქვნიდა გვარი და ჩამომავლობა და სიმაგრე რაიმე მისათა ანუ ბართა და დაბნებთა და ძალ ედვას გამოსვლა მარქათვითა, კარვითა, და მათთა გაწეობილებითა და თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“.

უეჭველია მკითხველი აქედამ გაიცნავს ერისთავის მოხელოებას და იმ პირობებსაც, თუ როცა ერისთავობას აზნაურის შვილს მიანიჭებდნენ, მაშინ აზნაურ ერისთავს როგორ უნდა აესრულებინა თავისს თანამდებობა და ან რა გვარი ჰქონდა მას მინიჭებული, კარგად სჩანს, რომ ხურსიძენი ვითაარცა ქვაბლიანის უფროსს ერისთავთ-ხურსიძენი სრულის თავისუფლებით იქმნებოდნენ დაჯილდოვებულნი. ვახუშტის თქმით: ძველ საქართველოს მთავრებს და მოხელეებს თავიანთ თანამდებობის სახელი XII საუკ. თამარ მეფის დროს, ზოგს გვარათაც ეწოდათო, მაგალითებრ, როგორც სამეგრელოს დადიან-მთავარს, რომელიც კარიდამ კარს დადიდა და ამიტომ გვარათაც დადიანი ეწოდათო. რომ დავაკვირდეთ გარემოებას, ხსენებულ საუკუნის დამლევს, ზოგს ერისთავს თავის ძველ გვარის მაგიერ ერისთავობა დარქმევია გვარად და ზოგს-კი ეს არ უნებებია, ისევ თავის ძველი გვარი სწოდებია, რასაც ვახუშტიც ასაბუთებს*) სწორეთ ერთ ასეთ უძველესის პირთა რიცხვის წევრათ ითვლებიან ხურსიძენი, რომელნიც თავიანთ ერისთავობასთან არც ძველს მამა-პაპის გვარს ივიწყებდნენ.

*) ვახუშტის გეოგრაფია, გამოც. 1848 წ.

მთელის ხურსიდის გვარის სახლი და ადგილები წურწყაბელის საეპისკოპოზო საბრძანებელში ყოფილა მოქცეული. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ხურსიდის გვარის საბრძანებელი ფართოს ზომის რომ არ ყოფილყო, უამისოდ უეჭველია, არც ასე მოიხსენებდნენ, რომ „წურწყაბლის სამწყსოს შეადგენს სრულიად ხურსიდის სახლი“ ქართველთა მეფის კურთხევის დროს, სვეტის ცხოვლის ტაძარში, მღვდელ მთავრებთ შორის, წურწყაბელი მეცამეტე ადგილს იჭერდა, მტბევრის ქვემოლ დაბრძანდებოდა, წურწყაბლის ეპისკოპოზს ქვემოლ დასხდებოდენ კიდევ ოცდა ორი ეპისკოპოზი. ამიღამაც სჩანს, რომ წურწყაბელს—კათალიკოზის შემდეგ, თითქმის არქიეპისკოპოზობით შორის მეორე ადგილი ჰკავებია.

ამას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანაც წურწყაბელთ მღვდელთ-მთავრებთ და ხურსიდის სახლის-შვილებთ შორის დაახლოვებული კავშირი სძევს, თითქმის ხურსიძენი უნდა ვიგულისხმოთ წურწყაბლის საეპისკოპოზო კათედრის მფარველად და პატრონად. რადგანაც ხურსიძეს ებარა მთელი კუთხის გამგეობა და ერისთავობა, უეჭველია ამ კუთხის მოწინავე საეპისკოპოზო ტაძრის მღვდელ-მთავრის გამგეობის და განკარგულების მეთაურნიც ესენი იქნებოდნენ. უამისობა არ შეიძლებოდა, დრო-და-დრო ხურსიდის გვარიდამ ხსენებულს სამწყსოს კარგი მფარველნიც ეყოლებოდნენ. ხურსიდის გვარიდამ ასეთი მფარველნი მით უფრო მოვევლინებოდნენ, რადგანაც ძველად ქართველთ დიდებულთ შორის დიდს ქებაში იყო ის პირი ვინც აღნიშნულს საქმეების სამსახურს მისდევდა, გვარში იგი მისს სახლიკაცებს სამთლად მიაჩნდათ.

მე-კი ვერას მოგახსენებთ და ისიც-კი უნდა გავიხსენოთ, რომ ამ გვარის შთამომავლის ლ. ისარლოვის მოწმობით ხურსიძეებს ძველად სხვა გვარიც სწოდებიათ, მაგალითებრ კახაძე-სამცხე-საათაბაგოს სწოდებიათ და სამეგრელოში კარახია. თუ როდის ეწოდათ კახაძე და კარახია, ამაზე ცნობა არა გვაქვს, იქმნება კოხაძე ხურსიძეზედ უფრო ძველია, ვინ იცის, კოროხია ვითომც იმ გარემოებისაგან სწოდებიათ, რადგანაც

ძველადგანვე იგინი ყოფილან ქვაბლიანის მეუფროსენი, ანუ ერისთავნი. ქვაბლიანში კი ძველადვე სეტყვა ერთობ ხშირად სცოდნია, ამიტომ ქვაბლიანის მოწინავე გამგე მთავარსაც გვარად ხშირი სეტყვის გამო კახსძე სწოდებია, ძველად თურმე ქართველთ შორის კვახი იხმარებოდა არა სეტყვა, ეს როგორც დღეს არის, სეტყვა შემდეგ წასულა ხმარებაში. ეს ცნობები ჩვენ აქ მოვიყვანეთ როგორც ლ. ისარლოვის მოთხრობილი ცნობანი, რომელიც თავის ცნობებს სხვა და სხვა მოხუცებულთაგან ნაამბობ ცნობებზედ აფუძნებს.

უნდა მოვიხსენოთ ისიც, რომ ახალციხეში, ზოგიერთნი ამგვარის წევრთ კრუხიჭამიანთაგ უხმობდნენ.

აქ ლ. ისარლოვის ცნობებით ვისაუბრეთ და ვსთქვით, რომ ვითომც ძველად ხურსიძეები კახაძეთაც იწოდებოდნენ, სამეგრელოში-კაროხიანთ და ჩოხაძეთაც. ამის ამბები ვითომც ხალხშიაც ყოფილა გავრცელებული. ვინ იცის, მე ამაზედ არ ავხიარდები, ხოლო ერთის ცნობილის გვარის წევრთა შესახებ ასე უმიზეზოდ ძველი გვარის მიტოვება და ახლების დარქმევა შეუძლებელი იქმნებოდა. მეორე: ხურსიძეები ისეთ ცნობილ არიან IX საუკუნიდამ, რომელთა გვარის გადაკეთება ასე შეუძლებელი იყო, ამ გარემოებას დაეხმარა ის შეცდომით მხარეც რაც ბროსემ დაუშოა ზარზმის ხუცურ ნაწერების გადაწერას და ახსნაში, სადაც ერთ წარწერის რამდენიმე ქარაგმიანი ასოები ამ გვარის მომასწავებლად ჩაჭვალა, უკანასკნელ ხუცური ასოების შეცდომით კახაძეთ იქმნა ამოკითხული. ამ ძველს ხუცურს ქარაგმიან ასოებში კი უნდა ამოვიკითხოთ შემდეგი: — „ქჩისტე ადიდე ხურსიძე ვასილი“. როგორც ამ წარწერამ ბროსე შეიყვანა შეცდომაში და ზემოთ მოყვანილ სიტყვებს გარდა სულ სხვა სიტყვები იქმნა ამოკითხული, ისევ იქმნებოდა იგი ძველად მრავალთ ადგილობრივ მცხოვრებთაგან მიღებული, რომელნიც შემცდარის ამონაკითხით გააჩენდნენ — კახაძეს, ჩოხაძეს და კაროხიას. დ. ბაქრაძის ახსნით და ჩვენის ფიქრით ყოველივე ეს ხალხის

მოგონებული უნდა იყოს და ხურსიძის გვარი იმავე თავიდა-
ვე XVII საუკუნემდე ხურსიძეთ უნდა იქმნეს წოდებული.
რაც შეეხება ამ შეცდომის გაფართოვებას, ამის საფუძ-
ვლად კმარა ჩვენ დავასახელოთ ქართულის ძველის ხუცურის
ქარაგმიანის წაკითხვის დიდი სიძნელე, ქართული ხუცურის
კითხვა ისეთი რთული ძნელი რამ არის, რომელსაც თავის
განსაკუთრებული მეცნიერული გზა და კვალი აქვს, თავის
მრავალ-ნაირი რთული ტექნიკა, რომელსაც დიდი შესწავლა
უნდა, დიდი ცოდნა და დაკვირვება, რომ უძველესი წარწე-
რები სისწორით იქმნეს ამოკითხული.

როგორცა სჩანს, ხურსიძენი პირველის საუკუნიდგანვე
წოდებულნი ყოფილან ვითაარცა „მეციხოვნე, ანუ ჯაბახანის
გამგენი-ერისთავნი“ ქართულს ისტორიულს წიგნებში ერ-
თობ ბევრს ალაგას მოიხსენებიან მეციხოვნე-აზნაურნი, ხელის-
უფალნი-აზნაურნი, მეციხოვნე-აზნაურ-ერისთავნი და სხვანიც ამ-
გვარნი მრავალნი. ყოველ კუთხეს და ყოველ საბრძანებლის
გამგე ერისთავად იწოდებოდა, იყო ისეთი ერისთავი, რომ-
ელსაც მარტოდ ერთი კუთხე ეკავა და განაგებდა, ანუ დღე-
ინდელად რომ ვსთქვათ, ერთი უეზდის ტოლა ადგილთ და
სოფლებთ გამგეობა ეკავა, ამიტომ ძველად მარტოდ სამცხე
საათაბაგოს რამდენიმე ერისთავი იჯდა. XII საუკუნის დამლევ-
ილამ-კი, თამარ მეფის დროს, ამ გარამოვებას ჯეროვანი ყუ-
რადლება მიეპყრო. აზნაურთ შორის ერისთავობა მოიხსოვ-
იგი მიენიჭა მხოლოდ მოწინავე თავადიშვილის გვარის წევრ-
თა და მასთანვე განდიდებულ იქმნა საბრძანებელიც მათი.
ასე რომ, მთელი საქართველო დაიყო შემდეგ საერისთავოდ:
„სვანთ-ერისთავ ბაკამ ვარდნიის ძე, რაჭის-ერისთავი კახბერ-კახა-
ბერის ძე, შარვაშიძე ცხუმის-ერისთავი, ამახელისძე ადიშის-ერის-
თავი—ბედიანი, და ლიხთ-იშერთ ქართლის ერისთავად რატი სურამე-
ლი, და კახეთის ერისთავად ბაკურ ჯამის ძე, ძაგნის ძე, ჭყრეთის-ერის-
თავად გრიგოლის ძე ასათ, რომელმან მასტატი მძლავრებითა და
მტრევეითა საღრის კოლხეკოლის ძესა და მცირედ ჟამ ქანებასა შინა
აჟა არშინს ადგილასა დაჟდომა სასწაულითა და კელთ უდვა შვილ-

სა მისსა გრიგოლის ქერეთის ერისთავობა, და სამცხის ერისთავად და სპასალარად აჩინეს ბოცო ჯაყელი და სხვანი კელის უფალნი, ტაძარსა და საუღარსა წინაშე მდგომელები, განაჩინეს წესისამებრ და სიანჯისა.“

ცნობებიდამ სჩანს, რომ მთელის საქართველოს ერის მართვა-გამგეობა ათ საერისთავოდ გაყოფილა, სამცხის ერისთავად ჯაყელი დაუნიშნავთ და მისთვისვე სპასალარობაც მიუნდვიათ, საქმე და ერისთავთ გამგეობა ისე მოუწყვიათ, როგორც თურმე მათი ახალი დრო ანუ სახელმწიფოს აგებულება და წესს-წყობილგება მოითხოვდა, ამიტომ მრავალ ალაგას გაუქმებულა თემის-კუთხის ერისთავობა და მისს მაგიერ გამოცხადებულა, ანუ დამყარებულა უფრო ფართო საბრძანებლის ერისთავობა. ასე რომ ხურსიძეებს ერისთავობის თანამდებობა სწორედ ამ დროს უნდა ჩამორთმევოდათ, რადგანაც სამცხე-საათაბაგო ერთ საერისთავოდ გამოცხადდა, მინამდევნი იქმნება 10 ერისთავიც იჯდა, და უფრო მეტიც. ერისთავობის ჩამორთმევის შემდეგ მაინც აზნაურნი თუ თავადნი ხელის უფლად შეებოდნენ და იყვნენ ისეთი აზნაურის შვილებიც, რომელნიც თავიანთის წოდებით პირველ ხარისხიდან თავადის შვილებს უდრიდენ, მათ შესამჩნევი ღირსება ჰქონდათ და სამეფო თანამდებობის დროს პირველ ხარისხის სახლის შვილებთან ერთად იკავებდენ ადგილს, თანამდებობას, ასეთი არიან ძველი აზნაურის გვარის წევრნი ასათისძე, ბაღურისძე, გულისძე, ძაგნისძე და მათთანვე ხურსიძეც.

ხურსიძეებს თავიანთ საბრძანებელში ეკლესიაც კი ჰქონიათ საკუთრებათ და ისიც ისეთი ტაძარი, რომელიც არამც თუ იმ დროს, არამედ დღესაც საყურადღებოა, ეს საყურადღებო ტაძარი გახლავთ ზარზმა, რომელიც ახალციხიდან 33 ვერსის სიშორიდ სძევს. ზარზმის ტაძარს გარდა ქულების ტაძრის მაშენებლობაც ამათ ეკუთვნისთ, ამას ქულების ტაძრის წარწერაც მოწმობს. შეუძლებელია, რომ უმნიშვნელო გვარის წევრთ იმ დროს შესძლებოდათ ორი გვარიანი ტაძრის მაშენ-

ნებელ-განმანახლებლობა და მასთან პატრონობ-მფარველობაც, ამ ტადართ უპირატეს მფარველობას ბროსეც სწერს თავის მოგზაურობაში *).

საქართველოში მრავლად გავრცელებულ ერისთავთ-ერისთავის თანამდებობა აზნაურის შვილებთ შორის შემცირდა და ერისთავ-ერისთავის მსგავსი თანამდებობა იქმნა შემოღებული: „ციხის თავობა“, თითო მოწინავეს, ან დიდებულთაგანს ჩაბარდა ერთი კუთხის რომელიმე ციხის მეუფროსობა, ანუ ციხის თავობა. ასეთ თანამდებობის კაცნი „ქართლის ცხოვრება“-შიაც მრავლად მოიხსენებიან სხვა და სხვა დროს, მაგალითებრ „ქართლის ცხოვრებაში“ 1230 წლებიდან და „ქონიკებში“ საშუალ საუკუნოებშიაც. ციხის თავნი ამაზედ წინეთაც არიან ხსენებულნი.**)) ასეთი მოხელენი. წინეთაც ამ სახით განაგებდენ. XII საუკუნის შემდეგ ხურსიძეებს თანამდებობად „ციხის თავობა“ მიენიჭათ, ქვაბლიანსა და ახალციხეში, „ციხის თავად“ ესენი ცნობილ იქმნენ საქართველოს მეფობის წინაშე. სამეფო გამგეობა ამათ ანიჭებდა შესაფერს პატივს ვითაარცა ახალციხის „ციხის თავთ“ ეს თანამდებობა ხურსიძეებში საგვარეულო კუთვნილებად დაშთა და ერთის პირის სიკვდილის შემდეგ „ციხის თავობა“, ანუ მეუფროსობა მეორე პირზედ გადადიოდა, ხან შთამომავალზედ და თუ რომელიმე პირს თავის შთამომავალი არ ჰყვანდა, მაშინ ძმაზედ გადადიოდა, ან ბიძაშვილზედ. ციხის თავებს ასეთი ხაზისნი ეკავათ, მიტომ სამეფოსაგან პატივიც ჰქონდათ მინიჭებული, საჭიროების დროს მათ წერილს სწერდა მეფე და თვით დედოფალიც, ასეთია მაგალითებრ: XVI საუკუნის დამლევს, დედოფალინესტან დარეჯანი ასეთ ბრძანების წერილს სწერს***)) აღის მოუტრავს, რომელიც ციხის თავიც იყო:

*) მოგზაურობა ბროსესი.

**)) ქართლის ცხოვრება I ტ.

***)) დ. ბაქრაძის მოგზაურობა გურია-აჭარაში 1878 წ.

„გობრძანებთ ჯდის მოუწავთ ციხისთავთ და შებაყენთ და სხვა-
ნათ მოსაქმენთ! ვინც სვეტი ცხოველის უმანი მოქალაქენი მოვიდნენ
მანდა, ნუკას ბაყსა სთხოვთ და ნურცა სალამათს, სვეტის ცხოველის-
თვის შეგვიწირავს“. ამ გვარი ცნობები მრავალ ალაგას არის
მოხსენებული და ყველგან კარგად სჩანს, რომ ციხისთავებს
თავიანთ თანამდებობის გარდა ჯაბახანას, (არტილერია) სამო-
ქალქო და საერო ნაწილის საქმეებშიაც ჰქონიათ წილი და
ციხის თავობის გარდა სხვა საქმენიც უსრულებიათ. კარგად
სჩანს, რომ ციხის რაჭის თანამდებობა დღეინდელ კომენდან-
ტების თანამდებობას უნდა უდრიდეს.

როგორც სჩანს, ხურსიძეებს იმავე დროიდან ზოგთაგან
გვარად „ციხისთავიც“ სწოდებიათ. ამის მსგავსი კახეთში აზნა-
ურთ შორის „ციხისთავის“ გვარი დღეს ციხისტოვათ გადა-
კეთებულა, თვით-კი სინამდვილით თავიანთ ძველს გვარს-
ხურსიძეს, სულ ძველის ძველადგანვე *) ანუ ხურციძეს იწო-
დებდნენ. აქ გარჩევა უნდა იმასაც, თუ ხურსიძე უნდა იხმა-
რებოდეს თუ ხურციძე, ჩვენ, ხურსიძე უფრო კანონიერად
მიგვაჩნია, თუმცა სხვა და სხვა ალაგას ძველადვე შეცდო-
მით სულ სხვა და სხვა ნაირად მოიხსენებენ.***) ხურსიძეთ
იწოდებოდნენ იმ დრომდე, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს
ოსმალნი დაიკავებდნენ, მერე კი ეს გვარი სხვაფერ შეენაც-
ვლად. XVI საუკუნის ნახევარს, სცხოვრებდა ერთი გამოჩე-
ნილი მღვდელთ მთავართ მთავარი იოსები ხურსიძე, აგარიან-
თა პირის დამყოფელი, რომელ მღვდელ მთავარიც ხურცი-
ძედ არის მოხსენებული. ცხადია, რომ ხურსიძენი XVI საუ-
კუნის გასვლამდენაც თავიანთ გვართ იწოდებოდნენ, ხოლო
რაც შეეხება ამ მაგალითს, რომ ეს მღვდელ-მთავარი პირდა-
პირი ნათესავია სამცხელ ხურსიძეებისა, ამას ამტკიცებს ზარ-
ზმის ეკლესიის სამრეკლოს წარწერაც. ეს წარწერა აი. რას
გვაუწყებს:— „აღშენდა ესე წმიდა ეკლესია სსხელსა ზედა წმინდი-

*) ქართლის ცხოვრება I ტ.

**) გურია აქარში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1878 წ.

სა იოანე მახარებლის ნებითა ღვთისათა, და ბრძანებითა უფლისა ქვეყანასა სახელ განთქმულისა აკარაინთა პირის დამყოფელისა ხურციძისისა ჰატრანისა ფასნისითა (ფასსმანი) სულსა მისსა განუსვენას და შეუნდას ღმერთმან.“

მღვდელთ-მთავართ მთავრების ხურციძისა ჰატრანის მიტროპოლიტის სპიჩედანისა, ქქნს, სჟე.“

წარწერიდამ სჩანს, რომ აგარიანთ პირის დამყოფელის იოსებ მღვდელ-მთავრის დროს, ყოფილა ხურციძის გვარის მეორე უფროსთ უფროსი მღვდელ-მთავარი მიტროპოლიტი სპიჩედანი. ერთიცა და მეორეც ჩვენს ისტორიაში ძრიელ მცირედ არიან ცნობილნი. ამათ არც საქართველოს საეკლესიო ისტორიაში აქვს დათმობილი ადგილები და არც „ქართლის ცხოვრებაში“, ამის მიზეზი ვგონებთ მათი ცხოვრების უიღბლობა უნდა იქმნეს, კარგად ვიცით, რომ XI საუკუნის შუა ქართველთ ბრძენ მწიგნობართ მღვდელ მთავრებთ შორის მაჰმადიანთ პირის დაყოფა ისე არ იყო აღორძინებული, როგორც შემდეგ, საშუალო საუკუნოებში. ეს აღორძინდა ქართველებში მას შემდეგ, რაც მუსულმანებმა ამაღლება იწყეს და საქართველოზედ მძლავრად გავლენა. ამის აღორძინების ხანად უნდა მივიღოთ XIII საუკუნის დამლევით, ანუ XIV საუკუნის პირველი წლები. ერთი საუკუნის განმავლობაში კი ეს ზიმართულება ისე აღორძინდა, რომ XV საუკუნეში, ამის შესახებ ქართველთ შორის, მწერლობაც გაბრწყინდა, სადაც ირჩევოდა მუსულმანობის მოძღვრების დედა აზრები, მაჰმადი, მისი ცხოვრება და „ყორანსაც“ *) არჩევდნენ. სწორედ ერთ ასეთ ბრძენ მწერალ პირის დამყოფელ მქადაგებლათ სჩანს მღვდელთ მთავართ მთავარი იოსებ ხურციძე, რომელიც სცხოვრებდა XVI საუკუნის ნახევარს. ამას ამტკიცებს ზარზმის ეკლესიის შემდეგი წარწერაც:

„— 1577 წ. მახარებულთა ხურციძე (ხურსიძე), იოსებ მღვდელ-მთავართ მთავარი აკარაინთ პირის დამყოფელი ქ-ქს სჟე“ ეს ქო-

*) არქეოლოგიური მოგზაურობა ბროსესი საქართველოში 1855 წ.

რონიკონი უნდა გვიჩვენებდეს 1577 წ., და არა 1045 წ., როგორც ჰფიქრობდა ბროსე*) ამბობს, ცნობათა დამწერი. მე არ ვიცი ამაზე რა მოგახსენოთ, ამ წარწერის ხურსიძე აგარიანთა პირის დამყოფელი სულ სხვა სახელის პირია დი დიმ. ბაქრადის ხურსიძე-კი სულ სხვა სახელის გახლავსთ. იქნება ორივე ხურსიძენი სხა და სხვა პირები არიან და ორივე აგარიანთა პირის დამყოფლნი. ვინ იცის, აქ შეიძლება უნებლიე შეცდომა არის დაშვებული, რაის გამო ერთის ცნობილის ისტორიული პირის სახელი ორნაირად შეცვლილა. ამიტომ არც დ. ბაქრადეს დაუწყებთ გარჩევას და არც „ქრონიკებს“. ეს აქ მივიყვანეთ როგორც არსებული წარწერანი და შეცდომის გარჩევა სხვებისთვის მიგვინდვია. აღსანიშნავია კი ის გარემოება, რომ როგორც ზარზმის წარწერა, ისე ამ აგარიანთა პირის დამყოფელის ხურსიძის ცნობა ერთ დროის პირებს შეეხება. „ქრონიკებში“ მართალია ზარზმის წარწერის ქორონიკონის შეცდომა სწორეთ არის გარჩეულ გასწორებული, ხოლო რაც შეეხება მოყვანილს წარწერას, ეს-კი ძრიელ ეშე-საბამება დ. ბაქრადის მიერ გადმოღებულს წარწერას და ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ ეს „ქრონიკების“ წარწერა მთლად მოვიყვანოთ. რადგანაც ზარზმის წარწერა დ. ბაქრადის გარდა ვინმე მესხსაც სწორედ ისევე აქვს გადაღებული**), როგორც დ. ბაქრადეს და არა ისე, როგორც „ქრონიკებშია“.

აქ, აი, რა უნდა შევნიშნოდ ერთი: ზემოთ მოყვანილ წარწერის ფარსმან ერისთავთ ერისთავი XI და XII საუკუნის დასაწყისის პირია და მისს ბოლოს მოხსენებული მიტროპოლიტი სფირიდონი-კი XV ან XVI საუკუნის დასაწყისის პირი უნდა იყოს. სჩანს, ზარზმის ტაძრის ის კედელი, რომელზედაც მისს მაშენებელ ფარსმან ხურსიძის სახელი ყოფილა მინაწერი, ჟამთა ვითარებისაგან დაძველებულა, მერე ჩამოქცეულა; შემდეგ ეს დაქცეული განუახლებიათ და ნაწე-

*) ქრონიკები II წიგნი, გვ. 416.

**) ვინმე მესხის შრომანი ზარზმიწარწერების შესახებ.

რის ალაგას ქვაზედ წარწერაც განუახლებიათ და მის ქვეშ ისიც აღუნიშნავთ, თუ იგი, რომელ მღვდელ მთავართ მთავრის დროს აღშენდა და როდის განახლდა.

მაჰმადიანთ პირის დასაყოფლად ქართველთა მრავლად სწერს და მასთან ზედ მიწვევით მეტად საფუძვლიანად, იგინი მკაცრად არღვევდენ მაჰმადის სწავლა-მოძღვრებას და რაც ძალი და ღონე შესწევდათ თავიანთ ქადაგებას და ნაწერებს მარტოდ ქართველებში-კი არ ავრცელებდნენ, არიმედ თვით მუსულმანებშიაც, ამიტომ იგინი ხშირად თავიანთ ნაწერებს ოსმალურს და სპარსულს ენაზედაც სწერდნენ ამის ძალა და ცოდნა მათ კარგადაც ჰქონდათ, რადგანაც სპარსული, ოსმალური და არაბული ენები კარგად იცოდნენ, ზედმიწევნით სწავლობდნენ არაბულს ენას, რომ „ყურანი“ მათ არაბულს ენაზედ წაეკითხათ. ცხადი საქმეა, რომ იოსებ ხურსიძეც ერთ ასეთ ენერგიულ მქადაგებელ მწერალთაგანი იქნებოდა, რომელსაც ბევრი ძვირფასი რამ მასალები და წიგნები დაშთებოდა არა მარტოდ ქართულს ენაზედ, არამედ ოსმალურს და სპარსულს ენაზედაც. იოსებ ხურსიძის შესახებ უამისობას ჩვენ ვერ ვიტყვით, რადგანაც მისს დროის გარემოება და ისლამის ვითარება აუცილებლად ითხოვდა ასეთ ენერგიით აღვსილს და მრავალ ნაირად მცოდნე კაცის ენას. უამისობა-კი არც შეიძლებოდა. ხომ მოგეხსენებათ, რომ პოლემიკაში და ისიც ასეთ სარწმუნოებრივ პოლემიკაში მოუშალებელი და განუვითარებელი პირი სრულებით ვერაფერს გააწყობს, ისიც ფანატიკ და გაბოროტებულ მუსულმანებთან.

სწორედ ამ დროს, ამ იოსებ მღვდელ მთავართ ხურსიძის დროს ცხოვრებდა ბაგრატ ბატონიშვილი, რომელიც უკვე მოვიხსენეთ და რომელიც აგრეთვე მართავდა მაჰმადიანთ პირის დამყოფლობის საქმეს, მისგან ნაწერმა „მაჰმადიანთ დაჯგუფამ“*) ჩვენ დრომდისაც მოაღწია. სამწუხაროდ იოსებ ხურსიძის ნაწერებს-კი ჩვენს მწერლობაში არაფერია დაშთენილი.

*) მაჰმადიანთ დარღვევა, შედგ. ბაგრატ ბატონიშვილისა. XV საუკ.

რა ფიქრი ურდა*), რომ არსებობით-კი მრავალი რამ დაშთე-
ბოდა და მისს ფერ სხვა ქართველთ ბრძენ მწერალთაცა, მაგ-
რამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ისლამის წინააღმდეგ ქარ-
თველთ მწერალთა ბჭობას ვრცელი ისტორია აქვს. ამ ბჭო-
ბის შესახებ ქართველთ ასობით უწერიათ წიგნები, ხოლო მა-
თი რიცხვი მოსპობილა ჩვენში და ისტორიაც მიმტკნარებუ-
ლია. ასე და ამ გვარად, მაჰმადიანთ პირის დამყოფელი მღვდელ-
მთავარი იოსებ ხურსიძე XVI საუკუნის პირია და არა XI საუ-
კუნისა. იგი შეილია თავის დროისა და მწერლობით თუ სიტ-
ყვით იმ მოძრაობის და მიმართულების ნაყოფი, რაც-კი მისს
დროს იყო ქართველთ ბრძენ მღვთის მეტყველთ მწერალთ
შორის აღორძინებული.

საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ აგარიანთა (ისლამის) პირის
დაყოფის შესახებ დამატებით ვსთქვათ რამე, თუმცა ჩვენ მო-
ვიხსენეთ, რომ ვითომც ისლამის დასარღვევი მწერლობა ქარ-
თველებში მხოლოდ XIII საუკუნის დამლევადამ აღორძინ-
დაო, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართველებში ისლამის
დარღვევის მწერლობა და კამათი ძველადგანვე აღორძინ-
ებულა, თითქმის იმ დროდამ, როცა აზიის ერთა შორის
მაჰმადის სწავლა წინ წავიდა**). შემდეგ საუკუნოებში-კი იგი
დიდს წარმატებას მიეცა და მის ასპარეზზედ სამღვდელ მთავ-
რო პირებს გარდა ფვით ერის კაცნიც-კი გამოდიოდნენ. ამა-
ვე დროსა და ხანას ეკუთვნიან ის პირნი, რომელნიც ხურ-
სიძის გვარიდამ გამოვიდნენ და რომელთაც მაჰმადიანთ შესა-
ხებ წერილები სწერეს. თანამედროვე მღვთის მეტყველნი და
მეისტორიენი მასში ბევრს ცნობას ჰპოვებენ ისლამის საპასუ-
ხოდ და მასთან მეტად მოხერხებულათაც.

გაბრიელ წინამძღვარი ძე შოთა ყოფილის შიო ხურსიძისა
ამ გაბრიელ წინამძღვრის სახელს მოიხსენებს როგორც ზარზ-

*) ქართული მწერლობა XIII საუკ. ჩემი, ტფ. 1887 წ.

***) „წყობილ სიტყვაობა“ ანტონ კათალიკოზისა, გამ. 1851 წ.
პ. იოსელიანის შენიშვნები.

მის ეკკლესიის სამრევლოს წარწერა, ისევე მოიხსენებს ზარზმის ეკკლესიის ერთი ძვირფასი ძველი ვერცხლის ჯვრის წარწერაც. ესევე გაბრიელ ხურსიძე მწიგნობარი პირი ყოფილა და მასთანვე პირის დამყოფელი მუსულმანთა სჯულის გამაგრებლებლების.

სწორედან მიტროპოლიტა ხურსიძე მოიხსენება როგორც ზარზმის ტაძრის წარწერებში, ისევე სხვა და სხვა ამავე ეკკლესიის ძველ ნივთების წარწერებში. ჩვენის მოსაზრებით, ეს მღვდელ მთავართ მთავარი სპირიდონი უნდა ყოფილიყოს XIV საუკუნის დამლევამდე, არა უგვიანეს არც უადრეს ამისა.

უეჭველია მკითხველი ამ ცნობებიდან კარგად გაიგებს, რომ ხურსიძენი IX საუკუნიდამ მოყოლებული ვიდრე XVI საუკუნის გასვლამდე ყველგან ხურსიძეთ იწოდებოდნენ. ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ცნობები გვაქვს, რომ სამცხე-საათაბაგოს პირველ აკლემის დროს, ქვაბლიანიდამ, რამდენიმე წევრი ხურსიძის ოჯახიდან გურიაში გადასახლებულან, რადგანაც ქვაბლიანი გურიაზედ ერთობ ახლოს არის. ქვაბლიანიდამ პირდაპირ ორი გზა გადის გურიაზედ და იმერეთშიაც, ასე რომ იმერეთს, გურიას და სხვაგანაც თუ სადმე ხურსიძენი მოიპოვებიან, ყველა იგინი ქვაბლიანიდამ არიან გასულნი სხვა და სხვა დროს, სხვა გაქრვების და მტერთათავ-დასხმის გამო, სადაც იგინი შემდეგ დროებში აქა იქ მგზავრობის გამო, თავიანთ გვაროვნობის ცნობას და აზნაურის შვილობასაც აუცილებლად დაჰკარგავდნენ. ამას ფიქრი არ უნდა, ეს ასე იქნებოდა.

რადგანაც წოდებათა ძიებისათვის აღარავის სცალოდა, ყოველმა ოჯახის წევრმა კარგად იცოდა, თუ იგი ვისი შთამომავალი იყო და ვისი ოჯახის შვილი, ხოლო შემდეგში ერთა ვითარება რას მოიტანდა, ამაზედ მათ ფიქრი არ ჰქონდათ, აქ წოდების რჩევა რაღა დროს იყო, როცა დადგა ქართველთა განკითხვის დღე, საქართველოს მოსპობის*) და უცხო

*) ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ ანტ. ფურცელაძისა.

ქვეყნებში გარდასახლების, სპარს-ოსმალთა პოლიტიკას ეს შეადგენდა, ქართლის ამოწყვეტა, კახელთ გადასახლება, მიტოვაც გადასახლეს სპარსეთს 120 ათასი ქართველი!*)

სამცხე-საათაბაგოს მოწინავე ძალას და სალხს აღრიდებანვე ეწვია ქუდზედ კაცის ძახილი და სისხლის ღვრა, მთელ საქართველოში სისხლის ღვარი მიდიოდა, მაშინ ყველა ქართველი მხოლოდ ქართველი მეომარი იყო, თავადს, აზნაურს და გლეხს საერთო ვარამი აწუხებდა, ქვეყნის დამხობა, მოსპობა და განადგურება, ამის შესრულება-კი მაჰმადიანთ ნატურას შეადგენდა. სამწუხაროდ ჩვენის სამეფოს წესები და მის გამგეობაც ისე უძღურდებოდა, რომ მისთვის შეუძლებელი იყო თვის ქვეშევრდომთ წოდებათა მფარველობა და უფლებით შემოჟარგვლა თუნდ მარტოდ წერილობით ქაღალდზედ, ნამეტურ ეს ემჩნეოდა სამცხე-საათაბაგოს გამგეობას, ეს ნაკლი სამცხელთ მაშინ უფრო დაემჩნათ, როცა იგინი ოსმალთა მონების ქვეშ შევიდნენ. საქართველოს მეფობასთან დაკარგეს კავშირი და ნახევარ საქართველო ოსმალეთის სამფლობელოთ შეიქმნა. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ სამცხე-საათაბაგოს ერისთვის მათ გამგე მთავრებმა ბეჭამა, აღბუღამ და სხვათა სამართლის წიგნიც დასწერეს, ამ სამართლით მესხეთათვის დაიდო ადამიანური კანონი, წესი და ყოველივეს ლახათიანი დაკანონება მიეცა, ეს არსებობდა მხოლოდ ძლიერ მთავრების დროს, შემდეგ-კი უძღურ იქმნა და თითქმის ოსმალთა ძალმომრეობით ურგებიც, ყოველივე ქართველი ქვეშემარტების სამართლის, კანონის თუ განკანონების ოსმალთა ძლიერების ქვეშ იყო მოქცეული, მათ მახვილის ქვეშ დაჩრდილული. სადაც ყოველივე ითურგნებოდა და ილახებოდა, რაც ცხადი საქმეა ხურსიდის სახლის შეილებსა და მათ ყოფაცხოვრებაზედაც დიდს ზე გავლენას იქონიებდა. თუმც დიდი უძღურება უნდა ყოფილიყოს ამათ კარზედ მისული, მაგრამ მათ გვარში, შაინც თითო ოროლა ხელოვანნი მხედარნი და

*) პიეტრო დელა ვალეს წერილი ურბანს. პაპთან 1620წ.

მწიგნობართ-მწიგნობარ მღვდელ-მთავარნი თვით XVIII საუკუნის გასვლამდისაც-კი არ გამოლენულან. როგორც ხურსიძეების კათოლიკის სარწმუნოების დაკავშირებამდე, ისე მერე, მის შემდეგაც, როცა იგინი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ.

ამას გვიმტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ზარზმის წინამძღვრებთ შორის, რაედენიმე პირი სჩანს ხურსიძის გვარის წევრთა. ჩვენის მოსაზრების მაგალითს წარმოადგენს თორნიკე ერისთავის საქმე, შოთა რუსთველის ბერათ აღკვეცისა, იოანე შავთელის და მრავალიც სხვანი ენით უთვალავნი. საქართველოს ისტორია სავსეა ასეთი მაგალითებით. XVIII საუკუნის დასასრულამდე, საქართველოს სამეფოს დროს, ყველა მღვდელ მთავრები, ქათალიკოზნი, მიტროპოლიტნი, არქიმანდრიტნი და წინამძღვარნი სულ თავად-აზნაურის გვარის ოჯახის შვილები იყვნენ, გლახთაგანნი ძრიელ მცირედ, ძრიელ იშვიათი იყო. ეს ცხადათ სჩანს ჩვენის ისტორიულის წიგნებიდამა და მის გარდა ყოველმა ქართველმა მწიგნობარმაც კარგად უნდა უწყოდეს.

გლახთა შორის ამის ტრფიალება შეჩერებულ იყო ძველადგანვე, ქართველი გლახობა საყოველთაოდ მეურნეობას და ხელოსნობას მისდევდა. ხსენებულის მიმირთვისაგან განდრეკას თვით მათივე ცხოვრება და ტვირთი აუწყებდა, მათ ამისთვის არ სცალოდათ. ხანდისხან კი სჩნდებოდნენ გლახთა გაკეთებულს ოჯახებში რომ თავად-აზნაურთა მიბაძვით, გლახის შვილებიც მიდიოდნენ სასულიერო წოდებაში. მაგრამ უმეტესი ნაწილი იმათგან დიაკვნობასა და მორჩილობაში ბერდებოდნენ, თითო-ოროლა-კი მღვდლობასაც ეღირსებოდა, ამიტომ ნურავის გაუკვირდება ის გარემოება, რომ საქართველოში იმოდენად გავრცელებულ ბერებსა და მღვდლებსა და მღვდელ მთავრებთ შორის გლახთაგან სასულიერო პირთ რიცხვი ისე მცირე იყო. ამას თავისი მიზეზი აქვს. ამათი რიცხვი ერთ დროს სულ არ იყო საჭირო. რადგანაც თითო მოწინა-

*) ბექა, აღბულა და მათი სამართალი ნ. ზიზანოვისა.

ვე გვარის ოჯახილამ რამდენ-რამდენიმე პირნი მიდიოდნენ ბერად, რასაც ცხადათ ხურსიძის გვარის ცნობაც ამტკიცებს. შემდეგ საუკუნოებში-კი, გლახთა შორისაც იჩინა თავი ამ მიმართულებამ და სამღვდლო პირებათ სულ გლახის შვილები მიდიოდნენ ბერმონოზობა და უმაღლეს ხარისხს-კი თავად აზნაურობა ელტოდა. მიტომაც გახლდათ, რომ საქართველოს ყველა კათალიკოზნი, მღვდელ მთავარნი და არქიმანდრიტნიც-კი ყოველთვის ხსენებულის წოდების იყვნენ, გლახთაგან ერთი მაგალითიც არ ყოფილა.

ზარზმის ტაძარს რომ ხურსიძის გვარის წევრნი ხშირად ჰყოლია წინამძღვრად და შემწირველად, ამას ამტკიცებს შემდეგი: საშუალო საუკუნოებს, როდესაც სამცხე ოსმალთაგან დევნას მიეცა, ამ დროს ზარზმის ეკლესიაც დიდს გაჭირვებაში ჩავარდა, ეკლესიას ხშირად მუსულმანები ესხმებოდნენ და სძარცვავდნენ, უკანასკნელ საქმე ისე გაჭირდა, რომ მეთექვსმეტე საუკუნის დამლევს, ზოგიერთი რამ ძვირფასი ნივთები ზარზმის ეკლესიისა გურიაში გადიტანეს და ყველა იგი-ნი შემოქმედის საეპისკოპოზო ტაძარში დაასვენეს, მაგალითებრ: შემოქმედის ტაძარში, დღემდე დაშთენილია ზარზმის ეკლესიის მშვენიერი ოქროს მღვთის მშობლის ხატი, რომლის წარწერა მოწმობს შემდეგს:

„წ. მოვჴედეთ: და: შევამკეთ: ხატი: ესე: უფლად: წმიდისა: ჩვენ: ხურსიძის ქალმან: ბაბამან: თამარ: ქმარ-შვილთა: სადღეგრძელათ: და: სადსრად: სულისა: ჩვენისათვის:“

ჩვენის ფიქრით ეს ხატი მოჴედილი უნდა იქმნეს XIV საუკუნის ნახევარს და თვით ეს ქალებიც ამავე საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია, ამ ძვირფასი ხატის მშვენიერი ხელოვნება და მოწყობილობაც ამასვე ამტკიცებს, რადგანაც საქართველოში ასეთი ხელოვნების და მხატვრობის წარმატება მხოლოდ XIV საუკ. დამდეგამდე სჩანს. შემდეგ იგი ეცემა, სუსტდება ისევე, როგორც თვით ჩვენი სამშობლო. საქართველო დასუსტდა და დაკნინდა, ამავე შემოქმედის ტაძარში დღემდე შენახულია მშვენიერი ვერცხლის ჯვარი, რომლის წარწერაც

მოწმობს ცხადათ, რომ იგი შეუნახავს ზარზმის წინამძღვარს გაბრიელ ხურსიძეს. როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, გაბრიელ ხურსიძე XIII საუკუნის პირია.

„ამისა: მამჭედელსა: ხურსიძესა: ზარზმისა: წინამძღვარსა: გაბრიელსა: შეუნდას: ღმერთმან:“

საჭიროდ მიგვაჩნია ვსთქვათ, რომ ეს გაბრიელ ხურსიძე უნდა იყოს ის ზარზმის სამრეკლოს მაშენებელი გაბრიელ ხურსიძე, რომლის სახელიც მოხსენებულია ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს კედელზედ: აი ეს წარწერაც:

„ამისა ადმაშენებელისა წინამძღვარსა ხურსიძესა გაბრიელისა შეუნდას ღმერთმან, მისსა დედასა ზატონისა ივანესა ასუელსა გულადამ უფთელსა გაიანეს შეუნდას ღმერთმან, მისსა მამასა შოთა უფთელს შიას შეუნდას ღმერთმან“.

ამ წარწერის შესახებ ჩვენ ჩვენი ჰაზრი გვაქვს, შემოქმედის ზარზმის ჯვარის წარწერაში მოხსენებული გაბრიელ ხურსიძე იმავე პირად დავსახეთ, რომელიც ზარზმის სამრეკლოს კედლის წარწერაზედ არის მოხსენებული, ეს პირი როგორც სხვებს ჰგონიათ XVI საუკუნის პირად-კი არ მიგვაჩნია, არამედ XIII საუკუნის პირად.

ვერცხლის ჯვარი, რომელიც ოქროშია დაფერული, ირგვლივ აქვს შემდეგი ხუცური წარწერა.

„უფუელთა სსხლისა ჩვენისათა და მასსხენებელად სულისა კურთხეულთა მშობელთა და ძმათავის უფუელთა სსხლისა ჩვენისა გარდაცვალებულთათვის დახსენ წმიდასა საუდასსა ზარზმის მამულსა ჩვენსა წინაშე ხატსა ფერასცვალებისსა აწ ჩვენსა დიდებულსა მღვდელსა და დიაკონსა იმსახურებდეთ ხურციქსა და სსახელსა უფაელსა ჩვენსა იესო ქრისტესსა მოხსენებით წმიდასა სსხლითა უფლისათა მე ფარსმან ერისთავმან ძემან კურთხეულსა ცათა მბაძვის ივანე დაკლავის ძემ (ხურსიძე) ჩვენ შექმნეს ეს მარჯვენის ღოცვად ჩემდა შვილთა ჩემთათვის“.

ამ წარწერაში ივანე მოიხსენება მარტოდ მამის სახელით და გვარი-კი არ არის მოხსენებული. თუმც სხვა ცნობებით ეს ივანე დაკლავის ძე—ანუ შვილი გვარად ხურსიძეა. დ. პაქ-

რადეც ასე სწერს *), რომ ფარსმან ერისთავის დაკლავის ძე გვარად ხურსიძე არისა“. ამასვე ამტკიცებს ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს კედლის წარწერა, რომლის ნახევარი მოგვყავს მხოლოდ აქ, რადგანაც მთელი წარწერა ზემოდ მოვიყვანეთ. დ. ბაქრაძესაც ასე აქვს გადაღებული.

„აკრინთა ზირის დაშოფეღისა ხურსიძისა ჰატრანის ფარსმანისათა სულისა მისსა განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან“.

ზემოდ მოყვანილის ჯვარის წარწერას ფარსმან ერისთავი და ამ სამრეკლოს კედლის წარწერის ჰატრონის ანუ მკეთებელის ფარსმანის სახელი ერთი და იმავე პირისა არის. ამას ექვი არ უნდა, ამავე შემოქმედის ტაძარში არის მშვენიერი ხატი მღვთის მშობლისა, ოქროსი, ძვირფას ხელოვნურად ნაკეთი, რომელსაც ირგვლივ აქ-იქ ხუცური წარწერებები აქვს ზოგი ადგილები ამ წარწერებისა დაბნელებულია, ზოგში ქარაგმით ერთ ასოში მთელი გვარი გამოიხატება. ამ ძვირფასად ნაკეთ მღვთის მშობლის ხატის წარწერებშიაც მოიხსენება ხურსიძე **), ეს ხატიც, რასაკვირველია: ამ გვარის წევრთაგან იქმნება გაკეთებული, შენკობილი და ზარზმის ეკკლესიისათვის შეწირული.

ამ წარწერებს გარდა სხვა და სხვა წვრილმან წარწერებშიაც მოიხსენებიან აქ-იქ ხურსიძეს გვარის წევრნი, ხოლო სახელები კი არა, მარტოდ გვარი, რომელსაც გარშემო ზოგიერთი ადგილები და ასოები შემოფტკვენია და ამიტომ აქ მარტოდ გვარის მოყვანა უხერხულიც არის, ცარიელი გვარის ხსენებით არაფერი იქმნება, თუ მასთან წარწერის სხვა სიტყვებიც არ იქმნებიან მოყვანილი. ყველა ეს ცნობები და წარწერანი მხოლოდ ზარზმის ტაძრის კედლების წარწერებშია დაცული და ანუ იმ საეკლესიო ძვირფასს ნივთებზედ, რომელნიც ძველად ამ გვარის წევრთ ზარზმისთვის შეუწირავს.

*) Археологическое путешествие по Гуріи и Адчаръ Д. Бакрадзе 1878 г.

**) იხილეთ დ. ბაქრაძის მოგზაურობანი-

და შემდეგ დროებში, XVI საუკუნოს გასულს, ყველა იგინი გურიაში გაღუტანიათ, სადაც ზარზმის სახელწოდებით ამ საეკლესიო ნივთებისთვის ეკლესიაც გაუკეთებიათ.

რაც შეეხება ზარზმის ეკლესიის სამგლოვიარო გარემობას და მაჰმადიანთაგან მიერ მისს შემუსვრას და სამცხის ქართველთ დევნის ვითარების გაცნობას, ამიტომ აქ მოვიყვანთ ერთ ძველ „სიგელს“ რომელიც ეკუთვნის გურიის მთავარს ვახტანგ მამიას ძე გურიელს. ეს ვახტანგი სცხოვრებდა 1590 წლებში *) ამ ვახტანგ გურიელს ცოლად სამცხე-საათაბაგოს ქალი თამარი ჰყვანდა, რომლის ცნობა ჩვენ არა გვაქვს, ხოლო მისს თქმა-კი შეგვეძლება. რომ ეს მაგალითი გურიელთა და ათაბაგთ შორის მტკიცე კავშირად ვაღიაროთ. აი ეს წერილიც:

„ნებითა და ჯერ ჩინებითა დღეს ყელისა მპურბეღისათა წუგუჭ მონამან შენმან გიორგის შვილმან ჰატრანმან გურიელმან ვახტანგ გიძუჭნ შენ მთასა წმდასა მთაბრეს გაბრწყინებუელსა ხატისა დთაებისასა ოდეს ცოდვათა ჩუჭნთა და უსჯულთათვის ჩუჭნთა შემცირდა ჭეშმარიტებისა ძეთა კაცთანი და უმეტეს ჩუჭნ ქრისტიანეთაგანი. მას ჟამსა შინა, ოდეს ჰატიოსანი და დიდი საათაბაგო სა ქრისტიანთა უსჯულთაგან და უღმრთოთა აგარიანთა მიერ განირყუნა იწყო მოკლებად სჯულმან ჩუჭნმან და აღორძინებად სჯულმა მასმეადისაგან მასშინ მას ჟამსა საათაბაგოს ურწმუნოთა და ბილწოთა თათროთაგან განირყუნა ზარზმის საუდარი მონასტერი მოიშალა და მოხრდა და აიშალა და ზარზმის ხატი შენი ძლიერი მთაბრესა განბრყინებუელი აქ გურიას ჩამასვენეს ვითარცა ექსოროა ქმნილი და ვითარცა ქრისტე დღეთა ჭეროდესთა ვითარცა ეტყოდა ანგელთა იოსებს ადდეკ და ივლიტადე ეგვიტად. მას ჟამსა შინა ადგაშენეთ და შევამკეთ ზარზმის საუდარი შემოქმედს და დავასვენეთ საძმადესა ჩუჭნსა წდა ხატი ესე შენი მეოხებად ცოდვილისა სულისა ჩუჭნისა და ძმისა ჩუჭნისა გურიელისა მამიას გასამარჯვებლად და ძეთა და ასულთა მისთა სახად და აღსაზრდელათ გაგვიწვივა ჩუჭნდა სასაფლად.

*) გურია-აჭარაში მოგზაურობა და ბაქარძისა 1875 წ.

ათხმადგი კვამლის კაცით აზნაურის შვილებითა და ამ საწინამძღვრ-
რძედ კანდელაკათ მათე წინამძღვრის ძმისწული იოანე მკალაბელი
გოგიტიძე გაგვიჩენია და ამა ტაძრისა შენისა კანდელაკობა მისთვის
მიგვიცემია ხუთის კომლის კაცით ამ კაცებით მიჩენია და შენტვის
შემოგვიწინავს ჩუქნის ცოდვილის სულის საოხად და საცხოვრებ-
ლად და გურიელის ჩემის ძმის ზატრანის მამიას გასამარჯვებლათ...
და ამა შენისა კანდელაკისთვის შენის მონასტრის მუდამ გაუურელ-
ბისათვის წირვა ღოცვისა და სამსახურისათვის წელიწადში ჯამაგირი
გაგვიჩენია ათი გვერდი ღამი და ხუთი ქილა მარილი წელს მიეცე-
ოდეს... ამის მოწამენი არიან შემოქმედელ მთავარ ეპისკოპოსის
ტონი ბესარიონ სახლთ უხუცესი მაჭუტაძე, რამაზ ანთმელაძე,
ისაკ ნაკაშიძე, მამუკა და სხვანი ჩუქნი დაბაზის ერნი უწნი უხუ-
დაესნი და უქვედაესნი აწ ჩუქნისა შემდგომად უწნო ბიჭვითისა კა-
თალიკოსნო თქვანცა ასრედ დაუმტკიცეთ უწნო მიტროპოლიტნო
და მთავარ ეპისკოპოსნო თქუქნცა ასრედ დაუმტკიცეთ არქიმანდრიტ-
ნო წინამძღვარნო ქორეპისკოპოსნო კელის უფალნო ნაცვალნო მო-
ხელენო ჩუქნნო კარის გამგებელნო თქუქნცა ასრედ დაუმტკიცეთ“.

ამ გრძელი სიგელის მოყვანა აქ მიტომ გავბედეთ, რად-
განაც როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ეს კარგად ხატავს, რო-
გორც ხურსიძეების ზარზმის შემუსვრას, გაცარცვას და სხვა
სამწუხარო ცნობებს, ისევე სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ
შორის ქრისტიანობის დაცემას და ისლამის აფრცვლემას. ეს
სიგელი უტყუარი ქეშმარიტება გახლავს ამისი და როგორც
აჩენს, შესანიშნავი ზარზმა XVI საუკუნის დამლევს მისცემია
უკვე შემუსვრას მტერთაგან *). აქედამვე სჩანს, რომ ზარზ-
მის ტაძრის მნიშვნელობა გურიელების წინაშე იქამდე შესამ-
ჩნევი ყოფილა, რომ მათ ამისთვის შემოქმედში თვით ზარზ-
მის სახელ-წოდებით ზატარა ეკკლესიაც გაუკეთებიათ, სადაც
დაუსვენებიათ ნივთები და ხალხიც შეუწირავსთ. აქ ერთი
საკითხავი მხოლოდ ის რჩება, რომ, იმ დროს, ე. ი, 1580—
1587 წ. სჩანს ხურსიძეების წევრთ ზარზმის ტაძრის მფარვე-

*) საქართველოს ეკკლესიების და ნაშთების აღწერა დ. ბაქრაძისა.

ლობის აღარაფერი ძალა ჰქონიათ, რომ ესენი შელევინ ზარზმის ძვირფასს ნივთებს და ნება მიუციათ გურიაში გადატანას. ეს რასაკვირველია ხურსიდებისთვის ადვილი საქმე არ იქმნებოდა, რომ თავიანთ საგვარეულო მამა-პაპეულის ნივთებს სამუდამოთ გამოსთხოვოდენ, მაგრამ რას იზავდნენ, მათ რომ გინდ თავიანთ სახლში წაეღოთ და იქ დაესვენებინათ, მაინც დრო ისეთი ბნელი და შავი იყო, რომ არც იქ შეარჩინდნენ, ოდესმე აკლების დროს შინიდანაც წაერთმევოდათ ეს ნივთები, ამიტომ ისურვეს და დაუთმეს გურიაში გადატანა და ეკკლესიაში საეროდ დაჟარვა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სამცხიდან ხურსიდების გადასვლა გურიაში სწორედ ამ დროს მოხდებოდა, ამას ფიქრი არ უნდა, მაინც სამცხეში ქართველთ გადასახლება მთელ საქართველოში ამ შავის დროდამ ემჩნევათ, რადგანაც თვით მცირებულთ გარდა დიდებულნიც ეძლოდნენ დევნას და ჩაგვრას.

რაც შეეხება ოსმალთ შიშსა და ქრისტიანთ დევნას, ეს ვგონებთ ყველასთვის ცხადია, სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ შორის ოსმალთაგან დევნა და ქურდვა თითქმის XVI საუკუნის დასაწყისიდან აღორძინდა. ამის მაგალითს ზარზმის ტაძრის ისტორიაც გვიმტკიცებს. უნდა მოგახსენოთ, რომ ოსმალეთის ძრიელი სამეფო მაშინ ისე სამცხე-საათაბაგოს განაპირა ადგილებს არ ელტოდა, როგორც ახალციხის დამორჩილებას და აკლებას. სამცხე-საათაბაგოს ცენტრად ეს კუთხე და ქალაქი მიაჩნდათ და მიტომაც მათი სამხედრო ძალაც სულ ამ კუთხეზედ იყო მოზღვავებული. XVI საუკუნის დამლევს პარხალი არ იყო დევნილი, ხახულის დიდებული ტაძარი, იშხნისა და მრავალიც სხვა ასეთი ტაძრები და ხეობანი, რომელნიც სამცხე-საათაბაგოს განაპირა ადგილებში არიან დღემდე დაშთენილნი. ხსენებული ადგილები ზარზმაზედ ერთი საუკუნის შემდეგ შეიმუირონენ და მოისპნენ. ასეთ პოლიტიკას ადგა ოსმალეთი და იგი სამცხე-საათაბაგოს ისე განაპირა ადგილას მყოფთ ქართველთ არ ავიწროებდა, რო-

გორც ახალციხეს, შუაგულს მცხოვრებთ ქართველთა და მათ ავ-კარგიანობას.

იგინი არც შესცდნენ ამით, თავიანთი საძირკველი ახალციხეში გაამაგრეს, იქ აღმართეს მონობის მახვილი, ჯერეთ მის ახლო-მახლო ადგილები დაიჭირეს, მონების ჯაჭვით შემოსეს, დაზამდაბლეს და მერე გარე იწყეს გასვლა და დევნა. რასაკვირველია პირველი მხვედრი უბედურებისა ახალციხეში პირდაპირ ქვაბლიანს ხვდა და მიტომ დაეცა ეს კუთხეც. ქვაბლიანის საქმე საშიშ მდგომარეობაში მოთავსდა, მისს მკვიდრ მებატონეთაც საქმე გაუჭირდათ ძრიელ, ნამეტურ ხურსიძეებს, ქვაბლიანის და ოცხის დევნა და შეწუხება რომ ოსმალთაგან ბევრად აღრეა გამოწვეული და დაწყობილი—ეს იქილამაც კარგად სჩანს, რომ XVIII საუკუნეში, ქართულს ენას ქართველ მაჰმადიანები თვით ოლოთისს, არტაანს და ყარსხს მხარეშიაც-კი ხმარობდნენ და ქვაბლიანში კი ოსმალური ენის შეჭვება იწყეს. დღეს ზომ ქვაბლიანში ქართული ენა ძირიან ფესვიანად არის დამხობილი. ძრიელ მცირედ იციან აქა-იქ, ვინც იცის, ისიც მალავს, არ აჩენს, ცოდვით მიაჩნიათ ქართული ენის ხმარება. ეს არსებობს ისეთ შუაგულ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც ქართულს ენაზედ მოლაპარაკე მაჰმადიანთ აქარელთ მოგზაურებიც ერთობ ხშირია და მასთან ქართველ კათოლიკენი და ქართველ ებრაელებიც ხშირად მგზავრობდენ, ქართულის ენით საუბრობდენ და აღებ-მიცემა ამ ენით აქვსთ. მაგრამ ქართველ-მაჰმადიანები ისე გაუკუღმართებულან რომ დედა ენაზედ ხმასაც არ იღებენ და თავიანთ მოსისხარ მტრის ენით საუბრობენ, ასეთი მაგალითების მნახველი თვით მე ვარ. მიხეილ მეფისოვის სახლში, ერთ დროს, ვერც ერთ ქართველ ბეგს ქართულად ვერ ამოვალებინეთ ხმა!

II

შეცდნენ იბლიგთა და სიგოქანს და მუქარა იბლიგთა და სიგოქანს

როგორც ვსთქვით ზემოდ, აქ არ შეიძლება რომ ზარზმის საირეკლოს კედლის წარწერაში მოხსენებულის შოთას შესახებ

არა ვსთქვათ-რა, რომელსაც ერის-კაცობაში შოთა რქმევია, ცოლშვილიც ჰყოლია, შემდეგ ცოლის სიკვდილისა ბერად შემდგარა და მიტომ მისს სახელს შოთას მაკიერს შიო. უწოდებიათ. ეს რასაკვირველია ასეც იქმნებოდა, რადგანაც ბერს ბერად აღკვეცის დროს, ისეთი სახელი უნდა უწოდონ, რასაც ერისკაცობის დროის სახელის პირველი ასო დაცული უნდა იქმნეს. მაშასადამე აქ ჰზრი მტკიცეა, რომ შოთა როცა ბერათ შემდგარა, მისთვის სახელად რასაკვირველია შიო-უწოდებიათ.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ზარზმის ეკკლესიის სამრეკლოს გაკეთების ხანა XIII საუკუნის ნახევარს მიეწერება, ასე 1250 წლებში, ცოტა მეტნაკლებ შეიძლება იქმნეს. ეს რომ ცხადია და ზარზმის ეკკლესიის სამრეკლოს აღმაშენებელი XIII საუკუნის პირი უნდა იყოს, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ვინც ამ წარწერაში მოხსენებულია მაშენებელი ხურსიძე, მისი სახელი სხვა საუკუნოების ძველს ქალღმერთსა და სიგელ-გუჯრებში სულ არ გვხვდება. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ხსენებულს წარწერაში მოხსენებული პირნი: გაბრიელი, ქალი გულადამი, ყოფილსა გაიანეს და ამის მამა შოთა XIII საუკუნის პირები არიან და სხვა არაფერ. ამ ცნობების საშუალებით მე ასეთ დასკვნას ვადგევარ, რომ შოთა ყოფილი-შიო უნდა იყოს შოთა რუსთაველი, ე. ი შოთა რუსთაველის გვარი ხურსიძე უნდა ყოფილიყოს. ამავე აზრის არის ალ. ხახანაშვილიც. ამას მე გარდაწყვეტით ვამბობ და ეს უფრო დამტკიცდება მაშინ, როცა ხსენებულ წარწერის დრო ნათლად იქმნება ახსნილი და განმარტული. აქ კი ისევ ზარზმის ეკკლესიის სამრეკლოს წარწერა უნდა მოვიყვანოთ:

„ამის აღმშენებელსა წინამძღვარსა ხურსიძესა გაბრიელსა შეუნდოს დმერთმან მისსა დედასა ჰატრანისა ივანესა ასუფსა გულადამ

*) არქელოგიური კრების წიგნი მოსკოვის არქელოგიური კომიტეტისა V ტ, წერილი ალ. ხახანაშვილისა.

უფიქსს გაიანეს შეუნდოს დმეტმან მისსა მამს შოთა უფიქსსა შიოს შეუნდოს დმეტმან“.

მოგეხსენებათ, რომ შოთა რუსთაველი მესხი იყო, იგი თავის თავსაც ასევე უწოდებს რომ „და ვწერამ ვინმე მესხი მე-
ლექსე, მე რუსთავისა დაბისაო“ ჩვენ ისიც კარგად ვიცით, რომ შოთა რუსთაველს მეუღლეც ჰყოლია, შვილებიც მისცემია, მაგრამ ცოლის სიკვდილის შემდეგ ბერათ შემდგარა; ამის ბერად შედგომა საქართველოშივე მიეწერება, ბერათ აღკვეცის შემდეგ საქართველოში უცხოვრია და შემდეგ იერუსალიმში წასულა, ჯვარის მონასტერში, სადაც ვაუტარებია თავისი უკანასკნელი დღენიც, ამას ექვი არ უნდა და ვგონებ არც არა სთქვას ვინმემ, თუ შოთა რუსთაველი ბერად სად აღიკვეცა? თვით შოთა რუსთაველის მკიცხველს ტიმოთე ქართლის მთავარ ეპისკოპოსსაც-კი არა აქვს ამის შესახებ რამე მოხსენებუ-
ლი, თუმცა იგი ერთ ალაგას შოთა რუსთაველზედ გმობას ამბობს: „გვაჟად ჯვარის მონასტერი დაძველებულა და გუმბათის ქვეშ სვეტნი განუახლებია და დაუხატვინებია შოთა რუსთაველს, მე-
ჭურჭლეთ უხუცესს. თვათმანაც შიგა ხატია მახუცებულა“ (*).

საქართველოში, თუ იერუსალიმს შედგა ბერად შოთა რუს-
თველი ამის შესახებ ეს მღვდელ-მთავარი არაფერს სწერს, თუმცა იგი იერუსალიმს ყოფილთ და თვის დროის მყოფთ ბერების ჩესახებ დაწვრილებით სწერს. გარდა ამისა არც იმას იხსენიებს, თუ შოთას იქ ბერობის დროს სახელად რას უხმობდნენ, ისევ შოთას, თუ სხვა სახელს. გამოჩენილმა მწიგნობარმა მღვდელ-მთავარმა არ იკადრა მისი სახელის მოხსენება, ღირსად არ სცნო; რადგანაც მას დიდი მტრობა და ზიზლი ჰქონდა, ამ ზიზლს მისი ცნობაც ამტკიცებს, რომ მან შოთა რუსთაველი ერის კაცის სახელით მოიხსენა, იგი ბერათ იყო შემდგარი, მაგრამ მისგან დანათესი საქმე კი იქამდის ძლიერს სამოქალაქო საქმედ მიაჩნდა, იქამდის ამ ძალოვნების ქვაკუთხედ, რაისა გამო შოთა რუსთაველს იმდენად ბერათ არ სთვლიდა რამდენა-

*) ტიმოთეს მოგზაურობა იერუსალიმს, გამ, 1852 წ. თბილისი.

თაც ერის კაცად. ტიმოთე ეპისკოპოსმა კარგად აცოდნა, რომ
 ოდესაც შოთა რუსთაველი ბერათ შესდგებოდა, მისს შემდეგ
 მას სხვა სახელს უწოდებდნენ, რასაკვირველია ტიმოთესაც ამ
 სხვა სახელით უნდა მოეხსენებინა იგი იქ სადაც რიგი იყო,
 მაგრამ ეს არ ქნა მან და აბუჩად ასაგდების კილოთი, დაცინ-
 ვით მოიხსენა, გარდა ამისა მხოლოდ ის კი დაუმატა, რომ
 შოთა რუსთაველი თამარ მეფის მეჭურქლე უხუცესთ ყოფი-
 ლაო. ტიმოთეს წიგნიდამ *) კარგად სჩანს, რომ მას შოთა
 რუსთაველი „ვეფხისტყაოსნის“ დაწერის გამო დიდად სძუ-
 ლებია და ამიტომაც ბრძანებს იმავე ნაწერის ქვეშ შემდეგს:
 „ესე იყო მთქმელი ლექსთა ბარატთა, რომელმან ასწავა ქართველთა
 სიწმიდის წილ ბარატი ბილწება და განრუგა ქრისტიანობა, ხელს
 უწინარეს ჩვენთა უმეცართა საღმრთოდ სთარგმნე ბარატი ლექსი
 მისი: აღწერა ქალის ვისთვისმე თვალი შექნისა, პირა ბრალისა,
 დაწვი ძაწისა და ამისა გამო დედანი საქართველსანი ხატად ღვთის
 შექმნიდსა სწისა წილ ფერადთა წამადთა იცხებენ და მცვალებულ-
 თა თმათა შინამუხ სპხხეთ სუფთათვისი**). და ცხად ბატონებო
 ასეთი პირის ბერობა მას რად ექმნებოდა მიჩნეული და ის მას
 ბერობით და მის სახელითაც არ მოიხსენებდა.“

ჩვენს სამღვდელოებას ესე ესმოდათ „ვეფხისტყაოსნის“
 მნიშვნელობა, ასე უმხერდნენ პროგორც „ვეფხისტყაოსნის“
 ისევე მისს დამწერს შოთა რუსთაველის ხსენებას. ამ მტრობის
 და ბორატების გარეშე არამც თუ შოთა რუსთაველის სახელის
 ზიზღია აქ საყურადღებო, ურამედ სვეთ „ვეფხისტყაოსნის“
 ბედიც კი, რომ ის ამდენ მტრებს გადაარჩა, ჩვენამდე მოაღწია
 და ჟამთა ვითარების მახვილმა ისე არ შექამა, როგორც თვით
 რუსთაველის გვარსა და სახელს მოევიწყლა. ცხადი საქმეა, რომ
 სადაც რუსთაველები მსეთი შეხედულება ჰქონდათ, იქ ამას
 ზიზღის დროს, ანუ ცოლის სიკვდილის შემდეგ — ბერად შედ-
 გომის მეტი სხვა აღაწა ექმნებოდა რადამთენილონიგოდ თმ-

*) ტიმოთეს მოგზაურობა იერუსალიმს გამ. 1852 წ. თბილისი.
 **) ტიმოთეს მოგზაურობა გამ. 1850 წ. თბილისი.

ნამემამულეთ სიყვარულობის და თვით თამარ მეფის კარის კაცთა ცილის წამების შემდეგ, მყუდრო ბინად მხოლოდ მონასტერს ნახავდა, განმარტოებულს ცხოვრებას, შორიდა მზერას და შემცნებით სინანულს ზოგთ თანამემამულეთ საყურადღებოთ. ბერათ რომ შეიმოსა შოთა რუსთაველი ეს მთელმა საქართველოის ერმა იცის, იგი მწერლობით აღიარებულია და მოთხრობილი ძველადგანვე მრავალთაგან, ნამეტურ ბერთა და მღვდელ მთავრებთაგან.

რაც შეეხება ზარზმის წარწერაში მოხსენებულ შოთას ბერათ აღკვეცას, ესეც ნამდვილია და ამას ეჭვი არ უნდა „შოთა ყოფილი შიო“ ცხადად მოწმობს. დ. ბაქრაძეც სსერს, რომ შოთა ბერათ შეიმოსა და შიო უწოდესო. ესევე გაიმეორა აღრე ა. ხახანაშვილმა „ივერია“-ში პირდაპირ სთქვა, რომ შოთას ბერობაში შიო ეწოდათ.*) ცხადი საქმეა, რომ ამას იგი ზარზმის წარწერაში მოხსენებულის შოთა ყოფილთ შიოთი იფიქრებდა. ეს რასაკვირველია ასე უნდა იყოს, მაგრამ შემდეგ ა. ხახანაშვილმა ეს კითხვა უყურადღებოთ დასტოვა და მისს შესახებ არაფერი დასწერა;**) რუსთაველის აღწერაში მართოდ ზარზმის წარწერაში მოხსენებული შოთა ყოფილი შიო მოიხსენა. იქმნება აქ მან საეჭვოდ ნახა რამე. ეს სახელი სხვა პირის სახელათ იცნა და თვისგან დაწერილს ქართულის სიტყვიერების ისტორიის მეორე ტომში მიტომა არა სთქვა რა იქ სადაც რუსთაველს და მის „ვეფხისტყაოსანს“ ასწერს. შეიძლება ეს ასე იყოს, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ ზარზმის ტაძრის წარწერების ასე მოპყრობა და ჩვენგან სადათ ყურება შეუძლებელია, რადგანაც კარგად სჩანს, რომ აქ ტაძრის უმეტესი წარწერები XIII საუკუნეს შეეხება, დავსძენთ რომ ჩვენ-

*) ეს ვახტანგ VI-სისაგან დაწერილს „ვეფხისტყაოსანის“ ახსნას შეეხება, რომელიც დაიბეჭდა 1710 წ. თბილისში.

**) Очеркъ по исторіи грузинской словесности вып. II А. Хаханова 1897 г. Москва. და V ტ. არქელოგიურის კრებისა, ცალკე აწერილია დაწერილებით მისგან ზარზმა და მის წარწერები.

გან დიდს საჭიროებას შეადგენს ხსენებული წარწერების გარჩევა, ამისთვის საჭიროა მთელი გუნდი იქმნეს მკვლევრად, ჩვენ თუ ამ წარწერების საშუალებით შოთა რუსთველის რამე ცნობები შევიტყუთ, მერე გამოსჩნდება მთელი ისტორია. შოთა რუსთველის ცნობების და მის გვარის, ზარზმის წარწერების შესახებ რუსულს ენაზედ მთელი ტომი არსებობს, მაგრამ სამწუხაროდ აქ მარტო ამ შესანიშნავ ტაძრის ხელოვნურს მნიშვნელობაზეა ყურადღება მიპყრობილი და არა წარწერებში მოხსენებულს ისტორიულს პირებზედ.

ყველამ კარგად ვიცით, რომ შოთა რუსთველი ბერად საქართველოშივე შეიმოსა და რამდენსამე ხანს საქართველოში იცხოვრა, ბერად აღკვეცის შემდეგ იერუსალიმს გაემგზავრა, როგორც ვიცით ისტორიულის მასალებით მთელის ორის საუკუნის განმავლობაში მაგალითებრ XII და XIII საუკუნოებში შოთა ვინმე გვარის შვილთაგანი ბერათ არავინ შემდგარა, ერთად ერთი რუსთველი შეიმოსა ბერათ, სხვა ვინმე შოთას ბერათ შედგომის ცნობებში ჩვენ არა გვაქვს, თუმცა-კი ისიც კარგად სჩანს, რომე არამც თუ XII და XIII საუკუნოებში სამცხეში მცხოვრებ დიდებულ გვარის წევრთაგანი ვინ შეიმოსა ბერათ, არამედ XIV საუკუნიდამ დაწყობილი, თვით XVIII საუკუნის გასვლამდისაც-კი თუ სადმე ვინმე ქართველთ თავადის, ან აზნაურის გვარის და გინდ წარჩინებულის ვლახის სახლის შვილი შედგა ბერათ, თვით მათი სახელებიც ვიცით და აბა, შოთა რუსთველის ცნობების გაგება რაღას დაგვემაღლებოდა და მასთან რაც შეეხება იმ მაგალითს, რომ შოთა რუსთველის გარდა იმ დროს სხვა ვინმე შოთაც სცხოვრებდა ასეთის გვარის შვილი, რომელიც მესხეთის წარჩინებულს ოჯახს ეკუთვნოდა და ის უკანასკნელ ბერათაც შედგა, რაისა გამო მას ბერობაში სახელად შიოც უწოდეს, ვინ იცის, შეიძლება, მაგრამ ჩვენ არა გვგონია, რომ ასეთი პირი და მისი ცნობა ჩვენს სანეკლეოსო მწერალთ და ისტორიას გამორჩენოდა და დიდებულ ოჯახის შვილის ბერად აღკვეცის ამბავი არსად მოეხსენათ.

როგორც სჩანს, საშუალო საუკუნოებში, შოთა რუსთველის მეტი მესხეთის მთავართ შვილთაგანი სხვა არავინ შემდგარა ბერათ და მიტომაც არის, რომ ისტორიაც სხვას არავის მოიხსენებს. ვიტყვით გარდაწყვეტით, რომ ეს ასე არ დაშთებოდა, უსათუოდ შოთა ბერი სადმე იქმნებოდა აღწერილი, რადგანაც მას ბერობაში სადმე გამოჩენილი მონასტერიც ეკავებოდა ხელში. სამცხელთ დიდებულ გვარის შვილთ ბერებთ შორის ეს არ იქნებოდა უცხო და ხამი.

ასე და ამ გვარად მთელის ჩვენის ბერ-მონაზვნების ცხოვრებიდამ ხელთ გვრჩება მხოლოდ ერთი მაგალითი, რომ სამცხის დიდებულთ სახლის შვილთაგანი ვინმე, შოთა ბერათ მიდის და მას ბერობაშს სახელად შიოს უწოდებენ და რომელსაც ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს მაშენებელთ წარწერაც მოწმობს. ამ სამრეკლოს მაშენებელთა გვარი არის ხურსიძე და ამავე გვარის წევრათ არის მოხსენებული შოთა ყოფილი ბერად შიო, „შოთა უფთუჯი შიო“ რომ სურსიძეა ამას ექვი არ უნდა, რადგანაც ამას წარწერა ცხადათ მოწმობს. ამ წარწერის ცნობით გამოდის, რომ შოთას მეუღლეც ჰყოლია და ამ მეუღლეს სახელად გულდამა რქმევია, შემდეგ გაიანე და ამათ შვილის კი გაბრიელი-ხურსიძე ე. ი. მაშენებელი ცნობილის საგვარეულო ზარზმის ტაძრის სამრეკლოსი, რომელიც თავის დედ-მამის სახელებს ღმერთს ავედრებს, რომ მან, ამათ მიანიქოს საიქიოს საუკუნო ვანსვენება. ამაზედ მეტს არას მოგახსენებთ, ანიყებით არაფერს გავაწყობ. ვიტყვი ამასაც, რომ XII საუკუნეში, შოთა რუსთველის გარდა იყვნენ სხვა პირნიც. რომელთაც შოთა ერქო სახელად. ერთი ამათგანი შოთა ანთავანის ძეა და მეორე შოთა კუჭრი. რომელთაც „ქართლის ცხოვრებაშიც“ უკავიათ ადგილი. *) ეს პირნი რამდენსამე ალაგას მოიხსენებინან. მაგრამ როგორც ვიცით, არც ერთი ამათგანი ბერათ არ შემდგარა, მათ განვლეს სოფელი ერის კაცობაში და შოთა არათავანოს ძე გიორგი III-საგან დასჯილიც იქმნა სამეფო საქმე-

*) ქართლის ცხოვრება ტ. I პირველი, გამოცემა 1898 წ.

ების ორპიროგის გამო. სხვა შოთა ყრფილი შიო ჩვენს ისტორიულს წიგნებში სახსენებლათაც არ არის.

ამ პირების შესახებ ვიტყვით, რომ აღრე, შეცდომით ორივეს პირნი რუსთველად მოვიღეთ და ასეც მოვიხსენეთ, შემდეგ ექვი დაგვებადა ამაზედ, რადგანაც ერთ ხელთნაწერს ძველს წიგნში *) აღმოჩნდა, რომ შოთა რუსთაველს ერის კაცობაში აშოთანი რქმევია, მოგვხსენებათ „ქართლის ცხოვრებით“ რომ აშოთანი ქართველთ სწორე ქრისტიანური სახელია და ამ სასელით ჩვენს ისტორიაში ძალიან ბევრი არიან მოხსენებულნი ძველადგანვე. ესევე შეცდომა შემდეგ სხვებმაც გადიდეს, თუმცა არც ის დაასახელეს, თუ ეს მათ საიღამ ამოიღეს. თუმც ჩვენ ასეთის შეხედულების ვართ „ქართლის ცხოვრების“ შოთა ართავაჩოს ძე და შოთა კუბრის შესახებ, მაგრამ გარდაწყვეტით მაინც ვერ შეიძლება მისი თქმა, რომ ვითომც ერთ ერთ ამათავანი შოთა რუსთაველი არ იყოს, ამის უარ საყოფელი ცნობები ჩვენ ბევრი არაფერი გვაქვს, ისიც კი შეიძლება ითქვას, რომ ერთიცა და მეორეც სამცხის მოწინავე სამეფო პირებათ ირიცხებიან, ერთ თავად ახალციხეს და სამცხე საათაბაგოს სცხოვრებენ, ნამეტურ ქვაბლიანს, ზარზმის მახლობლივ, ვინ იცის იქმნება ეს პირნიც სურსაძის გვარის წევრი არიან და შოთა რუსთაველის ცხოვრების ცნობებიც ამ პირთა ცხოვრების ცნობების ქვეშ იფარებაო ჟამთა ვითარების სისასტიკის წყალობით. ამიტომ საჭიროა, რომ საქართველოში, ქართველთ შორის დაარსდეს ისტორიული გუნდი, რომელთაც უნდა იძიონ და იკვლიონ ჩვენი ისტორიის ცნობები, თორემ უამისოთ ბევრი რამ ძვირფასი მასალები მოისპობიან გაუცნობი და გაურკვევი. საკვირველი კი გახლავსთ ასე დაჩრდილვა, ასე დათარვა ჩსეთის კაცის თუ ბერის ცხოვრების რომელმაც დაგვიწერა „ვეფხისტყაოსანი“. ამ ბოლოს დროს, რუსთაველის ცნობას პროფესორმა ნ. მარმა ერთი ახალი ცნობა დაუმატა, ეს

*) მე მხოლოე სულიერი. შედგენილი XVIII საუკ. ბოლოს დაუბეჭდავი.

ცნობა ჩვენ მეტად უხამოდ მიგვაჩნია და ამიტომ არ შეიძლება აქ რამე არ ვსთქვათ. XII საუკუნეში, ჩვენში ცნობილია გრიგოლ ჩახრუხაძე რომელმაც შეამკო თამარ მეფე. ეს გრიგოლ ჩახრუხაძე ჩვენის ძველის ცნობებით მოხევი ყოფილა, სოფელ სეველი. პროფესორის ნ. მარის თქმით, ვითომც ეს გრიგოლ ჩახრუხაძე შოთა რუსთაველია, ვითომ რუსთაველი და ჩახრუხაძე ერთი და იგივე პირია, ეს არ უნდა იყოს სწორი მაინც ჩვენ ამასთან საქმე არა გვაქვს, რადგანაც თვით რუსთველი სწერს, რომ მე მესხი ვარო და ჩახრუხაძე კი თავის თავს მოხევით სთვლის.

„მოხევეს ძეთა,

ჩახრუხას ძეთა,

ექო თამარი მეფე სვიანი“ და სხ.

ამიტომ უფროა რკვევა და ძიება საჭირო, ვიცოდეთ კარგად, რომ სამცხის დიდებულ გვართა შვილებთ შორის XIII საუკუნეში, ბერად შემდგარი ანუ აღკვიცილი ერთად ერთი ეს ზარზმის წარწერაში მოხსენებული შოთა გახლავთ ცნობილი, რომელიც უკანასკნელ ბერად შემდგარა და ბერობაში სახელიც შეუცვლიათ კანონისა მებრ და შიშ უწოდებით.

რაც შეეხება შოთა ყოფილს შიოს გვარის ცნობას, რომ იგი სურსიძე უნდა ყოფილიყოს, ვიტყვით, რომ არც ეს იქმნება ხამი, რომ ხურსიძეების გვარიდამ გამოსულიყოს. ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რადგანაც ხურსიძეების გვართ თავის დროის კვალად სამცხე-საათაბაგოში დიდებულ გვართა შორის ითვლება.*) ამ გვარიდამ რამდენიმე მოწინავე პირი სჩანს ჩვენს ისტორიაში და ძალიანაც ადვილად შესასლებელია, რომ შოთა რუსთაველიც ამ გვარის პირთაგან იყოს გამოსული. თვით რუსთაველიც უწყებულის, რომ სამცხის დიდებულ გვარის შვილთაგანი იყოვო. მისს მშაპაპეულ საცხოვრებელ ბინათ რუსთავია აღიარებული და ხურსიძეების საჰკიდრებელი ქვაბლიანი, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ რუსთავი ქვაბლიანზედ

*) ქრონიკები, II წ. გვერდი 152 1397 წ. თბილისი.

ძრიელ შორს არ არის და განა ის-კი არ შეიძლება, რომ ერთი დიდებულის გვარის წევრთ შორის იმდენი სახლის შვილნი და მეოჯახენი ყოფილიყვნენ, რომ ძველად ცნობილის და კუთვნილების სამკვიდრო მამა-პაპეულს მამულს გარდა სხვაგანაც ჰქონოდათ მამული და ეცხოვრათ? განა დღეს ცოტა არის, რომ ერთი ოჯახის სახლის შვილებთ ერთს მარცხნივ აქვს მამული და მეორეს მარჯვნივ.

ასევე იქმნებოდა შოთა რუსთველის საქმე და ეს რომ ჰეშმარიტებას არ უნდა იყოს მოკლებული, ამას ამტკიცებს ზარზმის ტაძრის მაშენებელთ გვარის შოთა ყოფილის შიოს მოხსენება; ასე და ამ გვარად ზარზმის ტაძრის წარწერის შოთა ყოფილს შიოს მე შოთა რუსთაველად მიმაჩნია და თუ ეს ასე არ გახლავსთ, მაშინ მუდარებით ვითხოვ ამ მოსაზრების გარჩევას და ახსნას მიხ, თუ შოთა ყოფილი შიოს რომელსაც ზარზმის წარწერა მოიხსენებს, ვინ უნდა იყოს, სად უნდა ეცხოვროს, რა თანამდებობის და რა საქმის პირი იყო? გავიმეორებთ, რომ როგორც შოთა რუსთველის ცხოვრების ცნობებია სიბნელით მოცული, ისევე ამ შოთა ყოფილის შიოს ზურსიძის ცნობებია მიმქრალეული, ამიტომ უფრო ეს რუსთველი უნდა იყოს სწორედ ის შოთა ყოფილი შიოს ზურსიძე, რომელსაც ზემო ნაჩვენები წარწერაც მოიხსენებს. ასეთ დიდებული პირი, როგორც შოთა რუსთველი იყო, იერუსალიმში წასვლის შემდეგ, მტრობით თითქმის ყველას დაავიწყდათ. დრო ისეთი იყო და ამ დავიწყებას თავისი მომხრეების წამქეზებლებიც ჰყვანდნენ. წამქეზებელთ რიცხვი საქართველოში შით უფრო მრავლობდა, რადგანც რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი „ვეფხისტყაოსანიც“ იფინებოდა ხალხში და ვრცელდებოდა დიდის გავლენით, რაც ზოგიერთ გამგეობას და უკოდინარ სასულიერო პირებს დიდათ სწყინდათ და ეჯავრებოდათ, ამისთვის იგინი მახვილსაც-კი ხმარობდნენ და აბა რუსთველის სახელს რაღა სიკეთით მოიგონებდნენ.

ხოლო შოთა რუსთაველი არ დაივიწყეს მისმა მეგობრთმე ნათესავეებმა, შვილებმა და თავიანთ ძველის საგვარეულო

ზარზმის სამრეკლოს განახლების დროს წარწერაში შოთა ყოფილის-შიოს სულიც ღმერთს შეავედრეს და ამიტომ მხოლოდ სახელი მოიხსენეს. გარდა ამის ისიც საფიქრებელია, რომ ისეთ კაცს, როგორც შოთა იყო, რომ მას ვინმე ნათესავთაგან გულ-შემატკივარი არა ჰყოლოდა და მის იერუსალიმს გარდასახლების შემდეგ, მისი სახელი ერთ ალაგას მინც სადმე მწერლობით არ მოეხსენებიათ. ეს შეუძლებელია მით უფრო, რადგანაც შოთა რუსთაველი სამცხის დიდებულ ოჯახის შვილად ირიცხება და ამ დიდებულ ოჯახის შვილთა წევრნიც ისე როგორ განვლიდნენ სოფელს, რომ მათ თავიანთ დროს, ერთი რამ საშახსოვრო ნაშთი არ აღეგოთ, იმ ნაშთის კედელზედ წარწერა არ გაეკეთებინათ და იქ სხვათა ბირთა სახელებთ შორის დიდებულის შოთა რუსთაველის სახელიც არ მოეხსენებინათ. შოთა რუსთაველის იერუსალიმს განსვლის შემდეგ მსაქართველოშიც ჰყოლია გულ-შემატკივარი პირნი და ამ გულ-შემატკივართ თავიანთ გვარის მნათობ ვარსკვლავის სახელიც საგვარეულო ტაძრის კედელზედ სიამოვნებითაც მოეხსენებიათ. ამას ფიქრი არ უნდა.

აი ეს გახლავსთ ჩვენის მოსაზრება და ვაღიარებთ, რომ შოთა ყოფილი შიო უნდა იყოს შოთა (შიო) რუსთაველი. ეს საგანი დიდათ საინტერესოა და თან კარგად გასარკვევიც. ამაზედ ნურავინ დაგვძრახავს, ეს მოსაზრება ჩვენ ზარზმის ტაძრის წარწერამ მოგვცა. ვიმედოვნებთ, რომ ჩვენი მოსაზრების დასამტკიცებელი ცნობები შემდეგაც აღმოჩნდება რაჟმე და მით მართლად გაირკვევა ის საზაგალითო და მეტად ძვირფასი ცნობები, რა ზარზმის წარწერებში მოხსენებული შოთა ყოფილი შიო ხურსიძე—შოთა რუსთაველია, ეს თუ არა? ამას გამოაჩენს ჩვენი ისტორიის შესწავლა, მასალების კრებულს სხვანიც.

III

ფიქრობთ რომ, XVI საუკუნის გასვლამდე სურსიძენი ახალციხეში და ქვაბლიანში სცხოვრობდნენ და „ცხის თვათ“

ითვლებოდნენ. ხსენებულ დროს, ამ გვარის პირნი მართლმადიდებელთ სარწმუნოებას ეკუთნოდნენ. ამ გარემოებას როგორც ამტკიცებს 1577 წ. ცნობა, ისევე ვახტანგ გურიელის სიგელი, ზარზმის ეკლესიის ნივთების გამო მიცემული XVI საუკუნის დამლევის საზოგადოდ, კარგად სჩანს, რომ ამ დრომდე, სამცხე საათაბაგოს მცხოვრებ ხურსიძენი ყველგან ხურსიძეთ იწოდებოდნენ, ხოლო შემდეგ დროებში კი გვარი ეცვლება, ამ ძველის გვარით თითქმის აღარსად სჩანან. მთელი საუკუნე ისე გადის, რომ ჩვენ ერთ პირსაც ვეღარ ვპოვებთ ამ გვარით, მხოლოდ 1730 წლებში სჩნდებიან ხურსიძეთ რამდენიმე წევრნი; მაგრამ ესენიც თავიანთ ძველის გვარით კი არა, არამედ ახალის ანუ ოსმალურის სახელით. ამ ცვლილებას, აი, რა გარემოება გაუხდა მიზეზად: მოგვხსენებათ *) XVI საუკუნის დამდეგიდამ სამცხე-საათაბაგოსთვის დადგა დიდი განკითხვის დღე, დიდი განსაცდელი. ათაბეგთ ხშირად ებრძოდნენ თვით ქართლის მეფე, იმერთ ბატონი, სხვა და სხვა მთავრები, ლეკები, სპარსნი და უფრო ოსმალნი. სამცხელთ მთელი საუკუნე ომებში გაატარეს, მაეალითებრ, ჩვენ აქ ჩამოვსთვლით ოსმალთ და ყიზილბაშთ ზოგიერთს გალაშქრებას სამცხეზე და ეს კაცს განაცვიფრებს, იფიქრებთ, რომ ამდენი ვაი ვაგლახის შემდეგ ეს ხალხი ნეტა ან როგორღა გადარჩა და მოაღწია ჩვენამდე, ეს იცის გმირი და გაუტეხავი ხალხის ცხოვრებამ, მიტომ შეინახეს ქართველებმა თავიანთი მეფობა,

XVI საუკუნის შემდეგიდამ 1522 წ. გასწყვიტეს ქართლი და სამცხე. 1533 წ. მურჯახეთს მოხდა დიდი ომი. ეს ომი ჩვენ დიდ სამწუხაროდ მიგვაჩნია, რადგანაც ამ გაჭირების დროს იმერთ მეფემ და ათაბაგმა იბრძოლეს: 1541 წ. მოხდა ომი ოსმალთ ათაბაგთან და იმერთ ბაგრატ ბატონიშვილს შორის. 1549 წ. აღრიბეყანიდამ სულთან სელიმი სამცხეში მოვიდა და დიდი ომი იყო. 1541 წ. მუსტაფ თაშა ევროპიულის ზარბაზნებით მოადგა სამცხეს და აიღო. (ქართ. ცხ. II ტ.

*) ქართლის ცხოვრება ტ. II 158 გვ. 59 და სხვა გვ.

გვ. 160) ამ დროს აუწყეს ხუდა ქართველთა ოსმალებს, რომ ვიდრე სამცხის ციხეებს არ დაიჭერთ. მინამდრე ამ კუთხეს ვერ დაიმორჩილებთო. (იქვე). 1550 წ. ოსმალთ ტაოს ქვეყანა დაიპყრეს. 1556 წ. სამცხეს მოვიდა სულთან სელიმი, კარი აიღო და აღაშენა, ბასიანს დადგა. 1574 წ. კვალად ყიზილბაშთა სამცხე და ოცხე მოსწყვიტეს. 1578 წ. მოხდა დიდი უბედურება სამცხეში და იყო ტყვეობა ქართველთა და მრავალი ამ გვარნი ოსმალთაგან... აქ ყველა ესენი შემოკლებით მოვიხსენეთ, XVI საუკუნის გასვლამდის მესხნი თითქმის ყოველს წელს და თვეს რაში იყვნენ გახმობილნი, მათ ერთი წელიც არ მოუსვენიათ. ამ ხშირი ომბანობის წყალობა გახდა მიზეზად, რომ მესხეთში თათრების წყალობით იმომსვრელი ჟამი ხშირად ჩნდებოდა და 1580 წლებში სასტიკი ჟამი კვალად გაჩნდა და მოსრა უმრავლესნი უსაშვალოდ.

ამას გარდა, ოსმალთა ძლიერებით ქართველთა ტაძარნი, ეკლესიები და მონასტრები მიეცნენ აოხრებას, ოსმალთაგან გასარცვას ნიხთების ტაცვას, ძველი ქართული წიგნების მოსპობას, დაწვას და გაუქმებას, ერთის სიტყვით მთელის საეროს ძალის ჩაყლაპვას ლაშობდნენ, ყველა სამახსოვრო ნგვთთა და ნაშთთა მოსპობას. აქ ყველაზედ უფრო საყურადღებო ის არის, რომ მათ ქართველთაგან შესყიდვა იწყეს. შესყიდულ ქართველნი ესჯულს იცვლიდნენ, მაჰმადიანობას უკავშირდებოდნენ, მცირე ხნის შემდეგ, ოსმალთა ქართველთა შესყიდვას თავად ენებეს და მძლავრობით და შიშით დაიწყეს ისლამის შერცელება, ძალას ატადნენ, თულო აღარ ეხარჯებოდათ, ხეობისი სჯობა დონესა, ნათქვამია: მესხთა ძალით იწყეს გაჰმამადიანება. 1590 წლებში დაიწყეს ქართველთა აშკარათ გათათრება. „ქართლის ცხოვრება“ ამ სამწუხარო საქმეს ასე მოგვითხრობს: *) არაშედა ვადაცვლებადენ წესნი და ვიეთნი ზოგნი მსტიფისათვის ნებისა და ზოგნი მძლავრებითა ოსმალთა გამაჰმადიან-

ბრუნებულნი იყვნენ. მინათა იხილეთ კიხი ითენ თუ მცხეთა (თუ) ქართლის ცხოვრება II ტ. გვ. 167. ცხელი მომაცოცხლოდ II V X ნო. ნოტიონ ცხელი ცხოვრება II V X ი. ი. ი.

დებოდნენ და იქმნებოდნენ უმარჩილნი ათაბაგისანი, ხელდა მანუ-
ჩარ მძლავრობდა მათ და არა ჰატივს უყოფდა“.

მინამ ათაბაგებს ძალი შესწევდა, მანამ ესენი დიდათ სდევ-
ნიდნენ გათათრებულ ქართველთ, ბევრი ბრძოლით ამათაჲ
გამოელიათ ძალა, ოსმალმა დაამდაბლნა იგინი და მიტომ XVI
საუკუნის დასასრულიდამ ველარას აწყობდენ ოსმალთ წინააღ-
მდეგ. მთელ ქართველობისათვის დადგა დიდი შავი დღეები
და ყოველივე მუსვრას მიეცა.

ამ მუსრვისა და გმრობის დროს, სამცხე საათაბაგოში
მრავლად სცხოვრობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, ადრე
დაკავშირებულნი კათოლიკობასთან, ესენი და მათი მოძღვარ-
ნი ყოველთვის ევროპის სახელმწიფოთ და პაპის მფარველობის
ქვეშ იყვნენ შესულნი; ამიტომ ოსმალნი მათ არაფერს ერჩი-
დნენ, კათოლიკეთ სამღვდლოება თავისუფლად განაგებდა და
ოსტატურად მოქმედებისათვის მათ დიდი ძალიც შესწევდათ.
ამ დროს, ჯერეთ ისევ ათაბაგობის მორჩილებას ემს,
როცა ხურსიძეები „ცხის თავად“ ითვლებოდნენ, ლათინის ბე-
რებს დაუმეგობრდნენ და მათგან კათოლიკობა მიიღეს, იგი სარ-
წმუნოება აღიარეს ოფიციალურად, თორემ შემდეგ ამათაჲ იქ
ისე მოელოდათ გათათრება, როგორც გაათათრეს სამცხის ყვე-
ლა თავად-აზნაურნი: ფალავანდისშვილები, ციციშვილები, ავა-
ლისშვილები, აბაშიძეები, დასამიძეები, და მრავალნიც ჩვენ-
გნით მოუთვლელნი, დღეს მათ ქართული ენა და ლაპარაკიც
აღარ იციან. ხურსიძეებმა ადრევე სცნეს საქმის ვითარება, მათ
კარგად შეიტყეს, რომ რაკი კათოლიკობას მივიღებთ, მაშინ
ჩვენ პაპის მფარველობის ქვეშ ვიქნებით და ოსმალნი ველარას
გვიზავენ, ველარ გაგვათათრებენო. ეს მოისაზრეს და აღასრუ-
ლეს კიდევაც.

ქვეშარიტად, რომ ხურსიძეებს ყველაფერი მოსაზრება შე-
უსრულდათ ოსმალთს მფარველობის დროს ესენი ქრისტიანად
დაშინენ და მათი ხმის გამცემი არავინ იყო. ხურსიძეების კა-
თოლიკობასთან დაკავშირების ხანად ჩვენ მიგვაჩნია 1580 წლე-
ბი, ე. ი. XVII საუკუნის დასასრულამდე, მიტომ რომ XVII

საუკუნეში ხურსიძეები უკვე ცნობილ კათოლიკებათ ირიცხებიან, თავიანთ დროის კვალად ახალციხეში ყველა ქართველ კათოლიკებს შეძლების და გვარად დახმარებას აძლევენ და შევლოდნენ. ძნელი შემთხვევა იქმნებოდა, რომ ახალციხეს და მის მიდამოებში ოსმალთ მოტაცებით ქართველი ტყვეები წაეყვანათ, ეს ტყვეები ხურსიძეებს ენახათ და მათ-კი იგინი არ დაეხსნათ. ოსმალთა წინაშე დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდათ ხურსისეებს და ამ ხმის გავლენას მათ ის გარემოებაც უფრო ანიჭებდა და აძლიერებდა, რადგანაც იგინი ათაბაგების წინაშეც უპირველეს მეციხოვნე პირებად ირიცხებოდნენ, სამცხე საათაბაგოს საქმეთა გულ-შემატკივართ, ქართველების მფარველად და პატივის-მცემლად, ეს გარემოება ამათის გვარისა არ არის უმნიშვნელო. ვიდრე სამცხე-საათაბაგოს ერთგული ათაბაგები ჰყვანდნენ, მინამ ხურსიძენიც მათთან ერთად იბრძოდნენ ოსმალთ წინააღმდეგ, ხურსიძეებს მანუჩარ პირველთან, მანუჩარ მეორესთან და მესამესთანაც ბევრს ცხარე ომებში მიუღიათ მონაწილეობა და ბევრს ალაგას უმუსრავთ მტერი, სადაც ხურსიძენი პირველნი ყოფილან *).

როგორც სჩანს, ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირებას ათაბაგების წინაშე არაფერი მნიშვნელობა ჰქონია და თვით ათაბაგნიც ელტოდნენ კათოლიკობას. მეტი სახსარი აღარ იყო, მაშ რა უნდა ექმნათ, ორში ერთი რჩებოდათ, ან იქილამ მოშორება, სხვაგან გადასახლება, თუ არა და სიკვდილი. კათოლიკობა-კი ქრისტიანობა იყო და შემომფარგლავიც მათის ცხოვრების და მამულ-დედულის უფლების. ამიტომ ხურსიძეები თავიანთ დიდ-მამულებს ვერ გამოეთხოვნენ და იქვე დაშნენ სიამოვნებით, ამიტომ გადავიდნენ ადრევე კათოლიკობაზედ და მათის მაგალითით სხვებიც დაუკავშირდნენ კათოლიკობას. ისიც უნდა ითქვას, რომ ახალციხეში ქართველთ-შორის კათოლიკობა ადრიდგანვე იყო გავრცელებული. ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ-კი ყველანი

*) იხილედ ლ. ისარლოვის წერილები.

ახალციხეს, გადმოსხლდნენ და დასახლდნენ სოფ. ივლიტას რომელ სოფელიც ძველათგანვე მათ საკუთრებათ ითვლებოდა და სადაც ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, აქედგან ემსახურებოდნენ ახალციხეში ათაბაგებს.

ხურსიძეებს თავიანთ საკუთარი უყინიც ჰყოლიათ, ყმებთაგანის ზოგნი კათოლიკობაზედ გადასულან, ზოგნი არა. ეს ვარემოება ხურსიძეებსაც კარგად სცოდნიათ. იმ დროს, ივლიტის ქართველ-კათოლიკებს თავიანთ საკუთარი ეკკლესიაც ჰქონიათ, ლკანასკნელ ივლიტის კათოლიკების ეკკლესიას ხურსიძენი დაებატრონენ. თუმცა ივლიტის პირველ ძველი ეკკლესია ქართველთა ხურსიძეების პატრონობის ქვეშ იყო, მაგრამ იგაშიინც ოსმალთაგან შემუხსრვილ იქმნა სრულიად XVII საუკუნის ნახევარს, მის მერმე ისევ ივლიტელთა და ხურსიძეების დახმარებით სხვა იქმნა აღშენებული. ბევრათ პატარა და ძველთან არაფრით არ შესადარი. იმ დროის ქართველ კათოლიკეთ თავად-ახნაურებში ხურსიძეები თითქმის პირველ სახლის შეილრებათ ითვლებოდენ, ასევე იყვნენ მართლ-მადრიდებელთ და გათათრებულთ ქართველთ წინაშეც, ამათი ხმა და შიში თვით ოსმალეზსაც ჰქონდათ და მიტომაც იყო, რომ ახალციხის ციხის თავობა მათ ყოველთვის ხელში რჩებოდათ უზნებლად. XVII საუკუნის დამდეგიდამ ხურსიძეებში კათოლიკობა უკვე მკვიდრათ იყო დანერგილი. მათი გვარი წარმოადგენდა კათოლიკეთ ჯგუფს, ზოლო მათ გვარში იყო რამდენიმე პირი ბერძნის ტიბიკონისა, იგინი კათოლიკობას არ დაუკავშირდნენ. ვერც მართლ-მადრიდებლობის აღიარებდენ, რადგანაც სამცხეში საერთოდ მოიხსო ქართველთ სამღვდელთა, ბერნი და ეპისკოპოსნი შემციირდნენ, ამაზედ „ქართლის ცხოვრება“ აი დას მოგვითხრობს: *დაცლია ციხეცა ოსმალითაგან სიძის თუ თუბან.*

„კამედ ეპისკოპოსნი და მონასტერნი წინაშე შეილრებათ ამათა შინა ათაბეგათათა და უმარჩილებითა ქართლის კათალიკოზისათა შემცირდებდნენ უწყინუბებითა მესხთა, რამეთუ მიუხმოდენ მამულ-შეწირულობათა, შემცირდებდნენ და მიიშლებდნენ მთავართაგან და შემდგომათ უმეტეს დახურებისა ტაყდასჯეთისა და

შეგშეთ არტანუჯის კსმალთაგან, არღარა მოიხვედებოდა მუნ, ვინაით-
გან მოუხვედეს კსმალთა სრულად მამულ-შეწირულებანი და არღარ-
ვინ იყო მეტრევე მონაზონებისა და წარაქვნიდათ მუნიდამ სიწმინდენი
ხატთა, ჯვართა და ხაწილთა სამცხეს, ქართლს, იმერტს. ეგრეთვე
აწ-ცა მხოლოდ სამცხეს უმეტესად იქმნებოდნენ, რამეთუ არღარა
იყო ეპისკოპოსნი ანუ მონასტერნი, ვინაიდგან რისხვითა ღვთისათა
გამაჰმადიანდებოდნენ უოველნი წარჩინებულნი ამ ქვეყნისანი და
დაიწყეს მიერით თათრობა, რამეთუ ჟამთა ამით მოაკლდებოდა ქრის-
ტიანობასა: არა იყო მორჩილება კათალიკოზისა, ანუ ეპისკოპოზისა
და სამღვდელთა. არამედ ოხრება ეკკლესია-მონასტერთა და შენება
ჟამთა: ხოლო მორწმუნენი ჰყარვიდნენ და მალვიდნენ ხატთა, ჯვართა
და ხაწილთა წმიდათათ და სხვათა წარაქვნიდათ ჰირველისებრ იმე-
რტს და ქართლს და ივლიტადიანცა წარჩინებულნი, რომელნი სძუ-
ლდებდნენ მაჰმადიანობასა, რამეთუ განაგებდა საფარ-ფაშა ნებითა
კსმალთათა უოველსავე: 'ამას საფარ ფაშას სთხვა მოურავის სხვა-
ნი და მოვიდნენ ღტოფვიდნი სხანი ამისნი და მოურავიცა მოვიდა
მისთანა, მერვე წარვიდნენ სტამბოლს: ხოლო შემდგომათ ესრეთის
განგებისა მოკუდა საფარ-ფაშა წელსა ქს. ჩქლე, ქრ. ტკგ. არამედ
ამის ქვემოთნი არღარა იწოდებოდნენ ათაბაგად, თვინიერ საქართვე-
ლსაგანთა: გარნა ახალციხის ფაშათ: ხოლო ვინაიდგან მოკუდა ხონ-
თქარსა თერმანი მკვიდრობისა საფარ-ფაშისათვის, შემდგომად სიკვ-
დილის მამათა მათათ. წარვიდიან სტამბოლს და მისციან ქრთამი
და მათ წარმოავლინიან ფაშად'.

სწორედ ამ უბედურობის დროს, რომელსაც 'ქართლის
ცხოვრება' ასწერს, რაღაც მანქანებით რამდენიმე პირი ხურ-
სიძის გეარისანთ მუსულ მანობასთან იქმნენ დაკავშირებულნი.
ამ გარემოებამ ხურსიძეების გეარის წევრთ შორის დიდი გან-
ხეთქილება დაბადა, დიდი მტრობა და შუღლი, მაგრამ ქრის-
ტიან ხურსიძეებმა ვერლარა გააწყეს რა სახლის კაცებში ერთ-
მანერთს მოშორდნენ. ქრისტიან სამკვიდრო ბინათ ახალციხე
და ივლიტა იყო და მუსულმან ხურსიძეებისთვის-კი ქვაბლიანი,
ანუ აღუგენი, სადაც აქამდეც-კი სცხოვრებენ ხსენებული გეა-
რის შთამომავალი მუსულმან ხურსიძეები. როგორც ვიციო,

მუსულმან და ქრისტიან ხურსიძეებთ შორის მამულების შესახებ სადავო ბქობაჲ არაჲ ჰქონიათ მიღებული, ეს როგორც სამცხეში სხვა დიდებულებმა იცოდნენ. მომავალში მთულის აღუგენის მამულების მფარველ პატრონათ მუსულმან ხურსიძეები გამოცხადებულან. გაათათრებამდე ხურსეების ქავშირი ათაბაგებთან განუყრელად სჩანს. ათაბაგნი ხურსიძეებს ასე უმზერდნენ, როგორც ერთგულთ ქართველთ და ქვეყნის საქრობებისთვის მხნე მეომართ, მამულის მცველთ და მფარველთ, ასე იყო ამათი პატივის ცემა ათაბაგთა წინაშე და თვითაც შესაფერად იღვწოდენ ქვეყნისთვის. ხოლო როცა ათაბაგებთ შორის ბოროტებამ გაიდგა ფენი და ბექა ათაბაგმა იკადრა არა სკადრებელი საქმე და განძრახა ბოროტებაჲ მის შემდეგ-კი ხურსიძეებსაც აეყარა პატივი. ხურსიძეებს და ათაბაგებთ შორის უსიამოვნება ჩავარდა. ბექა ათაბაგნი მელოურად დაწყნარდა და ლივანაში მიეცა ცხოვრებას. ათაბეგობას განაგებდა მანუხარ მესამე. მანუხარ მეორის სიკვდილის შემდეგ მანუხარ მესამე სტამბოლს წავიდა, სულთანნი ნახა და საქართველოს შესახებ მოლაპარაკებუა გამართა. უკანს კენელ პირობა შეკრეს, სულთანმა ქრისტიანობით დაამტკიცა მანუხარ მესამე და საქართველოში გამოისტუმრა, მანუხარმე შაჰი ჩიფი და მლივანაში გაემგზავრა თავის ძმის შვილთან, მანუხარმა თავის ძმის წულუს უამბო ყოველთფე, ძრომი სულთანმა ქრისტიანობით დამამტკიცა და პირობა დავსდეთ, ვრომ დღეის შემდეგ ქართველთ გაათათრებას თავს დაანებებსო ჩვენტმასთან ხარჯის მიცემის მეტი სხვა აღარა გვექნება რა გარდასახადიო. ბექას გულში ბოროტებაჲ ჰქონოდა, უახშამზედ ბიძას საქმელში საწამლაფი შეაპარა და მოწამლა, ათაბაგ მანუხარის გათენებამდე მოწამლვით გარდაიკვალთ. მეორე ღღეს მისს თანახლებულთ ათაბაგის გვამს ხალციხის წამოწვევს და ბექა ათაბაგი-კი სტამბოლს გაიქცა, მსულთანი ნახა, მცნობა მანუხარის სკვდილი და იუწყა ათაბაგობას. თუ მე მომცემთ მზათ ვარ, რომ ეხლზე გავათარდე და მის შემდეგ ვეცდებთ რომ ქართველებიც გავათათროვოტ სულთანს ძრიელ უსიამოვნა, ხო-

ლო, სულთანმა უთხრა, რომ ჩვენი საქართველოში ათბეგობის მოშლა გვინდა, რადგანაც ეს ქართული წეს-ჩვეულება არისო, ჩვენ ფაშობას მოგცემთ, ოსმალურად განგამწესებთო. ბექა თანახმა გახდა, იგი მალე გაათავურეს, სახელად საფარა უწოდეს და ახალციხის ფაშად გამოამწესეს, პირობა ასეთი დადეს: რომ ფაშობა ერთის პირილამ მემკვიდრეობით მეორეზედ უნდა გადასულიყო, ამან დააბრმაფა ბექა ჯაყელი და თავის ქვეყნის მტრად და ბიძის მკვლელად აღმოაჩინა.

საფარ ფაშა მალე მოვიდა თათრის ჯარით ახალციხეს და გაბატონდა, 1626 წ., შემოიღო სრულიად ოსმალური წეს-ჩვეულებანი, სამარფველოებში ოსმალური ენის ხმარება. საფაშო საქმეებს ოსმალურის ენით დაუწყეს გარჩევა, სრულიად ოსმალურის სახელმწიფოს წეს-წყობილობანი შემოიტანა და დააფუძნა. ყველა მოხელეებს ოსმალური სახელი უწოდა, ამის დროს შემოვიდა და განწესდა ბეგობა, ადობა, ადია-ბეგობა, სან-ჯახ-ბეგობა და მრავალიც. სხვანიც, პსევეტ მტახნა და ამ დროის ახალციხის მკველთ, ანუ „ცხის თავათ“ ოსმალური სახელი ეწოდათ, ე. ი. „ცხის თავის“ მაგიერ „ისარჯი“ ანუ „ისარჯი ადსი“. რაკი შეჩვენებული საფარ-ფაშას მეჩხებით ასეთი წეს-ჩვეულება შემოვიდა, ვინ რას იზავდა, ყველას ოსმალური სახელები ეწოდა, ყველა მოხელის ქართული სახელი ოსმალურად შეინაცვლა. ქართველთათვის გაუგებარი სახელწოდების შემოღება მრავალ ალაგას ისე გადიქა და ისე განეკიდურა, რომ ზოგიერთ მოხელეთ თანამდებობის სახელწოდება შემდგომ მათ გვართაცკი დაერქვათ, როგორც ეს მოუხდათ ხურსიძეებს.

ყველა იმას ამბობდა, რომ „ისარჯი ადსი“, ისარჯი“ და არა ხურსიძე, ბრალიძანს და უბრალოს ყველას „ისარჯი“ გამოეკიმა ტუჩებზედ და დროის განმავლობაში ისე მოეწყუ საქმე, რომ ძირეულს დიდებულ ერისთავთ-ერისთავებს თანამდებობის მუქანთ ხურსიძეებს თავიანთ ძველი მამა-პაპეული გვარი ხურსიძე შეეცვალათ და მის მაგიერ მათ მოსისხარ მტრის ენით „ისარჯი“ ეწოდათ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ მაშინდელ

სამცხე საათაბაგოს დიდებულ ხურსიძეების შთამომავალნი დღეს-ისარლოვად იწოდებიან.

საფარ-ფაშამ მარტო ეს არ იკმარა, რომ ხურსიძეს „ციხის თავის“ მაგიერ „ისრაელი“ უწოდა და სხვა მრავალთა ცასე შეუცვალა სახელნი. მან ოსმალეთის სულთნის დაპირებისა მებრ ქართველთ გათათრებაც აშკარათ დაიწყო. ეს უსვინდისო თავის მტერს ისე დაემონა, რომ ქართველთა წინაშე გათათრების გავრცელებისათვის სისხლს ღვრიდა, მაგრამ არცაღა მესხნი უვარდებოდნენ და ყოველთვის საფარ-ფაშას ძრიელ უძინელდებოდა ქართველთ გათათრების საქმე, ამიტომ ამან ქართველთ ქრისტიანეთათვის შემოიღო დიდი ხარჯი და გასაწესა.*) აღაწერინა მთელი სამცხე-საათაბაგო და მასთან დაწვრილებით ქრისტიანეთ რიცხვიც. მერე ქართველთ ქრისტიანებზედ განაწესა ასეთის ტვირთი: ქრისტიანებს სულზედ დრაკანი, ე. ი. 50 კაპ. ქრისტიანის ოჯახში რამდენიც უნდა სული ყოფილიყოს, იმდენი ხარჯი უნდა გადაეხადნათ. მოსავალზედ ხულითურთ შვილის თავი. ცხვარზედ—ორი შაური, ცროხაზედ—აბაზი, ცხენსა და კამეჩზე—ექვსი შაური. ხოლო საფაშოდ დრაკანის მესამედი, ე. ი. 17 კაპ. ცოტა მეტ-ნაკლები. ეს შემოაუღიად იმ კვალად, როგორც იგი ოსმალეთში არსებობდა. ქრისტიან ქართველნი ამ ხარკმა დიდათ დასტვირთა. ვისაც ამის გადახდა არ შეეძლო, ის რომ გათათრდებოდა, მერე მას ასეთის დიდის ხარჯის მაგიერ მცირე ხარჯს აღებდნენ, რაც ოსმალეთში იყო მიღებული საერთოდ მუსულმანებზედ. ამ ოსტატურმა საქციელმა და ბექაჯაყელის ბოროტებამ ამოაგდო ქართველთ შორის ქრისტიანობა და ყველა ზნე და ჩვეულება ქართველთა: სულათი წლის განმავლობაში, მაგალითებრ 1640 წლებამდე, სამცხე-საათაბაგო ნამდვილ ოსმალეთის, ანუ თათრის ფერი დაედო. იწყო ყოველივე ქართველთა ზნე-ჩვეულებამ გაქრობა და ოსმალურმა აღორძინება.

*) ქართლის ცხოვრება, II ტ. გამ. თფილისი,

ამ ფაშის მოქმედებით გაეთხარა სამარე ჩვენს სამშობ-
ლოს და მოეღო ბოლო. რაც ამან ვერ შეასრულა და თავის
გვარტომობის წესს ჩვეულების მოსპობა ვერ შესძლო, ის თა-
ვის შთანთქმავლობას დაუტოვა. საქმე და საკვირველობა აქ
ერთი ის არის, რომ როგორი ბოროტიც ბეჭა ათაბაგი იყო,
ისეთივე მისი შვილი აღმოჩნდა და შვილის შვილი როსტომ
ათაბაგი. საფარ-ფაშას შემდეგ 1637 წ. გაფაშდა ძე მისი უსუ-
ფი. საოცარია ამ უსუფის საქმე, ესეც მამასავებ ახალი გაათა-
რებული იყო, მაგრამ ესეც მამასავებ წათესავების ჯიბრით წამ-
დვილი ოსმალის იყო, სასტიკი მუსულმანი, მოძულე ქართველ-
თა და მეტრფე თათრის ზნე-ჩვეულების და წესების. ამან
მართა სრულის ერთგულებით ოსმალთა და ესეც მამასავებ სას-
ტიკათ ავიწროებდა ქართველ ქრისტიანებს. თავის მოქმედებით
„უსუფ-ფაშა მოიძულებდა ქრისტიანობას და შესძინებდა მკვამლას-
ნობას და აღმოეთხვრებდნენ წესნი და ჩიგნი ქრისტიანობისა
ეფექტნიჲ და შეჭმატებდნენ მკვამლს“ *).

ამ ფაშის დროს, ქართველთ მართლ-მადიდებელთ გარდა
კათოლიკენიც მიეცნენ დევნას, მაგრამ ეს მცირე ზანს იყო,
ამას მალე მოეწვინა წამალი რომიდამ! კათოლიკებს მფარვე-
ლობას უწევდნენ ხურსიძენის, ახალ-ციხის „ციხის-თავნი“. ამ
უსუფ პარველის სიკვდილის შემდეგ გაფაშდა ძე მისი როსტომ
ფაშა. 1648 წ. ამ ფაშის დრომდე, სამცხის თავად-აზნაურის
შვილები და ქალები კიდევ ქრისტიანობდნენ. თვით ამ ფაშის
ცოლიც ქრისტიანი იყო. ეს ამბები სულთანს აღწყყეს. მისგან
როსტომ-ფაშას ბრძანება მოუვიდა, რომ შენი ცოლი გაათათ-
რე და მასთან სხვა დიდ-კაცის ცოლები და ქალებიცო. როს-
ტომ-ფაშამ შეისმინა სულთანის ბრძანება, პირველი გაათათრების
ბრძანება თივისს ცოლს გამოუცხადა, ცოლმა არ ქმნა, ჯერეთ
თავი მოიმშია და მით აპირებდა სიკვდილს, მაგრამ ეს მალე
გაუგეს და ძალით პური აჭამეს, მერე კლდიდამ უნდა გადავარდ-
ნილიყოს, ამისთვის გაიქცა კიდევ, მაგრამ კაცები გამოუდგნენ

*) ქართლის ცხოვრება, ტ. II გვ. 367-368.

და დაიჭირეს და შეიკავეს. ბევრის წვალების შემდეგ ქმარს უთხრა:

— მე ვერ გავთათრდები იმ დრომდე, ვიდრე სხვა დიდ კაცის ცოლებიც არ გათათრდებიანო. თუ ეს იქმნება, მეც მაშინ გავბედავ, თუ არა და ეს ჩემგან შეუძლებელია.

მაშინ როსტომ ფაშის ბრძანებით გათათრდნენ მრავალნი თავად აზნაურის ცოლები და ქალები, ამ დროსვე გათათრებულან ხურსიძეების გვარის წევრთა ის ცოლნი და ქალები, რომელთა მამების გათათრება 1630 წლებს მიეწერება. საფიქრელია, რომ აღუგენის მცხოვრებთ გამამადიანებულ ხურსიძის ცოლები და ქალები სწორედ ამ დროს უნდა გათათრებულიყვნენ. რადგანაც ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ხურსიძეების გათათრების დროს, მარტოდ მამაკაცთ გათათრება მოხდა, ქალები კარგა ხანს დაშენ ისევე, როგორც სხვა დიდ-კაცის ცოლები და ქალები, ხოლო 1650 წ. როდესაც გამოცხადდა ყველა ქართველთ თავად-აზნაურთა ცოლების და ქალების გათათრება, მაშინ გამამადიანებულ ხურსიძის ცოლებმა და ქალებმაც იწყეს გათათრება.

ხურსიძეებმა „წიხის თავაბის“ დროს, დიდი მოხერხება აღმოიჩინეს. იგინი ოსმალთა ხელში დიდის ოსტატობით განაგებდნენ; ოსმალებს თავს აწონებდნენ და ნიავ დროს მათ კრდევე ქრისტიანებს ეხმარებოდნენ. ხურსიძეებთ ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ მით საფარ-ფაშას პირობა ჩამოართვეს მასზედ, რომ როგორც ძველად ისევე დღეის შემდეგაც ახალციხის „წიხის თავაბას“ ჩვენს სამკვიდრებელ საკუთრებათ დაშთება და ერთის პირიღემ ეს თანამდებობა მეორე პირზედ გადაჰყო. როგორც საფარ-ფაშა, ისევე ოსმალეთის მთავრობა ამის პირობის თანახმა იყო და ყოველთვის „წიხის-თავაბას“ ერთის პირიღემ მეორეს პირზედ გადადიოდა. ამის ცნობები უწყებელია თვის ოსმალეთის მთავრობის წინაშე სტამბოლს და ისიც, რომ ერ-

*) ქართლის ცხოვრება, II ტ. 1169 გვ.

თის „ციხის თავის“ სიკვდილის შემდეგ, ეს თანამდებობა მისს შვილზედ გადადიოდა, თუ შვილი არ იყო, მაშინ ძმაზედ, ან ძმისწულზედ, „ციხის თავისის“ ასეთი პატივის ცემს ფანატიკ ოსმალეთის იმპერიაში ძრიელ იშვიათი იყო და თითქმის ერთად ერთი მაგალითი. ოსმალნი ძრიელ იშვიათად და ძრიელ ძნელად, რომ სადმე ქრისტიანებისთვის ასეთი თანამდებობა მიეცათ, ეს თითქმის პირველი მაგალითია; ამის საფუძვლად ჩვენ ის გარემოებაც უნდა მივიღოთ სახეში, რადგანაც ხურსიძეები ძველადგანვე თვით ქართველთ მეფეთა დროდგან მეტად ხელოვანი მეციხოვნე იყვნენ, ოსტატი მოლაპარაკე და გათათრებულ ათაბაგ ფაშებზედ ბევრად მაღლა მდვარნი და მოხერხებულნი.

ხურსიძეებს ისე ოსტატურად ეკირათ თავის საქმე, ესენი ისე განაგებდენ და მოქმედებდენ, რომ ამათი მორიდება თვით ოსმალთსაც კი ჰქონდათ, რაც შეეხება ფაშებსა და ბეგების კავშირს და პატივის ცემას და ესეც თავის ზომიერებით იყო. XVIII საუკუნის დამლევამდე, ხურსიძეებს ახალციხეში თავიანთ მამა-პაპური თანამდებობა ეკავათ და ესენი სრულის ოსმალთა მორჩილების და ერთგულების ქვეშ ატარებდენ, ამათ თავიანთი მამა-პაპური „ციხის თავობა“ XVIII საუკუნის გასვლამდე შეინარჩუნეს,

ასინძის ომში მეფე ერეკლეს მესხეთის და ჯავახეთის ქართველ კათოლიკენი დიდად ეხმარებოდნენ. ამ ომს, თვით ხურსიძეებიც დიდათ თანაუგრძნობდენ და საიღუმლოთ დახმარებასაც აძლევდნენ. ოსმალეთის მთავრობამ მესხელთ და ჯავახელთ ქართველთ კათოლიკეებზედ ეჭვი აიღეს, ბრუნდეს თვით დაუწყეს მხერხ, ასევე ფიქრობდენ ხურსიძეებზედ, მაგრამ ზნევით-კი ვერაფერს უშვრებოდნენ. ხურსიძეებს, თანამდებობა და საქმე ისე ეკავათ, რომ მათ ვერაფერს რას გაუგებდა ადვილად ოსმალეთის მთავრობა მათ ისე ჰყვანდათ დამორჩილებული, რომ იგინი მათ, არამც თუ ორკუთლებას დასწამებდნენ რამე საქმეში; არამედ ხშირად წყალობის ფირმანებსაც კი აძლევდნენ კარგის სამსახურისათვის, ამის მაგალითს წარმოადგენს 1732 წ.

მიცემულთ სულთან მაჰმუდისაგან საგვარეულო წევრთა მადლობის წერილი, სადაც ხურსიძენი ოსმალეთის ერგულებად არიან მოხსენებულნი,

ამათ ისე ოსტატურად ეჭირათ თავიანთ მეფის და ერის მხარე, რომ ამას ოსმალის მთავრობა ვერ უგებდა და ცოცხელთვის უეჭვოდ დიდ მადლობასაც-კი უძღვნიდნენ. ასეთ მადლობათა თირმანების ცნობები ჩვენთვის დიდათ საინტერესოა და ნამეტურ 1732 წ. ბოძებულას, თირმანი სადაც ჩამოთვლილ არიან იმ დროის ისარლოვების გვარის წევრნი: ავთანდილი, ლუკა, კარალი (ირაკლი თუ ან კარლოსი), ვიორგი, მელქისედი და ბასილი. მთავრობა ამათ თავის ერთგულებად აღიარებს და როგორის ერთგულებითაც თქვენს მამა-პაპას უმსახურნია ჩვენის წინაპრებისთვის, ისევე ჩვენის ერთგულებით თქვენ გვემსახურებით და ამიტომ გაძლევთ ამ მადლობის გამოსაცხადებელს თირმანსაო. აი თვით თირმანიც:

თ ი რ მ ა ნ ი .

სულთან მაჰმუდისაგან ბოძებული 1732 წ. მიჯნა

ვინაითგან უფლისა მშერბეღმან და მისმან მიუწდამელობამან და განგებულებამან და გამოუთქმელობამან და სახელისა, მისისა დიდებულებამან, ესე იგი, უსწორისად დასაბამითგან ძლიერსა და მიუწდამელსა და უფელთა მწყალისად დაუსაბამსა დმერთმან ჩვენნი უძღუნი თავი ქვეყანასა ზედა ესრეთ გამოაჩინა; ჩვენი დიდების უმაღლესობა უფელსა ქვეყანასა გამოაბრწყინვა და დიდ სახელფაანსა სახელი ესრეთ ცხად ჰყო; შემწენარებლობით სახე მომცა; უფელთათვის ჩვენი დიდი უფლება ბრწყინვალედ მართალ-მსაჯულობით ქვეშე დაწესებითა ურთა ჩვენთა ზედა განაგა; ჩვენი თვით-მშერბეღობა მათ ზედა კარდათინა და სამდიდრესიუხვესა ზედა მოაჩივრა და მშვენიერად მსაჯულად მკურნალად ქვეყანასა წინასწარმეტყველებრ მომ-

ხილებლად მომავლისა და მოსამსახურე კაცთა ჩემთა მიწელობლად; და ამას უოველსა ზედა დიდება მას მხელას.

აწ ბრძანება ჩემი ეს არის და გიბრძანებთ ღვთის სამართლის გამკებნად, ჩვენგან პატიუცემულად. ვინც იმყოფებით ახალციხის ვუქილად და უადებო; ახლა ვინც იმყოფებით აწ კიდევ უკუნიამდე უკეთელ წარმატებულ იუვნენ თქვენი საქმენი ღვთის სამართლის ქვეშე; აწ თქვენს წინაშე ეს ბრძანთი გვიბრძანებია და ჯეროვნათ ისმინეთ ეს ძველათ გურჯის აზნაურნი უოფილან, დიდებულს ჩემის, ტახტის ერთგულნი მოსამსახურენი უოფილან ჰაზით, ბაბუით, მამით, აწ და მარადის იქნებიან. ამათი სახელები: ავთანდილ, ლუკა, მიქაელ, კარაღი, ბადდასარ, გიორგი, მელქისეთ და ბასილ ისარღი. ახალციხის ძირ მოსახლე უოფილან; ერთგულნი უოფილან დიდისხნით, საქმამდე ჰაზები ამათი, ბაბუები ამათი, მამები ამათი ცხებში დგომილან. ჯებსანა ან ზარბაზნები რაც არის მანდ და ან რაც იქნება შემნახანნი, ზედამდგომელნი და მომართველნი და რიგის მიმცემნი, როდესაც იმერეთში ანუ სხვაგან ჯაშქრობა იქნება, ზარბაზნები მოაწიენ და რიგი მისცენ ერთგულათ და გაისტუმრან და ემსახურან ჩვენს დიდებულს ტახტსა. აწ რომ ამ სამსახურსა აღგვისრულებენ, ჩვენც ეს გვთვრობს: საცა ჩემი მოხარჯე მიაწიეს და ან მოაწიეს, მანდ ხელში ჩემი ბრძანთი აქვთ; რაფარაც დაგვიწერიან და ან თერმანში გვიბრძანებია, ისრე აღასრულეთ. მხენი არაფინ შეაწიენ და არა აწიენინონ რა ამათ, რომლისა ამის ზევით სახელები გამოგვიცხადებია, მათს ოჯახებს განთავისუფლებით ამყოფებდეთ, ამიტომ რომ ამ სამსახურზედ ბეჯითად იმყოფებდნენ და დღეს ჩემსას ნიგრძეს ილოცვიდნენ.

აწ ეს ჩემი ბრძანება უთვრან კაცთა გამოუცხადეთ, რომ მათაც ჩემი ბრძანება ასე ბრძანებისამებრ აღასრულებდნენ, რომ არასთერ არ აწიენინონ, ან არ შეაწიენონ რამე საქმეზედ. ამ საქმისათვის წარმოგვალენ ეს ჩემი ომანის მებრ უმადლესი ბრძანება ათას ას ორმოცდა ათას რიცხვში, მარტის თორმეტს გასულს, ესრეთ უურად იდევით მანდ მოეფინო. აწ ღვთით რომ მოგივიდესთ ეს ჩემი ბრძანება, ეს ზემოთ რომ კაცების სახელები გამოგვიცხადებია, მაგათ სახლს კარს და მამულს თვალ უური დაუარეთ, ბეჯიდათ მიხედეთ, როგორც გვიბ-

ბრძანებისა ისე ჩვენის დიდებულობისაგან, ერთიანი შესწრაფებით უღონო
ერობით მიხურება არავინ გაბედოს. ვინც იქს და გაბედოს, ამაში
ჩემი ბრძანება არ იქნება. მანდ, რომელიც იდრებს ხელში ბრძანათი
შეკრიფი, უჭირავსთ, იმაშია ისე გვიბრძანებისა და ჩემს თქმისა
შია.

ასე გვიბრძანებისა, ეს დანის აზრითაც იმ ჩემს ბრძანებით გა-
მორჩენილი არის, დათრებიც ასე მიცხადებს, აწ მანდ სახლციეს
ვინც იმეოფებით, დიდი თუ პატარა, ეს ჩემი ბრძანება უკვლამ ეუ-
რად იღვეით; ამ კაცებს უსამართლობით უდიერობა, სულუმიობა არა-
ვინ გაბედოს და უქნას ვინმემ, ან სხირებუფათ არავინ რამე შესწრ-
ხონ და არ გაცოდვონ ვინმემ. უფუკლიცე დაითხრეეთ, რომ არა მნე-
ბავს ამათ რამის წყენა მისდღეში, ჩემი ბრძანება ეს არის. ვინც ეს
ჩემი ბრძანება გატეხოს და ჩემი ბრძანების უმორჩილო იქმნეს, რაც
ჩემს უმორჩილებას ეკადრებოდეს, ისე სამართლის წიგნს დაეკითხეთ,
რავარც ბრძანოს სამართლის წი გნმას: ანთ საცემი იყოს, ჯობს უსწრთ
სხირებუფობით, რომ რამე ვინმემ გარდასდევინოს, რამდენიც იყოს,
ერთი ერთ გარდასდევინეთ, და ამათ მიუცით.

სასიკვდილო თუ რამ დაუშავოს ვინმემ, დანაშაული კაცი თქვენც
მკაალით, და არჩევით. ასე გვიბრძანებისა და ასე უურად იღვეით, ეს
კაცები რომ მუ რამეზედ შემომხვეწით, რაც მიბრძანებისა არ დაი-
შარხთ, ეს ჩემი ბრძანება უსიკვდილოდ ჩემს საბრძანებელში არ და-
ვაუენებ. ასე უურადიღვეით უფუკლთაკემ ჩემი ხოსროვანის ბრძანება
გამომიცხადებისა და ესრეთ ჭეროვნათ დაიჭერეთ თქვენ უფუკ-
თავემ.

სულთან მამუდის ბრძანება არის და ზემოთ მისი თურა და ბე-
ჭელი აზის.

ეს ფირმან სულთან მამუდისა, ბიჭელი დამსულთა
ფირმანში ნათქვამია, თქვენ, ჩვენი ერთგული ხართ ისევე
როგორც თქვენი ჰაზა, ჰაზის მამა, ისევე მამა თქვენიც ჩვენი ერთ-
გული იყვენო.

მოგვითხრობს ვიდრე, რომ ამიტომ გიძღვნიტ მადლო-
ბასაო, თქვენ ახალციხის მოსახლენი ხართ ქართველები (გურ-
ჯები) და თქვენი წინაპარი ყოველთვის კადნიერად და სინდი-
სიერაბი ასრულებდნენ თავიანთ თანამდებობას და მოვალეობა-
საო. ასეა ყოველგან, სადაც-კი ჭკვიანი და მოხერხებულო ვა-
ცები განაგებენ: ჭკვიან და დარბაისელ მოხერხებულ ვაცს,
ფერაფინ რას გაუგებს, თვით მოსისხარ მტერმაც-კი არა უნდა
ოცოდეს რა და აეთა და მოუსაზრებელ ჰრთაგან-კი ეს ასე
არ მოხდება და ყოველ საქმის განძრახვათ ცნობას მტერი
წინათვე შეუტყობს. ამის მაგალითია ქართველთ ცხოვრე-
ბაში 1832 წ. *).

სულთანის ფირმანი მოწმობს, რომ ისარლოვის გვარის
წევრი ჩვენი ერთგულნი იყვნენ და არიანო. ჩვენ-კი ვიცით.
რომ მათზედ უერთგულფესად იგინი ქართლ-კახეთ-იმერეთის
ერის და მეფეებს ითვლებოდნენ. ამის მაგალითს წარმოადგენს
თვით ის გარემოება, რომ XVIII ნაუკუნეში, ქართველთ ტყვე-
თა პატრონათ და დამხსნელად ახალციხეში; თითქმის მარტოდ
ეს ხურსიძენი ითვლებოდნენ და რაც შეეხება ფაშებისა და
ქართლ-იმერეთის მეფეების საქმეებს და მათ მომხრეობას, თით-
ქმის ერთად ერთ გულ-შემატვირად ესენი ითვლებოდნენ. ამათ
მეტი ქართლის და იმერეთის მეფეების დამხმარედ სხვა არავინ
ჰყვანდათ და ოსმალის ყოველს ჩვენს სამტრო დასაღუბ ცნო-
ბებს მეფეებს იგინი ატყობინებდნენ. ამათ ოსმალის ბევრი რამ
საჭირო საიდუმლო ამბები შეუტყობინებიათ ქართლის და იმე-
რეთის მეფეთათვის, რაც რასაკვირველია ყოველთვის საიდუმ-
ლოთ დაშთენილა. ქართლის მეფე და იმერეთის ბატონი ამი-
ტომ ხურსიძეებ დიდს პატრეს აგებდნენ და ანიჭებდნენ. ოსმა-
ლის მთავრობა მათ ვერაფერს უტყობდა, ნაცვლად „ციხის თა-
ვობის“ ძველადგანვე ახალციხის ჯაბახანაც-კი მათ ჩააბარეს.
ი. არტილერია. ასეთი თანამდებობა ეკავათ მათ და არ

*) კავკასიის აქტის V ტ. დ. ს. დოდაშვილის ცნობების ცნო-
ბები.

შეიძლება აქ არ განვიმეოროთ შემდეგი მარად მოსაგონი ცნობა ხსენებულის გვარისა.

ხურსიძეები საქართველოს მეფეების ისეთი პატივის მცემლები იყვნენ, რომ თვით ასპინძას ომის მეთაურობა სამცხიდა საიდუმლოთ პირ და პირ ხურსიძეებს და სხვა კათოლიკეთს ეკუთვნის, იგინი მეფე ერეკლეს საიდუმლოთ დიდათ ამხნევებდნ და სხვა და სხვა საჭირო ცნობებს აძლევდნენ, რომ იგი ოსმალთ წინააღმდეგ ამხედრებულები და ახალციხეზედ წასულიყო სამოხრად და უკანასკნელ ბრძოლით ახალციხე აედლო, რაც ქართველთ სამეფოს ძლიერებისთვის მეტად დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა. ამისთვის იგინი დახმარებასაც კი აძლევდნენ და სულით და გულით ენატრებოდნ, რომ ჯერეთ ახალციხე და მერე მთელი სამცხე-საათაბაგო ქართლ-კახეთის სამეფოსთვის შემოერთებინათ და მით გაძლიერებულიყო საქართველო. ახალციხის კათოლიკენი არამც თუ მარტოდ ამას ნატრობდნ, არამედ მათი უაღრესი შრომა და ღწვა იმასაც კი შეეხებოდა, რომ იმერეთის ყველა სამთავროები და სამეფო ქართლ-კახეთს დაკავრშირებოდნენ და ბოლოს ასეთის კავშირით ქართველი ძლიერი სამეფო დაარსებულიყო. ამის თავდარიგი კათოლიკეებში ყოველთვის მკაცრად განისმოდა მათ პატრებთაგან, რომელთაც კარგი ცოდნა ჰქონდათ, საქართველოს აწეწილს მდგომარეობასაც კარგად იცნობდნენ და მის საკურნებელ მალამოს გზა და კვალიც იცოდნენ, რის მოძებნას და შექმნასაც ზვის მრევლს ყოველთვის ვაოდებულებით ასმენდნენ. ამისთვის საჭირო იყო პატრების რჩევით ერთობა.

ყველა ამ დანაწილებულთ ქართველთ შორის მხოლოდ მარტოდ ერთად ერთი ერთობა იყო საჭირო, მათ რომ ერთობა ჰქონოდათ, მაშინ ვერც ოსმალნი დასჯაბნიდა და ვერც სპარსნი. ქართლი კახეთს ებრძოდა, ქართლი იმერეთს, იმერეთი სამეგრელოს, სამეგრელო აფხაზეთს, აფხაზეთი გურიას და ხშირად ყველა ესენი-კი სამცხე-საათაბაგოს. სამცხემ დიდი წვა და დაგვა გამოიარა, ამიტომ ოსმალთს მონებაში მყოფნი ქართველნი ადვილად მიხვდნენ ერთობის მნიშვნელობას. თავისუფ-

ლად მყოფ ქართლ-კახეთ იმერეთის სამეფოს ერთა-კი ვერაფერი შეიგნეს, რამდენათაც ქართლ-კახეთ-იმერეთის დაკავშირებას ახალციხის ქართველ-კათოლიკენი ნატრობდენ, იმდენი მოსაზრება მთელს ქართლ-კახეთ-იმერეთის ქართველთ არ ჰქონდათ. ოსმალის მონობის ქვეშ ყოფილ ქართველ-კათოლიკეთ უფრო კარგათ ესმოდათ ერთობის მნიშვნელობა ვიდრე სხვათა. ოსმალოს საქართველოს ყველა ქართველის ნატვრას მხოლოდ ეს შეადგენდა, რომ იმერეთს — ქართლ-კახეთი დაკავშირებოდა, ქართველთა ერთი მეფე გამოცხადებულიყო და ბოლოს ეგებო სამცხე-საათაბაგოც დაეპყრათ, საქართველო ისევ გაერთიანებულიყო, ქართველთ ხმას გახმაურება და აღაღადება დაეწყოს. ამას ნატრობდენ ახალციხის ქართველ-კათოლიკენი და ქართველნი და ამის იმედით სცხოვრობდნენ, მიტომ იტანდენ ოსმალთაგან მრავალ ნაირ ტანჯვას და ვაებას, მხოლოდ მიტომ რომ ბოლოს მაინც დაეძლიოთ ჩვენი მოსისხლე მტერი ოსმალნი. ახალციხე ისევ საქართველოს დაუკავშირდეს, ჩვენს მეფეს, სამეფოს, ესეც ჩვენი ქალაქია, ქართველთა და აქაც ქართველთა ძალა განმტკიცდეს და ჩვენ კიდევ სახსარი მივსცეთ აქ გამაგრებას და მის ძალასო.

მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ, მათი ნატვრა ვერ ასრულდა, თავისუფლათ მყოფ ბედასლ ქართლ-კახეთს მეოხებით. რომელთაც იმერეთის ერის თხოვნა საქართველოს ნაწილ-ნაწილად დაყოფილ სამეფოების და სამთავროების დაკავშირების შესახებ უარი ჰყვეს და მით ჰგმეს ქართველთ დიდებულთ ბრძენ კაცთა და მუშაკთა დავალებანი. ყველა ამ მოსაზრებათა პირველ მნატვრელ და დამწყობათ ახალციხის კათოლიკენი და ხურსიძეები ითვლებოდნენ. ქართლ და იმერეთში ეს ყველამ კარგად იცოდა, მაგრამ საიდუმლოთ, არსად არავის რა გაუგია, მეფე ერეკლეს, ახალციხის კათოლიკებმა და ქევზა კაცებმა აუწყეს, რომ ჯერეთ ანპინძის ციხე აიღეთ, მერე იქილამ ახალ-

*) საქართველოს გათათრება, ჩემი. 1902 წ. თბილისი.

ციხესაც ადვილათ აიღებ, რადგანაც ასპინძის ციხე მაგარია და მის შემდეგ მთელს დასავლეთ საქართველოსაც ადვილათ დაი-
მორჩილებოდა. პირველი საქმე და ძალა ის უნდა იყოს თქვე-
ნიო, ეს რასაკვირველია ქვეიანი მოსაზრება არის და ყოველი-
ფე კარგათაც მოხდებოდა. იმდროლი ქართველთ სისხლი უბრა-
ლოთ არ დაიდვრებოდა, მაგრამ ქართველთ ეწვიათ უბედურე-
ბა, მეფე ერეკლეს უღალატა უპირველესად ზაქი-ქამიამ და
მეორე რუსის გენერალმა ტოტლებენა. ამათ დაიხვიეს მეფე
ხელზედ და მოატყუილეს, რაის მეოხებითაც ასპინძას დიდი
ძალი ქართველობაც გაწყდა და ყოველივე შრომა ქართველთა
უბრალოთაც დაიკარგა. მეფე ერეკლემ ამაზედ ბევრი სტუქსა შევი-
ლი მაკრამ რაღა დროს, გიორგი მეფემ იმ თავიდან სულ ასე
ჯიბრით ექცეოდა მამას. რუსის გენერლის შესახებ საჩივარი
იქმნა რუსეთში გაგზავნილი. გენერალი დასჯილ იქმნა ეკატე-
რინა იმპერატრიცისაგან.

ყველა ამ უბედურს საქმეებს ახალციხის და ჯავახეთის ქარ-
თველნი მწუხარებით უმხერდნენ. 1770 წლების შემდეგ, ხურ-
სიძეების გვარის ზოგიერთი წევრთა სამრეწველო საქმეს მიჰ-
კიდეს ხელი და მის მეოხებით ქართლსა და იმერეთშიაც იწყეს
მოგზავრობა. მგზავრობას, რასაკვირველია ვაჭრული ხასიათი
ჰქონდა მიცემული, მაგრამ უმთავრესად საქმის მიზანი-კი სხვა-
საც შეეხებოდა, ამ გარემოებით ხურსიძეებმა დიდად ისარგებ-
ლეს და ოსმალთ უეჭვოდ დაუახლოვდნენ როგორც ქართლ-
ეთის მეფე ერეკლე მეორეს, ისევე იმერეთის მეფე სოლო-
მონ პირველს, ხურსიძეებს დაახლოვება ერეკლე მეფეს და
სოლომონ პირველთან ქართველობის მალამოდ უნდა მივიღოთ,
რადგანაც ხურსიძეები ოსმალეთის ისეთნი ერთგულნი იყვნენ,
რომელ ყრფე უღობაც მხოლოდ საქართველოს ერის ერთგუ-
ლებათ უნდა ჩაითვალოს და მათის მოსისხარ საქართველოს
დასალუბავ ოსმალისათვის-კი საღალატოდ, მტრობად და თითა
ქმის გაცემათაც-კი.

მაგრამ რა ვქნათ, ჩვენი ვალიც ასეა, ვინც ჩვენ შეგვი-
ყვარებს ჩვენც მას შევიყვარებთ, ვინც ჩვენი ქვეყნის და ერის

სისხლს დაღვეს, ჩვენც მისი სისხლის დაღვევას მივესწრათ. ხურსაძეების სამშობლოს სისხლს ოსმალოები სომღენ და მიტომ ხურსაძეებმაც, სამაგიერო გადაუხადეს ოსტატურად, ეს რომ ამათ ასე არ ექმნათ, მაშინ ხურსიძეები საქართველოს მოღალატეთა რაიონებოდნენ, მტრებად, მაგრამ არა, ვამ პარებმა მთელი თავიანთი ოსტატური ძალ-ღონე მხროლოდ თავიანთისავე დაუძინებლის მტრის მონების ბრძოლას მოანდომეს, რასაც ოსმალნი ქართლ-კახეთს, იმერეთს დასალუბად რამეს განიძრახებდენ, ყველა ამ დასალუბ მოვლონათა ცნობებს ხურსიძეები თავიანთ ტახტულს საქართველოს სავყარელ თანამემამულეებს დაძეფებებს დაწერილობით აცნობებდნენ. ამათ რომ ასე არ ექმნათ, მაშინ თქვენი მტერი, თუ ხშირად რა დაემართებოდათ სანაქებო გმირს ქართველებს, გონი ჩვენი სამშობლოც კი აეკლოდ მათ, შედოთ გორი, აფილისი, მერე კახეთსაც დაიჭერდნენ და მის შემდეგ რაღა ფიქრ უნდა მთელ ქართლ-კახეთს დალისტანთან გადაერთიანებდნენ, მერე გათათრებნაც აღვიღათ დაუწყებდნენ, მაგრამ არა, ეს ასე ვერ მოხდა და ვერცარაოდეს მოხდებოდა.

სწორეთ ამ დროის პირებას ჩვენ უნდა ვაწამოთ ის ხურსიძეები რომელთაც 1733 წ. სულთან მაჰმუდისაგან სიგელიც მიუღიან, ხოლო ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროს ესენი ახალგაზრდები იქმნებოდნენ და მის მტოხებით 1770—75—80 წლებსაც აღვიღათ მოაღწევდნენ. ამ გვარის წევრთა ცნობების შესახებ ოსვე თვით ემათისავე საგვარეულო ცნობებდამ ვისაუბრებთ, იგი ნოტიოა და იმთუთოა და მათ მათი მტოხებით ხსენებულ ქართველ კათოლიკო ხურსიძეების შთამომავალს ახალცხეს საქმარისა ხმელ და ვავლენა ჰქონიათ და იფინი ყოველთვის თავიანთ ერის კვალად წარჩინებულ პირებად ყოფილან ეწოდებულან, რასაკვირველია, ამ საპატო პირებში მოჰყვება სახელები ზოგიერთი იმ პირებისაც, რომელნიც სულთან-მაჰმუდას მიერ ბოძებულს საგელშიაც მოხსენებთან. მისც მყოველ შემთხვევაში ვიტყვით, რომ მეფე ერეკლეს კარზედ ხურსაძეებთან დიდათ დაახლოვებულნი ყოფი-

ლა ლუკა ისარლოვი. ამავ დროს, იმერეთში, სოლომონ მეფის კარზედ იმყოფებოდა მელიქსედ ბატანჯანა—ისარლოვი, რომელსაც მეფე სოლომონის წინაშე დიდი ნდობა ჰქონდა მოპოვებული.

მეფე ერეკლემ მოსურვა ლუკას სულიერად დახლოვება სამეფო საქმეების გამო და საყოველთაოდ თბილისში დასახლება, ამიტომ მას მეფემ მშვენიერი ადგილები უბოძა და მასთან ფულიც გადასცა შენობის აღსაგებათ და ბაღების გასაკეთებლათ. ლუკამ თბილისში გააკეთა კარგი სახლი, გააშენა მშვენიერი ბაღები და თფილისში მიეცა ცხოვრებას. მეფის წინაშე ყოველს საქმეში ლუკა დიდს ნიჭიერებას იჩენდა. მეფემ იგი რამდენჯონმე ახალციხეშიაც გაგზავნა ფაშასთან მოციქულად. ფაშასთან ლუკა მეფის მინდობილებას დიდის ერთგულებით და პატივით ასრულებდა. ლუკამ ვექილ-ელჩობით და მოციქულობით საკმარისი ერთგულება დაიმსახურა მეფის წინაშე, უკანასკნელ მეფემ მას უჩიოა, რომ სამუდამოთ თფილისში დასახლებულიყოს და ცოლიც შეერთა. ლუკამ მეფის ბრძანება შეასრულა და მეუღლედ შეირთა თბილისის ქართველ-კათოლიკ-ახნაურის ნებიერიძის ქალი. ანა, ეს ქალი თბილისში გაზრდილი იყო. ამ გარდმოცემაში მოხსენებულის ცნობებიდან კარგად სჩანს, რომ ფირმანში მოხსენებულ ლუკა ისარლოვი სხვა უნდა იყოს და ეს ისარლოვი სულ სხვა დროისა; ლუკა ისარლოვი ჩვენ ამ ლუკას და მის ძმების პაპად მიგვაჩნია. ახალციხეში გარდასახლებას ძრიელ ერიდებოდა, როგორც ოსმალთს სამფლობელოში და ამიტომ იგი საყოველთაოდ თბილისში არჩევდა ცხოვრებას, რაღა ფიქრი უნდა, რომ სამცხე-საათაბაგელო ლუკაც თფილისში იცხოვრებდა, ქართველთ მეფის ქვეშევრდომობას მიიღებდა. ლუკას ასე დასახლება, მეფე ერეკლეს მიტომ ენატრებოდა, რადგანაც ლუკა ხურსეძის ბიძა ბასილა, იმ დროს, ახალციხეში „ციხის თავად“ ანუ „ისარლოვად“ იმყოფებოდა და ე. ი. ახალციხის ციხის კარის მცველად, მძლეთ ვისაც მეტად დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდა ახალციხის ფაშების წინაშე, გარდა ამისა რომ ლუკას ახალციხეში

დიდი გავლენიანი თანამდებობის ქმა ჰყვანდა, თვითონ ლუკა ისარლოვიც საუკეთესო, სანდრ ქართველი პირი იყო ქართველთ მეფისა და საქართველოსთვის.

მეფე მას იცნობდა, როგორც ქართველთათვის გულ-შემატკივარს პირს, საქართველოს მოყვარეს და სხვანაირ. ამის მაგალითები ლუკას არა ერთხელ დაუმტკიცებია მეფის წინაშე. ამიტომ მეფე ერეკლე თავისს სამეფო საჭირო საიდუმლო საქმეებსაც-კი ანდობდა, თან ავალებდა ქვეყნის საქმეში მონაწილეობის მიღებას. ლუკა ისარლოვი დიდი გულ-შემატკივარი იყო ქართველთ მეფობის და მიტომ იგი ყოველთვის მზურვალედ იღებდა მონაწილეობას ყველა საჭირო სამეფო საქმეში, ყველა დავლებაში იგი სრულს ქეშმარიტებას იჩენდა, უსამზღვრო სათნოებას, რაც მაშინ მრავალთ დიდებულთა წინაშე ერთობ იშვიათი იყო, დამცირებული. ამიტომ მეფემ იგრამდენ გზისმე ამგზავრა სპარსეთში შაჰის წინაშე ელჩათ, სადაც მას ერთ მგზავრობის დროს ბოლოც მოელო. ამის გარდაცვალების რიცხვი 1794 წ. უნდა ეკუთვნოდეს. რადგანც 1795 წლის შემდეგ, ლუკა ისარლოვის ხსენება თფილისში სულ აღარა სჩასს, თითქმის ისპობა საყოველთაოდ. ე. ი. სპარსეთში რჩება, იქვე კვდება. ამის ცხადი საბუთია ის გარემოებაც, რომ ლუკა ისარლოვისაგან დატოვებული ერთი ცნობა მხოლოდ 1794 წ. გვიჩვენებს, მის სიცოცხლის შემდეგი დროის ცნობა სპარსეთში უნდა ვეძიოთ, სადაც გარდაიცვალა კიდევ. ლუკას ჰყოლია ოთხი ვაჟიშვილი: გრიგორი, რომელიც ინდოეთში გარდასახლდა 1799 წ., ივანე, სტეფანე და პეტრე. ქალწ სამი: ბარბარე, მაია და ნათელა. მაია მეფისთვის მეუღლე, ნათელა ქართველ კათოლიკ აზნაურის, მეფე სოლომონის ნაზარის დათიაშვილის მეუღლე ქუთაისს. ბარბარე მეუღლე დინიბეგოვისა.

როგორი ჭკვიანი კაციც ლუკა ყოფილა, როგორც ამას ჰყვარებია თავის ერთი და მისი ბედნიერება, სწორეთ ისეთივე ყოფილან მისი შვილები, თუ კაცი და თუ ქალი, მაგალითებრ, ლუკა ისარლოვის ქალი ბარბარე ჭკვიანი მანდილოსანი ყოფილა, კარგად მომწრე ქართველთ მეფობისა და მასთან სამეფო

სახლშიაც იგი ხშირად დაიარებოდა ბატონის ქალებთან. ბარბარეს ბევრი რამ ძველებული ამბები ხსომებია, ნამეტურ ერეკლე მეფის შესახებ. 1840 წლებში, ამ ქალს თავისს ძმის წულისთვის აი რა საყურადღებო ამბავი უამბნია, რომელ ამბებიც სხვა ძველ მოხუცებულებსაც შეუმოწმებიათ და ქეშმარიტებათ უღვიარებიათ ამ ქალის ნაამბობი ცნობები.

იმ დროის ქართველ ქალთა ვითარების შესახებ უნდა ითქვას, რომ იგინი თავიანთ დროის კვალად იზრდებოდნენ ყოველი მათგანი იყო მწიგნობარ და მტრფობელ ქართველთ ცხოვრების, ნამეტურ ასეთ დარგით იყვნენ აღვსილნი ლუკა ისარლოვის ქალები, რომლის ერთმა, ანნამ შემდეგ დროს, შესამჩნევი სახელი და ღირსება დაიმკვიდრა.

„ლუკა ისარლოვი მეფე ერეკლესთან ძრიელ ხშირად დაიარებოდა, ხან მუდამ დღევ-კი, მეფესთან დიდათ დაახლოვებულ იყო, მეფეც დიდს პატივს ანიჭებდა. ერთხელ, ლუკა მეფის სახლში გაიხლათ და იქილამ შინ ძრიელ გაჯავრებული დაბრუნდა, ჩვენ, ქალებს, ყველას გვეწყინა და შევკრთით, მაგრამ მიზეზი ვერა გავიგეთ რა, მეორე დღეს-კი შევიტყვეთ, რომ ლუკა ძრიელ გაეჯავრებინა ოსეთა ყორღანოვს, დარეჯან დედოფლის მილახორს (Начальникъ конюшнй) მიზეზი გაჯავრებისა იყო შემდეგი: დარეჯან დედოფლის წინაშე მილახორი საკმარისად პატივცემულ იყო და მიღებული. ამ გარემოებით იგი დიდათ სარგებლობდა. შეუბრალებლად სჩაგრაავდა სხვა და სხვა თავადაზნაურის შვილებს. ქალაქის ხალხი ხომ ფეხ ქვეშ ჰყავდა გაქელილი. ყორღანოვის ასეთს საქციელს ლუკა ისარლოვი ვერ იტანდა. იმ დღეს, სამეფო სახლში, ლუკას და მილახორს ლაპარაკი მოსვლოდათ, მილახორს რაღაც უკადრისი სიტყვები დაეხარჯა, ამაზედ თურმე სასტიკათ შელაპარაკდენ, ლუკამ მილახორის უზრდებლობა და არა კადნიერი სიტყვები და საქციელი ვერ აიტანა, ამიტომ მილახორი ხმალში გაიწვია. ვერ გაბედა მილახორმა ხმალში გასვლა, ამის შემდეგ, ერთ დღეს, სამეფო სახლში, კიდევ შეხვდა მილახორს

ლუკა, იქ ლაპარაკი კვალად მოუხდათ, ლუკამ ლაპარაკი ვე-
ლარ აიტანა და მილახარს მრისხანებით შემდეგი სიტყვა
უთხრა“:

— „შენ გეუწყებოდეს, რომ ფრთხილად იყო, თორემ მე
არ შეგარჩენ, შეგანანებ. ახალციხილამ იანიჩრებს დავიბარებ,
შენის სახლიდამ ღამე ჩუმათ მოგიტაცვენ, ოსმალეთში გიკრავ
თავს და გაგყიდი, გეუხნები, რომ მისამარ ეს არ მიქმნია, შენ
შენს უზრდელს საქციელს და უსამართლობას სხვებთან თავი
გაანებე, თორემ ინანებ.

— ბარემ აქვე გავათავოდ შენი მუქარა თუ კაი დედის
შვილი ბძანდებით, მიუგო ყარლანაშვილმა.

— ძრიელ კარგი, ეხლავ გავათავოთ საქმე, მე შორს აღარ
წავალ, ხმალში გამობძანდი, კოკა წყალზედ უნდა გატყდეს,
გავათავოთ საქმე, სიტყვა სწორი, მართალი და ვაჟკაცური უნდა
იყოს. მრისხანეთ მიუგო ლუკამ.

მილახორი ძრიელ შეშინდა და უამისობა მისგან არც შეიძ-
ლებოდა, რადგანაც იმ დროს, ახალციხეში სცხოვრებდა, რო-
გორც ზემოთა ვსთქვით, ბასილა ისარლოგო, რომელიც იმ დრო-
საკი იანიჩრების უფროსად ითვლებოდა, ამ ბასილას იანიჩ-
რებზედ ისეთი გავლენა ჰქონდა, რომ როდესაც ბასილა ახალ-
ციხის ციხილამ გადმოღებოდა და იანიჩრებს დაუძახებდა და
ჰკითხავდა რამეს, იანიჩრები იმ წამშივე გაიკრძალებოდნენ მისს
წინ და სულ განაბულები უსმენდნენ მისს ბრძანებას. ყოველს
სიტყვას უტყუვრად ასრულებდნენ.

მისი ხმა ეხლაც-კი ყურებში მაქვს ცოცხლად, უთქვამს
ლუკას ისარლოვისთვის 1840 წელს, ერთ მოხუცებულს, ახალ-
ციხელ ქართველ კათოლიკე, სტეფანე იზმირილიანს.

„ბასილა ჩვენი აღაც იყო და ფაშაკაო“.

ამავე მოხუცებულს კარგად უამზნია მისთვისვე ისარლო-
ვების საგვარეულო ზარზმის ტაძრის გარემოება, ახალციხის
ციხის ამბავი და სხვა, გარდა ამის უსაყვედურნია ლ. ისარ-
ლოვისთვის, რომ თქვენ სამშობლო მხარეს და საგვარეულო
ზარზმის ტაძარს რათ ივიწყებთო. ამ მოხუცებულს კარგად ხსო-

ვნებია ბასილა ისარლოვი, რომელიც XVIII საუკუნის ნახევრის შემდეგაც ახალციხეში ისარლათ ყოფილა და რომელ ისარლო ბასილას ცნობა მთელს ქართლს და კახეთშიაც კარგად სცოდნიათ. ბასილა ყოველთვის დიდს დახმარებას აძლევდა ქართლ-კახეთის მეფეს და იმერეთისას, ოსმალოს ყველა საჭირო ცნობებს საიდუმლოთ ატყობინებდა, უნდა ითქვას, რომ ეს გარემოებაც არ ავიწყდებოდა მილახორს და მიტომაც. იყო იგი შიშში ჩავარდნილი.

ლუკას და მილახორის ამბები დედოფალმა კარგად იცოდა. მეფე ერეკლეს დაავალა, რომ ლუკა ისარლოვი და—მილახორი ეგები მოარიგოვო, შერიგდნენო. მეფემ დედოფლის სასიამოვნოდ ლუკა ისარლოვს მილახორთან შერიგება სთხოვა, ლუკამ მეფის ბრძანება და დავალება სიამოვნებით მოისმინა და მოახსენა. — დიდის სიამოვნებით, მეფეო, მე, თქვენს ბრძანებას შევასრულებ, მხოლოდ იმ პირობით, რომ მილახორმა თავის უზრუნველობაზედ ხელი აიღოს, თავი გაანებოს, სხვებს უზრუნველად ნუ ექცევა, მასთან ბოდიშიც მოიხადოს და პირობაც დადოს, რომ დღეის შემდეგ სხვა დარბაისელთა კაცთა დევნას და შეურაცხყოფას თავს გაანებებს, მაშინ მე მზათ გახლავართ თქვენი ბრძანება შევასრულო, თუ არა და მე ეგ ხმალში გამოვიხმე თუ კაცი გახლავსთ, გამოვიდეს.

მეფემ ყორღანაშვილი დაიბარა, ყოველივე უბრძანა.

ლუკა ისარლოვი თანახმა არის შევირიდეს, მხოლოდ იმ პირობით, თუ დღეის შემდეგ, შენ უკეთ მოიქცევი, მასთან ბოდიშსაც მოიხდი, თუ არა და იგი არ მოგეშვება, როცა იქმნება და სადაც იქმნება ხმალში გაგიწვევს. სამაგიეროს გარდგიხდის, არ ვიცი ის რათ გებრძვის ასე, ხმალში რად გიწვევს. ისევ მორიგება და ბოდიში გირჩევნიან მოიხადო. უბრძანა მეფემ.

ყორღანოვმა თანხმობა განაცხადა.

ბოდიშს მოვიხდიო, მალე ლუკა ისარლოვიც გაიხლა სამეფო სახლში. ყორღანოვმა ბოდიში მოიხადა, მეფემ მილახორი და ლუკა ისარლოვი დედოფალთან წაიყვანა და მოახსენა:

ლ. ისარლოვი და მილახორი შევარიგე.

ერთის მხრით მეფე ერეკლეს ლ. ისარლოვის ასეთი სი-
სასტიკე ძრვილად მოსწონდა და მილახორს ამტყუნებდა, რად-
განაც მეფეს ამის ჯავრიც სჭირდა. მეფემ ლ. ისარლოვის მრის-
ხანებაში სრული სიამოვნება ნახა. ვაი ჩვენი ბრალიც ის კაცი,
ვინც ავღანისტანს და ინდოსტანს შაჰნადირის ლაშქრის მთავარ
სარდლად იმყოფებოდა, ვისაც ვერაფერ იმორჩილებდა, ის და-
მორჩილა ადვილად მხოლოდ მოხუცების უამბა.

ლუკა ისარლოვმა მილახორს აპატივა, შეურიგდა, ამიტომ
ეს დედოფალს ძრვილ უსიამოვნა და ნიშნად სიამოვნების ლ.
ისარლოვს და მისს მეუღლეს დიდს პატივს აგებდა, ყოველთვის
ეხმარებოდა, ლუკას მეუღლე ანნას.

მეფე ერეკლემ 1786 და 1793 წლებში, როგორც ზემო-
თაც ვსთქვით, ლუკა ისარლოვი მესამედ სპარსეთში გაგზავნა,
შაჰთან ელჩათ. შაჰთან დიდი ძალი საჩუქრები გაატანა, ლუ-
კამ სპარსეთში თან გაიყოლა თავის პატარა შვილი გრიგოლიც,
თეირანში ჩავიდა, შაჰი ნახა და საჩუქრები მისცა. იქ ყოფნის
დროს, ლუკა ისარლოვი ავად გახდა და თეირანში გარდაიცვალა.
თეირანიდან მარტოდ გრიგოლ ისარლოვი დაბრუნდა საქათ-
ველოში მეფე ერეკლე ძრვილ შეწუხდა ლუკა ისარლოვის
გარდაცვალების გამო. ლუკას მეუღლეს ამიტომ დიდი პატივი
და დახმარება უბოძა, ასეთივე პატივით ეხმარებოდა ლუკას
სახლობას დარეჯან დედოფალი, მეფე ერეკლეს სიკვდილის
შემდეგ, დარეჯან დედოფალი მფარველობდა, რადგანაც დედო-
ფალმა კარგად იცოდა, რომ ლუკა ისარლოვი მეფე ერეკლეს
ერთგული მსახური იყო. მას ერთგულ სამსახურის-გულისთვის
თეირანში გარდაიცვალა.

ლუკას მეუღლეს ანნას თავის შვილებით მასლები ახალ-
ციხეში იხმობდნენ საცხოვრებლად. ახალციხეში გარდასასლე-
ბას იმერეთში მყოფი სიძეც ითხოვდა, მაგრამ ეს ქალი თბი-
ლისს ვერ შორდებოდა, ახალციხეში უძნელდებოდა გარდა-
სახლება, ოსმალთა ჩვეულებას ვერ ეთვისებოდა, იქ ქართველ

ქალები ოსმალურად პირ-დაფარულნი დადიოდნენ. მეტი რაგზა ჰქონდა, თბილისში დარჩა და სცხოვრებდა. უკანასკნელ 1795 წ. შემთხვევამ იგი სასტიკათ შეაშინეს, მიტომ გზა მონახა, ურები დაიჭირა და ახალციხეს გაემგზავრა, იქ გარდასახლდა თავის წვრილი შვილებით, იმ დროს, ქუთაისში, მეფე სოლომონის კარზედ მსახურებდა ნაზირათ ქართველ კათოლიკე ცნობილი აზნაური დათიაშვილი, რომელსაც ჰყვანდა ცოლად ამის ქალი (ნათელა) ნატალია, ანამ ახალციხიდან მალე მოახერხა და ქუთაისს გარდასახლდა თავის სიძესთან. ამ ქალის გარდასახლების ამბავი სოლომონ მეფესაც ეუწყა, სოლომონმა გარდასახლებულთ დიდი პატივი აგო, იცოდა მათი ვითარება, ამიტომ დაუნიშნა ულუფა და მისს გარდა ანნას პატარა ყმაწვილებსაც ძრეელ ხშირად ინახულებდა. ანა თავის შვილებით თითქმის ყოველს კვირას დაიარებოდა სამეფო სახლში, სასახლეში ყველა პატივით ეპყრობოდა, თვით დედოფალი მარიამიც: მეუღლე სოლომონ მეფისა ისეთი პატივისმცემელი გახლდათ ანნასი, რომ იგი ყოველთვის საიდუმლოებასაც კი გაანდობდა. თვით ანნაც ჰკვიანი დედაკაცი ყოფილა და მასთან ექიმობის მცოდნეც. იყო დიდი გულ შემატკივარი იმერთის მეფის და დედოფლის და მართალი მტრფობელი იმერთ დამოუკიდებელის ცხოვრებისა.

დედოფალი უშვილო იყო და ანნას საიდუმლოდ გაეცნო, იქმნება ქუთაისს, თქვენმა პატრებმა, ან სხვა პირებმა უშვილობის წამალი იცოდნენო, ეგები მეშველოს რამე, ვიწამლო და შვილი მომეცესო. ეს ამბავი ანამ, რასაკვირველია, საიდუმლოდ შეინახა მათ სიცოცხლემდე, ზომებიც იხმარა, მაგრამ მკურნალობით კი ვერა უშველა რა.

მეფე სოლომონს ანნას პატარა შვილები ისე უყვარდა თურმე, რომ ერთს ყმაწვილს სტეფანეს, ყოველთვის ასე უწოდებდა:

— „ჩემი ჰატარა სტეფანე, ჩემი ჰატარა ისარჯი“.

ერთხელ მეფე აჯამეთის ტყეში ნადირობდა, იქ მათ მოართვეს ერთი მშვენიერი კალათა, კარგის ნუბგარის ხილით სავსე.

მეტემ რამდენიმე ცალი აიღო და დანარჩენი თანამხლებელთ
გარდასცა და უბრძანა:

„ეს შემიწახეთ ჩემი ჰატარა სტეფანესთვის; რადგანაც ამას ეს
ძრეულ უყვარს“.

მარლაცა და მეტემ შინ მისვლის შემდეგ, ხსენებული კა-
ლათა პატარა სტეფანეს გაუგზავნა. აი ასე პატივს სცემდა სო-
ლომონ მეფე ისარლოვის ოჯახს. ესენი ქუთაისში სრულს ბედ-
ნიერებაში იყვნენ. უკანასკნელ ანნამ, როგორც თბილისელმა
ქალმა განიძრახა თბილისში გარდასახლება და თავისს საკუთა-
რის დაქცეულის სახლ-კარის განახლება. მეფე სოლომონმა ამ
ქალს ქუთაისს დარჩენა სთხოვა, მაგრამ მან ნატვრა განუცხა-
და მეფეს, რომ 1795 წ. შემთხვევისაგან თბილისის მამულები
სულ დაშექცა და მიტომ გიხსლებით, რომ დაქცეული სახლ-
კარი აღვადგინოვო.

მეტემ ნება დართო, საგზაო საგძალი მისცა, თან კაცები
დაუნიშნა, რომელთაც უნდა ჩაეყვანათ თბილისში. 1796 წ.,
ანნა უკვე დასახლდა თბილისში და მალე თავის დაქცეულ
სახლ კარის შენებაც დაიწყო. მეფე ერეკლე ცოცხალი იყო ამ
დროს, ამას გაახსენდა ლ. ისარლოვის ამაგი და მისი სიკვდილი
სპარსეთში და მიტომ ქვრივს კაი დახმარებაც მისცა, ასევე
მფარველობდა დარეჯან დედოფალი და ყოველნაირს დახმარე-
ბას უჩენდა. ოჯახი როგორც იქმნა მოაწყეს. მცირე ხნის შემ-
დეგ მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, ამის შემდეგ ლ. ისარლოვის
ოჯახის ცხოვრების სურათიც შეიცვალა. გიორგი მეფე თავისს
დედინაცვლის ჯავრით ისარლოვის ოჯახს გადაეკიდა და დევნა
დაუწყო. ამაზედ დარეჯანსა და გიორგის უსიამოვნებაც მოუბ-
დათ. ერთ დღეს გიორგი მეფემ ლ. ისარლოვის ქვრივი და
მისი ვაჟი გრიგოლი დაიბარა და შემდეგი გარდასცა:

— როცა ლუკა ისარლოვი სპარსეთში წავიდა, მაშინ ეს
გრიგოლიც თან წაიყვანა. მეტემ შაჰთან დიდი საჩუქრები გაატანა,
ლუკა იქ მოკვდა, თბილისში ველარ დაბრუნდა, აქ მარტოდ-
გრიგოლი მოვიდა. იმ საჩუქრების ანგარიშის საქმე მე არ ვიცი,

ამიტომ გთხოვთ ანგარიშის მოცემას, თორემ ყოველივეს გადაგახდევინებთ, წაგართმევთ ყველა სარჩო-საბადელს.

ისარლოვის სახლობა ამაზედ გაჰკვირდა და ნამეტურ გრიგოლი. ანნამ მიუგო:

— ჩემი ქმარი სამეფო სამსახურისთვის თეირანში გარდაიქცვალა, ის აქ არ მოვიდა, მართო გრიგოლი მოვიდა, მეფე ერეკლემ ჩემი ქმრის სიკვდილი მწუხარებით მოისმინა. სამძიმარი გვითხრა, მის გარდა წყალობაც მოგვცა, შემდეგაც არ მოუკლია თავის უხვი მფარველობა, თუ რამ ანგარიში იყო გასასწორებელი და საჭირო, იმას ის მოგვთხოვდა. მეფე ერეკლე გარდაიქცვალა და აბა ჩვენ რა მოგახსენოთ, რა ანგარიში მოგცეთ, რა პასუხი უნდა გავოთ, როცა ამის შესახებ, ჩვენ არც არაფერი ვიცით.

მეფემ არ შეისმინა ამ ქვრივის პასუხი და მიუგო.

— ჩემი საქმე არ არის, მე ყველაფერს გადაგახდევინებთ, გეუწყებოდეთ, ასეა ჩემი ბრძანება. გაიგეთ და შეიტყეთ, ანგარიში წარმოადგინეთ.

მართლაცა და ამის შემდეგ გიორგი მეფემ ამ ოჯახს დევნა დაუწყო, ბოლოს მამულებიც კი წაართო, უკანასკნელ საქმე ისე მოეწყო, რომ ახალგაზრდა გიგო დააპატიმრა და მისს დედასაც სასტიკათ სდევნიდა. ეს ამბავი ბევრს წარჩინებულს პირს ეწყინა, მაგრამ მასთან ვინ რას გააწყობდა, არაფერს.

როგორც ვიცით, გიორგი მეფე დიდი ღვთის მოყვარე კაცი იყო, იგი დიდი სიბრალულის მექონე იყო. სიბარძლე ძრიელ უყვარდა, ფული და ოქრო ისე სძულდა, რომ ფულს მინამ კვერცხის საპნიით კარგად არ გარეცხავდენ, მინამდის იგი ხელში ფულს არ აიღებდა, რადგანაც ფული მიჰჩნდა. ცოდვის ნიშნად, იტყოდა ხოლმე, რომ სულ ფულისთვის ხდებოა, კაცის კვლა, ღალატი ქვეყნისა, გმობა ღვთისა და სხვაც ასეთნი ამ გგარნი და ნუ თუ ასეთი ჰაზრის მეფე ისარლოვის მეუღლეს ისე უდიერად მოექცეოდა და დაარბევდა, არა გვგგონია: ეს ამბები მოგონებულთა მტრობით ქვეყნის ამრევთაჲან. გიორგი მეფე მართალია არ იყო დიდი ქვეყანი მეფე, მაგრამ

ვერც იმას ვიტყვით, რომ ეს ღვთის მოსაზრ კაცი თავის ქვე-
შევრდომების ანიაგებას სჩადიოდა და ისიც ნამსახური კაცის
მეუღლის, რომელთაც მეფე ერეკლეს კარზედაც ემსახურნათ,
ეს სულ სხვა და სხვა მტრების წყალობა უნდა გახლდესთ, და
მართლაც მეფე გიორგი თუ რამე უდიერობას ჩაიდენდა ისარ-
ლოვის ქვრივის წინაშე, ეს იქმნებოდა სხვების ბრალი და მი-
ზეზები. ამიტომ გიორგი მეფის უდიერობა არ არის შესაწყნარი-
სი. იგი თავის სამეფოში უდიერად არავის ეპყრობოდა, მისი
სახლის კარი ყველასთვის ღია იყო, მისი ნახვა ყოველ დღე
შეეძლოთ თვით გლეხ კაცებს; ამის მაგალითს ამტკიცებს არა
ერთი სიგელ-გუჯარი და მომხდარი საქმეები, ნამეტურ კახელთა
ყმა გლეხის საჩივარი. თავის მებატონე ანდრონიკაშვილზედ
მეფემ მოურავს ასე მღწერა: უთხარ მაგ ვაებატონს, რომ ამ
გლეხის დევნას თავი გაანებოს, თორემ ამოვალ მანდ და დე-
დამიწის პირიღამ ავგვიო“. განა შესაძლებელია ასეთი პირის
უდიერობის დაწამება? ეს სულ სხვების ენით არის მოხერხე-
ბული. სულ მეფის ეჭვიანობა გახლავსთ და ქორები.

ამ დროს, თბილისში, ჩამოვიდა ახალ-ციხის ფაშისაგან გა-
მოგზავნილი მოციქულად მუთი ბეგი და თან წერილი მოუტანა
ფაშის. ფაშა მეფე გიორგის წერილს სწერდა და ატყობინებდა
ზოგიერთ თავად-აზნაურთა გვარსა და სახელებს, რომ ეგენი
მიწვევენ მე, რომ ოსმალთს ჯარათ ქართლის გზით თბილისში
შემოვიდე და ავიღოვო, ამისთვის ეგენი დახმარებასაც მპირდე-
ბიანო. მეფემ შეისმინა წერილის ცნობა და მუთი ბეგის სიტყვა
და მაშინათვე აღნიშნული პირები დააპატიმრა და დასაჯა. ეს
ფაქტი მართალია, ქართველთ ძრიელ სძულდათ მეფე გიორგი
და მისს ტახტიღამ ჩამოგდებან და განთავისუფლებას დიდათ
ნატრობდნენ. მუთი-ბეგი თბილისში, მეფე გიორგის კარზედ
დარჩა რამდენსამე ხანს. ამ ბეგს მიმართა ისარლოვის ქვრივმა
ანნამ, მეფე გიორგის დევნა აუწყა და თან დახმარება მოსთ-
ხოვა. მუთი-ბეგი ამ ქალს კარგად იცნობდა და თან ბასილა
ისარლის საქმეებიც იცოდა, ამიტომ მუთი ბეგმა მეფე გიორგის
ამ ქალის და მისს შვილების თავსუფლება სთხოვა. ბეგმა აუწ-

ყა მეფეს, რომ ეს პირნი ოსმალს ქვეშევრდომად ითვლებიან და ამათი შეწუხება რომ ახალ ოსმალეთის მთავრობამ ზაიგოს, ეს დიდათ ეწყინებათო. მეფე გიორგიმ მუთი ბეგის სიტყვა შეისმინა, გრიგოლი პატიმრობიდან გაანთავისუფლა და მისს დედას დევნასაც თავი ანება.

ეს ქალი თავის შვილებით თბილისში აღარ დარჩა, მუთი ბეგმა მთავრელობა გაუწია და თბილისიდან ახალციხეში გაგზავნა, თან სელიმ-ფაშასთან წერილი გაატანა და აცნობა ვიორგი მეფისგან მათი დევნა და შეწუხება. ესენი ჩვიდნენ ახალციხეში, ფაშას გარდასცეს წერილი და თან თავიანთ მდგომარეობაც აუწყეს. ფაშა დახმარებას დაჰპირდა, რომ მთავრელობას აღმოგიჩინებდა და მეფე გიორგის ვსთხოვ, რომ ყოველივე წანართმევე დაგიბრუნდესთო. ესენი დაიმედდნენ. ახალციხეში დასახლდნენ. ბასილა ხურსიძესთან, რომელიც იმ დროს, „ციხის თავად“ იყო, ანუ „ისრაჯათ“ იმყოფებოდა.

ბასილა უძევო იყო და მასთან ხნიერი, აზის სიკვდილის შემდეგ „ისრაჯათ“ უნდა გადასულიყოს მის ძმის ლუკას პირველ შვილზე—გრიგოლზედ. ბასილამ უთხრა გრიგოლს: რომ კანონით ისარლობა შენ გეკუთვნის ჩემის სიკვდილის შემდეგო. ბასილ ისარლიმ თავის ძმის წულოები ახალციხის ფაშას კარგად გააცნო. ისარლოვებს გააცნო აგრეთვე იენგიჩბების საქმე, ისარლის თანამდებობა და სხვაც ბევრი რომ საქირო გარემოებანი, რაც-კი ამათ მომავალში მოუწოდებოდათ ოსმალთა სამსახურში. ლუკას მეუღლეს ახალციხეში ცხოვრება კიდევ გაუძნელდა, ვერ ეხერხებოდა, ოსმალური, ანუ თათრული წესჩვეულება ძრიელსძულდა და ამიტომ მკირე ხნის შემდეგ 1799 წ. ისურვა ქუთაისში კვალად გარდასახლება. ბასილა არ უშვებდა თავისს რძალს, მაგრამ მარც იმეცადინა და ფაშისაგან დროებითი ნება მიიღო. იქ, ჩემი ქალის სანახავად მივალთო, ფაშამ ნება მისცა და ქუთაისში გაისტუმრეს, თან კაცებიც გააყოლეს. ამ ქალმა აუწყა ფაშას და ბასილას, რომ მე თბილისში არ წავალთო, თორემ გიორგი მეფე დიდს ხარჯს მომცემს და დამსჯისო.

ისარლოვის სახლობა გადავიდა ქუთაისს და დასახლდნენ თავის სიძე, მეფე სოლომონ მეორის ნაზირს დათიაშვილთან. მეფე სოლომონს აცნობა დათიაშვილმა თავის სიძედრის კვალად ქუთაისში მისვლა, მეფეს ესიამოვნა და წყალობა აუღო, რადგანაც მეფეს დათიაშვილი ისე უყვარდა, რომ როცა-კი მეფე დაწვებოდა და დაიძინებდა, მაშინ მეფეს თავით დათიაშვილი უნდა სჯდომოდა მღვიძარე, სხვა ვერავის ენდობოდა. ასეთი ნდობა ჰქონია სოლომონ მეფეს იმ დროის ქუთაისის ქართველ-კათოლიკობის. აქ ხსენებულ ქართველ კათოლიკ-მეფის ნაზირს დათიაშვილს ხალხი „ჯეკი ნახისაც“ ეძახდნენ, როგორც კარგს, მოხერხებულ, დამკერ-მღევნელი ლეკებისა. ისარლოვის ქვრივის ქუთაისში მისვლის და დასახლების მცირე ხნის შემდეგ, სოლომონ მეფესთან თბილისიდან სამეფო საქმეების გამო ამოვიდა გიორგი მეფისაგან გამოგზავნილი სარდალი დიმიტრი ორბელიანი, დიმიტრი ორბელიანი ქუთაისში რამდენსამე ხანს დაშთა და ამ ხნის განმავლობაში მან ცნობა შეიტყო, რომ ლუკა ისარლოვის მეუღლე ქუთაისშიაო. ეს ქალი ნახა, ესაუბრა და შემდეგ უთხრა—მეფე გიორგი ძრიელ სწუხს მაზედ, რომ მან უმიზეზოთ დაგსაჯათ თქვენ, შემდეგ ყოველივე შეიტყო და დღეს დიდად სწუხს, თქვენ თუ თბილისში დაბრუნდებით და თქვენს სახლ-კარს მოუვლით, ის დიდს დახმარებას მოგცემთ, მამულებს დაგიბრუნებთ, თქვენი მომხრე იქნება. ამის სიტყვას მე თვით მოგცემთ, ოღონდ გაბედეთ და თქვენს მამულებზედ დაბრუნდით, თბილისს იცხოვრეთ. ეს სულ სხვების ბრალია. მართლაც და რაღა ფიქრი უნდა, რომ სხვების ბრალი უნდა ყოფილიყოს.

ისარლოვის მეუღლე უარს ეუბნებოდა ასე:

— ვერ წამოვალ, მეფე გიორგის სასჯელის მეშინიან, ის ჩვენ გვემტრობს. არ შემიძლიან, ვერც გამიგია მისი მტრობის მიზეზები რა არის? თვითონ ქრისტე მოსილი მეფე ბძანდებდა და ნეტა ვინ აღელვებდა მას ჩვენზედ? დ. ორბელიანმა აუწყა ბევრ ნაირი დაპირება, მისცა იმედი თავისუფლად ცხოვრების და მამულების დაბრუნების. შემდეგ უთხრა: მე ძრიელ მწყინს,

რომ მეფე ერეკლეს მსახურ ლუკა ისარლოვის მეუღლე და შვილები სხვათა მეფის კარზედ აყვნენ და არა სამშობლო ქალაქსა და მეფის წინაშეო. თქვენ დაბრუნდით თბილისში და მე ვარ თქვენი თავდები, რომ მეფის წინაშე პატივით იქმნებით მიღებულნი და დაჯილდოვებულნი, მისი წყალობა და მთარველობა არ მოგაკლდებათო.

დიდათ სცდებოდა თ. დ. ორბელიანი, რომ იმერეთის სამეფოს ქართლ-კახეთის სამეფოსთან უცხოედ სთვლიდა. განა ქართლ-კახეთის სამეფოსაკან იმერეთ უცხოების რა ეცხო გარს, არაფერი, უცხონი იყვნენ თვით ქართლ-კახელნი და სამეფოს მოწინავე პირნი, რადგანიც აღრიდგანვე უარი ჰყვეს იმერთ მუდარება ერთობისათვის-გაერთიანებისათვის. აი ასე ესმოდათ ჩვენთ წინაპრებთ ურთიერთის მნიშვნელობა და ვინაობის ცოდნა, რომ ქართლის მეფის მოციქული იმერეთას სამეფოს ქართლისაგან უცხო სამეფოდ აღიარებდა. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ დიმი. ორბელიანი თავის დროის კვალად წარჩინებული ოჯახის შვილათ ითვლებოდა, მწიგნობარ კაცად. იგი მამა იყო პოეტის გრიგოლ ორბელიანისა. წარმოიდგინეთ, როცა მწიგნობარ პირნიც კი უკანასკნელ დროს საქართველოს ისტორიის ცოდნით ასე დაბნელებულნი იყვნეს, რომ ქართლი-იმერეთისაგან ვეღარ გაერჩიათ, გიორგი მეფეს რაღას ვამტყუნებთ, აქ არც ერეკლეა დამნაშავე და არც გიორგი, სულ ასეთი გმირები გახლავნ დამნაშავენი და საქმის ამრეგ-დამრეგნი. ეს რომ ცხადია და ჭეშმარიტი ამას. ცხადათ ამტკიცებს თვით მათი დღეინდელი მდგომარეობა, მთელს საქართველოს თავად-ახნაურის შვალეებში ერთმა არ იცის საქართველოს ისტორია? ესენი ამის ცოდნას არც საჭიროებენ. პ. იოსელიანმა ერთხელ სამართლიერად სთქვა შემდეგი: აღრიდგანვე ერთობა დაკარგულ გვარის შვილები ვეღარ მოდიოდნენ თვის ცნობასა და ცნობიერებაზეო. ერთობის დამკარგველი ძალა გახდა მათ ცნებერების გამათახსირებლათაცაო. ამიტომ ამაო იყო ს. ლეონიძის ლაღადება ქართლ-კახეთ-იმერთა დაკავშირებაზეო. ჭეშმარიტად რომ ეს ასე გახლავთ, დღეს და ჩვენი ცნებერების

შემეცნება მოსპობილია თვით უპირველეს გვარის სახლის შვილებში.

ისარლოვის ქვრივმა ირწმუნა, ხოლო თბილისში გარდასახლებას-კი ეერ ბედავდა, თუმცა მას თბილისში კაი მამულ-დედული ჰქონდა და ამ მამულ-დედულისთვის გულიც უთანადრებოდა, რადგანაც ყოველივე მეფე გიორგისაგან წაერთვა და გაოხრებას იყო მიცემული. დიმიტრი ორბელიანი ქუთაისიდან თბილისში დაბრუნდა, მეფე გიორგის აუწყა სოლომონის ცნობები, თან უამბო, რომ შენგან უბრალოდ დასჯილთ ისარლოვის სახლობაც ქუთაისს სცხოვრობსო. გარდა ამის დაუმატა თურმე მანვე:

— თქვენ თუ ასეთ პატიოსან პირებს თქვენის სამეფოდამ ასე დევნას და გაძევებას დაუწყეთ, მაშინ თქვენს სამეფოში, ქვეყნის გამცემთა და ორგულთა მეტი სჯვა არავინ დარჩებაო.

მეფე გიორგი შეწუნდა, იმერეთში, ისარლოვის ქვრივს მოციქულად დუმბაძე გაუგზავნა და თბილისში დაბრუნებას თხოვა, შეჰპირდა, რომ ყოველივეს დაგიბრუნებ და პატივს გცემო, ამ დაპირებამ ისარლოვის ქვრივი დაიმედეს, თვით ამ ქალსაც ძრიელ უნდოდა თბილისში გადასვლა და თავის მამულების მოვლა. სოლომონ მეფეს აუწყა თავისი წადილი, თბილისში მინდა დაბრუნებაო, სოლომონ მეფემ უბრძანა:

— მე, აქ ერთს სოფელს გიბოძებ და შენის შვილებით აქ დარჩი და იცხოვრეთო, მაგრამ ისარლოვისამ არ ქმნა, მუდარებით ავალებდა მეფეს, რომ ნება მიბოძეთ თბილისში წასვლისაო.

მეფემ აუსრულა თხოვნა, მისცა საგძალი, თან გააყოლა რამდენიმე კაცი და ასე და ამ გვარად ისარლოვის ქვრივი ანა თავის შვილებით თბილისში ჩავიდა. მეფე გიორგიმ მართლაცადა პიტივიჲ მიიღო. ყოველივე წართმეული მამულები დაუბრუნა, ამას გარდა საჩუქრებიც მისცა. ესენი მიეცნენ თბილისში ცხოვრებას და მოშენებას. რამდენიმე ხნის შემდეგ ვილაცამ ბოროტებით მეფე გიორგისთან გრიგოლ ხურსიძე დააბეჭდა, რომ თბილისიდან გაქცევას აპირებსო.

გიორგი მეფეს ძრიელ სწყენოდა და ამიტომ გრიგოლ ხურსიძე დაიბარა და სტუქსა ასე:

— შენ კიდევ არ სდგები აქ, შენს მამულზედ, თურმე სხვა გან აპირებ გარდასვლას, როგორ იქმნება, რასა ჰკავს ესა?!

— არა, ბატონო მეფეო, მე არსად გიახლებით, მიუგო გრიგოლ ხურსიძემ.

— სტყუი, როგორ არა, ვიცი ყველაფერი კარგად, მიუგო მრისხანებით გიორგი მეფემ.

— არა ბატონო, მეფეო, ტყუილი მოუხსენებიათ თქვენის უმაღლესობისთვის.

— თუ ტყუილია, მაშინ რას გეტყვით: აქ თბილისში ცოლი შეირთე და მაშინ ვირწმუნებ, რომ ტყუილია, თუ არა და მე ვერას ვირწმუნებ, ვიდრე ცოლს არ შეირთავ, იცოდე, მინამ მუხლებში ხუნდებს გაგიყრი და აქედამ არსად გაგიშვებ.

გრიგოლ ხურსიძემ მეფეს თანხმობა განუცხადა, ხოლო მცირე ხანს დაცდა სთხოვა. მეფემ არ აცალა და უბძანა ასე:

— არ შეიძლება, ეხლავ უნდა დაინიშნო.

იმ დროს, იქ იმყოფებოდა მეფის ეჭიმ იოსებ ყარაევი. ყარაევს ქალი ჰყოლია დასანიშნი, საქმე ისე მოწყობილა, რომ მეფეს გრიგოლისთვის ყარაევის ქალზე ეკატერინეს დანიშვნა უბრძანებია, ამ დროს პატრიც იქ ყოფილა, გიგოს თანხმობა მოუხსენებია, პატრსაც მალე ნიშანიც უკურთხებია, ნიშნის კურთხევის შემდეგ მეფეს უბრძანებია:

ეხლაკი მჯერა, რომ თქვენ თბილისიდან ადარსად წახვალთ, რადგანაც ცოლი გყავსთ აქა, თორემ უამისოთ არსად გაგიშვებდი, ბორკილს შეგიყრიდი და ისე დაგტოვებდი დრომდე.

დანიშვნის შემდეგ მეფე გიორგიმ გრიგოლს მიულოცა, ძღვენიც უბოძა. გრიგოლმაც სალამი და პატივი გადაუხადა. მეფე გიორგის საქციელის შესახებ ასახსნელად ჩვენ დაურთავთ შემდეგს: XVIII საუკუნის ნახევარს, საქართველოს სამეფო გამგეობამ დაადგინა ასეთი წესები: საქართველოს ვაჭრებს საქართველოდამ ევროპის ქალაქებში სავაჭროდ წასვლის ნება

მხოლოდ მაშინ ეძლეოდათ, როცა იგინი საქართველოში ცოლს შეერთავდნენ და სახლობას. აქ დასტოვებდნენ, ასევე იყო იმ თავად-აზნაურის შეილებზედ, რომელნიც ევროპაში მიდიოდნენ. ეს გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ ევროპიდან ხშირად საქართველოდამ წასულნი შინ აღარ ბრუნდებოდნენ. აღმოსავლეთის ქვეყნებში-კი ნებას აძლევდნენ მგზავრობისას უცოლოებსაც. ამის შესახებ 1770 წლებში, საქართველოდამ ერთი რუსის აფიცერი პეტროვი და შემდეგ ივანოვიც სწერდა და ატყობინებდა რუსეთის მთავრობას. ამის ცნობები მოიპოვება 1850 წლების გაზ. „კავკაზში“ და ბუტკოვის წიგნებშიაც, დანიშნული გრიგოლ ხურსიძე რაღაც ვერ მოეწყო თავის საცოლოს სახლობას, მათ ვერ შეეთვისა, ასე რომ განიძრახა თავის დანებება და ეს მოახერხა კიდევ. მინამ ჯვარს დაიწერდა, მეფე გიორგის ნება სთხოვა ახალციხეში გამგზავრების, ნება რთვა მალე აიღო და დროებით გაემგზავრა ახალციხეში. იქ რამდენსამე ხანს დაშთა.

ახალციხიდან სპარსეთში წასულა და სპარსეთიდან ინდოეთში გადასულა, ქ. ქალკუტას. იქ დასახლდა და ვაჭრობა დაუწყო, ვაჭრობით მას დიდი შეძლებაც შეუძენია, შემდეგ ცოლიც შეურთავს, ინდოელი ქალი, არა ქრისტიანი, სახელდობრ მაისა. ამ ქალისაგან მას სამი შვილი ჰყოლია, ვაჟები: ლუკა და სტეფანე და ქალი ელისაბედი. მაშინ საქართველოს და სპარსეთს შორის წერილების გზავნა ერთობ ძნელი ყოფილა. გრიგოლის ინდოეთში გადასვლის შემდეგ, საქართველოში მის ნათესავებთან მხოლოდ ორს წერილს მოუღწევია. ერთის წერილით ეს იწერებოდა საქართველოს შესახებ და კითხულობდა, რომ მეფე გიორგი ცოცხალია კიდევ თუ არაო? საქართველოში დაბრუნება მინდა, მაგრამ თან მაგ მეფის მეშინიან, ვაი თუ კიდევ ცოცხალია და მე რომ მოვიდე, იქნება უარესად დამსაჯოსო, რადგანაც ოსტატურად მეფე მეც მოვატყუვე და ახალციხის მაგიერ ინდოსტან წამოვედიო. მეორე ამის წერილი საქართველოში მოსვლიათ 1824. წ, ამ წერილში იგი იწერებოდა თავის ამბებს და სხვათა შორის იმ

სამწუხარო გარემოებასაც, რომ მე, აქ, ინდოეთში, ქართული ენა მავიწყდებოდა და ამახედ დიდათ ვსწუხარო, დიდათაო. საქართველოში დაბრუნება მინდა, მაგრამ ვერ მომიხერხებიაო. ინდოეთში დაშთენილა და 1829 წ. გარდაცვლილა პილანგის კუნძულზედ, რომელ კუნძულსაც ინგლისურად პრინვალისკი ეწოდება.

გრიგოლ ხურციძეს იქ დიდი შემოღება დარჩენილა, თითქმის შილიონებო. რამდენიმე ფულის ნაწილი ინგლისის ერთს ბანკში შეუტანია შესანახად, ვიდრე მისს მეგვარეები გამოჩნდებოდა საქართველოდამ და მოითხოვენო. ამ კაცის შეძლების შესახებ 1894 წ. თბილისის რუსულს და ქართულს გაზეთებშიაც სწერეს და სთქვეს, რომ ერთს ინგლისის ბანკში ისარლოვებისაგან დიდი ძალი ფულია დატოვებული მათ მემკვიდრეთათვისო, მაგრამ ცნობები ვერ შეიკრიბა აღსავსეობით და საქმე დარჩა გაურკვეველად და გაურჩევლად. დღეს გრიგოლ ხურციძის სახლობის ცნობები საქართველოში აღარაფერს რა იცის. ზღაპრათაც აღარაფერს ასსოვს. თბილისში გრიგოლის ნათესავობა-კი დიდს ლოდინში ყოფილა ყოველთვის.

28 დეკემბერს, 1800 წ. მეფე გიორგი გარდაიცვალა და 1801 წ. საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა. თბილისში მცხოვრებ ივანე და პეტრე ისარლოვები რუსეთის იმპერის ქვეშევრდობათ ჩაეწერნენ. მისს შემდეგ მათ რუსული ენაც შეისწავლეს და უკანასკნელ რუსის სამსახურშიაც შევიდნენ. მაშინ თბილისის ყველა სამარცველოებში საქმეების წერა და განკარგულებანი სულ ქართულად იწერებოდა, ხოლო ივანე და პეტრემ ქართული ჩინებულად იცოდნენ, ყველა ქართულს თხოვნებს, არზებს და განკარგულებას მშვენიერის ქართულის ენით და ანბანით სწერდნენ.

ესენი თავიანთ დროის კვალად სამცხელ აზნაურის შეილებათ ითვლებოდნენ. ქართლ-კახეთის რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, იმერეთის სამეფო რუსეთისაგან შორს ვადგასოლომონ მეფე იმერეთის სამეფოს დაკავშირებას არ ნდობობდა. ამიტომ რუსებმა იმერეთს 1802 წელს დამორჩილ-

ბისთვის დავა აუტებს და ომიც დაიწყეს, იმერნი რუსეთის წიანალმდე 1810 წლამდე იბრძოდენ, ხოლო 1810 წ. რუსებმა ყოველ-ნაირი ძალა იხმარეს და იმერეთი დაიხორჩილეს, თვით მეფე სოლომონ ტყვეთ იპყრეს და თბილისში წაიყვანეს პატიმრად. სოლომონ მეფე შორს მხედველი კაცი იყო, ამას ახალციხილამ ცნობა მოუვიდა, რომ თბილისში ფრთხილად იყავ, თორემ მოგწამლავენო, მეფე შეწუხდა ამაზედ, მაგრამ რას იზავდა, არაფერს, ღუმილს მიეცა, აღარაფერს მიირთმევდა, ძრიელ შესწუხდა, ამის შესახებ მთავარ მართებელსაც აუწყა ასე:

— მე, თქვენი შიში მაქვს, მეშინიან, რომ არ მომწამლოთ.

მეფე სოლომონს უკანასკნელად მოაგონდა, რომ თბილისში სცხოვრებდა მისი კარგი ნაცნობი და მისი მცნობი ისარლოვის მეუღლე, ანნა. მეფემ ეს ქალი მოიგითხა, იგი მალე ნახეს და მიიყვანეს მეფესთან, რადგანაც მას, იმ დროს, თბილისში ყველა იცნობდა. ისარლოვის ქერივის ნახვა მეფეს ძრიელ იამა, გაეხარდა და ბევრი ლაპარაკის შემდეგ, მეფემ შემდეგი დაავალა ისარლოვის მეუღლე ანნას.

— ჩემო მეპურმჭრილე და პატიოსანო ადამიანო. ანნა, მე, აქ დიდს შიშში ვარ ჩავარდნილი, საჭმელი ვეღარ მიჭამნია, მოწამლის მეშინიან, თვით ჩემს ერთგულთაც ვეღარ ვენდობი. შენის მეტის მე იმედი არა მაქვს, თქვენ უნდა მომიხარშოთ კერძი და მომიტანოთ.

მეფის დავალება ანნა ისარლოვისამ დიდის სიამოვნებით მოისმინა და იმ დღილამ ეს უმზადებდა მეფეს სადილ-ვახშამს და იგი მიართმევდა.

უკანასკნელ, როცა მეფე სოლომონმა თავის დალაქის ტანთ-საცმლის ჩაცმით მოახერხა და თბილისილამ ახალციხეს გაიქცა, მისს შემდეგ, ანნა ისარლოვისა დიდს გაჭირებაში ჩავარდა. მისს სახლს გარშემო მთავარ მართებლის ბრძანებით ყარაულები შემოარტყეს, ისარლოვების ყველა წევრნი პატიმრად ჰყვეს. ყველა ამბობდა ისარლოვისას ციმბირს გაგზავნიანო, რადგანაც მათაც წილი უდევსო მეფის გაქცევაშიო.

მალე ისარლოვის ქვრივი ანნა საქართველოს მთავარ მართებელს წარუდგინეს. მთავარ-მართებელმა ტორმასოვმა საყვედური უთხრა ასე:

— რატომ თქვენ არ განუცხადეთ მთავრობას, რომ სოლომონ მეფეს გაქცევა უნდოდა ოსმალეთში, ამას იგი თქვენ გეტყობდათ, რადგანაც მის წინაშე დიდი ნდობა გქონდათ მოპოვებული? ანნა ისარლოვისამ მიუგო:

— თუ იმის გულისთვის სწარმოებს ჩემი პატიმრობა, მოგახსენებთ, რომ სოლომონ მეფეს ჩემთვის არაფერი უთქვამს. გინდ რომ მას ჩემთვის გაენდო თავის განძრახვა, მე ამას მაინც არავის განუცხადებდი. განა შესაძლებელი იქმნებოდა ჩემთვის, რომ მე თქვენთვის, ან სხვა ვისთვისმე მეთქვა და მით გამეცა მეფე! მეფე დედოფალი ყოველთვის მფარველობდნენ მე და ჩემს შვილებს. მე დიდი ნდობა მქონდა მათი და ნუ თუ მე მათ ჯაშუშათ (შპიონათ) დავდგებოდი? თუ ასე გახლავსთ საქმე, გთხოვთ, რომ ჩემს სახლს მეპატიმრე ყარაულთ გუნდი მოაშოროთ და განმანთავისუფლოთ. ეს საკადრისი არ არის თქვენთვის! მე, პასუხის მგებელი უნდა გამხდარვიყავი ღვთის წინაშე და მასთან დამნაშავე, რომ გამეცა ჩემის მფარველის მეფისაგან მონდობილი საიდუმლოება. გთხოვთ, რომ ჩემს სახლს მოაშოროთ ყარაულები, განმანთავისუფლოთ.

იქ, იმ დროს, მთავარ-მართებელთან იმყოფებოდა ქ. ფოთის ამღები თავ. ბ. ორბელიანი. მთავარ-მართებელმა ორბელიანს მიმართა და უთხრა:

— მართალია კნიაზო, რასაც ეს ქალი ამბობს, ყველა პატიოსანი კაციც ასე იზავდა.

თ. ორბელიანი კარგად იცნობდა ამ ქალის ქმარს, ამან უამბო მთავარ-მართებელს ლუკა ისარლოვის საქმეები და ერეკლე მეფის წინაშე ერთგულება და მასთან სხვა ცნობებიც. მთავარ-მართებელ-ტორმასოვმა ანნა დაამშვიდა და გარდასცა:

— თქვენ მიბრძანდით სახლში და ყოველივე ასრულებული იქმნება,

მაშინათვე თბილისის კომენდანტს და პოლიცემისტერს

შიუწერა, რომ ისარლოვის სახლს ყარაული ახსენით და გაანთავისუფლეთო. ბრძანება მალე შეასრულეს და მთელი ოჯახი გაანთავისუფლეს.

მომსწრე კაცებთაგან გამოგონია, რომ ეს დედა-კაცი მეტად შახვილ გონიერი ყოფილა, მწიგნობარი, გამოცდილი, მასთან მოყვარე საქართველოს მეფობის. ამ დედა-კაცს თავისს შვილებზედაც დიდი ზე-გავლენა ჰქონია და მას იგინი დიდის სათნოებითაც დაუზრდია.

დღეინდელ ისარლოვების შთამომავალთა უმეტესი ნაწილი ამ წარჩინებულის მანდილოსნის შვილის შვილებათ ითვლებიან.

როგორც ძველის ძველ სამცხელ აზნაურის შვილებთ ძველადგანვე ესენი დაჯილდოვებულ იქმნენ სხვა და სხვა სიგელ-გუჯრებით. ემათა ვითარების მეოხებით ოსმალთა ხელში ყოფნის დროს, ამათ დაკარგეს ყველა საგვარეულო სიგელ-გუჯრები. ამათ საგვარეულო გუჯრების დაკარგვის მიზეზათ ჩვენ მიგვაჩნია შემდეგი გარემოება:

XVIII საუკუნის დამდეგს, სამცხე-საათაბაგოს მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანებს, თუ ქართველ ქრისტიანებს გამოეცხადათ, რომ თქვენ ყველამ თქვენი ძველი სიგელ-გუჯრები წარმოადგინეთ, რათა იგინი განხილულ უნდა იქმნეს და მისს მაგიერ სხვა უნდა მოგეცეთ ჩვენის დამტკიცებით, რადგანაც მათ ჩვენ წინაშე მნიშვნელობა აღარა აქვსთო. ქართველთაც, რასაკვირველია, ყველა ძველი და ახალი სიგელ-გუჯრები ოსმალის შთაერობას წარუდგინეს, ყველა იგინი მათ მოკრიბეს ერთად და კოსტანტინებოლს გადიტანეს. უწყებულია, რომ ამ სიგელ-გუჯართ რიცხვი ერთობ ბევრი ყოფილა, დიდი ძალი, მასში რეულან ასეთი სიგელ-გუჯრებიც, რომელნიც VIII—IX—X—XI საუკუნეებშიაც უბოძებიათ ქართველ მეფეებს სამცხელთა ვად-აზნაურთა და ხალხთათვის. ამ გუჯრებისა კოსტანტინეპოლში გადატანის დრო 1730 წლები უნდა იყოს.

ამ სამამაპაპეულო სიგელ-გუჯრების ნაცვლად ოსმალეთის შთაერობამ სულ სხვა მოწმობანი მისცა მათა და მით დაარ-

ღვიეს და შემუსვრეს ქართველთ სამიწათ-მფლობელო. წესი, საგვარეულო და წოდებრივის გარემოებათა პირობების ცნობები-
ამბობენ, რომ ზოგი რამ ძველი ცნობები დღემდე კოსტანტინეპოლის არქივებშია ცნობილი, ამისთვის ერთ დროს დ. ბაქრაძემ იქმნა კოსტანტინეპოლში ოფიციალურად გაგზავნილი 1888 წ., მაგრამ, როგორც თვით დიმიტრი ბაქრაძემ გადმოგვცა: იქ ასეთის მასალების აღარაფერი და შთენილა. ოსმალის ფანატიკურს მახვილს იგი მთლად მოუსპია და მით გამქრალა დიდი საუნჯე საქართველოს ერის ისტორიისა. ჩვენ პირ-და-პირ ეს გარემოება მიგვაჩნია იმის საფუძვლად, რომ ამ უძველეს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურის გვარის წევრთ უძველესის დროის აღარაფერი ცნობები აქვს და შთენილი. ესენი როგორც ოსმალეთის ქვეშევრდომთ აღრიდგანვე შესულნი, მასთანავე „ცოხის თავნი“ და „ჯაბახანის“ მწარმოებელნი, რაღა ფიქრი უნდა, რომ თავიანთ მანქანა მთავრობის ბრძანებას შეასრულებდნენ და ყველა საგვარეულო ძვირფას სიგელ-გუჯრებს მათ დაუთმობდნენ.

ჩვენ პირ-და-პირ ამ გუჯრებს ვაღიარებთ იმის დასამტკიცებლათ, რომ 1732 წ. ბოძებულს სულთან მაჰმუდის „ფირმანში“ მოხსენებულია რამდენიმე ცნობა ისარლოვეების გვარის და მათ ძველ მამა-პაპათა ღირსების, თანამდებობის და მნიშვნელობის. ასეა თუ ისე, მაინც ისარლოვეები ცნობილნი არიან ოფიციალურად როგორც უძველეს დროის ქართველთ აზნაურის შვილები. მე ამას ყურადღებას არ ვაქცევ, ჩემთვის ორივე ერთი გახლავს, მე მარტოდ ცნობას მოგახსენებთ. როგორც ეტყობა ისარლოვეების კათოლიკობასთან დაკავშირება არ ყოფილა უმნიშვნელო, მათ მხლოთ ამით, შეუნახავთ თავიანთი დედა-ენა და ქართველობა, თვინიერ ამისა, მამა პაპის ყოველი ძვირფასი განძეულობა-კი ძველადვე დაჰკარგვიათ. XVIII საუკუნეში, ამათ გვარში რამდენიმე სასულიერო პირნიც გამოსულან, რომელთა ზოგნი რომშია ცნობილი, ყოფილან ნასწავლნი და ზოგნი სომეხთ მხითარისტების სასწავლებელში, რომში ყოფილთ ცნობები არა ვაქვს, მხითარისტების გავლენის ქვეშ

გაზდილ მღვდლებათ ითვლებიან გრიგოლ და ანტონ მღვდელი,

გრიგოლ მღვდელი ისრაელიშია, სცხოვრობდა XVIII საუკუნეში, იმყოფებოდა ახალციხის იოანე ნათლის მცემლის ტაძრის მოძღვრათ, ამის დაბადების წელნი არ ვიცით, გარდაცვალებულა 1784 წ., ღრმა მოხუცებაში მყოფი. ეს მოძღვარი იყო ქართველი მწიგნობარი, ქართული მწიგნობრობის და ისტორიის მკვლევ. ეკკლესიებში საყოველთაოდ ქართულად მოქალაქე, ქართულად მკითხველი სამღრთო წერილისა. იცოდა კარგა დასავლეთ საქართველოს ისტორია და ნამეტურ თავიანთ საგვარეულო ხურსიძე-ისარლოვებისა. მონათვლის, დასაფლავების და შემწირველთა ცნობებს სულ ქართულად სწერდა. ეს მოძღვარი ღვიძლი ნათესავი ყოფილა იმ დროის ხურსიძე-ისარლოვებისა, რომელნიც ახალციხეს სცხოვრებდნენ.

ანტონ მღვდელი ისრაელი, სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში. მსახურებდა სხვა და სხვა ეკკლესიებში და უკანასკნელ ახალციხის ივანე ნათლის მცემლის ეკკლესიაშიაც უმსახურნია, ეკკლესიის „კონდაკში“ ასეა მოხსენებულია მისი სახელიც თავისს დროის კვალად ყოფილა მწიგნობარ მოძღვარი, დიდათ მოყვარე ქართული ენის და ამ ენითვე მოქალაქე და მწირველი. ქართულად უწერია მრავლად. ამ ღრს მოძღვარს გარდა ისარლიშვილების გვარში სხვანიც არიან მოხსენებულნი, ხოლო მათი ცნობა ჩვენ არა გვაქვს, რადგანაც ერთი და იმავე სახელ-წოდების მექონი მღვდელნი მათში ძირელ ხშირია. ქართველ კათოლიკებს ძირელ უყვართ სტეფანეს ხსენება, გრიგოლი, ივანე, პეტრე, პავლე, რაფიელი, ნიკოლაი და მიხეილი. სხვა სახელების ხსენება მათში იშვიათია და ამიტომ ერთსა და იმავე მღვდლის სახელით ჩვენ რამდენსამე პირს ვხედავთ დიდი ხნის განმავლობაში, ხოლო მათი ცხოვრების განმასხვავებელი ცნობები-კი არ გვაქვს.

როგორც ვსაქვით ზემოთ, ძველად ანუ საფარ ფაშის და როსტომ ფაშის დროს, რამდენიმე წევრნი ისარლიშვილებისა მუსულმანობაზედ იქმნენ გადასულნი. ასეთ მუსულმანთ შთა-შომავალთ ძენი დღეს ოსმალეთშიაც სცხოვრებენ, რომელნიც იქ XVIII საუკუნის დამლევს ვარდასახლებულან, ზოგნი 1820 წლებში. ამათი წინაპარნი გათათრებულან, მათთვის ოსმალეთის მთავრობას ბეგობა მიუცია და აღუგენის ანუ ქვაბლიანის ბეგებათ დაუნიშნავთ. დღემდე ეს ბეგები აღუგენისკენ სცხოვრებენ და გვარად ხურსოღლი—ერისთავებათ იწოდებიან. ე. ი. თანახმად IX და X საუკუნის მათის მამა-პაპის ღირსების და თანამდებობის წოდების. როგორც ეს ზემოთაც მოგახსენეთ „ერისთავთ-ერისთავი ხურსიძე“ ადგილობრივ მცხოვრებნი-კი მათ მარტოდ „ხურსოღლებს“ უწოდებენ. ამ ხურსოღლ ბეგებში ბევრი რამ საყურადღებო ცნობებია დაშთენილი მათათრობის და ბეგობის შესახებ. აქ მოგვყავს მხოლოდ ერთი ამბავი, რომელიც არ იქმნება უმნიშვნელო.

უღის ბეიდნის ბეგი ხურსიძე 1815 წლებში ბენდიელ-ალი-ფაშის ბრძანებით დაახრჩეს, მიზეზი ხურსიძის დახრჩობისა ყოფილა შემდეგი გარემოება:

ბენდიელ-ალი-ფაშა დიდი მტერი იყო მესხეთის მკვიდრთ მცხოვრებთ, იგი იყო მექრთამე და უსამართლო, სამართალს ფულზედ ჰყიდდა. ამის სასტიკი წინააღმდეგი იყო ბეიდნის ბეგი ხურსიძე. ხურსიძის მეოხებით მთელი მესხეთის ბეგები და ალიები ფაშის წინააღმდეგ შეითქვენ და სოფ. ჭარალს. რომელსოფელიც ახალციხიდან ოც ვერსზედ სძევს და რომელიც სოფ. ვალის საზოგადოების ნაწილათ ითვლება, იქ მცხოვრებ ბეგის ავალისშვილის სახლში კრება დანიშნეს. ბეგების კრებას უნდა განეხილა ფაშის მოქმედების საქმეები და მერე უნდა გადაეწყვიტათ, თუ როგორ მოპყრობოდნენ მას.

ამათ განძრახვის ამბავი ბენდიელ-ალი-ფაშას. შეუტყვია, ამიტომ დანიშნულს სალამოს ტანა-საცმელი გამოაუცვლია, დევრიშის ტანისამოსი ჩაუცვამს და ერთის პირის საშვალებით, ესეც დასწრებია ბეგების კრებას და რჩევას. კრებაზედ მთელი

ლამე უსაუბრიათ და ამ დევრიშისთვის-კი ვერა შეუმცნევიათ რა. მეორე ღღეს ფაშა ახალციხეს წასულა, იმავე ბეგს წაუყვანია, ვისაც იქ მიუყვანია, ვერც ამ ბეგს შეუმჩნევია ეს. ახალციხეში მისვლის და საქმის გამჟღავნების შემდეგ, ამ ბეგისთვის ფაშას მზნევა არ უქმნია, უპატიებია. დანარჩენი ბეგები იმავე ღღეს დაუბარებია. ყველას დამუქრებია, მაგრამ მიმყვან ბეგის წყალობით ყველასთვის უპატიებია, ხოლო ხურსიძე-კი დაუხრჩობინებია.

ამ გარემოებას დიდი უსიამოვნება აუტეხია ხალხში და ხურსიძეების ზოგნი ოსმალში წასულან სამართლის საძიებლად. ამ ღროს, ამ ბეგებს, თავიანთი მამულები სოფ. ვალის ქართველ ქრისტიანებისთვის მიუყიდნიათ. ღღეს ამ ბეგების შთამომავალი ბეგები აღუგენს სცხოვრებენ. ესენი თავიანთ გვარად ერისთავს აღიარებენ, ხალხი-კი, როგორც ვსთქვით ზემოთ ხურსიძეს. ისარლოვებს-ხურსოღლებს უწოდებენ, ღღეს აღუგენის ბეგები ესენი არან და მათში ქართველობის ხსოვნის ყოველისფერი დამხობილია და მოსპობილი, მათ აღარიფერი იციან თავიანთ ძველების შესახებ და ნამდვილ ოსმალურს ბრბოთა უმეცართ გუნდს წარმოადგენენ. თვით ქართული ენაც-კი დავიწყებიათ, არიან ნამდვილი თათრები. როგორც ეტყობა მათგან დიდი რიცხვი კი უნდა იყოს ოსმალეთში გასული და გაფანტული, სადაც მათ გვაროვნობის ყოველივე დაკარგული აქვსთ და ნამდვილ ოსმალის ფანატიკ თათრებათ იგულისხმებიან. ამიტომ მათ შესახებ საუბარი ჩვენ აქ მეტად მიგვაჩნია და ამით ვათავებთ მათზედ წერას.

ზოგი რამ მასწავლებთა ცნობანი ხურსიძის გვარის ისტორიისა.

ხურსიძის გვარის და ზარზმის აღშენების ისტორიისათვის მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს თვით ზარზმის წარწერების ნათლად ახსნასაც, თუმცა თავის ალაგას ამის მნიშვნელობაზედ საუბარიც გვქონდა, მაგრამ აქაც ვისაუბრებთ მცირედ, რადგა-

ნაც ამ უკანასკნელ დროს, მსწავლულთ შორის ზარზმის წარწერები თუობას, ანუ ზოგი რამ ისტორიულ ცნობების გამო ექვს ჰბადავს. შეიძლება ოდესმე პოლემიკაც გაიმართოს. ამ ბოლოს დროს, ამ წარწერებს ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ექ. თაყაიშვილმა. ზარზმის წარწერებს არა მარტო ხურსიდის გვარის და ზარზმის ისტორიისთვის აქვს მნიშვნელობა, არამედ მსოფლიო ისტორიისათვისაც, რადგანაც ერთს წარწერაში მოიხსენება ბიზანტიის იმპერიის ერთი დიდი სამხედრო გალაშქრების ცნობაც, რაც ევროპის მსწავლულთ მეისტორიეთაც აქვთ აღნიშნული და რასაც ზარზმის წარწერაც ასაბუთებს და ცნობებს ნათელს ჰყენს. ასეთ ცნობების შეკრებით „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებიც თავის აღსავსეობით დასაბუთდება.

ზარზმის წარწერებიდამ პირველად უხელმძღვანელიად „ქართლის ცხოვრების“ შედგენის დროს. შემდეგ იგი გადაღებულ იქმნა აკადემიკის მარი ბროსესაგან, მაგრამ გადაღებულებს დიდი შეცდომები შეემცნა. ნამეტურ შეცდომით გადილოის წარწერა სადაც იკითხება—შოთა ყოფილი შიო. ამას ბროსე აი ასე კითხულობს: „შამსა შუათა ყოფლისა სსშმსა“.

ბროსეს შემდეგ ეს წარწერები თავის აღსავსეობით გამოსწერა დ. ბაქრაძემ, მან ყველა წარწერას თავის სახე და აზრი ნათლად დაუტოვა. მისი გადაღებული სწორეა, იქნება აქა იქ ასოებში იყოს რამე მცირე ცვლილება. აქედამვე იხელმძღვანელა ალ. ხახანაშვილმა და მანაც გადილო ზარზმის წარწერები და ამ წარწერების მნიშვნელობა ისტორიულ ცნობებს გარეშე პალეოგრაფიულის ხელოვნებითაც დიდს მნიშვნელოვანად ჩათვლა, ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია წარწერაში მოხსენებულ შოთა შიო ყოფილის სახელის ვითარებასაც, ამის შესახებ მან თავის დასკვნაც წარმოსთქვა. ეს დასკვნა საყურადღებოა ჩვენთვის.

ამ ბოლოს დროს, ამ მნიშვნელოვან ტაძრის და მის წარწერების შესახებ ბ. ექ. თაყაიშვილმა ვრცელი აღწერა წაიკითხა „კავკასიის არქეოლოგიურ კომიტეტის“ სხდომაზედ. ქველად გადაღებულ წარწერებში ბევრი რამ შეცდომები გაასწორა მარ-

ტივად, ბევრი საფუძვლიანი შენიშვნები წარმოასტკვა. სხვათა შორის, ზარზმის წარწერებში მოხსენებულის ხურსიდის გვარის წევრნი-კი ხამად ანუ უცხო, უცნობლად მიიღო, ჩვენს ისტორიაში ამ გვარის წევრთა შესახებ ცნობები არ არის ნათლად გარკვეულიო, ჩვენ კარგად არ ვიცნობთ ხურსიდის გვარის წევრთა და სხვა ადგილებში არც მათი მაშენებლობის რამე ისტორიული ცნობები სჩნდებაო.

ამიტომ ბ. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობათა საგულისხმოთ, ხურსიდების გვარის შესახებ ვიტყვი შემდეგს: თვით პატივცემულს ექ. თაყაიშვილსაც მოეხსენება, რომ ვინმე ხურსი-ხურსიძე „ქართლის ცხოვრება“-ში X საუკუნელად სჩანს. აქედამ ვიცით, რომ ხურსიდები საქართველოში ცნობილ გამოჩენილ გვარისშვილებათ უნდა ითვლებოდნენ უძველესი დროდამ. XI საუკუნის შემდეგ, ვინმე ხურსიდები მოიხსენებიან ზარზმის წარწერაში და ამ მოხსენებით ჩვენ არამც თუ ერთს და ორ პირს ვიცნობთ, არამედ რამდენიმეს, რომელნიც ზარზმის წარწერებს გარეშე სხვა და სხვა ძველს ხატებსა და საეკლესიო ნივთებზედაც მოიხსენებიან, როგორც შემწირველნი ზარზმის ეკლესიისთვის სხვა და სხვა ხატების და საეკლესიო ნივთების. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით ის, თუ ხურსიდების გვარის დასაწყისი როდიდან იწყება და ან შემდეგ საუკუნოებში მათ სად როგორ რა უნდა ემართათ. მიზეზები მათის უცნობლობის მრავალ ნაირია და ნამეტურ ის გარემოება, რომ სამცხე-საათაბაგო უკანასკნელ დროს მეტად საოცარ გარემოებაში მოთავსდა.

იგი განცალკევდა მთელის საქართველოსაგან, თითქმის განსხვავებული სახე მიიღო, თავის საკუთარი სამეფო აგებულია. შინაგან და გარეგან სახე ქართველთა მოშლას მიეცა, უკანასკნელ ქართველთ ძალოვნება მთლად დაეცა, ქართველნი ოსმალს დაუკავშირდნენ. იქ ყველაფერი ამოვარდა ჩვენი და მის მაგიერ ოსმალის, ანუ თათრების ძლიერებამ იწყო გადღესასწაულება. დღეს სამცხე-საათაბაგო ხომ მოგეხსენებათ თუ რას წარმოადგენს, იქ განა მარტოდ ხურსიდების გვარს მოვე-

ლინა ასეთი ბედი, არა, ძრიელ ბევრს კიდევ სხვებს. რა არ-
დავკარგეთ იქ, ყველაფერი, მოისპო ჩვენთვის ხახული, შატ-
ბერდი, ტბეთი, ლოდისყანა, პარხალი, ხალხი, სოფლები, ნაშ-
თები, წიგნები და სხვანი. გაცოცხლება რომ შეიძლებოდეს და
ნახვა, ნეტა რას იტყოდნენ ამ კუთხის ხილვით. ივანე შავთე-
ლი, შოთა რუსთაველი, მთაწმინდელნი, პეტრიძენი, ექვთიმე
ქართველნი, ხახულაძნი, მტბევარ მწიგნობარნი და სხვანიც
მრავალნი ენით დაუთვლელნი საუნჯენი ქართველთა.

ვგონებთ მხილველნი ასეთის გულ-საწვავ მდგომარეობის
უმალვე ისევ სამარეში ჩაწვდნენ. ასე დავემხენით და დავეცნით
ქართველნი სამცხე-საათაბაგოში.

უმთავრესად ჩვენ ეს გარემოება მიგვაჩნია მის მიხეზათ,
რომ ზარზმის მაშენებელთ ხურსიძეების ცნობები ისე მიქრა-
ლებულა და რასაც ბ. ექ. თაყაიშვილიც ჰკვირობს, რომ ჩვენ
ზარზმის მაშენებელთ ხურსიძეების გვარის წევრთა შესახებ არა
ვიციტ რაო. მართალი უნდა ითქვას, რომ ძველად ხურსიძეები
უნდა ყოფილიყვნენ ამ ტაძრის პატრონნი და მაშენებელნიც.
ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ დღემდე ქვაბ-
ლიანში, დიდი ძალი ცნობებია ამ გვარის შესახებ დაშთენილი.
ქრისტიან ხურსიძეებს გარდა აქ მუსულმან, ანუ გათათრებულ
ხურსიძეებიც-კი სცხოვრებენ. ამ გვარის უცნობლობა ჩვენგან
არ შეიძლება ითქვას, რადგანაც მის მეგვარეთა რიცხვი გურიის-
შიაც არის და იმერეთში სოფ. ფერსათს. ვფიქრობთ, რომ
ყველგან-კი აქედამ უნდა იყვნენ გადასულნი და შემდეგ დრო-
ში მომრავლებულნიც.

ჩვენ კარგად ვიციტ, რომ სამცხელი ხურსიძეები პირ-და-
პირ შთამომავალნი არიან იმ ხურსიძეების, რომელნიც „ქართ-
ლის ცხოვრებაში“ მე-XI საუკუნოდამ მოიხსენება და ზარზ მის
წარწერებში შემდეგ საუკუნოებიდამ დღეინდელ ხურსიძეთ
მიღებულნი არიან და ცნობილნი ისარლოვები. რადგანაც შეიძ-
ლება ეს ბევრისთვის უცხოდ დაშთეს, ამიტომ ჩვენ აქ ამ გვა-
რის შესახებ კვალად ვისაუბრებთ და იგი საკმარისად ახსნის
როგორც ხურსიძეების გვარის ცნობებს, ისევე მათ შთამომა-

ვალ ისარლოვების და ზარზმის ტაძრის მაშენებელ-პატრონობასაც, ამის მოყვანა აქ საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც შემდეგ დროშიაც, როგორც ვსთქვით, ოსმალთა მფლობელობის გამო ამ გვარის წევრთა საქმე სხვაფერ მოეწყო და მოთავსდა.

ქვაბლიანსა და ახალციხეს ხურსიძეები თავიანთის ქართულის გვარით იწოდებოდნენ XVII საუკუნის დამდეგამდე, ანუ როცა ბექა ჯაყელი გაათათრდა და ახალციხეში გაფაშდა. ეს რომ სწორედ ასე უნდა ყოფილიყოს, ამას ასაბუთებს შემდეგი: ვახუშტი ამბობს, რომ სამცხე-საათაბაგოში, ქართველთ შორის ოსმალურმა ენამ და სარწმუნოებამ 1625 წ. იწყო ვრცელეზბაო. გვარების გადაკეთება, მოხელეთა სახელწოდების და ბევრიც სხვა რამის ამ დროდამ არის შემოღებულიო. იგივე სწერს, რომ ჩემს დროს, ე. ი. XVIII საუკუნეში, ოსმალეთის ძალა და მფლობელობა სამცხეში ისე იყო გავრცელებული, რომ აღარც ერთი თავადი, აზნაური და გვარიშვილი ქართულად აღარ იწოდებოდაო, არამედ თავიანთ თანამდებობის და მოხელეობის სახელითაო, ანუ ბეგად, ფაშად, ალია ბეგად, სანჯახ-ბეგად და სხვანიც მრავალნი ამ გვარნი უნდა ითქვას, რომ გვარების შეცვლა ოსმალთაგან ისე იყო ქართველთათვის შემოღებული, რომ თვით ხელოსნებიც-კა იცვლიდნენ თავიანთ ქართულ გვარებს და თავიანთ ხელობის სახელს ოსმალურის ენით გვარად ირქმევდნენ. ამის მაგალითები მესხეთში და ჯავახეთში ერთობ ხშირია თვით დღემდე.

ჩვენი საუბრის სიმტკიცისთვის საჭიროდ ვრაცხთ თვით ვახუშტის სიტყვებიც მოვიყვანოთ: აქ, რომელიც საკმარისად დაასაბუთებს როგორც ხურსიძის გვარს ისტორიის გარემოებათ პირობებს, ისევე შემდეგ დროს და ისარლოვების გვარის დარქმევის ვითარებასცა, აი რას მოგვითხრობს ვახუშტი: „სამცხე-საათაბაგოს აზნაურნი და თავადნი აღარ იწოდებიან გვარითა, არამედ ბეგად, ფაშად და სანჯახ ბეგად“ ამის შემდეგ ჩამოთვლის სამცხე-საათაბაგოს რამდენსამე თავადთა და აზნაურთა გვარებს და ამბობს, რომ ესენი და ამ გვარნი თავიანთის გვარით მეტად მცირედ იწოდებიანო. ამ მოხსენებულ პირებში ვახუშტი არ

იხსენიებს ხურსიძეებსა და მიტომაც ამბობს, რომ ასე და ამ გვარათაც სხვა გვაჩნია. ამ სხვა გვარში იგულისხმება არა მარტო ხურსიძე-ისარლოვის ცნობა, არამედ სხვა მოწინავე გვარის შვილთაც, რომელთაც ოსმალოს ენის მახვილის წყალობით თავიანთი საკუთარი გვარიც დაეკარგათ.

აქ ამაზედ საუბარი საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც სამცხე საათაბაგოს არამც თუ მარტოდ თავად აზნაურების რიცხვმა დაკარგა თავის გვარები, არამედ მთელმა ერმა, მთელს კუთხეში, მთელს ამ ვრცელს სამეფოს ადგილში ქართველთა გვარების სულ მოიხპო და ამოვარდა. ვინც გაათათრდენ იმათ ხომ ოსმალური ეწოდათ და ვინც ქრისტიანათ დაშთენ თვით იმათაც, მაგალითებრ თვით ქართველ კათოლიკე ქრისტიანებსაც-კი შეენაცვლათ ქართული გვარები ოსმალურს ენაზედ, ამის სრული მოწამე და ნიშანია ხურსიძის გვარის ისარლოვანობა. შეცვლის ისტორია. მთელს არტანის ოლქში, ყარსის და ოლთისისკენ ერთი ქართული გვარი ვეღარ ვნახე. თვით ქართველებში ქურდოვანიძე-ქურდოლოლად იწოდება, ბაბუჩაშვილი—ბაბუჩოლლათ, მეჯინა-ლისშვილი—მეჯინოლლათ და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენი ამისთანანი, ათი და ოცი ათასობით მოსათვლელი.

ჩვენდა სამწუხაროდ, თავის დროს, ამ გარემოებისთვის ქართველთა რომ ყურადღება მიექციათ და დაეწერათ რამე ცნობები, მაშინ ჩვენ დღეს საეჭვოთ და საძებრათ აღარა გაგვიხდებოდა რა. თუნდ ვახუშტსაც რომ მიექცია ყურადღება და აენუსხა იმ დროის სამცხე-საათაბაგოს ყველა მოწინავე პირთა გვარები, ფიქრი არ უნდა, რომ დღეს ჩვენ ბევრი რამ გვექმნებოდა შენახული, არ დაკარგული და ამას ვახუშტიც ადვილათ შოახერხებდა, რადგანაც მის დროს, ქართველთა შორის ძრიელ ბევრს არ ექმნებოდა თავის ძველი გვარი დავიწყებული. სამწუხაროდ ამის შეგნება ვახუშტის არ ჰქონდა, თორემ მას ყველაზედ დაწვრილებით სამცხე-საათაბაგო უნდა აეწერა, იგი უნდა აენუსხა, რადგანაც იქ ჩვენი ყველაფერი გარდაცვალებას და დავიწყებას ეძლეოდა.

როგორც ვიცით, ვახუშტის სამცხე-საათაბაგო თვალითაც

არ უნახავს, სხვათა მოთხოვნებით და ამბეჭით უწერია თავის ცნობები. მაინც დრო ისეთი საშიში იყო, რომ შეიძლებოდა მართლაცა და არც-კი იყო სამცხეში და ისე დასწერა თავის ცნობები. ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც რომ სამცხე საათაბაგოში ძრიელ ბევრი ადგილებია, ხეობანი, სოფლები, ნაშთები და სახელ-წოდებანი, რომელიც ვახუშტის არა აქვს ანუსხული. ვახუშტის აღწერა სამცხის შესახებ მეათასე ნაწილია, ეს მე თვით ვიცი, რადგანაც ეს ვრცელი კუთხე რამდენ გზისმე მიმოვლე. დღეს, სულ მისიბრალი გახლავს, რომ ჩვენ ჩვენის ისტორიულის მწერლობისათვის ველარას ვაწყობთ და სამცხის შესახებ არაფერი ვიცით დაწვრილებით. არის ისეთი ვრცელი კუთხეები, როგორც მირატის ხეობა, რომ ვახუშტის სახსენებლათაც არ აქვს. ამ დიდი ნაკლის წყალობა გახლავს, რომ ხშირად აქარელნი, ლივანელნი, მურღულელნი და სხვანი ქართველ მაჰმადიანები თავიანთ ძველ გვარებს გვეკითხებიან, მაგრამ ჩვენ-კი მათის გვარების არა ვიცით რა, ვერაფერ პასუხს ვაძლევთ, თუმცა მათ-კი იმედი აქვსთ დამტკიცებით, რომ ჩვენი გვარების ცნობები თქვენებურს წიგნებში უნდა მოიპოვებოდესო.

ზოგს მაჰმადიანს ეხლა დიდი წადილი აქვს თავის ძველი ქართული გვარის აღდგენის, მაგრამ ამას იგი ველარ ახერხებს ჩვენის უცოდინარობით. განა მარტო ამაში ვართ ასე, ბევრს კიდევ სხვა საქმეებში გახლავართ ასეთნი. ქართველ მაჰმადიანების გვარების დაკარგვაზედ რაღა უნდა ითქვას, როცა ჯავახეთსა და მესხეთში გვარებს ჰკარგავდნენ თვით ქრისტიან ქართველებიც, მათაც-კი ავიწყდებოდათ თავიანთ ძველი გვარები. ამის ცხადი მაგალითია ხურსიძე ისარლოვების გარემოება, ვგონებთ, დღეს თვით ისარლოვებმაც-კი აღარ იციან რა თავიანთ ძველი გვარის ამბავი. შეიძლება ოდესმე ამ გვარის ცნობამაც საეჭვო მიმართვა მიიღოს. ამიტომ, აქ ამ გვარის შესახებ აღსავსეობით ვისაუბრეთ. ეს საუბარი ნათლად დაეხმარება იმ მესტორიეთა მოსახრებას და ექვს, რომელნიც ზარზმის წარწერებში მოხსენებულ ხურსიძეების შესახებ ექვს აღიარებენ და

ამბობენ, რომ ჩვენ ამ გვარის არც წარსული ვიცი და არც შემდეგი დროვო.

კარგად სჩანს და ამას თვით საღი მოსაზრებაც ასე გვაფიქრებინებს, რომ ხურსიძეები XVII საუკუნის დამდეგამდე თავიანთის ძველის გვართ იწოდებოდნენ ისევე; როგორც მა. შინ იწოდებოდნენ სამცხის ყველა დიდებულნი და მცირებულნი. აქ ამისთვის ახლა ჩვენ ვიხმართ ზეპირ გადმოცემულ ცნობებსაც რომელიც ადრე შესხეთსა და ჯავახეთში მრავლად იყო განფენილი. დღეს-კი იშვიათობს. ადრე მთელს ახალციხეს და მის თემის მცხოვრებთ ქართველ ქრისტიანებმა და მაჰმადიანებმაც კარგად იცოდნენ, რომ ისარლოვების ძველი გვარი ხურსიძე იყო, ამათ სამკვიდრებელ ბინას ქვაბლიანი შეადგენდაო. ადრე თვით ისარლოვებიც ამბობდნენ, რომ ჩვენი ძველები ხურსიძეები იყვნენ გვართო. ამ გვარის ქეშმარიტ ცნობების კარგი მცოდნე ყოფილი ახალციხელი ქართველთ კათოლიკე სტეფანე იზმირელი. 1845 წ. ეს პირი, ახალციხეში გაუცვნია ლუკა ისარლოვს. ამ დროს სტეფანე იზმირელი 60 წლის ყოფილა, მაშასადამე იგი კარგად მომსწრე იქმნებოდა XVIII საუკუნის პირების და მათგან ბევრი ძველი ამბებიც ეცოდინებოდა, ასევე კარგად ეცოდინებოდა ხურსიძის გვარის ამბებიც. ისარლოვის გაცნობის შემდეგ სტ. იზმირელს დიდი გულის წყრომა უთქვამს ისარლოვისთვის, რომ თქვენი სახლი კაცები აქედამ მთლად წავიდნენ და ეს არ არის კარგი, თავიანთ სამკვიდრო მამულები და ამამაპაპეული ზარზმის ტაძარიც უპატრონოდ დასტოვესო. უთქვამს საყვედურით:

— თქვენ ძრიელ გვიან მოგგონებით თქვენი სამშობლო მამულები და ზარზმის ტაძარი. ხურსიძეების ამბები ეხლიც ყურში მაქვსო. მე ძრიელ მწყინს და გული მეთანაღრება მასზედ, რომ ხურსიძეების გვარის ისარლოების შთამომავალთა რიცხვი ახალციხეში მოისპოვო. ეს არ უნდა მომხდარიყოს ასეო.

სტეფანე იზმირელმა ბევრი რამ ამბები უამბო ლ. ისარლოვს და ძალას ატანდა, რომ მამულებსა და ზარზმას უპატრონეთო, მაგრამ ლ. ისარლოვი-კი უარს ეუბნებოდა, ჩუმათ

იყო, შთავრობის ერიდებოდა თურმე, მორიდებას თავისებური ხასიათი აქვს, ლ. ისარლოვი მორიდი მოხელე იყო. სტეფანე იზმირელის სიტყვის კვალად მეტად საყურადღებოა ის გარეშობაც, რომ მართლაცა და ახალციხეში ისარლოვების გვარის რიცხვი ასე მოისპო, თუმცა XVIII საუკუნის დამლევს, იქ რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებდა და მათ შორის სამი მღვდელიც იყო. იქ დაშთენ მხოლოდ მუსულმან ისარლოვ-ხურსიძეები, მაგრამ იგინიც შემცირდენ, უკანასკნელ დროს ოსმალში გადასახლდენ ფანტიკობით.

ამ რამდენიმე წლის წინეთ მე გახლდით ქ. ახილციხეს, მიხეილ პეტრეს ძე მეფასოვთან. იქ ბევრს ძველს ამბებზედ გვქონდა საუბარი, ძველს ნაშთებზედ, გვარებზედ, ახალციხის კათოლიკეებზედ, მუსულმანებზედ, დაქცეულ ტაძრებზედ და სხვაც ბევრს ასეთ საგნებზედ. მიხეილ მეფისოჭი ასეთ ძველ ცნობათა ხსოვნის ნამდვილი საუნჯე იყო. სხვათა შორის ისარლოვების შესახებ სიტყვა ჩამოვარდა, მე ბევრი რამ ცნობები ვკითხე, ჩემი კითხვის თანხმად მიხეილ პეტრეს ძემ ესეთი სიტყვა სთქვა.

— დიახ, ისარლოვები ქვაბლიანიდამ უნდა იყვნენ, ახალციხეში-კი მოხელეობის, ანუ თანამდებობის გულისთვის უნდა ეცხოვრნათ, ხან ივლიტასაც უცხოვრიათ. რადგანაც XVIII საუკუნეს ახალციხეში მთლად ქართველ მუსულმანები სცხოვრებდნენ და ციხის გარეთ და ივლიტას-კი კათოლიკებს, ქრისტიანებს უცხოვრიათ, იქვე ყოფილან ისარლოვებიც, მათი ძველი გვარი ხურსიძეა, მათი სახლი კაც თათრები-კი დღესაც ხურსოღლათ იწოდებიან ქვაბლიანში, მაგრამ მაინც დავიწყებული აქვთ თავიანთი გვარის ცნობები. მათ ის-კი იციან, რომ ძველათ სხვა გვარი ჰქონიათ, ეხლა ისარლოები არიან.

მიხეილ მეფისოვმა ბევრი რამ ცნობები მიამბო, მე ვკითხე ლ. ისარლოვის და სტ. იზმირელის შესახებ და მათგან მოთხრობილ ცნობების ვითარება და მან ყოველივე ჭეშმარიტებით აღიარა. სტეფანე იზმირელს მეც კარგად ვიცნობდი და რასაც იტყოდა ხოლმე, ყოველთვის მართალს და სწორესო, სიტ-

რუსთვის მას ძალას არავინ დაატანდა, ისიც იმ დროს და სტეფანე იზმირელსაო. ის რასაც ამბობდა ისარლოვეების, ზუბალაშვილების თუ სხვების შესახებ ყოველისფერს მართალს ამბობდა და მეც უნდა მოგახსენოთ, რომ მეც ასე ვიცი და გამიგონია მომსწრე კაცებთაგან, რომ კათოლიკ ისარლოვეების გვარი ხურსიძეაო, მათი საბინადრო მამულები ქვაბლიანში ყოფილა, საგვარეულო ტაძარი ზარზმა და ქულები ყოფილა, მათ წინაპრებს უკეთებიათ ეს ტაძრები და მფარველობაც უწევიათ. ისარლო თათრული სახელია, ეს გვარი რაც მათ დაერქვათ სულ ორი ან სამი საუკუნე უნდა იყოს. წინეთ-კი ხურსიძე ყოფილა, მაშ აბა თქვენა ბრძანეთ, ქრისტიან ისარლოვეებს თათრული გვარი ძველადგან რისთვის ეწოდებოდათ, გინდ რომ სწოდებოდათ, მინც სულ ძველად-კი თავიანთ გვარი ექმნებოდათ, ქრისტიანური სახელით. ე. ი. ხურსიძე ძველია და ისარლო ახალი. ასეთი ცნობები გადმოგვცა მიხეილ მეფისოვმა და ჩვენც ყოველივე ეს ქეშმარიტად მივიღეთ.

მიხეილ მეფისოვი ჩვენში ისეთი ცნობილი პირია, ისეთი მცოდნე ჩვენის ქვეყნის ძველის თუ ახლის ამბების, რომელმაც მარტოდ ისარლოვეების გვარის ცნობები-კი არა და მან ზედ მიწევნით მთელი სამცხე-საათაბაგოს ცნობები იცოდა კარგად, ამ კუთხის მას ერთი ნოტის ოდენი ამბავიც არ გამოეპარებოდა, იგი იყო ზედ მიწევნით მცოდნე საქართველოს ძველის და ახალ ამბების, სამცხის ქართველ ქრისტიანების, მაჰმადიანების და თვით ქართველთ ებრაელთაც. იცოდა კარგად ოსმალეთის საქართველოს შინაგან ყველა საქმეთა ვითარება, იცნობოდა კარგად ქართველ ფაშებს, კაიმაკანებს, ბეგებს, ალიებს და სხვანაირი, იცოდა მათი გათათრების ამბები, გაფრანგების და ისიც თუ სად ვის რომელ ქართველს როგორ შეეცვალა თავის ძველი ქართული გვარი, ოსმალეთის საქართველოში ქართული ენა სად დაიკარგა, სად დაშოა დღემდე.

მიხეილ მეფისოვი მთელს ამ მხარეს და მის მცხოვრებთ ძველსა თუ ახალს ამბებს ისე იცნობდა, ისე იცოდა, რომ ძნელად მას სადმე რამე ცნობა გამოჰპარებოდა, ან თქვენ რამე

ცნობა გეკითხათ და იმას კიდევ პასუხი არ მოეცა, ეს მისგან შეუძლებელი იყო. ასეთი ამბების მცოდინარეობის წყალობა გახლდათ, რომ მის დიდ ბატონის მცემელი აყო დიმიტრი ბაქრაძე და ამ პირმა ოსმალეთის საქართველოში სულ ამ პირის საშუალებით გაარკვია გზა და კვალი და იმგზავრა. მ. მეფისოვი ცნობილი იყო არა მარტო ჩვენს წინაშე, არამედ მას იცნობდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებიც და ამიტომ ხშირად მოდიოდნენ მასთან და თავიანთ გვარების და ძველების შესახებ ცნობებს ჰკითხავდნენ. ასეთი გახლდათ მიხეილ მეფისოვი და მისგან ნათქვამ ისარლოვების გვარის ცნობების შესახებ ექვს ვერ ვინ აღვიარებს. ხურსიძეების შესახებ მისგან ნათქვამის უმთავრესად ეს უნდა დაისკვნას: ისარლოვების ძველი გვარი ხურსიძეა. ამათი სამკვიდრო მამულები ქვაბლიანისკენ ყოფილა, მათს საგვარეულო ტაძარი ზარზმა და ქულებია. ხურსიძეებს ისარლობა თათრობის დროს თანამდებობის გამო დაერქვათ. ამავე პირის შენიშვნა გახლდათ შემდეგი: რომ სტ. იზმირელის ცნობებს შემოწმება და ჩხრეკა არ უნდა, მისი ამბები სულ მართალია: მან ძრიელ ბევრი რამ იცოდა ჩვენი ძველი ცხოვრების შესახებო. ჩვენ ვალად ვსთვლით რომ ამ გვარის შესახებ ასე თუ ისე ყველა ისტორიული ცნობები და გარდმოცემანი მოვიყვანოთ და ამიტომ აქვე მოვათავსებთ შემდეგსაც,

ვინმე მესხი ჩვენში ცნობილი პირია, იგი კი მცოდნეა ჩვენის ძველის ცხოვრების და მის ამბების, ამ ცნობილის ვინმე მესხის ცნობებით ისარლოვების წინაპრებს წინეთ ნამდვილ უცხოვრიათ სამცხე-საათაბაგოს, სოფ. საძქეს, ამ სოფლის მახლობლივ ყოფილა ძველად არაეისციხე, ეს ციხე ქართულ ისტორიულ და გეოგრაფიულს მწერლობაშიაც არის მოხსენებულიო. სოფელს საძქე მიტომ სწოდებია, რადგანაც ერთ დროს, სოფელთან ხშირი ტყე ყოფილა და ადგილობრივ მცხოვრებთ ამ ტყიდგან უზიდავთ სახლისთვის ძელები. ციხესაც მიტომ რქმეფია არყის ციხე, რადგანაც მის გარშემო არყნალის ხეებიც მრავლად მდგარა. ეს ციხე დღესაც არის თურმე, ძველად ხურ-

ცნობების მიხედვით მის კეთილდროს მათსან და ანუ ცნობის

სიძეებს აქა ჰქონიათ თავიანთი მამულები, დღეს-კი ამ მამულებზედ სცხოვრობს ორი კათოლიკეთ ოჯახი და ორიც სომხისა. იმავე მოძღვრის სიტყვით 1625 წ., საფარ-ფაშა ჯაყელს ქრისტიანეთათვის ჩამოურთმევია ბევრნაირი უფლება, მაშინ სოფელ საძელიდან აყრილან ხურსიძეები და მთლად ახალციხეში გადმოსულან, იქ დასახლებულან ქრისტიანებთან საცხოვრებლად, უმეტესად ივლიტას ყოფილან. აქ ხსენებული არყის ციხის გამო სწოდებიან ხურსიძეებს „ციხის მეპატრონენი“

ამ ცნობიდანაც ცხადათ დაისკვნება, რომ თუ ოსმალთა ჩვეულებათ ჰქონდათ, რომ ყველა მოხელისათვის თავიანთ ენის სახელით უნდა ეწოდებინათ სახელწოდება, მაშინ რაღა ფიქრი უნდა, რომ არყის ციხის მეპატრონესაც ოსმალურათ ისარგლი ეწოდებოდა, ამას ახსნა აღარ სჭირია. ესევე მოძღვარი ამბობს ზეპირ თქმულების საშუალებით, რომ გვარამ მამფლის დროდამ სამესხეთოში, ხურსიძეების ხელში იყო ფულის ქრის საქმეო. ე. ი. ფულის მჭრელნი ხურსიძენი ყოფილან ძველადგანვე ათაბაგების დრომდე. თუ მამა ივანე გვარამაძის ზეპირ განაგონ ამბებს ქვემარტების ნიშან წყალი არ აკლია და სწორე გახლავსთ, რომელზედაც ჩვენ ექვს ვერ ვიქონიებთ, მაშინ აქ ვიტყვით შემდეგს:

ხურსიძეებს ციხის მეუფროსობა უნდა მიეღოთ მას შემდეგ, რაც ჩვენდა სამწუხაროდ ერთ სამეფო საქართველო სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაიყო. ერთს ვრცელ სამთავროთ სამცხე-საათაბაგო იქმნა დანიშნული. ხოლო ფულის ქრის თავდარიგი და თანამდებობა-კი მათ უნდა მიეღოთ იმ დროს, როცა გიორგი ბრწყინვალემ დაქუცმაცებული საქართველო გააერთიანა, როცა ერთ სამეფოდ გამოცხადდა და როცა საქართველოს მიჯნების სიმტკიცისათვის ათაბაგებს მეტი ხმა და ძალა მისცა და სამცხე-საათაბაგო ათაბაგებთა მფარველობის ქვეშ გამოაცხადა, ხოლო საქართველოს სამეფოსთან არსებულათ, განუყრელად. იქ ათაბაგნი საქართველოს სამეფოს მთავარ მართებლებივით იყვნენ და განაგებდნენ. გიორგი ბრწყინვალე ჰქვიანი მეფე იყო და მასთან ერთგულიც, მან სამცხე-საათაბაგოს

სახღვრებითი პირობები კარგად იცოდა და ამიტომაც იყო, რომ ყოველ მესხელ გვარიშვილის პიროვნებას ჯეროვნად აფასებდა, ხურსიძეების გვარის მნიშვნელობა მას კარგად ეცოდინებოდა, ეცოდინებოდა, რადგანაც იგი მწიგნობარი მეფე იყო და ამიტომაც ადვილათ მიანიჭებდა ხურსიძეებს ფულის კრის თანამდებობასაც, იგი ასეთ საქმეთა მოწყობას ხამა არ იყო, იყო ბრძენი კაცი და თავის საქმეებიც ბრძნულად მიჰყვანდა თავის მოწინავე გამგე პირთა დახმარებით და ერთგულის სამსახურით, ხურსიძეებს მდიდარი წარსულნი აქვდათ და ამიტომ გიორგი ბრწყინვალისაგან მაინც შესაფერი პატივი ექმნებოდათ მინიჭებული. ციხის უფროსობა და ფულის კრის მეთაურობა მათთვის იქმნებოდა შესაფერი საქმე.

XV საუკუნის ნახევარს, გიორგი ბრწყინვალის დროს, ხურსიძეებს შესაფერი ადგილი ეკავებოდათ სამცხე-საათაბაგოს ასპარეზზედ, მის დროს, მთელი საქართველო ოთხ საუროშოდ გაიყო. პირველ მედროშენი მესხნი იყვნენ, ამათ შესახებ ვახუშტი სწერს:— „ოთხ სადროშოდ განუფილნი, რამეთუ წინამძღოქნი იყვნენ თრეკნი, ციხის-ჯვარეკნი, და ახალციხეკნი და მიმუფლნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯნი“ სხვა ისტორიულ წიგნებშიაც ასე მოიხსენებიან მესხნი, იგინი ირიცხებიან ვითარცა მოწინავე მეციხოვნენი, ერთგულნი ქვეყნისა ბრძოლის ველზედ, ქვეყნის მართვაში და საამსოფლიერო საქმეებში და მიტომაც ვამბობთ მას, რომ ხურსიძენიც მტკიცე წევრნი არიან ზემოდ ხსენებულ მედროშეთა და ძველადგანვე საქართველოს მტკიცეს სამსახურით მომდინარენი.

მამა ივანე გვარამაძის ცნობების საშუალებით— შოთა შიორუსთაველის თუ ხურსიძის ცნობებს ერთი ზეპირ თქმულებაც ემატება. მლ. ივ. გვარამაძე ბრძანებს, რომ ხურსიძეებს ციხის პატრონობის დროს ფულის მოკრის თანამდებობაც ეკავათ. ძველნი მემატრიანენი სწერენ: რომ შოთა რუსთაველი, თამარ მეფის მეჭურჭელ უხუცესთაც იყოვო, ანუ ხაზინაურათაო. ჩვენ აქ ამაზედ ახრებით არას ვიტყვი, იქნება ამ ცნობასა და შოთა ხურსიძის თანამდებობის ცნობებში რამე ხაზის გავ-

ლება შეიძლებაოდეს, ვინ იცის, ამას მუშაობა უნდა და ცნობების პოვნა და გარკვევა. ყოველ ამ გვარს ცნობას ჩვენის მგოსნის შოთა რუსთველის ცხოვრების გასაცნობათ დიდძალ მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, მას პირველი ადგილი უნდა დაეძღვით უთმოთ ბეჭდვის ასპარესზედ.

აქ კვალად ყურადღება უნდა მივაქციოთ კერძოთ ფირმან'ში მოხსენებულ ზოგიერთ საყურადღებო რამ ცნობებს. აქ მოხსენებულია შემდეგი:

„ჩვენ, ოსმალეთის მთავრობას, თქვენ ისარქებს კარგად გიცნობთ, რომ თქვენ ახალციხის თემის გურჯის ფრანგები სათავეგონებთ ამ ცნობის შემდეგ, ჩვენთ შორის, მრავალთ მოწინააღმდეგეთ საფუძველი აღარ ექმნეთ მისის რღვევის, რომ ვინაშომც საქართველოში ქართველ გვარის გათოლიკენი არ არიანო, ვგონებთ ამ ოფიციალური დოკუმენტის შემდეგ ასეთ პირებს საფუძველი აღარ ექმნესთ უაზრო ლაპარაკის და ცრუ ცნობების ვრცელების.“

ვგონებთ, რომ ოსმალეთის მთავრობას კარგად ეცოდინებოდა, თუ მის ქვეშევრდომნი რა ტომსა და ენას ეკუთვნოდნენ, ამაში მუსულმანები მეტათ ფრთხილნი არიან და ჩვენი სწავლება ვგონებთ მათ არც მოუნდებოდათ. ამ ფირმანში საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ 1732 წ. უკვე ისარლოვების გვარის წევრნი კათოლიკის სარწმუნოებით სჩანან, მთავრობაც ასე იცნობს მათ, მთავრობის ამ მოხსენებიდამ ცხადათ სჩანს და ღაისკენება ის ჰაზრი, რომ ისარლოვების გვარის წევრნი კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელნი თვით XVII საუკუნის დამდეგე ყოფილან. ფირმანში მოხსენებული პირები დაბადებულნი უნდა იყვნენ XVII საუკუნის დამდეგს, ან XVIII საუკუნის დამდეგს, ყოველს შემთხვევაში ეს პირები ჩვენ XVII საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია და ვფიქრობთ, რომ იგინი უნდა იყვნენ მესამე თავობა კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ისარლოვების. ფირმანისა საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ მთავრობა რა ყურადღებას აპყრობს მოხსენებულ პირების მნიშვნე-

ლობას და ამაგს, მასთანვე აღიარებენ, რომ თქვენ გვარ ერთ-
გულებათვე ირიცხებოდნენ თქვენი წინაპარნიც, მამანი, ჰამანი
და ჰამის მამანი. აქედამაც კარგად სჩანს, რომ ხურსიძეებს
თავიანთი შემძლებლობა და დიდი გავლენა, თვით ისარლობის
მიღებიდგანვე უნდა მიეღოთ. ერთი აქ ის არის ნაკლი, რომ
ფირმანში ისარლოვების გვერდით არ არის მოხსენებული მათი
ძველი გვარი—ხურსიძე, როგორც ვახუშტიც სწერს, ილბათ
ოსმალოს მთავრობის წინაშე, არ იყო ამის წეს-ჩვეულება და
ისიც ქრისტიანეთათვის, რომ მათი გვარი ეწოდებინათ, იგინი
ცხადი საქმეა, როგორც ფანატიკ მუსულმანები უფრო თა-
ვიანთ ენის სიტყვას ამჯობინებდნენ და ყველას ისე უწოდებ-
დენ, როგორც მაგალითად ხურსიძეებსაც უწოდეს, რომ
თქვენ ახალციხის—ისარლებსაო.

ჩვენდა სამწუხაროდ, რაც სამცხე-საათაბაგო საქართვე-
ლოს ჩამოეგლიჯა და ოსმალეთს დაუკავშირდა, მის შემდეგ
ღროის ამბებთა შესახებ ერთობ მცირე ცნობები გვაქვს, თით-
ქმის არაფერი. თათო ოროლა ასეთი მასალები სჩნდება, რომ
მელნიც ასე თუ ისე რამე ცნობებს იძლევიან, დანარჩენის ჩვენ
სხვა არაფერი ღონის ძიება გვაქვს და ისტორიული მასალები
რომ ვიცოდეთ მის საშუალებით რამე ცნობების ვინც ჩვენი
ისტორია არ იცის, იმისთვის ეს არაფერი გახლავსთ და ვი-
საც-კი სამცხე-საათაბაგოს ვითარების რამე გაეგება იმას-კი ეს
უეჭველად გულს დასწყვეტავს. 1625 წლიდან 1827 წლამდე,
ისე გადის, რომ ჩვენ სამცხელ ქართველთა შესახებ აღარა ვი-
ციოთ რა, არც ქართველ ქრისტიანების, კათოლიკების და ქარ-
თველთ მაჰმადიანების. რაც შეეხება გვარების დარქმევის, ანუ
გადაკეთების, ქართველთა გათათრების, ქართველთა ტანჯვა-
წამების და მოსპობის ამაზედაც ხომ არა გვაქვს რა. რაკი ეს
კუთხე მოსცილდა ჩვენს ქვეყანას დი განცალკევდა ჩვენგან, მერე
იგი ოსმალეთმა ისე შეზღუდა და ისე მობოკა, იქ ქართველუ-
რი ძალა ისე ამოაგდო ძირიან ფესვიანად, რომ თანამედროვე
მწიგნობართ ქართველთ ერთი შემთხვევაც არ მისცემიათ, რომ

მათ ამ კუთხის შესახებ რამე დაეწერათ. სამწუხაროდ სულ ამის ბრალია, რომ თვით ისარლოვებსიც კი თავიანთ წინაპრების არაფერი მასალებზე აქვს დარჩენილი, ერთად ერთი ეს ფირმანია.

ახალციხეში ისარლოვების გვარის წევრთ ზოგნი ბატონ-ჯანას; ანუ ბატონ ჯანაანათაც უწოდებდნენ. ეს წარმომდგარი უნდა იყოს ნაზის, ანუ ისარლოვების გვარის წევრთა დიდის პატივ საცემი მოქმედებიდამ, რომელთაც ხალხი პატივ სცემდა, ყოველ მათგანს მცირეს პატივით და ხათრით ასე უხმობდნენ.

ჩვენი წერილების წერა ქართველ კათოლიკეთა შესახებ ერთის მხრით საპოლემიკო მხარემაც გამოიწვია, რადგანაც მრავლნი ამბობდნენ, რომ ქართველ კათოლიკენი არ ყოფილან, არც ისარლოვები არიან ქართველებიო. მე პოლემიკას თავი დავეანებე, ცნობების მოყვანას გაიყე, დაე ამ ცნობებმა ისაუბროს მის შესახებ, თუ ქართველ კათოლიკენი არიან თუ არა. მხოლოდ აქ საჭიროდ ვრაცხთ ერთი ისტორიული ამბავი კი მოვიყვანოთ, რომელიც ცხად ჰყოფს ისარლოვების ქართველობას.

XVIII საუკუნის დამლეფს, ახალციხეში, სომეხ კათოლიკეთ ხუცეებს და პატრებს შორის დიდი უსიამოვნება ატყდა. ახალციხელთა მცხოვრებთა რიცხვი ორ წრეთ გაიყო, ერთნი სომეხ კათოლიკეების მომხრენი იყვნენ და მეორენი პატრების სხვათა შორის პატრების მომხრეთ ითვლებოდა ისარლიაანთ პეტროსს შვილი. ამ პირის სახელს თანამედროვე მემატრიანე არ მოიხსენებს, მართოდ გვარს იხსენებს, ესეც კარა ჩვენთვის. ისარლიაანთ პეტრუაშვილი ამბობს შემდეგს:

„მე ხუცეებისთვის ერთ მარჩილსაც არ გავიმეტებ, რადგანაც ეს ხუცეები ჩვენი ტიბიკანის და ტომის არ ვჩიან და პატრებისთვის კი ათას მარჩილს დავდებო. ჩვენ პატრებს უნდა უშუკელთ, ეკლესიები მათ უნდა მივსცეთ და არა სომხის კათალიკეთ ხუცეებს, ჩვენ

იმათთან საქმე არა გვაქვს და იმათ ჩვენთანა, ჩვენ იმათ არ ვეჭუ-
თებით და იგინი ჩვენა“.

ვგონებთ, ამ სიტყვას ახსნა აღარ მოუნდება და თვით
ისარლოვის მოწმობაც საკმარისია მათი გვაროვნების შესახებ,
ამას ვეჭილობა და ჩვენი ახსნა არ უნდა. ქეშმარიტად რომ
ესეც კმარა. ერთი მაგალითის დამტკიცება საკმარისია მრავალ
ცნობათა, გვართა და პირებთა ვინაობის ასახსნელად და დასა-
მტკიცებლად.

ზარზმის ტაძარი. III/V

ზარზმის ტაძარი აღშენებულია XI საუკუნის ნახევარს,
ზაგრატ მეოთხის დროს, მაშენებელია ფინმე ხურსიძე. აღშენე-
ბის დროთ ჩვენებულია 1045 წ. ხურსი-ხურსიძე მოიხსენება
„ქართლის ცხოვრებაშიაც“ ჩვენის ისტორიით იგინი ცნობილნი
არიან უძველეს გვარის შვილებათ, ქვაბლიანისაკენ მცხოვრებ
და იმავ კუთხის გამგე ერისთავებათ იგულისხმებიან. ამ განთ-
ქმულ ძველის გვარის წევრთ გაუკეთებიათ ზარზმა XI საუკუ-
ნეში. ზარზმა აღშენებულია თავის დროის კვალად, შესამჩნე-
ვად. ამ ტაძრის პატრონები ყოველთვის ხურსიძენი და მათი
შთამომავალნი ყოფილან. შესანიშნავ ზარზმის ტაძარს ხანდისხან
ხურსიძის გვარიდამ მწიგნობარ მღვდელ-მთავრებიც-კი ჰყოლია
გამგე წინამძღვრად და აქედამ სჩანს, რომ ეს ტაძარი იმავ თა-
ვიდგანვე სამღვდელ-მთავროდ ყოფილა დადგენილი.

XVII საუკუნის დამდეგამდე, ამ ტაძარში მღვდელ მოქმე-
დება სწარმოებდა, საფარ-ფაშის შემდეგიდამ მთელი სამცხე

დიდს დევნას მიეცა, ოსმალეთმა ქართველთა ათაბაგების ავტონომია გააუქმა და მთელი სამცხე 1626 წ. ოსმალების საფეოდალივით გამოცხადდა, ქართველებს დაუწყეს გათათრება, ამისთვის ძალასაც ხმარობდნენ, ამ დროს აოხრდნენ მთელი სამცხის ტაძრები, ამავე დროს აოხრდა ზარმა. ზარზმის სხეკლესიო ხატები და ნივთები მის მაშენებელთა შთაშობავალთ ხურსიძეებმა გურიაში გადიტანეს, რამდენიმე ხნის შემდეგ გაჭირებისაგან თითონაც გაფრანგდნენ, კათოლიკის სარწმუნოებას დაუკავშირდნენ, იგინი იმ დროს ქვაბლიანის და ახალციხის უფროსათ იყვნენ და ამიტომ გვარათაც ხურსიძის მაგიერ მათი თანამდებობის სახელი ეწოდათ, ოსმალურათ ისრაფი — დღეს ისრაფლები. ასეთი ცვალებადია ქართველი ერის ბედი.

ქართველთა გათათრების და ხურსიძეების გაფრანგების შემდეგ ზარზმა დაცალიერდა, მაღწე მის სოფლის მცხოვრებნიც გაათათრეს. XVIII საუკუნის დამდეგიდამ ზარზმა აღარაფერს წარმოადგენდა. ვახუშტი სწერს, რომ ზარზმა დიდ შვენიერად ნაგები დღეს ცარიელი არისო. მაინც ზარზმის ტაძარმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწია თავის აღსავსეობით. მისი აღწერა და სურათები რუსულს ენაზედ რამდენსამე წიგნშია დასტამბული. ეკლესიას აქვს გარედამ სივცე 28 არშინი, სიგანე ჩვიდმეტე არშინი, სიმაღლეც თავის შესაფერი, ზომიერი. ქართველ მაშმადიანებში ზარზმის შესახებ ბევრი რამ ცნობებია დაშთენილი.

სოფ. ჭულების ტაძარი.

ჭულების ტაძარი აღუგენის ახლოს სძევს. როგორც ვიცით აღუგენის მებატონენი იყვნენ ხურსიძეები. ეს ჭულების

ტაძარიც მათ მეგვარე ხურსიძეთა წინაპრებს გაუკეთებიათ, ეს ტაძარიც შესანიშნავია თავის დროის კვალად. ამ ტაძრის ისტორიასთან დაკავშირებულია აღუგენის მცხოვრებთ მებატონე ხურსიძეების გვარის ისტორიაც. XIV საუკუნის ნახევარს იგი განუახლებიათ, რასაც მოწმობს ტაძრის შემდეგი წარწერა ხუცურად:

„შეწევნითა ღვთასათა და წმადის გიორგი ჭუჭუასათა სრულ იქმნა ესე კაქესია ჭუჭუას ხატებითა მხატვრისა ანსენა თფილელისა, შეუნდეს ღმერთმა ქკეს ღია“. ამავე ტაძრის ერთს აღაგას დაშთენილია ხუცური წარწერა რომელიც აჩენს შემდეგს:— „ხურსიძე ბასილი“ აქედამაც მტკიცდება რომ ქულებიც აშენებულა ხურსიძეთაგან. ეს წარწერა მარი ბროსემ შეცდომით გადილო, შემდეგ ეს შეცდომა დ. ბაქრაძემ გაასწორა. მოხსენებული „ხურსიძე ბასილი“ გვადღევს სრულს. თქვს, რომ ეს ბასილი ხურსიძე უნდა იყოს XIII საუკუნის პირი. ეს ტაძარიც მაშინ გაკეთებული. შემდეგ დროს, ანუ არსენ თფილელის დახმარებით იგი უნდა განეახლებინათ მხოლოდ.

ხურსიძე-ისარლოვეების ბინათ სადგურნი.

ქვაბლანს, სცხოვრებდნენ ძველად. აქედამ როდის წავიდნენ სხვაგან ცნობები არ გვაქვს.

აღუგენს, სცხოვრებდნენ ძველად. უკანასკნელ დროს, აქ სცხოვ-

რებდნენ მუსულმან ისარლოვ-ხურსიძენი, რომელნიც აგრეთვე თავიანთ თავს ერისთავსაც უწოდებდნენ, ამათგანი ზოგნი ოსმალეთში გადასახლდნენ.

იფლიტას, უცხოვრნიათ XVII საუკუნიდამ.

ახალციხეს, უცხოვრნიათ ძველადგანვე და იქვე ყოფილან ციხის თავად, ოსმალთა წინაშე ისარლებათ.

ასპინძას, უცხოვრნიათ XVII საუკუნიდამ და ყოფილან ქევხაკაცები.

საძეფს, სოფ. ვინზე მცხის სიტყვით უცხოვრნიათ სულ ძველის ძველად.

ჭუთაისს, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნის ნახევრიდამ.

თფილისს, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნის ნახევრიდამ

აკაშენდა, სოფ. სამუვილდეს სცხოვრებენ დღეს.

სადირაშენს, სოფ. სცხოვრებენ დღეს.

კოდას, სოფ. სცხოვრებს ერთი მემამულე.

და სხვაგანაც თითო ოროლა კომლი აქა იქ, რომელთა მოხსენებას აქ მაინცა და მაინც არა აქვს მნიშვნელობა.

ხურსიძე-ისარლოვების გვარის წევრნი.

სულა ხურსიძე X საუკუნის პირი „ქართ. ცხ.“

ივანე სულას ძე ხურსიძე—ხურსი „ქართ. ცხოვრებ.“

დაკლაკ (დავითი ძე?) ხურსიძე X ს. „ქართ. ცხოვ.“

ივანე დაკლაკის ძე ხურსიძე 1027—1080 წ. „ქართ. ცხ.“

თეარსმან ერისთავთ ერისთავი ხურსიძე 1030—1100 წ.

„ქართ. ცხოვ.“

გიორგი ერისთავთ ერისთავი ხურსიდე 1060—1135 წ.
„ქართ. ცხოვრ.“

ვასილი ხურსიდე 1120—1170 წ. „ქართ. ცხოვრ.“

იოსებ მღვდელმთავარ ხურსიდე XIII საუკუნის პირი.

შოთა (შიო) ხურსიდე ზარზმის წარწერებით.

გუგუდამა (გაიანე) ივანეს ასული ხურსიდე XIII საუკ.
ზარ. წარწ.

გაბრიელ მღვდელ-მთავარი ხურსიდე ძე შოთა (შიო) ხურ-
სიძისა ზარ. წარ.

ბაბა (ბარბარე) და თამარი XIV საუკ. პირნი ზარ. ნივ-
თების წარწ.

სივრიდონ მღვდელ-მთავარი ხურსიდე 1557 წ. „ქრონი-
კები“ თ. უ.

ვასილი ხურსიდე მაშენებელი ქულების ტაძრის, მისივე ტა-
ძრის წარწერით.

ავთანდილ, ჯუკა, მიქელ ხურსიდე— ისარლოვები კათ. სარწ.

XVII *) საუკ. დაბადებულნი.

კარდი, ბადასარ, გიორგი, მედიქსედ, ჯუკა, ბსილ ხურსი-
დე-ისარლოვები დაბ. XVIII სუკ. **).

გრიგოლ მღვდელი ხურსიდე-ისარლოვი დ. XVIII საუკ.
† 1782 წ. მოხუცი.

ანტონ მღვდელი ხურსიდე ისარლოვი დ. XVIII საუკ.
† 1784 წ. მოხუცი.

*) სულთან მაჰმუდ მეორისაგან 1732 წ. ბოძებულს საგვარეულო
ხურსიდე-ისარლოვების ფირმანის ცნობით, სადაც მოხსენებულ არიან ესენი.

**) საყურადღებოა ის, რომ თითქოს ხურსიდეებს თავიანთი ძველი
გვარი კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ უნდა შესცვლოდათ. ეს
ასეც შეიძლება, რადგანაც ოსმალთაგან საქართველოს დამორჩილება ანუ
ათაბაგთ ავტონომიის გაუქმება, ქართველთ გაათათრება და გაფრანგება
თითქმის ერთ დროს დაწყობილა. გამომცემელი.

ლუკა — მეუღლე ამისი ანნა. ძენი ამათი: გრიგოლი, ივანე, სტეფანე და ჰეტრე. ქალები: ნათელა, ბარბარე, სალამე.

ივანე — მეუღლე ამისი სალამე, ძენი ამათი: ზაქარია, ივანე, გიორგი. ქალები: ნატალია, დარია, ქეთევან, სალამე.

სტეფანე — მეუღლე ამისი ბარბარე. ძენი მათი; ლუკა, ალექსანდრე, ზვანაოზი. ქალები: ეკატერინე, ანნა.

ლუკა — მეუღლე მისი გაიანე. შვილები: იოსები და მარიაში. იოსები, მეუღლე მათი ოფგა, ძენი: გიორგი, დიმიტრი. ალექსანდრე, მეუღლე მისი ბარბარე, ძენი ამათი: ლევანი და ნიკოლოზი. ქალები: ნინო, მარიაში.

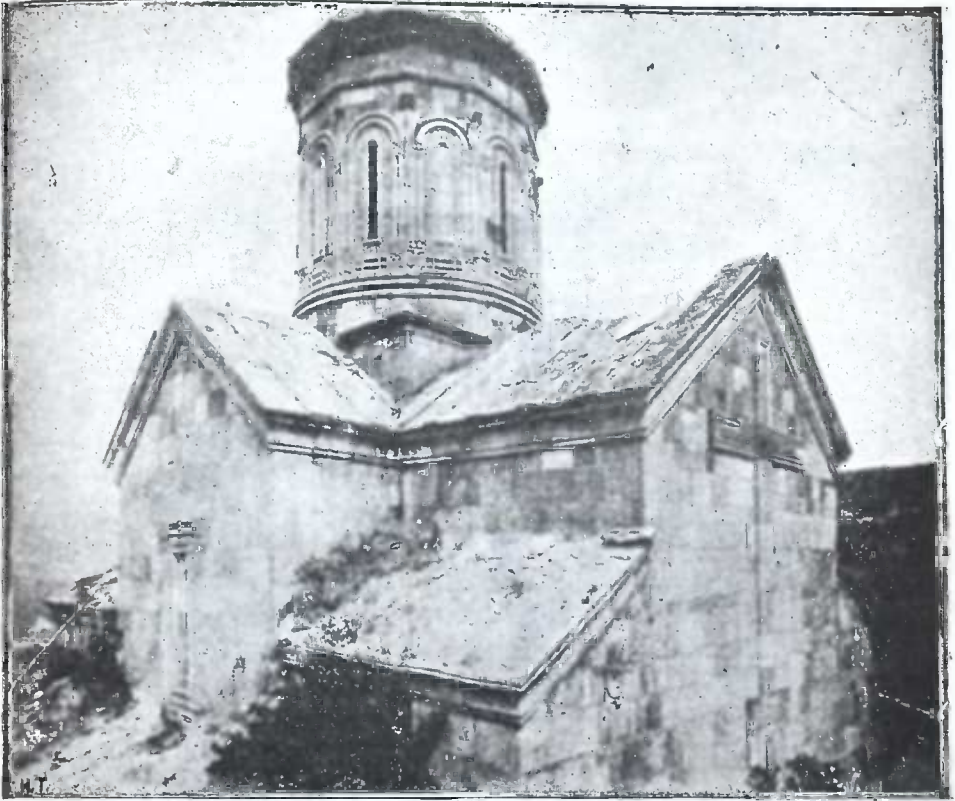
ჰეტრე, მეუღლე ამისი ბარბარე. ძენი ამათი: გიორგი, ბლარიონი, იოსები, მიხეილი, ნიკოლოზი, იაკობი, რაფაელი, კაბრიელი, კონსტანტინე. ასული: სოფიო.

გიორგი, მეუღლე ამისი ანსტასია. ძე ამათი ჰეტრე.

მიხეილი, მეუღლე ამათი ადელაიდა.

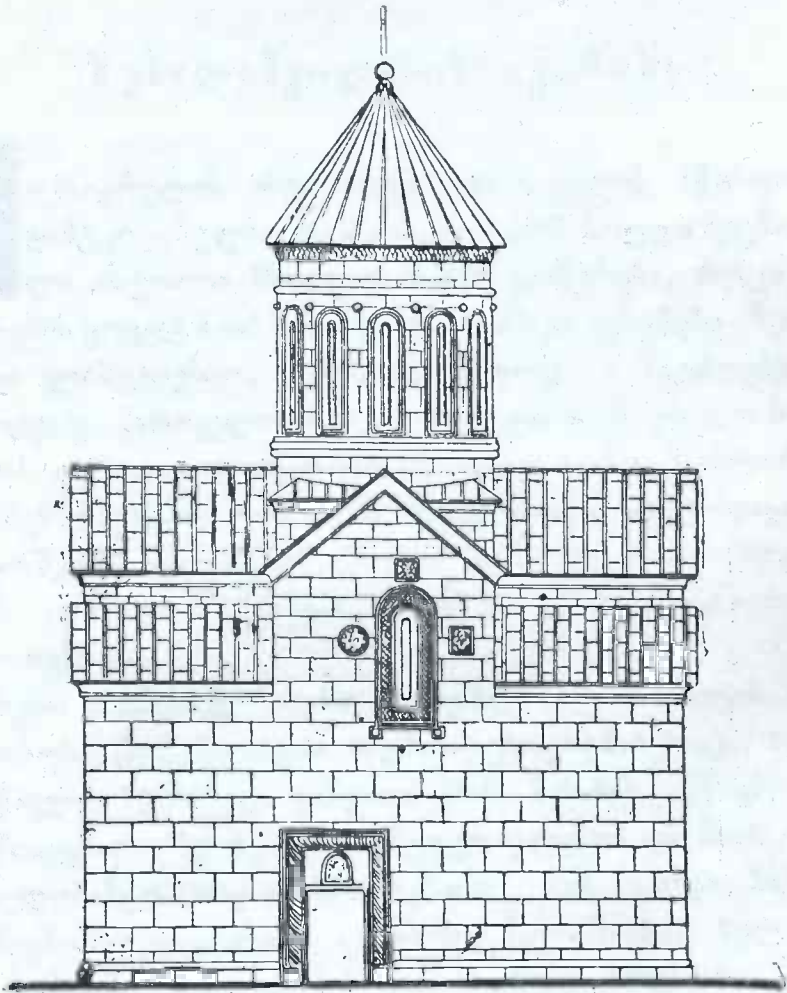
იაკობი, მეუღლე ამისი ანნა. ძენი ამათი: ჰეტრე, კონსტანტინე. ქალები: ბარბარე, მარიაში, ნინო, ელენე და სოფიო.

კონსტანტინე, მეუღლე ამისი სოფიო. ასული მათი ელენე. აღსანიშნავია აქ ის გარემოება, რომ რაც დრო გადის, მით ასეთ უძველეს გვარის წევრთა რიცხვი საქართველოში, ქართველთ შორის, ერთობ მცირდება. ესევე სიმცირე დღეს კარგად ემჩნევა ხურსიძე ისარლოვის გვარის წევრთა, რომელთა გვარის წევრთა ოჯახნიც XVIII საუკ. ერთობ მრავალად ყოფილა. ასეთ გვართა აღწერით და სამცხე საათაბაგოს დაბალ ხალხის ცხოვრების გაცნობით შესდგება სრული ისტორიული მასალები ჩვენგან მივიწყებულ სამცხე-საათაბაგოსად.

ზარზმის ტაძარი

ადშენ. X სუკ. ხურსიძეთაგან.

სოფ. ქულების ტაძარი
ადმენებუღი ხურსიძეთაგან.

ისტორია

ზუბალაშვილების გვარისა

მეცნიერულის ისტორიულ კრიტიკულის მწერლობით დამტკიცებულა, რომ ყოველი ერის სრული მეცნიერული ისტორია მხოლოდ მაშინ დაიწერება, როცა ერის ცხოვრების ყოველ ნაირს მხარეს და საგანზედ ცნობები შეიკრიბება და დაიბეჭდება, უამისოდ კი ყოვლად შეუძლებელია, რომ ოდესმე, ქართველის მსწავლულისაგან მეცნიერული საქართველოს ისტორია დაიწეროს. აღმდეგ ჩვენი მეისტორიენი სწერდნენ მეფეების ისტორიას, მთავართა, მღვდელ-მთავართა, ციხე-კოშკების და ომების. მთელი ჩვენი მატთანე მხოლოდ ამაების აღწერით შესდგება. ეს კი არ კმარა მეცნიერულის მეისტორესთვის.

ზემო ხსენებულ საგანთ გარეშე, ისტორიისთვის უნდა შეიკრიბოს ცნობები თვით ხალხის ცხოვრებაზედაც. ხალხის სამოსწავლო მხარეზედ, განვითარების შესახებ, მწიგნობრობის, წოდებათა შესახებ და ნამეტურ გლეხთა და მათს დამოკიდებულებაზედ თავად-აზნაურებთან. ამას გარდა საჭიროა ბატონ-ყმობის ისტორიის ცნობები, მეურნეობის, ხელოვნობის, მუშების, ხელოვნების და სხვანიც მრავალნი. საყურადღებოა აგრეთვე ანუხსნა ქართველ მოქალაქეთა ცხოვრების და მოქმედების ცნობები, მრეწველობის აღორძინება და გავრცელება ქართველ ერში. ყოველის ერისთვის ისტორიაში ასეთი კითხვები და ცნობები რკავებენ უპირველეს ადგილს. ეს არის საუნჯე და დაუფასებელი სალარო ყოველის ერის ცხოვრების, ისტორიის და მის ჭეშმარიტებისა.

ასეთ კითხვებთა ანუსხვა ნამეტურ ჩვენ, ქართველებს, გვეკირია, რადგანაც ესეთი ნაკლი ისე არც ერთ სხვა ტომის ხალხს არ ემჩნევათ, როგორც ჩვენ. ბევრი რამ ნაკლი გვაქვს, ბევრი რამ მასალები არ გვაქვს შევკრებილი და ანუსხვილი, ერთი ამ მრავალთაგანია ქართველთ მოქალაქეთ და გლეხთა ცხოვრების და მოქმედების ცნობები. ამიტომ ჩვენ ხელი მოვკიდეთ, შევკრიბეთ და შევადგინეთ დიდი ძალი მასალები ქართველთ მრეწველობის შესახებ, ვაჭრობის, მოქალაქობის, გლეხების და ხელოსან მუშების. ერთ ასეთ კითხვათა ჭეშმარიტ ისტორიულ მასალას წარმოადგენს ქართველთა უძველეს წარჩინებულ ძველ მოქალაქეთ ზუბალაშვილები და მათი გვარის ისტორია, რომელსაც ანუსხვავთ აქ. ზუბალაშვილებს გვარის წევრნი ძველადგანვე ქართლში მოსახლეობდნენ, იგინი ეკუთვნოდნენ ქართველ ტომს და ქართლში უმეტესად ძველადგანვე იგინი მკაცრად მისდევდნენ სოფლის მეურნეობას. სოფლის მეურნეობა მათში აღორძინებული იყო. ამ გარემოებამ იგინი საკმარისად დააწინაურა, ეს დაწინაურება მათ მერმისისთვისაც კარგად დაეტყოთ, დღესაც კი სადაც სცხოვრებს სოფლად ამ გვარის ხალხი, ყველგან იგინი აღორძინებულ არიან მეურნეობისა და სოფლის საქმეებში. მაინც ასეთს საქმეებში ქართველის წარმატება არ უნდა იყოს უცხო, რადგანაც ქართველი ერთი მეურნეობის ნაწილში თავ-დადებულ მშრომელთა რომაელთ და ელინთ ძველ მწერლებთაგანაც არიან შენიშნული. ეინნი ჩვენ „გეორგიანს“ გვიწოდებენ და ეს წოდება მათეზურს ენაზედ „მიწის მუშაკს“ ნიშნავს. უნდა მოგახსენოთ, რომ აქ ჩვენს ფაქტად მართოდ ზუბალაშვილების გვარს ვასახელებთ, თორემ რაც შეეხება ამას, ქართველთ წინაშე, ეს კი საზოგადო იყო და როგორც ზუბალაშვილები, ისევე სხვა ქართველნიც იყვნენ ცხოვრებით და მეურნეობით დაწინაურებულნი.

ჩვენის მეფობის დროის ქართველებზედ ამის უარს ვერავინ იტყვის. იგინი, მართალია საყოველთაოდ ბრძოლაში იყვნენ დაბანდებულნი და მთელის აზრის მაჰმადიანთ წინაშე

სამეფოს იფარავდნენ, მაგრამ მათ გარდა, შთებოდა ისეთი ნაწილიც, რომელსაც სოფლის მევენახეობა და მეურნეობა წინ მიჰყავდათ, ამისთვის იგინი არას იშურებდნენ, თვით სამეფოს დახმარებით მიუვალს ადგილს გაჰყვანდათ არხები, აკეთებდნენ ხიდებს და მით აძლიერებდნენ ქვეყნის საქმბევს. ამათ დროის გაკეთებულ ხიდებს, არხებს, ნავენახარებს, მარნეულობას და ქვევრების სიმრავლეს განცვიფრებაში მოჰყავსთ თვით დღევანდელი ევროპიის მსწავლულთ მოგზაურები. უნდა მოგახსენოთ, რომ ჩვენის მეფობის და გამგეობის დროს, საქართველოში, ქართველთ შორის, არც ისეთი ბოგანო ერი (пролетарია) იყო, რაც მაშინ სხვა ქვეყნებში არსებობდა. ქართველთ შორის ყველას თავის ქოხი ჰქონდა, თავის მიწა, მამული, მშვიერი არავინ კვდებოდა. თვით „გლახაც“ რომ გდომნოდათ, საქართველოში, ქართველთ შორის, ქართველ გლახას ხსენებათ ვერ ნახავდით, საქართველოში „გლახები“, ერთ ფაევთ, სომეხნი, აისორნი, თათარნი და სხვა ტომის ერნი იყვნენ.

ასეთი გახლდათ წარსული ჩვენი სამშობლო ქვეყნის და შიტომ ნურავის ეუცხოვება ის გარდმოცემა, რომ ზუბალაშვილების გვარს აღორძინებით და სოფლის საქმეთა წარმატებით მოვიხსენებთ. აქ რაც ზუბალაშვილებზე ითქმის, იგივე ითქმის მთელ საქართველოს წარსულ დროთა ქართველებზედ. ზუბალაშვილები გვარი მხოლოდ საკრებულო სარკვა და მასში ნათლად სჩანს ჩვენი წარსულის დიდება, სამეფოს მფარველ მეომართა ის მხნეობა, რომ 1455—1801 წლამდე გმირულად იბრძოდეს. სომეხების, ბიზანტიის, ქალდიის, სლავიანთ ტომების მსგავსად 400—700 წლის წინეთ კი არ დაეცნენ, არამედ შეფობა მეცხრამეტე საუკუნემდე შეინახეს, მერე თვის ნებაუფლებით 1801 წლიდგან რუსეთის იმპერიას დაუკავშირეს. ზუბალაშვილების გვარის ისტორიაში მჭიდროთ არის დაკავშირებული ღმ ქართველთა ისტორიული მოძრაობა, ამაგი, შრომა და პატივსცემის ხსოვნა, რომელიც მიწის ნიდაგს და ბუნებას მკაცრად ებრძოდა და მით იფარავდა თავის ქვეყნის

მოთხოვნილებას და არსებობას. ასე იყო ჩვენი ერის საქმე. ასე არსებობდა მისი სამოქალაქო წესები, თორემ მერწმუნეთ, რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ჩვენც ისევე ავიგვებოდით დედამიწის პირიდან ძველადგანვე, როგორც ეს სხვებს მოუვიდათ.

როგორც ვსთქვით, ძველად, ზუბალაანთ გვარის წევრნი ქართლში სცხოვრებდნენ, ხოლო სულ ძველის ძველად-კი სად მოსახლეობდნენ, ამის შესახებ არაფერი სჩანს, არც ვიცით სინამდვილით, თუ ამათ პირველ ყოფილი სამშობლო საბინადრო სოფელი საქართველოს რომელ კუთხეში იყო და სად აღორძინდნენ ამ გვარის წევრნი. საშუალო საუკუნეების ესენი სცხოვრობდნენ სოფ. ხეთს, გორის მაზრაში. ვახუშტის თქმით სოფ. ხეთის დაარსება მეტად ძველს დროს ეკუთვნის; საშუალო საუკუნეების შემდეგ ესენი პირველად ცხინვალში სჩნდებიან, მერე XVI საუკ. ქართლის სოფლებში და XVII საუკუნის ნახევარს ქ. გორს. ამავე საუკუნის ნახევარს, ჩვენის ისტორიის მწერლობის ასპარეზზედ რამდენიმე პირიც სჩნდება ზუბალაშვილების. ესენი ძველად იწოდებოდნენ ზუბაშვილებად და არა ზუბალაშვილები, ეს ამათ XVII საუკ. ეწოდათ, მას შემდეგ რაც იგინი ახალციხეს კათოლიკობას დაუკავშირდნენ და მერე ქართლს გადმოასახლდნენ. კათოლიკობას რამდენიმე წევრი დაკავშირებია. XVI საუკუნის ნახევარს, ქართლში, ზუბალაშვილების სახლიკაცების ერთი ოჯახიც დაკავშირებია კათოლიკობას, ხოლო ესენი, როგორც ძველადგანვე, ქართლში მოსახლენი თავიანთ ძველი გვარი არ შესცვლიათ და თვით XVIII საუკუნის ნახევრამდე, ეს კათოლიკენი ზუბაშვილებათ არიან მოხსენებულნი, ზუბიაანათ. მაგალითებრ: 1740 წლიდან რამდენიმე კათოლიკე ზუბაშვილი და ზუბიაანთი მოიხსენებიან და 1751 წლიდან სჩანს ელენე ზუბიანთი, მარიამი, მოსე და სხვანი. ზოგს ძველ წიგნებშიც ეს გვარი სხვა და სხვა ნაირათაც არის გადაკეთებული, მაგრამ, ყველა ამ გარდაკეთებულ, ანუ გადასხვაგვებულ სახელწოდებას ცხადათ ეტყობა, რომ იგინი ერთის გვარიდამ უნდა იყოს გარდაკეთებული, სიტყვის ფესვი ერთია.

სხვა და სხვა ხელთ-ნაწერ ცნობებს გარდა, ერწო თიანეთის ზუბაშვილები მოხსენებულნი არიან. 1670 წ. *) ერწო თიანეთის ზუბაშვილების ბეჭვლითი ცნობა ჩვენს ისტორიულს მწერლობაში მარტოდ ამ დროს შეეხება. რაც შეეხება ამ გვარის ბინადრობას, ეს-კი, მეტად ძველი უნდა იყოს. კარგად სჩანს, რომ ამ გვარის წევრნი ძველადგანვე მრავლად ყოფილან, რადგანაც ეს, როგორც ვსთქვით, მათი რიცხვი აღრიდგანვე მოეფინენ ერწოს, თიანეთს, ქართლს, თფილისს, ახალციხეს, აწყურს, ოცხეს, ხიზაბავრას, ასპინძას, ახალშენს, ქუთაისს, სამეგრელოს, კახეთს და სხვაგანაც, ზოგს ალაგს კი მოისპნენ. ქართლში მცხოვრებ ზუბალაშვილების შესახებ დარჩენილია კიდევ შემდეგი გარდმოცემა: ზუბალაშვილები პირველად ცხინვალში სცხოვრობდნენ, იგინი შთამომავლებენ ცხინვალში მცხოვრებ ქართველთ ისრაელთაგან, მათი ისრაელთაგან ქრისტიანთა ზედ გადასვლა ეკუთვნის იმ დროს, როდესაც საქართველოში ისრაელთა შორის საერთოდ მოხდა ეს და როცა კარსნელთ, ხოფელთ, ბოდელთ, მცხეთელთ და სხვათა ებრაელნი ქრისტიანობას დაუკავშირდნენ, ე. ი. IV საუკუნეში. ამაზედ უგვიანეს, საქართველოს ისრაელთა შორის, ეს არ მომხდარა, მაშასადამე ასე და ამ გვართ, თუ მართალია მაშინ მათი ქრისტიანობასთან დაკავშირება, ერთობ უძველესს დროს მომხდარა, პირველ საუკუნეებიდან VI საუკუნემდე.

რაც შეეხება ზუბალაშვილების გვარის წევრთა მოხელეობას, იგივე გარდმოცემა გვაუწყებს, რომ ცხინვალში მცხოვრებნი ზუბალაშვილები ძველადგანვე ვაჭრობას მისდევდნენ, აღებშიცემა მათ მამა-პაპათა საკუთრება იყოფო. რაც შეეხება მართლმადიდებლობიდან კათოლიკობაზედ გადასვლას, ესეც ცხინვალში მოხდა ლათინის წესის რიგის პატარებისაგანაც. ძველად ცხინვალში კათოლიკების რიცხვი დიდი იყო, მათ აქ თავიანთი საკუთარი სალოცავიც ჰქონდათ, სალოცავს ყოველთვის რომიდან მოსული მოძღვარნი განაგებდნენ. შემდეგ დროში,

*) საქართველოს სიძველენი, ტომი პირველი, გვ. 416 ტფ. 1899 წ.

ცხინვალში კათოლიკეების საქმე ვერ წავიდა კარგამ, თორემ იქ, ძლიერ ბევრი დაუკავშირდებოდნენ კათოლიკობას და ცხინვალში კარგი ეკკლესიაც გაშენდებოდაო. ეს ცნობები მოვიყვანეთ აქ, როგორც ხალხში არსებული, თორემ, რაც შეეხება მისს სინამდვილეს, ამაზედ-კი, გარდაწყვეტილ ვერას ვიტყვით. ამას ჩვენ მიტომ მოგახსენებთ, რადგანაც ეს ზეპირ ცნობები მხოლოდ ქრისტიანებშია დაშენილი. ამ გვარის შესახებ, ცხინვალის ქართველთ ისრაელებში ცნობები ვიკითხეთ და მათში არც ამ გვარის რამე ბიოგრაფიული ცნობა აღმოჩნდა და არც მეგვარეები. ვინ იცის, იქმნება ცხინვალის ისრაელთ შორის, აღმოჩნდეს ისეთი გვარი, რომელსაც ამ გვართან რამე მსგავსება ჰქონდეს, ხოლო ნათესაგობის-კი არა ექმნეს-რა. ცხინვალის ქართველ კათოლიკეების შესახებ ვიტყვით, რომ XVII საუკუნის დამლევს, იქ მართლაც მრავალნი ყოფილან, ხოლო პატრი გიორგის სიტყვით 1765 წ. იქ სულ ოცე კაცი ყოფილა, ამ კაცების გვარი და სახელები-კი ვიცით**).

ზემო ქართლში დაშენილია კიდევ შემდეგი გარდმოცემა: ზუბალაშვილები მესხები არიან, ძველადგანვე იგინი მესხეთში სცხოვრებდნენ, მესხეთიდან ქართლში გადმოსახლებულან, შემდეგ დროებში, ისევ მესხეთს გადასულან და ახალციხეს, ქვაბლიანს, ოცხეს, ჯავახეთს და ბორჯომის ხეობაზედ, სოფ. აწყვერს დასახლებულან. აწყვერში მცხოვრებთ ზუბალაშვილებს ძველადგანვე ვაჭრობა დაუწყევიათ, ზოგნი მათგანნი სავაჭროდ კოსტანტინეპოლსაც წასულან. ასეც ამბობენ:

„ზუბალაშვილები ოცხელები არიან, იგინი ოცხიდან გასულან და დასახლებულან ახალციხეს, მერე აქედამ გასულან და მოფენილან მთელს საქართველოს კუთხეებში. მიზეზი გარდასახლებისა, ოსმალთ დევნა ყოფილა, ამავე დროს გარდა-

*) ქართლის ცხოვრება, I ნაწილი. გამოც. 2899 წ. ტფილისი.

**) იხილეთ გორის ეკკლესიის კონდაკი. შედგენილი VXIII საუკუნე.

სახლებულან ოცხილამ დიდი ძალი ქართველობა. ქართლში დაშთენილია შემდეგი გარდმოცემაც, რომელიც სრულს ქეშ-მარიტებას შეადგენს და ამ ქეშმარიტებას ისტორიული და ეთნოგრაფიული ცნობებიც დაამტკიცებენ.

ცხინვალის ზემოთ, ჯავის ხეობაზედ, არის ერთი სოფელი, რომელსაც სახელად ხეთი ეწოდება. ამ სოფელში ძველადგანვე სცხოვრობდნენ ზუბალაშვილთა წინაპარნი. ზუბალაშვილები ძველადგანვე თავისუფალ გლეხ-კაცებათ ირიცხებოდნენ, ანუ სახასო (Государственный) გლეხებათ; მათში ბატონყმობა ძველადგანვე არ არსებულა. კახეთში—ქიზიყს, ქართლში—ამ ხეობას და ლივანში—მურღულს ძველადგანვე სრული მამულის საერთო მფლობელობა არსებობდა, ამათში, გლეხნი ყველანი მიწის პატრონები იყვნენ. ეს იყო მიზეზი, რომ სოფ. ხეთში, ზუბალაშვილების წინაპარნი ძველადგანვე ისე გამრავლდნენ, რომ შემდეგ მათ საკუთრებათ ერთი კაცი ტყეც შეიძინეს და სოფელშიაც ერთ კუთხეს. ანუ უბანს, „ზუბაანთ უბანი“ ეწოდა. ნელ-ნელა აქ ესენი ისე გამრავლდნენ, რომ უკანასკნელ რამდენიმე წევრთ გორისკენ გარდმოსახლებულთ აღებ-მიცემის საქმეც კარგად წასვლიათ.

დრო, ზუბალაშვილების გორისკენ გადმოსვლისა, ანუ გადმოსახლებისა, არ არის აღნიშნული. ჩვენის ფიქრით, ეს გარდმოსახლება უნდა მომხდარიყოს XVI საუკ. ნახევარს. „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენებულია ამ გვარის მინაგვარი სახელი „ზუბეიდალ-ბელადი“ დალისტნისა. *) ამბობენ, რომ დალისტანშიაც არიან ამ გვარის წევრნი. ესენი ძველადგანვე უნდა იყვნენ იქით გადასულნი ერწო თიანეთიდგან, ეს მით უფრო შეიძლებოდა, რადგანაც ერწო თიანელ ქართველთ ძველადგანვე ჰქონდათ ბრძოლა ლეკებთან, ესენი ყოველთვის ვაჟაკურათ ებრძოდნენ მათ და ხშირათ ტყვეობაც იცოდნენ. რაც შეეხება ზუბალაშვილების ძველს წინაპართ მეგვარეებს, ესენი საკმარისად გმირი მეომარი ხალხი ყოფილან, ვაჟ-კაცი,

*) ქართლის ცხოვრება, II ტ. გვ. 407. პეტერბურგი 1850 წ.

ხელის შემართებელნი. შესაძლებელია, რომ ამ გვარის ვინმე მეომართაგანი ოდესმე დაღესტანში ტყვედ ჩაუვარდათ და მისგან მოშენდა იქ ეს გვარი. არის ასეთი ცნობაც, რომ სულძველად, რამდენიმე წევრნი ამ გვარისა, კავკავისკენაც გარდასახლებულან, მემრე იქილამ რუსეთს, რუსეთილამ საქართველოში აღარ დაბრუნებულან, ამ გარდმოცემას ახალ-ციხეში დაშთენილი ზეპირ-ამბებიც ამტკიცებს. ამას ჩვენ ქვემოთ მოვიყვანთ.

თბილისში, გორში, ცხინვალში და სხვაგან დაშთენილია შემდეგი გარდმოცემა: ზუბალაშვილები ქართლში მცხოვრებოსთა შთამომავალნი არიან. იგინი ძველადგან ცხინვალს სცხოვრებდნენ, მერე გორში გადმოსულან, გორში მათ ვაჭრობა დაუწყვიათ, მეფეების დროს საკმარისად წინ წასულან, მერე გორილამ თბილისში გადასახლებულან, თბილისშიაც კარგად წასვლიათ საქმე. მერე სხვა ქვეყნებშიაც დაიწყეს მგზავრობა და ვაჭრობა. ძველად მთელს ქართლს, სამცხე-საათაბაგოს და თბილისს ერთს ქართველ კაცს ვერ ნახავდით, რომ მას ზუბალაშვილების გვარის ამბები არა სცოდნოდა. ყველა ლაპარაკობდა სხვა-და-სხვა ცნობებს, ნამეტურ, ამ გვარის წევრთა კათოლიკობასთან დაკავშირების შესახებ. მეორე: თბილისში ამათ დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდათ, რამდენსამე აღაგას სახლები, სავაჭროები, ფართო აღებ-მიცემა და მასთან კაი ქარხნებიც, სადაც თბილისის ხალხი მრავლად მუშაობდა. 1830 წ. თბილისში გახსნილ „ქართულ შაქრის“ ქარხანამაც დიდი სახელი შესძინა ამათ და ყველიზედ მეტი-კი უფრო ის იყო, რომ ამათ საპატიო ხსენება ქართველთ მეფეების დროდგანვე ჰქონდათ მოპოვებული და ხალხში დამსახურებული.

II

XVI საუკუნის დასაწყისს, ოსმალთ და სპარსთა სამუდამოთ გარდასწყვიტეს საქართველოს დამორჩილება. მათი პოლიტიკა შემდეგს დასკვნას დაადგა: სპარსეთს უნდა დაეჭირა ქართლი*) კახეთი, სამხრეთ საქართველო და სამცხე-საათაბა-

გოს ერთი ნაწილი თრიალეთამდე. ოსმალეთს უნდა დაეჭირა. ნაწილი სამცხე-საათაბაგოსი, აფხაზეთი, ჭანეთი, სამეგრელო, ე. ი. მთელი იმერეთი ქართლის საზღვრამდე*) ამ ჰაზრით დაეცნენ ქართლ-კახეთს სპარსნი, იმერეთს ოსმალნი, მაგრამ მათ ვერა გააწყეს რა და განძრახული პოლიტიკის გეგმაც შეეცვალათ. სპარსელებმა განზრახვას თავი გაანებეს, საქართველოს მხოლოდ დრო და დრო ასაკლებ კუთხეთ სთვლიდენ, მისს საყოველთაოდ დამორჩილებას არ ნატრობდენ. ოსმალეთმა კი აღრევე გარკვეულს განძრახვას თავი არ გაანება და ისურვა მთელის დასავლეთ საქართველოს და იმერეთის დაპყრობა. ამაობაში მოახლოვდა XVII საუკუნის დამდეგიც, დადგა ეს საუკუნეც და ქართველთათვისაც დადგა დიდი „შავი დღეები“, ანუ ხანა საქართველოს ერის მოსპობისა, საქართველოს ევლინებიან მრისხანე შაჰაბაზი და სხვანი. ხდება ქართველთ უბედური ემიგრაცია, სპარსეთში მიჰყავთ 120 ათასი ქართველი, ქართველთ მეთისტორიებმა ამ ბედ-შავ საუკუნეს „შავი დრო“ უწოდეს. ხალხმა აუარებელი ლექსები შეადგინა:

„ნუგზარ ერისთვის დროსაო,

სისხლის წვიმების დროსაო“.

„შავთა დროთ ვერა შეცვალეს,

მის გული ანდამატისა“.

იგივ მხნე, იგივ მღერალი,

მოყვარე თავის მიწისა.

ოსმალთ მოქმედება საქართველოს წინამდღევ უფრო მრისხანებით იყო გარე მოცული, 1600 წ. მათ უკვე სასტიკათ დაიმორჩილეს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველო. ამ კუთხეში მაშინ ქართველთ ცამეტი ეპარქია ირიცხებოდა და ქართველობაც იქამდე გამრავლებული იყო, რომ მარტო ახალციხის კუთხისკენ ქვაბლიანიდამ ჯავახეთამდე ერთი მილიონი ქართველობა სცხოვრებდა. ყველა ეს ხალხი ოსმალთა 1630

*) ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ ან, ფურცელადისა.

წლიდგან 1805 წ. მთლად გაათათრეს; ამ გაათათრებულებში თვით ზუბალაშვილებიც მოჰყვნენ ასპინძას 1771—80 წლებამდე. ოსმალთა, თუმცა ნახევარწ საქართველო დაიპყრეს და ქართველებიც გაათათრეს, მაგრამ საქართველოს სამეფოს დასაყოველთაოდ მოსპობა-კი ვერ მოახერხეს. ეს იყო მათი დარდი და ვარამი, ამისთვის უკვნესდათ გული. 1626 წლიდან ოსმალთა ათაბაგობა მოსპეს და ფაშობა განაწესეს, სამცხე-საათაბაგოს გაათათრების შემდეგ მათ განიზრახეს თბილისის დაქვერაც, უფრო იმ ჰაზრით, რომ საქართველო დაღისტანთან დაეკავშირებინათ, თფილისში ოსმალთს ფაშა დაესვათ და მერე მთელი საქართველოც გაეთათრებინათ. ამ ძალოვნების გასამტკიცებლათ, მათ უმთავრესს იარაღათ, ბორჯომის ზეობიდგან ქართლში შემოსევა დაინახეს საჭიროდ, გორის აღება და მერე ამის საშუალებით ფეხის განმტკიცებაც. ამას ესენით უფრო ფიქრობენ, რადგანაც მათ, ვიდრე სამცხე-საათაბაგოს ვასალური ავტონომია არ გააუქმეს, ქართველნი არ გაათათრეს და მათში ისლამის ფანატიზმი არ განავრცეს, მინამ მათ იქ ფეხი ვერ გაიმაგრეს.

ოსმალნი შეუდგნენ თავიანთ გეგმის შესრულებას. სპარსთაგან დაუძღურებულო საქართველო ჯერ არ გამავრებულო-ყო, შაჰაბაზისაგან ნამოქმედარ დესპოტიზმის ნიშნები აქა იქ კიდევ ეტყობოდა, ქართველნი და საქართველო ცოტ-ცოტად ღონივრდებოდა, ყველაფერი ფეხს იდგამდა და ამ საბედნიერო წარმატების დროს, უცხად, მალულად 1610 წ. ბორჯომის გზით ოსმალთა გამოვლეს ქვიშხეთი, მოულოდნელათ გორს დაეცნენ. დიდი და მოულოდნელის ბრძოლის შემდეგ გორის ციხე აიღეს. თქვენ ვერ წარმოიდგენთ იმ სამწუხარო მოვლენას, თუ ქართველთათვის რა იყო გორის ციხის აღება, იგი იყო ნიშანი მთელი ქართლ-კახეთის დაპყრობის ტრაპიზონიდან ყარსამდე, თრიალეთამდე და ბათუმამდე მთელი და-

*) ქართლის ცხოვრება II ტ. პეტერბურგი 1850 წ.

**) ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ ან. ფურცელაძისა 1898 წ.

სავლეთ საქართველო ლაზისტანით, ოსმალთ სამფლობელოში შეადგენდა, იმერეთიც დაიმორჩილეს და მოხარკეთ გახადეს; დარჩა მარტოდ ქართლ-კახეთი, ამ ორი კუთხის გაუქმება და მთელის საქართველოს თათრის მსხვერპლად განცხადება ერთი იქმნებოდა. გორი აიღეს, ფეხის გამაგრებას აპირებდნენ, მერე აქედამ თფილისსაც ადვილათ დასცემდნენ. გორის აღებას ქართლ-კახეთისათვის ისეთი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც დრეზერის სიტყვით, ბიზანტიის იმპერიის დამხობა და ტრაპიზონის, ანუ კონსტანტინეპოლის აღებას*).

ოსმალეთის ასეთი განძრახვა ქართველთაც კარგად იცოდნენ, უამისობა მათგან არც შეიძლებოდა, რადგანაც ოსმალთ ხონთქარმა ერევანიც აიღო, ერთი ქართლ-კახეთიღა აწუხებდა. გორის ახლოს იქმნა ქართველთა საერთო კრება, მათ გარდასწყვიტეს პირისპირ ოსმალთან შებმა, სასტიკი ბრძოლა გორიდან ოსმალთ სრულიად განდევნა, მით სამშობლო ქვეყნის განთავისუფლება. შაჰაბაზის და შაჰთამაზის ბრძოლის დროის კვალად ქართველთათვის დადგა შავი დღეებო „სისხლის წვიმების დრო“, ქუდზედ კაცის დაძახება. ძლიერ მოკლე დროის განმავლობაში ქართლში მოგროვდა საუკეთესო ლაშქარი ქართველთა, საუკეთესო ვაჟ-კაცი და მეომრების, რომელთაც პირისპირ შეეძლოთ შებმა და ნატვრის აღსრულება, საყოველთაოდ მით სამშობლო ქვეყნის განთავისუფლება.

ამ საუკეთესო მეომარ გმირებშივე ყრივნენ დღევანდელ ქართველთა კათოლიკეთ ზუბალაშვილების წინაპარნი.

დანიშნულ დღეს, ქართველთა და ოსმალთ დაიწყეს ბრძოლა. გორის ფაშას დიდი ძალი მოეშველა აზრუმიდამ და ტრაპიზონიდან, ამათვე შველოდნენ დალისტენლიც იგინი სასტიკათ იბრძოდნენ, მაგრამ ზეკანასკნელთა, შინც ვერა გააწყეს-რა, ქართველებმა სძლიეს, გორიდან დასძრეს და ისე განდევნეს, რომ ქალაქს და სოფლად ერთი ოსმალის კაციც-

*) Исторія умственаго развитія Европы, Дренера 1866 г.

კი არ დასტოვეს; ოსმალეთის ჯარი ქვიშხეთამდე მირეკეს, მერე აქედგანაც დასძრეს და ბორჯომის გზით აწყვერამდე მი-
რეკეს. აქედგან ახალციხისკენ უნდა წაეყვანათ, ახალციხეც
უნდა დაეჭირათ, მაგრამ ეს ველარ მოუხდათ. ოსმალთ აწყვე-
რში გაიმაგრეს ფეხი და ქართველნი უკუ იქცნენ. ოსმალთა
ამ ომში დიდი ძალი განძეულობა დაკარგეს, დიდი ძალი ჯა-
რის კაცნიც დაეხოცათ. ყველა ამის სანაცვლოთ მათ ქარ-
თველთაგან მხოლოდ რამდენიმე ტყვე იპყრეს ხელთა და ზო-
გიერთ ალაგას ქართველთ სოფლები და ეკკლესიები დასცარ-
ცვეს. ამავ დროს ეკუთვნის აწყვერის დიდი ეკკლესიის გა-
ქურდვა და შემუსვრაც, რომლის შთენიც დღესაც იხილ-
ვება.

ქართველთ მეომარ ტყვეთ წაყვანილებში, სხვათა შორის
ერივნენ რამდენიმე მეომარი ვაჟ-კაცნი. ქართლელთ ზუბალა-
შვილებისა; საუბედუროთ, ოსმალთა, ტყვეთ სულ საუკეთე-
სო ქართველთ მეომრები ჩაუვარდნენ ხელში, მათ ეს მეომ-
რები ახალციხეს გადაიყვანეს, იქ დააპატიმრეს, მერე, ოსმა-
ლში უპირებდნენ გარეკვას, მაგრამ საქმე ისე არ მოხდა; ქარ-
თველთა და ოსმალთა ომის გათავების და შორიგების შემდეგ
არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ახალციხელთ ქართველთ კათო-
ლიკეთა, მათ მოძღვართა და მართლ-მადიდებელთა ციხეში
პყრობილ ტყვეების საქმეებს დიდი ყურადღება მიაქცის. გა-
ნიძრახეს მათი დახსნა, ამისთვის ერთმანეთში ფულიც მოაგ-
როვეს და როცა ოსმალთ მეომრები ციხიდან გამოიყვანეს და
ოსმალისკენ წაყვანას უპირებდნენ და იქ დაყიდვას, მაშინ
მათ შეევაჭრნენ ახალციხის კათოლიკეთ მოძღვარი, ყველა
ტყვეები დაიხსნეს და გაანთავისუფლეს. ამ განთავისუფლებუ-
ლებშივე მოჰყვნენ ზუბალაშვილები. განთავისუფლებულები
პატრების მფარველობის ქვეშ იქმნენ შესულნი, ამათ სიხა-
რულს საზღვარი არა ჰქონდათ.

განთავისუფლებულის ტყვეების ზოგნი მაშინათვე ქარ-
თლში დაბრუნდნენ, ზოგნი-კი იქ დარჩნენ. პატრების მფარვე-
ლობის ქვეშ შესულნი, ახალციხეში მოეწყვნენ ცხოვრებასა,

ბქ დამკვიდრდნენ. სწორეთ ასეთ პირებში რეულან ზუბალა-
შვილებიც. ახალ-ციხეში მყოფ ქართველ კათოლიკის მღვდლე-
ბმა დიდის სიბრალულით დაუწყეს მზერა, დიდ დახმარებას,
დიდ მფარველობას აძლევდნენ, ყველაფერს საქმეში წინამ-
ძღვრათ ევლინებოდნენ. როგორც ეს მოძღვარნი პატრონობ-
დნენ და მფარველობას უჩენდნენ დაჩაგრულ გმირებს, ასევე
კიდევ ესენი უმზერდნენ მათ, ყოველ მათს სიტყვას დიდის
პატივის ცემით უმზერდნენ, რასაც-კი მათ მოძღვარნი ეტყო-
დნენ, იგინი მას მაშინათვე უაღრესად ისმენდნენ, გულში ინე-
რგავდნენ. კათოლიკის სუფთა მოღვაწე ბერებმა მათზედ ისე-
თი დიდი ზეგავლენა იქონიეს, რომ უკანასკნელ მათში კა-
თოლიკის სარწმუნოებაც შეიტანეს, კათოლიკობის გავრცე-
ლებისათვის მოძღვართ არავითარი ოსტატობა არ უხმარიათ.
თვით ქართველთ სარწმუნოებრივი მდგომარეობაც ისეთ პირ-
ობებში იყო მოთავსებული, რაის გამო მათში კათოლიკობა,
როგორც ქრისტიანთ სარწმუნოება საჭიროც იყო, ამის მიზე-
ზსაც მოგახსენებთ:

ახალციხეში, მართლ-მადიდებელთ ქართველთ საკუთარი
ეკკლესია ძველადგანვე მოესპოთ. 1630 წ. სულ იქმნა შემუ-
სვრილი, ახალციხის დიდი ეკკლესია ჯამეთ იქმნა გადაკეთე-
ბული. როგორც ისტორიით ვიცით, ახალციხეში კათოლი-
კობა ძველადგანვე იყო აღორძინებული, თითქმის იმ დროდამ
როცა იგი საქართველოს კუთვნილებას წარმოადგენდა*). აქ კა-
თოლიკობა XII საუკ. დასაწყისიდან სჩანს. ეკკლესიას გარდა,
ქართველთ არც მღვდლები ჰყვანდათ და აბა მაშ რა უნდა
ექმნათ, სალოცავად კათოლიკის ეკკლესიებში დადიოდნენ,
მფარველობას კათოლიკის ბერები უწყევდნენ, მათთან დადიო-
დნენ და ლოცულობდნენ, ზიარებას მათგან ღებულობდნენ,
ერთი სიტყვით, სულიერათ და ხორციელათ, სულ მათ ეკუ-
თვნოდნენ და აბა სარწმუნოების მხრითაც რაღა დაუშვებდა
რომ მათ არ დაკავშირებოდნენ. ამ დაკავშირებას, პირველად

*) წერილი ვინმე მესხისა „მოგზაური“.

ხელს უწყობდა კათოლიკის მღვდლების მხნე ადამიანური ვოქმედება და ხალხის სიბრალული, მეორე კიდევ, რომ ოსმალის მთავრობა და სასულიერო წოდება ქართველობას და მართლ-მადიდებელ სარწმუნოებას სასტიკად სდევნიდა და მესამე კიდევ და უმთავრესად ის ვახლდათ, რომ ახალციხის მართლ-მადიდებელ ქართველთათვის საჭირო იყო ეკლესია, ქრისტიანური ლოცვა და ამის მოპოვების სახსარი-კი მათ არ ჰქონდათ. ამიტომ იგინი ნატვრით დაუახლოვდნენ კათოლიკის სარწმუნოებას და მალეც აღიარეს იგი დიდის სიამოვნებით. სწორეთ ამ ახალ მალიარებელთ შორის ერივნენ ზუბალაშვილების რამდენიმე წევრნიც. ამ პირთა კათოლიკობასთან დაკავშირება, ზედ მიწევნით 1620 წლებს მიეწერება. შეიძლება, ერთი წელიწადი, ან აქით იყოს, ან იქით, ხოლო არა 1625 წელზე უგვიანეს არ მოხდებოდა, რადგანაც 1670 წლებში ზუბალაშვილები უკვე კათოლიკის სარწმუნოებაში მტკიცე მალიარებლათ სჩნდებიან; მათში კათოლიკის წესები იმ სისუფთავით და აღსავსებით არის დანერგილი, რაც 20, 40 და ან 50 წელიწადშიაც კი იშვიათად დამკვირდება და დაინერგება რომელიმე ოჯახის წევრთა კრებულში, რომელნიც კი ერთი სარწმუნოებიდამ მეორეხედ გადასულან და ახალი სარწმუნოების წესები შეუესწავლიათ.

კათოლიკე ზუბალაშვილები დამკვიდრდნენ ახალციხეს და იქ პატრების მეოხებით აღებ-მიცემაც დაიწყეს, ამათთვის ეს არც უნდა ყოფილიყო ძნელი, რადგანაც იგინი აოცებამიცემას ძველადგანვე იყვნენ შეჩვეულნი. ახალციხეში მათთვის მარტოდ თანხა იყო საჭირო. თანხა და ნდობა კათოლიკის მღვდლებმა მოუპოვეს და ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ მოწინავე კაცებმა: ქეთხუდებმა, იშხანებმა და ალაღარებმა. ჩვენდა საუბედურათ, ოსმალთა გაძლიერებებს შემდეგ, ახალციხის მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთ დიდის ოჯახის შეიღობს, ასეთი თათრული სახელები ეწოდათ. რა გაეწყობა, ამიტომ ჩვენ ნუ შეგვრისხავთ, რომ ჩვენც ამ სახელებს ვხმარობთ აქ, როგორც ეს მათ ოსმალთაგან ეწოდათ და რაც

იქმნება არც იმ დროის ქართველთ მოსწონდათ. ვინ იცის, მოგეხსენებათ, რომ ძალა აღმართსა ჰხნავსო, თუმცა ძველადგან ისიც არის ნათქვამი, რომ ხან აღმართი ხნავს ძალასაო. აღებ-ბიცემაში ზუბალაშვილებმა საკმარისი ნიჭიერება გამოჰჩინეს, იგინი მალე დაწინაურდნენ, პატრების ვალიც მალე მოიცილეს და კერძო კაცებიცა. ქონებით და მის შესაძენის ხერხითაც უფრო მოიქარგნენ, მალე იგინი შემცნეულ პირებათ გამოცხადდნენ, მთელს ახალციხეში იგინი ცნობილ იქმნენ.

ვაჭრობაში რა-კი მად ფეხი გაიმაგრეს, მერე ახალ-ციხილამ მათ სხვა და სხვა სოფლებშიაც დაიწყეს მოგზაურობა და აღებ-ბიცემის გამართვა, მაგალითებრ: ესენი, დადიოდნენ ოცხეს, ჯავახეთს, ქვაბლიანს, არტაანს, შავშეთს, ართვინს, ჭკარას და ყველგან ვაჭრობდნენ სოფლებში, ცოცხლად მიჰყვანდათ თავიანთ საქმე. ამათ სოფლად გაჰქონდათ ყოველნაირი საქონელი და იქ ფულს გარდა, ამ საქონელს სხვა და სხვა სოფლის ნაწარმოებზედაც სცვლდნენ და მერე ამ სოფლის ნაწარმოებს ქალაქ ადგილებში ასაღებდნენ. ვაჭრობის მხრით ზუბალაშვილებმა თავიანთი ნაბიჯის ხსოვნა დასტოვეს და ხსოვნას გარეშე, ასპინძას, ხიზაბავრას, აწყვერს, ახალციხეს და სხვა კუთხეებში მამულებიც მრავლად შეიძინეს ისე, რომ XVIII საუკუნის ნახევარს, ასპინძაში მცხოვრებ ვაჭარ ზუბალაშვილების მამულების მხრით თვით მებატონეთაც-კი ირიცებოდნენ და მასთან მეტად შეძლებულათ და ცოცხალ ენერგიის მექონეთ. რაც დრო გადიოდა, მიუ ზუბალაშვილების ოჯახთა წევრთა რიცხვიც მატულობდა და ნელ-ნელა, მის მეოხებით, წარმოებაც უფართოვდებოდათ. აფთართოვება ისე წავიდა მათში, რომ უკანასკნელთა შთამომავალთა სამცხე საათაბაგოს გარდა, მოგზაურობა და ვაჭრობა ქართლშიაც დაიწყეს, თავიანთი მამა-პაპეული კუთხეც გაახსენდათ, ქართლშიც გადმოვიდნენ, ქართლიდგან სხვა კუთხეებსაც დაუახლოვდნენ, მაგალითებრ თბილისს და სხვა პატარა ქალაქებს. ქართლში საბინადროთ მათ გორი ამოირჩიეს, გორში გაიკეთეს ბინა და იქ დაიწყეს აღებ-ბიცემა და მხნეთ წარმოება.

ქართლი—ზუბალაშვილების მშობელი კუთხეა, აქ უცხოვრიათ მათ წინაპართ, მათ მშობელთ, თავიანთი სამშობლოს მფარველობისთვის ხშირად სისხლიც უღვრიათ. ხშირად მტერს პირისპირ უებმიან და ისე შეუნახავთ თავიანთი მეფობა, ერი, ქვეყანა, ქრისტიანობა, ენა და მწიგნობრობა. ეს ხომ უტყუარი ქეშმარიტება გახლავსთ, ამას ამტკიცებს თვით იმ ზუბალაშვილების წევრთა ისტორიის ცნობებიც, რომელნიც ცხარე ბრძოლის დროს, საუკეთესო ვაჟ-კაცნი მტერთა ბანაკიდან იგდეს ხელში და თან წაიყვანეს, დააძაბუნეს, სამშობლო ქვეყნის ბრძოლას და უბედურობას შორიდგან მზერდნენ, მაგრამ რას იზამდნენ, მტრის მახვილს ვერ გაექცეოდნენ, ბედს დაემორჩილენ, ბედმა იგინი ახალ-ციხეს გადასტყორცნა, მაგრამ იქ სხვაფერ დაუტრიალდათ საქმე, გარემოებამ გაუღიმა. მათ, ტყვეობაში ცხოვრების გეგმა შეიცვალა, იგინი თავისუფალ იქმნენ; შემდეგ სხვა და სხვა ღირსებითაც დაჯილდოვებულ და ამაღლებულ და უკანასკნელ შეძლებითაც ჩენილნი.

ქართლში გარდმოსული ზუბალაშვილები, ყველამ სიამოვნებით მიიღო, მრავალთ გაახსენდათ ძველად, ანუ 50 წინეთ ქართლიდან ტყვედ წაყვანილთ ზუბალაშვილების ცნობები და მრავალთ ისიც იცოდნენ რომ ეს ტყვე ზუბალაშვილები ახალციხეში სცხოვრებენ, დაცოლშვილებულან და აღებმიცემას შესდგომიანო.

ქართლში ეს ყველამ იცოდა; გლეხმა, მოქალაქემ, თავადმა, აზნაურმა, მღვდელმა და ბერმა. მიტომაც იყო, რომ ქართლში მოსულ ზუბალაშვილებს პატივით უმზერდნენ ყველანი საერთოდ და თვით ბატონიშვილებიც. ყველას ახსოვდათ ზუბალაშვილების ღვაწლი სამშობლო ქვეყნის წინაშე და მიტომაც მათ შთამომავლობას შესაფერის პატივითაც უმზერდნენ. აქ უნდა ვსთქვათ, რომ ახალციხიდან ქართლში დაბრუნებული ზუბალაშვილები ისინი კი არ იყვნენ, რომელნიც ტყვედ ჩავარდნენ და თან წაიყვანეს ოსმალთა, არამედ მათი შვილები იყვნენ, რომელნიც, ვაჭრობის მხრით, მათ მამებს წინათვე ემზადებინათ, ქართლშიაც ეტარებინათ და ყვე-

ლასთვის კარგად გაეცნოთ. მშობლებს შეიღებებისთვის ბევრი რამ ცნობები ჩაენერგათ გულში და ბევრი-რამ ეუწყებინათ თავიანთ ცხოვრების და თავ-გადასავალის შესახებ. ეს ცნობა შთამომავლობას ისე გაუმტკიცდა გვამში, რომ უკანასკნელ სამუდამო საცხოვრებელ ბინათაც კი თავინთ წინაპართ კუთხე გაიხადეს, იქ ინატრეს დამკვიდრება, წარმოების გაფართოვება და ცხოვრება.

ზუბალაშვილებს ოსმალეთიდან და ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოდამ ქართლში, თფილისში და შემდგომ იმერეთშიაც გადმოჰქონდათ ის საქონელი და ნივთიულობა, რაც აქ იყო საჭირო და გასავალი ჰქონდა. საქონელს ზოგს ფულზედ ჰყიდნენ, ზოგს ჰირნახულზედ სცვლიდნენ და ზოგსაც სხვა და სხვა ისეთ ნაწარმოებზედ, რაც საქართველოში მრავლად მოდიოდა და მას ოსმალეთშიაც კარგი გასავალი ჰქონდა. ვაჭრობით ამათ გორში, ცხინვალში, თბილისში და სხვაგანაც ერთობ კარგად წაუვიდათ საქმე, იგინი მალე დაწინაურდნენ ქონებით, ქართლში შეიძინეს კარგი მამულები და უკანასკნელ ახალციხიდამ რამდენიმე ოჯახი გორში გადმოსახლდნენ, აქ ააგეს შენობა და საყოველთაოდ აქ დამკვიდრდნენ. მკვიდრათ დასახელების და განმტკიცების შემდეგ მათ უფრო მხნეთ და ენერგიულათ იწყეს მგზავრობა სხვა და სხვა ქვეყნებში და აღებ-მიცემა. აქამდე ესენი თუ მარტოდ ოსმალეთში დადიოდნენ, მის შემდეგ სპარსეთში, რუსეთში, ინდოეთში და კოსტანტინებოლშიაც იწყეს მგზავრობა. იქიდან ამათ შემოჰქონდათ შაქარი, ყავა, ქალაღი, სარკე, ფარჩეულობა და სხვა და სხვა საქონელი, რაც-კი საჭირო იყო საქართველოში და მას კარგი გასავალიც ჰქონდა.

ზუბალაშვილები ახალციხეს კათოლიკობას ლათინის ტიპიკონით დაუკავშირდნენ. მაინც ძველად, საქართველოში, ქართველთ შორის, კათოლიკობა ლათინის ტიპიკონით ვრცელდებოდა, თუმცა ლათინის ტიპიკონის მოძღვარნი წირვა ღოცვას ქართულის საეკლესიო წესის ტიპიკონითაც ასრულებდნენ. ძველად, საქართველოში, ასე იყო და ამიტომ ვამბობთ

აქ, რომ, როგორც ზუბალაშვილები, ისევე სხვა ქართველნი, როცა-კი კათოლიკობას დაუკავშირდებოდნენ, იგინი ყოველთვის ლათინის წეს-რიგის ტიბიკონზედ გადადიოდნენ, შემდგომ იგინი იწოდებოდნენ სარწმუნოებით რომის კათოლიკეთ, ხალხო გვართ, ანუ ნაციონალურის მხარეებით—ქართველად, ქართველი. თუმცა ამაზედ ჩვენ ქვემოთაც გვექნება საუბარი, მაგრამ აქაც აღვნიშნეთ ის გარემოება თუ, როდესაც ქართლიდამ წაყვანილი ზუბალაშვილები ახალციხეში განთავისუფლდნენ და მერე კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, თუ იგინი რა წესს-რიგს დაუკავშირდნენ; სხვა ტიბიკონის კათოლიკობას აბა იგინი როგორ დაუკავშირდებოდნენ, როცა ძველად დასავლეთ საქართველოში, ქართველთ შორის, ყველგან ლათინის ტიბიკონის მოძღვარნი სცხოვრებდნენ და კათოლიკენიც ასევე იწოდებოდნენ. ასე და ამგვარად, ძველად, საქართველოში, სომხის ტიბიკონის კათოლიკეთა ხსენებაც არ ყოფილა. სომხის კათოლიკის ხსენება და არსებობა საქართველოში 1730 წლიდგან შემოდის. ამას ცხადლივ ამტკიცებენ თვით დღემდე დაშთენილი კათოლიკეთ ძველი ეკლესიები, რომელთა ძველი ცნობები და ქაღალდები ყველგან აცხადებენ სინამდვილეს*).

III

ქართველ კათოლიკ ზუბალაშვილების ქართლში გადმოსვლა ზ დასახლება XVII საუკ. ბოლოს მიეწერება, ზედ მიწევნით 1680 წლებში. ამ რიცხვს შეიძლება ერთი ან ორი წელიწადი აეწინაღმდეგოს, მეტი-კი შეუძლებელია. გარშემო ამ დროის ქართველ კათოლიკე ზუბალაშვილებათ სჩანან ზურაბი, ჰაველე, კოსტანტინე და მარიამი. მამაკაცებთ შორის, სხვენბიც სჩანან, ზოგნი მათში ზუბაშვილებათ იწოდებიან. აქ მო-

*) იხილეთ ახალციხის იოანე ნათლიმცემლის „კანდაკები“ დაწერილი XVIII საუკ.

ზსენებული ზურაბის მეუღლე ყოფილა მარიამი. ეს ზურაბი და მარიამი XVII საუკუნის პირებად ირიცხებიან, სად გაატარეს მათ თავიანთი სიცოცხლე და, ან სად, და როდის გადაიცვალნენ, ამის შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით მწერლობით, ის-კი მოთხრობილი არის მრავალთაგან და ცხადია, რომ ზურაბი და მისი მეუღლე მარიამი ახალციხეში დაბადებულან, იქვე აღზრდილან და იქვე დაქორწინებულან. ზურაბი აღებ-მიცემაში იმოდენათ ყოფილა წინ წასული, რომ მას ვაჭრობა ახალციხეს გარდა ქართლშიაც ჰქონია დაწყობილი და გორში ამათ ისე ჰქონიბთ წარმოება მოწყობილი და დაწინაურებული, რომ უკანასკნელ საყოველთაო საცხოვრებელ ბინათაც გორი ამოურჩევიათ. გორში უცხოვრიათ, იქვე დაბერებულან და იქვე გარდაცვლილან. როგორც ვსთქვით, ზურაბის გარდაცვალების წელნჯ არ სჩანს, ამის მეუღლე მარიამი-კი 1732 წ. გარდაცვლილა.

ამ ზურაბის და მარიამისაგან 1696 წ. დაბადებულა გიორგი ზუბალაშვილი. გიორგი გორში აღზრდილა, იმ დროის კათოლიკის მოძღვართაგან ქართული წერა-კითხვა შეუსწავლია, შემდგომ სწავლისა ვაჭრობისთვის მოუკიდნია ხელი და თავისს უკანასკნელ დღემდე ვაჭრობის ასპარეზზედ დარჩენილა. იმ დროს, ქართლი ნელ-ნელა მოშენებას ეძლეოდა, ხალხი წელში მაგრძებოდა და ამიტომ მრეწველთა და ვაჭრებსაც ბედით უღიმდებოდათ. ყველა საქმეთა უკეთ აღებ-მიცემა ფეხს იდგამდა, გორის ვაჭრებმა თავისუფლად იწყეს აქეთ-იქით მგზავრობა და აღებ-მიცემობა. ასეთმა გარემოებამ გიორგი ზუბალაშვილსაც კარგათ შეუწყო ხელი და ამის საქმეები უფრო კარგად წავიდა, რადგანაც მას ამისთვის თანხაც ჰქონდა და ამ წარმატებისთვისაც ძალაც მოსდევდა მოწიფულობის დროს, გიორგი გორში დასახლკარდა და მეუღლეთ შეერთო, იმ დროის ქართველ კათოლიკის ქალი თამარი. ამ ქალის ვინაობა ჩვენთვის უცნობელია, ხოლო ის-კი კარგად სჩანს, რომ იგი, ქ. გორის მკვიდრთაგანი უნდა ყოფილიყოს. ქართველ კათოლიკეთ შემცნეული ოჯახის ასული.

ამას იმ დროის გორის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარიც ამტკიცებს: იგი, გიორგისა და თამარს გორის მკვიდრთაგანს სთვლის, მათ სამშობლოთ იგი მიაჩნია. ამიტომ ჩვენ აქ ვიტყვით, რომ გიორგი და თამარი გორში არ ყოფილიყვნენ დაბადებულნი, უამისოდ იმ დროის ლათინის მოძღვარი გიორგისა და თამარს გორის მკვიდრთაგანათ არ ჩასთვლიდა, ამათ სამშობლოთ გორს არ აღიარებდა, რადგანაც მათ ჩვეულება ჰქონდათ, რომ სადაც უნდა ვინმე კათოლიკე მოენათლათ, ან ჯვარი დაეწერათ და გინდ დაესაფლავებინათ, იმას ისინი აღნიშნავდნენ საკუთარი სახელის მოხსენებით, იმ თემის, ქალაქის, დაბის და სოფლის სახელებით, სადაც აღნიშნული პირი დაბადებულა. ეს ჩვეულება მათ თვით მონათვლის და ქორწინების დროსაც კი ჰქონდათ მიღებული. მაგალითებრ: 1784 წ. „მოგნათლე სჯულებიერის დედამისაგან უმაწვილი ივანე რომლის სვიხათ იყო კლდეელი სვიმონა, შავშული: სტეფანე, ხანდაკელ სლავიანე, ცხინვალელ პეტრე, თქრო ბაკეთელი გიორგი“ და სხვანი ამ გვარნი ამას ჩვენ აქ თამამად ვიტყვით, რადგანაც თვით ამ გიორგის ბიძის, ანუ სახლიკაცს, მერაბს, გორის პატრი ხიზაბავრელად მოიხსენებს, რადგანაც მერაბი მხოლოდ ხიზაბავრაში დაბადებულა, თორემ აღზრდით ქართლში აღზრდილა და 1781 წ. გარდაცვლილა 80 წლისა, ე. ი. დაბადებულა 1700 წ. სახლისკაცობის მხრით ჩვენ აქ ამ მერაბზედ ვერას ვიტყვით, იქნება ეს გიორგის ღვიძლი ძმაც იყო, ვინ იცის.

გიორგის და თამარს 1734 წ. დაებადათ შვილი, პეტრე. ჩვენ არ ვიცით პეტრეს შესახებ, თუ ეს მათი სიყმის შვილი იყო, თუ მეორე და მესამე. ამ დროს, გორის კათოლიკეთ ეკლესიის მღვდელათ ყოფილა ფელიქს ანტონი, რომელსაც პეტრე მოუნათლავს და ამ უმაწვილის მონათვლის ცნობა გორის ეკლესიის კონდაკშიაც მოუქცევია. იქ ასე სწერს:— „ფელიქს ანტონიუმ გოჯიელმა, გორის კათოლიკეთა ეკლესიის მოძღვარმა, ამ (გორის) სამშობლოს შვილებს თამარს და გიორგის ზუბაღვას მოუნათლე შვილი პეტრე 1734 წ.“ პეტრეს შემდეგ

გიორგის და თამარს 1736 წ. დაბადებიათ მეორე ვაჟი-შვილი სახელად ფელიქსი უწოდებიათ. ამ დროს გორში მოძღვრათ ყოფილა ანჟელო მარია ვილათელი. ამ პატრს მოუწათლავს. 1737 წ. დაბადებულა ვაჟის შვილი, სახელად ფრანცისკე უწოდებიათ. 1740 წ. დაბადებიათ ასული, ანნა, ამ დროს მოძღვრათ ყოფილა სერაფიონ მელითელი, ნათლიათ ყოფილა ელენე ზუბალაშვილისა. 1747 წ. დაბადებიათ ვაჟი-შვილი ივანე, მოძღვრად იგივე ყოფილა. 1750 წ. დაბადებიათ ასული, სახელად მარია უწოდებიათ, ნათლიათ ყოფილა მერაბ ზუბალაშვილი, იგივე სერაფიმ მოძღვარი ყოფილა ამ დროსაც.

გიორგის და თამარის შვილებათ ჩვენ მარტოდ ეს პირები მოვიპოვეთ და მათი სახელები. ამათ ძეთა სჩანს კიდევ ერთი ვაჟი-შვილი: სახელდობრ იერონიმე, მაგრამ მის დაბადების დრო ჩვენთვის უცნობია. აზრი არის, რომ იერონიმეს გარდა გიორგის და თამარს სხვა შვილებიც უნდა ჰყოლოდეს, ხოლო ამათ ცნობა-კი ჩვენ არ გვაქვს და რომ უნდა ყოფილიყვნენ; ამას კი ეჭვი არ უნდა, რადგანაც 1740—50 წლებში, გორში და სხვაგანაც კათოლიკე ზუბალაშვილების ერთი სახელის მექონი პირნი მრავლად სცხოვრებდნენ, როგორც კაცებში, ისევე ქალებში. ამათი ასული ანნა, ჩვილი გარდაცვლილა 1741 წ. ამას გორის იმ დროის პატრიც ამოწმებს. ერთი შვილიც ამავე მშობლებისა გარდაცვლილა 1771 წ. ამის სახელს, იმ დროის მოძღვარი არ ასახელებს. მარტოდ ასე მოწმობს: — „1770 წ. კარდაიცვალა გიორგის შვილი“. ხოლო ვინ იყო ეს, ქალი თუ ვაჟი, ამაზედ არას სწერს; თუ ეს მოწმობა მართალია, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს გარდაცვალებული შვილი მცირე წლოვანი არ იქმნებოდა, რადგანაც გიორგი ზუბალაშვილი, მოხუცებული, 74 წლის იყო. თვითონ ეს მოხუცებულნიც მალე გარდაიცვალა, წლის თავზედ 1771 წ. 75 წლისა. ხოლო რომელ თვეს, ეს კი არ არის მოხსენებული. გიორგის მეუღლემ 15 წლით მეტი იცოცხლა თავის მეუღლეზედ და გარდაცვლილა 1785 წელს 70 წლისა. აქედამ სჩანს, რომ გიორგის ქალი, მეტად ახალ-გაზრდა

შეუერთავს ცოლად, ასე რომ ჩვენ შეგვიძლია თამამად ვსთქათ, რომ გიორგის და თამარის ქორწინება 1831 ან 32 წ. უნდა მომხდარიყოს, რადგანაც ამ წლებს ქალი 16—17 წლის იქმნებოდა და კაცი-კი მეტის ხნის. ჩვენ იმასაც თამამად ვიტყვით, რომ 1734 წ. დაბადებულთ პეტრე სიყმის შვილი უნდა იყოს და ივანე კი მეშვიდე შვილი:

უნდა მოგახსენოთ, რომ ყველა აქ მოთვლილი პირები სულ გორში გარდაცვლილან და იქვე დაუსაფლავებიათ. ივანე ზუბალაშვილი გახლავსთ პაპა სტეფანე ზუბალაშვილისა. რადგანაც აქ უკვე ცნობილია ივანე ზუბალაშვილის წინაპარნი, ამიტომ ჩვენ ივანეს მამის თანამედროვე ზუბალაშვილებზედაც ვისაუბრებთ, მერე ივანეზედ გადავალთ. ეს ჩვენთვის მტკიან უფრო გახლავსთ საჭიროთ, რადგანაც გიორგი და მის მამის თანამედროვე ქართველ კათოლიკეთ ზუბალაშვილების ცხოვრება და საქმეები მეტად მჭიდროთ არის დაკავშირებული როგორც ზურაბის ოჯახთან, ისევე გიორგის, მის შვილის ივანესი და მასთან იმ დროის გორის მთელ ქართველ კათოლიკეთ ყოფა ცხოვრებას და მათს პირობებთან.

გიორგი ზუბალაშვილის და მის მამის ზურაბის თანამედროვე პირად რამდენიმე გვამი. სჩანს ზუბალაშვილებისა და ერთი-ამათგანი გახლავსთ მერაბ ზუბალაშვილი. მერაბი 1700 წელს დაბადებულა, გიორგი ზუბალაშვილზედ 5 წლით გვიან. ჩვენი საგნის ცნობები რომ არ აირიოს, ვიტყვით, რომ XVIII საუკ. ნახევარს, ერთი-ც სხვა მერაბ ზუბალაშვილი სჩანს. რომელმაც XIX საუკ. პირველ რიცხვებამდეც მოაღწია, ხოლო სად გარდაიცვალა და რა ხნის, ამის არა ვიცით-რა. პირველ მერაბის შესახებ ზოგიერთი რამ ცნობები გვაქვს როგორც სჩანს, მერაბი ნიზაბავრაში უნდა იყოს დაბადებული, რადგანაც გიორგი მოძღვარი ასე მოიხსენებს მას: „1767 წ. ნათლიათ ყოფილი მერაბ ზუბალაშვილი, ნიზაბავრელი“. ესევე მერაბი და ამის მეუღლე ელენეც ხშირად ყოფილან ნათლიათ, არამც თუ უცხო პირების, არამედ თავიანთი, მეგვარეების, თვით გიორგის და თამარის შვილებიც მოუწათლავსთ. მერაბი გახ-

დაცვლილა 1781 წ. 80 წლისა. ამის მიცვალების დროს გორის კათოლიკეთ მოძღვარიც ასაბუთებს, რომ „1781 წ. მერაბი ზუბალაშვილი ხიზაბაჯრული გარდაცვლილა. 80 წლისა“. მერაბის შემდეგ 1783 წ. გარდაცვლილა ამის მეუღლე ელენეც 70 წლისა.

მერაბის და მის მეუღლის ცხოვრებას და მოქმედების ცნობებს ჩვენ იშვიათად ვხვდებით, ის-კი კარგათ სჩანს, რომ ამათ მეტად დაახლოვებული კავშირი ჰქონდათ გიორგი და თამარ ზუბალაშვილის ოჯახთან, ესენი ერთმანეთის ახლო ნათესავები უნდა ყოფილიყვნენ. მერაბის მამათ ჩვენ მიგვაჩნია იოსებ ზუბალაშვილი, რომელიც XVIII საუკუნე დასაწყისს, სამცხილამ ქართლში გადმოღის და 1770 წლამდე გორში სცხოვრებს. ამ მერაბს და ელენს რამდენიმე შვილი მისცემიათ ვაჟი და ქალი. ამათ შვილების ცნობები ჩვენ არ გვაქვს, არ ვიცით, თუ რამდენი შვილი ჰყვანდათ, უშვილობა კი არ შეიძლებოდა, რადგანაც ამათ დროს, გორში კათოლიკენი მრავლად იყვნენ, გარდა ამისა მოხსენებულია, რომ მერაბის ვაჟი ივანე გარდაიცვალა 1780 წ. გორში. მერაბი სახელოვანი კაცი ყოფილა, მეფე თეიმურაზ და ერეკლე სცნობია. მეფე და ბატონიშვილები მას პატივს სცემდნენ. იგი სიბერეში კუტათ ჩავარდნილა. კუტათ კარგა ხანს ყოფილა, ეს ამბავი მეფე თეიმურაზმაც იცოდა და ამიტომ პატივსაც ანიჭებდა ყოველნაირის მხრით. მერაბი მეფის წინაშე მეტყველებასაც იჩენდა და კათოლიკობაზედ თავისუფლად ესაუბრებოდა. მერაბისავე თანამედროვე პირად მიგვაჩნია ანდრია ზუბალაშვილი, რომელიც ცნობილი პირია მეფის ერეკლის და გიორგის წინაშე; იგი გორში სცხოვრებდა და იყო წარჩინებული ქართველი. ამის გარდაცვალება 1793 წ. მიეწერება. ამ ანდრიას გარდა, 1770 წლებში, მეორე ანდრია ზუბალაშვილიც იყო, ძე იაკობისა.

იოსებ ზუბალაშვილი, იოსების მეუღლე ყოფილა ლალე-ბა, მათი შვილი გიორგი დაბადებულა 1776 წ. ამას მოწმობს

გორის კათოლიკეთ მოძღვარი პატრი. ანდრია. იოსებისავე ასული ანნა 1787 წ. იოსების ასული მარიამი გარდაიცვალა 1772 წელს. ეს იოსები 1762 და 1775 წ. ყმაწვილებს ნათლავს, იგი შენიშნულია, ვითარცა ჭეშმარიტი ქრისტიანი, კათოლიკი, ამის გარდაცვალება მიეწერება 1795 წლებს. ამ იოსების გარდა, სხვა იოსებიც სცხოვრებდა, რომელმაც XIX საუკუნის 1830 წლებამდესაც მოაღწია. ამას ამტკიცებს ის გარემოება, რომ 1776 წ. იოსებს უკვე შვილი უჩნდება და მეორე, იოსები-კი ძე იაკობისა ჯერეთ გაჩენილიც არ იყო. 1750 წ. გარდაცვლილა ქალია ზუბალაშვილისა, ხანში შესული. XVIII საუკუნეში სჩანან კიდევ შემდეგი ქალები ზუბალაშვილებისა: მარიამი—გარდაცვალებულა 1746 წ., ანნა—1752 წ., მარიამი—1752 წ., ვისი შვილები არიან. ან. ვის ოჯახს ეკუთვნიან, ეს არ სჩანს.

XVIII საუკუნის პირადვე უნდა მივიღოთ გიორგის შვილი ფრანცისკე, რომელიც შენიშნულია, როგორც მტკიცე კათოლიკე, მფარველი კათოლიკეთ, მრავალ ტყვეთა დამხსნელი და მომნათლავი მათი; პატიოსანი პირია, თავისს დროის კვალად და ღვიძლი ძმა ივანე ზუბალაშვილისა. ამის ასეთს თვისებას, თვით გორის კათოლიკეთ პატრიც ასახელებს. ასეთის საქმეთა პატივისცემით მოიხსენებენ მას 1784 წ. ქ. გორს. XVIII საუკუნის ზუბალაშვილების ხნიერ პირთა ცხოვრების შესახებ მოვიყვანთ შემდეგს ცნობას;

მეფე თეიმურაზის ბრძანებით თბილისიდან და გორიდან ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარნი დევნილ იქმნენ. მრევლიც უღვთოთ დასაჯეს. პატრები ახალ-ციხეს გადავიდნენ, იქ დამკვიდრდნენ. თეიმურაზის სიკვდილის შემდეგ, მეფე ერეკლემ თავისს და ანნა გაგზავნა ახალ-ციხეში და პატრებს სთხოვა თბილისსა და გორში დაბრუნება. მასთან დაჰპირდა: „ეკკლესიებს დაგიბრუნებთ. ყველა ზარალს ადგიდგენთ, უღუფასაც დაგიბრუნებთ, თან დაგიბრუნებთ და ხალხს უპატრონეთ“;*) მა-

*) იხილეთ „ანდერძის წერილი“ 1870 წ. შურ. „ცისკარი“.

შინ საშინელი ჭარიც მძვინვარებდა ხალხში. პატრებმა შეისმინეს თხოვნა და ქართლში დაბრუნდნენ. სხვათა შორის, ერთი დაბრუნებულთაგანი პატრი გიორგი შემდეგს სწერს:

„თეიმურაზ მეფისაგან პატრების განდევნას და ეკკლესიების წართმევის შემდეგ გორის ეკკლესიად იქმნა დაშთენილი გიორგი ზუბალაშვილის სახლი. როცა მეფე ერეკლეს თხოვნით, მე გორში მოვედი, მაშინ გიორგი ზუბალაშვილის სახლში მოვნათლე ანდრია ზუბალაშვილი, დაბადებული 1767 წ. პატრი გიორგი მთავრინელი. ამავე პატრს აქ, ამავე გიორგის სახლში მოუთთლავს თამარი, ელენე და სხვანი. იგივე სწერს;— „1764 წ. მე რომ ახალციხეს მოვედი, მაშინ აქ, ზუბალაშვილებში შემდეგი პირი ვნახე: გიორგი, მურაზი, იოსები, ივანე და ვარდენი“. აქ ყველა არ არის მოხსენებულნი, ისინი არიან, ვინც მის დროს გორში იყვნენ და ანუ მოწითულებაში შესულნი, მცირე წლოვანთ იმ დროის გორში არ ყოფილთ კი არ მოიხსენებს. შეძლების და გვართ ჩვენ შევკრიბეთ იმ პირთა ზუბალაშვილის ცნობანი, რომელნიც-კი 1700 წლიდან 1800 წლებამდე, ანუ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირებამდე დაბადებულან და გარდაცვლილან, ზოგ ამათგანმა XIX საუკ. პირველ რიცხვებსაც მოესწრნენ და მიტომ ესენი ქვემოთ იქმნებიან მოხსენებულნი. ესლაც-კი ჩვენ შეუდგებით გიორგის და თამარის შვილს ივანეს და მისს ცნობებს.

ივანე გიორგის ძე ზუბალაშვილი დაიბადა 1747 წ. ამ რიცხვს ცხადათ ამტკიცებს გორის ეკკლესიის „კონდაკიც“. ივანე აღზრდილა გორში მშობლებთან, დროს მიღწეული მიუციათ იმ დროის კათოლიკის ეკკლესიის სკოლაში სასწავლებლათ. აქ მას უსწავლია ქართული წერა-კითხვა, ლათინური, ზოგი-რამ საჭირო ლოცვები და შემდგომ სწავლისა, აღებშიცემას მოჰკიდა ხელი. ეს უკვე 28 წლის ხელოვანი ვაჭარი იყო, რომ მამა მოუკვდა 1771 წ ივანე ზუბალაშვილს, ადრიდგანვე შეეტყო გარდამეტებული ენერგია და რამდენიც ხანში მიდიოდა, იმდენი ეს თავის ვაჭრობას უფრო აფართოვებდა, მას გორში ჰქონდა რამდენიმე სავაჭრო და ასევე თბილისში,

გარდა თბილისსა და გორს, ეს მოგზაურობდა ოსმალეთს, სპარსეთს, რუსეთს და სხვაგან, მცირედ რუსული ენაც შეისწავლა და იქიდან შემოჰქონდა საქართველოში დიდი ძალი საქონელი. რასაკვირველია ის საქონელი, რაც საქართველოში არ იშოვებოდა და იქ გაჰქონდა კიდევ ის ნაწარმოები, რაც საქართველოში მოდიოდა და მათშიც არ იყო. ივანე ზუბალაშვილი თავის დროის კვალად ისეთ სახელოვან პირათ გარდიქცა, რომელიც ადვილად დაუახლოვდა იმერეთის მეფე სოლომონს II-ს, სამეგრელოს მთავარს, გურიის, აფხაზეთის და სვანეთისაჲს ამ მთავრების სასახლის ვაჭართაც ის ირიცხებოდა, ყველა საქირო, სახმარი ნივთეულობა, ამას მიჰქონდა სასახლეში. ივანეს, ამიტომ მთავრები და პატონიშვილები დიდათ აფასებდნენ და პატივს სცემდნენ, რაც ხანი გადიოდა, მით ივანეც, როგორც ქონებრივ იწვედა მაღლად, ისევე გამჭირიანობით, სხვა და სხვა სამრეწველო საქმეებთა და მაზანდების ცოდნის ნხრით.

ივანე ზუბალაშვილის დროის ცხოვრების წესწვეულებს თანხმად, ივანე ზუბალაშვილმა 20 წლისამ მეუღლეთ შეირთა გორელი ქალი. ვისი ქალია ჩვენ არ ვუწყით, ის კი სჩანს, რომ იგი, იმ დროის, საუკეთესო ოჯახის ქალათ ითვლელია. პირველი შვილი მიეცა 1770 წ. გაბრიელი. 1772 წ. მიეცათ მეორე შვილი, ანდრია, რომლის მონათვლასაც გორის ეკლესიის კათოლიკეთ პატრი სტეფანე ამოწმებს. შემდეგ ამისამისცემია რაფიელი 1780 წ., პეტრე.—1785 წ. ამის დაბადებას და მონათვლას კარგად ამოწმებს იმ დროის კათოლიკეთ მოძღვარი, ანტონ ფრანცისკელი პეტრეს შემდეგ, დაიბადა იაკობი 1792 წ.; იაკობის შემდეგ სტეფანე 1794 წ. ამათ დაბადებას და მონათვლას იმ დროის მოძღვარი ბერნარდე ამოწმებს. 1797 წ. დაბადებულა პეტრე-პავლე. ამასაც ბერნარდე ამოწმებს, მისცემიათ კიდევ თამარი, რომლის დაბადება არ სჩანს, გარდაცვალებულა 1798 წ. დავითი, დაბადება არ სჩანს, გარდაცვალებულა 1817 წ. მიქელი—დაბადება არ სჩანს, გიორგი—დაბადება არ სჩანს, ორი თუ სამი

ქალები ჰყოლია; მაგრამ ჩვენ არც ამ ქალების სახელები ვიცით.

ივანეს ოჯახი თავის დროის კვალად საქართველოში დიდს და მასთან ქებულ ოჯახათ ითვლებოდა; მათს ოჯახში ყოველი სანოვაგე სიუხვით მოიპოვებოდა; ეს როგორც მაშინ იცოდნენ, გარდა ამისა, ივანე და მისი მეუღლე მეტად ჭეშმარიტი ქრისტიანებიც ყოფილან, დიდათ ჰყვარებიათ გლახაკთ შემწეობა, ღარიბთა და დავრდომილთა შებრალება, მათს სახლს ვრდომილი ისე არ ნახავდა, რომ მოწყალება არ მიეღოთ. ცარიელს არავის გაუშვებდნენ. მაშინდელი გორის კათოლიკენი ქებულნი იყვნენ ამ სანაქებო საქციელით, გლახაკთ მწეობით ივანეს ოჯახი სახელოვნებდა. მათი შეილები აღზრდის, გამოწვრთნის და ცხოვრებაში გამოყვანის საქმეც ისე ჰქონდათ მოწყობილი, რაც ადამიანურს წესებს და შთამომავლობის განკაცებას კარგად უწყობდა ხელს. ასეთ ჭაბურწყინვალებულის ოჯახის დედა ანასტასია გარდაიცვალა 1802 წ. დაბადებიდგან სიკვდილამდე რამდენი ხნისა იყო. ეს არ სჩანს, როგორც ამ ქალს, ისევე ივანე ზუბალაშვილს. მრავლად უნათლავთ სხვა და სხვა ოჯახის შვილები ნათელ-მირონობა, ამათ ძლიერ ჰყვარებიათ. ანასტასიას შემდეგ 1817 წ. გარდაიცვალა ივანე ზუბალაშვილიც 71 წლისა. გარდაცვალება ივანე და ანასტასიასი—გორს მომხდარა. ესენი მტკიცე წევრებათ ირიცხებიან გორის ეკლესიის „სწავრდისის ძმების“ ქუთაისის ეკლესიის, ახალციხის და სხვა ეკლესიებისთვისაც მრავლად უძღვევიათ შეწირულება. XVIII საუკუნის ნახევარს სჩანს კიდევ დავით ზუბალაშვილი, რომლის ასული ნათელა 1784 წ. გარდაიცვალა ქ. გორს.

ივანეს შვილს ანდრეას მისცემია გრიგოლი; ივანე 1817 თეკლე 1820 წ. გრიგოლი და მარიამი გარდაცვილილან 1823 წ. გიორგის; ანასტასია, სიმონი, ალექსანდრე, როსები, ნიკოლოზ, ივანე, გიორგის მეუღლე ანა მიიცვალა 1808 წ. იაკობს;—ლევანი, ალექსანდრე, კონსტანტინე, ალექსანდრე მიიცვალა 1825 წ. მიქელს; ზაქარია, თომა, ალექსანდრე.

სჩანან კიდევ მიხეილ და თამარ ზუბალაშვილები და მათი შთამომავალნი, რომელნიც XIX საუკუნეში სტოცხლობდენენ: ბარბარე 1831 წ. გიორგი 1818 წ. სალომე, ელისაბედი, სოფიო მიიცვალა 1831 წ. სხვა შვილებიც ჰყოლიათ, ჩვენ ამის არაფერი ცნობა გვაქვს. უნდა ვსთქვათ, რომ აქ მოხსენებულ ექვს ძმა ივანეს შვილებში იაკობი არის მეოთხე, შვილი ივანესი. ამ იაკობის შვილის შვილია სტეფანე ზუბალაშვილი და დღევანდელი ამისი სახლისკაცები. მეექვსე შვილის პეტრეს ცნობებისაც არაფერია დაშთენილი. უნდა ვსთქვათ, რომ რაც ზუბალაშვილების გვარის წევრნი მართლმადიდებლობიდან კათოლიკობაზედ გადავიდნენ, მისს შემდეგ უნდა იქმნეს გასული 270 წელიწადია ასე რომ, დღევანდელ ახალ-გაზდათ ზუბალაშვილების შთამომავალნი მეშვიდე ან მერვე თაობათ უნდა მივიღოთ.

როგორც სჩანს XVIII საუკუნის ნახევრამდე, საქართველოში ზუბალაშვილების გვარის წევრნი ძლიერ მრავლად ყოფილან გავრცელებულნი და მათში მრავალნი ერთმანეთის თანამოსახლენიც, თანამოსახლეთ რიცხვი ისე ყოფილა მრავლად, რომ ხშირად ორს ძმის შვილებში ორი და სამი თანამოსახლენი ყოფილან. ამის მიზეზი ცხადია, რადგანაც კათოლიკეებში ძლიერ მრავალს ჰქვიათ ერთი და იმავე პირის სახელები, მათში მცირე რიცხვი იხმარება სახელებისა და მიტომაც არის, რომ ერთის სახელის მექონ პირებს კაცი ისე მრავლად და ხშირად შეხვდება, ეს სხვა ხალხში ასე არ არის. რაც შეეხება ზუბალაშვილების თანამოსახლეთ თანამედროვობას, ეს-კი სხვაფერ არის, თანამოსახლენი არიან დროულნი, ხნიერნი, ჭაბუკნი, ახალ-გაზრდანი და ყმაწვილნიც. როგორც აღვნიშნეთ, ივანე ზუბალოვს თავისს მრავალს რიცხვ შვილებზედ მეტად დიდი გავლენა ჰქონია და მიტომ მისი შვილები მომავალშიაც ცხოვრების ასპარეზზედ მოხერხებულ ენერჯიულ პირებათ აღმოჩენილან. ასეთის თვისებისა ყოფილა იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი, რომელმაც, თავისს დროის კვალათ, ქართველთ წინაშე საკმარისი მხნეობა გამოიჩინა და

მით ასახელა თავისი თავი და ოჯახიც. აქ იაკობის შესახებ გავჩერდებით და ისევ ზუბალაშვილების გვარის წევრთა სიმრავლეზედ გადავალთ.

კათოლიკე ზუბალაშვილების აღორძინების და დაწინაურების დროსვე, თფილისში, ვახტანგ მეექვსის კარზედ სცხოვრებდა მღვდელი, გიორგი ზუბალაშვილი, სარწმუნეობით მართლ-მადიდებელი, თავის დროის კვალად, დიდად მომზადებული და განთქმული. ეს მღვდელი ჩვენ ისტორიაში 1690 წლიდგან სჩანს, იგი დაახლოვებული მეგობარია ვახტანგ მეფის და ყველა მისს სამწიგნობრო საქმეებშიაც დიდი თანამგრძნობელი. ეს მღვდელი გიორგი ზუბალაშვილიც ქართლელი ყოფილა, ხოლო თფილისში აღზრდილა, კათალიკოზის კარზედ, მღვდლად კურთხევის შემდეგ-კი თფილისში სცხოვრებდა, ფიქრი არ უნდა, რომ ეს მღვდელი, როგორც ქართლელი, გორელიც იქმნება, მონათესავე იქმნებოდა იმ დროის კათოლიკე ზუბალაშვილებისა. ამ მღვდლის ცხოვრების ცნობები 1730 წლის შემდეგიდამ აღარ სჩანს, ვგონებთ რუსეთში გადაჰყვა 1721 წელს ვახტანგ მეფეს. ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც გიორგი ზუბალაშვილი, როგორც თავისს დროის მწიგნობარი პირი, ვახტანგ მეფეს, დიდათ ეხმარებოდა 1707 წ. თფილისის სტამბის გახსნაში. იმან კარგად იცოდა სასტამბო საქმეთა ოსტატობა და ვითარება. წიგნების ბეჭვდას, როგორც ნიკოლოზ თფილელი მიტროპოლიტი განაგებდა, ისევე გიორგი ზუბალაშვილი შრომობდა. პირველად ქართული წიგნების ბეჭვდა თითქმის ამათი ზედამხედველობით იწყეს, ამას გარდა, გიორგი მღვდელი ვახტანგს და მისს შვილს ისტორიული და გეოგრაფიული მასალების შეკრებას და ანუ სხვაშიაც ეხმარებოდა. რუსეთში გარდასახლების შემდეგ, საუბედუროთ ამ მღვდლის ცხოვრების ცნობები სრულიად დაჩრდილულია, იგი აქა-იქ სახელით მოიხსენება ვითარცა მწიგნობარი, ანუ როგორც მოხსენებულია: „გიორგი მღვდელი ზუბალაშვილი, მწიგნობარი“. ამას ჩვენ მიტოვებ ვფიქრობთ, რადგანაც ვახტანგ მეფის თანამხლებლებში, მარტოდ ეს მღვდელი

ლი სჩანს, ამას გარდა გიორგი არავინ არის, თუმცა ვახტანგ მეფეს, ჩვენდა საუბედუროდ 3000 ქართველი გადაჰყვა, ეპისკოპონი, არქიმანდრიტნი, ბერნი, მღვდელნი და დიაკონნი. გიორგი ზუბალაშვილის საქართველოში ცხოვრების შესახებ დარჩენილია ორი „გუჯარი“, რომელზედაც იგი ხელს აწერს ასე: „გიორგი მღვდელი ზუბალაშვილი“. გუჯრები დაწერილია 1700 წლებში, იგი თავის შინაარსით საკანონო მხარეს ეხება და აქედგან კარგად სჩანს, რომ მას იურიდიულ ასპარეზზედ საკმარისი ადგილი ეკავებოდა. უამისობა არ შეიძლებოდა, რადგანაც მოძღვარი, თუ სახელოვანი იყო მეფის წინაშე, მომქმედი და მცოდნე მუშაკი, იგი ასეთ საქმეთა, განუ საკანონდებულო ასპარეზზედაც გავლენიანი პირნი იქმნებოდა. სამწუხაროა აქ ის არის, რომ ასეთ პირთა ცხოვრების ცნობების შესახებ, ჩვენ ბევრთ არაფერი გვაქვს. ამის უმთავრესს მიზეზებათ ჩვენ მიგვაჩნია ის სამწუხარო ქართველთ პატარა ემიგრაცია, რაც ვახტანგ მეფის დროს მოხდა და რამაც დიდი თავზარი დაატეხა საქართველოს. ეჭვი არ უნდა, რომ დღეს, რუსეთში, სადმე ამ გიორგი მღვდლის შთამომავალნი იქმნებიან კიდევ დაშთენილი, ხოლო იგინი სრულიად გადაგვარებულნი, გარუსებულნი იქმნებიან, ამ მღვდლის გარდა, მართლ-მადიდებელნი ზუბალაშვილები, სხვებიც ყოფილან, მაგრამ მათზედ ცნობა არ არის დაშთენილი, ის-კი ეჭვს გარეშეა, რომ ესენი სახლი-კაცები უნდა იყვნენ კათოლიკე ზუბალაშვილებისა.

როგორც ვსთქვით, გორში მცხოვრებ ზუბალაშვილების გამრავლების საქმე 1700 წლიდგანვე კარგად წასულა, ისე, რომ 1750 წლებში, გორში უკვე რამდენიმე ოჯახი მცხოვრებდა კათოლიკე ზუბალაშვილებისა. ყველა თვინი ვაჭრობას მისდევდნენ, იმ დროის ქართლის სოფლებში ამათ აღებ-მიცემა საკმარისად განავრცეს, ამათგან ბევრმა გორელმა შეისწავლა აღებ-მიცემა და აქა-იქ მოგზაურობა, რაც შეეხება ზუბალაშვილების ასეთ საქმეთ ასპარეზზედ უბირატესობას, ეს-კი ცხადია, იგი, როგორც სხვაგანაც გვითქვამს, მიეწერება კათო-

ლიკის მხნე მღვდლების მოქმედებას, მათს აუცილებელს წეს-
დების საჭირო მუხლის შეადგენდა ის გარემოება, რომ ვისაც-
კი კათოლიკობას მიაღებინებდნენ, მის განკაცებას და აღორ-
ძინებაზედაც იმდენს იმეცადინებდნენ, იმდენს იშრომებდნენ,
რომ უკანასკნელ სხვა სარწმუნეობის პირებზედაც მაღლა
დააყენებდნენ; ამას ითხოვდა მათის ქრისტიანური მოთხოვნი-
ლება, კათოლიკის სარწმუნეობის გავრცელების ინტერესები,
რითი გახდებოდა კათოლიკობა და ან თვით კათოლიკობის
მაღიარებელთ წინაშე შესამჩნევი და საყურადღებო, თუ-კი
იგი სხვების თანატოლა იქმნებოდა და მათზედ მაღლა არაფ-
რით მდგარი მაშინ კათოლიკობა უმნიშვნელოთ დარჩებოდა,
მაგრამ არაჲ ეს ასე არ იყო, კათოლიკის სამღვდლოებამ
კარგათ იცოდა ესა და მიტომაც იგინი თავიანთ მრევლის
დაწინაურებას დიდს ცდასა და შრომას სწირავდნენ და მისს
მეოხებით, მართლაც მიზანსაც ახწევდნენ, სწორეთ ეს გარე-
მოება ჩაითვლება მიზეზად ზუბალაშვილების აღორძინების,
თვალის გახელის და ვაჭრობის ასპარეზზედ დაწინაურებისა.

გეგმა სოფელ იფიგენიისა და მთლიანად სკანდინავიის იფიგენიის
კლასიკური სკანდინავიის კლასიკური სკანდინავიის

სკანდინავიის კლასიკური სკანდინავიის კლასიკური სკანდინავიის

მეფე თეიმურაზ და ერეკლეს დროს, თფილისში, სცხოვ-
რებდა ერთი გამოჩენილი რომან ზუბალაშვილი.
თავისს დროის კვალად კაცი მწიგნობარი, ამ ზუბა-
ლაშვილს ფიქრობენ ვახტანგ მეფის თანამედროვე მღვდლის
შვილად, ჩვენ ამაზედ არას ვიტყვი, მარტო ცნობებს მოგა-
ხსენებთ, დასკვნაკი თქვენი იყოს რომან ზუბალაშვილი თა-
ვისს დროს გამოჩენილ მესტამბეთ ითვლება, ანუ წიგნების
მბეჭდავთ. არ სჩანს ცნობები, თუ ამ პირმა სად შეისწავლა
ეს ხელობა, ან სად აღიზარდა, თავისს დროის კვალად-კი
მცოდნე პირათ ირიცხება სტამბის საქმის და წიგნის ბეჭედა-
ში. საუბედუროთ, ჩვენ არც ის ვიცით, თუ ეს რომანოზი
რომელ სარწმუნოებას აღიარებდა და ან რა დამოკიდებულება
ჰქონდა კათოლიკ ზუბალაშვილებთან, სახლიკაცი იყო თუ

ნათესავი. ზოგს ალავს, ამ ზუბალაშვილს ძველებურის გვართით ზუბაშვილათაც იხსენიებენ. ახლების, ანუ ზუბალაშვილათ აღნიშნენ მრავალნი და მათ შორის პროფესორი ცაგარელიც. აღ. ცაგარელს ერთს თავისს წიგნში აღწერილი აქვს ერთი ძველად დაბეჭდილის „სახარების“ წიგნი, რომელ აღწერაშიაც ერთი მონაწერი მოჰყავს მთლად, ეს წერილი „სახარების“ დასასრულს ყოფილა დაბეჭდილი და რომელი ცნობაც ცხადათ ხატავს ზუბალაშვილის ხელოვნობის ცნობას, ამ მაგალითად:

„На стр. 301 „განსრულდა ხელთა მესტამბე რომანოზ ზუბაშვიდი; ზღაკის (матриць) მჭკელობით და დაზგის (станокъ) მართველობით კარის საუდრის ხუტის დავით კეჟერაშვიდი, რუსეთიდგან მოვატახინეთ ქადაღდი,—და სხვა და სხვა ქადაღდი მოვადის,—განა-და ანა ყოფისა სამღთთა საწერქელისსა, ესრედ განმრავლება ვარჩიეთ.*) ამ ცნობიდგან სჩანს, რომ რომანოზ ზუბალაშვილი მესტამბე ყოფილა, ე. ი. ამომწყობი და ამის ამხანაგი-კი დაზგის მმართველი (მაშინისტი) და ასოების ჩამომსხმელი (сЛОВОЛИТЧИКЪ). რომანოზ ზუბალაშვილი ბევრს სხვა და სხვა წიგნებზედაც არის მოხსენებული, რაც-კი მას ამოუწყვია და დაუბეჭდია, თითქმის ყველა წიგნებზედ არის მოხსენებული. ამის მოღვაწეობა სასტამბო საქმეებში მეფე ერეკლეს დროს იწყება და იგი გრძელდება კარგა ხანს, უკანასკნელად რ. ზუბალაშვილი იმერეთში გარდასახლდა. მიზეზი გადასახლებისა მრავალნაირია და ერთიც ის, რომ მეფე გიორგი აღრიდგანვე არ იყო თანამგრძნობელი ამის და კეჟერაშვილის, რადგანაც მათ ბევრს ლოცვის წიგნში არ მოიხსენეს მეფე გიორგიც, როგორც მემკვიდრე ტახტისა, ერეკლე მეფის შემდეგ.

რომანოზ ზუბალაშვილი იმერეთის მეფემ დიდის პატივით მიიღო, შეიწყნარა იგი ისე, როგორც დარბაისელი გვა-

*) Свѣденія о памятникахъ грузинской письменности А. Цагарели, вып. пер. Петербургъ 1986 г.

რის კაცის, მაშინ იმერეთს სხვანიც სცხოვრობდნენ ზუბალა-
შვილების, რომელთაც დიდი ადგილი ეკავათ არა მარტო
იმერეთის მეფის კარზედ, არამედ სამეგრელოს, გურიის და
სვანეთის მთავრების სახლთანაც-კი ჰქონდათ დამოკიდებულე-
ბა და მათში ხშირად მოგზაურობდნენ. რომან ზუბალაშვილ-
მა იმერეთშიაც იწყაწა წიგნების ბეჭდვა, ამის მოხსენებით იმე-
რეთში უკანასკნელად დაიბეჭდა ერთი წიგნი 1811 წ. შემდ-
გომ რომანოზ ზუბალაშვილის სასტამბო საქმეთა ასპარეზზედ
დავით ზუბალაშვილი ჩნდება იმერეთში დავით ზუბალაშვი-
ლის ცდით იმერეთში ქართული წიგნები იბეჭდება 1818
წლამდე, შემდგომ ამისა-კი იხურება ქართული სტამბა და
მით დავით ზუბალაშვილის ცნობებიც იკარგება, აღარ სჩანს,
ესენი სტამბას ხან ქუთაისში აწარმოებდნენ, ხან საჩხერში
და ხან სოფ. წესს, რაქას.*) არ სჩანს კარგად, თუ ეს დავი-
თი და რომანოზ ზუბალაშვილები უკანასკნელად სად სცხოვ-
რობდნენ, სად და როგორ განვლეს თვისი დღენი. ისიც არ
ვიცით, თუ რომანოზ და დავითი ნათესავეები ხომ არ იყვნენ.
ვგონებთ, დავითი რომანოზის შვილი უნდა იქმნეს. სხვა და
სხვა წიგნებშიაც ასევე მოიხსენებენ დავით ზუბალაშვილს.
მათსავე დროს, ქუთაისს, მეფე სოლომონის კარზედ სცხოვ-
რებდა გიორგი ზუბალაშვილი, რომელმაც რუსული ენაც
იცოდა, მეფესაც კარგად იცნობდა, იგი მონაწილეობას იღე-
ბდა იმერეთის დაკავშირებაში ეს გიორგი ზუბალაშვილი უნ-
და გახლდესთ ივანეს შვილი, ქართლიდამ იმერეთს გადასახ-
ლებული XVIII საუკუნის ბოლოს, ან XIX საუკ. დამდეგს,
პირველ წლებს.

უნდა მოგახსენოდა, რომ ზუბალაშვილები XVIII საუკუ-
ნეში, ყველგან წარჩინებით ეძლეოდნენ ცხოვრებას და აღო-
რძინებას, ამათ პატივს აგებდა მეფე ერეკლე, გიორგი, სხვა
და სხვა ბატონიშვილები, იმერეთს სოლომონ მეფე პირველი,
დავითი, არჩილი და ბოლომდელი, სოლომონ მეორე, სამეგრ-

*) ისტორია ქართულის სტამბებისა, 1890 წ. თფილისი,

რელოს მთავარი, გურიისა და სვანეთის გიორგის გარდა, იმერეთში სხვებიც უნდა იყვნენ, ხოლო ამათი ცხოვრების ცნობები 1820 წლიდგან სჩნდება, თუმცა ისიც-კი სჩანს, რომ იმერეთის რუსეთთან დაკავშირების დროს, ქუთაისს რამდენიმე წარჩინებული ზუბალაშვილები სცხოვრებდნენ, ყველა მთავრებთან მათ მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ, სასახლის კარი მათთვის ღია იყო. მეფე ერეკლე საქართველოს ვაჭრებს ძლიერ პატივს სცემდა, პატივს სცემდა აგრეთვე ზუბალაშვილებსაც და ნამეტურ ანდრიას, ივანეს და მერაბს. პატივის ცემის მიზეზათ ამათი შეძლება და აღებ-მიცემა ხდებოდა. ნამეტურ ის გარემოებაც, რომ ესენი იყვნენ ყოველთვის მეფის მორჩილნი, ერთგულნი და შეუძლოთა დამხმარენიც. მაგალითათ 1795 წლის უბედურების შემდეგ თფილისის ღარიბი ხალხი დიდს გაჭირებაში ჩავარდა, სახლ-კარდაქცეულთა და ქონება დამწვართ ცხოვრების მოსაწყობათ და განსაგრძობათ ბევრი-რამ აკლდათ. ამ გაჭირების დროს, გორში და თფილისში მცხოვრებთ ზუბალაშვილებმა იგულის მოდგინეს და ღარიბთა დასახმარათ ბევრი-რამ გამოიღეს, შეძლების და გვარად ესენი ეხმარებოდნენ ხალხს სახლ-კარის გასაკეთებელ მასალით, ჰურით, ფულით, ღვინით და ნართით. ასეთმა საქციელმა იგინი გახადა და საპატიო პირებად ყველას წინაშე, მეფიდამ დაწყობილი ყველა პატივს სცემდა. როგორც ქართლში, ამ საერთო და საკირ ვარამო დროის გაჭირვებულ ხალხთა დახმარების გამო სცემდნენ პატივს, ისევე უმზერდნენ მათ იმერეთშიაც; იმერთა მეფე, თავადნი, მოქალაქენი და გლეხნი. ასე იყო მაშინ ჩვენში, თუმცა დღეს-კი ნატამალობს.

საქართველოში, ქართველთ შორის, ამბათ არის დაშთენილი, რომ მეფე ერეკლემ ზუბალაშვილების მთავის ნებით აზნაურშვილობით დაჯილდოვება მოისურვა და ამის წინადადება ივანე ზუბალაშვილსაც მოხსენდაო. ამ მოხსენების ისტორია ასეთი გახლავსთ: ივანე ზუბალაშვილმა 1797 წ. მეფე ერეკლეს რაღაც სათავაზო მიართო, მაშინ ჩვენში მეფესა და ხალხს შორის აღვილი წესები არსებობდა, ერის კაცი, ქვეშე-

ფრლომი, თავად-აზნაურებს გარდა მოქალაქენი და გლეხნიც აღვილათ ნახავდენ მეფეს და თავიანთ ცხოვრების შესახებ საჭირო ცნობებს მოახსენებდენ, ასე იყო მაშინ ჩვენში, ამას მოწმობს ჩვენი ისტორია და ზეპირ-გარდმოცემა. ნამეტურ მეფე ერეკლე დიდს პატივს ანიჭებდა მოქალაქეებს, თფილისის მოქალაქეებს მეფის სახლში კარის კაცთა დაუკითხავათ, შეეძლოთ შესვლა, მეფის კარის კაცთ კი ყოველთვის აზნაურშვილები იყვნენ. თფილისის მოქალაქეთ პატივის ცემა მეფე ერეკლემ განაგრძო და განამტკიცა, მინამდე კი ესენი არ სარგებლობდენ ამ უპირატესობით, მათ სხვაფერ უმზერდნენ. ვაჭრობას და ვაჭრებს დიდს თავაზს უწევდა. ამის მიზეზი გახლდათ, რომ მეფის ბრძანებით ადრე გაათავადეს ხოჯიმინასოვი, ამატუნი, ბებუთაშვილი, ასევე აზნაურობას ითხოვდნენ ბაბანაშვილი გლახა (დღეს ბაბანასიანი) და ფინთუაშვილი (დღეს ფითოვეი) ფითუაშვილმა მეფეს აწყენინა.

ერთხელ ვაჭარი ფითუაშვილი სავაჭროთ რუსეთს მიდიოდა, მეფე ერეკლემ ამას წერილი გაატანა ეკატერინა იმპერატრიცასთან, ფითუაშვილმა წერილი მიუტანა და გადასცა რაის გამო იქ საჩუქარიც მიეღო, ხმალზედ დასაკერებელი ლენტე. საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, ფითუაშვილი წარსდგა მეფესთან და გადასცა ყოველივე იქიდგან გამოტანებული, თან დასძინა.

ეკატერინამ ეს და ეს წყალობა მიუცო და იმედია, რომ თქვენც რამე წყალობას მიზამთ.

— რა გნებავსთ? ჰკითხა მეფემ.

მან მოახსენა—აზნაურის შვილობაო.

მეფეს ამაზედ ჯაფრი მოუვიდა და მრისხანებით მიუგო.

— გადი, შე ფინთო, აქედგანა, რომ ჩემმა თავლებმა აღარ გნახოს!—ეს გავიდა. მეფემ განაგრძო: მე, ჩემს მოქალაქეებს აზნაურის შვილებზედ მალლა ვაყენებ, იგინი შევმოსე ისეთის ღირსებით, რასაც აზნაურები დანატრულებულები არიან, ეს არ იკმარა და თავის ნებით აზნაური შვილობა მომეცია! ეს ამბავი მთელმა ქალაქის ხალხმა შეიტყო და ესევე ამბავი კა-

რგად იცოდა ივანე ზუბალაშვილმა, ანდრიაშვილმა, გიორგიმ და სხვათაღ.

ამიტომ თუ რა მიზეზის გამო მოხდა მხოლოდ ივანე ზუბალაშვილის და მეფის შორის ასეთი საუბარი და რჩევა-კი ყოფილა 1797 წ. მეფე ერეკლემ უბრძანა:

— შვილო, ივანე, მე წადილი მაქვს, რომ თქვენი უხვი გული და ერთგული მორჩილება აზნაურის შვილობითაც დავაჯილდოვო.

— ბატონის წყალობა და მფარველობა ღმერთმა არ მოაკლოს საქართველოს და ჩვენს ოჯახს, თქვენ კარგად ბრძანდებოდეთ და მოგახსენებთ მეფეო, რომ ჩვენთვის თქვენი დღეგრძელობა უფრო უმჯობესია, ჩვენ თქვენი კარგათ ყოფნის მეტი არავგინდა რა.

— დიახ შვილო, ივანე, მეც მიტომ მსურს თქვენი პატივისცემა, რადგანაც მე კარგათ ვიცი თქვენი ერთგული სამსახური და ხალხის პატივისცემა. თქვენ ხომ შვილო! ძალით არამთხოვთ, ამას, მე ჩემის ნებით და ჩემის სურვილით გეუბნებით, მეფის მოწყალება გინდ მცირეც რამ იყოს, მაინც მოწყალებათ მისათვლითა“.

— კეთილი, ნება თქვენი ასრულდეს მეფეო, თქვენს მოწყალებას ჩვენ ყოველთვის დიდს ნუგეშათ მივითვლით. თქვენ ჩვენი დიდი იმედი და მფარველი ბრძანდებით. თქვენგან დაგვიბრუნდა კათოლიკებს ეკლესიები, თქვენგან მოგვენიჭა დიდი მოწყალების მფარველობა და თქვენგანვე გვაქვს იმედი წარმატებისა, მიუგო ივანე ზუბალაშვილმა თავაზით და სიამოვნებით.

მეფეს ძლიერ მოეწონა ივანეს დარბაისელი საუბარი, და სიტყვიერად ბრძანა სასახლეში ივანეს და მისს შვილების აზნაურობის ხარისხით დაჯილდოვება. ეს ამბავი ყველამ იცოდა, ხოლო მეფე ერეკლემ დროით არ შეასრულა სიტყვის აღსრულება, რადგანაც მან კარგათ იცოდა ბრძანეს თვისება რომ ეს არ ჩქარობდა აზნაურობის მიღებას. მეფე მისს აზნაურშვილობას დიდის ამბით აპირებდა, რადგანაც ივანეს და მისს შვი-

ლების აზნაურის ხარისხით დაჯილდოვებას, იმერეთის მეფე და მთავრებიც ითხოვდნენ. სამწუხაროთ, ამ დაპირების შემდეგ, ძლიერ მალე, მეფე კახეთს გიახლათ, იქიდან თფილისს ველარ დაბრუნდა, ავად გახდა და ქ. თელავს, 18 იანვარს, 1798 წ. გარდაიცვალა, ველარ მოასწრო სიტყვით დაპირების გარეშე წერილითაც აღსრულება. ამ საქმის აღსრულებას არც თვით ზუბალაშვილები გამოეციდნენ, არ გამოეციდნენ მით უფრო, რადგანაც მეფე ერეკლეს სიკვდილის შემდეგ, საქართველოს სამეფო ოჯახის საქმეები ძლიერ აიწიწ-დაიწიწა, გიორგის გამეფებას ბევრი ეწინააღმდეგებოდნენ, ამათში ერივნენ ძლიერ ბევრი მოქალაქენი ქართველთა და ამათშივე იყო ივანე ზუბალაშვილი და მისი სახლი-კაცები. ესენი ხმა შალვა ამბობდნენ შემდეგ: — „მეფე გიორგი ვერ იმეფებს ერეკლეს შემდეგ“. ასეთი სიტყვა გახდა იმის მიზეზით, რომ მეფე გიორგიმ გამეფების შემდეგ თავის სიძე ბარათაშვილი გააღიზინა კიდევ. არევ-დარევამ იქამდე მიაღწია, რომ აქ მალე საქართველოს სამეფოს ტახტის დასასრულმაც იჩინა თავი. მეფე ერეკლე დაასაფლავეს, მის შემდეგ გამეფდა გიორგი XIII-ტე, მაგრამ ესეც სწული აღმოჩნდა, ვერ იმეფა, შინაური და სამეფოს საქმეები ძლიერ აირ-დაირია. ივანემ, როგორც შორს მხედველმა, არ ინდობა მეფის შეწუხება და ერეკლეს სიტყვიერად ნათქვამის საქმით აღსრულება, უძღური მეფის ძლიერ ერიდებოდა, ამაობაში მეფეც სუსტდებოდა, საქმეებს ველარ ასწრობდა და 1800 წ. 28 დეკემბერს მეფე გიორგიც გადაიცვალა და მით მეფე ერეკლეს სიტყვა და ანდერძი ზუბალაშვილების გვარის შესახებ დარჩა შეუსრულებელი. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ამ ამბის ცნობები ადრე საქართველოში ბევრს ხნიერს კაცს ეცოდინებოდა და თვით ზუბალაშვილებშიაც ხომ ცხადი საქმეა ეს ბევრს ეცოდინებოდა, რომ მეფე ერეკლემ მათ აზნაურის შვილობა დაჰპირდა, მაგრამ ამის შესრულება ველარ მოასწრო, რადგანაც მალე გარდაიცვალა.

ადგანაც სიტყვამ აქ ზუბალაანთ გვარის გააზნაურებაზედ მოიტანა, ამიტომ აქ ვიტყვიდ მცირეთ შემდეგს:

მეფე ერეკლე ჭკვიანი, შორს მხედველი კაცი იყო, ამან პირველად თავისი ნიჭი ინდოეთს და ავღანისტანში გამოიჩინა, როცა ეს იქ სპარსეთის ჯარის მთავარ სარდლათ იყო, ამის ქებას მაშინდელი პარიყის გაზეთებშიაც სწერდნენ¹⁾. შემდგომ ინდოეთის გალაშქრებისა, შაჰნადირისაგან კახეთს მეფედ ეს იქმნა დანიშნული. ამ გარემოებით ისარგებლა და ქართლ კახეთი ერთის გვირგვინის ქვეშ დააკავშირა. ამით ისურვა მთელის საქართველოს გაერთიანება, ამანვე დიდი ყურადღება მიაქცია კათოლიკის პატრებს და კათოლიკეთ მთარველათ გახდა, ამის დროსვე დახსნეს საქართველოში სხვა და სხვა სასწავლებლები. რუსეთსა და საფრანგეთშიაც იწყეს ყმაწვილების გაგზავნა და იქ არტილერიის, ინჟინერიის²⁾ და სხვა და სხვა მეცნიერებათა შესწავლა, ნასწავლნი შემდეგ საქართველოში ბრუნდებოდნენ და თან შემოჰქონდათ ევროპიული სწავლა-განათლების ტრფიალება.

XVIII საუკუნეში, ამ მეფისთანა საქართველოს ხუთი კაცი რომ ჰყოლოდა, მაშინ მისი ბედის ჩარხი სხვაფერ დატრიალდებოდა; ასევე ამ მეფემ მიმართა რომის სენატს და საქართველოს გასაძლიერებლად დახმარება სთხოვა³⁾. პირველად 1781 წ. პატრი მავრო გაგზავნა და შემდგომ სხვა. ამ თხოვნის პასუხიც მიიღო და დაპირება, ოცდა ორი წლის განმავლობაში ინგლისის მთავრობასთან ჰქონდა მიწერ მოწერა და მათთანაც ითხოვდა დახმარებას⁴⁾ რუსეთის იმპერატრიცა ეკატერინესაც მრავალჯერ დაავალა მთარველობა⁵⁾ და ოსმა-

1) ბუტკოვი და პეისონელის წერილები.

2) გუჯარი შენახული წერა კითხვის გამავრცელებელ საზოგ.

3) უმთავრესი მიზეზები საქარ. მიმართ რომის ყურადღებისა 1828 წ.

4) საქართველოს შესახებ ტ. 1891 წ.

5) მეფე გიორგის ცხოვრება, პ. იოსელიანისა 1831 წ. თფ.

ლეთსაც ედავებოდა დასავლეთ საქართველოს დაბრუნებას, ბევრი-რამ სურდა ამ ძლიერ მეფეს თავისს ქვეყნისათვის, მაგრამ მისდა საუბედუროდ მოხუცების დროს მეტად დაუძღლოურდა, შვილები უხეიროები გამოადგნენ და ნამეტურ მეუღლე, დარეჯან დედოფალი, რომელმაც არია სამეფო ოჯახი და მათ ბოლოც მოუღო.

როგორ მნიშვნელობასაც ზემოდ დასახელებულ სამეფოთა აღორძინებას სცემდა მეფე და იგი ამავებს თავის სამშობლო ქვეყნისათვის საჭირო იარაღათ სთვლიდა, სწორედ ასევე უმზერდა ვაჭრობის საქმეს, ქარხანების და მის აღორძინებას კერძოთ ჭფილისში და მასთან მთელს საქართველოში. სწორედ ეს აზრი გახლდათ, რომ მეფე შესაფერის პატივით მზერდა ივანე ზუბალაშვილს, მერაბს, ანდრიას, პეტრეს, გიორგის და მრავალთაც სხვებს, რომელნი XVIII საუკ. ნახევარს სცხოვრობდნენ.

მეფე ერეკლე, რომ ამათი დიდი პატივის მცემელი იყო, ეს აღრე, მრავალთ მოხუცებულთ იცოდნენ ზეპირად და, უეჭველია, ეს არ დასავიწყებელი ცნობები დღესაც მრავალთ ეხსომებათ, ნამეტურ-კი მათ, რომელთაც ცნობა აქვსთ ზუბალაანთ გვარისა. ხსენებულ პირების პატივის ცემას მეფეში იწვევდა ის გარემოებაც, რომ ზუბალაშვილებმა აღრიდგანვე დაიწყეს საქართველოში ვაჭრობის გავრცელება, ბევრს ალაგას აღორძინება და მოფენა. ამათ ვაჭრობა გამართული ჰქონდათ გარს, თფილის, ახალციხეს, ოსმალეთს, სპარსეთს, იმერეთს და მასთანეე დიდათ ხელს უწყობდნენ საქართველოს ნაწარმოებთ გასაღების საქმესაც, სწორეთ ზუბალაშვილების მხნე პირებისთანა კაცების წყალობაჲ, რომ XVIII საუკუნის ნახევარს, თფილისში საქარხნო საქმეები ერთობ დაწინაურდა და რაცა საქართველო 1771 წ. აკადემიკმა გულდენშტეტმა ასწერა, მაშინ მას თფილისში თითქმის ყველა საჭირო საქონელთა ქარხნები დახვდა.

მეშანდღეების ქარხანა, მესაპნეების სამი დიდი ქარხანა, აქ წელიწადში რამდენიმე ათასი ფუთი საპონი გამოდიოდა.

არსებოდა აგრეთვე სამთლის დიდი ქარხანა, სადაც დიდი ძალი ქონის სამთელი გამოჰყვანდათ, იყო სამღებროები, დაბლების დიდი ქარხნები, ყაზახების, ქურქების, მექვაბეების, ხარაზების, ქოშების, მეტყავეების და მრავალი სხვების, რომელთაც ჩვენ ვერ მოვსთვლით, სადაც მაშინ ქალაქის მუშახელი განვითარებას ეძლეოდა. ყველა ამ ქარხნებთან ერთობ დიდი დამოკიდებულება ჰქონდა ივანეს და მისსა საჭიროკაცს ზუბალაშვილებს. მეფეც მიტომ აჯილდოვებდა ამათ ასე; მიტომ მფარველობდა მათ. მეფის ასეთი კეთილი აზრი გახდა მისს საფუძვლად და აგრეთვე ივანე, ანდრია და სხვა ასეთ პირთა პატივისცემად, რომ 1770 წ. რუსთა და ქართველთ სამეფო პირთა მოლაპარაკების შემდეგ გადასწყდა, სეკატორინედარში, სამ წელიწადში ერთხელ დიდი იარაღების გამართვა, სადაც რუსის ვაჭრებს თავიანთ საქონელი მოჰქონდათ გასასყიდათ; საქართველოდამაც ქართველ ვაჭრები მიდიოდნენ და თანაც საქართველოს ერის ნაწარმოებთ მოჰქონდათ და იქ ასაღებდნენ, იქილამ აქ შემოქონდათ ის საქონელი, რაც საქართველოში არ მოიპოვებოდა ასე და ამან ირად მფარველობდა მეფე ვაჭრობას და მისს წარმომადგენს ზუბალაშვილებსაც. ეს უაღრესობა იქილამაც მტკიცდება, რომ როცა საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, მაშინ ზუბალაშვილები ცნობილ იქმნენ ვითარცა ქართველთ მეფეთა ოჯახის წინაშე და მსახურებულ პირნი და სანდო ვაჭრები. ბატონიშვილებმაც ასე აცნობეს ესენი, ასევე იქმნენ ცნობილნი იმერთ სამთავროის მთავრებისაგან იმ დროს, როცა ივინი რუსეთს დაუკავშირდნენ. თვით მთავარ-მართველმა ციციშვილმაც კი დიდის პატივით მაილო ზუბალაშვილები, რადგანაც მან კარგად იცოდა ამათი ამბები და საქმეები, პატივს და მფარველობას ანიჭებდა*) და ყოველთვის საიჯარადრო საქმეებსაც ამათ კერძოდა. ესეთ ღირსებას სხვა მაშინდელი თბილისის ვაჭრები და ძველი მოქალაქენი დანატრულებულნი იყვნენ.

*) Кавказские акты V т.

საზოგადოთ უნდა შეინიშნოს, რომ ზუბალაშვილები იმავე თავიდანვე დაბალ ანუ ქალაქის ხახლთან ერთობ ახლოს მდგარან, პირველი თავიანთ საქმის გულისთვის და მეორე როგორც კათოლიკენი და რიგიან მოძღვართა გავლენის ქვეშ აღზრდილნი. მფარველნი უძლურთა და მწენი ეკლესიათა და შის გარშემო მცხოვრებთ ღარიბთა, ამათ გვარის წევრთა შეწირულება ხშირათ მიუღიათ კათოლიკის ეკლესიებს: გორს, თბილისს, ახალციხეს, ქუთაისს და ახალქალაქს. ამათი ასეთი თვისება იმ გარემოებიდამატ. მტკიცდება, რომ ესენი, როგორც ქრისტიანენი ძლიერ მრავლად იხსნიდნენ სხვა და სხვა მებატონეთაგან დასაყიდს გლეხებს და მერე ამათ ანთავისუფლებდნენ, ან თვით იყმობდნენ, ასეთი ყმანი მათს ბატონობას ნატვრით ეძებდნენ და უკანასკნელ კათოლიკობასაც უკავშირდებოდნენ. ზუბალაანთ გვარის ყმათა სახელები საეკლესიო „კონდაკის“ წიგნებშიაც მოიხსენებია, რასაკვირველია მოიხსენებია მარტოდ ისინი, ვინც რომელიმე კათოლიკეთა ეკლესიის ძმობაში წევრად ჩაეწერებოდა. სხვათა შორის, მაგალითებრ მაგნთომადიდებელ გლეხთა ყმათა და კათოლიკეთა, რომელნიც არსად ჩაწერილან ძმობაში, ამათი რიცხვი ერთობ დიდი ყოფილა, მაგრამ მათმა ცნობამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწია.

სხვათა მრავალთა შორის, მუფე ერეკლეს დროს, 1793 წ. ერთის ქართველის აზნაურის ყმის კენწველადის ოჯახი ოსებს ტყვედ ჩავარდნით, ოჯახის უფროსი გლეხი მოკლეს და სახლობაც ტყვეთ წაიყვანეს. მებატონე მივიდა ივანე ზუბალაშვილთან და მოახსენა ესა და ეს ოჯახი ტყვეთ ამა და ამ ალაგას იმყოფება, მე არა ძალმიძს მათი დახსნა, შეძლება არა მაქვს და გთხოვთ, რომ თქვენ დაიხსნათ და მერე მე გავანთავისუფლებ მასარ.

ივანე ზუბალაშვილმა ყოველისფერი მოისმინა და უთხრა: — „დიდის სიამოვნებით; დავიხსნი და მერე თქვენ იცით“. მარლაცა და გლეხის ოჯახი ივანე ზუბალაშვილმა მალე დაიხსნა და თავის მამულში გადიყვანა. შემდეგ გლეხნი თავიანთ ბატონ-

ნის ბრძანებით მუხრანის ბატონის ხელში გადავიდნენ ყმათ, მათ იყმეს*) ასეთი მაგალითები ზუბალაანთ გვარის წევრთაგან ძლიერ მრავლად მომხდარა გორს, ქართლის სოფლებს და თბილისშიაც, ნამეტურ ამათ ასეთ საქციელს პატრებიც ავალეებდნენ, რათა ამით სამსახური გაეწიათ მოძღვართა ნდობის და პატივის ცემისთვის. მაღალის სიბრალულოთ ზუბალაშვილები იქამდის ცნობილ და პატივცემულ იქმნენ XVIII საუკუნეში, რომ მათ ყმებს თვით ქართველთა მეფეც აძლევდართი ასეთ ყმათაგანი ქართლელი გლეხი ზაქარია მოხსენებულა გორის ეკკლესიის კონდაკში. ეს ჩვენ აქ ერთი მაგალითი მოვიყვანეთ, თორემ ასეთი მაგალითები მათში ძველადერთობ მრავლად ყოფილა. ზუბალაშვილების ყმებმა თვისა ჩვენს დრომდისაც მრავლად მოაღწიეს, თვით ამ უკანასკნელ წლებშიაც-კი, აწინდელ სტეფანე ზუბალაშვილის მამულების გამგეთ ერთ დროს, თბილისში, ერთი ქართველ ყმათაგანი ითვლებოდა.

ქართველთა მეფეების დროს, სხვა მებატონეთაგან იძენდნენ ყმებს თბილისს და გორის მოქალაქენი, და ნამეტურ იძენდნენ კათოლიკეთ მოქალაქენი, რომელნიც უმეტესს ნაწილს ყმებისას ანთავისუფლებდნენ. დამტკიცებით ვიცით, რომ თბილისში და სხვაგანაც სხვა ტომის მოქალაქენი ქართველთა ყმებს იძენდნენ როგორც სიმდიდრეს, როგორც მონებს, ესენი მათ უკანასკნელ თავიანთ რჯულზედაც მიაქცევდნენ. ზუბალაშვილებში-კი ასეთნი არ ყოფილან, მართალია, რომ 1730 წლებიდგან, გიორგის პეტრეს, ივანეს, ანდრეას, მიხეილს, გიორგის და სხვა ზუბალაშვილებსაც შეუძენიათ ყმები და მათ ყმათარიცხმა ჩვენ დრომდეც მხოლოდობით მოაღწიეს, იგინი მართალია ქართველთა გლეხთა ყმებს იძენდნენ, მაგრამ როგორც კათოლიკის სარწმუნოების დედა აზრების პატივის მცემელნი, დევნულს გარემოებიდამ გამოხსნილს ყმებს უმაღვე ანთავისუფ-

*) Грузинскія врестьянскія грамоты Д. Пурцеладзе 1888 г. Тифлисъ.

ლებდნენ, რაშაც კათოლიკის პატრებიც ლოცვაკურთხევით უმზერდნენ და აქებდნენ მათ.

ძველ ქართველთ მეფეთ შორის, თბილისში, ქართველ გვარის მოქალაქეთ შორის, ითვლებოდნენ ისეთნიც, რომელნიც გრიგორიანთ სარწმუნოებას აღიარებდნენ. მათ ვაჭრობა-ჰქონდათ გამართული საქართველოს, რუსეთს, სპარსეთს, ინდოეთს და ოსმალეთს, ასეთ ძველ ვაჭართ მოქალაქეთ ჯგუფს ეკუთვნიან ყუზანაშვილები, დღეს ყუზანოვი, ფითუაშვილები, დღეს ფითოიანცი, გლახა ბაბანაშვილი, დღეს ბაბანასიანცი, შადინაშვილები, მირზაშვილები და მრავალნიც სხვანი, ენით მოუთვლელნი, რომელთაც აუარებელი ყმებიც ჰყვანდათ და ამ ყმებით იგინი ვაჭრობდნენ კიდევაც, ასეთის ვაჭრობით ფულებსაც აგებდნენ. 1864 წ. ამათ ყმებში კარგი ფულიც აიღეს, რადგანა მთავრობამ ყმები გაანთავისუფლა, თბილისის სომხის მოქალაქეებს რომ დიდი ძალიც ყმები ჰყვანდათ, ეს ჩვენში მრავალთ იციან; ბევრს ალაგას მათ მთელი სოფლის ხალხი ჰყვანდათ ნაყიდი და ნაყმევი, ბევრს ზლაგას იგინი ამ გლეხებს. თავიანთ რჯულს, გრიგორიანობასაც უკავშირებდნენ. მაგალითებრ: რაც დღეს ქართლს, კახეთს და სხვა ადგილებში ქართველთ გლეხნი გრიგორიანის სარწმუნოებას ეკუთვნიან, იგინი სულ ამ მებატონეთაგან არიან ძალით თუნებით თავიანთ სარწმუნოებაზედ გადაყვანილნი.

ჩვენდა სანუბედუროთ, ამ გარემოებას არც ქართველთ სამეფო და სასულიერო მთავრობა აპყრობდა ყურადღებას, ამ კითხვათა მუხლმა იმ დროის საიურიდიულო კანონდებათა კოდექსში ვერ დაიკავა ადგილი; თუმცა სამართლის წიგნებიც იწერებოდა და ამ სამართლის წიგნს ამუშავებდნენ კიდევ და მასში ბევრი რამ საყურადღებო მხარეების აღწერილი იმ დროის ქართველთ ცხოვრების შესახებ, ხოლო ამ საყურადღებო კითხვის შესახებ-კი არაფერი მოიპოვება. სასულიერო და სამეფო მთავრობა მებატონეთაგან გაყიდულ ყმათა სარწმუნოების მფარველობას ზედ არ უყურებდა, ბატონს, როგორც უნდოდა ისე მოექცეოდა და მიტომაც მოხდა, რომ ქართლსა და კახეთში

სულ მცირე დროის განმავლობაში ნამდვილ ძირეულ ქართველთ შთამომავალნი გლეხნი გრიგორიანობაზედ გადაყვანეს და მით გაავსეს ჩვენი ქვეყანა. რამდენი ამათგანი ქვემო ქვეყნებისაკენ გარეკეს და იქ, არამც თუ მარტოდ სარწმუნოებით არამედ ენითაც-კი გაასომხეს. ამას რიცხვი არა აქვს, ამას გარდა, რამდენი თვით ქართველი ეკლესიებიც დაიჭირეს ბორჩალოს მაზრას, სამცხეს, კახეთს და ქართლს, ესეც ხომ ცხადია, ამაზედ საუბარიც არის ამტყდარი და ამათ ტრფიალება ისე იყო წასული, რომ 1721 წ. როცა ოსმალთ მცირე დროით თბილისი აიღეს, მაშინ ოსმალთა სომეხთ ჩაგონებით კათოლიკებს ეკლესია წაართვეს და იმ დროის თბილისის სომეხებს მიჰყიდეს, რომელ ეკლესია დღესაც უბყრიათ მათ.

ყველა ეს საუბარი აქ მიტომ მოვიყვანეთ, რომ მით აღგვენიშნა ძველ ქართველთ გვარის მოქალაქეთ ზუბალაშვილების წევრთა სულიერი და ხორციელი მხარეებით და მაგალითებით, რომ ესენი ქართველთ გლეხებს მებატონეთაგან სავაჭროდ და მოსაგებათ-კი არ იხსნიდნენ, არამედ შებრალებითი დასახსნელად, სულის მოსაგებათ, უამისობა არც შეიძლებოდა, რადგანაც კათოლიკებს ასეთი ვაჭრობი პატრებისაგან სასტიკად ჰქონდათ აღკრძალული, ძველ ზუბალაშვილებს სამუდამო ყმებათ სჩანან იმდენი ქალი და კაცი, რაც მათ სახლის მოსამსახურეთ იყვნენ საქირონი. მეტი არა, თორემ ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ზუბალაშვილების ყმათარიცხვი ბატონ ყმობის განთავისუფლების დროს ასობით იქმნებოდა, ისევე თითქმის, როგორც ეს მაშინდელ გრიგორიანების მოქალაქეებს აქვდათ.

ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ ზუბალაშვილების ყმებაგანი ძველად მრავლად დაკავშირებიან კათოლიკობას, ხოლო როგორ, ზუბალაშვილების ძალდატანებით-კი არა, არამედ თვით ყმათა სურვილით, ლტოლვით და სიყვარულით, რადგანაც იგინი თავიანთ მებატონეებს უმზერდნენ ვითარცა კეთილ ქართველთ, მოწყალეთა და მფარველთა და მათთანვე მათ სამ-

ღვდღლო ჰბრთ ჰატრებს. ქრისტიანობით აღჭურვილ მამების და უძლურთა შემბრალელობით, რაც ეს მაშინ ყველასთვის ცხადო იყო და სხვა სარწმუნეობის სამღვდლო პირთაგან კი იშვიათი.

წარმოსადგენია ის გარემოებაც, რომ ასეთ ყმათა პირნი მომავალში კათოლიკის სარწმუნეობის მეოხებით ისე წინაურდებოდნენ, რომ უკანასკნელ თვით თავიანთ საეკკლესიო „საგანდისის ძმობაშია“ - კი ქწერებოდნენ. ასეთ პირთა ცნობები ჩვენ მრავალი გვაქვს, უნდა მოგახსენოდ, რომ XVIII საუკუნეში, ყმა კაცისაგან თავისს თავის ჩაწერა საზოგადო საქმეთა დაწესებულებაში, მე ერთობ ღიდს საქმეთ მიმაჩნდა, რადგანაც ასეთ მაგალითებს სხვა სარწმუნეობის ყმა გლებთა შორის ამას ვერ ვპოვებთ; ერთი მაგალითიც არ არის, რომ სადმე მოხსენებული იყოს. ჩვენის ფიქრით, ყმათა ასეთი წინ წასვლა და მათის ღირსეულის პიროვნებით ცნობა, თვით მათ მებატონეთა წყალობა უნდა იყოს.

ივანე ზუბალაშვილს და მის ძმებსა და ძმის შვილებს ყმები ქართლს გარდა იმერეთშიაც მრავლად ჰყოლიათ, მაგრამ მათ იგინი არსად შევიწროებულნი არ ჰყოლიათ. უეჭველია, მათი ამბები ღღეს მრავალ მოხუც ყმებთაგანთაც ეხსომებათ, ამ გვარის წევრთა დტვიზათ მარტოდ გლებთა გამოხსნა იყო საქმედ გამხდარი და მაშინათვე განთავისუფლება; რაის გამო მათ მაშინათვე ჰატრებისაგან ღოცვა-კურთხევა და ღიდება ეძლეოდათ, სწორედ ასეთი ქრისტიანული საქციელი გახდა ამათ ჰატივისაცემ მხარეებათ, რომ მას არ ივიწყებდნენ მეფენი და ბატონიშვილები და თვით რუსეთთან დაკავშირების შემდეგაც, არ იქმნა ეს ღირსება დავიწყებული. რუსის მთავრობამაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ამ გვარის წევრთა მათ გაიხსენეს. ქართველთ მეფეთ ძეთა ცნობა და ის ჰატივის ცემა, რასაც ზუბალაშვილები ბატონისშვილებს ანიჭებდნენ და ემსახურებოდნენ. ზუბალაშვილებს ღიდის ჰატივით მხერდა საქართველოს პირველი მთავარ-მართველი პ. ციციშვილი.

საზოგადოთ, პ. ციციშვილი ღიდი ჰატივის მცემელი იყო კათოლიკების და ამათის ჰატრების, კათოლიკობის ჰატი-

ვის ცემის გამო მას კათოლიკობაც დასწამეს იმ დროის უმაღლეს პირებმა*). მთავარ-მართებელი ზუბალაშვილებს ისე უმზერდა, რომ 1802 წ. ჯავის ხეობაზედ, გაცარცულ იქმნა ერთი მდიდარი ზუბალაშვილი, გიორგი, ბიძა ივანესი, რომლის ცნობა მაშინათვე ქართლიდამ თვით მთავარ მართებელს მოხსენდა**) და ამან მაშინათვე მიაქცია ფიცხელი განკარგულება. უეჭველია, რომ მთავარ მართებელთან ასეთ ცნობას არავინ გაგზავნიდა, რომ გაცარცული გიორგი ზუბალაშვილი შესამჩნევე კაცი არ ყოფილიყოს. მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ საქართველოში, XVIII საუკუნეში, ისეთის სახელოვნებით, ქართლში, ბატონისშვილების წინაშე, ისე არც ერთი მოქალაქის გვარი არ იყო დაწინაურებული, როგორც ზუბალაშვილები და ამიტომ XIX საუკუნეშიაც ესენი უმთავრეს გვარის საპატიო მოქალაქეებათ იქმნენ მიღებული რუსეთის მთავრობისაგან.

VI

გოგორც ზემოთაც ვსთქვათ, ამ გიორგი კათოლიკე ზუბალაშვილის მამის თანამედროვე პირადვე ითვლება ვახტანგ მეექვსის თანამედროვე მღვდელთ მწიგნობარი გიორგი ზუბალაშვილი, ხოლო მართლ მადიდებელი და ვგონებთ სახლი კაცი კათოლიკე ზუბალაშვილებისა. როგორც წინანდელის პირების, ისევე შემდეგ დროის, როგორც ზუბალაშვილების, ისევე მართლ მადიდებელ ზუბალაშვილების სახელებიდგან კარგად სჩანს, რომ ამათ ქართული სახელების დარქმევა და ისიც ძირეულ ძველი ქართული სახელების დარქმევა ძველადვე ჰყვარებიათ, ძველადვე ჰქონიათ მიღებული, თითქმის იმ დღიდგანაც-კი, რა დროსაც ესენი კათოლიკობას დაკავშირებიან და ოდესაც იწყება ამ გვარის წინაპართ გამო-

*) კავკასიის აქტები.

**) კავკასიის აქტები.

ჩენა და ისტორიის ასპარეზზედ ტრიალი. ერთმა სთქვა, რომ ზუბალაშვილებში თამარი არ შეიძლებოდა, რომ ყოფილიყო. მე ბევრს ვესაუბრე, მაგრამ მან მაინც უარი ჰყო ასე:

— „არ შეიძლება, არა, რომ კათოლიკეებში, თამარი ყოფილიყო, მე ასეთი არა გამიგონია-რა“.

მე მაშინათვე გორის ეკკლესიის კონდაკი დაუსახელე და იმავე კონდაკში მოხსენებული ზურაბი, მარიამი და ამათი შვილი გიორგი და თამარი, რომელ გიორგი და თამარიც ითვლებიან დღევანდელ კათოლიკ ზუბალაშვილების წინაპარ პირებათ ვუთხარი, რომ კათოლიკეებში 1680 წლებიდან არამც თუ ზურაბი, გიორგი და თამარი სჩანან, არამედ სჩანან ასეთს ქალების სახელებიც: მზისანდარა, რუსუდანი, გულქანა, ნათელა, ქეთევანა, მანიჟა, ძუძუნა, იაგუნდა, დედაქალა, ვარდუა, ლალისხანა, გულახარა, ხვარამზე, ხორეშანა, დარეჯანა, თინა, ანნა, თურვანდა, თუთა, ლალეზა, მზექალა, ასთანდარა და მრავალნიც სხვანი. ძველი სახელები ქართველ კათოლიკეთ მამების ანუ მამა-კაცების: როსტონა, ზურაბა, ამირანა, დარჩიკ, თარსადანა, ავთანდილა, ავთანდილი, ბერუკა, ბეჟანი, ქაიხოსრო, ელისბარი, რევაზი, გლახა, აღდგომელა, პაატა, მამულა, გურგენა და მრავალიც სხვანი. ეს სახელები ჩვენ აქ განაგონის ამბებით-კი არ მოგვყავს, რომელსაც შეიძლება მრავალთაგან ცილი დაეწამოს და უარ იქმნეს ყოფილი არამედ ესენი ჩვენ მოვიყვანეთ პირდაპირ ძველის „კონდაკებდაჲ“, რომელთა ხელთ-ნაწერები ინახება ახალ-ციხეს, იგან ე ნათლის მცემლის ტაძარში,*) სადაც მოხსენებულნი არიან ამ სახელების მამა-კაცი და ქალნი, რომელნიც დაბადებულან, ან მიცვლილან და იოანე ნათლის მცემლის მღვდელს მოუწათლავს, ან დაუსათლავები-ათ. ასევე სჩანს გორის საეკკლესიო კონდაკიდანაც,**) რომლის შედგენა და წერა 1680 წლ. იწყება, მე შეგონიავ, როგორც ამ

*) საეკკლესიო კონდაკი, შედგენილი 1735 წლიდან.

***) საეკკლესიო კონდაკი, შედგენილი 1680 წლიდან.

ხელთ ნაწერების სინამდვილეზედ ექვს ვერაფერ აიღებს, ვინც ამას ირწმუნებს ნაკლებათ, ის წაბძანდეს გორს და ახალციხეს, დაშინჯოს ხსენებული ძველი ხელთ-ნაწერი წიგნები და ის ამაზე ცხადათ დარწმუნდება.

ყველა ამ სახელებიდან კარგად სჩანს, რომ კათოლიკეებს, როგორც ქართველთ გვარის შთამომავალთ თავიანთ მამა-პაპეული სახელების დარქმევა იმ დროსაც-კი ჰქონიად მტკიცეთ მიღებული, როცა იგივე კათოლიკობას აღიარებდენ და ამ ეკკლესიის სახელებსაც მტკიცედ ექვემდებარებოდენ. ქართველ კათოლიკობაში ასე იყო, ასევე გახლდად თვით ზუბალაშიღლებშიაც. ამათში ქალი, კაცი, დიდი თუ პატარა ყველა ქართული სახელებით არის მოხსენებული. 250 წლის განმავლობაში, ზემო ხსენებულს ხელთ-ნაწერს წიგნებში, თქვენ ძლიერ ბევრს ნახავთ ზუბალაანთ გვარის წევრთ, რომელთაც ძველი ქართული სახელები ჰქვიათ, მათში ერთს უცხო, სომხურს, ვერ ვპოვებდ.

უკანასკნელ წლებს-კი, ანუ XIX საუკუნის დამდეგიდან-კი რაც ქართველთ მეფობა მოიშალა, საქართველო რუსეთს ჩაბარდა და ზუბალაშიღლების გვარის წევრთა ბატონი შვილებთან მისვლა-მოსვლა და მეგობრობა შესწყდა, მის შემდეგ, ზუბალაშიღლებში რაღაც მზქანებით სომხური სახელების ხმარებაც შემოვიდა და ის პირნიც, რომელნიც XV^{III} საუკუნის გასვლამდე, ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლეს და გიორგის კარგად იცნობდნენ, იმერეთის სოლომონ მეფის და სამეგრელოს მთავრს ლევანს და სხვათაც მრავალთ წარჩინებულ პირთა და ვისგანაც ეს პირნი ქართულს სახელებით იწოდებოდნენ, შემდეგ დროში, ანუ XIX საუკუნის დამდეგიდან მათ სომხური სახელები ეწოდათ, ივანე ზუბალაშიღლის რომელიც ამ სახელით არის მონათლული და ასევე იყო ბატონი შვილების წინაშე ცნობილი. 1815 წლიდან, ივანეს მაგიერ ოპანეზი ეწოდა და ამის სახლი-კაცს გიორგი ზუბალაშიღლის, რომლის მონათვლის სახელი გიორგი იყო და რომელსაც ბატონი შვილებიც გიორგის უწოდებდნენ, ამის ნაცვ-

ლად გრიქორა უწოდეს. ასე და ამ გვარად, ზუბალაშვილებში, სომხურის სახელების მექონნი ოჰანეზა, ვართანა და გეურქა 1805 წლ. გაჩნდნენ. ისიც უნდა ითქვას, რომ ესენი ამ სახელებით იწოდებოდნენ უფრო სომეხთ: ახლო-მახლო სავაქრო ასპარეზზედ, თორემ შინაურობაში და ნამეტურ იმერეთში ისევ ძველ სახელებს, ანუ ქართულს მონათვლის სახელებს უხმობდნენ.

ურიგო არ იქმნება, რომ ახლა ჩვენ აქ მკირედ გავარკვიოთ ის გარემოება და აფხსნათ მიზეზები, თუ ზუბალაშვილებში ძველი ქართული სახელები რათ გადააკეთეს სომხურად, ამ გადარქმევის მიზეზებს ხელს ვინ უწყობდა და ან მთელს ქართველ კათოლიკობაში რა გარემოებით იქმნა შეტანილი სომხური სახელები, როგორ და რა მანქანებით გავრცელებულა ეს მათში და მერე, ამის მეოხებით, როგორ მოისპნენ ქართველ კათოლიკენი ართვინს, ოლთს, არტაანს და (არდაგანს) არდანუჯს და სხვა მხრის სოფლებშიაც, სადაც დღეს ძირეულ ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხურათ ლაპარაკობენ და მთლად ჩაყლაპულნი არიან სომხეთ კათოლიკეთა გავლენის ქვეშ.

ამაზედ ჩვენ აქ პატარა ვარკვევით უნდა ვისაუბროთ, რადგანაც ზუბალაშვილების ამ გვარ უნებლიეთ შეცდომებს შემდეგში სხვა მიზეზები მოჰყვა და ამ უნებლიეთ შეცდომებზედ აშენდა ის გარდმოცემა და ამბები, რომ ვითომც ზუბალაშვილები სომხის შთამომავალნი არიან და არა ქართველის, ვითომც ესენი სომეხ-კათოლიკენი არიან და არა ქართველის, ანუ ლათინის. ამას სომეხნი მით უფრო ბრძანებდნენ და ბრძანებენ კიდევაც, რადგანაც, როგორც ზუბალაშვილებში გაჩნდნენ გეურქა და ოჰანეზა, ისევ სხვა გვარის კათოლიკეებში პოლოსა, მიკირტუმა, არაქელა, და სხვა ამ გვარ სომხური სახელებიც მოიფინენ უხვათ.

კათოლიკობა, როგორც ძველად საქართველოში აღორძინდა, ამაზედ უფრო უხვად არმენიაში წავიდა ეს წინ,*) XII

*) Католицизмъ въ Грузіи А. Эрицова.

საუკუნეში, არმენია უკვე დაცემული იყო და მიტომ უბატონო ერთი კათოლიკის ბერებს თავის პატრონობის და მოვლისთვის ქართველებზე უფრო ხელს უწყობდა, რადგანაც საქართველოს სამეფოს ჯერეთ საიმისოდ არა სჭირდებოდა. კათოლიკეთ მდგომარეობა ორსავე კუთხეში ერთნაირად მიდიოდა, ხოლო არმენიაში, კათოლიკეთა შორის მიღებული და შეტანილ იქმნა სომეხ-კათოლიკეთა ტიბიკონი და საქართველოში-კი, ქართველ გვარის კათოლიკენთ ყოველთვის ლათინის წესს-რიგს ემორჩილებოდნენ, რომის კათოლიკეთ იგულისხმებდნენ.

ნელ-ნელა საქმე ისე მოეწყო, რომ 1744 წ. ოსმალეთში, სომეხ კათოლიკებმა თავიანთი პატრიარქიც ამოირჩიეს, ეს ამბავი მთელს ევროპაში განისმია, რომ ოსმალეთში, სომეხ-კათოლიკებმა თავიანთი პატრიარქიც ამოირჩიესო. სომეხთაგან საკუთარი კონდაკის ქონვა და პატრიარქის ამორჩევა ერთის მხრით ევროპის კათოლიკის სამღვდელოებისათვის სასიამოვნოც იყო, რადგანაც მათ მთელის აზრის კათოლიკების ყურის გდება ერთობ უჭირდებოდათ. სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქი, სომხის ტიბიკონი და ეკლესიებში სომხური ენის ხმარება ისე მიიღეს, როგორც ევროპაში პაპი, ლათინის ტიბიკონი და ლათინური ენა ეკლესიებში ხმარებული. საზოგადოდ, აზრის კათოლიკებში უბატონოება სომეხთ კათოლიკეთ დაეთმოთ, მათს ტიბიკონს, ეკლესიებში სახმარებლათ სომხურ ენას და კონსტანტინეპოლში მცხოვრებთ სომეხ-კათოლიკეთ სამღვდელოებას და 1744 წ. ამორჩეულს პატრიარქს.

ასეთ უბატონობის მინიჭებას ის გარემოებაც ეხმარებოდა, რომ სომეხთ კათოლიკებმა 1705 წლიდგან დააარსეს ევროპის ვენეციის კუნძულზედ მხითარისტების „კონგრეგაცია“, რომელ ძმობის წევრთაც მუშაკობა იწყეს, არა მარტო სომეხთ-კათოლიკეთ სასარგებლოთ, არამედ მთელი გრიგორიანთა ერის ტომის. იქ დახსნეს მონასტრები, სასწავლებლები, სტამბები, დაიწყეს სომხურს ენაზედ აუარებელი

წიგნების ბეჭდვა და მით აღადგინეს (ახალი სომხეთი*). რაც ხანი გადიოდა, სომხეთ კათოლიკენი მთელს აზიაში და ნამეტურ ოსმალეთში დიდს ხმასა, უფლებას და ნდობას იძენდნენ. უკანასკნელ ესენი გახდნენ სრულიად თავისუფალნი და მათს პატრიარქს და სამღვდლოებასაც დიდს უპირატესობას ანიჭებდნენ, ასევე უმზერდნენ გრიგორიანთ სამღვდლოებასაც. ესენიც მათი დიდი ერთგულები იყვნენ, მათი ასეთი განწყობა უცვალებლად ამ უკანასკნელ დრომდე დაშთა, ვიდრე ოსმალთა სომხეთა ხოცვა და დევნა არ დაიწყეს, სომხობამ მერეკი გაახილა თვალი, მათ სცნეს თავისი მტერი, თვისი დამანაცრებელი. მოგეხსენებათ, რომ ოსმალეთის იმპერიას საქართველოს დიდი ჯავრი სჭირდა, ოსმალეთმა, რომელმაც ძველადგანვე დაამხო რამდენიმე სამეფო, მათ ვერ დაამხეს საქართველო, ხოლო 1580 წლიდგან ოღნავ დაიმორჩილეს სამცხე-საათაბაგო და მათ მხოლოდ ხარკი დაადეს, სხვა არაფერი.

ოსმალთა შესყიდვით მიემხრო ბექა ჯაყელი, ამან უღალატა საქართველოს, პირველად ეს გათათრდა, ამის სამაგიეროთ, ოსმალთ ათაბაგობა მოშალეს და ახალციხეში ფაშათ ახლათ გათათრებული საფარ ფაშა ჯაყელი დანიშნეს. ეს მალე მოვიდა ახალციხეს, ოსმალეთის სამზღვრები გაამაგრა და 1629 წლიდგან ქართველთაც გათათრება დაუწყო. გათათრების გამო ქართველთ დიდი სისხლი დაღვარეს, მაგრამ რას იზავდნენ, მათი დამხმარე არავინ იყო. ევროპაშიაც დიდი არევ-დარევა იყო, მათ საქართველოსთვის აღარ სცალოდათ, ამით ისარგებლეს ოსმალთა და მისს მეოხებით დაამხეს ერთი ნაწილი საქართველოსი და ხალხიც გაათათრეს**).

ამ დროს დასავლეთ საქართველოში ქართველთ შორის, კათოლიკის სარწმუნოებზე უკვე აღორძინებულნი იყო ყველა ეს კათოლიკენი ლათინის წეს-რიგის ტიბიკონს ასრულებდნენ, მათს ეკკლესიებში წირვა-ლოცვა და ქადაგებანი ქარ-

*) ახალი სომხეთი, შედგ. ინჯინჯიანისა, დაბეჭდილი ვენეტიკს.

***) ქართველების გათათრება. გამოც. 1901 წ.

თულსა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა. იმ დროის რომში დამ მოსულ იტალიის მოძღვართ, თუმცა ერთის მხრით დიდად უძნელდებოდათ ქართულს ენაზედ წირვა-ლოცვის და ქადაგების წარმოთქმა, მაგრამ, მაინც შეძლების და გვარად, სცდინლობდნენ და მრევლსაც ემსახურებოდნენ. თუ როგორის შრომით ექადაგნათ ამ მოძღვართ, ეს კარგად სჩანს ერთი ქველი ქადაგებიდამ, რომელიც შენახულია ახალციხის ჩოანენათლის-მცემლის წიგნთ-საცავში,*) ამ ქადაგებას გარდა სხვაც ბევრი მასალები გვაქვს ჩვენ.

მაშინდელ ქართველ კათოლიკეთ თუ მართლ-მადიდებელთ ერთათ ერთს შემბრალეთ და პატრონებათ მხოლოდ ლათინის პატრები იყვნენ, რომელთაც რომის პაპი მფარველობდა და ოსმალეთის მთავრობის წინაშეც პირობა იყო დადებული, რომ მათ ეს მოძღვარნი და მათი მრევლი არ ედევნათ. მაშინ, ანუ XVII საუკუნის დამდეგს ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ შემდეგ ადგილებს: ართვინს (ართვინი) არდანიუჯს, არტაანს, (არდაგანი) ახალციხეს, ახალქალაქს, ასპინძას, აწყვერს, აბასთუმანს, ლაზისტანისკენ, ჩხალის ხეობას, სოფ. ველს, არდაგანის ხეობისაკენ, სოფ. უდეს, არალს, ველს, ბალაჯარს, ივლიტას, ხიზაბავრას, ბნელას, ვარგავს, ვარტიკანს, ხოლგუმოს, ვარევანს, ტურცხას (შავშეთისკენ), ოქრობაგეთს, სათლეს, ფხიკიურს, მამნელის. ერუშეთს, ენირაბათს და ბევრსაც სხვა სოფლებს. შემდეგ დროს, ანუ XVIII საუკუნეში 2500 სული მარტოდ კონსტანტინეპოლს ითვლებოდა**) და ბევრსაც სხვა ადგილებს, რომელთაც ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვლით.

ყველა ამ სოფელში მცხოვრები კათოლიკენი იყვნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, ქართულს ენაზედ მოსაუბრენ და მათ ეკლესიებში წირვა ლოცვა ლაფინურს და ქართულს.

*) ქადაგებანი წარმოთქმულია 1675 წლებს, ახალციხეს.

**) მასალები ივ. გვარამაძისა 1878 წ. „დროება“

ენაზედ სრულდებოდა. ყველა ესენი რომის კათოლიკეთ იწოდებოდნენ, ხოლო ქართველ გვარისად რაც დასავლეთ საქართველო ოსმალეთმა დაიჭირა, მით ამ სოფლებში მცხოვრებთ კათოლიკებსაც გაუჭირდათ ცხოვრება, უკანასკნელ საქმე იქამდე მივიდა, რომ იქ მცხოვრებ თვით ლათინის წესს-რიგის პატრებსაც ღიდათ უძნელდებოდათ, რადგანაც ოსმალეთის ყაჩაღები მათ ხშირად სცარცვამდნენ, ზრბევდნენ და ხოცავდნენ: ამიტომ 1700 წლებიდან აქ ლათინის წესს-რიგის პატრების მოსვლა ძლიერ შემცირდა, მთელს დასავლეთ საქართველოს ქართველ კათოლიკეთ საქმეები ოსმალეთის სომეხთ-კათოლიკეთ ეპისკოპოსს ვარდაეცა და თან მათ დაევალიათ ქართველ კათოლიკეთ ყურის გდება და პატრონობა.

სომეხთ კათოლიკებმა ეს დავალება თავს იდევს, კონსტანტინეპოლიდამ მათ მალე იწყეს საქართველოში სომეხთ კათოლიკეთ მღვდლების გამოგზავნა და ხალხის პატრონობა; ასეთ მღვდელთა მოსვლა საქართველოში, ქართველის გვარის კათოლიკეთ წინაშე 1720 წლებს შეეხება. ნელ-ნელა ლათინის წესს-რიგის პატრებმა იწყეს შემცირება და მათ მაგიერ სომეხთ-კათოლიკეთ მღვდლებმა იწყეს გამრავლება და ხალხზედაც მოქმედება და გავლენა. ამ დრომდე-კი დასავლეთ საქართველოში, ქართველ გვარის კათოლიკენი ყველანი ქართველ გვარის ხალხად იწოდებოდნენ, ანუ ლათინის წესს-რიგის კათოლიკებად, მათში სომეხთ-კათოლიკების ხსენება და ქაქანებაც არ ყოფილა. თქვენ ვერ ნახავთ ვერც ერთს ძველ წიგნს, სიგელს და გუჯარს, რომ იქ დასავლეთ საქართველოს კათოლიკენი სომხის გვარის კათოლიკეთ იყვნენ მოხსენებულნი, ამას ცხადათ ამტკიცებს სოფ. ველელების თხოვნა და მუდარება, როცა ესენი უფროსს პატრს ევედრებიან, რომ ჩვენ ჩვენი ტომის მღვდელი დაგვინიშნეთ „რადგანაც ჩვენ ქართველ გვარისანი ვართ, ხოლო ლათინის წესს-რიგის ტიპიკონისკან დამონადირებულნი და არა სომეხი, ვითხოვთ ჩვენი ენის მცოდნე მღვდელს“. ველელების თხოვნა მეტად ძვირფასი მასალა არის

ჩვენის ისტორიისათვის*) ამ მასალიდან სჩანს, რომ სომეხ-კათოლიკეთ სამღვდლოების გავლენა ქართველებზედ, არამც თუ მარტოდ 1720 წლიდან შემოსულა, არამედ XVII საუკუნიდანაც, რადგანაც წერილის წერის კილო და ანბანის ხმარების წესი ცხადათ ჰჩენს ამას.

სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვარნი შემოვიდნენ თუ არა საქართველოში, მათ კათოლიკებში მაშინათვე სომხის ტიბიკონის ხმარება შემოიღეს, სომხური ტიბიკონი რასაკვირველია, სომხურს ენაზედ სრულდებოდა. ქართველნი და სომეხნი ძველადგანვე ერთს მეზობელ ხალხათ ვითვლებოდით და თითქმის მონათესავეთაც; ლაპარაკშიაც ხომ მეტად ბევრი სიტყვებია, რომელნიც ორივე ხალხთა ენებში ერთნაირად იხმარება. ქართველთ, როგორც ახლო მეზობელთ სომეხთა და მასთანვე მათი ენის მცოდნეთ. ძლიერ გაეხარდათ, სომეხ კათოლიკეთ მოძღვართ დანიშვნა, სომხური ენის ეკკლესიებში ხმარება; ამ გახარებას ის გარემოებაც უწყობდა ზელს, რადგანაც მათ ლათინური ენის და პატრების გაგება კარგად არ ჰქონდათ, სომხურს უფრო ადვილათ ეთვისებოდნენ, როგორც მეზობელ ხალხის ენას უფრო ადვილათ სწავლობდნენ, ლოცვების გაზეპირებაც ხომ სულ უადვილესათ ხდებოდა. სომეხ კათოლიკეთ მღვდლებმა ქართველ კათოლიკებს ისე შეაყვარეს თავი, რომ ქართველ კათოლიკებმა თითქმის პირველ დროიდანვე მიეთვისნენ სომხის კათოლიკის მღვდლებს და სომხურ ლოცვების შესწავლას, და რადგანაც ეს მათთვის ძნელი იყო და პირველად მათ სომხური ანბანი შესწავლადიდათ უძნელდებოდათ, ამიტომ იგიანი სომხურ ლოცვებს ქართულის ასოებით იწერდნენ და ისე სწავლობდნენ ზეპირად.

ასეთ ლოცვების ძველი ხელთნაწერები თვით მეც ენახელივანაში და სამი ხელთ ნაწერი წერა-კითხვის სამართველო სამკითხველოშიაც ინახება. უნდა მოგახსენოთ, რომ სომეხ-კათოლიკეთ

*) დაწერილია 1765 წლებს.

თოლიკეთ მღვდლების გაუღენას და უპირატესობით პატრიის ცემას ლათინის პატრებზედ ის გარემოება უწყობდა ხელს, რადგანაც სომეხთ-კათოლიკეთ მღვდლებმა ქართველთ ზნე, ხასიათი და ჩვეულება კარგად იცოდნენ და ამ ჩვეულებას იგინი ხელსაც უწყობდნენ, რაც მრევლში საყურადღებოდ ჰქმნებოდა, მაგალითებრ: ლათინის წეს-რიგის პატრები მრევლში მიცვალებულთა დასაფლავების დროს გამართულ ქელებს სხვა თვალთ უმზერდნენ; ასევე დიდს ლხინებს, ქორწილს, სამღრთოებს და სხვა ამ გვარებს, რაც ხშირათ მრევლისთვის მოსაწონი არ იყო და სომეხთ კათოლიკეთ მღვდლები-კი ყველა ამებს ხელს უწყობდნენ და მრევლს თითქმის მათ ნებისად აქებდნენ კიდევ, რომ მაგრე ქენითო, ოღონდ ჩვენი ტობიკონი-კი იწამეთ, თქვენად მიიღეთო.

ნელ-ნელა საქმე ისე მოეწყო, რომ სომეხთ-კათოლიკეთა მღვდელნი ქართველ კათოლიკებს ყოველნაირის მხრით დაეპატრონენ, მათში მათ დიდრ ნდობაც მოიპოვეს, დიდი ადგილი ესეთი პატრიის ცემა მოძღვართაც კარგად იცოდნენ და ამიტომ მათ ამ პატრიის ცემის მოპოვების შემდეგიდამ მრევლში სომხური ენის სასარგებლოდ თავისუფლად და აშკარათაც იწყეს ქადაგება და მოქმედება, რადგანაც ქართველებში სომხური ენის და წერა-კითხვის სწავლება დიდათ ძნელდებოდა, ამით მათ მოიგონეს და განავრცელეს ქართველ კათოლიკებში ისეთი ცრუ აზრები, რომ ვითომც დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ კათოლიკენი სულ სომხის მოდგმას ეკუთვნიან, ვითომ მათი დედა ენაც სომხურია და ვითომც ეს მოძღვარნიც მათ მიტომ დაენიშნათ რომიდამ პაპის ბრძანებით, ყველა ამას ქართველნიც დიდის მოწიწებით ისმენდნენ და ყოველთვის ასრულებდნენ წყნარად დამორჩილებულს ხალხს საუბარი უწყეს ასრე: „თქვენ რაც უფრო ზღრე დასწავლით დედასა ეკლესიის ენას, მათ უფრო უკეთესს იზავთ, რადგანაც ზირველ თქვენს სამღრთო ფაღს შეასრულებთ, თქვენს დედა-ენას ისწავლით და შერე ჩვენს ქადაგებას და წირვა ღმრვასაც ადვილად შეიტყობთ, უფველთვის ნათლათ გაიკონებთ“. ერმა ირწმუნა ყოველივე,

ესენი, მიეცნენ ერთგულად სომხური ენის შესწავლას და სულ მოკლე დროის განმავლობაში მათში სომხურმა წერა-კითხვის შესწავლამ ფეხი აიდგა, მან საიმედო სახე და აღორძინება მიიღო, ქართველთ კარგად და ადვილად იწყეს შეთვისება.

სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვრებმა ვარგად სცნეს, რომ ქართველ კათოლიკეთში მართოდ სომხური ენის გავრცელება და მის რწმენა ვერას იქმნოდა, თუ მასთან ქართველ კათოლიკეთ შორის ქართული გვარების და სახელების მაგიერ სომხური სახელი და გვარები არ აღორძინდებოდა, აი ამათ იწყეს ამის სასარგებლოდ მოქმედება და ყმაწვილების, მონათვლის დროს სულ სომხურ სახელებს არქმევდნენ; მაგალითებრ: გრიქორას, ოპანესას, მიკირტუმას, ბაღდასარას, კირაკოსას, სარქისას და სხვანიც ამ გვარნი. რაც შეეხება გვარების გადაკეთებას, ესეც ადვილად მოახერხეს და მათ ერთი ქართული გვარიც არ დატოვეს, რომ მისთვის კლანჭი არ ეკრათ და სომხურად არ გადაეკეთებინათ. გადაკეთებას ისრე ახერხებდნენ, რომ ახალ გვარს ძველი გვარის ნასახიც-კი აღარ ეტყობოდა. მაგალითებსაც მოვახსენებთ: ფუჩქიაშვილი, ფუჩქი ხომ მოგეხსენებათ ქართული სიტყვაა, სიმინდის ფუჩქი, დღეს ფუჩქინანცათ იწოდება, გურგნიძე—გურგენიანცათ; მაისურაძე—მაისურიანცათ; ლაზიშვილი—ლაზიანცათ, ლაზი ხომ მოგეხსენებათ ქართული სიტყვაა, ასევეც სხვა მრავალი გვარების, რომელთაც სომხური დაბოლოვება მისცევს. ასეთის მოხერხებით და ოსტატობით მათ ქართული ენა ძირიანად ამოაგდეს, დაავიწყეს კოსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკებს, ართვინის, არდატანის, არდანუჯის, შავშეთის, ერუშეთის, გელის, კარტიკამის, სუფლის, ალასტანის, ტურცხის, ხევს, არსიანს, კოლას, ირიზეს, ოქრობაგეთს, მამანელს, სათლეს და მრავალსაც სხვა ადგილებს, სადაც დღეს ქართველთ კათოლიკეთ შთამომავალთ შორის ქართულის მოდგმის ხსოვნის შესახებ აღარაფერია დაშთენილი, მცირე რამ სიტყვები-კი

ართვინის კათოლიკებს შერჩენიათ, რაც მეთის მწუხარებით აღნიშნა პ. იეზოვმა*).

ასე და ამ გვარად ქართველების გადაგვარება სომეხთ კათოლიკეთა მოძღვართან დაიწყო უფრო ისეთ შარეულ ქალაქებში და სოფლებში, რომელნიც ოსმალეთის შარეულ კუთხეებში იმყოფებოდნენ, ანუ საქართველოს კარგად განაპირა ადგილებში, აქედან დაიწყეს მათ, 1770 წლებში ახალციხეს მოახდინეს ეს, სადაც მათ მეტად დიდი წინააღმდეგობა აღახდათ. აქ თუმცა ამ დროს ქართველ კათოლიკეთა სომხურ გვარის კათოლიკებათ ბრძინებოდნენ და მათი მღვდლებიც სომხურ ენაზედ ასრულებდნენ წირვა-ლოცვას, მაგრამ რაც შეეხება გვარტომობის ცნობას, ეს-კი არ ავიწყლებოდათ მათ და მიტომ ეკლესიებშიც ყოველთვის ქართულს ენაზედ ქადაგებდნენ. ახალციხეს და მის ახლო მახლო კუთხეებს იგინი უუბნებოდნენ, რომ ჩვენ ქართულ გვარის კათოლიკეთა ვართ და არა სომხისაო.

ასეთი მოძღვარნი იყვნენ ახალციხის ეკლესიებშიც შემდეგნი პირნი: ტერ ლაზარე, ოცხელი, მწერალი და მთარგმნელი. დონ სტეფანე, აწყვერელი ტერ იოანე, ესენი ვარდაიცვალნენ 1764 წ. დონ-ანტონი—1767 ტერ-ბაკობ საბაშვილი—1773 წ., პატრი გიორგი—1774., იოანე გარსევანიშვილი—1779 წ., ოქრობაგეთს. სომეხთაგან მოკლულნი, ჩიგანთ იოანე ვართაპეტე პროვიქარი—1789 წ., ტერ-არაქელი—1783 წ., ტერ-გრიგოლ კრუხიქამიანთი—1786., დიდა ტერიოანე აივაზაშვილი, 1786 წ., მანქანდრიანთ ტერ-იოანე—1797 წ., ნარუანთ ტერ-გრიგორი—1798 წ., და მრავალიც სხვან, რომელნიც XVIII საუკუნის ბოლოებდნენ და ესენი ქართულს ენაზედ მწიგნობრობდნენ, კათოლიკეთათვის საქირო წიგნებსაც სთარგმნიდნენ და სწერდნენ. ამათგან ნაწერ და ნათარგმნ ხელთ-ნაწერებმა ჩვენ დრომდე მრავლათ მოაღწიეს. ესენი ქართული ენის ამოვარდნის საქმეს ახალციხეში წინ გა-

*) ქართველ კათოლიკეთა შესახებ, პ. იეზოვის 1898 წ. თფილისი

დაელოზნენ. რაც შეეხება სომხურათ, ანუ მამის მაგიერ ტურობით წოდებას—ეს-კი მათში მტკიცედ იყო დამკვიდრებული და მრევლშიაც ესენი თავის და უნებლიეთ სომხურ სახელებს ავრცელებდნენ. ამათმა უნებლიეთ შეცდომამ გორშიაც იჩინა თავი და თუმცა ძველადგანვე გორს, ქუთაისს და თფილისს ქართველ კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ იყვნენ მდგარნი და ამათ აქ პატრები შწყისიდნენ, მაგრამ სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვართ მეოხებით გორის მცხოვრებთ ზუბალაშვილებს, რაღაც მანქანებით გეურქა და ოჯანესა დაერქვათ. საქმე მარტოდ სახელების დარქმევა არ გახლავსთ, აქ საოცრება ის არის, რომ ამ სახელების დარქმევის დროს, თვით მათი გადაგვარების რწმენასაც-კი ეძლეოდა თავისი დასაწყისი, ყველა ქართველ კათოლიკეს უადვილესად ეხატებოდა თქმის ოცნება, რომ ის სომეხ კათოლიკეა, სომხის გვარის, სომხის შთამომავალი; ამ გარემოებას წინააღმდეგ ძალათ მოველინა 1829 წ. რუსთაგან ახალ-ციხის აღება და იქით ოსმალთაგან ქართველთა დევნა, სადაც ქართველთა ხსენების ნებასაც-კი არ აძლევდნენ.

თუმცა ჩვენგან ზემორე მოხსენებულ მღვდლებმა იცოდნენ, რომ იგინი და მთელი სამცხე-საათაბაგოს კათოლიკენი ქართველ გვარის კათოლიკენი იყვნენ და ამას მათი წარსულიც ამტკიცებდა, მაგრამ იგინი, როგორც სომხის მხითარისტების მწერლობის გავლენის ქვეშ აღრზდილნი და სომხის ტიბიკონზედვე მდგარნი, იმას-კი ვერ ახერხებდნენ, რომ სომეხთ სახელებს და ენის ხმარებას მკაცრათ განშორებოდნენ და ქართულად ეწყათ ხმარება. ეს იყო მათი სიმბდალე და მათი შეცდომა, რაც სომეხთ კათოლიკეთ მოძრაობას ფრთებს ასხამდა, თუმცა-კი ისიც უნდა შეინიშნოს, რომ კათოლიკებში იყვნენ ისეთი მოძღვარნიც, რომელნიც სომეხთ კათოლიკებს და სომეხთ გრიგორიანებს მკაცრათ ეწინააღმდეგებოდნენ, ასეთი იყო მაგალითებრ: მღვდელი იოანე გარსევანაშვილი შავშეთის ოქრო ბაგეთელი, რომელიც მტრობით იქმნა მოკლული 1779 წელს.

ახლა იქმნება თქვენ იკითხოთ, თუ ყველა ამაებს სომეხთა კათოლიკეთ მოძღვარნი რად სწავლიდნენ, ესენი რად ასხვატომებდნენ ქართველთა და თვით რაზედ იქორებდნენ საქმესო. ამის მიზეზი გახლდათ ის გარემოება, რომ 1730 წლებს, სომხის ეპისკოპოსის გამგეობის წინაშე გამოიკვია ის წერი, რომ უიღრე სომეხ კათოლიკენი და გრიგორიანები ერთად არ დაკავშირდებიან, მინამდე ჩვენ სომხეთის აღდგენას ვერ მოვახერხებთო. ამიტომ მათ ამის სსარგებლოდ მუდურად იწყეს ცდა და სხვათა შორის 1744 წ. რაც სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქი ამოიჩინეს, მის შემდეგ, მათ დასავლეთ საქართველოას ქართველ კათოლიკეთ შორის კათოლიკის სამღვდელთება დაიახლოვეს, თითქმის შეისყიდეს და ამის მაგიერ, აი რას ავარებდნენ:

იმეცადინეთ, რომ ქართულათ მოღვაწე კათოლიკე-ბში სომხური ენა განავრცელოთ და მასთან საეკლესიო დაფთრების წერაც სომხურათ დაიწყეთ. მართლაცა და ზოგიერთ მღვდლებმა 1747 წლიდგან საეკლესიო დაფთრების წერა სომხურათ იწყეს*), მაგრამ ამ წერამ დიდს ხანს არ გასტანა და 1740 წლიდგან ისევ ქართულად დაუწყეთ წერა. შემდეგ დროში, ეპისკოპოსის გამგეობამ რამდენიმე კათოლიკეთ მღვდელნი ფულით შეისყიდეს, მაგრამ ვერცარა ამით მოხერხდა; საწადელს ვერ მიადწიეს, უკანასკნელ, აღმოჩნდა, რომ მათ კათოლიკის მღვდლები სასტიკათ ატყუებდნენ. ამათ ისეთმა ცდამ 1785 წლამდე გასტანა და ამ წელს-კი აშკარა იქმნა, რომ იგინი კათოლიკებთან უერას აწყობდნენ, უბრალოდ ფულებს ხარჯავდნენ, არა გამოდროდა რა დროებით, საქმეს თავი გაანებეს.

გავიდა დრო, დადგა 1795 წ. და ამათ კიდევ განაღვიძეს სომეხთ კათოლიკის მღვდლებზედ მოქმედება და ფულით შესყიდვა. კათოლიკის მღვდელნი იმედებს აძლევდნენ, ჰპირ-

*) ინახება ახალციხეს, იოანე ნათლის მცემლის ტაძრის სამკითხველოში.

დებოდნენ, რომ უკანასკნელად წადილი შესრულდებოდა, მაგრამ ესეც მოტყუება იყო თურმე, ამაობაში დადგა XIX საუკუნე, მოახლოვდა 1825 წლები და შესყიდულ კათოლიკე მღვდლებთან კი არაა კეთდებოდა-რა შესყიდულებს დაპირების პირობა მოეთხოვათ. მათ უარი განაცხადეს სომხის სამღვდელთა აღელდა ამხედ და ოსმალოს მთავრობა შეისყიდეს, არზრუმის და ახალციხის ფაშას მისცეს ქრთამები და 1827 წ. აღდგომის პარასკევს დღეს, სულ ყველა წინააღმდეგი მღვდლები დააჭერინეს, ერთ-ციხეში შეაგროვინეს და მიუჭკონდათ იმედი, რომ ექმნება ამ სწუფლო დღეებს, უმღვდლო კათოლიკის მრევლნი დაგვმორჩილდნენ და ჭრიგორიანობა მიიღონო თუმცა ასეც თქრობდნენ, მაგრამ აქაც მოტყუდნენ და მათ არც ერთი კათოლიკი არ დაუკავშირდა. აი, ესეც ძველი პირი იმ ქალაქისა, სადაც აწერილია პატიმარ მღვდელთა ცნობანი: „1827 წ. მარტის თვეს, საერთო კათოლიკე მღვდელნი სურგუნ ვიქმენით, ცამეტნი მღვდელნი ახალციხის საბრძანებელსა, შირველად უფროსი ზოდოს ვანთაშეტი შაჭყუაღიანი. ტერ ანტონ ოჭანანი, ტერ სტეფან მეფისოფი, ტერ სტეფან აბინანთი, ტერ სტეფან მღებრიანთი, ტერ სტეფან მანშიანთი, ტერ სტეფან ნაგროზანთი, ტერ ანტონ ხუციანთი, ტერ ზოდოს სარისჭაროფი, ტერ სტეფან აღაშანთი. ეგრეთვე ლივანის სანჯანდამაც იყვნენ. ართვინიდან სამი მღვდელნი: ტერ თამა კორძუელი, ტერ ზოდოს იესიანი, ტერ იოსებ ბილაჯიანი, არტანუჯიდან—ტერ ზოდოსი და ტერ დიჭანესი ბეთანიანი. შავშეთიდან—ორნი, ტერ აკოფი და ტერ ზოდოსი; ველიდამ (არდაგანის ოლქი) ტერ ოჭანეს ზაქარიანი და ტერ პეტროს ყუფანსიანი. წითელ ზარასკევს დამეს ქალაქის მღვდლები შერეკეს ციხეში, შაბათ დილას მუშაბირები დაგვესხეს სოფელში, ციხეში ფიყავით მთლად წმრილი, მაისის სამს არზრუმს წაგვიყვანეს ოც-დორი მღვდელნი, ასე რომ ამადლებ დღეს საკირეს ფიყავით მიშავადი“ *).

აი ბატონებო, ეს გახლდათ მიზეზი და ამის ღწვა, რომ

*) იხ. ახალციხის ივანე ნათლის-მცემლის ეკლ. წიგნთ-საცავში.

გორელ ძირეულ ქართველთ მცხოვრებთ ზუბალაშვილებს სომხ ხური სახელები უწოდეს, ამ ხერხს მისდევნდენ ესენი ძველად და მისდევდნენ თვით იმ დროსაც, როცა კი საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა, როცა ერს მოსვენებით უნდა ეწყობო ცხოვრება და ისტორიულს ქეშმარიტებსაც ფქნი უნდა აედო გა, ფრთები უნდა შეესხა, მაგრამ საუბედუროთ, ეს არც იმ დროს მოხდა ასე და 1810 წელს, გორის მცხოვრებთ ქართველ მდიდარ მოქალაქე ზუბალაშვილებშრ გამჟღირკვა ის აზრი, რომ ვითომც ისინი სომეხ კათოლიკენი არიან ღა მათი რწმენა იქამდის წაფიდა, რომ როდესაც საფრანგეთის ორრენ ტალისტო მოგზაური დუბო დე მონპრე მოვიდა საქართველოში, გორში ჩამოხტა და იქაურობა ვაიცნო, სხვათა შორის, იმ დროს, მასვე გაუცვნია გორის მცხოვრებ ზუბალაშვილების ორი წევრი, სახელდობრ, გეურქა და მისი ძმა ოჰანეზა. მოგზაურს ამათთვის ვინაობა უკითხავსთ და ამით მიუტიათ, რომ „ჩვენ სომეხ კათოლიკენი ვართ“!

შეცნიერს მოგზაურს ესენი მარტლაცა და ასე მიუღია და თავის მოგზაურობაში ასე აუნუსხავს, რომ გორში მცხოვრები ზუბალაშვილები სომხის გვარის შთამომავალნი არიანო: ეს რასაკვირველია, შეცდომით მოუხდათ ზუბალაშვილებს, მაშინ, საუბედუროთ, ბევრს ალაგას სარწმუნოების და გვარტომის გარჩევა სრუტლებით არ იცოდნენ. ამის ნათელი წარმოდგენა იშვიათი იყო და მიტომაც აქ ზუბალაშვილებს ნურავინ უსაყვედურებთ:

ასეთ შეცდომას, არცნრა თვით მოგზაურნი ებუბდა, რომ მას სცოდნოდა საქმის ვითარება. მოგზაურს რომ შეეტყო, რომ ზუბალაშვილებშა მას აცნობეს თავიანთი ვინაობა ბრუნდეთ, ანუ უცხო ტომის ტიბიკონის დაჩრდილების ქვეშ, მაშინ ის იმათ დაწვრილებით გამოკითხავდნ და ისე აღნიშნავდა ზუბალაშვილებს სისწორით.

მაგრამ მან ეს არ იცოდა და ზუბალაშვილებსაც სულ არ მოუვიდათ ფიქრთ, რომ გორის მკვიდრთ ქართველთ შთამომავალთ მოქალაქეთ უცხო მოგზაური სომხათ აღიარებდა.

ზუბალაშვილები, როგორ იფიქრებდნენ იმას, რომ მოგზაუ-
რი და მასთან ნასწავლი კაცი, ქართველთა გვარის შთამომა-
ვალი, სარწმუნოების მხრით, სხვა გვარის ტომის შვილად
აღიარებდა; ეს მართლდ ჩვენში მოხდება, — თორემ ევროპაში
და საფრანგეთშიაც ფრანგი, კათოლიკის სჯულის, პროტეს-
ტანტის და სხვა სარწმუნოებისაც ყველა ფრანცუზათ ითვლე-
ბა და არა სხვა-და-სხვა ტომის ძეთა სჯულის მეოხებით იქ
ასეთ შეცდომებს არავინ დაუშვებს, თუმცა ეს ჩვენშიც ერთ-
თობ ხშირია. ასეთ უნებლიეთ შეცდომებს ზოგიერთები ის-
ტორიულ ხასიათს აძლევენ, მერე ავტორიტეტობრივ ღირსეუ-
ბასაც ანიჭებენ, შემდგომ ხელზედ იხვევენ და ამა თუ იმ კი-
თხვებზედ სჯიან და ცნობებთა ისტორიულ ახსნას ისე. მარტა-
ვენ, როგორც მათ უჯობთ და მათი საგვარტომო ინტერესე-
ბიც თხოულობს.

აი სწორეთ ესეთ გარემოებაშია მოთავსებული ზუბალა-
შვილების გვარის ისტორია და ამავე გვარის გარემოებასთან
მჭიდროთ არის დაკავშირებული მთელი ქართველ კათოლიკე-
თა გვაროვნობის ისტორიაც. მაგრამ რა, ვანა სომეხთ მოკა-
მათენი მართლდ ზუბალაშვილების გასკომხებას, დავობენ და
ამათთან მთელ ქართველ კათოლიკეების, არა, ესენი უფრო
შორს მიდიან, თვით წმიდა ნინოც-კი სომეხთ აღიარეს*).
ამის გარდა ქართველობილამ გადაგვარებულმა სომეხთ კათო-
ლიკეთ ფაფაზიანცმა მთელი დასავლეთ საქართველო სომეხე-
თის ნაწილათ აღიარა**), თვით ქართველთ შთამომავალმა
სომეხთ კათოლიკე მამა საფარიანმა თვით ასპინძ და აბას-
თუმანიც-კი სომეხეთის ნაწილათ ჩათვალა და სახელებიც კი
შეუცვალა და აბასთუმანი აბასთუმნათ მოიხსენა, და ასპინძა
ასპინჯათ***). სხვებზედ რალა უნდა ითქვას, გეფიცებით პატიოს-
ნებას, რომ ჩვენი მეფეების დროს, სომეხ კათოლიკეთ ქაქა-

*) მოგზაურობა ს. ქულბაქიან, ფრანგულს ენაზედ, პარიზი 1884 წ.

**) ოსმალეთის სომეხეთი, მოგზაურობა ფაფაზიანცისა. 1890 წ. თფ.

***) გეოლოგთა შედგენილთ მ. საფარიანისა, 1890 წ. ვენეტი.

ნებაც არ ყოფილა, მაგრამ უკანასკნელ დროს, არამც თუ
სომეხ კათოლიკეთ ხსენება შემოვიდა. ხმარებაში, არამედ ამან
მოგზაურის ორიენტალისტის დუბოას წიგნებშიაც კი ამოჰყო
თავი და თვით ამ მეცნიერმაც კი შეუწყო სომეხთ კეთუნიებას
ხელი.

თუმცა კი ისტ. უნდა მოგახსენოთ, რომ მეცნიერ ორი-
ენტალისტი ზუბალაშვილებს მარტოდ სომხათ მოიხსენებს,
იგი მარტოდ იმას ამბობს, რომ ზუბალაშვილები სომხებთ
არიანო, ხოლო თუ ზუბალაშვილებმა რად უთხრეს მოგ-
ზაურს, რომ იგინი სომხები არიან, მაშენ ჩვენ ზემოდ გან-
მარტეთ და მიტომ აქ სხვას აღარას მოგახსენებთ, ვისაც სმენა
აქვს, აქედამაც კარგად გაიგებს.

ისტორიულის გარდმოცემით, ვიცით, რომ XVIII საუკუნ-
ნახევარს ზუბალაშვილების ერთი თუ ორი წევრი რაღაც მი-
ზეზების გამო კათოლიკობიდან გრიგორიანობაზედ გადასულ-
ლან, მიზეზი ამათი გადასვლის ჩვენ არ ვიცით, ის კი უნდა
ვიქონიოთ სახეში, რომ მათი გადასვლა სომეხ კათოლიკეთ
მოძღვართაგან მოხდებოდა, თორემ რამდენადაც ჩვენ ვიცით
ზუბალაშვილების თვისება და გარდმოცემა, იგინი თავიანთი
ნებით და წადილით არას დროს არ დაუკავშირდებოდნენ
გრიგორიანობას, აქ უეჭველია, რამე განსაკუთრებით ზირო-
ბებს ექნება მნიშვნელობა დღეს ასეთ გრიგორიანების შალია-
რებელ ზუბალაშვილების შთამომავალნი სცხოვრებენ საქარ-
თველოში და იგინი თავიანთ ვიანობას სომხათ აღიარებენ.
ჩვენთვის არც ეს უნდა იყოს საკვირველი, რადგანაც მთელს
ქართლსა და კახეთში აქარებელი ქართველობა არის ძველათ
განვე გასომხებული და გრიგორიანობასთან დაკავშირებული,
რომელთა უმეტესს ნაწილს დღევანდლამდე თავიანთ ქართუ-
ლთ გვარებიც შერჩათ და მიტომ მათ ქართველი გრიგორი-
ანებიც უწოდეს.*)

მი კემმარტად, რომ ეს სწორეთ ასეც უნდა იყოს, საქარ-

*) „მოგზაური“ 1902 წ. წერილი „ქართველ გრიგორიანები.“

თველოში; ქართველ კათოლიკეთა სომხათ წოდებას ეს გარეშად მოებაც კარგად დაეხმარა, რომ 1830 წ. თფილისში მყოფი ლათინის წეს-რიგის პატრების დევნა აღორძინდა, ამათ მაგნებლობას სომეხთ კათოლიკეთ ტიპიკონის მღვდლები ამტკიცებდნენ, თვით მთავრობასაც არწმუნებდნენ, რომ ესენი თქვენთვისაც მაგნებელნი არიან და ამიტომ უმჯობესი იქმნება, რომ საქართველოდამ ეგენი გაძევებულ იქმნენო, წადილს მიაღწიეს და 1842 წელს, პატრების დევნაც გამოცხადდა*), ამ პირების განდევნის შემდეგ კი სომეხთ-კათოლიკის ხუცეებს დილა გაუთენდათ და როგორც ძველადგანვე დასავლეთ საქართველოც საქართველოთ გვარის კათოლიკენი ჩანთქეს, კინალამ ქუთაისის, გორის და თბილისის კათოლიკენიც სომხათ იქმნენ წოდებულნი. მცირე ხნით მანც ასე იქმნენ ხმობილნი და ქართველთ ეკლესიებიც სომეხ კათოლიკეთ ეკლესიებთან იქმნენ შერაცხილნი. ეს მოწყალება ერმა იუცხოვა და რამდენიმე ხნის შემდეგ, მის წინააღმდეგ აღვა მრევლი და ამათის ცდით და შრომით უკუღმართი ჰაზრები სამარეს ჩაბარდა.

1850 წლებში, ახალციხის ეკლესიებში, ამბინოზიდგან იქმნა გადმოძახილი, რომ საქართველოში მცხოვრები კათოლიკენი ქართველ გვარის ქართველ კათოლიკენი ვართ და არა სომხისაო, ამ გარემოებამ ჩაუღდა სული ნათელს ქეშმარიტს კითხვას, ამან აიყოლია მთელი ქართველ გვარის კათოლიკობა, ამასვე აჰყვა მთელი ქართველობა. მალალმა მამულიშვილობამ გაიტაცა აბატი პეტრე ხარისქირაშვილი, ეს გავიდა თავისს სამშობლოდგან კონსტანტინეპოლს, იქიდგან ვენეციას, იქ დაჰყო რამდენსამე ხანს და ლაზარეს მონასტერში გახსნა ქართული სტამბა და დაბეჭდა რამდენიმე ქართული წიგნები. ამ წიგნების ბეჭდვას დიდი შრომა და ფული სჭიროდა, მაგრამ მან და მისმა მეგობარ ქართველ კათოლიკეთ მღვდლებმა ამას დასძლიეს. მუდმივ იქ ყოფნა ამისთვის მოუხერხებელი იყო, ამიტომ ვენეციილამ ის გავიდა ევროპას; პირველად ის

*) კავკასიის აქტები. 1830 წ. 1961 წ. 1962 წ.

წავიდა რომში, ნახა პაპი, შესტირა მწარეთ და აუწყა ქართველ კათოლიკეთ მდგომარეობა. პაპმა ყოველივე დიდის სიმოვნებით მოისმინა და აქო პეტრეს შრომა ქართველ გვარის კათოლიკეთა სასარგებლოთ. შემდეგ ამან პაპის დახმარებით იმოგზაურა მთელი ევროპა, შეაგროვა დიდი ძალი ფული და ბოლოს საფრანგეთს (მონთობანს) დააარსა ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართა ძმობა „კონგრეგაცია“.

მონასტერთან გახსნა სტამბა და „ძმობას“ გაუჩინა სამუშაოთ რათა მათ ქართული წიგნები ებეჭდა. შემდეგ ამისა, კონსტანტინეპოლს შეიძინა ადგილები და წმიდა იოსების სახელზედ გააკეთა ქართველთ კათოლიკეთა ეკლესია, შიგ წირვა-ლოცვა ქართულად მოაწყო. მასთანვე კონსტანტინეპოლს გახსნა ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართა ძმობა „კონგრეგაციამ“ იქვე ეკლესიის ახლო დააფუძნა საქალებო და სავაეო სასწავლებელი, სადაც ქართველ კათოლიკეთა ძენი სწავლობდნენ და მომავალში მღვდლათ ემზადებოდნენ. მონასტრის მახლობლივ გახსნა დედათა მონასტერიც, სადაც ქართველ კათოლიკეთ სამონაზნო ქალები სცხოვრებენ დღესაც; ყველა ამებთან მანვე გახსნა ქართული სტამბა და ძმობას მიუჩინა სამუშაოთ. ხსენებულ სტამბებში დაბეჭდეს ქართველ კათოლიკეთა და თვით მართლ-მადიდებელ ქართველთათვის მრავალი წიგნები, მაგალითებრ: გეოგრაფია, ისტორია, საზოგადო ისტორია, ალფონს ლუგორის ქადაგებანი „წალკოტი“, ეზეპოს იგავნი, წმიდათა ცხოვრებანი, გრამატიკა, ქართულ-ფრანგულ ხელს სამძღვანოები, ქართველთ კათოლიკეთათვის საჭირო ლოცვის წიგნები და მრავალიც სხვანი.

ყველა ამ წიგნებმა ქართველ კათოლიკობაში დიდი გზა გაიკვლიეს, დიდი ასპარეზი მოიპოვეს, ქართული გეარტომობის შეგნების სხივებმა თავი იჩინეს, დღეს კათოლიკობამ კარგათ იცის თავის ვინაობა, მათთვის ვეჭილობა საჭირო არ არის. ქრეშმარტებით განმტკიცებული ნიადაგი, თავის ძალას არ კარგავს, მისი სამერმისო ასპარეზი უფრო დიდის სიმტკიცით მზადდება და ზედ უფრო მტკიცე თვისებით აღჭურვილ ნამდვილ

საქართველოს მოყვარე მამულიშვილთ კათოლიკეთ ძენი სჩნდებიან, რომელნიც თავიანთ ვინაობას არ ჰკარგავენ, გვართომობის ნამდვილს ისტორიულს ჭეშმარიტებას, ისტორიულს ცნობებს შესაფერის პატივით ეპყრობიან და სადაც ჯერ არს, იქ სიტყვასა არ იშურებენ ამისთვის, რათა ისტორიული ჭეშმარიტებათ იქმნეს ცნობილი და საქართველოში ძირეულ ქართველ კათოლიკენიც ქართველად იქმნენ ხმობილნი. სწორე სიტყვას თავისი მომავალი ენიჭება და ქართველ კათოლიკენიც შესაფერის სიმტკიცით და ენერგიით მხნეობენ ამისთვის. სწორეთ საქებარია ამ მხრითაც ზუბალაშვილები, რადგანაც მათი მამულიშვილური მაგალითი მრავალ ქართველ კათოლიკეთ ახალ-გაზრდობას უადვილესად ასმენს და აძლევს მაგალითს, რათა იგინი მტკიცე პატივის მცემელნი იყვნენ ისტორიულის ჭეშმარიტების და თავიანთ ძველთ მამა-პაპათა გვაროვნების გარდმოცემის. ამ ჭეშმარიტ ნაანდერძევ მამა-პაპათა მცნებას ეკუთვნიან მრავალნი წარჩინებულნი და დარბაისელნი გვამნი ქართველ კათოლიკეთა.

ზუბალაშვილები კათოლიკის სარწმუნეობით რომში აღრევე იქმნენ ცნობილნი. XVIII საუკუნეში, რომილამ საქართველოში მოსულან კათოლიკის ორი ეპისკოპოსი, რასაკვირველია, სხვა და სხვა დროს, ასე 1745 წლების შემდეგ, ამ ეპისკოპოსებს მგზავრობის დროს გორში უსადგურნიათ, გორში მათ ქართველ კათოლიკეთათვის ნათელიც უცხიათ. მათი მოსვლა და ეს მრევლის მირონ-ცხება ანიშნულია თვით გორის კათოლიკეთ ეკკლესიის ძველ წიგნში. პირველი ეპისკოპოსი ყოფილა ფილიპე, მეორეს სახელი არ სჩანს, ამ ეპისკოპოსებს მირონცხებულ კათოლიკეთ შორის პირველს დარგზედ ზუბალაშვილების გვარის წევრნი ჰყავს დაყენებული. ეპისკოპოსთათვის გორის ზუბალაშვილებს დიდი მფარველობა გაუწევიათ, იქ ყოფნის და ცხოვრების დროს დიდი პატივი უციათ, უცხოელ ეპისკოპოსთ დიდის თავაზით მიუღიათ და შეუწყნარებიათ ზუბალაშანთ პატივის ცემა და კეთილი თავაზი, ეს მათი პატივის ცემა აღსანიშნავრ ყოფილა თავის დროს,

და აღსანიშნავია დღესაც, რადგანაც საყურადღებო მხარეა ჩვენს ისტორიაში და ნამეტურ ქართველ კათოლიკეთა ისტორიაში, რადგანაც, ამ გვარის ცნობებით, ეს ისტორია, ერთობ ღარიბია, ბევრი რამ ცნობები არა გვაქვს. შეკრებილი და გაცნობილი, რომ მით შეგვეძლოს შევსება, გარკვევა და შემუშავება, ნამეტურ ასეთ ცნობებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიულს პოლემიკაშიაც, ამიტომ, ამ ეპისკოპოსთ მოსვლას ჩვენ საკმარის მნიშვნელობას ვაძლევთ, რადგანაც, როგორც გვაუწყებენ, XVI საუკ. შემდეგიდამ, საქართველოში კათოლიკის ეპისკოპოსნი ერთობ იშვიათად მოსულან. ამ ხნის განმავლობაში: თითქმის არავინ სჩანს. ეს პირველი მაგალითია, რომ მე XVIII საუკუნეში საქართველოში კათოლიკის ორი ეპისკოპოსი მოსულა და გორში მათ ქართველ კათოლიკეთათვის მირონიც უცხიათ. აქ აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ლათინის ეპისკოპოსნიც კათოლიკებს მირონს სცხებენ მხოლოდ ლათინის ტიბიკონზედ მდგართ კათოლიკებს და არა სომხის კათოლიკეთა ტიბიკონზედ მდგართ. აქედან სჩანს, რომ გორის კათოლიკეთ აღრიდგანვე ლათინის ტიბიკონზედ მდგარან. სამწუხაროთ, ჩვენ ის-კი არ ვიცით, თუ ამ ეპისკოპოსებმა გორს გარდა, საქართველოს სხვა ქალაქებშიაც იმჯზავრეს და იქაც დაჰყვეს ხანი თუ არა?

საინტერესოა ამის ცოდნა. მას შემდეგ საქართველოში ევროპიდან კათოლიკის ეპისკოპოსთ ფეხი აღარ შემოუდგამსთ. არ შეიძლება რომ ზუბალანთ გვარის წევრთ შორის, ძველად ამ ეპისკოპოსებზედ. რამ ცნობები არ ყოფილიყოს დაშთენილი. ხოლო ყველა ეს ცნობები ჟამთა ვითარების და მუსულმანთა დევნის მახვილის მეოხებით შემცირდა. და მოისპო ჩვენდა სამწუხაროდ. ურიგო არ იქნება, ახლა აქ ჩვენ მოვიყვანოთ რამდენიმე ცნობა ქართველ კათოლიკეთ ეპისკოპოსთ შესახებ:

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ გორის ზუბალაშვილებში ძველად ბევრი რამ ღირსეული ცნობები ყოფილა შენახული საქართველოში, ქართველ გვარის კათოლიკეთა შორის ქ. თბი-

ლისს, კათოლიკეთ საეპისკოპოსო კათედრა XIX საუკ. დამდეგს იქმნა დაფუძნებული და პაპის იოანე XII-ის ბრძანებით დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსათ იოანე ფლორენციელი. აი ესეც ბულა პაპის იოანე XII-სა, რომელიც მიუღია თბილისის ეპისკოპოსს.

„ზაზი იოანე XII ე თავისს საუფარეს შვიდს, იოანე ფლორენტიელს, ამოწმებულს ეპისკოპოსს თფილისისს“

როგორც გაუღილად გავრცელებულა ქრისტეს საწმუნეობა, ისე ახლად ღვთიული წ. სახელისა ჰსტივის ცემის მოსაცემელად გამოძიებით სხვა და სხვა ჟეროვანის მიზეზებისა ჩვენის ძმებისაგან შეგულისანებულთა ბოლქს კარდავსწევიტეთ ჩვენის სამოციქულო შეძლებითა, რომ განწესებულ იუოს ჩინებულს თფილისის ქალაქში საეპისკოპოსო კათედრის ადგილი, რომელიც იმყოფება საქართველოს სამეფოში.

ვინებეთ ეს თფილისი მომავლად მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად დარჩეს ჩვენის სრულის შეძლებით და ჩვენის ძმების მოკითხვითა, როგორც ზემოთ ვსთქვით დამტკიცებით განვსაზღვრეთ, რომ დაასრულეს თფილისის ქალაქს საეპისკოპოსო ეკკლესია და მიეტეს მას დარსებული ტიტული თფილისის ეპისკოპოსისა.

კვლავ ჩვენს თვალთა თქვენკენ მოვაქცევთ, რომელიც განწესებულ ხართ მასწავლებლად მოქალაქე ძმათა რიგისაგან, მეცნიერი მღვდელ წმიდის წერილებით, რომელიც იცნობთ თქვენ ჰიროვნულად მაგ ადგილების კარემოებათა და საჭიროებათა, რომ მრავალნი მოაქციეთ ღვთიულ სიტუვის ქდაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გვაქვს კეთილი გული წმიდის საწმუნეობისა; წმიდა ცხოვრება, კეთილ ყოფა ქცევა და სიბრძნე საგსე მრავალ ნიჭ სათნოებათა, როგორც შეტუებით გვაქვს საწმუნო მოწმებისაგან; რომელნიც გრაცხვენ შემდეგ დირსეულ ჰირად, მით სრულ სამოციქულო შეძლებითა ჩვენითა შეკითხვისამებრ ძმათა ჩვენთა კადგენთ ზემოხსენებულ თფილისის ეკკლესიასა ზედა ეპისკოპოსად გამოძიებისა და ყოფლისფრის განხილვისა შედეგა

„მიეტა ავინონს XIV ნოემბ. წ. 1329-სა“

ბულას თავზე ასე აწერია:— „გასწურთხვად ქართველ ერისა, ღვთიულ სიტუვითა—დამტკიცდა ქ. თფილისის საეპისკოპოსო“

კათედრა და დანიშნა ეპისკოპოსად იოანე ფლორენტიელი წმიდის დომინიკის რიგისგან“.

იოანეს შემდეგ, ბაგრატ V დროს, 1348 წელს განწესებულ იქმნა ბერთნარდო თეოთინკო დომინიკიანელი. შემდეგ ამისა 1380 წლებში, დანიშნულ იქმნა ბერთანო ეპისკოპოსი. დიდის მეფის ბაგრატის დროს, 1391 წ. ბონიფიციო პაპის ბრძანებით განწესებულ იქმნა რენალდო დომინიკიანელი. XV საუკუნეში, ნიკოლოზ პაპის ბრძანებით დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსათ ივანე სანკტე მიქალელი, შემდეგ დანიშნა ალექსანდრე დომინიკიანელი. 1463 წ. მეფის გიორგის დროს, პაპის პიო მეორისაგან თფილისის ეპისკოპოსათ დანიშნულ იქმნა თურიკო დომინიკიანელი. ამავე საუკუნის გასვლამდე რომის პაპის პავლე მეორის ბრძანებით დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსათ იოანე ეპისკოპოსი, ძმა ავგუსტიანელებისა. შემდეგ ამისა იქმნა დანიშნულ ეპისკოპოსათ ალბერტო ანჯელო ფრანცისკიანელი. ამ ეპისკოპოსებს გარდა ყოფილა კიდევ ეპისკოპოსი ენრიკო ფონსტი, გარდაიცვალა 1469 წელს. მის შემდეგ დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსი ივანე იმაქი ავგუსტიანელების რიგისაგან. ამ ეპისკოპოსებს გარდა სხვებიც ყოფილან საქართველოში, მაგრამ ჩვენ მათზედ ცნობა არა გვაქვს, ხოლო გარდმოცემით და სხვათა პირთა მოსაზრებით ასეა უწყებელი, რომ ვითომც ეპისკოპოსის ალბერტო ფრანცისკიანელის შემდეგ ე. ი. 1495 წელს საქართველოში თვით დღემდე სხვა ეპისკოპოსნი არ მოსულან. ანჟელო ეპისკოპოსის შემდეგ საქართველოში ყოველთვის სხვა-და-სხვა აბატნი მოდიოდნენ. დღეს-კი სულ სხვა ცნობები აღმოჩნდა და თვით XVIII საუკ. გასვლამდე, საქართველოში კათოლიკის ორი ეპისკოპოსიც მოსულან, ამათ გორშიაც უსადგურნიათ, გორის კათოლიკებს ესენი დიდის სიხარულით მიუღიათ, მათს შენდობას დიდის სიხარულით იღებდნენ, ეპისკოპოსთაც დიდად სიამოვნებრათ გორის კათოლიკეთ ასეთი საქციელით სასიხარულო გარემოება. როგორც ზემოდაც ვსთქვით, ხოლო გორის კათოლიკეთ ზუბალაშვილებს-კი

ებისკოპოსთათვის დიდი, შესაფერი თავაზი გაუწევიათ და ამის გარდა გზის მაჩვენებლობაშიაც კაი მეგობრობა გაუწევიათ. ამ დროს გორში სცხოვრებდნენ შემდეგი პირნი ზუბალა-შვილებისა:

გიორგი, მერაბი, ანდროა, სტეფანე, ივანე და სხვანი.

საქართველოს სამეფო სატახტო დედა ქალაქი თფილისი ძველად მდიდარი იყო სხვა და სხვა შესანიშნავის ძველის შენობებით: დიდრონი ქარვასლები, მშვენიერის ბაღებით და მარმარილოს აუზებით ხშირი იყო. დიდრონი ქარვასლებს გარდა იყო მრავალი დიდრონი შენობებიც, მაგალითებრ: სამეფო სახლი, რომელ სახლის შენობას, შუშაბანდიან აივნებს, შინაგან მორთულობას და გარეგან მშვენიერებას ევროპის სხვა და სხვა მოგზაურნიც აღგვიწერენ*). სხვათა შორის, როსტომ მეფის მშვენიერს სასახლეს შარდენიც აღგვიწერს, სასახლეში, შარდენიც მიუწვევიათ ამ მშვენიერი სახლის რუკა დახატულია შარდენის მოგზაურობაში, რომელიც 1710წ. ლიონში დაიბეჭდა. ამ ძველ შესანიშნავ სასახლის ნაშთმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწია, იგი იყო აწინდელის მუხრანიანთ ხიდს ზემოდამ, რომელ ძველი დიდი უზარმაზარი სასახლეც მხოლოდ 1890 წ. იქმნა მთლად დაქცეული. ეს სასახლე სწორედ ქალაქის გალავნის ნაპირას ყოფილა, რომელიც დასავლეთით „ავანანთ ხევს“ დაჰყურებდა.

ამ სასახლის კარგა ზემოთ კიდევ და კიდევ „ავანანთ ხევის“ ნაპირას, ძველადგანვე მდგარა ერთი დიდი შესანიშნავი ქარვასლა. ეს ქარვასლა ქართველთ მეფეებს და ბატონის შვილებს ძველადგანვე აუგიათ. ეს სასახლე ანუ ქარვასლა ძველადგანვე დანიშნული ყოფილა საქართველოში მოსულთ უცხო ქვეყნელთ ვაჭართა და მოგზაურთათვის. ევროპიელთ მოგზაურნიც აქ ისადგურებოდნენ, რადგანაც საშუალო საუკუნოებიდამ ამათ აქ მრავლად იწყეს მოგზაურობა. სახლში მოთავსებული იყო უცხო მოგზაურთა სასტუმროც (ГОСТИН-

*) Путешествіе Ж. Шардена 1860 г.

ნიცა) ყველა აქ სადგურობდნენ. ეს კაი ვრცელი ძვირფასი და მასთან სხვაც მრავალი შენობები მე XVII საუკუნეში მტერთაგან იქმნა შემუსვრილი. ხსენებულისავე საუკუნის საშუალოს იგი მდიდრათ იქმნა განახლებული საქართველოს მეფის ლეონ ირანთა მსაჯულისაგან, მაგრამ საუბედუროდ, ამ დირს სახსოვარს შენობას არც ეს განახლება შერჩა დიდს ხანს; სოფლის ამოა მახვილმა კიდევ მოიტალა მაზედ. 1723 წ. ოსმალთაგან კვალად იქმნა შემუსვრილი, მისს შემდეგ ეს სასახლე მცირედ იქმნა შეკეთებული, მაგრამ ეს შეკეთება მისთვის არ იქმნა ხანგრძლივით, მალე იწყოა მუსვრა, სეტყვა, წვიმის და ქარიშხლის ძლიერებას ველარ გაუძლო, ამ მშვენიერს ძველს სასახლეს პ. იოსელიანიც ასე ასწერს: ქარვასლა ოთხ სართულ - იანი იყო, ძირის სართულში, ანუ სარდაფებში, სხვა და სხვა ფაქრების საქონელი ინახებოდა; იყო 80 დუქანი. მესამე სართულში მოთავსებული იყო მდიდარ სოფ-დაგრების საქმეები და მეოთხე სართულში მოთავსებული იყო სასტუმრო ევროპის და აზიის მცხოვრებთ მოგზაურთათვის. ქარვასლის აივნებს მშვენიერი ფერადი მინის მინა-ბანდები ჰქონდა, ეზოში კარგი წალკოტი, შიგ მარმარილოს აუზი და მასთან შადრევანი. ამ სასახლეს XVIII საუკუნის დამლევსვე უმზერდნენ ზუბალაშვილები და სურდათ მისი შექმნა, ეს მათ მხოლოდ XIX საუკუნის შემდეგ მოუხდათ.

სადაც ძველად მშვენიერი ქარვასლა არსებობდა, რომელიც ბედისაგან უწყალოდ იქმნა შემუსვრილი, იქ 1820 წლებში, ზუბალაშვილებისაგან აღგებული იქმნა სხვა დიდი სასახლე. სასახლე აღაგეს სწორედ ძველის შენობის საძირკველზედ, 1820 წ. აღგებული ზუბალაშვილების სასახლე ერთად ერთს სანაქებო სახლად ითვლებოდა, მას იმ დროს ვერავის სახლი ვერ შეედრებოდა. ეს სახლი მეტად განითქვა, თფილისში იყო 1833 წ. როცა საქართველოში რუსეთის იმპერატორი ნიკოლოზი პირველი ჩამოვიდა თფილისში, მას სადილი ამ სასახლეში გაუმართეს. იმპერატორი გაკვირდა სასახლის უმთავრეს დარბაზის მოწყობილებით და ისურვა ზუბალაშვილთ გვა-

რის წევრთა პირადად ნახვა და გაცნობა. ბატანიკი ბარონ კოხიცი კი შეესწრა, იქ ესეც მიუწვევიათ და იგი სწერს, რომ ზუბალაშვილის სასახლეში სადარბაზოთ 1000 კაცი დაეტია: ესეც კვირობს ამ სახლის სიმდიდრეზედ. 1835 წ. შემდეგ, სახლის სყიდვა ზუბალაშვილებს საქართველოს ეგზარხოსმა სთხოვა, სემენარიათ. ზუბალაშვილმა დიდის ნებით მოისმინა დავალება და ძვირფასი სასახლე ერთობ იაფათაც მიჰყიდა. ხსენებული ძველი სასახლის მნიშვნელობას ქებით მოიხსენებს პლატონ იოსელიანი და ისტორიკოსი ბერძენოვი*): დაშთენილია ამბათ, რომ ძველის ისტორიულის შენობის სახის ნიშან-წყალი, აწინდელს ახალს შენობასაც საკმარისად აქვს და მჩნეულია. ამის ნატვრჳ ყოფილა, არა მარტო ერთი პირის ზუბალაშვილისა, არამედ რამდენიმე ამა გვარის წევრისა და ნამეტურ ივანე გიორგის ძის, რომელიც სასტიკი მეტრფე ყოფილა ქართული საკუთარი საგვარტომო ხუროთ-მოძღვრებისა, ამისს განვითარების და ქართველებში საყოველთაოდ უცვალებლათ დაშთენის.

*) Въ историческомъ и этнографическомъ отношеніяхъ гор. Тифлисъ. 1871 годъ, Петербургъ.

ასპინძის ომი, 1770 წ.

ზუბალაშვილები—მათი გათათრების ამბავი—ფანატიკობა—ზოგიერთ
ზუბალაშვილების ოსმალეთში გადასახლება.

ასავლეთ საქართველო 1629 წ. ოსმალეთმა დაიმორჩილა, იმ დრომდე-კი თავის ავტონომია ჰქონდა და 1590 წლიდან მხოლოდ ხარკს იხდიდა. მთელს დასავლეთს საქართველოში 13 საეპისკოპოსო კათედრა ითვლებოდა, ერთი მილიონი ქართველობა მარტოდ მესხეთში სცხოვრობდნენ. ოსმალეთმა ყველა ეს ვრცელი ადგილები 24 სანჯახათ გაპყო და ოთხ საფაშალიკოდ. ასეთი ვრცელი ადგილების დაკარგვით საქართველო დიდათ დაუძლიურდა, ეს დაუძლიურება ყველასათვის ცხადი შეიქნა, ყველა გრძნობდა მას და ნამეტურ მესხეთის და ჯაგახეთის ქართველნი. მაგალითებრ, ჩვენ კარგად ვიცით, რომ XVIII საუკუნის ნახევარს, ახალციხის, ასპინძის და აწყვერის ქევხა კაცებს და იშხანებს დიდათ სურდათ ქართლ-კახეთ-იმერეთთან დაკავშირება და ამისათვის მათ მეფე ერეკლესთან მოლაპარაკებაც ჰქონდათ გამართული საიდუმლოთ.

ასეთ თანამგრძობ პირებათ ახალციხიდან ხურსიძეები აღმოჩნდნენ და ასპინძას ზუბალაშვილები. მაშინ ასპინძის ზუბალაშვილები შეძლებულნი იყვნენ, ქევხა კაცებათ ირიცხებოდნენ და ოსმალთ წინაშე ცნობილნი ყოფილან, ვითარცა მათი ერთგულნი, მაგრამ ნამდვილათ-კი ასე არ ყოფილა: ზუბალაშვილები დიდი თანამგრძობელი მეფე ერეკლესი, რომლისთვისაც მათ იმედები უძლევიათ რამში საიდუმლოთ დახმარებისათვის. მეფე ერეკლემ სულ ამ ზუბალაშვილების ხურსიძეების და ასპინძაში მცხოვრებ კათოლიკეების დაიმედებით გარდასწყვიტა პირველად ასპინძაზედ მისვლა, ჯერ ასპინძის

აღება, მის ციხეში ფეხის გამაგრება და მერე აქედან ახალციხის, ახალქალაქის და არტანის აღებაც. ერთი სიტყვით, 1770 წელს ქართველთ ცხადათ გაიკვლიეს ის გზა და კვალი, რომ ვიდრე საქართველოს სამეფოს თავის ადგილები არ დაუბრუნდება, მანამდის მის გაძლიერება შეუძლებელი იქნებაო.

მოგეხსენებათ, რომ ასპინძის გამარჯვებით ქართველთ საქმე კარგად ვერ წავიდა: თუმცა გაიზარჯვეს, მაგრამ იქიდან შორს წასვლა ვეღარ გაბედეს. ბრძოლა ერთის მხრით საზარალოთ დაშთა, რადგანაც ქართველნი უკან დაბრუნდნენ ოსმალთ ამ საქმეს გაფაციცებით შეხედეს. ამ დროს მესხეთში ათაბაგების გვარის ფაშა აღარავინ იყო და ახალციხეში ვილაც ოსმალელი ფაშა იჯდა, უცხო ტომის ამ ფაშამ მესხეთისა და ჯავახეთის ქართველებს ძლიერ ცუდის თვალთ დაუწყო მზერა, ზოგიერთ ქრისტიანებს და ნამეტურ ასპინძის ქვეზა კაცებს ლალატი დასწამა, მეფე ერეკლეს მომხრეობა და სხვანი ომიანობის დაწყნარების შემდეგ, ფაშამ ზოგიერთი ქრისტიანი ქართველები სამართალში მისცა; ამათში მოჰყვნენ სხვათა შორის ასპინძაში მცხოვრები ზუბალაშვილებიც. ფაშა ამათ სწამებდა ლალატს, ქართველ მეფის მომხრეობას, საიდუმლოთ ქომაგობას: რისხვა და მუქარა ფაშესაგან ძლიერ იყო აზვიადებული. ქრისტიანთ ქართველები ფაშის წინაშე თავს მართალულობდნენ, რომ ჩვენ არავითარი კავშირი არ გვქონდა, არაფერი ქომაგობა არ გაგვიწვეიაო. ფაშა მაინც არ წყნარდებოდა და მეტის მრისხანებით განსაკუთრებით ასპინძელებს ეპყრობოდა და ნამეტურ შეძლებულთ კათოლიკე ზუბალაშვილებს. ერთ დღეს ფაშასა და ასპინძის ზუბალაშვილებთ შორის ასეთი საუბარი მომხდარა ახალციხეში.

— თქვენ თუ მეფე ერეკლესთან არავითარი კავშირი არ გქონდათ, მე ამას ვირწმუნებ მხოლოდ მაშინ, როცა თქვენ, ქრისტიანობას ჰგმობთ და თათრობას მიიღებთო, — უთქვამს ფაშას.

ზუბალაშვილებს მიუგიათ:

— ბატონო ფაშავ! ჩვენი შიში რაჟ გაქვსთ, ჩვენ კათო-

ლიკენი ვართ, ჩვენ პაპს ვემორჩილებით, ერეკლე მეფესთან საერთო რა გვაქვს, რომ თქვენ ლალატს გვწამებთ?

— ასეა საქმე, ჩემს საბრძანებელში, ღღის შემდეგ ქრისტიანად დაშთენა აღარავისა არ შეიძლება, კათოლიკეა თუ ქართველი ყველა უნდა გაათათრებულ იქმნენ, ჩვენ ეს აღრევე უნდა გვექმნა, მაგრამ ვერ ვქენით და იტომ ჩვენ დიდათაც ვიზარალეთ. ღღის შემდეგ ასე უნდა შესრულდეს საქმე, თქვენგან ჩვენ ერთგულების იმედით გვექმნება, ვიდრე არ გაათათრდებითო, — უთქვამს ფაშას გადაჭრით.

— ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ, ამაზედ პაპს დავეკეთხებით, ჩვენი გაათათრება არ შეიძლება, — მიუგეს ზუბალაშვილებმა.

— ორში ერთი ამთარჩიეთ, მე ჰაპის კითხვამდის არ დაგაცლით, საქმე ასეა, ან გაათათრდით, ან აქედგა წადით, ან დაიხოცებით. ხვალ ამის მაგალითებს ნახავთ.

მეორე ღღისთვის დანიშნული იქნა ფაშის წინაშე ყველა ქრისტიანთ ქართველთ გამოცხადება. ქრისტიანები გაუმოცხადდნენ. ოსმალეთის სულთანის ბრძანება გამოცხადათ, რომ ღღის შემდეგ თათრის სამფლობელოში ქრისტიან ქართველების დაშთენა აღარ შეიძლება, ყველა თათრის რჯულს უნდა აღიარებდეს, ასეა ბრძანებაო. ამაზედ დიდი შლილობა მოხდა და 1773 წ. ქრისტიანთ ხოცვა და ელეთა უღვთოდ დაიწყეს, ჯერ გლეხებს ზოგს ხოცავდნენ და ზოგს ათათრებდნენ. საქმე გაჭირდა, ქრისტიანებისთვის დადგა დიდი განკითხვის ღღე, კათოლიკეებმა პაპთან კაცები გაგზავნეს, ცნობები აუწყეს, ამაზედ მიწერ-მოწერაც გაიმართა, მაგრამ ოსმალნი მაინც არ დაწყნარდნენ. ახალციხის ფაშას კათოლიკეებმა დიდი ქრთამიც მისცეს, მაგრამ არცარა ამ ქრთამებით იქმნა რაიმე, ასპინძის მცხოვრებთ ქევხა კაცებს მაინც სასჯელი არ უმცირდებოდათ, მთავრობის რისხვა უფრო მათზედ ძლიერდებოდა, ლალატს თითქმის მარტო იმათ სწამებდნენ და ზუბალაშვილებმაც ფაშისაგან ამიტომ ვერ იხსნეს თავი.

თუმცა ძლიერ მორიდებითკი, სინანულით, მაგრამ მეტად გაჭირვებულმა და შეწუხებულმა ზუბალაშვილებმა გადა-

სწყვიტეს მუსულმანობასთან დაკავშირება და მით თავის გადარჩენა, უფრო-კი იმ მამულების გულისთვის, რომელიც ქრისტიანობის დროს მათ ამის წართმევა ელოდათ. ზოგნი წინააღმდეგნი გამხდარან გათათრებისა. მამულებისთვის თავი დაუნებებიათ და სხვაგან გადასახლებულან. მამულები-კი მეგვარეებისთვის დაუტოვებიათ. ვინც ასპინძას დარჩენილან, იმათ ცხოვრების საქმე ძლიერ გასჭირვებიათ და ამიტომ ფაშისთვის განუცხადებიათ თათრების ნატვრა, სურვილი, ფაშას გაჰხარებია და უთქვამს:

— ძლიერ კარგი, აი ახლა-კი გიწამებთ ჩვენს ერთგულებად.

— ნება თქვენი აღსრულდეს, — მიუგეს ზუბალაშვილებმა.

ზუბალაშვილები მალე გაათათრეს, ერთ კომლს საცხოვრებელ ბინად ახალშენი მისცეს, იქვე ასპინძასთან ახლოს და დანარჩენნი ასპინძაში დასტოვეს. ამ ზუბალაშვილების გათათრების დროს, სხვა ქართველნი კათოლიკენიც მრავლად გათათრებულან, რადგანაც ესენიც დიდს დევნაში ყოფილან შთაცვივნულნი. მაშინდელ გათათრებულ ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალნი დღესაც სცხოვრობენ მესხეთსა და ჯავახეთში. ამ გათათრებულთ ქართველთ გარდა 1773 წელს ოსმალეთის მთავრობამ დანარჩენ კათოლიკებსაც ცუდის თვალთ დაუწყოა ცქერა და ქრისტიანების სასარგებლოდ მათ თავისუფლად მოქმედების ნებას აღარ აძლევდნენ. კათოლიკობის გავრცელება შეჩერდა, მის შემდეგ იშვიათად-ლა ხდებოდა ამის მაგალითები ქართველთ შორის. კათოლიკის მღვდლებს ბრალი ედებოდათ მასზედაც, რომ იგინი სასტიკად ამაგრებდნენ თვით მართლ-მადიდებელ ქრისტიან გლეხთაც, რომ იგინი არამც და არამც არ გათათრებულიყვნენ.

გათათრებულ ზუბალაშვილებს მიენიჭათ ის უპირატესობა, რაც უნდა მიეძოთ მათ, იგინი მიეცნენ მოსვენებით ცხოვრებას და ნელ-ნელა ისლამის წესებსაც შეეჩვივნენ. რამდენიმე ხნის განმავლობაში მათ ქართუ-

ლის ენის მაგიერ ოსმალური ენა შეითვისეს, უკანასკნელმათმა ქალმა, კაცმა და ბოვშმაც-კი დაივიწყეს დედა ენა და სრულიად თათრულად იწყეს საუბარი და მოქმედება, ასე რომ ქრისტიანობისადმი. ამათ დიდი მტრობაც ჩაენერგათ გულში და ქართველთ სასტიკად ვნებდნენ. ამათ გადაგვარებას და გადასხვაფერებას. ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ ახალციხიდან ახალქალაქამდე, მტკვრის შეყოლება, სადაც-კი კარგი ადგილები და სოფლები იყო, ოსმალებმა ნახევრამდე ქურთები დაასახლეს, ასევე მოხდა ასპინძაში, სადაც ნახევარზე მეტი მურთები დაასახლეს, ქართველი მუსულმანები მათში აირივნენ და მით უფრო გადაგვარდნენ.

ნელ-ნელა ზუბალაშვილებში ფანატიკობა სრულს წერტილამდის ავიდა და 1877 წლის ომის შემდეგ ზუბალაშვილების რამდენიმე კომლი ფანატიკობით ოსმალეთში გადასახლდნენ. ასპინძაში დღეს მხოლოდ ერთი კომლი და სცხოვრებს ზუბალაშვილებისა, ამათ ქართული ენა დავიწყებული აქვთ, შეძლებულ მცხოვრებლათ ითვლებიან, ნამდვილი თათრის ფანატიკები არიან, თუმცა ზეპირად მოცემით ის ამბებიც იციან, რომ მათი წინაპარნი ქრისტიანები ყოფილან და ოსმალთა ბრძანებით გათათრებულან. ისიც არის მათში დაშთენილი, რომ ჩვენი მონათვესავეები ფბილოსისაკენ სცხოვრობენო. ერთმა ხიზაბავრელმა გლეხმა (ტ. მ.) შემდეგი მიამბო:

მოხუცებულთაგან გამიგონია, რომ ასპინძაში ზუბალაშვილების სამნი ძმანი ყოფილან იმ დროს, როცა მათთვის თათრობა განუცხადებიათ; ერთი ძმა რომელიც გათათრებულა, ასპინძაში დარჩენილა, მეორე ძმა, რომელსაც თათრობა არ მიუღია, ფბილისში წასულა და მესამე გორში. ასპინძის ზუბალაშვილებში ის უკუღმართი ცნობაც არის დაშთენილი, რომ ვითომც ესენი ძველად თათრები ყოფილან და მერე გაქრისტიანებულან. ეს, რასაკვირველია, მოღლებისა და ხოჯების პოლიტიკა გახლავსთ, ამათის მეოხებით არამც თუ მარ-

ტოდ ასეთ გვართა გათათრების ცნობები მახინჯდება და სხვა-ფერდება, არამედ ამათ თვით ჩვენს თამარ მეფესაც მოჰხვიეს ხელი და ყველა ქართველ მუსულმანს იმას უმტკიცებენ, რომ თვით თამარ მეფე მუსულმანი იყოვო. ასეთია ამ ფანატკების ისტორიული ცოდნა და მის ჭეშმარიტების ძიება.

სწორედ ამავე დროს გაუთათრებიათ სოფელ ბალაჯორში აბასთუმანის ახლო მცხოვრები ქართველთ კათოლიკეთ რამდენიმე კომლი. დღეს ბალაჯორში რამდენიმე კომლი და სცხოვრებს კათოლიკეთა. ამბათ არის დაშთენილი, რომ აქაურნი ქართველნი თათრობაზედ კათოლიკობიდგან არიან გადასულნი ასპინძის ომის შემდეგ (1770 წ.) როდესაც მთელს სამცხე-საათაბაგოში ქართველ კათოლიკეთ დევნა ოსმალთაგან მეტად გაძლიერდა და გაგრძელდა 1780 წლამდის. ამ წელს-კი პაპსა და სულთანს შორის კავშირის პირობა დაიდო და ოსმალეთის საქართველოში ქართველ კათოლიკენი და მათი სამღვდლონი განთავისუფლებულ იქმნენ. და დაჯილდოვებულ იმ პირობით, როგორც იგინი მანამდე იყვნენ.

ვიტყვით იმასაც, რომ შეიძლებადა ასპინძის ომის შემდეგ, ასპინძაშივე მცხოვრები ზუბალაშვილები და სხვანი არაფერს დევნას მისცემოდნენ, იქნება ოსმალთა წინაშე ზუბალაშვილების არავის რა შეეტყო, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა, რადგანაც იგინი და რამდენიმეც სხვა კათოლიკენი ოსმალთ წინაშე დაბეზლებულ იქმნენ იმ დროის ქრისტიანთ სომხებთაგან. სომხების მტრობა ჯამოწვეულ ჰყო შემდეგმ ვარემოებამ: იმ დროის სომეხთ ეჩმიძინი მთელს კათოლიკე სამღვდლოებას ევედრებოდა, რომ იგინი გრიგორიანთ ტიბიკონს დაკავშირებოდნენ, წამეტურ ამას ავალეზდნენ სამცხე-საათაბაგოს ქართველ გვარის კათოლიკეთ, რომელთა სამღვდლოებაც სომხის ტიბიკონზე იდგა და ეკლესიებშიაც უშეტეს ნაწილათ სომხურათ სწორავდნენ. ეჩმიძინი ამისთვის ფულსაც ხარჯავდა, მათ კათოლიკის ზრავით სამღვდლო ბირნიც შეისყიდეს, იმედი ჰქონდათ დაკავშირებისა, მაგრამ ეს ვერ

მოუხდათ; რადგან მათ იმავე დროს ჰყვანდათ მოწინააღმდეგე-
ნიც, რომელიც არ ეურჩებოდნენ მათს რჩევას. ასეთს პი-
რებს იგინი მოსაკლავათაც არ ინდობდნენ. ასეთ მოწინა-
აღმდეგეთაგანი იყო ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარი იოანე
გარსევანიშვილი, რომელიც სომეხთაგან მოწამულ იქმნა 5
თებერვალს 1779 წ., იგი მღვდლობდა შავშეთის სოფელს
ოქრობაგეთს. ასევე მოწამულს შემდეგ დროებში პატრი არლო-
იზი. 1727 წ. ოსმალოს მთავრობაც შეისყიდეს და აღდგომის
პარასკევს ღღეს ჯავახეთსა და მესხეთში ქართველ კათოლი-
კეთ 22 მღვდელი დააჭერინეს, ციხეში ჩაასმევინეს, ეკლესი-
ები დაკეტეს და კლიტეები თვით დაიკავესო. აი ასეთი მტრო-
ბა ყოფილა დათესილი და ამ მტრობას გამოუწვევია ასპინ-
ძელ ქართველ კათოლიკეთ დაბეზლება და მტრობა.

ჭაბის წყალობა რომ არ მოვლენოდათ კათოლიკებს,
უამისოთ ქართველ გვარის კათოლიკენი დიდს უბედურებაში
ჩავარდებოდნენ, მათი დევნა არასოდეს არ მოისპობოდა და
მით მთელს კათოლიკობას ვათათრება, ან გრიგორიანებთან
დაკავშირება აუცილებლათ მოუხდებოდათ. მაგრამ ეს ვერ
მოახერხეს მათ და კათოლიკენი თავისუფლათ დაშტენ, ხო-
ლო 1780 წლის შემდეგ, რაც პაპსა და სულთანს შორის კა-
თოლიკების შესახებ ხელ-შეკრულობა მოხდა, ოსმალებმა კა-
თოლიკეთა დევნას თავი გაანებეს.

**ზუბაღანთ გვარის წევრნი სამეგრელოს მთავრის დადაანის
სასახლეში.**

რადგანაც ქართველებში ბევრი რამ ნაწერებზე მტრის მა-
ზვილის და ცეცხლის ქვეშ მოისპო, მიტომ ჩვენ დრომდის
ვერც რამე ვრცელმა აღწერაებმა მოახწიეს და ვერცა რა
სხვა ძველ საეპრო და შინაურმა დავთრებმა. თბილისში მე
ვიცნობ ბევრს ძველს მოქალაქეთ ოჯახებს, დავიარე მათში,
ვსძებნე რამე ცნობები ძველის აღებამიცემის, გასესხების, მა-

ზანდის, სხვა-და-სხვა პირობების და საქმეების შესახებ და უნდა მოგახსენოთ, რომ ძლიერ მცირე ცნობები ვპოვე ერთი ოჯახის დავთრებში-კი აღმოჩნდა ცნობები შესახებ მე-XVIII საუკუნის აღებ-მიცემის, საქართველოდგან ინდოეთსა, ოსმალეთსა და სპარსეთში ვაჭრების წასვლის და საქონლის შემოტანის შესახებ. ამ საქმეს დიდათ ხელს უწყობდა მეფე ერეკლე და ვაჭრებს ყოველ ნაირ შეღავათს ანიჭებდაო. XVIII საუკუნის თბილისის ვაჭართ და მოქალაქეთ შორის პირველი ადგილი სჭერია ივანე ზუბალაშვილს, ამის ბიძას გიორგის და სხვათაღ.

ჩვენს ძველს მოქალაქეთ ოჯახებში 1820—1870 წლებში, ბევრი რამ ძველი დროის ბარათები იყო დაშთენილი, სიგელ-გუჯრები, სხვა-და-სხვა სავაჭრო ცნობათ ფურცელი და ნამეტურ დავთრები, სადაც იწერებოდა ყველა სავაჭრო ცნობები, მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ ძველ მოქალაქეთ ახალგაზრდა სომხის პატრიოტ შეილებისაგან მთლათ ეს ძველი ქართული დავთრებიც გაჰქრა, ცეცხლს და წყალს მიეცა, რადგანაც მათ ასეთი დავთრების მნიშვნელობისა არაფერი წარმოდგენა ჰქონდათ. შესმენილი ჰქუა ასეთ გულ-გრილობას მწუხარის თვალთ შეხედავს და უგრძნობისათვის-კი არაფერიც ასეთი დავთრების მოსპობა რამდენათაც საერთოდ არის სავნო და საზარალო ჩვენის ისტორიისთვის, იმაზედ უფრო მეტად უნდა ჩაითვალოს იმ მოქალაქეთათვისაც, სადაც ეს დავთრები იწერებოდა, ვის გვარს და ოჯახსაც ეკუთვნოდა, ვის ძეთა გონებრივს და აღებ-მიცემის საქმეს შეეხებოდა. ამიტომ ხშირათ ჩვენ ჩვენს ისტორიის ნაწილში ზებირ-სიტყვაობასაც უნდა დავუთმოთ ადგალი და შემოვიტანოთ ყველა ის ზებირ-გარდმოცემები, რაც-კი საყურადღებო იქნება და საზოგადო ხასიათს არ მოკლებული.

აქ შემოვიტან ერთ ზებირ-გარდმოცემას, რომელიც მიჰამბო ქართველ კათოლიკეთა ვაჭარმა გრიგოლ ნალბანდოვმა ძველი გვარი შოშიაშვილი. ამათი გვარის წევრნი ახალციხელები არიან და აღებ-მიცემას ძველიდგანვე შესჩვევიან, ახალ-

ცხობდგან შემდეგ ქუთაისს გადასახლებულან და, უკანასკნელ, ბათუმშია ც დაუწყებიათ რაღებ-მიცემა. ქუთაისში გადასახლებულთ ნალბანდოვებს გაუცენიათ იმ დროის გამოჩენილი ვაჭარი იაკობ ზუბალაშვილი. ამ იაკობის შვილის შვილია ჩვენი მამულის შვილი სტეფანე კონსტანტინესძე ზუბალაშვილი. ეს გაცნობის ხანა უნდა მიეწერებოდეს 1820 წლების არა უგვიანეს, როდესაც იაკობ ზუბალაშვილი მთელს იმერეთში ცნობილი პირი ყოფილა და სოლომონ მეფეც კარგად ცნობია. სოლომონ მეფეს ანტონ ნალბანდოვიც (შოშიაშვილი) კარგად იცნობდა და როცა ეს მეფე ტრაპიზონს გაიქცა, მაშინ ანტონ ნალბანდოვიც სტამბოლში სავაჭროდ მიმავალი ღან გაპყლია. საზოგადოთ უნდა ითქვას, რომ სოლომონ იმერთა მეფე ჰქვია ანთ კაცი იყო, ბრძენი და მასთან მოქალაქეც. იგი თავისს სამხეთის ბევრს ვაჭრებს იცნობდა. ბედშაფ მეფეს ბედმა არ გაუღიმა, ფორემ მისის მეოხებრთ იმერეთის დამოუკიდებლობასთან ერთად ვაჭრობაც აღორძინდებოდა. მართლაც მის დროს მრავლად იწყეს ვაჭრებმა მგზავრობა ოსმალეთში. XVIII საუკუნეს სტამბოლიდამ, ტრაპიზონიდან და ყირიმშიდამაც დიდი ძალი დაქონელი შემოაქონდათ და გააქონდათ ქართველთ ვაჭრებს, რომლის უმეტესთ ნაწილი ქართველ კათოლიკებისა გან შესდგებოდა.

ცხნცუთ

როგორი პატივის-მცემელიც ვაჭრობისა მეფე სოლომონის ბრძანდებოდა, ისეთივე სამეგრელოს მთავარი იყო და გურიის ისე სამეგრელოს მთავარი და მისი მეუღლე ეკატერინე, ასული ალექსანდრე ქავჭავაძისა, იქამდის კარგად იცნობდნენ იაკობ ზუბალაშვილს და საზოგადოდ ვაჭრობას ისე აფასებდნენ ესენი, რომ უკანასკნელმა იაკობ ზუბალაშვილს სამეგრელოში ვაჭრობის სრული უფლება მისცა, სასახლის ვაჭრათაც იგი დანიშნა და რაც-კი საჭირო იყო მთავრის სასახლისთვის, ყველა ის საჭირო ნივთები იაკობ ზუბალაშვილს მოაქონდა მთავრის კარიხათვის. ასეთ სამთავრო სახლის მოვალეობამ იაკობ ზუბალაშვილი იძულებული ჰყო, რომ საქართველოს ვაჭრობის და მრეწველობის გარეშე კონსტანტინებოლის გზით

ევროპის ვაჭრებთანაც ჰქონოდა აღებ-მიცემა და კავშირი. უნდა ითქვას, რომ ი. ზუბალაშვილი მთავრის სახლს დიდს თავაზით ეპყრობოდა, არაფერს არ აკლებდა, მთელი საგვარეულო და დიანებისა და თვით მთავარი დადიანიც დიდს პატივს ანიჭებდა ზუბალაშვილს. სხვათა შორის იაკობ ზუბალაშვილს მთავრის სახლის საჭიროების გამო დაახლოვებული კავშირი ჰქონდა და კონსტანტინეპოლში მყოფს ქართველ კათოლიკ ვაჭარ ნალბანდოვთან, რომელიც სტამბოლიდამ ბევრს რამე საქონელს უგზავნიდა ზუბალაშვილს და ესეც სამაგიეროთ კონსტანტინეპოლს დიდ ძალს საქონელს გზავნიდა, რაც მაშინ დიდ ფასადაც საღდებოდა. იაკობ ზუბალაშვილი საქართველოდამ გზავნიდა ბამბას, მატყლს, აბრეშუმს, ბზის ხეს, ხოლო იქიდან მოსდიოდა ფარჩეულობა, შაქარი, ჩაი, ყავა, ძაფეულობა, სარკეულობა და სხვაც ამ გვარნი, უნდა ვსთქვათ, რომ ძაფეულობა და ჩითეულობა საქართველოშიაც იცოდნენ, მაგრამ მთავართა და მეფეთა სახლთათვის უცხოეთისას ხმარობდნენ, რადგანაც უცხოეთის ნაწარმები უფრო უნაზი ზვიტების ყოფილა.

როდესაც სამეგრელო რუსის მთავრობას ჩაბარდა, მაშინაც იაკობ ზუბალაშვილი დიდათ დაახლოვებული იყო მთავრის ოჯახთან. უკანასკნელ დღემდე, ვიდრე ამ სამთავროს ავტონომია მოიშლებოდა, ზუბალაშვილი მთავრის დიდ პატივის-მცემლათ და ერთგულათ ირიცხებოდა. ზუბალაშვილის ეს ერთგულება მთავრის მეუღლემაც კარგათ იცოდა და როდესაც მთავრის სახლის წევრი წარსდგნენ რუსეთის მთავარ-მართებლის წინაშე, მაშინ მათ იაკობ ზუბალაშვილიც თან მიიყვანეს, ზუბალაშვილიც წარუდგინეს მთავარ-მართებელს და მოახსენეს შემდეგი:— „ეს ვაჭარი გახლავსთ იაკობ ზუბალაშვილი. ზუბალაშვილები საქართველოში აღრიდგანვე არიან ვაჭრობით ცნობილნი და დამსახურებულნი, როგორც ქართლში მეფე ერეკლეს და გიორგის წინაშე, ისევე აქ, იმერეთში და ჩვენი სამთავროს წინაშეც, იგი არის სანდო ჰირი, სწორი, რასაც იტყვის, არას მოგატყუებსთ, რა

საც დაგპირდებოდა, ყველაფერს შეასრულებს. ამიტომ ვითხოვ, რომ, როგორც პატივისცემა, ამ პირს და ამათ გვარის წევრთმეფე ერეკლის, გოორგის და ჩვენის სახლის წინაშე ჰქონდათ, ისეთივე მიანიჭოთ თქვენა და თუ სადმე ვაჭარი კაცები დაგპირდესთ, ამას მიმართეთ, ეს ყველაფერს შეგისრულებსთ, რასაც თითონ ვერ მოასწრობს, იმას სხვებს გადასცემს, სხვებსაც გიშოვნისთ, ნამეტურ თქვენს ჯარს ეს დაეხმარება სურსათის გარდმოცემით, „ფოდრატი“-თ. ზუბალოვს შეგიძლიანთ ერთი მილიონის იჯარა მისცეთ, მე ვარ ამის პასუხისმგებელი“.

მთავრის ნიკოლოზ დადიანის სიტყვა მთავარ-მართველმა მოისმინა. იაკობ ზუბალაშვილი გაიცნო და იმ დღიდან იგი სანდო პირად იქმნა ცნობილი. პირველის წლიდანვე მას მიანდევს პურის „ფოდრატი“, პური-კი დიდი ძალი იყო საჭირო. აქ ზუბალაშვილმა დიდ მხნეობა გამოიჩინა და მთავრობას ყველაფერი შეუსრულა, რისთვისაც მან მთავრობისაგან მადლობაც მიიღო და რაც შეეხება მოგებას, ესეც კარგათ მოუხდა. მან მაშინ კარგა ბევრი ფული მოიგო და იმ დღიდან წავიდა მისი საქმე წინ. რუსების იმერეთში შესვლის შემდეგაც იაკობ ზუბალაშვილის კავშირი არ მოსპობილა დადიანის სახლთან, ვიდრე სამეგრელოს მთავრის შეტევებს რუსეთში გადასახლებდნენ. ამას ითხოვდა მთავრის ოჯახის პატივისცემა, პურჭარილი და მიტომაც იყო მათი ერთგული, პატივისცემელი და მარადის ნატვრით მომგონებელი.

იაკობ ზუბალაშვილის მამა, ივანე ზუბალოვიც დაახლოვებული პირი ყოფილა, როგორც სოლომონ მეფის, ისევე სამეგრელოს და გურიის მთავრების. ივანე ზუბალაშვილი თავის შვილებს პატარაობიდანვე ატარებდა იმერეთში, ვაჭრობას და ხალხს აცნობდა. ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ ახალგაზრდა იაკობ ზუბალაშვილი იმერეთში მგზავრობას ვერ დაიწყებდა და ისე ადრე ვერც სოლომონ მეფე გაიცნობდა და ვერც სამეგრელოს და გურიის მთავრები. იმერეთში, ჯერეთ სოლომონ მეფემ და შემდეგ სამეგრელოს და გურიის მთავ-

რებმაც ისურვეს ზუბალაშვილების აზნაურობით დაჯილდოვება, მაგრამ ზუბალაშვილებმა ეს არ ინდომესო, რადგანაც საქართველოში, მეფე ერეკლეს დროიდან მოქალაქეებს, ანუ ვაჭრებს მეტი პატივი ჰქონდათ, ვიდრე აზნაურებსაო. მეფე ერეკლეს ოჯახი, სოლომონ მეფის და სამეგრელოს მთავრის სულ აზნაურ მოსამსახურეებით იყო სავსე და მოქალაქე ვაჭარს-კი თქვენ ერთსაც ვერ ნახავდით, ამას მათ ვინ აკადრებდაო, ვაჭარს ყოველთვის მეფე და მეფის ძენი სავარძელზე დასომდნენ და ისე ემუსაიფებოდნენ სავაჭრო საქმეებზედაო. აზნაურები-კი ყოველთვის კარის კაცებათ ადგნენ და თავს დაჰყურებდნენო. ამიტომაც იყო, რომ ზუბალაშვილები აზნაურობას არა ინდომებდნენო. რამდენჯერაც მიჰმართავთ ამათთვის აზნაურობის მიცემის საუბრით, იმდენჯერვე მათ უარი განუცხადებიათ და უთქვამსთ:

— მეფეო, თქვენი წყალობა იქამდის უხვი ვახლავსთ ჩვენ ზედ, რომ ჩვენ ამ წყალობაზედ შეტს სხვას არას ვსაჭიროებთ, ოღონდა მეფე ბრძანდებოდეს კარგათ.

სამეგრელოს მთავართ პატივისცემის ცნობები ზუბალაშვილების წინაშე მრავალთ ახსოვთ დღესაც, ბევრი არიან მის მომგონებელ-მომთხრობნი. მთავართ პატივისცემამ და საზოგადოთ ზუბალაშვილებისადმი ნდობამ თვით ქართველ მეფეებიდამ დაწყობილი რუსეთის მთავრობამდის ისე წაიყვანა მათი საქმე, რომ უკანასკნელ ზუბალაშვილები იმერეთის სამეფოწველო ასპარეზზედ ერთს მთავარ მრეწველათ აღმოჩნდნენ. ჯერეთ, ვიდრე იმერეთის სამეფო მოისპობოდა, მინამდისაც მრეწველობდნენ ესენი იქ და სამეფოს მოსპობის შემდეგაც აწარმოებდნენ თავიანთ საქმეებს, თუმცა მხოლოდ აქა-იქ, წვრილ წვრილად, უკანასკნელ-კი რაკი საქართველოს გაერთიანება მოხდა და ვაჭრობამ იწყოთ აღორძინება, იაკობ და გიორგი ზუბალაშვილებიც ერთი ათად წავიდნენ წინ და მათ ბევრი რამ დიდ-„ფოდრატები“ აიღეს, ხოლო იმერეთში მამა-პაპურს სამრეწველო საქმესაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს.

VII

„უკავკასიის აქტები“ რომ გადავსინჯოთ, იქ ძველი ვაჭრების შესახებ მცირე ცნობებს ვნახავთ, თითქმის სულ არაფერს და აქა-იქ თუ-კი ვინმე მოიხსენება, იმათში ზუბალაშვილებს შესამჩნევი ადგილი უკავიათ, მაგალითებრ, როგორი მხნე მრეწველიც ივანე ზუბალაშვილი ყოფილა (1747—1817 წწ.), ასეთივე ყოფილა შვილი მისი იაკობ ზუბალაშვილი, ჰაბა დღევანდელის სტეფანე ზუბალაშვილისა. კარგად შევნიშნეთ და ეს ყველასათვის აშკარა უნდა იქმნეს, რომ XVIII საუკუნის ზუბალაშვილები საკმარისად მოხერხებულ ვაჭარ-მრეწველად დგულისხმებიან. ჩვენ ქართველთ ასეთი პირების ყოლა დიდს სანარუქო, საქმეთ მიგვაჩნია, ჩვენს ცხოვრებაში ამას საკმარისი ადგილი უნდა დაეთმოს, რადგანაც ჩვენ ქართველნი, სავაჭრო ასპარეზს და კარგად მოწყობილ ენერგიულ ვაჭრებს და ვაჭრობას თითქმის იმ დღიდგან ავსცდით, როცა კი ჩვენმა სამშობლომ ვრდომა იწყო, როცა აზიის დაგეშილ მუსულმანებმა ჩვენზედ ნავარდობა იწყეს, მაშინ აბა საიღამ-ლა სცალოდა ვაჭრობისთვის, ამის ტრფიალი ვიღას უნდა ჰქონოდა, არავის... მაგრამ არა! გმირ ხალხთა ცხოვრებამ ასე იცის და იგი ყოველ განწირულების დროსაც-კი არ ჰკარგავს თავის საკუთარს სულის ძალას, ნაციონალურს სიმტკიცეს, აღმატებას და ყველაფერს შეძლების-და გვარად ეკიდება.

სწორედ ამის უტყუარს ჭეშმარიტებას წარმოადგენს ძველიდგანვე ზუბალააწთ გვარის წევრთა საკმარისის ენერგიით აღვსება, თვალის გახილება, ვაჭრობა, წარმატება და უკანასკნელ ჩვენის გვარის სასახელოდ ვაჭრობის ასპარეზზედ მოქმედება და ჩვენი ავ-კარგიანობის გამოჩენაც. ბევრნი ბრძანებდნენ ხოლმე, რომ ქართველებს არც ვაჭრები ჰყოლიათ, არც ქარხნები ჰქონიათ, ვაჭრობა ხომ სულ არაო, ეს რა მაგათი საქმე იყოვო, იგინი ყველაფერში უქმნი იყვნენ, ამ საქმეებს მათში მხოლოდ სხვაჲტომის კაცები აწარმოებდნენ. ამას ბრძანებდნენ ის პირნი, რომელნიც ჩვენ ქვეყანას სრულებით არ

იციან, ან იციან და ამას ჩვენს დასამცირებლად ბრძანებენ, ჩვენის გვარის უკან მისაგდებად, მტრობით, რათა სხვების წინაშე დაგვამდაბლონ. ასეთმა პირებმა რამდენიც უნდა გვიმტროს, ისინი ვერას დაგვაკლებენ, ჭეშმარიტება არ დაეცემა და ნელ-ნელა დრო და გარემოება სხვა ნაირად ახსნის მთელის ერის გვაროვნობის ნიჭიერების საქმეს სამრეწველო ასპარეზზედ. ამ ნიჭიერების დასამტკიცებლათ კმარა ჩვენ დავასახელოთ თუნდა იოანე ზუბალაშვილი, რომელიც XVIII საუკუნის ერთ უმთავრეს მრეწველად ითვლებოდა საქართველოში. როგორ მხნე პირათაც XVIII საუკუნეში იოანე ზუბალაშვილი სჩანს, ისევე ამის ძე იაკობი XIX საუკუნეში. მოკლეთ დახასიათება ამ პირებისა არ იქნება ურიგო, რადგანაც დროსა და გარემოებას ბევრნაირად ცვლილება და პირობები მოაქვს. იოანე ზუბალაშვილი მრავალნაირად ამალღებული პირია, ნამდვილი სახე ძველი დროის ქართველისა, გავლენიანი პირი არა მარტო წარჩინებულ პირთა წინაშე, არამედ გორის, თბილისის და იმერეთის ხელოსნებსა და ვაჭრებშიაც. გორში ისე რამ სახალხო საქმე, ან ურთიერთ შორის დამოკიდებულების შესახები კამათი და გარჩევა არ განიბჭობოდა, რომ იქ ივანე ზუბალაშვილს მონაწილეობა არ მიეღო. იგი იყო მათი მოსარჩლე, მოსამართლე, დამრიგებელი და დახმარების მიმცემიც. ასეთს გავლენას და უპირატესობას ივანეს გარდა სხვა ზუბალაშვილებიც არ იყვნენ მოკლებულნი, ყველანი შეძლების-და კვალად ემსახურებოდნენ თავიანთ სამშობლო ქვეყნის უმრავლესობას, ხოლო დღევანდელის მამულიშვილის სტეფანე ზუბალაშვილის პაპის მამა ივანე-კი მალლა იდგა და განსხვავდებოდა სხვა იმ დროის ზუბალაშვილებისაგან ბევრი რამის გარჩევ-განსხვავებით. რადგანაც სიტყვა ჩვენს ვაჭრობის უარყოფაზედ ჩამოვარდა, ამიტომ ურიგო არ იქნება აქ მოვიყვანოთ შემდეგი; თვით XV საუკუნეში, როცა ქართველთ გათახსირების დრო დადგა, მაშინაც-კი არ მოსპობილა ქართველთ შორის ვაჭრობის მიდრეკილება. სხვათა შორის, მაშინ ქართველთ ვაჭართ შო-

რის სცხოვრებდა ერთი მდიდარი ვაჭარი მესხი, რომელიც შაქ შირვანშიაც დადიოდა და აბრეშუმით ვაჭრობდა*) ესევე პირი მოგზაურობდა სპარსეთს, ოსმალეთს, ინდოეთს ჭ ევროპას, აბრეშუმს გარდა იგი ევროპაში ჰყილდა ბამბას, მატყლს ჭ სხვებს. ეს მდიდარი ხელოვანი ვაჭარი ერთ დროს გაქურდული იქმნა შირვანელთაგან, რამაც გამოიწვია ქართველთ მეფეთა შორის და შირვანელთ ომი უნდა დაეშალათ, რომ მატყლისა, ბამბის და აბრეშუმის ჭყილდა და სყილდა ანუ ვაჭრობა ქართველთა აღრიდგანვე იცოდნენ აღექსანდრიით**).

ივანე ზუბალაშვილი საქართველოს ერს, მეფეს, მეფის ძეთა და მთავრებსაც კარგათ იცნობდა და ყველგან ჰქონდა მისვლა-მკლავლა, კარგი განწყობილება, თავაზი და გავლენა. XVIII საუკუნის დასასრულამდე, მთელ საქართველოში, სადაც-კი უნდა გენახათ ვინმე და გეკითხათ ივანეს სახელი, ამის გვარის წევრი მხნეთ მოგზაურობდნენ და აწარმოვებდნენ თავიანთს საქმეებს. დღესაც ბევრს ახსოვს ამათი ვაჭრობის საქმე, თუ ესენი რა ენერგიით აღვსილნი მოქმედებდნენ სავაჭრო ახპარეზზედ და თუ რამდენ ნაირი საქონელი შემოჰქონდათ საქართველოში და მით ამრავლებდნენ ქართველ ხალხშია ჩვენ ვიცით კარგად, რომ ივანე და ამის მეგვარენიც ძველიდგანვე იყვნენ ქართულს მწიგნობრობას შეჩვეულნი, ქართული წიგნების კითხვა და ვარჯიშობა მათს მემკვიდრეობითს ისეთსავე დარგად შესდგებოდა, როგორც სხვა იმ დროის წარჩინებულ ქართველებსას. საუბედუროთ ჩვენის სამთავრო სახლის შვილების ძველმა დავთრებმა, წერილებმა და სხვა-და-სხვა ძველ ბარათებმა ძლიერ მცირედ მოაღწიეს ჩვენამდე, თორემ ჩვენ დროამდე რომ მათ მრავლად მოეღწიათ, მაშინ იქ ივანე ზუბალაშვილის ნაწერ წერილებში ბევრი რამ საინტერესო ცნობები აღმოჩნდებოდა, მისის საშუალებით ჩვენ ბევრს საინტერესო სავაჭრო მხარეს შევისწავლიდით ძველის ვაჭ-

*) ქართლის ცხოვრება II ტ. 157 გ.

***) ქართლის ცხ. II ტ. 316 გ.

რობის, მაზანდის და სხვა-და-სხვა საქონლის საქიროების შესახებ.

განსვენებული კონსტანტინე ზუბალაშვილის მამა, იაკობი, იყო ძველი ამიერიანი ზუბალაშვილისა, დაიბადა 1792 წ., ესე იგი იმ დროს, როცა საქართველოს სამეფო ჯერ კიდევ მკვიდრს საძირკველზედ იდგა, როცა მისი ხსენება აზიაში ბრწყინვით განისმოდა, ქართველთ სამეფოს მფარველობა კავკასიის ყველა დაჩაგრულთ ქრისტიანებს მალამოსებდ ევლინებოდა, როცა საქართველოში ქართულს ხმაურობას დასულიერებას თავისი კანონიერი ძალოვნება და პატივი ემოსა გარს. იაკობ ზუბალაშვილმა ჩვენის მეფობის დროს გაახილვა თვალეზი, იგი თუმც პატარა იქნებოდა, მაგრამ მაინც მოკუსწრო პატარა კახის მეფობას, მის გარდაცვალებას, გიორგი მეცამეტის გამეფებას, შემდეგ, მის სიკვდილის და ქართლ-კახეთში ბაგრატიონების გვარის გამგეობის დასასასრულს და საქართველოს რუსეთთან დაკავშირებას. იაკობ 10 წლის იქნებოდა, როცა საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა.

თაკობ პატარაობის დროს თავის მშობლებთან სწავლობდა, შემდგომ კათოლიკის პატრებთან, ქართული ანბანი და წერა-კითხვის ცოდნა მას ჩვენის მეფობიდანვე ჰქონდა შესწავლილი. მას პატარაობიდანვე ეტყობოდა საგვარეულო ნიჭიერება, ყველა საქმისადმი ლტოლვა და მისწრაფება. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, პირველი რუსული სასწავლებელი 1802 წ. გაიხსნა, ამ სასწავლებელს გარდა ქართველთ სხვა ძველი სასწავლებლებიც გვქონდა: მოთხი სახალხო სასწავლებელი, ერთი სასულიერო, საეჭიმო და კათოლიკებისა, 1830 წლიდან დაარსებული, რომელიც დღესაც არსებობს. იაკობ ამ უკანასკნელს სასწავლებელშიაც სწავლობდა და შემდგომ ამისა, რუსეთის მთავარ-მართებლისაგან გახსნილს სასწავლებელში იქმნა გადაყვანილი. აქ დარჩა რამდენსამე ხანს, შეისწავლა უფრო უკეთ ქართული ენა. საქართველოს ისტორია, რუსული ენა, სხვა და-დასხვა საგნები, ლათინურიც სცოდნია და სომხური და თათრულიც, მამის

სიკვდილის დროს იაკობი უკვე ცხოვრების ასპარეზზედ ყოფილა გამოსული, იგი ენერგიით აღვისილი ყოფილა. 1836 წელს იგი უკვე 12 კლასის მოხელედ მოიხსენება, შემდეგ ეს პირი მოხელეობის ხარისხითაც წინ მიდის. ნელ-ნელა იაკობ ზუბალაშვილი მაღალის ცნობიერებით იმოსება, სხვა-და-სხვა სამრეწველო საქმით იტენს ქონებას და 1837 წ. ადგენს თბილისში ერთს ახალს სავაჭრო ამხანაგობას, რომელიც თითქმის პირველ სამაგალითო ამხანაგობად ჩაითვლება საქართველოში.

სავაჭრო ამხანაგობამ იაკობის მეთაურობით მთავრობას ნება-ართვა სთხოვა საქართველოში პირველად შაქრის ქარხნის გახსნაზე. მთავრობამ ეს თხოვნა სანაქებოდ მიიღო, რადგანაც 1830 წლებში რუსეთიდან გზა ძნელი იყო, საქართველოში შაქარი ძვირად და ძნელად მოდიოდა, რაც იყო, ისიც საქართველოს ერის მოთხოვნილებასი ვერ აკმაყოფილებდა, და ერთობ ძვირიც იყო, ასე რომ გირვანქა 30—40 კაპ. იყიდებოდა, ხალხში ჩაისა და ყავიც სმა წინ მიდიოდა და შაქრის სიძვირე და ხშირი უშაქრობა-ტი ქალიძან აწუხებდა ხალხს, სპარსეთიდან, ინდოეთიდან და ოსმალეთიდანაც შეაჩერეს შაქრის შემოტანა. 1838 წ. ამათ უკვე შაქრის ქარხანა გახსნეს თფილისში, შაქრის გამოყვანაც დაიწყეს და წელიწადში 40 ათასი ფუთი შაქარი გამოყვანდათ. რადგანაც ქვეშოდ ამ ქარხნის შესახებ ვრცლად გვაქვს საუბარი, ამიტომ აქ ასე მოკლეთ ვსაუბრობთ. შაქრის ქარხანა პირველათ ვერაზე გახსნეს, მერე ვერაზედ დაკეტეს და კუკიაში გადმოიტანეს. კუკიის შაქრის ქარხნის სახლი დღესაც არის, კერძო პირს ეკუთვნის, ვერის შენობებში-ტი შაქრის ქარხნის დაკეტვის შემდეგ საერო სააფთამყოფო გახსნეს, დღეს ამ შენობის ალაგზე სამხედრო სასამართლოს შენობა არის აშენებული.

შაქარი იყო პატარა ზომისა, მოყვითალო ფერი. ჰქონდა, ცოტა დუნე კი იყო, მაგრამ ტკბილი, ადვილად იმტვრევოდა, თითო თავი 10 გირვანქიდან 15 გირვანქამდე მო-

ვიდოდა, სახელად ამ შაქარს „ქართული შაქარი“ ეწოდა, ნიშნად იმ ქართულის შაქრისა, რომელსაც საქართველოში ჩვენის მეფეების დროსაც აკეთებდნენ. სადაც კი მიხვიდობდით და იკითხავდით, ყველგან ეს შაქარი „ქართული შაქარი“ იწოდებოდა, იგი გირვანქა 15 კაპი იყიდებოდა და ხალხსაც ძრიელ მოსწონდა, ტკბილად იყო, იაფი და მასთან პატარა ბავებად იყიდებოდა. საუბედუროთ ამ შაქრის ქარხანას მომავალში არსებობის საქმე ვერ წაუვიდა კარგად: გზა გაიხსნა, დრონი იცვალნენ, რუსეთიდან ჩაი-შაქარი მრავლად იწყეს შემოტანა, უცხოეთიდან მოსულნი უფრო რუსულ შაქარს ხმარობდნენ, საქართველოს ერიც რუსულ შაქარს შეეწყობა რადგანად ეს უფრო მაგარი იყო და მაგარი შაქარის უფრო ცოტა ეხარჯებოდათ, ამიტომ უკანასკნელ „ქართული შაქრის“ ქარხანა დაიხურა. დახურვის შემდეგ სიტყვა „ქართული შაქარი“ ინგლისურს შაქარს შეენაცვლა, რადგანაც ინგლისური შაქარი ძლიერ წააგავს „ქართულ შაქარს“ დვით ეს სახელი „ქართული შაქარი“ საქართველოს ვაჭრებში და ხალხში (თბილისში) 1880 წლებამდე იხმარებოდა, დღეს კი ამის ხსენება აღარსად არის დაშთენილი, ვგონებ: დღევანდელ ქართველთ სიზმრათაც არ გაახსენდებათ „ქართული შაქრის“ ხსენება.

„ქართული შაქრის“ ქარხნის ამხანაგობის და ი. ზუბალოვის მოქმედება ნელ-ნელა უფრო წინ მიდიოდა, ამათ მთავრობისაგან აიღეს სხვა-და-სხვა სავაჭროების წარმოების უფლება, რაის სამაგიეროთაც მთავრობას საიჯარადროდ 20, 115 მან. აძლევდნენ. ასეთი ფულის ძლევა იმ დროის კვალობაზედ ჩვენ ერთობ დიდს საქმედ მიგვაჩნია, დღეს ეს მილიონს უნდა უდრიდეს. ამ საიჯარადრო საქმეთა მრეწველობის ასპარეზზედ ი. ზუბალოვილიმა საკმარისი მხნეობა გამოიჩინა, აღებ-მიცემა და მრეწველობა კარგათ წაიყვანა. ამ ამხანაგობის გარეშე, თვითაც იღებდა კერძო „ფოდრატებს“ და ამ ფოდრატების საქმესაც კარგათ ასრულებდა. ამას გარდა კერძოთ ვაჭრობაც ჰქონდა აქა-იქ გამართული და დიდძალს პურს,

სიმიინდს და ქერს ჰყიდულობდა, რაც ერთობ კარგათ ჰქონდა მოწყობილ-მოხერხებული და შიით ღირდალ ზურსა და ქერსაც ჰყიდდა, ამითი კაი მხარს აძლევდა ქართლის გლეხკაცობას და დიდს დახმარებას უჩინდა, რადგან მათ ჰურს, სიმიინდს და ქერს კაი ფასათ ყიდულობდა, რაც სხვა ვაჭრებს ძრიელ ეჯავრებოდათ და ამიტომ, ზუბალაშვილებსაც სასტიკათ მტრობდნენ. ეს მტრები გორის ვაჭრები იყვნენ, უკანასკნელ ამაზედ საჩივარიც ატყდა, მათ ბრალს სდებდნენ ქართლში გლეხებისაგან ჰურის ძრიელ იაფათ სყიდვასზე. გორის წვრილმან სომეხ ვაჭრებმა ზუბალაშვილებს ცილის დაწამება არ აკმარეს, თავიანთ საქმეშიაც ჩაირეს, გლეხებშიაც ხომ გაავრცელეს, რომ „ზუბალაშვით ხანახა“ ყველაზედ დიდი ხანახაო, მაგრამ უკანასკნელ ვერაფრით რა გააწყეს და სიმართლე იქმნა აღდგენილი, ცილისმწამებელნი ცნობილ იქმნენ, ზუბალაშვილებს ვერავინ რა უყო. გორელი ვაჭრების ხრიკები მარტოდ მათთვის დარჩეოცხვას ვერა ავნო-რა. ეს რომ შართალია, და „ზუბალაშვით ხანახა“ უბრალოდ არის მოგონილი გორის ჩარჩებისაგან, ეს იქიდანაც კარგად მტკიცდება, რომ ამ ცილის-წამების შემდეგ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ საქართველოში ჰურის მოსავალმა დიდათ იკლო, გლეხკაცობა გაჭირვებაში ვარდებოდა და ამ გაჭირვებაში ზუბალაშვილებს არ დაუფიწყნიათ ქართლის ღარიბნი და დახმარება უძლევიათ იქ, სადაც ეს საქიროთ დაუნახავთ. 1856 წ. თბილისში, დიდის სიძვირისა გამო, არ ზუბალაშვილმა ფული შესწირა თბილისის ღარიბთა სასარგებლოდ.

იაკობ ზუბალაშვილმ გარდაიცვალა 1864 წ. შობიდან 72 წლისა, ეს დასაფლავებულია თბილისის კათოლიკების სასაფლაოზედ. საფლავის ქვას აქვს შემდეგი ქართული წარწერა: „განსვენება საუკუნე შიანიჭე უფალ იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილს 72 წლის, კარდაიცვალა 1864 წელს“.

აქვე განსვენებულის ახლოს დასაფლავებული არიან მეუღლე იაკობისა ანნა და ძენი ამათნი. აქვე მოგვყავს ამა მიცვალებულთა საფლავის ქვის წარწერანიც: — „განსვენება საუკუნე

შიანიჭე შენ უფალო აქა მდებარე ახნა ზუბალაშვილისას, 68 წლისა. მიიღვა 1864 წ. ეს მანდილოსანი მეუღლე იაკობისა, აქედამ სჩანს, რომ იგი დაბადებულ უნდა იყოს 1797 წ. ცოლქმარი ერთ წელიწადს გარდაცვალებულან, სახელდობრ 1864 წ. აი ესეც ძენი ამათნი: — „კნეინა მარია მაგდალინა იაკობის ასული თუმანისშვილის მეუღლე. დაიბადა 10 ივლისს, 1823 წ. მიიღვა: 1 აპრილს, 1865 წ. განსვენება საუკუნე შიანიჭე მას უფალო“. ერთს ქვაზედ შემდეგი წარწერაა: „განსვენება საუკუნო შიანიჭე უფალო ლევან იაკობის ძე ზუბალაშვილს, 22 წლის მიიღვა 1840 წ. ეს ლევანი ჩვენ მიგვაჩნია იაკობის სიყმის შვილათ, რადგანაც ამ ლევანის წინეთ სხვა შვილების სახელი არა სჩანს. ამავე სასაფლაოზედ, ერთ ალაგას არის პატარა სასაფლაო, რომლის ქვაზედაც რუსულათ შემდეგი აწერია: „გიორგი და ალექსანდრე ზუბალაშვილები, 1872 წ. სადაც იაკობი თავის მეუღლით და შვილებით ასაფლავია, ამ ალაგას მშვენიერი რკინის მოაჯირი აქვს, მშვენიერი ყვავილებით შემკული. კონსტანტინე ზუბალაშვილიც აქ გახლავს დასაფლავებული, ეს სასაფლაო მოაჯირისაგან ისეა შეზღუდული, რომ იქ ამათ მეტი სხვა აღარ დაეტევა. ეს შეზღუდული საფლავი მათ საკუთრებად დაშთება. თვით მიცვალებულთა საფლავის ქვები მარმარილოსია და ორი კაი მაღალი თლილი ქვის ძეგლიც გახლავსთ.

ერთი საყურადღებო მხარე კიდევ საზოგადოთ ზუბალანთ გვარისა და კერძოთ დღევანდელის სტეფანე კონსტანტინეს ძის ზუბალაშვილის მამა-პაპის ჩვენ, ქართველები, ძველიდგან მარტოდ ღვინის ხმარებას ვიყავით შეჩვეულნი, რასაც ვეწყობოდით და საკვებათაც ვხმარობდით, მარტოდ მისი მოყვანა და შემუშავება ვიცოდით, მისი განვითარება მაგრამ ქართლ-კახეთის ერთ ღვინოსთან არაყსაც კარგათ ვეწყობოდა, აქ ჭაჭის არაყი დიდს ხმარებაში იყო, მთის ხალხშიც ხომ არაყი იყო გავრცელებული და ლუდი (პივა). ქორწილი, ლხინი, აღაპი და ყველა წადიმი ქართლსა და კახეთს ღვინით და არაყით იცოდნენ, აქეთ ჭაჭა უქმათ არ რჩებოდა, მაშინდელი ჭაჭის არაყი დღევანდელს საუკეთესო კო-

წიაკს უდრიდა. მაშინ ქაქის არაყი ძლიერ იაფიც იყო, მთის ხალხში არაყს უფრო პურის, ქერის, სიმინდის, ფეტვის და ხილისგან ხდოდნენ. იმერეთში-ც ეს არ იცოდნენ, იმერეთში არაყი ძლიერ მცირედ იხმარებოდა და დიდი ძალი ქაქა უბრალოდ იკარგებოდა, მისგან არაფერ რას სარგებლობდა. ამ გარემოებას ი. ზუბალაშვილმა საკმარისი ყურადღება მიაქცია, შეადგინა პატარა ამხანაგობა და მთავრობას თხოვნა მოსცა იმერეთში არყის ქარხნის გახსნის შესახებ. ასეთ ქარხნის გახსნას მთავრობაც დაჟინებულა და თვით ხალხიც რადგანაც დროსა და გარემოებას თავისი ნარუქები მოჰქონდა.

იაკობ ზუბალაშვილმა მალე მიიღო ნებართვა. ამ საამხანაგო საქმეში უახლოვეს ამხანაგათ გიორგი ზუბალაშვილიც ირიცხებოდა. ამით ქუთაისის ახლოს გახსნეს არყის ქარხანა და არყის გამოსახდელად გლეხთაგან ქაქის შესყიდვაც დაიწყეს. აქამდე თუ გლეხნი ქაქას უბრალოდ აწებებდნენ, 1835 წლიდან მათ მიეცათ საშუალება, რომ იგი უბრალოდ აღარ აწებებიათ და ფულზედ გაეყიდნათ. იმერეთში ბრველი მაგალითი იყო, რომ გლეხთა შორის ხმა გადისმა, რომ ი. ზუბალაშვილი ქაქას ყიდულობს. ქაქას იმდენს ყიდულობდნენ, რომ წელიწადში 7200 ვედრა ქაქის არაყო გამოჰყვანდათ. ეს რიცხვი იმ დროის კვალია დიდ რიცხვით მიგვაჩინა. სწარდა ამისა, მან იმერეთის ერისა და აწაფლა არყის კეთების ოსტატობას სადაც სულ არ იცოდნენ, იქ საკმარისად შეისწავლეს და სადაც იცოდნენ ძველიდგანვე მცირედ გამოხდა, იქ უფრო გააუმჯობესეს. საზოგადოებრივ იმერეთში არყის გამოხდის წესობა შესაფერი სახე მიიღო და მის გასაღებას და ზღებშიც ცემასაც ერთი ათად მიემტა ვაჭრობა. მალე იმერთა შორის არყის ვაჭრებიც გაჩნდნენ, უკანასკნელი რადგანაც არყის გამოხდა და ვაჭრობა სწეროდ გახდა იქცა, ზუბალაშვილებმა თავიანთი ქარხანა დაკეტეს.

ძველიდგან, საქართველოში, წურბლის ქერას სავაჭრო სახე ჰქონდა მიცემული, ის ტბების სადაც წურბელა იცოდა, სამეფოსაგან იჯარით იცემოდა, რადგანაც მაშინ წურბელა

საქართველოს გარეშე სპარსეთსა და ოსმალეთშიაც დიდი ძალი გაჰქონდათ, იმდენი, რომ მისი საკმარისი ვაჭრობაც იყო გამართული; ვაჭრობდნენ ზოგს ალაგას ქართველი დალაქები და ზოგს ალაგას კერძოთ ამისთვის დანიშნული ვაჭრები, რომელთაც ხელოსნები ჰყვანდათ და აქა-იქ ტბებში წურბელას იჭერდნენ. წურბლის იჯარა რუსეთისგანაც იქმნა მიღებული და ერთ დროს წურბლის იჯარა ზუბალაანთ გვარის ერთმა წევრმა (ნ. ს.) 200 მანეთად აიღო, რაც მაშინ ეს შეუძლებელი იყო სხვათაგან, ამ პირმა წურბლის წარმოების საქმე ფეხზედ დააყენა, მის წარმოებას სპარსეთსა და ოსმალეთს უფრო წარმატების გზა გაუკვლია. უნდა ვსთქვათ, რომ ყოველთვის და ყოველგან, იმისთვის საქმეებში, ქართველთ დიდ ხელმძღვანელობას უწევდა ივანე ზუბალაშვილი, პაპის მამა დღევანდელის სტეფანე ზუბალაშვილისა და აგრეთვე იაკობ ზუბალაშვილი. ვინც რა უნდა სთქვას და ჩვენს საუბარს სხვა სახით შეხედოს, მე მაინც ამ პირებს შესაფერის პატივით ვუმზერ და ჩემის პატივისცემის საფუძვლად ვხმარობ მარტოდ იმ საყურადღებო საქმეთა მაგალითებს, რომ საქართველოში შაქრის ქარხანა ზუბალაშვილის მეთაურობით გაიხსნა, შაქარსაც სახელად „ქართული შაქარი“ ეწოდა. ეს, ბატონებო, ჩვენს გათახსირებულს ცხოვრებაში მნიშვნელოვან საქმედ უნდა ჩაითვალოს, მოკლედ რომ მოგახსენოთ, 1800 წლის შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა, მას შემდეგ ქალაქთბილისს, ქუთაისს, გორს, ახალციხეს და სხვა ქალაქებშიაც ისე რამე სამრეწველო საქმე არა დაწყობილა-რა, ისე რამე საქმის ქარხანა არ გახსნილა, რომ იქ ზუბალაშვილებს რამე მონაწილეობა არა ჰქონოდათ მიღებული. ჩვენ აქ ყველა წვრილმან საქმეთა მოხსენებით მკითხველს თავს არ მოვაბეზრებთ, ამის ცნობას მხოლოდ მოკლე განმარტებით ვაუწყებთ, თუმცა ისიც-კი უნდა ითქვას, რომ ყოველს მათს წვრილმან საქმეთა და მოქმედებათაუ ცნობებსაც ერთობ კარგი მნიშვნელობა აქვს ჩვენის ერის ეკონომიურად, ხელოსნურად და ვაჭრობით აღორძინების ასპარეზზედ. ამ ღირსებას

ზუბალაშვილებს ვერავინ წაართმევს და სადაც ერთი და ორი ძველ მოქალაქეთა გვარი და სახელები აიწერება და დაიხატება, იქ ზუბალაშვილებს გვარის წევრთა მოღვაწეობის ისტორიაც დაკმარის ადგილს დაიკავენს. ამას განმარტება არ უნდა.

ამ გვარს რომ ძველადგანვე რუსეთის მთავრობა იმ პატივისცემით უმზერდა, როგორც ამათ საქართველოს მეფეების დროს უმზერდნენ და როგორც ღირსებობაც თვით იაკობ ზუბალაშვილი სამეგრელოს მთავარმა რუსეთის მთავრობის წინაშეც წარადგინა, ეს პატივისცემა კარგათ სჩანს იმ გარემოებიდანაც, რომ 1855 წელს ერთს ზუბალაშვილს (იოსებს) სხვადასხვა შემთხვევების მეოხებით დიდი ზარალი მოუვიდა. ამ ზარალის მიზეზი კი 1855—57 წ. ომსაც ედებოდა, ამიტომ მთავრობამ ზუბალაშვილს ნდობის თვალით შეხედდა და მას თვრამეტი ათასი თუმანი აპატია (18,000 მ.) ვეცნებთ, ამოდენა ფულის პატიება მთავრობისაგან დიდს განძად უნდა ჩაითვალოს რომელიმე ისტორიულის გვარისთვისაც-კი. განა ჩვენ ქართველთ ცხოვრებაში ასეთი მაგალითები აღსანიშნავი არ არის? განა თვით ეს ცნობები არ აჩენენ შესამჩნევ ღირსებას? ზოგიერთები ბძანებენ, რომ ქართველთ შორის სამრეწველო მოძრაობა ისე იყო დაქვეითებული, რომ ქართველთ არც მთავრობა უმზერდა. ღირსეულის თვალთით, ქართველებში იგი მარტოდ სოფლის მხვენელ-მთესველს გლეხკაცობას ხედავდა, ქალაქში მუშებს, ხელოსნებს და თავდაზნაურებსო, სხვა არაფერსო. ეს არ გახლავსთ მართალი, მთავრობა რომ ქართველთ პატივით უმზერდა, ეს კარგათ სჩანს იმ გარემოებიდანაც, რომ მან ბევრი რამ „საფოლრაქო“ საქმეები ზუბალაშვილებს მიანდო, ნდობა იმ ზომამდის ავიდა, რომ ივანემ და მისმა სახლისკაცებმა 1810 წლებში, თფილისში ფქვილის და ხორბლის მაღაზიაც გახსნეს. ამას ვარდა, ჩვენ ისე რამე სამრეწველო საქმის დაწყობას ვერ ვნახავთ, რომ იქ რომელიმე ზუბალაშვილს მონაწილეობა არ ჰქონდეს მიღებული. მართალია, ბევრში ესენი არ იყვნენ

უდიდესი პატრონები და მათ თავიანთ ამხანაგებზედ მეტი არა
ეკავათ რა, მაგრამ საქმე ის გახლავსთ, რომ შაქრის ქარხნის
გახსნა, არყის, სხვა-და-სხვა საქონლის შეტანის თუ, გატანის,
და სავაჭრო ამხანაგობის შედგენის მეთაურობა ამათ ეკუთვე-
ნისთ, ამათ საკუთრებას შეადგენს.

საუბედუროდ, ჩვენ მართოდ ჩვენს საკუთარს წარსულ-
ზედ ვსჩივიით, რომ ჩვენი ძველები ქართველთ მეფეთა, მთა-
ვართა და დიდებულთა გარეშე სხვა არაფერს სწერდნენო. უნ-
და მოგახსენოთ, რომ ესევე ითქმის ჩვენი უახლოეს დროის
თანამედროვე ქართველებზედ. საუბედუროდ არც ესენი აპყ-
რობდნენ ყურადღებას შინაგან ცხოვრების სხვა-და-სხვა მხე-
რეებს და მის ავკარგიანობის დაკვირვებას. აბა ქართველებში
ვინ რას მოიფიქრებდა მრეწველობის, ხელოსნების და ამის
ასპარეზზედ ენერგიულათ მომქმედ პირთა შესახებ? რამდენ და-
წერას! ეს რამ ასე არ ყოფილაყო, ჩვენ ქართველთ ბევრი
რამ ღირსეული ცნობები არ დაგვეკარგებოდა ამტობა, რამდენ

VIII

უბალანთ გვარის წევრნი ჯავახეთში პირველათ აწ-
ყვერში აღმოჩენილან. მაშინ აწყვერი ქალაქად ითვ-
ლებოდა. იქ მცხოვრებთა რიცხვიც დიდი იყო. აწ-
ყვერში ზუბალაშვილები უკვე კათოლიკის სარწმუნოებას
აღიარებდნენ, დრო, ამათის კათოლიკობასთან დაკავშირებისა-
უნდა ეკუთვნოდეს XVII საუკ., ასე 1653 წელს. ამ დროებ-
ში გაძალუანებული ყოფილა აწყვერში ვინმე ქალიმაჯ ეფენი-
დი, მტერი ქრისტიანებისა, მღევნელი მათი და სასტიკი ბო-
როტი. იგი აწყვერშია დასაფლავებული. ესევე ეფენდი სას-
ტიკი მღევნელი ყოფილა კერძოდ ზუბალაშვილებისა, რომ-
ლებსაც აწყვერში იმ დროის კვალად კარგი ვაჭრობა ჰქონ-
დათ გამართული და შესამჩნევი ვაჭრებიც ყოფილან, მაგრამ
მალე აწყვერს ოსმალნი დასცემიან და ქრისტიანები დაურბე-
ვით; ესენი აყრილან და სოფელ დვირს წასულან; ვმადრშივე

ყოფილან ზუბალაშვილები; ჯერ ვერც-კი მოასწრეს ახალ მოსულებმა დვირს დასახლება, რომ 1655 წელს, ახლა ამ სოფელს დაეცნენ ლეკები. დვირელნი და ზუბალაშვილები სოფელ ხიზაბავრას შეეხიზნენ, რომელიც მაშინ განთქმული იყო შესანიშნავის ქართველთ მეომრებით და ფალაგნებით. მოგვხსენებათ, რომ ძველად განთქმული მოქიდავენი სულ ხიზაბავრელები იყვნენ, რომელთაც შემდეგ ქართლში ხიზანბარჯლა უწოდეს.

თუმცა ხიზაბავრა მძლავრო სოფელი იყო და მის მცხოვრებნიც მძლავრ ვაჟკაცებად ითვლებოდნენ, მაგრამ ლეკები მაინც არც ამ სოფელს ასვენებდნენ და მათ უფრო სდევნიდნენ, რადგანაც მათი შიში უფრო ჰქონდათ. უკაეასკნელ, სოფლის მცხოვრებთ მობეზრდათ უღმრთოდ ბრძოლა და მათ აქეთ-იქით იწყეს (1670 წ.) გასვლა და თავის შეფარება. ზუბალაშვილებიც ხიზაბავრიდამ ზოგი თბილისში გადმოსახლდნენ, ზოგნი გორს, ზოგნი მოზდოკს და მით გაღურჩენიათ თავი.

ზუბალაშვილებს ახალციხეშიაც კარგა ხანს უცხოვრიათ; იგინი ერთგულ წევრებად ითვლებოდნენ იქაურის ღარიბ ეკლესიების, და ქართველ კათოლიკებისთვის შეწირულებაც უძღვებიათ. სამწუხაროდ ჟამთა ვითარებამ შთანთქვა სამცხის ეკლესიების ძველი კონდაკის წიგნები; ოსმალთა დევნის მეოხებით მრავალი ძვირფასი ხელთნაწერ დამწვარა, თორემ ზუბალაშვილები გვარის შესახებ ბევრი რამ საინტერესო ცნობებში აღმოჩნდებოდა, რადგანაც ამბად არის დაშთენილი, რომ XVIII საუკუნე ზუბალაშვილები კათოლიკის ყველა ეკლესიებს დიდს დახმარებას უწევდნენო. ზუბალაშვილებს დაახლოებული კავშირი ჰქონიათ აგრეთვე აწყვერში მყოფ იმ დროის გამოჩენილ ქართველთ მთავარ გვარამთან.

ზუბალაშვილებს მესხეთსა და ჯავახეთში ცხოვრების ასპარეზზედ ფეხი მაშინ გაუმაგრებიათ, როცა ოსმალებს კათოლიკებზედ დევნა შეუჩერებიათ და ვაქრობის გულისთვის სხვა-და-სხვა შეღავათები მიუციხთ.

ახალციხის ზუბალაშვილების გვარის შესახებ დაშთენი-
ლა კიდევ შემდეგი ცნობა: XVII საუკუნის ზუბალაშვილე-
ბის ერთი წევრთაგანი, XVIII საუკუნეში, ახალციხეში და-
შთენილა, აქ დასახლებულა, შემდეგ ესენი გამრავლებულან,
იგინი ახალციხეში აღებ-მიცემას მისცემიან, მათ მეცხრამეტე
საუკუნემდის კაი შეძლებაც შეუძენიათ, მაგრამ მათდა საუ-
ბედუროთ, 1830 წლის დიდის ხოლერობის მეოხებით მთლად
მოსპობილან, გადარჩენილა მხოლოდ ერთი—ლუკა ზუბალა-
შვილი, რომელიც შემდეგ ოქრომჭედლობის ასპარეზზედ ხე-
ლოვან ოსტატად აღმოჩენილა, მით სარჩოც კარგად შეუძე-
ნია და საზოგადოთ ყველა საქმეში სახელოვანი მრეწველი
ყოფილა, მაგრამ უშვილოდ გარდაცვლილა 1880 წლებში
და მით მოსპობილა ახალციხეში ზუბალაშვილების გვარის
ის შტო, რომელიც დღევანდელს ცნობილს ზუბალაშვილებს
ენათესავებოდათ.

ასპინძაში მცხოვრებთ გამაჰმადიანებულთ ზუბალაშვი-
ლებმა დღესაც კარგათ იციან, რომ ისინი მონათესავები
არიან კათოლიკე ზუბალოვებისა. იგინი ამბობენ, რომ ჩვე-
ნი მონათესავენი ქართლში სცხოვრობენო. დღეს მაჰმადიანთ
ზუბალოვებიც ისეთივე ფანატიკები არიან და მოძულე ქარ-
თველთა, როგორც სხვა ქართველთ მაჰმადიანები. ახალცი-
ხეში ყოფნის და ცხოვრების დროს, ზუბალაშვილები ყო-
ველთვის ივანე ნათლის-მცემლის ეკლესიის მრევლათ ითვ-
ლებოდნენ და ამ ეკლესიას გაჭირვების დროს ყურადღება-
საც აპყრობდნენ. ამის მაგალითს წარმოადგენს შემდეგი:
XVIII საუკუნეში, ცნობილის ანდრია ზუბალაშვილის მეულ-
ლეს ანნას, ხსენებულის ეკლესიისათვის შესაწირავი გაუგზავ-
ნია, რაც მოხვეწებულა ამ ეკლესიის „კონდაკში“. ზუბალა-
შვილებს დიდი მეგობრობა ჰქონიათ ჰაველე შაჰყულიანთან და
იმ დროის ახალციხის ყველა მღვდლებთანაც, თბილისში ყოფ-
ნის დროს შაჰყულიანი ხშირად ესტუმრებოდა მათ, ამის დახ-
მარებაც სცოდნიათ; ჰატრის ფილიპეს უპირველეს მეგობრე-
ბად 1830 წლებში თბილისში მარტოდ ზუბალაშვილები იყ-

უნენო ახალციხეში ზუბალაანთ გვარის შესახებ აღრე ძველ-
მა მღვდლებმა ბევრი რამ იცოდნენო. დღეს ამ მოძღვართ
რიცხვი აღარ არს, განვლეს სოფელი, ერთათ ერთი მამა ივა-
ნე გვარამაძეა, რომელსაც ბევრი რამ ახსოვს ამ გვარის წი-
ნაპართა შესახებ.

ახალციხეში დაშთენილი ცნობები და ზეზინ ამბების სხვა
განაანტები.

გიორგი, ანდრია და ივანე ზუბალაშვილები ქართველ
მეფეების დროს სცხოვრობდნენო. მათ დიდათ უყვარდათ
ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ. სავარდისის ეკკლესია და
ამიტომ მას იგინი ისევე სცემდნენ პატივს, როგორც ივანე
ნათლის-მცემლისას, 1789 წ. ამ ეკკლესიის ძმობაში ჩაწერი-
ლა წევრად და წლიური ფულიც შეუტანია გიორგი ზუბალა-
შვილის მეუღლეს, რაც აღნიშნულია ხსენებული ეკკლესიის
კონდაკშიაც. მოხსენებულია, რომ ამ ქალის ფულით წელი-
წადში სამი ხმიანი წირვა უნდა გადაეხადათ. ესეც ერთი მა-
გალითი მის, რომ ძველადგანვე ზუბალაშვილები ლათინის
ეკკლესიის წეს რიგზედ მდგარან და არა სომეხ-კათოლიკისა-
ზედ, როგორც ზოგიერთებს ჰგონიათ. საზოგადოთ ახალცი-
ხის ეკკლესიის დავთრებში ზუბალაანთ გვარის წევრნი ბევრს
აღაგას არიან მოხსენებულნი ვითარცა მათი მფარველი და პა-
ტივის მცემელნი.

ზუბალაშვილები ვაჭრობას ძველიდგანვე შესჩვევიან, ვი-
დრე კათოლიკობას მიიღებდნენ, ძველადვე დაწინაურებულან
იგინი, მაგრამ კათოლიკის სარწმუნოების მიღების შემდეგ
უფრო მხნე პირებათ აღმოჩენილან. ისინი მოგზაურობდნენ
საქართველოდგან სპარსეთს, ოსმალეთს, ინდოეთს და ევრო-
პას, იქილამ სხვა-და-სხვა საქონელი შემოჰქონდათ და მით
ქართველებში ვაჭრობას და აღებ-მიცემას ავრცელებდნენ.
ქართველთ მეფის და ბატონიშვილებისათვის ამათ ხშირად
სხვა-და-სხვა ძვირფასი ნივთებიც მოურთმევიათ ხოლმე; ისე
ზუბალაშვილი არ დაბრუნდებოდა უცხოეთილამ საქართველოში,

რომ იგი მეფეს არ ხლებოდა და პატივი არ ეცა. მეფენიც დიდათ აფასებდნენ ზუბალაშვილების შნოსა და აღებმიცემის საქმეს.

ერთი ასეთი ზუბალაშვილთაგანი იყო სტ. ზუბალაშვილი, მომსწრე მეფე ერეკლესი და თავის დროის კვარად ხელოვანი ვაჭარიც. მან მეფეების დროიდგანვე დაიწყო ინდოეთში მგზავრობა და იქილამ სხვა-და-სხვა საქონლის შემოტანა. მისდა საუბედუროდ, რაქდენიც ეს საქართველოში მოვიდოდა და საქონელს შემოიტანდა, იმდენი საქონლის ფასის მაზანდადეცემოდა ხოლმე, რაც მას დიდს ზარალს აძლევდა. ამან დიდათ იზარალა და ქართველთ მეფობის შემდეგ რუსების დროს კიდევ მოჰკიდა ვაჭრობას ხელი, კიდევ სცადა საქმე, მაგრამ ვერ წაუვიდა კარგად, უკანასკნელ, ვგონებ, 1820 წლებში, საქართველოდამ სხვა-და-სხვა ვაჭრებს ინდოეთში გაჰყვა სავაჭროდ. იქილამ ეს აღარ დაპრუნდა, არ ვიცით რა იქმნა, გარდარცვალა სადმე უძეოდ და მით მოისპო ინდოეთში ზუბალაშვილების გვარის შტო, თუ იქ დასახლდა და დღესაც იქნება მრავლობენ სადმე. ჩვენ სრულებით არაფერი ვიცით მასზედ. ამაზედ ქვემოთაც ვისაუბრებთ.

ძველად კათოლიკეებში, პატრებს ჩვეულება ჰქონდათ, რომ ვინც-კი კათოლიკობას მიიღებდა, იმას პირველს ყოფილს გვარისაგან მცირედ გვარსაც შეუცვლიდნენ. ზოგს გვარს მცირედ შეეცვლებოდა სახე და ზოგს კი სრულიად, ისე, რომ ქართულის მას აღარა დაშებოდა რა, ან სომხურს მისთვისებდნენ და ან თათრულს. ასეთი მაგალითების დაშამტკიცებელია შემდეგ გვართა ისტორიები: ძველი ვარდიძე—დღეს ჩილინგარიანათ იწოდება, მანანაძე—პარმაქსიზოვათ, შოშიაშვილი—ნალბანდოვათ, მამაცაშვილი—ისკანდაროვათ, ყსლაიჯოვი, ყრქსალოვი და სხვა ამ გვარნი, რომელნიც ქართველ კათოლიკებს მიეთვისათ ძველადვე.

ქ. გორში ნახმობი ანტონ დავითის მის ზუბალაშვილის მიერ და სხვათა ცნობები.

მამის ჩემის დავითისაგან შემდეგი ამბავი შემიტყვიანო:

მეფის თეიმურაზის (1744—62 წ.) განკარგულებით, თბილისიდან და გორიდან ლათინის წეს-რიგის პატრები განდევნეს, პატრები ახალციხეს გადავიდნენ და იქ მიეცნენ ცხოვრებას. გორში ეკლესია დაკეტეს, თბილისშიაც ასევე ქმნეს. გორის და თბილისის კათოლიკენი ამ უბედურების გამო დიდად გლოვობდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ, პატრებს ნება მიეცათ გორსა და თბილისში შემოსვლის და მღვდელ-მოქმედების შესრულებისა. გორში მათ ეკლესია წართმეული ჰქონდათ, ქართველთ ეპყრათ. ამიტომ ზუბალაშვილებმა იმეცადინეს და ფავიანთ სახლში ერთი დიდი დარბაზი მისცეს პატრებს სალოცავად. აქ, ამ დარბაზში, შეიკრიბებოდნენ გორის კათოლიკენი და აქ ლოცულობდნენ. ეს დარბაზი დღევანდლამდეა დაშთენილი, იგი გადაკეთებულ იქნა გორის საოლტატო სემინარიის თათართ მოწაფეთა განყოფილების სადგომად. ამ დარბაზის მოწყობა ეკლესიად და მფარველობა შთლად ზუბალაშვილებს ეკუთვნისთ, ყველა საეკლესიო ხარჯი მათ ჰქონდათ ნაკისრი, ასე რომ პატრებსაც აძლევდნენ წასვლა-წამოსვლის ფულს, ულუფას, სხვა-და-სხვა შესაწირავებს და სხვ. პატრებს და საზოგადოდ კათოლიკე მოგზაურებს ყოველთვის ზუბალაშვილების ოჯახში ეძღვოდათ ბინა, ასეთი სამსახურის და პატივისცემის სამახსოვროდ პატრები დიდათ კმაყოფილნი იყვნენ და ზუბალაშვილების სამსახურის და მფარველობის ცნობებს ყოველთვის რომის პაპს ატყობინებდნენ. პაპმა ზუბალაშვილების ასეთს სამსახურს დიდი პატივისცემა და 1770 წლებში, გორის ზუბალაშვილებს ლოცვაკურთხევა და შენდობის წერილი (ინდულგენცია) გამოუგზავნა. ეს ძველი „შენდობის წერილი“ ზუბალაშვილებში კარგა ხანს ინახებოდა, უკანასკნელ იგი მეტად დაძველდა, ამიტომ იოსებ ზუბალოვი რომში წავიდა, თან წაიღო და პაპს პიო მეცხრეს მთხოვა განახლება. პაპმა სიამოვნებით განუახლა, ძველის მა-

გიერ ახალი მისცეს. შემდგომ ჩვენში ის ძველი სრულიად მიეთარა, დაიკარგა და აღარც ახალი ვიციტ რა იქმნა, იოსებისავე ხელში დაიკარგა. როგორც ვიციტ, ასეთი შენდობის წერილი და ლოცვა-კურთხევა პაპისაგან საქართველოში მართოდ ზუბალაშვილებს ჰქონდათ მიღებული, სხვა არავის, თვით ქართველ კათოლიკე თავად-აზნაურებსაც კი არ მიუღიათ პაპისაგან ასეთი პატივისცემაო. მართლაცა და უნდა ვსთქვათ, რომ ასეთი ინდულგენცია და ლოცვა-კურთხევა საქართველოში არც ერთს გვარის წევრთ არ ჰქონიათ.

მეფის თეიმურაზის და ირაკლის დროს გამოჩენილი იყო მერაბ ზუბალაშვილი და ანდრია: მერაბი კუტი იყო, მაგრამ როცა მეფე თეიმურაზი ან შვილი მისი ერეკლე II-რე და ან სხვა ვინმე ბატონიშვილები მობძანდებოდნენ გორში, მაშინათვე მათთან წაიყვანდნენ კუტს მერაბას. მერაბი მოხუცი იყო, მეფენი სიამოვნებით მიიღებდნენ ხოლმე და ისიც ასე ავედრებდა მუდარებით მათ:

— ბატონო მეფე! წყალობა გვიყავით და გორის ეკლესია დაგვიბრუნეთ, რათა ვილოცოთ ჩვენის სულისთვის და თქვენის მეფობის გაძლიერებისათვის.

მერაბმა თავის დროის კვალად მეფისა და სხვა დიდებულთა საკადრისი სიტყვაც იცოდა, პატივისცემა, კარგი მუსაიფო და მიტომაც დადიოდა მეფის სახლში თავისუფლად. მერაბი, გორის ეკლესიის გარდა, თბილისის ეკლესიის მფარველობასაც ავედრებდა მეფეებს. მერაბს, თხოვნა აუსრულდა და მეფემ კათოლიკეებს ყოველივე დაუბრუნა, ეკლესიები, ნივთები, პატრებიც განამრავლა და პატივი აგო, ჯამაგირი დაუნიშნა და საჩუქრებითაც დააჯილდოვა.

თავის დროის კვალად გორში გამოჩენილ მოქალაქედ ითვლებოდა ანდრია ზუბალაშვილიც. ანდრია ზუბალაშვილს კარგათ იცნობდნენ მეფე ერეკლე, ანტონ კათოლიკოზი და სხვა იმ დროის წარჩინებული პირნი. მეფე, კათოლიკოზი, მღვდელმთავრები და ბატონიშვილები გორში რომ მობრძანდებოდნენ, ყოველთვის ანდრია ზუბალაშვილსაც ნახავდნენ.

ხშირად თვით ანდრია მოიწვევდა ხოლმე მეფეს, შესაფერს ნადიმს უმართავდა და მეფე თუ კათოლიკოზი და სხვანი ყოველთვის სიამოვნებით მიბრძანდებოდნენ ზუბალაშვილების სახლიდგან. ერთხელ ანდრია ზუბალაშვილს თავის სახლის კაცებმა და სხვათაც შემდეგი რჩევა უთხრეს:

— ანდრიაჲ! მეფე და მეფის ძენი დიდი პატივის მცემლნი არიან შენი, ისარგებლე მიჯ და სთხოვე, რომ თავადიშვილობა გიწყალობოს, უეჭველია მოწყალე მეფე ერეკლე შენთვის არ დაიშურებს ამას.

ანდრია ეტყოდა ხოლმე პასუხად:

— არა, ბატონებო, მე სადილზედ მოსამსახურეობის თავი არა მაქვს, მის უმაღლესობას სადილზედ ყოველთვის თავად-აზნაურები ემსახურებიან და მე-კი ასეთს ტვირთს ვერ ავიტან. მეფე და მეფის ძენი იქამდის მწყალობელნი არიან ჩვენი, რომ ამ პატივისცემის გარდა მე სხვა ამალღება არ მჭირია.

შველათგან დარჩენილია ამბად, რომ მეფე ერეკლე ზუბალაშვილებს და ნამეტურ ანდრიას ისეთს დიდს პატივსაცემდა, რომ ანდრია რასაც-კი დაავალებდა და სთხოვდა, მეფეც ყოველთვის სიამოვნებით უსრულებდა დავალებას. ანდრიას სიტყვით მეფემ გორში ბევრს კაცს და ოჯახს მისცა მოწყალება და მფარველობა გაუწია. ანდრიას რომ მეფისთვის თავადობა ეთხოვნა, ამას უეჭველია მეფე არ დაუჭერდაო, მაგრამ ანდრიაჲ არ ინდომაო.

ზოგიერთი მოხუცებულნი ადრე იტყოდნენ ხოლმე, რომ ზუბალაშვილები პირველად ცხინვალში სცხოვრობდნენ, იგინი ენათესავებოდნენ ქართველ ისრაელებს და შემდგომ კათოლიკობას დაუკავშირეს ლათინის პატრებმა ისინი თვით ქ. ცხინვალშიო. ახალციხისკენ-კი სულ სხვა გარდმოცემას ამბობენ ამ გვარის შესახებ და ამათ პირდაპირ მესხებად სახავენ. ზუბალაშვილები მესხნი არიანო, ძველადგანვე მესხეთიდგან ქართლში გადმოსახლებულნი, შემდეგ-კი ისევ უკან დაბრუნელან და აწყვერს დასახლებულან. ამ გვარის ცნობა თვით ცხინვალშიაც აღმოჩნდება, რომ მოიძებნოსო. არის ისეთი გარდმოცე-

მაც, რომ ძველად ზუბალაშვილების ზოგიერთი წევრს კონსტანტინებოლოშიაც წასულან სავაქროდ და აწყურდამ, ახალციხილამ მათ ბევრი რამ საქონელიც გაუტანიათ გასასყიდათ კონსტანტინოპოლში, მაგრამ აღარა სჩანს იგინი ისევ დაბრუნდნენ იქილგან საქართველოში თუ იქ დარჩნენ.

ასეთი გარდმოცემაც გახლავსთ: ზუბალაშვილები ჯავის ხვეილგან არიან და არა ჯავახეთილგანაო. ჯავის ხეობაზედ იგინი მტერთა თავ-დასხმისაგან შეწუხებულნი ყოფილან, ერთი მათგანი გადმოსახლებულა გორში, იქ კათოლიკის პატრებს დაახლოვებია, კათოლიკობა მიუღია, პატრებისაგან ისე გაწვრთნილა, რომ რამდენიმე ხნის შემდეგ იგი საკმარისადაც დაწინაურებულა ცოდნით, საქმით და შეძლებით; ეს ხანა უნდა ყოფილიყოს V^{XII} საუკუნის ნახევარს, და დღევანდელი ზუბალაშვილები სწორედ ამ ზუბალაშვილის შთამომავალნი არიანო. არის ისეთი გარდმოცემაც, რომ გორელ პატრს, ტულუკაანთ დავითას, დიდი ზეგავლენა ჰქონია ზუბალაანთ გვარის პირებზედ, ამ პატრისაგან განმტკიცებულა მათში კათოლიკობა, ამ დროს ზუბალაანი შეძლებით ისე ყოფილან დაწინაურებულნი, რომ მათ ჯეროვანი დახმარება მიუციათ პატრი დავითისათვის და იგი 1724 წ. წასულა რომს, 1733 წელს იქ მან ქართულს ენაზედ „საქრისტიანო მძაღვრებაც“ დასტამბა, რომელიც ზუბალაშვილების დახმარებით მაშინათვე მოიტანეს საქართველოში, XVIII საუკუნეში, ქართველთა კათოლიკეებზე ყველაზე ამბოღებით და დაწინაურებით მართოდ ზუბალაშვილები ითვლებოდნენ.

ხურსაძეებს გვარში დაშენილია შემდეგი გარდმოცემა:

ხურსაძეების გვარში დაშენილია შემდეგი გარდმოცემა: ზუბალაშვილები ცხინვალელნი არიან, სხვა-და-სხვა მიზეზების წყალობით ესენი ცხინვალიდამ გორში გადმოსახლებულან, გორში ესენი ვაქრობას შესჩვევიან, ეს დრო ზედ მიწევნით 1650 წლებს უნდა ეკუთვნოდეს. გასულა რამდენიმე ხანი,

ქ. გორს, ოსმალის ჯარი დასცემია და გორი აუღიათ, მაგრამ სამუდამოთ აქ-კი ფეხი ვერ გაუმაგრებიათ, ქართველნი შეკრებილან, შეთქმულან ერთად და ოსმალთან პირის-პირ ბრძოლა დაუწყიათ, ქართველთ გაუმარჯვნიათ, მტერი გაუდევნიათ, ამ გამარჯვებას ქართველთ საუკეთესო ვაჟ-კაცობა შესწირვია, დიდი ძალი ქართველობა გამწყდარა, მტერი გაქცეულა, ამ გაქცევის დროს, მათ რამდენიმე ქართველთ მეომარი ტყვეებიც ჩავარდნიათ ხელთ. ეს ტყვეები ოსმალთ ახალციხეში ჩაუყვანიათ, იქილამ ტრაპაზონისაკენ უნდა წაეყვანათ, იქით, რასაკვირველია, ყველა ამ ქრისტიან ტყვეებს დაჰყიდნენ, მერე გაათათრებდნენ. ამ ტყვეების ამბები იმ დროის ახალციხის კათოლიკის პატრებს და ქართველ გვარის მოწინავე კაცებს მალე შეუტყვიათ, ამათ ჯეროვანი ყურადღება მიუქცევიათ, მისულან ახალციხის ფაშასთან, მიუციათ კაი ფული და ყველა ტყვეები დაუხსნიათ.

ამ დახსნილ ტყვეებში რეულან ზუბალაშვილების რამდენიმე წინაპარნი. ტყვეების ზოგი ქართლშივე დაბრუნებულან, ზოგნი ახალციხეში დაშთენილან, აქ კათოლიკის პატრებს მიჰკედლებიან და შემდგომ კათოლიკობაც მიუღიათ. ერთი ამათგანნი ყოფილან ზუბალაშვილებიც, რომელნიც ახალციხეში დაშთენილან, პატრებს მიჰკედლებიან და მერე კათოლიკობაც მიუღიათ. ზუბალაშვილები ვაჭრობას ახალციხეში შესჩვევიან, აქ დაწინაურებულან, ხურსიბეების და სხვათა იმ დროის მოწინავე ქართველ კათოლიკეთა დახმარებით ფეხი წაუდგავთ და შემდგომ ვაჭრობით დაწინაურობისა გორში გადმოსახლებულან და აქეთ დაუწყვიათ ვაჭრობა. ძველად მათში ბევრი ხელოვანი ვაჭარიც ყოფილა.

იმ დროის კათოლიკის პატრები და ახალციხის მოწინავე ქართველ კათოლიკენი ოსმალთგან ხშირათ იხსნიდნენ ტყვეებს, ამათ ყველას თავიანთ სახლებისაკენ აბრუნებდნენ. თითქმის ყოველ წელს რამდენიმე ას სულს იხსნიდნენ და სამშობლო საქართველოსკენ აბრუნებდნენ. ამ საქმეების წინაშე იმ დროის ახალციხის პატრებს და ქართველთ კათოლიკებს დიდი სამსახური და დამაგი მიუძღვისთ.

ქუთაისში დაჩხენილი აბიებია

ქუთაისს, ქართველ კათოლიკებს ძლიერ ემარჯვებოდათ ცხოვრება, იმერეთის მეფენი დიდათ მთარველობდნენ მათ. იმერეთში კათოლიკობა უფრო ახალციხელებისაგან შესდგებოდა. ახალციხეს თათრის ხელში მათ შეწუხება ჰქონდათ, ამიტომ ქუთაისს ეტანებოდნენ, აქ ოსმალოს საქონელიც გადმოჰქონდათ და კარგათუც ვაჭრობდნენ. ერთი ამ კარგი მოვაჭრეთაგანი ყოფილა ზუბალაშვილებიც. ზუბალაშვილები ქუთაისს გორიდან გადმოსულან. გორში ამათ ისე კარგათუც წასვლიათ საქმე, რომ იგინი თვით იმერთ მეფესაც გაუცვნიან და მასთან სხვა-და-სხვა მთავრებსაც.

ქუთაისის კათოლიკეთა რიცხვი საკმარისი იყო, ისე რომ XVIII საუკუნის ნახევარს, მათთვის ფართო ქვის ეკლესიაც იყო საჭირო, მაგრამ მის კეთებას ვერ ახერხებდნენ, რადგანაც იმერეთი ოსმალთა დევნაში იყო და ქვის ეკლესიას ყოველთვის გასარცვა ელოდა და ხისას დაწვა და დაქცევა. ხსენებულ საუკუნის 1770 წლებს შემდეგ, ეს შიში სოლომონ იმერთა მეფის მეოხებით მოიშპო. მშვიდობიანობა ჩამოვარდა, ვაჭრობამაც აყვავება დაიწყო. ამ დროს, ზუბალაშვილებიც დიდათ დაუახლოვდნენ იმერთ მეფეს სოლომონს. იმ დროს ქუთაისის შეძლებულ ვაჭრებათ ესენი ირიცხებოდნენ. ყველა იშვიათი საქონელი ამათ შემოჰქონდათ სხვა-და-სხვა ქვეყნებიდან იმერეთში.

მაღე კათოლიკებმა ეკლესიის შენებაც დაიწყეს, ეს დრო 1785 წ. მიეწერება. ამ შენებაში ზუბალაშვილებმა დახმარება აღმოუჩინეს. 1793 წ. ამ ეკლესიას ივანე ზუბალაშვილმა და მისმა ძმებმა კაი დახმარებაც აღმოუჩინეს, სხვა-და-სხვა საეკლესიო ნივთები შესწირეს. 1800 წლების შემდეგ, კათოლიკეთ გამრავლება იწყეს, აწინდელი ეკლესია პატარა იყო, მათ განიძრახეს ძველი ეკლესიის განახლება. ამ განახლებაშიაც მონაწილეობა მიიღეს, დახმარება აღმოუჩინეს, გარდა ამისა, ესენი დახმარებას აძლევდნენ ყველა იმ

კათოლიკეთ ვაჭრებს, რომელნიც ახალციხიდან ქუთაისს, ან იმერეთის სხვა-და-სხვა ქალაქებში სავაჭროთ გადმოდიოდნენ, 1810 წლების შემდეგ, რაც იმერეთი რუსეთმა დაიმორჩილა, მის შემდეგ ქუთაისის კათოლიკებმა მრავლად იწყეს გამრავლება. ამათ ძველი ეკლესიის მაგიერ ახალი კარგი ეკლესიის შენება დაიწყეს, ამ ახალი ეკლესიის აღშენებაშიაც დაახლოვებული მონაწილეობა მიიღეს და თავიანთ შეძლების და გვართ იმ დროის კვალად საკმარისი დახმარებაც აღმოუჩინეს. ეკლესიის ცნობებიდან სჩანს, რომ ზუბალაშვილებს არც ეკლესიის აღშენების შემდეგ მოუკლიათ დახმარება და ყოველთვის კეთილის თვალით უმზერიათ და დახმარებაც უძლევიათ.

საქართველოში აწიის ქანხნის დასახლების ამბავი—მის წარმომადგენელი იაკობ აგანეს ძე ზუბალაშვილი და სხვა ცნობები.

როგორც ზოგი ერთს ჰგონია, ქართველნი ერი არც ისე წყალ-წალბეულია ვაჭრობის ასპარეზზედ. ქართულის ისტორიულის მასალებით არ მოიძებნება არც ერთი საუკუნე და კუთხე, რომ საქართველოში, ქართველთ შორის, ვაჭრები და ვაჭრობა არ ყოფილიყოს გაჩაღებული. ყოველს დარგს სანოვაგისას, საქსოვისას, ქარგვისას, კერვისას, კეთებისას და სხვათაც მრავალთა ამგვართა ჰყვანდნენ თავ-თავისი წარმომადგენნი, თავ-თავისი მფარველნი. ზოგნი მათში დიდათ მდიდრებიც ერივნენ, შეძლება მათი და აღებ-მიცემა საქართველოს გარეშე სხვა ქვეყნებშიაც იყო გამართული. ასეთი იყო მაგალითებრ ყაჯის, აბრეშუმის, ბამბის და მატყლის ვაჭართა გარემოებაც, რომელნიც საქართველოს გარეშე სპარსეთსა და ინდოეთსაც კი მგზავრობდნენ და აღებ-მიცემობდნენ. საუბედუროდ, ყველა ასეთ მწარმოებელთ შესახებ და ნამეტურ მათის აღებ-მიცემის ჩვენ ბევრი არაფერი მასალები გვაქვს და რაც გვაქვს, იმასაც აქ დავასახელებთ. ხოლო ჩვენ გაკვრით იმასაც შევვებებით, თუ ყოველს დარგსა და ნივთს საქართველოს მთავრობისაგან რა ედო ბაჟათ გარდასახადი, ამის გაც-

ნობა ჩვენთვის საჭიროა. ამიტომ აქედამ ჩვენ დავიწყებთ ღვი-
ნო და არყით მოვაჭრებზედ და მათ ვაჭრობაზედ მთავრობის
მიერ დადგენილს ხარჯზედ.

საქართველოს მეფეების დროს, ქართველი ხალხი და ნა-
მეტურ ბარის მცხოვრებნი და მოქალაქენი არყის სმას მაინცა
და მაინც ძლიერ არ მისდევდნენ. ერთის მხრით ქართველები
უმეტეს ნაწილში არყის სმა სათაკილოდ იყო მიღებული, თუ-
მცა თან შესამჩნევი პატივიც ჰქონდა მინიჭებული, ისე სადმე
ძვირფასი ნადიმი, ლხინი, ან ჭირი არ იქნებოდა, რომ იქ
ღვინოსთან ერთად არაყიც არ ჰქონდათ, საზოგადოთ ბარის
ქართველნი უმეტესად მისდევდაენ ჭაჭის არყის ხდას, ქანჭუ-
რის, უცეცხლო თაფლის და სხვა და სხვა ხილუეულობის.

შთაში კი მთიელთათვის ღვინის მაგიერ ბევრს ალაგას
არაყე იყო მიღებული, იქ ღვინოს მარტოდ მღვდელნი ხმა-
რობდნენ, თორემ დანარჩენი დღესასწაული და წვეულების
წადიმები სულ არყით და ნადირის ხორციით სრულდებოდა.
მთიელთ არაყე გამოჰყვანდათ ქერის, ჰურის, ფეტვის, სამინ-
დის და სხვა და სხვა ხილუეულობის. როგორც ბარში, ისევე
მთაში, საარაყე ქვაბი და სახდელი თითქმის ყველა მეოჯახეს
ჰქონდა, ყველა მეოჯახე იმდენს არაყს ხდიდა, რაც კი მისი
ოჯახისათვის საჭირო იქნებოდა. გასაყიდს არაყს ხან მთელი
სოფელი ერთად ხდიდა, ასე, რომ სოფელს თავის სასოფლო
არაყი აქვდა, არყის გამოხდაზედ მთავრობისაგან არავითარი
გარდასახადი არ არსებობდა. ხარჯს ახდევინებდნენ მხოლოდ
მაშინ, როცა არაყს ვაჭრებზედ გაჰყიდიდნენ. არყის ხარჯის
გარდახდა ხშირად არყითვე სწარმოებდა. ხარჯში ანაღები არა-
ყი ხმარდებოდა სამეფო სახლს, ერს და მსახურთ, ნამეტურ
მორიგ ჯარს. საქართველოში, ქართველთ შორის ძველადგა-
ნვე განთქმული იყო ჭაჭის არაყი. ლაშქართათვის ომში წას-
ვლის უამს არაყიც მიჰქონდათ თან, ამ არაყს სოფელი იხდი-
და თავის საარყიდგან. სამეფოს თავდარიგი ჰქონდა თუ წე-
ლიწადში რამდენი არაყე უნდა დაემზადებინა ლაშქრისა-
თვის.

ქალაქსა და დაბებში, ღვინისა და არყის სავაჭროდ დახსნილი იყო სირაჯის დუქნები. სირაჯები ვაჭრობდნენ ღვინით და არყით. ყველაზედ მეტი სირაჯების დუქნები ტფილის ქალაქს იყო, სადაც სირაჯები ისხდნენ, დღეს ამ მხარესაც სირაჯხანა ეწოდება. მათი ღვინოები მთლად კახური იყო, შიგა და შიგ ქართლის ღვინოებსაც ხაატებდნენ. მაშინ ღვინოთუნგი ისყიდებოდა 7—10 კაპ. არაყიც ძრიელ იაფი იყო, ისე რომ მისი ანუსხვა არც კი ღირს. ქართველ მეფეების დროს ყველაფრის მაზანდა ჩაფი იყო, მცირე. მაშინ მარჯალია ფული ძვირი იყო, მაგრამ მის მაგიერ მშვიერი კი არავინ კვდებოდა, ბოსიაკები და ბოგანოები ჩვენში იმ სახითა არ იყო, როგორც ეს დღეს ევროპაში არის, საქართველოში, ქართველთა შორის გლახა იშვიათი სახილველი იყო, თუმცა ისიც უნდა აინიშნოს, რომ სილატაკესაც ჰქონდა თავის ადგილი დათმობილი. სილატაკის განსაზღვრის სჯემს და მოსაზრებაში ვინმემ რეტროგრადობა არ დაგვწამოს. ჩვენ გარდაწყვეტილ არ ვიტყვი, რომ ვითომც ჩვენი მეფობის დროს, საქართველოში სილატაკეს სრულებით ადგილი არ ჰქონდა. არა ეს ასე არ იყო, იგი იყო და არსებობდა კიდევ, ხოლო მის გაბათილებას ძრიელ ეხმარებოდა სამეფოს წესები და ის გარემოება, რომ იჯარა და ბაჟი ყველაფერზედ მცირე იყო. ამის მაგალითს წარმოადგენს ღვინის და არყის ბაჟის სჯემი. უნდა ითქვას, რომ საქართველოს სამეფოს ტფილისიდან არყისა და ღვინის ბაჟი 1000 მ. ზევით ვერ ავიდოდა. ასეთის შდგომარეობით დაასრულა საქართველოს მეფობამ ზავისი ხანა და ასეთის წესებით ჩაბარდა იგი რუსეთის იმპერიას. რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, პირველ წელს საქართველოს სამეფოს დროის ღვინის და არყის ბაჟმა ერთი ორად იმატა და 1801 წ. 1000 მ. მაგიერ 2000 მ. გახდა, შემდეგ და შემდეგ უფრო და უფრო მატულობდა და დღეს რაც არის და რასაც იხდინან, ეს ყველა ჩვენთაგანმა კარგად იცის.

XIX საუკუნის შემდეგიდამ, მოსვენებულ ქართველთა საკმარისად იწყეს თვალის გახილება, ამ დრომდის საქართვე-

ლოში ყველაფერი შინაურულად სწარმოებდა, მაგალითებრ, ყველა სამრეწველო საქმეს უფრო შინაურული, ოჯახური ანუ კომუნარული სახე ჰქონდა, ვიდრე ვაჭრობითის, ალებ-მიცემის, მრეწველური, ანუ ქარხნული. მაგალითებრ, ფეიქრები და ასეთ მკერავ მკეთებელნი უფრო ისე არსებობდნენ. იგინი სახლში სოფლისთვის მუშაკობდნენ და სოფელიც მათ ინახავდა. ხსენებული საუკუნის შემდეგიდამ კი, რაკი სამეფოს წესები შეიცვალა, მას მოჰყვა ძირითადი ცვლილება ეკონომიურის, კომერციის, ადგილ მდებარეობის და სხვ. კარჩაკეტილმა ცხოვრების მოქმედებამ გაფართოვება და გაშლა იწყო, ქართველთ შორის აქა იქ ჩნდებოდნენ მრეწველობის მიმყოფნი და მის პატივის მცემელნი. საქართველოს კუთხეებზედ ქართველთ აქა იქ იწყეს თვალის გახილება, სხვა-და-სხვა სავაჭრო მალაზიების და დუქნების დახსნა, სამრეწველო ქარხნების კეთება და სხვანი. ერთის სიტყვით, მოკლე დროის განმავლობაში, ქართველთ საკმარისად გაახილეს თვალები და იჩინეს ძალა, დღეს ამ ძალის ნაყოფი ჩვენში უკვე თვალსაჩინოდ სჩანს. ერთ ასეთ ნაყოფის დამრგველ ჰირათ ჩვენ მიგვაჩნია მრეწველი იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი, რომელზედაც აქ უნდა შევჩერდეთ.

იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი დაიბადა 1791 წ. ე. ი. ისეთ დროს, როცა ქართლ კახეთის სამეფო არსებობდა. როცა ქართლ-კახეთი რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა, მაშინ იაკობ ივანეს ძე 10 წლის იქმნებოდა და იმერეთის დაკავშირების დროს კი 20 წლის ყმაწვილი კაცი, ასე რომ იაკობ ივანეს ძე ქართველთ მეფობის არსებობას თავის თვალთ კარგად მოესწრა, მან ნახა ყოვალივე მისის ავკარგიანობისა, ასე რომ იაკობს შემდეგ თავის დროის ცხოვრებაში მეტად კარგი ხსონა ექნებოდა იმ დროის ქართველთ ცხოვრებაზედ, რომელსაც იგი მოესწრა, თვალი გაახილა და მასთან ბევრი რამ ავიდა და კარგიც ნახა: ამიტომ ჩვენ აქ თამამათ შეგვიძლიან დავასახელოთ, რომ იაკობ ზუბალაშვილი მეთვრამეტე საუკუნის ქართველთა შვილი იყო, იგი დაიბადა ხსენებულს საუკუნეში,

თვალი გაახილა, ქართული წერა-კითხვაც მაშინ შეისწავლა და ამათ გარეშე მკაცრად შეითვისა ყველა ის წესები და დარგნი, რაც კი მეთვრამეტე საუკუნეში, ქართველთ შორის არსებობდა.

როგორც სხვაგანაც დაგვიწერია, ზუბალაშვილების გვარის წევრნი სარწმუნოებით რომის კათოლიკეებს ეკუთვნიან და ტომიფო ქართველობას. ამ გვარის წევრთ მრეწველობის ასპარეზზედ ნიჭი და შემძლებლობა აღრიდგანვე გამოიჩინეს. თითქმის იმ დღიდან, როცა მათი წინაპარნი ქართლიდან გასულ იქმნენ და კათოლიკობასთან დაკავშირებული. არ დარჩა არც ერთი გვარი სავაჭროს ან სამრეწველოს განყოფილების, რომ ზუბალაშვილების გვარის წევრთ მასზედ შესაფერი შეხედულება და წარმოდგენა არ მიეღოთ, ამის უტყუარს მაგალითს წარმოადგენს იაკობ ზუბალაშვილის ენერგიული მოქმედებ-, რომელიც პირდაპირი თანამედროვეა; ანუ თანზრდილი პირია მეცხრამეტე საუკუნის ქართველთ ცხოვრების და მასთან თითქმის სახსარი და ავებულებაც ქართველის ერის ცხოვრების, მათი მაჯის ცემის, მოძრაობის და წარმატების. ამათის ნიჭიერების მაგალითად კმარა დავასახელოთ თუნდ ის გარემოებაც, რომ ამ გვარის წევრნი ძველადგანვე ქართველთ შეფეთა კარის ვაჭართ ირიცხებოდნენ და უკანასკნელ წლებს, როცა საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, მაშინაც ესენი ირიცხებოდნენ წარჩინებულ მრეწველ-ვაჭრებათ, თვით სამეგრელოშიაც კი ჰქონდათ ამათ დიდი ხმა და გავლენა, დადიანების კარის ვაჭრებათაც ესენი ითვლებოდნენ.

როგორც ვიცით, ძველად ზულაშვილებს საკმარისი შემძლებლობა ჰქონდათ ვაჭრობის ასპარეზზედ. ქართველთ შეფეთების და დადიანების საშუალებით ესენი თავისუფლად მგზავრობდნენ კოსტანტინეპოლს, სლავიანთა სხვა და სხვა სამეფოებში და აქედამ მათ დიდძალი საქონელი გაჰქონდათ და შემოჰქონდათ საქართველოში. ამ აღებ-მიცემის საქმეებს საყურადღებო ისტორია აქვს, მაგრამ საუბედუროთ ჩვენ მის შესახებ ბევრი არაფერი ცნობები ვიცით. მისი ცნობა კი

ჩვენთვის ძვირფასი უნდა იყოს, რადგანაც მის ცოდნით კარგად შეიძლება განიმარტოს და აინუსხოს ის გარემოება; თუ საქართველოში ზოგორ იწყო ზრდა ფინანსიურმა გარემოებამ და ან სამრეწველო და სამეურნეო ნაწარმოებთაც როგორ ეძლეოდათ აღორძინება, ტუასის ზრდა და ბევრიც კიდევ სხვა საყურადღებო მხარეები. მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, ზუბალაშვილებმა საკმაოხისად განიჭრეს სახელი ახალციხის მხარესაც, მაგალითებრ 1829 წ. ოსმალეთის სამზღვარი სოფელ ვალეს ზემოთ იყო, ერთობ ახლო ახალციხესთან, აქ რუსის და ოსმალის დამოქნაც არსებობდა, ამ დამოქნაზედ ზუბალაშვილების საქონელი მრავლად შემოდიოდა, ამათი საქონლის შემოტანის ამბები ცნობილი იყო მთელს მესხეთის და ჯავახეთის ქართველებში, ნამეტურ საქონლის მზიდავ ქართველებში. უნდა ითქვას. რომ ზუბალაშვილებს სამზღვარ გარეთული საქონელი მართო ამ გზით არ მოსდიოდათ, არამედ სხვა კუთხეებიდამაც. *)

იაკობ ზუბალაშვილის ნიჭიერების შესახებ ჩვენ აქ ბევრს ვრ ვილაპარაკებთ, იგი შვილი იყო თავის დროის და იმ სამრეწველო მხარეების, რასაც კი XIX საუკუნეში, საქართველოში, ქართველთ შორის აღორძინება ეძლეოდა. ეს სამრეწველო მხარე იყო პური, ლენო, არაყი, შაქარი, ჩაი და ნარითი. როგორც ვიცით, ზუბალაშვილების მრეწველობის და ვაჭრობის წარმატების საქმეებს დიდათ დაეხმარა სამეგრელოს მთავრის ლევან დადიანისაგან გაკეთებული რეკომენდაცია რუსის მთავრობის წინაშე. პირველ რუსობის შემდეგ ზუბალაშვილებმა, როგორც მთავრობისაგანაც მოსალოდნელი იყო, დიდი აღებ-მიცემა იწყეს ზურითა, პურის ვაჭრობით იგინი კარგადაც დაწინაურდნენ. პირველი მგვალითი იყო საქართველოში პურის ვაჭრობა, ანუ ფოდრატები და მისიღებ-

*) ბოდიშს ვიხდი, რომ ამ საგნის შესახებ ზემოთაც გვქონდა საუბარი. ამას ვბეჭდავთ უფრო იმ აზრით, რადგანაც ერთიცა და მეორე წერილიც სხვა და სხვა დროს იქმნა დაწერილი და დაბეჭდილებიც ცალკე ცალკე.

მიცემა: პურის ვაჭრობის ასე მოწყობა რუსეთის მხედრობის გამრავლებამ მოითხოვა. იმ დროის უცხო მთავრობისათვის პური ძნელი საშოვარი იყო. ჯარს ხომ ერთობ ხშირად აკლდებოდათ პური, ნამეტურ აქა იქ კავკასიის მთებში თათრებთან ბრძოლის დროს. ამის მხრით იგინი დიდს გაჭირვებას ითმენდნენ. აი სწორეთ ამ გაჭირვების დროს, პურის ვაჭრობის ასპარეზზედ სჩანს სხვებთან ერთად ზუბალოვიც, მთავრობას აძლევს ხელშეკრულობას, ჰპირდება ლაშქართათვის საკმირის პურის მოტანას, იგი ამას კარგათაჲ ასრულებს ყველგან, ამით მთავრობას დიდს სახსარს უწევს და ლაშქართათვის საკმირის პურს ადგენს.

ამ დრომდე, საქართველოში, პური მრავლად მოდიოდა, მის მოყვანას ყველგან გლეხკაცობა მისდევდა, დღე და ღამ გლეხნი პურის და ღვინის ასპარეზზედ შრომობდნენ. მაშინ სამწუხაროდ პურის ფასი ერთობ დაცემული იყო, კოდი ორ აბაზათ პური იყიდებოდა, ქერი ხომ უფასოდ იყო, აბა ასეთის სიაფის შემდეგ სხვა რალა იქმნებოდა, ასე იყო პური იათი, მაგრამ გლეხთაგან ვაჭრობის არ ცოდნის მეოხებით, მთავრობას ლაშქარისათვის პურის შოვნა მაინც ყველგან და ყოველთვის უჭირდებოდათ. აღსანიშნავია, რომ ასე იათად, პურს მარტოდ გლეხებთაგან ყიდულობდნენ. თორემ მერე ფასი ერთი ორათ ემატებოდა. გლეხნი კი ყოველთვის გაჭირებაში იყვნენ, ამ გაჭირებას წინ გადაელობნენ იაკობ ზუბალაშვილი და მისი მამა და მათ იწყეს მეცადინეობა გლეხთაგან პურის სყიდვის, ერთად შეკრების და მერე მთავრობის წინაშე წარდგენის. ამ დრომდე, სამწუხაროდ ქართველმა გლეხმა არც პურის ვაჭრობა იცოდა, არც ქერის, სიმინდის, ფეტვის და ბრინჯის. ეს რომ ასე გახლდათ, ამას ისიც ცხადათ შემტკიცებს, რომ კოდას ორ აბაზათ პურს ჰყიდნენ და ზედ ნახევარ ფუთსაც მეტს აძლევდნენ ფქვილს, ან ხორბალს. ზუბალაშვილები თავიანთ აღებმიცემით რამდენათაც მთავრობას უადვილებდნენ სურსათის მოპოვების საქმეს და ძალას, იმდენათვე ეხმარებოდნენ გლეხთა ვითარებასაც, საბრალო ქართ-

ველ ტეტია გლეხებში აღვილათ შეჰქონდათ ვაჭრობის ცოდნა, პურის გაყიდვა, ფულის ცნობა და სხვანი. თორემ ხომ მოგეხსენებათ, ქართველი გლეხი უბედური იყო ბევრის საეშმაკოს ცოდნით და გაუწურთნავი იყო თვით ფულის ცნობითაც.

პირველი მაგალითი იყო, რომ ქართლში გაიმართა პურის ვაჭრობა, მეტად ხაზი იყო ეს გლეხთათვის, ამით პირველად გამოდგეს ფეხი მის ასპარეზზედ და გასაყიდათ კარგად შეისწავლეს საწონ საწყავის ზომა, ფუტი, კოდი, ლიტრა, ჩანახი და სხვანიც ამგვარნი. მინამდეკი, ქართლში, გლეხთა შორის პური თითქმის უმოძრაოდ შთებოდა, ყველას თავის მოსავალი ჰქონდათ და მიტომ ვინ რაში მოინდომებდა რომ სადმე პური ეყიდნა, პურის სყიდვა და გასყიდვა საქართველოში, ქართველთ მხოლოდ სიმშვილის დროს იცოდნენ, ისიც ხშირად ერთმანეთს უფულოდ სესხივით ურიგებდნენ, ერთმანეთს ეხმარებოდნენ, ეს დახმარება სამღვთო ვალათაც მიაჩნდათ. ასე და ამ გვარად, შუაგულს ქართლში, 1804 წლიდამ, პურის სავაჭრო ასპარეზზედ პირველად ქართველმა გლეხმა გამოდგა ფეხი, მან დაიწყო ამის ვაჭრობა და აღებ-მიცემა, ამ საჭირო გლეხთა თვალის გახილებასაც საკმარისი მხარი მისცეს ივანე და იაკობ ზუბალაშვილებმა, რომელნიც თითქმის წინ უძღვებოდნენ ქართველთ გლეხთა ვაჭრობის საქმეს და მათ უადვილესად თვალის გახილებასაც ასწავლიდნენ.

გლეხთა წარმატება აღებ მიცემის ასპარეზზედ მოთაც მიღიოდა წინ და ფეხს იღგავდა, რადგანაც ზუბალაშვილებმა გორსა, თფილისს და სხვა ქალაქებსაც პურის მალაზიებიც დახსნეს, ასეთი მალაზიები ქართველებში პირველი მაგალითი იყო, ამ მალაზიებში გლეხთაგან პურსაც ყიდულობდნენ და ჰყიდნენ კიდევაცა. ამ გარემოებამც დიდი ცვლილება მოახდინა ქართლის გლეხებში, თუმცა ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ასეთ მალაზიების მსგავსი იყო ჩვენებური „ალაფების“ საქმე და აღებ მიცემა. ალაფები საქართველოში ძველადგანვე იყვნენ, ქალაქ ადგილებში ესენი ჰყიდდნენ პურს, ქერს, სი-

შინდს, ფეტვს, ლობიოს, მარილს და მისთანებს. ხოლო მათ
აღებ მიცემას იმოდენი ვაჭრობითი მხარე არ ჰქონდა, ფინან-
სიური მიდრეკილების არა ეცხო. რა, უფრო, ნივთის-ნივთზედ
გამცვლელად იყვნენ, ანუ ამ გაცვლა-გამოცვლის შუა კა-
ცად, იგინი ერთნაირ მარცვალს მეორეზედ სცვლიდნენ, ვი-
საც რა უჭირდათ იმას აძლევდნენ, რასაკვირველია, მარცვ-
ლის მიმატებით. რაც შრომის და სარგებლის მაგიერ ითვლე-
ბოდა. ალაფები ამისთვის სოფლებშიაც მოგზაურობდნენ და
ზშირად მარცვალს ნართზედაც სცვლიდნენ.

პურის აღებ მიცემის დროს, ზუზალაშვილები სხვა საქ-
მეებშიაც აღმოჩნდნენ მცოდნე პირებათ, ესენივე ყიდულობ-
დნენ სხვა და სხვა ჯიშის საქონელს, ტყავეულობას, ხილეუ-
ლობას, ღვინის, არყის და ყველა ამეებს მთავრობაზედ ასა-
ღებდნენ. როგორც პურის მხრით, ამათაც საკმარისი დახმა-
რება და ძალა მისცეს ქართლის გლეხ-კაცობას. ერთის სიტ-
ყვით უნდა ითქვას, რომ ქართველთ მრეწველობის ასპარეზ-
ზედ პირველად ზუზალაშვილები აღმოჩნდნენ, რომელთაც
ხელში დაიკავებს მის ნათელი და ქართველ გლეხობასაც წინ
გაუძღვნენ, უმთავრესად კი აღსანიშნავია შემდეგი გარემოება
ზუზალაშვილების ცხოვრებიდან.

მოგეხსენებათ, რომ ქართველები ღვინის და არყის კე-
თებას ძველადგანვე მისდევდნენ, ხოლო რაც შეეხება არყის
ხდის წარმატებას, ეს კი მათ შეგნებული არ ჰქონდათ და არ-
ყის ხდას და ვაჭრობასაც ერთობ მძიმეთ მისდევდნენ, თით-
ქმის მორიდებით, დიდი ძალი ჭაჭა უბრალოდ ეკარგებოდა, მას
არავენ რაში იყენებდა, ესეთი უსარგებლობა ჭაჭისა, ნამე-
ტურ იმერეთში იყო გლეხთა შორის გავრცელებული, სადაც
გლეხთათვის ჭაჭა თითქმის უმნიშვნელო და უსარგებლო იყო,
მაშინ ჩხავრის ყურძენი მრავლად მოდიოდა, ღვინო ბევრი
იყო, ობი, ფილოქსერა და სხვა სულ არ იყო. ჭაჭა იმდენი
იყო, რომ მას ვინ რაში გამოიყენებდა, შინაურ არყისთვისაც
ჰყოფნიდათ და გადასაყრელათაც ბევრი რჩებოდათ, რაისა გა-
მო იგი მინდვრებზედ იყრებოდა, რასაც მხოლოდ ღორებიღა

სქამდნენ. ასე იყო საქმე მომართული და რაც კი ხანი გადიოდა, მით საქართველოში არყის საჭიროება კი ფენს აღგამდა, ჯარის კაცთათვის არაყო რუსეთიდან შემოჰქონდათ. ამ გარემოებას ბევრმა მხნე ქართველმა მიაქცია ყურადღება და ერთ უპირველეს გვამათ ირიცხება ჩაკობ ზუბალაშვილი და მისი სახლი კაცები; რომელთა ყურადღების მიქცევა მალე საქმეთაც განახორციელეს და საქართველოში გახსნეს არყის გამოსახდელი ქარხანა, სადაც იწყეს შრავლად არყის გამოხდა.—უნდა ითქვას, რომ საქართველოში ქართველთ შორის, ეს ქარხანა პირველი მაგალითი იყო და მის დამფუძნებელთ ამხანაგებთ შორის უპირველესი ადგილი ანუ შეთაურობა იაკობ იჭანეს ძე ზუბალაშვილს ეკუთვნის.

არყის ქარხნის გახსნის ისტორიიდან ვარგად სჩანს, რომ მის გამხსნელთ ვარგად ჰქონიათ შეგნებული ის გარემოება, რომ საქართველოში, არყის საქმე და ქაქის ხლის მნიშვნელობა ისე არსად ყოფილა დავარდნილთ, როგორც იმერეთში, ამიტომ მათ უპირველეს საჭიროებათ დაზნახეს იმერეთში გახსნა, მალე მთავრობას თხოვნა მისცეს, ნება-რთვა აიღეს და პირველად გახსნეს შესამჩნევი დიდი არყის ქარხანა. ეს მოხერხება იმერეთის გლეხთათვის შესანიშნავ მოვლენათ უნდა ჩაითვალოს. იმერეთ გლეხთ რა ნახეს არყის ქარხანა, მასთან არყის კეთებაც, ცოტა არ იყოს, უცბად გაახილეს თვალები, მათ მალე შეიგნეს, რომ ქაქა ძვირფასი რამ არის, ქაქას არყის ქარხანაში ყიდულობდნენ და სხვა. მალე იწყეს გლეხებმა არყის ქარხანაში ქაქის ზიდვა და გასყიდვა, მოკლე დროის განმავლობაში ისე მოქწყო საქმე და ასე მოხერხდა, რომ მთელს იმერეთში სწრაფად მოიფინა ხმა და ცნობა ქაქის მნიშვნელობის, გასყიდვის, არყის გამოხდის რესტატობის, არყის გამოსახდელათ მრავალნი მოზარდნი დიდის ხალხისით მივლტოდნენ ქარხანაში მუშათ ზუ შევირდათ, რათა იქ დაეყოთ ხანი და მით არყის ხელოვნური ხელოსნობა, ან გამოხდაც-კი ესწავლათ. აქ დასადგომ ფასს შავირდები და მუშები ყურადღებას არ აქცევდნენ, ოღონდ საქმე გაეც-

ნათ, შეესწავლათ და დანარჩენი მათთვის უმნიშვნელო იყო. ამ არყის ქარხნის გახსნის შესახებ ძველ მოხუცებულებში ბევრნაირი ცნობებია დაშთენილბ. ხოლო უამთა ვითარების მეოხებით მისი ცნობები ჩვენ ძველებსაგან არ იქმნა ანუ სხულ და გაცნობილბ. ამის მნიშვნელობა მათ არ იცოდნენ და არც შეიძლებოდა სცოდნოდათ, რადგანაც იგი მათთვის კი არა და ფვით ჩვენთვისაც კი ახლად ითვლება. ამ არყის ქარხნის გახსნა და მის ისტორიას ჩვენი მრეწველობის ისტორიის დასპარეზხედ პირველი ადგილი დაეთმობა, პირველი ადგილი მიეცემა ბვენაირის მხრით, ვაქრობის, ცოდნის ვრცელების, შრომის და ნაყოფის მრავლად გამოყვანის. წელიწადში ამ არყის ქარხანას 8000 ვედრო არაყი გამოჰყვანდა, ყველა ეს არაყი იქვე სუფთავდებოდა და ისე ეძლეოდათ აქეთ იქით გასაყრდსთ. 8000 ვედრა არაყი 1838 წლების კვალად ჩვენ დიდ საქმეთ მიგვაჩნია, ამ რიცხვმა სამხედრო და სამოქალაქო მოთხოვნილებას დიდი დაკმაყოფილება მიცა. ამ გარემოებამ იმერთ შორის არაბც თუ მარტოდ არყის ხდა და გაყიდვა განავრცო, სადღაც საჭირო იყო, იქ იმერთ შორის მის მოთხოვნილებაც დაიწყეს, ე. ი. სმა, სმა რასაკვირველია უჯეროდ კი არა, არამედ ჯერით და საჭიროებით. ამ გარემოებამ იმერთ შორის საქმე ისე მოაწყო, რომ არყის ხდა თითქმის ყველა ოჯახში დაიწყეს, ყველა სახლში, გამონახადი ტიკებით აქეთ იქით გადაჰქონდათ და სხვა და სხვა ვაჭრებზედ ჰყიდდნენ. ცოტა არ იყოს ამ გარემოებამ ახლად გახსნილს ფართო ქარხანაზედ ერთობ ცუდი შედეგი იქონია, საქმე ისე მოიმართა, რომ იგი მალე დაიხურა კიდევ. იგი დაიხურა, მის მუშაკნი აქეთ იქით წავიდნენ, მაგრამ მით არავის რა დაჰკლებია, არყის მხდელნი გამრავლდნენ და ქართლკახეთის მსგავსად იმერეთსაც მოჰყვა სირაჯის დუქნებში ღვინოსთან ერთად არყის ყიდვაც. თუ რამდენათ აიწიაღეს საქმე, თუ როგორ მოიმართა არყის აღებ-მიცემობა და როგორ მოეწყო მას ქართველი ერი, ეს კარგად სჩანს აწინდელის მდგომარეობიდანაც. რომ ქართველმა ერმა უკვე თვალი გაახილა

და ერთობ მალე, უმრავლესი ნაწილი მრეწველობის და ვაჭრობის ასპარეზზედაც გამოვიდა.

იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი და მის თანამედროვეთა მოქმედება საყურადღებოა იმ გარემოებითაც, რომ ამათ მხაძავთ შორის, აღმოსწრდნენ თვით მოწინავე პირებშიაც, შეძლებულთ ვაჭრობაშიაც. იაკობ ზუბალაშვილის მეოხებით XIX საუკუნის პირველ წლების შემდეგ საქართველოში და ნამეტურ იმერეთს არყის ქარხნის მკეთებელთა რიცხვიც გამრავლდა. მაშინ ფოთი, ორპირი და ზოგი ერთი ასეთი ადგილები ვაჭრობის ასპარეზად ითვლებოდნენ. ორპირში კოსტანტინეპოლიდამ სხვა და სხვა საქონელს გარდა შემოჰქონდათ არაყი, მასტიკა და სხვა ასეთი სასმელებიც, ასე რომ მცირე დროის განმავლობის მეოხებით, ორპირსა და სხვაგან ევროპიელთა მრეწველთა და ვაჭართა სასმელებიც გაბრწყინდა. საქართველოში ეროპიდამ თუმც მრავლად იწყეს სხვა და სხვა სასმელების შემოტანა, მაგრამ ასე მრავლად შემოტანილი სასმელებიც საქართველოს ერს მაინც არა ჰყოფნიდა. ამიტომ 1845 წლებს, ორპირში, არყის ქარხანა გახსნა ორმა რუსმა. ამ ქარხნის საქმე დიდხანს ვერ გაგრძელდა, იგი მალე მოიხსო, მიზეზი მოსპობისა ჩვენ არ ვიცით. ამის შემდეგ 1850 წ. სამტრედიისაში, გახსნა კარგი არყის ქარხანა ერთმა რუსის გენერალმა, მაგრამ საქმე ვერც ამას წაუვიდა კირგად, ამავე დროს, იმერეთშივე რამდენიმე ალაგას ბერძნებმაც დახსნეს პატარა არყის ქარხნები, ნამეტურ შავი ზღვის პირა მდებარე ქალაქებში აღრიდგანვე ჰქონდათ ამათ არყის საქმე დაწყობილი, ხოლო ვერც მათ მისდიოდათ საქმეები უკეთ. მათ ქარხნებს არ ჰქონდათ საზოგადო ხასიათი, იგინი უფრო შინაურად არსებობდნენ, მათი არსებობის ისტორია ჩვენთვის თითქის უმნიშვნელოა, საჭირო-კია რომ ყოველი ამ გვარი მხარე ჩვენის ქვეყნისა აინუსხოს. ასე, ამ გვარად 1840 წლებში სამტრედიისა და ორპირაში, ორი დიდი არყის ქარხანა არსებობდა, მაგრამ სხვა და სხვა მიზეზების და დიდი გარდასახადის გამო ორივე ქარხნები 1850 წლების შემდეგ აღარ არსებობდნენ, და-

იხურნენ. ამ ქარხნების შემდეგ, იმერეთში ვაჭრობის და მრეწველობის ასპარეზზედ უაჩნდა ბ. გიორგი ქაიხოსრო ძე ბოლქვაძე. ამ ენერგიულმა კაცმა მოჰკიდა არყის წარმოების საქმეს ხელი და 1865 წ. ქუთაისში გახსნა კარგი არყის ქარხანა. ამიტომ აქ მოკლედ უნდა მოვიხსენოთ ამის ვინაობაც.

გიორგი ბოლქვაძეს არყის ხდა, წმენდა და გასუფთავება და შეზავება კონსტანტინეპოლს უსწავლია, ბერძნებთან. ბერძნებში იგი ისე დაწინაურებულა, ისე დახელოვნებულა, რომ საქართველოში მოსვლის დროს, მას თავისუფლათ შესძლებია არყის ქარხნის გახსნა, საქმისთვის ხელი მიუყვია და მოკლედროის განმავლობაში მან გახსნა კარგი დიდი არყის ქარხანა, ანუ არყის გასასუფთავებელი, სადაც გლეხთაგან არაყსაც ყიდულობდნენ და ასხვაფერებდნენ ოსტატურად, ასეთი საქმის დაწყება ქართველის კაცისაგან იმ დროს ჩვენ ერთობ სანაქებო საქმეთ მიგვაჩნია. საჭიროა მის მოღვაწეობის ცნობა მოკლეთ მაინც აინუსხოს. ამ მხნე და ენერგიული კაცის ნაშრომ ნაღვაწმა თავის დროს ერთი ათად იჩინა და იბარტყა, მომავალი ბრწყინვალე დაუდგა და მის ხსენება და სასმეულობაც საქართველოს ყოველ კუთხეს მოედო და მოიფინა, უკანასკნელ საქმე ისე მოეწყო, რომ გიორგი ბოლქვაძე თავის შრომით და კარგის სასმელებით ცნობილ იქმნა თვით მთავრობისაგანაც, უცხო სახელმწიფო მცოდნე პირთაგანაც და მასთანავე პატივცემული. ამ ენერგიულს პირს სხვა და სხვა სახელმწიფოებიდგან მიღებული აქვს დიდი ძალი ნიშნები: ჩიკაგოდამ, ნიუიორკიდამ, ლონდონიდამ, პარიზიდამ, იტალიიდან, ტუნისიდან, ნიცადამ, ბერლინიდან და სხვანი. სულ ნიშნების რიცხვი 100 მეტია. მე, ასეთ ქალაქებიდან ნიშნების მიღება ქართველისთვის საქმე საქმეთ მიმაჩნია. უნდა აინიშნოს, რომ იმერეთის კვალად, ქართლში ამ ასპარეზზედ აღმოსჩნდნენ ფორაქაშვილები. ფორაქაშვილებს მოსდევენ შირაზაშვილები და ბოლოს დროს სარაჯისშვილი, რომლის ალებ მიცემა და წარმოებაც ჩვენს ცხოვრების ასპარეზზედ საკმარისად მნიშვნელოვანს მხარეს წარმოადგენს. აი ასეთი შედე-

გი მოჰყვა იმ სამრეწველო ნიადაგის განმტკიცებას, რომლის მეთაურათაც იაკობ ივანეს-ძე ზუბალაშვილი ითვლება. XIX საუკუნის შემდეგ იაკობ ივანეს-ძე ზუბალაშვილი მარტოდ არყის სახდელ წარმატებაზედ არ გაჩერებულა. არყის ქარხნის დახურვის შემდეგ მისის საშუალებით გაიხსნა თფილისში პირველი შაქრის ქარხანა, სადაც შაქრის კეთება იწყეს, ეს საქართველოში პირველი მაგალითია და ამიტომ იაკობ ივანეს ძის ზუბალაშვილის ამ შრომასაც ცალკე უძღვნით წერილს.

მრეწველობის წარმომადგენნი იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი და ქართული შაქრის ქარხნის დაარსების ისტორია.

ქართველთ წარჩინებულ ლექსიკოგრაფების თქმით, სიტყვა „შაქარი“ ქართული არ არის. ამას ასევე ხსნის საბა ორბელიანი.*) მისის თქმით შაქარი ინდოური სიტყვა არის და იგი ქართულად ნიშნავს „შეყინებულ თაფლს“. ამას ასე მოიხსენებს: „შაქარი ინდოურის ენით-თაფლი შეყინებულა“.

ქართველები შაქარს ძველის დროიდან მოიხსენებენ; სჩანს, ეს სიტყვა ინდოეთიდან ძველადგანვე შემოსულა და გავრცელებულა. ცხადია, რომ ასეთის სიტყვების საშუალებით აშკარად გამოსჩნდება ის გარემოებაც, რომ ინდოელებს ქართველებზედ ძველადგანვე ჰქონიათ გავლენა. ეს რომ ასე იქმნებოდა, ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც ქართველებს მართლაც და დიდი დაახლოვება გვქონდა აღმოსავლეთის მუსულმანის თუ სხვა სარწმუნოების მექონ ერთან, დაქვემდებარებით ვიცით, რომ ქრისტეს სარწმუნოებაზედ ბევრად უწინარეს ქართველებს ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონიათ სპარსელებთან, ინდოელებთან, ავღანელებთან და აბაშელებთან; ამ გარემოებას უძველეს დროდამ ცხადათ ასაბუთებს ვახტანგ გორგასლანის საქმე, რომელმაც მთელს აზიაში გაილაშქარა, თვით ინდოსტანს და აბაშეთშიაც იყო და იქილამ მან საქართველოში

*) ლექსიკონი, საბა სულხან ორბელიანისა.

პირველად შემოიტანა აბრეშუმის ბესლი, მკურნალობა და სხვა ც მრავალნი ამ გვარნი.*)

ქართველების ხსენებულ ზალხთან დაახლოვება მეტად ძველია, ქართველთა მათი გეოგრაფიული მდგომარეობა კარგად ჰქონდათ შესწავლილი, ამიტომ ხშირად იმიც კი ჰქონდათ ხოლმე მათთან, ამას ასაბუთებს თვით XVIII საუკუნის ქართველთა მკოსანი დავით გურამიშვილი ასე:

„სამხრეთთ ატყდა ოსმალო,
აღმოსავლეთთ ავღანი!“

ქართველთა ხსენებულ ერთან ბრძოლა ყოველთვის ჰქონიათ, თვით ხივაშიაც კი იყვნენ. ძველად მეომარ ქართველნი და თვით ამათგანვეა დაფუძნებული ახალი ახალა—თეჯა. ამას გარეშე, ინდოეთს, მისირს, არაბეთს, სპარსეთს და ჩინეთს თითქმის ყველა ძველს ქართულს ნათარგმნს, თუ ორგინალურს ნაწერებშია მოიხსენებენ. ისე ძველს რამე ნაწერს ვერ ნახავთ, რომ იქ ხსენებულ ერთა შესახებ რამე ცნობები არ იყოს მოხსენებული. ასევეა მოხსენებული შაქარი რუსთველის, შავთელის და ჩახრუხაძის ნაწერებში, ვინ იცის რამდენ კიდევ სხვა ძველს წიგნებშია, ყველგან შაქარი მოიხსენება ქება-დიდებათ. აქედამაც კარგად სჩანს, რომ ქართველებს შაქრის ხმარება და მისი ფითარება ძველადგანვე უნდა სცოდნიყოთ, თითქმის იმ დროდამ, როცა შაქარი იქმნა პირველად შემოღებული. სიტყვა შაქარი გავრცელებული იყო მთელს ქართველობაში განურჩევლად წოდების, წრის და გვარიშვილობის. შაქრის ხმარება იცოდა როგორც მეფემს, თავადმს, აზნაურმა და მათმა ჯალაბობამ, ისევე გლეხმა და მისმა სახლობამაც.

ევროპაში შაქრის ხსენება იქმნება ახალი საქმე იყოს, ვინ იცის, ამაზედ ჩვენ კამათს არ დავიწყებთ. ჩვენში-კი იგი უხსოვარის დროდგან სჩანს და ამ უხსოვრობას ცხადათ ასაბუთებენ თვით ქართველთა ძველი „კარაბადინებიც“. მაგალითებრ, X და XI საუკუნოებში შაქარი მოხსენებულია ჯანათოს ექიმს „კარაბადიმში“, რომელი „კარაბადიმიც“ ქართულს

*) ქართლის ცხოვრება, I ტომი, თფ.

ენაზედ თარგმნილია IX საუკუნის დასასრულს, ანუ X საუკუნის დამდეგს. მოხსენებულია აგრეთვე: შარიე ზადეს „კარაბადიმი“, რომელიც სპარსულის ენიდამ არის ნათარგმნი და რომელ წიგნსაც სპარსულის ენაზედ „მუნთა ნაფიშია“ ეწოდება. არის კიდევ ერთი „კარაბადიმი“, მაგალითებრ, ვილაც ხოჯა ყოფილის, რომელსაც ეს „კარაბადიმი“ სპარსულის ენიდამ ქართულს ენაზედ XII საუკუნეში უთარგმნია, ანუ თამარ მეფის დროს. ამ „კარაბადიმის“ ისტორია ასეთია: როცა ნუქარდინ სულთანი თამარ მეფის ლაშქარმა გააქცია, მაშინ თათრის ტყვეებთან ეს „კარაბადიმიც“ უშოვნიათ. შემდგომ ამისა, თამარ მეფის თხოვნით ვინმე ხოჯა ყოფილს სპარსულის ენიდამ ქართულს ენაზედ უთარგმნია. თვით მთარგმნელის მოხსენებაც მოწმობს ამას ასე, რომ მე. ხოჯა ყოფილს მებრძანა ქართულს ენაზედ ამ კარაბადინისა თარგმნაო.

როგორც ერთს „კარაბადიმში“, ისე მეორეში, მესამეში და სხვებშიაც შაქარი იმ სახით არის მოხსენებული, რომ მისაფე-კარგიანობა, მარგებლობა თუ ურგებლობა ქართველებს საკმარისად კარგად უნდა სცოდნოდათ. არის ისეთი ცნობანიც, რაის საშუალებითაც ჩვენ ვტყობულობთ, რომ ქართველებს ძველადგანვე თვით შაქრის შემზადების ოსტატობაც უნდა სცოდნოდათ. ამ გარემოებას ცხადათ აქეშმარიტებს ისიც, რომ საქართველოში ქართველნი შაქარს არა მარტო წამლებში ხმარობდნენ მკურნალობის მხრით, არამედ შაქარი იხმარებოდა საჭმელებშიაც და თვით ს. ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვით, ქართველნი ძველად შაქრის პურებსაცკი აცხობდნენ, ანუ დღეინდელის სიტყვით რომ ვსთქვათ შაქრის პურებს, კრენდილებს, პიროყნს და სხვანი. ასეთ პურების მცხობლად, ანუ კანდიტრებად, საქართველოში, ქართველ მეფეების დროს, ყოველთვის ყოფილან ამის ხელოვნები და მათ სავაჭრო დუქნები და შაქრის პურების საცხობიცი ჰქონიათ. ასეთ ოსტატთა რიცხვი ყოველთვის ყოფილა და იგინი თავიანთ ხელობისთვის მუდამ მოულოდნენ შაქარს. არის ცნობები დაშთენილი, რომ ესეთი ოსტატები

ხელობას ყოველთვის სპარსეთის ქალაქებში სწავლობდნენ, ანუ ოსმალეთისკენ. ქართველთ გარდა, ტფილისში — შაქრის პურის მკეთებელთ შორის, ქართველთ გარდა სპარსნიც მოიპოვებოდნენ, ასეთ სპარსელთ კანდიტრები, ანუ შაქრის პურის მკეთებელნი სპარსნი დღესაც სცხოვრებენ ტფილისში.

VXIII საუკუნის ნახევარს, რაც საქართველოში, ქართველთ შორის, კათოლიკის სარწმუნოებამ გავრცელება იწყო, მას შემდეგ, უნდა ითქვას, რომ აზიურის ანუ ქართულის შაქრის პურის მცხობთა რიცხვს ევროპის მცხობთა რიცხვიც მიემატა. ამ დამატების გარემოებას დიდათ ხელს უწყობდა კათოლიკეთ მღვდელთა, ანუ პატრების სიმრავლე. უპირველესად თვით პატრები ასწავლიდნენ თავიანთ კათოლიკეთ მრევლთა შვილებს ევროპიული ბუღუკების და შაქრის კრენდილების ცხობას. ნელ-ნელა პატრების საშუალებით ტფილისის ქართველ კათოლიკე შვილებთაგან ბუღუკის მცხობნიც გაჩნდნენ. ასე რომ ევროპის მებუღუკეთა მსგავსად ქართველთაგან თბილისში მეთვრამეტე საუკუნეში უკვე გაჩენილ იყვნენ და მათ სიმრავლეს ნელ-ნელა წარმატებაც ეტყობოდა. ქართულ თუ ევროპულ შაქრის მებუღუკეთა მეოხებით თბილისში უფრო გავრცელდა შაქრის ხმარება. ქართულის სანეფოს დაფორებიდგან კარგად სჩანს, რომ XVIII საუკუნის გასვლამდე, თბილისში რამდენიმე შაქრის პურის მყიდავ მცხობთდუქნებიც ყოფილა და ზოგი მებუღუკენი სამეფო სახლისთვისაც-კი აცხობდნენ შაქრის ბლითებს, ქაღებს, ნახუქებს და სხვა ამ გვარებს.

ასე თუ ისე, დიდათ თუ მცირედ, საშუალო საუკუნოების შემდეგ, საქართველოში, შაქრის ხმარება საკმარისად გავრცელდა და თბილისში თითქმის ყოველს მეწვრიმლებს იგი შემოპქონდათ სპარსეთიდგან, ახალციხიდან და რუსეთიდანაც. სპარსეთიდგან ხშირათ სხვა-და-სხვა სოვდაგრებსაც მოპქონდათ და ჰყიდდნენ. შაქრის საქროებას ქართველთ შორის ყავის ხმარებაც ამრავლებდა. საქართველოში ქართველებმა ყავის ხმარება ძველადგანვე იცოდნენ, ყავას

ხმარობდნენ ქართველები განურჩევლად წოდების ყავის ხარ-
შვა უშაქროთაც იცოდნენ და შაქრითაც. თბილისში ყავახა-
ნებიც იყო. ყავახანებს გარდა სხვა-და-სხვა დუქნებშიაც ხარშავდ-
ნენ, სადაც რასაკვირველია შაქარიც იხმარებოდა. ყავის ხმარება
ქართველებში XVII საუკუნიდამ უფრო გავრცელდა და ამის
გავრცელებამ შაქარსაც მისცა დიდი საჭიროება და ბაზარი.

ამ გარემოებას კვლად დაეხმარა XVIII საუკუნის ნახე-
ვარს, ქართველთ შორის ჩაის ხმარების შემოტანამ და გავრ-
ცელებამაც. ბევრნი ამბობენ, რომ ფითომც ქართველებმა ჩა-
ის სმა არ იცოდნენო. საქართველოში ჩაის ხმარება რუსეთ-
თან დაკავშირების შემდეგ შემოვიდაო, ეს არ არის მართალი.
საქართველოში ჩაის ხმარება მანამდისაც იცოდნენ, ამას ცხა-
დათ ამტკიცებენ სხვა და სხვა ძველი ცნობები და ქართველთ-
შეფეთ და თავად ქალების მზითვის წერილებიც, სადაც მზით-
ვის სიაში მოხსენებულია ყავადანი, ჩაიდანი და სხვა მისი
ქურჭელი. გარდა ამისა ჩვენ ისიც ვიცით, რომ 1780 წლებში,
მეფე ერეკლეს რამდენიმე სამოვარი და მისი ქურჭელი
რუსეთიდან ეკატერინა იმპერატრიცამ გამოუგზანა. მეფის სა-
ხლში სამოვრის დადგამა გახდა სამაგალითოდ და მის შემდეგ
იგი სხვა დიდებულებშიც მოიფინა. ასე და ამ გვარად ჩაი
და მისი ხმარება ქართველთ აღრიდგანვე იცოდნენ, ხოლო
XIX საუკუნის შემდეგიდამ კი, იგი წარმატებით გავრცელე-
ბას მიეცა და 1820 წლებში თბილისში ოთხსაჯ კუთხივ მო-
იფინა ჩაის ხმარება და სმა. თბილისში ამისთვის დაიხნა საჩა-
იე დუქნები, სადაც ჩაის ჰილით და მიხაკ-დარიჩინით ამზადებ-
დნენ, მას ყველგან კარგი გასავალიც ჰქონდა.

პირველ ხანებში მეჩაიებად ყაზანის თათრები იყვნენ და
რუსები, ამათ გავრცელებას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც,
რომ საქართველოში, 1820 წლებში, გაჩნდნენ მეეტლენი, ანუ
მედროშკენი, რომელნიც ამ საჩაიებში დაიარებოდნენ და ჩაის
სვამდნენ. უნდა ითქვას, რომ მაშინდელ მეეტლეთა ნაწილიც
სულ ყაზანის თათრებთაგან შესდგებოდა. მერე, ნელ-ნელა

*) საქართველოს სიძველენი ექ. თაყაიშვილისა.

შეჩაიეთ რუსის მალაკნებიც ჩნდებოდნენ, ყველა ამებმა საქართველოში შაქრის მრავლად შემოტანა დიდ საქიროდ გახადეს. შაქარი ყველა კუთხეს და ოჯახში იყო საქირო და ნამეტურ თავადიშვილებსა და მოქალაქეებში. შაქრის შემოტანა კი მაშინ ისე სჭირდა და ისე ძნელი იყო, რომ მაშინ თფილისში, შაქარი გირვანქა 60 კაპ. იყიდებოდა. ამ გარემოებამ მაშინ ბევრი ქართველი ვაჭარი და მრეწველი დააფიქრა, ბევრს მრეწველს აღეძრა შაქრის ქარხნის დაარსების ნატვრა, საქართველოში შაქრის კეთება. ამ ნატვრას ხელს უწყობდა ისიც, ირომ ქართველთა მურაბების კეთება შაქრით იწყეს, ძველად კი ყველა მურაბებს თავლით აკეთებდნენ და უკანასკნელ კი ეს დასტოვეს და შაქრით დაიწყეს კეთება. დღეს ხომ მთელს საქართველოში შაქრით აკეთებენ ყველა ნაირ მურაბებს.

ერთი ასეთ პირთაგანი არის იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი, პაპა აწინდელის ჩვენის მამულის შვილის და მეცენატის სტეფანე კონსტანტინეს ძის ზუბალაშვილისა. იაკობმა შაქრის ვითარება რა ქართველთა შორის საქიროება აღრიდგანვე იცოდა, ამიტომ იგი ყოველთვის ნატრობდა თფილისში შაქრის ქარხანა გახსნილიყო და შაქარიც უყებებინათ ეს გარემოება და ნატვრა თითქმის მალამოსაებრ მოველინა იმ გარემოებას, რომ საქართველოში შაქრის ქარხანა გახსნილიყო, შაქარს სწოდებოდა ქართული შაქარი, ამ აზრის განსახორციელებლად იაკობ ივანეს ძემ თფილისის მოქალაქეებში აქაიქ საუბარი დაიწყო, ბევრს ასმინა შაქრის მნიშვნელობა, მასთან მისი საქიროებაც, რადგანაც რაც მშვიდობიანი დრო მხდებოდა, მით ქართველთა შორის, ჩაისა, ყავის და შაქრიან პურებს გარდა შაქარი დიდად საქირო ზდებოდა თვით ქორწილებშიაც, ძველად, ქართველთა და სომეხთა ჰალივის კურთხევა შაქრით იცოდნენ, ხოლო შაქარი კი მცირე ჰქონდათ, თითო ნაჭერი. ასევე მიცვალებულის წლის წირვაზედაც ჰქონდათ წესად შიღებული შაქრის ხმარება. უკანასკნელ დროს, შაქარი უმეტესად სპარსეთიდან შემოქონდათ, შაქარი ზოგი

სპარსული იყო, ზოგნი ინდოური და ინგლისური, მაგრამ ქართველთ არა ჰყოფნიდათ, ამ გარემოებამ უფრო წაახალისა როგორც იაკობ ზუბალაშვილი, ისევე მისი ამხანაგები და თანამგრძნობელნი. მათ მალე დაიწყეს თათბირი შაქრის ქარხნის გაკეთების შესახებ. ნატვრას მალე მიეცა განხორციელება. იაკობ ზუბალაშვილის მეთაურობით მალე მიერთვან თხოვნა იმ დროის საქართველოს მთავარ-მარტყებელსა მთავარ-მართებულმა სანაქებოთ მიიღო ეს თხოვნა, ისურვა მეთაურთა გაცნობა და უკანასკნელ ვინც კი აღმოჩნდა მის მომსახრებლათ და დამაარსებლად, მას ჯეროვანი პატივიც აგო და ხარისხითაც წინ წასწია. იაკობ ივანეს ძე ცნობილ იქმნა როგორც ენერგიით აღვსილი მრეწველი, სხვა და სხვა სამრეწველოთა საქმის საკმარისად მცნობი.

შაქრის ქარხნის ამბავი საქართველოშიაც მალე მოიფინა, ერთი თვის განმავლობაში მთელმა თფილისის მცხოვრებთ შეიტყეს, რომ თფილისში შაქრის ქარხანა იქსნებაო. ძლივს გვეღირსება ნატვრის შესრულება, რადგანაც საქართველოში შაქრის ქარხნის გახსნის საჭიროება თითქმის 1770 წლიდან ისმოდა. როგორც ზემოთაც ვსთქვით, პირველად შაქრის ქარხნის გახსნის ნატვრა ქართველთ შორის მაშინ დაიბადა, როცა მეფე ერეკლემ ინდოეთის ქალაქ მადრასეში მდიდარ სომეხს იაკობ შახრიმიანს თფილისი რაიონში კაცი გაუგზავნა და ინგლისის მთავრობასთან საქართველოს შევლის, ანუ დახმარებას ავალეზბდა. მეფის თხოვნა ინგლისის მთავრობამ შეიწყნარა და თვით მდიდარი შახრიმიანიც საქართველოში მოდიოდა და თან 10,000 ინდოელებიც მოუჰვანდა, რომელთაც საქართველოში შაქრის ლერწამი უნდა მოეყვანათ, მერე შაქრის ქარხანაც გაეხსნათ. ამ ქარხანას გარდა სხვა და სხვა ნივთების ქარხნებიც უნდა დაემართათ. მაგრამ ეს ნატვრა ვერ შესრულდა, თუმცა 28 წლის განმავლობაში ინგლისის მთავრობასთან მეფე ერეკლეს მიწერ-მოწერაც ჰქონდა გამართული.*) უკანასკნელად დესპანად საქართველოდამ ინდოეთში გაგზავნილ იყო ქარ-

*) საქართველოს შესახებ, თფ. 1900 წ.

თველი კათოლიკე, რაფიელ დაინბეგოვი, რომელიც ინდოეთიდან საქართველოში 1799 წ. დაბრუნდა, ე. ი. იმ დროს, როცა მეფე ერეკლე მიცვლილ იყო უკვე. ამ გარემოებამ დაუღლო საზღვარი განზრახვას და ყოველივე შრომა დაშა ამაოდ. აღნიშნულ დროის ნატვრის ერთ მუხლს, ანუ სახელდობრ შაქრის ქარხნის გახსნის საქმეს განხორციელება მიეცა მხოლოდ 1830 წლებში, რომლის მეთაურთაც, როგორც ვსთქვით, იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი ითვლება.

ამბობდნენ ძველად მოხუცებულნი, რომ ქართველთა მეფეების დროს, საქართველოში ყინვარ შაქარსაც აკეთებდნენო. ყინვარ შაქარი ქართველთა შორის დიდს მოთხოვნილებაში იყოვო, მას წამლათაც ხმარობდნო, ნამეტურ ხველისთვის და ეს გარემოებაც იწვევდა ყინვარი შაქრის მრავლად კეთებასაო.

როგორათაც იაკობ ზუბალაშვილი უპირველეს მეთაურად სჩანს არყის ქარხნის დაარსების ასპარეზზედ, ესევე სჩანს პურის მალაზიის გახსნის, სხვა და სხვა სანოვაგეთა, ნიუთებთა და საქონლის შემოტანის და მათთან კვალად შაქრის ქარხნის გახსნის ასპარეზზედაც. რაც ქართველთა წინაშე საქმარის მნიშვნელობათ უნდა ჩაითვალოს. ჩვენს დროში, შეიძლება ქართველის კაცისაგან შაქრის ქარხნის გახსნის საქმედ დიდი არაფერი იყოს, მაგრამ 1830 წლების კვალად კი, იგი ჩვენის ქართველის კაცისაგან და ისიც საქართველოში გაკეთებული კი დიდ საქმედ მიგვაჩნია და მას ჩვენის მრეწველობის აღორძინების ისტორიაში საკმარისი ადგილიც დაეთმო, მას მკლევარი გამოუჩნდება. მიზეზი ამისი ცხადია, რადგანაც ეს შაქარი საქართველოში, ქართველთაგან „ქართულ შაქართ“ იქმნა წოდებული.

ქართული შაქრის ქარხანა გაიხსნა 1835 წ. ვერაზედ, დღეს რომ სამხედრო სამართველოა. სწორეთ იმ ალაგას; შენობა გააკეთეს ფართო და რუსული შაქრის ქარხნების გეგმაზედ. შაქარი კეთდებოდა იმოდენა, რომ იგი მთელს საქართველოს ერს საკმარისად ჰყოფნიდა და მის გარეშე სხვა ქვეყანაშიაც გაჰქონდათ. წელიწადში გამოდიოდა ნა ათასი თუთი, თავია-

ნი შაქრების, თითო თავი მიდიოდა 5—6—7 გირვანქა იყიდებოდა 15—ხან 20 კაპ, შაქრის თავები შეხვეული იყო ადგილობრივ გაკეთებულს ლურჯს სქელს ქალალდში. შაქარს ფერი ჰქონდა მოვყითალო, იყო მეტად ტკბილი და მასთან საკმარისად ღუნეც, ღღევანდელ ინგლისურს შაქარს ძრიელ წააგავდა, როგორც ფერით, ისევე ზომით და სიტკბო-სიღუნითაც.

ამ შაქარს კაცი ყველა მეწვრიმლის ღუქანში ნახავდა, ყველა სავაჭროში, არ მოიძებნებოდა ქალაქში ისეთი სავაჭრო, რომ იქ ქართული შაქარი არ ჰქონოდათ გასაყიდათ. მუშტარი საცა კი მივიდოდა და იკითხავდა ამ შაქარს, უსათუოთ უნდა ეთქვა, „ქართული შაქარია“. უამისოდ არ შეიძლებოდა, რადგანაც ეს შაქარი ქართველთ გარდა სხვა ტომის წინაშეც ისევე იყო მიღებული და ყველა „ქართულ შაქარს“ უწოდებდა. ქართულ შაქართან ერთად რუსეთის და ინგლისის შაქარსაც ჰქონდა გასავალი. ქართული შაქრის სიუხვე საქართველოში, ქართველთ შორის, საერთოდ დაბად თავი შაქრების ხმარება, ჰალავი მოირთო წყვილის თავის შაქრით და ასევე სხვა ტაბლიცებიც. ქართულმა შაქარმა ძრიელ გააადვილა ქართველებში ჩაის სმა. მოკლეს დროის განმავლობაში, არ დარჩა სადმე კუთხე, რომ იქ ქართულ შაქარს არ მიეღწია, ქართულ შაქრის სახელწოდების გავრცელებას დიდათ ხელს უწყობდა იაკობ ზუბალაშვილის მოქმედება და ლტოლვა. ამის ამხანაგები კი ისეთი ყალიბის იყვნენ, რომელნიც ქართულ შაქრის სახელწოდებას ადვილათ ვერ აიტანდნენ. მაგრამ იგინი ვერას აწყობდნენ და იაკობ ზუბალაშვილის სამართლიერის განსჯერეტად ყველგან ქართული შაქრის ხსენება გრცელდებოდა და ფეხს იდგავდა.

შაქრის ქარხნის ოსტატები რუსეთიდგან მოუყვანიათ, ზოგნი მათში უცხონიც ყოფილან, დანარჩენი მუშები-კი მთლათ ადგილობრივ, ანუ თბილისის მცხოვრებთაგანნი ყოფილან. ქარხანაში მუშაობდა 100 კაცზედ მეტი პირველწელიწადს. შემდეგ შაქრის გამოყვანა ერთი ორად გამრავლ-

და, რადგანაც საქართველოში მებულკე და კონდიტრებიც გამრავლდნენ და მათთვის შაქარიც დიდს საჭიროებას შეადგენდა. რაც ხანი გადიოდა მით შაქრის ბაზარიც ჩაღებოდა და ამ გაჩაღებას ისიც ეხმარებოდა, რომ ხშირად შეუძლოა მეწვრიმალებს, ანუ ვაჭრებს შაქრის ქარხნიდამ ნისიათაც აღლევდნენ. თუმცა ქართული შაქრის საქმე ასე მიდიოდა, მაგრამ მაინც მასაც აქა-იქიდამ რუსეთის შაქრის გაჯიბრებაც ევლინებოდა. ამ გარემოებას საკმარისი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, რადგანაც მომავალში მან დიდი ზეგავლენა იქონია და უკანასკნელ თითქმის ქართულ შაქრის ქარხანას ბოლოც მოუღო, დაიხურა საყოველთაოდ.

ვერის შენობაში ქართული შაქრის ქარხანა რამდენსამე ხანს დარჩენილა, რამდენ წელს, ამის ცნობა არა სჩანს, ის კი ვიცით, რომ ვერიდამ კუკიაში გადუტანიათ, მტკვრის პირას, ისარლოვის მამულში, სადაც დღეს თბილისის დოსტაქართა სკოლა არის. ამ ქარხნის შენობა დღევანდლამდისაც არის დაშენილი. კუკიაში შაქრის ქარხანა რამდენსამე ხანს დაშენილა და უკანასკნელ რუსეთის შაქრის შემოტანა ისე გამრავლებულა და შაქარი ისე გაიფებულა, რომ ქართულ შაქარს ვერ შესძლებია დაშენა და ქარხანა თვისად უნებურათ დაკეტილა. ამ სამწუხარო მოსაგვალს ის გარემოებაც უფრო უწყობდა ხელს, რომ რუსული შაქარი ქართულ შაქარზედ უფრო მაგარი იყო, ქართველები ჩაისსმის დროს მაგარ შაქარს საჭიროებდნენ, რადგანაც ჩაის დამტვრეულის შაქრით სვამდნენ, წინეთ-კი ეს ასე არ იყო და საქართველოში ჩაის ჭიქაში ჩაგდებულის შაქრით სვამდნენ, ამას-კი ქართული დუნე შაქარი უფრო უხდება, ვინემც მაგარი. შემდეგ-კი ეს ასე აღარ იქმნა, რადგანაც კულანდუ ბურჯათ აღარ სმიდენ ქართველნი შაქარ-გამტკბარს.

შაქრის ქარხნის არსებობის საქმე დღეს ჩვენში შთლათ მიმქრალია, მის მომსწრე კაცთა ნახვა ერთობ იშვიათია. რაც შეეხება ამ ქარხნის მომუშავეთა საქმეებსაც, ესეც საზღაპროა თითქმის, მის არსებობის დროის ხელოვნების და მუშების

ფასის და ვითარების ჩვენ არაფერი ვიცით. საკვირველია მეტად, რომ იმ დროის ხელოსანთა და მუშათა საქმე ასე მიეფარა, ასე დაიკარგა. რაც შეეხება თვით ქართული შაქრის არსებობასა, იგი-კი თითქმის 1870 წლებამდის იხილვებოდა თბილისის ვაჭრებში. უკანასკნელ წლებს ანუ დახურვის წინეთ, ქარხანაში თურმე იმდენი შაქარი გამოიყვანეს, ისე ბევრი, რომ შაქარმა გასტანა იმდენი ხანი, რომ თვით ჩვენს დრომდისაც მოალწია. ქართული შაქარი ბოლოს მაინც სრულიად მოისპო, მაგრამ არ მოისპო თვით მისი სახელწოდება და ქართველნი დღემდეც-კი ინგლისურ შაქარს ქართულს შაქარს უწოდებდნენ. პატარაობის დროს, როცა შაქრის საყიდლად გამგზავნიდნენ, თვით მეც-კი ასე მეტყობდნენ ხოლმე სახლში, რომ ქართული შაქარი იყიდეთ. ეს ქართული შაქარი იყო ინგლისური შაქარი, რომელიც დღესაც იხმარება საქართველოში.

ჩვენი მრეწველობის ისტორია ამ საქმის მეთაურებს ოდესმე შესაფერ ადგილს დაუთმობს და თუ სადმე ერთი და ორი პირი აიწერება, იქ იაკობ ივანეს-ძე ზუბალაშვილიც გამოსჩნდება, რომლის მოქმედებას და შრომასთან მტკიცეთ არის შეკავშირებული ამ ქართული შაქრის ქარხნის დაარსების და არსებობის ისტორია. ამიტომ აქ ჩვენ იაკობ ზუბალაშვილის ცნობებზედ არა ვსთქვით რა, ავსუსხეთ მხოლოდ ქართული შაქრის ქარხნის ამბავი და ამ ანუსხვიდამ, რაღა ფიქრი უნდა, რომ იაკობ ზუბალაშვილის შრომის ცნობებიც გამოსჩნდება. მეტად საინტერესო-კი იქმნებოდა, რომ ჩვენის ქვეყნის ასეთ თუ ისეთ საქმეთა დაწყების ცნობები შეკრებილ იქმნეს და ბეჭდვით ანუსხულ. მეტად სამწუხაროა, რომ ასეთ საქმეებთა და მთელის თბილისის ძველ მრეწველთ თუ ვაჭართ მოქალაქეთა ცხოვრების და მოქმედების ცნობები ასე უწყალოთ იკარგება და ისპობა საყოველთაოდ. რიგი კია, რომ ყურადღება მიექცეს. ბევრი ასეთი ძვირფასი საქმენი და ცნობები გამოსჩნდება ჩვენს წარსულს ცხოვრებაში.

სტეფანე ივანეს ძე ზუბალაშვილი ინდოეთში — ინდოეთში ყოფილ ქართველთა ამბები — მათი ვაჭრობა და სხვა და სხვა ცნობები.

ეს ზეპირ გადმოცემა, რომელიც ჩვენ გვიაშუბს, პირდაპირ მოვიყვანეთ აქ. ამიტომ აქ ამ ზეპირ გადმოცემის დასამოწმებლათ ჩვენც ვიტყვი რამეს.

როგორც არა ერთ ალაგას გვისაუბრია, საქართველოში, ქართველთა შორის, ინდოეთის და სპარსეთის ერის და აღმშობილების ცნობა ძველადგანვე გავრცელდა. ვიდრე საქართველო ფეხზედ იდგა და ქართველ გვარის წევრთა შორის ვაჭრობა იყო გავრცელებული, მინამდევ საქართველოდგან ქართველთა ვაჭრები ერთობ ხშირად მოგზაურობდნენ, სპარსეთს და ინდოეთს, მისვლა-მოსვლა და მეზობლური განწყობა იქამდე იყო აღორძინებული და დამკვიდრებული, რომ ამ გარემოებას თვით ჩვენმა ძველმა კლასიკურმა მწერლებმაც-კი მიაქციეს ყურადღება და მათ რაც სწერეს და სთარგმნეს, ამ თხზულებათა უპირველესს გმირთა მოქმედებაც ინდოეთსა და სპარსეთში გადიტანეს. ამის მაგალითს წარმოადგენს „ვეფხისტყაოსანი“, მოსე ხონელის „ამირან დარეჯანიანი“, სარგის თმოგველის „დილარიანი“, „რუსუდანიანი“ და შემდეგ დროის ნათარგმნი „ქილილა და მანა“, ასე იყო ძველად, ასე დაახლოვებულ იყვნენ ქართველნი მათთან.

განვლო დრომ, საქართველოს უბედურობის მეოხებით, ეს განწყობილება სრულიად აღმოიკვეთა. მართლაცა და საქმე ისე მოეწყო, რომ იგი კინაღამ მთლად უცხო ტომის ძეთა მსხვერპლად გახდა. XVIII საუკუნისამ-კი ამ გარემოების წინააღმდეგი ძალაც მოეგლინა და მეფე ერეკლეს ინდოეთში ბრძოლის და დაბრუნების შემდეგ საქმე სხვაფერ წავიდა, საქართველოში თავი იჩინეს მხნე ქართველთა გვარის ვაჭართა, ამათ სპარსეთსა და ინდოეთშიაც იწყეს მგზავრობა და ვაჭრობა, ამ ვაჭრებს მეფეც უჩინდა დახმარებას.

ასეთ სააღმშობილო გარემოებას დიდათ დაეხმარა ის პირობებიც, რომ 1770 წლიდამ, მეფე ერეკლემ ინგლისის მთავ-

რობასთან დაახლოვებაც დაიწყო და ამ დაახლოვებისთვის მან ინდოეთში კაცებიც გაგზავნა. ამ დაახლოვებისათვის მეფე ერეკლეს 28 წლის განმავლობაში ჰქონდა მიწერ-მოწერა გამართული. უკანასკნელად იქ გაგზავნა რაფიელ დანიბეგაშვილი, თფილისელი აზნაური, ქართველი კათოლიკე, რომელიც 1798 წ. დაბრუნდა საქართველოში.

სწორედ ასეთ გარემოებათაგან გამხსნეველ პირათ ითვლება სტეფანე ზუბალაშვილი, რომელსაც ინდოეთის და სპარსეთის ვაჭრობის შესახებ ცნობები ქართველთ მეფეების დროს მომსწრე კაცთაგან გაეგონა და რომელ განაგონ ამბებითაც იგი სავაჭრო საქმეებისათვის დიდათაც გამხსნეველად. მას ვაჭრობისათვის ფართო პროგრამა შეუდგენია, მერე ეს შეუმუშავებია კიდევ, ეს სავაჭრო პროგრამა თავისს დროის კვალად დიდად საქებია, ამიტომ ამაზედაც მოგახსენებთ რამეს.

ეს სტეფანე ზუბალაშვილი არის ძე ივანე ზუბალაშვილისა. სტეფანე ზუბალაშვილი დაიბადა 1780 წლებში, მისი დაბადების რიცხვი კარგად არ სჩანს. პატარაობიდან სტეფანე მეტად მალხაზი და ცქვიტი ბავშვი იყო, დიდათ უყვარდა აქაიქ მოგზაურობა და მასთან ვაჭრობისაც დიდი ტრფიალი ჰქონდა, გარდა ამისა დიდათ უყვარდა წიგნების კითხვა, სხვა და სხვა სახელმწიფოების ცნობების გაგება, ნამეტურ ვაჭრობის და მათის აღებ-მიცემის. 15 წლის ყმაწვილმა სტეფანემ ვაჭრობას ხელი მოჰკიდა, ვაჭრობის საქმე ამას ძლიერ კარგად წაუვიდა. 1810 წელს, ეს ხელოვან ვაჭრათ ირიცხებოდა, ამ დროს თფილისში სხვა და სხვა ტომის ვაჭართა მრავლად იწყეს შემოსვლა და ამ ვაჭრებთან სტეფანე ზუბალაშვილი მკაცრად იწყო დაახლოვება. მათგან ტყობილობდა ცნობებს, როგორც უცხოეთის ვაჭრების შესახებ, ისევე მათის ვაჭრობისას საქონელთა მაზანდის, მოგზაურობის, გზისა და კვალის ცნობისა. უცხოეთის ვაჭრობას და საქონლის ხილვას სტეფანე ზუბალაშვილი აღტაცებაში მოჰყვანდა.

მისს ვაჭრობის ტრფობას საზღვარი არა ჰქონდა, დიდათ

*) საქართველოს შესახებ, 1901 წ. თფილისში. I ნომ. კატეგორია

ენატრებოდა მალე მგზავრობა დაეწყო აქეთ-იქით. პატარაობის დროს, სტეფანე, თავის მამას საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებშიაც დაჰყვანდა. პატარაობის დროსვე, გაიცნა სტეფანემ იმერეთი, სამეგრელო, გურია და ბათუმიც, რომელიც მაშინ ოსმალეთს ეკავა. იმერეთში მგზავრობის და ვაჭრობის დროს სტეფანე კარგად ვითარდებოდა, ნამეტურ ხალხის ცნობა მას მეტად აფხიზლებდა. ბათუმიდგან რამდენ გზისმე ახალციხეშიაც იქმნა გადაყვანოლი, ახალციხეში მან ნახა რამდენიმე ვაჭარი ქართველ კათოლიკეთ გვარისანი, რომელნიც ახალციხილამ სპარსეთს და ინდოეთს მგზავრობდნენ სავაჭროდ. ამათი ამბის შეტყობა სტეფანეს ძლიერ გაეხარდა, იგი მალე გაეცნა ახალციხელებს და მალე მათთან მეგობრობაც დაიჭირა, ახალციხე მაშინ ოსმალეთის სამფლობელოს შეადგენდა და ამიტომ ხსენებულ ვაჭრებთან ძლიერ უჭირდებოდა მეგობრობის დაჭერა ვაჭრობის მხრით.

ამიტომ სტეფანემ თფილისიდან ახალციხეში მგზავრობა დაიწყო და იქ სხვა და სხვა საქონლის სყიდვა და ქართლში შემოტანა და ვაჭრობა. ახალციხეში გაჰქონდა კიდევ ისეთი ნივთები და ნაწარმოებნი, რაც მათთვის იყო საჭირო. სტეფანემ ასეთის მოხერხებით ვაჭრობის ასპარეზზედ გზა გაიკაფა, ბევრი რამ შეიტყო და გაიცნა. ნელ-ნელა საქართველოში ვაჭრობაც წინ მიდგოდა და ამიტომ მან უკვე გადასწყვიტა ვაჭრობისთვის მგზავრობის დაწყება. 1813 წ. ახალციხელ ვაჭრებმა წაიყვანეს სტამბოლს სავაჭროდ. 1814 წ. უკვე დაბრუნდა მრავლის საქონლით. ოსმალეთიდან მოტანილს საქონელს თფილისში სხვათერ წაუვიდა საქმე, ვგონებ კარგად მაზანდა არ ექმნა, მიტომ თუმცა არა მოიგო რა, მიტომ არც იზარალა. 1816 წ. მოსკოვს წავიდა და იქიდან მოიტანა საქონელი, ამ დღიდან ეს რუსეთის საქონლით ვაჭრობდა. 1819 წ. ქართველ კათოლიკეთა ვაჭრებს სპარსეთში გაჰყვა სავაჭროდ და იქიდან ინდოეთის ქალოქ მადრასეს და კალკუტაშიაც წავიდა, სადაც მაშინ ქართველ ვაჭრების რიცხვი საკმარისი იყო. 1815 წ. იგი დიდის საქონლით დაბრუნდა საქართვე-

ლოში. საქონელი მრავალ ნაირი იყო და მასთან კაი თვისებისაც, მაგრამ დიდი ხნის მოგზაურობამ, მთელს სპარსეთზედ გამოვლამ საქონელს გემო წაუხდინეს და მიტომ საქართველოში ის საქონელი მალე ვერ გასაღდა, ფასი წაუხდა, ამ გარემოებამ სტეფანეს დიდად აზარალეს, ეს ზარალი მისთვის შესამჩნევი იყო.

მაგრამ მან გული მაინც არ გაიტეხა და ფიქრობდა, რომ ეხლა შევცდი, სპარსეთს და ინდოეთის გზა არ ვიცოდი, მიტომ ბევრი ხარჯი უბრალოდ მომივიდაო, ეხლა ეს ასე აღარ მომიხდება და მეორე მგზავრობის და საქონლის შემოტანის დროს მე სხვაფერ მოვიქცევიო, საქონელს უვნებლად შემოვიტან და ფულსაც მოვიგებო, რითაც ამ ზარალს დაფარავო. ამ მგზავრობისთვის მან ფულიც შეკრიბა და 1823 წელს კვალად გაემგზავრა. იყო სპარსეთსა და ინდოეთს, იქ რამდენსამე ხანს დაჰყო, ივაჭრა საკმარისად და დიდის ძალით საქონელით სავსე საქართველოში დაბრუნდა. 1820 წ. შემოდგომას ეს უკვე თბილისში მოვიდა, საქონელიც მოიტანა, მაგრამ ბედმა უმტყუნა, მგზავრობის დროს, ცუდი ამინდები შეესწრა, არა მარტო ერთ კუთხეს, არამედ მთელს ინდოეთის გზაზედ, ინდოეთის შემდეგ სპარსეთზედაც ისე, რომ საქონლის უმეტესი ნაწილი თბილისში უვარგისად აღმოსჩნდა, ამიტომ ამ მგზავრობის დროსაც მას საკმარისი დიდი ზარალი მოუვიდა ისე, რომ ვაჭრობის გაგრძელება თავისუფლად აღარ შეეძლო. გულს მაინც არ იტეხდა. 1822 წ. თბილისის სავაჭრო მალაზიები სხვას გადასცა, თვითონ-კი ახალციხეს წავიდა, სპარსეთს და ინდოეთში სამგზავროდ კვალად განემზადა და 1827 წ. თბილისიდან ინდოეთში რამდენსამე ვაჭარს გაჰყვა თანა, ვაჭრებში ახალციხელებიც ერივნენ. 1825 წ. ინდოეთიდან და სპარსეთიდან ეს ვაჭრები სხვა-და-სხვა საქონლით საქართველოში დაბრუნდნენა მათთან ერთად სტეფანე ივანეს ძე ზუბალაშვილი-კი აღარ დაბრუნდა, სთქვეს: იქ, ინდოეთს დარჩაო.

მისი ცხოვრების ცნობები ნელ-ნელა ისე შემცირდა საქართველოში, რომ 1830 წლებში, მისი ხსენება, თვით მი-

სმა ნათესავებმა ც-კი აღარ იცოდნენო. ასე უცნობლათ მიეფარა ამ ენერგიით აღვსილ სტეფანე ზუბალაშვილის ცხოვრების ცნობები, მისი გარდაცვალების თურცა არა ვიცით-რა, მაგრამ ახალციხელ ვაჭრებში ძველად ბევრს სცოდნიათ სტეფანეს ამბები და იმათ უთქვამსთ, რომ სტეფანე ინდოეთს სცხოვრებდა, მისი გარდაცვალება 1840 წლებს უნდა მომხდარიყოს, ხოლო სადა ან და ქონებათ რა დარჩა, ამის-კი არავინ რა იცისო. თვით სტეფანე ყოფილა მაგარი ხასიათის კაცი, გაუტეხავი, ვაჭრობის მებრძოლი, დაულალავი მუშა-კი. მისს ენერგიულს სავაჭრო მხნეობას განცვიფრებაში მოჰყვანდა მრავალი ქართველიო. თავისს დროის კვლად ზუბალაშვილებში ეს დიდათ იქებოდა და იდიდებოდა, იცოდა სხვა-და-სხვა საგნები და მასთან წერა-კითხვა ც-კი ფრანგული, თბილისს შესწავლილი პატრებთაგან; სპარსული, ოსმალური, სომხური, ინგლისური და ქართული ხომ წარჩინებულათო. აფსუს, ამის ცნობა და ვაჭრობის ასპარეზზედ ენერგიულად მოქმედების ცნობები რომ სმაილსს სცოდნოდა ეს თავისს წიგნში ამ სტეფანე ზუბალაშვილს დიდს მნიშვნელობას მისცემდა და კავკასიის ერთს სამრეწველო და სავაჭრო ასპარეზზედ მხნეთ მოქმედებისათვის შესაფერადაც აღწერდა. ასეთი გაუტეხავი და ვაჭრობის ენერგიით აღვსილ კაცთა ცნობის შესახებ ჩვენს წინაშე საკმარისია ის მაგალითიც, რომ იგი ინდოეთში სცხოვრებდა და იქვე გარდაიცვალა ისეთ დროს, როცა მაშინ-კი არა და თვით ჩვენ დროის კაცთა და ვაჭართაც უჭირთ იქ მგზავრობა, ვიტყვი, რომ თუ არ დიდს ენერგიით აღვსილთ და დიდს სამზადისს მექონი კაცი, უამისოთ ის საქართველოდამ ინდოეთში 1820 წლებში რამდენ გზისმე არ იმგზავრებდა. ამის დროსვე სპარსეთში სცხოვრობდა მეორე ქართველი გიგო ლუკას ძე ხურსი ძე. ამ პირის ცხოვრებაც მეტად საინტერესოა.*).

საჭიროა დავასახელოთ ის აღმატებაც, რომ სავაჭრო ასპარეზსს გარდა ზუბალაშვილები ძველიდგანვე ხუროთ მოძ-

*) იხილეთ ლუკა ისარლოვის ნაწერები.

ღვრულს ოსტატობაშიაც დაწინაურებულნი ყოფილან. როგორც ძველად ისევე შემდეგ დროებაშიაც მათგან ბევრს ალაგას ღიღრონი შენობებიც აღშენებულა, ნამეტურ ციხეები და კოშკებიც. ამის მაგალითს წარმოადგენს შემდეგი: მცხეთის ხიდი ძველად არის გაკეთებული. იმ დროს, როცა საქართველო რომაელებს ეკავათ, ეს ხიდი იმპერატორის პომპეის ზრძანებით გაუკეთებიათ და მიტომ მას საქართველოში პომპეის ხიდს უწოდებენ ქართველნი. იგი ძველად რამდენ გზისმე იქმნა შეკეთებული და XIX საუკუნე შემდეგ ძველ საბირკვლის ალაგას სრულიად ახალი ხიდი გააკეთეს ზუბალაშვილებმა, რომელ ხიდიც დღემდე სდგას მკვიდრათ. გარდა ამისა, ამავე გვარის წევრთ თვით მთავრობაც მიანდობდა ხოლმე სხვა-და-სხვა სასახლეების კეთებას, ხიდების, ბოგირების და სხვანი. ბევრს ალაგას გაუკეთებიათ ამათ სხვა-და-სხვა ღიღრონი შენობები. ამ შენობების ზოგი დღემდეც კი მკვიდრათ არიან დაშთენილი. ასეთი შენობები მათ აუგიათ არა მარტო თბილისს, გორს და ქუთაისს. არამედ ქვემო ქვეყნებისაკენაც, სადაც რუსეთის მხედრობა ახლად იმაგრებდა ფეხს. ასეთს შრომას და შნოს გარდა მათ მხედრობის სანოვავის მოტანაშიაც გამოიჩინეს დიდი უნარი, ნდობა. ბევრიც კიდევ სხვა ასეთი საქმეები უსრულებიათ მარდად. ფორდრაჩიკებისა და ასეთ საქმეებში შესანიშნავი ყოფილან, ყველგან სცოდნიათ მათი სახელი, ყველას ნდობა ჰქონია მათს წინაშე და მათაც ასევე.

უახლოვესი წევრნი ზუბალაშვილების გვარისა: ალექსანდრე ზუბალაშვილი—ნიკოლოზ დავითას ძე ზუბალაშვილი—ზაქარია ზუბალაშვილი—ექთიმი და სხვანი.

როგორც მოვიხსენეთ, ზუბალაშვილების გვარის წევრნი ძველადგანვე მიეცნენ წარმატებას. ესენი თავიანთ შეძლების გვარად ყოველთვის შესაფერის შინაურის მოწყობითაც სცხოვრებდნენ. ძველად საქართველოში, სადაც ერთი და ორი ოჯახი გამოჩნდებოდა თავიანთის შინაგან საოჯახოს ღირსის

გაწყობილებით, იქ ზუბალაშვილების გვარის წევრთა ოჯახ-
ნიც მესამედ ჩაითვლებოდა. ასე იყვნენ ზუბალაშვილები, არა
მარტო თფილისს, არამედ გორსა და ქუთაისსაც. XVIII სა-
უკუნის შემდეგ ესენი უფრო დაწინაურდნენ, ამ დაწინაურე-
ბამ მათს ოჯახზედაც კარგი ზეგავლენა იქონია. მე-XIX სა-
უკუნის შემდეგ, საქართველოში და ნამეტურ გორსა და თფი-
ლისს ისე ვინმე უცხო მოგზაური და მწერალი არ მოვიდრდა,
რომ მას ზუბალაშვილები არ გაეცნა, მათს სახლში არ ესა-
დგურა და მასპინძლობაც არ მიეღო. უცხო პირთა პატივის
ცემა მათ განცხობველებული ჰქონდათ. ამ გვარის წევრნი ძველად-
განვე იყვნენ ამას მიჩვეულნი, რადგანაც მათს ოჯახში ხშირად ისა-
დგურებდნენ ევროპის კათოლიკეთ მოძღვარნი და მოგზაურნიც.

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, როდესაც საფრანგეთში,
სწავლულთ შორის, ასტყდა ბაასი აღმოსავლეთის ერთა და
ქვეყნების შესწავლის შესახებ, მაშინ საქართველოს დიდი
ყურადღება მიაქცია ორიენტალისტ სენ მარტენმა, დუბოა
დე მონპრემ, ლანგლუამ, შემდეგ ბროსსემ, არმენისტმა დულო-
რიემ და მრავალთაც სხვებმა. „პარიზის აზიურმა სამეცნიერო
კომიტეტმა“ ჟურნალის გამოცემა დაიწყო. აღმოსავლეთი მათ
გაითვალისწინეს, მის საფუძვლიანათ შესწავლა დაიწყეს. ამ
დროს, საქართველოში მოგზაურობა მოუხდა ორიენტალისტ
მეცნიერს დუბოა დე მონპრეს. საქართველოში, მოგზაურობის
დროს, სხვათა შორის, გორშიაც მოხდა მოგზაურობა და
დარჩენა. გორში მან გაიცნა ყველა წარჩინებულ ქართველთ
ოჯახის შვილები და ნამეტურ იმ დროის გორში მცხოვრებ
ზუბალაშვილების ოჯახიც. ზუბალაშვილები მან კარგად გა-
იცნა და ესიამოვნა კიდევ, რადგანაც მან გორში კათოლი-
კის მალიარებელნიც ჰპოვა და მათთან ლათინის პატრიც. მო-
გზაურმა ზუბალაშვილებს გვაროვნობის ცნობაც ჰკითხა: მათ
მიუგეს: „რომ ჩვენ სომეხ-კათოლიკენი ვართო“.

ასე იყო, მაშინ გორის ქართველთ კათოლიკეთ შორის
მრავალნი იყვნენ ისეთი კათოლიკენიც, რომელნიც, სომეხთ
კათოლიკეთ მღვდელთა გავლენით, სომხის კათოლიკეთ აღი-

არებდნენ. მათგან ეს აღიარება მხოლოდ ეკკლესიის ტიბიკონს მოასწავებდა და არა გვარტომობას, სხვები კი სხვანაირად ხსნიდნენ, ნამეტურ სომეხნი და მათი მსწავლულნიც. მეცნიერმა მოგზაურმა ზუბალაშვილები სომხის კათოლიკეთ მოიხსენა, მას ესენი სომხის გვარის კათოლიკენი ეგონენ. მან რა იცოდა, რომ სომეხებსა და ქართველებში ქართველ კათოლიკეთა შორის ასეთი გარემოება იყო დამკვიდრებული, თორემ მაშინ ამას როგორ იკადრებდა, ზუბალაშვილებს იგი მოიხსენებდა როგორც სომხის კათოლიკის ტიბიკონზედ მდგართ, ხოლო გვარტომობით ქართველს. ეს მან არ იცოდა და ზუბალაშვილებსაც ფიქრად არ მოსვლიათ, რომ მეცნიერი მოგზაური მათ სომხად აღიარებდა, თორემ მაშინ თვითვე ეტყოდნენ, რომ ჩვენ შთამომავლობით ქართველები ვართო. კათოლიკობას ბევრი ტომის ერი აღიარებს, მაგრამ ყველანი-კი ერთს ტომს არ შეადგენენ, არამედ სხვა და სხვას. გორში მოგზაურმა კათოლიკის მაღიარებელი ოჯახი ჰპოვა, ეს მას იქნება გაუკვირდა და თან ესიამოვნა კიდევ. მოგზაურმა ისურვა ამათ გვარტომით ვაცნობა და ეს კითხა კიდევაც, რადგანაც საქართველოში, კათოლიკეთ შორის ფრანკუზი, ნემეცი, პოლონელი და სხვა ტომის ხომ არ იქნებოდა, აქ ან ქართველი უნდა ყოფილიყოს და ან სომეხი. მოგზაურს ზუბალაშვილებმა აუწყეს, რომ სომეხ კათოლიკენი ვართო და მეცნიერმაც ასე მოიხსენა, რომ კათოლიკ ზუბალაშვილები სომეხები არისო.

აი, ბატონებო, სულ ამ უნებლიე შეცდომებზედ აღაშენეს სომეხებმა თვისი სამყარო, რომ ზუბალაშვილები სომეხები არიანო. თავისს სჯას ყოველთვის დუბოა დემონპრეს ცნობებით ნათლავდენ, აგერ, გორის კათოლიკ ზუბალაშვილებს დუბოა დე მონპრე სომხათ აღიარებსო. ზუბალაშვილებს გარდა, იმერთში ამათ ბევრს ძირეული იმერთ თავად-ახნაურთა კათოლიკებსაც გადუკეთებია გვარები და სომეხური უწოდეს. ასეთ საქმეთა ღწვა მათში კარგა ხანია რაც გაღვიძებულია და ბევრს ალაგას ამით არ შემცდარან, თავიანთი გზა და კვალი გაუკვლევიათ. ბევრს ქართველ კათოლიკისთვის

დაურწმუნებიათ, რომ იგინი სომეხ კათოლიკენი არიან და სომხის შთამომავალნი,

აღრე, როცა-კი სომხურს მწერლობაში და ნამეტურ „მშაკში“ ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნობის შესახებ საუბარი ამტყდარა, იქ მთელი ქართველი კათოლიკობა და მათთან ზუბალაშვილებიც სომხის გვარის კათოლიკეთ უღიარებოთ. ამ მოხსენების საფუძვლად დუბოა დე მონპრეს შემცდარს ცნობებს ასახელებდენ. ამ შემცდარს ცნობებს დღესაც იმეორებენ მრავალნი და თამამად სწერენ, რომ, არამც თუ ზუბალაშვილები, არამედ საქართველოში ქართველი გვარის კათოლიკენი სულაც არ არსებობსო. აქ საოცრება ერთი ის გახლავსთ, რომ ასეთ მოკამათებმა და მწერლებმა არც ქართული ენა იციან, არც ისტორია, არც ისტორიული მასალები, არც ქართველ ერის და ნამეტურ კათოლიკეთა მცხოვრების ვითარება და უამისოდ-კი გვაროვნობის გარჩევასა და განსაზღვრაზედ-კი სჯიან. განა შეიძლება კაცმა ანტროპოლოგიური წერილები სწეროს და ამის ცნობები-კი თავიანთ თავებში სთხუზონ, ეს რა საკადრისია. მობრძანდნენ, ჯერეთ ქართული ენა შეისწავლონ, მწიგნობრობა, ისტორია ჩვენი, ჩვენი ძველი არხივები გაიცნონ და მერე ვნახოთ, თუ იგინი რა ლოლიკურს დასკვნამდე მივლენ, რას დასწერენ ქართველ კათოლიკეთ შესახებ, რას გამოაცხადებენ. საუბედუროთ, იგინი ამას არ მისდევენ, არც-კი კადრულობენ ქართული ენის და მწიგნობრობის შესწავლას და უამისოთ კი რუსულს, და სომხურს გაზეთებში ხშირად ურიგოთ და სიმცრუით სჯიან, რაც არც ერთს განათლების მექონ მწერალს არ შეფერის.

მე-XIX საუკუნის 30 წლების შემდეგ, ზუბალაშვილები ისე დაწინაურდნენ წინ, რომ საქართველოს გარდა, მათი გვარის ხსენება, როგორც საქართველოში მცხოვრებ კათოლიკის სარწმუნოების სტუმართ მოყვარის ბევრს ორიენტალიტებსაც გაუცვნიათ. ამის საფუძვლათ დუბოა დემონპრეს ბროსსეს ცნობები უნდა ჩაითვალოს. სამწუხაროთ ბროსსეს ცნობები არ ვიცით სად არის დაბეჭდილი, სადაც საქართვე-

ლოს კათოლიკებთ შორის ზუბალაშვილებსაც მოიხსენებს. მარტი ბროსსეს შემდეგ საქართველოში ჩამოვიდა მოგზაური დე სენკლერი და საფრანგეთის გამოჩენილი მოგზაური მწერალი ალექსანდრე დიუმა. მოგზაური რამდენ გზისმე ყოფილა მათს ოჯახში მიწვეულთა ოჯახში ზოგიერთ წევრებთან მას პირისპირ შემთხვევია საუბარი, ალექსანდრე დიუმამ თურქისში მოსვლისას „ცისკრის“ რედაქტორი ივ. კერესელიძე გაიცნა და მთელი იმ დროის ქართველ მწერლობა და მოღვაწენი, ნამეტურ აღ. ორბელიანი. „ცისკრის“ რედაქციამ უცხო სტუმარს მასპინძლობა გაუწია და მასპინძლად ზუბალაშვილებიც იყვნენ. პირველ მასპინძლებს შემდეგ, მოგზაურს აქა იქ ქართველ წარჩინებულს ოჯახებშიაც იპატიუებდენ. ასევე მიუპატიუებიათ ზუბალაშვილებს, მოგზაური მათს სახლში რამდენ გზისმე ყოფილა, იგი ამათ ოჯახში ხშირად დამტკბარაჲ მოგზაურობაში იგი ხშირად მოიხსენებს ზუბალაშვილებს. მეორე ტომში სწერს: — „თეატრიდამ ჩვენ მიგვიყვანეს აქვე ახლას მდიდრის ი. ზუბალაშვილის სახლში, სადაც ორი ოთახი და დიდი დარბაზი ჩვენ დაგვითმეს. ოთახები და ნამეტურ დიდი დარბაზი მდიდრულათ და მშვენიერათ იყო მართული.“*) როგორც ერთ ალბგსაც მოგახსენეთ, ამათ სახლის შინაგან მოწყობილობას, სიმდიდრეს და მშვენებას ბარონ კოხიც მოიხსენებს; რომელ ცნობებს პოტტოც იმეორებს.**)

უნდა მოგახსენოთ, რომ ზუბალაშვილთ გვარში, ზოგიერთ შესამჩნევ ისტორიულ პირებს გარდა, სხვებსაც ვპოვებთ. მაგალითებრ, კონსტანტინე ზუბალაშვილის თანამედროვე პირებათ ირიცხებიან ალექსანდრე იაკობის ძე ზუბალაშვილი, ღვიძლი ძმა კონსტანტინესი. ალექსანდრე ხანში შესული გვამია. კარგა ხანია, იგი რაც სამზღვარ გარეთ სცხოვრებს. საქართველოში მას შეძლება აქვს. იგი აღრიღგანვე შეუდგა სხვა და სხვა ძველი ნივთების კრებას, სურათების, ფულების და სხვა ამ გვარ იშვიათის ძველის დროისა ეხლა მისს განძთ კრება საკ.

*) Путешествіе Дюма.

**) პოტტოს ნაწერები.

მარისის ფასისა გახლავსთ და თან შესამჩნევიც. მისს ძველ ნივთებს შორის რამდენიმე ძველი ქართული ხელთ ნაწერი წიგნებიც მოიპოვება, რომელნიც ალექსანდრეს შეუკრებნია საქართველოში. ამის გარდა მისს მუზეუმში ბევრიც სხვა საყურადღებო ძველი და ახალი ნაშთები არის შეკრებილიო და მასზედ კარგი ფულია დახარჯულიო.

ალექსანდრე ზუბალაშვილი კარგი მცოდნეა თავისს ქვეყნის ისტორიის, ქართული ენის და სიტყვიერების, ქართული ენა კარგად იცის, 1877 წ. თუ 1878 წ. მან იმგზავრა ქართლში, ღუშეთისაკენ და ეს მგზავრობა ასწერა კიდევ, რომელიც იმ დროის გაზეთ „დროებაში“ დაისტამბა. ამ ათთოდე წლის წინეთ ალექსანდრე საქართველოში გახლდათ. აქ ყოფნის დროს, მან ბევრი რამ ავი და კარგი ამბები შეიტყო ჩვენის ქვეყნის შესახებ. სამზღვარ გარეთ დაბრუნებამდე მან განიძარახა ზოგიერთი შეწირულება, გაზეთ „ივერია“-მ აი რა გვაცნობა: დიდად პატივცემულს ალექსანდრე ზუბალაშვილს განუძარახავს, რომ ჩვენს „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელს საზოგადოებას“ დახმარება აღმოუჩინოს, რომ საზოგადოებას შესძლავს თავისს საკუთარი შენობა გაიკეთოსო, სადაც მათავსებულ იქმნება მისი ძველი ნივთები, ანუ მუზეუმი და ძველი წიგნების სამკითხველოც. ეს განცხადება მთელმა ქართველობამ დიდის პატივით მოისმინა. ალექსანდრე უცოლშვილო კაცია და იგი დიდი მოტრფეა თავის ძმის და ძმისწულების ოჯახის, თუმცა დიდი ხანია, რაც ევროპაში სცხოვრებს, მაგრამ სამშობლო ქვეყნის მდგომარეობას მაინც ჯეროვანყურადღებას აპყრობს და რაც-კი იბეჭდება სამზღვარ გარეთ საქართველოს შესახებ, ყველა მას სიამოვნებით ადევნებს თვალყურს და კითხულობს.

ალექსანდრეს მახლობელ და თითქმის თანამედროვე პირათ ირიცხება იოსებ დავითის ძე ზუბალაშვილი. იოსები ქართულ მწერლობის მცოდნე და მოყვარეც იყო და მან 1858 წლებში ჟურნალ „ცისკარში“ წერაც დაიწყო. შემდეგ წლებში იგი ფსევდონიმით სწერდა. ამავე დროს სახელოვნებ-

და ექიმი ზაქარია მიქელის ძე ზუბალაშვილი, ბიძაშვილი კონსტანტინესი. ეს ექიმი ზაქარია თავის დროის კვალად განათლებული პირია და მასთან მკურნალობის მხრით საწყალი ხალხის ქომაგიც. ზაქარია ზუბალაშვილი ქართული ენის და მწიგნობრობის მცოდნე პირათ ითვლება. 1854 წ. „კავკასიის საექიმო გამგეობამ“ გარდასწყვიტა ქართულს ენაზედ პატარ-პატარა საექიმო ბროშურების გამოცემა. საექიმო გამგეობამ ზაქარია მიქელის ძე ზუბალოვს მიანდო*) როგორც ვიცით, და იმ დროებში, თფილისში, ექიმთაგანი ქართველი თითქმის ერთად ერთი ეს ზაქარია ზუბალაშვილი გახლავსთ. „საექიმო რჩევის“ გარდაწყვეტილება და ექიმი ზაქარია ზუბალაშვილი „კავკასიის აქტეზშიაც“ მოიხსენება.

ურთგო და უადგილო არ იქმნება აქ მოვიხსენოთ ნიკოლოზ გიორგის ძე ზუბალაშვილი. ეს პირი ღვიძლი ბიძაშვილია კონსტანტინესი. ნიკოლოზის მამა გიორგი ირიცხებოდა სამსახურში და ხარისხი ჰქონდა ნადვორნი სოფეტნიკობის და კავალერიის. ნიკოლოზი დაიბადა გორში, სწავლა მიიღო იმ დროის თფილისის კეთილშობილთ სასწავლებელში. ეს სასწავლებელი შემდეგ კლასიკურ გიმნაზიათ იქმნა გადაკეთებული. ნიკოლოზიც აქ გადმოვიდა, გიმნაზიის სწავლის შემდეგ იგი მოსკოვის უნივერსიტეტში სწავლობდა. განსვენებული საზღვარგარედ სცხოვრებდა, დიდი შეძლების პატრონი იყო, მეუღლეთ ყვანდა ფრანკუზის ქალი, გარდაიცვალა 1898 წ. ნიცაში, უძეოდ. მისი გვამი საქართველოში მოასვენეს და თფილისის კათოლიკების ეკლესიაში დაკრძალეს.

განსვენებულმა თავის ქონებიდამ 600 ათას მანეთამდე თფილისის ქალაქის გამგეობას უანდერძა. ამ ნაადერძევი ფულის სარგებლით მათ უნდა არჩინონ 30 ლატაკი. 10 ქართველი, ათი რუსი და ათიც სომეხი. ამის გარდა თფილისის კათოლიკის ეკლესიას დაუტოვა 30 ათას მანეთამდე და ზოგიც სხვა-და-სხვა სასწავლებელთ. მისი ანდერძის წერილი

*) „ცისკარი“ 1857 წ. ნახეთ „კავკასიის აქტები“.

მოთავსებულია იმ დროის გაზეთებში, ეს გარემოება აღსანიშნავია. უეჭველია თფილისის ქალაქის გამგეობა საყოველთაოდ იქონიებს მხედველობაში, რომ მას ქართველი კაცისაგან ოდესმე ამოდლოლი ქონება და ფული მიეცა და რომელ ფულის გამგეობაც მათს ნებაყოფლობაზედ განისვენებს. ასეთი საქციელი მათ მეტი კაცთ მოყვარეობით უნდა აღინიშნოს ქართველი კაცისაგან სამაგალითოდ, რადგანაც სწორეთ იმ დროს, როცა ნ. ზუბალაშვილმა თფილისის გამგეობას ამოდელი ქონება დაუტოვა, სწორეთ ამ დროს-კი ახალციხის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიებში და სკოლებში ცოდვის ლული იღვრებოდა; დღესაც იქაურ მოსწავლეთა სკოლის და საერო საქმეების მდგომარეობა საგოდებელს და სატირელს სურათს წარმოადგენს.

აღსანიშნავია და საყურადღებო ამ გვარში ნიკოლოზ დავითის ძე ზუბალაშვილი. ეს პირი კონსტანტინე ზუბალაშვილის ბიძაშვილია და მასთან ახლო მდგომი პირი, როგორც დროის თანამედროვეებით, ისევე მეგობრობით. ნიკოლოზ დავითის ძე დარბაისელი ქართველი მამულის შვილია. იგი დაიბადა ქ. გორს, სწავლა მიიღო თფილისის გიმნაზიაში, შემდგომ ამისა. რუსეთში წავიდა, სწავლა პეტერბურგის უნივერსიტეტში დაამთავრა. სწავლის დამთავრების შემდეგ დროს, ანუ რაც საქართველოში ახალი მოძრიგებელ სასამართლო წესები შემოვიდა, იგი ამორჩეული იქმნა მოძრიგებელ მოსამართლეთ, მთელი თავისი საუკეთესო დრო ნიკოლოზ დავითის ძემ ამ თანამდებობაში შეაღია, მან ჩინებულათ შეუფარდა რუსის კანონმდებლობა ქართველ ხალხის ადგილობრივ ზნესა, ხასიათს და ჩვეულებას.

მთელი თავის სამსახურის დროს, მან ასახელა სახელი და სახელით ჰქმნა სახელი. მის გამგეობის დროს უმთავრესს დედა ჰაზრს პრინციპისას მხოლოთ მორიგება შეადგენდა. ამის სასარგებლოდ შრომა და ღვაწლი დაუფასებელია. მისს ამაგსა და ღვაწლს ჩვენი ქართველობა არას დროს არ დაივიწყებს, ოდესმე თვით ქართული მწერლობა წრფელის პატივის ცემით

ან უსხავს და ჯეროვანის თავაზით მოიხსენებს. ნიკოლოზ და ვითის ძე ქართველთ ცხოვრებაში არის შესამჩნევი გვაში, ნათელის ადამიანობით აღესალი. აღსანიშნავია აგრეთვე ამის დაულაღავი შრომა სხვა-და-სხვა საქმეებში და ნამეტურ თფილისის ქალაქის გამგეობაში. თფილისის გამგეობაში იგი კარგახანს ითვლებოდა ხმოსნათ. ბევრჯერ წარმოთქმულა ამის ენერგიული სიტყვა, ბევრჯერ წარმოთქმულა ამის ადამიანობით აღესალი რჩევა და დარიგება. ბევრი მეტად ბევრი, ანუ დიდი სამსახური მიუძღვის თფილისის გამგეობაში. თფილისის გამგეობაში ზუბალანთ თითქმის მარტოდ ნიკოლოზ და ვითის ძე იღებდა მონაწილეობას, სხვა არავინ. რაც ამ პირს ხსენებულს გამგეობაში ამაგი აქვს, აქ ყველასფერს ვერ ავნუსხავთ, მას ვრცელი ისტორია აქვს, მაგრამ უკანასკნელ არც ეს პირი იქმნა თფილისის გამგეობაში დაშთენილი. ამანაც დასტოვა იქ მონაწილეობის მიღება.

უნდა მოგახსენოთ, რომ აქამდე საზოგადოთ ყოველგან და კერძოდ ქართველებში გავრცელებული იყო ასეთი ჰაზრი, რომ ვითამც ქართველებში ძველად ქართველი მოქალაქენი სულ არ არსებობდნენო, ქართველებში მოქალაქური ცხოვრება და სულოვნება მხოლოდ XIX საუკ. შემდეგიდამ აღორძინდაო. მთელი საქართველოს მოქალაქენი და ვაჭრები სულ უცხო ტომის იყვნენო, რაც შეეხება ამ ვაჭართა და ხელოსანთა წეს-წყობილებას, იგიც უცხო იყო ქართველთ სამეფოს წინაშეო, მას ქართული წეს-წყობილების ხასიათისა არა ეტყობოდარაო. დღესკი, სულ სხვა-და-სხვა ცნობები სჩნდება, რომელნიც ნათლად ამტკიცებენ რომ, არამც თუ ქართველთ ძველებურს მოქალაქობას, არამედ მათ წარმატებასაც. ამის უტყუარს მაგალითს წარმოადგენს ზუბალანთ გვარის ისტორია, რომელ გვარის ცნობებიც ჩვენ საყურადღებოდ დავინახეთ და ერთად შევკრიბეთ და დავწერეთ. ამ გვარს თავისს შესაფერი საზოგადო ხასიათი აქვს და რაც ხანდავა, იმდენი მას ეს საზოგადო მნიშვნელობა უფრო დაწინაურდება.

ზოგნი ამბობდნენ, სწორდნენ და დასწორენ კიდევაც, რომ ზუბალაშვილები და სხვა ასეთ კათოლიკენი რომ ქართველ გვარის იყვნენო, მაშინ იგინი ისეთნივე იქმნებოდნენ, როგორც მართლმადიდებელ ქართველნიო, ესენი მათგან დიდათ განირჩევიან და სწორეთ ეს გარჩევა ვეძლევეს მისს საფუძველს, რომ იგინი სომხათ ვალიართ, იგინი შნოთი და საქმით უფრო სომხებს ჰგვანანო.

ამაზედ ზქ შემდეგ შენიშვნას მოვიყვანთ და იმედია ეს შენიშვნა უმნიშვნელოთ არ დაშთება ქართველ კათოლიკეთ გვზროვნობის განსაზღვრის ისტორიაში, უქველია ამას ოდესმე ჩვენი მეისტორიენიც ყურადღებას მიაქცევენ. მას შემდეგ, რაც საქართველოში კათოლიკის ეპისკოპოსნი განწესდნენ და კათოლიკობამ აღორძინება იწყო, მასთანვე ერთად თანამორწმუნეებში ვრცელდებოდა ფხიზლათ თვალთხილვა, ჭვროპისაკენ გადახედვა, ევროპიულის წეს-წყობილების და ვაქრობის შესწავლა. პატრებმა თავიანთი ენერგიულის შრომით თვისი მრევლი სხვებზედ მაღლა დააყენეს, სამღრთო სჯულს გარდა აცნობეს ევროპის სახელმწიფონი, აზიის მცხოვრებნი, სწავლა-განათლება, ხელოსნობა, ვაქრობა, მეურნეობა, ევროპასა და აზიაში მოგზაურობა, აღებ-მიცემა და სხვა. სულ ამ მხნე მოძღვართ გავლენა იყო, რომ ქართველთ კათოლიკებმა საქართველოდამ მგზავრობა ევროპაში ერთობ აღრიდგანვე იწყეს.

ეს არის მცნება თანამედროვე რიალურის კრიტიკისა. ამაზედ არას დამყარებული მთელი კაცობრიობის აწინდელი ბრძოლა, ბრძოლა კალმით, სიტყვით და საქმით, ერთის სიტყვით, მთელმ შეცნირული და ფილოსოფიური კამათი მხოლოთ ამ მცნებათა განვითარების, აღორძინების გზას მისდევს და ამასვე მისდევდნენ ძველად თვით ჩვენი სამღრთო, საეკლესიო მწერალთ მამები, სამღრთო ფილოსოფოსნი, მჭერმეტყველნი, ბუნების მეცნიერნი და ფილოსოფოსნი. ამ გზასა და მიმართვას ზუბალაშანთ გვარის წევრნი აღრიდგანვე დაადგნენ, მათ ამ ასპარეზზედ თავიანთი ულოც გაიტანეს და მით

თანამებამულეთაც ამცნეს ცხადათ, რომ ქართველსაც შეუძ-
ლიან მომავლის მოქალაქური ცხოვრებისათვის შრომა, ცდა
და მეცნიერულად ჰაზროვნება.

IX

ჩვენს წინა წერილებით გავაცანიტ მკითხველს საზოგა-
დოთ ზუბალაშვილების გვარი, მათი დასაწყისი და თანგადაქ
სავალი, ხოლო განსვენებულის კონსტანტინე იაკობის ძის
ზუბალაშვილის ცხოვრების შესახებ კი, რომელმაც გამო-
იწვია ეს წერილები, ჩვენ თითქმის არაფერი გვითქვამს,
რადგანაც საჭირო იყო უტყუარი ცნობების შეგროება.
დღეს ეს ცნობები ჩვენ საკმაოდ შეგვკრიბეთ და საჭიროდ
ვრაცხთ განვუზიაროთ იგი „ქართველ“ მკითხველს, რად-
განაც დარწმუნებული ვართ, რომ ბევრს საინტერესოდ
დაურჩება ეს ცნობები, როგორც თვით განსვენებულის შე-
სახებ, ისე საზოგადოთ მის დროის ქართველი საზოგადოე-
ბის.

კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალაშვილი დაიბადა 1828
წ. ქ. თბილისს, როგორც მოვიხსენეთ, მამა, კონსტანტინე
იაკობი და დედა ანა, თავის დროის კვალად ითვლებოდნენ
ერთ წარჩინებულ და დარბაისელ ოჯახის შედლებათ, იგინი-
ირიცხებოდნენ თბილისის გუბერნიის ქართველ აზნაურისშვი-
ლებათ და მასთან საპატოო და რჩეულ მოქალაქეთაც. აზნა-
ურშვილობით მოხსენებული არიან თვით განსვენებულის ნამ-
სახურობის აღწერილობაში ასე: „კონსტანტინე ზუბალაშვი-
ლი—აზნაურისშვილი, თბილისის საგუბერნიო ქალაქის“ XIX საუ-
კუნის დასაწყისიდან ზუბალაშვილები ოფიციალურად ცნო-
ბილნი ყოფილან როგორც აზნაურისშვილები. როგორც
წინა წერილებშიაც ვსთქვით, მეფე ერეკლეს დაპირებუ-
ლი ჰქონდა XVIII საუკუნეში და სხვა-და-სხვა მიზეზე-
ბის მეოხებით ვერ აღუსრულა, ის XIX საუკუნეში რუსე-

ადის მთავრობამ შეასრულა და ზუბალაშვილები აზნაურობით
ოქმენ დაჯილდოვებულნი.

არ იფიქროთ, რომ ჩვენ, ამ გვარის წოდებრივს განსხვავებას რამე მნიშვნელობას ვაძლევდეთ, არა, აქ მართოდ ისტორიული ფაქტების აღნიშვნა გვინდა და არა წოდებრივის განსხვავებით გარჩევა და პატივისცემა. ასეთის მიმართულების იყვნენ თვით ზუბალაშვილებიც ძველად და მათ ნათლად სწამდათ შოთას ბრძნული სიტყვები:

„ფიქროსოფოსნი შემოკრბენ, ამაზედ ქქონდათ ცილობა:

ბატონი კაცსა სასქმებს და ჭკუას გამოცდილობა;

ათასად გვარი დაფასდა, ათი ათასად ზრდილობა,

თუ კაცი თითონ არ ვარგა, ცუდია გვარიშვილობა“.

ამიტომაც გახლდათ რომ ძველად, ზუბალაშვილები, წოდებრივს ამალღებას გულ-გრილად უმზერდნენ. კათოლიკე პატრებისაგან გამცნებულნი და განსპეტაკებულნი ესენი უფრო აღამიანურს ღირსებას მისდევდნენ, კაცად კაცობას, ბრძნულად და მეცნიერ გვამთაგან ქებულსა და დიდებულს, ცრავალთაგან წანატრს და უმცირესთაგან არად მიჩნეულს. ამას ნურავინ იხამებს, ქართველთ ცხოვრებაში, ზუბალაშვილების გარდა სხვებიც იყვნენ ასეთი მაღლიანის თვისების.

მამა კონსტანტინესი იყო, თავის დროის კვალად, წარწინებული ქართველი, სურათი XVIII საუკუნის ქართველთ ცხოვრებისა და კარგად მცნობი, როგორც XVIII საუკუნის დასასრულის ქართველთ სამეფოს მდგომარეობის, იმ დროის შალხის და მათის ცხოვრების, ისევე XIX საუკუნის დამდეგის და შემდეგ დროის ქართველთ ცხოვრების და მათის ავკარგიანობის. იგი მასთანვე იყო ხელოვანი მრეწველი, ცნობილი ვაჭარი, მასთანვე ქეშმარიტი აღამიანი, გლახაკთ მწე და შემბრალე, გლახაკთ სებრალული ამათ გვარის წევრთა დარგათ ყოფილა. იაკობს მშეულღე მანნაც შესანიშნავი მანდილოსანი ყოფილა, თავის დროის კვალად, მაღალის კრძალულებით აღზრდილი, ნამდვილის ძველის ქართველთ დედათა

თვისების შექონი, სახ იმ პატიოსანთ და დიდებულთ ქართველთ დედათა, რომელთა მსგავს ძველ ქართველ ქალებს ჩვენი პოეტი ნ- ბარათაშვილიც აქებს ასე:

„ჭოი დედანო, მარად ნეტარნო,
კურთხევა თქვენდა ტკბილ სახსოვარნო,
რა იქმნებოდა, ჩვენთ დედათაც
კურთხევა თქვენი გამოჭყოლადთ?“

იგი იყო ღვთის-მოსავეი ადამიანი, საღმრთო წერილის მოყვარე, ქართული წერა-კითხვის მცოდნე, საყოველთაოდ ქართული წიგნების მკითხველი, მაინც ძველადგანვე შენიშნულია ზუბალაშვილების ოჯახი, როგორც ქართული მწიგნობრობის მოყვარე დედ-მამის კეთილ თვისებას და რიგიანს. საქციელს შვილების აღზრდაზედაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა; იგინი თავიანთ შვილებს ისე ამზადებდნენ და სწურობა ვდნენ როგორც მათს ოჯახს ესაჭიროებოდა. მათს რიგიან ყოფა-ცხოვრებასა ასეთი ზუგავლენა ჰქონდა მათ თავიანთ შვილებზედ და ამიტომაც ყველა შვილები კარგის, სწავლებოს თვისებით აღზრდილნი თაღმოსჩნდნენ და მათ ყველგან ისახელოეს.

ასეთის კარგი ღირსების იყვნენ კონსტანტინეს მშობლები და ამიტომაც ვახლდათ, რომ თვით კონსტანტინე ზუბალაშვილიც ერთ შესანიშნავ ადამიანად აღიზარდა, მტკიცე ქრისტიან კათოლიკეთ, გულ-მტკივნეულ ქართველად. ისიც უნდა მოგახსენოთ, რომ ამათი დრო ისეთი ვახლდათ, რომ მაშინ ქართველთ შორის რიგიანი ადამიანების აღზრდა იშვიათ საქმეს შეადგენდა. ქართველთ შორის ასეთ წარმატებათა ტრფიალება საკმარისად იყო დამცირებული. ჩვენში მაშინ სულ სხვა ნარუქი იყო წინ წასულთ და ქართველს უმრავლესთ სახლის შვილებიც მას მისდევდნენ. იმ დროის ქართველთ აზრი კარვად გამოხატა ფორბელიანმა.

„ერთაჭალის ბადში მნახეთ, ვინა ვარ,
ჯამით ტაღუმბაში მნახეთ, ვინა ვარ“. და სხ.

ასეთი გახლდათ იმ დროის ქართველთ უმეტეს ნაწილის ძეთა მოძრაობა, ასეთ ლტოლვას და მიმართულებას ჰქონდა მაშინ ფასი და დიდება. მაგრამ იყვნენ შიგა და შიგ ისეთი პატიოსანი პირებიც, რომელნიც გარემოებას მკაცრათ ეწინააღმდეგებოდნენ. რიგიან დედ-მამის გავლენის ქვეშ აღზრდილნი შვილნიც რიგიანს გზას ადგებოდნენ უკანასკნელთ რიცხვს ეკუთვნოდა კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალაშვილიც. მართალია, იმ დროს, ქართველთ შორის, იყვნენ ისეთი პირები, რომელთ ხელობასაც მხოლოდ დილიდამ საღამომდე დადიეს ხმა შეადგენდა და მით თავიანთი ოჯახების დაღუპვა, მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმ უაღამიანობის დროსაც, როგორც აღვნიშნეთ, იყვნენ ისეთის ოჯახის შვილებიც, რომლებსაც ცხოვრების წინ გამცნებული გეგმა ედოთ და თავიანთ მოვალეობას ნათლად ასრულებდნენ, მათ შეგნებით სწამდა:

„არც კაცი ვარკა, რაშ ცოცხალი შეგდასსა ემსგავსა,
იყოს სოფელში და სოფელს კი არა რა არგას“.

სწორეთ-ასეთ სალ-პიტულ ჯგუფს უნდა მივაწეროთ კონსტანტინე ზუბალაშვილიც, ადვილი საქმე არ იყო, რომ ჩვენში და ისიც ისეთ დროს, როგორიც 1820—30—40—50 წლებია, ვისმეს რამე გეგმა აერჩია და ამ არჩეულს რიგიან ცხოვრების გეგმაზედ უკანასკნელ დღემდე მტკიცედ დაშთენილიყოს. ეს მაშინ კი არა, დღესაც იშვიათია. ჩვენს დროში საქებია ისეთი კაცი, რომელიც ახალგაზდობილამ მოხუცებამდე ერთის მტკიცეს მიმართულებით და ენერგიით აღვისილი შთება მტკიცე მიმართულება და მაგარი ხასიათები თვით საფლავის კარამდე მისდევს. ასეთი კაცები მაგალითნი არიან სხვებისთვის, ივინი ახალისებენ მოზარდ თაობას და ამხნევებენ მტკიცეს თვისებით და მაღალის სათნოებით, თავის დროის კვალად კ. ზუბალაშვილი და მისთანები სწორედ მანანასავებ ბრწყინავდნენ ქართველებში და თავისი ბრწყინვალეებით ბევრს ხშულოს გონებასაც აბრწყინდნენ.

ასეთის თვისების იყო კონსტანტინე, ასეთივე გახლავთ მათივე პირმშო ძე სტეფანე და მისი ძმებიც, რომლებიც ჩვენ მათის გენეოლოგიით ავსუსხეთ, ასეთსავე მიმართულებას ეკუთვნოდნენ მისი მშობლები — იაკობი და ანნა.

კონსტანტინე ზუბალაშვილის თვალის გახილვების დროსთან მკიდროთ დაკაშირებულია ის დრო და ხანა, როცა ქართველთ იწყეს თვალის გახილვება, ესე იქნა როცა 1827 წ. ს. დოდაშვილმა ქართული გაზეთის „თბილისის უწყების“ გამოცემა დაიწყო. ამ გამოცემისთვის ქართული სტამბაც გახსნა, სხვა-და-სხვა ქართული სახელმძღვანელოებიც გამოსცეს და 1832 წლიდგან თვიური ჟურნალის გამოცემაც იწყეს, მას კიდევ სხვა კეთილი საქმეები მოსდევდნენ. იმ დროს, თბილისში, ქართული ფულიც იჭრებოდა, ყველა სამართველოებს „საქართველოს სამართველო“ ეწოდებოდა და თვით მთავართველიც „საქართველოს მთავარ-შირთებლად“ იწოდებოდა. იმ დროის კეთილშობილთ სასწავლებელში, სადაც კონსტანტინე ზუბალაშვილიც სწავლობდა, მასწავლებლათ იმყოფებოდა ქართველ კათოლიკეთა წარჩინებული პირი, თავ. ალექსანდრე ჩიქოვანი, კარგი ამხანაგი ნიკოლოზ ბარათაშვილისა, თავის დროის დიდათ გამოჩენილი და მწერალიც იგი დაახლოვებული იყო ზუბალაშვილებთან და, როგორც მასწავლებელს, მეტად დიდი გავლენა ჰქონდა თავის მოწაფეებზედ და ნამეტურ ზუბალაანთ იმ ყმაწვილებზედ, რომლებიც მის გავლენის ქვეშ სწავლობდნენ. კონსტანტინეც ერთი ამათაგანი გახლათ.

სულ ამ კეთილ მასწავლებლის მეოხება გახლდნთ, რომ კონსტანტინე ზუბალაშვილი მომავალს ცხოვრებაში საუკეთესო ქართველათ აღმოჩნდა, დიდ გულ-შემატკივარ პირად ჩვენის საზოგადო საქმეების, საზოგადო საქმეთ პატივისცემის სხივები მას უკანასკნელ დღემდე დაშთა, ეს ღირსებით აღსილი სამკაული მის შვილებსაც გარდაეცათ შემკვიდრეობით ჩვეულებრივ თვისებათ. კონსტანტინე ზუბალაშვილი, როგორც წესი და ჩვეულება იყო ძველადგანვე ქართველ კათო-

ლიკებში, ჯერჯთ სახლში სწავლობდა. როგორც ზემოთაც ვსთქვით, დედა მისი იყო ძველი ქართველი მწიგნობარი. ქალი და ამიტომ იგი შინ ასწავლიდა პატარა კონსტანტინეს ქართულ წერა-კითხვას და საჭირო ლოცვებს, მცირე ხნის შემდეგ იგი თბილისის კათოლიკეთ სკოლაშიაც სწავლობდა და შემდეგ კი თბილისის კეთილშობილთ სასწავლებელში თბილისის კათოლიკეთ სკოლა 1630 წლიდან არსებობს, ამ სკოლაში ქართველთ კათოლიკეთ შვილებს გარდა სხვა სარწმუნოების ყმაწვილებიც სწავლობდნენ. ყველა დიდის სიამოვნებით აბარებდა აქ თავის შვილს, რადგანაც პატრები კარგად ასწავლიდნენ მოწაფეებს, ნამეტურ ლათინურს ენას და ფრანგულსაც. თვით ისტორიკოსი პ. იოსელიანი სწერს, რომ ლათინურს ენას მე კათოლიკე მღვდელი პ. შაჰყულინი მასწავლიდა ამ სკოლაში მრავალ წარჩინებულ თავადის-შვილებსაც უსწავლიათ, აქვე ყოფილა ერთ დროს ა. ჩიქოვანიც. კონსტანტინეს გარდა ამ სკოლაში სხვა ზუბალაშვილებიც ყოფილან მრავლად.

ამ დროის ქართველთ შვილების გუნდი ორ ნაწილად გაიყოფოდა. ერთი ნაწილი თავისი ქვეყნის შესწავლას მეტად გულ-გრილად უმზერდა, ქართულს მწიგნობრობას, ენას, ისტორიას და ხალხის ფეხზედ დადგომას არად აფასებდა. ქართული ენა მათ მდაბიო, განუვითარებელ ენათ მიაჩნდათ, ამიტომ იგინი სახლში და კარში ყველგან ჰკრძალავდნენ დედა ენის ხმარებას, თამამად ამბობდნენ. რომ ეს ჩვენთვის საჭირო აღარ არისა, რის მაქნისია იგიო. ასეთ გარემოებაზედ სთქვა გრ. ორბელიანმა:

„რა ენა წახდეს, კრიც დაეცეს,
წაეცხოს ჩიჩქი ტაძარსა წმიდას“.

ასე გახლდათ მაშინაც, ესეთის თვისებით სახელოვნობდა ქართველთ ძეთა ერთი ნაწილი, მათს სანაქებოდ მხოლოდ თვისი წარსულის არად ცნობა იყო გამხდარი, მისი გმობა, ყველასაგან ხელის აღება და დავიწყება. საქართველო და

ქართველობა მათთვის არსებობდა როგორც საკვები სახსარო ძალა, სხვა არაფერი და ჩვენდა სამწუხაროდ, ასეთის პირების მეოხებით იყო, რომ თვით ქართველი გლეხებეც-კი იყიდებოდნენ საქვეყნოთ*), რომელთაც უმეტესს ნაწილს ტფილისის მოქალაქენი იძენდნენ. ასეთ გათახსირებულ ქართველებზედ წარმოსთქვა იმ დროს ნ. ბარათაშვილმა:

„რის ქართველბა, რა ქართველბა,
ნეტავ რას გვაწებს უცხო ტომბა“.

ასე იყო მაშინ ქართველთ ვითარება, ასე მოეწყო დაცემულ ოჯახის საქმე, ასე გახლდათ ჩინებულ საქართველოში ქართველთ შორის, ასეთის თვისების ყმაწვილებით ივსებოდა ჩვენი ქვეყანა და ამ უკუღმართ ვარემოებას თვით ქართველების უმეტესი ნაწილიც უწყობდა ხელს და მასთან სხვა და-სხვა პირობებიც მოკლეთ უნდა ვსთქვათ, რომ იქებოდნენ და იდიდებოდნენ ისეთი პირები, რომელნიც თავიანთ ვინაობას გმობით მზერდნენ და სალაპარაკო ენასაც ივიწყებდნენ. ასეთს ხანასა და თაობაზედ წარმოსთქვა თავის დროს ი. ჯავჭავაძემ:

„თქვენ არა ხართ ის, რომ დედა-ქნა,
ბრძანებით დასთმეთ აღმოსკვეთად,
შიშით არც კარში და აღარც სახლში,
მას აღარ ხმარობთ თქვენდა სარცხვენად“.

„ჩვენ ძუძუს ვსწოფდით, რომ თქვენა ჭკობდით
ენას და ხალხსაც კარეთ და შინა“.

აი ეს გახლავსთ სარკე იმ დროის ქართველთ ერთის ნაწილისა, ამაში სჩანენ ოგინი ნათლად. სწორედ ამ დროს გაახილა თვალები კონსტანტინე ზუბალაშვილმაც, მაგრამ იგი, როგორც პატიოსანი ოჯახის შვილი დედამასთან გამცნებული და გაადამიანებული ზემოხსენებულ წრემ ვერ აი-

*) „Кавказский Вѣстникъ“, 1846—47—48 წლების.

ყოლია, იგი შეჯგუფულ იქმნა იმ მიმართულების მექონ ახალ-გაზდა დასთან, რომლის წევრთაც საქართველოს ერის და მწიგნობრობის სიყვარული გულში გაბრწყინვებულ ჰქონდათ. იგინი შეძლების და გვარად უკუღმართ გარემოებას სასტიკად ეწინააღმდეგებოდნენ და ყოველგან და ყოველთვის თავიანთ ქვეყნის და ერის საქმეებს გარს ფთილასავე ევლებოდნენ. ასეთ დასანატრ თაობის მეტრფიალეთ ირიცხებოდა კონსტანტინე ზუბალაშვილიც, ხსენებულ წრემ თავის ცხოვრების დრო განვლო, მათ აღბეჭდეს თვისი ნავალი, დღეს თუ ქართველს მაჯა უცემს და მის სულს და სხეულს თუ რამ ამეტყველებს, ყველა ეს ძლიერება თითქმის იმ ხსენებულ პირთა მეოხება არის, რომელსაც ჩვენ ვასახელებთ. ხსენებულ დროის ქართველთა თაობამ გამოჰფინა თავისი ქვეყნის, ერის და მწიგნობრობის პატივისცემის ლალადება და ნიშანი და ამ ნიშანმაც აიყოლრა მთელი იმ დროის ქართველთა ახალ თაობაც.

კონსტანტინე ზუბალაშვილი დაახლოვებული მეგობარი გახლდათ „ციცკრის“ რედაქტორის ივანე კერესელიძისაც და ყველა იმ პირების. რომელთაც კი სამშობლო ქვეყნის ასპარეზზედ 1860 წლებში მოქმედება დაიწყეს და ყველა ჩვენ საქმეებს და მოძრაობას სული ჩაუდგეს. კონსტანტინე ზუბალაშვილი პატარაობისასვე ეჩვეოდა ქართულ მწიგნობრობას. მან თავის დროსვე შეისწავლა ზედ-მიწევნით ქართული მწიგნობრობა და მისი ისტორია, სამეფო და საერო ისტორია, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ისტორია, სიტყვა-კაზმული მწერლობა, არ დარჩა რამე ისტორიული წიგნი, რომელნიც კი თბილისს, მოსკოვს და პეტერბურგს დაიბეჭდნენ, რომ ეს წიგნები მას შეძენილი არა ჰქონოდა. იგი ისე გახლდათ ქართულს საქმეებში დახელოვნებული, რომ იმ დროს მას ბერნი ვერ შეედრებოდნენ. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ჩვენ რაღა გაგვიჭირდებოდა, დღეს ჩვენი სამშობლო რიგიანის მამულისშვილებით იქნებოდე საესე, ცხოვრების საქმეებით წინ ვიქნებოდით წასული. მცირე ვი-

ყავით და მიტომ მოხდა, რომ ჩვენ ჩვენს სამშობლოში ასე მძიმეთ დავწინაურდით. ყოველი პირი, რომელსაც კი თავის ცხოვრებაში საქმე უკეთებია, ქვეყნისა და ხალხისათვის უღვაწნია, მარად ღირსია აღნიშვნის, ამის მოვალეა თვით შესმენილი მწერლობაც ვინც კი შესამჩნევის თვისების გამოვა, ვინც კი ცხოვრების ასპარეზზედ აღმატებულებას გამოიჩენს, ის ვინც უნდა იყოს, დიდო, თუ მცირე გვარის, მწერალი თუ მრეწველი, ვაჭარი თუ მუშაკი, წასწავლი თუ უსწავლი, მხედარი თუ მოქალაქე, ყველა თავ-თავის აღაგას არის აღსანიშნავი. მამულისშვილობით აღვსილს კაცს, ვისაც კი გული შესტკივა თავის ქვეყნისა და ერისათვის, იმას ვერაფერ რას და უწუნებს, ვერაფერ რას უკიჟინებს, ის რაც გინდა მცირე საქმის, თანამდებობის და სახელოვნების იყოს, მას ვერაფერ რას წაართმევს. ქართველთა ცხოვრებაში ზუბალაშვილების გვარის წევრთა შესაფერი ადგილი უკავიათ, იგინი ბევრის ღირსებით არიან დაჯილდოვებული. ამათი ღირსება ქართველ მოქალაქობის ასპარეზზედ შესამჩნევია, თითქმის შეუდარებელი. ამათი ენერგიული მოქმედება ცხადათ სჩანს ბევრნაირის საქმეებიდგან, იგინი ცხოვრების ზვირთებს ყოველთვის თვებდა-თვებ მისდევდნენ და თავ-დადებით შრომობდნენ დაწინაურებისათვის. მათში, როგორის თვისებითაც XVIII საუკუნის პირები იყვნენ აღვსილნი, ისევე XIX საუკუნისა და თვით ჩვენს დროის ზუბალაშვილებიც, რომელნიც მართლაც და თავიანთის ენერგიულის მოქმედებით გაცილებით მაღლა სდგანან ბევრს თვის თანამედროვე წყალ-წოდებულ ქართველებზედ.

მოგეხსენებათ, რომ რაც საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, მას შემდეგ მთელი თბილისი და მასთან საქართველოს მამულებიც მართლად ქართველების საკუთრებას შეადგენდა, მათი მოწილე და მოდავე არავინ იყო. ყველა ეს საკუთრება ნელ-ნელა მათის ხელიდგან ისე გაფრინდა, ისე წავიდა, რომ დღეს, იმ დროის ძირეულ ქართველის მებასე ნაწილსაც აღარ უკავიათ იმ ადგილების მებასე ნაწილი, რომელიც მათ აღარ ეკავათ. თბილისის მცხოვრებთა ქართველთა ხელიდგან წა-

უვიდათ მთელი თბილისის ადგილ-მამულები, ბაღები, აბანო-
ები, ქარვასლები და თვით ზოგიერთი ეკლესიები კი. დღეს-
აქ ქართველი ნატამალობს, ეს არ გვაკმარა ბედმა და სოფ-
ლის მემამულეთაც იწყებს მამულების უბრალოთ ფანტვა და
პნევა. მერე ვიზედ ჰყიდდნენ, სულ უცხოელებზედ, გარედ-
გან მოსულ პირებზედ, რომელნიც შემდეგ მათ ჯიბრშიაც ზღ-
გებოდნენ.

ამაზედ ბრძანებს ვახტანგ ორბელიანი:

“ზოგთა თვისი ქონება ბითურ ცხრაში წააკეს,
და თავისი ცოლ-შვილი მშვიერ-მწუერგაჲ დააკდეს,
ზოგთ დავა-დაცხაბაში რაც რამ ეხდათ ეგეჲს,
რაც ქველთ მამა-ზანადგან მათ დარჩომოდათ ბედათ“.

როცა კაცი ამ დროსა და ქართველობას წარმოიდგენს,
იმას არ შეიძლება, რომ გული ბოღმით არ აევისოს და ცხა-
რე ცრემლები არ დააფრქვიოს, ვინც ჩვენის ქვეყნის შვილია,
ვისაც სწამს ჩვენი კულტურული წარსული, ვინც იცის ჩვენი
განვლილი დრო და ის ამაგი და ღვაწლი, რაც ქართველ
ტომს თავის ქვეყნის დაფარვის გულისთვის სისხლი უღვრია,
ის ამაზედ მწარეთ იწყებს გოდებას და ვინც არა და მისთვის
სულ ერთია, იგინი თავიანთ ტომის უმრავლეს გლეხთა მუ-
შაკთ უმიწა-წყლოთ სტოვებენ და მათგან განატაცს სხვებზედ,
უცხო ტომის კაცებზედ ჰყიდიან. ამაზედ სწუხს იგივე ვ-
ორბელიანი; როცა ამბობს.

„ამ ძუძუთ გაზრდილ ძენი, ნაჭერ-ნაჭერ მყიდიან“ და
სხვა.

განა შეიძლება, რომ ჩვენ ყველა ის გამათახსირებელი
ცნობები მოვთვალოთ აქ, რაც კი ქართველთ შორის ხდე-
ბოდა 1840—50 წლებში! ეს შეუძლებელია, ეს ყველა
ჩვენთაგანმა კარგათ უნდა იცოდეს; რადგანაც ამ უბედურო-
ბის ხანას ჩვენ ბრძენ კაცთაგან „ქართველების ფანტიობის
ხანა“ ეწოდა. აი ასეთ დროს, ასეთ ერსა და ქვეყანაში, ზუ-
ბალაანთ გვარის წევრნი დგანან შრომის, მხნეობის, მრეწვე-

ლობის და წარმატების სვეტად და იგინი ანათებენ მცირედ, სხვებს მაგალითს აძლევენ და თავიანთ მომავალ თაობასაც აწინაურებენ. სწორეთ ასეთ დამაწინაურებელ პირათ ითვლება კონსტანტინე ზუბალაშვილი. ეს პატიოსანი გვამი მთელის თავის არსებით, მოქმედებით, წარსულით და აწმყოთი მხოლოდ ამის უტყუარს ნიშანს წარმოადგენს. იგი არის მტკიცე კედელი იმ საძარკველისა, რომელიც მის მამა-პაპათაგან მკვიდრათ იქმნა დანერგილი ძველადგანვე საქართველოში.

აბა აიღეთ, ბატონებო, ეს იარი ხანა და შეადარეთ ერთმანეთს, ერთს მხარეს თქვენ თვალ წინ დაგეხატებათ ფანტია ქართველობა, რომელმაც შექამა და გაყიდა თავის სახლ-კარი, მამულები, დააწიოკა თვით ქართველთ გლეხებიც და მით გაახარა უცხონი; იგინი სდგანან ჩვენ წინ ვითაარცა სამშობლოს ურჩნი, გვარტომობის პატივის არ მცემელნი, შინ ძლიერნი, გარედ-კი მხდალნი, უძღურნი, წყალ-წაღებულნი. ტყუილათ-კი არ ბრძანებს ილია ქავჭავაძე:

„ჩვენისთანა ბედნიერი,
განა არის სადმე ერი“...

აი ასეთი ბედნიერები ვართ, ასეთი ამაგდარნი და ღვაწლდებულნი. სწორედ ასეთი მხნე, გმირები. მეორე მხარეს თქვენ წარმოგიდგებათ ზუბალაანთ გვარის მხნე წევრნი და ამ მხნეთაგან ნამოქმედარი საქმეები. დიდება და სიქადული ასეთ მხნე პირთა ამაგს და სამსახურს წინაშე ქართველობისა. იქმნება ამ სამსახურის ნაყოფის ძველ ქართველთ არა ესმოდათ რა, ვინ იცის, ესეც შეიძლება, რადგანაც ჩვენდა საუბედუროთ, ხომ მოგეხსენებათ, ქართველებში ძველადგანვე გახლავსთ ერთი ანდაზა გავრცელებული, რომ: „ღღის კვერცი მირჩევნია ხვალის ქათამსო“. ამის ამყოლნი იყვნენ ძველად ჩვენ მამა-პაპათა უმრავლესნი და ამიტომაც მათ არ შეეძლოთ ეცნათ ღირსება ამ გვარისა. განვლო დრო-ეამმან, დრონნი იცვალნენ, ღღეს უკვე გამოსჩნდა ამითი ღირსება, ეხლა ყველას შეუძლიან თამამად დააფასოს, ვისაც თვალი

აქვს და ყურთა სმენა, მათ ამის დასათესებლათ საკმარისი მასალები მოეძიებოდა.

კონსტანტინე ზუბალაშვილი თავის ახალგაზდობიდანვე მეტად კეთილის თვისების ყოფილა, როგორც მოწაფე ყველა სასწავლებელში საუკეთესო, თავმდაბალ, მორჩილ მოწაფედ ითვლებოდა. შის ამხანაგთ შორის ვერ ნახავდით ერთ-თანამედროვეთაგანს, რომ მისგან ვისმე წყენა და მეტი სიტყვა ხსომებოდა. მის თანამედროვე პირებს მე ბევრს ვიცნობდი და მათგან ერთი სიტყვაც არ გამიგონია რისამე ურიგოს მოჰასწავებელი. კონსტანტინე თავის მეგობრებში ყველას სანაქებო საყვარელ მეგობრათ ითვლებოდა, ახალგაზდა გულ-უხვ პირათ, მაგრამ მასთანვე პატიოსნების მეტრფეა და ქართველ ყარგ მამულისშვილთაც.

იგი კარგად და ნათლად მოესწრა ჩვენს უკვდავს პოეტს ნიკოლოზ ბარათაშვილს და მისგან ნალაღებ „ბედი ქართლისას“, როგორც ილია ჭავჭავაძის და აკაკის კალმის ქვეშ დაიხარდნენ 1860 წლის ახალგაზდა ქართველნი, ისევე კონსტანტინე ზუბალაშვილი და მისი თანამედროვენი აზრდებოდნენ და იწურთნებოდნენ იმ დიადის მამულისშვილების გრძნობებით და კეთილის სხივებით, რასაც ნ. ბარათაშვილის უკვდავი და შეუდარებელი ჰანგი ჰყენდა იმ დროს ჩვენს ქვეყანაში. კ. ზუბალაშვილი და მისთანები ნაყოფია ნ. ბარათაშვილის მაღალის იდეებით გამსჭვალულის პოეზიისა.

თანამედროვე უმეტესობის მოძრაობის ძალამ და იმ დროსი ახალგაზდათ ტრფილებამ კ. ზუბალაშვილებზედაც იქონიეს ზე-გავლენა და რითაც მაშინდელი უმრავლესობა ხელმძღვანელობდა, ესეც გაჰყვა იმავე ლტოლვას. ეს იყო მიზეზი, რომ ზუბალაშვილმა, ჯერ სრულიად ახალგაზდამ, პირდაპირ სკოლის სკამიდან ისურვა სამხედრო ნაწილეს სამსახურში გადასვლა და სამსახური. სამხედრო სამსახური მოგხსენდებათ, დღეს რა ხასიათების მექონ ძალას წარმოადგენს. ყველასთვის ცხადია, დღეს მას მეცნიერთა, სწავლულთა და ფილოსოფთაგან დიდი რამ მნიშვნელობა არა აქვს მინიჭებული,

მაგრამ ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ იმ დროის, როდესაც 16 წლის ახალგაზდა კოტემ ისურვა სამხედრო სამსახურში შესვლა, სწორედ ამ დროს, ამავე ნაწილის ასპარეზზედ მსახურებდნენ პოეტნი გრიგოლ ორბელიანი, ვახ ორბელიანი, ალექსანდრე ჭაყვაძე, კონსტანტინე მამაცაშვილი, გიორგი ერისთავი, ღიმიტრი ყიფიანი, ალექსანდრე ორბელიანი, დ. ორბელიანი; წარჩინებული გრიგოლ გურიელი და მრავალნიც სხვანი იმ დროის ხნიერ თუ ახალგაზდა ქართველთ შვილებისა, რომელნიც ნათელის გულით ანათებდნენ აქა-იქ, კოტესაც მათკენ მიელტვოდა გული და ამიტომ იგი პირდაპირ გიმნაზიის სკამიდან თავისუფალ მსახურად შედის სამხედრო სამსახურში.

კონსტანტინე ზუბალაშვილი „პირველად ქართულს მილიციაში“ შევიდა 2 აპრილს 1844 წელს. ამავე წელს, რუსის მხედრობას და ქართულ მალიციას დაღისტნელებთან და კავკასიის მთიელებთან გალაშქრება მოუხდათ, ამ გალაშქრებაში ახალგაზდა კონსტანტინემ საკმარისი ნიჭიერება გამოიჩინა. ამიტომ იგი 14 თებერვალს 1845 წ. დანიშნულ იქმნა მილიციის პრაპორშიკათ. ამავე წელს მას მიანდეს ზოგიერთი სამხედრო საქმეების გამოძიება და მასთან სხვა და-სხვა საჭირო ღონისძიებათა აღმოჩენა; ამ მინდობილობაში კ. ზუბალაშვილმა ისეთი ენერგია გამოიჩინა. რომ იგი აპრილის 29 1846 წ. დანიშნულ იქმნა ფანენ იუნკრათ ნიჟეგოროდის დრაგუნის პოლკში. მან აქაც მალე დიდი მხნეობა გამოიჩინა და ამიტომ 29 დეკემბერს 1847 წ. იგი შერაცხილ იქმნა ნამდვილ სამსახურში პრაპორშიკათ. ამ დროს კონსტანტინე 21 წლისა ყოფილა, ასეა მოხსენებული მის ნამსახურობის აღწერილობაში. ამავე წელს რუსეთის მხედრობას ცხარე ბრძოლა ჰქონდა გამართული დაღისტნელებთან; ახალგაზდა კონსტანტინემ აქაც თავისებური მხნეობა გამოიჩინა და ამიტომ მარტის 29 1849 წ. დაჯილდოვებულ იქმნა პარუჩიკის ჩინით.

შემდგომ ამის, უმაღლისის მთავრობის გზკარგულებით კონსტანტინე გადაყვანილ იქმნა ერევნის კარაბინერთა პოლკ-

ში, რღეს ეს პოლკი ერენის ლეიბ-გრენადერის პოლკათ იწოდება.

სხვა-და-სხვა ალაგას ბრძოლის ველზედ ასანაქებო სამსახურის გამო I ივლისს 1849 წ. გამოეცხადა უმაღლესი მადლობა 1850 წ. 3 სექტემბერს, დაჯილდოვებულ იქმნა შტაბს-კაპიტნის ხარისხით, უკანასკნელ წელს, სამსახურის დროს, მას უცაბედათ მარცხი მოუვიდა და წაიქცა, რის გამო საკმარისადაც დაზიანდა და ამიტომ მცირედ ზერე-ქვერედ ავადმყოფობდა. ნელ-ნელა საქმე ისე მოეწყო, რომ 1856 წ. ავადმყოფობის გამო სამსახურს თავი გაანება. ამ დროს იგი 33 წლისა გახლდათ.

როგორც სჩანს განსვენებულის ნამსახურობის მოწმობიდან, მთელის თავისი სამსახურის დროს, ე. ი. 1844—1856 წლამდე, სადაც კი უმსახურნია, ყველგან რიგიანად, ერთგულად, თავისი მოვალეობა დიდის ხალისით შეუსრულები, ისე რომ თორმეტი წლის განმავლობაში ერთხელაც არ ყოფილა შენიშნული რამე საქმეში. სამსახურის იმდენად მეტრფე ყოფილა, რომ მთელს ნამსახურობის განმავლობაში, მხოლოდ 1847 წ. დასთხოვნია 28 დღეთ შინაური საქმეების გამო. გარდა ასეთის ერთგულებისა, იგი ყველა სამხედრო საქმეებშიაც შესაფერს ნიჭიერებას იჩენდა, ნამეტურ ბრძოლის ველზედ მონაწილეობის მიღებაში, ჩინებულად უსრულებია თავის მოვალეობას ყველა ბრძოლაში 1844—1850 წლამდე, არ მომჩადარა სადმე რამე ბრძოლა კავკასიის მთიელებთან, რომ იქ კონსტანტინეს მონაწილეობა არ მიეღოს. მაგალითებრ, მის ნამსახურობის წერილში ჩამოთვლილია ბევრი საყურადღებო ბრძოლა, სადაც იგი თანამოზიარე ყოფილა. გარდა ამისა კონსტანტინე ხშირად დიდს მონაწილეობას იღებდა გვირაბების გაყვანაში, ლაღმის საშუალებით აფეთქებაში, ციხეების დაქცევ-დანგრევასა და აღებაში, აქა-იქ ცეცხლის გაჩენაში მტრის წინააღმდეგ, ხილების გაკეთებაში, მთებზედ გადასვლაში, ზარბაზნების სროლაში, იერიშით მისვლაში, ხელდახელ ბრძოლაში. დაახლოვებული მონაწილეობა მიუღია გერგებილის

დაპყრობაში, ასევე სხვა სოფლების და დაბებში დაპყრობაში-
აც მხნედ იღებდა მონაწილეობას.

განსვენებულს ხშირად კავკასიის მთავარ-მართებლის ლა-
შქარშიაც უბრძოლია, ხანდისხან ბნელს დამეშიაც კი შემ-
თხვევია ომი, როგორც, მაგალითებრ, 28 ივლისს, 1847 წ.
ხანდისხან ომი დილიდგან დაწყობილი საღამომდე გაგრძელე-
ბულა და ამ ხნის განმავლობაში განსვენებულსაც მონაწილე-
ობა მიუღია, ხან მთელი კვირის, ხან მთელი თვეების განმავ-
ლობაში და მაინც აქაც უსვენებლივ უბრძოლია.

აღვნიშნავთ, რომ მარტო 1848 წ. ივლისის პირველი-
დამ, ხოჯალმახის ომიდგან დაწყებული უომნია 12 ივლისს,
13, 14, 15, 17, 19, 20, 25, 27, 28-ს. ამ რიცხვებში მე-
ტად დიდი ცხარე ბრძოლანი ყოფილა: ზოგიერთ წვრილმან
ბრძოლას ჩვენ აქ არ ვახსენებთ, გამოანგარიშება კი რომ იქ-
მნეს, თითქმის ორ დღეში ერთ დღეს უბრძოლია. ვგონებთ,
რომ ასეთ დაულალავად მოქმედებასაც დიდი ზეგავლენა ექმ-
ნებოდა განსვენებულის აგებულებაზედ. უნდა მოგახსენოთ,
რომ ამ დროთა და დღეთა ბრძოლის და სისხლის ღვრის ამ-
ბავნი სწორედ საარაკო საქმეს წარმოადგენს. ამ დროთა მე-
ბრძოლნი დაიღალნენ ბრძოლით, მოიქანცნენ და მოიქანცა-
ჯერეთ ახალგაზდა კონსტანტინეც. სწორედ ასეთ მოქანცვას-
და კაცის სისხლის ღვრის გაუმძღვრობას მოასწავებს ის გა-
რემოება, რომ იმ დროს თვით პოეტმა გრიგორი ორბელიან-
მაც კი აითვალისწინა სისხლის ღვრა ასე, როცა ამბობს:

„ვიშ ამ დილასა, ამ ქაერს, ბუნების განმაცხოველსა

გულისა ჭმუნვის გამჭარველს, სიცოცხლის დამატებოქელს!..

ურდოც შეიძა... ხმაურობს... დაჭკრეს ხადაა ცისკრისა...

განემზადება საომრად რაზმი და რაზმი ჯარისა!

აი თოფიცა გავარდა... აი ჭრბის ცხენი მხედრისა!..

ამ მშვენიერსა დილასა, კაცს რად სურს სისხლი კაცისა?“

კონსტანტინე ზუბალაშვილი 1849 წ. მკირედ დაჭრი-
ლიც იქმნა. მუღმივის ომებისაგან ეს რომ არ დასუსტებულ-

ლიყო და სამსახურში დაშთენილიყო, მაშინ იგი 1860 წლამდე გენერლობასაც აღვილალ მიაღწევდა. სამსახურიდან გამოსვლის შემდეგ იგი შინაურს საქმეებს დაუბრუნდა და თან თავსაც მკურნალობდა. ამ დროებაში მისთვის დადგა სრულიად ახალი ხანა ცხოვრებისა და ჰაზროვნებისა. იგი გაიტაცა სამოქალაქო მიმართულებამა და მისმა ჰაზროვნებამ. იგი კარგად დაუახლოვდა ჩვენს მწიგნობრობას, ჩვენს ყოფა ცხოვრებას და საზოგადო საქმეებს.

როგორც ვსთქვით, იგი დიდის სიამოვნებით მიეგება 1857 წ. „ცისკრის“ გამოცემის საქმეს და მის რედაქტორს ივ. კერესელიძესაც შეძლებისდა გვარად დახმარებას უჩენდა. ამას გარდა განსვენებულმა დიდის ტრფიალებით შეხედა „წერაკითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების“ დაარსების საქმეს და მის საპატიო წევრათაც ჩაეწერა, თფილისის თავად-აზნაურთა სკოლის ღარიბ მოწაფეთა გამგეობასაც თავისი თანაგრძნობა არ მოაკლო. მას დიდათ ენატრებოდა „წერა კითხვის სამართველოს“ ფეხზედ დადგომა და მის წელში გამაგრება, სადმე საკუთარი შენობის შეძენა მისთვის, თორემ უამისოდ ეს საზოგადოება ყოველთვის გაქირებაში იქნებოდა.

განსვენებული პირადათ მე გავიცანი 1877 წ. „ივერია“-ზედ ხელი მოაწერა და მაშინ სთქვა შემდეგი:

„უგულა ჩვენთაგანი მოგაჯეს, რომ ქართულ მწიგნობრს თავად-ურთი აღვენასო“.

თვით იგი ძველადგანვე აქცევდა ყურადღებას ქართულ მწიგნობრს, საქართველოს ისტორიას, ქართველი ერის განვლილ დროთა ცხოვრებას. საქართველოს ერის ჭაყვარული მას ჯეროვნათ უღვივოდა გულში, იმავ თავიდგანვე, თითქმის რაც ქართულს ენაზედ უჩრნალ-გაზეთობა დაარსდა, იგი ყველა გამოცემას სიამოვნებით იბარებდა. დაბარება ჩვენს დროში სანაქებო საქმეთ ითვლება, ბევრი არც-კი იბარებს, ჩვენს ცხოვრებას და ქართველის ერის მდგომარეობას არაფერ ყურადღებას აქცევს, მათ საქართველოს ერის, მისი მწიგნობრობის და წარმატების ნატვრა გულში აღმოკვეთილი აქვთ.

ასეთის პატიოსანის ქართველებით ჩვენი საბრალო სამშობლო საქართველო სავსეა. ეს რომ ასე არ იყოს, მაშინ ქართველთ მარტო ტფილისში ხუთი-ექვსი დღიური გაზეთი ექმნებოდათ. დღეს მართალია არსებობს „ივერია“, „ცნობის ფურცელი“, „კვალი“, „მოამბე“, „მოგზაური“, „კრებული“, „მწყემსი“, და „ჯეჯილი“, მაგრამ ვარი მათ არსებობას, ყველა ესენი წვალებით იბეჭდება. ასეთია უმრავლესობა ქართველთა. ასე შესტკივათ გული და მიტომაც არის, რომ ჩვენში ყველა ქართული გამოცემანი უკიდურეს მდგომარეობაში არიან მოთავსებულნი, მათი უვალოდ გამოცემა შეუძლებელი ხდება და რაც შეეხება მწერალთა სილატაკეს, ესეც ხომ ვგონებ, მრავალთათვის უნდა იყოს ცხადი.

როგორც ვსთქვით, სანაქებოა ის, ვინც-კი ჩვენში რამე ქართულ გამოცემას იბარებს და სანაქებოა ის უფრო, ვინც იბარებს და ამ დანაბარებსაც წაუკითხავად არ სტოვებს, ყურადღებას აქცევს. თორემ ჩვენ ისიც კარგად ვიცით, რომ ზოგი ქართველი მხოლოდ სახელისთვის იბარებს ქართულ გამოცემას, თორემ იგი არც არას კითხულობს და ასეთებმა ჩვენის ცხოვრებისაც აკი არც არაფერი იციან. ასეთი პირებისაგან თავის დროის კვალად კონსტანტინე ზუბალაშვილი დიდათ გაირჩეოდა, იგი აღრიდგანვე იბარებდა ქართულ გამოცემებს და თვალ-ყურს ადევნებდა, ყველაფერს იხსომებდა და ჩვენის ცხოვრების შესახებ საუბარიც უყვარდა.

როგორის ჭკვიანის შეხედულებისაც ჩვენს საზოგადო საქმეებზედ იყო და ამ საზოგადო საქმეთა პატივისცემაც გულში მტკიცედ ჰქონდა დამარხული, იგეთივე იყო ის თავის სააღებ-მიცემო წარმოებაში და მის კარგად მოწყობა-მოგვარებაში. 1860 წლების შემდეგიდამ კონსტანტინემ შეიძინა ბაქოში სანაფთო ადგილები და 1873 წლიდამ ნავთის საქმესაც მოჰკიდა ხელი. ნავთის მოპოების და მის ასპარეზის განვითარება-აღორძინებაში კონსტანტინე ზუბალაშვილი ერთ წარჩინებულს პირათ ითვლებოდა, მისი შრომა ბაქოს ნავთის წყაროების აღორძინების საქმეებში შეუდარებე-

ლია და საქები, ნამეტურ აღსანიშნავია მისი შრომა „ბიბი-ეი-
ბათის“ ალაგას, სადაც მაშინ ნავთის ამოსვლის იმედი არავის
ჰქონდა, მაგრამ ამ გარემოებასაც დასძლია განსვენებულის
ენერგიით აღვსილმა მხნეობამ. ამ მხნეობის დროს, მას დიდი
განსაცდელიც მოადგა კარს, ბევრი რამ წაუვიდა ხელიდამა
და უკანასკნელ განწირულებამდეც მიაღწია, მაგრამ ამ გან-
წირულების დროსაც მას გული არ გაუტეხია, წარბი არ
შეუხრია. თავის მხნე ენერგიულს შრომას მაინც არ სტო-
ვებდა, მას ამ დროსაც არ წაჰხდენია გული და იმედი. მისმა
ასეთმა ენერგიულმა მეცადინეობამ თავისი გაიტანა და თავის
საწადელსაც მიაღწია. მის მამულში ამოფეთქა ნავთის წყა-
როებმა და მით მრავალ ნაირად დაძაბუნებული კონსტანტი-
ნეს საქმეებიც ფეხზედ დადგა და წელში გაიმართა.

შინაურს ცხოვრებაში კონსტანტინე იყო წარჩინებული
დარბაისელი პირი, ყველას პატივისმცემელი და თანამგრძნო-
ბი, მასთან წყნარი, მშვიდობიანი და უძლეურთ შემბრალები.
უძლეურთ სიბრალული მას თვით იმ დროსაც კი არ მოსპობია
გულში, როცა იგი განწირულებაში ჩავარდა, სახლობაში
იყო სრული ადამიანივე, მოსამსახურეების დიდი მოამაგე და
დამფასებელი. მის სახლში ლაქია-მზარეული და სხვა მოსამ-
სახურენი ნამდვილს ადამიანებად იყვნენ ცნობილნი და არა
დამდაბლებულ არსებად, როგორც ამას სხვა ამალღებულს
ოჯახებში ხშირად ვხვდავთ. კონსტანტინეს ამის შეგნება კარ-
გად ესმოდა და ამიტომაც იყო, რომ მან ეს მოსამსახურენი
თვით სიკვდილის შემდეგაც არ დაივიწყა და მათი შრომა
ადამიანურის დახმარებით და პატივის ცემით დააჯილდოვა.
ეს ჩვენში ერთობ იშვიათი გახლავთ და უმაგალითო, ჩვენმა
მოსამსახურეებმა ასეთის პირის ხსენებით უნდა იმედიდურონ
და ინეტარონ, რადგანაც იქ, სადაც მათ ხშირად ხელსაც
არავინ ჩამოართმევს და სიტყვასაც არავინ გაუსწორებს, მათ
კონსტანტინემ ხელი გაუწოდა და ყველა თვის მსახურთ რამ-
დენიმე სახსარიც დაუტოვა, რითაც ეს ქართველთ-იმერ მო-
სამსახურენი ფეხზედაც დადგნენ, ცოლ-შვილით წელში გაი-

მართნენ, მათს შვილების სწავლას. კარი გაეხსნათ, ჩვენში რომ ყველა შეძლებულმა ასე ქმნას, ყველამ რომ განსვენებულის მაგალითს მიჰბაძოს, მაშინ კი აღსრულდება მაცხოვრის სიტყვა, რომ გიყვარდეთ ერთმანერთი და შეიყვარებდეთ ურთიერთსა, რათა შეგიყვაროთ თქვენც ღმერთმაო განსვენებული ქრისტიანულს ვალსაც კარგად ასრულებდა და ადამიანურსაც კარგათ სწამდა მას:

„არ დაიფიწო, რომ ვაღი გაძევს,
მისი, ვინც ბბლად, დარბად არას,
ვის გაჭირვების უღელს აწევს,
ვინც მწუხარება, მჭლე და გამხდარი“.

განსვენებული ამ ვალს დიდის პატივით ასრულებდა. მას კარგად ესმოდა ასეთ საქმეთა მნიშვნელობა და მიტომაც იყო, რომ მამა-პაპათაგან დანატოვარ მცნებას ფაქიზად ასრულებდა, ამ სიფაქიზეს თავისს შვილების საყურადღებოდაც ხდიდა. უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს წმიდათა წმიდა ძმური საქციელი მათ წინაპართ შორის უნდა გაღვიძებულრიყო და წინ უნდა წასულიყო უფრო მაშინ, როცა იგინი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ ე. ი. XVII საუკუნეს. ამათ წინაპართა ცხოვრების ცნობებიც რომ გავიცნათ დაწვრილებით და მას კარგად დავაკვირდეთ, მათაც შევნიშნავთ ცხადათ, რომ ამ გვარის წევრნი თითქმის დიდიდამ პატარამდე ყველა ერთის ჭეშმარიტის ძმურის სიყვარულით არის გამსჭვალული და ყველამათგანს კარგად სწამთ უძლურთ შებრალება და ხელის მიწვდა. ასეთთა ამ გვარის ქრისტიანური და ადამიანური ისტორია, ამის მტკიცე საფუძველია თვით განსვენებული თვისის შვილებით. უნდა მოგახსენოთ, რომ ხალხთა ცხოვრების მიმდინარეობაში განსვენებული იყო ნამდვილი ქართველი პატრიოტი, მოქალაქურის თვისებით აღდსილი. დიდი მნატვრელი ჩვენის ძეთა გონებრივ და ქონებრივ წარმატების, მათის საქმიანობის, ფესხედ დადგომის, წელში გამაგრების, მისი ჰაზროვნება ასეთი იყო: ქართველთა მომავალის ცხოვრება და მისს არ მოშლთ მხოლოდ რიგიანად გაზრდილ თაობაზეა დამოკიდებულ-

ლი. მათ შეუძლიანთ მხოლოდ ჩვენი ავ-კარგიანობის შენახვა, ჩვენი სხეულის დაფარვა, ამიტომაც იყო, რომ განსვენებულის და მის შვილებისაგან ბევრს ქართველ შეუძლო კაცის-შვილებს მიუღწევიათ უმაღლესს სასწავლებლის კარამდე და კიდევაც ბევრი მიაღწევინ. მხოლოდ ასეთ მცნებათ პატივისცემა განსვენებულს ჩუმიდ უყვარდა, ფარულად, ისე რომ მარჯვენა ხელის სიკეთე მარცხენამაც არ იცოდა, ესეც დიდი საქმეა ჩვენში; ჩვენ ვიცით კარგად, რომ ბევრი, მხოლოდ იმიტომ ჩადის რამე სიკეთეს, რომ ეგები მერე გახეთში შემაქონ, ქება მიძღვნანო, უამისოთ ის გროშსაც არავის სწირავს. კონსტანტინე ზუბალაშვილი-კი ასეთ თვისებისაგან შორსა სდგას და მისგან ძლიერ ბევრს მიუღია ისეთი დახმარება, რომ ეს კეთილი საქმე მისს შვილების მეტს არავის სცოდნია.

ქართველთა შვილების საქმიანობა მას უსაჭიროესს სახსრად მიაჩნდა, ეროვნების საკურნებელ ძალად, ამიტომაც იყო, რომ იგი გარშემო ქართველ შვილებს აკრეფდა და მათ აძლევდა უპირატესობას. რასაკვირველია ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ჩვენს ქვეყანაში ისე არც ერთი ტომი არ არის დაქვეითებული, როგორც ქართველნი, თვით დაღისტნელნი ლეკნიც-კი გვჯობიან ერთნაირის სულიერების ძალოვნებით, ყოველი შეძლებული ბრძენი ქართველი, ვისაც-კი ჩვენთვის გული სტკივა, იგი ჩვენს საქმეებს და ძეთა საქმიანობას მალამოთ უნდა ევლინებოდეს. ამის ვალი ყველა შეძლებულის ხვედრათ უნდა იყოს მიღებული, რადგანაც იმდენი ცუდად მოსიარული ახალგაზრდობა არსად არის, რამდენიც ქართველებში, იმდენი გაჭირვებული მოსწავლე არსად არის, რამდენიც ჩვენში. ქალაქ ადგილებს იმდენი შეუძლო ხელოსნები არსად არის, რამდენიც ქართველებში. მთელს თფილისის საშუალო სასწავლებლებში ერთი ქართველი ხელოსნის შვილი არ სწავლობს. უმაღლესს სასწავლებლებზედ ხომ არა ითქმის-რა. ცუდათ მოსიარულებში თქვენ ნახავთ ბევრს მეტად აღმატებულ თვისებისას, ნასწავლოთ და წრფელის მამულის შვილებად გამოზრდილებს, მაგრამ უსაქმობის

გამო დიდად დაჩაგრულებს, რომელთა შემცნევაც ჩვენში ყველას ადვილად შეეძლება, ვისაც-კი ზმაზედ დაკვირვება ექმნება და ჩვენი ერის დასვედიანებულთ მდგომარეობის სიყვარული, ვის გულსაც ჩვენი ობოლი გამრემოება ლახვარად შეემსჭვალვის. ასეთ საქმეთა და გარემოებათა მეტად კარგი მცნობია სტეფანე ზუბალაშვილი.

მათი გაცნობა და ანუსხვა მით უფრო საჭირო არის, რადგანაც ოდესმე თუ ქართველი ერის განვითარების ისტორია დაიწერა, იქ ეს პირნი და ამათთან ბევრიც სხვანი საკმარის ადგილს დაიკავებენ. ამას მხოლოდ ანუსხვა უნდა, შეკრება, ასეთი წერილების წერა-ბეჭდვა სომხებში კარგა ხნის წინად დაიწყეს, ეხლა მათში ამ ისტორიის ვრცელი მასალათა კრებული არსებობს. იგინი ყოველთვის დიდის დიდებით ანუსხვენ ასეთ პირთა შრომას და მით თვის თანამემამულეებში ბევრს თანა მბაძველსაც აჩენენ. ამან აღადგინა მათი ტომი, მათი ძალა, მათი მოძრაობა და კაპიტალი; ამის წყალობა გახლავსთ, რომ მათში დიდი კაპიტალისტ პატრიოტები მრავლად არიან, რომელნიც თავიანთ ტომის ძეთა საქმეს მალამოდ ევლინებიან. ეს ჩვენში კი სამთლით საძებარია და თუ არის ვინმე, ისიც უკუღმართობის გზას ადგა და ჩყენს ტომს არაფერს სამსახურს უწევს. ამათთვის ქართველის გაჭირვება და უსაქმობა, უსაქმურის ტანჯვა, ახალი ახალგაზდობის მფარველობა და სამსახური აინუშიაც არ მოსდისთ. ესენი გინდა გაწყდნენ, გინდ უცხოობაში დაიღუპნენ—ეს მათთვის ორივე ერთი იქმნება, ასეთი პირებით სავსეა ჩვენი სამშობლო ქვეყანა, ამათგან განირჩევიან მხოლოდ მცირენი.

ადრე, ერთს წერილში, პარივეცემულმა ბ. ნიკოლოზ ნიკოლაძემ ქართველთ ქონებრივი ძალა შესამჩნევად დახატა*). ეს ბევრმა იგულისხმა, ეს სწორეთ ასეც გახლდათ. მართლაცა და განა ს. ზუბალოვებისთანა მდიდრები ჩვენ ცოტა გვყავს, ძალიანაც ბევრი; მაგრამ რა გამოვიდა მათის სიბევ-

*) Газ. „Новое Обозрѣніе“-ს ფელეტონი.

რით, იგინი ჩვენს ტომს და ჩვენს გაქირვებულთ თავობათა საქმეს ზედაც არ უყურებენ, მათ ახლოსაც არ იკარებენ, კარებშიაც არ შეუშვებენ. ასეთის ჯურის ხალხისათვის საქმეთ გამხდარია: გაყიდვა, შექმა, ვალის აღება. ქართველი გლეხების შევიწროება, საეროთ არაფრის კეთება, კეთება და მათი სამსახური-კი არა და ნეტა არ ვნებდნენ, არ ჰკბენდნენ და არ არბევდნენ შეუბრალებლად.

ეს ღრმათ საფიქრელი ჩვენი ერის სევდა კარგათ ესმოდა კონსტანტინე ზუბალოვს, იგი კარგათ ესმის მისს შვილებსაც და იმედია. რომ ეს კარგად სმენა მათს წინაშე კარგს სავალდებულო ხელსამძღვანოთაც დაშთება, იგინი ჩვენს საქმეებსაც დიდის მამულის მოყვარეობით გაუძღვებიან, რაც ცხადია ესეთი საქმეთა ვალდებულება ვგონებთ ყველა გულ შემატკივარ ქართველს აღსარებათ უნდა მიაჩნდეს და ესევე მიაჩნდა განსვენებულს კოსტანტინე ზუბალაშვილს, რომელმაც თავისს სამშობლო საქართველოს კარგი შვილებიც გამოუზარდა: მაგალითია მისი პირმშო შვილი, სტეფანე ზუბალაშვილი ერთ უწარჩინებულეს მამულის შვილი.

ჩვენი სამშობლო ქვეყნის ასპარეზი რიგიანის მოწყალეს კაცებით დაცლილია, აქ ყველა ნატამალობს. არა ერთხელ დაჰკენესა ილ. ჭავჭავაძემ, იაკობ გოგებაშვილმა, აკაკიმ, ან. ფურცელაძემ, ამათ ბევრჯერ აღნიშნეს თავიანთ სიტყვებში ქართველთ წარჩინებულთ პირთა ნატამალობა და არა რაობა. მათი ღალატი კაცს ყოველთვის სევდით ავსებდა და ავსებს კიდევაც, მადლობა ღმერთს, რომ ამ დასევდიანების დროსაც კი, ამ მიბნედილს ხანშიაც-კი თითო ოროლა პირი სჩნდებიან ჩვენთ შორის აქ-იქ, იქმნება ესენი მაინც გახდენ იმათ მაგალითად და მისაბაძათ, ვისთვისაც ხელობათ მხოლოდ ჭამა, სმა და თანაქემამულეთ ღუბვა გამდარა. ამ მხრითაც დიდს მნიშვნელობას ვაძლევთ ზუბალაშვილს და მის განვითარებულ მხნეობას და სახლის-კაცებს.

სტეფანე ზუბალოვი არის გმირი იმ ბრწყინვალე იდეალებით აღვსილ პირების, რომელნიც ჩვენ ვინატრეთ. საქი-

როდ მიგვაჩნია, რომ ასეთ აღმატებულ ოჯახის უმთავრეს ჯგუფთ კოსტანტინე ზუბალაშვილის მეუღლეხედაც ვსთქვათ რამე, რადგანაც ამ მარად მაღლიან მოსაგონარ ადამიანის ცხოვრებასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს კოსტანტინე ზუბალაშვილის შინაგან და გარეგან ცხოვრების მხარეებზედ. ეს მანდილოსანი მტკიცე საძირკველია კოსტანტინეს ოჯახში; იგი სანაქებო რძალი იყო თავის მამათილის იაკობის და დედამთილის ანნასი. ამ მანდილოსნისაგან დამყარებულს ბურჯზედ აღმოსცენდა კოსტანტინეს მომავალი ცხოვრება, მის ქეთვ სიმრავლე და განკაცება.

მეუღლე კოსტანტინესი გახლდათ ელისაბედი; ასული თავადის მიხეილ თუმანიშვილისა, ეს მანდილოსანი დაიბადა 1834 წ. ქ. ქუთაისს. იგი იყო ქუთათურ ერთის წარჩინებულის ოჯახის ასული. თავის დროს, თუმანიშვილის ოჯახი დიდათ სახელოვნებდა, არა მარტო ქუთაისს, არამედ მთელს იმერეთშიაც, ელისაბედიც თავის დროის კვალად ნამდვილი სურათი იყო იმ წარჩინებულთ ქართველ მანდილოსნების, რომლითაც მაშინ საგსე იყო ჩვენი სამშობლო ქვეყანა. ასეთ მანდილოსანთ რიცხვი ქართველებში 1860 წლამდე-კი ხშირი იყო და მის შემდეგ-კი კლება დაიწყო, დღეს ასეთ დროის პატიოსან მანდილოსანთ რიცხვი დიდათ ნატამალობს. როგორც ვიცით, ელისაბედ მიხეილის ასული დიდის კრძალვით ყოფილა აღვსილი, წარჩინებულის ზნისა და ხასიათის ქალი, თავის დროის მაღალი სათნოების გავლენის ქვეშ აღზრდილი, მისი მშობლებიკ ცნობილნი არიან ვითარცა ნამდვილ ქეშმარიტ ქართველ მეოჯახენი. ქრისტიანობის და ადამიანობის კაცთ მოყვარეობის სხივებით დაჯილდოვებულნი. რა ზნისა და პატიოსნებისაც ელისაბედის მშობლები გახლდნენ, ისეთივე ელისაბედი იქმნა, მშობლის სათნოება ელისაბედსაც გაჰმოყა უხვად.

ელისაბედი, თავის დროის კვალად, განსწავლულ იქმნა ქალაქ. ქუთაისს, მან მიიღო საჭირო სწავლა, შეისწავლა თითქმის ყველა საქმეთა კეთების ცოდნა, რის ცოდ-

დნასაც მაშინდელ ქართველ კეთილშობილ ოჯახის ასულთათვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენდა. ელისაბედი დაჯილდოვებული იყო ამ ღირსებით, ძნელად, რომ მის დროს ამას ვინმე ქალი შესდრებოდა ოჯახის და სხვა და სხვა საქმის კეთების ცოდნაში. მაშინ, მაინც ჩვენში, ის ქალები იქებოდნენ და იდიდებოდნენ, ვინც ცხოვრების ასპარეზზედ საჭირო მხარეების ცოდნით აღმოსჩნდებოდნენ. ელისაბედი, თავის დროის კვალად ქართული მწიგნობარიც იყო, მან ქართული წერა-კითხვა მშვენიერად იცოდა, წერა-კითხვის ცოდნით იგი დაბრძნის არსებას წარმოადგენდა, მშვენიერებას და ქებას ისეთი ადამიანებისას, რომელთა მსგავსი ჩვენმა აკაკიმ ქება დიდებით მოიხსენა და რომელ ქალთა საყურადღებოდ მშვენიერი ჰანგიანი ლექსიც წარმოსთქვა. ასეთ ძვირფას მანდილოსნებს ჩვენი მწერლები დიდის ქება დიდებით აღნიშვნენ, რადგანაც ნაყოფი მათის ამაგისა ცხადია მრავალთა წინაშე. ასეთ ქების მოწმობის ნიშანს წარმოადგენს ელისაბედ ზუბალაშვილიცა.

ელისაბედი კონსტანტინეზედ დაქორწინებულ იქმნა 1853 წლებში. 1856 წ. კონსტანტინე უკვე სახლობის პატრონათ არის მოხსენებული, ხოლო უშვილოდ. კარგად სჩანს, რომ ელისაბედი და კონსტანტინე 1856 წ. ახალ ჯვარ დაწერილნი უნდა ყოფილიყვნენ. ამის მოწმობა 1856 წ, 4 ივლისიდან არის მიცემული და როგორც აღმოჩნდა, თფილისის და ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის „კონდაკებიდან“ 1856 წლის გავლამდე კი კონსტანტინეს მეუღლეს ელისაბედს ვაჟი შვილი მისცემია, ანდრია. ეს ანდრია 1862 წელს გარდაიცვალა. ანდრია ჩვენ მიგვაჩნია ელისაბედის და კონსტანტინეს სიყრმის შვილად. ანდრია დასაფლავებულია თფილისის კათოლიკების სოლოლაკის სასაფლაოზედ. საფლავს აძევს მარმარილოს ქვა შემდეგის წარწერით:

„განსვენება საუკუნო მთავრის შენ უფალს აქ მდებარე ანდრია კონსტანტინეს ძეს ზუბალოვს. დაიბადა 1857 წ. მიიტვალა 1862 წ.“

„Покоется прахъ Андрея Константиновича Зубилова.“

ელისაბედის დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს ზუბალაშვილების ოჯახში. ეს ქალი სწორედ სათნოების სარკვე მთელს საგვარეულოს წვერთა წინაშე. მარჯვენა მხარეა, ბურჯი კონსტანტინესი, შორს მხედველ—მწურთნავი ყველასი, ჭეშმარიტი მოძღვარ მანდილოსანი მთელის თავისს შვილებისა. შვილების აღრზდაში ამ პატიოსანს გვამს დიდი ადგილი უნდა დაეთმოს, სულ ამ პატიოსანი ადამიანის წყალობა გახლავსთ, რომ კონსტანტინეს შვილები ასეთი მაღალის იდეალებით აღვსილნი და გამსჭვალულნი გამოვიდნენ. ერთის სიტყვით, ეს ქალი სამთელი იყო თავისს შვილების და ოჯახის, მისგან ჭკუიერად მოწყობილი საქმენი დღესაც ანათებენ ბრწყინვით მათს ოჯახში.

ასეთი ღირსების მექანი ქალი სწორედ მაგალითი უნდა იქმნეს დღევანდელს ჩვენს კოპწია ქალების წინაშე. ასეთი დედანი იშვითია ჩვენში, ამას ცხადად მოწმობს თვით ამ ქალისაგან ადამიანურად დაზრდილი შვილების საქმე და ღირსება. ელისაბედი თავის მოძღვრებით ისე წყნარად და ჩუმად მოქმედებდა, კეთილი საქმისადმი თვის წვლილს ისე ჰფენდა და არიგებდა, რომ მის ცნობა თვინიერ კონსტანტინეს და მათის შვილების გარდა სხვამ არაფერ რა იცოდა.

ეს წარჩინებული ქართველი დედა თავის შვილებისა, აღმზრდელი მათი, ბურჯი ზუბალაშვილების ოჯახისა და სანაქებო მაგალითი ქართველთა წინაშე, გარდაიცვალა 1894 წ. 60 წელს მიღწეული. მაშასადამე, ეს ქალი დაბადებულა 1834 წ. იგი ასაფლავია თფილისის ქართველ კათოლიკების სოლოლაკის სასაფლაოზე, საფლავს აძევ მარმარილოს ქვა და აქგს შემდეგთ წარწერა:

„განსვენება საუკუნო შიანიჭე შენ უფალო ელისაბედ
მიხეილის ასუფს ზუბალაშვილისს, 60 წლის, მიიცვალა
1894 წ. 16 იანვარს“.

ელისაბედ მიხეილის ასული იყო დიდათ მოყვარე მღვთისა, ეკლესიისა და სამღრთო წერილისა, აგრეთვე პატივსცემდა ვრდომილს ხალხს. შეძლებისა და გვარად მას დახმარების მიცემაც ლიერ უყვარდა დახმარებას აძლევდა ეკლესიებს, სამღვდლო პირებს, იცოდა სხვა-და-სხვა შეწირულება და ნამეტურ დიდის სასოებით ეხმარებოდა ლატაკს ხალხს, მოხუცებულთ, უძლურთა და სნეულთა. თავის შეძლებისა და გვარათ ღარიბ მოსწავლეებსაც კარგად ეხმარებოდა, როგორც ელისაბედი, აგრეთვე კონსტანტინე ზუბალაშვილიც. ამათი ასეთი დახმარება ლატაკთ იმ დროსაც კი არ მოკლებიათ, როცა თვით მათაც განსაცდელი ადგათ კარს. ესენი თავიანთ სიკვდილის დღემდე დაშთნენ ასეთის თვისებით. ამ მანდილოსნის ქებას მოიხსენებენ თფილისს, გორს, ქუთაისს და ბათუმს გარდა ახალციხესაც, ივლიტას, ხიზაბავრას, ართვინს და თვით შავშეთის კათოლიკეთ ეკლესიების მოხუც მღვდელნიც.

იქით თქვენ ისეთ მოხუცს მღვდელს ვერ ნახავთ, რომ მას თფილისში ყოფნის დროს ელისაბედისაგან რამე დახმარება არ მიეღოს. ეს მანდილოსანი იქამდე მღვთის მოსავი გახლდათ, რომ თფილისიდან ახალციხის მაზრის სოფელ ივლიტის ეკლესიისთვის აღთქმაც ჰქონია დადებული. ერთხელ ყოფილა კიდევ, ერთ კვირას დარჩენილა იმ ლატაკი ეკლესიის გვერდით და იქ ყოფნის დროს შეუწირავს შემდეგი ნივთები: ბარძიმი და ზიარების შესანახი კიღობანი, ხალიჩა და ვერცხლის ტაბლა. ამავე დროს, სხვა ზუბალაშვილის ქალებიც იყვნენ აქაო, მითხრა ივლიტის ეკლესიის ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარმა თომა ჩილინგარიანმა. ამ მოძღვარმა დიდის აღტაცებით და ქებით მოიხსენა ეს პატიოსანი მანდილოსანი.

და მისი მეუღლე კონსტანტინე ზუბალაშვილი. იგინი დახმარებასაც დაგვიზრდნენ ამ ეკლესიის მლოცავთა და ღამის მთველთა სახლის ასაშენებლათაო.

სანაქებოა აგრეთვე ამ ქალის ის აღმატებული თვისება, რომ მან ქართულს წერა-კითხვასთან იცოდა ცნობები ქართველთა მაჰმადიანთა შესახებ და დასავლეთ საქართველოში მყოფ გათათრებულ ქართველთა. ეს მანდილოსანი ამ ხსენებულ კუთხეში მცხოვრებ კათოლიკებს დიდს ყურადღებას აქცევდა და ამას გარდა დიდათ ენატრებოდა ქართველ თათრებში კვალად ქრისტიანობის მოფენა და ქართველობის პატივის ცემის გადღესასწაულება. სულით და გულით იყო აღვსილი ასეთის მიდრეკილებით, მთელს ძალას შეაღწევდა მას, ოღონდ მოსწრებოდა ქართველთა მაჰმადიანებში ქრისტიანობის ვრცელებას. საუბედუროდ, მისს დროს, ქართველთა მაჰმადიანებთა შესახებ ბევრი არა ვიცოდით რა, ის იყო ჩვენს მწერლობაში მათ შესახებ კითხვა აღიძრა და სწორეთ ამ დროს ელისაბედიც გარდაიცვალა. წარჩინებულის ელისაბედის თვისება მისს შვილებსაც მემკვიდრეობათა გარდმოეცათ. შვილები დედ-მამის მცნებით არიან აღზრდილ-ავსილნი. ამით იგინი სანაქებონი არიან და მრავალთაგან ყურადღების მისაპყრობნიც. მადლობა გარემოებას, რომ პატიოსანს ელისაბედს, თავისს სიკვდილის შემდეგ შვილებისათვის კარგი მზრუნველი მეუღლე დაურჩა, ღირსეული პირი, შესადარი ელისაბედისა. მოკლეთ უნდა მოგახსენოთ, რომ როგორც ელისაბედი ისევე მისი მეუღლე კონსტანტინე ერთს სანაქებო ქართულ სუფთა ოჯახის წარმომადგენლებათ ირიცხებოდნენ თავიანთ დროს.

განსვენებულმა ელისაბედმა, ერთ ზაფხულს, ჯავახეთში და მესხეთში მყოფმან დიდს სილატაკეში იხილა ახალციხის იოანენათლის მცემლის ეკლესია, რომელიც იქცეოდა მაშინ და იქცევა დღესაც, ასეთსავე სამწუხარო მდგომარეობაში იყო ღ არის დღესაც ახალციხისავე კათოლიკეთ საერო სკოლის საქმე. შეუძლებლობის გამო სკოლისთვის თვით მასწავლებელიც არ ჰყვან-

დათ. ასეთსავე მდგომარეობაში ივლიტის ეკკლესია. ეს ნაშთი ძველის დიდის ისტორიულის ტაძრისა, ლამის დღეს სულაც მოიხპოს, აღარა დაშთენილა-რა, ამ ეკკლესიას დიდი მლოცავი ჰყავს, მაგრამ თვით-კი მეტად ლატაკია, ლამის დაიქცეს, მლოცავთათვის ხომ შენობაც არ არის, ეხლა აშენებენ, რის წვალებით და ისიც რის ვაივაგლახით, ყველა ეს ადგილები თავისს სილატაკით ელისაბედს ადრე უნახავს, მას სურვილი აქვდა მათის დახმარების, მაგრამ დახმარებას ვეღარ მოასწრო, საქმე სხვაფერ მოემართა, ამასობაში მის სიკვდილიც მოჰყვა. განსვენებულს დღესაც მოიხსენებდნენ ხოლმე ჩემს მგზავრობის დროს და თან იგონებდნენ მისს კეთილქრისტიანურს ადამიანობას რე შეუდარებელს სამაგალითო საქმით, თვისი გავლენა უნდა დაემჩნია და შეძლებისა და გვარად უნდა ევნო კიდევ, მაგრამ არა, აქ ეს ასე არ მოხდა, რადგანაც ამ პატიოსან ადამიანისგან ყველაფერი რიგზედ იყო დაყენებული, ყველაფერი კარგად მოწყობილი და შეიღებიც კარგად, კარგის მამულის შეიღობით აღზრდილნი. მე არა მგონია, რომ ჩვენში გამოჩნდეს სადმე ისეთი პირი, რომ მას ელისაბედისაგან სწყენოდეს რამე, ყველა ლოცავს და აღიდებს მისს ხსენებას. მართალია, დაპირებას ვერ მოესწრა, მაგრამ მისი კეთილი რჩევა მაინც განგვეცხადა ჩვენა, რომელიც ადამიანის ღირსებას დიდად ასპეტკებს და ეს ღირსება ქართველ კათოლიკებსაც სულით ამაღლებს.

ღიახ, მე ვიმგზავრე ჯავახეთი, შავშეთი და ბევრიც სხვა ადგილები და უნდა მოგახსენოთ, რომ ჯავახეთის და მესხეთის ქართველთ კათოლიკობა დიდს სილატაკეში ვნახე. მთელს ახალციხის ქართველ კათოლიკებს არა აქვსთ ერთი ფართო ეკკლესია, ძველი ეკკლესია ლამის დაიქცეს და შიგ მოჰყვენ მრევლნი, არა აქვსთ სკოლა, სულ უბრალო სკოლა, რომ იქ მთელ ახალციხის ღარიბ ლატაკ კათოლიკის შეიღებმა ანბანი ისწავლონ. ეკკლესია და სკოლის საქმე სწორედ წყალწალღებულ კაცის მდგომარებას ჰგავს. ერთი სახალხო სამკითხველო აქვსთ და სილატაკის გამო ლამის ისიც დაიკეტოს.

სულ უბრალო დაუხმარებლობის გამო, ლამის მოისპოს. მთელი მესხეთის და ჯავახეთის ქართველ კათოლიკობა ერთ შვილსა ც ვერ ზრდის სამოსწავლებლო ინსტიტუტში, ან სხვაგან სადმე, ერთი ახალციხელი კათოლიკის შვილი არ სწავლობს. სადმე უმაღლესს სასწავლებელში: ასეთსავე შესაბრალოს მდგომარეობაშია სოფელ უდის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის მდგომარეობა. ეკკლესია დაძველდა, ჭერი შუაზედ გარღვეულა, სოფელში 2000 სულზედ მეტი არის, მაგრამ სილატაკის გამო ვერა მოუხერხებიათ-რა: თქვენი მტერი, ერთ დღეს, ეკკლესიამ რომ იგრიალოს და რამე უბედურება ეწვიოს, შიგ 400—500 ქართველ კათოლიკეთ სულს გაუღეტავს. დიდი ცოდვა და დიდი უბედურება დატრიალდება.

წარჩინებულის ელისაბედის გარდაცვალების შემდეგ თუმცა კონსტანტინე ბევრს რამ სიმგლოვნეს თავს არ უხრიდა და გაუტეხავი ბუნების კაცი გაუტეხავათ იდგა, მაგრამ სისუსტეს-კი მაინც თავისი გაჰქონდა, მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ, სულ შვიდი წელიწადი-ღა იცოცხლა, უკანასკნელ, ხანგრძლივს ავადმყოფობის შემდეგ, გარდაიცვალა 26 მარტს 1901 წელს, ქ. თფილისს. მისი გარდაცვალება დასაკლისი იყო მრავალთათვის და ნამეტურ ქართველ ლატაკათვის. კონსტანტინეს დასაფლავება მოხდა 31 აპრილს, ე. ი. აღდგომის მესამე დღეს. გვამი გამოასვენეს მისის საკუთარის სახლი-დამ, პატივის ცემა საერთო იყო და ყველასაგან წრფელის გულით მიძღვნილი. ყველა დამსწრე და არ დამსწრე ცხონებას და ქებას უთვლიდა განსვენებულს. წირვა გადუხადეს თფილისის კათოლიკების მღვთის-მშობლის ეკკლესიაში. დასაფლავება მოხდა საერთო პატივისცემით და თანაგრძნობით. სანაქებოა და დასანატრი ისეთი ერი და საზოგადოება, რომელიც თავისს ცხოვრებაში ყველა შემჩნეულ პირის მოქმედებას ჯეროვან ყურადღებას აქცევს, ყველას შრომას თვალს ადევნებს და იმას თავისს ასპარეზზედ მნიშვნელობას არ უკარგავს, თავის დროს შესაფერათაც აფასებს.

რაც გინდ მცირე იყოს, რაც გინდ განკერძოებულის

თვისებით აღვსრლი, მაინც მას თავისი პატივის ცემა და თანაგრძნობა არ უნდა მოაკლდეს, არ უნდა მოაკლდეს, რადგანაც ყოველი პირი ნაწილია საზოგადო მოძრაობის და ის კიდევ მთელის არსებით სხეულია ჩვენის ტომის, ჩვენის საზოგადო საქმეების. ვსთქვით და კიდევაც ვიტყვით, რომ დასაინატრია ის ერი, რომელიც თავის ცხოვრების მიმდინარეობაში ყველაფერს აპყრობს ყურადღებას და ამ ყურადღების მეორხებით ყოველთვის თვალყურს ადევნებს, ნიშნავს, ნუსხავს და მერე ეს ანუსხული ამბავი კაცად კაცთა და პატიოსან შრომათა დანაფასისთვის ისტორიაში და მწერლობაში შეაქვს და ყოველივეს თავისს ადგილს უთმობს, თავის ქებას, თავის შესაფერს პატივის ცემას. ჩვენი ტომის ისტორია და მწერლობა არის კარი და დასაბამი იმ ძალოვნებისა, სადაც უნდა შეკრებილი, შეტანილი და აღბეჭდილი უნდა იქმნეს ყველაფერი ცნობები, რაც-კი ჩვენს ტომის ძეთა განვლილს, თუ აწმყო დროის ღირსეულს საქმეთა აღწერას შეეხება.

ჩვენ ამ დედა აზრებს ვადგევართ, ამით ვხელმძღვანელობთ და ამიტომ შეძლებისა და გვარად აქ ფართო ადგილსაც უთმობთ ჩვენგან აღწერილ პირის ცნობებს, თუ რამდენად საყურადღებოა ასეთი პირნი ჩვენგან ყურადღებისა, ამას ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ განსვენებულის გარდაცვალებაში დიდი თანაგრძნობა გამოიწვია ქართველებში. გაზეთი „ივერია“ „ცნობის ფურცელი“ „კვალი“ „მოგზაური“ და სხვანიც. აი რა განცხადება დაიბეჭდა თფილისის გაზეთებში განსვენებულის გარდაცვალების შესახებ:

„რშაბათს, 24 მარტს, ხანგრძლივის ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალაშვილი.

რასაც შვილნი გარდაცვალებულისა ნათესავთა და ნაცნობთა მწუსარებით აუწყებენ. მანაშვილები გარდახდილ იქმნება ხუთშაბათს 29 მარტს, და რშაბათს 2 აპრილს, საღამოს შვიდ საათზედ. მიცვალებულს სამშაბათს, 3 აპრილს, დღის, 10 საათზედ გამოსვენებენ საკუთარის სახლიდამ რამაქლთ კათოლიკეთ მიძინების ეკლესიასში“

დასაფლავების დროს, ვიდრე ცხედარს ჩასვენებდნენ სამარეში,

მინამდე, სიტყვა წარმოსთქვა მ. თუმანიშვილმა. მეორე დღეს განსვენებულის დასაფლავება და წარმოთქმული სიტყვა „ივერია“-ში დაიბეჭდა, ამიტომ მოგვეყვას აქ სისრულითა.

სამშაბათს, 3 აპრილს, დაასაფლავეს თფილისში განსვენებული კონსტანტინე ზუბალაშვილი, რომლის შვილებმა დიდი შესაწირავი გადასდეს მამის მოსახსენებლად სახალხო სახლის აშენებისათვის. როგორც ჩვენმა მკითხველებმა დციან, ამ სახლის აშენებაზე დღემდე ძალიან მცირე ფული ქონდა კომიტეტს და ეს შემოწირულება საქმისათვის კარგი ხელის გამართვაა, საზოგადოებამ მიცვალებულის ქირისუფლებს ამ გულწრფელისათვის პატივი სცა და თვით სასაფლაომდე მიაცილდნენ მრავალ გვირგვინებ შორის იყო სახალხო სახლის კომიტეტის საგან და თავად-აზნაურთა სკოლის კომიტეტისაგან.

რამოდენიმე ცნობა შეგვიძლიან განსვენებულის შესახებ მოვიხსენოთ. მას თფილისის საზოგადოება იცნობდა, როგორც მშვიდ, უწყინარ კაცს, მის მთელ ოჯახს, როგორც მშვიდობიანად მცხოვრებ სახლობას და არა ფუქსავატად მოღბინე და უაზროდ მფლანგავებს. მისი მეუღლე იყო სათნოებით შემკული მანდილოსანი, მათი მოწყალე გული არავისთვის იყო ცხადი, მღუმარე იყო და არა მყვირალი. მარჯვენა ხელის მოწყალეობა არ იცოდა მარცხენა ხელმა. ზოგჯერ ქველმოქმედება დაფარული არ მოეწონება კაცს, რომ კარგის მაგალითის დამალვა არ ვარგაო, უნდა ასწავლიდეს სხვასაც მიზანძვასაო, მაგრამ კაცია და გუნება. ზოგს არ უყვარს, არ იამება სახელის საქვეყნოდ გამოტანა.

განსვენებული კონსტანტინე ახალ გაზღობაში სამსახურში იყო, კაპიტნის ჩინით გამოვიდა და ოჯახს უვლიდა მამისაგან დარჩენილ შუათანა შეძლებით. შემდეგ ის ნავთის საქმეს შეუდგა ბაქოში, ერთ დროს ბეწვზედ ეკიდა იმისი ავლა დიდება, ასე რომ ერთი საჩენი დიდი სახლიც-კი გაეყიდა თფილისში, გაქირვების შემდეგ საქმე გამოობრუნდა და უკანასკნელ ხანებში შეიქმნა რამდენისამე მილიონის ქონების პატრონი.

ნავთის საქმის დაწყებამდე და თვით გაჭირების დროსაც, როგორც ღვთისნიერი ქრისტიანე, მას შესამჩნევი სამსახური მიუძღვის თფილზის კათოლიკე მრევლისათვის. კუკიის ჰეტრე-ჰავლეს ეკლესიის შენობას თავს ედგა და მისი მზრუნველობის ქვეშ დასრულდა; შემდეგ მეორე, ძველ (მიძინების) ეკლესიის სამრევლო სკოლის შენობა მისისავე თავოსნობით, ხოლო საეკლესიო ფულით, აშენდა დიმიტრი თუმანიშვილის წინამძღვრობის დროს. ეს სკოლა ძველი სამრევლო სკოლაა, რომელიც დაფუძნებულია თფილისში 1630 წლებში. ახალი შენობა უფრო დიდი და ვრცელია. შემდეგ ამ შენობის დამთავრებისა, მისისავე მონაწილეობით შეკეთდა მიძინების ეკლესია განსვენებულისავე პატრის თუმანიშვილის წინამძღვრობის დროს. იგი დიდ ხანს იყო ეკლესიის მზრუნველთა წევრად და ერთგულ მოღვაწედ.

ამასთანავე, როგორც მოვიხსენეთ, განსვენებული და მისი მეუღლე იყვნენ მუდმივი ნუგეშის მცემელი ღარიბთა და გაჭირვებულთა. თუ მათის სიცოცხლის დროს ეს გულმარწყალეა ფარული იყო, სიკვდილის შემდეგ მაინც უნდა მოვიხსენოთ და ვიცოდეთ.

ამ გვარად, განსვენებული კონსტანტინე გაჭირების დროსაც და სიმდიდრის დროსაც ეხმარებოდა ხალხის და ადამიანის სულიერ წარმატებას ეკლესიისა, ან სკოლის აშენებით და შინაურულად ღარიბთა შემწეობით. ეკლესია და განათლება ხალხისა ორ დიდ საგნად მიაჩნდა და ემსახურებოდა.

ეს მაგალითი რომ შეილებსაც გადაუცა, ამის დამამტკიცებელი ახალი შემოწირულებებია, რომელიც ამ დღეებში მათ გადასდევს ღირსეულ მშობელთა მოსახსენებლად.

დასაფლავებაზე დიდ ძალი საზოგადოების დასწრების დროს განსვენებულის დისწულმა ბ-ნმა ჰავლე თუმანიშვილმა წარმოსთქვა გრძნობიერი სიტყვა და, სხვათა შორის სთქვა:

„გულ-კეთილობით მიისწრაფებოდი ღვთის სსმსახურისკენ. ამას შიწმობს კუკიის წმიდა ჰეტრე-ჰავლეს ეკლესია, რომელიც აშენებულია შენის მზრუნველობით და მეცადინეობით.“

გვეხდვარა უანცხრომაში, უშრომელად, მისვენებულად, მაგრამ შრომის სიუფარულმა არ მოგცა შენ მისვენება.

„შენ სცდილობდი შენის ოჯახის დაწინაურებასა და შენი გულის მხნეობით და გაბედულობით შეები დიდ საქმესა, რომელმაც შენ არყია შენი კეთილ-მდგომარეობა და ჩაგაგდო დიდს გაჭირვებაში. მაშინ ცურად ებრძოდი გაჭირვებასა, მოთმინებითა და მხნეობით იბრძოდი შენ იმ საშიშარ მორევში და ვერ დაგცა შენ გაჭირვებამა. იბრძოდი შენ ჯან კატეხილი, წელში მოხრილი, შეუდრეკელი მამაცურად... შენ იღუპებოდი, მაგრამ მაინც არ დაეცი, მაინც ფეხზე იდექ, მაინც იბრძოდი... უფლად მოწყალე უფალმა მოგცა შენ გამარჯვება, და მოგვეფინა შენ ზეცით სასწაული და საფლად უფალმა სახლი შენი მოწყალეობითა თვისითა.

„ასე, ამ დიდის წყალობითა უფლისათა დაგვირგვინდა ხანგრძლივად შრომითა, მოთმინებითა, სიმტკიცითა, მხნეობითა შემკული სიცოცხლე შენი, ნაკურთხი შენის მეუღლის ელისაბედის წმინდა ცრემლითა. აქ მოისვენე. — შენი შვილები არ დაგვიწყებენ და თავიანთ კეთილობით ემსახურებიან შენს უკვდავ სულსა; ემსახურებიან ამ სოფლად შენს სახელსა და აგიკებენ კეთილმსახურების ძეგლსა, რომ იყო ნეტარ სახსენებლად შენს სამშობლოში ქართველ ხალხის განათლებით...“

„სასუფეველი დაემკვიდრეს სულსა შენსა ზეცაში და ნეტარ მსახურების სახელი მრავალთა საუკუნეთა განმავლობაში დაჩუქს შენს სამშობლოში, რომელსაც კეთილი შენ დაბადებითა, სიცოცხლითა, საფლად აწვიოთ.“

მიცვალებულის მოსახსენებლად თფილისის ეკკლესიებს გარდა, სხვა ეკკლესიებშიაც გადაუხადეს წირვა და პანაშვილი. ბათუმის ეკკლესიაში გარდახდილი წირვა და პანაშვილის შესახებ „ივერიაში შემდეგი წერილი იყო ბათუმიდგან მოთავსებული, რომელიც მოგვცავენ აქვე.

„ბათუმი, 16 აპრილი. ბათუმში, რომის კათოლიკეთ ერთ კონსულოების თანადასწრებით დიდის ამბით გარდაიხადა პანაშვიდი ტფილისში გარდაცვალებულის განსვენებულის კონსტ. ზუბალაშვილის სულის მოსახსენებლად; მწირველი იყო მძიმე

ქაძებში შემოსილი ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარი შაშა ან-სელმოძ მღებრიშვილი. ჰგალობდა ორღანზედ დედათა მგალობელი გუნდი და ძვირფასის ცოცხალის ყვავილებითა და ნერგებბთ სამგლოვიაროდ მდიდრულად მორთული კუბო თავისთავად იწვევდა კითხვას, თუ რა ან როდის დაიმსახურა განსვენებულმა ზუბალაშვილმა ბათუმის კათოლიკეთა ასეთი პატივისცემა, რომელსაც თითქმის არავინ იცნობდა ზირადად.

ისტორიული მხარე აღნიშნულის მოვლენისა და პასუხი გამოწვეულის კრძხვისა იმდენად საგულისხმო და საყურადღებოა, რომ სწორედ ცოდვად ჩასათვლელი იქნებოდა, რომ მიზეზი ამისი არ აღვნიშნოთ, მით უმეტეს, რომ ბათუმის კათოლიკეთა უმრავლესობას შეაძგენენ ეროვნებით ქართველები და თვით განსვენებულს ეკუთვნოდა უძველეს შეძლებულ ქართველ მოქალაქეთა ოჯახს, რომლის შთამომავლობასაც საესებით გაუმართლებია თქმულება: „ყოველივე ხე კეთილი ნაყოფითა მისითა იტნებებისა“.

როგორც მოგახსენეთ, განსვენებულს ზირადად ბათუმში არავინ იცნობდა, მაგრამ განსვენებულის ოჯახობას დიდი სულიერი კავშირი ჰქონია ბათუმის ერთმორწმუნე კათოლიკეებთან და აი როგორ:

რამდენისამე წლის წინად გარდაცვალებულის კონსტ. ზუბალაშვილის მეუღლეს, ასულს იმერეთში განთქმულ თავადის მიხეილ თუმანიშვილისას, რომლის დიდი ღვთისნიერება და ჭეშმარიტი ქრისტიანული გულუხვობაც, არა თავის გამოსაჩენად, არამედ ფარულად მოწყალების გაცემა დღესაც საარაკოდაა გადაქცეული მისს ერთმორწმუნე კათოლიკეთა შორის, წმიდადა სწამებია, რომ „საწმუნება თვინიერ საქმისა კვლად არს“. ამ კეთილს ქრისტიანეს გარდაცვალების ხანს სიტყვიერად დაუვალებდა თვისის თანამოაზრე ვაჟიშვილისათვის, რომ ამან უკანასკნელ ამის დროს შემოერთებულ გამაჰმადიანებულს საქართველოში მისის სულის მოსახსენებლად „წმიდა ტაძარი“ ააგოს ერთმორწმუნე კათოლიკეთა სულიერ და გონებრივ საზრდოს მისაწოდებლად. ამ დიდის შეწირულებისა

და სურვილის განსახორციელებლად განსვენებულის ოჯახობას უსარგებლნია იმითი, რომ ბათუმში მრავლდებოდნენ კათოლიკენი და, რადგანაც ევროპიელ კათოლიკეთ სომეხ კათოლიკეთა წეს-რიგი და მათთვის გაუგებარი სომხური ენა და ამ ენაზედ წირვა ლოცვის აღსრულება არ აკმაყოფილებდა, ამათ თავიანთის კონსულების შუამდგომლობით მთავრობისაგან ნებართვა გამოუთხოვნით, რომ ახალი რომის კათოლიკეთა ეკლესია აეგოთ იმ გეგმით, რომელიც ცნობილმა ხუროთ-მოძღვარმა ბ-ნმა ბაგუისკიმ შეადგინა და უნდა დაწყებულ დამთავრებულყო კერძო შეწირულებით. ჯერ ორი წელიწადი არ არის, რაც ხსენებულის ეკლესიის აგებას შეუდგნენ, მაგრამ განსვენებულის ზუბალაშვილის ოჯახის წევრთა უხვი შეწირულების წყალობით (დღემდე თავიანთ წილად ასეთას მანეთამდე ჰქონიათ დახარჯული), აგრეთვე განკარგულების მიმცემთა სასახელოდ შენობა წრეულს დამთავრდება, რომელიც ბათუმის ერთ საუკეთესო მორთულობას შეადგენს, რაც შეეხება აღთქმულს „გონების საზრდოს“, ე. ი. სამრევლო სკოლის აშენებას, როგორც ისმის, ამას შეუდგებიან ეკლესიის სრულიად დამთავრების შემდეგ.

ყოველივე ესა და აგრეთვე ის გარემოება, რომ ზუბალაშვილებმა ტფილისში სახალხო სახლის ასაშენებლად უხვი შეწირულება (170,000 მან.) გაიღეს, ნათლად ამტკიცებს, რომ მათ მხოლოდ ერთ მორწმუნე კათოლიკეთათვის არ უზრუნვიათ და ყველას პატივისცემა და ყურადღება ღირსეულად დაუმსახურნიათ“.

ასეთის პატივის ცემით გადუხდიათ ბათუმში წირვა და პანაშვიდი. აღსანიშნავია აქ ის გარემოებაც, რომ ბათუმში ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის გაკეთების საქმე პირდაპირ კოსტანტინე და მის მეუღლე ელისაბედს ჰკუთნებიან და არასხვათა, როგორც ეს ჩვენ აქამდე გვეგონა, კმარა ამის დასამტკიცებლათ დავასახელოთ თუნდ ის გარემოებაც, რომ განსვენებულს ერთ ხნობით 100 ათასი მანათი მიუცია, ეს ფული არ ჰყოფნია და შემდეგ კიდევ გამოართვეს 60 ათასი მა-

ნათი. მოკლეთ უნდა მოგახსენოთ, რომ ბათუმის ეკკლესიის საძირკველი ამათი ფულით არის ჩაყრილი და ამართული. ასეთ სამაგალითო თვისებით როგორათაც კოსტანტინე, ისევე მისი შვილები მეტად ბრწყინვენ. თფილისის სახალხო თიატრის აღსაგებათ ამათგან დაენიშნა 170 ათასი მანათი, 1901 წ. აღდგომის საღმრთაწაულოდ, თფილისის გაზეთების რედაქციებს 2000 მანათი გადასცეს და თან დაავალეს, რომ ეს ფული თფილისის ღარიბებს დაურიგეთო. 2500 მანათი „ზრომის მოყვარეთა“ საზოგადოებას შესწირეს. 3000 მან. ქუთაისის კათოლიკების ეკკლესიას. 3000 მან. თფილისის კათოლიკების ეკკლესიას, 3000 მან. გორის კათოლიკების ეკკლესიას, 2000 მან. თფილისის კათოლიკების სოლოლაკის ეკკლესიის სასაფლაოვს გალაენის გასაკეთებლათ. 2000 მან. თფილის კათოლიკეთ ფერისცვალების ეკკლესიის მახლობლივ „საჯარდისის ძმობისთვის“. 75 ათასი მან. მისს მახლობლივ ნათესაეთა და მოსამსახურეთა სასარგებლოთ. 15 ათასი მანეთი ერთს ქართველ გვარის კათოლიკეს, რომელიც ღღეს სომხობს და მრავალნიც სხვანი ენით დაუთვლელი და უთვალავი. ამ საქმეთა მოწყალეებისთვის განდებული ფულის რიცხვი ვიცით ჩვენა და ახლა რამდენი კიდევ სხვა მომხდარა, ჩუმათ, რომელიც არავის გაუგია, ამას ვერ მოვსთვლით, ვერ ავსუსხავთ. ვინ იცის, რამდენჯერ, რამდენ ალაგას და რამდენი ფული ამათგან გაცემულა სამადლოთ.

უადგილო არ იქმნება, მოგახსენოთ აქ ის გარემოებაც, რომ უკანასკნელ დროს კოსტანტინე ზუბალაშვილი ჩვენი მწერლობის ასპარეზზედ ქართულ ისტორიულ მწერლობას დიდათ. აფასებდა და პატივს სცემდა, ნამეტურ იგი საქიროთ სთვლიდა ქართველ კათოლიკეთ შესახებ წერილებს წერას. მე რომ „ზატრი ნიკოლა“ დავბეჭდე; ეს წიგნი მას ძლიერ ესიამოვნა განსვენებულმა ინატრა, რომ კარგი იქმნება ქართველ კათოლიკების ეკკლესიები აღიწეროს და ყველა ის მასალები, რაც-კი ჩვენს წარსულს ეკუთვნის და ისტორიასაო. განსვენებულმა მაშინათვე განაცხადა თავის მხრით სრული თანაგრძნო-

ბა და ბექდვაში დახმარების აღმოჩენა, ჩვენ მაშინაც ბევრი მასალები გვქონდა შეკრებილი და იმას აღწერის სურვილიც განუცხადეთ, რაც-კი მან ინატრა, მას შემდეგ, ე. ი. 1806 წლიდან ჩვენ შეუდექით და ბევრი რამ მასალები ავსწერეთ, ავსწერეთ კათოლიკეთ ეკლესიები, ისტორიული მასალები, ძველ ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარნი, პატრები, მათგან დატოვებული ქადაგებანი, სხვა და სხვა ძველი წიგნები, ეკლესიის წარწერანი, საფლავის ქვების წარწერანი, ხატებისა, ძველის „გონდაკებიდამ“ გამოვკრიბეთ მონათვლის, ზიარების, ჯვარისწერის და გარდაცვალების ცნობანი და მრავალიც სხვანი, რაც ყველა ეს ვცეცელ ტომს შეადგენს.

ერთხელ წარმოსთქვა განსვენებულმა ასე: — „მასალებითუ შეიკრიბა, მერე კი იმედი უნდა ვიქანიოთ, რომ ჩვენი გვარ-ტომობის ცნობანი ნათლად გავრკვევა“. დიახ, მასალები იკრიბება და კითხვებიც ნელ-ნელა ნათლად ირკვევა, ხოლო ამ საყურადღებო კითხვების დაბოლოვებას-კი იგი ვერ მოესწრა. ასეთის საქმეთა სასარგებლოდ ერთ დროს, რომში მცხოვრებ, ერთ ქართველ სასულიერო პირს, დახმარებაც მისცეს, რაღონდ შენ კი ვატიკანის და ევროპის წიგნთ-საცავებში ქართველ კათოლიკეთა შესახებ მასალები ჰკრიბე და დასაბეჭდად ამზადეო.

ასეთის შეხედულების გახლდათ განსვენებული ქართველ კათოლიკეთა შესახებ, იგი ყოველთვის იმედოვნებდა და ამბობდა: „რომ მადლობა ღმერთს, რაკი ქართველობამ განვლო საშუალ საუკუნოები და ის შავი და ბნელი დღეები, რა-კი ეს ერი და ქვეყანა მაშინ არ მოისპო და არ გაქრა, დღეის შემდეგ სრული იმედი უნდა ვიქანიოთ, რომ მომავალში ქართველობა წინ წადგავს ფეხს, ყველა საქმეთა ასპარეზედ შინოსა და ენერგიას გამოიჩენს. ერთ სამშობლოში მჭიდროთ დასახლებული ერი, ერთი ენით მოლაპარაკეს არა უშავს-რა, კათოლიკენი მალე იქმნებიან ქართველად ცნობილნი“. ასეთის შეხედულებისა იყო განსვენებული კონსტანტინე ზუბალაშვილი ჩვენს ცხოვრებასა და მდგომარეობაზედ, იგი ჭეშმარი-

ტი ნიშანია იმ არსებითის მოძრაობისა და ქართულის მიმართულებისა, რაც 1830 წ. ს. დოდაშვილს, ნ. ბარათაშვილს და სხვათჳ წარჩინებულ მწერალთაგან აღორძინდა და მოიფინა, განსვენებულმა მთელი თავისი სიცოცხლე დაუცხრომელ შრომით გაატარა და მით უნათლესად აღბეჭდა თვისი კვალი ნავალ გზაზედ, დღეს, ეს დარჩენილი კვალი საკმარისად ხატვენ მისს ღირსებას და მნიშვნელობას.

თუმცა ჩვენ აქ კონსტანტინეზედ ასე ვლაპარაკობთ, თუმცა კეთილ-განზრახულებათა საქმეში მას ვაწერთ ყოველივეს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ მის სისრულეში მოყვანა-კი განსვენებულის შვილებს ეკუთვნის, ნამეტურ სტეფანეს, პეტრეს და იაკობ ზუბალაშვილებს. ამ პატიოსან პირთა კეთილ-კრძალულება და ხალხის სიყვარული გახლავსთ, რომ ყოველივე კეთილი აღსრულებას ეძლევა, თორემ რამდენი მაგალითები ვიცით, რომ მამებს რამე კეთილ-საქმეთა ნატვრა ჰქონიათ, განძრახვაც დიდი, მაგრამ მათ სიკვდილის შემდეგ შვილებს-კი არაფერი გაუკეთებიათ, ყოველივე მამისა დაშთენილა უმნიშვნელოდ, ამოდ. ასეთ პირთა საქმისაგან შორს სდგანან ზემოხსენებულ პირები და იგინი თავიანთის მოქმედებით ანათებენ და აბრწყენენ თვის მამის მოგონებას და მათ ღირსებასაც, ვიტყვი, რომ ასეთ პირნი ჩვენს დროში ერთობ იშვიათია, სამთლით საძებ-საპოვნიათ.

ქართული სიტყვის საამოდ ძეგვა

სტეფანე კონსტანტინეს ძე, პეტრე და იაკობ ზუბალაშვილები და ნიკოლოზ გიორგის ძე ზუბალაშვილი.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ქართველებში, სიტყვის თქმა-ერთობ ადვილია, ნამეტურ დაპირება: დაპირება რასაკვირველია უხვის ქველმოქმედებით. ჩვენში, ე. ი. ქართველებში, ბევრს ალაგას თქმულა დაპირება რომელიმე კეთილ საქმისა-

დმი, მაგრამ დაპირება ყოველთვის ცარდელ ჩონჩხად დაშთე-
ნილა და საქმე კი არა გაკეთებულა რა. ამ მხრით ქართვე-
ლები ისეთი ბედოვლათები გახლავართ, რომ ჩვენში ასეთ გულ-
გრილობის გამო ანდაზებიც კი თქმულა ძველადგან. მაგალი-
თად ერთს ანდაზას აქ მოგახსენებთ. ქართლში, ერთ თავადის-
შვილის ოჯახში დიდი ლხინი იყო გახურებული. ლხინში
მომღერალნი და მესაზანდრენი ერთობ კარგად ასრულებ-
დნენ თავიანთ ვალს, მსმენელნი აღტაცებაში მოჰყვანდათ.
ერთმა ნასიამოვნმა სტუმართაგანმა დაიძახა:

— საზანდრებო! თქვენ, ისე მშვენიერად უკრავთ და მღე-
რით, რაისა გამო მე მიბოძებია თქვენთვის ერთი ურემი ჰური.

ასევე სხვებმაც მიუგეს, მესაკრავენი უფრო ეშხზედ მო-
ვიდნენ, უფრო კარგად დაუკრეს. მეორე დღეს, მესაკრავენი
დაპირებისამებრ მივიდნენ ერთ მოქეიფეთაგანს და სთხოვეს
დანაპირები. დამპირებელმა მოისმინა თხოვნა და ასეთი პასუ-
ხი მისცა:

— აბა ერთი მითხარით გეთაყვა, თუ მე რა უნდა მოგ-
ცეთ. თქვენა მღერობლით კარგად, მე მესიამოვნებოდა, თქვენ
გეუბნებოდით მე დაპირებას და თქვენ გესიმოვნებოდათ. ასე,
რომ ორივენი თანასწორნი გახლავართ და ამიტომ შეგიძლიანთ
წაბრძანდეთ იქით საიღამაც მოსულხართ.

ამ გვარ საქმეთა მეორე მაგალითს შეადგენს შემდეგი:
ქართველი კაცი თუ პატარას აიწვეს ცხოვრებით, მერე მშვი-
დობით, ის თავის ტომს აღარაფერში აღარ გამოადგება. მისი
ადამიანობა მისთვის ამაღლებით დასრულდება. ასეთ საქმეთა
და კაცთა შესახები ცნობები ჩვენ ერთობ ბევრი გვინახავს და
ბევრსაც ვნახავთ კიდევ, ეს მხარე ქართველის კაცისა იქამდე
საგულისხმოა, რომ მას ქართველმა მგოსნებმა ლექსებიც კი
მიუძღვნეს. ასეთ კაცთა ჯგუფისაგან მკაცრად გაირჩევა სტე-
ფანე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი თვისის ძმებით და ნი-
კოლოზ გიორგის ძე ზუბალაშვილი.

სტეფანე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი არის ისეთი
კაცად კაცი, რომელმაც სიტყვა და მისი მნიშვნელობა ერთობ

კარგად იცის, იგი არის ჭეშმარიტების საუნჯე, სიტყვის პატრონი და საქმის მკეთებელი, მან რაც კი სთქვა და დაჰპირდა ქართველობას, ყოველივე იგი შეასრულა. სიტყვა საქმედ აქცია. დღეს მის სიტყვის ნაყოფს უკვე ვხედავთ, საქმენიკეთდებიან, სიტყვა საქმეს ეძლევა. ბათუმში გაკეთდა მშვენიერი ეკლესია, რომლის ხარჯიც მთლად სტეფანემ გადაიხადა, დღეს ეს ეკლესია მშვენება არის თავის სანახაობით. თფილისში უკვე კეთდება სახალხო თიატრი და ესეც უეჭველია ამ ერთის წლის განმავლობაში უკვე დასრულდება, კედლები უკვე ატანილია. მხოლოდ დახურვა აკლია, ცხადი საქმეა რომ ესეც მალე შესრულდება. ამ საქმის გაკეთებით თფილისის მდაბიო ერს ეძლევა შემთხვევა, რომ მათაც ისარგებლონ და რიგიანად გაკეთებულს თიატრში იარონ. ჩვენ დროში ასეთი საქმე მდაბიოთათვის არ უნდა იყოს უმნიშვნელო და ამიტომ ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ ამ საქმის მკეთებელს კარგი გული და სიყვარული არ ექმნეს ჩვენი მდაბიო ხალხისა, ეს შეუძლებელია.

ამ ჩინებული თიატრის გაკეთება მოწამია იმ უატყუარის ჭეშმარიტების, რომ სტეფანე ზუბალაშვილს და მის ძმებსაც საკმარისი სიყვარული და პატივის ცემა უნდა ქონდესთ როგორც ქართველ მუშების და ხელოსნების ისევე სომხის და რუსებისაც. მათთვის ყველა ესენი განურჩეველია. მათ არავის წყენა არ უნდათ, ყველას სიყვარული სურთ და პატივისცემა და ამიტომაც თფილისში ასეთ შესანიშნულ შენობას აკეთებენ. ასეთი მაგალითი სხვა მდიდრებთაგან იშვიათი ყოფილა, თითქმის არას დროს არ მომხდარა არავისაგან. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართველ ერის წინაშე და ნამეტურ ქართულ თიატრის ისტორიაშიაც კარგს ალავს დაიჭერს.

ქართული თეატრის ისტორია 1782 წ. იწყება. 1787 წ. თფილისში პირველად გამართეს ქართული წარმოდგენა. წარმოდგენის მეთაური რუსეთში ნამყოფი გაბრიელ მაიორი იყო. 1782—1793 წლამდე რამდენიმე პიესა იქმნა წარმოდ-

გენილი. მაშინდელი თეატრის ბილეთები ჩვენ ვიშოვეთ. ზედ-
ასე აწერია: *თეატრი ილიაძის* *სახლი* *თეატრი*

„შაუნი, ორი გაბიელ მაიორი“. ე. ი. ბილეთი ორი შაუ-
რი. მაშინდელი პიესებიც გვაქვს დარჩენილი. 1793 წლის
შემდეგ, თფილისში, 1830 წ. ქართული წარმოდგენების
მართვაც დაიწყო. მაგრამ ძრიელ იშვიათად, 1851 წ. კოვო-
რონცოვის დროს, გ. ერისთავის და ზ. ანტონოვის წყალო-
ბით დაარსდა ქართული თიატრი, მაგრამ იგი 1860 წლამდე
უკვეე მოისპო. 1878 წ. რის ვაის ვაგლახით დაარსდა თფი-
ლისში ახალი ქართული სცენა და დაიწყო წარმოდგენები,
მაგრამ ვაი იმ წარმოდგენების ბედსაც, შესავლის ორი წილი-
თიატრის ქირაში მიჰქონდათ. მოთამაშენი ყოველთვის ცა-
რიელნი შთებოდნენ. 1885 წლების შემდეგ გაკეთებულ იქმ-
ნა ქართული თიატრის შენობა.

ამ შენობის გაკეთებას დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს.
ჩვენი ერის სახელოვნო მწერლობის წარმატების წინაშე და-
აი ეს ახალი შენობა, თიატრისა, რომელიც ეხლა კეთდება
ქართველის მამულის შვილის და მეცენატის სტეფანე ზუ-
ბალაშვილისაგან, ეს ხომ სახელო და სამარადისო ხსენება,
როგორც აღმშენებელთა სასახელოდ, ისევე ქართველის ერის
წინაშე. მე დარწმუნებული ვარ, რომ ამ თიატრის არსებობა
დიდს სახსარს მისცემს ქართველ ერის მდაბიოთა განკაცებას,
იგი ძირითადი ცვლილებას მოახდენს ქართველ ერში. ცხა-
დია, რომ ამ თიატრის მოვლენას მომავალში ქართველთ მე-
ისტორიენიც ჯეროვან ყურადღებას მიაქცევენ, ამაზედ არა
ერთი და ორი ამბავი დაიწერება. სტეფანეს და მის ძმე-
ბის ხსენებას ყოველთვის დიდის სიმბატიურის ხსენებით მოი-
გონებენ, შესაფერს სადიდებელს ქებისაც მიუძღვნიან.

ამ სამარადისოდ მოსაგონარს სახალხო საქმეზედ უფრო
უდიდეს საქმეს შეადგენს თფილისში, ქართველ სკოლის ანუ
გემნაზიის შენობის კეთება, რომლის დიდი შენობაც ვერა-
ზედ კეთდება და რომელ შენობასაც სტეფანემ და მისმა
ძმებმა დიდი შეძლებაც შესწირეს. დღეს ამათი დახმარებით

კეთდება ეს შენობა აქ განა მარტოდ ესენია: სათქმელი, არა-
ბატონებო, ბევრი კრდევ სხვა საქმენი გაკეთებულა ამათგან
ისევ რომ მისი გაკეთების ცნობა არავის შეუტყვიან, არავის-
რა გაუგონია. ესეთი უკვდავი საქმენი ამათგან ჩვენს ერს არც
მომავალში მოაკლდებათ, ამას ჰლალადებს თვით მათი დაპირე-
ბაც. უნდა მოგახსენოთ, რომ სტეფანე ზუბალაშვილის და-
მის ძმების საქციელის მსგავს მიბაძვას შეადგენს ნიკოლოზ
იაგორის ძის ზუბალაშვილის მოქმედებაც, რომელმაც თფი-
ლისის ლარიბ ლატაკთ თავ შესაფარ ბინათ 217,000 ათასი
მანეთი შესწირა. ეს ფული, სწორედ უნდა მოგახსენოთ,
ჩვენს დროში დიდს საქმედ და განძათ უნდა ჩაითვალოს, რად-
განაც თფილისში ამოდლოი ფული ლარიბთა სასარგებლოდ
არავის არ შეუწირავს. ნიკოლოზ ზუბალაშვილი მარტოდ ამ-
ქველ მოქმედებით რა არის ცნობილი, მან ბევრი კიდევ სხვა-
კეთილი საქმეებიც გააკეთა და დიდი ძალი ფული შესწირა
თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიას, სკოლას, ძმობას, სხვა-
და სხვა დაწესებულებათა, გორის ეკკლესიას, ძმობას, სასწა-
ვლებელს, ქალების სკოლას, ვაჟების სკოლას და ვინ იცის-
რამდენ კიდევ სხვა დაწესებულებას. 15 ათასი მანეთი დას-
ტოვა გორის მცხოვრებთ ქართველთ ერთ ერთის ლარიბის
შვილის გამოსაზრდელათ, ესე იგი ამ ფულის სარგებელი სა-
ყოველთაოდ ერთ ქართველ ლატაკის შვილს გამოსდის. ყვე-
ლა ამაზედ მნიშვნელოვანი არის ის საყურადღებო მხარე,
რომ მან ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია თფილისის მოხუცთა
და ლარიბ-ლატაკთ სწეულთა და მათ თავ-შესაფარ სახლის
ასაგებათ ოცდა ორი ათასი თუმანიც დასტოვა.⁵¹

ჩვენში ეს პირველი მაგალითია, ქართულს ისტორიაში,
მოხუცთა ლატაკთა და შეუძლოთა ისტორია ერთობ ლატა-
კია. ქართველთ შორის, ასეთი თავ-შესაფარი სახლი პირვე-
ლად გაკეთდა XV საუკუნეში, ერთი თფილისში და მეორე
სამშვილდეს,*) სოფ. სამადლოს, რაისა გამო ამ სოფელსაც

*) ქართველთ სიგელ გუჯრები, სხვა-და სხვა დროს დაბეჭდილნი.

მიტომ დაერქვა სახელად სამადლო. ესლა ქართველის კაცი-საგან თფილისში გაკეთდა ეს მესამე სამადლო სახლი, სადაც ქართველებთან ერთად თავს შეაფარებენ უცხო ტომის და უცხო სარწმუნოების ერნიც, რომელნიც კი სილატაკისაგან დასჯილნი არიან. ესეც კიდევ საბუთია ქართველის კაცის ზე აღმატებულების, რომ მას თავის შვილთა და ძმათა და დათა გაჭირების დროს, სხვა ტომის ღარიბთა გაჭირებაც სწამს და ზორივე კი ერთად აწუხებს.

6 სექტემბერს, შაფათს, თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიაში, თფილისის გამგეობამან. ზუბალაშვილის სულის მოსახსენებლად წირვა და პანაშვიდი გადაახდევინა, რომელსაც საკმარისი ხალხი დაესწრო, ხოლო 7 სექტემბერს, კვირას, საძირკველი ჩაყარეს იმ თავ-შესაფარ სამადლო სახლისა, რომლის საძირკველი კურთხეულიც იქმნა. ასე და ამ გვარად, ჩვენ აქ ვნახეთ ქართველის კაცისაგან ნათქვამ სიტყვის და დაპირების საქმედ გადაქცევა. უნდა მოგახსენოთ, ჩვენს გათახსირებულს დროში ასეთი მაგალითები ერთობ იშვიათია და ამიტომ ჩვენც აქ ამას მიტომ მიუძღვენიტ ცალკე წერილი. გაივლის საუკუნენი, ბევრის მდიდრის შეძლება ამოიგებასა და ნაცარს მიეცემა, ბევრის სიმდიდრის კედლები დაეცემა და შეიჭმება, ბევრი მდიდარი გაფლანგავს თავის საცხოვრებელს უქმათ და ნ. ზუბალაშვილისაგან ღარიბთა და მოხუც სნეულთა სასარგებლოთ აღგებული სახლი-კი არას დროს არ დაინგრევა და მომავალში რიგიან კაცთა შორის ბჭობასა და კამათშიაც ზირველი ადგილი დაეთმობა. ეს სამაგალითო საქმეა როგორც ზუბალაშვილების გვარის და ღირსებისა ისტორიისათვის, ისევე ჩვენის, მთელის ქართველობისთვის.

ზუბალაშვილების

პირველ ბინათ სადგურ სოფლები და ქალაქები.

ხეთა, სოფ. სძევს გორის მაზრის, ჯავის ხეობაზედ. ეს სოფელი ძველის ძველადგანვეა ცნობილი. როგორც ზემოთაღვსთქვით, ამ სოფელში უცხოვრიათ ძველადგანვე ზუბალაშვილებს—ზუბალაშვილებს. ამ სახელწოდების სოფელი ხეთა სამეგრელოშიაც არის, ამ სოფ. მეგრელებში ზოგნი ხეთის უწოდებენ ხეთას. ხეთი საქართველოს სხვა ნაწილებშიაც არის. არის კიდევ ზრეთი და სხვანი. როგორც პირველ ბინათ სადგური ზუბალაშვილების ეს სოფელი მიგვაჩნია, ამ სოფლების დაარსების ისტორიული ცნობების არაფერია დაშთენილი.

ზორი. ქ გორი დაარსებულია ქრისტეს წინეთ, ფარნავოზ მეფის დროს. გორი ძველადგანვე ისეთ ქალაქათ ითვლებოდა, როგორც მცხეთა, ართვინი და მრავალნიც სხვა ასეთ უძველეს ქალაქნი და დაბები. გორს—სახელი მიტომ დაერქვა ვახუშტის თქმით, რადგანაც მის ახლო-მახლო გორაკებია აღმოზრდილიო*) გორის ზოგი რამ ძველი ნაშთები და ვითომც ციხეც აღუშენებია ბერძენთა ერეკლე იმპერატორს. მის დროს დაფუძნებულა გორიც. შემდგომ ამის ციხე გორისა განდიდნა ვახტანგ გორგასლანმა. XVI საუკუნემდე იგი მრავალ გზის იქმნა მტერთაგან შემუსვრილი. სიმონ მეფის დროს, გორის ციხე ოსმალთ ეპყრათ. სიმონ მეფემ წაართვა. შემდგომ სიმონ მეფის როსტომ მეფემ ეს ციხე გადააკეთა ყიზილბაშურად:—„წალკოტ-სავარდითა, დიდი ავაზანი წყლიანი, დიდ-დიდნი შვენიერნი“, შემდგომ ამის ციხე ესე შემუსვრულ იქმნა. 1700 წლებში განაახლა ვახტანგ მეფემ. ვახტანგის შემდეგ ეს ციხე მრავალ გზის იქმნა შემუსვრულ. უკანასკნელ სრულიად განაახლა და გააკეთა კარგად თავადმან ივანე გვივის ძე ამილახვარმან. დღეს

*) ბატონიშვილის ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 244.

ციხეში ბალი არის და ქვეიდამ წყალიც აჰყავთ სასიალათი. მშვენიერი სახილველია და კარგი ყოვლის მიდამოთ. გორს სახლობენ ქართველნი, სომეხნი, კათოლიკენი და არსებობს კათოლიკეთა ეკკლესიაც. ქართველთა აქვსთ ოთხი ეკკლესია, სომეხთა სამი, რუსთა ერთი.

ახალციხე. ახალციხე ქრისტეს წინა დროს არის დაარსებული. ძველად ახალციხეს ლომსია რქმევია. ახალციხე დაერქვა X საუკუნეში. ზუბალაშვილები ახალციხეში პირველად გაჩნდნენ XVII საუკუნეში. აქ დაუკავშირდნენ იგინი კათოლიკობას. შემდგომ აქედამ სხვა და სხვა სოფლებში გადასახლდნენ.

თფილისი. თფილისი ძირისხენებზე თვით მოსეს „დაბადებაშიაც“ თობალად, V საუკუნეში, მცხეთიდან ვახტანგ გგურგასლანმა სამეფო ტახტი თფილისში გადმოიტანა და სატახტო ქალაქად გააშენა. საქართველოს სამეფოს დასასრულამდე ესე იგი 1801 წლამდე ეს ქალაქი ირიცხებოდა საქართველოს სატახტო ქალაქად, ზუბალაშვილები აქ გაჩნდნენ XVII საუკუნის ნახევარს, მეფის ვახტანგის დროს, თეიმურაზ, ერეკლე და გიორგი მეფის დროს დიდათ სახელოვნებდნენ ივანე ზუბალაშვილი, მერაბი და ანდრია. დღეს, თფილისში რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებს ზუბალაშვილებისა.

ასპინძა. ასპინძაში ზუბალაშვილები XVII საუკუნის გასულს გადავიდნენ ახალციხიდან და დასახლდნენ. ძველადგანვე ვაჭრობას მისდევდნენ, ასპინძის ზუბალაშვილები სურსათის მხრით დიდათ დაეხმარნენ მეფე ერეკლეს ასპინძის ომში. 1770 წ. ასპინძის ზუბალაშვილების ერთი ოჯახი ძალათ გათათრებულ იქმნა, ქრისტიან ზუბალაშვილები ასპინძიდან ახალციხეს გადასახლდნენ და თათრები კი ასპინძას დაშთენ. მათი შთამომავალ მუსულმან ზუბალაშვილის ერთი კომლი დღესაც სცხოვრებს ასპინძას. მუსულმან ზუბალაშვილების 1877 წლამდე რამდენიმე კომლი სცხოვრებდა. სამი კომლი 1877 წ. ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ როგორც ფანატიკები. დღეს ოსმალეთში სცხოვრებენ.

აწყვერი. ბორჯომის ზეით სძევს, მისი დაარსება ქრისტეს წინა დროს ეკუთვნის. აქ არის მეტად დიდრიცხე აწყვერისა და ეკლესია აწყვერის მღვთის მშობლისა, რომელიც შემუსვრილ იქმნა ოსმალთაგან XVII საუკუნეში, ვახუშტის თქმით, იგი სამიტროპოლიტო იყო და იჯდა მიტროპოლიტი. აქ ზუბალაშვილები აღებ-მიცემით გაჩნდნენ XVII საუკუნის დამლევს, აწყვერში სცხოვრობდნენ XVIII საუკუნის ნახევრამდე.

ხიზაბაზრა. სოფ. ხიზაბაზრა ახალქალაქის მაზრაში სძევს ეს სოფელი ძველი სოფელია. აქაურ ქართველებში კათოლიკობა ძველადგანვე გავრცელდა. XVII საუკუნის ნახევარს მთელი სოფლის მცხოვრებნი უკვე კათოლიკობას აღიარებენ. ზუბალაშვილები აქ გაჩნდნენ XVII საუკუნის დამლევს. აქ იბადებოდა მერაბ ზუბალაშვილი 1701 წ. რომლის ვინაობა კარგად არეიცით. XVIII საუკუნის შემდეგ აქ ისპობა ამათი რიცხვი.

საჩხერი. საჩხერი საწერეთლოში სძევს. საჩხერეში, მეფის სოლომონ პირველის დროს, სცხოვრებდნენ ზუბალაშვილები. სოლომონ მეორის დროს, აქ მათი კვალი მოიხსოვრება.

სიღნაღი. აქ ზუბალაშვილების რიცხვი XVIII საუკ. ნახევრიდამ სჩანს. მათი რიცხვი იქ ძველადვე რალაც მანქანებით გრიგორიანებთან იყვნენ დაკავშირებულნი, დღეს ამათ შთამომავალ გრიგორიან ზუბალაშვილების ერთი ოჯახი ქ. სიღნახს სცხოვრებს.

ცხინვალი. ცხინვალი სჩანს ძველადგანვე. აქ სცხოვრებდნენ ძველად ზუბალაშვილების გვარის წევრნი. ვახუშტი 1737 წ. მოიხსენებს ცხინვალს, მასში ასახელებს მცხოვრებთ ქართველთ, სომეხთ და ურიათა. კათოლიკეებზედ არას ამბობს. მას იმ დროს ქართველ კათოლიკეთ წარმოდგენაც კი არ ექმნებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ სწორედ ამ დროს, ცხინვალში არამც თუ მარტოდ ზუბალაშვილების გვარის წევრნი სცხოვრებდნენ, არამედ სხვა კათოლიკენიც რომელნიც ქართველ გვარს ეკუთვნოდნენ.

ზუბალაშვილების გვარის წევრთა საფლავის ქვათა წარწერანი.

თფილისის სოლოლაკის ქართველ კათოლიკეთა სასაფლავოდ მოიპოვება შემდეგ საფლავის ქვათა წარწერანი:

I

„განსვენება საუკუნო მიანიჭე უფალო იაკობ ივანეს ძეს ზუბალოვს. 72 წლისა გარდაიცვალა 1864 წელს.“

საფლავის ქვა არის ყვითელი და წარწერა გახლავსთ ცხადი. ამ საფლავის გვერდით ასაფლავია ანნა ზუბალოვისა, ე. ი. მეუღლე იაკობისა, რომელსაც აძევს მარმარილოს ქვა და აქვს შემდეგი წარწერა.

II

„განსვენება საუკუნო მიანიჭე შენ უფალო, აქა მდებარე ანნა ზუბალოვისას“ 68 წლისა მიიღვალა 1864 წ. მაშასადამე ეს ქალი დაბადებულა 1797 წ.

III

„განსვენება საუკუნო მიანიჭე შენ უფალო ლევან იაკობის ძეს ზუბალოვს. 29 წლისა მიიღვალა 1848 წ.“

VI

„ანდრია ივანეს ძე ზუბალოვი, მიიღვალა 77-ის წლისა, ნოემბრის 16-სა დღეს, 1847-სა წელს.“

ამის შემდეგ არის შემდეგი რუსული წარწერა:

„Андрей Ивановичъ Зубаловъ скончался 16 Ноября 1848 года на 78-го году отъ рожденія“ მერე აქვს ეს ლათინური წარწერა:

„Reonie aeternom Donoei Domine.“

აქ მოხსენებული ანდრია გახლავსთ შვილი ჩვენგან მიერ კარგად ცნობილის ივანე ზუბალაშვილისა, რომელიც სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში. ცნობილად სჩანს, რომ იგი დაბადებულა 1770 წ. რუსულს წარწერაში ერთი წელი წინ უზის, მის დაბადება თუ ასე იქმნა ანიშნული, მაშინ იგი დაბადებულა 1769 წ. უნდა მოგახსენოთ, რომ ამ ანდრიას გარდა 1740 წლებში, მეფის თეიმურაზის დროს სცხოვრებდნენ სხვა ზუბალაშვილებიც.

V

„ჩხენა შარია შაკდაღინა იაკობის ასული თუმანიშვილის მეუღლე“.

„დაიბადა 10-სა ივლისს, 1823 წ., მიიტყვალა 1-სა აპრილს, 1865 წელს.“

როგორც წარწერა გაუწყებთ, ეს ქალი ყოფილა და კონსტანტინესი, ხოლო მეუღლე თავადის თუმანიშვილისა.

უნდა მოგახსენოთ, რომ თფილისის სოლოლაკის სასაფლაოზედ, ზუბალაშვილების რამდენიმე წევრთათვის ცალკე არის სასაფლაო, რომელსაც რკინის მოაჯირი აქვს შემოვლებული. ჩვენგან მოყვანილი საფლავის წარწერანი სულ აქ დასაფლავებულის ქვებიდამ არის მოყვანილი. აქვე ასაფლავია ელისაბედ მიხეილის ასული თუმანიშვილისა, რომლის საფლავსაც აქვს მშვენიერი მარმარილოს ქვის ძეგლი, ამ ქვაზე გამოქანდაკებულია მღვთის-მშობლის ხატი მლოცავის სახით. ამ სასაფლაოზედ მიცვალებული დასაფლავებულ არიან XVIII საუკუნის ნახევრიდამ, ამიტომ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამ სასაფლაოზედ ზუბალაშვილების გვარის წევრნი ძველადგანვე იქნებოდნენ დასაფლავებულნი და მათ საფლავებს ქვებიც ექმნებოდა წარწერებით, მაგრამ მათ ჩვენს დრომდე ვერ მოაღწიეს, დრომ და მისმა ქარიშხალმა გადარეცხა ყოველივე სიძველე.

VI

„განი მარიამ ქაღწულო, უმანკო ჩასახებულო, გვიმეოხე ჩვენ ცოდვილთა შენდამი შემოხიზნულთა“.

„განსვენება საუკუნო მიანიჭე შენ უფალო ელისაბედ მიხეილის ასულს ზუბალაშვილისას“ 60 წლის მიიტვალა 1894 წელს, 16 იანვარსა“.

შემდეგ აქვს ეს რუსული წარწერა: „Елизавета Михайловна Зубалова. 16 Янв. 1894 г.“ ამ წარწერის ცნობებით ეს მანდილოსანი დაბადებულია 1834 წ. რიცხვებში.

ამის საფლავის გვერდით გახლავსთ საფლავი კონსტანტინე იაკობის ძის ზუბალაშვილისა, რომელსაც აქვს მშვენიერი საფლავის ქვა და ზევიდამ მაცხოვრის ძეგლი აქვს დახატული, მაცხოვარი ჯვარის მტვირთველს წარმოადგენს. საფლავის ქვას აქვს შემდეგი წარწერა:

VII

„განსვენება საუკუნე მიანიჭე შენ უფალო კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალავს“ 73 წლის მიიტვალა 1901 წელს 26 მარტს“.

Константинь Яковлевичъ Зубаловъ, 26 Марта, 1901 г.“

საფლავზედ ჯვარის მტვირთველი მაცხოვარი შესამჩნევ ხელოვნებით არის გამოქანდაკებული.

გვერდით არის შემდეგი.

VIII

„განსვენება საუკუნო მიანიჭე უფალო აქა მდებარე ანდრია კონსტანტინე ძე ზუბალავს. დაიბადა 1856 წ. მიიტვალა 1882 წ.“

შემდეგ აქვს ეს რუსული წარწერა:

„Покоется прахъ Андрея Константиновича Зубалова“.

ბევრნი საეჭვოდ სთვლიან, რომ ქართველ კათოლიკეში, ქართველ თავადისშვილთა გვარის კაცთა რიცხვი ერთობმცირე იყავო. ჩვენ-კი იმ აზრის გახლავართ, რომ საქართველოში არ მოიპოვებოდა არც ერთი უდიდესი გვარი ქართველთ თავადის შვილების, რომ მათის რიცხვიდამ ვინმე კათოლიკეთ მორწმუნე არ ყოფილიყოს. ამ მოსაზრებას ცხადლივამტკიცებს შემდეგი საფლავის წარწერა, სადაც მოხსენებულია თავადის ჩოლაყაშვილის ასული, უმთავრესად კათოლიკის სარწმუნოების მექონი და მეუღლე ზუბალაშვილისა. აი წარწერაც, რომელ მანდილოსანიც დასაფლავებულია თვითსასაფლავოს ეკლესიაში, პატრი ფილიპეს სასაფლავოს მახლობლივ.

IX

„ამის ქვეშე განსვენებული არს გვამი შერვე კლასის გიორგი ზუბალავის მეუღლის ანა ნიკოლოზის ასულის თავადის ჩოლაყაშვილისა, გარდაცვალებული მეორმოდა ერთს წლოვანებას შინა თვისსა.

და შენ ჭოი დ-თ მწყალო, განუსვენე სულსა მისსა სადაც მართალ მწმენები შენნი განმსვენებლობენ. გარდაიცვალა ჩუღ. აგვისტოს დ-სა“.

ესევე წარწერა რუსულადაც არის, ამიტომ ჩვენ ეს აქ აღარ მოვიყვანეთ. ცნობილად სჩანს რომ ეს ქალი გარდაცვალებულია 1830 წ. მაშასადამე იგი დაბადებულ უნდა იყოს 1789 წ. ჩვენის მოსაზრებით ეს ქალი უნდა იყოს იმ ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილის ასული, რომლის ნიკოლოზის წინაპართ თავად ჩოლაყაშვილებმა სპარსეთში ყოფნის დროს, ქეთევან დედოფალთან მყოფნი დაუკავშირდნენ კათოლიკის სარწმუნოებას. ერთ ალაგას არის შემდეგი წარწერაც:

X

„Здѣсь покоятся дѣти Георгій и Александръ Зубаловы сканч. въ Маѣ 1872 г.“

თფილისის კათოლიკეთა მღვთის-მშობლის ეკლესიაში საკურთხევლის გვერდით მოიპოვება ერთი ქვა, კედელში გაკეთებული, რომელ ქვის ვრცელი წარწერაც მოწმობს ამ ეკლესიის აღშენების მოკლე ისტორიულ ცნობებს და სტეფანე ზუბალაშვილის უხვ შეწირულების ვითარებასაც, აქვესც წაწერა:

XI

რომის კათოლიკე ეკლესია ესე მღვთის-მშობლის მიძინების აღაშენეს კაპუცინების პატრება 1808 წ.

ესე ეკლესია განახლდა 1886 წ. მზრუნველობითა დონდომიტრი თუმანოვისა.

ივანე ანდრიას ძე ზუბალოვისა.

გიორგი პეტრეს ძე ისარლოვისა.

და ედუარდ იოსების ძე ყარავეისა.

მეორედ იგი განახლდა 1922—3 წ. მზრუნველობითა პავლე ყალაიჯოვისა.

თ. პავლე თუმანოვისა.

პეტრე გიორგის ძე ისარლოვისა. და წევრთა აღმაშენ. კომისიისა წარსაგებითა სტეფანე კონსტანტინეს ძე „ზუბალაშვისა.“

ამ ცნობებიდანაც ცხადათ სჩანს, რომ თფილისის რომის კათოლიკეთა მღვთის მშობლის ეკლესიაც სტეფანე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის ვრცელის დახმარებით გაკეთებულა. აქ მცირე შრომა არს საჭირო, თორემ მის საშუალებით ბევრი რამ ცნობები აღმოჩნდება სტეფანე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის უხვი შეწირულების. ცნობათა შესახებ ვაღმომოგვცეს, რომ მთელი ეკლესიის განახლების შრომა და ფული მარტოდ ამას ეკუთვნისო. ჩვენც გვწამს ეს განცხადება და ვეთანხმებით დაქვემდებარებით. ამ ეკლესიის აღშენების მნიშვნელობა იმიტიც საყურადღებოა, რომ ეკლესიის კედლებზე და თვით საკურთხევლის ზედა კედელზედაც ქართული წარწერები უხვათ მოიპოვება, ესეც ერთი საქმეა ქართველის კაცის მამულისშვილობის და ღირსების.

ეკლესიის მარჯვენა მხრის კედლის წინ ასაფლავიან გიორგი ივანეს ძე ზუბალაშვილი, სიმონ გიორგის ძე და ნიკოლოზ გიორგის ძე ზუბალაშვილები, რომელთაც ერთი ქვა აძევსთ და ამ აქვს შემდეგი წარწერა:

Hic senulti sunt Georgius Joannis filius Zubaloff mort. 15 Januarii 1864 habens 82 an.

Simon Georgii filius Zubaloff mort, 17 Octmbris 1870 habens 65 an.

Nicolaus Georgii filius Znbaloff mort, in Nitsa 21 Januarii 1898 an habens 78 annos.

Requiescant in pace.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ეს ეკლესია სავსებით ვერ ავსწერეთ ჩვენგან მიერ დაწერილს „კათოლიკეთა ეკლესია საქართველოში“. მიზეზი ამის ის გახლდათ, რომ იმ დროს, ეს ტაძარი ასე განახლებული არ იყო. ამიტომ ვიტყვით ეხლა, რომ ეს ეკლესია თფილისში, ეკლესიებთ შორის მშვენიერად არის. სივრცეც გაუფართოვეს, ოდესმე თუ საეპისკოპოსო კათედრა დაარსდა საქართველოში, უეჭველია მაშინ ამ ეკლესიას თავის შესაფერი ღირსება დაუბრუნდება ისევ. ეკლესია შემკულია მშვენიერის ეზოთი, სასწავლებლის შენობით და სხვანი. ყოველივე ასეთ საქმეთა მოწყობის საფასი ეკუთვნის სტეფანე ზუბალაშვილს და საქმის სისრულეში მოყვანისთვის ენერგიული შრომა და ცდა არის პატრის პავლე ყალაიჯოვისა (აბაზაძე). ეკლესია მორთულია მხატვრობით, სკამებით, ეკლესიას აქვს კარგი ივანი და ზედ დგას მშვენიერი არგანი. მოგახსენებთ, რომ ეკლესიის ირგვლივი შემკობილება ქართულის წარწერებისას ცხადლივ ამცნევს მნახველს, რომ იგი საკუთრება არს ქართველთა. ქ. გორს, კათოლიკეთა ეკლესიის გალავანში ერთ ალაგას ასაფლავია ზუბალაშვილების ასული, რომლის საფლავის ქვაც ეკლესიის კედელშია ჩატანებული და აქვს შემდეგი წარწერა:

XII

„ხელთა შენთა შეკავებდრებ უფალს სულს ჩემსა. ვიქთორ ყანდინოვის დავით ზუბალოვის ასული. დაიბადა 1840 წ. იანვრის 12, მიიღვალა 1899 წ. ივლისის 7. მამა ჩვენა“.

ყანდინოვები გორს გარდა თფილისშიაც სცხოვრებენ და იგინი ირიცხებიან საქართველოს ერთს უძველეს აზნაურის შვილის ოჯახად. ცხადია, რომ ამათი ნათესაობა ზუბალაშვილებთან იქნებოდა შესაფერი.

აქ უნდა ითქვას შემდეგი, რომ აღრე, ზემოდ მოყვანილ ფრანგულ წარწერების მაგიერ ქართულს ენაზედ აქვდა ქვებს წარწერა. არ სჩანს მიზეზები, თუ რისთვის შესცვალეს ტაძრის და იატაკის განახლების დროს ქართული წარწერები!

უპირველესნი გვამნი ზუბალაშვილებისა გვარისა.

ზურაბ ზუბალაშვილი სცხოვრებდა XVII საუკუნის საშუალს. ცხოვრების წელნი მისწვდება XVII საუკ. ბოლომდე. მანამ ზუბალაშვილისა. მეუღლე ზურაბის, სცხოვრებდა იმავე საუკუნეში.

ქალა ზუბალაშვილისა დ. 1670 + 1747 წ.

გიორგი ზუბალაშვილი. დაიბადა 1694 წ. ცნობილი გვამია თავის დროის კვალად + 1771 წ.

თამარ ზუბალაშვილისა დ. 1704 წ. + 1783 წ. ეს ქალი გახლავსთ მეუღლე გიორგი ზუბალაშვილისა. იგი გორელი მოქალაქე კაცის ქალია, გვარი არ სჩანს.

მერაბ ზუბალაშვილი. დ. 1698 წ. სოფ. ხიზაბავრს, ამიტომ მას გორის პატრი 1740 წლებში ხიზაბავრელად ასახელებს. თავის დროის კვალად ცნობილი გვამი საქართველოში.

გიორგი ძვდუელი ზუბალაშვილი. თანამედროვე ვახტანგ მეფისა, მწიგნობარი და მასთანვე ქართულ საღმთო სჯულის წიგნებთა შემსწორებელი, რომელ წიგნებიც დაბეჭდილ იქმნენ ქ. თფილის 1709 წ. იგივე სწერდა სხვა-და-სხვა ისტორიულს წერილებსაც საქართველოს შესახებ. ძველს სიგელგუჯ-

რებში ასე ასახელებენ. შემდეგი ცხოვრება ამისი ჩვენთვის უცნობია. ვგონებთ იგი გადაჰყვა რუსეთში ვახტანგ მეფეს სადაც გარდაიცვალა კიდევ, ასე რომ საქართველოში იგი აღარ დაბრუნებულა. ამის ცხოვრების ცნობები არ შეიძლება რომ არ აღმოსჩნდეს სადმე ძველი სიგელ-გურჯებში.

ანდრია ზუბალაშვილი დ. 1690 წლებს. სცხოვრებდა ქ. გორს, თავის დროის კვლად იყო ცნობილი გვამი ქ. გორს. იყო თანმედროვე მეფე ვახტანგის და თეიმურაზის ამის გარდაცვალება მიეწერება 1772 წლებში. სიბერის დროს ანდრია უსინათლო იქმნა, მასთანვე დაკუთდა. უსინათლომ და კუტმა დიდხანს იცოცხლა, 1755 წლებში, მეფე თეიმურაზ დიდათ ავედრებდა ქ. გორში კათოლიკეთა. ეკკლესიის დაბრუნებას. მეფის წინაშე იყო თამამი და მეტყველი (ნაამბობი ანტონ დავითის ძე ზუბალაშვილის მიერ).

რომანოზ ზუბალაშვილი. მომსწრე მეფე თეიმურაზის, ერეკლესი და გიორგის. მკოდნე სასტამბო საქმეთა, წიგნების მბეჭდავი და ცნობილი გვამი საქართველოს ისტორიაში. ამან მრავალი ბეჭდა ქართული წიგნები ქ. თფილის და ამის შვილებმა: დავითმა და გიორგიმ ქუთაის. ამის სახელი და გვარი მოიხსენება თვით მისგან დაბეჭდილს წიგნებზედაც: ამის შესახებ სხვა და სხვა ცნობები მრავლათ მოიპოვება აქა იქ ძველს წიგნებში. მისი გარდაცვალების წელნი ჩვენთვის უცნობია. ამაზედ იხილეთ პროფესორის ალ. ცაგარელის შრომა: (свѣденія о помятникахъ грузинской письменности).

შეტრე ზუბალაშვილი ძე გიორგისა დ. 1734 წ.

ფელიქს ზუბალაშვილი ძე მისივე დ. 1736 წ.

ფრანცისკე ზუბალაშვილი ძე მისივე დ. 1738 წ.

ელენე ზუბალაშვილისა, ასული მისივე დ. (?)

ივანე ზუბალაშვილი, ძე გიორგისა დ. 1747. წ.

იაკობ ზუბალაშვილი. ძე ივანესი დ. 1792 წ. + 1864 წ.

ანნა ზუბალაშვილისა. ც. ამისი დ. 1797. + 1864 წ.

ანდრია (II) ზუბალაშვილი დაბადება მიეწერება 1750 წ. გარდაიცვალა 1820 წლებს.

იოსებ ზუბალაშვილი, დაბადება მიეწერება 1650 წლებში. ჩვენთვის უცნობია მისი გარდაცვალების წელნი და ცხოვრების ცნობები.

ანნა ზუბალაშვილისა 1752 წ.

მარიამ ზუბალოვისა 1740 + წ.

თამარა ზუბალოვისა + 1788 წ.

გაბრიელ ზუბალაშვილი დ. 1770 წ.

ანდრია (III) ზუბალაშვილი დ. 1772 წ.

რაფიელ ზუბალაშვილი დ. 1774 წ.

სტეფანე ზუბალაშვილი ძე ივანესი დ. 1780 წ. ეს იყო თავის დროის კვალად ხელოვანი პირი, მკოდნე სხვა-და-სხვა ქვეყნებთა ისტორიის და გეოგრაფიის, მისდევდა გულსმოდგინედ ვაჭრობას. ჯერეთ სრულიად ახალგაზდამ მოჰკიდა ამ საქმეს ხელი. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირებამდე ორ გზის იყო სპარსეთსა და ინდოეთში. რუსობის შემდეგ 1820 წლებში კვალად გაემგზავრა ინდოეთს სავაჭროდ, იქილამ აღარ დაბრუნებულა, იქ დარჩა, იქვე გარდაიცვალა. იხილეთ ამახედ ცნობები ზემოდ, ამიტომ აქ მეტს არას ვამბობთ.

ლუკა და იოსებ ზუბალაშვილები. ოქრომჭედელნი, გამოჩენილნი ხელოსანნი თავის დროის კვალად ახალციხეში.

მაქელ ზუბალაშვილი, ძე ივანესი დ. (?)

გიორგი ზუბალაშვილი, ძე ივანესი ცნობილი გვამი თფილისში დ. 1782 წ. + 1864 წ.

სიმონ ზუბალაშვილი დ. 1807 + 1870 წ.

დავით ზუბალაშვილი, ძე ივანესი; დავითი თავის დროის კვალად გამოჩენილი აზამიანი, იყო დიდი სათნოების და სიბრალულის მექონე გორის შეუძლოთა. ამის ასეთ ღირსებას ქვემოდ მოყვანილი ლექსიც ასაბუთებს. დავითის კეთილ მოქმედებებს შესახებ გორის მკვიდრთ შორის ბევრი კარგი ცნობებია დაშთენილი. + 1866 წ.

ზაქარია მაქელის ძე ზუბალაშვილი. ცნობილი გვამი თავის დროის კვალად. მკურნალი და თფილისში დიდათ ამაგდა-

რი მკურნალობის მოღვაწეობით და სხვა კეთილის საქმეებითაც. კარგად იცოდა ქართული ენა და რუსულის ენიდამ ქართულს ენაზედ სთარგმნიდა. საექიმო წიგნაკებს. დ. 1810 წ. გარდაიც. 1877 წ. უნდა მოგახსენოთ, რომ ზაქარია ზუბალაშვილი თავის დროის კვალად იყო დიდათ განათლებული კაცი, მასთან კარგი მკურნალი, ქომაგი შეუძლო ერისა, ღარიბ-ღატაკთ სულ უფასოდ სწამლობდა, ხშირად წამლებს გარდა საქირო სანოვაგეს და საქმელსაც თვით უგზავნიდა უფასოდ, მუქთად. სწავლობდა თფილისის კეთილშობილთ სასწავლებელში. 1826 წ. 14 წ. ზაქარია მშობლებმა სასწავლებლად დერბტში გაგზავნეს. იქ უნდა შეესწავლა ვაქრობა და ბუზგალტერია. იქ ამას დახვედრია ერთი შადინაშვილთაგანი, თფილისელი, რომელსაც ურჩევნია მისთვის, რომ ვაქრობის მაგიერ ექიმობა შეესწავლეთ. ამ რჩევის ძალით ზაქარია საექიმო სასწავლებელში შესულა, ექიმობა შეუსწავლია, შემდგომ ამ სწავლით აღესილი დაბრუნებულა საქართველოში და მკურნალობა დაუწყია. მკურნალობას გარეშე იგი ყოფილა კარგად მცოდნე ევროპიულის ენების, კარგად სცოდნია ინგლისური ენაც. ვალტერ სკოტის „აივენგო“ ამას ინგლისურს ენაზედ წაუკითხავს. ამას გარდა ზაქარია ზუბალაშვილს საქართველოში პირველად შემოუღია ვახის და ყურძნის მკურნალობა, წამლები თვით მასვე მოუგონია, ამის გამო მას იმ დროის ცნობილს ექიმს ადნოსუმოვთან პოლემიკაც მოხდენია გაზეთ „კავკაზში“. ამას გარდა იგივე იყო მცოდნე კარგად ხორველობის მკურნალობის. დიდი შრო და ნიჭი გამოაჩინა 1855 წ. ხორველობის დროს, მან ადგილობრივ მკურნალობაც გამოაჩინა და თავის საკუთარის გამონაცად წამლებით ძლიერ ბევრს ავადაყოფებსაც ჰკურნავდა, ყველას უფასოდ მკურნალობდა. იგი იყო დიდათ მოსავი კაცი და კაცთა მოყვარე. ამაზედვე უნდა ითქვას შემდეგი: აქამდის ჩვენში ცნობილი იყო, რომ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, ქართველთაგანი რუსეთის უნალღეს სასწავლებელში სოლომონ დოდოშვილი და პ. იოსელიანი წავიდნენო. ს. დოდოშვილმა პე-

ტერბურგის უნივერსიტეტში დაამთავრა სწავლა და პ. იოსელიანმა სასულიერო აკადემიაშიო. ეხლა ჩვენ ამ ორ პირს ეს ზაქარია ზუბალაშვილიც უნდა მიუმატოთ, რომელიც ხსენებულ პირებზედ ბევრად ადრე წასულა სასწავლებლად და ისიც რუსეთში კი არა, არამედ სამღვარ გარედ, გერმანიაში. ასე და ამ გვარად 14 წლის ზაქარია ზუბალაშვილის საქართველოდამ პირველად მოხდენია წასვლა სასწავლებლად, ასე რომ დღეის შემდეგ, ჩვენ ეს ზაქარია უნდა მივიღოთ საქართველოდამ პირველ წამსვლელად სამღვარ გარედ სასწავლებელში სწავლის მისაღებათ.

ლევან ზუბალაშვილი დ. 1819 წ. + 1847 წ.

ალექსანდრე ზუბალაშვილი ძე იაკობისა, ძმა კონსტანტინესი. საქართველოს სიძველეთა ნაშთთა მოყვარე, სცხოვრებს ნიცაში, აქვს შეკრებილი ძველი ქართული წაგებიც. კაცი არს დარბაისელი, მოყვარე თავის ქვეყნის და ერის. ერთ დროს ამის ერთი წერილი „დროებაში“ დაიბეჭდა: მოგზაურობა დუშეთისკენ. ნახედ ამაზედ ზემოდ.

კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალაშვილი. იხილედ წიგნში.

კლისაბეგ მახეაღის ასული ზუბალაშვილისა იხილედ წიგნში.

ნიკოლოზ დავითის ძე ზუბალაშვილი, კაცი მაღალის გონებისა და განათლებისა. დარბაისელი და თფილისის ხალხის წინაშე ჭეშმარიტის სამსახურისაგან დაღალული, დიდ პატივის მცემლები ჰყავს ამ პირს ქართველებში. იგი ცნობილია ვითაარცა ერთგული კაცი ქალაქის საქმეებისა, მხურვალე მონაწილე ყველა საზოგადო საქმეთა დაარსებაში, ვანურჩეველი მსახური ყველა ტომისა. ჭეშმარიტი კანონ მდებელი და სრული მშვიდობა კაცთ მოყვარეობის და სათნოებისა, მისის მოსამართლობის დროს ბევრი რამ კეთილი დათესილა, ბევრი სადავო სისხლის დამღვრელი დავადარაბა მოსპობილა მაღიად. ასეთ საქმეთა ასპარეზზედ ნიკოლოზ დავითის ძე მეტად იშვიოთ პირად ითვლება. მისი შრომის ამაგი ყველას კარგად ახსოვს თფილისში.

ანტონ დავითის ძე ზუბალაშვილი. დ. 1830 წ. ძმა ნიკოლოზის და ალექსანდრესი. სცხოვრებს ქალაქ გორს. ანტონი თავის დროის კვალად საკმარისად არის მომზადებული და გორის მცხოვრებთ ცხოვრების მარტივად მცოდნე. ამას გარდა ანტონ დავითის ძემ სხვა ძველი ამბებიც ბევრი იცის, მისგან მოთხრობილი ცნობები ამ წიგნშიც არის მოთავსებული. ანტონ დავითის ძე მახვილ გონიერი კაცია და ვაჭრობის მიზნით რუსეთში მრავალ გზის ნაეაღი და გამოცდილი. მეუღლედ ჰყავს ჩვენს მწერლობაში კარგად ცნობილის თავაღ. ჩიქოვანის ქალი, ეკატერინე, ღვიძლი და აგრე ვე ქართულს მწერლობაში კარგად ცნობილის გიორგი ალექსანდრეს ძე ჩიქოვანისა.

ალექსანდრე დავითის ძე ზუბალაშვილი. კაცი წარჩინებული და დარბაისელი დ. 1848 წ. დიდის ხნიდამ მსახურებს თფილისის თავად-აზნაურთა ბანკში და ირიცხება ერთს სამაგალითო ადამიანად.

ივანე გორგას ძე ზუბალაშვილი. დ. 1831 წ. კაცი შეძლებული და დარბაისელი, კარგა ხანს მსახურებდა დუშეთის მაზრის უფროსად, ამ მაზრაში მას დღესაც ქებით მოიგონებენ და აქებენ. სცხოვრებს ქალაქ თფილისს და განაგებს თავის მამულის საქმეებს, იგი ძმა არის ცნობილის ნიკოლოზ გიორგის ძე ზუბალაშვილისა.

ნიკოლოზ გორგას ძე ზუბალაშვილი. დ. 1820 წ. + 1898 იხილედ ამის ცნობა ზემოდ

ლევან კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი დ. 1851 წ. კაცი თავის დროის კვალად განათლებული და დარბაისელი. როგორც სტეფანე და სხვა ძმები, იგიც იმავე მამულის შვილობით განლავს სავსე და სამაგალითო თვისებას ადამიანი, ძმათა და სახლის შვილთა სიყვარულს მასში სამაგალითოდ აქვს სხივები დამკვიდრებული. სცხოვრებს რუსეთს. იგი სრული ადამიანობის სახეა და ნიშნი მშობლების. დიდი მოთანხმეობა და ერთობის სახე ძმათა შვერთებულის ცხოვრების, სამაგალითოა ამ პირის ასეთი ძმათა ერთობის სიყვარულით ცხოვრების ტრფიალება.

სტეფანე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი. 1860 წ. წარჩინებული მამულის-შვილი, მოყვარე თავის ქვეყნისა და ერისა, დიდათ მოსურნე და მოტრფე შეუძლო ხალხის ბედნიერების

და კეთილ დღეობის მთესველი და დიდი მექომავე შეუძლო ხელოსანთა და მუშათა. მისთვის მათი პატივი განურჩევლად არსებობს, მისთვის ქართველი, სომეხი რუსი და თათარი სულ ერთია. ყველას ერთნაირად აქცევს ყურადღებას და მფარველობას. ამას გარდა იგი გამკეთებელია მრავალ შესანიშნ საქმეთა. რადგანაც სტეფანე კონსტანტინეს ძის შესახებ ცალკე გვაქვს წიგნი დაბეჭდილი, მიტომ აქ არას ვიტყვი.

პეტრე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი. დ. 1862 წ.
უმადლესად განათლებული პირი გახლავსთ, შესწავლილი აქვს ინჟინერობა. სცხოვრობს ქ. თფილის, თავისუფალში და ირიცხება ერთს უწარჩინებულეს ევროპიულად განათლებულ პირად, სახლობის პატრონი გახლავსთ და მასთან დიდათ გულ შემატკივარი ქართველთა საქმეების და წარმატების. იგი სრული მოთანხმეა თავის ძმის სტეფანესი და ყოველი ამითი კეთილის თესვა პეტრე კონსტანტინეს ძის თანხმობითაც იწყება და სრულდება. პეტრე, როგორც სუფთა, სამაგალითო მოქალაქე, სრული ქვემარტი ძმა გახლავსთ სტეფანესი და მასთან მორჩილი დიდის ადამიანობის თავაზით. პეტრესი და მის ძმათა შორის ურთიერთ სიყვარული სწორეთ საყურადღებოა სხვათა წინაშე, სამაგალითო და მრსაბაძი. პეტრე კონსტანტინეს ძეს მთელს თფილისში კარგად იცნობენ და როგორც მომზადებულს პატიოსანს მამულის შვილს ყოველი კაცი პატივს აგებს და აფასებს.

იაკობ კან. ძე ზუბალაშვილი. დ. 1876 წ. როგორც ლევანი, სტეფანე და პეტრე, იაკობიც ისეთივე მამულის შვილობით გახლავსთ აღვსილი და მასთანავე განათლებული. იაკობმა სრული მონაწილეობა მიიღო თფილისის ქართველთა თავად-აზნაურთა გემნაზიის შენების ფულის შეწირვის საქმეში. ასე რომ თფილისის ყველა გაზეთებშიაც ასე იყო გამოცხადებული და ისიც უწყებულა, რომ იაკობსაც უხვად სცნობნ მადლით სევსე თვისების მამულის-შვილური სხივები, რაც მის ძმებს და მშობლებსაც აქვდათ უხვად მიმადლებული.

მარამ კონსტანტინეს ასული ზუბალაშვილისა. ეს ქალი

მამით ზოლონელია და დედით ქართველი, კათოლიკე თავადის თუმანიშვილის ქალის შთამომავალი. მარია ზუბალაშვილისა დაიბადა 1870 წლებში, ქ. ახალციხეს. განათლება მიიღო თფილისის ქალების ინსტიტუტში; შემდეგ იგი სცხოვრებდა ერთის ქართველის წარჩინებულის ოჯახში, სადაც შეისწავლა ქართული წერა-კითხვა თავის დისაგან უფრო უკეთ და სხვაც საჭირო ზნე და ხასიათები. შემდეგ გათხოვილი ქმნა პეტრე კონსტანტინეს ძეს ზუბალაშვილზედ.

ეს წარჩინებული ქალი მეტად კარგს ოჯახში იქმნა რძლად შესულბ, მასთანავე კარგი მეუღლე, კარგის განათლებულის კაცის პეტრე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილისა. პეტრე ზუბალაშვილი გახლავსთ კარგად მცოდნე ჩვენის ცხოვრების, ავ-კარგაიანობის და ვითარების. დიდი პატივის მცემელი იყო და არის კიდევაც განსვენებულის თავისის მეუღლის. ამ ქალმა ზუბალაშვილების ოჯახში სრული ნიჭიერება გამოიჩინა, სრული ადამიანობა და კადნიერება. იგი გახლდათ დიდად მღვთის მოყვარე ადამიანი, მასთან დიდი ქომაგი უძლური, ანუ შეუძლო ხალხის. რასაც კი ეს ქალი თავის მეუღლისაგან ფულს იღებდა თავის წილად ყველა მას ღარიბებს ახმარებდა, მათ სწირავდა, მათთვის არაფერი შურდა, ყველა სალხინო საქმეს განშორებული იყო და მის ნაცვლად სულ ღარიბთ შველოდა. ღარიბთ და მეტად შეუძლო დედაკაცთათვის 70-მდე მარტოდ ძროხა ექნება ნაყიდი და ღარიბებულნი, 40 საკერავი მანქანა და ამებთან სხვაც კიდევ მრავალი. ერთ დღე თვლელი, ასეთი თვისების ქალი იყო იგი და მის კეთილის თვისების სრული თანაზიარი გახლდათ თვით მეუღლე მისი პეტრე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი და სხვანიც ოჯახის წევრნი.

მარია კონსტანტინეს ასული გარდაიცვალა 34 წელში მისული 26 სექტ. 1903 წ. მას ღარჩენ რამდენიმე შვილი, ქალნი და ვაჟნი. მისი დასაფლავება დიდის პატივით მოხდა, ცხედარს აქვნდა 15-მდე გვირგვინი. საფლავანდის მიაცილა დიდმა ხალხმა და ნამეტურ იმ დაცემულ ოჯახთა დედაკაცებ-

მა, რომელთათვისაც მარიამს ოდესმე დახმარება აღმოეჩინა, ასეთ პირთა შეწუხება მეტად საგრძნობი იყო, ყველა მწარეთ გლოვობდა თავის მფარველს მარიამს. ესევე ქალი ირიცხებოდა ქართველ ქალთა სამკერვალო ამხანაგობის წევრად და მფარველად, ვისგანაც აქვდა მირთმეული კარგი გვირგვინი შემდეგის წარწერით:

გვირგვინი: „ქართველ ქალთა სამკერვალო სასწავლებლის მოწაფეთაგან თავის მფარველს მარიამ კ. ასულს ზუბალაშვილისას“. და სხვანიც მრავალნი ასეთნი.

ნაამბობი ახალციხელის ქართველ-კათოლიკის სოლომან მუხჯიმვისაგან

ოსმალეთის საქართველოში, ოსმალთა ბატონობის დროს ისეთი წესები იყო, რომ ვინც-კი ქრისტიანი მუსულმანის ქალს შეირთავდა, იმას შვილები უსათუოდ მუსულმანი უნდა გამოსვლოდა, ე. ი. მუსულმანის სარწმუნოების უნდა ყოფილიყო. ამის მაგალითს ამტკიცებს შემდეგი გარემოება: ოსმალეთის მფლობელობის დროს, მესხეთის სოფლის წყურთას, ერთმა ქართველ კათოლიკე მირაქაშვილმა შეირთო ცოლად ქართველ მაჰმადიანის ქალი. ამ ქალისაგან მირაქაშვილს მიეცა ორი ქალი და ერთი ვაჟი. სარწმუნოებით სამივე მუსულმანები იყვნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ცოლთან ქმარს, ჩხუბი მოუვიდა, ამიტომ მირაქოვი გაიგცა სოფ. წყურთამ და თან გაიყოლა თავის ორი ქალი, გადავიდა გორში და იქ ყველა შვილები ქრისტიან—კათოლიკედ, ე. ი. თავის სჯულზედ დანათლა, ერთი ქალი კონსტანტინე ზუბალაშვილმა მონათლა. ეს ქალი მონათვლის შემდეგ გორს მცხოვრებ ქართველ-კათოლიკე ყანდინაანთა იმყოფებოდა, სახელად მას ელისაბედი ერქვა (გ. + 1901 წ.) რამდენიმე ხნის შემდეგ, ამ ქალების გაქრისტიანების ამბავი მათს დედას სოფ. წყურთას შეუტყვია, იგი გადასულა გორში და თავის ორივე ქალი მოტყუილებით წაუყვანია თან, მაგრამ ქ. ახალ-ციხეს, ერთი ქალი (ელისაბედი) პავლე შაჰყულიანს, ჩავარდნია ხელში, ამას მა-

შინათვე საეკლესიო სახსრით 100 მანეთი მოუგროვებია და ის ქალი დაუქორწილებია ქრისტიანზედ, ქართველ კათოლიკეზედ. უკანასკნელ ამ ქალს დედა იპატიჟებდა თვისკენ მაგრამ ქალი არ წასულა. ქალი მოუნათლავსთ, მაშინ თვით კონსტანტინეც პატარა ყოფილა, ამ ქალებს დიდათ ეხმარებოდენ იაკობ ივანეს ძე ზუბალაშვილი. პატარა კონსტანტინე და მათი ნათესავები.

„ღრამმატა საქართველოდსა“

გუბერნიის აზნაურთ წინამძღოლისა და უეზდების აზნაურთ დეპუტატთაგან, შეკრებილთა შედგენისათვის აზნაური ნათესავთ სიტყვაობითის წიგნისა, მიცემული აზნაურისადმი მერვე კლასის და კავალერიის გრიგოლის ივანის ძის ზუბალაშვილისადმი შთამამავლობითურთ. განვიხილეთ რა საფუძველსა ზედა ყოვლად უმოწყალესად ჩემუ წელსა აპრილის 13 დღე ზოდებულსა, და ჩუა წელსა აპრილის 1-სა დღესა უმაღლესად დამტკიცებულსა რუსეთის აზნაურთადმი ღრამმატისა წარმადგენი მისგან აზნაურის ზუბალაშვილისგან აზნარობითის ღირსებისათვის მისისა საბუთნი ვცანით ისინი თანხმად წარმოწერილთა მას ზედა კანონთათანა, რომელთაც გამო ძალისამებრ მესამისა და მეოთხისა და ზგ-ს მუხლისა განცხადებულისა მის ღრამმატასა იგი და ნათესავი მისი შეტანილ არს საქართველოს აზნაურთა ნათესავთა სიტყვაობითისა წიგნსა შინა მეოთხესა ნაწილსა შინა მისსა, რომლისაცა სამოწმებელად ჩვენ გუბერნიის აზნაურთა წინამძღომელი და დეპუტატი, და აღსასრულებლად უმაღლესის მისის იმპერატორებითის დიდებულების მნებელობისა მივეცით მას ღრამმატა ესე ხელის მოწერთა ჩვენითა და დავამტკიცეთ იგი საქართველოს აზნაურთ შეკრებილების ბეჭდით და რიცხვს ივანისა დღესა ჩუაგ წელსა.

საქართველოს გუბერნიის კეთილ-შობილთ წინამძღომელი გენერალი მაიორი და კავალერი თავადი. (?)

თელავის უეზდის კეთილ-შობილთ დეპუტატი კალეჟსკის ასესორი თავადი. (?)

თფილისის უეზდის კეთილ-შობილთ დეპუტატთა გუბერ-
ნსკის სეკრეტარი თავადი მიხეილ სუმბათოვი.

გორის უეზდის კეთილ-შობილთ დეპუტატი პოდპორუ-
ჩიკი და კავალერი თავადი ნიკოლოზ ციციანოვი.

დუშეთის უეზდის კეთილ-შობილთ დეპუტატი და კალღე-
ესკის რეგისტრატორი თავადი რაფაელ ამატუნოვი.

ჩვენ, ზემოდ ვისაუბრეთ, რომ ზუბალაშვილების წინაპარნი
ქართველთ მეფეთა დროსვე იყვნენ ცნობილნი აზნაურობის ხა-
რისხით, ე. ი. იგინი მეფეთაგან ცნობილ და დამტკიცებულ
იყვნენ ქართულის სამეფოს წესით. წარჩინებულ მოქალაქე
ივანე, მერაბი, ანდრია, გიორგი, იაკობ და სხვანიც აზნაუ-
რებათაც იწოდებოდნენ. ამ საგანს ცხადლივ ასაბუთებს ზე-
მოთ მოყვანილი ღრამმატა, რომელიც რუსეთის ხელმწიფე იმ-
პერატორის ბრძანებით ბოძებულია 1833 წ. ამ ღრამმატიდამ
სჩანს, რომ გიორგი ივანეს ძე ზუბალაშვილს რუსეთის მთავ-
რობის წინაშე წარუდგენია აზნაურობის ისეთი ხარისხის
ცნობები, რომელ ცნობანიც ქართველთ მეფეების დროსვე
ყოფილან ბოძებულნი და რომელ ძველი ბოძების ქაღალდები
ახლად განუახლებიათ და ზუბალაშვილების გვარისთვის აზნაუ-
რისშვილობაც უბოძებიათ. ამას ცხადათ ასაბუთებს ცნობა
სადაც ზუბალაშვილების გვარი მოიხსენება*).

როგორც ამ საგანზედ გვქონდა საუბარი, ისევე მასზედ,
რომ ზუბალაშვილების გვარის წევრნი XVIII საუკუნეშივე
ენერგიულ ვაჭრებათ და მრეწველებათ ირიცხებოდნენ და მა-
სთან შემდეგ დროსაც, როცა საქართველო რუსეთს ჩაბარდა,
ესენი ამ ახალ მთავრობის წინაშეც მოხერხებულ მრეწველებათ
აღმოჩნდნენ, ეს რომ ასეა და მართალი, ამას ცხადათ ასაბუ-
თებს შემდეგი ცნობა, რომელიც ბოძებულია კავკასიის ინტე-
ნდანტის სამართველოსგან.

*) Рапортъ полк. Симоновича Генер. Торماسову. 1810 წ.
за № 273, აქტის IV ტ.

მთავრობის მიერ ბოძებული წყალობის გამო

რ ა პ ო რ ტ ი

გარდმოწერილობა რაპორტისაგან ღენერალ ინტენდატისა უფლისა მთავარ-მართველისადმი 24 აპრილიდგან 1829 წელსა—1836 წ. პროვიანტსკის კომისიონერი მეათე კლასისა ზუბალაშვილი არის მოხელე, რომელსა ზედაცა არა თუ სამსახურისამებრ, არამედ ბუნებრივს თანა შეკრულობისა და ვარე ვაჭრობისთვის მიმოქცევისა მიეცა მისისა აქაურს მხარესა შინა, აძევს უმძიმესი ნაწილი გამოკვებისა მხედრობათა, ღონის ძიებისა მიერ მისისა იქმნებიან უმთავრესნი საზრდო მზადდებანი და კმაყოფილებანი მხედრობათა—და ღონიძიებისამებრ მისისა შეიპყრობიან ზომიერებასა შინა, თვით ძნელ გარემოებათა შორის შემძლებელთა აღმატებად მათი უკიდურს ზომამდე.

ესეთითა ხატითა მე შევესწარ მას მოქმედად აწინდელსა მთავრობასთანა, და ესრედ ყოველსა შინა დროსა მთავრობისა თქვენის ბრწყინვალეებისა მოქმედებს განსხვავებულთა ერთგულებათა გულს მოდგინებათა და სარგებლობითა სამსახურისათვის.

ესე ვითარსა სამსახურისათვის სპარსეთის ყოფილს კომპანისისა გამო, მე მაქენდა პატივი წარდგინებად განვლილსა დაჯილდოებულად ორდენითა წმინდისა ვლადიმერისა მეოთხესა ხარისხითა და თქვენმა ბრწყინვალეებამანაც ინება ღირს ყოფად—უმცირეს ჯილდოსა ამის დანიშნევად მისდა არა შესაძლო იყო, ვინაიდან მას აწინდელსა მთავრობასა შორის უუმოწყალესთამებრ ნაბოძვრობათა უკვე აქვს: ორდენი წმინდისა ანასისი მესამე ხარისხისა, საყელოს ნაკერულობა მუნდერისა ვერცხლის ხმალი „სიმხნისათვის და ერთგულობისა“. შემდგომ ჩინი შემდგომელობს მას გამოძსახურებისათვის დაწესებულთა წელთა თანასწორ სხვათა თანა.

მას არა აქვნდა ბედნიერება მიღებადა ღირსებისამებრ ამა საჯილდაოს თქვენის ბრწყინვალეებისა, ვითარავე იგი შემდგომად ცა მისსა განაგრძელებდა და აწცა განაგრძლებს და ჩვენებს ხაზინასა და სამსახურსა უმაღლესისა არა მცირედსა მსახურებასა; მაშა ვითავსებ ვალსა კვალად წარდგინებად მისსა, მთავრობისა ყურადღებისადმი თქვენის ბრწყინვალეებისას დასაჯილდოებლათ ორდენითა წმიდისა ვლადიმერისა მეოთხის ხარისხისათა, განსახალისებლად უმანკოთა სასარგებლოთა მიმიქცევათადმი სამსახურთათვის.

კეთილ განსახილველად ფორმულიარნის მისის სამსახურისათვის სპისოკს ამასთან წარმოვადგენ

აქ უნდა მოგახსენოთ შემდეგი: როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ზუბალაშვილების გვარში, ძველად არა მცირედი მასალები იქმნებოდა დაცული მათი ნიჭიერი აღებ-მიცემის შესახებ. ჩვენის დროის გასაცნობათ ეს ერთი ცნობაც კმარავაჭრობის ენერჯია მათში ისე იყო გაცხოვრებული, რომ სტეფანე ზუბალაშვილი 1880 ინდოეთში წავიდა, სავაჭროდ და ზ. ზუბალაშვილი 1824 წ. გერმანიაში (ლეიპციგი) ბუხგალტერიის შესასწავლად. ქართველ მეფეთა და კათალიკოზთაგან მათ ბევრი სიგელ-გუჯრები ჰქონდათ ბოძებულნი, რომელთა ნიცი ასე თუ ისე ცხადათ მოწმობდენ ზუბალაშვილების მაჰაპაპათა განსაკუთრებითი ნიჭიერებას ვაჭრობის და მრეწველობის ასპარეზზედ. აქ შეერთებული ძალა და შრომა არის საჭირო, თორემ ჩვენის ვაჭრობის და მრეწველობის შესახებ ბევრი რამ ისტორიული მასალები შეიკრიბება. საჭიროა, რომ თფილისის მოქალაქეთა ძველის ცხოვრების ცნობებს ყურადღება მიექცეს, მათში ბევრი საინტერესო დავთრები აღმოჩნდება, ქართველის კაცის ვაჭრულ და მრეწველურ გონებრივი სიმარჯვის შესახებ ბევრი სულის ასამაღლებელი მხარეები დაიბადება, ბევრს მკვდარს და მივიწყებულს ცნობას მოეფინება მზის შარვანდელი, სიცოცხლის ნათელი.

ქართველთ ვაჭართა და მრეწველთა ისტორიის ასპარეზზედ ზუბალაშვილების ასეთ ცნობათა აღწერა მხოლოდ პირველი მაგალითია. ასეთ მასალებთან შეკრება და ანუსხვა კი ჩვენთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს, რადგანაც მით კარგად გამოსჩნდება ის ურთიერთ დამოკიდებულება, რაც კი ქართველ მეფეთა, სამეფო გამგეობისა და მრეწველთა და ვაჭართ შორის არსებობდა.

ბოდიშს ვიხდით მაზედ, რომ ჩვენი შეძლების და გვარად, ამ აღწერაში ბევრი რამ მასალები მრეწველობის და ვაჭრობის შესახებ თავის აღსავსეობით ვერ მოვათავსეთ. ამის ბრალი ჩვენი არ არის, მიზეზები ჩვენს წინაპართ ედებათ, იგინი არას გვიწერდნენ ამის შესახებ. მართალია თითო ოროლა პირს კი უწერიათ სხვა და სხვა ცნობები, მაგრამ იგინიც 1795 წ. უბედურს შემთხვევას მოუხსნია. ჩვენი აღწერა ზუბალაშვილების გვარის წევრთა შესახებ რომ თავის სისრულით არ აღმოჩნდება, ამას ფიქრი არ უნდა, ეს ჩვენც კარგად ვიცით და უეჭველია სხვებიც შენიშვნენ, მაგრამ რა გაეწყობა, ამ ნაკლის შევსება და შემუშავება მომავალის ჟამთა ვითარებას და მასალების კრებას უნდა დაეთმოს, თუ იმ დრომდე ასეთ მასალების უმეტესი ნაწილიც არ მოიხპო და მთლად არ დაიკარგა ისევე, როგორც სხვა მხარეთა ისტორიული მასალები დავკარგეთ

ჩვენდა სამწუხაროდ, თფილისის მოქალაქეებში, ადრე ძველ წარჩინებულ მოქალაქეთ რიცხვი ერთობ დიდი იყო. იგინი ქართველთ მეფეებისაგან დიდათ პატივცემულნიც იყვნენ, დაჯილდოვებულნიც, მათს ოჯახებში მრავლად იყო დაცული ქართული წიგნები, სიგელნი, გუჯრები და მრავალიც სხვა წყალობის წერილნი, რომლებიც მათ ქართველთ მეფეთაგან ეძლეოდათ ვითაარცა წყალობის ცნობანი. ასეთ წარჩინებულ ოჯახის ძველს წევრთ ჩვენც მოვსწრებივართ და მათში ბევრი რამ ისტორიული მასალებიც გვინახავს, გვინა-

ნახავს თვით ძველი სავაჭრო დავთრებიც, სადაც ანუსხული ყოფილა მეფეების დროის ვაჭართა ცნობები, დღიური შესავალი, მაზანდა საქონლის და ბევრიც სხვა ღირსეული ცნობებები, ყველა ასეთ ცნობებს ძველნი მოქალაქენი დიდის სიფრთხილით ინახავდენ, იგინი ამ მასალებს არავის უთმობდენ. მაგრამ გავიდა ხანი, მათ განვლეს სოფელი და მათ შემდეგ ყველა ის ძვირფასი მასალებიც მოსპობას მიეცა, რადგანაც მომავლის თავობას წარსულის აღარასფერი შეგნება ჰქონდა! დღეს, მთელს თფილისის მოქალაქეებში კაცი ჩვენის ძველის დროის ვაჭრობის და მწერლობის ცნობებს ერთობ იშვიათადა შეხვდება. ყოველივე განქრა! ყოველივე მოისპო, მეწვრიმლების დუქნებში დაიხა ქალაქდათ.

ჩვენის მასალების ყოველივე ნაკლი სულ ამისი ბრალია. აი ეხლაც ვიცით შემდეგი ამბავი, რომელიც მრეწველობას და ვაჭრობას შეეხება, მაგრამ რადგანაც მასზედ დაწვრილებით არ არის ჯერ ცნობები შეკრებილი, ამიტომ ვერც ჩვენ ვსაუბრობთ თამამად XVIII საუკუნის დამდეგს, თფილისში და გორს სცხოვრებდა სამცხელი იოსებ ზუბალაშვილი, ვგონებთ მამა იყო მერაბის და ძმა გიორგი ზუბალაშვილისა (დ. 1694 წ.) იგი სამცხიდან თფილისში გადმოსახლებულა და დასახლებულა ვაჭრობის გამო. თფილისში მას ჰქონია გამართული კარგი ვაჭრობა, დახსნილი ჰქონია სანთლის ქარხანა, საპნისა, ლარისა, ლაზლისა, ძაფისა და შალეულობისა. ამას გარდა მასვე გაჰქონდა ოსმალეთში მატყლი და სხვა ასეთ სახმარი საქონელიც, რომელსაც იქით გასავალი ჰქონდა, ოსმალეთიდან და სპარსეთიდან მას შემოჰქონდა ისეთი ნივთები და საქონელი რასაც მთელს საქართველოში ჰქონდა გასავალი.

თფილისს გარდა ამავე იოსებს კარგი ქარხნები ჰქონია დახსნილი გორსა და ახალციხეშიც, ახალციხეში აღრე მის ამბები ბევრმა მოხუცმა იცოდა. იოსებ ზუბალაშვილი იმოდენად გავლენიანი პირი ყოფილა, რომ ქართველთ მეფეთა და ბატონიშვილებს გარდა თვით ოსმალეთის მფავრობაზედაც კი

ჰქონია ღიღი გფელენა, მის საქონელს გზაში თურმე ვერვინ
გასცარცვავდა, ყოველთვის იენგიჩრებო მთარველობდნენ და
საქართველოში ქართველთ სამეფო გზის დარაჯნი. სხვა ფრო-
ვაც შენიშნული ყოფილა ეს იოსები, როგორც ქრისტიანე-
იგი ყოფილა მტკიცე კათოლიკე. მისი მეუღლე ყოფილა გო-
რელი მოქალაქის ქალი ძალემა (ელენე). ორივეს ძრიელ-
მრავლად უნათლავეთ გორსა და თფილისში კათოლიკეთა პა-
ტარა ბავშვები. სამწუხაროდ ასეთ პირის საქმეთა და მრეწვე-
ლობის შესახებ ჩვენ ზევრი არაფერი ვიცით. ვიცით მხოლოდ
ის რომ ამ იოსების გარდაცვალება ეკუთვნის 1780 წლებს.
ამას გარდა იყო კიდევ სხვა იოსებ ზუბალაშვილიც იმავე საუ-
კუნეში. რომელზედაც ზემოთ ვისაუბრეთ, იმავე დროს, ამ გვარში,
ვაქარნი და მრეწველნიც სჩანან, მათი მოქმედების ცნობები კი არ
გვაქვს. იოსებ ზუბალაშვილებს გარდა გაძრიელებულ მრე-
წველ-ვაჭრებად ითვლებოდნენ მეფეთა წინაშე იზმირელები, შა-
ღინაშვილები, ტერშმოვანი, ყუზანაშვილები, სარაჯიშვილები,
ყალამქარი, ბაბანაშვილი (ბაბანოსოვი) ფითუაშვილები, მირი-
მანაანი, მირზაშვილები, ნარუაშვილები, ფიბუაშვილები, ისარ-
ლოვები, ხალათაშვილი და მრავალიც სხვანი. ამათთვის სა-
ქართველოს მეფის თხოვნით რუსეთის იმპერატრიცა ეკატ-
რინემ ეკატერინესლავში იარმუკობა განაწესა. ამათ დაუდგია
ნათ გზის სავაქრო პასასები (დარაჯნი) და მრავალიც სხვა-
უპირატესობა მიენიქათ. ხოჯიმიწასოვს თავადიშვილობა ებო-
და, ზოგს აზნაურისშვილობა. ვაქრობის მხრივ წაახალისა მრავ-
ლნი მოქალაქენი და ვაჭრებიც დააწინაურა, ამ დაწინაურე-
ბის წყალობით მოხდა შემდეგ და დროთა საქმეთ ცვლილება
აღორძინება.

1770 წ. თფილისის მოქალაქე ვაჭარი რაფ. დანიბეგო-
ვი (ქართველთ კათოლიკე) გაიგზავნა ინდოეთში, იქაურს
ინგლისის მთავრობასთან მოსალაპარაკებლად საქართველოს
შესახებ და თფილისში შაქრის ქარხანის დაარსებაზედ და
10,000 ინდუსელების საქართველოში გადმოსახლებაზედ. მაგ-
რამ ეს ვერ მოხერხდა და მხოლოდ 1830 წლებში გაიხსნა

თფილისში ქართული შაქრის ქარხანა ზუბალაშვილებისაგან. თფილისში გაიხსნა საათის მალაზიები, 1790 წ. საქართველოში ჩნდება მესაათე ნემენც გოტფლიდი, მესაათედ სტამბოლის სომხებიც იყვნენ. ქართველი მესაათენი ახალციხილამ იყვნენ, სამცხელნი, ქართველ კათოლიკენი.

ფრანგის პატრებმა გახსნეს სამკურნალო სასწავლებელი. განწესდა მეფეთაგან მოქალაქობა და მოქალაქეთა უფლება, იგინი იქმნენ ნდობილ მეფეთაგან და პატივცემულ როგორც თვით ზუბალაშვილები.

ამქრული წესები განავრცელეს და განათაროვეს, იგი განთავისუფლდა სამეფოს წესებისაგან, თავისებური სრული საკანონო მხარე მიიღო.

იოსებ ზუბალაშვილმა თფილისსა და გორს გახსნა ქარხნები საპნისა, სამთლისა, ძაფისა, ლარისა, და შალისა. იმავ დროს სხვა მოქალაქეთაც განაახლეს მინის ქარხანა, ლილისა, აბრაშუმის, ხალიჩების ქსოვის და სხვანიც მრავალნი.

იზმირელმა და მისმა ამხანაგებამ დიდძალი მატყლი და ბამბა გაიტანეს სპარსეთს და ოსმალეთს. იქილამ ინდოეთს, მერე ამით ვაჭრობის ქსელიც გაიბა კალკუტას და მადრასეს საქართველოს ვაჭართ ქარვასლაც გაკეთდა.

თფილისში გამოიცა პირველი სამეფო ფურცელი 1765 წ. და მეორე 1782 წ. სამწუხაროდ არც ამ გამოცემათა შესახებ გვაქვს ცნობები. მათ მოპოვებაკი მეტად ძვირფასია ჩვენის ისტორიისათვის.

თფილისში გაბრიელ მაიორმა გამართა ქართული თეატრი, 1787 წ. წარმოდგენები გაგრძელდა 1794 წლამდე. ამ წარმოდგენების დაბეჭდილმა ბილეთებმაც მოაღწია ჩვენ დრომდე, ზედ ეწერა: „შაური გრი-გაბრიელ მაიორი“.

პატრი მავრო გაიგზავნა რომის სენატში.

თფილისსა და თელავში 1780 წ. სასულიერო სემენარია გაიხსნა ევროპიულის წესით.

გათაროვდა სასულიერო გამგეობა კათოლიკოზისა.

აღორძინდა სტამბათა საქმე, იწყეს წიგნების ბეჭდვა და

1781 წ. თფილისში გამოიცა ცალკე წიგნად ქართული სტამბის დაარსების ისტორია. სტამბის ასპარეზზედ მუშაკათ ზუბალაშვილებიც გამოსჩნდნენ: რომანოზი, გიორგი და დავითი. დაარსდა კონვერტების გამოსაჭრელი საკაზმავე, იმერეთში დაარსდა ქართული სტამბა და მის გამგეთ ზუბალაშვილების გვარის წევრნი აღმოსჩნდნენ.

გათართოვდა თფილისში წამალხანა, (აფთიეკი) სავაღ-მყოფო გახსნენ ფრანგის პატრებმა.

გაიხსნა სამათხოვრო სახლი „სამადლო“, ამ სახლს ინახავდენ მოქალაქენი.

ახალციხელ ქართველ კათოლიკეთ ვაჭრებმა იწყეს თფილისში გადმოსვლა და ვაჭრობა მრავლად.

1775 წ. განწესდა წესი და რიგი მორიგი ჯარის კრების.

1776 წ. ჩამოიხსნა ზარბაზნები და საჭირო იარაღნი.

მოიჭრა ოქროს ფული და განახლდა ზარათხანა და მღივანხანა. ოქროს ფული საშუალო საუკუნოების შემდეგიდამ საქართველოში აღარ მოჭრილა. მიზეზი სამეფოს სისუსტე იყო. ბევრნი ჰგონებენ, რომ ვითომც საქართველოში ქართველთ მეფეებს ოქროს ფული არ აქვდათო. ეს არ არის მართალი ამას არღვევს ქართული ნუმისმატიკის შესწავლა.

თფილისის, გორის და ახალციხის ქართველ კათოლიკეებმა ევროპაში იწყეს წასვლა სწავლისათვის. პროპაგანდოში რამდენიმე ქართველმა დაამთავრა უმაღლესი სასულიერო და საერო სწავლა. 1795 წ. დაამთავრა სწავლა პ. შაჰჰყულიანმა.

თფილისის და სხვა კუთხის სომხის მოქალაქეთა იწყეს მრავლად განსვლა სტამბოლს და ვენეციას სასწავლებლად და სავაჭროდ. საქართველოში გაჩნდნენ სომხის ნასწავლი ერის კაცნი და სასულიერო გამგე პირნი.

მეფის თხოვნით ტერ-შმოვნმა გააკეთა თფილისის გეგმა და შემდეგ ამის გეგმათა ხატვის და ხაზვის ოსტატობაც გაფრცელდა.

ვაჭარმა მთიულმა ბეწინამ სტამბოლით დიდძალი ბამბა და მატყლი გაიტანა შვეიცარიას.

თფილისში გაკეთდენ რამდენიმე ფართო ქარვასლები, რომელნიც დღესაც არსებობენ. მოეწყვნენ იქ ვაჭრები და სოფდაგრები. იწყეს მრავლად საქართველოდგან სხვა და სხვა საქონლის გატანა და ისევე უცხო სახელმწიფოებიდამ შემოტანა სხვა და სხვა სავაჭირო საჭირო საქონლის, ხილის, წამლეულობის, სხვა და სხვა ნაყოფის და ფართლის.

თფილისს და ასეთ ქალაქებს გარეშე სახელოსნო და სავაჭროთ განწესდენ წესნი თვით დაბებშიაც, მაგალითებრ გურიაშიც კი განწესდა ზაქასკეობა და ისიც თუ პარასკეობას ვაჭარნი და ხელოსნები საგურიელოდ რა ხარკს იხდიდენ. ასევე სხვა სამთავროებმა იცოდნენ. თფილისში იარმუკობის დრო არ იყო განსაზღვრული, ბაზრობა იცოდნენ დრო და დრო. თვეში ერთხელ, ხან სამ თვეში ერთხელ, ხან აღრე, ხან გვიან.

ყველა ასეთ საქმეთა თანაზიარინ და თანამონაწილენი იყვნენ თფილისის მოქალაქენი, ვაჭრები, ხელოსნები და მუშებიც, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროთ ამაზედ ცნობები არ გვაქვს. სადაც ერთი და ორი პირი იყო ამა საქმეთა თანამდევარ ვაჭარ, მრეწველ-ხელოსან მუშაკი, ასევე იქმნებოდნენ ზუბალაშვილებიც.

თფილისის შეიდანს მიემატა მეორე ნაწილიც და გაფართოვდა დღიური აღებ-მიცემა, ამისთვის დაიდგინა დღიური წესიც მაზანდისა. სამაგალითოდ მოვიყვანთ ამასაც: პური კოლი ორი აბაზი. ღვინო თუნგი ერთი შაური, ხორცი ლიტრა ექვსი კაპეკი. თევზი ლიტრა ექვსი შაური, ხიზალალა ლიტრა 70 კაპ. ცხვარი 80 კაპ. ძროხა 2 მან. კალატოზი ორი აბაზი და სხვა სანოვაგეც ამ გვარ. ხე, ტყე და აგურის ფასიც განსაზღვრულ იყო; შალეების, ქაფეულობის, ყაზახებში, დაბლებში, ხარახებში, კონებში, მეშანდლე-მექვაბებში. ერთის სიტყვით ყველა ხელობის და ვაჭრობის მოხელეთ მიეცათ წესი და რიგი.

თავის ალაგას ჩვენ მოვიხსენეთ, რომ როგორც კონ. ზუბალაშვილი, ისევე მის მეუღლე, ელისაბედ მიხეილის ასული ზუბალაშვილისა (+ 1894 წ.) დიდი კაცთ მოყვარენი იყვნენ

და უძლოურთ შემწენი. ამ მოსაზრებას თავის ქეშმარიტების ნიშან წყალი სცხია და ამასვე ასაბუთებს შემდეგი ლექსი და მის ცნობა, რომელ ლექსიც. მე მივიღე ბ. აღ. თუთაევისაგან და აქ ვათავსებთ მას, როგორც უტყუარს მაგალითის ჩვენის მოსაზრებისას, ჩვენ ჩემ ჰაზრის გახლდით, რომ ვიდრე ზუბალაშვილები თავიანთ დახმარებას საქვეყნოდ გამოაცხადებდნენ, იგინი მინამდისაც ცნობილნი იყვნენ, როგორც ქველ ზომქმედნი, ღარიბთ მწენი და მათი მექომაცენი. იქმნება გვარში ერთი ან ორი წევრი იყოს ასეთს დარგს მოცილებული, დანარჩენნი კი თათქმის ჩვენგან განმარტულ მცნებათა დალაღებას ეკუთვნნენ და თავიანთ ვალს ადამიანურად ასრულებენ, ყველა თავის შეძლების და გვარად ასრულებს ადამიანობის სავალდებულო მხვედრს.

ბ. აღ. თუთაევი, მოგეხსენებათ, ქართველებში ცნობილი პირია, იგი სწერს პიესებს, ლექსებს და წერილებს. ამას გარდა ცნობილია როგორც გულ კეთილი, მართალი ადამიანი და ქართველთა საქმეების კარგად მცნობი. მას კაცი ცნობა ჰქონია კ. ზუბალაშვილის და მის მეუღლის ელისაბედის, ეს ლექსი მას დაუწერია 1898 წ. და ძღვნათ მიუერთმეფია კ. ზუბალაშვილისთვის. თუმცა საგვარეულო აღწერაში ამ ლექსს ალფი არ აქვს, მაგრამ როგორც მასალა და ცნობა გამომახატველი ერთის მაგალითის და საქმის, მიტომ ვათავსებთ აქ ამას. აი ლექსიც:

ვეუძლენი კონსტანტინე იაკობის ძე ზუბალაშვილს.

მინამ არ მნახავ, ვერ მოიფიქრებ,
ვინ გიძღვნა ლექსი ამ დროებათა,
ვინ დაგიხატა მოკლედ ძველი დრო,
ხსოვნების და გვარ შედარებათა.

მე, ვარ, თუ გახსოვს, დუქნის შვეიცი,
 განსვენებულის ბიძა თქვენსა*)
 მეთაურობდა გორის მცხოვრებლებს:
 ისე, როგორც რომ კარგ კაცს შვეიცია.

იქ გაგიცანით, იქილამ მახსოვს
 მთელი ოჯახი მამის თქვენისა,
 ქართლ-კახეთშია და იმერეთში
 სახელი ჰქონდათ ნამდვილ ბრძენისა...

გორში მე წშირად ვიყავი თქვენსა,
 მოჩიჩის მგზავნიდნენ აქეთ-იქითა,
 შინ წასვლისასა მე მამათქვენს
 გამისტუმრებდა დარიგებითა.

თქვენი მეუღლე ელისაბედი
 მე მპატრონობდა როგორც რომ შვილსა,
 და მოსეს ხელით მოურავისა**).
 დარიბთ აძლევდა ყოველთვის წვლილსა.

*) ბიძა-ზუბალაშვილისა იყო დავითი ბ. აღ. თუთაევის ცნობით დავით ზუბალაშვილი გორში უპირველეს პირად ირიცხებოდა, გორს დამის მცხოვრებთ იგი მეთაურობდა, გორში როცა კი მთავარ მართებელი ან სხვა ასეთი ვინმე გახსლებოდათ, მაშინ მათს წინაშე დავითი წარსდგებოდა, გორის მცხოვრებთა საჭირო საქმეებზედ ისაუბრებდა. დავითი თავის დარჩის კვალად იყო შესანიშნავი პირი, მოწყალე და უძლურთა შემწე: ამის შთამომავალნი გახლავან ანტონი, ზიკოლოზი და ალექსანდრე ზუბალაშვილები.

***) იყო კ. ზუბალაშვილის ნაყმევთავნი, მოურავად იყო კარგად ხანს.

მარტო წყალობა გორში არ ჰქონდა *)
თვით ქალაქშიაც ბევრს პატრონობდა,
და ბევრი ხალხი მის სიცოცხლესა
დაუცხრომელად უფალსა სთხოვდა.

განვლო ხანებმა... გარდაიცვალა
ნეტარ ხსენებულ მამა თქვენია,
წელი მომწყვიტა იმის სიკვდილმა,
იმედი მქონდა მისგან ბევრია.

აი მას აქეთ მოვსტირი სოფელს,
აღმართ-დაღმართი ხშირად მხვედრსა,
და თქვენთან მოსვლა ძველებურათა
ვფიქრობ და ველარ გამიბედნია **)

მოველ კი იმ დროს, როს გარდაიცვალა
ნათლით მოსილი ელისაბედი,
ბევრი ვიტირე დაკარგვისათვის
რომ მოგეშალათ თქვენი იმედი.

საჭირო არის თქვენი სიცოცხლე,
ესა სჯობია სუყველას დღესა,
მდგომარეობა გაგიძლიერდეთ,
იბედნიერეთ მრავალსა წელსა.

აღ. თუთაევი.

1897 წ.

*) ბ. აღ. თუთაევის სიტყვით ელისაბედ მიხეილის ასული ზუბა-
ლაშვილისა დიდს დახმარებას აძლევდა გორის მცხოვრებთ ლატაკებას.
ელისაბედის გორში მოსვლას ღარიბთ ოჯახნი ზეცის მანანასავე ელო-
დნენ. წამეტურ ეხმარებოდა სააკანთ, ბეჟანანთ იორონიმეს დედას,
ჯანდაკიანთ, ლომანთ მარიამას და სხვათაც მრავალთა ხელმოკლეებს,
ყველას არ იხსენიებს თანამედროვე მნახველი მოწამე. ესეც საკმარისია.

**) ლექსის მიღების შემდეგ კ. ზუბალაშვილს დაუბარებია აღ. თუ-
თაევი და ბევრჯელაც უნახავს და საუბარიც ჰქონიად ურთი-ერთ შო-
რის ქართველ ხალხის ვაჭრობასა და მწიგნობრობაზედ.

ბ. აღ. თუთაევს, როგორც თანამედროვე პირს, ყველაფერი დაეჯერება, იგი ტყუილს არას იტყვის, ამის ძალას არვინ ატანს. ზოგნი წინააღმდეგს ცნობებს ლაპარაკობენ. მაგრამ ამაჟღად. წინააღმდეგი მტრობით უნდა იყოს მოგონებული, ვარდი უეკლოდ არვის უნახავს. ამავე პირმა აღიარა, რომ გორში როგორც დავითი იყო აღმატებულის თვისების, ისევე გიორგი ზუბალაშვილი და მამანი მათნო. ყველა მათ გორის მცხოვრებთათვის დიდი სარგებლობა მოჰქონდათო. იგინი იყვნენ ბევრი ყმის პატრონებიც, მაგრამ ყმათა დევნასა და შეწუხებას კი სრულებით არ მისდევდნენო. მეტად წარჩინებულ პირები იყვნენ და გორში ამისთვის ხალხიც პატივს სცემდა, დიდათ აფასებდნენო. უნდა ითქვას, რომ გორს, ყოველ შეწუხებული პირის იმედი ზუბალაშვილები იყვნენ, ყველას მათთან ჰქონდა ბინა და პირის ადგილიო. ყოველ ამ პირების სიკვდილი დიდი დანაკლისი იყო გორის შეუძლო მცხოვრებთათვისაო. შეუძლებელია აინუსხოს ყველა ის სასიკეთო მხარეები და მოწყალებაო, რაც კი ამათის ხელით მოუფენილა ხალხშიო. ამათ მათხოვარი ისე ვერ გასცილდებოდაო, რომ დახმარება არ მიეღოვო. ნამეტურ ქებული იყო ელისაბედ მიხეილის ასული, რომლის გარდაცვალებაც გორის შეუძლო ოჯახებმა დიდათ იგლოვესო.

ასეთ ცნობებს ყოველთვის უნდა დაეთმოს ადგილი და ბეჭდვით აღინიშნოს, რადგანაც იმ დროს, ჩვენში, ქართველთ შორის მოწყალე პირთა ხილვა სამთლით საძებარი იყო, იგი ერთობ იშვიათი გახლდათ ქართველთ შორის და კათოლიკობაში კი მაინც არსებობდა, ამ მიმართვას ყველა მისდევდა თავის შეძლების და გვარად და ქართველნი და სომეხნი კი გროშსაც არ გაიმეტებდნენ უძლურთა სასარგებლოთ.

რაც აღ. თუთაევმა გვიამბო და გადმოგვცაო ამის ცნობების შემოწმებასვე მტკიცეთ ემოწმება ქართველ კათოლიკის აწ განსვენებულის იაკობ ლაზარეშვილის ცნობაც. ეს პირი თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიის სკოლაში კარგა ხანს მასწავლებლად იყო, იგი მომსწრე იყო ელისაბედის და მნახვე-

ლი თმ მოწყალების, რასაც კი ეს ქალი სხვებს უწილადებდა და მით სახსარს აძლევდა, ნამეტურ მოსწავლე დატაკ ბავშვებსაც დიდს დახმარებას აძლევდაო და ნიკოლოზ გიორგის ძე ზუბალაშვილიც ხომ მუქით აძლევდა ხოლმე უძლურებს თეთრ ფულსაო. ასეთ ცნობების მოყვანას რომ გავყვეთ, ეს ერთობ შორს წავაგო.

ყველა ეს ცნობები ჩვენ აქ მიტომ მოგიყვანეთ, რადგანაც არიან ჩვენში ისეთი პირები, რომელნიც მოწყალებას უარს ჰყოფენ და იგინი ბრძანებენ, რომ ასეთი მოწყალებით ერის გაჭირებას არა ეშველება - რაო, მისის მეოხებით სილატაკე ძირიან ფესვიანად არ ამოვარდებაო. ნაცვლად ამის ასეთი მოწყალება გაჭირების და სილატაკეს უფრო ავრცელებს და ამაგრებსო. უნდა ითქვას, რომ ამ ჰაზრის მექონი პირები თავიანთ აზრებს სხვა და სხვა მეცნიერთ პირთა შენიშვნებითაც ასაბუთებდენ და მოწყალებას უარს ჰყოფდენ. ამბობენ მოწყალება იმან გაიღოს, ვისის წყალობითაც სილატაკე იბადებო. უნდა ითქვას, რომ როცა კაცი გაჭირებაშია, მაშინ იმას დახმარება უნდა და არა ფილოსოფისურის ტრაქტატებით დცნებობა. გაჭირვებულს უშველეთ, რომ ის სილატაკისაგან არ მოისპოს და თქვენი თანხები სამერმისოდ შეინახეთ. იგი მერე განახორციელეთ. მერე გამაიყენეთ ქვეყნის სასარგებლოთ.

ასე და ამ გვარად უნდა ითქვას, რომ ზუბალაშვილების საქციელი სანაქებო ყოფილა და არის კიდევაც. საყურადღებოა ამითი ისიც, რომ დახმარების დროს თავიანთ ქვეყნის კაცთან სხვებსაც ერთად უმზერენ და ამათვის რუსი, კომეხი, თათარი და ქართველი სულ ერთია. ყველას ერთნაირად უმზერენ და ამასვე ასაბუთებს თვით ამათგან მოქმედული საქმენი, სხვა და სხვა საზოგადო სამადლო და საქვეყნო შენობათა კეთება. სადაც ყველა ტომის შეილთ ექმნებათ ბინა. ესეც ერთი სათნოება არის ადამიანის ღირსების, რადგანაც ჩვენს დროში, ასეთს სამკაულებით მხარეს ბევრნი არაჲნ მკაცრად დაშორებულნი.

ღიდებული სპენსერი ბრძანებს, რომ დრო იყო, როცა

ძველი ბიოგრაფები სულ მდეგების, გმირობის და ზღაპრების ამბებს სწორდენ და მით ჰკვებავდენ მოზარდ თავობის გონებითი მოთხოვნილებასაო. ესლა უკვე მოვიდა მწერლობაში მისი დრო, რომ ახალი თავობა უნდა მომზადდეს განვლილ დროთა აღწერილის სწორეს, ჭეშმარიტის ცნობებით: ცნობები სწორეთ უნდა იყოს ანუსხული და მათ გარჩევა, ანუ საქების ქება და საკიცხის კიცხვის შეტყობა თვით ბავშვებსაც კი შეეძლებათო. ჩვენც ამიტომ დავიფწყეთ ასე და გვენატრება სულით და გულით, რომ კეთილ მხარეთა ანუ სხვას და მასთან საგმობსაც კი თავ-თავის ალაგი მიეცეს, აწერილ და ანუსხულ იქმნეს, ყველაფერი რათა მის საშუალებით მბაძველს მბაძველი არ დააკლდება და მოზარდი თავობაც ცხადი საქმია მის წაკითხვით. გონებას მოიმზადებს, აზრებს განისპეტაკებს და ცხოვრების გზაზედაც ვეგმათ აღნიშნულს მხარეს დაიდებს. აღსასრულებლათ და მით მოუტანს ჭევეყანას და მის ერს თავის შესაფერს სარგებლობას. დასასრულს ყველა ეს ცნობები ჩვენგან გამოწვეულ ჰყო ზემოდ მოყვანილ სამახსოვრო ლექსმა, რომელიც ცხადათ მოწმობს ჩვენის საუბრის მტკიცე ჭეშმარიტებას.

დასასრულ უნდა ვსთქვად შემდეგი: ზემოდ ჩვენ მოვთვალეთ ზოგი რამ ისტორიულ საქეთა აღორძინება, ანუ დაარსება და წარმატება. ამ საქმეთა გარეშე სხვა საქმენიც ბევრი რამ უკეთებით ჩვენ წინაპრებს, მაგრამ მათ შესახებ ჩვენს მემკთიანებს არა უწერიანთ რა პატივცემულის იაკობ გოგებაშვილის მოწმობით დიდათ აღსანიშნავია ჩვენში თვით სამართლის კეთების ხელოსნობის ოსტატური საქმეც და მრავალიც სხვა ამ გვარნი, სიმარჯვენი რომელნიც წარმატებით იყვნენ მოსილნი და რასაც გულდენშტეტი, კლაპროტი და ბრონევსკიც ასაბუთებენ.

განა შეიძლება რომ რომელიმე ერში ასეთ საქმენი ყოფილიყოს გაკეთებულნი, მის დამფუძნებელთაც ეცხოვროსთ და მათზედ კი თანამედროვე მემკთიანებს არაფერი დაეწეროსთ, რასაკვირველია არა და არსად, შეიძლება ეს მომ-

ხლარიყოს, ეს მხოლოდ ქართველებში მოხდება, რასაც რასაკვირველია თავის მიზეზები აქვს. ამიტომ ყოველს ჩვენ გვარს აღწერას თავისი ნაკლი ექმნება. ამ ნაკლს ჩვენ გამოტებით ვამბობთ არა მარტო ჩვენის შრომისთვის, არამედ მთელის ჩვენის ისტორიისთვის. 1785 წ. თფილისში არსებობდა მინის ქარხანა და საქსონის საინად, წოდებულის ქარხანა, ქირმანის და რიზაი შალების საქსოვი ქარხანა, აქვე იქსოვებოდა შეილიში, ყანაოჯი და ბევრიც სხვა ნართი, ამათ გარდა თფილისში იყო რამდენიმე დიდი საფეიქროები, საფეიქრო თვით ლაზლისა და თოკისა, საფეიქროები თფილისს გარდა სხვა დაბებსა და ქალაქებშიაც არსებობდენ, სადაც გამოჰყვანდათ ქართველის ერისთვის ყველა საქირო ნართი. თვით 1769 წ. „შეთქმის“ გამცემი დათუნა ფეიქარი იყო მის შემდეგ დიდი ფეიქრის ქარხნის პატრონი, რადგანაც მეფემ მას ბევრი ფული აჩუქა საფეიქროს გაფართოებისათვის. მაგრამ არც ერთზედ ჩვენ ცნობა არ გვაქვს. ამიტომ უნდა კვალად ითქვას, რომ ზუბალაშვილების გვარის ისტორიაში ბევრი რამ საქმეთ ცნობები ვერ მოვათავსეთ. ამის შევსება მომავლისთვის მიგვიჩნდება. აქვე წარმოვადგენთ ზუბალაშვილების გვარის შტოს, შტო შეეხება XVII საუკუნიდამ დაწყობილი ჩვენი დროის პირებამდე. ამაშიაც ცხადია ბევრი რამ ნაკლი გვექმნება, მაგრამ რა გაეწყობა ესეც ძნელია ჩვენში და შეუძლებელი, რადგანაც მასალები მცირეა. დღეის შემდეგ ამ გვარის წარმომადგენელთა მრეწველების შესახებ თუ რამ ცნობები აღმოსჩნდა, იმას ჩვენ მოვათავსებთ სხვა „კრებულში“ რომელიც ცალკე გამოვა-და მაშინ ყველა მასალები უფრო შემუშავდება და გაიკვევა ნათლად.

XVII საუკ. საქართველოს მეფეთა ევროპაში ყოფი-
ლი ელჩი მებრელი „ჯვარის მამა“ გაზრანგებულნი

ნიკიფორე ირბახის.

ქართველი ერის ისტორიის მასალების სიმრავლე მეტად მდიდარია, იგი საოცრებათ დაშთება მრავალთათვის. ჩვენი წარსული შესანიშნავია მრავალნაირის ცნობებით, მასში ბევრი რამ ისეთ ბრწყინვალე პირთა ცნობებით მოიპოვება, რომელთ მსგავს ცნობებს ევროპიელნი ორის ხელით ებღაუჭებიან და სამერმისოდ ინახვენ. ჩვენ კი, ქართველნი წყალ-წაღებულნი ვართ ბევრს საქმეში და ჩვენ ჩვენი ისტორიის არც მნიშვნელობა ვიცით, არც სიმდიდრე, არც მის დაქვეითების მიზეზები, არც კიდევ ბევრი რამ სხვა საყურადღებო მხარეები. ერთის სიტყვით, მოკლეთ უნდა ვსთქვათ, რომ ჩვენის გულ-გრილობის გამო ბევრს რამეში ვართ უკან ჩამორჩომილნი! რა გაეწყობა.

აი, ეხლაც მოგვყავს აქ ნიკიფორე ირბახის ცნობა, რომელიც ჩვენს ისტორიაში მცირედ ცნობილ პირათ არის დაშთენილი. თუ რამ ცოტა ოდენი ცნობები ვიცით, ესეც ევროპის მოგზაურთ მოძღვართ ნაწერებიდამ. შარდენის მოწამობით ნიკიფორე, ანუ ნიკოლოზ ირბახი მეგრელი ყოფილა. იგი ეკუთვნოდა სამეგრელოს ერთს წარჩინებულს გვარის ოჯახს, სცხოვრებდა XVII საუკუნეში, სამეგრელოში. დღეს ირბახის მსგავსი სამეგრელოში აღარავინ სჩანს და ბახია კი მოიპოვებოა. ჩვენ, ირბახი—ირბახიათ მიგვაჩნია. ხოლო რაც შეეხება სამეგრელოს თავადაზნაურთ გვარის აღწერას, იქ ამ გვარის მსგავსი არავინა სჩანს, ეს ყველა ჩვენგანმა უნდა იცოდეს. მაინც, ვინ იცის, იქნება ირბახის გვარის წევრნი XVII საუკუნეში სცხოვრებდნენ და შემდეგ აღარ დაშთენენ, მოისპნენ. ვინ იცის, ადვილი შესაძლებელია, პუდშივ ქართველთ გამწვავებულმა გარემოებამ და ომებმა ბევრი ძვე-

ლი ქართველი გვარის წევრნი გააქრო დედა-მიწის პირზედ და მით ეს გვარებიც მოსპო და გააუქმა. შეიძლება, რომ XVII საუკუნის შემდეგ ნიკოლოზ ირბახის გვარსაც იგივე უბედურება ეწვია.

როგორც სჩანს, ნიკოლოზი—ირბახის მონათვლის სახელი ყოფილა. იგი აღზრდილა სამეგრელოში, შემდეგ საბერძნეთშიაც ყოფილა, იერუსალიმშიაც რამდენ გზისმე უმგზავრნია, სადაც კი უცხოვრია ბერძნის ბერებთან, ყველგან თავის ნავალი დაუტოვებია. გარდა ამისა, იგი დიდი მოტრფილე ყოფილა ევროპიულის ენების და მწერლობის, ახალგაზრდობაშივე შემდგარა ბერათ, სახელათ ნიკიფორე უწოდებიათ. ის კი არ სჩანს, თუ იგი სად აღიკვეცა ბერათ, საქართველოში, თუ იერუსალიმს. მოსწავლეობის დროს, მას ყველა საგანში თავისებური ნიჭი აღმოუჩენია, ყველა საგნებს ისე კარგად სწავლობდა, რომ შუა ხნის არც კი იქმნებოდა, რომ მან უკვე სახელოვნება დაიწყო. მალე განეთქვა სახელი როგორც სასულიერო ასპარეზზედ, ისევე სამეფო პირების წინაშე. სასულიერო პირნი მას უმზერდნენ ვითარცა მცოდნე და შორს მკვრეტელს, განვითარებულს მეტყველს და მღვთის და კაცთ მოყვარეობით აღვსილს, რომელსაც მართლაცა და ეს აშკარათ ემცნეოდა. ასევე იყო მისი ხსენება სამეფო პირთა წინაშეც, რადგანაც მან, როგორც წარჩინებულ ოჯახის შვილმა, ადრიდგანვე გამოიჩინა ნიჭიერება სამოქალაქო და სამხედრო საქმეებთა განსკვრეტა და განბჭობაში.

ყველაზე უფრო საყურადღებო მხარე ნიკიფორე ირბახისა ყოფილა ის გარემოებაც, რომ მას თავის ახალგაზრდობიდანვე აღმოუჩენია დიდი ნიჭიერება არამც თუ მარტოდ ქართველ მწერლობის ასპარეზზედ, ქართულად წერაში, არამედ უცხო ერის ერთა მწერლობის ასპარეზზედაც. იგი ევროპიულსა და აზიურს ენებზედაც ისევე თავისუფლათ მწერლობდა, როგორც ქართულს ენაზედ, ევროპიულს ენებზედ, უმეტესად საქართველოს შესახებ უწერია. ხანში შესვლის დროს,

ნიკიფორე იბრახი სამეგრელოში დამკვიდრებულა. იქ სცხოვრობდა ერთს მონასტერში, რომელ მონასტერსაც მთელის სამეგრელოს ერი დიდათ სცემდა პატივს. თვით ნიკიფორე იბრახიც მათში იყო დამსახურებული და სახელდებული, რომ მას დიდათ აფასებდნენ და საერთოდ ყველგან, მთელს სამეგრელოში მას უაღრესობით უმზერდნენ და ნიშნად ღრმად პატივის ცემისა ნიკიფორეს კი არ უწოდებდნენ, არამედ მამას, ანუ ჯვარის მამას, ვითარცა იერუსალიმში ყოფილს და დიდათ პატივცემულს მრავალთაგან და ხალხის მოყვარეს.

ნიკიფორე იბრახია ცნობილი ყოფილა არა მარტო სამეგრელოში, არამედ მთელს საქართველოში. საქართველოში მას ყველა კუთხეში იცნობდნენ, თვით კახეთში, მეფე თეიმურაზ პირველიც კი იცნობდა კარგათ და შესამჩნევთაც აფასებდა. ნიკიფორეს მეფე მრავალ გზის სთხოვდა საქვეყნო საქმეებში მონაწილეობის მიღებას და მართლაც ნიკიფორეც ისმენდა თეიმურაზის სიტყვას და სამეფო და საერო საქმეებშიაც ერეოდა. ცნობა არ გვაქვს, მაგრამ, როგორც სჩანს, ნიკიფორეს სამეგრელოდამ კახეთშიაც ხშირად უმოგზაურნია, მას, კახეთი და მის მეფეთ, თავადთ, აზნაურთა, სამღვდელთ და გლეხთა საქმეებიც კარგათ სცოდნია. უამისობა არც შეიძლებოდა. იმასაც ფიქრი არ უნდა, რომ თუ ნიკიფორე იბრახმა სამეგრელოდამ კახეთის ვითარებაც კი კარგათ იცოდა, რასაკვირველია, მას კახეთამდის უფრო ახლოს მდებარე ქართველთ სხვა კუთხეები და მის მკვიდრთ მცხოვრებიც ზედ მიწევნით ექმნებოდა გათვალისწინებული და საფუძვლიანათ აწონილ-დაწონილი.

ქეშმარიტად, რომ მართლაცა და ეს სწორეთაც ასე სჩანს და ნიკიფორე იბრახი, როგორც შორს მხედველი, თავის ქვეყნის საქმეებში შესანიშნავ პირათ იხატება, თავის ქვეყნის მდგომარეობის ღრმა დამკვირვებლად, სამეფოს პირობების ყოველი საქმის კარგათ მცოდნედ და ნამეტურ ქართველთ ერის ცხოვრების ნათლათ მხედველისას. ამაზედ ჩვენ

ჩვენის მოსაზრებით და დასკვნებით რომ არ ვილაპარაკოთ, უამისოდ ევროპას მოგზაურნიც ცხადათ გვამცნევენ. ნათლად სჩანს, რომ ნიკიფორე ირბახია, ქართველთ ცხოვრებაში საყურადღებო პირია, იგი თავის დროის კვალად სამაგალითო მისაღებ-მისაბ ძია, მისი ცხოვრება მრავალ-ფეროვანია და მრავალ-ნაირად დაბრძნილი. ასეთ პირობების ბიოგრაფიების აღწერა სანუკარ საქმეთ უნდა გვექმნეს მიღებული, იგი შთამომავლობას საბოლოოვით გარდაეცემა და ბევრს ქართველს გაამხნევეს, მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ, ცნობები არ გვაქვს. თუმცა აღნიშნული პირის ცხოვრების მდიდარი ისტორიის მასალების ამბები კი კარგათ ვიცით. ყველამ უწყის, რომ ნიკიფორე ირბახიას ცხოვრება დიდათ საინტერესოა ჩვენთვის. მისი წაკითხვა ყველას განცვიფრებაში მოიყვანს, მაგრამ საუბედუროთ, ასეთი ძვირფასი ცნობანი ჩვენ დრომდის დაკარგულან, ხალხს არ შეუენახავს. მცირე რამ დაშთენილა აქაიქ, რაც აჩენს აღნიშნულ პირის სადიადეს, მის მოქმედების მაღალს მნიშვნელობას ასაბუთებს.

სწორეთ მოგახსენოთ, ძრიელ ძნელი საქმე უნდა იქმნეს, რომ ერში რომელიმე პირმა, სუფთა მოღვაწეობით ასე დაიმსახუროს სახელი სიღოცხლეშივე, ხალხმა ისე ნათლათ იცნოს და შეიტყოს, რომ უკანასკნელ მისდა პატივის-ცემის ნიშნად მამა—ანუ ჯვარის მამა უწოდონ. ეს, ბატონებო, მეტად დიდი საქმეა ჩვენ დროში, და რაც შეეხება XVII საუკუნეს, მისას ხომ ზომა და ფასი აღარ უნდა ექმნეს, რადგანაც მაშინ, დრო და გარემოება მეტად უპირო და ბედშავი იყო. შეიძლება, ეს ზოგიერთებმა ასე არ მიიღონ და ჩვენის წარსულიდამ უფრო მეტი მამულისშვილები და გმირები დაასახელონ და დღევანდლიდგან კი, არც ერთი, მაგრამ ეს არ იქნება სწორე მოხსენება-განცხადება. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ ხომ თვით იმ დროის თეიმურაზ მეფეც არ იჩივლებდა გულ-მდუღრათ, რომ ჩემს სამეფოში, ერთი ისეთი რიგიანი კაციც ვერ ვიპოვე, ერთი გულ-შემატკივარი, რომ ის

სხვათა ხელმწიფის კარის წინაშე გამეგზავნა, მისთვის ჩემი გულის ჭირნი მიმენდო, რათა მას სხვის ხელმწიფისთვის შეევედრებინა. აი, საქმე აქ არის, ეს არის საყურადღებო, რომ ასეთ გათახსირებულს ერში დიდათ სახელოვნებს ნიკიფორტ ირბახია.

მოგახსენებთ, რომ ამ ნიკოლოზ, ანუ ბერობაში ნიკიფორე იბრახის გარდა, ნიკიფორე არქიმანდრიტი იმ დროს სხვაც იყო. ხოლო, ეს ნიკიფორე, ტომით ბერძენი იყო. იგი, უმეტესად საქართველოში, კახეთში, მეფის თეიმურაზის დროს სცხოვრობდა. მეფის თეიმურაზის წინაშე დიდათ დამსახურებული იყო და ამაგდარი. თეიმურაზ მეფის გარდა, ეს ნიკიფორე ირბახი ქართლის მეფეს, იმერეთის ბატონიშვილებს და ლევან დადიანსაც, კარგათ იცნობდა თურმე. საქართველოს მდგომარეობისათვის ამას გული დიდათ ეწოდა. რუსეთის მეფესთან თეიმურაზ მეფემ მიწერ-მოწერა რომ დაიწყო, ელჩათ, ანუ დესპანათ ეს ნიკიფორე გაგზავნა. ნიკიფორე თეიმურაზის საქმეებში მხურვალედ იღებდა მონაწილეობას, მან კარგათ იცოდა სპარსთ-ოსმალთ პოლიტიკა. იგი მეფის თეიმურაზის მიწერ-მოწერაში *) მაღალ ნიჭიერ კაცათ სჩანს, საქართველოსთვის გულ-შემატკივრათ, მეტად ბევრს, ბევრს საყურადღებო საუბარს უწევს, ბევრს ჭკვიან რჩევას აუწყებს. თეიმურაზ მეფე ნიკიფორეს მიტროპოლიტად ასახელებს. მასთან იგი დიდათ პატივსაც სცემს და ხსენებულ წიგნში (38 გვ.) მოიხსენება, რომ 1640 წ. ნიკიფორე უკვე იმოდენი ხნისა ყოფილა, რომ მას საქართველოს საქმეების გულისთვის 50 წელიწადი უვლია და უმსახურნია. უეჭველია, ამას ქართული ენაც კარგათ ეცოდინებოდა. ეს ნიკიფორე იერუსალიმის პატრიარქს თეიმურაზ მეფის თხოვნით ჯერეთ ეპისკოპოსათ უკურთხებია, და შემდეგ მიტროპოლიტათ. მეფე თეიმურაზის

*) Переписка Грузинских Царей. Петер. 1861 г.

სიტყვით, ერთი ეს მიტროპოლიტი ყოფილა მის გულის შე-
ატკივარი, მის საქმეებთა პატივის მცემელი და სხვანი. ჩვენ
ვფიქრობთ, რომ ეს ნიკიფორე მიტროპოლიტი და ნიკიფორე
ირბახი ერთი და იგივე პირი არ იყოს. ვინ იცის, შესაძლე-
ბელიც არის, რადგანაც, როგორც ერთის, ისე მეორის შე-
სახებ დაწვრილებით რამე ცნობა ჩვენ არ გვაქვს, აქ მხო-
ლოდ წინააღმდეგ ჰაზრს შემდეგი გარემოება გვაფიქრებინებს.

მეფის თეიმურაზის სიტყვით, ნიკიფორე მიტროპოლიტი
1640 წ. 70 წლის მოხუცი მაინც იქნებოდა. შარდენი საქა-
რთველოში მოვიდა 1671 წ. და აბა რალა ფიქრი უნდა, რომ
ამ დროს ნიკიფორე, მიტროპოლიტი აღარც კი იქმნებოდა,
გინდ რომ ყოფილიყოს, იგი მოხუცებისაგან ისე დაუძლურ-
დებოდა, რომ მას საზეფო საქმეებში მონაწილეობის მიღება
აღარ შეეძლებოდა. მაშასადამე, ჩვენის ფიქრით, ეს ნიკიფო-
რე ირბახი სხვა პირი უნდა იყოს, რადგანაც 1672 წ. შარი-
დენის საქართველოში ყოფნის დროს, სამეგრელოში სცხოვ-
რებს, იგი ამ დროს არქიმანდრიტათ ირიცხება და ხალხშიაც
ისე დაუცხრომლათ მოღვაწეობს, რაის გამო, მთელს ერში,
ანუ მთელს ქართველობაში, მას უაღრესად პატივსაც სცემენ
და ნიშნად ამ პატივის ცემის, მას სახელად „ჯვარის მამას“
უწოდებენ *). ჩვენ ამაზედ არ ავხირდებით მაინც, ამას მარ-
ტო ცნობების სხვა და სხვაწაირობა გვაუწყებს. თეიმურაზ მეფე
ნიკიფორე მიტროპოლიტს ბერძნათ მოიხსენებს და იმასაც
1640 წ. შარდენი კი ნიკიფორე არქიმანდრტს ქართველად
ასახელებს 1672—78 წლებში, იგი ნიკიფორეს აკუთვნებს
სამეგრელოს ერთს წარჩინებულს გვარის წევრთ. მაინც ყო-
ველს შემთხვევაში, ეს ორი პირი, გინდ სხვადასხვა იყვნენ და
გინდ ერთი, ჩვენი მოსაზრება და საუბარი მათს ვითარებას
და პიროვნების ცნობებს მაინც არ აეწინააღმდეგება, რადგა-

*) Путешествіе Шардена 1672 — 1678 г. Тиф. 1902 г.

ნაც, როგორც თეიმურაზ მეფის სიტყვით ნიკიფორე მიტროპოლიტი 1640 წ. სჩანს ნიქიერ და შორს მხედველ პირათ, ისე შარდენის სიტყვით 1672 წ. შესამჩნევის ნიქიერებით და ენერგიულ დიპლომატათ მოიხსენება არქიმანდრიტი ნიკიფორე ირბახია. ასეა თუ ისე, ამაზედ სჯას არ განვაგრძობთ, ისევე შარდენის სიტყვებს მოვიყვანთ.

შარდენი თავის მოგზაურობის დასაწყისის შემდეგ, 4 თავში აღწერს სამეგრელოს სამღვდელოების მდგომარეობას, ბერების და მოლოზნების. ერთ ალაგას სწერს, რომ „სამეგრელოს სასულიერო პირებში დიდათ სახელოვნებს არქიმანდრიტი, ანუ აბატი ნიკიფორე ირბახი, რომელიც ამ უმად 60 წლებში მიხწეულია და ხალხისაგანმც დიდათ პატივცემულია. იგი ეკუთვნის ქართველთ ერთს უწარჩინებულეს გვარის წევრთ ოჯახს. ხალხს ძრიელ უყვარს იგი, ამიტომ გვარის მამას უწოდებენ. სამეგრელოს მთავრები და თავადის შვილები მას ხშირად ნიშნავენ თავიანთ უმაღლეს ვეზირათ, უცხო სახელმწიფოთა წინაშე დესპანათ, ელჩათ, რადგანაც მას მშვენივრათ ესმის პოლიტიკა. იგი ხშირად ყოფილა ისპანიაში, საფრანგეთს, ინგლისს, პოლონეთს და იტალიას. ყველგან იგი ისადგურებდა ჩვენს ბერებთან. მან იცის ბევრი ენები, ქართულისა და მეგრულს გარდა იცის ბერძნული, ოსმალური, არაბული, რუსული, ფრანგული, ისპანიური და იტალიური. პაპის ურბან VIII წინაშე, კათოლიკობა მიიღო. ჩვენს ბერებს იგი დიდათ სცემს პატივს“. ვგონებთ, ფიქრი აღარ უნდა გვექმნეს მასზედ, რომ თუ ქართველებს XVII საუკუნეში, ასეთი პოლიტიკოსები და ენათ მეცნიერნი ჰყვანდნენ, რომ იგი ცოდნა მხოლოდ ერთსა და ორ კაცზედ ყოფილიყოს შეზღუდული და მის გარდა სხვებში კი აღარავინ ყოფილიყოს ასეთი. ამას ფიქრი არ უნდა, სადაც ერთი და ორია, იქ რამდენიმეც უნდა იქმნეს, ქართლსა და კახეთს თუ არა, იმერეთს და ნამეტურ სამეგრელოს ხომ უნდა მაინც ყოფილიყვნენ, რადგანაც სამეგრელო ზღვის პირას მდებარეობდა.

მათ ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ კონსტანტინეპოლს, ევროპას და სხ. გარდა ამისა, სამეგრელოშივე ძველადგანვე არსებობდა კათოლიკის ბერების სრული მისია, სადაც ძმათა რიცხვი ყოველთვის დიდი იყო და იგინი სარწმუნოების საქმეებს გარეშე მკურნალობით და მასწავლებლობის შრომითაც ეხმარებოდნენ ხალხს, მათ შეჰქონდათ მეგრელებში ბევრი რამ სამეცნიერო საგნების სწავლა, ევროპიული ენების ცოდნა. ასე, რომ სამეგრელოში მაინც ნიკიფორე ირბახიასთანა პირები ცოტა არ იქნებოდა.

სწორეთ უნდა მოგახსენოთ, მე საქებ საქმეთ მიმაჩნია, რომ XVII საუკუნეში, ქართველ კაცს, ლონდონი, პარიჟი, ვენა, რომი და სხვა ასეთი ქალაქები უნახავს, ამ ქალაქების და ხალხის ნახვა მასზედ ძლიერად და მრავალ ნაირად იმოქმედებდა. ევროპის ქალაქებთა მნახველი, ნიკიფორე ირბახის თავის სამშობლოშიაც ბევრ რამეს კარგს ცოდნას შემოიტანდა. მას არა ერთხელ ექმნებოდა ლაპარაკი დიდებულ და მცირე ბულთანაც, თუ ევროპაში როგორი წეს-წყობილება არის, ხალხი რაგვარ ცხოვრებას მისდევს და სხვანი. რაც შეეხება ენების ცოდნას, ესეც ხომ ღირს შესამჩნევად უნდა ჩაითვალოს. იგი ამითიც საკმარის მისაბაძი იქმნებოდა. ბევრი მეგრელი შეისწავლიდა მისგან სხვადასხვა საქმეთ მიმბაძობას. რაც შეეხება უცხო სახელმწიფოებთა წინაშეც დიპლომატობას, ამასაც კარგათ გამოიყენებდა, უცხოელთა წინაშე სანაქებოთ იქმნებოდა მიღებული, სანაქებოთ რასაკვირველია, როგორც ქართველი კაცი და მასთან ევროპიულის და აზიურის ყველა ენების მცოდნე. ამას რა ფიქრი უნდა, ეს არა მარტო სანაქებო იქნებოდა ევროპიელთათვის, არამედ თვით ქართველთაც უნდა ემედიდურათ, რომ მათ ჰყვანდათ ისეთი დიპლომატი, რომელსაც ევროპის სახელმწიფო პირებთ წინაშე ადვილად შეეძლო წარდგენილიყო და მასთან მათს ენაზედ თავისუფლათაც ესაუბრნა. ქართველი კაცი, მცოდნე ინგლისურის, ფრანგულის, იტალიურის და სხვა ენების სწორეთ

სანაქებო იქმნებოდა იმ დროის ქართველთათვის და შესანიშნავია დღესაც. აქ ერთი უბედურება ის არის, რომ ამ პირის ცხოვრების ცნობები დაკარგულია, ჩვენთვის უცნობი ნიკიფორე მიტროპოლიტის და ნიკიფორე ირბახიას ცხოვრების და მოქმედების პირობები და ვითარება ერთმანერთს წააგვანან. მხოლოდ აქ, ჩვენის ისტორიის ცოდნით, ნიკიფორე მიტროპოლიტს, თეიმურაზ მეფისგან მარტოდ რუსეთში ვხედავთ ელჩათ გაგზავნილს და შარდენის დასახელებული ნიკიფორე ირბახია კი ევროპის სახელმწიფოებშიაც მრავალ გზის ყოფილა. ის კი სჩანს, რომ შარდენისაგან აღნიშნული ნიკიფორე ირბახი ერთხელ თეიმურაზ მეფეს ევროპაშიაც გაუგზავნია ელჩათ. განსხვავება აქ იმაშია, რომ შარდენის ნიკიფორე ირბახი 60 წლისა 1672 წ. უნდა იყოს და თეიმურაზ მეფის ნიკიფორე არქიმანდრიტი კი 1640 წ. არა ნაკლებ 70 წლის იქმნებოდა, მეორე თეიმურაზის ნიკიფორე მიტროპოლიტი მართლმადიდებელია, მკაცრი მფარველი მართლმადიდებლობის. შარდენის ნიკიფორე ირბახია კი პაპის ურბან VIII წინაშე, კათოლიკობას უერთდება, შემდეგ მართლაც და ამ პირს კათოლიკობასთან სულიერად დაკავშირებულთაც ვხედავთ.

მე, აქ, როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ნიკიფორე ირბახის ცნობებს განსაკუთრებითი ხისიათს არ ვაძლევ, ჩემი აღწერა როგორც ნიკიფორე ირბახის ცნობებს ეთანხმება, ისევე ნიკიფორე მიტროპოლიტის. მკითხველმა ამ აღწერით ორივე პირის ცხოვრება უნდა გაიცნას, ხოლო ამ ორივეს ცნობა კი ერთნაირს კრებულს წარმოადგენს. ჩვენ ასე ვარჩიეთ, რადგანაც ექვი გვაქვს, რომ ვაი თუ შარდენი სცდება, იქნება ნიკიფორე მიტროპოლიტს იგი არქიმანდრიტათ შეცდომით იხსენებს, ან ასე უნდა იყოს და ან ისე. ამას ჩვენ ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რადგანაც ნიკიფორე ირბახი 1628 წ. რომში ყოფილა მისული, „კონგრეგაციისთვის“ თეიმურაზ მეფის თხოვნა მიუცია. მეფე „კონგრეგაციას“ სთხოვდა შემ-

დღეს: გთხოვთ მუხლს დადგმით, გვედრებით, ყურადღება მიაქციეთ ჩემს მუდარებას და შემავედროთ სპარსეთის შაჰს, რომ მე და ჩემს საქრისტიანო ქვეყანას თავი გამანებოს, მომასვენოს. მე სრული თანახმა ვარ რომთან დაკავშირების, კათოლიკის სარწმუნოების აღიარების, ჩემი თანხმობის შესახებ, მე გარდავეცი პირადათ ნიკიფორე ირბახს, თვით ეს გამოგიცხადებთ ყოველივეს, რომ სრული მორჩილი ვარ რომის წმინდა ტახტისა“. დიახ, მეფე თეიმურაზის თანახმად, ნიკიფორესაც დაწვრილებით მოუხსენებია მეფეს განძრახვა კათოლიკობასთან დაკავშირების შესახებ. ამას გარდა, კარგათ უცნობებია საქართველოს მდგომარეობის ამბები, საკმარისად გადუშლია „კონგრეგაციისათვის“ საბრალო მდგომარეობა ქართველის ერის და ნამეტურ კახეთის. პაპმ ურბან VIII დიდი ყურადღება მიაქცია ნიკიფორეს საუბარს. იგი, ვითარცა ქვეყანი დიპლომატი, ცნობილ იქმნა საქართველოს ელჩათ ევროპის სახელმწიფოებთა წინაშე ოფიციალურად.

ნიკიფორე ირბახის თხოვნის შესახებ „კონგრეგაციას“ სჯა ჰქონია, სხდომებიც გაუმართავს. უკანასკნელს, ერთს კრებამედ ნიკიფორე უცვნიათ საქართველოს მხრით ოფიციალურ პირად, ამიტომ მისთვის სინამდვილის მოწმობა მიუციათ, ქართველ მეფის ელჩათ უცვნიათ. მოწმობაში სწერია „ნიკიფორე ირბახი, ბერი წმიდის ვასილის კრებისა“. „კონგრეგაციის“ წერილი ნიკიფორე ირბახს საშუალებას აძლევდა, რომ ამას მთელს ევროპის საქრისტიანო სამეფოებში დაეგლო, იქ ენახა სამეფო პირნი და საქართველოს მდგომარეობის შესახებ ესაუბრნა და თან დახმარება და ყურადღების მიპყრობა დაევალებინა. გარდა ასეთის მოწმობის „კონგრეგაციამ“ წერილები გაატანა ისპანიის და ნიაპოლის მეფეებთან, რათა მათ ნიკიფორე პატივით მიეღოთ, საქართველოს კანონიერს დიპლომატათ ეცნათ, ამის მუდარებისთვის ყურადღება მიექციათ. ნიკიფორემ მიმოვლო მთელი ევროპის სახელმწიფონი და ნიაპოლის და ისპანიის მეფეს საქართველოს შესახებ ესაუბ-

რა. მათ ნიკიფორეს მოხსენება დიდის პატივით მოისმინეს, ქართველთ მდგომარეობა და მეფის თხოვნა გაიცნეს, პასუხიც მისცეს მალე, შემდეგ აუწყეს.

ნიაპოლიის, ისპანიის და ზოგიც სხვა მეფენი, პირობას ვსდებთ ურთი-ერთ კავშირზედ, ხოლო ეს კავშირი არის იმის მიზეზი და ნიშანი, რომ ჩვენ განძახება გვაქვს ოსმალთა წინააღმდეგ ამხედრება, ომის დაწყება, ცხადი საქმეა, რომ ჩვენგან დაწყობილი საქმე თქვენს გარემოებაზედაც იქონიებს გავლენას, უეჭველია ჩვენ თათრებს საკმარისად შევაფერხებთ, ხოლო აქ ისიც საჭიროა, რომ თქვენც ჩვენი მხარე გეკავოთ, ჩვენ გაძლევთ პირობას, რომ თქვენი დამხმარე ვიქნებით, და ხმარების შესახებ მათ სწორე სიტყვა მისცეს. ნიკიფორეც დაიმედებულია. ამ მეფეთა თათბირის შემდეგ ნიკიფორე მთელს ევროპის სახელმწიფო პირებს უცვნიათ საქართველოს ნამდვილ დესპანათ. ნიკიფორეს რომში მისვლა 1628 წ. ეკუთვნის ხოლო „კონგრეგაციას“ ამის თხოვნა 1628 წ., 20 ივნისს განუხილავსთ. ნიკიფორე, სადაც კი ყოფილა, ყველგან თავისებურათ უმოქმედნია, ნიკიფორეს მგზავრობის შემდეგ, საქართველო ევროპის მრავალ სამეფოთა წინაშე იქმნა ცნობილი. მრავალნი ჰკვირობდნენ ამ ერის შესახებ და არ იცოდნენ, რა ექმნათ, როგორ დახმარებოდნენ საქართველოს.

რომის „კონგრეგაციამ“ ნიკიფორეს ზოგიერთს ცნობებს სხვანაირის თვალით შეხედა, თითქოს მას ეჭვიც დასწამეს, ამიტომ „კონგრეგაციამ“ ილერიაში და ვენეციაში მცხოვრებ სომხებს მიმართა და შეეკითხა სხვადასხვა ცნობებს საქართველოს შესახებ „კონგრეგაცია“ სომხებისაგან ელოდა ნიკიფორე ირბახის ცნობების დასაბუთებას, სინამდვილეს. სომხებმა „კონგრეგაციის“ თხოვნა შეიწყნარეს და საქართველოს და ქართველთ შესახებ სრულიად წინააღმდეგი ცნობები მისცეს. ამათ მოახსენეს, რომ სადაც „კონგრეგაციას“ საქართველო ეგულება, იქ სწორეთ სომხები სცხოვრებნო. ჩვენ იქ, არც ქართველებს ვიცნობთ და იგინი იქ არც ოდესმე ყოფილა

ნო. ერთის სიტყვით, ნიკიფორეს ცნობები მათ სრულიად უარი ჰყვეს. მაინც „კონგრეგაცია“ სომხების უარ-ყოფას არ დაეთანხმა, იგინი სხვებსაც შეეკითხნენ, ნამეტურ იმ პირთა, ვისაც საქართველოში ემგზავრა, ან ამ ერის შესახებ რამე დაეწერა. ასევე ჰკითხეს პიეტრო დელა ვალეს. დელა-ვალემ სომხების წინააღმდეგი ცნობები მოახსენა „კონგრეგაციას“, საქართველო მშვენივრათ აუნუსხა, ბევრი რამ აუწყა მის შინაგან და გარეგან საქმეებზედ, რამაც უფრო ცხადათ დაასაბუთეს ნიკიფორეს მოხსენება და წერილები.

შარდენის თქმით, ნიკიფორე საქართველოს საქმეებით იქამდე გატაცებულია ყოფილა, რომ ქართველთ მეფის პირობის სისწორის დასამტკიცებლათ და საქმის სინამდვილისთვის, პაპის ურბან VIII წინაშე მას კათოლიკობაც მიუღია, რაც ცნობილ იქმნა ყველგან. ნიკიფორეს ასეთი საქციელი ჩვენ, ქართველთ მართოდ სარწმუნოებრივ საქმეთ არ მიგვაჩნია, მას წმინდა მოქალაქური პირობებიც აკრავს გარს. კათოლიკობაში მწერლობისთვისაც მოუკიდნია ხელი. სხვათა შორის, „კონგრეგაციას“ ამის თაოსნობით გაუხსნია რომში ქართული სტამბა 1629 წ. ხუცური და-ხედრული ასოების ყალიბების ჩამოსხმაში ამას დიდი შრომა აქვს მიღებულიო. პაულინის მიერ მაშინ ახლად შედგნილ „ქართულ-იტალიური ლექსიკონიც“ ამას უსწორებია ბეჭდვის დროს, ასევე მარიოს მაჯის გრამატიკა და სხვანი, რაც კი იმ დროს, რომის ქართულს სტამბაში დაბეჭდილან. ქართული სტამბის სასარგებლოდ ნიკიფორეს შრომას მრავალნი მოიხსენებენ და სომხის ზოგიერთ მეისტორიენი ნიკიფორეს ქართველ გვარის კათოლიკეთ ასახელებენ.

როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ნიკიფორეს, ქართულ ენის გარდა სხვა ენებზედაც უწერია. ქართულ ნაწერებებს ჩვენ არაფერი ცნობები გვაქვს, მაგრამ ექვი მაინც არ უნდა, რომ მას ქართულს ენაზედ კი არ ემწერლოს. რაც შეეხება ევროპაში ულს ენაზედ საქართველოს შესახებ მწერლობას, ამას ცხა-

ღათ ასაბუთებს შარდენი. მაგალითებრ, სადაც შარდენი ქართველთ სარწმუნოების და საეკლესიო საქმეებს აღწერს, იქ ეს ერთ ალაგას ქართველთ გაქრისტიანების და წმიდა ნინოს ისტორიასაც ეხება. წმ. ნინოს ცხოვრების ცნობებს ნიკიფორე ირბახის წიგნის ცნობებზედ ამყარებს და თავის მოსაზრების დასამტკიცებლათ ამბობს, რომ „ნიკიფორე ირბახის შერეე წიგნის 34 თავშიაღ წმ. ნინოს შესახებ ასე სწერია“ . „ჩვენთვის მარტო ესეც კმარა, რომ ნიკიფორე ირბახს რვა წიგნი დაუწერია. ვინ იცის, იქნება მეცხრეც ჰქონდა და მეათე წიგნიც. ან, ამ რვა წიგნს გარდა სხვა თხუზულებებიც. ყველაფერი შეიძლება ასეთი პირებისაგან. ფიქრი არ უნდა, რომ ნიკიფორეს ბევრი რამ ნაწერები ექმნებოდა დაწერილი და მასში საქართველოს შესახებ ძრიელ ბევრი ცნობებიც იქმნებოდა მოთავსებული. სანატრელია ამის შესახებ რამე ვიცოდეთ, მაგრამ ბევრი არაფერი სჩანს, ჟამთა ვითარებას ყველაფერი მხოლოდ ჩვენთვის დაუმაღავს.“

ნიკიფორე ირბახის შრომათვე ითვლება ქართული ანბანის დაბეჭდვა რომში, ჩვენი მწიგნობრობის ისტორიაში ეს მაგალითი უპირველეს მაგალითად უნდა ჩაითვალოს, პირველად ირბახს შეუდგენია ქართული ანბანი და რომში დაუბეჭდიათ. ანბანის წიგნაკები საქართველოში გამოუგზავნიათ და საქართველებში დაურეგებიათ. ქართულ ანბანს გარდა მასვე დაუბეჭდია ქართულ-იტალიური ანბანის წიგნი და ლოცვები, ვგონებთ იმ დროის ქართველ კათოლიკეთათვის, ერთიც და მეორეც, რაღა ფიქრი უნდა, რომ თავის დროის ქართველთ წინაშე დიდ მნიშვნელობას იქონიებდა, ვფიქრობთ, რომ მარიოს მაჯი, პაულინი და მრავალიც სხვანი იმ დროის ცნობილნი პირნი, რომელთაც რომის სტამბის გახსნაში დიდი მონაწილეობა მიიღეს, ყველა იგინი ნიკიფორე ირბახის გავლენის ქვეშ იქნებოდნენ. ეს მათ დიდს ხელმძღვანელობას გაუწევდა, ბევრს რამე ცნობებს შეატყობინებდა. მაინც სულ ასეთ პირთა შრომა უნდა მივიღოთ მის უმთავრეს საფუძვ-

ლათ, რომ საქართველომ XVII საუკუნეში, იტალიელთაგან ერთობ დიდი ყურადღება მიიპყრო თვისკენ, ძრიელ ბევრმა აიღო კალამი ხელში და საქართველოს, ქართველი ერის, ენის, სარწმუნოების შესახებაც სწერეს. რაც საქართველოს შესახებ XVII საუკუნეში წიგნები დაიწერა, მის შემდეგ იმოდოლა აღარა დაწერილა-რა, ეხლა კი იწერება, მაგრამ ისეთის მიმართვით კი არა, როგორც მაშინ. მაშინდელი მწერალთა მიმართულება სხვანაირი ყოფილა და ამ განსხვავებულ გზასვე ადგა ნიკიფორე იბრახიც.

რომელიმე პირის ბიოგრაფია რომ დაიწეროს, იქ უსათუოდ უნდა დაინიშნოს აღწერილი პირის შთამომავალთ ცნობანი და ნამეტურ მშობელთა და ზოგი რამ წვრილმანი ცნობებიც, საუბედუროთ, ნიკიფორე იბრახის შესახებ ჩვენ ეს არ შეგვიძლიან, რადგანაც ჩვენ მის მშობელთა ვინაობის შესახებ წსულ არა ვიცით-რა, და რაც ვიცით, ისიც საექვოთ მიგვაჩნია. ჭეშმარიტებით აქ მართოდ თვით ნიკიფორეს ცნობებია აღიარებული და ცნობილი. გარდა ბიოგრაფიულის ცნობებისა, არც ის ვიცით, თუ ეს პირი სად და როდის გარდაიცვალა. ამ პირის ცხოვრება ისეა არეულ-დარეული, რომ გარდა ელჩების, მწიგნობრობის, რომში ყოფნის და კათოლიკობის მიღების სხვა არაფერი სჩანს, ან ის, თუ მასზედ კათოლიკობამ როგორი გავლენა იქონია, ან იგი კათოლიკობაში როგორ მოქმედებდა. ფიქრი გვაქვს, იქმნება ამაზედ რომში ცნობები იქმნეს დატოვებული. იმასაც ვიტყვით, რომ საქართველოშიაც შეიძლება იქმნეს რამე დატოვებული. თემურაზ მეფის დროის ნიკიფორე მიტროპოლიტი თუ ის პირია, რომელსაც შარდენი მოიხსენებს და რომელიც 1672 წ. ცოცხალია, მაშინ ისიც უნდა ვიფიქროთ, რომ უკანასკნელ ნიკიფორე ისევ თავის გზაზედ დამდგარა, მაგრამ ამის სინამდვილეს არღვევს ის გარემოება, რომ შარდენი ნიკიფორეს 1672 წ. აბატათ, არქიმანდრიტათ მოიხსენებს და თემურაზ მეფის ნიკიფორე კი თვით 1630 წ. უკვე მიტროპოლიტათ

არის კურთხეული. მაინც, როგორც ერთია ჩვენთვის საყურადღებო, ისევე მეორე, ერთიცა და მეორეც საკმარისად საყურადღებოა არიან ჩვენს ისტორიაში. კარგად სჩანს, რომ რომის „კონგრეგაციის“ წინაშე, საქართველოს ერის გაცნობის საძირკველი პირველად თითქმის ამ ნიკიფორეს ჩაუყრიდა და მოუმზადებია. ამის იქ ყოფნის და ხელმძღვანელობის შემდეგ რომში ქართველ კათოლიკეთა ცხირად უმგზავრნიათ. გარდა მგზავრობისა, „კონგრეგაციის“ სკოლაში ქართველ კათოლიკეთ შვილებს სწავლაც დაუწყებიათ. აღ. ხახანაშვილის გამოანგარიშებით, 1633—1753 წლამდე, სულ 27 ქართველ კათოლიკეთა შვილებს მიუღიათ სწავლა. რაღა ფიქრი უნდა, რომ ყველა ესენი სასულიერო პირებათ მოემზადებოდნენ. სამეგრელოს მთავრებს რომის პაპებისთვის, სხვადასხვა დროს შეგრელთა ყმათა შვილებს საჩუქრებიც კი უგზავნიან, რომელთაც იქ კათოლიკობას უკავშირებდნენ და მერე „პროპაგანდის“ სასწავლებელში აძლევდნენ მოწაფეთ. ნათლათ და კარგათ სჩანს, რომ ნიკიფორე ირბახის შემდეგ, საქართველოს მეფეთ, მთავართა, ქართველ კათოლიკეთა და რომის „კონგრეგაციის“ შორის დაახლოვებული მიწერ-მოწერა დაწყობილა, ხშირი წასვლა ქართველთა რომში, იქ ყოფნა, კათოლიკობასთან დაკავშირება, თვალის გახილება, მერე შინ დაბრუნება. ასევე რომიდან იწყეს საქართველოში ხშირად მოძღვარ-მქადაგებელთ გამოგზავნა, ნამეტურ რომელთაც ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდათ ქართველებზედ. ამაზედ იხილეთ მ. თამარაშვილის შრომა.

მამა იოანე კარსევეანიშვილი.

მამა ივანე გარსევეანიშვილს ასე მოიხსენებენ:— „ტერ-იოანე კარსევეანიშვილი“, ე. ი. ეს ყოფილა სომხის კათოლიკეთ ხუცესი, იგი ყოფილა შავშელი, სოფ. ოქრობაგეთელი. სადაც დღეს სომეხ-კათოლიკეთ და გრიგორიანებთ შორის ქართული ენა დამხობილია, თუმცა გრიგორიანებიც ქართველი

ტომისანი არიან. ესთა ვითარების მეოხებით, ძველადვე მიიღეს გრიგორიანობა და მის მეოხებით ქართული ენაც დაკარგეს, მამა ივანე რომ ქართველი გვარის ყოფილა, ამას მისი გვარიც ამტკიცებს, გარსევანაშვილები, ვგონებთ ქართველები არიან და არა სომხები, გარსევანაშვილი ალექსანდრე დღეს ქართულ მწერლობასა და საზოგადოებაში ცნობილი პირია.

თავის დროის კვალად, მამა ივანე გამოჩენილი მღვდელი ყოფილა. სჩანს, ამის დროს, ოქრობაგეთელნი ჯერეთ ისევ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ. ასევე იქმნებოდა სხვა სოფლებშიაც. 1779 წ., ნ თებერვალს, ივანე მოძღვარი მოუწამლავთ ოქრობაგეთელ სომხებს, მოწამლვით გარდაცვლილა, მიზეზი მოწამლვის, სარწმუნოების მტრობა არის. ასე მოწამლვა მათ ხელობათ იყო გამხდარი, ვინც კი გრიგორიანთ ბრძანებას არ დაემორჩილებოდა, ან მათთან საიდუმლოთ კავშირს არ დაიჭერდა, იმას აუცილებლათ სიკვდილი ელოდა მოწამლვით. გარსევანაშვილების კათოლიკობასთან დაკავშირება XVII საუკუნის ნახევარს ეკუთვნის.

მამა იაკობ საბაშვილი, ბაწოხნი.

საბა—ხომ მოგეხსენებათ, რომ ქართული სახელია. სიტყვა საბადგან არის წარმომდგარი საბაშვილი. დღეს საბაშვილები საბაევათიწოდებიან. საბაშვილების კათოლიკობასთან დაკავშირება XVII საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის. საბაშვილები ძველადგანვე ყოფილან წარმატების გზაზედ დამდგარნი. ზოგნი ამათგანი ვაჭრობასაც გაჰყოლიან. ამიტომ, იგინი ახალციხიდამ ოსმალეთშიაც მგზავრობდნენ, იქ ვაჭრობა ჰქონდათ გამართული. ორი საბაშვილნი XVIII საუკ. ნახევარს, ახალციხის იოანე ნათლის-მცემლის ტაძარს ხუცურს სახარებას სწირავენ და სხვა რამ ნივთებს.

იაკობი საბაშვილი თავის დროის კვალად წარჩინებული მოძღვარი ყოფილა. ქართული მწიგნობარი, ქართული ენით მოსაუბრე, მრევლში კარგის, სუფთა ქართულის ენით მოქადაგე, მასთან მფარველი ყველა უძღურის და გვემულის. 1760 წლებში, ეს მოძღვარი თბილისში ყოფილა ახალციხიდან გადმოსული, მეფე ერეკლესთან საქმე ჰქონია. თფილისის კათოლიკების ეკკლესიაში მამა საბაშვილს რამდენ გზისმეუქადაგნია ერთს ქადაგებაში შეხებია საქართველოს, უქადაგნია მეფე ერეკლეს გმირობაზე, ქადაგებით მეფისთვის დაუვედრებია სამცხის ოსმალთაგან აღება, ახალციხეში ქართველთ განმტკიცება. ქართველთ ძლიერება აუცილებლად ითხოვს ახალციხის დაბრუნებასაო. გაბედეთ მეფეო, ოსმალთან ომი, ღმერთი მოგცემთ ძალას, მხედრობას გაგიძლიერებთ, ახალციხე და მის მიდამოებს აიღებთ, ჩვენც, ქართველ კათოლიკენი სულით, გულით და ქონებით მთლათ მოგეხმარებით და დიდს სამსახურს გაგიწევთო. მეფეს ძრიელ მოსწონებია ამ მოძღვრის ქადაგება. სასახლეში მიუწვევია, მადლობა უთქვამს, სადილი მიუერთმევია და მასთან საჩუქარიც უბოძებია. მამა საბაშვილი თფილისიდან გორს დაბრუნებულა და გორიდან, ახალციხეს. იგი გარდაიცვალა 1773 წ. ახალციხეს. მის ქადაგების წიგნები ადრე მრავლად ყოფილა, დღეს კი აღარსად რა სჩანს. ქადაგების გარდა სხვადასხვა ისტორიული წერილები და წიგნებიც უთარგმნია და უწერია. არ ვიცი ქეშმარიტად, თუ დღევანდელ საბაშვილებში ხსენებულ მათ წინაპართ რამე ნაწერები დაშთენილა თუ არა, საყურადღებოა რომ არ დაიკარგენ, რადგანაც ასეთ მოძღვართა ნაწერები სულ უცხო და ჩვენთვის უცნობ ცნობებს იძლევიან ოსმალეთის საქართველოს შესახებ და ნამეტურ ოსმალთ გამგეობაზე. საბაშვილის სახლიკაცებთა შთამომავალნი დღეს მცირედ ქ. ქუთაისს და ბათუმს სცხოვრებენ, ერთს კარგი სავაჭრო ფირმაც აქვს, სარწმუნოებით ქართველ კათოლიკს ნიკოლოზ საბაშვილს.

ძღვდ. ანტონ ხუციშვილი.

ამათი ძველი გვარი გოდებაძეა, შემდეგ ხუციშვილი, უკანასკნელ სომეხთ გავლენის მეოხებით ხუციანცათ წოდებული. რომში ნასწავლი, შთამომავლობით ქართველი. 1811 წ. რუსებს ჯავახეთი აუღიათ, მერე დაბრუნებულან უკანვე. ხიზაბავრელები დიდს უბედურებაში ჩავარდნილან, ოსმალებს უტანჯნიათ, ტყვენი უტაცნიათ და უსყიდნიათ. ქვრივობლებიც არ უსვენებიათ. ამათ წინააღმდეგ ანტონ ხუციშვილი დამდგარა. ამას თავის საფასით უთავისუფლებია ტყვენი, დახმარება უძღვევია ქვრივ-ოხერთათვის. ერთს წერილში აი რას სწერს ანტონ ხუციშვილი:

— „ღივანაში წაველ ფულის მოსაგროებლად, რომ ჩემი ვაჟები გადამეხადნა. მოვაგროვე, წამოველ, წამოვიღე, მაგრამ მაჭახლეებსა გამცარცვეს, კინადამ მომკლეს, მერე ფსიკიურელებს წაწართმევინე“. სოფ. ფხიკიური შავშეთს სძევს. იქ ქართველი კათოლიკენი სცხოვრებენ, ხოლო დღეს, ტომით და ენით გასომხებულნი, მათი ტიპიური შეხედულებაც კარგათ ამტკიცებს ქართველ მოდემას, მაგრამ სომხათ ითვლებიან. 182 წ. ეს ეს მოძღვარი ახალციხელ ვაჭრებს ინლოეთში გაჰყოლია სამგზავროთ, იქ კარგა ხანს სცხოვრობდა, მერე მობრუნდა და საქართველოში სცხოვრობდა, იყო ქართული ენის მომხრე, დიდი მეგობარი პ. შაჰყულიანის, მწიგნობრობასაც მისდევდა, ქართულს ენაზე სთარგმნიდა და სწერდა. ამაზედ აი რასა სწერს ვინმე მესხი:— „ანტონ ხუციშვილს გადაწერილი აქვს შაჰყულიანის ეკკლესიის ცხოვრება და ქადაგებები. გარდა ამისა, მთელი ძველი აღთქმა ბიბლიისა ხუცურიდგან მხედრულად და ორი თომა კემფელი, 60 ღვთის მშობლის, 120 სასწაულის წიგნი, 40 ეფიშვერდიც მრავალი, 100 ლოცვის წიგნი, და სხვა მშვენიერი ყვავილების ამოჭრაც სცოდნია ხეზედ და მით უბეჭდია წიგნები. ყვავილების მხატვრობაც იცოდა, დიდი ენაპირიანი იყო, ბევრი ქართველი ტყვეები უხსნია ლე-

კებისაგან ხიზაბავრელების საშუალებით. გარდაიცვალა 1859 წ. ანტონ ხუციშვილს ქუთაისშიაც უმღვდელია. ეს იქ ყოფილა XVIII საუკუნის დამღვეს, როცა იმერეთის და ქართლის სამეფოც მკვიდრს საძირკველზედ არსებობდა. ამ პირს ქუთაისში ყოფნის დროს გადუწერია ერთი ქართული ხელთ-ნაწერი, მღვთის მეტყველება, რომელ ხელთ-ნაწერსაც შემდეგი წარწერა აქვს ან. ხუციშვილისა:

„მონამ ღვთისაგან მოსაგზან ჯვარის ცხოვლისმან, მე ხიზაბავრეღმან ხუციანთ ასაძე ანტონმა, ოდესც ვიხილე ესე წიგნი ღვთის მეტყველება, აღმეძრა სიუვარული, რათამცა აღვწერო და კვალდაც აღვასრუდე ნატვრა და წადილი ჩემი, ამ საღმრთო წიგნის მღვთის მეტყველებისა. მთავრობისა პიას მეშვიდის, რომის ჰაზის და სასწავლოს შინა ზატრი ელერინესისა, მეფობისა შინასაღმომან არჩილიანისა, წელსა მაცხოვრისსა 1800 წ., ენკენისთვის 15, ქუთაისსა შინა“. მშენიერის წუსხურის ხელით არის ნაწერი, ვრცელი ტომია.

ხიზაბავრის, ან. ხუციშვილის სახლის კაცებს აქვსთ ერთი ხელთ-ნაწერი, მისი თარგმანი, რომელსაც აქვს მთარგმნელის წინა სიტყვაობა და მღ. ივანე გვარამაძისაგან ქებათ მი-ნაწერი წარწერა მოძღვარის ანტონ ხუციშვილის შესახებ. აქ ეს ჩვენ მოგვყავს, რათა ამით ცნობილ იქმნას მთარგმნელის ქართული ენის ცოდნის წესი და რიგი.

წინა თქმულება მთარგმნისა.

„თუმცა გამოუთქმელ და გამოუკვლეველ არიან საკვირველებანი, გინა სასწაულნი და მადლნი ედ წმიდა დედისა ღვთის ქალწულისანი, ქმნულნი კაცთა ნათესავთა ზედა, ვა აღმოვიკითხამთ მოთხრობის წიგნთა და ვისმენთ მდის, გარნა ჩვენ ვინებეთ მცირეს ამას წიგნაკსა შემოკრება მხადლოდ სამ გზის რამოტეულისა, ვცისიც სასწაულთა მისთა, რამ მხურვალეთა მისთა მათი წაკითხვითა ზედ მიწევნილ იქმნენ მისი სახიერებისა.

და სიუვარულისა, რადა აქუს კაცთა ნათესავთა მხადლოთ და

მათ უმეტეს ადენტენ სიყვარულსა და მსახურებასა მისსა ზრ და უმეტესა მხურვალებით დადგენ ღოცვად მისა მხოლოდ და თქვან სავარდ და გვირგვინი მისი“.....

გვედრები გულხმიერად აღმოკითხვასა მათსა და სიმ-
შვიდით ფიქრის ლოცვისა, გამოღებითა მუნით რამე სული-
ერი ზრახვასა, როგორც რომ თვითეული მოთხრობებისა სწე-
რია შემოკლებული სულიერი ნაყოფი. რამე. რლი მართ-
ლად უ ვრ ღირს არს იმ ფერად იქმნას, შეერაცხების მათ,
ნამეტნავად უგუნურთ გვამთა, ფიქრის ლოცვის ადგილსა ას-
რე, რომ უგუნური უმეტესად მაგალითებით შეგულიანდე-
ბიან კეთილსა, ვირემც წათ დაქვრეტილი სიტყვებითა.

ამისთვის-და ვიშრომგო შემოკრება მოთხრობათა ამათა,
რათა მშობელთა ნაცვლად ზღაპართ მოთხრობისა შვილთა
თვისთა და მოყვასმან მოყვასსა უმეტესად ყრმათა ურთი-ერთს
მიუთხრიან სასწაულნი ღსა და დედისა მისისა.

ხოლო ყოველმან ვინმემან სიყრმესა თვისსა, დაიბეჭდოს
იგინი თვის გონებაში და შედგინებითად იყოს უმეტესად ღის
მსახურ და მხურვალე ღს მშობელი წა ქალწულისა. მხო-
ლოთ, რლ არს დედა ყლთა მადლითა, და რომ ესე წიგნი
ვჰყავთ ნამეტნავათ გლეხთათვის შესაგულიანებლად მათ მხუ-
რვალებასა ზა ღს მშობელისა წირ ქალწულისა, ამისთვის
ვეცადეთ ადვილ შეიტყვის თხზულობითა ახლოს გლეხურის
განწყობა მისი.

ხოლო თუ ვინაით შევკრიბეთ და ნამეტნავად აღმოვარ-
ჩეთ მოთხრობანი ესე სასწაულთანი, ვიტყვი, რომ ვქმენით
იგი წერილთაგან ორთა ჩინებულთა მამათა მოქადაგეთა იესო-
სიანის რიგისაგანდასა ვა წერილ არს თვითეული სასწაულთ
მოთხრობის თავშიდა. პლი იგი არს მამა ალექსანდრე, ზედა
სახელით დიოტა ლევინი, კაცი იგი სულის მოყვარული და
კეთილი და ფდ მხურვალე ყდ წა ღის მშობელი ქალწუ-
ლისა მართ, რლსაცა აქუს ქმნილი პატიოსანი წიგნი იგი,
რომელი იწოდების (ამ აჯგას სომხურა) და ქართულად „მა-

გალითი სინანულის“. ხოლო მეორე იგი არს მამა გარლოს ზედ სახელთა ბოვიანი კაცი მქერ-მეძყველი და დიდი მოქადაგე, რლიცა რაჟსაც მოსთხრობს ყლს ქადაგების სახელ ქმნილ მიუთხრა ჰრომის ქალაქსა შა სასმენელად ერისა: (მზდოთხნი მოთხრობანი ავიღეთ სხუათა წერილთაგან, რლი იგიცა იჩვენების თვითეული თავების უწინარეს წერილთი შს). და ამათაცა რლნიც მოგვითხრობენ აულიათ დიდ-დიდთა მოთხრობათაგან წა ჰრომის ეკკლესიისაგან შეწყნარებულთასა, ვა სახელნიცა მათნი იჩვენებიან ყლთა სასწაულთა თავების თავსა მას შორის“.

მღვ. ანტონ აღუშოვი.

მამა ანტონ აღუშაშვილი თავის დროის კვალად შესანიშნავი მოძღვარია, ახალციხელი, სწავლა კონსტანტინეპოლს მიუღია, იქვე კურთხეულა მღვდლად. ძველადვე სომეხ-კათოლიკეთა გავლენის ქვეშ გაზრდილა, სომხის ტიბიკონზედვე მდგარა. ლათინურიც კარგათ სცოდნია, პირველად კონსტანტინეპოლს უმღვდელია, შემდეგ ართვინს, ახალციხეს, ახალციხის სოფლებს, შემდეგ ქუთაისს და გორსაც კი. ქუთაისს და გორს ლათინის წესზედ მდგარა. მამა ანტონი ქართული მწიგნობრობის მოყვარეც ყოფილა. 1826 წ., სომხის სამღვდლოების წყალობით ესეც ჩავარდნილა ტყვეთ იმ მოძღვართ შორის, რომელნიც ოსმალოს მთავრობისაგან იღვენებოდნენ, რადგანაც სომეხთ ეჩმიადინისაგან ქრთამს იღებდნენ და სომეხთ ტიბიკონზედ მდგართ კათოლიკებს ძალას ატანდნენ, რომ გრიგორიანობას დაუკავშირდითო.

გორში მსახურების დროს, მამა ანტონს, ქართულს ენაზედ უთარგმნია წიგნი:— „ცხრა ღდის თქის ლოცვა“ კლემენტე მამათ-მთავრის ცხფრებისაჲდა, აღიწერა ენგურელ (!) სტეფანე ეპისკოპოსის ბაჰარაინისა ხელითა და დასტამბუნა თვას შრომითა და ხარჯითა წელსა უფლისა 1796 წ., თვარმეტსა მხითარ აბ

ბაის სსსტამბაჟში ეკკლესიის ბრძანებითა და უფროსი ნებითა. დაიწერა წიქსა უფლისა ქის 1823 აგ—ს 17 ქართულს ენასა ზედა ფრიად კინი მღვდლისაგან ტერ სტეფანე აღმშანთისა გორის ქალაქში. და კ'დ სომხურის ენიდამ ქართულს ენასა ზედა გადმოთარგმნა კელ დაფარული უღირსი მღვდელი ტერ ანტონ აღმშანთისა“.

„სიქადულად კათოლიკე მხურვალებათ მსურველთ მკითხველთათვის და სსსარკებლად სიცოცხლის გასწორებისა და ღებნულებში მითმინების სწავლებისათვის, რამელთაცა სულგრძელობით წამკითხველმან მიიღოს ეს ფერ მითმინების მადლი, ამისათვის მოფინდომე ქართულს ენაზედ კარდმოდება სსსარკეითისთვის და სსსარკებლად მარწმუნეთა სულთათვის“.

„ლოცვება დღიურად“ ნესეს სომეხთ კათოლიკოსისა თარგმანი სომხურიდგან.

„ლოცვება დღიურად“, თარგმანი, ვრცელი წიგნია.

მამა ანტონ აღუშოვს ქართლსა, იმერეთსა და სამცხე-საათაბაგოს ბევრს სოფლებსა და ქალაქებშიაც უმსახურნია. უკანასკნელ სად გაატარა თავის სიცოცხლის დღენი, ამის ცნობები ჩვენ არ გვაქვს. ეჭვი არ უნდა, რომ ამ ანტონ აღუშოვის ცხოვრების და მოქმედების მეტად დიდი ზე გავლენა ექმნებოდა პეტრე აღუშოვზედაც, რომელიც გარდაიცვალა 1899 წ. და რომელიც ახალციხეში, ერთს საუკეთესო ქართველ კათოლიკეთა მოძღვრათ ითვლებოდა.

უწყიან, რომ თუმცა ანტონ აღუშოვი არ იყო დიდი ენერგიის მოძღვარი, არცარა ბევრი რამ უწერია და დაუტოვებია ქართულს ენაზედ, მაგრამ იგი საყურადღებოა მით, რომ თუმც სომეხთ სამღვდლოთა გავლენის ქვეშ ტერ ანტონათ იწოდებოდა. მაინც, ამ წოდებასთან იგი თავის ვინაობას კი არ ჰკარგავდა, არსად თავს სომეხ კათოლიკედ არ მოიხსენებს, ყველგან თავის ვინაობა ქართველად მიაჩნია. ამ ქართული ენის

სასარგებლოდ, შეძლებია და გვარათაც შრომობს და ქართულს ენაზედ წიგნებსაცა სთარგმნის და სწერს, რის უმეტესი ნაწილი ესა მთა ვითარების მეოხებით აღრევე დაკარგულან. ჩვენდა საუბედუროთ, არ ვიცით ისიც, თუ მამა ანტონ აღუშოვმა სად გაატარა უკანასკნელი წელნი, სად აღესრულდა. მესხეთისა და ჯავახეთისაკენ კი არ უნდა მომხდარიყოს ეს, რადგანაც იქაურს კათოლიკეთა გარდაცვალებულთ მოძღვართ სიაში ეს ჩვენ ვერსად ვპოვეთ.

სამწუხაროდ ამ მოძღვრის ცნობები დაკარგულა, თორემ ჩვენ დრომდე რომ მოეღწიათ, მაშინ მათში ჩვენთვის ბევრი რამ ძვირფასი მასალები აღმოსჩდებოდნენ, ნამეტურ ქართულ ენის და ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნების შესახებ. ეს მოძღვარი მოხუცებაში მყოფი კი უნდა გარდაცვლილიყოს, რადგანაც მღვდლად უკურთხებია XVIII საუკუნის ბოლოს. ასე რომ 1859 წ. როცა ეს გარდაიცვალა, მაშინ იგი უექველია, 85 წლისმეტი მაინც იქნებოდა. ამის მეგვარეები დღეს ხიზაბაგრას სცხოვრებენ. მის ნათესავათაც ირიცხებიან.

მღვდელი იოანე ლაზარნიანი, ოცხელი

ლაზარაშვილები ჯავახეთის სოფ. ვარჯავს სცხოვრებენ. ამ სოფლელი იყო „მტარჯაჯის“ დამწერი იაკ. ლაზარაშვილი. ამათსავე სახლიკაცთაგანი უნდა იყოს მამა პავლე ლაზარნიანი, ანუ ლაზარეშვილი. პავლე ლაზარეშვილი 1874 წ. მიიცვალა და სოფ. არლის ეკლესიის გვერდზე მარხია. ეს ივანე ლაზარნიანი კი გვარად ოცხელი უნდა იყოს. მე კი შეცდომით ლაზარნიანს ლაზარეშვილათ ვსთვლიდი.

ეს მამა იოანე ლაზარნიანი ოცხელი სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში. იგი XIX საუკუნესაც მოესწრა, აღიზარდა კონსტანტინეპოლს, შემდეგ იყო მხითარისტებშიაც. სომხური ენა და მწიგნობრობა კარგათ სცოდნია, სომხურ ენაზედ აღზრდილა და მომზადებულა, მღვდლათაც სომხურს ტიბიკონზედ უკურთხიათ. იგი რომშიაც ყოფილა და ლათინური ენაც სცოდნია.

დრო, მისი საქართველოში მოსვლის და მღვდლათ კუ-
რთხევის, ჩვენ არ ვიცით, იგი სამღვდელოს ხარისხით საქარ-
თველოში 1775 წლიდან ჩნდება. სად იყო პირველად
მღვდლათ, არც ესა სჩანს. 1780 წ. კი ახალციხის იოანე ნა-
თლის-მცემლის ეკლესიის მღვდლად სჩანს და იგი ამ წლი-
დან ქართულს ენაზედ ქადაგებასაც იწყებს. ქადაგებათა გა-
რდა, მას სხვა და სხვა წიგნებიც უწერია. ზოგი სომხურის
ენიდან უთარგმნია და ზოგიც ლათინურიდამ. საღმრთო ში-
ნაარსის წიგნებს გარდა, მას საქართველოს შესახებ სხვა და
სხვა წერილებიც უწერია. ნამეტურ სამცხე-საათაბაგოსი და
ახალციხის ფაშებზედ. საუბედუროდ, როგორც სხვა ბევრ ამ
გვარ მოძღვართა ნაწერებმა ვერ მოაღწიეს ჩვენს დრომდე,
ისევე ამის ნაწერებმა ვერ მოაღწია. მამა იოანე ლაზარიანს
ქადაგება კი ისე ყოფილად გავრცელებული, რომ მის ქადაგე-
ბის ჩვენ დრომდის ორმა ტომმა მოაღწია. ორივე ეს ტომები
დაცულია ახალციხეს იოანე ნათლის-მცემლის წიგნთ-საცავ-
ში. აი, ამ ქადაგებათა პირველი ტომის სათაური:— „წიგნი ქა-
დაგებისა, რომელსა შინა შეიცავს 24 მშვენიერი ქადაგებანი, სადი-
დებლად ღთისა და სასწავლათა მორწმუნე სულებისა, აღწერილი
ვინმე მღვდლისაგან წელსა უფლისსა 1793-სა 26 სექტემბერს“.
ორივე ტომი მშვენიერის ნუსხურის ხელით არის ნაწერი. ენაც
მშვენიერია, ქადაგებანიც თავ-თავის დროის დღეებს შესაფე-
რად არის შედგენილი და წარმოთქმული. პირველი ტომის პი-
რველს ფურცელზედ მოყვანილია შემდეგი ცნობა, რომელიც
დაუწერია მღვდელს იოანე ლაზარიანს, ეს ცნობა შეეხება
1795 წ. ქართველთ უბედურების ამბავს და ამიტომ ეს ცნო-
ბაც პირდაპირ მოგვყავს აქ.

„1795 წ. მოვიდა დიდის ჯარით აჭმად შაჰი, რომელსაც
უწოდებენ ხოჯა ხანსაც, ტფილისს ქაჯაქზედ, რომელშიაც შეუდ-
აჟო ირაკლი, რომელი ვერ დაუდგა წინა მათს ძაღსა, რისთვისაც
ამტკიცებდნენ, რომ ჭეოლებადეს სამასი ათასი კაცი, რომელნი მა-
ფიაშობის თვის ნახევარიდამ ენკენისთვის ნახევრამდე სრულიად გაა-

ახრეს და გააფუჭეს ქალაქი ტფილისი, სრულად დასწვა ყოველნი ნაშენნი საუდრებიტურთ და დაატყვევეს. მრავალნი აშბობდნენ, კინადამ შვიდი ათასი, რაც მოეწონა მის უკეთურს თვალებსა, ქალნი თუ რძალნი, ჭბუგნი თუ ურმანი (აქ სიტყვა აღარ სჩანს) ღვთის რისხვა! ტერ იოანე ლაზარიანი“.

ეს მღვდელი, თავის თავს ოცხელათ აღიარებს. სჩანს, ოცხილამ ყოფილი, დღეს ოცხეში ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი აღარ სხანს, თუმცა შენიშნულია, რომ იმდენი ქართველ კათოლიკენი არსად ყოფილან, რამდენიც ოცხეს. მთელი ოცხის მცხოვრებნი კათოლიკობას აღიარებდარ. როგორც სჩანს, ოცხის კათოლიკობის უმეტესი ნაწილი ყარსის, არზრუმისაკენ, სტამბოლს, ტრაპიზონს და სხვა ასეთ ქალაქებისაკენ გარდასახლებულან. ოცხელთ ქართველთა კათოლიკეთ დაძვრა, რომელსაც ჩვენ თამამად შეგვიძლიან რომ ოცხელთ ქართველთა კათოლიკეთ პატარა ემიგრაცია უწოდოთ, უსათუოდ უნდა მომხდარიყოს 1769 წ., ანუ ასპინძის ომის შემდეგ, როცა ქართველ მართლმადიდებლების მსგავსად ქართველ გვარის კათოლიკენიც დიდს დევნას მიეცნენ და კათოლიკეთ მოძღვართ საქვეყნოთ აღეკრძალათ კათოლიკეთ სარწმუნოების ვრცელება.

ძველად, რომ ოცხე ქართველ კათოლიკობით სავსე ყოფილა, ამას ეჭვი არ უნდა, რადგანაც ეს დღეს მრავალთ მოხუცებულთ ქართველთა კათოლიკეთაც კარგათ ახსოვთ. იოანე ლაზარიანის—ოცხელის გარდაცვალება არ ვიცით როდის უნდა ყოფილიყოს. ერთ სიაში მოხსენებულია ამის გარდაცვალების წელნი ასე:— „30 იანვარს, 1837 წელსა მიიგვალა ცხუელი, ტერ იოანე, უფრესი“. ეს ცნობა თუ სწორია, მაშ ჩვენ გვეცოდინება გარდაცვალების დრო. ერთმა გარდმოცა, რომ იოანე მღვდლის გვარი ოცხელიაო, დღევანდელი ოცხელეი მისი მეგვარენი არიანო, ლაზარეშვილი კი არა, იგი ლაზარიანათ ირიცხებოდა, რადგანაც მხითარისტებში ყოფილა გაზრდილი. ლაზარეს მონასტერშია და შემდეგ „ლაზარეთა ძმთა“

ბას“ ეკუთვნოდაო. ჩვენ ამის თანახმა ვართ, ყოველს შემთხვევაში, ჩვენი ცნობები ცნობებათ დაშთება, იგი არავის რით აეწინაღმდეგება ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობის ისტორიის ცნობათა განსაზღვრაში. იოანეს გვარი თუ ოცხელია, ვიტყვი, რომ ლაზარეშვილიც კათოლიკეთ გვარია და ორივე ერთის მხრისანი. ასეა თუ ისე, ამით ვგონებ ბევრი არა წახდეს-რა. აქ აღსანიშნავი ერთი ის გახლავსთ და საყურადღებო, რომ ამოდონი მღვდლების რიცხვით, ამოდონი ქართული ხელთნაწერები უწერიათ, ქართულათ ჰქონიათ ქადაგება მრევლში და მათ ყოველთვის ქართული ენის მფარველნი ყოფილან. საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ ეს მოძღვარნი, თუმცა სომხის ტიბიკონზედ სდგანან, თუმცა მხითარისტების გავლენის ქვეშ აღზრდილან, სომხის კათოლიკის ტიბიკონის წესით უკურთხებიან და სომხის კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარან და უმეტეს ლოცვებსაც სომხურათ ასრულებდნენ, მაგრამ რაც შეეხება თავიანთ თავის ვინაობის, არსად სომეხ კათოლიკეთ არ ახსენებენ, არამედ კათოლიკეთ. ესეც კიდევ ცხადათ მოწმობს და ამტკიცებს იმ გარემოებას, რომ ქართველთ კათოლიკეთ ძველადგანვე ჰქონიათ განმტკიცებული ის ნათელი ჰაზრები, რომ ისინი შთამომავლობით ქართველები ყოფილან. ეს რწმენა იმავე თავით კი შეურყევლად ყოფილა და შემდეგ კი ნელ-ნელა შემუსვრილა მათში, რამაც ჩანთქა ართვინის, არტანის, ტრაპიზონის, კონსტანტინეპოლის და სხვა კუთხის მცხოვრებ ქართველ კათოლიკენი. ამ ოცხელის სახლიკაცთა შთამომავალნი, ქართველ კათოლიკენი დღეს კუთაისს და ბათუმსაც სცხოვრებენ. ქუთაისს, სათავად-აზნაურო სკოლის ინსპექტორი იოსებ ოცხელია და ქუთაისს და ბათუმში კაი ფირმის მქონე ვაჟარ ძმანი ოცხელნი.

ღვდელი ანტონ თუმანიშვილი.

XVIII საუკ. დასასრულს, ახალციხის კათოლიკეთ სამ-

ღვდელმთავრის წინაშე უკვე ნათლად დასაბუთდა, რომ ისინი შთამომავლობით ქართველის გვარისანი იყვნენ, საქართველოს შვილები, ქართულად მოსაუბრენი, ხოლო სარწმუნოებით სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარნი. სომეხთ კათოლიკეთ გავლენამ ამათ გვამში სასტიკათ აღმოეკვეთა ქართველ გვაროვნების ოცნებები, ამ გარემოებას ოსმალთაგან ქართველთ დევნაც ეხმარებოდა, საქმე ისე მოეწყო, რომ XIX საუკ. დასაწყისიდან, ახალციხეს, ქართველ კათოლიკეთ შორის, ქართული ენაც ისევე დაიწყებდა ამოვარდნას, როგორც ეს ათვინისკენ მოხდა და ამ ქალაქს იქით მდებარე სხვა და სხვა სოფლებში, სადაც მთლათ ქართველ გვარის კათოლიკენი სახლობენ, ხოლო დროის და სომეხთ მეოხებით გადაგვარებულ-ჩაყლაპულნი. ასეთი გადაგვარებული ქართველნი თვით თფილისის მეფურნეებთ შორისაც კი მოიპოვებინან, რომელთა სახეც და ხასიათებიც ცხადათ ამტკიცებენ ჩვენს ჰაზრს, თვით ამათი გვარებიც კი დიდათ განსხვავდება ნამდვილს სომეხთა გვარისაგან. ძველად, ქართველ კათოლიკენი სახლობდნენ მრავლად თვით ტრაპიზონს, ირიზეს და მრავალ სხვა ასეთ ქალაქებში, სადაც მათ მთლათ დაკარგეს ქართული ენა და გვაროვნობის ხსოვნა.

ესევე შავი ზედი მოეგლინებოდა ახალციხის და ახალქალაქის ქართველ კათოლიკებს, მაგრამ ამას წინ გადაეღობათ ის გარემოება, რომ XVIII საუკ. ბოლოს, ახალციხელთ ქართველთ კათოლიკეთ შორის გამოჩნდნენ ისეთ კათოლიკეთ მოძღვარნი, რომელთაც თავიანთ გვარტომობას ნათელის თვალთ შეხედეს, უკუღმართ გარემოებას წინ გადაეღობნენ, ხელში კალამი დაიკავეს და ქართველ კათოლიკებში მტკიცე გვაროვნობის გზა გაარკვიეს. ერთ ასეთ მოძღვართაგანია ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარი ანტონ თუმანოვი, დროის მეოხებით სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარი და სომეხთაგან „ტერ ანტონ თუმანიანჯათ“ წოდებული. ანტონ თუმანოვი სტამბოლს გაზრდილა, მერე ვენეტიკის მხითარის-

ტებში ყოფილა, შემდეგ პროპოგანდას. საღმრთო წერილს გარდა სხვა და სხვა ენებიც უსწავლია, შემდგომ მღვდლათ კურთხეულა და სტამბოლიდამ საქართველოში დაბრუნებულა. საქართველოში მოსულს ერთგულათ უღვაწ-უმსახურნია. 3. შაჰყულიანს დაახლოვებია და ერთად უმეცადინიად, შემდგომ ამას ქართული მწიგნობრობისთვისაც მიუყვია ხელი და სხვა და სხვა ენებიდამ წიგნებიც უთარგმნია. სხვათა შორის უთარგმნია შემდეგი, რომლის სათაურიც მომყავს აქვე:

„გონიერება სწავლის მოყვარე ურმათა, გადმოდებული შამა შინას მოძღვრისკან მკურნალობისა სომხურს ენასა ზედა მხითარ აბის ძმათაგანის განსახათებლათ სომხის გვარისა, ოთხ ნაწილად განუფილი, ნაწილი მესამე, დასტამბული სომხურს ენასა ზედა გენტიკისა შინა, მონასტერშიდ წმიდისა ჯაზარესი, 1818 წ. შემდგომ სომხურის ენიდამ — გადმოდებული თარგმნებით ქართველთ მხედრულს ენასა ზედა ტერ ანტონ თუმანოვისკან ახალციხელის სამთციქულ მისი ონარისა გონიერების განსახათლავად ქართველთა ენათა მცოდნე ძმათათვის“. შემდეგ ფურცელზედ წიგნის წინასიტყვაობა მისდევს. მთარგმნელი ბოდინს იხდის, რომ ეს წიგნი მდაბიურის გასაგების ენით ავწერეო. 250 გვ. მეტია.

ამ დროს, მღვდელი ანტონ თუმანოვი ყირიმში ყოფილა, იქ უმღვდლია. ერთ ალაგას სწერს, ქართული წიგნები რაც მაქანდა, მთლათ შინ დამრჩაო, ახალციხისკენ, აქ არაფერი წიგნები მაქვს, რომ მათის კითხვით ქართული ენის ხელოვნურათ ცოდნა მქონიყოო. ამიტომ წიგნში შეიძლება ბევრი რამ შეცდომები შემეპარაო. მომიტევეთო. ყირიმის შემდეგ ასტრახანშიაც ყოფილა, შემდეგ უმგზავრია ყიზლარს, მოსდოკს, კავკავს და თფილისშიაც ყოფილა 1825 წლებში. ყველგან, მრევლში იგი ქართულის ენით საუბრობდა, ყველას აუწყებდა, რომ თქვენ ქართველ გვარის კათოლიკენი ხართ, თქვენი ბუნებითი ენა ქართული ენა არს, სომხობას მხოლოდ საეკლესიოს წიგნების მხრით ეკუთვნით. ამას ქადაგებდა იგი იმ მრევლში, სადაც ქართველ გვარის კათოლიკე

კენი იყვნენ, თორემ სომხის გვარის კათოლიკებთან მას საქმე არ ჰქონია. ერთ წირვაზედ ანტონ თუმანოვს თფილისის ეკლესიაშიაც უქადაგნია ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობის შესახებ, კათოლიკეთა ბუნებითი ენის შესახებ. ეს პირი დიდი თანამოაზრე ყოფილა პ. შაჰყულიანისა, კაი მეგობარი პ. ხარისჭირაშვილის და სხვათა იმ დროის მექართულე კათოლიკეთ მოძღვრების.

ეს მოძღვარი თავის ჰაზრებზედ რწმუნებული ყოფილა და ამიტომაც უთარგმნია მას ქართულს ენაზედ სხვა და სხვა წიგნები, ვრცელი ტომები, უფრო ზნეობრივის შინაარსის. რასაკვირველია, თანამემამულე ქართველ გვარის კათოლიკეთათვის, რომელთა ენის სიყვარული მას პატარაობიდანვე ჰქონია განღვიძებული. ამ მოძღვარს ქართულს ენაზედ მრავალი თარგმანი დაუთენია, თვით დიდი სურვილი ჰქონია დასტამბვის, მაგრამ ამას იგი ვერ მოსწრებია. მის სიკვდილის შემდეგ მისი ნაწერები გაბნეულა მის ნათესავებთ შორის თფილისს, ქუთაისს, გორს, ახალციხეს, ოზურგეთს და ბათუმს.

სხვა ცნობები ამ მოძღვრისა ჩვენთვის უცნობია, უკანასკნელ იგი ქუთაისსაც სცხოვრებდა, შემდგომ ახალციხეს. გარდაცვალება მიეწერება 1860 წლებს. საკითხ კითხვათ მიგვაჩნია ახლა აქ ერთი ის, თუ საქართველოში, ქართველთა კათოლიკეთ შორის არ იყვნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი და ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი, მაშინ ვისთვის და რისთვის იწუხებდა თავს ეს მოძღვარი და ვრცელს ტომებს თარგმნიდა სომხურის ენიდამ ქართულ ენაზედ, ვინ ატანდა მას ძალას, რომ თავის ძმათა და დათა სასარგებლოთ სომხურის და სხვა ენებიდამ ქართულს ენაზედ წიგნებს სთარგმნიდა. არავინ, მან იცოდა, რომ საქართველოში კათოლიკეთ შორის მრავლად იყვნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი. ქართულს ენაზედ მოსაუბრენი და მიტომაც სთარგმნიდა სხვა და სხვა წიგნებს. იგინი რომ ქართველები არ ყოფილიყვნენ და მათი დედა-ენაც სხვა ყოფილიყო, თუნდ სომხური, მაშინ

სომეხთათვის სომხურის ენიდამ ქართულს ენაზედ სიტყვასაც არ გადმოსთარგმნიდნენ ისევე, როგორც ამას სომეხ გრიგორიანთ მოძღვარნი ჩადიოდნენ და ჩადიან კიდევ, რადგანაც მათ დაჟინებით სწამთ, რომ ქართლის ყველა სომეხნი, რომელნიც კი ქართულს ენაზედ საუბრობენ, რომ ისინი სომხის გვარს ეკუთვნიან, ესენი მათ არამც თუ წიგნებს უთარგმნიან, არამედ ქართულს ენაზედ ლაპარაკსაც უკრძალავენ და საიდუმლოთ ქართულ ლაპარაკს ტლანქ ენას ადარებენ. მათის ფიქრით, დიდი ცოდვა არის, რომ მრევლს არამც თუ სომხურის ენიდამ ნათარგმნი წიგნები მიაწოდონ, არამედ ქართულათ ხმაც კი გასცენ. თუ ამათში ასე გახლავსთ, მაშინ სომხის გვარის კათოლიკის მღვდლებს რაღა დაუშლიდათ, ამისთვის ვინ ატანდა მათ ძალას, რომ სომხის გვაროვნობას გაქცეოდნენ, მათ ენას და ქართულ ენას და საქართველოს მიჰკედლებოდნენ, ამას მათთვის რა ანგარიში უნდა ჰქონოდა, რა საფუძველი, რა მიმართვა და კავშირი. ამას სალი ლოლიკით დაკვირვება აგვიხსნის, იგი მოგვცემს პასუხს. ჩვენი სჯა რა საჭიროა, თვით საქმენი და ცნობები უფრო კარგათ ასაბუთებენ. ავიღოთ თუნდა ის მაგალითები, რომ სომხის გრიგორიანთ ხუცებს სომხურის ენიდამ ქართულს ენაზედ არამც თუ წიგნები უთარგმნიათ და უბეჭდავთ, არამედ იგინი სომხურ ლოცვებს ქართულის ანბანით სწერდნენ და ამ ოსტატობით ავრცელებდნენ სომხურ ენას, სომხის გვარის კათოლიკეთ მღვდლებს რაღა დაუშლიდათ, რომ მართლაცა და ესენი სომხის გვარისანი იყვნენ, განა ესენი კი არ შეუდგებოდნენ ცნობილ ოსტატობას, ვინემც თავს იტკენდნენ და ქართველთათვის წიგნებს სთარგმნიდნენ, ამის ნაცვლად სომხური ენის გავრცელებას-ლაღადებას მრევლში უფრო ადვილად შეასრულებდნენ, ვეება ვრცელ ტომების თარგმანზედ თავს არ შეიწუხებდნენ, ტვინს არ დაღალავდნენ. მათ ნათლათ სწამდათ მრევლის ქართველ გვაროვნობა და მიტომატ შრომობდნენ მრევლის სამშობლო ენაზედ. მოძღვარნი იმა-

ზედაც უკმაყოფილონი იყვნენ, რომ მათ ვენეციის და ვენის მხითარისტები პატარაობიდანვე აწვეთებდნენ ყურებში წინააღმდეგს, ცრუ-ტყუილს ცნობებს, რომ ვითომც ისინი სომხის გვარის კათოლიკენი იყვნენ, ხოლო ქართულ ენაზედ მოსაუბრენი. აი, ასეთი სიცრუით სავსე ძალდატანება უფრო ჰბადავდა ხსენებულს მოძღვრებში გვარტომობაზედ სწორე, ნათელ შეხედულებას და მიტომ იღვწოდნენ მრევლის დედენის სასარგებლოდ. ასეა საქმე, მაგრამ სარუხანოვები და ბაბახანოვები ჩვენ არ გვკითხავენ, მათ ჭეშმარიტ ცნობებთან საქმე არა აქვსთ, იგინი ერთი კალმის მოსმით არამც თუ მართოდ ქართველ გვაროვნობის კათოლიკებს, არამედ თვით ქართველთ და საქართველოსაც აქრობენ.

ნეტავი წამოაყენა საფლავიდან მოძღვარი ანტონ თუმანოვი, სომეხთ მხითარისტებთაგან ტერ ანტონათ წოდებული და გვაკითხვინა, რომ თუ ის შთამომავლობით სომხის გვარს ეკუთვნოდა, მისი მრევლიც სომეხ კათოლიკეთაგან შესდგებოდა. მაშინ განსვენებული რათ იცხელებდა თავს და ისტორიულ წიგნებს გარდა თვით სჯულის წიგნებსაც კი სთარგმნიდა სომხურის ენიდან ქართულს ენაზედ. ხსენებულ მოძღვართ გაცოცხლება და მათგან პასუხის მოცემა არ შეიძლება, თორემ მაშინ ვთხოვდით ჩვენთ მულაპავებთა და მოკამათეთა საქმეებს და სჯახს. მაინც, ყლაპია მოკამათეებს თავისი გააქვსთ და ქართველ გვარის კათოლიკეთაგან მრავლად აჩენენ ფლიდონიანცებს, მერაბიანცებს, საფარიანცებს, ფაფაზიანცებს და სხვა მრავალთ, რომელთაც ცრუ, ოსტატურის და მაწყევარის ცნობებით გულსა და სულს უხიბლავენ, იქით კათოლიკენი და აქეთ გრიგორიანები, თითქმის ფულით ყიდულობენ. ჩვენ, ქართველებს კი არც არა ფული გვაქვავია და არცარა ჩვენ ჩვენ ეროვნობის ცნობები. ჩვენ რითი რას შევიძლებთ, არაფრით ვერაფერს, „ოღონდ მამადგან დაშთომილა მამული ვსჭამოთ და ჩვენთ მოყვასთა, ჩვენთ ნათესავთ ძმათ ცილი ვსწამოთ“ თორემ სხვა არაფერი გვინდა ამის მე-

ტი და მიტომაც გვიშვრებიან სხვები იმას, რაც ჩვენზედ ახია და მოსახდენი. აი კიდევ მაგალითი:

(მოძღვარა დიმიტრა თუმანიშვილი) შესანიშნავი მოძღვარი იყო ქართველთ კათოლიკეთ, თავადის გვარს ეკუთვნოდა, იყო წრფელი ქართველი, ამან განაახლა თფილისის ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია, იგი შეამკო მრავალ ნაირად, ეკკლესიის გვერდით ძველად არსებული სამრევლო სკოლაც გააფართოვა, მას მოუბოვა გაუმჯობესობის უფლება, გადააკეთა ორ-კლასიან სასწავლებლად, სადაც ვაჟები და ქალებიც სწავლობენ. იყო მოწაფეების დამხმარე, წყნარი მქადაგებელი. შეადგინა კათოლიკეთათვის „კატეხიზმის“ წიგნი. თფილისის სომეხთ კათოლიკებმა ცილი დასწამეს, რომ ვითომც იგი ეკკლესიაში სომხურ ენას სდევნისო, ვითომც მან სომხური წიგნებიც დასწვა! ამის ცილი პირველად სომხურ გაზეთ „ნორდარში“ დასტამბეს, შემდეგ სხვაგანაც გადილეს. ამ უჯერო ცილს მოძღვარმა დიმიტრი თუმანიშვილმა ქართულად აგო პასუხი და „ივერია“-ში დაისტამბა. ცნობებით ამტყუნებდა ცილის მწამებელთ და ბოროტებას სწამებდა, რომ ცილს მწამებენ, მე როგორ ვიკადრებდი, რომ სომხური წიგნები დამეწო, ან სომეხ კათოლიკენი ვდევნო, ამას, ჩვენ, ქართველნი კი არა ვართ ჩვეულნი და თვით სომხები კი მრავლად მისდევნენ ასეთ საქმეებსაო. ამავე მოძღვარმა განაფრცო შემდეგი ჭეშმარიტი ცნობები კათოლიკებთ შორის:

თფილისი საქართველოს დედა ქალაქია, მას რუსეთი მფარველობს, ჩვენც ქართველები ვართ, ჩვენი დედა-ენაც ქართული ენა არის, ჩვენს გარდა, ამ ენაზედ მოსაუბრენი არიან ებრაელნი, ერმიანნი, მუსულმანი და სხვანიც მრავალნი. ერთი სიტყვით, თფილისში ყველამ იცის ქართული ენა, სახალხო ენათ ეს არის მიღებული, ამას გზასა და კვალს ვერავინ აუქცევს, ჩვენც ამ ჭეშმარიტებას ვემსახურებით და ხალხს იმენით ვესაუბრებით, იმ ენით უქადაგებთ, რაც მათ პატარაობილამ შეუსწავლიათ, რაც მათ მამა-პაპათაგან ძუძუს წოვის

დროს რძესთან შესთვისებიათ. რათ უნდა სწყინდესთ სომხებს ის, რომ ჩვენ ქრისტეს სწავლის მოძღვრებას ხალხს გასაგების ენით ვესაუბროთ. განა ეს საქციელი, ქართული ენით ქადაგება სომხებმა თავიანთ სამტროდ უნდა მიიღონ, აქ მტერობისა არაფერი სჩანს, აქ რა არის სამტროთ და დამამცირებელი. ვინც რომ საქართველოში არამც თუ მართოდ ქართველი კათოლიკენი არ არიან, არამედ თვით სომეხ-კათოლიკეებში და ნამეტურ მეფურნეებშიაც კი მრავლად მოიპოვებიან ისეთი სომეხ კათოლიკენი, რომელნიც ქართველ გვარს ეკუთვნიან, ხოლო დროის მეოხებით ძველადვე გადაგვარებულან, გასომხებულან.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, დიმიტრი თუმანიშვილი ადესის ეკლესიაში გადიყვანეს მოძღვრად, იქ რამდენსამე ხანს დაშთა და ამ ხნის განმავლობაშიც მან მშვენიერად ისახელა თავი, იგი იქ აღმოჩნდა ისეთივე ადამიანად, როგორც საქართველოში იყო. მისი აღმატება და ჭეშმარიტი გზა ნათლად გამოჩნდა იმ დროს, როცა იგი გარდაიცვალა. მთელმა ოდესის კათოლიკობამ მიაგო ჯეროვანი პატივი. იგი გარდაიცვალა 1896 წ. გვამი მისი მოასვენეს საქართველოში და დიდის პატივის ცემით ქუთაისს, კათოლიკეთ ეკლესიის გალავანში დაკრძალეს. განსვენებულის ცხოვრების ცნობები იმ დროის ქართულ გაზეთებში დაიბეჭდა და „კვალში“ კარგი წერილიც მოათავსეი.

დღეს, თფილისის ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესიის მახლობლად თუ რამ არსებობს და მით კათოლიკეთ შეუძლონიც სარგებლობენ, ამის მიზეზი მხოლოდ პატრი დიმიტრი თუმანიშვილი გახლავსთ, რომელსაც და მართლაც შესტკივოდა გული არა მართო ქართველ კათოლიკეთათვის, არამედ ყველასთვის, განურჩევლად გვაროვნობის და სარწმუნოებისა, ქართველთ კი, რასაკვირველია, უპირატესობას ანიჭებდა ყოველს შემთხვევაში, რადგანაც იგი ქართველი თავადის შვილის შთამომავალი იყო, მასთან ზრდილობიანი და ბრძენი,

თავის სამშობლო ქვეყნის მოყვარე და პატივის მცემელი, რაც ცხადი საქმეა, ამის მეოხებით მასში ეს ყოველთვისაც ასე იქმნებოდა ბუნებისაგან დანერგილი. ვინც უყვარდა მას, იგიც მასვე აღიღებდა და მის ბედნიერებას ნატრობდა. ეს რომ ასე არ იყო, მაშინ ჩვენ წყალ წაღებული ვიქნებით. უცხონი ჩვენს გაქრობასა და შექმას იქადიან, ჩვენი თავადის შეიოცებიც ჩვენ გვეტრობენ, თავიანთ მამულებს სხვებზედ ჰყიდიან და მით ღატაკ ქართველ გლეხკაცობასაც ღუპავენ და ანადგურებენ—თვითაც იღუპებიან. ამ გათახსირების დროს თითო-ორიოდა ასეთი პირებიც რომ არ გვყვანდნენ, მაშინ თქვენი მტერი, რაც ჩვენ შავი ღლეები დაგვადგება. ეს მოძღვარი იქამდე პატივსაცემი პირი იყო, რომ როცა¹ მოფილისის კათოლიკეთ სკოლა გააფვრთოვა, იქ მასწავლებლად ვლადიმერ აღნიაშვილი მიიწვია. ვ. აღნიაშვილთან მას დიდი მეგობრული კავშირი ჰქონდა, რომლის მიზეზით მხოლოდ ქართული მამულის შეილობა ხდებოდა და სკოლის საქმეების კარგათ წყევანა. ვ. აღნიაშვილი აღტაცებული იყო ამ მოძღვრის მამულის შეილობისაგან. ამავე მოძღვრის დროს, აქვე მსახურებდა იაკობ ლაზარეშვილი, ქართველ კათოლიკე, დრამა „მტარვალის“ დამწერი. ეს პირი თითქმის დიმიტრი თუმანიშვილმა დააყენა ფეხზედ და გაამაგრა. იაკობ ლაზარეშვილი დიდის პატივით და დიდის მამულის შეილობით იხსენიებოდა მამა დიმიტრის. როცა სომხურ გაზეთებში ცილი დასწამეს, სომხების მტრობა გამოაცხადეს, მაშინ ი. ლაზარეშვილი საშინლად აღელდა, არ იცოდა რა ექმნა და სთქვა, მართლაცა და ხშირად კაცს ასე გაავკაცებნო. წარმოიდგინეთ თქვენ, თუ მამა დიმიტრი კათოლიკე სომხებს რა დახმარებას, რა მფარველობას უწევს და მის ნაცვლად ერთი უყურეთ, რას ავრცელებენ, რას სწერენ. უნდა გითხრა, რომ ამაზე მეტი უსამართლობა არა იქნებარა.

თვითონ დიმიტრი პატრი იყო წარმოსადეგი ადამიანი, მშვიდი, დინჯის ხასიათის მექონი და სრული მშვიდობა სი-

დარბაისლისა და კაცთ მოყვარეობისა. დონ დიმიტრი თუმბანიშვილის საქმიანობას და შრომას მალამოდ ევლინებოდა ჩვენის მამულისშვილის სტეფანე კონსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის დახმარება. ესენი ნათესავებიც არიან დედის მხრივ.

ქართველთ კათოლიკეთ მქადაგებელნი.

საქართველოს მცხოვრებთათვის რომის „კონგრეგაციას“ სამქადაგებლო ძმობათა გუნდი აღრიდგანვე ჰქონდა დაფუძნებული. ძმანი ყურადღებას აქცევდნენ იმ ქართველთა ცხოვრებას, რომელნიც უპატრონოთ იყვნენ და მათ ამიტომ გაათათრება მოელოდათ. გასათათრებლად ესენი არ უშვებდნენ და მათ ამი ჯომ კათოლიკობას უნერგავდნენ გულში. უკანასკნელ გასათათრებელი ქართველნი რომის კათოლიკობას უკავშირდებოდნენ. ასეთ მქადაგებელთა რიცხვი საქართველოში ყოველთვის საკმარისი იყო, მხოლოდ დიდის რევოლიუციის შემდეგიდამ მან კლება იწყო და დაგრდომილება. პაპის „კონგრეგაციას“ საქართველოში მქადაგებლების გზავნა დიდათ უჭირდებოდა, თითო-ოროლა მოძღვრებს კი გზავნიდნენ, რათა მათ ლათინის წეს-რიგით საქართველოში კათოლიკენი ემწესათ. მაინც XVIII საუკუნის ქართველთა სარწმუნოებრივი მდგომარეობა აღარ საჭიროებდა იმ გვართ მქადაგებელთ, რაც მათთვის XV—XVI და XVII საუკუნეში იყო საჭირო.

თუმცა ასე იყო საქმე, მაგრამ რომს არც ასეთ თავის გაჭირების დროს დაუვიწყნია საქართველო. რაკი მათ თავიანთი ტომის შთამომავალთა მქადაგებლების გამოგზავნა უძნელდებოდათ, ამიტომ მათ საქართველოს სომეხთ კათოლიკეთა ტიბიკონზედ ქართველ გვარის მღვდლებს მიმართეს და მათ დაავალეს სამქადაგებლო ტვირთვის კისრვა, ქართველებში მეცადინეობა და კათოლიკის სარწმუნოების მფარველობა. მაგალითებრ ასეთია 1796 წ. დანიშნულის ნარუჰანთ ტერ გრიჟორისა მისიონერთა და მეორე მღვდელი, ამავე გვარის ტერ

ანტონ ნარუჟანთი. როგორც სჩანს, ასეთ მღვდელთა სამქადაგებლო ძმობა პაპის ბრძანებით 1770 წლებს უნდა აეყოს განწესებული. 1780 წ. და 1795 წ. უკვე სხვა და სხვა ძველს ქალაქებში ამ სამქადაგებლო ძმობის სახელწოდებაც მოიხსენება. ჩვენ ეს კითხვა მეტად საინტერესოდ მიგვაჩნია, რადგანაც საქართველოში სამქადაგებლო ნიადაგის განმტკიცება ქართველთ გვარის ძეთა შორის დიდ საქმეთ ჩაითვლებოდა. ცხადი საქმეა, რომ თვით ქართველთ შთამომავალთაგან უფრო მტკიცედ გაიდგავდა ფეხს ქადაგება, უფრო მტკიცე ნიადაგზედ დამყარდებოდა სამქადაგებლო მიმართულების დედა პაპრები.

ეს მოსაზრება ჭეშმარიტებას არ არის მოკლებული, რაც ქართველთ შორის მქადაგებელთ გუნდი აღორძინებულა, მის შემდეგ ქადაგებასაც აუღდავს ფეხი და მქადაგებელთაგან ხშირად წარმოთქმულან ქადაგებანი.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ლათინის პატრების ქადაგებანი ქართველთ წინაშე მეტად საყურადღებო სახელმძღვანელოთ შთებოდა, რადგანაც პატრები ხშირად სამეცნიერო კითხვებსაც ეხებოდნენ და მდაბიურათ მარტავდნენ. გარდა ამის, მოუთხრობდნენ საექიმო ნაწილიდამაც, ევროპის ერთა ცხოვრების ცნობებს, მათს ცხოვრებას, აღებ-მიცემას, მრეწველობას, ხელოვნებას, საქალაქო წესს და მის დებულებას, სახელმწიფო წესებს, სახელმწიფოთა ვითარებას, სხვა და სხვა ტომთა სახელმწიფოებს, ხალხს, ქვეყანას და მის ავკარგიანობას. ამერიკის ხსენება საქართველოში ამათ შემოიტანეს და სიმინდის შემოღობის და გავრცელების ცნობაც ამათ შეეხება.

გარდა ასეთის სამეცნიერო საგნებისა, იგინივე ჰქადაგებენ ურთიერთ სიყვარულს, უძლურთ შებრალებას, მის პატივის ცემას, ერთმანერთის გაჭირებაში მფარველობას და მრავალიც სხვას, რაც იმ დროის ქართველ კათოლიკობას და თვით ქართველთაც ნათელივით ეფინებოდა. ერთის სიტყვით, ამათი ქადაგება ყოველთვის გამცნებულს დარიგებათ შთებო-

და მრევლის წინაშე, სულ ასეთ ბრწყინვალე ქადაგებათა წყალობა გახლავსთ, რომ ქართველ კათოლიკენი ძველადგანვე დაადგნენ წარმატების გზას და მათ თავიანთ ნაწარმოების შესაძენათ საქართველოდამ უცხო, შორს ქვეყნებშიაც კი იწყეს მგზავრობა. კათოლიკეთ პატრები ჩვენში გონებრივი ქადაგების მხრით უპირველესნი არიან, ხოლო ჩვენდასაუბედუროთ, მათმა გამცნებულ ქადაგებათა წიგნებმა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. დღეს, ჩვენ რაც ხელთა გვაქვს, აქ მხოლოდ იმას დავასახელებთ, რაც შეეხება პატრებისაგან აღორძინებულ ქართულ ქადაგებათა მდიდარ სკოლას, ამას კი ვერავინ უარს ჰყოფს. მათში ყოველთვის იყვნენ ისეთ გამოჩენილ მქადაგებელ-მოძღვარნი, რომელნიც ქადაგებათა დედა-ჰაზრების სიმდიდრით ყოველთვის ნათლად ბრწყინავდნენ. ამის მაგალითს წარმოადგენს დღევანდელ მქადაგებლის პატრის ალფონს ხითარაშვილი, რომელიც მთელს საქართველოში ერთათ ერთ ნიჭიერ და შორს მხედველ მქადაგებლათ ითვლება.

პატრი ალფონს ხითარაშვილი.

პატრი ალფონს ხიზაბაგრის მკვდრთაგანი გახლავსთ, გვარად ხითარაშვილია და თვითც რომს და ვენეციას გაზრდილა, დროის კვალად წარჩინებული მოძღვარია, წრფელი ქართველი, მამულის შვილი, საქართველოს მოყვარე. ქართველი ერის ბედნიერების და წარმატების მნატვრელი. ეს ძვირფასი მოძღვარი ერთ დროს თფილისის კათოლიკების ეკლესიაში მსახურებდა, სამსახური ძას მრევლს წინაშე სანაქებოთ მიჰყვანდა. ამას გარდა, იგი ყოველს უქმე და კვირადღეებს ქართულათ ქადაგებდა. ქადაგება მან მქვერმეტყველურის კილოთი იცოდა, ხმაც კარგი ჰქონდა, ქადაგების დროს ისეთ გრძნობაზედ მოდიოდა, რომ სამქმდაგებლო კილო, ანუ ქადაგების დედა ჰაზრები მას სრულიად გაიტაცებდა. შესანი-

შნავ სჯა იცოდა, ისე, რომ მაყურებელთა და მსმენელთაგან დიდს ყურადღებას იპყრობდა თვისკენ.

ყოველი ქადაგება მისი ამა თუ იმ საზოგადო საქმეს შეეხებოდა. საზოგადო კითხვებს და საყოველთაოდ კი ყოველი მისი სიტყვა სულ უძღლოდ მფარველობის და ღალატის გარშემო ტრიალებდა. მისი ქადაგების ცნობა ისე იყო თფილისში გავრცელებული, რომ მრავალნი ნატვრით ელოდნენ იმ დღეს, როცა კი აღფონსი იქადაგებდა. ეკლესიაში დიდძალი ხალხი ესწრებოდა, კათოლიკეებს გარდა უმეტეს ქართველნი და სოპხენიც იყვნენ. ქალები ხომ რაღა დიდის სიამოვნებით ისმენდნენ. არ მახსოვს კარგათ, ერთი ქადაგების შინაარსი, მაგრამ როგორც მახსოვს, იმას მე აქ მოვიყვან. ამას მე მით უფრო ვსაქიროებ, რადგანაც დღემდე აღფონსის ქადაგებანი ერთად არ არის შეკრებილი, მის გამოცემა ფიქრათ არავის მოსვლია. აი ქადაგება, რომელიც მაშინვე იქმნა დანიშნული ქალღმერთად: — „საოცრება არის ჩვენი შეძლებული ხალხის შვილების საქმე.

ზოგიერთი ყმაწვილი კაცი, ვსიც გული და სული ია ვარდივით უნდა ყვაოდეს და ყველას ვარდის სუნათ უნდა ეფინებოდეს, ის მთელ დღეს ფაიტონით დასეირნობს, თვითონ სონსუსეს ან მონპლიზერს ზის, ქეიფობს და კარში კი მფაიტონე უცდის. შემდეგ ქეიფის შინ მიდის, ფულს ხარჯავს ვინ იცის სადა და სად არა უბრალოდ. ასეთ პირთან რომ მივიდეს საწყალი და უთხრას: დღეს მე არაფერი მიქამია და გვედრები, ერთი ლუკმა პურის ფასი მაჩუქათ. იგი არაფერს მისცემს. მასთან, რომ მივიდეს მოხუცი, გვემული, უძღლორი, საწყალი, სრულიად განწირული, ერთ ლუკმა პურის ფასის მთხოვნელნი... დაქვეითებულნი, მოწყალეების მომლოდენი ამათაც კი გროშ, კაპეიკს არ მისცემენ. ვაი მათ სიმდიდრეს, მათს ადამიანობას.

ასეთსავე გარემოებას წარმოადგენს ზოგი ერთი დიდკაცის ცოლების საქმეც. აი მაგალითებრ, აქ ჩემს წინაშეც, ეკ-

კლესიაში, ზოგი ერთი ისეთი ქალები მობრძანდებიან, რომელთაც ტანზედ ძვირფასი სამოსი ჰმოსიათ. ამათ გვერდით, რომ საწყალი, ლატაკი კაცის ქალი იდგეს, ამან რა უნდა ქნას, ჩემს ქადაგებას უნდა უყუროს თუ მდიდართ მოართულ ქალების ტანთ საცმელს? რაღა ფიქრი უნდა, რომ მათ ტანთ საცმელს. კარგი არ არის, კარგი ერთი უბრალო ხელკახო-ცის მაგიერ ძვირფას ბაღდადს ხმარობენ, სულ ძვირფას სამოსლებს, ვინ იცის რას არა, მაგრამ რაც უფრო ყველა ამაზედ ძვირფასია, რაც უფრო თვალ მარგალიტი სასიამოვნო, სუნთლოვანი და კარგი, ბევრად ძვირფასი მათ ძვირფას ტანისამოსზედ, იმას კი ყურადღებას არ აქცევენ, ამას ზედაც არ უყურებენ. მერეთ, იცით რა არის ეს ძვირფასი საუნჯე ადამიანისა, ეს საუნჯე გახლავსთ საწყალი კაცის დახმარება, უძლურთ პატრონობა, დაცემულის ფეხზედ დაყენება და სხვა-ნიც მრავალი ამ გვარნი, რაც კაცის სულს ამაღლებს, ადიდებს, აძლიერებს, სამეგრძისოდ დიდის ბედნიერებით მოსავეს, ხალხშიაც დიდს ღირსებას ჰმატებს. აი, ყველაფერს ძვირფასს სამოსზედ ეს საწყალთ დახმარება უფრო ძვირფას სამკაულათ ჩაითვლება ყველგან.

ქადაგებანი არის ნამდვილი სიბრძნე და გონება, სანატრ-მოსასმენი და მასთან ყველასთვის სახელმძღვანელო. ალფონსი მრავალნაირის ღირსებით არის დაჯილდოვებული და მის ღირსებას ერთი ისიც შეადგენს, რომ მან მეტად კარგად იცის ყველა ხალხის ცხოვრება, ზნე, ხასიათი და მათი სულის მოძრაობა, ამიტომაც არს, რომ მისი ქადაგება ყველა მსმენელის სადიდებლათ ხდება. ეს გარემოება იქიდანაც კარგათ სჩანდა, რომ ოდესაც თფილისში განისმა, რომ ალფონსი გადადიხსო, მაშინ მთელი თფილისის ქართველობა გულის წყრო-მით აღივსო და აღარ იცოდნენ მწუხარებით, რა ეთქვათ და ალფონსისთვის როგორი თანაგრძნობა გაეცხადებინათ, ღირსეულ მამულის შვილის მოძღვრის შრომას ყველა ნატვრით მოიგონებდა, ყველა აქებდა მას, დღესაც თფილისში ნატვ-

რით მოვიგონებთ ალფონს ხითარაშვილის ცნობებს და ქადაგებას.

დღეს ალფონსი, კონსტანტინეპოლს. ქართველ კათოლიკეთა მონასტერში ბრძანდება, მონასტრის წინამძღვრათ ჰეტრე ხარისჭირაშვილის მოადგილედ. მისმა მნახველთა გარდმომცეს, რომ დღესაც ალფონსი იგივე მამულისშვილი მოძღვარია, როგორც თფილისში იყო. პირს აღარ იპარსავს ლათინურათ, წვერი დაუყენებია და სწორეთ სანაქებოა ეს პირი გინდ სახილველათაო. ყოველთვის ოხვრით და გოდებით მოიგონებს საქართველოს და სამშობლოს სიყვარულით აღარ იცის რა ქმნასო. მისი სიტყვა, სჯა, კამათი და საუბარი სულ მის სამშობლოს ბედნიერების ნატვრისკენ არის მიმართულიო. ალფონს ხითარაშვილი დროს შესული პირია, საქართველოში საშუალო სასწავლებლის სწავლა მიუღია და მერე რომში დაუმათავრებია. იგივე არის მწიგნობარი პირი, საქართველოს ისტორიის მოყვარე, ქართულის მწიგნობრობის და სხ. თფილისში ყოფნის დროს, ქართულს ენაზედ მან დასტამბა ქართულს ენაზედ, კათოლიკეთათვის წიგნი „ვენების კვირა“ თარგმანი ლათინურიდამ 1873 წ. ქ. თფილისი. ეს წიგნი იმ დროს, ქართველ კათოლიკეთათვის თითქმის ერთადერთ წიგნათ ითვლებოდა.

სამქადაგებლო კილოს შესახებ, უნდა ითქვას, რომ კათოლიკებს თვალთ საჩინოდ ეტყობათ მის უკეთესად შესწავლა და შეთვისება, ცოდნა მის, თუ სად როგორ და რაგვარ უნდა იქადაგონ აქ ერთი უბედურება ის არის, რომ ამ მქადაგებელთ თვის ქადაგებათა ერთათ შეკრება, ანუ ერთ წიგნათ აკინძვა სულ არ იციან, ჩვეულებათ არა აქვსთ. ამათში რომ ამის ცოდნა ძველადგანვე წასულიყო წინა, დღეს ქართულს ენაზედ მდიდარი სამქადაგებლო მწერლობა იქმნებოდა დაარსებული. ამიტომ ჩვენ აქ აღვნიშნავთ მხოლოდ იმ ქადაგებათა წიგნებს, რომლებიც აქ-იქ გვინახავს. ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ეს ქადაგებათა წიგნები იმის მეთასე ნაწილიც

არ არის, რაც კი ქართულს ენაზედ კათოლიკის მღვდელთაგან წარმოთქმულა, მაგრამ რა გაეწყობა, აქ ეს იყოს ჯერა და იქნება შემდეგ სხვებიც აღმოჩნდნენ. იმის იმედი კი გვაქვს, რომ ჩვენს საუბარს აწინდელი ქართველთ პატრები მაინც მიაქცევენ ყურადღებას და თავიანთ ქადაგებათა შეკრებასაც დაიწყებენ, არ დაკარგავენ, წიგნებათ აკინძვენ, რაც მომავალში შესამჩნევ საქმეთ ჩაითვლება ქართველთ წინაშე.

კათოლიკეთ მოძღვართა ქადაგებანი რომ ძველადვე ყოფილა ქებული ქართველებში, ეს თვით ღღემღე დაშთენილ ზებირ ცნობებიდგანაჲ სჩანს. იტყოდნენ ძველად, რომ: „ფრანგის პატრები მშვენიერად ქადაგებენო“. ჩვენი სჯა ძველ ქართველ პატრების ქადაგებათა შესახებ სრულს ქვეშარიტებას წარმოადგენს. უნდა ვსთქვათ, რომ ქადაგების მხრით ქართულს ენაზედ ის კათოლიკის მღვდლებიც კი ბრწყინავდნენ, რომელნიც ქართულ გვარისანი იყვნენ, მაგრამ სომხის კათოლიკეთ ტიბიკონზედ იგნენ და სომხურათაც იყვნენ ვენეციას აღზრდილნი. თვით ესენიც კი თავიანთ მრევლში ქართულად ქადაგებდნენ, მათი სამქადაგებლო ასპარეზი ფართო იყო, ხოლო ჩვენ დრომდის მათ წიგნებმა ერთობ მცირედ მოადწიეს. დასამტკიცებლათ ჩვენის საუბრისა, ეხლა აქ მოვიყვან ზოგიერთ ძველ ქადაგებათა წიგნების სათაურებს, რომელთაც ჩვენ დრომდე მოადწიეს და რომელიც პატრებს და მღვდლებს უქადაგნიათ და უწერიათ.

ქადაგებანა, წარმოთქმული 1780 წლებამდის, თავი დაბოლო აკლია, მიტომ არ სჩანს, თუ ვის წარმოუთქვამს და რომელ ეკკლესიაში, ან რა და რა დროს, კათოლიკის მღვდლის კია, ნაწერია მშვენიერის სწორის ხელით. მშვენიერის ქართულის ენით არის ნაწერი, მარტივის, გასაგების, საზოგადოთ ეტყობა კათოლიკის ბერის მქადაგებლის უნო და მუნარი. ვრცელი წიგნია.

„ქადაგებანა“, ვრცელი ტომია, ნუსხურის კარგის ხელით ნაწერი, კარგის ქართულის ერთ არის წარმოთქმულნი, დრო მქადაგებლის 1770 წლებს უნდა ეკუთვნოდეს. ქადაგებათა რიცხვი წიგნის ზანდუკში 44-მდეა აღნიშნული, თუმცა შემდეგ ძრიელ ბევრია მიმატებული. სათაურებს აქა-იქ ლათინური სიტყვებიც აქვს მიწერილი, ზოგი ერთი სიტყვები საქმე მოციქულთან, სახარებიდამ და სხვა ისტორიულის წიგნებიდამ არს მოყვანილი, სიტყვები ისე ოსტატურათ არს მოყვანილი, რაც დამწერის სასულიერო და სამქადაგებლო მალაღს შემძლებლობას აჩენს. უმეტეს ნაწილ ქადაგებისას საზოგადო ხასიათი აქვს, ზოგს ქადაგებაში აქა-იქ სომხური სიტყვებიც არს მოხსენებული სხვა და სხვა სომხურის წმიდათა ცხოვრებიდამ, წიგნიდამ სჩანს, რომ ქადაგებანი წარმოთქმულ უნდა იქმნეს XVIII საუკუნის უწინარეა, XVII საუკუნის ბოლოს, რადგანაც წიგნს ერთ ალაგას ბოლოს ქადაგების წარმოთქმის რიცხვით 1705 წ. უზის.

ქადაგებას ფურცლები, ვისი და როდის, ეს არ სჩანს, თართო აღგილი უკავია წმ. სტეფანეს ცხოვრების აღწერას და წარმოთქმას მასთან „სავარდისს“ და სხვანი. 1770 წლებს უნდა ეკუთვნოდეს, ენა მესხურია.

ლოცვები და საგალობლები, ვრცელი ტომით. ზოგ ალაგას საეკლესიო ლოცვები ლათინურათაც არის ნაწერი, ხოლო სიტყვების ასოები ქართულია. ერთ ალაგას რამდენიმე ლოცვის ნოტიც არის გაკეთებული. ბევრი რამ არის შიგ მოქცეული, წირვის წესი, ლოცვები, გალობა, ფსალმუნები და სხვანი. ვისი ნაწერია არასჩანს, თავი და ბოლოც აკლია, წერის დრო კი XVIII საუკუნეს შეეხება. წელი კი არ სჩანს. ენა ლოცვების საზოგადოა, ისე, როგორც ქართველ კათოლიკებს აქვსთ მიღებული.

საკატოლიკოსო, გრძელი წიგნი, ნაწერი 1780 წლებში, საზოგადო საეკლესიო ლოცვები და კათოლიკეთ გალობანი უნდა მოთავსებული. ამისთანა ხელთ ნაწერებს ჩვენ კათოლიკეებში მრავლად ვხვდავთ, იგი შედგენილია ძრიელ ძველად, თითქმის იმ დროს, როცა საქართველოში კათოლიკობა აღორძინდა. ძველად ვის შეუდგენია და ან როდის, ამის არაფერი ცნობები სჩანს

წმიდათა ცხოვრება, ხუცურად ნაწერი, თავი და ბოლო აკლია, როდის და ვის დაუწერია, ამის არა სჩანს რა, წერის ნიშნში კი XVII საუკუნეს ეკუთვნის.

ქადაგებათა რგეულა, თავი და შუაში ბევრი აკლია, მქადაგებელს ეს ქადაგების წიგნი 1787 წ. დაუსრულებია, მაგალითებრ:— „აღესრულა ქადაგება ესე ქკს სტესს 1787 წ. ანგვის 18 კასულს“. ქადაგების ენა მშვენიერია, გასაგები, ვინაში წარმოთქმულ არს, არ სჩანს.

ქადაგებათა მწაგალი ფურცლები, ნაწერი ნუსხურის სწორის ხელით, ენა მარტივია, წარმოთქმულია კათოლიკის მღვდლებისაგან, მდაბიურათ, წერის დრო XVIII საუკუნეს შეეხება, ხოლო სად ყოფილა წარმოთქმულ, ვისგან და რომელ რიცხვში, ამის არა სჩანს რა, დიდათ არეულ-დარეულია ფურცლები.

ქადაგებანი წარმოთქმული XVII საუკუნის საშვალს რიცხვს, წერის წესი ცხადათ აჩენს ამას, ყოველს სიტყვას, გვერდით სამი წერტილი უზის. ეს როგორც XVII საუკუნეში იყო მიღებული, ასოებიც რვეულის სახით არის ნაწერი. ეს როგორც კიდე და კიდე XVI და XVII საუკუნეებში იწერებოდა. ეს ქადაგებანი წარმოთქმულია ლათინის წესის რიგის პატრიარქისაგან. ამიტომ აქ მე მოვიყვან ამ ქადაგებიდან შემ-

დეგ აღგილს: „ზირველს ზარასკევს: მითქვამს: ის: მდომ: რამ: ქქონდა: იესო: ქრისტესთვის: ვნებაზედ და: როგორ ნატრუ- ლობდა თავისი: სატანჯველი: ჩვენი: სიუფარულისთვის: დღეს: მი- ნდობდა: შექადაგნა იესო ქრისტეს ვნებაზე: თქვენთვის: მეჩვენებინა ის სიუფარული, რომელითაც: იესო: ქრისტე: იტანჯებოდა: მაგრამ: ამისთვის: რომ: ეს ქადაგება: ღვთის: წყალობით: ზატრი უფროსი იქს მეორე ზარასკევს: და ამისთვის რომ: დღეს: ყოფილად: წმიდის: მწუხრები ის: დღეობა: არის: იმ ქადაგების: გაშეებით: რომ: ზატ- რი: უფროსმან ქნას: ამიტომ: თქვენი: ენა: უფრო: კარგად: იცის: და: ჩემგან: უფრო: მცოდინარე: არს: მე ყოფილად: წმიდის: მწუხ- რებზედ: ვიქადაგებ:“ და სხვანი. ეს დიდად საინტერესოა, მა- გრამ საუბედუროთ, ქადაგების ჩვენ დრომდის სულ რამდენ- სამე ფურცელს მოუღწევია, ერთ ფურცელზედ სრულიად ახა- ლის ხელით შემდეგი მონაწერი აქვს:— „რომელ ნულარ დას- გვიანებთ და ახლავ ერთი ამ ფერი ფარვანით ეგ ბატონი ეპის- კოპოზი მაგავე მღვდლითა საშურვით გამოგვიგზავნეთ, რომე დიად ეჭიკებათ ამ ქვეყანასა და რადგან დიად შიშში ვართ ყველა გზითა, ამისთვის ყოველის ძეს ბეჭდები არ მოენდო მე რომე ყოფილიყო, ეს არის ჩვენი ნახვეწარი და ახლავ ნება თქვენი სიწმიდისა არს, ივ- ლტას, მარტს 1774 წ.“ ნაწერში რამდენიმე სიტყვა არ არის კანონიერად ნაწერი, მახინჯია, ჩვენც ვერა გავი- გეთ რა.

მეორე: ალაგას: თავში ლათინური სიტყვები აქვს, შემ- დეგ ეს ქართული: ეს მესამე ჯერობა, რომ ვეჩვენები თქვენს სი- წმინდესა ჩემის დასაბუნრავის მოთხრობით და არც ვიცი ან თუ ერ- თი მაინც მოკწდონოდეს, აქნობამდის უფაღმან წყალობა მუცს და მოგიწითობოდეს, სხვებანათა აქ შეკვეცილთა, რომელთაგან ადვილად იგულისხმებთ სხვა დანარჩენი დიდი ყოველივე აქაურობა ასეთი უბე- დო დროებაში ვართ ამას უამსა, რომელ უარესი არცა ვისმეს უნა- ხავს და არც გაუგონია, თემი გადაქცეულია, მუდამ უარესად ცხრ- ღება: უილაჯო უძღურ შექმნილ მძიმე უღელის გაწევით“.

სანტუკრესო საუკრადღებო ხელთ ნაწერი. მოგვყავს შტირე რამ ალაგი, რაც კი მთელის წიგნის დედა ჰაზრს, თითქმის შინაარსსაც ჰხატავს.

XVIII საუკუნის ნახევარს, თფილისში მყოფთ ლათინის პატრებს და ქართველთ მღვდლებს ქართულ საღმრთო წერილის მწიგნობრობის სწორის თარგმნის შესახებ ბჭობა მოხდენიათ. ამ დროს თფილისში ყოფილა უდელი მღვდელი კათოლიკებისა, ეს დაქომავებია ქართველ მღვდლებს. მღვდლებსა და პატრებს შორის კამათი ატეხილა, მღვდლებს ეხმარებოდა უდელი კათოლიკეთ მღვდელი, იმავ დროს ამ კამათობის ისტორია დაუწერია დაწვრილებით თფილისშივე მყოფ ქართველთ კათოლიკეთ მღვდელს ახარია უგვაროანთს. აი ესეც სათაური ამ წიგნისა— „აზნარაჲ ქართულს წმიდა წერილზედა, ანუ მიგება იმ წიგნების ზსსუხისა, რომლითაც თხუჯობს საზატორი ვინმე ამ რსს რამესა, მე ანუ თუ ქართული წდ წერილი კაის ნაირად იუკს ნათარგმნული და ამისათვის უშიშრათ შეექდეს მისივე კითხვა, მეორედ ნაირობასა, თუ რა გზა უნდა ეჭირს ვისმესა წასაკითხავად წმიდა წერილისა, რომელს წაკითხვაზედ თვითმთავითად აქ ზსსუხი მკეტეკების“ უდელანთ... და სხვანი დაწერა იწუბა კირიან კათალიკოზის ისტორიიდან, მოხსენებულ არიან აქ V საუკ. მთარგმნელნი და ასევე სხვა საუკუნეებისაც, რომელთაც კი ქართლის საღმრთო მწერლობის სასარგებლოთ უმუშაკნიათ. იგი თფილისშია დაწერილი.

ქადაგებანი, ხელთ ნაწერი XVIII საუკუნის ნახევარს ეკუთვნის, პატარა რვეულია, თეთრ ქალაღზედ ნაწერი. შიგა და შიგ სომხური სიტყვებიც არის ნახმარი, შემდეგ სხვა ქალაღზეა ნაწერი. შემდგომ ამა ქადაგებათ ბერნარდის ქადაგებანია მოთავსებული“

სტუფანუ მეფისაჲ, ანუ მეფისაშვილი. თანამედროვე პირია პ. შაჰყულიანისა, გამოჩენილი თავის დროს, ზედ მიწე-

ენით მცოდნე ქართულის ენის და ისტორიისა, ამ მოძღვრის ქონება მის ძმა ბაღდასარს ღარჩა. ბაღდასარა ვენეციის მხითარისტებში ბერათ შევიდა და თან 45 ათასი მანათი შეიტანა. მის სიკვდილის შემდეგ ეს ფული მონასტერს დაშთა. მღვდელის ბაღდასარას მოქმედების შესახებ ჩვენ ბევრი არაფერი ცნობა გვაქვს. ერთიცა და მეორეც ქართულის ენით მოსაუბრენი ყოფილან მრევლში. სტეფანე ყოფილა მკურნალობის მცოდნეც, მრევლში უსასყიდლოთ უმკურნალია. ყოფილა მასთანვე გონიერი მღვდელი, ქართული ენის მეტრეფე და კათოლიკობის მფარველი. ყოფილა ქართველი მწიგნობარი და ქართული წიგნების კითხვის მოყვარე, თავის დროის შესახებ ამ მოძღვარს სხვა და სხვა საისტორიო და საექიმო ცნობებიც უწერია. უნდა ითქვას, რომ ძველად კათოლიკეთა მოძღვართ ჩვეულებათა ჰქონდათ ქართულს ენაზედ წერა, კითხვა და მრევლში ამით მოქმედებდა. სამწუხაროდ, ამ მოძღვრის ნაწერების ყოველივე დაიკარგა. მათ საქმეთა მთხრობი დღეს მხოლოდ ერთადერთი ვინმე მესხი გვარამაძე და გახლავსთ.

პეტრე ხუციშვილი. სომეხთაგან ხუციანცად წოდებული, აღიგარდა რომში, იქვე იქმნა მღვდლად კურთხეული ეს მოძღვარიც 1795 წ. მოსულა საქართველოში, პ. შაჰყულიანთან ერთად, წინეთ ლათინის ტიბიკონზედ მდგარა, მერე სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ გადასულა. XIX საუკუნის შემდეგ, სხვათა შორის მას უმსახურნია ასტრახანის კათოლიკეთ ეკკლესიაში. პეტრე ხუციშვილი ქართული მწიგნობარიც ყოფილა. ასტრახანში ყოფნის დროს, მას ქართულს ენაზედ უთარგმნია წიგნი: — „ქადაგება სიმეონიქუჯელ“, რომლის ხელთნაწერმა თვით ჩვენს დრომდე მოაღწია. ვრცელი წიგნია, მთარგმნელის წინასიტყვაობაც აქვს, შიგ ზოდის იხდის, რომ ქართული ენა კარგად არ ვიცო და ამიტომ შეცდომები მომიტევეთო. ცნობა არს, რომ ამ პეტრე ხუციშვილს სხვა წი-

გნებიც უწერია და უთარგმნია ქართულს ენაზედ, ხოლო მათ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს.

გრიგოლ მეფისოვი. გრიქორად წოდებული სომეხთაგან. პ. შაჰულიანის თანა მედროვე პირად ირიცხება, იგი თავის დროის კვალად ცნობილი მოძღვარია მთელს საქართველოში, გაზრდილა რომში, სკოდნია სხვა და სხვა ენები. ქართული ენა და მწერლობაც კარგად სკოდნია, მასთან ყოფილა მოქადაგე. 1829 წ. ეს დაუნიშნავთ ახალციხის ივანე ნათლის მცემლის ეკლესიის მღვდლად. ამაზედ აი თვით რას სწერს:— „მე ტერ გრიქორ მეფისოვმა ვჰპოვე იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია უმღვდელოდ წელსა 1829 და ვიხმარე ყოველი საბარუხო შეძლებანი ჩვენი, რომელიც მომელო აღრევე ჩვენი თემის უბრწყინვალესი მთავარ ეპისკოპოსისაგან ვიჩენცი ქორძიზესაგან, რომელიც ბრძანდება კონსტანტინეპოლს და რაოდენსაც მოვნათლავთ ამ ეკლესიისა, აქ შთავეწერ“.

ეს მღვდელი და პ. შაჰულიანი მცირედ ერთ-მანეთზედ გადაკიდებულ იყვნენ. მიზეზები მრავალ ნაირია, ამ ეკლესიაში გ. მეფისოვი 1840 წ. დარჩა. ამის შემდეგ ისევ პ. შაჰულიანი დანიშნეს. ეს რომა სწერს, 1828 წელს, ახალციხის იოანე ნათლის მცემლის ეკლესია ცარიელი ვიხილეო, ამის მიზეზი ის გახლავსთ, რომ მაშინ კათოლიკის მღვდლები დაიჭირეს და ციხეში დააპატიმრეს. აქ საყურადღებო ის არის, რომ გ. მეფისოვს თავის სამსახურის დაწყების დღიდანვე ქართულს საეკლესიო დავთარიც შეუდგენია და შივ ენაზე ქართულად დაუწყვია შთაწერა. გრიგორ მეფისოვს ქართულს ენაზედ სხვა და სხვა ისტორიული წიგნებიც უწერია. აქ ვიტყვით დავთრების წერის შესახებ შემდეგს: 1739 წ. ეს წიგნი ტერ იაკობს სომხურად უწერია, ასევე სომხურათ უწერია ტერ კირაკოს და ტერ არაქელს, ცნობა არის, რომ ამათგან დაწყებული სომხურად 1770 წლამდე გაგრძელებულა, მერე-კი ისევ ქართულად დაუწყიათ. როგორც სტეფანე მეფისაშვილი, ეს გრიქოლ მეფისოვიც მისდე-

ვდა მკურნალობას, ხალხის პატრონობას, მისგან მრევლში ბევრი სიკეთე დათესილა. ამასვე უწერია სამკურნალო წერილები, ერთი ხელთ ნაწერი ამისაგან დატოვებული, მკურნალობის შესახებ ბოლოს დროს იქმნა მოპოვებული და 1904 წ. „მოგზაურში“ დასტამბული. იგი საყურადღებოა დამწერის საექიმო საქმეთა ვითარების კარგად ცოდნით.

გრიგოლ ბაღინაშვილი, ახალციხელი, სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში, რამდენიმე ხანს XIX საუკუნის პირველ წლებსაც მოესწრა. იგი აღზრდილა მხითარ-სტებში, შემდეგ რომშიაც ყოფილა. უკანასკნელ, ანუ მღვდლად კურთხევის შემდეგ, იგი მსახურებდა რომის „კონგრეგაციის“ საქადაგებლოში, თანამდებობა ჰქონდა ქართულის და სომხური ენის თარგმნის და სწავლების, ე. ი. ერთ დროს, იგი ყოფილა ქართული ენის მთარგმნელად და მასთანვე პროპავანდოში ქართული ენის მასწავლებლათაც. თვითაც ასე მოიხსენებს თავის თანამდებობას. იგი იყო მწიგნობარიც და 1800 წ. რომში მან მესამედ დასტამბა „საქრისტიანო მოძღვრება“ თარგმანი გორელის პატრის ტულუკაანთ დავითასი, რომელმაც ეს წიგნი რომში პირველად 1733 წ. დაბეჭდა.

გრიგოლ ბაღინაშვილი თავის დროის კვალად შესანიშნავი მოძღვარი ყოფილა, შთამომავლობით ქართველ კათოლიკეთა, ბაღინაშვილები ახალციხეს გარდა სხვაგანაც სცხოვრებენ, მაგალითებრ: თფილისშიაც, ზოგნი ამათგანი გასომხებულნიც არიან. ხოლო პირვანდელი ვინაობა-კი ამათი ქართველობას ეკუთვნის და უეჭველია ეს ცნობა გრიგოლ მღვდელსაც კარგათ ეცოდინებოდა, რაის გამო მან ქართული ენაც კარგად შეისწავლა და მით თავის თანამემამულეთა ენასაც ყურადღებას აქცევდა, 1800 წ. წიგნიც დასტამბა რომს. ცნობები არის, რომ გრიგოლ მღვდელს ქართულს ენაზედ სხვა და სხვა თარგმანებიც ჰქონია, ხოლო ამ თარგმნებმა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. სანატრელია, რომ ასეთ პირთა ნაწერები და ცნობები მოპოვებული იქმნეს, ამას ჩვენი გარემოება უფ-

რო ითხოვს, რადგანაც ასეთ პირთა სამოღვაწო ცნობებით კარგათ განისაზღვრება ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობა, ვითარება. მე დარწმუნებული ვარ, რომ გრიგოლ მღვდელი შთამომავლობით ქართველი არ ყოფილიყოს, უამისოდ ის ქართველ კათოლიკეთათვის ქართულს ენაზედ წიგნის ბეჭდვას კი არა და ხმასაც არ ამოიღებდა. ამ მოძღვარს მეტად ბევრი ქართული ნაწერები აქვენდა თურმე რომს.

მღვდელი ივ. ხოჯივანაშვილი ეს გვარი ძველი გვარია, ხოჯ-ივანაშვილი. სულ ძველად ახალციხეს სცხოვრებდენ, შემდგომ ქუთაისშიაც გადასახლებულან. ეს მოძღვარი სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში, იყო თანა მედროვე ქართველთ მეფეების და მდგომარეობის, იგი ვინმე მესხის სიტყვით გარდაიცვალა 1809 წ. თავის დროის კვალად, როგორც გამოჩენილი გვარის წევრი, სწავლა ჯერეთ შინ მიუღია და შემდეგ კოსტანტინეპოლსაც ყოფილა, მერე მხითარისტებში და იქიდგან რომშიაც წასულა. მღვდლათ იქითვე კურთხეულა, თავის დროის კვალად წარჩინებული მოძღვარი ყოფილა, ბრძენ, მქადაგებელი და შორს მხედველი. ივ. ხოჯივანოვს ხან ახალციხეს უმღვდლია, ხან ქუთაის და ხან სხვა და სხვა სოფლებშიაც, მღვდელ მოქმედების დროს, იგი თურმე სანაქებოთ მოქმედებდა, მოვალეობას ერთგულად ასრულებდა და მრევლს სხვა ფრივაც დიდს დარიგებას აძლევდა, ბევრს რამ რთულს გასაჭირს საქმეებში დიდს დახმარებას უჩენდა, საზოგადოთ, როგორც კათოლიკეთ მღვდელნი მოქმედებდენ იმ ვაი ვაგლახების დროს, ეს წარჩინებული გვარის მღვდელიც ისევე მოქმედებდა. ხალხი მას დიდად სცემდა პატივს.

მღ. ივ. ხოჯივანოვი ბევრს ღირსებასთან ერთად დაჯილდოვებული ყოფილა საქართველოს ერის და ისტორიის სიყვარულითაც. მას დაახლოვებული მეგობრობა ჰქონია იმერთა მეფე სოლომონ პირველთან, ქართლის მეფე ერეკლე მეორესთან, სამეგრელოს და გურიის მთავრებთან და ამას გარდა ახალციხის ფაშებთანაც. ასეთის სამეგობრო საქმეების და

დაახლოვებისათვის მას დიდათ ეხმარებოდა მისი სიტყვა პასუხიანი გამოთქმა, სიტყვის რიხიანათ გამოხატვა, მასთან ცოდნა სხვა და სხვა ენების და ნამეტურ სომხურის, ოსმალურის, თათრულის, ქართულისა ჩინებულად და ლათინურს კითხვას გარდა ევროპიული ენების ცოდნაც. ჩვენდა საუბედუროდ ასეთ პირების ცნობები ჩვენ არა გვაქვს, ძრიელ მცერე მასალები, ისიც რის ვაის ვაგლახით შეკრებილი. ყოფილასეთი შემთხვევები, რომ ქართლისა და იმერეთის მეფეებს ეს მოძღვარი ახალციხის ფაშასთან სათათბიროდ და მოციქულათაც გაუგზავნიათ ხოლმე. მეფენი ამას მოურიდებლივ გარდასცემდნენ თვით სმეფოს საიდუმლო საქმეებს და ესეც რასაკვირველია თავის მოვალეობას სინდისიერათ იცავდა მტრის წინაშე, ყველაფერს სამშობლოს სადიდებლად ხმარობდა, ბევრნაირი შფოთიანი საქმეები მისის წყალობით მშვიდობით ბოლოვდებოდა, მთელის სამცხე-საათაბაგოს უპატრონო ქართველთა პატრონებად ეს მოძღვარნი იყვნენ. სამცხეში მართლმადიდებელთ ქართველთ ხომ აღარაფრის ძალა აღარ ჰქონდათ, მათი პატრონები ეს კათოლიკის მამები იყვნენ. ესენი მფარველობდნენ მათ და ათასნაირ დახმარებას აძლევდნენ ობოლერს. ასეთ მშრომელ კაცთა ცხოვრების ცნობები ჩვენ რომ არ ვიცოდეთ, ესკი მეტი უპატიურობა იქმნება. ვინ იცის, ამ მოძღვართა დახმარებით რამდენ ქართველ ქრისტიანს გაღურჩენია თავი ოსმალოს მახვილისაგან, დევნის და თათრობის გამო სიკვდილისაგანაც. ეს ძლიერ ბევრი იქმნება და მასთან მრავალ გვარიც, მაგრამ ცნობები არ გვაქვს, ცნობები ნატამალობს. სათქმელია და მასთან საყურადღებოც, რომ ვინ იცის, იმ დროთა გარემოებისა გამო ასეთი ფხიზელ ქართველნი როგორ იტანჯებოდნენ და კვნესოდნენ, როცა თავიანთ ქვეყანას და ერს მოსისხარ მტრის ქვეშ დაცემულად მზერდნენ. სწორედ ასეთ მგრძნობაარე პირათ ითვლება მოძღვარი ივ. ხოჯივანოვი, რომელსაც თავის დროის კვალად, ქართულს ენაზედ სხვა და სხვა წიგნებიც უწერია. სხვათა მრავალთა შორის ამას და-

უწერია შემდეგი ცნობები, რომელთა სახელებმა მოიღწია მხოლოდ ჩვენ დრომდე, თვით წიგნებმა-კი არა, ამასაც პატივცემული ვინმე მესხი ასახლებს, ეს რომ არ ყოფილიყო, უამისოდ ჩვენ არც ეს სახელები გვეცოდინებოდა.

„დღიურა“ ქართულს ენახედ ნაწერი 1763—1806 წლებამდე, ამ ცნობებში მას უწერია დღიური ამბები სხვა და სხვა შემთხვევათა, რამელნიც ქართლსა და იმერეთში მომხდარან, ანუსხული ყოფილა მრავალი ცნობები ქართლისა და იმერთ მეფეების შესახებ. ცხადი საქმეა, ამ დღიურში ჩვენთვის ასეთი ცნობები იქმნებოდა შეკრებილი, რომელთა ხსენებაც „ქართლის ცხოვრება“ და სხვა ისტორიულ წიგნებში სრულებით არ მოიპოვება. ამ ცნობების რვეულს ვინმე მესხიც დიდის პატივის ცემით მოიხსენებს.

მესხეთის, ჯავახეთის და ახალციხის ფაშების აღწერა, რაღა ფიქრი უნდა რომ ამაშიც მრავალი ჩვენთვის ხამი და თან საყურადღებო ცნობები იქმნებოდა აღწერილნი, მაგრამ აღწერა-კი არსად არის დაშთენილი.

ახალციხელთ ვაჭართ ცნობები ვაჭრების შესახებ და მათის მდგომარეობის, მოკლედ მარტივად, რაც ჩვენის მრეწველობის ისტორიისათვის ძვრფასად ჩაითვლება, მაგრამ სადღა რა არის დაშთენილი, არაფერი.

სხვა და სხვა ისტორიული წერილები საქართველას შესახებ. დაკარგულ არს მთლად, ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს სრულებით. ამ ცნობათა წიგნის შესახებ ვინმე მესხი აი რასა სწერს, — ხოჯივანთ ივ. მდ. გარდაიცვალა 1809 წ. ამას უწერია 1, დღიური 1763—1806 წ. ხან ქუთაისს უმღვდლია; ხან ახალციხეს, ხან ვაქეს. 2, მრავალი ცნობები ფაშებზედ 3. სხვა და სხვა ცნობები ქართლის და იმერეთის მეფეებზედ. 4. ახალციხელ ვაჭრებზედ, წიგნი მთელი არ არის. სხანს წინად ბევრი რამ ცნობები უთქილა, მე კადმოვწერე უმჯავესნი. ახლა იმის მონათესავეს აქვს ეს წიგნი. ქ. ბათუმს, იოსებ ნაზარავის სახლში არის. ამ წიგნს მე „მისიონარული დღიური უწოდე“ ვინ იცის, განა მარ-

ტო ეს ცნობები ექმნებოდა ამ მოძღვარს, რასაკვირველია ძალიანაც მრავალი და უამისობა არც შეიძლებოდა, რადგანაც ასეთ ბვალხილულ მოძღვარისთვის საწერი ცნობების რიცხვი მეტად დიდი იყო და მასთან ვერც ზურგს აღრეკდენ და პირს მოარიდებდენ. ასე იყო თუ ისე იყო, ჩვენ ჩვენის უთაურობით ისიც დავკარგეთ რის სახელებიც ვიცით, და რის სახელებიც არ სჩანს, იმას ვილა სჩივის. ქართველ კათოლიკენითავ შენახული ხალხია და არა მგონია-კი, რომ ამ მოძღვრის ნაწერები სადმე დაშთენილი არ იქმნეს, ამას ძებნა უნდა და შრომა, ამისათვის-კი ჩვენ შეჩვეულნი არ გახლავართ.

მთარგმნელ-მოღვაწე მოძღვარი ივანე მამულაშვილი.

1830 წლებში ქართველ კათოლიკეთა შორის ცხადად გამოიჩინა ის ქეშმარიტებით სავსე დედა-აზრი, რომ იმათთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენდა ქართულს ენაზედ დაბეჭდილი ლოცვანის ანუ სჯულის სხვა რამ სახმარი წიგნები. დაბეჭდილი წიგნები იმ დრომდისაც ჰქონდათ, მაგრამ ის წიგნები რომში იყო დასტამბული XVII და XVIII საუკუნოებში, საქართველოში-კი, ქართველ კათოლიკეთათვის არაფერი დაბეჭდილა. ტფილისში ქართველ კათოლიკეთა ლოცვანი პირველად 1829 წ. დაიბეჭდა ს. დოდაშვილის სტამბაში, სადაც მაშინ იმ დროის ქართულ ჟურნალ გაზეთებიც იბეჭდებოდნენ.

მას შემდეგ სამოცის წლის განმავლობაში მხოლოდ ორჯერ იქმნა ლოცვის წიგნები აღბეჭდილი, ერთი 1864 წ. ქ. ტფილისის, ვინმე მაისურაძისაგან და 1873 წ. პატივცემულმა პატრმა აღფონს ხითარაშვილმა ლათინურიდგან ნათარგმნი წიგნების კვირა“ დასტამბა. 1880 წლის შემდეგიდგან მრავალ კათოლიკეთა მოძღვართ აღიარეს, რომ იმათთვის საჭირო იყო მრევლთან ქართულს ენაზედ საუბარი, ქართულის წიგნების

ხმარება. ასეთ მოძღვართა რიცხვს უმეტეს ნაწილად ქართულის გვარისანი ეკუთვნოდნენ და ისეთნიც ერივნენ. რომელნიც ქართველნი იყვნენ გვარტომობით, მაგრამ სომხობდნენ, სომხის ტიბიკონზედ იდგნენ და ხალხსაც სომხურის ენით უქადაგებდნენ; ასმენდნენ, რომ თქვენი ენა სომხური ენა არისო. კათოლიკეთა გასომხებისა ამათ დიდი წადილი ჰქონდათ, მაგრამ ამ წადილს ხშირად ეწინააღმდეგებოდნენ. ზოგიერთნი ქართველის გვარის კათოლიკეთა მოძღვარნი.

1840 წლებში სომეთ-კათოლიკეთა ტიბიკონზედ მღვარ მღვდლებმა დაჰმეს საქვეყნოდ ეკლესიებში ის კათოლიკეები, რომელნიც თავიანთ თავს ქართველად სცნობდნენ. ასეთ წყევაკრულის დიდი მორიდება ჰქონდა ქართველ-გვარის კათოლიკეებს, ამათ ეშინოდათ ღვთისა და სარწმუნოებისა, სარწმუნოების შიშით თავიანთ თავის სომეხ-კათოლიკედ აღიარებდნენ, სომხის შთამომავლად.

ასეთ დროის ქართველ კათოლიკეთა წინაშე იყვნენ ისეთნი მოძღვარნი და მხნე კაცნი, რომელნიც კათოლიკეთაგან ქართულის ენის და მწიგნობრობის შესწავლის საქმეს მფარველობდნენ. ამათს მოქმედებას ბევრი მოწინააღმდეგ ჰყავდა, მათში გამართული იყო ცხარე ბაასი და კამათი. ერთნი სრულიად უარჰყოფდნენ ქართველ კათოლიკეების გვაროვნობას, ქართველობას, მეორენი ამბობდნენ, რომ იქნება, მართლა, ჩვენ სომხის გვარის კათოლიკენი ვართ, ჩვენი ენაც სომხური ენა იყოს, მაგრამ რადგანაც დღეს ჩვენი მრევლი თავისს დედა-ენად ქართულს ხმარობს, ამიტომ ჩვენ მოვალენი ვართ, რომ ეს ენაც შევასწავლოთ ხალხს, ამ ენაზედაც ვბეჭდოთ წიგნები, რომ მისის მეოხებით მრევლმა უფრო კარგად შეიგნოს თავის მოვალეობა, თავისი სარწმუნოებაო.

ასეთმა ბრძოლამ ზე ქადაგებამ გაიტაცა მრავალი საპატიო მოძღვარი ქართველ-კათოლიკეთა, და სწორედ ამანვე გაამხნევა და აშრომა მოძღვარი ივანე მამულაშვილი, რომელმაც კალამი აიღო ხელში, დაიწყო ქართველთა გვარისა და ენის სასარ-

გებლოდ შრომა, სხვა-და-სხვა ენიდგან ქართულს ენაზედ სთარგმნა მრავალი წიგნი, რომელთაგანაც ზოგი დასტამბულ იქმნა ევროპაში.

მოძღვარი ივანე მამულაშვილი შთამომავლობით ქართველია, სამცხელი, მესხი. მალად მამულაშვილები, სადაც-კი სცხოვრობდენ, ყველანი ქართველ ტომს ეკუთვნიან. წინად ესენი ერუშეთისაკენ (არდაგანის ოლქი) სცხოვრობდენ, ქართველთა გათათრების დროს ერუშეთიდან ჯავახეთში გადასახლდნენ, მერე ჯავახეთის კირთების დროს გურიაში გადასულან, იმერეთსა და ქართლში მთელი სოფელი სცხოვრობს ამ გვარისა, ქართლში სახლობენ: სოფ. მეტეხსა, ბიწმენდსა და მცხეთაშიაც არიან.

სხვა-და-სხვა საქმეთა მეოხებით ამ გვარის წევრთაგანნი ზოგნი გრიგორიანობას დაკავშირებიან, ზოგნი კათოლიკობას, დაუკარგავთ თავიანთი გვარ-ტომობა, გადასხვაფერებულან და დღეს იგინი მამულოვებად იწოდებიან. ამას აღუდგა წინ მხნე მოძღვარი მამულაშვილი და მან ხმა მალლად დაიწყო ქადაგება, პირ და პირ განაცხადა, რომ ჩვენ ქართველის გვარის კათოლიკენი ვართ და არა სომხებისაო, თვით გრიგორიანთ სარწმუნოების მამულოვებიც გვარ-ტომობით ქართველობას ეკუთვნიანო.

თითონ მოძღვარი მამულაშვილი სომხურს ტიბიკონზედ იდგა და იგი სომხის გვარის ტერ-ოჰანეზ მამულოვად ირიცხებოდა, მაგრამ იგი ქართველობას მაინც არ ივიწყებდა და მრევლში ყოველთვის ქართულად ჰქადაგებდა. თავის დროის კვალად შესაფერი სწავლა ჰქონდა მიღებული ყოფილა კონსტანტინეპოლს და ვენეციის მხითარისტების „ძმობის“ სასწავლებელშიაც, იცოდა სხვა-და-სხვა ენები და მასთან საქართველოს ისტორიასა და ქართულს ძველს მწერლობასაც კარგად იცნობდა.

კონსტანტინეპოლსა და ვენეციაში სწავლის შემდეგ იგი მოძღვრათ იქმნა კურთხეული და საქართველოში გამოწესებუ-

ლი კარგა ხანს მღვდლობდა. ხალხის თვალში იმისს პატივისცემას ის უფრო ავრცელებდა, რადგან იგი იყო ქართველი მოძღვარი, ქართულს ენაზედ მქადაგებელი, ამასთან ქართველი მწიგნობარი, მწერალი, რომელიც თავის გვარის სასარგებლოდ დაუცხრომლად შრომობდა და მოღვაწეობდა. 1840 წლებში თითქმის ამან ჩაჰყარა ქართველ-კათოლიკეთა შორის ქართულს ენაზედ წიგნების თარგმნისა და ბეჭვდის საძირკველი.

მაშინ ვენეციასა, ვენასა და კონსტანტინეპოლის სომეხ-კათოლიკეთა შორის დიდად განთქმულნი იყვნენ მხითარისტების ინჯიჯიანი და ზურაბიანის ნაწერები, ინჭიჭიანი ძველის-ძველი მწერალი იყო. მიტომ იმის და ზურაბიანის ნაწერები მრავლად იბეჭდებოდა და ვრცელდებოდა ხალხში. XIX დამდეგს ინჯიჯიანმა დასწერა სომხურს ენაზედ „ახალი სომხეთი,“ ზურაბიანმაც სხვა-და-სხვა ისტორიული წერილები. მხითარისტების მსწავლულთა კონგრეგაციამ აღადგინა ახალი სომხეთი. ამათ ისტორიულის ნაწერებიდგან დიდათ ისარგებლა სენ-მარტენმა, მან ბევრი მასალა შეჰკრიბა თავისის ნაწერებისათვის. ამათს ცნობებს სენ-მარტენი დიდად აფასებდა.

ამ დროს სენ-მარტენმა ურჩია აკადემიკოს ბროსეს, რომ კარგი იქმნება სომხურის ენიდგან ქართულს ენაზედ ინჯიჯიანისა და ზურაბიანის წიგნები ითარგმნოს და დაიბეჭდოსო. სენ-მარტენის რჩევით, მარტი ბროსემ მხითარისტებს სთხოვა, რომ იქმნება თქვენის ძმობის რომელმამე წევრთაგანმა ქართული ენა იცოდეს, კარგი იქმნება, რომ მან ინჯიჯიანისა და ზურაბიანის ნაწერები ქართულად სთარგმნოს და დაჰბეჭდოსო. აკადემიკოსის თხოვნა ვენეციის მხითარისტების ჟურნალშიაც დაიბეჭდა და მასთან პარიჟის „ახიურს ჟურნალშიაც.“ ამ დროსვე გამოცხადდა, რომ ამ ნაწერებს დიდი ხანია ქართულს ენაზედ სთარგმნის ქართულის ენის მცოდნე და ქართულის გვაროვნობის წარმომადგენელი, მღვდელი ივანე მამულაშვილიო.

ივანე მამულაშვილი აღრევე შესდგომოდა ამ მწერალთა ნაწერების თარგმნას და ზოგიერთი თხზულება 1851 წლამდე უკვე დაემთავრებინა. ამ დროს ივ. მამულაშვილი ახალციხისკენ ყოფილა მღვდლად, პეტრე ხარისჭირაშვილს მასთან მეტად დაახლოვებული კავშირი ჰქონია. ამათ დროსვე სცხოვრობდნენ: ანტონ ხუციანცი (ხუციშვილი), ზიზაბავრელი, მლ. ანტონ თუმანოვი-ოცხელი, მლ. სტეფანე იესაშვილი (დღეს იეზოვიე) და მლ. სტეფან ნავროზაშვილი. ესენი ყოფილან პავლე შაჰყულიანის მოწაფენი.

3. ხარისჭირაშვილმა კარგად იცოდა ივანე მამულაშვილის შრომის ამბავი და როცა იგი საქართველოდგან ევროპაში გადასახლდა სამუდამოდ, მაშინ ივ. მამულაშვილის ზოგი ნაწერები თან წაიღო და ვენეციის მხითარისტების სტამბაში, 1850 წლებში, პირველად მოძღვრის ივანე მამულაშვილის ნაწერები დაიბეჭდა. ეს ნაწერები, როგორც სწერს ქართველ-კათოლიკეთა პატივცემული მოძღვარი ივანე გვარამაძე, დაბეჭდილა 3. ხარისჭირაშვილის რედაქტორობით და თვით იმისავე საფასით: აი ზოგი წიგნებიც:

1, „ისტორია, განა მოთხრობა ქველისა და ახლისა აღთქმასა,“ ქმნილი სომეხთ მხითარისტის იოანე არქიმანდრიტის ზურაბიანის მიერ, თარგმნილი სომხურის ენიდგან და დაბეჭდილი 1858 წ. ვენეტკს, წმიდა ლაზარეს მონისტრის წიგნთსაცავში. წიგნის კაბადონთა რიცხვი 875 შეიცავს, წიგნის წინასიტყვაობაში ერთ ალაგას ნათქვამია: თუმცა დიდად ძნელი იყო ესე ჩვენთვის, რამეთუ არა გვყავდა ჩვენ ამა საქმისათვის ვინმე შემწე და არცა თანამშრომელი პირი ვინმე ქართულის ენის მცოდნე, გარნა რა ვხედავდით ვითარმედ ამა ოქროსა საუკუნესა შინა თითქმის ყოველთა ნათესავთა ენათა ზედ დაიბეჭდებიან ფერად-ფერადინი სამეცნიერო და სიბრძნის წიგნნი, ამის გამო ფრიად სასარგებლოდ ვრაცხეთ ქართულის ენაზედ წიგნების დაბეჭდვა, აწ სასოებით ვითარმედ წრფელ აზროვანს კეთილს მსურველს და გულს მოდგინეს მოღვაწე-

ობის ამასა ჩვენსა კეთილად მიიღებს საქართველო, თვისთა ჩვეულებით კეთილშობილებრივი გულკეთილობითა, რომელიც უქმად არა გაატარებს შრომასაც ამისა ჩვენს, რომელნი რადგან ვართ მარად მსურველნი და მეძიებელნი ბედნიერებისანი, ხილვით, რომელ შრომითა ამითა ჩვენითა სარგებლობს საქართველო დიდათ განცხრომითა ყოფად არს იგი ჩვენთვის.“

2, „წმადანების ცხოვრება. ქმნილი სომხურს ენაზე არქიმანდრიტი ლუკა ინქიქიანის მიერ; თარგმნილი და გამოცემული ქართულსა ენასა ზედა, ვენეტიკს, 1859 წ. წმ. ლაზარეს მონასტრის სტამბაში.“ ვრცელი წიგნია. ამასვე უთარგმნია ივანე ეზეპოისი და დაუბეჭდიათ ვენეტიკს, ორ ტომად 1859 წ. ყველა ეს წიგნები დაბეჭდილია სუფთად, თავის დროის კვალად ძალიან ლამაზადაც-კი, მხოლოდ ენა არ უვარგათ მცირედ და ამას არც თვით მთარგმნელი მალავს, წინასიტყვაობაში ბოდიშს იხდის.

მოძღვარს ივანე მამულაშვილს სხვა ნაწერებიც ბევრი ჰქონია, მაგრამ დაბეჭდვა არა ღირსებიათ. უმეტესი ნაწილი ამ ნაწერების აქა იქ გაბნეულა, ვენეციას, კონსტანტინეპოლს და ახალციხეს. თვით ივ. მამულაშვილი გარდაიცვალა 1884 წ. საკმარისად მოხუცი. განსვენებული ყოფილა ქართული კათოლიკეთა კარგი მფარველი.

შეტრე აუღუშოვა, 3. შაჰყულიანის ნამოწაფარია, სწავლა განათლება სომეხ-კათოლიკეთ გავლენის ქვეშ მიიღო. 1845 წ. იგი სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ ეკურთხა. სომეხ კათოლიკე მღვდლათ ირიცხებოდა, სულით და გულით-კი ქართველი იყო, ეკკლესიაში უპირატეს ადგილს ქართულ ენას უთმობდა. იგი იყო შესანიშნავი მოძღვარი, შორს მხედველი, ყოველ საქმის სიბრძნით განმსჭვრეტი, მართლ მსაჯული, თავის სამწყსოს სწორი მსახური, მამა და სიმართლის მქადაგი. სხვა და სხვა გარემოების მეოხებით 1871 წ. იგი სომხის ტიბიკონიდან

ლათინის ტიპიკონზედ გადავიდა. ამ გარემოებამ მასში ბევრი ცვლილება შეიტანეს, მრევლზედაც იმოქმედა. თვით იყო წარჩინებული ქართველი, სამღრთო მეტყველი, მწიგნობარი ხალხის საქმეთა დიდი პატივის მცემელი, ქართველ გვარობის უარის მყოფელთ მოკამათე. იგი გარდაიცვალა 1899 წ. შობიდან 80 წლისა, ყველასაგან დიდად პატივცემული და ღირსეული ქართველი მოძღვარი, ღირსეულად დასაფლავდა. განსვენებული იყო ქართული მწიგნობრობის მოყვარე, იცოდა კარგათ საქართველოს ისტორია და ქართველთა წარსულისთვის დიდად შესტკივოდა გული. ასეთ მოძღვართა შეინახეს ქართული ენა ჯავახეთში, თორემ ესენი რომ არ ყოფილიყვნენ, ქართული ენა იქაც ისვევე ამოვარდებოდა, როგორც ეს ართვინს და მის თემში მოხდა. განსვენებული იტალიურს ენაზედაც კითხულობდა წიგნებს და ძრიელ ბევრი ლათინური და იტალიური წიგნებიც დარჩა. ეს წიგნები მეც ვნახე მის სიკვდილის შემდეგ, შიგ ბევრი ძველი ქართული ხელთნაწერებიც ერია, მათი გაშინჯვა ვერ მოვასწარ. პეტრე ალუშოვი ახალციხეს გახლდათ მღვდლად. ივლიტის საყდარში და მისი წიგნებიც იმავე საყდარს დაშთა.

პატრი იოსებ წაღდაძოვი, (წაღდაძე).

სახელგან ქართველთ კათოლიკეთ აბატს პეტრე ხარისჭირაშვილს ბევრი პატივის-მცემელ ჰყავდა. პატივს სცემდნენ მას თვით ისეთნი ქართველნიც-კი, რომელთაც ქართველობა სძულდათ, ზოგნი-კი დიდადაც ეწინააღმდეგებოდნენ, მაგრამ აბატი ყოველთვის მტკიცე ბურჯად იდგა თვის მიერ არჩეულს გზაზედ, იგი გულს არ იტეხდა და დიდის ქეშმარიტებით ჰქადავებდა ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობის ცნობებს.

მიზეზი აბატის განსაცვიფრებელის სიმტკიცისა, მხნეობისა და იმ საოცარის გვართ მოყვარეობისა, რომელსაც იგი იჩენდა, ასე რომ მან ქართული სტამბებიც-კი დაარსა: მონ-

თობანს (საფრანგეთში), ვენეციასა და კონსტანტინეპოლს, ის იყო, რომ იმას გარს ეხვივნენ ქართველთა საუკეთესო მამულიშვილნი, ამხნევებდნენ და მხარს უჭერდნენ.

ერთი ასეთი მხნე მამულაშვილი იყო იოსებ წალდაძოვი, იგივე წალდაძე. ქართველ კათოლიკეთა შორის ძველადვე შემოიღეს გვარების გადაკეთება: ძეს ანუ შვილს ოვად სცვლიდნენ, მაგალითებ „წალდაძოვი, გძელოვი, იერიქოვი, მუთაფოვი, ასლანოვი, როსტევანოვი, კაუხჭოვი და ათასი ამ გვარი, რომელთა გვარის დაბოლოვება ძველად-ძე ან შვილი იყო.

იოსებ წალდაძე ქართველთა ძველს გვარეულობას ეკუთვნის. იგი იყო იმერი. პირველ დაწყებითი სწავლა ოჯახში შეიძინა მერე გაემგზავრა ევროპაში, მცირე ხანს დაჰყო კონსტანტინეპოლს პეტრე ხარისჭირაშვილის სკოლაში, შემდეგ გაემგზავრა მონთობანში და იქ ერთს გიმნაზიაში დაამთავრა სწავლა. აქ სწავლას მან მოაწდომა 8 წელიწადი.

კლასიკურის გიმნაზიის სწავლის დამთავრების შემდეგ იგი შევიდა ერთს უმაღლესს სასულიერო სასწავლებელში, იქ დაჰყო ექვს წელს. ამ ხნის განმავლობაში შეისწავლა ყველა იმ დროის საღვთის-მეტყველო და საფილოსოფო საგნები. აქ შეიყვარა ფილოსოფია, საღმრთო ზნეობრივი სწავლა, შეისწავლა ევროპის სწავლულთა და მეცნიერთა ნაწერები და ნამეტურ ფილოსოფია.

უმაღლესის სასულიერო სწავლის დამთავრების შემდეგ იგი ბერად შედგა და დროებით საფრანგეთში დასახლდა, მონთობანს, პეტრე ხარისჭირაშვილის მიერ დაფუძნებულს მონასტერში, სადაც ქართული სტამბაც არსებობდა და ქართველ გვარის კათოლიკის ბერებმა ქართულის წიგნების ბეჭდვაც იწყეს. ახალგაზრდა ბერი იქ იმიტომ დასახლდა დროებით, მაშინ ზოგერთნი ჰნატრობდნენ: კარგი იქნება, მონთობანსა და კონსტანტინეპოლში ვენის და ვენციის მხითარისტების წესდებისავით ქართველთა „კონგრეგაცია“ დავაარსოთო.

ბერი იოსებ წალდაძე მონთობანში დარჩა რამდენსამე

ხანს, მალე დაბრუნდა საქართველოში და მღვდელ-მოქმედებას ასრულებდა ქუთაისში. დაჰყო სამს წელს და მეოთხე წელიწადს ახალგაზდა მხნე ბერი, სულ 27 წლისა, უეცრად გარდაიცვალა 1883 წელს ქ. ქუთაის. მისი სიკვდილი ყველამ მწარედ იგლოვა. მშობლებმა ძეგლით შეამკეს მისი საფლავი, ძეგლს შემდეგი წარწერა ამშვენებს: „აქ არს მღებარე იოსებ წალდაძოვი, — ივერიელი, ახლად ნაკურთხი მღვდელი (მონაზონი) უმანკო ჩასახების ქალწული მარიამის კრებისა, რომელიც იყო მაგალითი სათნოებათა. მშობელთა აღვსილთა ცრემლითა აღუგეს შვილსა უსაყვარლესსა.“ მონთაბანს (ფრანცია) დაიბეჭდა შემოკლებული „რეტორიკა“ და „ფილოსოფია“, 1878 წლებში. ორივე საღმრთო შინარსს არიან. დღეს ეს წიგნები ერთობ იშვიათია.

ბერმა ოსებ წალდაძოვმა იცოდა ენები: ქართული, ფრანგული, ლათინური, იტალიური, რუსული, ბერძნული და მცირედ ოსმალურიც. ზედ მიწევნით ჰქონდა შესწავლილი საქართველოს ისტორია და ქართულის მწიგნობრობის ისტორიაც. მეტად უყვარდა საქართველო.

ზავლე შაჭყუღიანა. იხილედ ამაზედ ჩემ-მიერ ცალკე გამოცემული ქართული წიგნი, 1904 წ. თფ.

ზატრი შაქელ თამაძაშვილი. იხილედ ცალკე წიგნი ჩემ მიერ დაბეჭდილი 1904 წ.

ზატრი ნიკოლა. იხილედ ცალკე წიგნი წიგნი „ზატრი ნიკოლა“.

პეტრე ხანისჭინაშვილი. იხილედ ცალკე გამოცემა ჩემი წიგნი ამის შესახებ.

ზატრი ზავლე ყაჯაჯაძე. ახალციხეში გაზდილი, შემდეგ პეტრე ხარისჭინაშვილთან ყოფილი და აღზრდილი, კურთხეულა მღვდლათ იქვე. მღვდლათ მსახურებდა აქა იქ, იყო მოზღოკშიც. თვით არის სათნო ადამიანი, ქართული გულით და სულხით აღვსილი, სამაგალითო მოძღვარი, თავ დაქერილი, თავ შენახული და მრევლის პატივისმცემელი. ეს

მღვდელი კარგა ხანია თფილისში სცხოვრებს და განაგებს კათოლიკეთს ეკკლესიას. გამგობა ამისი არის მშვიდი, წყნარი, ისეთი როგორც მოეთხოვება ყოველს პატიოსანს კაცს მოძღვარს. მთელი ამის მოქმედება არის სუფთა, სამაგალითო მამაშვილური. ძნელად რომ მისგან საღმე რამე საქმე გაფუჭებულიყოს, შეუძლებელია, ამით პავლე ყალაიჯოვი სამაგალითო მოძღვარია და პატივ საცემი მრევლში,

ღონ დიმიტრი თუმანიშვილის შემდეგ მან ეკკლესიის საქმენი ბრწყინვალეთ მართა, მის ღრღს განახლდა ხსენებული ეკკლესია, შეიმკო საჭირო ნივთებით, შესამოსით და სხვა იარაღითაც, ამ განახლებასა და განსპეტაკებაზე პ. ყალაიჯოვს საკმარისი შრომა მიუძღვის, აქვე აღსანიშნავია ის გარემოებაც რომ ამ მონასტრის სკოლის არსებობაზედაც დიდი ამაგი აქვს დათესილი. სკოლას იგი სამაგალითოდ ინახავს, ღარიბ ღატაკ კაცის შვილებს ყოველნაირის მხრით დახმარებას უჩენს. საზოგადოთ ყველას გულ შემატკივრათ ეპყრობა. ყოველივე საქმენი როგორც ეკკლესიის, ისევე ამავე ეკკლესიის „ძმობის“ და სკოლის სანაქებოთ მიჰყავს. პავლე ყალაიჯოვი ამით ყოველთვის საქმები იქმნება. მღვდელთ მოქმედებასაც თავანკრად ასრულებს. საქმით სამაგალითოა და კაი შრომაც აწევს კისერზედ. ოცი წელიწადი მეტია თფილისში მსახურებს, კარგად მცორონეა ქართული ენის და მასთან მახვილ გონიერი მოძღვარიც.

პატრი ივანე გიორგაძე. თანამედროვე პირია ანსელმოსი, პავლე ყალაიჯოვისა და სხვათა. დღეს წინამძღვარია ქუთაისის კათოლიკეთ ეკკლესიისა და ამ ეკკლესიის მოვალეობა მას მიჰყავს ჩინებულად, საქმეს შესაფერად უძღვება. პატრი ივანე შთამომავლობით მესხელია, ქართველი კათოლიკე, ამათი წინაპარნი კი ძველთაგან ქართლის, ანუ გორის მაზრის სოფ. ახალქალაქში ყოფილან, ძველი გვარი გიორგაძეა და შემდგომ ჟამთა ვითარების წყალობით სეხქანოვიც დარქმევიათ. იგი დაბადებულა 1851 წ. ქ. ახალციხეს. სწავლა მიიღო

ჯერეთ ახალციხეს, მერე კონსტანტინეპოლს სწავლობდა პეტრე ხარისჭირაშვილთან, შემდეგ დროს რომში სწავლობდა, იქ დაასრულა სამღვდელიო სწავლა, მღვდლათ კურთხეული იქმნა 1875 წ. არხიეპისკოპოსის ანტონ მარია გლოსერისაგან და გამწესებულ მღვდლათ იქვე კონსტანტინეპოლს, ფრანკუზების საავადმყოფოს მოძღვრად, იქ დარჩა რამდენსამე ხანსა, შემდგომ ამის გადაყვანილ იქმნა ისპანიას, ისპანიაში ეს რამდენსამე ხანს დაშთა, იქ შეისწავლა ისპანიური ენა. შემდგომ ისპანიისა იგი გადმოყვანილ იქმნა 1884 წ. ქუთაისის კათოლიკეთა ეკკლესიის ვიკარნი მოძღვრად, აქ ამ დროს იმყოფებოდა და მღვდლობდა ბიძა პატრი ივანესი, პატრი სტეფანე გიორგაძე. ქუთაისში მოსვლამდე პატრი ივანე 1882 წ. ისპანიიდან სხვებთან ერთად იერუსალიმშიც წასულა და უმგზავრნია. იერუსალიმიდან ისევ ისპანიას დაბრუნდა, იქიდან სტამბოლს და მერე ქუთაისს. დღეს ქუთაისში განაგებს კათოლიკეთა ეკკლესიის საქმეს.

პატრი ივანე ენერგიული მოძღვარია და თავის სავალდებულო საგნები გარდა სხვა ბევრი რამ სახელოსნო და პრაქტიკული საქმეთა ავკარგიანობაც იცის. იცის აგრეთვე ენები ქართული, რუსული, ფრანგული, იტალიური, ისპანიური, თათრული, ლათინური და მცირედ სომხურიც. გამოცდილება დიდი აქვს და მასთან სიყვარული მრევლისა, პატივისცემა შეუძლოთა, მფარველობა მათი და ყოველს გასაჭირში ხელის გამართვა, საშუალების აღმოჩენა. ამით ესენი ქებულ არიან და მისაბაძნი მრავალთაგან. იგი საეკლესიო და საერო საქმეებში ყოველთვის ერთს უანგარო პირად სჩანს, ერთს გულ შემატკივრად და მიუდგომელ მოსამართლე მოსარჩლე მოძღვრად. ეკკლესიის საქმეებს და მის მამულებს იგი პპატრონობს და უვლის ფრთხილად და გულ მოდგინეთ. მამულების ანუ საეკლესიო ქონების საქმე ამას დიდ სისრულეში მოჰყავს, დღეს იგი ეკკლესიას უშენებს და უახლებს ერთს ძველს შენობას, სადაც რამდენიმე დუქანიც არის და

მასთან კარგი თავლა, ოდა-სადგომებიც. რაც ძალა აქვს, მით იგი თავის ცდას და შრომას არ აკლებს.

საყურადღებოა ამის შრომა აგრეთვე ეკლესიის მოვლა. შენახვაზედ, სისუფთავეზედ და სკოლის მოვლაზედ, სკოლის საქმეს მართავს გულს მოდგინედ და ღღეს მოწაფეთათვის ეკლესიის გალავანში აკეთებს კარგს ოთახებს, სადაც ბავშვებს სწავლას გარეშე სახელოსნო საქმეთა შეგნებასაც ასწავლიან, რათა მომავალში სწავლის გარეშე ხელოსნობაც შეეძლოთ, თუნდ წიგნების კაზმვით და სხვა. ასეთ სუფთა საქმეთა ცოდნით მრევლის წინაშე იგი ცნობილია როგორც მათთვის გულ-შემატკივარი მოძღვარი, უანგარო და სუფთა ცხოვრებით დაჯილდოებული, არის ქართული გულისა და სულის მექონი მღვდელი, ქეშმარიტი აღამიანი და მასთანვე გამბედავი, თავთავის ალაგას მოურიდებელი, სწორე საქმისთვის მომხრე, მფარველი და მასთანვე ამისთვისვე დაუშურვებელი, დიდი საქმიანობის მექონი მოძღვარია. დაუხარებელი, უზაკველი და მასთან ქართული პურ-მარილი და სალამის მოყვარე—ნამეტურ შეუძლოთა და ვრდომილთა მფარველი და დიდი პატივის მცემელი. ყოველივე ამას ცხადათ ამტკიცებს ამ მოძღვრის ქუთაისში ყოფნა და 20 წლის სამსახური.

ზატრა სტეფანე გაბრგამე, პატრი სტეფენეს პირადი ცნობა მე არ მაქვს, ამ ცნობებს ვწერ, მის მცნობთა მოძღვრებთა მოთხრობით. პატრი სტეფანეს მშობლები დიდის სათნოების პირნი ყოფილან. შვილზედ მათ დიდი ზეგავლენა ჰქონიათ. შვილისთვის ჯერეთ შინ მიუციათ სწავლა, მერე სკოლაში და შემდეგ ამის ვაჭრობაზედ მიუციათ. სტეფანე ვაჭრობაში აღზრდილა, აქ განვითარებულა და აქ ყოფნის დროს ფულიც მოუგროვებია. იმავე დროს ყოფილა იგი მღვთის მოშიში, მწიგნობარი და სუფთა მონოზნებრივი ცხოვრების მოყვარე.

სტეფანეს განუძრახავს ბერათ შესვლა, რაც-კი ფულები ჰქონია, იგი ყოველივე შეუკრებია და კონსტანტინეპოლს

წასულა, ყოველივე თავის შოგროებული ფულიც თან წაუღია. პეტრე ხარისჭირაშვილთან მისულა, ფული მისთვის გადუცია და მის მახლობლივ დასახლებულა მისივე მფარველობის ქვეშ. შემდგომ ამის მომზადებაც დაუწყვია, შეუსწავლია კარგად საჭირო ენები, სამლო საგანნი და უკანასკნელ აქამდე მისულა თავის ცდით და შრომით, რომ 1867 წ. მღვდლათაც უკურთხებიათ.

მღვდლათ კურთხევის შემდეგ, პატრი სტეფანე მსახურებდა საქართველოში, თფილისის კათოლიკეთ ეკკლესიას, მოსდოკს, გორს, ქუთაისს და დღეს კონსტანტინეპოლს. კურთხევის შემდეგ საქმე ისე კარგად წაუვიდა, რომ იგი მონთობანის მონასტერში აბატათ იქმნა არჩეული. ამავე წარჩინებულს მოძღვარს დიდი შრომა აქვს დათესილი კონსტანტინეპოლის ქართველთა კათოლიკეთ მონასტრის შენობების შენებაზედ, სკოლაზედ და ეკკლესიაზედ; ამა შენთა აღშენების საქმე სწორედ საინტერესო საგანს წარმოადგენს და ამ საინტერესო მხარესთან მჭიდროთ არის დაკავშირებული პატრი სტეფანეს განვლილი ღვაწლი და დღეინდელი შრომა. ყველა ამის შრომათ მოთვლა აქ შეუძლებელია.

პატრი სტეფანე რგორც მოძღვარი ნამდვილი კაცად კაცი გახლავთ, ქეშმარიტი ქრისტიან მამულის შვილი ქართველი, მის გვამში რამდენათაც კათოლიკის სარწმუნოებას უკავია ადგილი, იმოდენადვე უღვივის მას გულში საქართველოს სიყვარული, ქართული ენის, მწიგნობრობისა და სხვანი. შორს მყოფს უფრო განცხოვლებული აქვს მამულის-შვილური ტრფიალება. იგი თავის სათნოს ცხოვრებით სამაგილითო ძმა გახლავსთ მთელს ქართველთა კათოლიკეთა სამღვდლოებისა და მრევლში. სადაცკი უოფილა პატრი სტეფანე, მას თავის მრევლის წინაშე ყოველთვის გამოუჩენია მაღალი ღირსება, გვემულთ სიბრალული და კაცთა შორის დიდი სიყვარული და სათნოება. ყველგან აღუბეჭდია თვისი ნაბიჯის ნავალი, ყველგან დაუტოვებია თავისი ბრწყინვალე მოქმედების ცნო-

ბები, დღესაც ამ პატრს მთელს კათოლიკებში დიდის ქება დიდებით მოიხსენებენ. იგი სამაგალითოა დღესაც იქ სადაცკი გახლავსთ და მღვდელ მოქმედებს.

დონ ივანე ანტონაფი გახლავსთ გორის ქართველ კათოლიკეთაგანი, სასულიეროდ განათლებული: დღეს სარათოვის კათოლიკეთა სემენარიის რექტორათ იმყოფება. ბოდიშს ვიხდი, რომ ამ ყოვლად გამოჩენილი მოძღვრის ცხოვრებას არ ვიცნობთ კარგად და აქ ასე მოკლედ ვსაუბრობთ. ოდესმე სხვაგან სხვანი ანუხსვენ უფრო უკედ. ეხლაკი ამას ვიკმართ, რომ ავნიშნოთ მხოლოდ ის, რომ დონ ივანე არის უწარჩინესებული ქართველ მოძღვართაგანი, თავის მოვალეობაში კარგად დახელოვნებული და სიყრმიდგანვე ამ მოვალეობისათვის დანიშნული.

დონ ივანეს შესაფერს ნიჭიერებას ის გარემოებაც კარგად აჩენს, რომ იგი დღეს რექტორია სარათოვის სემენარიაში, სხვებისა კი რა უნდა ვსთქვა და მეკი ჩემად ამ ცნობილი მოძღვრის ასეთი ხარისხი და თანამდებობა სანაქებოდ მიმაჩნია და სამედიდურათაც ქართველ გვარის. დონ ივანე მთელის თავის მოქმედებით თავის ასპარეზედ წარმოადგენს სამაგალითო თვისების არსებობას, მისი მოქმედობა არის სამაგალითო და უღალველი. მასთანვე სათქმელია ისიც რომ ეს წარჩინებული მოძღვარი დიდი მტრფობელია თავის სამშობლო ქვეყნის, ერის, ენის და მწიგნობრობის. არის აგრეთვე მჭევრ მეტყველი, კარგი მქადაგებელი. მისი ქართული ქადაგება მე ვნახე 1903 წ. თფილისსა და ბათუმს და უნდა მოგახსენოთ, რომ მისის სმენით გავკვირდით. ღირსია რომ მისი ქადაგებანი ერთად შეიკრიბოს და ოდესმე ცალკე წიგნად დაიბეჭდოს.

როგორც ქართველი მოძღვარი, სარათოვის სემენარიაში და სხვაგანაც ქართველთ კათოლიკეთა სამღვდელთ პირებს დიდს მფარველობას უწევს, მისის შრომით ბევრი ქარ-

თველ კათოლიკეთ მღვდელი იქმნა კურთხეული, ბევრმა მიწა-
ღწია თავის ხარისხს, უამისოდ კი რომ დონ ივანე არ ყო-
ფილიყოს, ვინ იცის, რამდენს მოძღვარს როგორ არ გაუჭირ-
დებოდა, ვგონებთ პოლონელ მღვდელ მთავრების ხელში
ერთს პირსაც ვერ მიეღო მღვდელ მოქმედის უფლება და
კურთხევა. საქართველოსთვის ერთობ აძნელებდნენ ქართველ
გვარის პირთაგან მღვდელობის კურთხევას, დიდი დავადარება
უნდა, ამის ატანა კი ჩვენ, ვერ შეგვიძლიან, ყველა ამას
წინ დონ ივანე ველინება მალამოდ. დონ ივანე მაინცა და
მაინც ხანში შესული პირი არ არის, იგი სიცოცხლით სავსე
მოძღვარია. ჯანით და სულით მაგარი და ნამდვილი მამული-
შვილობით აღვსილი ადამიანი. საქებია მისი შრომა სამოსწავლო
განათლების ასპარეზედ და მარად მოსაგონარი თავაზით.

დონ მიხეილ ანტონოვი. ძმაა დონ ივანესი, სათნოდ
ჩენილი მოძღვარი, სამწუხაროდ ჩვენ არც ამ მოძღვრის ცხო-
ვრება და მოქმედების ცნობები ვიცით, მხოლოდ ისკი შე-
იძლება ითქვას, რომ იგი სამაგალითო მოძღვარია და საქები
ბევრი სანაქებოს საქმეებით. ერთ დროს იგი თფილისის კათო-
ლიკეთა ეკლესიაშიც მსახურობდა, იმავე დროს თფილისის
კათოლიკეთ ეკლესიის სასწავლებელში მასწავლებლადაც იყო-
იაკობ ლაზარეშვილი დონ მიხეილის შესახებ აღტაცებული
იყო და ყოველთვის ქებით მოიხსენებდა. ამბობდა, რომ ესე-
თი სამაგალითო მოძღვარი ჩემს თვალებს არსად უნახავსო,
იგი დიდათ საყვარელი მოძღვარია ეკლესიისაო. ერთხელ წარ-
მოუთქვამს, რომ „მე ვარ მღვდელი და მამა ჩემის მრევლის,
და ერისაო. გულით მტკიცე ქართველი მამულის შვილია
ძმასავე ქართველთ საქმეებთა გულ შემატკივარი და მასთანვე
მწიგნობარიც. ძმასავე იგიც მაღალ გონიერებით არის დაჯი-
ლდობებული, სუფთას სათნოს ცხოვრებით და სამაგალითოს
მოძღვრებით. იგი დღეს მსახურებს თემირხანშურის კათოლი-
კეთ ეკლესიაში.

ზატრა ანდრია ჩილაშვილი. ახალციხელი, ნაკურთხია

ბერძენთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ. კათოლიკენი ბერძენებ-
შიაც არიან, მათ წირვა-ლოცვა ბერძნულს ენაზედ აქვსთ
გამართული, ბერძნულის ტიბიკონით. 15 წელიწადია, რაც
მღვდლად არის ნაკურთხი, იცის კარგად ფრანგული ენა,
ლათინური, იტალიური, ბერძნული, თათრული და ქართული.
მღვდლად არის კოსტანტინეპოლს (იენიშარს). მრევლი ბერ-
ძენთ კათოლიკენი ჰყავს, რომელთათვისაც წირვა ლოცვას
ბერძნულს ენაზედ ასრულებს. ეკლესიის გვერდით მას აქვს
გახსნილი საერო სასწავლებელი; სადაც კათოლიკე ბერძენთ
შვილებს უფასოდ ასწავლის. ამავე მოძღვარს შედგენილი
აქვს 60 ყმაწვილისაგან სამუსიკო გუნდი. დიდი ამაგი მიუ-
ძღვის ამ მოძღვარს თავის მრევლის წინაშე. ჩვენ ეს მოძღვა-
რი არ გვინახავს, მისი პირადი ცნობა არა გვაქვს, ხოლო
ის-კი ვიცით, რომ იგი მეტად კეთილ გონიერი პირია, ბე-
რძენ კათოლიკე მრევლში სამაგალითო მქადაგებელი, სამა-
გალითო მოძღვარი, იგი პ. ხარისჭირაშვილისაგან არის გამ-
ცნებულ და მღვდლად კურთხეულ. ეს მოძღვარი დიდი მო-
ყვარება საქართველოსი და ქართული ენის, ხოლო თანა მემა-
მულებთ შორიდან უმზერის გულ-ხელ დაკრეფილი და თავისს
გრძნობათა დეღვას ბერძენ კათოლიკეთა სინდისიერის სამსა-
ხურით იკლავს.

პატრი არჩანსე ნასყადოვა. ათანასე ნასყიდოვი დღეს
ადრიანოპოლში სცხოვრებს. გასდილია პეტრე ხარისჭირაშვი-
ლთან და მისგანვე გამცნებულ განსპეტაკებული. ათანასე
ნასყიდოვი ადრე ადრიანოპოლის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის
გამგეობაში მსახურებდა და იქაურ კათოლიკეთ სკოლების
უფროსად ირიცხებოდა, მე კაი ცნობა მაქვს მისი და ადრე
მიწერ-მოწერაც გვქონდა ერთმანეთში. მას გული დიდათ ეთა-
ნაღრება რომ ბედმა და გარემოებამ ასე შორს გადატყორცნა,
მაგრამ რას იზამს, გარემოებას ემორჩილება და დროსა და
სამშობლო ქვეყნის მღელვარის მახვილს საქმიანობით, ანუ
ჯანის დაღალვით იკლავს.

იგი არის სამაგალითო სათნო მოყვასი, პატივცემული ყველგან და ყოველთვის, მისგან ბევრი წერბლები მაქვს მე და უნდა ითქვას, რომ ყოველი წერილი ბრწყინავს ნათელის მამულის შვილობით. ათანასე ნასყიდოვს ერთხელ კაი მისვლა მოსვლა ჰქონდა აღრიანოპოლის გენერალ გუბერნატორ მეჰმედ ფაშა ვახვახიშვილთან, ათანასე ნასყიდოვი უცხოეთში სცხოვრებს, მაგრამ სულით და გულით კი საქართველოსთან არის, ქართველთ მდგომარეობას დიდათ ადევნებს ყურს. ერთ დროს თვით ჩვენგანაც იბარებდა ყველა ქართულ წიგნებს.

ნატკა ნაფიქს ნებეჩაძე, ქართველი პატრების ბედისეთი გახლავთ, რომ მათ საქართველოს გარეშე სასულიერო მთავრობისაგან მგზავრობა უხდებათ თვით უშორეს აღმოსავლეთის ქვეყნებშიაც. მაგალითებრ წასულები არიან ორნი ჩინეთში, თვით ამაზედ უშორეს ქვეყნებში. ასევე გახლავს პატრი რაფიელ ნებიერიძეს საქმე. რაფ. ნებიერიძეს მე პატარაობიდანვე ვიცნობ. მან სწავლა რომში დაამთავრა, იქვე ეკურთხა მღვდლათ და ჩარიცხულ არის „ლაზარისტების ძმობაში“ მოგვხსენებათ, რომ „ლაზარისტების ძმობა“ საკმარისად ვრცელი ძმობა არის.

სამღვდელო სავალდებულო საქმეებთან შორის მან იცის ენები: ლათინური, იტალიური. ფრანგული, რუსული, თათრული, ქალდეური კარგად, სომხური და ქართული რაგორც თავის დედაენა, ლაზარისტების ძმობისაგან იგი დანიშნულია სპარსეთში, საღმარისტისკენ, ქალდეველთ კათოლიკებში მქადაგებლად და მოძღვრად: სპარსეთში მიმავალი მე ვნახე და მას შემდეგ ჩვენ გვაქვს მიწერ-მოწერა თუმც ხშირად არა, მაგრამ ხანდისხან მაინც.

რაფიელ ნებიერიძემ სპარსეთში დიდი ყურადღება მიაქცია სპარსეთში მცხოვრებ და გადაგვარებულ ქართველთ სპარსელთ მდგომარეობას და მათ შესახებ რამდენიმე საყურადღებო ცნობებიც შეკრიბა, რომელ ცნობებიც მე მიგზავნა და ივინთავთავის დროს გაზეთ „ივერია“-ში იქმნენ მოთავსებულნი.

შემდეგ ყველა ეს ცნობები მე მოვათავსე ჩემს წიგნს, სახელდობრ „ქართველები სპარსეთში“ საყურადღებოა ამ მღვდელის ცნობები ქალდეველ იმ ქართველთ შესახებ, რომელნიც ალექსანდრე ბატონიშვილს გადაჰყოლიან საქართველოდამ და საყოველთაოდ იქ დაშთენილან. პატრი რაფიელ ნებიერიძის ცნობებით სჩანს, რომ ალექსანდრე ბატონიშვილს უკანასკნელ ცხოვრების წელნი სალმასტში, ქალდეველებთ შორის გაუტარებიათ, ბინა, მამულები და ყმანიც იქა ჰყოლია, იქ ამის დიდი ხსოვნა აქვსთ თურმე დღესაც კი.

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი დაიბადა ქ. ქუთაისში 1860 წ. სწავლა მიიღო ჯერ შინაურად და მერე კონსტანტინეპოლს და მონთობასაც სწავლობდა. მღვდლად ეკურთხა 1890 წ. სარათოვს. სამღვდელი სწავლასა და ვალდებულებას გარდა იცის სხვა და სხვა ენებიც. ნამეტურ კარგად აქვს შესწავლილი ფრანგული ენა. ქართულიც კარგად აქვს შესწავლილი და რუსულიც ზედ მიწევნით იცის. მღვდლად კურთხევის შემდეგ პირველად იგი მსახურებდა რუსეთს, შემდეგ მოზდოკს, მერე ქუთაისის, გორს და დღეს კვლად რუსეთსავე ემსახურება როსტოვს. სადაც კი მსახურებდა ეს მღვდელი ყველგან დააჩნია თავისი ნავალი. როგორც მოზდოკს, ისევე ქუთაისის, გორს და იქაც ასევე იქმნება სადაც დღეს მსახურობს. მაგალითებრ ქუთაისის სამრევლო სკოლის პროგრამა ისე შესცვალა, ისე მოახერხა იოსებ ოცხელის დახმარებით, რომ ამ სასწავლებლიდამ ბავშვები ქუთაისის კლასიკურ გემნაზიაში ახერხებდნენ სასწავლებლად შესვლას. ეს მოხერხება დიდის საქმედ უნდა ჩაითვალოს ქუთაისის კათოლიკეთა მრევლის წინაშე. უნდა ვსთქვათ ისიც, რომ გარდა ასეთის მოხერხების მანვე მოახერხა რამდენიმე სტიპენდიანტის შენახვა გემნაზიაში. ასეთ მოწაფეთა შენახვის ფულს მოკრეფის წესი მრევლში დაადგინა გაბრიელ ასლანიშვილმა და იოსებ ოცხელმა.

სასკოლო საქმების შეგნება მეტად ნათლად აქვს გათვალისწინებული.

სწინებული, იგი სკოლის სწავლის ასპარეზედ იდეური მღვდელია და უფროსად მოქალაქური, მას დიდი სურვილი აქვს ქართული ერის უმაღლესად განათლების და განვითარების. ყოველი მისი წაბიჯი მიმართულია ხალხის მოქალაქური განათლების სასარგებლოდ, მას ასეთი მიმართვა ყოველთვის ლაპარაკშია ცხადთ ეტყობა იგი რამდენათაც კათოლიკეთ მოძღვარია, იმდენათვე თამამი ქართველი მამულის შვილია. სიმართლე და პატიოსნება მის უმთავრეს იარაღს შეადგენს, ეკკლესიის გარეშე იგი დაუცხრომელი, ჯერ არ დაუღლეო მოძღვარ მოღვაწეა. მას ენატრება დიდათ, რომ მის მოქმედებას ფართო ასპარეზი აქვდეს, სამოღვაწო ბინა.

ამ მღვდლის საზოგადო საქმეთა კეთების მოთვლას სათითაოდ არ გავყვებით, მოვიხსენებთ მხოლოდ რამდენსამე საქმეს, რომელიც ღირსნი არიან არ დავიწყების. გორში მღვდლად ყოფნის დროს მან ყურადღება მიაქცია ეკკლესიის მამულების საქმეებს, იგი მოაწესრიგა, შენობები მოუმატა. შესავალი გააფართოვა, ვენახიც გადუკეთა, გაულაზათიანა, ამას გარდა სხვა საქმეც გააკეთა. გორის მრევლის სიმცირეს დიდი ყურადღება მიაქცა, ამიტომ იშრომა და ითავა სოფ. უდიდამ გორში რამდენიმე კათოლიკეთა ოჯახები გადმოასახლა და გორში საეკკლესიო და საბატონო მიწაზე დაასახლა, ამისთვის აქა იქ ფულიც მოუკრიბა და გადასცა მათ, დიდს სამსახურს და ამაგს უწევდა ამ ხალხს მოძღვარი. უნდა ითქვას რომ მრევლშიაც მეტად კარგი მოძღვარი იყო. გაჭირვებულ მრევლთა დახმარება, ან ფულით სესხი, ხელით გამართვა აუცილებელს საჭიროებათ მიაჩნდა მე ვიცი, რომ მან რამდენსამე გაჭირვებულ მრევლს ხელი გაუმართა, ფული ასესხა და მით გაჭირების დროს იგინი ფეხზე დააყენა, ასეთის საქმეებით საქები და მისაბაძია ეს მოძღვარი.

ერთი ჩვენი უბედურება ის არის, რომ ასეთ მოძღვრის შეფერება ქართველებმა სულ არ ვიცით. შურიტ და მტრობით ზოგიერთი პირნი წინააღმდეგ ამხედრდენ და აღარ იცოდენ

რა ექმნათ. მტრები: თუ რატომ ამაღამ პირს უყოს სიკეთე და მე კი არაო! გაგონილა ასეთი უღვთოობა და უსამართლობა?.. შურმა და მტრობამ ეს მოძღვარი მოაბეზრა, იგი დასმენილ იქმნა უსდელ და უგვან მოკამათე და მტერთ პირებისაგან. მაგრამ იგი გულს არ იტეხდა, გორში ყოველს უწესოებას და ურიგობას ზურგს არ უხრიდა, ბოლოს მაინც პატიოსანმა პირმა ველარ შესძლო ბრძოლა, კამათი და უსამართლობა, ყოველივეს მოშორდა და მით დააწყნარა მტერთა ბასრი კბილები.

გაბრიელ ასლანიშვილი არის მეტად ჯან გაუტეხელი სალი მოძღვარი, მასთან ქართული მწიგნობარიც, თვალყურს ადევნებს ქართულს მწერლობას, იწერს ჟურნალ გაზეთებს და მასთანვე კარგი მეთვალყურეა და მწიგნობარიც. მისი წერილები ადრე „ცნობის ფურცელში“ იქმნა დაბეჭდილი კათოლიკების შესახ. გარდა ამას მასვე აქვს ფრანგულიდამ ქართულად ნათარგმნი საყმაწვილო კომედიები, ერთი სახელდობრ „შალვა“ ანუ მტკიცე პირობა მე დაუბეჭდე ცალკე წიგნად. სხვა თარგმანები დაუბეჭდავნი აქვს. იმედია, რომ ესენიც დაიბეჭდებიან. გარდა ამის ამავე მოძღვარმა დიდი ყურადღება მიაქცია ქართველ კათოლიკეთა ლოცვის წიგნის საჭიროებას. შეკრიბა ყველა ლოცვის წიგნები და ამათბილამ შეადგინა ერთი კარგი ახალი ქართული ლოცვის წიგნიც, ამაზედ რამდენჯერმე ცნობებიც დაიბეჭდა ქართულ გაზეთებში. ამ ლოცვის წიგნის დაბეჭდისთვის ამ მოძღვარმა უმაღლეს მთავრობასაც მიმართა და სთხოვა დაბეჭდვის უფლება. ფიქრი არ უნდა, რომ ეს სთხოვნა შეწყნარებული იქმნება, რადგანაც ამ წიგნის საჭიროებას თვით კათოლიკეთა მრევლი ითხოვს. საქმე მხოლოდ ის გახლავთ რომ თვითონ შემდგენელის საქართველოში არ ყოფნამ ხელი არ შეუშალოს ბეჭდვას. აბაჯი ანტონ გლახოვი (გლახაშვილი) ამაგდარი მოძღვარი ქუთაისის კათოლიკეთა წინაშე, შესამჩნევი კაცად კაცი, დიდი სათნოება და თავი მრევლისა, დაუცხრომელი

მოღვაწე და მფარველი, მაშენებელი ქუთაისის ეკკლესიის და სკოლისა, დიდათ პატივცემული მრევლის წინაშე, კათოლიკეებში მას ყველა სცემდა დიდ პატივს და თვით ყოვლად სამღვდელო იმერეთის ეპისკოპოსი გაბრიელიც, იყო გულით, სულით ჭეშმარიტი მამა მრევლის და კარგი გულის მოძღვარი, მან მრავლ ისაგან დაიმსახურა სრული პატივისცემა და სამსახური. სწორედ მოგახსენოთ პეტრე ხარისჭირაშვილზე, ამაზედ და ასეთ მოძღვრებზედ ითქმის შემდეგი უნიშვნა ანტონ კათოლიკოსისა: — „მოვიცაჲ სხვათა უოგეჲთა კეთილთაგან და ვერა მოვიცაჲ საქართველს მსახურებისაგან“. რადგანაც ამ მოძღვარზედ ქუთასში აღშენებულ კათოლიკეთა ეკკლესიაშიც გვაქვს ცნობები მოყვანილი, ამიტომ აქ ეს ცნობები ვიკმაროდ. იგი გარდაიცვალა 1880 წ. ხანში შესული, მომზადებული მღვდელი თავის საქმეებში, მცოდნე ევროპიულს და აზიურის ენების, კარგი ქართული მწიგნობარი, გულ შემატკივარი ჩვენის ტომისა და სამაგალითო ადამიანი ყველა საქმეში, ყოვლიდგან და ყოველთვის. ღირსია რომ ეს მოძღვარი ოდეს შე ვისგანმე უფრო ვრცლად აღიწეროს. საყურადღებოა ანტონ გლახოვი მით უფრო, რადგანაც 1845 წ. პატრების განდევნის შემდეგ, რომიღამ ეს მოძღვარი დანიშნეს საქართველოში, ე. ი. ქუთაისში მღვდლად. მაშინ ქუთაისის ეკკლესია ერთობ პატარა იყო, ანტონ გლახოვმა დაიწყო ეკკლესიისთვის ფულის კრება და შენება, ბოლოს დაამთავრა კიდეც. ზატრა სტეფანე დემურაგა უეჭველია ძველად ამათი გვარი დემურაშვილი იქნებოდა. პატრი სტეფანე დაიბადა 1871 წ. 20 მაისს, ქალაქ თფილისს. მოინათლა იმავე წლის 30 მაისს. შემდეგ აღზრდის და საჭირო სწავლისა, იგი თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიის წინამძღვრის თავ. დიმიტრი თუმანიშვილისაგან გაგზავნილ იქმნა სარათოვს, იქაურს კათოლიკეთა სემენარიაში სასწავლებლად. სემენარიაში საღვთის მეტყველო და ფილოსოფიურ საგნებს სწავლობდა და ამავე კურსით მან სწავლა დაამთავრა 1895 წ. და ამავე წლის

10 დეკემბერს ეკურთხა მღვდლად. მის შემდეგ მსახურებდა მოძღვრად ქ. გორის კათოლიკეთა ეკკლესიაში, შემდეგ მსახურებდა ქ. ქუთაისის კათოლიკეთა ეკკლესიაში, თანაშემწედ ამავე ეკკლესიის მოძღვრის. აქვე იგი ასწავლიდა კათოლიკეთა მოწაფეთ სამღრთო სჯულს კლასიკურს, გიმნაზიაში, რეალურსა და ქალების სკოლაში. 1902 წ. თიბათვის 30-დამ გადაყვანილ იქმნა სიმფეროპოლის სამს მაზრაში: პერიკიპისა, ევბატორისსა და დნებრისა. აქ დაშთა 1804 წ. და ამავე წლის მაისის 20-დამ დაინიშნა ბაქოს კათოლიკეთა ეკკლესიის წინამძღვრად. აქვე იგი ასწავლის სამღრთო სჯულს ყველა საშუალო და დაბალ საწავლებლებშიც.

პატარა სტეფანეს სხვა და სხვა სამღრთო და საერო საგანთა გარდა შესწავლილი აქვს და სხვა ენებიც. ქართულიც რასაკვირველია როგორც სამშობლო ენა. გულსმოდგინედ მისდევს ქართულ საისტორიო წიგნების კითხვას. სხვათა შორის ამ ბოლოს დროს ქართულს ენაზედ დაუწერია „ზრდილობის კანონები“, რომელიც მომავალში უეჭველია დაიბეჭდება. პატრი სტეფანეს წინაშე სამამეულო მწერლობის ასპარეზედ მარტო ამ შრომით არ შეჩერდება, სხვებსაც დასწერს, ანუ სთარგმნის სხვა და სხვა ენებიდამ. სხვათრივ, როგორც კათოლიკეთა მოძღვართ წესია, იგიც იმავე ვალდებულებას ემორჩილება და თავის ვალს ასრულებს სინდისიერად, და უზაკველად, დაუზარებლივ. ამეღია, რომ სადაც კი ეს მღვდელი იმსახურებს, ყველგან დასტოვებს ბრწყინვალე ნიშნებს და მით ცხადლივ დაამტკიცებს, რომ ქართველ გვარის კათოლიკეთა მოძღვართაც შეუძლიანთ, რომ ენერგიულად და ხალხის სამსახურის სიყვარულით განაგონ თავისი მოქმედება.

პატრი გაბრიელ გვაჩაძამე. შვილი გახლავსთ ჩვენის ცნობილის მოღვაწე მოძღვრის ვინმე მესხის. ქართულად ამ პატრს მზედქაგუკი ეწოდებოდა. ახალციხის სწავლის შემდეგ იგი სარატოვის სემენარიაში იქმნა გაგზავნილი სასწავლებლად. სადაც მან 1899 წ. სწავლაც დაამთავრა და იქვე იქმნა

მღვდლად კურთხეული და შესაფერს სამრევლოში დანიშნუ-
ლი. იგი მსახურებს ნემენცის ტომის კათოლიკეთა წინაშე,
სადაც მღვდელ-მოქმედებას გარეშე ქადაგება ნემენცურს ენა-
ზედ ასრულებს. როგორც მამის შვილი ზედმიწევნით მცოდ-
ნეა საქართველოს ერის საქმეების და ქართულის მწიგნობრო-
ბის. თავის შესაფერი სწავლაც აქვს მიღებული და მასთან
მახვილ-გონიერი მოძღვარიც გახლავს.

მღვდელი სერაფიმ მერაბიშვილი. მესხელი, უდელი ქარ-
თველ კათოლიკეთაგანია. იცის კარგად ქართული ენა და
მწიგნობრობა. ქართველ კათოლიკეთა საქმეებს გულსმოდგი-
ნედ მისდევს, ნაკურთხია სომეხ კათოლიკეთა ტიბიკონზედ.
მღვდლად არის ახალციხის მაზრის სოფელს ვალეს ეკლესია-
ში. ჯერეთ ახალი მღვდელია და ამიტომ არას ვიტყვით აქ.

მღვდელი თემა აგათხანოვა. ახალციხელი, სომეხ კა-
თოლიკეთ ხმობილი, ხოლო გვაროვნობით და მოდგმით ქარ-
თველი. სწავლობდა ახალციხის სამოქალაქო სკოლაში. მის
მერმე კარგა ხანს მსახურებდა თფილისის კათოლიკეთა სკო-
ლის მასწავლებლად. შემდგომ ამის მღვდლად იქმნა კურთ-
ხეული და დანიშნული ბათუმის სომეხ-კათოლიკეთა ეკლეს-
იის მოძღვრად.

მე ვიცნობ მას, იგი არის ზმ დროის მოძღვარი, კარ-
ად მცოდნე თავის ვალდებულებების და მასთანვე ქართულის ენის
და წერა-კითხვის მთლად ამათ გვარის წევრნი ქართველ გვა-
რისანი არიან, ხოლო ქართული ენა აქვსთ ზოგს ალაგას და-
ვაწყებული, როგორც მაგალითად ახალქალაქის, მაზრის სო-
ფელს კარტიკამელთ ქართველ კათოლიკეთ დაავიწყდათ და
თვით მათ მოძღვარ იაკობ იგითხანოვს, რომელიც სომეხ კა-
თოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგას. ამ მღვდელს მე ვიცნობ პი-
რადად და თვით მანვე აღიარა 1901 წ. სოფ. ხიზაბავრს, რომ
ჩვენ იგათხანოვები ქართველ გვარისანი ვართ, ხოლო სომეხ-
კათოლიკეთა ტიბიკონზედ მდგარი იქნება აქ იმიტომ.

მოვიყვანეთა, რომ მიტ აღვენიშნა ამ მღვდლის თომა იგი-
ხანოვის გვაროვნული მცირე ცნობებიც.

პატრია გაბრაელ გოზალაფი. ახალციხელი, იქვე გაზრ-
დილი, შემდგომ სხვაგან სწავლობდა. ორი წელიწადია მას
შემდეგ გასული, რაც იგი პატრია იქმნა კურთხეული სარა-
თოვს. დღეს იგი განაგებს ახალციხის სომეხ-კათოლიკეთა ზე-
მო ეკლესიის მრევლს. როგორც ქართველის გვარის, ქარ-
თული ენა კარგად იცის და მასთანვე ქართულ მწერლობა-
საც მისდევს. ერთხელ მქონდა შემთხვევა ნახვის ამ მღვდლის
და უნდა მოგახსენოთ, რომ მას ცხადად შეემცნა მახვილგო-
ნიერება და ნამეტურ სწორე შეხედულობა თანამედროვე
მოძრაობის და წესების შესახებ. როგორც მოძღვარი საქებია
თავის ხარისხით და პატივცემული მრევლთაგან.

მამა მახეელ ვანძელაშვილი. კარგი, მოხერხებული მღვდე-
ლია. შთამომავლობით ქართველ კათოლიკე, მსახურებს ხიზა-
ბავრის ეკლესიაში და ირიცხება ერთს წარჩინებულ ამაგდარ-
ენერგიულ მოძღვრად. მისი შრომით ხიზაბავრას აღშენდა ქარ-
თველ კათოლიკეთ ეკლესია, სკოლა ქალებისა და ვაჟებისაც,
ქართული სამკითხველოს გახსნაც სურდა. აქ ამაზედ მეტს
არას ვიტყვით, რადგანაც ამის შესახებ სხვაგან გვიწერია. ინი-
ლეთ ამაზედ „კათოლიკეთა ეკლესია საქართველოში, თფ.
1803 წ.“ და „საქართველოს დაკარგული სოფლები, 1904 წ. თფ.

ბოდიშს ვიხდით აქ ყველას წინაშე, თუ სადმე რამე შეცდომები
წაგვივიდა. ნამეტურ ბოდიშს ვიხდით გულახდით იმ პირთა წინაშეც, რო-
მელნიც იქმნება ჩვენის უცნობლობის გამო ვერ ავხუსხეთ და ამ წიგნში-
ვერ მოვათავსეთ. იმედია ამაზედ არ დაგვემდურებიან და გამოტოვებულ-
ნი პირნი თავიანთ ვინაობას გვაცნობებენ და მის მერე ვეცდებით, რომ
ყველა იგინი მეორე წიგნში მოვათავსოთ. რომელიც უკვე დაიბეჭდება.
ქართველ კათოლიკე მოძღვართა და საერო პირთა მოღვაწეთა საზოგადო
სამოღვაწეო ცნობებს ჩვენ სულ ვერ შევკრებთ, თუ თვით მოღვაწე პირნი
არ დაგვეხმარებიან და ცნობებს არ მოგვაწვდიან. ამის მოიმედენი ვართ
და ჩვენი აღწერის შეესებას მათგან ვიმედოვნებთ.

მამა პეტრე მჭედლაშვილი სომეხ კათოლიკეთაგან ტერ პეტროზათ წოდებული. კარგა ხანს მსახურებდა თფილისის კათოლიკეთა მეორე ეკკლესიაში. სომეხთ კათოლიკეთა ტიბიკონზედ იდგა, მაგრამ ენით და ტომით ქართველი იყო, ამას თითონ არც მალავდა და ყოველთვის ლაპარაკობდა, რომ ჩვენ ქართველის ტომისანი ვართო. იყო კარგად მცოდნე თავის ვინაობის, მცნობი ქართულის ენისა და მეტად ახლონათესავი ჩვენში კარგად ცნობილთ ბათუმელ ქართველ კათოლიკ მჭედლიშვილების. აქედამ უნდა ვიცოდეთ, რომ მამა პეტრეც შესემნილი მღვდელი იქნებოდა, როგორც სხვა მჭედლიშვილებიც არიან. მამა პეტრე თფილისში გარდაიცვალა, იგი იყო აშკარად მოქართულე მოძღვარი და არავის წინაშე არაფერს არ დამალავდა თავის ვინაობას და ქართველობას, გარდაიცვალა 70 წელს გადასული. სომეხთა და ქართველთ შორის სიყვარულის მფენელი და ამისთვის მქადაგებელი.

მამა თომა ჩილინგაძე ჩილინგარი ხომ იცით რა სიტყვაც არს, ქართული სიტყვა არს. მამა თომა ჩილინგარიანი სომეხთ კათოლიკეთ ტიბოკონზედ სდგას, კარგა ხანია. რაც მღვდლობს, ნწ წელს გადასული მოძღვარია. ახალციხეს და მის თემზედ ამ მოძღვარს კარგი სამსახური და ამაგი მიუძღვის, იგი კარგა ხანს ახალციხის კათოლიკეთა სასულიერო მშობის წევრითაც იყო. თვითონ არის კარგად მცოდნე ქართულის ენის, მტკიცედ ასრულებს თავის სამღვდელთ მთავროვალს და მრევლის წინაშე ირიცხება ერთს სუფთა ამაგდარ უვნებელ მოძღვრად. დანარჩენ საქმეთა შესახებ ცნობა არ მაქვს და მიტომ აქ არც ვსაუბრობ ვრცლად.

პეტრე დაწინა გოწაჯოვი. მსახურებს ახალციხის სავარდისის ტაძარში, ირიცხება ერთს წარჩინებულს მოძღვრად. იცის კარგად სხვა-და-სხვა ენები, ქართული ზედ მიწევნით და ქართულ მწიგნობრობასაც მისდევს. ახალ გაზრდა ენერგიით სავსე მოძღვარია და იმეღია რომ მთელს თავის სიცოცხლეს

და მოქმედებას ქართულის მამულიშვილობითაც დაავი-
რგვინებს.

პატრი ლაზარე გოზალოვი ახალციხის საერო სასწავ-
ლებლებში სამღვთო სჯულსაც ასწავლის. არის დაუზარებე-
ლი მღვდელი და მასთანვე მრევლისაგანაც პატივცემული.

პეტრა დომინიკე ნუღაშვიდი, ჯავახეთის სოფ. ხიზაბაგრე-
ლია. სწავლა მიიღო კონსტანტინეპოლს, მერე რომს, შემდეგ
დაბრუნდა და სართავის ეპისკოპოსისაგან ეკურთხა მღვდლად,
დღეს მსახურებს თფილისის კათალიკეთ ეკლესიაში. იგი
ირიცხება ერთს უწარჩინებულეს პატრად, სუფთა, უანგარო
მღვდელია, უეშმაკო, მრევლის გულ შემატკავარი. მღვდელ-
მოქმედებას გარეშე იგი აქა იქ სხვა-და-სხვა სასწავლებლებ-
ში კათალიკეთა ბავშვებს სამღვთო სჯულსაც ასწავლის. იმე-
დია მომავალშიც ეს მღვდელი კარგის მოქმედებით დასახე-
ლოვნდება.

ამის იმედი უნდა ვიქონიოთ, რადგანაც იგი მეტად და-
უზარებელი მსახურია თავის მოვალეობის ასპარეზედ და უმ-
წიკვლო.

მღვდელი სიმონ ჩაღაშვილი. სომეხ ტიბოკონზედ სდგას
და მსახურებს სოფ. უდის ქართველ კათალიკეთა ეკლესიაში.
სიმონ მღვდელი არის დაუცხრობელი მუშაკი მრევლისა და
ერისა. უდეში იგი სანაქებოდ მოქმედებს. გულით და სულით
ქართველთ მოძღვარია, ქართველი მწიგნობარი და საყოველთა-
ოდ მტროფელი ქვემარტ გვარავენულის ძიებისა. ამის მად-
ლობელი ვარ, რომ საფარავის წიგნის შინაარსი ერთხელ
გამაცნო. დღეს ეს მოძღვარი უდის ეკლესიის შენებაზედ
მეცადინეობს და იღწის. რადგანაც ამ მღვდლის შესახებ უდის
აღწერაში გვაქვს ნაწერი ამიტომ აქ შემოკლებით ვსაუბრობთ.

პეტრა ალფონს ამინხანავი ქუთათური ქართველ კათო-
ლიკეთაგანი, ახალგაზრდა მოძღვარია. რომში გაზდილი, შე-
სანიშნავად მომზადებული, მცოდნე სხვა-და-სხვა ენების და

ნამეტურ ლათინურის და ფრანგულის. ქართულიც კარგად იცის და რუსულიც. მღვდლად კურთხევის შემდეგ მცირე ხანს ბათუმის ეკკლესიაში მსახურებდა ვიკარნი. მოძღვრად და უნდა მოგახსენოთ, რომ მან მრევლში სრული პატივისცემა დაიმსახურა, სრული ყურადღება მიიპყრო თვისკენ, სხვადა-სხვა შეუთანხმებელ მიზეზების გამო იგი ბათუმიდგან ქუთაისს გადავიდა. დღეს ადესის კათოლიკეთა ეკკლესიაში მსახურებს.

ჩინებული თვისების მოძღვარია, კარგი გამტანი, მრევლის და საყვარელი ყველასი, აფსუსია მეტად, რომ ასეთი მოძღვარნი თავიანთ სამშობლოს გარეშე უცხოეთში მსახურებდნენ, ბათუმიდამ წასვლის დროს, ამ კარგი მოძღვრის დიდი ღირსება ბათუმელ მრევლმაც დაუმტკიცა რომელთაც დიდი სინანული განუცხადეს ბათუმიდამ სხვაგან გადასვლაზედ. ჭეშმარიტად რომ სამწუხაროა ეს. მოძღვარს სურდეს მრევლის წინაშე სათნოებით სამსახური, შრომის გაწევა და მით თავის ღირსების დაჯილდოვებაც, მაგრამ სამწუხაროდ საქმე ისე იყოს მოწყობილი, რომ მას ამის შესრულება-კი არ შეეძლოს, ეს მეტად გულ დასაწყვეტი უნდა იყოს და არა კანონიერი მდგომარეობა.

თვითონ ალოიზ ამირხანოვი ბევრს სამაგალითო ღირსებასთან მწიგნობარი პირიც არის, კითხულობს სხვადა-სხვა ენებზედ საჭირო წიგნებს. ქართულ კითხვასაც დიდად მისდევს, ყოველს ჩვენს ავკარგიანობას თვალ-ყურს ადევნებს. ჯერეთ ახალ გაზრდა მოძღვარია და იმედია რომ მას მომავალიც კარგი, თვალთ საჩინო ექმნება.

მრავალთათვის დიდს საწყენად დაშთა ამ პატრის ბათუმიდამ სხვაგან გადასვლა.

პატრი დამიანე სააკოვი. სააკაშვილები ძველად სააკაძეთ იწოდებოდნენ, ძველადანვე გორში სცხოვრობდნენ და ირიცხებიან ქართველ გვარის კათოლიკედ. პატრი დამიანე სააკო-

ვი კარგი მოძღვარი უნდა იყოს, მე მისი პირადი ცნობა არ მაქვს. არც მის ცხოვრებას ვიცნობ. ვიცი მხოლოდ ის, რომ იგი აღესაშა მსახურებს კათოლიკეთა ეკლესიაში და იქ ირიცხება იტალიურს ენაზედ მქადაგებელ მოძღვრად. 1903 წ. საქართველოში, კათოლიკე ეპისკოპოსს თან ახლდა, თფილისში ვნახეთ და უნდა მოგახსენოთ რომ მას კარგი ადამიანობის ნიშან-წყალი ეცხო, კარგი მოძღვარი უნდა იყოს და მასთანვე შესმენილი ქართველი მამულისშვილი მღვდელიც. ჯერეთ ახალგაზრდა მოძღვარია. ასე მოიხსენებენ ამას კათოლიკეთა სასულიერო წოდების „კალენდარში“ ДАМІАНЬ СААКОВЪ, ПРОПОВѢДНИКЪ ИТАЛІЯНСКОЙ НАЦІИ“ და სხვანი.

ზატრა ლევან აფნაძეშვილი. პატრი ლევანი შთამომავლობით მესხი უნდა იყოს. სტამბოლს გაზდილი. მერე მონთაბანს და შემდეგ რომშიაც ყოფილი და მღვდლად კურთხეული. ერთ დროს ეს თფილისის კათოლიკე ეკლესიაშიც მსახურებდა და იმ დროს იგი ირიცხებოდა ერთს უკეთეს შესმენილ მოძღვრად. მარტივად მცოდნეა ქართველის ერის ცხოვრების, მოყვარე საქართველოს წარსულის დროის და ნამეტურ ქართველთა საქირო მდგომარეობის, ეს მოძღვარი აღტაცებული იყო ერთ დროს „ამირან-დარეჯანიანის“ გამოცემით და კითხვით. ვინაიდან იგი მასში ჰხედავდა ქართველი ერის დიდს საგმირო წარსულს და ქვეყნისა და ქრისტიანობისთვის დიდს თავ-განწირულს ბრძოლას. პატრი ლევანი ყვლგან პატივცემულ მოძღვრად ყოფილა, თავის ვალი სამაგალითოდ უსრულებია და როგორც ერთი და ორი ემსახურება თავის ქვეყნას და მის ინტერესებს. ესეც ისევე გახლავსთ და მასვე ემორჩილება. ერთი მწუხარება ჩვენი ის არის რომ ქართველთ გვარის კათოლიკეთა პატრებს საქართველოში არ სტოვებენ და უცხო ქვეყნებში რეკავენ. თფილისში ქართველ გვარის პატრებთაგანი 1, ხან 2 მოძღვარი არის. დანარჩენი სულ უცხო-

ელები და პოლონელები არიან. დღეს ლევანიც სხვაგან მსახურებს. კათოლიკეთა კალენდარში ეს მოიხსენება ასე: „Леонъ априамовъ, проповѣдникъ французской націи“.

ზატკა ანსელმო მღებრიშვილი. პატრი ან. მღებრიშვილი ქართველებში ცნობილი მოძღვარია, კათოლიკები მას კარგად იცნობენ და დაუცხრომელის მოღვაწეობისთვის საკმარს პატივსაც აგებენ. პატრი ანსელმო მღებრიშვილი ადგილმდებარეობით მესხელია, ანუ ახალციხელი, ჯერეთ იქ აღზრდილი, მერე კონსტანტინოპოლს ყოფილი, რომში გაწვრთნილი და სამღვდელ მოქმედო საქმეებში კარგად დაბრძნილი და განვითარებული. პატრი ანსელმო მღებრიშვილი თავის თანამედროვე მღვდლებში ჩაითვლება გამოჩენილ პირად, სადაც ერთი და ორი გამოჩნდება ქართველ კათოლიკეთ წარჩინებულ მოძღვართა იქ არც ანსელმო მღებრიშვილი გამოჩნება, იგიც დაიჭერს შესაფერს საპატიო ადგილს, თავის ჯილდო ყოველთვის ხელშეუხებლად დაუშთება.

პატრი ანსელმო პატივცემულია რამდენადაც ქართველ კათოლიკებში, ისევე პოლონელებში, ქართველებში და სომხებშიც, მას ყველგან იცნობენ როგორც კარგს, პატიოსანს გულ შემატკივარს მოძღვარს. თავის კვალად იგი არის მომზადებული მღვდელი ყველა საჭირო საქმეებსა და კითხვებში, მოქალაქობა და ეკლესიის სიყვარული ერთად აქვს დაკავშირებულ აღოძინებული, იგი რამდენადაც ეკლესიის მსახურია, იმდენადვე თავის ქვეყნის მოტრფიალე და პატივის მცემელიც არის, მისი ნათქვამი სიტყვებია:—მე უაღრესად მწამს მღვთის მშობელი და საქართველოვო“ ეს ორი საგანი შეადგენს ჩემს ქვა კუთხედ ძალასო, იგა ამ ორ საგანს ემსახურება დიდათ, ეს ორი მცნება აქვს საქმეთ და საგნათ გაშხდარი.

მრევლში იგი ითვლება წმინდა კათოლიკეთ, კათოლიკის სარწმუნოების დიდს გულ-შემატკივრად, ამ სარწმუნოების ზომიერ მოსარჩლედ. კათოლიკობის ისტორია მან კარ-

ვად იცის, სადაც კი უმსახურნია და უმღვდლია ყველგან დაუმჩნევია თვისი ნავალი. ყველგან დაუტოვებია რამე საკეთილო სახსოვარი საქმენი, მრევლის წინაშე ფრთხილი მოძღვარია და ამით ავ-კარგიანობის დიდი პატივისმცემელიც არის ქომაგი მათი, მოსარჩლე და მასთან მეპურ-მარილაც. ბევრს სასიკეთო მხარეებთან არის მწიგნობარიც, შეძლების და-გვარად მწერლობასაც ადევნებს თვალს. მისგან ითარგმნა ლათინურის ენიდამ ქართულს ენაზედ „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელისა. ეს წიგნი საინტერესოა მითაც, რომ იგი დაიბეჭდა ქ. გორს, პირველად, გორში, მართალია სტამბა არის, მაგრამ აქ ქართული წიგნი არავის დაუბეჭდია, ეს პირველი მაგალითი იყო. წიგნის შინაარსის შესახებ ჩვენ არას ვიტყვი, იგი ცნობილია თავის შინაარსით მრავალთ წინაშე.

ანსელმოს შრომა საყურადღებოა კიდევ მით, რომ ბათუმში, ქართველ კათოლიკეთათვის გააკეთა კარგი საყდარი. საყდრის გასაკეთებელი ფული თუმცა ცნობილის სტეფანე კონსტანტინეს ძის ზუბალაშვილისა იყო, მაგრამ საქმის თავს, დება, შრომა, წინ გაძლოლა და ამოდოლი შენობის დამთავრების ღწვა და ამაგი კი პირდაპირ ანსელმოს ეკუთვნის. ამის შრომა ამ საქმეში მისაბაძია და სამაგალითო. მერე ისიც ჩვენში, სადაც ცილი, შური და მტრობა ისე უხვია, ისე დიდი, რომ ვგონებ აქ კაცმა დიდი რამ შთენის გაკეთება კი არა და პატარისაც ვერ მოახერხოს. ვიტყვი რომ სამაგალითო შთენია ეს ტაძარი და მასზედ დახარჯული შრომაც ნათლად სჩანს. თვით მღვდელი ანსელმო 60 წლებში მიღწეული გაალავსთ. თუ რამ გააჩნია ყველა იგი ეკლესიის მსხვერპლად აქვს დანიშნული.

თუმცა ანსელმო მღებრიშვილს პატივს ვსცემთ, მაგრამ იმასაც არ დაუმალავთ, რომ მან სტეფანე კონსტანტინესძე ზუბალაშვილისაგან ბოძებული წყალობა ვერ მოიხმარა კანონიერის კეთილის გზით. ს. კ. ზუბალაშვილს მან გამოართვა 240 ათასი მანათი. ამ ფულით მას შეეძლო არა მარტო ბა-

თუმში ერთი საყდრის გაკეთება, არამედ რამდენიმე საჭირო საქმის შესრულებაც მოხერხდებოდა, პირველი: ბათუმში, ისე დიდი რიცხვი არ არის ქართველ-კათოლიკობის, რომ იქ ამათთვის ასეთი ვრცელი საყდარი გაკეთებულიყოს. მათი რიცხვი სულ რამდენიმე ასი კაცისაგან შესდგება და ამ საყდარს კი ათასობით უნდა. მეორე თვით ეკლესიასაც არავითარი ნიშან წყალი არა უნდა ქართულის. არსად არა ფერი ნაწერები აქვს, არსად თუნდ მის ცნობაც, თუ იგი ვისგან არის აღშენებული. ამ საყდარს დღესა თუ ხვალ პოლონელები დაიჭერენ, რადგანაც უპირატესობა მათ ეკუთვნისთ და ყოველივე მათს საკუთრებას შეადგენს. მთელს საქართველოში და ნამეტურ მესხელ-ჯავახელ ქართველ კათოლიკებში, სიღარიბის წყალობით სწორედ ცოდვის ლული იღვრება, ბევრს სოფელს არა აქვს სკოლა, არა აქვს საყდარი, სოროებში ლოცულობენ, შენებას იწყებენ და სოფლის საწყალ ხალხს აშენების გამო პირში სულს ხუთვენ, ტყავს აძრობენ. იქ ასეთი საცოდავობა არის და ბათუმში-კი ანსელმო მღებრიშვილმა ასეთი საყდარი წამოჭიმა. ნეტა ვისთვის, და რისთვის და ისიც უნდა ითქვას, რომ თვით საყდრის შენობაც მდარია, ტლანქი, ცემენტი-გაკეთებულია, რასაც ბათუმის მწვავის წვიმებისაგან ყოველთვის ხიფათი ელის და დიდი მოვლა-შეკეთება სჭირდება, წელიწადში 3000-4000 მ. ფული დასჭირდება და პ. ანსელმომ ვის უნდა ართვას ეს ფული, უწყის ამისი ღმერთმან. ვიტყვით, რომ ბათუმში ანსელმოსაგან ასეთი შეცდომის დაშავება არასდროს არ ეპატიება და ვგონებთ მესხელ-ჯავახელთ ქართველ კათოლიკეთა სიღარიბის ცნობებმა თვით საფლავშიაც-კი არ მოასვენოს. ჩვენ ამის მეტს არას ვიტყვით და გონიერ მკითველისათვის მიგვინდვია მის განსჯა.

პატრი ვასილა მუთაფუჯი. პატრი ვასილის გვარი ძველად მუთაქაძე ყოფილა. ზოგნი ამ გვარის წევრნი აზნაურებიც ყოფილან, ზოგთ იმერეთში უცხოვრიათ და ზოგს სამცხე-საათაბაგოს. პატრი ვასილი 60 წლებში მიღწეულია, კარ-

გი მოძღვარია თავის მრევლის, ერთ დროს თფილისშიაც მსახურებდა, რამდენიმე ხნის შემდეგ რუსეთში იქმნა გადაყვანილი. დიდი მოყვარეა ქართულის მწერლობის და ჟურნალ-გაზეთების, აქვს ქართულს ენაზედ მრავალი წიგნები, თვალი და გულით ეს მღვდელი მოყვარეა თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის, დიდი მოყვარეა ქართული ენის, ქართულის პურმარილის და ზნე-ჩვეულების. როგორც მღვდელი ხელგაშლილია, უშურველი და სამაგალითო მოწყალე თვისი მრევლის წინაშე თავის შეძლების და გვარად. ამ პატრს დიდათ ეთანაღრება გული მასზედ, რომ თავის სამშობლოს გარეშე მსახურებს, იმედოვნებს იგი, რომ სამსახურის დროს გათავების შემდეგ მაინც დაგბრუნდები ჩემს სამშობლოში და მაშინ მაინც ვიცხოვრობ აქა და მოვიკლავ ჩემი ქვეყნის და ერის სიყვარულსაო. ასეთი პატივცემული და სამაგალითო მღვდელი გახლავსთ პატრი ვასილი მუთაფოვი. დღეს იგი რუსეთში მსახურებს. რადგანაც ამ მოძღვარს თვით აქვს თავის ვრცელი ავტობიოგრაფია დაწერილი, ამიტომ ჩვენც ეს ვიკმარედ აქ, მოკლედ.

მოძღვარი დიანოსე კალატაშაშვილი. ოზურგეთელი, გურული, კათოლიკე სარწმუნოების ქართველი. ესენი მესხები არიან, ახალციხიდან გურიას—ოზურგეთის გადასახლებულნი. გაიზარდა ვენეციის მხითარისტებში, სწავლაც იქ მილო მათში. იცის კარგად სხვა და სხვა ენები და მასთან თავის დედა ენა ქართული ენაც. ზედ მიწევნით შესწავლილი აქვს სომხური ძველი და ახალი ენები და მწიგნობრობა და მის ისტორია. ნამოწათარია სომეხთა გამოჩენილის გეოგრაფის ალიშანის.

ქართული წერაც კარგათ იცის და ქართული წიგნების-კითხვასაც მისდევს, იცის შეძლების და გვარად ძველი და ახალი ქართული მწერლობის ცნობები და ისტორიაც. სუფთა თვისების მოძღვარია და მასთან სამაგალითოც. ადრე ზოგი ერთებმა ამ მოძღვარს ქართველთ საწინააღმდეგო მოქმედების ბრალი დასწამეს და ამით მეც დამარწმუნეს, სამწუხაროდ

მის შესახებ აქა იქ დაბეჭდილიც იქმნა ზოგი რამ ცნობები. ბოლოსკი ყოველივე მოქორებული აღმოჩნდა, ამისგამო მეც სინანულში შეველ და რამდენჯერმე ქართულ გაზეთებში მისი უვნებლობლაც ავნიშნე და ჩემი ბოდიშიც. იგი არას დროს არც ყოფილა მტერი ქართველთა და არც შეიძლება იქმნეს როდისმე, ეს ღირსება მან საქმითაც დაგვიმტკიცა.

ყოველივე ჩვენში ქორებით ხდება და მტრობით ფუჭდება. დიონოსე კალატოზიშვილი დღეს ახალციხის კათოლიკეთა სასულიერო გამგეობის წევრათ ირიცხება და იქვე მსახურებს კიდევ ივანე ნათლის მცემლის ეკკლესიაში, მოქმედება მისი საყოველთაოდ სუფთა იქმნება, მამულის შვილური და სამაგალითო. ჯერეთ ახალგაზრდა მოძღვარია იგი და იმედია რომ შემდეგში თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის სასარგებლოდ ბევრს რამესამახსოვრო საქმებს გააკეთებს. მხითარისტებში იგი პატივცემულია როგორც განათლებული მღვდელი. სომხურად სწერს კიდევაც.

ამაზასპ საფარაანი. მხითარისტი, ძველის ძველი გვარია ქართული. საფარის მონასტერი ხომ მოგეხსენებათ და მასთან გაბრიელ კათოლიკოზ-საფარელი. აქარაში სამი. სოფელია საფარასშვილები—საფაროვების. იგინი ძველთაგან ქართველ ისრაელთა ნათესავებს ეკუთვნიან, ვინცკი საფაროვები არიან კათოლიკენი, ან სომეხნი ყველა იგინი ქართველობიდან არიან გასულნი. ამათი შთამომავალია ამაზასპ საფარიანი, იგი აღიზარდა ვენეციის მხითარისტებში. დღეს მოძღვრად არის ყირიმისაკენ. იცის კარგად სომხური ძველი და ახალი ენა და მწიგნობრობა, სომეხთ კათოლიკეთ ტიპიკონზედ სდგას.

ამან სომხურს ენაზედ, ვენეციაში, 1884 წ. დაბეჭდა სახელმძღვანელოდ ერთი წიგნი „მინერალოგია“ სადაც სწერს ერთა ლაგას. შემდეგს:—„რუსეთის სომხეთის ნაწილს აპასტუმანს და ასპინჯას გოგირდის თვითი წყლები გამოდის“. ეს რასაკვირველია მისგან დიდი შეცდომა არის. სხვა და სხვა ენების გარდა იცის თავის დედა ენა ქართულიც, სხვა რამ ცნობე-

ბი მის ცხოვრების შესახებ ჩვენ არა გვაქვსა. ცოტად ქართველებს ზურგს უქცევს და სამშობლო ქვეყანას და ენას გულგრძობს. თავის შთამომავლობას უარს ჰყოფს. სომხობს.

პატრი შიმანოვსკი. უცხო ტომის კარგი მოძღვარი, მაგრამ გულით და სულით ქართველი. ეს მოძღვარი ერთს დროს სტავროპოლს მსახურებდა და იქიდან მრავლად ქართული წიგნებიც გაიწერა. იცის კარგად ქართული ენა, წერაკი პოეზია და მწიგნობრობასაც მისდევს, ერთ დროს მეც მაქვნიდა მასთან მიწერ-მოწერა. სამაგალითო მოძღვარია და კაცად კაცი თავის ქვეყნის და ერისა სხვაფრივაც დიდით ქებულია ეს მოძღვარი.

ონაფრანს ოჭანჯანაძე. თავის დროს გამოჩენილი მღვდელი ქართველ გვარისა. მისიონერი 1803 წლამდე, იყო მწიგნობარი.

პეტრე მღვდელი ეოდანაშვილი. ახალციხელი კათოლიკე, სცხოვრებდა XVIII საუკ. იყო აღმწერი და გადამწერი ქართულ წიგნების, სამწუხაროდ მის ნაწერ და გადაწერილებამა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ივლიტიდგან პაპას წერილებსაც სწერდა.

ფრანცისკე შანაია. პატრი ქართველის გვარისა XVIII საუკუნის,

პატრი გიორგი. სცხოვრობდა XVIII საუკ. ნახევარს. იყო მწიგნობარი, იცოდა მკურნალობაც. აღმწერი ქართულ წიგნებისა და შემდგენი საეკიმო სახელმძღვანელოებისა. იყო მასწავლებლათაც თავის დროს თფილისის სკოლებში ლათინურის ენისა.

ტერ ავანე ერეკიანა ტფილისელი, ქართველის გვარისა, მითომ ვნუსხავთ აქ ამ მოძღვარს.

მღვდელი იოსებ დათიაშვილი ხიზაბავრელი დაიბადა 1835 წ. † 1877 წ. ძველად ამათ გალევაშვილებსაც უწოდებდენ, სწავლა მიიღო სტამბოლს. იცოდა ენები ევროპიული და აზიური. ნაკურთხი იყო ქართულ ტიბიკონზედ. მერე იმყოფ

ფებოდა ფერიკოვში. მომზაურობდა ბორდოს, ისპანიას, იტალიას და ფრანციას, ყველგან უცხოთა ეკლესიებში ქართულის ტიბიკონით სწირავდა. დიდი მეტრფე იყო ქართულის ენის, საქართველოსი და ქართული მწიგნობრობის. ეს ითვლებოდა პეტრე ხარისჭირაშვილის ხელ ქვეითად, თავის დროს იყო მხურვალედ მფენელი ქართული ენის ქართველ კათოლიკეებში და გამავრცელებელი. ამისი ჩუმი თუ ხმიანი ქართული წირვა ქებული ყოფილა სტამბოლს, გარდაიცვალა ქართველთ კათოლიკეთა წინაშე ქართულის ენის სამსახურის ამაგით დაჯილდოებული და ამაგდარი.

მაკა ტერ გნაქორ ფუჩინანია. ქართველთ შთამომავალი, ფუჩინაშვილი-ფუჩინათი. ართვინში ძველადგანვე გადასულან ამათი მშობლები ახალციხიდან და ამიტომ მათ ქართული ენა დავიწყებიათ, თვისონ მოძღვარი ფუჩინიანი საუკეთესო წარმომადგენელია, პატივცემული მრევლთაგან და მრავალნაირის ღირსებით დაჯილდოებული. იცის ქართული ენაც და დიდის პატიოსნებით არის აღვსილი. პაპისაგან ბოძებული აქვს კარგი ძვირფასი ბეჭედი, სომხის კათოლიკეთა საქმეების და ისტორიის ზედ მიწევნით მცოდნეა. გვაროვნობის გარჩევის მხრით ქართველთა და სომეხთა დიდი მოყვარეა. დროს მიხწეული გახლავთ, ბათუმის სომეხ-კათოლიკე უფროს მოძღვარად ითვლება.

ემასკობოსი იოანე ზაქარაიანი-ართვინისა-1879 წ. ოსმალეთის საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა. ართვინიც რუსებს ჩაბარდათ. აქ ქართველ კათოლიკენი ძველადვე გამრავლდენ, აღრე ყველა ქართულად ლაპარაკობდა, მერე სომეხ კათოლიკეთა გავლენის წყალობით ქართველთ ქართული ენა დაავიწყდათ, ამათაც ისევ დაკარგეს ქართული ენა როგორც ქართველ მაჰმადია ნ. გ. გ.

ზაქარიანები მთლად ქართველ გვარის არიან. აქარა-მაქახლში რამდენიმე სოფელში სცხოვრობენ და მაქახლის პირს ბეგებიც არიან. ზაქარიანები, ოსმალთა მონობის დროს ზო-

გნი კათოლიკობას დაუკავშირდენ, ზოგნი სომხობას და უმეტესიც გათათრდა, ვინც არ გათათრდენ ისინი იმერეთში გადმოსახლდნენ, იმერთ მეფეს შეათარეს თავი და დღესაც სცხოვრებენ იქ ზაქარიაძეები.

ასეთ შთამომავალთ ქართველებს ეკუთვნის ეპისკოპოსი ზაქარიანი. იგი ენათესაებოდა ბათუმელ მკედლიშვილებსაც. იყო გამოჩენილი მღვდელ მთავარი მხითარისტებში გაზდილი, განათლებული მათ გავლენის ქვეშ და დიდათ პატივცემული ქადაგებით და საერო საქმეების კეთებით. თფილისში ყოფნის დროს, მან კათოლიკეთა ეკკლესიაში სწირა სომხურად და სიტყვაც წარმოსთქვა. სიტყვაში ილაპარაკა საქართველოს შესახებ, დასავლეთ ქართველთა გათათრების და გაფრანგების, ქადაგება ასე დააბოლოა: „დახს, ჩვენ, ართვინელი სომეხ კათოლიკენი გვარჯობით ქართველნი განჯავართ, ხალო სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკანზედ მდგანნი, ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ქართველთ შთამომავალნი ვართ და ჩვენს მჭიდრო მონათესავეთ ქართველები ითვლებიან“. მღვდელ მთავარმა დასძინა: „სომეხთ და ქართველთ ყოველთვის ერთად გვიცხოვრია და ერთმანეთის სიუფარული გვექნია და გვენატრება რომ ეს სიუფარული კვალად ექმნეს ამ მონათესავე ტომთ მჭიდროდ დასუფაო“. სამწუხაროდ ეპისკოპოზმა დიდხანს ვერ იცოცხლა. თფილისიდან ართვინში დაბრუნების შემდეგ, გზაში მგზავრობის დროს გაცივდა და ლივანაში გარდაიცვალა.

ამ მღვდელ მთავარს დიდი ცოდნა აქვდა საქართველოს ისტორიულის ცნობებისა. სამწუხაროდ მას დიდ ხანს არ დასცალდა, რაღაც საკვირველებიდ გზაში გარდაიცვალა. დასაფლავებულია ართვინის კათოლიკეთა ეკკლესიაში, რომლის საფლავსაც არაფითარი ნაშთი არ აქვს, ჩვენ აქ ამ ერთ პირს ვნუსხავთ და ვინ იცის სომეხთ კათოლიკეთა შორის რამდენი სხვა ამისთანა ეპისკოპოსნი, მღვდელნი და მქადაგებელნი ბერნი იქმნებოდნენ ძველად და შემდეგ დროსაც.

კარდინალი აგანე ლეონიძე. კარდინალი ლეონიძე შავშელი უნდა იყოს, ვგონებ იმერხეველი, რადგანაც იმერხევეში, ლეონიძეების რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებს. სად როგორ და რადროს წავიდა ეს ივანე ლეონიძე და როგორ მიიღო სწავლა და კარდინალობა, ამაზედ ცნობები არ გვაქვს, მხოლოდ ის კი არს უწყებული, რომ ძველად რომში ყოფილა ერთი კარდინალი იოანე ლეონიძე ქართველის გვარისა.

ქართველ კათოლიკეთა მოლოზნები.

ნატალია პეტრეს ძე გიორგაძე (იგივე სექანოვი) თუმცა ქართველ კათოლიკობა საქართველოში არ შეადგენს დიდს რიცხვს, მაგრამ მათ შორის როგორც მოიპოვებიან მამრობითი სქესის ბერები, ანუ პატრები, რომელნიც უცოლონი არიან ჩვენებურის ბერებივით, ისევე ქართველ კათოლიკობაში არიან მდედრობითი სქესის მოლოზნებიც. თუმცა ქართველ კათოლიკეთა მოლოზნებთა რიცხვი სულ მცირეა, მაგრამ ჩვენ აქ მას მაინც მოვიხსენებთ და მასთან გავაცნობთ ისეთ სათნო და პატივ საცემ ხელოვან და მუშაკთ მოლოზონთა ცხოვრებას და ვინაობას, რომელთაც კათოლიკეთ სამოლოზნო ასპარეზი გაუხდიათ საგნათ და მის გამო ამიერ სოფლის სიამოვნებას გამოთხოვებიან და თავიანთ ღწვითა და შრომით ერის მსახურად და მღწველად გარდაქცეულან. ამათგანი არს რამდენიმე, მაგრამ ჩვენ აქ მოვიხსენებთ მარტოდ მათს ცნობებს, ვისიც კი რამ ხელში გვაქვს. ერთი ასეთგანია ნატალია პეტრეს ასული გიორგაძე—იგივე სექანოვი.

ნატალია პეტრეს ასული (მოლოზანი) გიორგაძე სექანოვისა, 40 წლებში მიღწეული გახლავსთ. პირველ დაწყებით იგი სწავლობდა ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა სამრევლო საქალებო სკოლაში. იქაურ სწავლის მიღების შემდეგ იგი წაყვანილ იქმნა კონსტანტინეპოლს და მიბარებულ ქართველ კათოლიკეთათვის ახლად დაარსებულ დედათა მონასტერში,

აქვე იქმნა აღკვეცილ და სახელად უწოდეს ანნა. კონსტანტინეპოლს ანნამ დაჰყო რამდენსამე წელს, იქიგითი ზრდებოდა და იწურებოდა გამოჩენილის აქრიმანდრიტის პეტრე ხარისქორაშვილის გავლენის ქვეშ. სტამბოლის სწავლის შემდეგ იგი გაგზავნილ იქმნა ფრანციას, ქ. მოასაკს, სადაც არსებობს დედათა შესანიშნავი მონასტერი, იქ შესანიშნავად ასწავლიან კრა-კერვას და ქარგვას. ამ მონასტერში ანნამ დაჰყო 8 წელი და ამ დროის განმავლობაში იგი დახელოვნდა ყოველნაირის სწავლით, ენების ცოდნით, კრა-კერვით, ქარგვით და სამოლოზნოს ლირსებით.

საფრანგეთიდან იგი დაბრუნდა კვალად კონსტანტინეპოლს, იქ დროებით სცხოვრებდა დარდანელს. იქ ყოფნის დროს, ანნა გიორგაძისამ დიდი ნიჭი გამოიჩინა კრა-კერვა ქარგვაში, ნამეტურ ქსოვაში. სტამბოლიდან საქართველოში დაბრუნდა, მოსვლის დღიდანვე მან დაიწყო ხელ-საქმით შრომა და მოქმედება. პატარა და დიდს ქალებსაც კი აქა იქ სამაგალითოდ ასწავლიდა კრა-კერვა ქარგვა-ქსოვას. ამ ქალის ქსოვას დიდი ნიჭიერების ნიშან წყალი სცხია. მან მოქსოვა შესანიშნავის ხელოვნებით საქართველოს მეფეთა გერბი, რუკა და სხვა ამ გვარები, რომელნიც გაგზავნილ იქმნა პარიჟის გამოფენაზედ, რაის გამო მას ნიშნად კარგის ხელოვანის ნიჭიერების ოქროს მედალიც მოუვიდა, რასაკვირველი თავის შესაფერის პატივისცემით. საქართველოდამ ეს ქალი ერთ დროს მოსკოვშიაც წავიდა, იქაც დაჰყო რამდენსამე ხანსა და შეისწავლა და გაიცნო რუსეთის საუკეთესო სამკერვალო და საქარგავ ქალთა სკოლების საქმეც, თვისის გამოცდილების და ხელსაქმის და კრა-კერვის ქარგვის კარგად ცოდნის გამო სამადლობელი ნიშანიც მიიღო, ე. ი. ატესტატი, რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნდა და დღეს ეს ქალი სცხოვრობს საქართველოში და თავის თითქმის და ნიჭით პატარა ქართველ კათოლიკეთა ქაქალებში ჰყენს კრა, კერვა ზე ქარგვის სინათლეს, მის კარგად

ცოდნას. თვითონ ეს ქალი არის სამაგალითო სათნოს თვისების, კარგის ხასიათის და ნამდვილი სახე მისაბადის ცხოვრების. თავის შეძლებისდაგვარად სამღრთო მწიგნობარიც არის და მცოდნე აწინდელის დედათა მდგომარეობის და მათ ცხოვრების ავ-კარგიანობის. ამ ქალისავე თანამედროვეთ და თანამედლოთ ირიცხებიან აგათა და ფილომინე გოზალოვებისა.

აგათა გოზალოვისა მესხელია, სოფ. არღელი, ქართველ კათოლიკე. პატარაობის დროს, როგორც ნატალია გიორგაძისა, ეს ქალიც კონსტანტინეპოლს იქმნა წაყვანილი და იქ მოლოზნად შემოსილი. ამ ქალმაც ჯერეთ სტამბოლს შეისწავლა სხვა და სხვა ენები და ხელ საქმე და მის მერე ფრანციას იქმნა გაგზავნილი, სადაც დაჰყო რამდენსამე ხანს და იქ უფრო უკეთესად შეისწავლა როგორც ენები, ისე ქრაკერვა და ქარგვა. ამ ქალსაც აქვს პარიჟის გამოფენიდან ხელსაქმიანობის კარგად ცოდნის მოწმობა. ამ ქალსაც დიდი შნო და ოსტატობა აქვს შეძენილი თავის ვალდებულების, ანუ ხელოსნობის ასპარეზედ. ბევრს საყურადღებო ძვირფას განძეულობას, ეს ქალი და ნატალია გიორგაძის და ფილომინე გოზალოვისა ერთად ქსოვდენ, საქართველოს მეფეთა გერბზედ ამათ ერთად უმუშაკნიათ, რამაც დიდი ყურადღება მიიპყრო თვისკენ. აგათა გოზალოვისა თფილისში სცხოვრებს, ქართველ კათოლიკეთა მონასტის მახლობლივ და ამავე ეკკლესიის ქალების სამრევლო სკოლაში ბავშვებს ხელ საქმეს ასწავლის. თვითონ აგათა გოზალოვისა არის მღვთის მოსაფი მოლოზანი, თავმდაბალი და ცხოვრების სამაგალითო თვისებით დაგვირგვინებული.

ფაღალმანე გოზალოვისა და არის აგათასი, ესეც კონსტანტინეპოლს წაყვანილი და მოლოზნად იქ შემოსილი, ამ ორი ქალის მსგავსად მომზადებული, მაათივე თანამედროვე და სამაგალითო ქალია. სცხოვრებს თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიის მახლობლად და ეს ქალიც ხელ საქმეს ასწავლის მოწაფეებს. რადგანაც ეს ქალიც ბევრი არაფრით განსხვავ-

დება ზემოხსენებულ მოლოზნებისაგან, ამიტომ აქ ამაზედ ამით ვათავებთ და ვიტყვი იმას კი, რომ ეს ქალიც სამაგალითო აღამიანია თავის ასპარეზედ. ეს დანი თავიანთის ცხოვრებით და მოქმედებით კარგად აღბეჭევენ თავის ნავალს. ამათგან ბევრი ქართველი ქალი შეისწავლის სამაგალითო თვისებას და ხელს საქმიანობას.

მე ეს სამი ცნობა მოვიყვანე, ანუ სამი პირი ავსუსხე ქართველ კათოლიკეთა მოლოზნათა ცხოვრებიდამ. ამ ქალთა გარდა სხვა მოლოზნებიც სცხოვრებენ თურმე კონსტანტინეპოლს და ფრანციას, რომელნიც აგრეთვე სამაგალითონი არიან თურმე. მე მათის ვინაობის არა ვიცი რა და მიტომ ვსდუმდები აქ. შენიშვნად ვიტყვი შემდეგს: ჩემს აღწერაში შეიძლება ბევრი რამ ცნობები გამომჩა, ბევრი იქმნება საკმარისად საყურადღებო პირებიც ვერ ავსუსხეთ, ესეც შეიძლება, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენგან უამ ნაკლოდ არა გაკეთდება. რა, ჩვენ სდროს ეს შეუძლებელი გახლავასთ, ამიტომ ვთხოვ ყველას რომ ამ საქმეში დახმარება აღმოგვიჩინონ და ქართველ კათოლიკეთა შორის თუ სადმე ვინმე საყურადღებო მოღვაწე პირი მოიპოვება, ან ძველად ყოფილან სადმე და ჩვენ კი მათი ცნობები არ გვაქვს ანუსხული, მათი ცხოვრების ცნობები გვაცნობონ, ამ ცნობებს ჩვენ მოვათავსებთ მეორე წიგნში, სადაც ანუსხული იქმნება ქართველთ კათოლიკეთა საერო მოღვაწე პირები.

ამ ბოლო დროს, ხიზაბავრის საქალებო სკოლაშიაც მოსულა ორი მოლოზანი კონსტანტინეპოლიდამ, ზემოხსენებულ დედათა მსგავსად გამცნებულნი და ოსტატნი ხელსაქმიანობით, რომელთაც იქ უნდა ასწავლონ ჯავახელ ქართველ კათოლიკეთა ქალებს ხელ-საქმიანობი, ქრა და კერვა, რასაც რაღა ფიქრი უნდა რომ დიდი მნიშვნელობა უნდა დაეთმოს ჩვენი ტომის ხელსაქმიანობის განვითარების ასპარეზედ. მესხეთსა და ჯავახეთში, ძველადგან უყურადღებოთ დაშთენილ ქართველ ქალებში ეს მკოდნენი დიდს სარგებლობას მოი-

ტანენ და კარგის სინათლით აღბეჭდვენ თვის ნავალს. ამათი ამაგი ქართველ კათოლიკეთა ქალების წყალობით მესხეთის და ჯავახეთის მართლმადიდებელ ქართველთ სოფლის ქალებზედაც მოეფინება. ახალციხის და ახალქალაქის მაზრის ქართველი ქალები ტანიდამ მალე მოიცილებენ თათრულს წითელ ტანთ-საცმელს, ფართუკებს და ასეთს არა ქართულ წეს ჩვეულების სამოსის ნაჭრებს, რასაც მძლავრად ამჩნევია ჩვენ მტერთა ოსმალთა განვლილ დროთა დიდი ძრიელი გავლენის ბრქვალები.

ქართველთ კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი საქართველოში.

საკამათო სჯა ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნობის შესახებ მგონი რომ მალე გაირკვევა და ქეშმარიტი ცნობები ხალხში უტყუვრად მოიფინება. რაც დრო გადის, ჩვენ მის დასამტკიცებლად ძალიან ბევრს მასალებს ვპოულობთ. აი, ესლაც აღმოჩნდა გორში ერთი ძველი ქართული ხელთნაწერი, რომელიც ჰმოწმობს, რომ 1723 წ. ქ. გორში, ქართველ კათოლიკებს შეუდგენიათ ძმობა, რომელსაც სახელად „საფარდისი“ სწოდებია. ცნობა ჰმოწმობს, რომ გორის ქართველ კათოლიკეებმა ეს ძმობა ტფილისის ქართველ კათოლიკეთა ძმობის მიბაძვით შევადგინეთო, რომელიც ძმობაც ტფილისში 1703 წ. იქმნა დაფუძნებულიო.

წიგნის ბოლოს ჩამოთვლილნი არიან ისინი, ვინც ძმობის წევრებათ ირიცხებოდნენ და ან როდის გარდაცვალნენ. დაწვრილებით არის მოხსენებული გარდაცვალების წელი და მიცვალებულთა გვარი და სახელები, გვარები სულ ქართულებია. დღეს ამ გვარების წევრთა შთამომავალ კათოლიკეთაგანი ბევრი აღარავინ სცხავრობს გორში, უმეტესი ნაწილი 1754 წ. მეფის თეიმურაზის ბრძანებით დევნილ იქმნენ, მიტომ იგინი გრიგორიანობას შეუერთდნენ ჯიბრით, დღევან-

დელს გორის სომხობაში დიდ-ძალი ქართველის გვარის კათოლიკობაა მოყოლებული.

მეორე ხელთ ნაწერი არის დაშთენილი ლათინურს ენაზედ ნაწერი, შიგ მოხსენებულთა დაბადებულთა და გარდაცვალებულთა ცნობები, მოხსენება იწყება მეჩვიდმეტე საუკუნის ნახევარიდგან. ლათინურ აღწერის ბოლოს გვარები ქართულის ასოებით არის მოწერილი; ყველა გვარები ქართულია. ასეთი ხელთნაწერი წიგნები სხვა ეკკლესიებშიაც აღმოჩნდა. ახალციხისაკენ, ერთს ეკკლესიის ცნობებში, პატივცემულმა ვინმე მესხმა ზიარების აღსარების სიაც კი მოიპოვა. ეს აღსარების სია 1705 წ. მიეწერება. მაზიარებელთა გვარი და სახელებიც მთლად ქართულია.

ამ უკანასკნელს ხანს ევროპის სხვა-და-სხვა არხივებშიაც აღმოჩნდა ცნობები და, სხვათა შორის, დიდად პატივცემულმა მიხეილ თამარაშვილმა ვატიკანის წიგნთ-საცავში იპოვნა ბევრი მასალა ქართველთა და კათოლიკეთა შესახებ, პაპების მიწერ-მოწერა საქართველოში მეფეებთან და მეფეებისა—პაპებთან. იქვე აღმოჩნდა სია იმ კათოლიკეთა ეპისკოპოსებისა, რომელნიც საქართველოში ყოფილან და ქართველთა კათოლიკეთა საქმენიც უმწყყესიათ. ეს ცნობები პატივცემლის მოძღვრისაგან სიფრთხილთა არის გამოწერილი და სხვა-და-სხვა ისტორიულს ცნობებთან შემოწმებული. აი თვით ცნობებიც:

იანა ზაზაძე. ქართველთა სამეფო ქალაქს ტფილისში, კათოლიკის ეპისკოპოსის კათედრა განაწესა და ეპისკოპოსად იანე ფლარენტოელი დანიშნა, წმიდა დომინიკიანების რიგისაგან

ბატონიშვილის ბაგრატი მებუთის დროს განაწესეს ეპისკოპოსად კათოლიკეთა ძმა ბერნარდო თეოთინკო დომინიკიანელი. 1366 წელს, კაცი აღმოსავლეთის ენების მცოდნე. ამ ეპისკოპოსმა საკმარისი დრო დაჰყო საქართველოში, თავისი მოვალეობა ჰმარტა ჩინებულად და მეფეზედაც დიდ ზეგავლენა ჰქონდა. იყო ჭკვიანი და ქართულის ენის კარგად მცოდნე.

1311 წელს, დიდის ბაგრატ მეექვსის დროს, ბონიფაციო პაპის ბრძანებით, ტფილისის კათოლიკეთა ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი რეინალდო დომინიკიანელი. ამ ეპისკოპოსმაც კარგად იცოდა ქართული ენა, მას დაახლოებული კავშირი ჰქონდა სამცხის ათაბეგებთან და ჰმეგობრობდა მცირე ხანს ათაბეგს ბექსა.

1450 წელს, მეფის ალექსანდრეს დროს, ტფილისის კათოლიკეთა ეპარქიის ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალექსანდრე დომინიკიანელი, კაცი მაღალ ღირსებისა და კარგად მცოდნე ევროპიულის და ქართულის ენებისა. ამ ეპისკოპოსმა კარგა ხანს დაჰყო საქართველოში, დიდი გავლენა ჰქონდა მეფეზედ და მის განზრახვასაც არ იწყნარებდა საქართველოს სამამეფოდ დი ხუთ სამთავროდ გაყოფის შესახებ.

1462 წელს, რომის პიო მეორე პაპმან, გიორგი მეფის დროს, ტფილისის კათოლიკეთა კათედრაზედ ეპისკოპოსად განაწესა ეპისკოპოსი თურკო დომინიკიანელი, კაცი კარგად მცნობი საქართველოსი და მასთანავე ქართულის ენისა. ამან საქართველოში დაჰყო მცირე ხანს, მიქცეულ იქმნა ისევ რომს საჭირო საქმეებისა გამო.

1469 წელს, მეფის კონსტანტინეს დროს, რომის პაპმა პავლე მეორემ, ტფილისის ქართველთა კათოლიკეთა ეპისკოპოსად განაწესა ძმა იოანე ეპისკოპოსი მეორე ავგუსტიანელი. კაცი თავის დროის კვალად მომზადებული, მცოდნე აღმოსავლეთისა და აზიის ენების და ისტორიისა. ქართული ენაც კარგათ სცოდნია. საქართველოს შესახებ ამას ბევრი ცნობები უგზავნია რომში.

1493 წელს, რომის პაპის ალექსანდრე მეექვსის ბრძანებით, საქართველოში, ტფილისის ქართველ კათოლიკეთა ეპისკოპოსის კათედრაზედ ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ძმა ალბერტ ანგელო ფრანცისკანელი, კაცი ღრმად განვითარებული, თავის დროის კვალად ქართველთა სამეფოს საქმეთაცა კარგად მცოდნე. ამ ეპისკოპოსმა ტფილისში კარგა ხანს და-

ჰყო, თავისი სამწყსო, ჰმართა ბრწყინვალედ. კათოლიკეთა შეილთათვის დაარსა სასწავლებელი, ქართველთ ბატონიშვილებზედ ჰქონდა საქმარისი გავლენა. საქართველოს შესახებ ამან სწერა მრავალი ისტორიული ცნობები.

ამ ეპისკოპოსის დროის კათოლიკეთა ბერებში დაიბადა აზრი საქართველოს რუკის შედგენისა, რომ ამ რუკას მეოხებით საქართველო რომს და ევროპას კარგათ გაეცნო. ამათ ცდით რომში საქართველოს რუკა პირველად ქვაზედ დაიბეჭდა 1520 წელსა.

ამ ეპისკოპოსის შემდეგ დროის ეპისკოპოსების ცხოვრების შესახებ ჩვენ არაფერი ცნობები გვაქვს და ჯერ ჯერობით არც ვატიკანის წიგნთ-საცავებში აღმოჩნდა რამე. შესაძლებელია შემდეგ კი მოვიპოვოთ რამე ცნობა, რადგანაც ისტორიით ვიცით, რომ მეთხუთმეტე საუკუნის შემდეგ მეთექვსმეტე საუკუნის გასვლამდე ყოველთვის ეპისკოპოსები ინიშნებოდნენ.

მეთექვსმეტე საუკუნის შემდეგიდგან კი ეპისკოპოსის მაგიერ აბატს ჰნიშნავდნენ, აბატნი განაგებდნენ თვით გიორგი მეცამეტეს დრომდის, ვიდრე საქართველო რუსეთს დაუკავშირდებოდა. კარგათ ვიცით, რომ უკანასკნელ აბატთაგანი იყო დამიანე ანკოლელი, რომელიც საქართველოში მეფე ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ მოვიდა, გიორგი მეფეს გამეფება მიულოცა და თან პაპი პიოს ლოცვა-კურთხევა ანუ ბულლა გარდასცა. აბატების შესახებ ჩვენ აქ უადგილობის გამო ვერ ვისაუბრებთ.

ამ ცნობების მოყვანის შემდეგ ვიკითხოთ, თუ საქართველოში ქართველი კათოლიკები არსცხოვრობდნენ, მაშ ეს ეპისკოპოსები ვისთვის ინიშნებოდნენ? ვის ჰმწყისდენ ესენი, ვის საქმეებს განაგებდნენ, იქნება ისე ისხდნენ, გულს ხელ-დაკრფილი და სომხებს აფრანგებდნენ? ეს ხომ ჭეშმარიტებას მოკლებულია, რადგან იმ დროს ტფილისში სომხების რიცხვი ერთობ მცირე იყო.

„მშაკის“ წერილების დამწერმა საქართველოში ქართველ კათოლიკეების ხსენება სრულიად გააქრო. ამის საფუძვლად მან დაასახელა მოგზაურ შარდენის ცნობა, რომ მისის მოწმობით როსტომ მეფის დროს, ტფილისში, ქართველის გვარის კათოლიკე ოთხი ლატაკი მათხოვარი კაცი იყო და ხუთი ცოლობლი ბიჭიო, რომელთაც კაპუცინები ზრდიდნენ თავიანთ სასწავლებშიო. არ შეიძლება, რომ პატივცემულმა დამწერმა ამის პასუხი გვაგოს, თუ მართლა მაშინ საქართველოში ქართველ გვარის კათოლიკე მხოლოდ ოთხი კაცი იყო, ნუ თუ შესაძლებელი იქმნებოდა რომისაგან ოთხის კაცისათვის ეპისკოპოსის დანიშვნა!

ერთმა ასეთმა პატივცემულმა სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვართაგანმა მოკლედ მომიგო და უარ ჰყო ქართველ კათოლიკეების არსებობა. მან პასუხად მომცა: რომ ფრანგები განგებ ქართველობენო, რაღაც ანგარიში აქეთო. ავიღოთ თუნდა მაგალითად, ისარლოვების გვარიო. ძველად ისრაელაანი იყო და დღესკი ისარლოვებად იწოდებიანო. მე მოვახსენე, რომ ისარლოვები ახალციხელები არიან, ქართველთ შთამომავალნი, ამათი ძველი გვარი ხურსიძეა და რადგანც ერთი ამათგანი ოსმალთაგან ახალციხის დამორჩილების დროს ციხის კარის მცველად ყოფილა, ამიტომ ოსმალთაც ამ თანამედრობით მიუღიან და სახელად ციხის მცველისთვის ოსმალურად ისარლი აღასი უწოდებიათ. შემდეგ ხურსიძეს მაგიერ ისარლოვი სწოდებიათ გვარად.

3. მიხეილ თამარაშვილის თქმით საქართველოში ყოფილა სულ ცამეტი მღვდელ მთავარი. ჩვენკი შვიდი გვყავს ცნობილი. მ. თამარაშვილს მოჰყავს შემდეგი სია, რაც ჩვენ ცნობას ავსებს და ამიტომ მოგვყავს ესეც აქვე: იოანე ფროლენციელი, პირველი ეპისკოპოსი. 1329 წლიდგან. იოანეს სკვდილის შემდეგ, 1349 წ. დანიშნულ იქმნა თფილისის მეორე ეპისკოპოსად ბერთრანდო კოლეტი, დომონიკიანელი. შვიდი წლის შემდეგ, ეს ეპისკოპოსი გერმანის ამპურიენის ეკ-

ლესიაში გადიყვანეს და მის მაგიერ დანიშნეს მესამე ეპისკოპოსად ბერთრამო დომინიკიანელი 1356 წ. მეოთხე ეპისკოპოსად გამოუგზავნიათ 1370 წ. ანტონ მილერვიტიანელი. ეს ეპისკოპოსი გამოსცვალა კლემენტი ანტი პაპმა და მის მაგიერ დანიშნა მეხუთე ეპისკოპოსად ჰენრიკო რაცი. ფრანკისკიანების წესისა. შემდეგ ამის მეექვსე ეპისკოპოსად დაინიშნა 1391 წ. ლეონარდო ვილაკოელი, დომინიკიანელი. ამის გარდაცვალების შემდეგ მეშვიდე ეპისკოპოსად დანიშნულ იქნა იოანე ეპისკოპოსი. ეს გარდაცვლილა 1424 წ. ამის სიკვდილის შემდეგ მერვე ეპისკოპოსად დაინიშნა პაპის მარტენ V—ის დროს ივანე სანკტე მიქაილელი. შემდგომ ამ ეპისკოპოსის, 1493 წ. პაპის ალექსანდრე მეექვსის დროს, ეპისკოპოსად დანიშნული იქმნა ცნობილის მინორიტების წესის ალბერტო ენჯელი. ამ პირთ ბარდა თამარაშვილი კვლად უმატებს შემდეგ ცნობებსაც: 1450 წ. პაპის ნიკოლოზ V—ეს თფილისის ეპისკოპოსად დაუნიშნავს ალექსანდრე დომინიკიანელის წესისა. 1462 წ. პაპს პიო მეორეს დაუნიშნავს ენრიკო ეპისკოპოსი, მისი ძმობის წესი არ სჩანს. შემდგომ ამის დაუნიშნავთ ეპისკოპოსად ჰენრიკო ვონსტი, 1471 წლის შემდეგ ეპისკოპოსად დაუნიშნავთ ივანე იმაქი ავგუსტიანელების წესისა. ეს ეპისკოპოსი 1576 წ. ცოცხალი ყოფილა. (მ. თამარაშვილი) ასე და ამ გვარად პატივცემული პატრი მიხეილ თამარაშვილი თავის შრომაში სულ ცამეტს მღვდელ მთავარს ასახელებს, რომელთაც უმწყსიათ საქართველოში. იგი იმედოვნებს, რომ ამ მღვდელ მთავრებათ გარდა შემდეგ საუკუნოებში სხვებიც ყოფილან თფილისის კათედრაზედ აყვანილი, ხოლო მათი ცნობები რომის არქივებში არ მოიძებნებაო. საფიქრელია, რომ ქეშმარიტად საქართველოში კათოლიკებს რომი უმღვდელ მთავროდ არ დასტოვებდა იმ დრომდე, ვიდრე ქართველ კათოლიკენი სომეხთ კათოლიკეთ მღვდელ მთავრათ არ ჩაბარდებოდნ კონსტანტინეპოლს. („ივერია“ 2899 წ. „მშაკისა“ პასუხად.)

შ ე ნ ი - შ მ ნ ა .

ამ წიგნში სხვა და სხვა პირთა აღწერანი თავი თავის ალაგას არ არის მოთავსებული. როგორც ვკრებდით ცნობებს, სტამბაშიაც ისე ვბეჭდავდით ნელ-ნელა. ამიტომ გახლავსთ, რომ ზოგი ძველი დროის პირი ბოლოშია აღწერილი და მოთავსებული და ზოგიც თავში. ამ გარემოებამ და მირღვია წელიწადთა რიგობა. მაინც ყოველი პირის დრო წელთ აღრიცხვით კარგად სჩანს.

96.

კათოლიკეთა ეკლესია

(უძვენი დიდათ პატივცემულს და დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საძირკელის დამფუძნებელს მოძღვარს ივანე გვარამაძეს).

იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიას (ახალციხეში) გაკეთებულია XIII საუკუნეში, ზედ მიწევნით 1298 წ. იგი აღუშენებიათ უბრალო დიდრონის თლილის ქვებით, თითქმის ლოდებით, შიგა და შიგ აქა-იქ კედლეში, ზოგი ერთ ალაგას კარგი ქვებით ჩაუტანებიათ, ამ ქვებს ქართული წარწერანიც ემჩნევათ ცხადათ, ხოლო მეტად მქრალად-კი. ეკლესია გაკეთებულია თავის დროის რიცხვის მრევლის კვალობაზედ. თვით ეკლესიის გარეგანი სახეც მოწმობს მის უხუცესობას. ძველი ეკლესიის სიგრძე იქნება თორმეტი არშინი და სიგანე შვიდი არშინი. შიგ გაულესავია, ძველად-კი ვალესილი ყოფილა, ამ ეკლესიას ბევრი მწუხარება და დევნა უამოუფელია მაჰმადიანთ დევნულობისაგან. XVII—XVIII საუკუნეებში, რადგანაც მესხეთსა და ჯავახეთს კათოლიკის მრევლს გამრავლება დაუწყვია, ამიტომ ამ ძველის ეკლესიისათვის წინიდან კარგა ვრცელი ეკლესია მიუდგამთ, ეკლესია უყავრულო, უფრო ძველებურს მიწურს ქოხსა ჰგავს, ვინემც ეკლესიას ახლად მიშენებული კარგა ვრცელია, საკმარისი, ხოლო ძრიელ მდაბიურათ-კი არის გაკეთებული.

ეკლესიაში მოიპოვება ბევრი ძველი ხატები. სხვათა შორის, აქ ასვენია აწყვერის მღვთის მშობლის ხატი, რომელიც ძველადგანვე, ანუ აწყვერის ტაძრის გაუქმების შემდეგ მოუტანიათ ამ ეკლესიაში. აწყვერის დიდი ტაძარი გაუქმდა XVII საუკ. ნახევარს.

აქ არის მაცხოვრის ხატი XVI საუკ. ქართულის წარწერით. წარწერა მოწმობს შემდეგს: „ქრისტე ხატი მაცხოვრისა შევამკეთ ჩვენ ჩიჯავაძემ ზაატამ თანა მემცხედრემან ჯაფარიძის ქაღმან თამარმან ცოდვათა მისატყვებლათ ჩვენთა და ჩვენთვისაცა შენდობა ბრძანეთ მღვთის გულისთვის, ვინც ეს ჩვენს საფლავს განაშორას, ჩვენი ცოდვამსცა ეკითხვის მას საშინელს სასჯელს“.

მეორე: „ესე ხატი იანვრის ჰიჩველს, შევწირეთ სტამბოლსა შინა. მეოფთა ძმებმა წმ. იოანეს ეკკლესიას მოსახსენებლად ცოცხლთა და მკვდართათვის 1749 წ.“.

ეკკლესიას სომხურ კათოლიკეთ ტიბიკონი აქვს მიღებული, საეკკლესიო წიგნებში სომხურს გარდა ქართული საეკკლესიო წიგნებიც მრავლად არის, თითქმის ყველა საჭირო წიგნები, რადგანაც ეკკლესიაში ქართულს ენასაც ახმარებენ. ხატებსა და საეკკლესიო ნივთებს შორის ბევრი რამ ძველის ძველის ნივთებისაც მოიპოვება.

ოსმალთა მფლობელობის დროს, ამ ეკკლესიაზედ და საზოგადოთაც ქრისტიანებს ზარის ჩამოკიდება და რეკა არ შეეძლოთ. დღეს, ეკკლესიას ორი პატარა ზარი აქვს ძველად შემოწირულნი. გარდმოცემა გახლავთ, რომ ვიდრე სომეხთ კათოლიკეთ გავლენა გაძლიერდებოდა ახალციხის ქართველ კათოლიკეებზედ, მინამდის ამ ეკკლესიაში წირვა ლოცვა სულ ქართულად სწარმოებდა, რადგანაც მაშინდელი მრევლი მთლად ქართულს ენაზედ მოსაუბრე კათოლიკეთაგან შესდგებოდაო, მიტომაც არის, რომ ამ ეკკლესიას სულ ძველის ძველად კათოლიკენი თვით ქართულს დაბეჭდილს ხუცურს საეკკლესიო წიგნებსაც-კი სწირავდნენ, ეს ეკკლესია, რომ ძველადგანვე ქართველ ტომის საკუთრება ყოფილა, ეს კარგად სჩანს იმ გარემოებიდამაც, რომ ეკკლესიაში უძველესს საფლავების ქვებზე წარწერანი ქართულად აქვსთ, ეს ქვები შეეხება XVI—XVII საუკუნოებს.

დარწმუნებული ვარ, რომ ეს ეკკლესია ძველად სომეხ კათოლიკეების ყოფილიყო და ახალციხეშიაც სომეხ კათოლიკეების ყოფილიყო და ახალციხეშიაც სომეხ კათოლიკეების ყოფილიყო.

კენი, მაშინ ეკკლესიაში ერთი ქართული წარწერაც კი არ დარჩებოდა. წვიმისაგან გადარეცხილ ქვებს გარდა სჩანან საფლავის ქვები 1782 წ. დასაუღლავებულის, 1789 წ., 1771 წ. 1779 წ. 1798 წ. 1795 წ. 1782 წ. და მრავალიც სხვანი. რომელთ მოხსენებაც ქალის თუ კაცის სულ ქართული სახელებია, ისეთი სახელები, რომელსაც სომეხნი თავიანთ დღეში არავის დაარქმევდნენ.

ერთ დროს, რადგანაც ამ ეკკლესიის მრევლი დიდი ყოფილა, შიტომ შემდეგ და შემდეგ ახალციხელთ მკვიდრთ აქეთ-იქით იწყეს განსვლა და ამიტომ მრევლმაც იწყო კლება, კარგა ხანია მას შემდეგ გასული რაც აქ ერთი მოძღვარი, ანუ წინამძღვარი განაგებს. სხვა და სხვა დროს, სულ სხვა და სხვა ტომის მოძღვარნი განაგებდნენ. საუბედუროთ, ამ გამგეთა ცხოვრების წელნი ძლიერ შორს არ მიდის, მაგალითებრ: მოძღვარი ლაზარე მიიცვილა 1764 წ., დონ ანტონი, 10 მკათათვეს, 1767 წ., მამა სტეფანი 1771 წ., მამა იაკობი საბაშვილი, ბაროხი 1773 წ., პატრი გიორგი 1777 წ., პატრი იოანე გარსევანაშვილი 1779 წ., მამა არაქელი 1783 წ. მამა გრიგორ კრუხიჭამიანთი 1786 წ., მამა იოანე აივაზიანი 1787 წ., მაქანდრიანთ მამა იოანე 1797 წ., მამა გრიგოლი 1798 წ., პროვიქარი მამა ანტონი ქაჩახათი 1800 წ., აღამალიანთ მამა სტეფანე 1800 წ., ისკანდრიანთ მამა პოლოსი 1807 წ., ხოჯივანანთ მამა იოანე 1808 წ., ვართანანთ ტერ ხეჩუათი 1810 წ. სალამოს ლოცვისა, ეკკლესიას მესხი დაეცა და იმისაგან მოკვდა, მესხის დაცემის შემდეგ, მან მცირე ხანს იცოცხლა. გორელი მამა ფრანჩისკე 1814 წ., ხუციანთ მამა პოლოსი, უდელი 1818 წ. დიდი მამა იოსები 1819 წ., სათლელი მამა გაბრიელი 1824 წ., სილაჯიანთ მამა იოანე მიიცვალა 1828 წ., მამა სტეფანე მღებრიანთი 1829 წ., პატრი ფილიპე 1835 წ., ოცხელი მამა იოანე 1837 წ., პატრი თომა კაპუჩინი 1838 წ., ნავროზიანთ მამა სტეფანე 1839 წ., მამა ანტონ ხუციანთი 1841 წ., აბინაანთ იესაშვილი 1842 წ., ხარისქირაშვილი მამა პო-

ლოსი 1854 წ., პავლე შაჰყულიანის, არქიმანდრიტი 1855 წ., გრიგოლ ვართაპეტ ზარაფიანი 1858 წ., ხიზაბავრელი მამა ანტონ ხუციანთი 1859 წ., აზრუმელი ტერ გაბრიელი 1862 წ., მამა იაკობ ფეიქრიშვილი 1864 წ., ტერ სარქის მხითარიანი 1870 წ. და სხვანიც, რომელთაც დრო და დრო უმსახურნიათ ამ ტაძარში.

დღეს, ამ ეკლესიას განაგებს და წინამძღვრობს ყველა ქართველთაგან დიდათ პატივცემული მოძღვარი ივანე გვარამაძე, ქართულ მწერლობის ასპარეზზე სამწერლო მუშაკობის მხრით ვინმე მესხის სახელწოდებით ცნობილი, დაუცხრომელი მოძღვარი, მქადაგებელი და მწერალი თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის წინაშე.

ამავე ეკლესიას დაშთა მდიდარი ბიბლიოთეკა 1855 წ. პავლე შაჰყულიანისაგან. წიგნების უმეტესი ნაწილი ლათინურს, ფრანგულს და იტალიურს ენაზეა დაწერილები, ხოლო დაბეჭდილები კია XV—XVI და XVII—XVIII საუკუნოებში. მათში მეტად იშვიათი და ძვირფასი წიგნებიც ურევია ქართული ძველი ხელთ-ნაწერებიც არის, როგორც თვით პავლე შაჰყულიანის ნაწერი, ისევე სხვა და სხვა, ქართველთა ძველთ მწერალთ და მთარგმნელთა, ნამეტურ ქართველ კათოლიკეთა ხალციხელთ მოძღვართა ნაწერების.

საყურადღებოა აგრეთვე სამი ძველი ქართული ხელთნაწერი წიგნების, ეკლესიის კონდაკებისა: 1, კონდაკი იწყება 1760 წლიდამ და გრძელდება 1845 წლებამდე. „კონდაკის“ დასაწყისს, ანუ სახელმძღვანელო მღვდელთაჯვის და ისტორია კონდაკის მნიშვნელობისა ეკლესიის მოძღვართათვის სომხურათ არის ნაწერი, მონათლულთა გვარებიც სომხურად მოიხსენებიან, გვარები სულ ქართულია, სომხური ასოებითა და სომხურათ გაზრდილ მღვდლებთაგან ხშირად სასტიკათ არის გადამახინჯებული ქართველი გვარები.

სულ ასეთ მღვდელთა გავლენა გახლავსთ, რომ შემდეგ და შემდეგ ქართველთა გვარები სულ სომხურათ გარდაკეთდა. ხელთ ნაწერი საკმარისი ზომისა არის, ყდაში ზის,

მხედრულად არის ნაწერი. 2, „კონდაკი“ მხედრულათ ნაწერი, იწყება XVIII საუკუნიდამ, ანუ იმ დროდამ, როცა სავკლესიო ასპარეზზედ მღვდელმოქმედების ხარისხით პ. შაჰყულიანი აღმოსჩნდა, ე. ი. 1798 წლიდამ და გრძელდება 1850 წლებამდე, უმეტესი ნაწილი შაჰყულიანის ხელით არის ნაწერი, ორივე ამ ხელთ ნაწერებში ბევრი ძვირფასი ქართველთ გვარებია ჩამოთვლილნი, რომელნიც კათოლიკობას შეეხება და რომლის უმეტესი ნაწილის ქართველთა უნებლიეთ სულ სომხურად და ოსმალურად არის გადაკეთებული. 2, ხელთ ნაწერი: მოხსენება ამა ეკლესიის მსახურთა, მამათა და ძმათა, შედგენილი სხვა და სხვა ძველის ცნობებიდამ. ძველად ბევრი რამ მასალები ჰქონია ამ ეკლესიას, დღეს მცირელია არის, სულ გაპნეულა აქეთ-იქით, რაც შეუკრებია ისიც ამ უკანასკნელ დროს მომხდარა ვინმე მესხისაგან.

აი ზოგიერთი ადგილი კონდაკისა, რომელიც სიტყვით სიტყვამდე მოგვყავს აქ:

„წელს უფლისსა 1780-ს: მარამობის: 29-ს მე ტერ გრიგოლმან კრუხიჭამიანთ უფროსმან და ვიქარმან ახალციხისა და მის კათალიკე თემისა ბარახმან წმ. იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიისა: მონათლე ურმა ნაშობი შჯუელიერი ქარწინებითა დედამისაგან იოანესი და კატირინასი გვარისაგან მკალავი ზაზუნასი რელ ეწოდა ნათლის ღებისა შორის ანა გამოუცვლელად მირონის ცხებისა. შინა: ქალაქსა შინა ახალციხესსა იოანე ნათლის მცემლის ეკლესიისა შორის, რომლისა სვინა იყო მკალავი თათრის შვილი იოსები სამრეკულოსაგან ჩემისა“.

1782. წელს უფლისსა 1782 და სომხისსა 1781, იანვარის 21,

მე მაქანდრიანთ ტერ იოანემ სურბ ოვანესის ეკლესიის ბარახმან მონათლე და მირონი ვაცხე ამავე იანვარის 13-სა შობილი ურმაწვიდს შჯუელიერი დედამისაგან ესე იგო დუნჯათ ზოდოსისაგან და მისი მეუღლე ხანუმიისაგან და სახელი უწოდე ანტონ. მნათელია ამისა იყო ჩიტირეკათ სვიმონა ტერ სტეფანეს სამრეკულოსაგან“.

აქ საკვირველი ის არის, რომ შემდეგს მონათვლის წერილებში მამა იოანე სომხურ სიტყვებს აღარ ხმარობს, ყველგან ქართულათ ახსენებს წმ. იოანეს ეკკლესიას. სჩანს მაშინათვე მიხვედრთა თავისს უნებლიე შეცდომას. აი, ესეც მეორე მოხსენება, ამის შემდეგ, რაც ამ მღვდელს უმღვდლია და ყმაწვილები მოუნათლავს, ყველას მონათვლას ასე ასწერს,

1782.

„ამჟ წელს 1782 და სომეხთა 1231 წ. მარტის ჰირველს შე შაქანდრიანთ ტერ იოანემ და წმ. იოანეს ეკკლესიის პარახმან მფუნათლე და შირანი ვცხე თებერვლის 27 შობილი ასული შჯუდიერი დედ-შამისკან და სხელი უწოდე ახნა მნათელია ამისი იყო ნურადიანთ ივანე ტერ კრიგალის სამრევლასკან.“

1782 წ. ტერ იოანეს მარტოდ თავისს ეკკლესიაში ასეთი გვარის ყმაწვილები მოუნათლავს: შალჯებიანთ თათეოზას შვილი, აღოშანთ ალექსანდრეს შვილი, ფეიქრის შვილისა, ივთარაშვილის ყმაწვილი, ნათლია ატოციანთ ოსეფა, ივლიტის მდაბისაგან. შარაჯი კარაპეტასშვილი. მეფრუნე ანდრიასშვილი, ნათლია ყალიჯიანთ იოანე—აბაზაძე ტერ იოანეს სამრევლოდგან, ასლანისშვილისა, ნათლია დაულჯი იოანე, ნარიბეგისშვილის, სარიაშვილის, ნათლია იყო ყუმში ყაზარა, ყარსელიანისშვილი, ბარელესელისშვილი, ქიდიარჯიანთ (?) ყმაწვილი, პაპუნაანთ ყმაწვილი, მაქანდრიანთი, მნათლია ხარისკირაშვილი, პეტრე ხოჯივანანთი. აქ მოხსენებულ სახელების უმეტესი ნაწილი სხვა და სხვა ხელობათა სახელებიც არის, მაგალითებრ ვისაც რა ხელობა სჭერია, იმას ის სახელი გვართაც დარქმევია და ისიც უნდა მოგახსენოთ, რომ მაშინ უმეტეს ხელოსნებთა სახელები ოსმალურს ეწაზედ სწარმოებდა, რადგანაც გამგეობაც მათი იყო. შემდეგ-კი ეს სომხებს სულ სხვაფერ ექმნათ მიღებული.

1783 წ.

ჯინოსიძესძე, სალათელაშვილისა, თერძისშვილისა, იესას-
შვილისა. აი კიდევ ზირ და ზირ მოყვანილი: „წელსა უფლისსა
1783 წ. და სომხის 1232 წ. ახრილის 28-სა, შე მაქანდრიანთ ტერ-
იანეს წმ. იანეს ვიქარმან მოგნათლე და მირანი ვცხე ამავე თვის
16 შობილი უმწვილი, შჯულიერი დედმ-მამისკან ვითმცა ჯინოსი-
ძე პეტრასკან და მისს შეუდლე კატინისკან, ნათლიათა იუ-
ხალიანთ პეტრე ივლიტელი“.

1784.

სალათელაშვილის, დუნჯიასშვილისა, ნათლია ჩიტირე-
კიაშვილი, ყალთაღის (ხელობის სახელი) შვილი, მალხა-
ზაშვილი, ოსანულაშვილის ანტონასი, ნათლია გორელისშვი-
ლი სტეფანე. გორელისშვილს სტეფანეს და მისს შეუდლე
ელენეს შვილი. კიდევ ყარსელაშვილის, კიდევ იმავ გვარის,
კიდევ ამავე გვარის კირილესი, ნარიბეგაანთ პეტრესაგან და
სხვა. შემდეგ 1785 წ. ამ წლის შემდეგ თავის წელიწადთა
რიგის მისადევრობით მონათელა ისპობა და შემდეგ 1790
წლიდან კვალად იწყება ნათელა, მაგალითებრ: ჩხალელისა,
კლდიელისა, ბალღამაშვილისა, ნებიერიძისა, იანღუანთისა,
ყალაჯი იოანესი, შარაჯებიანთ თადეოზის, მექოშე პეტრესი,
შაჰზადასი, ვარძელაშვილის. 1791 წ. ქაუხჩიანთი, მამული-
ანთ როსტომასი, აკოფასშვილის, ბეკარსმე (!) ბატონჯანასი,
იესესძე პეტრესი. ამ წლის შემდეგ მონათლოლთ რიცხვი
ისპობა და 1796 წ. აღარ სჩანს. 1779 წ. ახალციხეში სჩნდ-
ება შაჰყულიანთ ტერ პოდოსი. აი ამის მონათლოლის ცნო-
ბა: „წელსა უფლისსა 1799 წ., სომხებისმებრ 1248 ენკენის-
თეს 22, სუთშათათს, შაჰყულიანთ ტერ პოდოსმა ბარცხმა წმ. იან-
ეს კეკელისისჲ აბინანთ ბატონი ტერ სტეფანეს ნაცვლათ მოგნ-
ათლე და მირანი ვცხე იმავე მდვდლის სხარასხოსკან ურმას ენკენის-
თეს 17, დაბადებული დარსელაანთ ანტონასკან და მის შეუდლე

არქელაანთ ზეტრისის ქალის სარასკან, სჯულიერ ქორწინების იმჟ
ეკკლესიისა სებახოსკან და ეწოდა სანელად მარიამი, მნათლია იყო
მურადაანთ ანტონასშვილი აკოფა ოვანასშვილი ბატონი ტერ ანტონ-
ნის სამკეფლოდგან ივლიტის ეკკლესიისა.

ამ ერთი მონათვლის შემდეგ ისევ ტერ იოანე მაქანდა-
როვი მოღის თავისს სამწყსოში, მერე ნათლავენ შემდეგ გვა-
რებისას: ოთარისშვილის აკოფასი, სვინა იყო აბასთუმნელი
არაქელასშვილი ყაზარა, ქურქიბაშიაშვილის, მალხაზაშვი-
ლის, ხუციშვილის ანტონასი, ბალოასშვილის, ქურქიბაშვი-
ლი, ჩიხტიაშვილი და ხხვანიც მრავალნი. 1783 წ. კილი-
მუზაშვილის აფრიამასი, ბასჯაჯიანთ აივაზასი, სოლომონას-
შვილის, ჩაიქოლანთ სტეფანესი, მალაქაშვილის.

1782 წ. თიბათვის 15. „მე ტერ გრიგოლმან კრუხიჭამიანთ
ვიქარმა ახალციხის კათალიკე თემისა და ბარცხმან წმ იოანე ნათ-
ლის მცემლის ეკკლესიისა მონათლე ჩემის ძმის წული შერეე აკო-
ფაი. რამელ სვინა იყო სუჯიანთ ჯინასშვილი, არუთინა“ 1788 წ.
დავითაშვილის, ზურადაშვილის გიორგასი, ჩაიქელაშვილი, ჯინა-
სიძე, ყასბისშვილი, გიორგიძე, ნარიბეკოვი, დურგლიშვილი, ქაჩ-
ლიშვილი, აწუგერელი სტეფანესშვილი, ავთანდილასშვილი, მღებრი-
შვილი, თავდიდაშვილი, 1790 კოჭიბროლასანთ (გოზალკოვი) ზეტ-
რეს და მის მეუღლე ელენესი მონათლეს 2 თებერ. 1740 წ.,
ათასშვილის იგიტხანისშვილი 1796 წ., ხიზანასშვილი 1797 წ.
ჩაიქელასანთშვილი, ქურთისშვილი 1796 წ. ბეთანასანთ, კაკონასშვი-
ლი, აფრიამასშვილი, ვარსალანთ იოსებასშვილი, ნალბანდიშვილი,
მღებრიშვილი 1793 წ., ბერკასშვილი ოჭანეზა 1753 წ., მე-
კურტნეშვილი, წალიაშვილი, კოკახაშვილი ოსეთა და მის მეუღლე
ნალბანდი დავითის ქალი მარიამისკან 1793 წ., ბეთანასშვილი,
შავშელი ზოდოსას და მის ცოლი კოჭიბროლა ბოსჩაჯაშვილი 1797 წ.
დურგლიშვილი, თერძიანთი, ოდუნჯი ურუასშვილი, შაკინასანთი, 1798
წ. ლაზარეშვილი.

1791 წ. ბატაშვილის, ხატაშვილი, ბერსოშვილი, ჩილა-

შვილი. 1792 სათლელი მეფურნე პეტრუას შვილის, ფონულა-
შვილი, ტერ სტეფანე შვილი, შაქარა შვილი, მესარკეს შვილი,
ყირმიზა შვილი.

ეკლესია დაძველებულია, კედლებში აქა-იქ ბევრი სვა-
ფლავის ქვებიც არის ჩატანებული, მათ ქართული წარწერა-
ნიც ეტყობათ. დრო წარწერის 1750 წ. ეხება, ზოგის უფრო
ძველია. შიგ ეკლესიაშიაც ძლიერ ბევრი მიცვალებულთა
ქვები სჩანს, ხოლო ნაწერების-კი სულ გადარეცხილა სიძვე-
ლის გამო. თუმცა ისიც-კი კარგათ სჩანს, რომ ყველა ქვის წარ-
წერა ქართულია.

წმ. სავარდისის (ახალციხეს) ეკლესია აღმშენებიათ 1540
წელს. პატარა ეკლესიაა, ხუთი საჟენი სიგძე ექნება და ორ
საჟენ ნახევარი სიგანე. აღმშენებულია ქვითკირით, ხოლო
უბრალოთ-კი, ძლიერ სადათ. აღმშენებელთ ვინაობა არ სჩანს,
ის-კი არის მოთხრობილი, რომ ეს ეკლესია 1450 წლის
შემდეგ მრავალ გზის ყოფილა მუსულმანთაგან ნგრეულ-
ქცეული. ამ ეკლესიის ძველი კონდაკის ცნობები და სხვა და
სხვა ქართული წიგნებიც ისევე მოსპობილა და დამწვარა,
როგორც სხვა და სხვა ეკლესიის წიგნები და საუნჯენი. ამ
ეკლესიის კედლებში აქა-იქ ჩატანებულია ისეთი თლილი
ქვები, რომლებზედაც ქართული წარწერები მოიპოვება. ამ
ქვების უმეტესი ნაწილის ზოგი მეტის მეტს ძველს დროს
ეკუთვნის და ზოგი XVII—XVIII საუკუნოებს. შემდეგ სა-
უკუნოების ქვები ამ ტაძრის კედლებში უნდა ჩატანებინათ
სხვა და სხვა დროის განახლებისას. სამს-ოთხ ალაგას კედელ-
ში დატანებულია მშვენიერი ჩუქურთმიანი ქვები, რაზედაც
გამოჭრილებია ქანდაკით ჯვარი და სხვა ამ გვარნი, ეს ჩუ-
ქურთმიანი ქვები მოტანილ უნდა იყოს ქართველთა იმ ეკლეს-
იებიდამ, რომელთაც ოსმალონი სდევნიდნენ და აქცევ-ანგრ-
ვდნენ. ეს ცხადათ ასე უნდა ყოფილიყოს, რაც სამცხეს

ოსმალთაგან ქართველთა ეკკლესიები: დაინგრა, ყველა იმათ ჩვენ ვერ აფხუსხავთ, ის-კი უნდა ითქვას, რომ დიდი ძალი ხელოვნური განძეულობა-კი გაუქმდა ამ ბარბაროსების მახვილის ქვეშ.

როგორც სჩანს, XVII საუკუნიდამ, ამ ეკკლესიაში, ევროპით რომიდგან მოსულს ლათინის წეს-რიგის პატრებს უცხოვრიათ, თვით ეკკლესიის ძველი ნაწილის გეგმა ნამდვილ ქართულ საყდართ სახეს მოგვაგონებს. იგი ძველათ, XIV საუკ. წინეთ ქართველთა აღუშენებიათ, შემდეგ, რა-კი ოსმალთა დევნა ქართველებზედ გავრცელებულა, მაშინ დევნილთა ქართველთა კათოლიკეთათვის გარდაუციათ. ქართველ კათოლიკებს მიუღიათ და 1450 წლიდამ იგი ლათინის წეს-რიგის ტიბიკონის მექონ ქართველთათვის დანიშნულა, სადაც XV საუკუნიდამვე ყოველთვის ლათინის პატრები განაგებდენ, რადგანაც ახალციხეში კათოლიკობამ ძველად სწრაფად ძწყო აღორძინება, ამიტომ ეს ეკკლესია 1560 წ. საკმარისად შეაკეთეს, გაამაგრეს, მაგრამ საქმე ამით არ გათავდა, სივიწროვე ხელს უშლიდა და ამიტომ იგი 1630 წლებს ისე განაახლეს, რომ შესავლის კართან ზომიერი ეკკლესიაც მიუშენეს. ძველს ეკკლესიას აქ-იქ კედლებში დაქცეული ქვები შეემცნა, ამიტომ XVIII საუკუნის ნახევარს დაქცეული ქვები კედლებიდან გამოღებულ იქმნა და მათ მაგიერ სხვა თლილი ქვები შეაწყეს. ამ თლილ ქვებში მოჰყოლია სომხურ წარწერიანი დაძველებულ საფლავის ქვებიც, რომელ ქვებიც აქა-იქიდან ძველ სასაფლაოებიდან მოუზიდნიათ. XVIII საუკუნეში, საქართველოში, სომხურ წარწერიან ქვებს კაცი ძველს სასაფლაოებზედ თითო-ოროდს შეხვდებოდა, ამ ეკკლესიის კედლებში ზევრი ძველი ქვებია მოყოლებულ-ჩატანებული, რომლებზედაც ქართული წარწერებიც მოსჩანს.

ცნობებდამ სჩანს, რომ ამ ეკკლესიაში, ლათინის პატრებს საგალობელი არგანი XVI საუკუნიდამ შემოუტანიათ. აქ ყოველთვის ლათინის წეს-რიგის პატრები და კათოლიკეები ყოფილან გამგეთ და როცა ესენი არ ყოფილან, მაშინ ქარ-

თველ გვარის ის პატრები განაგებდნენ, რომელთაც სწავლა-რომში ჰქონდათ დამთავრებული. ამ ეკკლესიის მოხუცებულებულმა ართვინელმა ქართველ მოსამსახურე დედა-კაცმა სთქვა შემდეგი:

— „გარდმოცემა გახლავთ, რომ ამ ეკკლესიაში სულ 25 პატრი მჯდარა, აქამდის პატრი ღაზარე გახლავთ 26-ად“.

როგორც ვიცით, ჩვენში პატრები ძრეულ გვიან მოდიოდნენ, მაგალითებრ, თითო მოძღვარი საქართველოში არანაკლებ 20 წელს იცხოვრებდა და მერეთუ მიიქცევოდა. რომადვე, თორემ უადრესად მას აქედამ არ გადაიყვანდნენ, რადგანაც, მაშინ აქეთ ქართული ენის მცოდნე მოძღვარნი ძრეულ საჭირო იყვნენ და მასთან რომისთვისაც იშვიათი ასე, რომ ზეპირ გარდმოცემის თანხმად 25 პატრისთვის უკანასკნელი 400 წელი მაინც იქმნება საჭირო საცხოვრებელ დროთ. ასეთ წინამძღვრებთ გარდა, სხვა და სხვა ღარდენის მამებს როცა კი ევროპიადამ საქარველოში უმგზავრიათ და იგინი ახალციხეშიც ყოფილან, მათაც ამ ეკკლესიაში უცხოვრიათ. უნდა ითქვას, რომ როგორათაც ივანე ნათლის მცემლის ეკკლესიაში, ისევე აქაც XIV საუკუნიდამ ქართული ენა განისმოდა მრევლის წინაშე, ქადაგებაც ზომ დაუცხრომლად სწარმოებდა.

ეკკლესიას აქვს სხვა და სხვა ძველი საეკკლესიო ნივთები, რომილამ მოტანილი პატრებისაგან და ზოგიც სხვათაგან შეწირულნი. ეკკლესიას აქვს რამდენიმე ქართული სასულიერო შინაარსის წიგნებიც, რომელნიც ძველის ძველადგანვე ამ ეკკლესიაში უხმარიათ, წიგნები გადაწერილია ძველადვე, ზოგი XVIII საუკ., ზოგი ადრე, ზოგი გვიან, რადგანაც წიგნების გადამწერთ ცნობა და დაწერის თარგმანის, ან ვადაწერის რიცხვი არ უზისთ, ამიტომ ჩვენც აქ მარტოდ სახელები მოგვყავს ამ ხელთ ნაწერების შესახებ: 1, ჟამნ-კანონი, ლათინურილამ ნათარგმნი ქართულსა ენაზედ, ვისგან არ სჩანს, ვრცელი ტომია. 2, „წიგნის წესი“, ლათინურილამ ნათარგმნი, ვინ სთარგმნა, არც ეს სჩანს. 3, ჯოცვის წიგნი, სრული.

4, „უამ-კანონი“, თარგმანი ლათინურიდან, ვისგან და როდის, არ სჩანს. 5, „უამ კანონი“ თავისს ფსალმუნებით. შიგა და შიგ ლათინური ლოცვებიც არის ჩართული ქართულის ასოებით. 6, „მოძკავი დღესასწაულის სკაღობლები“. თარგმანი, როდის, ეს არა სჩანს. ამ წიგნებს გარდა, ეკკლესიას აქვს სხვა და სხვა ძველი და ახალი ლათინური წიგნებიც. ეკკლესიის შიგნით და გალავანში ძრიელ ბევრი საფლავებია, ზოგის ქვები აღარ არის. ეკლესიის განახლების დროს ეს ქვები კედლებში დაუტანებიათ, ზოგი აქეთ-იქით წაუღიათ. მაგალითებრ, მარცხენა კედელში არის ერთი ქვა, რომელზედაც იკითხება შემდეგი:

— „გძელი (გძელიძე) ბადასაკას რძალი შუშანა“. წელი არ სჩანს, გრძელიძეს რძალი და შუშანა? ეს ცოტა დასაფიქრებელია, ეს ქალი უნდა გადაცვალებულიყოს XVIII საუკუნის ნახევრის შემდეგ, როცა ქართველ კათოლიკებში სომხური სახელების ხსენება ხმარებაში შემოვიდა, როცა სომეხთ კათოლიკეთ მოძღვარნი ქართველთ კათოლიკეთ ყოველნაირად დაეპატრონენ. მეორე ქვაზედ არის შემდეგი წარწერა:

— „პატივეცმუჟსა მამსა იერონიმეს ნუქსიიდგან გამგედ მეოფილი მიიცვალა უფლის მიერ 6 მაის 1776 წელს უმბრიის თემილამ“, რომელიც ლათინურად ასეა. *Ad Rend P Nieronymum a Nursia Sa Praet. obiit in Domino d maii 1776 Proviae Umbriae*“

როგორც სჩანს, ამ მამა იერონიმეს კარგა ხანს უნდა ემსახუროს სავარდისის ეკკლესიაში. ეს მტკიცდება იმ გარემოებიდან, რომ იგი საქართველოში მოხუცებაში გარდაცვლებულა. იგი ყოფილა უფროსად დადგენილი ახალციხეს მყოფთ პატრებზედ, თვით ეს მოძღვარი ტომით იტალიელი ყოფილა, დაწვრილებით ამ მოძღვრის მოქმედების და ცხოვრების არაფერი სჩანს. ეს იერონიმე მოძღვარი დასაფლავებული ყოფილა თვით სავარდისის ეკკლესიაში, ამ უკანასკნელ წლებს, ეკკლესიაში, მიწის თხრის დროს, ერთ ალაგას აღმო-

სწნდა ეს ქვა მიწაში დამარხული, მაშინ კარში გაიტანეს და დღეს ეკკლესიის კარის გვერდით ინახება.

მესამე, არა ამ ქვაზედ ნაკლები ღირსების არის ერთი ძველი საფლავის ქვა, რომელიც ჩატანებულია ეკკლესიის მარცხენა მხრით კედელში. ამ ქვის ლათინური წარწერა მოიხსენებს შემდეგს: „L. Reruardusa... S Jose v. laleon... ე. ი. მამა. ბერნარდე... დგონ... წდა იოსები დგონ ლეონ...“ ფრა ფერნარდეს ა წმ იოსების ალიონისა ივლისა, 1660 წელ.“ საუბედუროთ, თუმცა ამ საფლავის ქვას თავის წარწერის ბევრი სიტყვები წარხოცვია, არ სჩანს იერონიმეს გადაცვალების წლები და ან ის თუ აქ რამდენ ხანს სცხოვრებდა. მაგრამ ჩვენ ზედ მიწვენით ვიცით, რომ იგი ახალციხეში იმყოფებოდა 1660 წლებში და მისი დაბადების და გარდაცვალების წელნი კი 1600—1672 წლებამდის უნდა მიაღწევდეს.

ამ მოძღვარ იერონიმეს სახელს მოიხსენიებს მარი შაჯი თავისაგან შედგენილს ქართულ-ლათინურს გრამატიკაში, რომელიც დაისტამბა 1670 წ. რომს. ამ ისტორიულ ქვის გვერდით არის მეორე ქვა ლათინურის წარწერით, რომელიც, უამთა ვითარების მეოხებით, საკმარისად დაძველებულა და ასოებიც წაშლილა, ეს ქვაც ეკუთვნის XVII საუკ. უბედურს შემთხვევას მხოლოდ შემდეგი სიტყვებია გადარჩენია:— „unons Carnia Venecia... obeu in domino die 16... უნ რეს კავენეცია... მიიცვალა უწლის მიერ 18 დღესმ 1655 წ.“

ჩვენდა სამწუხაროთ, XVII საუკუნის შემდეგ დროის აქ მცხოვრებთ ლათინის პატრების შესახებ ჩვენ არაფერი ცნონები გვაქვს. XVII საუკუნიდამ XVIII საუკუნე ისე გადის, რომ ამ ეკკლესიაში ერთი მოძღვრის დასაფლავებაც არ მომხდარა თვითქოს. მხოლოდ XIX საუკუნეში სწნდება ერთი პატრი თომა თემფიელი, რომელსაც აქ უცხოვრია კარგა ხანს და აქვე გარდაცვალებულა 1838 წ. აი მის საფლავისქვის წარწერა:— „Miserere Pater Thomae Kempii Cappucini ralz dreo 1838.“ მოიხსენე პატრი თომა თემფიელი ქაფუჩინი ქნი წკლს უფლისას 1838-სა ივნისის 7 ს.“

ჯგარის ეკლესია (ახალ ციხეს) აღშენებულია XIII საუკუნეში ქართველთაგან.

ეს ეკლესია, საჯარდისძის ეკლესია და ირანე ნათლის მცემლის ეკლესიაც სულ ქართველთაგან არის ნაშენი. უკანასკნელ რაკი აქ ქართველთ მართლ-მადიდებლებმა კლება იწყეს და კათოლიკეები მრავლობდნენ ამიტომ ეს ეკლესიებიც ქართველთა თავიანთ თანა მემამულე ქართველთ კათოლიკეებს დაუთმეს. 1333 წ. ეს ეკლესიის უკვე ქართველ კათოლიკეების ხელში ჩაიანს. XIII საუკუნეში ვინ აღაშენა ამის ცნობა არ გვაქვს, ის კი ვიცით, რომ იგი ყოფილა აღშენებული იმ კვალად და სიმაგრით როგორც ეს ქართველებმა X—XI—XII საუკუნოებში იცოდნენ. ამ ეკლესიაშიც ძველის ძველთაგან ბევრი რყევა და ნგრევა გამოიარა ოსმალთა და სხვა და სხვა მტერთაგან. იგი რამდენ გზისმე იქმნა შემუსვრილი XIV—XV—XVI—XVII საუკუნოებში. რამდენჯერაც შემუსვრეს იმდენჯერვე განაახლეს ალაგ-ალაგ. 1660 წ. განაახლეს საკმარისად, რადგანაც ოსმალთა და ათაბეგების ბრძოლის დროს იგი შემუსვრილი იქმნა ყუმბარებისაგან. ამ ეკლესიას XVIII საუკ. დამდევსაც ეწვია უბედურება, ამიტომ იგი განაახლებულ იქმნა 1750 წ., უკანასკნელ-კი დროთა მიმდინარეობის მეოხით ისე შეირყა ეს ძველის-ძველი ტაძარი, რომ მისს მრევლთ რიგიანად ვეღარა მოისაზრეს-რა და ძველად აღგებულის ეკლესიას ძველადვე მიმატებული მშვენიერი ჩუქურთმიანის ქვებით აღშენებული ეკლესია დააქციეს და მისს მაგიერ უბრალო, სადა თლილი ქვის ეკლესია აღაგეს, საკურთხეველი და ამის გუმბათი-კი ძველის ეკლესიისა არის, რაც მცირედ გარდააკეთეს.

დღეს, ეკლესიის გარშემო, აუარებელი თლილი ქვები ჰყრია, ქართული წარწერები ზოგისა მათში მეტად ძველიც არის, ზოგს ხუცური წარწერაც აქვს, უმეტესი ნაწილი კი ასეთის ქვების აქა-იქ მიწაშია ჩაყრილ-ჩაფლული, ზოგიც ყორეებში ჩატანებული. ეკლესიის ვალავანში აქა-იქ ჰყრია დიდრონი საფლავის ქვები, მშვენიერის ჩუქურთმით მოქარგულნი,

ორი დიდი ქვა და სხვა და სხვა ქართულ ასოებს გარდა ზედ
ჩუქურთმით გამოქანდაკებულია ჯვრები და ისეთი საეკლესიო
ნივთები, რომელ ნივთებაც მხოლოდ მღვდელ-მთავრების
საფლავის ქვებზე იხმარებოდა. ეს ქვები მე მიმაჩნია ქართველ
მღვდელთ-მთავრებს ქვებათ, იგინი ეკლესიიდან უნდა იყუ-
ნენ აყრალი და კარში გამოტანილი. რაც შეეხება ჩუქურთ-
მით ხელოვნობას იგი შეეხება XI—XII საუკუნოების ქარ-
თულ ხუროთ მოძღვრებას. ეკლესიის გალავანში და გალავ-
ანს გარეთ მოიპოვება მაგალითებრ ასეთ ქართველთ კათო-
ლიკეთ მიცვალებულთ საფლავები და საფლავის ქვის წარ-
წერანი:

— „კაუხჩანთ აკოფა 1790 წ. კაუხჩანთ მათეოზის მეუღლე
ელენე 1796 წ. კაუხჩანთ (აღარ სჩანს გვარი და სხელი კარგათ)
ეკუთვნის 1786 წ.“ და სხვანი. გოკიელოვების გვარის წევრ-
ნი სჩანან რამდენიმე, რომელნიც XVIII საუკუნეს ეკუთვ-
ნიან, ესენი აქ სამეგრელოდგან უნდა იყვნენ ვგონებ მოსუ-
ლნი და კათოლიკობასთან დაკავშირებულნი. ქვების წარწე-
რანი ძლივს გაირჩა, ამ ორ სამ წელს წვიმა მთლათ გადა-
რეცხს. 1784 წ. სჩანს გრიქორა, 1777 წ. ქართული ნაწე-
რი გვარი არ სჩანს, *1784 წ. ჩინჯიჯიანთ ხეჩას ასული თე-
რეზია“. გოგინოვების გვარის წევრთა ოთხი ძველი ქვაა,
XVIII საუკ. ერთი: — „1770 წ. გოგინოვი ზეტრეს ძე, მა-
რიაშ მეღქმნია (?)“ მეორე: — „გოგინაანთ სტეფანეს მეუღლე მე-
ღქმნია 1799 წ.“ აქვე ასაფლავია ცნობილი მოძღვარი ხიზა-
ბავრელი ქართველ კათოლიკეთ შქადაგებელი იოსებ ხუციანო-
ვი 1806 წ. მიცვლილი. 1860 წ. ქართველ კათოლიკეთა
მოძღვრის მამა სიმონ ასლანოვი. ეს მოძღვარი 45 წ. განმა-
ვლობაში წევრათ იყო ახალციხის კათოლიკების სასულიერო
გამგეობაში და ყოველთვის ქართულად სწერდა როგორც
ქართველთ შთამომავალი. ასაფლავია აგრეთვე მოძღვარი
მურადოვი, წელი აღარ სჩანს ქართულად ნაწერი. მამა-
ჯანოვის მეუღლე ელენე 1801 წ. და მრავალიც სხვანი ენით
მოუთვლელნი, რომელთაც სულ ქართული წარწერები აქვს,

ხოლო გვარები-კი სომხურად და თათრულად გადაკეთებული.
მაგალითად: ყარქისალოვი და ამგვარნი. არის კიდევ: — „ეს
აწს სამარე კათალიკეთ წჳ იე ეკკლესიის ბარახის მღვდლის აბი-
ნათ იესეს ძის (იესაშვილი) ტერ სტეფანისა შობ. 1771—1842
წ.“ ერთ ქვაზე სწერია: „ეს აწს სამარე ახალციხელის ზრციქა-
რის გრიგოლ კრუნიჭამიანთი მიიცვ. 1786 წ.“.

გრიგოლ მღვდელი, თავის ღროის კვალად, წარჩინებუ-
ლი მოძღვარი ყოფილა, კოსტანტინეპოლს და რომში ვაზ-
რდილ-ნასწავლი, ეს ყოფილა გვარად ისარლოვი. კრუნიჭა-
მიანი ამ გრიგოლ მღვდლის მამისთვის ახალციხელებს ხუმ-
რობით დაურქმევიათ, ამ მღვდლის გარდაცვალებით ახალცი-
ხეში მოსპობილა ისარლოვების გვარის წევრთა რიცხვი სა-
სულიერო წოდებაში. ერთ ქვაზედ მოხსენებულია შემდეგი
ეპიტაფია:

„მივეცი ხარკი ბუნებას, ვით დააწსებით წესია,
ვაგლგონე მოყვასნი ჩემნი, ვითარ მე დამითესია,
მზე და მთვარე დამიბნეულა, სამარეს ჩავეთესია,
ლოდი მამიძღვნეს გულზედა, სადგური ჩემი ესეა,
არუთინ მუწგანოვის ძის საფლავი სტეფანესია,
წამკითხველნო დმერთს ევედრეთ, რეგორც ქრიტიანთ წესია“.

1860 წ. და მრავალნიც სხვანი, უთვალაენი, ძველნი
და ახალნი საფლავის ქვები, ქართულის წარწერებით, რომ-
მელთაც რაღა ფიქრი უნდა, რომ XVIII საუკუნოებში ქარ-
თულათ არაფინ დააწერდა საფლავის ქვებს, რომ ქართველო-
ბის რამე ნიშან-წყალი არა სცხებოდათ. ამას ჩვენ მიტომ
ვამბობთ, რადგანაც XVIII საუკუნეში, ოსმალეთში, არამც-
თუ ქართულად საფლავებზე წარწერა, არამედ ლაპარაკი-კი
იგმობოდა და იღვენებოდა. 1866 წ. ეკკლესია შეუკეთებიათ
ახალციხელთ ძველ მოქალაქე აზნაუროვებს, ეკკლესიის სამ-
რეკლოს შემდეგი ქართული წარწერა აქვს:

„სამრეკლო 1881 წ. ადაშენა ესე ელისაბედ თუმანოვის ასულ-
მა აზნაუროვის ქვრივმა თავისის და მშობელთა სულის სახად.“

იმავ თავიდგანვე; ეს ეკკლესია ქართველთ კათოლიკეთ

საკუთრება იყო, აქ წირვა ლოცვა ლათინის პატრების და კათოლიკეებისაგან სრულდებოდა ლათინურად და ქართულად; რადგანაც არზრუმის სომეხ-კათოლიკეებმა 1780 წლიდან ხანდისხან გადმოსვლა იწყეს, ამიტომ, იმ დროს, ამ ეკლესიაში სომხურად ამბობდნენ ზოგიერთ ლოცვებს. შემდეგა და შემდეგ-კი საქმე ისე მოხერხდა, რომ ახალციხის ორს ეკლესიაში სომხურად დაწესდა წირვა-ლოცვა, უკანასკნელ ეს განკარგულება სამლოცველო წესათ დაიდო და ამიტომ დღეს ეს ჯვარის ეკლესია სომეხ-კათოლიკეთ ეკლესიათ ითვლება. ეკლესიას აქვს ბევრი ძველი შესანიშნავი ხატები, რომელნიც XVI—XVII—XVIII საუკუნოებში უნდა იქმნეს პატრებისაგან რომიდან მოტანილი, შიგ ეკლესიაშიაც ერთი სომხური წარწერაც არ მოიპოვება. ეკლესია ფართო არის.

წმ. ივლიტის ეკლესია (ახალციხეს), ძველადგანვე იყო ქართველებში ცნობილი. ეკლესიის სახელწოდების მეოხებით სოფელსაც ივლიტა დაერქვა, ივლიტა პირველად ქართველთ გააშენეს XII საუკუნეს, ოცხეს წყლის ნაპირას, სწორედ იმ კლდის ახლოს, სადაც დღეს ივლიტის ეკლესია არის დაშენილი. ეს ეკლესია ოსმალთა დევნის მეოხებით XVII საუკუნის დამდეგს. შეჩვენებულის ბეჭა ათაბაგის ბრძანებით დააქციეს. ივლიტაში ქართველთ რიცხვიც მაშინათვე მოიხსო, ყველას გათათრების ეშინოდა, ნაქეტურ ეს შიში მაშინ უფრო წავიდა წინ, როცა ბეჭა ათაბაგი გათათრდა და ხალხსაც დაუწყო გათათრება. საქმე უბედურათ დატრიალდა. ქართველთ ივლიტას თავი გაანებეს, მერე ოსმალთა და ქართველთ შორის ომი დაიწყო, ამ ომის დროს, ოცხეს ნაპირიდან ივლიტის ეკლესია ყუმბარებით დაანგრიეს. ძველ ეკლესიას წარებოცა თავისი სახე, პირ-ქვე დაემხო, ქვები და მთლათ ეკლესიის კედლებმა ოცხეს იგრიალა. იქ მაშინ ქართველთ კათოლიკეთა რიცხვიც მრავლობდა, იგინი ვაჭრობას მისდევდნენ, რადგანაც მაშინ ივლიტა ქრისტიანთ

ქალაქათ ითვლებოდა. დაქცეულ ეკკლესიის ნაშთები ქართველ კათოლიკებმა მალე შეკრიბეს, ერთად დააწყეს და მერე ფაშას კაცი მიუგზავნეს, ქრთამი მისცეს და ეკკლესიის გაკეთების ნება ითხოვეს, ფაშამ ქრთამით ნება დართო ეკკლესიის შენობის.

დაიწყეს ახალი ეკკლესიის აშენება და მალეც ალაგეს იმ ალაგას, სადაც ძველი იდგა, რადგანაც ხალხს ეს ივლიტის ეკკლესია დიდათ უყვარდათ, ამიტომ ახალ კათოლიკის ეკკლესიასაც ივლიტის სახელი უწოდეს. ეს ხანა უახლოვდება 1640 წლებს. განვლო XVII საუკუნემ და ეს ეკკლესია ერთხელ კიდევ ააოხრეს ოსმალთა, აოხრება ისე მძლავრათ მოხდა რომ მის წელში გამართვა შემდეგისთვის ველარავინ გაბედა, ყველას ეშინოდათ, ამოობაში მოაღწია XVIII საუკ. და ამ საუკუნეში ქართველ კათოლიკეთ დახმარებით ეს ეკკლესია განაახლეს ახალციხეხელ მოქალაქე ქართველ კათოლიკეთ ვაჭრებმა მეფისაშვილებმა. დღეს ყველა ამბობს, რომ ივლიტის ეკკლესია მეფისაანთ გვარის წევრთაგან გაკეთებულაო. ეკკლესია თვითონ ღარიბია, სამრეკლო რომ არა. ჰქონდეს, უამისოთ კაცს ეკკლესიის გარჩევაც ვერ შეეძლება უბრალო მიწურის სახლიდამ. ამ ეკკლესიის განახლება, ანუ გაკეთება 1825 წლებს მომხდარა, როცა ოსმალთაგან ქრისტიანები დიდს დევნაში იყვნენ, სდევნიდნენ ნამეტურ საქართველოში მცხოვრებს ქრისტიანებს და მათ თუ არ ივლიტის მსგავსი ეკკლესიის გაკეთება, სხვა გეგმით ეკკლესიის გაკეთების ნებას არავის აძლევდენ, არ აძლევდენ მით უფრო, რადგანაც ქრისტიანობის სიმძლავრესთან დიდი შურიც ჰქონდათ. აი ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ივლიტის ეკკლესია ასე ღარიბად აღუშენებიათ.

ივლიტა აღრე კარგს დაბათ ითვლებოდა, რადგანაც ახალციხეში სულ გამაჰმადიანებული ქართველნი სცხოვრებდნენ, ანუ თათრები, ქრისტიანებს აქ გამრავლების ნებას არც-კი აძლევდნენ, ამათი ბინა ივლიტა იყო, ივლიტიდამ ქართველთ ახალციხისკენ გადასვლა და გამრავლება 1780

წლებიდან იწყეს, ამისთვის იგინი ფაშას დიდს ხარჯს ანუ ქრთამს აძლევდნენ. დღეს ივლიტას 8—10 კომლი-ლა არის მცხოვრებ ქართველ კათოლიკებისა. ეკკლესიას აქვს 12 არ-შინი სიგრძე, 5 არშინი სიგანე, ამდენივე სიმაღლე. ძველის დროიდან აქ ხან ლათინის წესს-რიგის პატრები განაგებდნენ და ხანდისხან სომხის წესს-რიგის ხუცები. წირვა-ლოცვა და ქადაგება უმეტესად ქართულს ენაზედ სწარმოებდა, სხვა ენა აქ საჭირო არ იყო. ძველადგანვე ივლიტაში ქართული ენა მეფობდა. დღესაც ამ ეკკლესიის სასაფლაოზედ მთლად ქარ-თული ნაწერიანი ქვები მოიპოვება, უმეტესი მე XVIII სა-უკუნის ნახევარს ეკუთვნის და უძველეს დროის ქვებს-კი წარხოცვია თავის სახე და იქ აღარაფერი სჩანს. მაინც აქ არის ქართული ნაწერიანი ქვები: 1768 წ. ქისტანაანთ გრი-გორას მეუღლე შუშანა (?) სტეფანეს შვილი მიხეილი 1772 წ. არის კიდევ ფირალოვის, მეფისოვის, ბატონჯანაანთ, ფარემუხაშვილის, 1781, 1782 და სხვანი. ყაუხჩაშვილის 1766 წ. შამარას მეუღლე კათარინე 1782 წ. შამირაანთ გრიგოლას შვილი 1760 წ. 1793 და 1765 წ. და მრავალიც სხვანი, რომელზედაც ყველგან ქართული წარწერები მოიპო-ვება, ყველა წარწერას ცხადათ ეტყობა ქართული ენას ცო-დნის ბუნებრივი ხასიათი და არა უცხო ტომის, რაც ხშირია ეს იქ სადაც ქართულს ენას ხმარობენ, სწერენ და კითხულო-ბენ უცხო ტომის ძენი, ანუ ქართული ენის ბუნებითის კანო-ნებით ვერ გამომხატველნი. ივლიტას ძველად ხურსიძეებსაც ხშირად უვლიად სალოცავად და ღამის თევად, ამათგანაც მოსდიოდა შეწირულება.

ივლიტის მღვთისმშობლის ხატის შესახებ მღ. თომა ჩილინგაროვმა შემდეგი გარდმოგვცა: „ივლიტის საკვირველ მო-ქმედი ხატი ართვინიდან მოუტანია ერთ კათოლიკის დედა-კაცს, ძველად ეს ხატი ოსმალთ მოუტანიათ ერთის ეკკლესიიდან, მერე მას-თან ამ დედა-კაცის ნათესავებს დაუხსნიათ. შემდეგ ამ დედა-კაცს რკებია მხვედრათ. ძველადგანვე ამ ხატს ისე განეთქვა სახელი, რომ ივლიტას ქართველ კათოლიკეთა ღამის თევაც გაუხინეს. დღესაც აქ

ხშირათ მოდიან სხვა და სხვა კუთხის კათოლიკენი და ღამეს უთევენ“.

ივლიტა ოცხეს ნაპარას მშვენიერ ალაგას სძევს, ეკკლესიის ახლოს, მღვდლის თომა ჩილანგაროვის შრომით მომსვლელთ მლოცავთათვის კარგი სახლი გააკეთეს. ეკკლესიაც და ეს სახლიც მეტად ღარიბია, სახსარი არსაიღამ არა აქვს, შენობის გაკეთება-კი საჭირო იყო, რადგანაც ხშირად ღამის მთევლნი კარში შთებოდნენ და მით წვიმა ავდრისაგან ავითაც ხდებოდნენ. ეკლესიას აქვს თითო ოროლა ძველი ნივთები და ხატები, უმეტესი ნაწილი ძველის ნივთების კი ძველადგანვე დაკარგულა, ძველად ეს ეკკლესია ოსმალთ მტაცებელთ ხშირად გაუქურდავთ. ეკკლესიის მახლობლივ აქაიქ არის ძველი საფლავის ქვებიც ქართულ წარწერიანი, წარწერა აღარ ეტყობათ. დრო ჟამს წაურეცხავს.

ყოფილა ისეთი დრო, რომ ივლიტის ეკკლესია ქონებით, მრევლით, ქართული წიგნებით და ძველის ნივთებით ახალციხის ეკკლესიებზედ მალლა იდგაო. ძველაგანვე აქ ყოველთვის ქართულსა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა ლოცვა, სომხური შემოდის ხმარებაში 1770 წლების შემდეგ, როცა სომეხ-კათოლიკეთ მღვდელთ გავლენა ივლიტელებზედ გაძლიერდა. ივლიტას ძველად შემდეგი მღვდელნი მიკვლილან:

— „გამელი მღვდელი ბატონჯანა 1795 წ.

აწყვერელი ტერ იოანე 13 მაისს 1763 წ.

ჩიგაანთ ვაკთაზეტი, ივანე ზრფაქატარი მკათათვის 16-სა 1779 წ. და სხვანიც მრავალნი.

აწყვერის ეკკლესია, აღშენებული მე XVI საუკუნის გასულს, თვით აწყვერში მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთაგან მღვთის მშობლის სახელობაზედ. დროის მრევლის რიცხვის კვალობაზედ იყო აღშენებული, ქართული სახით, მაშინ აწყვერში მთმლად ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, ამიტომ წირვა-ლოცვაც აქ ხან ქართულათ სწარმოებ-

და და ხან ლათინურად. მოძღვარნი რომილამ მოდიოდნენ. აწყვერის ეკლესია მთელ საქართველოს კათოლიკობაში იყო ცნობილი, ამ ეკლესიის არსებობის ცნობები დღევანდლამდეც იციან გარდმოცემით, ეკლესია ორჯერ იქმნა შემუსვრილი XVII საუკუნეში. იქ ნელ-ნელა კათოლიკეთ რიცხვიც მცირდებოდა, ზოგი ახალ-ციხეს გადმოდიოდა, ზოგი არზრუმს, ტრაპიზონს, კოსტანტინეპოლს და ამიტომ იქ კათოლიკეთ რიცხვი XVIII საუკ. ისე მოიხსო, რომ აღარავინ დაშთა, ამიტომ 1730 წ. ეკლესიაც დაიქცა, შემდეგ მოიხსო კიდევ, ოსმალთ დაანგრიეს, ამ ეკლესიის ნაშთები დღევანდლამდეც კი იხილვება თავისს უძველესს ალაგას. სხვა რამ ცნობებმა, ემათა ვითარების მეოხებით ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ახალციხელთ ქართველთ უხუცესმა კაცებმა გარდმოცემით კარგად იციან ამ ეკლესიის ამბები, თვით პატრივცემულმა ქართველთ კათოლიკეთ მოძღვარმა ივანე გვარამაძემაც ბევრი რამ უწყის.

XVIII საუკუნის გამოჩენილ პატრს ნიკოლას, სწორეთ ამ აწყვერის მღვთის მშობლის სახელწოდებით განუძრახავს ახალციხეში ძველის კათოლიკეთ ეკლესიის განახლება, რომლის ხელის შემშლელათ, სომეხთაგან შესყიდული მაშინდელი ახალციხის ფაშა აღმოჩენილა, ამათ შეუშლიათ ხელი, მაგრამ უკანასკნელთ მაინც აღუშენებიათ სხვა და სხვა ახალციხის კათოლიკეთ დახმარებით და სახელათ იგივე რომის ეკლესიის საზოგადო სახელი სავარდისი უწოდებიათ, რომელიც ზემოთ აღვწერეთ.

აწყვერში როგორც გაქრა ქართველთ კათოლიკეთ ტაძარი ოსმალის ბოროტების მეოხებით, იქ ისევე გაქრა ქართველ კათოლიკეთ რიცხვიც, ამაზედ მწარე ხვედრი მოველინა აწყვერის ქართველთა დიდს ტაძარს და შეიმუსრა მათგან სასტიკათ, რომლის კედლებიც უღეს გულ-ცეცხლით აღვსილი და სასტიკათ შემუსვრილი მწუხარებით უმზერს თვის მიდამოებში მყოფთ გათათრებულთ ქართველთ და მათგან თვის ვინაობის დავიწყებას.

ძველად აწყვერის კათოლიკეთ მღვდელნიც აწყვერელად იწოდებოდნენ, მაგალითებრ, როგორც ივლიტას ეკკლესიის წიგნში მოხსენებულია კათოლიკეთ აწყვერელი მოძღვარი, რომელიც ივლიტას მიცვლილა 1783 წ. მაგალითებრ:— „აწყვერელი ტერ-იოანე მიიტვალა 23 მაისს, 1783 წელს“ სჩანს, ამ წელს, აწყვერის კათოლიკეთ ეკკლესია ახალი გაუქმებული ყოფილა.

მდთის-შობლის მიძინების ეკკლესია (ახალციხის მაზრა, სოფელ უღეს). ეს ეკკლესია აღშენებული არის ქართველ მართლ-მადიდებელთაგან XI საუკუნის გასულს, ბაგრატ მესამის დროს, იგი აღშენებულია იმ ეკკლესიათ შინობის გეგმით და ხუროთ მოძღვრებით, როგორც საქართველოში ქრისტიანობის აღორძინების შემდეგ, ქართულ ეკკლესია მაშენებლობა მესამე ხარისხის გეგმით იქმნა წოდებული. პირველი ხარისხის გეგმას წარმოადგენს: მცხეთა, გელათი, ალავერდი, ხახული, ზარაზმა, საფარა, სიონი და მისთანანი. მეორე ხარისხის: ტბეთი, მეტეხი, სამთავისი, ბოლნისი, კუმურდო და სხვა. მესამე: სხალტა, ანჩხატი, პარხალი და მისთანანი. უკანასკ. გეგმას ეკუთვნის შემოხსენებული ეკკლესია და მასთან მთელს მესხეთს, ჯავახეთ და სრულიად დასავლეთ საქართველოში ქართველ და სომეხთ კათოლიკეთაგან პერობილნი ძველი ეკკლესიები. დღეს თუ სადმე მათში ახალი ეკკლესიები შენდება, იგინიც ამ გეგმას ემორჩილებიან; მხოლოდ მცირე საკუროების გამო განსხვავებას აძლევენ.

უღის ეკკლესია ყვაოდა ისევე, როგორც XI, XII და XIII საუკუნოებში, თვით საქართველოც სახელოვნებდა. პირველი მახვილი ამ ეკკლესიას მონგოლებთაგან ხვდა XIII საუკ. ბოლოს, ამ დროს, სამცხეში, ქართველთა შორის კათოლიკობამ იწყო აღორძინება, XIV საუკ. ნახევარს, იგი დატოვებული იქმნა ქართველთ გვარის კათოლიკეთათვის, სადაც განაგებდნენ და მწყსიდნენ ლათინის წესს რიგის პატრები,

XV საუკუნის შემდეგ აღამ ეკკლესიამ მრავალ გზით გამოსცადა მტერთაგან დევნა და მუსგრა. ხშირად იგი საძირკვლამდისაც შეურყევიათ, ნამეტურ მე XVI-XVII-XVIII საუკუნოებშიაც-კი და მისს შემდეგ ნელ-ნელი განახლება მიეცა, რაის გამო, ძველს ტაძარს თავისი წინანდელი სახესრულიად წარხოცია. ასეთ უბედურებათა გარდა, კაცის ხელობის მტრობის გარეშე, თვით ბუნებამაც მასზე მოიცილა და ორჯერ მეხიცა დაეცა. ბუნების ასეთს მრისხანებას, ამ ეკკლესიის გარდა, ვერც ტბეთი ასცდა. ხახული, ოპიზა, იშხანი, ანჩა, სხალტა და სხვანი, რომელთაც საკმარის შერყევის გარდა, კედლების რღვევით-კი არა აკლდებოდა რა. ეკკლესია ძველად დახატულ ყოფილა ფერადის წამლებით, დღეს, ამისა აღარა ეტყოზა რა.

ეკკლესიას აქვს შვიდი საჟენი სიგრძე, ათი არშინი სიგანე და თორმეტი არშინი სიმაღლე, ძველ კარის შესავალთან, ძველადვე მიდგმულ ყოფილა დიდი სამრეკლო, სამრეკლოს კარგი გუმბათიც აქვს, სამრეკლოს გვერდის კედლები ამოუშენებიათ ძველადვე, ამიტომ ეკკლესიის გზა შეკრულა, თვით სამრეკლოს ქვებიც დაძველებულა; ეკკლესიას ძველს შესავლის კართა გარშემო დატანებულია რამდენიმე ჩუქურთმანი კარგი ქართულის წარწერით ქვები, ეკკლესიას აღმოსავლეთ კედელზედ აქვს ოთხი ქვა, რომელზედაც ჯვრებია დახატული. დასავლეთ ეკკლესიის კედელზედ, მალლა ერთს ქვაზედ არის ქართული წარწერა, დღეს ძნელათ გასარჩევი, მხოლოდ სჩანს 1802 წ. დასავლეთით სჩანს კიდევ შემდეგი: *) ვგონებთ ეს უნდა აღნიშნავდეს იმ დროის განმანახლებელთა მოხსენებას და განახლების დროს აღმოსავლის კედელში, ერთ ქვაზედ მოიპოვება ხუცური წარწერა, მეორე ქვაზედ არის ქართული მხედრულის წარწერით შემდეგი: და ბერე ამ უკანასკნელ ასოს გვერდით მიხატულია რალაცნაირი თევზი. ეს ასოები ვერავის გაურჩე-

*) აქ რალაც ქალდეური ანბანის მსგავსი ხაზებია.

ვია. ჩლილო მხრის კედელზედ აქა-იქ ქვებზედ სჩანს ხეცურ-
რი ასოები ნელად საკითხავი, შემდეგი ასოები-კი სჩანს.

კარის ბქეში მიწერილია შემდეგი მხედრულათ: „სახელი-
თა ღთისთა აღშენებულ იქმნა დამატება ი. წ. 1862 წ.“. ეკლესი-
ის გარშემო ოთხს ალაგას აწყვია ძველი თლილი ქვები,
რომლებზედაც გამოქანდაკებულია მღვთის მშობლის სახე მაც-
ხოვრით ხელში, ერთ ქვაზედ ოთხ კუთხივ გამოჭრილია სე-
რაფიმ ქერაბიმი და ზოგიც სხვა წმიდანები. მრავალიც სხვა
წარწერები აქვს, მაგრამ ყველა იგინი გაუქმებულა, XIX
საუკ. ამ ეკლესიას მეხი ორჯელ დასცემია, 1855 წ. და
1899 წ. ეკლესიაში ძველი ხატები და ნივთები არაფერია,
ძველად-კი მდიდარი ყოფილა ეს ეკლესია ძვირფასის ხელოვ-
ნურის ხატებით და სამკაულებით, მაგრამ ყველა იგინი აღრე-
თათრებს დაუტაცნიათ. 1829 წ. რუსეთმა რომ ახალციხე აი-
ლო, მაშინ აქარლები ჯავრით დაეცნენ ამ ეკლესიას და ისე
გაცარცვეს, რომ შიგ ალარაფერი დასტოვეს, ძველის ძველი
ნივთები სულ მაშინ დაიკარგა, ეკლესია ცარიელი დაშთა
ომიანობის დამშვიდების შემდეგ მრევლმა იზრუნა და შეწირ-
ვით კვალად მოუგროვდა მცირე-რამ ნივთების, მაგრამ ძრი-
ელ უფასურის. შემწირველათ სჩნდებიან თვით სტამბოლს
მყოფნი ქართველთ კათოლიკე ვაჭარნიც, რომელთა მოხსე-
ნება ქართულათ ასეა:

„ღმერთმან განაძლიეროს სტამბოლს მყოფნი სანკთა ახალციხე-
ხელ ვეზირსანაში მყოფნი, რომელთაც შესწირეს ერთი უცდ წმ.
მღვთის მშობლის ხატი.“

„ღმერთმა შეიწყალოს მღებრიანთ მფანესას ქალი მქათადინა (?),
რომელმანც შესწირა უდის ეკლესიას ერთი მქრთი დაფერული ვე-
რცხლის ღიღი.“ არის კიდევ:

„ერთი წირვა უნდა იწიროს მამაუჯანთ ანაქელასათვის (1) შე-
წირულ განისათვის ფული ელენესგან უნდა მიეცეს კიდევ ნიშუ-
შად:

„ღმერთმა შეიწყალოს შოშიაშვილი *) (ხაბანდოვი) ანტონა,

*) დღეს ნალბანდოვები.

რომელმანც შესწირა უდის ეკკლესიას თავის დედ-მამის ოსეფუს (?) სულის მოსახსენებლად ერთი წყვილი ბაჟაკის შუშა,“ და ამ გვარები სხვანი, სადაც გვარები სრულ ქართულია და სახელები-კი უკვე სომხურია. აქ თქვენ ნახეთ, რომ მოხსენებული მღებრიშვილი, მამულაშვილი და შოშიაშვილი ქართული გვარებია, სახელები-კი სომხური. საინტერესოა კიდევ შემდეგი;

„ღმერთმა შეიწყალოს ღვთიანთ აფრიამს ქალი ანხა, რომელმანც შესწირა უდის ეკკლესიას თავის ბიძა მიქელას სულის მოსახსენებლად ქართულს სახარებაზედ მოსახვევი ერთი ვადის (?) ხელმანდილი.“ ვალი რაღაც ფარჩის თუ სხვა რამის სახელი უნდა იყოს, ეს შეწირულება შეეხება 1780 წლებს.

ეკკლესიაში მოიპოვება სხვა-და-სხვა ძველი და ახალი ქართული და სომხური საეკკლესიო დაბეჭდილი წიგნები. აქვე შენახულია ამ ეკკლესიის კონდაკი, რომლის ორი-სამის ფურცლის შემდეგიდამ 1787 წ. იწყება. აქ მოხსენებულ არიან დაბადებულთ ცნობა, მონათვლის, ჯვარისწერის და ეკკლესიის შემწირველთა გვარები. ეკკლესიას აქვს თავისს ძველი ზარებიც, მისს სასაფლავოს ქვებზედ მოიპოვება ბევრი წარწერებიც, რომელიც XVIII საუკუნეს შეეხებიან. აქ ასაფლავია პ. ხარისჭირაშვილის პაპის დედა ბებერა, პ. ხარისჭირაშვილის პაპას პავლე რქმევია. ეს ხანა მისწვდება 1740 წლებს, ამ სოფლის მრევლთა წინაშე 1800 წლიდამ დღემდე შემდეგნი მღვდელნი ყოფილან: ტერ სიმონ ბალახოვი, ტერ ანტონ აკოფოვი, ტერ პოლოს ლაზარევი, ტერ პეტროს ლაზარევი, ტერ სიმონ ბალახოვი და სხვანი; ზოგთა სახელი არა სჩანს. დღეს განაგებს მღვდელი სიმონ ჩილაშვილი, ქართულ ენის და წერა-კითხვი კარგად მცოდნე, ქართული ენით მოქადაგე და ქართველ კათოლიკეთ დიდთ გულშემატკივარი. დღევანდელი მდგოიარეობა ეკკლესიისა არის მეტად უნუგეშო ეკკლესია მეტის სიძველისაგან დახავსებულა, კედლები შერყეულა, მეხსაც დიდთ დაუზიანებია ლონფინი აჰყრია, აქა-იქ გარღვეულა, დიდს გაჭირვებაშია ჩავარდნილი დარღვევ-დაქცევა მუდამ დღე მოელის, ღმერთმა-კი ნუ ქნას,

თორემ თქვენი მტერი, ჩვენი ქართველ ერის ცხარე ცრემლი მაშინ დაიხვევა, დახმარება არის საჭირო, მიშველება. დიდი შიში აქვს ამ ეკლესიას, დიდი. მეორე 1500 სულისთვის ეს ეკლესია ძრიელ პატარა არის. შიგ 300 სულიც ვერ ეტევა, თუმცა აივანიც აქვს. მაგრამ წირვის დროს ქალები, ყმაწვილები და კაცების უმეტესი ნაწილი სულ კარში სდგანან.

ხალხი ქართველი გვარის არიან, ქართულათ მოლაპარაკენი, ზრდილნი, მწიგნობარნი, ქართველების პატივის მცემელნი, ქართული ენის მეტრფე და მედავენი. მცხოვრებთ გვარების უმეტეს ნაწილს-კი ჟამთა ვითარების მეოხებით ზოგთა სახე შესცვლიათ, გადაკეთებიათ. ზოგის ფორმა-კი ისევ ძველია, ძირეულად ქართული. სოფელს აქვს საკუთარი სკოლა, სადაც 80 ყმაწვილი სწავლობს, აქვე არსესობს „წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისაგან“ დაარსებული ქართული სამკითხველო, ხალხი მეურნეობას მისდევს, მოჰყავთ ხილეულობა, საქონლის გამრავლებასაც მისდევენ, ერბო, ყველი, რძე კაი იცის, ფრინველიც მრავალია, ვაზი ვერ მრავლობს. ძველად-კი ყოფილა, ოსმალთა ფლობის დროს ამოვარდნილა ძირიანად, გლეხ-კაცობა მხნეა, ქველი, მუშაობაში გამრჯე, მამაკაცთა ტანთსაცმელი მესხურია, დედა-კაცთა ოსმალური, შიგა და შიგ დედა-კაცებთ შორის საზოგადოთ ქართველ ქალთა ტანთსაცმელიც იდგამს ფეხს, რამდენიმე ქალი ასე შორთულები ვნახე, ერთს დღესასწაულს დღეს დავესწარ ამათ ეკლესიაში და იქ მთელი სოფლის ხალხი იყო მოსული, ხალხი მღვთის მოსავია და ქართული ლოცვები ზეპირათ იციან ისევ, როგორც სხვაგან ქართველ კათოლიკეებმა, მღვდლის მოხმარება და დიაკვნობა თითქმის ყველას შეუძლიანთ. ამ სოფელში 300 მოსახლეა, 50 კომლი ქართველ მაჰმადიანები არიან, მათში ქართული ენა ოჯახში აღარ ისმის, ამოვარდნილა, ქალს, კაცს და ქაბუკს ქართველობა ჭირივით სძულთ. ქართული ენის მხრით ამ კუთხეში ანუ ქვაბლიანში სოფ. უდე თითქმის მფარველად და გამავრცე-

ლებლად უნდა მივიღოთ. ამ სოფლის მცხოვრებთ ქართული ენის ხმაურობას შეეძლება რომ აქ ქართულ ენას ძირი არ მოეთხაროს, ამას მხოლოდ ხელის შეწყობა უნდა და მფარველობა. ეს ჩვენთვის დიდად საყურადღებოა. კი უნდა იქმნეს, რადგანაც მთელს ქვაბლიანის ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში ქართული ენა ამოვარდა, დღეს მხოლოდ ქართველ კათოლიკეებში შენახულა. უდელნი ვაქრობასაც მიხდევენ, სხვა და ქვეყნებშიაც მგზავრობენ.

ადრე, ქართველობის დროს, ამ სოფელში ოთხი ეკლესია ყოფილა, დღეს მხოლოდ ორილა არის დარჩენილი და მესამეს საძირკველი. ეკლესია არის პატარა, აღშენებულია XIII საუკუნის ბოლოს, 3 საყენი სიგძე აქვს 2 საყენი სიგანე, სამი სიმაღლე, თლილი ქვით არის ნაშენი. ძველადგან ეს ყოფილა კათოლიკე ეკლესიით დანიშნული, შიგ პატარა აივანიც არის, დღეს იგი დაკეტილია და დიდს შერყევამაც არის მოსული, ძველად, XIII საუკუნეში იგი აქ აღუშენებიათ ქართველთათვის, შემდეგ კათოლიკებზედ გადასულა. ხალხს აქ ულოცნია კარგა ხანს, დღესაც წელიწადში ერთხელ უხდიან დღესასწაულს. ამ ძველ ეკლესიასაც მღვდელი ს. ჩილაშვილი პატრონობს.

უღის ეკლესიის „კონდაკი“ იწყება 1780 წ. მხოლოდ სამს ფურცელს წელი არ უზის-კი, 1787 წ. რიცხვი იწყება, მოხსენებული გვარი და სახელები მთლათ ქართულია, ზოგს კი სახე შეცვლილი აქვს, მაგრამ მაინც ნიშან წყალი აცხია. ძველად ამ ტაძარს ქართული წიგნებიც მრავლად ჰქონია. პირველ ხანებში აქ წირვა ლოცვა და ქადაგება ქართულად სწარმოებდა, ხან ლათინურად, საინტერესო ნაშთებია ამ სოფელში დაშთენილი, თუმცა ეს ნაშთები მცირენი არიან მაგრამ სიძველით კი საყურადღებონი. სოფელის მცხოვრებთ შორის ქართული მეტყველება და წერა-კითხვა ფეხს იდგამს. სანატრელია აქაურ კათოლიკეთ ახალთაგობის წარმატება, წინ წასვლა. ხალხი მშრომელი, დედამიწას მძლავრად ამუშავებენ, ხოლო თათარ მებატონეთაგან დიდს შევიწროებაში

არიან, თათრის მებატონე სასტიკათ სდევნის, მტრობა აქვს. მცხოვრებთ რიცხვს-კი ღიდათ გამრავლდა, აქეთ იქით დადიან და ადგილებს ეძებენ, ამბობენ იგინი: იქმნება ზოგნი გადავსახლდეთო, ამიტომ მათ ქართლში გორის პატრსაც მომართეს, იქმნება გორის კათოლიკის ეკკლესიას სადმე ადგილები ექმნესთ და ჩვენ დაგვასახლოთო. თხოვნა შეწყნარებას ეძლევა, პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი ქართლში მათვის ადგილებს ეძებს, გადმოსახლება უნდა. დახმარებას ჰპირდებიან სხვა და სხვა კეთილ მოღვაწე გვამნი. სტეფანე ზუბალოვმა 1000 მან. შესწირა.

მდთის მშობლას ეკლესიას (ახალციხის მაზრა, სოფელი ვალეს). ვალე ძველი სოფელია, კათოლიკობა ქართველთ შორის აქ ძველადვე აღორძინებულია. თითქმის მე XIV—XV საუკუნოებში. ძველად ამ სოფელში მთლად მართლ-მადიდებლები სცხოვრებდნენ, შემდეგ ესენი ძალით გაუთათრებიან. გაათათრების დროს, ზოგნი კათოლიკობას დაკავშირებიან და მით გადურჩენიან თავი. გადარჩენილთ გამრავლებაც დაუწყვიანთ, უკანასკნელ იგინი იქამდე მისულან, რომ მათთვის საჭიროთ გამხდარა ეკკლესიის აღგებაც. 1670 წლებში ეკკლესიაც გაუკეთებიათ, მღვდლათ ჰყოლიათ ლათინის წეს-რიგის პატრი, წირვა-ლოცვა ძველადგანვე აქ ისევე ქართულად სრულდებოდა, როგორც ეს სხვაგან იყო. ხსენებული ეკკლესია ოსმალთაგან მრავალ გზის შემუსვრილა, ყოველთვის საკმარისად ამზნევდნენ. XVIII საუკ. იგი საძირკვლამდე შემუსვრეს, შემდგომ მისი განახლება შეუძლებლათ დაინახეს, ამიტომ კათოლიკენი დაეპატრონენ ვალეში მდებარე ქართველთ ერთს ძველს ეკკლესიას, რომელიც ცარიელი იყო და შიგარავინ დადიოდა. ვალეს და მისს მიდამოებში ქართველთ რიცხვი ძველადგანვე ამოვარდა, აქაურს კათოლიკებს არც ეს ძველი ეკკლესია შერჩათ დიდხანს, იგი ისე დაძველდა და შეიმუსვრა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი ხდებოდა; ამი-

ტომ მრევლო თავ-და რიგს მიეცა და 1860 წლებს, სხვა ალაგას ეკლესიის შენებას შეუდგა.

ახალი, ანუ დღევანდელი ეკლესია დამთავრებულ იქმნა 1862 წელს, აღგებულია თლილის ქვით, სიგრძე აქვს რვა საყენი და სიგანე ხუთი, სიმაღლე ოთხი საყენი, შიგ ორი წყობა აივანი აქვს, წინ სამრეკლო მიდგმული, ეკლესიის კარის შესავლის თავზედ ერთ ქვაზედ ქართულად შემდეგი წარწერა არის:

— „აღშენდა ეკლესია ესე წმიდა მღვთის მშობლის სახელსა ზედა, რომელთა იშრომეს ამის აღგებაზედა და დამკრთმან საუკუნსა განსვენება დაუმკვიდრეს მათ“.

სამრეკლოზედ-კი სომხურად აქვს წარწერა, წარწერაში მოიხსენება აგრეთვე ამბავი ეკლესიის აღშენებისა. ამაზე მღვდელს სიტყვა ვკითხე, თუ რატომ დააწერეთ სომხურათ? მან მომიგო:

— „ეს სომხური წარწერა ჩვენდა უნებლიეთ მოხდა, თორემ აქ რა საჭიროა ესა“.

ამ ეკლესიის აღშენების დროს გამგეთ იყო მოძღვარი სტეფანე ზაქარიანი. ეკლესიისათვის ზარი შეუწირავს ობილისის ვაქარს ივანე ურგენოვს. 4 ფ. 16 გირ. საუბედუროთ, როგორც სხვაგან. აქაც წირვა-ლოცვა სომხურს ენაზედ სწარმოებს, ზოგიერთს ლოცვებს-კი ქართულათ გალობენ, სახარებასაც ქართულათ კითხულობენ, ქადაგებაც ქართულად სწარმოებს. ერს დიდი ნატურა აქვს, რომ ეკლესიებში თავისს დედა-ენაზედ ექმნეს წირვა-ლოცვა გამართული. თუმცა წირვა-ლოცვა სომხურათ აქვს მოწყობილი, ხოლო სომხური ენა, კრინტი არავის ესმის, ნამეტურ დედა-კაცებმა ხომ სრულებით არაფერი იციან. ეკლესიის გვერდით არის საფლავი, ამ ეკლესიის ძველად ყოფილის მოძღვრის: — „აქ განისვენებს მღვდელი სტეფანე გოზაღავი, ვილფრთ კეთილ მღვდლად წინასთავის დაიბადა 1828 წ. გარდაიცვალა 1895 წ. მარტის 9-სა“ც მღვდლად კურთხეულა 41 წლისა. დღევანდელი მღვდელი სტეფანე ზაქარიანი 40 წელიწადზე მეტია, რაც აქ მღვდლათ

არის. თვითაც აქაურია, ამავე სოფლიდამ გამოსულან. შემდეგი მოღვაწენი:

სტეფანე ზაქარიანი, დაიბადა 1823 წ. სტეფანე გოზალოვი, დაიბადა 1828 წ., პატრი ანტონ გოზალოვი, ძმა სტეფანესი. აქაურები არიან: პატრი ათანასე ნასყიდოვი, პატრი კირილე, თულიევი, სტამბოლს არის, იქვე ნაკურთხი და პატრი ლაზარე გოზალოვი, ვინმე მესხი და ამისი ძე პატრი მზე ქაბუკი, პატრი ალექსანდრე მხითაროვი, პატრი სტეფანე ნავროზოვი და სხვანი. ამ სოფლის ახლოს სძევს სოფელი სხვილისი, სადაც მოსახლობენ სომხის გვარის კათოლიკენი. ეს კათოლიკენი 1829 წ. გადმოსახლებულან არზრუმშიდამა, მათში ბევრი ქართველ გვარის კათოლიკენიც ურევია, ხოლო გასომხებულნი ერთ და მოდგმითაც კი. ვალეს ეკკლესიას ძველი ნივთები სრულებით არა აქვს. რამდენიმე ქართული ხელ-თნაწერი სასულიერო წიგნები-კი მოეპოვება. თვით სოფელი ვალე მშვენიერი სოფელია, ახალციხი-დამ 15 ვერსზედ სძევს, ვენახოვანია, ჰასროვანი, მოხდენილია მცხოვრებთ რიცხვი 200 კომლია. 100 კომლი ქართველ კათოლიკენი არიან, სრულიად ქართულად მოლაპარაკენი, 50 კომლი ქართველ მართლ-მადიდებელნი არიან და 50 კომლიც ქართველ მაჰმადიანები. მართლ-მადიდებელთ აქვსთ ძველი ეკკესია XI საუკუნეში აღშენებული, მუსულმანებს ჯამე აქვსთ. მუსულმანები მოძულენი არიან ქართველთა და ქართულს ენასაც ივიწყებენ. სოფლის მცხოვრებთ შორის სოფლიერი განწყობა არსებოს, ცოტათ მუსულმანები-კი ეწინააღმდეგებიან ამ გარემოებას. ამავე სოფელში არის სამინისტროს სკოლა და ბავშვები სწავლობენ, ბავშვები ქათველ კათოლიკებს და მართლ-მადიდებელთ ეკუთვნისთ, მუსულმანები-კი ახლოსაც არ ეკარებიან. სოფელი შეუძლოა და მეტად მიყრუებულიც არის. ხოლო მეტად მშვენიერია. ხალხი მხნეა, მეურნეობას მისდევს, ვენახებიც მრავალია, მოსავალი კარგი იცის, ხალხი თან შეუძლოც არის. ქართული წერა-კითხვა მცირედ არის გავრცელებული.

წმ. მამე იოსების ეკლესია, (ახალციხის მაზრა, სოფელ არალს,) აღშენებული იყო XI საუკუნეში, პატარა ზომის და იმ გეგმის, როგორც უდის და თვით ამ სოფლის ახლოს მდებარე რქის ეკლესიისა, რომელიც ფრანკოვის მდინარის ნაპირას სდევს და რომელიც 1850 წლებში ოსმალთაგან დაქუცული იქმნა. ხსენებული ეკლესია ქართველ კათოლიკებს გადაეცათ XIV საუკუნის დამდეგს, როცა აქ ქართველთ შორის კათოლიკეთ რიცხვა თავი იჩინა. ძველადგან ამ ეკლესიას თავის ძველ ნივთებზე აქვდა, არალის მცხოვრებთ შორის იგი ითვლებოდა ერთადერთ ეკლესიად. სხვა რამ ეკლესია აქ არ ყოფილა, იგი საკმარისად იქმნა დაჯილდოვებული ბაგრატი მეოთხისაგან. ბაგრატის შემდეგ დავით აღმაშენებელმაც მიჰკერძა ბევრი რამ, დიმიტრი მეფემ და თამარ მეფემაც. რუსუდან დედოფლის დროს, როცა მონგოლები საქართველოს შემოესივნენ, მაშინ სოფელ არალმა და მისმა ეკლესიამ დიდი ვნება მიიღო. მტერთა მიზნების გამო იგი შემუსერილ იქმნა და შერყეული. მაშინ მთელს ქვაბლიანში არალის ეკლესიაც ისევე სახელოვნებდა, როგორც სხვა რამდენიმე ეკლესია ამ კუთხეში. მისდა საუბედუროთ, ამ ძველს ეკლესიას არც შემდეგ დააკლდა მტერთა თავ-დასხმა, რყევა და ცარცვა. 1435 წ. იგი კვალად იქმნა შერყეულ-გაცარცული მტერთაგან, მაშინ დრო ისეთი იყო, რომ ასეთ უბედურებას ვერც სხვა ტაძრები ასცდნენ. გიორგი ბრწყინვალის დროს ეს ეკლესია განახლებას მიეცა, შემდეგ დროის კათოლიკენი მის შეძლების და გვარად აძლიერებდნენ და ამკობდნენ.

რასაც ამ ნაშთს ოსმალი აკლებდნენ, იმას ეს წყეული ჯაყელაანთ გვარის ქართველ ფაშები უსრულებდნენ. რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი ქართველთ კათოლიკეთ სარწმუნოების მხრით დიდი სიმტკიცე ეძლეოდათ, რადგანაც ქართველთ მართლ-მადიდებელთ შორის თათრობა ვრცელდებოდა, გამობა ქართველთა ფეხს იდგამდა თვით ქართველთ შორის საქმემ იქამდის მიადწია, რომ XVIII საუკუნის ნა-

ხევარს, არალის ეკლესია, კათოლიკების ჯიბრით და მტრობით ოსმალებმა სრულიად შეარყიეს და ძირს დასცეს. მაშინდელი მშვენიერი დიდი ოლილი ქვების დღესაც იხილება ძველ ნაეკლესიარის მახლობლივ. ერთი დიდი ქვის ქსტური წარწერა ცხადაა მოწმობს მის ბრწყინვალე ისტორიას. ქვის წარწერა ამოქრილია იმ ხუცურის ხელით, რაც ჩვენი პალიოგრაფიულის ისტორიის შესწავლით X საუკ. ეკუთვნის. წარწერა ისე მიმქრალა, რომ მისს წაკითხვას ველარავინ ახერხებს.

XVIII საუკუნეს შემუსვრილის ეკლესიის ქვებით და სხვა მასალით ქართველ კათოლიკებმა სხვაგან დადგეს პატარა ეკლესია, სადაც ლოცვაც მოათავსეს. აქ განაგრძეს მათ წირვა-ლოცვა XIX საუკუნემდე, საუბედუროთ, ეს ხელ-დახელ გაკეთებული ეკლისიაც ვერ აღმოჩნდა მაგრამ გაკეთებული, ამიტომაც იგი უძღურებას აღრიდგანვე მიეცა, ამ უძღურებას აქაური ბუნების მრისხანე ძალაც აორკეცებდა. უკანასკნელ ეს ეკლესია ისე დაძველდა, შეიმუსრა და დაინგრა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი ხდებოდა, ამიტომ მრევლმა თავს იდვა და დიდი ღწვით აწინდელის ეკლესიის შენება დაიწყეს და 1860 წ. დაამთავრეს. არალის აწინდელის წმ. მამა იოსების ეკლესიას შვიდი საჟენი სიგრძე აქვს, 4 საჟენი სიგანე. სიმაღლე სამ საჟენზე ცოტა მეტი, აღშენებულია თლილი ქვით, ეკლესიის კარის ბქესთან ორ ქვაზედ მხედრული წარწერა არის, რაც მოწმობს მისს აღშენების დროს. ეკლესიას გარს აკრავს გალავანი, შიგ დასაფლავებულ არიან შემდეგნი მღვდელნი:

„შემიწყაღე მე ღ-მ დიდითა წყალობითა შენითა რათა მივაგო მე უფალს უოველი კეთილისათვის, რამეღი მომცა მე. განსვენებს საუკუნე მიანიჭე უფალმ ჰეტრე მარტიროზის ძესა ჰატრს ადიოზის სულსა, შობ. 1847 წ. გან. 1874 წ.“

„საფლავსა ამას შინა განისვენებს სოფ. ვარგაველი მღვდელი ჰაველე ლაზარაშველი, წამკითხველნო გთხოვთ შენდებ ბრძანოთ, დაიბადა 1829 წ. გარდაიც. 1874 წ.“

საფლავსა ამას შინა განისვენებს მღვდელი ტერ ზოდასი ბაყ

დინდოვი წი. მატევეტემუდნო წამკითხველნო გთხდეთ უმცრჩილესად უფაქს შემავედრათ. შემდეგი წაშლილია, და სხვანი, რომელთ წარწერა არ. სხანს.

— მინ ეკლესიას ძველი ხატები, ნი. თები, „კონდაკი“, ანუ ხელთ-ნაწერა წიგნები ქართული, თვინიერ დაბეჭდილების გარდა, სხვა არაფერა აქვს. ეკლესიას დღეს განაგებს სომხის გვარის და სომხ-ს კათოლიკის ტიბიკონზევე მდგარი მოძღვარი. წირვა-ლოცვა, მცირე რამ ქართულის ლოცვების გარდა, მთლად სომხურად სწარმოებს, თვით ქადაგებაც-კი.

მცხოვრებთ რიცხვი შესდგება ქართველ გვარის კათოლიკეთაგან, მათი დედა ენა ქართული არის. გვარები: სახელები და სხვა ზნე ჩვეულებაც ნამდვილი ქართულია. მცხოვრებთ რიცხვი 160 კომლია, 1400-ს სულზედ შიალწვევენ ორივე სქესის იგინი მისდევან მეურნეობას, ხილის ვენახები აქვსთ, პურს სთესვენ, სიმინდს, საქონელს ამრავლებენ, რძე, ერბო და ყველიც აციან, ხალხი მეტად უგამრჯელია, მათ დიდი სიყვარული აქვსთ ქართული ენის და ქართველობის. ხოლო ძრიელ სწუხან მასზედ, რომ იგინი სომეხ-კათოლიკეთ არიან შერაცხილნი და დღეს მათს ეკლესიაში სომხური ენა მეფობს, დიდათ სურთ ქართულს ენაზედ წირვა ლოცვა და ნამეტურ ლოცვის წიგნების კითხვა. ლოცვის წიგნებს თვით მე მთხოვდნენ, მავალეზდნენ, რომ ოდესმე მათთვის მიმეწოდებინა. ამათში ძრიელ ბევრი უცხო ძველი ქართული გვარებიც არის დაშთენილი.

უკანასკნელ წლებს ამ კათოლიკის გლეხობა დიდს გაჭირებაში ჩავარდა. მათს საკუთარში სასოფლო მამულებს ვილაც ნასომხური და ვიჯომც ძველ მათაბაგ ჯაყელიაანთ გვარის წარმომადგენი წაედავა, მამულები ჩემიანო. ამახესაჩივარო ატყდა, ყველგან ამ ტყუილმა ათაბაგმა მოიგო, ყველგან ფულისით შეისყიდა სამართალი და მის მეოხებითა გლეხნი გამტყუნდნენ. დღესაც დავა არჩს ამახედ და ამ დავის მეოხებითა გლეხ-კაცობა უწყალოთ და უღვსოდ დაეცა ამ უსამართლო პირისაკან, საბრალო მდგომარეობაში შთაცვიდნენ ეს ქარ-

თველნი გათათრებულ მებატონისაგან. გლეს კაცობაში წერაკითხვა მცირე ნაწილმა იცის, სკოლის გახსნას ახლა ფიქრობენ და იქმნება ბედმა გაუღიმოსთ და ეშველოთ რაღე. აქაურ ქართველ-კათოლიკეთა აღორძინება დიდს სახსარს მისცემს ქართული ენის აღორძინების საქმეს ქვაბლიანში. ქართული წიგნები მაქვნდა, დაურიგე და აღტაცებით გამომართვეს. თვით ქალებიც-კი ამბობდნენ, რომ აქ არც ქართული წიგნები გვაქვს და არც ქართველი გვარის მღვდელიო, ამაზედ ვცდილობთ და ვნახოთ, იქმნება ჩვენი გვარის და ენის პატრი გვედირსოს ოდესმეო. ძველად, რომ სოფელს არაღს დიდი ვრცელი ეკლესია ჰქონია, ამის ამბები აქ ბევრმა მოხუცმა იცის. სოფელი კარგია, ჰავიანი და შემბრგო წყლებით. სოფლის ხალხი გათათრებულ მებატონისაგან დევნილია, იგინი ღირსი არიან შებრალების, ქართველთ პატრონობის. აქ საჭიროა მათთვის ქართული სკოლა, სამკითხველო, ქართული წიგნების ვრცელება.

აესა გუფას ეკკლესია, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელი ხიზაბავრა). მას შემდეგ, რაც საქართველოს დასავლეთ ნაწილს ოსმალეთმა მოხვია ხელი და დაიმორჩილა, როგორც სხვაგანაც გვითქვამს, იგინი თავიანთ მახვილს ისე არსად ხმარობდნენ, როგორც მესხეთსა და ჯავახეთზედ. 1626 წ. ახალციხეს, ათაბაგების მაგიერ ოსმალთა ფაშები განაგებდნენ, რადგანაც ეს კუთხე უფრო ახლო იყო, თითქმის მოსამზღვრედ ქრისტიანთ შთენილთ ქართლ-კახეთის და იმერეთ გუბრიისა, ამიტომ ოსმალთა იცოდნენ ეს გარემოებანი და მათ შიტომაც მოჰკიდეს მაგრა ამ კუთხეს ხელი და ქართველობა აქ დიდის მონების ჯაჰვითაც შებორკეს. აქარის, ლივანის, შავშეთის და ყველა იმ ნაწილების, რაც-კი მათ ეკავათ და რაც-კი უფთო ბიზანტიის იმპერიის და არმენიას უახლოვდებოდა, მათი შიში და ფიქრი სულ არ ჰქონდათ, საქმეთ ეს კუთხე მიიჩნდათ, მესხების და ჯავახების შიში ჰქონდათ. ზი

რველ ჭათათრების შემდეგ მათ გულიც იჯერეს და მესხეთს და ჯავახეთში ძრიელ ბევრი ქართველიც გაათათრეს, ვინც არ გაათათრდა მათ დიდი რისხვა მიაყენეს: იგინი დააქციეს, დაანგრეს, ერთის სიტყვით სიცოცხლე და ქრისტიანობა გაუმწარეს. სწორეთ ასეთ გამწარებულთ ცხოვრებას წარმოადგენს სოფელ ხიზაბავრელების წარსული და მათგან შენახული ქრისტიანობის ისტორია.

ხიზაბავრელნი ქართველ გვარს ეკუთვნია, ჯავახებს, კათოლიკობას იგინი ძველადგანვე დაკავშირებიან, კათოლიკის ეკლესიაც ძველადგანვე აუშენებიათ, მაგრამ ეს ეკლესია და მათი ქრისტიანობა დიდს მუსვრას და დევნაში ყოფილა ოსმალთაგან, ამ საბრალოებს მართლაცა და ყოველთვის სული და გული ჩვენი მეფეებისაკენ ეჭირათ, ჩვენსკენ მოილტოდნენ, ანუ ქრისტიანთ მფარველობის ქვეშ, ესენი აცოდნენ ოსმალთა და იგინიც მიტომ სდევნიდნენ ამ საბრალოებს და ქრისტიანობის მფარველობის გულისთვის ათასნაირს მონებით სტვირთავდნენ. ხიზაბავრელებმა ქრისტიანობისადმი პატივის ცემა და ლალადი XIX საუკუნეშიაც აღმოიჩინეს და როცა 1828 წ. რუსეთის მხედრობა ახალციხეზედ წავიდა საომრად, მაშინ მთავარ სარდალს ხიზაბავრის გვერდით მოუხდა თავისს ლაშქრით ჩამოხდენა და ცხოვრება, რომელთაც ხიზაბავრელებმა დიდი სამსახური გაუწიეს და ოსმალთა ჩუმათ ჯარს დახმარება აღმოუჩინეს. საყოველთაოდ ხიზაბავრელნი ასეთმა ქრისტიანულმა სამსახურმა ისეთ დღეში მოათავსა, რაის გამო იგინი დიდს სილატაკეშიაც შთავარდნენ და მათ ერთად ერთის თავიანთი ძველი ეკლესიის შეკეთებაც, ანუ მცირედ განახლებაც ვერ შეეძლოთ, მაგრამ მღვთით, მათ მოველინათ ისეთი მოძღვარი, რომელმაც ამ სოფლის ერის განვლილ დროთა ქრისტიანობისთვის ბრძოლას და ტანჯვა-ვაებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია, მათთვის თავს იდვა შრომა და უკანასკნელს თავისს ღწვითა და შრომით მშვენიერი დიდი ეკლესიაც აღუშენა. ამით დააჯილდოვა მან ხიზაბავრელთ იმ ძველთ მამა პაპათა ხსენება და კურთხე-

ვა, რომელნიც მწარეს ნადვლიანობაშია შთავარდნილნი და ქრისტიანობის შენახვის გულისთვის დევნულნი ოსმალთა მონების ქვეშეობაცხობდნენ.

მოხუცებულთ არ ახსოვთ, თუ ხიზაბავრელთ როდის მიიმტეს კათოლიკობა და ან რა დროს, რა საუკუნეში აღაგეს კათოლიკის ეკლესია ჩვენის ფიქრითაჲს ეს ხანა XVI საუკუნეს უნდა შეეხებოდეს და იქმნება აღრეც, რადგანაც 1600 წლებში, აქეთ მიჰურჩნავ და მოლალატეათაბაგების მტოხებით ქრისტიანების ზოგნი დიდს სასჯელს და გათათრებას იყვნენ ძალით მიცემულნი. ხიზაბავრელთ ძველ ეკლესიის აღშენება მიეწერება XVI საუკუნეს. იგი ბაჲრა ყოფილა, საყდრის მსგავსი, მიწურის ქოხივით გაკეთებული, ჯვარდ-ამაღლების სახელწოდებით, ამ ეკლესიის შთენილდესაც არის და შთენილი, აქა-იქ დანგრეულა, მაგრამ ამასაც მოვლენია თავის წამალი და აწინდელს მოძღვარს, ხიზაბავრის ეკლესიის მაშენებელს, მამა მიქელ ვარძელაშვილს ნაკლულს აღაგები შეუკეთებია, ვინც ამ ძველს ქოხის მსგავს ეკლესიას ნახავს, ჩმას ცხადათ დაეხატება თვალწინ ვაება და ტანჯვა, რაც-კი ჯავახეთში ხიზაბავრელთ უნდა გამოეცლოთ. ეს ეკლესია მოწამეა იმ შავის დროების, როცა აქეთ ქრისტიანთ ეკლესიების არამც თუ აშენების ნებას აძლევდნენ, არამედ მუსურასა და ქცევა ნგრევას ეძლეოდნენ ისეთი ძველი ტაძრები, რომელნიც ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის და დავით აღმაშენებლისაგან აქეთ შრავლად ნაშენ და გაფენილ იყვნენ.

ცხადათ სჩანს, რომ ეს ძველი ეკლესია ხიზაბავრელთა დიდს ქრისტიანთა შიშიანობის და დევნის დროს უნდა იყოს განშენებული, ისეთ დროს, როცა აქეთ ქრისტიანთა ხსენებაც-კი საგომობლათ ხდებოდა. ეს ეკლესია XIX საუკუნის დამდეგს უკვე ისე დაძველებულა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გამხდარა და ამიტომ ხიზაბავრელთ მისსავე ახლოს სხვა უფრო ვრცელი მღვთის შობლის ეკლესია აღუგიათ 1828 წ., ამის მაშენებელი ყოფილა მამა ანტონ გოდებაძე-ხუციევი, მაგრამ ესეც წინანდებურად ვაის ვაგლახით

და დიდის შიშის ძრწოლით, ისეთის შიშით, რომ მაშინ აქეთ ზარების კარში-კი არა და თვით ეკლესიაშიაც არ აძლევდნენ ნებას დარეკისას. ასეთი იყო მაშინ ქრისტიანთ მდგომარეობა ჯავახეთში. აქ ჩვენ ასე მიტომ ვსწერთ, რადგანაც დასავლეთ საქართველოს გათათრებას დიდი, ვრცელი ისტორია აქვს, ეს ისტორია რომ დაიწეროს, ვგონებ, ოცდა ოთხი ტომი გამოვიდეს. შიშის და ვაი ვაგლახით გაშენებული ეკლესია 1828 წ. მეტად მდარედ აღმოჩნდა, მრევლისთვის პატარა და მასთან უბრალო სახლივით გაკეთებული, მიწურის ბანი და შიგ სრულიად მოუწყობი. ეს ეკლესია 1881 წ-მეც ვნახე და უნდა მოგახსენოთ, რომ იგი ასეთ სოფლის ამაგდარ ქრისტიანებისთვის შეუფერებლად დაფიქნა, ნატვრით აღვივსე, რომ იქმნება ოდესმე ამ ერს ბედმა ჭაულიმოს და ახალი ეკლესია, სკოლა და სამკითხველოც ეშველოს.

განვლო დრო ეამბან, ამ სოფლის ეკლესიის მღვდლად 1891 წ. დაინიშნა მღვდელი მიქელ ვარძელაშვილი. ამან თავის მოსვლის უმაღვე, ეკლესიის გაკირებულ მდგომარეობას მიაქცია ყურადღება, მასთან მრევლის რიცხვს, მათს მდგომარეობას და უკანასკნელ იგი რა დარწმუნდა აქ კარგის ეკლესიის აღგების საჭიროებაში, მაშინ მან გულს მოდგინებით და ცარიელის ჯიბით თავს იდვა და განიძრახა ხიზაბავრაში ეკლესიის აღშენა და ისიც ისეთის ეკლესიის აღგება, რაც მთელს ამ კუთხეში სანაქებოთ უნდა დაშთენილიყოს. ამისთვის. ასეთის ძნელის საქმისთვის, მამა მ. ვარძელაშვის მეტად დიდი შრომა, ტვირთი და დიდი ამაგი დასჭირდა, ამას აქ ყველას ვერ ავნუსხავთ. იქმნება ამ დიდი ტვირთის ზიდვა და შესრულება მას ისე არ გასძნელებოდა, რომელ სიძნელის წუთების მოწამე ისევ თვით უნდა გახლდეს, იქმნება ეს მის მეტმა სხვამ არც-კი იცის, მაგრამ რა გაეწყობა, აქ ერთი ჩვენი უბედურება მხოლოდ ის არის, რომ ასეთ წმიდა საქმეში, ასეთ საშვილიშვილო მარად სადიდებელ ძეგლის აღგებაშიც-კი მტრები გამოუჩნდნენ და

ისიც როგორი მტრები და ვინ, თვით სასულიეროს წოდებულადმაცკი, რომელთა მტრობა და მითქმა-მოთქმა და ლაღატი იმავე დროსვე იქმნა გაზეთებით ცნობილი.

ასეთ ცნობების წინააღმდეგმა ცნობებმა გაზეთებში მიტომ იჩინეს თავი. რადგანაც იგი ჩვენმა საზოგადოების უმეტესმა ნაწილმა მამა ვარძელაშვილის შესახებ უკანონოდ და უჯეროდ მიიღო. მასში ცილის-წამების, მტრობის და სინიდისის შეპილწვის მეტი სხვა არა სჩანდა-რა, მტრობამ იქამდის მიადწია, იმ ზომამდე ავიდა, რომ საითაცკი ამ მოძღვარმა ხსენებულის საქმისთვის ფეხი გადადგა, ყველგან მტრები დახვდნენ წინ, ყველგან გადაძობველნი, ხელისა და გზის შემშლელნი. ეს მოძღვარი ამ ეკლესიის აღგების სახლის მოსაპოვებლად კოსტანტინეპოლშიაც წავიდა და იქ სომეხ.კათოლიკეთა პატრიარქს დავალებას სთხოვდა, ხელი შეევიწყეთ, რომ კოსტანტინეპოლის ქრისტიანებში და რომში ფული შეეკრიბოთო, ეკლესია გავაკეთოთო. პატრიარქი დაჰპირდა, კონდაკი და ნებართვა უნდა მიეცა რომში წასასვლელად, ვიდრე ამას მიიღებდა, მინამდის პატრიარქს თბილისიდან ეროს სომხის მღვდლისაგან წერილი მიუვიდა და ასე სწერდა ეს მღვდელი:

„მანდ, თქვენთან, კოსტანტინეპოლს მღვ. მ. ვარძელაშვი წამოვიდა, დახმარება უნდა გთხოვოთ. თქვენ მას დახმარება არ მისცეთ, რადგანაც იგი ყველგან ცხდათ ქართველებს, ეკლესიაში სამღრთო მსახურების გარდა ღოცებს და სხარებასაც უმეტეს ნაწილს ქართულად კითხულობენ. ყველგან ცხდათ ქართველებს, თავიანთ ვინაობას ლათინათ სთვლიან, სომხობას სდევნიან, ნამეტურ სომხურ ენას“. პატრიარქმა ეს წერილი დაიხვია ხელზედ და მღვდ. ვარძელაშვილს ასე უთხრა:

„თქვენ, რათა ქართველებო, თქვენ თავებს ლათინათ სთვლით, სომხურ ენას სდევნით, სომხობას, თქვენს ეკლესიასევე ქართულათ დაგიწერათ, რომ იგი რომის კათოლიკებს ეკუთვნისთ, ამიტომ შენებას არ გაძლევთ, როგორც მოსულხართ, ისევე წადი აქედამ“.

აქ, ამ მოძღვარმა ველარა გააწყურა, ცარიელი დაბრუნ-

და მას ბევრი კიდევ სხვა ამ გვარები ზარდახდა, მაგრამ მან შაინც გული არ გაიტეხა, აქა იქ იმეცადინა, ამ ცდაში, მას დიდათ ახალისებდნენ ახალციხის, ბათუმის და ქუთაისის კათოლიკენი, ნამეტურ იმედებდა ნიკოლოზ ანტონის ძე ზაფევი. ასეთი პატიოსან პირთა ქომავლობით და კეთილის რჩევით, მამა ვარძელაშვილმა 1896 წ. ეკკლესიის შენებას ხელიც მოჰკიდა. ამ კეთილ საქმეში პირველად თვით ხიზაბაგრელ გლეხნიც-კი ეურჩებოდნენ, ამათაც კი დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მ. ვარძელაშვილს დიდათ გაუჭირეს საქმე, ბევრჯერ გაამწარეს იგი, მაგრამ იგი შაინც გლეხების ურჩობას არ შეუშინდა და თავისაგან განძრახულს საქმეს ენერგიულად მოჰკიდა ხელი და შენება დაიწყო, უკანასკნელ გლეხთა რა ნახეს ამ მოძღვრის წრფელი სამსახური და გულ შემატკივრობა, იგინიც დაემორჩილენ მას და ყველა საქმეში სრულს თანაგრძობას უწევდნენ, ბევრის სიარულის შემდეგ, ღწვის, ქადაგების და ხალხის მობებრებისა, მამა ვარძელაშვილმა მიაღწია თავისს საწადელს და 1899 წ. ხსენებული ეკკლესია დაამთავრა კიდევ, რაც ჩვენს გათახსირებულს დროში და ისიც ისეთ მიყრუებულს მხრეში დიდს სანაქებოთ უნდა ჩაითვალოს. ექ ეკკლესია დღეს ნაყოფია მამა ვარძელაშვილის დეულაღვის შრომის და მამულისა, ერისა და ქრისტიანობის მტკიცე პატივის ცემისა მთელს ამ მხარეში, ასეთი ვრცელი ეკკლესია ამ ახალ დროში გაკეთებულის არსად არის.

ეკკლესია აღშენებულია შავის თლილის ქვის-საგან, სიგრძე აქვს ცამეტი საყენი, სიგანე შვიდი საყენი, სიმაღლე ხუთი საყენი. წინ, სამხრეთ ნაწილს აქვს კარგი სამრეკლო. სამრეკლოს ქვეშ ერთს ქვაზედ წარწერილ არის ქართულად და ლათინურად შემდეგი:

„აღშენდა ეს რუმის კათოლიკეთა ტაძარი „იესოს გულისა“ მღვდელწიგობითა მღვდლის მიხეილ ვარძელაშვილისათა და შემწეობითა ხიზაბაგრელ, რუსეთელ და კავკასიელთ კათოლიკეთა, დ'თ წელისა

უფლისას 1898-ს ჩუქს“. შემდგომ ამისა არის შემდეგი ლათინური: *).

„Jesus christus Deus Homo vivit et regnat imperant Anno 1900 Leo XIII“.

ეკლესიას აქვს თითო მხარეს ექვს-ექვსი სანათური, სამხრეთ მხრეს ორი სანათური, გარედან მეტად სუფთა სახის არის, ეზოც მშვენიერი აქვს, მთელს ხიზაბავრის მიდამოებს, ეს ეკლესია მალლობილად მშვენიერად დასცქერას, სოფელი სძევს 7 ათას ფუთის სიმაღლეზედ. შიგ ეკლესიას აქვს ხუთი ტრაპეზი, ერთი ტრაპეზის აღსაკალზედ შემდეგ წარწერა არის:

„ტკბილად გუფად იესოსად შეგვიწყალებ ჩვენ“, ტრაპეზნი მორთულებია მშვენიერად, მშვენიერის ხატებით, შანდლებით და ფარჩეულების ყვავილებით, პირველ ტრაპეზის გვერდით მარჯვნივ და მარცხნივ ოთახებია, მოძღვართა შესამოსი. ეკლესიას აქვს სამღვდელოთა შესამოსიც გვარიანი, ეკლესიის კარგი ქალები და წიგნებიც რაცი საჭირო არის. მღვდრობით სქესისთვის გაკეთებულია სამი სართულიანი აივანებიც, სადაც მლოცველნი მრავლად მოთავსდებიან. ეკლესია გაკეთებულია 1700 სულისთვის, ეკლესიას შიგ კარგი წესიერება აქვს და სიფაქიზე. ხიზაბავრის მკვიდრნი ახტაცებულნი არიან ამ ეკლესიის აღშენებისათვის და მოძღვარს მ. ვარძელაშვილს სამაგიერო არ იციან როგორ გადაუხადონ. აქაურ ქალთა და კაცთა სიამოვნებას საზღვარი არა აქვს.

მართლაცა და ქეშმარიტად, რომ ასეთ მიყრუებულს კუთხეში ასეთ კაცთაგან მივიწყებულს მხარეში, ასეთი ტაძრის კეთება-კი არა და თვით რიგიანი პატარა სახლის კეთებაც სჭირს, როგორც ვსთქვით, ეს ეკლესია, მთელს ამ კუთხის კათოლიკეთ ეკლესიებში უპირველესად ჩაითვლება. ბევრს ქალაქის ადგილებშიაც არ არის ასეთი ტაძრები, აღ-

*) დღეს, ეს ქართული წარწერა კვლილად გადაფხიკეს, ამ გადაფხიკის ისტორიას იხილავთ სხვაგან.

გილი საქმე არ არის 13 საყენი სიგრძე და 7 საყენი სიგანეა
პბა მკითხველი დააკვირდეს ამ სიგრძე სიგანეს და იის ამხედ
ცხადათ დარწმუნდება, თუ ასეთ დიდს შრომას, რა შრომა-
წვალება და ფული უნდა მოსდომოდოდო იღწენებისათვის.
ეკლესიას სხვა რამ ძველი წიგნების, კონდაკების და დო-
კუმენტების არაფერი აქვს, ძველადგანვე გაუქმებულა მტრის
თავდასხმისაგან ეხლა აქ ახლად სწარმოებს საეკლესიო
დავთრებებს ამ ეკლესიის მაშენებელს არც შემდეგ მოაკლდა
მტრობა და თვით გაკეთების შემდეგაც, როდესაც ამ ეკ-
ლესიის კურთხევა გახლდათ დანიშნული, მაშინ კურთხევა
ზედ გახლდნენ ზოგი ერთი სომხის კათოლიკის ტიბიკანზედ
მღვარი მოძღვარი. კურთხევა გათავდა 1900 წ. ივნისის 25
და მშვენიერი სადილი მიირთვეს და მის შემდეგ, თავ-თა-
ვიანთკენ გახლდნენ პურ მარლით გამძღვარი. კიდევ ამხე-
დრდნენ ამ ახლად გაკეთებულ ეკლესიას და მოძღვარზედ
და სადაც ჯერ არს ცნობები მისცეს, რომ მღვდელი ვარ-
ძელაშვილი ყველგან ცხადათ ქართველობს და ეკლესიასაც
ქართული წარწერა გაუკეთაო. ამ ცნობის კეთების შემდეგ
ამ საქმეში დიდ მოწინააღმდეგეთ აღმოჩნდნენ ახალქა-
ლაქის სომხები, რომელნიც „მშაკში“ წერილებსაც სწერენ
და შემოხსენებულს მღვდელსაც სასტიკა ჰკიცხავდენ. როგორც
სხვა საქმეებში, აქაც მამა ვარძელაშვილი მართალ მოძღვრად
აღმოჩნდა და მის მომხივანთა საჩივრები უყურადღებოთ იქმნა
დატოვებული მთავრობისაგან. მამა მ. ვარძელაშვილმა ამ
სოფელს მართლ ეკლესია არ აკმარა და ეკლესიის გვერ-
დით ალაგო ორ სართულიანი მშვენიერი თლილი ქვის სასა-
ხლე, სადაც მოთავსებულია რამდენიმე მშვენიერი ოთახი და
როგორც თვით ვარძელაშვილიმ ბრძანა, ამ სასახლეში ოდე-
სმე ორს მღვდელსაც უკი შეეძლება ცხოვრება. სახლის მოწ-
ყობილებათა შორის ძრიელ ბევრი წივთები ეკუთვნის თვით
ეკლესიას. როგორც ვარძელაშვილიმ ცნობულს, ვარძელაშვილი იმდენ
სომეხთ მოძღვრთ მტრობა, ამ სოფლის ტრის, ეკლე-
სიის და მ. ვარძელაშვილის არც შემდეგ შესწყდა. „მშაკში“

ხშირად სწერეს ამის საყვედურები: თვით კონსტანტინეპოლის კათოლიკეთ პატრიარქმა უსაყვედურა მ. ვარძელაშვილს, რომ თქვენ თქვენს ეკკლესიაზედ მარტოდ ქართულად დაგიწერიათ და სომხურად-კი არაო, ეს როდესაც არ იყო თქვენგან მოსახდენილი მ. ვარძელაშვილმა მიუგო: „ის შეკი არ დავაწერე, თვით შრეულმა დააწერა, შრეული ქართულს ენახედ ლაზარაკობს და ახა მე რა საქმე შექნდა, მე რა შეემძღო. სოფელიც მათია და ეკკლესიაც და მათაც რაკორც ინებეს, ისე დააწერეს, მე უბრალოთ მადებთ ბრალსა“. პატრიარქმა მოსმინა ვარძელაშვილის სიტყვა და მაინც კიდევ უთხრა: «თქვენი მოქმედება ჩვენი წინააღმდეგია; თქვენ სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგოხართ და ამ ტიბიკონის ვალს-კი არ ასრულებთ, მის წინააღმდეგ მოქმედებთ და ქართულებითა“.

ეკკლესიის გალავანში ასაფლავია მოძღვარი ანტონ გოდებაძე-ხუციშვილი, გარდაცვალებული 1859 წ.

ამ ეკკლესიის მოძღვრად ყოფილან XIX საუკ. შემდეგი პირნი: მღვდელი პავლე ლაზარევი, იოანე გვარამაძე, თომა ჩილინგაროვი, იოანე ასატუროვი, იოანე მამულოვი (მთარგმნელ-მწერალი) სტეფანე ზაქაროვი, ხარისკირაშვილი პეტრე, იოსებ ხუციშვილი, ანტონ გოდებაძე, იაკობ მურადოვი და სხვანი. დღეს განაგებს მაშენებელი ამ ეკკლესიის მღვდელი მიქეილ ვარძელაშვილი (1891—1901 წ.). ძველად ამ სოფელში ორი კათოლიკის სასაფლავო ყოფილა, ესენი დღესაც არის, საფლავის ქვებიდამ სჩანს, რომ იგინი მეტად ძველის დროიდგან უნდა იქმნეს დაფუძნებული, ქვებზედ ქართული წარწერები მოიპოვება და აქა-იქ ძველი დარნებიც არის დარნების შესახებ ნახეთ წერილი ვინმე მესხისა („მოგზაურში“ 1891 წ.). ეკკლესიას ძველის ნივთების და სამოსის მცირე რამ აქვს დაშთენილი, ერთი ძველი ვერცხლის ბარძიმი და რამდენიმეც ქართული წიგნი. ხიზაბავრა შესანიშნავი სოფელია, ხალხიც შესანიშნავია, მხვენელ-მთესველია, ყველა კათოლიკის სარწმუნოებას აღიარებს. ერთი კომლი შართლ მადიდებელია, ამავე სოფელში არის პატარა თლილი

ქვის ეკლესია, ცარიელი, რომელიც ადრე მართლ-მადიდებელთ ჰკავებიათ. დღეს აქ წელიწადში ერთხელ რცის ხალხმა მოსვლა და წირვის გადახდა. კათოლიკეებში ბევრი რამ ძველებური ცნობებია დაშთენილი.

მდგომის მშობლას მიძინების ეკლესიის თბილისს.

თბილისის ეკლესიის აღშენების ხანი XII საუკუნის დასაწყის მიეწერება, ზედ მიწევნით 1125 წელს. უკეთ რომ ვსთქვათ უფრო დავით აღმაშენებლის დროს. ისტორიულად დამტკიცებულია, რომ საქართველოში პირველად დავით აღმაშენებლის დროს მოვიდენ რომიდგან ლათინის წესს-რიგის პატრები. მცირე ხნის შემდეგ ამ პატრების შესახებ დავით აღმაშენებელს და რომის პაპს შორის მიწერ-მოწერაც გაიმართა. ამავე დროს ლათინის პატრებმა სომხეთშიაც გაიმარტეს ფეხი. თბილისში კათოლიკეთ ეკლესიის, საქარკელის დაარსებას ჩვენ ამ დროს მიტომ ვაწერთ, რადგანაც ამ დროდგან საქართველოში, ქართველთ შორის, კათოლიკეთ სარწმუნოების მალიარებელთ რიცხვი უკვე სჩანს. XII საუკუნის დასასრულ თბილისში, კათოლიკეთ ეკლესიის გვერდით, ლათინის პატრებიც ისადგურებენ, ჩვენ მხოლოდ არ ვიცით ის, თუ იმ დროს, ხსენებულს ეკლესიას რა სახელი ეწოდებოდა, აწინდელი, თუ რამ სხვა სახელი.

XII საუკუნის შემდეგ. რომის ტახტსა და რუსუდან დედოფლის შუა მიწერ-მოწერა იმართება, ქართველნი პაპის თხოვნით, მონაწილეობას იღებენ ჯვაროსანთ ომში, ქართველნი ევროპის ლაშქართან ერთად ომობენ. ბრძოლის შემდეგ საქართველოში ბრუნდებიან, თან შემოაქვთ ბევრი რამ ნარუქები, რაც ევროპიელთ ლაშქართან შეესწავლათ. ამის შემდეგ თბილისს, ქართველ კათოლიკობა და ეკლესია ცნობილი ხდება საქართველოში და საერთო მთელს ევროპაში. კათოლიკეთ რიცხვი ისე ვრცელდება, რომ 1329 წ. რომში უკვე გარდასწყდა, საქართველოს დედა ქალაქ თბილისს,

კათოლიკების ეკლესიაში, კათოლიკეთა ეპისკოპოსის დანიშნა და მის კათედრის აღდგენა. 1329 წ. თბილისის კათოლიკეთ ეკლესიას ენიჭება სხვა და სხვა უპირატესობა. მას პატივს აგებენ მეფენი, მთავარნი და დიდებულნი. ევროპიდან უნიშნავენ საკმარის დახმარებას, ამ დახმარებით ეკლესია მტკიცდება მაგარს ნიადაგზედ, მის მოძღვართაც ენიჭებათ დიდი სახსარი ძაღლში, მოქმედების და ქრისტიანობის გამტკიცების. 1329 წ. პაპის იოანე XXII „ბულის“ ცნობით, რომელიც მიეცა თბილისში პირველად განწესებულს კათოლიკეთა ეპისკოპოსს იოანე ფლორენციელს, სჩანს, რომ კათოლიკეთა მოძღვართ ძლიერი გავლენა საქართველოში აღრიდგანვე ყოფილა. ცნობილი რომის ტახტის წინაშე და მათაც შიტომ დაუარსებ ჩათა თბილისის კათოლიკების ეკლესიაში ეპისკოპოსის კათედრა, და მასზედ ეპისკოპოსად იოანე ფლორენციელი განუწესებიათ.

შაში იოანე XXII-ე თავის საყვარელს შვილს, იოანე ფლორენციელს, ამორჩეულს ეპისკოპოსს თბილისისას.

როგორც გავლილად უაზრებულად ქრისტეს საწმუნოებას, ისე ახლად ღვთიული წ. სხელის პატივის ტემის მოსამატებლად გამოძიებით სხვა და სხვა ჭკრფანის მიზეზებისა ჩვენის მშობისაგან შეკუდიანებულთა ბოლოს კარდასწუვიტეთ ჩვენის სამოციქულო შექმნებითა, რომ განწესებულ იყოს ჩინებულ თბილისის ქალაქში საეპისკოპოსო კათედრის აღგილი, რომელიც იმყოფება საქართველოს სამეფოში.

ვინებეთ რომ ეს თბილისი მამაგლად მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად დარჩეს ჩვენის სრულის შექმნებით და ჩვენის ძმების შეკითხვითა, როგორც ზემოთ ვსაქვით დამტკიცებით განვსაზღვრებ, რომ დასკნდეს თბილისის ქალაქს საეპისკოპოსო ეკლესია და მიეცეს მას დარსეული ტიტული — თბილისის ეპისკოპოსისა.

კვლავ ჩვენს თვალთა თქვენკენ მოვაქცევთ, რომელიც განწესებულ ხართ მასწავლებლად მოქალაქე ძმათა რივისაგან, მეცნიერი მდგდელ წმიდის წერილებით, რომელიც იცნობთ თქვენ პირფუნულად მაცადგილების კარებებთა და საჭიროებათა, რომ მრავალნი მოს

აქტიურ ღვთიურ სიტუაციის ქადაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გაქვს კეთილი გული წმინდის სარწმუნოებისა, წმინდა ცხოვრება, კეთილი უფოა ქრევა და სიბრძნე სავსე მკაფალ ნიჭ-სათნებითა, რაგორც შეტყობილ გვაქვს სარწმუნო მოწმებისაგან, რომელნიც გრაცხვენ შემძლე ღირსეულ მიწად, მით სრულ სამეციქულო შეძლებითა ჩვენითა შეკითხვისამებრ ძმათა ჩვენთა კადკენთ ზემოხსენებულ თბილისის ეპისკოპოსისა ზედა ეპისკოპოსად გამოძიებისა და უფლისფრის განხილვის შემდეგთა. ხაზი იხანუ XXII-რე

მოეტა ავინანს XIV ნომერს წ. 1329 ს. 4

ბულოს თავზე ასე აწერია: — გასაწურთნავად ქართველ ერის ღვთიურ სიტუაციითა, დამტკიცდა ქ. თბილისს. საეპისკოპოსო კათედრა და დაინიშნა ეპისკოპოსად იხანე უფლისწული წმიდის დომინიკის რიგისაგან“.

ხსენებულ დროის შემდეგ თბილისის კათოლიკეების ეკლესიის ბელი უკეთეს პირობებში ვარდება, პირველ ეპისკოპოსის შემდეგ აქ არც შემდეგ მოსპობილან ეპისკოპოსნი და ერთის სიკვდილის შემდეგ მეორეს განაწესებდნენ, ამ ეკლესიაში ეპისკოპოსთა გამეფობა რამდენსამე საუკუნეს გაგრძელდა, აქ ეპისკოპოსად ყოფილან შემდეგნი პირნი: იოანე ფლორენციელი, ბერნარდო თეოთინკო დომინიკიანელი, ალექსანდრე დომინიკიანელი, თურიაკო დომინიკიანელი, იოანე ძმა ავგუსტიანელებისა, ალბერტო ანჟელო ფრანცისკინელი და სხვანიც, რომელთა ვინაობა ჩვენ არ ვიცით. ეპისკოპოსთა შემდეგ აქ ინიშნებოდნენ წინამძღვარნი, აბატნი. უკანასკნელ ჟამამდე აქ განაგებდნენ აგინი, უკანასკნელი აბატი იყო დამიანე ანკოლიელი, მომხრე მეფე გიორგისა, ამ აბატმა მოართვა მეფეს რომის პაპის ბულოა და ლოცვა-კურთხევა. დამიანე ანკოლილის შემდეგ ამ ეკლესიას განაგებდნენ პატრები და როცა საქართველოში კავკასიის ვიზიტატორი დაინიშნა, მის შემდეგ-კი ეს მათ ბინათ ითვლებოდა, უკანასკნელი რაც თბილისში კათოლიკეების მეორე ეკლესია გაკეთდა, მის შემდეგ ვიზიტატორი ახალ ეკლესიაში გადავიდა და ეს ეკლესია ქართველ და სომეხ კათოლიკეთა

საკუთრებათ დაშთა, დღეს აქ ქართველი პატრი პ. ყარაიჯოვი განაგებს: სულ-სამი მღვდელი სცხოვრებს, ორი ლათინის წესს-რი-გს პატრი და მესამე სომეხ-კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მდგარა. ძველად, ანუ XII საუკუნის კათოლიკების ეკლესია მღებარეობდა ჯვარის მამის ეკლესიის მახლობლად, ცოტა ზემოთ, სოლოლაკის მხრით, სადაც დღეს აღარაფერი სჩანს და იქ სახლებია გაკეთებულთ, შემდეგ დროის ეკლესიაც ამავე მხარეს არსებობდა. XVII საუკ. შარდენი რომ შოვი და და თბილისში პატრებთან სცხოვრობდა, სწორეთ სმ ეკლესიის მახლობლად უცხოვრობა, დღეს ამ ეკლესიის შთენიც სჩანს, იგი არ ვიცით, რა მიზეზებით დასტოვეს კათოლიკეებმა და მის ზემოთ გააქეთეს, ესკი ვიცით, რომ ეს ეკლესია მრავალ გზის იქმნა შემუსვრილი.

1661 წელს, რომის კრებისაგან აქ წარმოგზანეს მოძღვრათ ბონვენტურა სარწუთელი. ეს ეკლესია დაშთა 1705 წ. ამ წელს იგი შემუსრეს, მცირე ხნის შემდეგ აღგილობრივ მოძღვართა ძმობამ ისევ შეაკეთა, მაგრამ ეს შეკეთება დიდხანს არ დაშთა მკვიდრათ, 1718 წ. ქართველთა და სომეხთა სასტიკათ გაცარცვეს, ეს არ აკმარეს და ეკლესიის კარი, სანათურები. საკურთხეველი და ყოველივე ნივთები დაუმტვრიეს, დაუნგრეს ისე, რომ კათოლიკენი ცრემლით გამოეთხოვნენ თავიანთ ეკლესიას და სხვაგან სახლში ლოცულობდნენ ჩუმათ. რამდენიმე ხნის შემდეგ, კათოლიკებს კვალად ნება მიეცათ ეკლესიის აღშენების, ამათ სხვაგან აღაშენეს, ხარების სახელზედ, 1729 წ. ეკლესია უკვე მზათ იყო, რომილამ საეკლესიო ნივთები მოიტანეს და ყოველისფრის საჭიროებით შემოსეს. მაგრამ კათოლიკეთა საუბედუროდ, არც ეს ეკლესია დაშთა დიდხანს კათოლიკების ხელში. 1755 წ. მეფე თეიმურაზის ბრძანებით, ანტონ კათოლიკოზის გამო, კათოლიკენი სდევნეს, ეკლესია, საეკლესიო ნივთები წაართვეს, აღარაფერი მისცეს, შემდეგ ეს ეკლესია ქართველებმა სომხებს მიჰყიდეს, დღეს სომხებს უპყრიათ იგი, და ამ ძველ ეკლესიას სხვა სახელი უწოდეს. პატრები მას

ტიკათ სდევნეს და ახალციხეს გარეკეს. 1760 წ. თეიმურაზ მეფის შემდეგ ერეკლე მეორე გამეფდა, ამან თავის მეფობაში კათოლიკებს სრული თავისუფლება დაუბრუნა, ახალციხეში და მთელი პატრები დაიბარა, ამათ კარგი სახსარიც აღმოუჩინა, ეკკლესიისთვის ბევრი რამ დახმარება მისცა მთელი ეკკლესია პატრებს ველარ დაუბრუნდათ, მათ შორის ეკკლესია აღაშენეს. ეს აღშენებული ეკკლესია მათთვის დროის შესაფერად ჯერ აღმოჩნდა, სიმცირეს გარდასხვა მხრივაც ჰქონდა დაბრკოლებაც ამიტომ 1801 წ. შემდეგ, რაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა, მას შემდეგ თბილისის ქართველ კათოლიკებზე სხვა ეკკლესიის გაკეთების ზრუნვა დაიწყო, ამ ზრუნვას ის გარემოებაც უფრო აორკეცებდა, რადგანაც თბილისში რუსთა მეოხებით პოლონელიც გაჩნდნენ, ამით ეკკლესიას მრევლიც მოემატა, ამიტომ მის გაფართოვებას მთავრობაც ითხოვდა. 1805 წ. ის არლიშვილების და ზუბალაშვილების თაოსნობით შეწირულ იქმნა ის ადგილი, შუა ბაზარში, სადაც დღეს ეკკლესია არის, 1806 წ. ამ ადგილს რამდენიმე მიცვალებული დაასაფლავეს და 1808 წ. ეკკლესიის კედლები უკვე ატანილი იყო. ერთის მხრით ამ ეკკლესიის შენება მიდიოდა ნელ-ნელა და მეორეს მხრით თბილისში კათოლიკეთა რიცხვიც მრავლდებოდა. 1814 წ. რომიდგან დანიშნულ იქმნა ოცდამეორე მთავარ უფროსად პატრი ფილიპე თორონელი, 1817 წ. ამან აღაშენა და დაამთავრა დღევანდელი კათოლიკების შუაბაზრის ეკკლესია. პატრი ფილიპე თავის დროის კვალად შესანიშნავ მოძღვრათ ითვლება და მრევლის სულიერის და ხორციელი მსახურების კარგად მცოდნე და მცნობათ.

საქართველოში მოსვლის უმაღლვე მან შესანიშნავი სახელი დაიმსახურა, როგორც ქართველთა კათოლიკეთა წინაშე, ისევე მთელის ქართველობის და საზოგადოებისაც, მოძღვრათ მოღვაწეობის გარეშე იგი იყო შესანიშნავი მკურნალიც. ქართველებში მალე განისმა ის ხმაც, რომ პატრი ფილიპე შესანიშნავი მკურნალიაო, მისკენ მიისწრაფოდა

ერი, ბერი, კათოლიკე, ქართველი, გრიგორიანი, რუსი და თათარიც. ამ სახელის მექონი ერთი პატრი ფილიპე XVIII საუკუნეშიაც სცხოვრებდა საქართველოში. ესეც გამოჩენილი მოძღვარი იყო, თავის დროის კვალად კარგი მკურნალიც. ამას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანაც ამ ორ პატრთა ცნობებს ხშირად რევენ ერთმანეთში. ამიტომ ჩვენ აქ ამათ პირველ და მეორე სახელს უწოდებთ. პატრი ფილიპე მეორემ თბილისის შუა ბაზრის ეკლესია 1817 წ. დაამთავრა და წლის გასულს ძველი ეკლესია დასცალეს და ახალ ეკლესიაში გადმოვიდნენ და ძველი-კი საჯაროთ გაყიდეს, აქამდის ამ ეკლესიაში მარილის მალაზია იყო, ეხლა სხვა ნივთთა საწყობია. დღეს, თბილისში კათოლიკეების ორი ძველი ეკლესიაა დარჩენილი, რომელნიც სხვებს უპყრიათ, ორივე სავაჭრო საწყობათ არის გადაკეთებული, ერთი დღევანდელს ეკლესიის ახლოს სძევს და მეორე მის ქვემოთ, ჯვარის მამის ეკლესიის ზემოთ, რომელსაც კარგად ეტყობა კათოლიკის ეკლესიის სახე. ამ ორს ეკლესიას გარდა მესამე სომხებს უპყრიათ, იგი გარდაკეთებულია სხვა გეგმით.

ძველადგანვე, რაც თბილისის ეკლესია დაარსდა, მას შემდეგ, მისს გვერდით დაარსებულ იქმნა კათოლიკეთ სასწავლებელი, რომლის დაარსება 1630 წ. მიეწერება. კათოლიკის სარწმუნოების გარეშე, აქ სხვა სარწმუნოების ყმაწვილებიც სწავლობდნენ. ამ სასწავლებლის არსებობას შარდენიც აღნიშნავს. ეს ძველი სასწავლებელი დღემდე არსებობს ეკლესიის გვერდით, ხოლოდ გარდაკეთებული, წარმატებას მიცემული, დღეს იგი ორ კლასიან სასწავლებლად ითვლება, ამავე სასწავლებლის მოზარდ მოწაფეთ მოძღვარნი ექიმობას და წამლების კეთებასაც ასწავლიდნენ, ერთსა და იმავე დროს ეს სკოლა დოსტაქართა ანუ ფერშლის სკოლაც იყო. სასწავლოთ გარდა, იმავე ეკლესიის გვერდით ძველადგანვე არსებობდა მათხოვართა, მოხუცთ და უძლურთა თავშესაფარი ბინაც, სადაც უძლურთ მიიღებდნენ და ვისაც ცხოვრების სახსარი არ ჰქონდა, იმას აქ ჰქონდა სიკვდილის დღემდე ბინა, აქ

სცხოვრებდნენ, სიკვდილის შემდეგ ქრისტიანულის წესით ასაფლავებდნენ. ესევე მოძღვარნი ჰპატრონობდნენ უპატრონობოლ პატარა ყმაწვილებს და თავიანთ ხარჯით ზრდიდნენ, იქვე ძველადგანვე არსებობდა ევროპიელთ მოგზაურთა თავშესაფარი ბინა, ანუ სასახლე. ამ ეკლესიის გვერდით, ბევრს მოგზაურს უსადგურია. ბევრს უხელმძღვანია პატრების რჩევით, ამათის გვეგით უმოგზაურნიათ, მათისავე დახმარებით აღუწერიათ საქართველო სხვა და სხვა დროს.

XVIII საუკუნის დამლევს, ამ ეკლესიას დიდი რისხვა მიაღვა 1795 წ. უბედურების მეოხებით, ამ უბედურებამ ეკლესიის კედლებს გარდა სხვა ყოველივე ნივთები და განძეულება სულ ცეცხლსა და მოტაცვას მისცა. მაშინ ამ ეკლესიას ქართული წიგნებიც ბევრი ჰქონდა. მათში იშვიათი წიგნებიც რეულან, მაგრამ ყველა იგინი მტერს დაუწვავს, ნივთები-კი მოუტაცნიათ, დიდი განძი წაუღიათ, ყოველივე ეკლესიის ფერფლად უქცევიათ. გორის „საგარდისის“ ძმობის წიგნის ცნობილამ შევიტყვეთ, რომ 1705 წ. თბილისში, კათოლიკის ეკლესიის მახლობლად „საგარდისის“ სახელწოდებით ძმობა იქმნა დაარსებული, რომელ ძმობის მიბაძვით ჩვენ გორელებმაც ეს „საგარდისის“ ძმობა შევადგინეთო. თბილისის ძმობის ისტორიის წიგნი და ცნობები 1795 წ. გაუქმებულან, დაკარგულან. რაც შეეხება მაშინდელ კათოლიკეთა რიცხვს. ამათაც საკმარისად უზარალნიათ, ბევრი მათგანი ევროპიულის საქონლითაც ვაჭრობდა, მაგრამ ყველა იგინი ანიავებულ იქმნენ ქონებით, ფულით და საქონლით. 1795 წ. შემდეგ ეკლესია და ყოველივე მათ დროით განაახლეს, რადგანაც კათოლიკეთ მოძღვართ ამის ძალა რომიდგანაც ეძლეოდათ და საქართველოშიაც საკმარისს საფას შოულობდნენ, თუმცა იგინი ამისთვის პრეველს სულ არ აწუხებდნენ.

როგორც ვსთქვით, დღეინდელ თბილისის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესია აღშენებულია თვით ქართველ კათოლიკეთაგან შეწირულის საფასით. უკანასკნელ წლებს, რაკი ქართველობაზედ სომეხ-კათოლიკეთ გავლენა, გავრცელდა

მის მეოხებით, მათ ეს ჭეშმარიტება უარი ჰყვეს და განაგრ-
ცეს ის ხმები, რომ საქართველოში არც ქართველ კათოლი-
კობა არსებობს და ეს ეკლესიაც სომეხ-კათოლიკეთაგან არის
აღშენებულიო. ამ ამბავმა დიდი აღიაქოთი გამოიწვია, დი-
დი აყალ-მაყალი სომეხ და ქართველ კათოლიკეთ შორის,
კამათი გაიმართა, სომეხნი სრულიად უარს ჰყოფდნენ ქარ-
ველ კათოლიკობას, ამიტომ ხსენებულ ეკლესიასაც ეპო-
ტინებოდნენ. უკანასკნელ დღეა გადაწყდა და მთავრობამ ეს
ეკლესია ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიად იცნა. აქ დღეს
სადავო აღარაფერია, ჭეშმარიტებამ თავისი გაიტანა. უეჭვე-
ლია ასევე წავა სხვა ეკლესიების საქმეც და ნამეტურ მეს-
ხეთის და ჯავახეთის სოფლის ეკლესიებიც ასევე იქმნებოდნ
შერაცხილნი. აქ საჭირო გახლავსთ ისიც, რომ ეკლესიის
ცნობასა და მიღებასთან ცნობილნი იქმნენ თვით საქართვე-
ლოს კათოლიკენი ვითარცა შთამომავლობით ქართველ-გვა-
რის კათოლიკენი. მარტოდ ეკლესიის ცნობა ჩვენთვის ცა-
რიელ ჩონჩხათ დაშთება, თუ მასთან ცნობილ არ იქმნა ქარ-
თველ კათოლიკეთ გვაროვნება და ეკლესიებშიაც ქართუ-
ლი ენა არ იქმნა შეტანილი.

თბილისის ამ ძველ ეკლესიაზედ მეტად დიდი შრომა
დაუძს მამა დიმიტრი თუმანიშვილს, დ. თუმანიშვილმა განა-
ახლა ეს ეკლესია. წინ მიუდგა თლილის ქვით ნაშენი ნახე-
ვარი ეკლესია, შიგაც კარგად მორთა და შეამკო, გარს გა-
ლავანიც გაუკეთა.

ეკლესიის გვერდით განაახლა ძველი საეკლესიის შე-
ნობა და სრულიად შესცვალა სკოლა თავის გვემით. ერთის
სიტყვით დიდი ცვლილება მოახდინა ეკლესიაში. ამ ეკლეს-
იის საკურთხეველის წინ ორს კედელზედ წმ. პეტრე და პავ-
ლე იქმნენ დახატულნი, რომელთაც ქართული წარწერაც
აქვდათ, გარეთ, გალავანშიაც იყო ერთი ქვა მოყოლებული,
რომელზედაც ქართული წარწერა იყო და რაც ცხადათ აჩენ-
და, რომ ეს გალავანიც ქართველ კათოლიკეთაგან იყო აღშე-
ნებული. იმავე თავიღვანენ, ამ ეკლესიაში წირვა ლოცვა

ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა, ზოგიერთი რამ ლოცვები სრულდებოდა ლათინურად, თორემ დანარჩენი სულ ქართულად სრულდებოდა. საჭირო ლოცვის წიგნებით მათ ხელთ ნაწერობით ჰქონდათ მომზადებული, ხელთ-ნაწერებს ხმარობდნენ, ქადაგება და სახარების კითხვა საყოველთაოდ ქართულად სწარმოებდა, ლათინის ბერები რომიდგან მოდიოდნენ, ამათ ქართული იქვე იცოდნენ, აქ შეძლების და გვარად ლოცულობდნენ, ქართულად აწარმოებდნენ ყოველივეს, რაც შეეხება საეკლესიო საქმეთა ცნობათა წერას, ესეც ქართულად სწარმოებდა, ამას ცხადად ამტკიცებს თვით დღემდე მოღწეული საეკლესიო დავთრები და მასში ქართული ნაწერები. თვით პოლონელთ, იტალიელთ და ფრანკუზთა მრევლთა ცნობებიც ქართულად არის ნაწერი. ხშირად პატრებს, თუმცა ენის უცოდინრობით ქადაგება გასჭირებიათ, მაგრამ მაინც შეძლების და გვარად ქართულად უქადაგებიათ, ასე ყოფილა მაშინ საქრო.

სამოქალაქოს ნაწილიდამ ეკლესიას ყოველთვის ჰყოლია თავის წარმომადგენნი და ამ წარმომადგენელთ უმართავთ მის შინაგან და გარეგან საქმენი. ასეთ სამსახურს ასპარეზედ საკმარისად ცნობილ ყოფილან იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვი 1891 წ. და მის შემდეგ იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვი, რომელსაც დღემდე თავის შრომა ამ ეკლესიის საქმეებისათვის არა დროს არ მოუკლია, ყოველთვის თავგამოდებით უმართავს, არსად არაფერი დაუშურებია და სიტყვით, საქმით და თუ წერით ყოველთვის მზათ ყოფილა, რომ ამ ძველ ტაძარს რამე შემატებოდა, ამ შემატებით მისი შინაგანი და გარეგანი ღირსება წან წასულიყო, ნამეტურ სკოლის საქმე დაწინაურებულიყოს და ყველა ამათხეკი უფრო ის გარემოებაც იყო საყურადღებო, რომ ამ ტაძარს თავის ისტორიული მნიშვნელობა არ წართმევოდა, მის არსებობასთან გადამბულ ზუბალაშვილების და ისარლიშვილების შრომის და ამავის ისტორიაც არ გამჭრალიყოს, ეს ძირეული შთენი ძველის ქართველის გვარისა ქართველსავე დაშთენოდა თავის

საკუთრებათ ისევე. როგორც ეს წინეთ იყო მათში. აი ამის ღწვის წინაშეც ამაგდარია იაკობ ისარლოვი და მიტომ ჩვენც აქ პირნათლად მოვიხსენებთ ამ პირს და მისს შრომას.

აღსანიშნავია თბილისის ეკკლესიის შემდეგი ცნობებიც, როგორც სჩანს ამ ეკკლესიის ცნობებთაგან, აქ ყოფილან შემდეგი სასულიერო პირნი კათოლიკეთ: ეკკლესიისა: ჰატრი მთავარ ეპისკოპოზი ლუკა. ჰატრი მთავარ ეპისკოპოზი სილიბისტრე, ჰატრი ფრანცისკე. ქალდეველთა მარტირას ეპისკოპოზ დომალედი. ისაია ეპისკოპოზი სალმატელი. პატრი ნიკოლოზ ჩეჩელელი. პატრი ჯერმინე, პატრი სერაფიმე, პატრი დომინიკე, ანჯელო პოპელი, პატრი დამიანე, პატრი ფიდელი, პატრი ალექსანდრე, პატრი პერეველინე, პატრი ლეონ ქართადონელი, პატრი კოსტანტინე, პატრი კლავდია ქართადონელი. პატრი კარლოსი, პატრი იოანე ჯიზივნელი, პატრი ანჯელო, პატრი იოსებ-მარია მთავრინელი. პატრი გიორგი თურთნელი, პატრი ჰავრო ვენეციელი, პატრი იოსებ ჭაუველი, (დომინიკეს რიგისა). ჩიგიაანიანთ ოპანეზა ვართაპეტი. ალამალანთ ტერ სტეფანე, ფიბუჟანთ პეტრესშვილი ტერ სტეფანე. ნეიფარანთ იოანესშვილი ტერ გრიგოლი. ალაშკერტელი. კარლოს ვართაპეტი, ყანდინანთი, პროპაგანდოს მოწაფე. პეტრე ვართაპეტი. ქალდეველი გრიგოლ ვართაპეტი. ვართაპეტი სტეფანე. ვართაპეტი ლავრენტი, ვართაპეტი იოსები, ვართაპეტი დომინიკე, ვართაპეტი პეტრე შავლე, ვართაპეტი კარლოსი. პატრი სტეფანე ეხსანოვი, პატრი დიმიტრი თუმანიშვილი. ტერ ზაქარია გურგენოვი, მხითარისტი თბილისელი, პატრი ანდრია პალერმელი, პატრი ფრანცისკო ანტონინო, პატრი ჩელერინო, პატრი ფილიპე. პატრი ონფორე ტფილისელი ოპანჯანაშვილი, რიგისაგან მოქადაგე, დავით ტენტესაანთ, მოციქულთა რიგისაგან. პატრი უფროსი ბერნარდინე, პატრი ფილიპე რომაელი. პატრი თომა ქარდონელი. პატრი იოსებ ფრანცისკელი. პატრი იერემია პალერმელი, პატრი კლენტო რენელი. პატრი იოსებ ნუბერნელი. პატრი ფრანცისკო მერნელი, პატრი დამიანე ვიარჯელი.

პატრი ბენედიქტე ჯიზოელი ჩიჩილიდამ. პატრი სიმონ ჯულა-
რდოვი არზრუმის წმ. ანტონის მხითარის რიგისაგან. პატრი
ალიოზ პოპელი. თბილისის ეკლესიის ვიქარი ტერ პოლოს ლა-
ზარეშვილი. ახალციხელი პატრი ალფონს მხითარიანი, პატრი
ვასილი მუთაფოვი, პატრი ლევან აფრიამოვი, დონ მიქეილ ან-
ტონვი, გაბრიელ ნაპფეტოვი და პ. ყალაიჯოვი.

გორის ეკლესია. გორის ეკლესიის აღშენება XVII
საუკუნის ნახევარს მიეწერება. რაც შეეხება ქართველ კათო-
ლიკეთ რიცხვს, ეს-კი ძველადგანვე ყოფილა აღორძინებუ-
ლი. მათ თავიანთი ეკლესიაც ჰქონათ, ხოლო ეკლესიას
პატარა ყოფილა, სახლის მსგავსი, რომლის გვერდით სამღ-
ვდელოდ კარგი სახლიც ყოფილა, აქ ლათინის წესს-რიგის
პატრებსაც უცხოვრიათ. ევროპის მოგზაურნი, როცა-კი სა-
ქართველოში მოვიდოდნენ და ქართლისაკენ გამოივლიდნენ,
ესენი უსათუოდ გორში ქართველ-კათოლიკის პატრებთან
ისადგურებდნენ. მოგზაურებს პატრები და ქართველ კათო-
ლიკენი დიდს მფარველობას უწევდნენ, პატივსაც სცემდნენ.
ამ გარემოებამ და გორში ქართველ კათოლიკეთ მრევლის გამრავ-
ლებამ ცხად ჰყო ყველას წინშე, რომ გორში კათოლიკეთ ეკ-
ლესიის აღშენება აუცილებელს საჭიროებას შეადგენდა. ამ საჭი-
როებას თეიმურაზ მეფემ ჯეროვანი ყურადღებაც მიაქცია. ამ
ყურადღების მიპყრობას შემდეგი გარემოებაც დაეხმარა.

ქეთევან დედოფალი სპარსეთში რომ აწამეს, იმ დროს,
იქ სცხოვრობდნენ ლათინის წესს-რიგის სხვა-და სხვა ორდე-
ნის მამები. ამ მამებს ქეთევან დედოფალთან დაახლოვებული
კავშირი ჰქონდათ, მისვლა-მოსვლა და პატივის ცემა, დედო-
ფალი მათ დიდ პატივს სცემდა და როგორც პატრი დელა-
ვალე ამბობს, იგი მათ შესაწირვებსაც სწირავდა. ეს მოძღვარ-
ნი, ქეთევანის წამებას მწუხარებით უმზერენ, რომში მოხსენ-
ებაც გაგზავნეს. წამების შემდეგ, რამდენიმე ნაწილი დე-
დოფლისა ამათ მოიპოვეს, საიდუმლოთ შეინახეს და კახეთში

მეფეს თეიმურაზს (შვილს) მოუტანეს. კახეთში პატრები დიდის პატრივის ცემით იქმნენ მიღებულნი, ნაწილები ალავერდში დაასაფლავეს, მეფე თეიმურაზმა პატრებს გორში ეკლესიის აღსაშენებლად ფული მისცა, ქართლისმეფესაც თხოვნა გაუგზავნა, რომ გორში პატრებს ნება მიეცით ეკლესიის აღსაშენებლათაო. ნებაართვა მალე მიიღეს და გორში კათოლიკის ეკლესია 1630 წ. წმ. გიორგის და სილიბისტროს სახელზედ უკვე ალაგეს. შემდეგს დროებში ეს ეკლესია შემკობილი და გამშვენებულ იქმნა სხვა-და-სხვა ლათინის წესს რიგის პატრებისაგან. ეს ეკლესია ქართველთაგან შემუსვრილ იქმნა 1719 წ. ბერები დევნილნი და გვემულნი. 1725 წ. კვალად განაახლეს ეკლესია და შეამკეს სხვა-და-სხვა საეკლესიო ნივთებით, ევროპიდან მოტანილის არგანით, გვერდით კულანდებურათ სკოლაც გაუხსნეს, საავადმყოფო და მასთან წამალხანაც, მაგრამ არც ეს ეკლესია დაშთა მოსვენებული. 1755 წ. იგი მართლ-მადიდებლებმა წაართვეს კათოლიკებს და დღევანდლამდის მათ უკავიათ ქ. გორში, რომელსაც დღეს ოქონიის მღვთის მშობელი ეწოდება და რომლის ხილვაც ცხადათ ამცნევს მნახველს, რომ ის გაკეთებულია კათოლიკის ეკლესიის საზოგადო გეგმით, ნამეტურ ამას ეკლესიის სანათურებიც ამტკიცებენ.

1750 წლებში, გორის ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესია საკმარისად ბრწყინავდა, ეკლესიის გვერდით არსებობდა სასწავლებელი, საავადმყოფო, წამალხანა და ევროპიელთ მოგზაურთა თავ-შესაფარი ბინა, სადაც იგინი ისადგურებდნენ ადგილობრივ ძმათა მფარველობის ქვეშ. მაშინ გორის ეკლესია იყო შუაგული, ანუ ცენტრი ყველა იმ დროის ქართველ კათოლიკებისა, რომელნიც გორს გარდა ცხინვალს სცხოვრობდნენ, კარაღეთს, ხანდაკს, მეჯვრისხევს და სხვა სოფლებშიაც, სადაც სიმცირის გამო, საკუთარი ეკლესია არ ჰქონდათ, გორის ეკლესია ქებული იყო მრავალნაირად, თუმცა მას 1630 წ. გაკეთებული ეკლესიის მსგავსი საქმბარი კი აღარა ჰქონდარა. ხსენებულ წელს გაკეთებული ეკლესია თლილის ქვით იყო და მის შემუსვრის შემდეგი-კი

ავურით იქმნა გაკეთებული, მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ
არც ეს ეკკლესია დაშთა დიდხანს ხელ-შეუჭებელი, მასაც
მოხვდა ქართველი ერის მახვილი. გორის ეკკლესია და მისს
მოძღვარნიც თუ რაოდენად იყვნენ განდიდებულ და ქებულ-
ნი, ეს სჩანს შემდეგის გარემოებიდამაცა:

ანტონ კათოლიკოზი როცა ტყვეობიდან გაანთავისუფ-
ლეს და ნება მისცა თეიმურაზ მეფემ რუსეთში წარსვლის.
ანტონ კათოლიკოსმა გზათ მიმავალმა რუსეთს, გორში კა-
თოლიკის ეკკლესიაში ჩამოხტა, ლათინის ბერებთან ისადგუ-
რა. ამაზედ დიდი აღიაქოთი ატყდა, სამღვდელოება სასტი-
კათ აღელდა, როგორ თუ ანტონ კათოლიკოზი, გორშიაც-კი
კათოლიკის ბერებთან ჩამოხტაო! ანტონმა თავი იმართლა
ასე: რა უნდა მექმნა, გორში სხვაგან ვერსად ვპოვე კარგი
სახლი, ნაავადმყოფარი ვიყავ და ამიტომ ჩამოვხტი პატრებ-
თანაო.

ანტონ კათოლიკოზი რუსეთს წავიდა, გორში პატრებმა
დიდი პატივი აგეს, გზათ მიმავალსაც შეეწივნენ, მაგრამ უკა-
ნასკნელ ეს პატივისცემა და მისს სამაგიეროს გადახდა ქარ-
ველთაგან ლათინის პატრებს მრისხანებით გადაეხადათ, შე-
მუსვრით და ეკკლესიის წართმევით. 1755 წ. გორის ქარ-
ველთ კათოლიკეთ წაერთვათ საკუთარი ეკკლესია, ჩამოერთ-
ვათ ყოველისფერი, მოძღვარნი განდევნილი იქმნენ სასალცო-
ხეს და მრევლის ზოგთ სახე დაუსერეს და ზოგთ სხვა სას-
ჯელი მისცეს, ერთის სიტყვით თბილისს და გორს დარბეუ-
ლები იქმნენ სასტიკათ, ამ დარბევას დიდათ უწყობდა მღვდე-
ლი ლარაძე და გაბაშვილი. ამათ დაამხეს ყოველივე, კათო-
ლიკებისაგან ქრთამებიც-კი აიღეს. მაგრამ უკანასკნელ მაინც
არ დაიფარეს და უმტრეს უღვთოთ. მართალია გორში კათო-
ლიკებს წაერთოთ ეკკლესია და მისს სამკაულები, დაუქციეს
საავადმყოფო, წამალხანა და სასწავლებელი, მაგრამ მაინც
ამ საქირო დაწესებულებათა დაყაფლება დიდხანს არ დაშთა.
1757 წ. კათოლიკის ბერებს კვალად მიეცათ ნება გორში
შემოსვლის, ყველა საქმეთა განახლების და ერში მოქმედების

დაწყობის. ახალციხიდან პატრები მოვიდნენ, ქართველ კათო-
ლიკების მწყევსას მიეცნენ, ხოლო რაც შეეხება ეკკლესიის
შენებას-კი მათ გულიდამ გადიგდეს, ეწინადათ, გაკეთება
მით უფრო აღარ უნდოდათ, რადგანაც გორში კათოლიკეთ
ეკკლესია 1755 წ. ზუბალაშვილების სახლში იქმნა მოთავსე-
ბული, გორის ქართველთ კათოლიკეთ მდგომარეობამ უეკ-
კლესიოთ 1773 წლამდე გასტანა, ხოლო ამ წლის შემდეგ-კი
გორში კათოლიკის ეკკლესიის აღდგენის საქმეს მრევლი შე-
უდგა, მათ მალე გააკეთეს პატარა ეკკლესია, შემდეგ ამ ეკ-
კლესიის ზრუნვ ს პატრი მარიოსი მიეცა და მან 1813 წლამდე
უკვე აღაგო ის ეკკლესია, რომელიც დღევანდლამდე გორში
სდგას და ქართველ კათოლიკებს უპყრიათ. ამ პატრის შრომა პა-
ტივის ცემით მოიხსენა დონ გაბრიელ ასლანიშვილმა 1890 წ.
„ცნობის ფურცელში.“*)

გორის კათოლიკეთ ეკკლესიის ისტორია მეტად მდიდა-
რია, ჩვენ აქ მხოლოდ საჭიროა ცნობებს აენუსხავთ, აქედა-
მაც მიხვდება მკითხველი, რომ გორის ქართველთ კათოლი-
კეთ ეკკლესიის და ერის ისტორია და წარსულის ყოფა-ცხოვ-
რების გამორკვევა და გაცნობა არ უნდა იქმნეს ღირსეულს
მნიშვნელობას მოკლებული.

ძველად, გორის კათოლიკეთ ეკკლესია, დიდს მფარვე-
ლობას უწევდა თავისს მრევლს, იგი ყოველთვის პატრონობ-
და მათ, შუაგულს ქართლში, ქართველთ წინაშე, გორის ეკ-
კლესიას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი მისაბაძავათ ხდე-
ბოდა ქართველთ სამღვდელოთაგან, ნამეტურ სხვა-და-სხვა
მხნე პატრების მოქმედება ხომ სანთლად შთებოდა ძველადგანვე,
როგორც თბილისის კათოლიკეთ ეკკლესიას ჰყავდა თავის
წინამძღვარი, ისევე გორის ეკკლესიასაც, თანასწორ ყოფი-
ლან იგინი. საშუალ საუკუნოებში თბილისის კათოლიკეთ
ებისკოპოზნი რამდენადაც თბილისში სცხოვრებდნენ, იმდე-
ნადვე გორშიაცა. პატივცემულის დონ გაბრიელის სიტყვით,

*) წერილი:—„გორის კათოლიკეთ ეკკლესია“ დონ გაბრიელ ას-
ლანიშვილისა.

XVIII საუკუნის ნახევარს, გორში მოსულან ორი ლათინის ეპისკოპოსნი, რომელთაც გორის კათოლიკეთათვის მირონიც უცხიათ. ამათი ცნობა შენახულია თვით ამ ეკლესიის ერთს ხელთნაწერში. სხვა-და-სხვა დროს, აქ შესანიშნავი მღვდელნიც ყოფილან. დღევანდელი ეკლესია არის მშენებელი, სიგ-ძე აქვს 20 არშინი, სიგანე 10 არშინი, სიმაღლე 10 არშინი, გუმბათიც საკმარისი აქვს: ეკლესიაში მოიპოვება ევროპიდან ძველადგანვე პატრებისაგან მოტანილი სხვა-და-სხვა ძვირფასი ნივთები, ძველი წიგნებიც, მაგრამ მუდმივ ქართველების დევნამ, ეკლესიის წართმევამ და შემუსვრამ, ბევრი რამ ძვირფასი ნივთები მოსპოა ამ ეკლესიისა, მართლ-მადიდებელნი ქართველნი ეკლესიის დაქცევის დროს სხვა-და-სხვა ნივთებსაც მოსტაცებდნენ ხოლმე.

თუმცა ასეთ დევნაში იყო გორის ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესია, მაგრამ მას მაინც შერჩენია რამდენიმე ძველი ნივთი და ორიოდ წიგნი, რომელშიაც აღწერილია გორის კათოლიკეთ მრევლის ცნობები, თუ 1730 წლიდან როდის ვინ დაიბადა, მონათვლა, გარდაცვალება, შეწირულთა რიცხვი, გორის ეკლესიის „საჯარდისის“ ძმობის დაარსება, მისი ისტორია და ბევრიც სხვა-და-სხვა ძველი გვარები ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ძველად ყოფილან გორს და მისს მიდამო სოფლებში და დღეს-კი აღარ არიან. *)

1801 წ. ქართველთაგან ეკლესიების წართმევაზედ კნორნიგმა აღექსანდრე იმპერატორს აცნობა, მან ამაზე პასუხი მისცა ასე: ქართველებს თუ არ ეწყინებათ, კათოლიკებს დაუბრუნდეთ თავიანთი ეკლესიები. კათოლიკებს კანონიერი, შესაფერი პატივი მიანიჭა პ. ციციშვილმა. გორის ეკლესიის წიგნში მოხსენებული არიან შემდეგი მოძღვარნი: „გორელი ზატრი უფრასი ფიიჩე, ანტონი ფრანცისკა ზადუელი. გორელი ფრა დომინიკე, მიიც. 1720, ზატრი უფრასი ანდრია ზაღერმე-

*) იხილეთ წერილი დონ გაბრიელ ასლანიშვილისა „ცნობის ფურცელი“ 1899 წ. № 843.

ლი მიიღ. 1780 წ. გორის უფროსი პატრი არქივული ბეწანადე
მიიღ. 1787 წ. პატრი პავლე ქაშიორელი მიიღ. 1788 წ. პატრი
ბონვენთურა თავრინელი მიიღ. 1797 წ. პატრი კარლ აქსელი
მიიღ. 1797 წ. პატრი უფროსი გორის მარიოს ტულაპტელი მიიღ.
1810 წ. პატრი ანტონ პადუელი მიიღ. 1810 წ. პატრი ფილიპე
რამაელი 1817 წ. მოქალაქე პატრი ინვირიოს ფრა პეტრე-პავლე,
პატრი ემანუელ სარდინელი, პატრი ემილი მონაგელი. პატრი ანუ-
მვრად წოდებული, მოქალაქე რიგისგან მიიღ. 1805 წ. პატრი
სტეფანე ისარდელი 1826 წ.“ ეს ხელთ ნაწერი გაღწერილია
სხვა ხელთნაწერიდამ გორელ მდივნის შვილს კათოლიკეს
ავთანდილას 1804 წ. „სვარდისის“ ძმობა ამ ეკლესიის
გვერდით XVIII საუკუნეში დაუარსებიათ, გორელებს მიუ-
ბაძავთ თბილისის იმ „სვარდისის“ ძმობისთვის, რომელიც
თბილისს 1705 წ. იქმნა დაარსებული.

ძველადგანვე, გორის კათოლიკენი პატრების მეოხებით
ვაქრობის წარმატებას მიეცნენ და დაწინაურდნენ, მათში გა-
ჩნდნ ისეთი ვაქრებიც, რომ XVIII საუკუნეში თვით ევრო-
პაშიაც მგზავრობდნენ და ვაქრობდნენ. ძველად კათოლიკე-
ში მრავლად იყვნენ თავად აზნაურის გვარის წევრნიც, მა-
გალითებრ თავადნი: მაჩაბლის გვარის წევრნი, თარხნიშვი-
ლის, აბაშიძის, ციციშვილის, ორბელიანის, ჩოლოყაშვილის,
ამილახვრის, ერისთავის და სხვ. აზნაურის: ბაქრაძე, ჩიკო-
ძე, ჟურული, კობახიძე და სხვნი. მოქალაქე კათოლიკეთ
გვართ შორის ძველადგანვე ცნობილი გვარებია ჯულარდო-
ვები, ტულუკაშვილები, სააკაშვილები, ფერშანგიშვილები,
ზუბალაშვილები, ნალბანდისშვილი, ალბაპასშვილები, დავ-
რიშაშვილები, შიხინაშვილები და სხვანი. დღევანდელი მდკომა-
რეობა ეკლესიისა არის კარგი, მას განაგებს დონ გაბრიელ
ასლანიშვილი. ეკლესიას აქვს თავისს საკუთარი შენობები
და მამულები, რომელსაც კარგად მართავს ზემო ხსენებუ-
ლი მოძღვარი. ამ ეკლესიის შენობაში ერთ დროს მოთავ-
სებულ იქმნენ უდელ გლეხ-კაცნი, მაგრამ ადგილობრივ ვერ
შეიფერეს ეს ღარიბი გლეხნი, კათოლიკობამ ვერ მოუარა.

თვინიერ მღვდლის. კათოლიკობა გორში დიდათ კლებულაობს.

მღვთის მშობლის ეკკლესია, (ახალ-ქალაქის მაზრა, სოფელ ალასტანს), აღშენებულ არის 1856 წ. ძველად აქ ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, შემდეგ-შემდეგ შემცირდნენ, ზოგნი შუა-გულ ოსმალეთში გადასახლდნენ, ზოგნი სოფელ ხიზაბავრას და სხვაგან. საქმე ისე მოეწყო, რომ 1820 წლებს, აქ სულ ხუთი კომლი-ლა დაშთა ქართველ გვარის კათოლიკენი და მათი ძველი ეკკლესია, რომელ ეკკლესიაც ქართველ გვარის კათოლიკეთ XVII საუკუნის ნახევარს აუგიათ. 1829 წ. აქ არზრუმიდამ გადმო-სახლდნენ რამდენიმე კომლი სომეხთ გვარის კათოლიკეთა, ამათ ჩაბარდათ ყველა ის მამულები, რაც-კი ქართველ მაჰმადიანებმა დასტოვეს და თვით ოსმალეთში გადასახლდნენ. 1829 წ. ამ სოფელში სომეხთ კათოლიკებმა იწყეს წინსვლა, ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია შეაკეთეს და აქ მომართეს ლოცვა, ამ დღიდან ალასტანში დამკვიდრდა სომხური ენა. უკანასკნელ იქ მცხოვრებთ ქართველ გვარის კათოლიკენიც მოისპნენ. ზოგნი გადავარდნენ, სომეხთ სიმრავლისაგან დღეს აქ ქართველ კათოლიკეთა გვარის ხსენება აღარ არის, ქართული ენაც მოისპო. მარტოდ ქართველთ კათოლიკეთ ძველი ეკკლესია დაშთა, რომელიც 1858 წლის შემდეგ გაუქმებულ იქმნა, ახალ ეკკლესიის კეთების დროს მისი დაქცევაც განიძრახეს, მასალად გამოგვადგებო, ხოლო ამის ნება ვერ აიღეს, იგი ხელ შეუხებელად დაშთა, დღევანდლამდე იგი მთლათა სდგას, ალასტანის ახალ ეკკლესიის გვერდით. თუმც ქართველობის დღეს აქ აღარაფერია, მაგრამ ჩვენ მაინც მიტომ აღვნიშნეთ როგორც ერთ დროის ქართველ გვარის საკუთრებას, ქართველ გვარის კათოლიკეთა მოდგმის საკუთარ საბინადროს. იმასაც უწყიან აქაური ძველი კაცები, რომ ეს ძველი ეკკლესია სულ ძველად მარ-

თლ-მადიდებელთ ქართველთ ყოფილა, შემდეგ კათოლიკებს დაუქერიათ, რადგანაც ქართველთა კათოლიკობა მიუღიათო.

ეკლესია ზომიერია, 4 საყენი სიგძე აქვს, სამი საყენი სიგანე და სიმაღლეც ამდენი, თლილის ქვით არის ნაშენი. დღევანდელი ეკლესია აგურით არის ნაშენი, რვა საყენი სიგრძე, ოთხი საყენი სიგანე, სიმაღლეც ზომიერი, მთლად სომხურად არის შემკობილ-მოწყობილი.

ჭურას ეკლესია, (არტაანის ოლქი), ეკლესია არა აქვსთ, კერძო სახლში სწარმოებს ლოცვა, ჰური სძევს არტაანის ოლქში. ამ სოფელში ქარველ გვარის კათოლიკეთ რიცხვა ძველადვე იყო გამრავლებული, იგინი ოსმალთაგან ჩვეულებრივს დევნაში იყვნენ შთავარდნილნი. ამ დევნულებამ მცხოვრებნი ზემო ხსენებულ სოფელში მთლად შეამცირა. მოსპო ისე, რომ მე XVIII საუკუნის დამლევს, იქ სულ რამდენიმე ქართველ გვარის კათოლიკე-ლა იყო, დანარჩენი სულ ქართველ მაჰმადიანები, ქართველ კათოლიკეთა გარდასახლების შემდეგ მუსულმან ქართველებმა კათოლიკეთ ეკლესია დააქციეს. ისე მოსპვეს, რომ იქ დღეს ამის ნატამალიც აღარ სჩანს, სხვა და სხვა მანულებს-კი, მოსული სომხები დაებატრონენ. არზრუმში გადასახლებულ ქართველ გვარის კათოლიკობა მთლად გადაგვარდა, გასომხდენ.

ამ სოფლის ისტორიული გადმოცემა-კი ჯავახეთის ქართველ გვარის კათოლიკებში ამბათ დარჩა და უკანასკნელ დროს ჯავახეთიდან რამდენიმე კომლი კვლავ იქ მიტომ გადასახლდნენ, იქ ამათ თავიანთ წინაპართ ქართველ კათოლიკობის ველარა ნახეს-რა, სულ შემუსვრილი იყო, ამიტომ ლოცვის სახლი მოახერხეს, თვით ქართველობა გადაგვარებულია ისე, რომ მათში ქართველობის აღარა სჩანს რა, ლაპარაკი თათრული აქვსთ, წირვა-ლოცვა სომხურათ სწარმოებს. უკანასკნელ მათში სომხური ენა აიდგამს ისევე ფეხს, როგორც ეს შავშეთს, ართვინს და სხვაგან მოხდა. ძველად

სოფელ ჭუკს სხვა სახელი ერქვა. იქ ქართველნი სცხოვრებდნენ. ჰქონდათ პატარა მღვთის მშობლის ეკლესია, კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ, ეს ეკლესია კათოლიკეთ ეკლესიად იქმნა გადაკეთებული, მაგრამ იგი არც ასე დარჩა დიდ ხანს, ქართველ გვარის კათოლიკეთ გარდასახლების შემდეგ იგი დაქცეულ იქმნა გათათრებულ ქართველთაგან. კათოლიკეთ ეკლესიაც მღვთის მშობლის ეკლესიად იწოდებოდა დღემდე.

ტურცხის ეკლესია. (მღვთის მშობლის სახელწოდების ეკლესია). ტურცხოც ისეთივე ძველი სოფელია, როგორც ჯავახეთის სხვა და სხვა სოფლები. აქაურ მკვიდრთ კათოლიკობა ძველადგანვე მიუღიათ, თითქმის იმ დროს, როცა კარტიკამში, ბავრა, ხულ-გუმო და სხვა სოფლის ხალხი დაკავშირებიან კათოლიკობას, ამის დროთ ჩვენ მიგვაჩნია XVI საუკუნეზედ არა უგვიანეს, რადგანაც XVII საუკუნეში აქ უკვე კათოლიკობა თვალთ საჩინოდ სჩანს, ამას ამტკიცებს იმ დროის ეკლესიის ქვებზედ დარჩენილი წარწერანი და საფლავის ქვებზე დარჩენილნი ეპიტაფიები. ტურცხოს ქართველ კათოლიკებს XVII საუკუნეში, საკუთარი ეკლესია უკვე ჰქონიათ, მაშინ წარმოიდგინეთ, რომ კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ რიცხვიც დიდი ყოფილა, მათი რიცხვი შესდგებოდა სულ რჩეულ ქართველთაგან და შემდეგ კი აქ ოსმალთა დევნის მეოხებით და ხალხის გათათრების წყალობით კათოლიკეთა როცხვიც საკმარისად შემცირებულა და ამ სოფლის მცხოვრებთ ბევრი გარდასვლ-გარდმოსვლა გამოუღიათ, ბევრი უბედურება, ბევრი დავიდარაბა, ამ დავიდარაბას მათს ეკლესიაზედაც უმოქმედნია, მასზედ ძველადგანვე დაუსვია თვისი შემმუსრაფი ბეჭედი, იგი სასტიკათ შეურყევია. XVIII საუკუნის ნახევარს ტურცხოს ძველი ეკლესიის ალაგას გააკეთეს პატარა ეკლესია, აღშენება ლათინის ბერებს ეკუთვნისთ. ხოლო ეკლესიის კედლების არ

ყოფილა მკვიდრ ქვით და ტალახით ნაშენი. XIX საუკუნის დამდეგს იგი უძლურებას მიეცა. უკანასკნელ ისე შეიმუსრა, რომ ლოცვაც არ შეიძლებოდა, ამიტომ მრევლმა თავს იდვა და 1855 წ. ახალი ეკლესია ააგეს.

ძველადგანვე აქ ქართველ კათოლიკენი ქართველ გვარისანი სცხოვრებდნენ, XVIII საუკუნის ნახევრამდე, ამათ მღვდლებად პატრები იყვნენ, ლათინის წესით უწირავდნენ, XVIII საუკუნის დამლევს, ამ კუთხის ქართველ კათოლიკეებზედ დიდი ზე გავლენა იქონიეს სომეხთ კათოლიკებმა, ეს გავლენა მათზედ 1740 წ. მოვიდა, როცა კილიკიაში სომეხთ კათოლიკეთ კათოლიკოზი იქმნა ამორჩეული, სომეხთ კათოლიკობის სამღვდლოების ამალლებამ და კათოლიკოზის გამგეობამ ასე მოაგვარა საქმე, ამათ ეკლესიებში სომხური ენა იქმნა შეტანილი და გამეფებული. 1829 წ. რუსეთმა რომ ოსმალეთის საქართველოს ზოგიერთი ადგილები აიღო, მაშინ არტაანის ოლქის სოფელ ველიდამ რამდენიმე ასი კომლი ქართველ კათოლიკეთ გვარისანი გადმოსახლდნენ და რამდენიმე კომლის ამ ტურცხოში დასახლდნენ. ამათ მიემატნენ არზრუმიდამ გადმოსახლებულ სომხის გვარის კათოლიკენიც, დღეს, ამ სოფელში, ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებენ, მათ ქართული ენა ძველათვე დააგიწყდათ, იგინი სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკონზე სდგანან, ეკლესიაში სომხურს ენაზე სრულდება წირვა-ლოცვა, ქადაგება-კითხვას ენაზედ აქვსთ, რადგანაც მათ სომხური ენის არაფერი იციან, დღევანდელი სომეხ-კათოლიკეთ მოძღვარნი-კი მათ გვარტომობას სომხათ აუწყებენ და სომხურ ენასაც ასწავლიან. უეჭველია საქმემ თუ ასე გასტანა, სულ მოკლე დროის განმავლობაში, ტურცხის ქართველ კათოლიკენიც ისევე დაეკარგება ქართველობას, როგორც სხვა კუთხის ქართველთ დაემართათ. ამის ნიშნები უკვე სჩანს, დღეს ტურცხის ქართველობამ ქართული აღარ იცის, მათი დედა-ენა თათრულია.

წმ. სტეფანეს ეკკლესია, (ახალ ქალაქის მაზრა, სოფ. ხულგუმოს), გაკეთებულია 1856 წ. აღგილობრივ მრევლის საფასით. ძველად ამ ეკკლესიის ალაგას ძველი ეკკლესია ყოფილა ქართველთა XI, XII და XIII საუკუნოებში აღგებული. შემდეგ აქ ეს ისე შეიმუსრა, რომ დღეს მისი ნასახიც აღარ არის, აწინდელი ქვიტკირის ეკკლესია დეკემბრის 19-ს 1899 წ. რომ მიწა იძრა ახალქალაქის მაზრაში, მაშინ ეს ეკკლესიაც დაიქცა, დღეს მის ნაცვლად ფიცრულის პატარა ეკკლესია არის. ძველად ამ სოფელში ქართველები სცხოვრებდნენ, იგინი გათათრებულ იქმნენ, მათი ძველი ეკკლესიაც შემუსვრეს. დღევანდელ ეკკლესიაში ინახება ერთი ბარძიმი, რომელსაც ქართული წარწერა აქვს. ყველამ კარგად იცის, რომ ძველად ამ სოფელში ქართველი გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. ძველად, აქაურ ქართველ კათოლიკეთ ლათინის წესს-რიგის პატრები ჰყვანდათ, წირვა-ლოცვა ლათინულად და ქართულად სწარმოებდა. 1829 წ. რუსეთის ბრძანებით, აქეთ გადმოსახლდნენ არზრუმის თემის სომეხ-კათოლიკენი და გრიგორიანები. რამდენიმე კომლი სომეხ-კათოლიკებისა ამ სოფელ ხულგუმოს იქმნენ დასახლებულნი. ამათ იმძლავრეს და 1841 წ. ხულგუმოს ქართველ კათოლიკეთა სომხის ტიბიკონის ხუცები განუწყესდათ. მას შემდეგ სოფელ ხულგუმოს ქართველნიც სომხათ იქმნენ შერაცხილნი. მცხოვრებთ შორის დღესაც ნახავთ ისეთ კათოლიკებს, რომელთაც ქართული გვარები აქვსთ, ბევრს სომხურათ აქვსთ გადაკეთებულები, ზოგს თათრულად, უეჭველია, აქაც იგივე დატრიალდება ქართველ-კათოლიკებში, რაც სხვაგან.

მღვთის-მშობლის ეკკლესია. ახალქალაქის მაზრა, (სოფ. კარტიკანში.) ეს ეკკლესია აღგებულია უძველესის დროიდან, თითქმის იმ დროს, როცა-კი კარტიკანელთ ქართველთა შორის, ოსმალთა დევნულების მეოხებით, ლათინის პატრების საშუალებით, მათში კათოლიკობა გავრცელებულა. სოფელი

კარტიკანი ახალქალაქის ახლოს 5 ვერსზედ სძევს. ამათ ძველი ეკკლესიის აღშენების ხანა XVI საუკუნეს ბოლოს მიეწერება. XVIII საუკ. ეს ნაშენი ისე დაძველებულა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გამხდარა, ამიტომ მაშინ ძველი დაუქცევიათ და სახელდახელოთ ახალი ეკკლესია გაუკეთებიათ. XIX საუკუნეში, ეს ეკკლესიაც ისე დაძველდა, რომ მასში ლოცვა შეუძლებელი გახდა და ამიტომ იგი დაქცეულ იქმნა და 1843 წელს სხვა ახალი აღაგეს. ესეც კიდევ ჟამიერად და ამიტომ ამ უკანასკნელ დრომდისაც ეს ნაშთიც დიდათ დაძველდა, მას სამღრთო მსახურების დროს, დიდი შიში აქვს, ამიტომ მრევლმა ისურვა ახალი ეკკლესიის აღგება, მათ თხოვნა მისცეს, სადაც რიგი იყო, იმეცადინეს და ნებართვაც აიღეს, ეხლა სხვა ეკკლესიის შენების დაწყება სურთ. 5 წელიწადია, რაც ეს ეკკლესია დაკეტილი არის და ლოცვა ამავე სოფლის სკოლაში სწარმოებს. კარტიკანში ძველის ძველადვე ყოფილან ქართველი გვარის კათოლიკენი. 1820 წლებში აქ 18 კომლი ყოფილა. 1829 წ. არზრუმში დამ აქ გადმოსახლდენ რამდენიმე კომლი სომეხ კათოლიკეთა და ამათ სიმრავლის მეოხებით ქართველ გვარის კათოლიკენი მთლად მოისპვნენ. აქ ქართველთ გვარის შთამომავალთ ამბათ თუ იციან, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან, თორემ ქართულის ნიშან წყალის მათ აღარა სცხიათ-რა. ესენიც დაიკარგებიან ქართველთათვის ისევე, როგორც სხვები დაიკარგნენ.

სოფ. გელის ძველი ეკკლესია, (არტანის ოლქი). ველში კათოლიკობა ძველადვე აღორძინდა, იქ ქართველთ-კათოლიკეთ რიცხვი მეტად დიდი ყოფილა. ძველად იქ ყველამ იცოდა ქართული ენა და წერა-კითხვა. მღვდლად ყოველთ-

ვის ლათინის წესს რიგის პატრები ჰყვანდათ. წირვა-ლოცვა ქართულად სწარმოებდა. ერთ ღროს, რალაც შემთხვევით, მათთვის სომხის ტიბიკონის მღვდელი გაუწესებიათ, ჩვენ ამის მიზეზების განხილვაში არ შევალთ. ეს საქმე ველელებს ძრიელ სწყენიათ, მათ თხოვნა და საჩივარი გაუგზავნიათ იქ, სადაც ალაგი ყოფილა და თან უთხოვნიათ, რომ ჩვენ, რადგანაც ქართველ გვარის კათოლიკენი ვართ და ლათინის დამონადირებულნი, ამიტომ ვითხოვთ, რომ ქართველი რიგის მღვდელი განგვიწესდესო. უფროს პატრს თხოვნა შეუწყნარებია და მალე ველელებისთვის ლათინის წესს-რიგის პატრი დაუნიშნავსო. ამ თვით ველელების ერთი თხოვნა:

„ბატონო პატრი: უფროსს: და უმთავრესს: მამას: სამღრთოს: სიბრძნით: სავსეს: და: სამღთო მკჟალაქობით: აღზრდილს:

ქ. ცოდვანი: ერნი ველის ზოგად კათოლიკეთა ქართველთა გვარისანი უმწეუმოდ დაცვიუვნლნი მცხორებნი: პირველად: მღვთისაგან: რჩეულს: და მეტე: წმინდის კრებისაგან აღმორჩეულსა აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკლესიისა შვილებზედ ზედამხედველად დადგინებულს ჩვენ ცოდვილნი და რ... (რამის კათოლიკედ) დიხსად წოდებულნი კათოლიკე სარწმუნოებისა... ქედ დადრეკით და დავრდომით ხელ ჰყრებილნი სამღრთოსა მის თვინთა ანბორებს მიუძღვნით, ახლა ამს გეხვეწებით: დავცენჯებით რამ ჩვენი რიგის მღვდლები დმერთს გამოუგზავნია ჩვენთვის და ეგ ჩვენი კათოლიკე მამები აყენებენ. ახლა ამ წულობას ვითხოვთ თქვენის რამ ჩვენ საბრალდო სულებს მოუაროთ ჩვენს ქართულს რიგზედ არა თუ იმ შეჩვენებულის თვითონ რიგზედა, ან წმინდის მამის იხანეს მქრამირის რიგზედა. ახლა თუ იკითხოთ ჩვენი ნამუენობა ლათინთ ნამუენი ნამყოფნი დამოწაფულნი დამონადარებულნი ვართ და არა თუ სომეხ გვარისაგან და ესეც უწყოდეთ ბატონო დიად ბეგრ სულებს შეგვიძინავს დმერთი ამ წიგნის მოწამეა: ქ. პირველად ტერ სიმონი (მღვდელი) მისი ძმის წული ეფრემა, ქ. ალექსანდრე, ქ. ელისბარი, ქ. უარაკოზი, ქ. დავითი ქ. ამოსტალი, ქ. მესროფი ქ. ასლანი ქ. ჯოჯო, ქ. სუნბულა, ქ. პეტრე, ქ. ისაია, ქ. ჰა-

ვლე, ქ. აქრო, ქ. შიო ქ. ცაცო ქ. თათთ... ბოლო მოხეული აქვს შემდეგ: „პატრ უფროსს მიერთვას“.

ეს წერილი როდის არის ნაწერი, ამის არა ვიცით-რა, ის კი ცხადათ სჩანს, რომ იგი მაშინ უნდა იქნეს ნაწერი, როცა ველელები ქართულ ენაზედ ლაპარაკობდნენ. XIX საუკუნის პირველ წლებს, პ. შაჰყულიანს უკუთხებია აქ ორი დიაკვანი მღვდლათ: სომხის ტიბიკონზედ და ესენი დაუდგენიათ აქ. ერთი ყოფილი ტერ პეტრუს ყულახსუზოვი და მეორე ტერ ოჰანეზ ვართანოვი. ორივე ქართულად მოლაპარაკენი, სომხური ენა დიდეს წვალებით შეუსწავლიათ. პირველად ამათ უნწყსიათ: ველელები სომხის ტიბიკონით, მალე ველელებს ლათინის პატრებიც მოსვლიათ.

როგორც სჩანს, არტანისკენ ქართველ მაჰმადიანებში, ქართული ენა რომ დაკარგულა. მის შემდეგ კათოლიკებშიაც შერყეულა, ქართველ კათოლიკებს ქართული ენა 1820 წ. შემდეგიდამ დავიწყებიათ. 1829წ. ველიდამ მთლად ახალქალაქისაკენ გარდმოსახლებულან და შემდეგ სოფლებში დასახლებულან: კარტიკანს, ხულგუმოს, ტურცხოს და ბავრას. 1860 წ. ხულგუმო და ბავრიდგან 18 კომლი ქართველ კათოლიკების უკანვე მიიქცნენ, იგინი დასახლდნენ სოფ. ხარაბას და რის ვაი ვაგლახით ერთი პატარა ეკლესია გააკეთეს. დღეს ამ სოფლის მცხოვრებთ რიცხვი 40 კომლამდე აღის. ამავე სოფლებიდან 1890 წ. არტანის ოლქის სოფ. ჰურს გადასახლდნენ 10 მოსახლე ქართველ კათოლიკეთა, დღეს ერთსა და მეორე სოფლებშიაც ქართული ენისა აღარა იციან-რა, თათრულად ლაპარაკობენ. სომხის კათოლიკის ტიბიკონზედ სდგანან და სომხის ხუცები განაგებენ სომხურად.

წმ. ჯვარის ეკლესია, (ახალქალაქის მაზრა, სოფელი ბავრა.) სოფელი ბავრა სძევს ახალქალაქის ახლოს, სამი ვერსის სიშორეზედ. აქ არის ძველის ძველი ეკლესია, აღშენებულ არის XVII საუკ. უკანასკნელს, იგი ისე დაძველდა,

რომ 1887 წ. შეაკეთეს საკმარისად და ისევ ძველი დასტო-
ვეს. ძველი ეკლესია თლილის ქვით კი არის ნაშენი. ამ ძველ
ეკლესიას ხუცურა წარწერიანი ქვებიც აქვს, რაც ცხადათ
ამტკიცებს ამ ეკლესიის ქართველობას. ეკლესიის გარშემო
საფლავის ქვებზედაც მრავლად სჩანს კიდევ ქართული წარ-
წერები; ქართველნი კათოლიკობას ძველადგანვე აღიარებდ-
ნენ, მათში ქართული ენა მეფობდა, საეკლესიო ლოცვები
მათ ზეპირად იცოდნენ, ღღეს კი მათში დედა-ენა ამოვარდ-
ნილია, არავან არ იცის. მოხუცებულთ კიდევ ახსოვთ ზო-
გიერთი ლოცვების დასაწყისი, თვითონ თავიანთ ვინაობას
ქართველ კათოლიკებათ სთვლიან, სარწმუნოებით სომხის
კათოლიკეთ ტიბიკონზე სდგანან, წირა-ლოცვა სომხურად
სწარმოებს, ხან ქადაგებაც-კი თათრულად წარმოხატქმენ, სომ-
ხის ხუცები მათ ასმენენ, რომ ვითომც იგინი სომხის შთამომა-
ვალნი არიან, ამით აჯერებენ კიდევ.

ნელ-ნელა სომხური ენა ფეხს იდგამს მათში, უკანასკ-
ნელს სრულს წერტილამდის ავა, ქართველობა თათრულს
ენილამ სომხურ ენაზედ გადავა, მათ დედა-ენად სომხური
ენა შეიქმნება. ღღესვე სჩანს ამის ნიშნები. სომხის ხუცების
მეოხებით ქართველთ გვარების სომხურად გარდაკეთებაც და
უწყეს უკვე. 1829 წ. გადმოსახლებულ სომეხ გვარის კა-
თოლიკენი აქაც დასახლდნენ, უმეტესს-კი ქართველ გვარის
კათოლიკენი მოთავსდნენ. არტაანის სოფელ ველილამ გად-
მოსახლებულნი, როგორც სხვა ქართველ სოფლებში ძველად
ბავრას ქართველებსაც პატრები ჰყვანდათ მღვდლებათ, რომე-
ლნიც ქართულად სწირავდნენ, მრევლს ქართველობასთან
აახლოვებდნენ, ქართულს ენას ასწავლიდნენ. 1841 წ. აქე-
დგანაც განიდევნენ ლათინის წესს-რიგის პატრები და მათ
მაგიერ სომხის ხუცები განაწესეს. ბავრის მცხოვრებო ქარ-
თველთ კათოლიკეთ გვარები: ელიზბაროვი, ჭინავნიანი, ჭი-
ქილქიანი, ოქროაანთი, ღვინიაშვილი, თუმანიშვილი, ყარამა-
ნიანი, გოჩუაანთი, ილიაძე, ბუმბულიანი და სხვანი მრავალნი.

გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიას (ართვინს.) ართვინის ქართველთ. მათოლ მადიდებელთ. მესამე ეკლესიაც დაქვრილ იქმნა ქართველის გვარის კათოლიკეთაგან, ეკლესია აღშენებულია ძველად, თლილის ქვით, ჯვართ მძაღლების სახელობაზედ. შემდეგ იგი უკვე ქართველ გვარის კათოლიკეთ საკუთრებათ ითვლებოდა, ხოლო რა სახელით, ეს კი ჩვენ არ ვიცით, რომ „ართვინის ქართველთ. მართლ. მადიდებელთ. მესამე ეკლესიას, რომელიც აღშენებულია ჯვართ. მძაღლების სახელობაზედ, იპურეს ფრანგთა და განაგებენ მათი მღვდელნი.“ დრო და ჟამთა მიმდინარეობის მეოხებით ეს ეკლესიაც ისე დაძველდა, რომ XVII საუკუნის დასასრულს მისი არსებობა და შიგ ლოცვა საეკვოდ, საშიშოდ შეიქმნა, მაგრამ მრევლი მისს კეთებას ვერ ახერხებდა, დრო შავი იყო და ქარიშხალიანი, ოსმალოლ ეკლესიების კეთებას-კი არა თვიფ განახლების ნებასაც არ აძლევდნენ. ართვინის კათოლიკეთ მრევლის სიუხვემ და რომილამ ჰაპის გავლენამ ეს მესამე ქართველთ ეკლესიაც დაიფარა ოსმალოლ მუსვრისაგან და რადგანაც ართვინს აქა-იქ სოფლებიდან თითო ოროლოა ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვიც ემატებოდნენ საცხოვრებლათ, ამიტომ მათ ოსმალოთაგან ნება აიღეს ახალი ეკლესიის გაკეთების, იმავ ძველის ეკლესიის ალაგას მისავე საძირკველზედ.

მალე დაიწყეს და 1690 წ. ეკლესია უკვე დაამთავრეს, მაგრამ ეკლესია არ იყო მაგარის კედლებით გაკეთებული, მასზედ სეტყვამ, ქარმა და წვიმამ თავისი ძრიელი გავლენა იქონია და იგი მუსვრას მიეცა თვით 1730 წლებიდან, ე ი აღშენების 40 წლის შემდეგიდან: მრევლი ყოველთვის ამგვარებდა და დაქცევამდე არ სტოვებდნენ. როცა ეს ძველი ეკლესია გაუკეთებიათ, მაშინ მისთვის სახელიად „გრიგოლ განმანათლებლის“ ეკლესია უწოდებიათ. ქართველ გვარის კათოლიკენი ამას არ იზავდნენ, მაგრამ სჩანს იმ დროს სომეხ კათოლიკებს ისეთი ძალა და გავლენა ჰქონდათ ქართველებზედ, რომ მათთვის ძალა დაუტანებიათ და განახლებულ ეკლესიისათვის გრიგოლ ლუსაურჩი უწოდებიათ. ჩვენ ასე

ვფიქრობთ და ეს სწორეთაც ასე უნდა იყოს, 1730 წელი არის ისეთი დრო, როცა სომეხ კათოლიკებს ქართველ კათოლიკებზედ მეტად დიდი ზეგავლენა ჰქონდათ, ამ გრიგოლ ლუსაურჩის ეკლესიამაც ვერ ემსახურა კათოლიკებს კარგა ხანს, იგი დახავსებული იქმნა 1800 წლებამდის ისე, რომ 1810 წ. კვალად განაახლეს აქა-იქ კედლებით და ქვრით, მაგრამ ვერც ეს განახლება გახდა დიდის ხნის განძათ 1850 წ. ისე შეიმუხრა, რომ მასში ლოცვა აღარ შეიძლებოდა, ამიტომ ძველის ეკლესიის საძირკველზედ აღმოიყვანეს ახალი ეკლესია, რომელსაც 9 საყენი სიგრძე აქვს და 5 სიგანე, სიმაღლეც თავის შესაფერია და შიგ მოართულია შეძლებისა და გვარად. ნაშენია არის ბელტის ქვებით და მაგარის ტალახისაგან.

უნდა შევნიშნოთ რომ, რადგანაც ართვინი მეტად მაღალ ალაგს სძევს. ამიტომ აქ სეტყვა, ქარი და წვიმა ძრიელია და იგი ასეთ შენობათაც ადვილათ აუძლოურებს, მიზეზი სულ ეს არის, რომ ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის და სხვათა წარჩინებულ ქართველთ. მეფეთაგან ასეთ ადგილებში აღშენებულ X, XI, XII საუკუნოებში, ისე მალე იმუხრებოდნენ და XVIII საუკუნემდე იშვიათობით აღწევდნენ. ასეთი უღმობელი ხვედრი მხოლოდ ასეთ მიუვალ ადგილებში აღშენებულს ეკლესიებს ევლინებოდათ გარს და ევლინებათ კიდევაცა, თორემ დაბალ მყუდრო ადგილას, არამც-თუ მე X, XI, XII-ტე საუკუნოებში აღშენებულთ, არამედ V, VI, VII და VIII საუკ. -ღშენებულთაც არა უშავსთ-რა და მათ ჩვენ დრომდე უვნებლად იოუხწევიათ. ასეთი იყო გარემოება ართვინის ეკლესიებისა და ასეთსავე გარემოებაში მოთავსებულს პირობებს წარმადგენს ყველა იმ ეკლესიებთა მდგომარეობაც, რომელნიც ასეთ ადგილებში არიან მოთავსებულნი და აღშენებულნი.

კათოლიკეთ ეკლესია სამეგრელოში ძველადგანგახსნუ XVI

საუკუნის დასაწყისის შედეგად, ზუგდიდში, ლათინის ბერებმა კათოლიკის ეკლესია ალიშენეს, სადაც განაგებდნენ და სწირავდნენ რომიდან მოსულ მქადმგებელთ ძმობის წევრნი. არქანჯო ლამბერტის სამეგრელოში 22 წელი უცხოვრია, ისევე იოსებ ზამბს და ბევრსაც სხვა მოძღვართა და აბა აქ როგორ შეიძლება, რომ ასეთ მოძღვართ თავიან საკუთარი სჯულის ეკლესია-კი არ ჰქონოდესთ, უამისობა მათგან შეუძლებელია, მით უფრო, რადგანაც იმ დროს, მეგრელებს შორის კათოლიკის მალიარებელნი საზოგადოთ ერს გარდა თვით მთავრებშიაც მოიპოვებოდნენ. პატრების დიდ მეტრფეთ ითვლება ლევან დადიანი XVII საუკუნეში, რომელსაც ლამბერტიც მოიხსენებს. კოსტანტინეპოლიდამ საქართველოში მომსვლელთ ლათინის მქადმგებელთა ძმობის ბინას შავი ზღვის ნაპირებზედ უპირველესს სადგომს სამეგრელო შეადგენდა, ვინც-კი გამოახწევდა შავ ზღვას, ის პირველად სამეგრელოში მოდიოდა. იქ ისადგურებდა, ასევე იყო თვით შარდენიც, რომელმაც პირველად სამეგრელო ნახა და იგი აღწერა. თუმცა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ძველად ზუგდიდში კათოლიკეთ ეკლესია არსებობდა, მაგრამ დღეს-კი მასზედ ხალხში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. აქ ამას ჩვენ მოვიხსენებთ ვითაარცა ცნობას, როგორც განვლილ არსებულის შთენისას

შარდენი მოგვითხრობს, რომ ლევან დადიანმა სამეგრელოში მყოფთ კათოლიკის მისიონერ მღვდლებს მართლ-მადიდებელთ ეკლესია აჩუქა, ეს ამბავი, ზოგიერთ ქართველ მღვდლებს ძალიან სწყენიათო და საბერძნეთის პატრიარქისთვის საჩივარი გაუგზავნიათ და უცნობებიათ, რომ ლევან დადიანმა კათოლიკებს მართლ-მადიდებელთ ეკლესია აჩუქაო. პატრიარქი ამაზე ძრიელ გამწყრალა და წერილთა გამოუგზავნია ლევან დადიანთან და დაუვალებია, რომ უსათუოდ ლათინებს ჩამოართვით აღნიშნული ეკლესია და ისევ მართლ-მადიდებელთ დაუბრუნეთო. თუ ჩვენი თხოვნა შეწყნარებულ არ იქმნა, იმ შემთხვევაში შეჩვენებულ იქმნები, ჩემ მიერ.

თუმცა მართლ-მადიდებელთ ეკლესიის პატრიარქისაგან ასეთი წერილი მოუვიდა ლევან დადიანს, მაგრამ მან ასეთს ბრძანებას უურადღება არ მიაქცია და კათოლიკის ბერებს ხმაც არ გასცა. ცხადად სჩანს. რომ ლევან დადიანს საკმარისი მიდრეკილება ექნებოდა ლათინებისადმი, იგი დიდი, ქკვიანი კაცი იყო და მასთან მკურნალიც, რომლის მკურნალობას ლამბერტიც ახსენებს. ვფიქრობთ, რომ დადიანისაგან ბოძებული ეკლესია ზუგდიდში უნდა ყოფილიყო, რომელიც შემდეგ დროებში სხვა და სხვა მტერთაგან იქმნა აოხრებული და რომლის არსებობას დღეს ჩვენ აქ მოვიხსენებთ.

კათოლიკენა ცხინვალს ცხინვალში კათოლიკეთ რაცხვა XVIII საუკუნეში 20 კომლამდე იყო. მათ ჰქონდათ საკუთარი სამლოცველო. მოძღვრათ გორის პატრები ახლდნენ. XVIII საუკუნეში, გორის ქართველთ კათოლიკეთ მცხოვრებთ შორის 30 კაცამდე მოხსენებულნი არიან გორის ეკლესიის ძველს წიგნებში, სახელი და გვარებიც კი სჩანს. შემდეგ აქ კათოლიკეთ რიცხვი ისე შემცირდა. რომ დღეს იქ თითქმის აღარაფერია ამის დაშენილი. დღეს აღარც სამლოცველოს შთენი სჩანს.

ოლთისის ეკლესია. ოლთის ქართველ კათოლიკობა XV საუკუნის ნახევარს გაჩნდნენ და მათ თავიანთი ეკლესიაც მაშინათვე მოიპოვეს. ოლთისელთ შორის, ქართული ენა XVIII საუკუნის ნახევრამდე არსებობდა, შემდეგ მოიხპო, იქ დღეს ქართველ კათოლიკებისაც ისევე აღარაფერია დაშენილა, როგორც ქართველ მაჰმადიანებში. ქართველ მაჰმადიანები ისლამმა შეჭამა და კათოლიკობაც სომეხთ-კათოლიკებამ. დღეს ჩვენ ოლთისის ქართველ კათოლიკობაზედ აღარას ვსწერთ, ვიტყვიან იმას-კი რომ იქ სცხოვრებენ უმეტესი ნაწილი ქართველ გვარის კათოლიკენი, რომელთაც ჟამთა ვითარების მეოხებით თავიანთი დედა-ენა და-

იფიწყეს და გასომხდნენ, დღეს იგინისომეხ-კათოლიკეთ იწოდებიან და მათში საქართველოს ხსენებაც კი ოცნებათ არის მიღებული

თელავის ეკლესიის XVII საუკუნის ნახევარს, თელავში სცხოვრებდა რამდენიმე კომლი კათოლიკეთა, ამათ ჰქონდათ თავიანთი პატარა ეკლესია, შემდეგ აქ ეს ეკლესია მოისპო, რადგანაც კახეთში კათოლიკეთ რიცხვიც მოისპო სრულიად. თელავში ეკლესიის ალაგი თეიმურაზ მეფემ აჩუქა პატრს ფრა თომასოს, რომელიც შაჰ აბაზმა გამოუგზავნა ერთ დროს მოციქულათ. კახეთში კათოლიკეთ რიცხვი სპარსეთიდან იყვნენ მოსულნი, საქართველოში მცხოვრებთ კათოლიკეთაგანი, ანუ ამ სარწმუნოებასთან დაკავშირებულნი არავინ იყვნენ. კახეთში ვერც პატრებს ემარჯვებოდათ მისვლამოსვლა სიშორის, უგზო უკვლობის და შიშინობის გამო და არც კახელნი მისდევდნენ კათოლიკობას, რადგანაც მათ მის წარმოდგენაც არ ჰქონდათ. კახეთში ქართველ გვარის კათოლიკენი იყვნენ სპარსეთში ყოფილნი, იქ დაკავშირებულნი კათოლიკობასთან. მოგახსენებთ, რომ სპარსეთში დიდი ძალი კახელობა იყო წაყვანილი ტყვეთ, ესენი იქ გათავთრების მაგიერ კათოლიკობას უკავშირდებოდნენ. ზოგნი ამათგანი შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდნენ და მათ როგორც კათოლიკებმა თელავში ეკლესიაც აღიშენეს, კახელ ქართველ კათოლიკეთა შორის დიდი ძალი რიცხვი იყო თვით თავად-აზნაურებთაგანნიც, რომელნიც უამთა ვითარების მეოხებით შემდეგ სრულიად შემციირდნენ. დღეს აქ მარტოდ გვარებს გარდა ნასახიც აღარ არის დაშთენილი, იქნება ესეც გაუკვირდეს ბევრს, რომ კახეთში კათოლიკენი ავსუსხვთ და მათი ეკლესიაც XVII საუკუნის გასვლამდე XVIII საუკუნიდამ აქ კათოლიკობის აღარა სჩანს-რა.

მღვთის მშობლის ეკკლესია (ქ. ქუთაისს.) ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის დაფუძნების ხანად 1670 წლებში უნდა მივიღოთ. თუმცა ისიც ვიცით, რომ ამ დრომდე არ ანუ 1670 წ. ქუთაისს ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, ხოლო მათ თავიანთ ეკკლესია ხის სახლში ჰქონდათ მოთავსებული კერძოთ, 1650 წლების შემდეგ კი, ეკკლესია ცნობილ იქმნა, აშკარა სახე მიიღო, თუმცა ხის ეკკლესია იყო, მაგრამ მაინც იმერეთის სამეფოს წინაშე ცნობილ იქმნა ვითაარცა საქრისტიანო ერის ქრისტიანური ეკკლესია. რაც შეეხება ქუთაისში ქართველ კათოლიკეთ ერის გამრავლებას ეს კი უფრო ძველს დროს შეეხება, თითქმის იმ დროიდან იწყობა, როცა ჩვენდა სამწუხაროდ, საქართველო სამ სამეფოდ განიყო და ხუთ სამთავროდ, როცა იმერეთის სამეფო აღორძინდა. რადგანაც რომის პაპებისაგან გამოგზავნილს წერილებში ჩვენ იმერეთის მეფეებსაც ვხედავთ მოხსენებულს, ასეთია მაგალითებზე პაპის ურბან მერვის წერილი. როცა ამ პაპმა პატრის ავითაბოლის წინამძღვარობით იმერეთს და ქართლს ოცდა ოთხი მქადაგებელი ბერი გამოგზავნა. პაპი წერილში სადაც ქართლს, ანუ საქართველოს მეფეს იხსენიებს, იქ იმათ მეფის გვერდით, იმავე ღირსებით მოიხსენებს იმერეთის მეფესაც. მასაც ისევე ვედრებით ავედრებს მოძღვართა მთარველობას, როგორც ქართლის მეფეს. იმერეთის მეფის და სამეფოს გარდა, რომის ტახტის წინაშე ცნობილ იქმნა კარგად თვით იმერეთის სამეფოს სამთავრო სამეგრელო, მისი ცრი, მთავარნი და მათი ყოფაცხოვრება, გურიის, სვანეთის და აფხაზეთის. სწორეთ ეს გარემოება უნდა ჩაითვალოს მის უმთავრეს საფუძვლად, რომ სამეგრელოში, გურიაში, აფხაზეთში და სხვაგანაც ლათინის ბერები აღრიდგანვე გასჩნდნენ და XVII საუკუნეში სამეგრელოსა და გურიაში მთელი რიგი სცხოვრებდა ლათინის წესს-რიგის მსწავლულ ბერებისა. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ იმერეთს და მისს სამთავროებს რომი ძველადგანვე კარგად იცნობდა, ამ კუთხეში, უფრო ვადვილებოდათ ლათინის ბე-

რებს ცხოვრება ვიდრე ქართლსა, კახეთში. და სხვაგან.

ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ მოძღვართ რიცხვი მხოლოდ XVII საუკუნის დასაწყისიდან სჩანს, მინამდე-კი აქ გადმოდიოდნენ სხვა და სხვა ძმობის წევრნი სამეგრელოდგანა, რადგანაც სამეგრელოში ლათინის მოძღვარნი ძველადგანვე სცხოვრებდნენ მრავლად, ხანდისხან ახალ ციხიდანაც გამოდიოდნენ სხვა და სხვა მოძღვარნი და ქუთაისის ქართველ კათოლიკებს ალოცებდენ ზემოხსენებულის საუკუნის ნახევრიდან კი მათ საკუთარი მღვდელი ენიშნებათ, როცა ერთი მიდის, მის ალაგას, მისს მაგიერ მეორე მოდის, უმეტეს-კი რომიდან ნიშნავდნენ. სომხებს საქმე არ ჰქონდათ.

ქუთაისს, ქართველთ კათოლიკენი, უფრო სხვა და სხვა კუთხეებიდან სჩნდებოდნენ და სახლდებოდნენ ვგონებთ, ზოგნი ვაჭრობის მიზნით და ზოგნი სხვა და სხვა სახელოსნოს საქმის კეთებით. ესეთია მაგალითებრ ახალციხელ კათოლიკეთა გარდმოსვლა იმერეთს. ქართველთ გვარის კათოლიკენი ძველგანვე სცხოვრებდენ. მათა ეკლესია არსებობდა ვითაარცა საქრისტიანო ერის ეკლესია და მას იმერეთ მებატონენი ისევე პატივს სცემენ და აღიარებდენ, როგორც თავიანთ ეკლესიებს. ხოლო ქუთაისის ეკლესია 1690 წლიდან დევნას ეძლევა, ბერძნები მათ წინააღმდეგ იმერეთში ქადაგებას იწყებენ, მცირე ხნის უსმდეგ ეს დევნა და მღელვარება იმერეთ შორის წყნარდება, კათოლიკეთ ეკლესია მოსვენებას ეძლევა, მაგრამ არ გადის დიდი დრო და იმერეთ შორის კვლად იბადება მტრობა, კათოლიკეთ დევნა, ეკლესიის შემუსვრა. ამ ტრობას ხელს უწყობს იმერეთის ფანატიკი სამღვდელოებაც. XVIII საუკუნის დამდეგს, საქმემ იქამდე მიადწია, რომ ეკლესიაც-კი დაუკეტეს და როგორც ქართლში, იქაც, სამარცხვინოთ იმერთა, საეკლესიო ნიეთე'ი წაართვეს და ბრძანება მისცეს კათოლიკებს, რომ დღეის შემდეგ თქვენ ქართველების ეკლესიაში იარეთო, მაგრამ ეს მათ ვერ მოუხერხდათ, რადგანაც კათოლიკენი სასტიკათ აეწინააღმდეგნენ და უკანონო განკარგულება უარი ჰყვეს,

არ შეიწყნარეს და უმართებულოთაც დააკანონეს, მერე ამათ-
თავიანთი მოქიშვე მტერი სამღვდლო პირნი ფულთი შეის-
ყიდეს.

თუმც ასეა და ჩვენ კარგად ვიცით, რომ იმერეთის სა-
მეფო ქალაქ ქუთაისს, ქართველ კათოლიკენი და მათი ეკ-
კლესია ძველადგანვე არსებობდნენ, ხოლო ის კი არ ვიცით
თუ XVII საუკუნის დამდეგიდამ, სად, ან რომელ ალაგას
არსებობდა ის ხის კერძო სამლოცველო სახლი, რომლის
ცნობა 1801 წ. სჩანს; ჩვენის ფიქრით, XVIII საუკუნის
კათოლიკეთ ეკლესია უნდა იყოს განახლებული იმავე ალა-
გას, იმავე ეკლესიის საძირკველზედ, რომელ ეკლესიაც
1670 წ. არის ცნობილი, და რაც მისს დაარსებას შეეხება-
ეს-კი XIV დი XV საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ასე რომ,
XVIII საუკუნემდე, ქუთაისის ეკლესია ყოველთვის ერთალა-
გას ყოფილა, შემდეგ-კი ადგილი შეუცვლიათ. დღეს, ქუთა-
ისის ქართველთ კათოლიკეთ შორის დარჩენილია შემდეგი
გარდმოცემა, რომელიც უკლებლივ ვარდმოგვცა ქართველ კა-
თოლიკეთ მოძღვარმა პატრმა გაბრიელ ასლანიშვილმა:

„ძველად, ქუთაისს, ქართველთ კათოლიკეთ ეკლესია არსებობ-
და, აწინდელ ეკლესიის ზემოთ, უხნთართან, იქ ეს ეკლესია კარ-
გა ხანს ყოფილა, შემდგომ იგი გადმოუტანიათ ქვემოთ, აწინდელ
ეკლესიის ახლანდელ ვიღაც კათოლიკის სახლთან, მისს მერე, ეს
ეკლესიაც დაუტოვებიათ და გაუკეთებიათ სხვა, ქვით-კირის, აწინ-
დელი ეკლესიის ახლანდელი, რიონის ნაპირას, რომელ ეკლესიის
არსებობამაც 1840 წლამდე მოსტანა. აწინდელ ეკლესიის გალავან-
ში, რიონის ნაპირას, დღესაც-კი სჩანს ამ ძველი ეკლესიის საძირ-
კველი, იგი საკმარისად მოზრდილი ყოფილა თავის დროის კვლად.
მისი სრულიად გაუქმება, ანუ მოშლა 1850 წლებს ეკუთვნის. ასე-
თი გასლავთ ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ძველი ეკლესიის ასე-
ტორია“.

დღევანდელი ეკლესიის შენება დაუწყვიათ 1814 წლი-
დგან, მიზეზი ახალის ეკლესიის გაკეთებისა ის ყოფილა,
რადგანაც ქუთაისს ქართველ კათოლიკებს გამრავლება და-

უწყვიათ. ამ სიმრავლეს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც უფრო, რადგანაც ოსმალეთის საქართველოდამიმერეთში დიდი ძალი ქართველთ კათოლიკეთ ვაქრები გადმოდიოდნენ სავაქროთ, ბევრნი ქუთაისშივე სახლდებოდნენ და უკან აღარ ბრუნდებოდნენ, რადგანაც როგორც ძირეულ ქართველთ თავიანთ მეფის ხელში გაქირებით ცხოვრება უფრო ენატრებოდათ, ვიდრე ოსმალის ფაშის ხელში ყოფნა, გინდ კარგად ვაქრობა და ცხოვრება. ერის სიმრავლის რიცხვმა გამოიწვია ახილი ეკლესიის გაკეთება და როგორც ზომიოთაც ვსთქვით 1814 წელს ეკლესიის ადგილი და საძირკველი გააკეთეს, 1820 წლიდან შენება დაიწყო და რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიის კედლები აღაგეს, გუმბათიც გაუკეთეს, გარე სამკაულებით შეამკეს. შიგ-კი დაურჩათ შეუმკელ-მოურთავი, ამას იგინი არც ჩქარობდნენ, რადგანაც წირვა-ლოცვის გარდახდით ძველის ეკლესიითაც იოლად მიდიოდნენ. ასეთ ეკლესიის კეთებასა იმ დროის ქუთაისის კათოლიკება ვერ შესძლებდა, მაგრამ კაი დახმარება მოუვიდათ რომიდან, ამით დაიწყო შესრულება და ნელ-ნელა საქმეს ასრულებდნენ, ჯერეთ ეკლესია არ იყო სრულიად დამთავრებული, რომ 1846 წ. საქართველოში გამოცხადდა ლათინს წესს-რიგის პატრების განდევნა, განდევნეს ქუთაისის პატრებიც. ამათ შემდეგ, ქუთაისის ეკლესიაზედ განწესებულ იქმნა რომიდან მოსული 1846 წ. დონ ანტონ გლახაშვილი, ამან დაიწყო მრევლში ფულის შეკრება და ეკლესიის დამთავრება. ამ საქმეში მას ემხრობოდნენ თ. ვ. გაბრიელ იოსების ძე ანდრონიკოვი, ბანდუროვი, ყაუხჩოვი და სხვანი, საერთოდ მრევლშიაც იქმნა შეკრებილი ფული და ასეთის საერთოს დახმარებით ეკლესია სრულიად დამთავრდა 1860 წლებს. ეკლესია აღშენებულია ყვითელის თლილის ქვით. ცხრა საყენი სიგრძე აქვს, ექვსი საყენი სიგანე და შვიდი საყენი სიმაღლე, გუმბათი მდებ, შიგნით შემკულია შესაფერის კარგის საკურთხეველით, ტრაპეზით, აქვს ორი აივანი მლოცველთათვის, ეკლესიის თითო კუთხეს სამსაში სვეტი აქვს, მთლად ეკლესიის გუმბათ-

თი და ქერი ამ სვეტებზედ სდგას: აივანში ხშირად დღესასწაულ დღეებს მგალობელთ ქალნიც გალობენ. საკურთხეველი შემკულია სხვა და სხვა ხატებით, რომელნიც რომიდგან მოუტანიათ. მთლად ეკკლესიის გარშემო დასვენებულია 14-ტი ჯვრის ვახის ხატი, პარისილამ მოტანილი, რომელნიც შეუწირავს ქართველ კათოლიკეს იოსებ ყაუხჩოვს.

სხვათა შორის, ბევრს ძველს საეკკლესიო ხატებს დანივთებს შორის შენახულია ძველი ხატი მღვთის მშობლისა, რომელიც ივერიის მღვთის მშობლის ხატს ჰგავს, ეს ხატი აქ მოუსვენებიათ ყირიმის ომის დრო, მანამდე-კი იგი დასვენებული ყოფილა ოზურგეთის ქართველ კათოლიკების ეკკლესიაში, რომელ ეკკლესიის დაარსების დრო XVII საუკუნის დამდეგს ეკუთვნის. ეს ხატიც იმ დროისა არის, ამ ხატთან ერთად ზარი და საეკკლესიო ნივთებიც მოუტანიათ, ზოგი რამ საეკკლესიო ქალაღებში და საეკკლესიო ნივთებიც-კი ოზურგეთელ თუმანიშვილებს დაშთენია სახლში. ეკკლესიის იატაკზედ აწყვია საჯდომი სკამები. ამ სკამის საჯდომებს თავ-თავის ნომრები აქვს და მასთან იმ პირის გვარის და სახელის წარწერაც, ვისაც იგი ეკუთვნის. ამის სამაგიეროთ თითო პირი წელიწადში 12 მან. იხდის, ასეთის შეკრებულის ფულით ინახვენ ხსენებულ ეკკლესიის სამრევლო სკოლას, სადაც სწავლობენ ღარიბ ოჯახის შვილები. ეკკლესიას აქვს მშვენიერი ეზო, ბაღით შემკული, რიონის პირას ძირელ კარგი სანახავია. ეზოს აკრავს კარგი გალავანი. ამბობენ, რომ XVIII საუკუნეში, მთლად ეს ადგილები გარდა, ორგი აკოფოვს შეუწირავს, რომლის შთამომავალნი ქუთაისს გიორგის შემდეგ მეოთხე თავობათ ითვლებო. ზემო ხსენებულსავე დონ ანტონ გლახაშვილს ეკკლესიის მოძღვართათვის გალავანში გაუკეთებია კარგი ქვის სასახლე, რომელიც დღემდე სდგას მკვიდრათ, შემდეგ დროს, ამავე მოძღვრის თავოსნობით მოძღვართ სასახლის გვერდით გაუკეთებია სამრევლო სკოლა, რომელ შენობის კარის შესავალში, თლილ ქვაზედ ქართულის მხედრულის ასოებით შემდეგი სიტყვებია

ამოქრილი: „სამრეკლო სასწავლებელი ესე აღშენებულ არს სა-
შუალოთა მონაწილეთა კათოლიკეთა მფარველობის ქვეშე წა. მამა
იოსების წ. უ. 1879 წ. ნაემბრის 13-სა“.

ამ წარწერას თავზედ შემდეგი ლათინური ასოები აქვს:

„D. O. M“ ამავე მოძღვარს დონ ანტონ გლახოვს აღუ-
შენებია პატარა საყდარი ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ
სასაფლაოზედ, რომელიც დღემდე სდგას მკვიდრად. ამ მოძ-
ღვარმა აქ 40 წელი განაგო, დასაფლავებულია შიგ ტაძრის
შუა გულს, მხოლოდ მისს სამარეს წარწერა ან სხვა რამ ნი-
შანი არა აქვს. პატივცემულის მოძღვრის გაბრიელ ასლანი-
შვილის ჩვენებით იგი დასაფლავებულია საკურთხევის წინ
ტრაპეზის კარის შესავალში, ეკლესიის გალავანში დასაფ-
ლავებულ არიან რამდენიმე პირნი, რომელთა საფლავის ქარ-
თული წარწერანი აქვე მოგვყავს:

„მოხსენე უფალო სიმრავლისამებრ მოწყალებითა შენითა სუ-
ლი მონისა შენისა სტეფანე ანტონის ძე ყაუხჩოვისა. იგი შობილ
არს წელსა ჩუღგ. აზრილსა იდ და გარდაცვალებულ არს სამარის წელსა
ჩუღგ, მაისის იზ. შემდგომ გვამი მისი სამარიდამ გადმოტანილ
იქმნა თვისი ძმის იოსების მიერ და დასაფლავებულ არს ადგილსა
მასვე წელსა შინა თქტომბრის ი-სა“ ამ საფლავის მაჩლობლად,
თითქმის გვერდით მოიპოვება მეორე საფლავის ქვის ქართუ-
ლი წარწერა:

„მოხსენე უფალო სული მონისა იოსებ ანტონის ძის ყაუხჩო-
ვისა, რომლის გვამი მდებარე არის ამა ლოდსა ქვეშ, შობილ არს
ჩუღდ სა ივნისის იჟ, და გარდაცვალებულ არს წელსა ჩუღგ სა ივ-
ლისის აბ სა“

ამ საფლავის ქვების პირდა-პირ აღმართულ არს თლილი
ქვის ძეგლი, რომელზედაც აგრეთვე წარწერილი არს ზემო-
ხსენებულ ძმათა დაბადების და გარდაცვალების წელნი ლა-
თინურს ენაზედ. გარდმოგვცეს, რომ ამ პირთა აღთქმით და
დავალებით ეკლესიას კარის წინ გაკეთებულ ექმნა ის გუმ-
ბათიანი ბქე, რომელიც დღეს ცხადლივ ამშვენებს ეკლესიას
ასა. ეს კარგი თლილი ქვის ბქე გაუკეთებია ივანე ყაუხჩოვის.

სტეფანე და ანტონის შთამომავალს. 1892 წელს. ამ შენობას გარედგან ლათინური წარწერაც აქვს. რაც მოწმობს მისს აღშენებას და აღმშენებელთ ვინაობის ცნობას. არის აგრეთვე სამარე, სადაც მოიპოვება შემდეგი ქართული წარწერა:

— „გიორგი აკოფოვი, მიიხსენე უფალთ ღმრთეს მახვილდ სუფიითა შენითა. მიიგვალა აგვისტოს 10 წ. 1838 სს.“

ეს გიორგი აკოფოვი ის უნდა იყოს. ვისაც ხსენებული ეკკლესიისთვის XVIII საუკუნეში დღეინდელი ეკკლესიის საეკკლესიო ადგილიც შეუწირავს. ურიგო არ იქნება აქ მოვიყვანოთ შემდეგი საყურადღებო ცნობაც: ამ ეკკლესიის შენობის დროს, სამეგრელოს მთავარ დადიანს შეუწირავს ექვსი წყვილი კამეჩი, თავის ურმით და ბიჭებით, რომელნიც ეკკლესიის შენების დროს მუშაობდნენ. ეკკლესიას აქვს ერთი დიდი შკაფი სადაც ძველად დაბეჭდილი ლათინური წიგნები აწყვიდა, ვრცელი ტომები, დიდროვანი, ზოგი XV. XVI, XVII, საუკუნოებში ნაბეჭდებიც არის. სიძველით არიან საყურადღებონი, უმეტესი ნაწილი სამღრთო მეტყველების, ფილოსოფიის, მკერ-მეტყველების და კამათობას შეეხებიან. ეკკლესიასვე აქვს ძმობის წიგნი და ამ წიგნიდგან სჩანს, რომ „საგარდისის“ ძმობა კათოლიკებს აქაც აღრევე შეუდგენიათ და დაუარსებიათ იმავე წესებით, როგორც ეს იმ დროს თფილის და გორს არსებობდა.

სხვათა შორის ეკკლესიის „კანდაკში“ მოხსენებულ არიან შემდეგნი მოძღვარნი, რომელთაც უეჭველია ამ ეკკლესიაში უმწყისათ: 1802 წლიდგან „პატრი ანტონ პდუელი, პატრი ჩელარინე ენაფონტელი, ტერ-იოსებ მდდისიანთ (?) ახალციხელი, ტერ-სტეფანე მეფისაშვილი, პატრი იოსებ აქალციქანი (?). პატრი ბასილი, პატრი მარიოსი, გორშიაც იყო მარიოსი, ტერ იოანე ბეთანიანი 1813 წ., გრიგორ ვართაპეტი მულაშვიანი, ახალციხელი პატრი ნიკოლოზ თელიანი, პატრი ფილიპე რომაული, პატრი იოსებ ჯენეველი, ტერ ანტონ თუმანოვი, ბერნადო რომაული 1818 წ., გრიგოლ აზრუმელი, სტეფანე მაზმიანი, ტერ ანტონ ოპანანი, გრიგოლ ნათალე

ქალღმერთი, მოსული ქუთაისს, უეჭველია: როგორც მგზავრი, პატრი ემანუელ 1824 წ. პატრი აკოფაშვილი ქუთაისელი, პატრი იაკობ ქუთაისელი, ამის ვინაობა არ ვიცით და არც რამ ძველი წიგნებიდამ სჩანს, პატრი ვაორგი ქუთაისელი“, არც ამის ვინაობა ვიცით და სხვანი უახლეს დროის.

ქართველ კათოლიკენი აქ მოხსენებულ არიან სულ ქართულ გვარებით, სხვათა შორის, ბევრი ძირეული ტეტური გვარებიც არიან და ზოგნი ისეთიც, რომლის სახლი-კაცები ქართლში და კახეთშიც სცხოვრობენ, მაგალითებრ ნემსაძე, გვარიშვილი, როაშვილი, წალაძე, ჩილაშვილი, გლახაშვილი, პურადაშვილი, მალხაზაშვილი, დათიაშვილი და მრავალიც სხვანი. რაც შეეხება ქალთა და კაცთა სახელებს, ესეც სულ ქართულია, მოიპოვება: რუსუდანი, თინათინი, დარეჯანი, ქეთევანი, ნინო და სხვა. მოხსენებულია აგრეთვე პატრი ონოფრე სააკოვის დედა ნათელა, რომელიც სიკვდილის შემდეგ 1782 წ დაწერილა ქუთაისის „სავარდისის“ ძმობაში. აქ საყურადღებოა ის, რომ 1782 წ. ქუთაისის ეკლესიაში „სავარდისის“ ძმობა უკვე არსებული ყოფილა, სადაც სიკვდილის შემდეგა ნათელა 1782 წელს წევრათა ცხადდა. საყურადღებოა ეს მით უფრო მიგვაჩნია, რადგანაც „კონდაკის“ წიგნს ზედაპირზედ აწერია, რომ ეს წიგნი დაწერილია 1802 წელსა, რადგანაც „სავარდისის“ ძმობაც ამ წელს შესდგა ქუთაისის ეკლესიის მრევლთ შორის. ამ ცნობას ცხადლივ აქარწყლებს ხსენებული ცნობა. წიგნს ზედა პირზედ 1802 წ. აწერია და შიგ-კი ამაზედ უჭველესს დროის პირნი არიან ჩაწერილი და მოხსენებულნი, ამ ძმობის დაარსების შესახებ, ჩვენ იმ ჰაზრის ვართ, რომ ოდესაც ეს „სავარდისის“ ძმობა თბილისს 1705 წელს შეადგინეს და გორის 1735 წ., ქუთაისშიც უეჭველია ან 1705 წ. ან და შეედგინათ და ან 1735 წ. რადგანაც ქართლ-კახეთის და იმერეთის კათოლიკენი ერთ უფროსს საეკლესიო აბატს ემორჩილებოდნენ, ესე იგი თბილისისას.

შეიძლება, ეს ასე იყო, ხოლო ამ დროის შედგენილ

ძმობის „კონდაკმა“, ან სხვა რამ ცნობებმა 1800 წლამდე ვერ მოაღწიეს და ამიტომ ეს ახალი ძმობის წიგნი დასწერეს და წიგნსაც ის დრო-კი არ დააწერეს, რა „ძმობის“ დაარსების დროის აღწერასაც უნდა შეჰხებოდა, არამედ ის დრო დააწერეს, როცა ეს წიგნი გადასწერეს და დასტოვეს, რაკი ძველი წიგნი არ ჰქონდათ, ამიტომ იგინი ახლად ჩაწერილ „კონდაკში“ სახელებსაც ვერ ჩასწერდნენ, რადგანაც მათი მოგონება ძველი იქნებოდა. ნათელას სახელი კი მოუგონიან და ვგონებთ, მეორედ ჩაუწერიან, ამ გვარად სხვა სახელებიც არის მოხსენებული, რომ ესა და ეს პირი მეორედ ჩაუწერთ, მათ რა ძალა ადგათ, შაგრამ საქმე აქ იმაში იყო, რომ ძველი „ძმობის“ წიგნი დაკარგულიყო, მისს დაკარგვით მრავალთ მოხსენებაც გამჭრალიყო და რაკი დაკარგულის მაგიერ, ახალი შეედგინათ, მიტომ ეს ძველად დაწერილი სახელ გვარები ახალშიაც დაუწერიან, ამ დაწერილს მიტომ მოიხსენებდნენ მეორედ ნაწერს, ასე და ამ გვარად, ქუთაისის „საჯარდისის“ ძმობის დაარსება ჩვენ ძველად მიგვაჩნია და არა 1802 წ.

კონდაკში მოხსენებულია ერთი კათოლიკის მეუღლე, ვითარცა სომხის ასული, მაგალითებრ:

— „გიორგი სომხის ასული ელისაბედი“, სხვაგან არსად სომხის ხსენება არ არის, ყოველგან კათოლიკობით არიან მოხსენებულნი. მოხსენებულნი არიან კიდევ „ვახტანგის შვიდი, ბატონჯანა ოცხელი, აგვისტინე არტანუჯელი, ჩხარელი, გაბრიელ სამონაშვილი“ ამ სახელებიდან და მოხსენებიდან ცხანს, რომ XIX საუკუნის დამდეგს კათოლიკენი ჩხარშიაც ყოფილან და არტანუჯის კათოლიკეებაც ჯერეთ ქართული ენა დავიწყებული არ ჰქონიან. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის ეკკლესიაზედ საკმარისი შრომა მიუძღვის დონ ანტონ გლახაშვილის, თვით ქუთაისის ქართველ კათოლიკობა არის დაბრძნილი ერი, ბევრათ სხვებზედ მალლა მდგარნი, მათი სახე და ცხოვრების მიდრეკილება ნამდვილს ქართულ ძირეულს სურათს წარმოადგენს. წინეთ აქაური კათოლიკეთა მამაკაცნი

ქართლურის სამოსით ანუ ქართულის კაბებით იყვნენ შემოსილნი და მღედრობითი სქესნიც ქართულად თავს იხურავდნენ. ეს იყო ნიშანი და გავლენა იმ პირობისა, რადგანაც ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ შორის ძრიელ ბევრნი იყვნენ სამცხე საათაბაგოდამ გარდმოსახლებულნი, მაგალითებრ: ახალციხილამ, არტანუჯილამ. შავშეთილამ, თბილისილდგან, გორილამ და სხვ. მიტომაც ქალთა და კაცთა ჩვენებური ტანთსაცმელი დიდხანს დარჩათ იმერეთში, ეს დღესაც ისევეა მათში და ძრიელ ბევრნი იმოსებიან ქართულად, ნამეტურ ქალები.

მათში წერა-კითხვა და მეცადინეობა წინ არის წასული, კაცნი მხნე და ქველ ვაჟარ მრეწველნი არიან, მოზარდნი განათლების მიმდევარნი და მეტყველნი, მოქალაქენი და ამის მეტრფენი. ქალებშიაც დიდათ არის გავრცელებული ხელსაქმე, ჭრა-კერვა, ქართული წერა-კითხვის სიყვარული და ის კრძალულებით სათნოება, რითაც ძველად ქართველთ მღედრობით სქესი უხვათ იყო დაჯილდოვებული. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის კათოლიკობა რჩეულია სხვებოსაგან, იგინი თვალსაჩინოდ განირჩევიან ყოველნაირის მხრით, და ქართველობის მხრითაც სრულს ქართულს მკვიდრს საფუძველს წარმოადგენენ. დღეს ქუთაისის ქართველ კათოლიკობა ვაჭრობას გარეშე სხვა დაწესებულებაშიც გამოსჩნდნენ. იგინი მსახურებენ ყველა საქმეში. საზოგადოთ უნდა ითქვას, რომ ქუთაისის კათოლიკობა არის სწავლა განათლების მიმდევარი, ამ სწავლის სასარგებლოთვე უპყრავთ მათ ეკლესია და მთელი არსებობა ეკლესიისა, და ირგვლივ მისი მოწყობილებაც ამ დანიშნულებას ემსახურება. აქ ჰპოვებენ შვეპას და იხარებენ გვემულნი, ლატაკნი, ქერიენი, ოხერნი, მოხუცნი და უქონელნი. აქ ჰპოვებენ მფარველობას და მის ხიდათ კი ხსენებულ ეკლესია არის გამხდარი და მის შეძლებულ მრევლთა წვლილი, რომელსაც იგინი ხშირად გაიღებენ ხოლმე.

ენა რაბათის ეკლესია. ენი რაბათი ერუშეთში სძევს.

ძველად ამ სოფელს, სხვა სახელი ერქვა, აქ სულ ქართველნი სცხოვრობდნენ. შემდეგ გაათათრეს, ზოგნი გაფრანგდნენ. ქართველთა ძველი ეკლესია ქართველ კათოლიკებმა დაიჭირეს. მე ეს სოფელი არ მინახავს, სხვათა სიტყვით ვსწერ. ამათი ძველი ეკლესია ქვიტკირის არის, მცხოვრებთ რიცხვი 40 კომლია, თვით მცხოვრებნი ამბობენ, რომ ჩვენ ქართველთ შთამომავალნი ვართო, იმასაც ამბობენ, რომ ამ სოფელში, ძველად ზოგნი სოფ. ტანზოთიდგან მოსულან, ზოგნი არდანუჯიღამაო, ყველანი ქართველნი ყოფილან, შემდეგ ქართული ენა დაფიწყებიათო. დღეს ესენი სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონზედ სდგანან. წირვა-ლოცვა სომხურად სწარმოებს, გვარი და სახელები გადაკეთებულები აქვსთ. ეკლესია მშვენიერიო, ძველს დროს ნაშენი ქართველთაგან.

თანე ნათლას მცემლას ეკლესიას სოფელ სათლეს. (შავშეთში) შავშეთის სოფლებშიაც კათოლიკობის აღორძინება სწორეთ იმ დროს ეკუთვნის, როცა ეს მესხეთსა და ჯავახეთის ქართველებშიაც აღორძინდა. შავშეთის დაბათა და სოფელთ შორის უპირველესს კათოლიკეთა ბუდეთ უძველესს დროიღამ ართვინი და არტანუჯი ეთვლებოდა, ამათ შემდეგ კათოლიკობამ სოფლებშიაც აიდგა ფეხი. სათლეში, ქართველთ შორის კათოლიკობის გავრცელება ეკუთვნის XVI საუკუნის ნახევრიღამ, ხოლო XVII საუკუნის ნახევარს სათლეს გარდა კათოლიკობამ სხვა სოფლებშიაც მოიკიდა ფეხი და გამაგრდა. ქართველ მართლ-მადიდებელთ რიცხვი სათლეში 1650 წლებს შემცირდა, მთლად მოისპო, მათი ეკლესია გაუქმებული იქმნა, მცირე ხნის უდმდეგ იგი კათოლიკებმა დაიკავეს და თვისი წირვა-ლოცვა შიგ მოაწყეს. მაშინ სათლეს კათოლიკენი, როგორც კორძულისავე, ქართველ-კათოლიკეთ ირიცხებოდნენ და მატომ მათს ეკლესიასშიაც წირვა-ლოცვა ლათინურად სწარმოებდა, ხშირად ქართულადაც. ეკლესია ძველი იყო და ამიტომ იგი XVIII საუკუნის ნახევარს შეიძუსრა, ამ შემუსვრით მოისპო ყველა ის ნიშნები

და სახსოვარი სამკაულები, რაც კი ამ ეკკლესიას გარს ეკ-
რა და ცხადილივ მოწმობდა მის ისტორიას და წარსულს.
ახალი ნაშენი ძველზედ მეტად პატარა იყო და მასთან უხე-
ირო ნაშენი, 1820 წლებს, იგი სრლიად დაიქცა. მრევლ-
თა იმეცადინეს და დაქცეული მალე აღადგინეს, ეს აღდგე-
ნილიც ისე შხატე აღმოსჩნდა, რომ 20 წლის წინეთ, ეს ეკ-
კლესია მთლად შეიმუსვრა, უკანასკნელ დროს-კი სხვა და
სხვა პირთა დახმარებრთ გაკეთებულ იქმნა კარგი ფართო ეკ-
კლესია, რომელიც დღესაც არსებობს, ეკკლესია შავის თლი-
ლის ქვით არის გაკეთებული, სიგანე აქვს 7 საუენზედ მეტი,
სიგძე ხუთი საუენი.

ამავე სოფელში არის მეორე ეკკლესია ძველ ქართველთ
მართლ-მადიდებელთა. დღეს იგი ჯამეთ არის გადაკეთებული,
ეკკლესიის ნიშან წყალი მთლად წახოცვია.

მცხოვრებთ რიცხვი შესდგება 100 კ., მათში გრიგორი-
ანებიც ურევან. XVIII საუკუნის ნახევრიდგან იწყო მათში
ქართული ენის დავიწყებამ, ამ დავიწყებას ის გარემოებაც
კარგად ეხმარებოდა. რადგანაც 1740 წლებში, ანიდგან აქ
გარდმოსახლებულ იქმნა 7—8 კომლი სომეხთა, რომელნიც
სომხურად ლაპარაკობდნენ სათლელებში, ამავე დროს ოსმა-
ლთაგან შემოვიდა ქართული ენის დევნა და დროის განმავ-
ლობის მეოხებით, როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა დაკარ-
გეს თავიანთი დედა ენა, ისევე კათოლიკებს მოუფიდათ. დღე-
ვანდელ სათლელ ქართველ კათოლიკებს ქართულის მოდგ-
მის აღარა ეტყობათ რა ისევე, როგორც შავშელ ქართველთ
მუსულმანებს. სათლელ ქართველთ კათოლიკეთ შო-
არის, ქართული ენა 1780 წლამდე სჩანს, მცხოვრებთ ქარ-
თული სახელები და გვარებიც-კი აქვსთ, ბევრნი ამათგანრ
ახალციხის ეკკლესიების ძველს „კონდაკის“ წიგნებშიაც მო-
იხსენებიან. იქ ესენი აღნიშნულ არიან ქართულის ასოებით,
ქართულის ენის ცოდნით და ქართული სახელით და გვარით.
სოფელი სათლე შავშეთში სძევს, ტბეთის ტაძრის უახლეს
10 ვერსით, იქ საბოქაულო გამგეობაც არის, ამ სოფელს,

ვახუშტიც მოიხსენებს და მას აღნიშნავს, როგორც დაბას, სადაც ვაქარნი მოსახლეობდნენ, მისს დროსაჲ სომეხთ კათოლიკეთს რიცხვი სრულებით არ იყო და იგი მიტომაც არ აღნიშნავს მას, თორემ როგორც ვიცით, ვახუშტის აღნიშნული აქვს, არამც თუ მარტოდ ის საქართველოს სოფლები, სადაც ქართველებთან ერთად ნამდვილ სომხის შთამომავალ სომხები სცხოვრებდნენ, არამედ მოიხსენებს და აღნიშნავს ისეთს სოფლებს და მათში მცხოვრესთ სომხებსაც, რომელთაც მხოლოდ საჩუმუნოება აქვსთ სომხის, თორემ ენა და ცხოვრების ყოველნაირი ზნე ჩვეულება ქართულია და რომელიც ჩვენგან, დღეს „ქართველ გრიგორიანებათ“ უნდა იქმნენ წოდებულნი.

ცხადია, რომ ვახუშტის დროს, სათელნი არ იყვნენ სომეხნი და მიტომაც არ აღნიშნავს მას, თორემ ვახუშტიმ, სადაც აწერასათლე იქ სომხებსაც მოიხსენებდა, მოუხსენებულ დასტოვა ესენი, რადგანაც საბოლოო ქართველ გვარის კათოლიკენი მაშინ ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ, იგინი ქართველთაგან არაფრით განიორჩეოდნენ, ვახუშტის კიდევ ქართველ კათოლიკების გვაროვნობის შესახებ წარმოდგენაც არ ჰქონდა. ამ სოფლიდგან მრავალნი XVIII საუკუნებში კოსტანტინებოლს გარდასახლებულან, რადგანაც აქარლებისაგან დიდათ შეწუხებულნი ყოფილან. მიაბნეს სათლეს: მაქახლელები არტაანაში მგზავრობის დროს ჩვენს სოფლებში მოდიოდნენ, ჩვენ ჩვენის სახლებილამ კარში გაგვრეკამდნენ და შიგთითონ დადგებოდნენ და ვიდრე გაემგზავრებოდნენ, მინამდე შიგთამაშობდნენ და ყველაფერს გვიმტვრევდნენო და ახალ ახალ ტანისამოსებსაც გგტაცავდნენო, მათის შიშით ქალითუ კაცი ახალ ტანთ საცმელს ვერ ატარებდაო.

დღეს სათლელებს ქართულ ენასთან ერთად დაკარგული აქვთ თვით ქართული გვარებიც, სულ სომხურებრ აქვთ გადაკეთებული. თვით სოფელი მშვენიერია, კარგს ალაგს, ხე ტყიანი, ვენახიან, წყაროიანი არის. უკანასკნელ დროს მათში ქართული ენის სიტყვებმაც იწყო ფეხის ადგმა, სა-

თლელნი უფრო ვაჭრობას და მეურნეობას მისდევენ, მათში ბევრი ძველი ამბებია დაშთენილი, იციან თამარ მეფის ამბებიც, სახეც ნათლად ამტკიცებს მათს ქართველ მოდგმას ამას გარდა, სხვაც ბევრი რამ ნიშნებია მათში ქართველობის შესახებ დაცული:

არდანუჯის წმ. სტეფანეს ეკლესია არდანუჯი ისეთივე ძველი ქალაქია, როგორც ართვინი და სხვა ასეთ უძველეს დაბა და ქალაქები საქართველოსი მისი დაარსება ეკუთვნის ქრისტეს წინეთ II საუკუნის უძველესის დროდგანვე იგი ერთ შესამჩნევს ქალაქად ითვლებოდა, შავშეთის მთავარ ადგილად იგი იყო მიღებული. თუ რამდენად მნიშვნელოვანი იყო იგი ძველად, ეს გამოსჩნდება იმ გარემოებებიდანაც, რომ VII საუკუნეებში, ბაგრატიონების გვარის წევრნი აქ გამრავლდნენ, მერე აქედგან აფხაზეთში გადასახლდნენ. აფხაზეთში გაიმაგრეს ფეხი და მერე აფხაზეთში გამაგრებულთ შერთეს ნაკუწ-ნაკუწათ ქცეული საქართველო და ერთ ძრიელ სამეფოთ აღადგინეს და განასახელოვანეს მთელს აზიის სახელმწიფოებთ შორის. ასეთი ვალი დასდეს არტანუჯელ ბაგრატიონებმა ადრინდელ საქართველოს. ამიტომ ძველადგანვე წარჩინებულ ქართველთა ამ ქალაქს ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს, პატივით დაუწყეს მხერა და ამ პატივის საცემლად მათ არტანუჯში გააშენეს რამდენიმე ტაძარი ქართველთა, არდანუჯის ციხე კოშკი, ხიდი და სხვანი, მაგრამ ყველაზედ უკეთესად ტაძრები განამშვენეს. ასე იყო მაშინ ძლიერება ქართველთა, მერე, შემდეგ კი საქმე სულ სხვაფერ წავიდა, ქართველთ ძლიერების იქ ყველაფერი დაემხო და მოიშალა. ამ გარემოებას, აი, რამ შეუწყო ხელი:

ოსმალთა დასავლეთ საქართველოზედ გაძლიერება იწყეს, შემდეგ ომები და ომების შემდეგ მებარკეთაღ გაიხადეს ქართველნი უკანასკიელ ქართველთ გათათრებაც დაუწყეს და ძრიელ ბევრნი გაათათრეს, ოსმალთა მძლავრი მახვილი პირ-

ველად ყარს, არტანს, ოლთს, ქანეთს და სხვა კუთხეებს მოველინა, მათ ამ კუთხეებში არც არდანიუჯი გამოსტოვეს, რადგანაც ეს ქალაქი შავშეთში მათ ქრისტიანთ ბჭეთ მიიჩნდათ, ანუ საჭეთ, ამიტომ ოსმალთა არდანიუჯს პირველ დროს ის ბრძოლის დროსვე დაუწყეს დევნა და გაათავრება, გული ისრულეს და აქ ხალხიც მალე გაათავრეს. ამ დროს, ზოგი ქართველთაგანი კათოლიკობაზედ იქმნენ გადასულნი, რადგანაც არდანიუჯს კათოლიკობა აღრიდგანვე არსებობდა. ხოლო წინეთ, აქ ცოტანი იყვნენ XVII საუკუნის ნახევრიდამ-კი აქ ამათ გამრავლება იწყეს, ქართველნი-კი ისე ისპობოდნენ, რომ სულ მცირე დროის განმავლობაში ქართველთა ხსენება არდანიუჯში მთლად გაქრა, დარჩნენ მხოლოდ ქართველ კათოლიკენი, ქართველთა მუსულმანები, ქართველნი კი მთლად მოისპნენ ისე რომ ვახუშტის დროს (1735 წლებში) აქ ქართველთ რიცხვი მთლად გამქრალი იყო და სახლობდნენ მხოლოდ ქართველ გვარის კათოლიკენი, გაათავრებული ქართველები და რამდენიმე სული, რომელნიც 1730 წლებში ანიდგან და არზრუმიდგან გადმოსახლდნენ და არდანიუჯში დასახლდნენ.

წინეთ, ვიდრე არდანიუჯი ოსმალეთს სრულიად დაუმორჩილდებოდა, მინამ არდანიუჯის ქართველ კათოლიკებში წირვა-ლოცვა ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა, ხშირად ქართულს ენაზედაც კითხულობდნენ და ქადაგებდნენ, მოძღვარნი რომიდამ მოდიოდნენ, იტალიელები იყვნენ, ქართული უჭირდებოდათ, მაშინ ჯერეთ ქართველ გვარის მოძღვარნი არ იყვნენ გამრავლებულნი, ქართველთა გვარის მოძღვართ მხოლოდ 1720 წლებში აჩინეს თავი და ისიც ძირელ მცირედ ოსმალეთისაგან ამ კუთხის სრულიად დამორჩილების შემდეგ-კი არდანიუჯში, ქართველთა კათოლიკეთ შორის, ლათინის წესს-რიგის პატრებმა შემცირება იწყეს და მათ მაგიერ სომეხთ-კათოლიკეთ ხუცები მრავლდებოდნენ, რომელთაც ქართველ კათოლიკებში სომეხური ენა და ტიბიკონი

შემოჰქონდათ და ეს მერმისთვის არდანუჯში მტკიცეადაც
დაამყარეს.

რადგანაც ძველად არდანუჯის ქართველ კათოლიკებს
საკუთარი ეკკლესია არ ჰქონდათ გაკეთებული, ამიტომ მათ
1585 წ. დაიქირეს არდანუჯის ქართველების წმ. გიორგის
ეკკლესია და მასში მოაწყეს ყოველივე და ღოცვა დაიწყეს.
ეს ეკკლესია XI, თუ XII საუკუნეშია გაკეთებული. ძველს
ქართულს წიგნებშიაც ასე მოიხსენებენ. შემდეგ დროებში
დრო და დრო ამ ეკკლესიას აახლობდნენ ხოლმე, იგი განა-
ხლებულ იქმნა XVII საუკუნის ნახევარს, შემდეგ XVIII სა-
უკუნის დამლევს და უკანასკნელ-კი მიმატებულ ანუ განდი-
დებულ იქმნა იმით, რაც დღეს ძველს ეკკლესიას წინიდან
აქვს მიდგმული. არდანუჯის ეკკლესიას იქვს 8 საუენი სიგ-
რძე და 5 საუენი სიგანე, თლილის ქვით არის ნაშენი, გა-
ნაახლეს 1830 წლებს. ამ ეკკლესიას ძველად ბუნური ხატები
აქვდა, სხვა და სხვა ნივთები და წიგნებიც. მაგრამ ყველა
ესენი XVIII საუკუნის დამლევს რაღაც მან ქანებით გაქრა,
მისი კვალი ვერაფერ შემიტყვა, რასაკვირველია სომეხ-კათო-
ლიკეთ ხუცებმა მიმაღეს, რომ მით არდანუჯში, სრულიად
მოესპოთ ქართველთ ხსოვნა. ასეც ჰქმნეს მათ და დღეს, არ-
დანუჯის ქართველ კათოლიკობასაც ისე აქვს თავისი ენა
დავიწყებული და მოღგმის ისტორია, როგორც ქართველთ
მაჰმადიანებს, გარდა ამისა, გვსრებიც მთლად სომხურად
აქვსთ გადაკეთებული, თუმცა მათში დღესაც არის ქართუ-
ლი გვარის ნიშნები, მაგალითებრ: „საქარიაშვილები, გიორგობია-
ნი, ჰეტრიაშვილები და სხვ. თვით გადაგვარებული და ქარ-
თველთ მტერი სარუხანოვიც-კი ქართველ შთამომავალია და
მასთან მრავალიც სხვანი. სომეხთ კათოლიკეთ ტიბიკონმა
და მათმა სამღვდელთაებამ ასე ჩანთქა არდანუჯის ქართველ
კათოლიკენი.

დღეს არდანუჯის ქართველთ შთამომავალთ კათოლიკ-
ეებს შორის ქართველობის ხსოვნის აღარაფერია დაშენი-
ლი, ის-კი იციან, რომ ხსენებული კუთხე საქართველოა.

რომ აქ ყოფილია ძველ ნაშთები ქართველ მეფეების. გაკეთებულია, თვით არდანიუჯიც, მისი ციხე, ეკლესიის ნაშთები და თვით ის ეკლესიაც, რომელიც დღეს მათ უბყრიათ, მაგრამ ამასთან არიან ისეთნი სომეხნიც, რომელნიც მთელს ამ კუთხეს სომხეთის ნაწილად ზღიარებენ და არდანიუჯსაც სომხის ქალაქად სთვლიან, ამას ესენი თვით ბეჭდვითაც აცხადებდნენ და კიდევაც აცხადებენ. დღეს არდანიუჯი სომხების საკუთრება არის. XV საუკუნის დამლევს, ახალციხი დამ აქ რამდენიმე კომლი გადმოსახლებულან ქართველ კათოლიკების, ამის ხსენება ვარდმოსახლებულთა შორის დღესაც არის დამთენილი, ხოლო ქართული ენა-კი შთლად დავწყებიათ. გადმოცემა არის, რომ არდანიუჯის, ქართველ კათოლიკენი ახალციხი დამაც გადმოსახლებულან XVIII საუკუნეშიო. მაშინდელ მოსულ ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალნი დღესაც სცხოვრებენ არდანიუჯსა, მაგალითებრ ზურაბიანი, მელიტონიანი, პეტრიზნი, გიორგობიანი, ბეთანიანი და სხვანიც შრავალნი. არდანიუჯში მთლად მცხოვრებთ რიცხვი 220 კომლია, მთლად კათოლიკენი, ყველა ესენი ქართველთ შთამომავალნი არიან, საქართველოს შვილები, მაგრამ დროის და სომეხთ გავლენით ისე გადაგვარებულან, რომ დღეს მათ ქართველობის შთამომავლობის არა ეტყობათ-რა, ნამდვილი კრუები გეგონებათ. ასეა ეს წუთი სოფელი, რა გაეწყობა.

წმ. ანტონის ეკლესია (სოფელ ტანშოთს). სოფელი ტანშოთი სძევს შავშეთში, არდანიუჯს ზხლოს 1-5 ვერსზედ, ეს სოფელი ჩვენს გეოგრაფიულ მწერლობაშიაც ისევე ჩენილია, როგორც სათლე, ოქრობაგეთი, მამანელისი, ფხიკაური კორძული და სხვ., რომელნიც შავშეთს არიან ძველადგანვე დაარსებულნი. აქ ძველადგანვე სცხოვრობდნენ ქართველი გვარის კათოლიკენი, მათ აქვდათ თავიანთი საკუთარი თლილი ქვის ეკლესია და ეკლესიაში წირვა-ლოცვა ქართული-

სა და ლათინურს ენაზედ სწარმოებდა. შემდეგ, დროებში, მცხოვრებთ შორის, ქართული ენა ამოვარდა, მის მაგიერ ქართველთ სხვა ენაზედ იწყეს საუბარი. სოფელში 100 კომლი ითვლება, ნახევარზედ მეტი ქართველ გვარისანი არიან, თუმცა მათ დღეს ქართულის არა იციან რა და თავს სომხათ სთვლიან. ეკკლესიაში წირვა-ლოცვა სომხურად სწარმოებს და მთლად სომეხ კათოლიკეთ ირიცხებიან.

სოფლის ვარგავს ზატანა ეკკლესია, (ახალ-ქალაქის მახრა, სოფელი ვარგავი.)

სოფელი ვარგავი ხიზაბაერასთან ახლოს სძევს. ვარგავის მცხოვრებთ რიცხვი ქართველ კათოლიკეთაგან შესდგება, 5 კომლი მართლ მადიდებელნიც ურევია. ვარგაველთ კათოლიკობა ძველადგანვე მიუღიათ, იმ დროს, როცა ხიზაბაერელთა და სხვათ, როგორც ხიზაბაერელნი და სხვანი, ვარგაველნიც ძველად ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, XVIII საუკუნის დამდეგიდამ ესენი სომხის ტიბიკონზედ მდგარ მღვდლების ხელში შთაცვივდნენ, მათს სამლოცველოში ყველაფერი სომხურს ენაზედ მოათავსეს. 1829 წ. გადმოსახლებული ხომეხთ კათოლიკეთაგან ამათაც ეწვევოდათ რამე უბედურება და გადაგვარდებოდნენ, მაგრამ აქ ეს ვერ მოხდა რადგანაც ვარგაველნი მათგან შორს დაშთენ, სომხებმა აქ ბინა ვერ აშოვნეს, მიტომ ვარგაველნიც არ გასომხდნენ, თორემ აქაც რომ დასახლებულიყვენ სომეხთ კათოლიკენი, მაშინ ესენიც ისევე ჩაიყლაპებოდნენ მათგან, როგორც სხვები.

ვარგაველთ რიცხვი 20 სულზედ მეტია, იგი მიწერილია ხიზაბაერის ეკკლესიაზედ, დღესასწაულებში აქ ხიზაბაერის კათოლიკეთ მღვდელი გადმოდის და ის ასრულებს სამლოცველო მსახურებას. ვარგაველ ოჯახის შვილათ ირიცხებოდა განსვენებული იაკობ ლაზარეშვილი- ქართველ კათოლიკე, რომელმაც დასწერა ჩინებული დრამა „მტარვალი“ ჯავახელმესხელ ქართველთ წარსულის ცხოვრებიდამ და რომელმაც

საკმარისი გავლენა იქონია ქართველს საზოგადოებაზედ.

როგორც ვარგავი, ისევე აქაური სოფლები, მეტად ლატაკი სოფლებია, ზამთარი დიდი იცის, შეშა მცირე აქეთ-ხშირად წვავს სწომენ. მოსავალი მცირე, ჰავა მრისხანე, ხალხის უმეტესი ნაწილი ფეხშიშველა დადის, ნამეტურ ქალები და ყმაწვილები, სახლები შათი სოროებსა ჰგავს, უფრო დაუნებს, შიგ. ჰაერი სულ არ სწარმოებს, ბევრს ოჯახში ხალხი და საქონელი ერთად სცხოვრობენ. მამულის მებატრონენი უცხო თესლის კაცნი არიან, ამათ ზიზლი აქვს ქართველობისა, ამიტომ ესენი სასტიკათ სდევნიან მათ. ამ კუთხის ერის პატრონი არაინ არის. სილატაკე და მისი ბრძკალები აქ მძლავრათ არის გართქმული. ჩემის მგზავრობის დროს, გაცუებული დავში, ერთ თავად ავით ვიყავ, რადგანაც თითო ლამესაც ვერ ვათიებდი აქიქ სახლებში, აბა იმათ რა უნდა ქმნან, რომელნიც დაბადებიდგანვე სიკვდილამდე შიგ სცხოვრობენ. აქარელნი და შავშელნი სახლ კარის სისუფთავით, შეძლებით და მოწყობით ბევრად შალლა სდგანან ამ უბედურ კუთხის ხალხზედ. ამ მიყრუებულს-კუთხეში, კაცს გული ცეცხლით აეფსება როცა კი ნახავს ამ უბედურებას. სომხის კათოლიკენი და სომხის გრიგორიანები ბევრად შალლა სდგანან ქართველ მართლ-მადიდებლებსა და კათოლიკეებზედ, ცხოვრების მხრით შედარებაც არ შეიძლება აქეთ განათლებამა და ხელოსნობამ ფეხი თუ არ შესდგა, უამრსოთ თქვენი მტერი, რაც ამათ დაემართებათ.

ვარგავის სამლოცველო საყდარი უბრალო მიწურის ქოხის მსგავსად არის გაკეთებული. სივრცე-კი საკმარისი აქვს. წირვა-ლოცვა სომხურათ სწარმოებს, ზოგიერთ ლოცვებს ქართულად ასრულებენ, ქადაგებაც ქართულათ აქვსთ. სოფელს არა აქვს სასწავლებელი და მეტად მიუვალს უბედურს ალაგს სძევს ხალხი ხვნა თესვას და მეურნეობას მისდევს.

მაძა ნელისას წმ. იოანე ნათლას მცემლის ტაძარი. ძველად აქ სახლობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, იგინი ქართულად ლაპარაკობდნენ, მათს ეკლესიაშიაც წირვალოცვა ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა, მაშინ მთელი შავშეთის კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ. მათი მოძღვარნი რომიდგან მოდიოდნენ, შემდეგ დროებში რომის გავლენა შემცირდა და ქართველ გვარის კათოლიკენიც სომეხ კათოლიკეთ ჩაუვარდად ხელში და მათში ყველაფერი სომხურათ მომართეს წირვალოცვა და მრევლიც სომხურენას შეაჩვიეს.

სოფელ ბნელის სამტრედიო (ახალქალაქის მაზრა, სოფელი ბნელა). სოფელი ბნელა ხიზაბავრის ახლოვს სძევს, მტკვრის ნაპირას, ბნელა ვგონებ მიტომ დარქმევია, რადგანაც სოფელი ერთობ დაბლა, ღრმა ხევში სძევს. სოფ ბნელის ქართველთ კათოლიკობა XVII საუკუნეში მიუღიათ. წინეთ, ანუ XVIII საუკუნეში, აქ ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 60 კომლი იყო, მათ ჰქონდად საკუთარი ეკლესია, ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ და ჰყვანდათ პატრი. წირვალოცვა ქართულად და ლათინურად სწარმოებდა. ეს სოფელი თავის მცხოვრებლებით აოხრებულ იქმნა 1775 წ. ოსმალთა ქურდებისაგან. სოფელი ესე ააოხრეს, რომ ეკლესიის ნაშთიც აღარ დასტოვეს, მთლად დააქციეს, ზოგი კათოლიკენი წაიყვანეს, ზოგნი გაათათრეს, ამ უბედურებას მხოლოდ სამიოდ კომლი გადაჩენილან, რომელთ შთამომავალნი დღესაც სცხოვრებენ იმ სოფელში. მცხოვრებთ გამრავლება-კი აქ ვერ მიდიოდა წინ, რადგანაც სოფელი ერთობ დაბლა სძევს აქ ციებას გარდა სხვა და სხვა სატკივრებიც ხშირათ სცოდნია და მიტომ ხალხიც ხშირად იხოცებოდაო. ასევე მარწმუნა ხიზაბავრის მოძღვარმა. სოფელი ბნელა მიწერილია ხიზაბავრის ეკლესიაზედ. მღვდელი აქ ხიზაბავრიდამ გადმოდის და ალოცებს, წირვა ლოცვა სომხურს ენაზედ სწარმოებს,

ზანდიხან ქართულადაც აქვს. სამლოცველო მიწურს ქოხშია მოთავსებული, სოფელ ბნელის ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 60 სულისაგან შესდგება. ხალხში წერა-კითხვა და ამის ტრფიალება თიანჭმის დამხობილია, უპატრონოთ არიან და-შთენილნი. ამ სოფლის ზემოთ არის საქართველოს ისტორიაში გამოჩენილი სოფელი დაღეში. დიდათ საინტერესოა ამ კუთხის საფუძვლიანათ გაცნობა. გასაცნობია არა მარტოდ ქართველ კათოლიკენი, არამედ ქართველ მართლ-მადიდებელნიც, რადგანაც ესენიც მიგდებული და მივიწყებულ არს ქართულ მწერლობისა და საზოგადოებისაგან.

ასპინძის ეკკლესია. ასპინძა მოგეხსენებათ ხომა, შესანიშნავი სოფელია, იგი მტკვრის ნაპირას სძევს, მდიდრათ მოსავლიანი სოფელია, ვენახოვან, ყანიან, ხილიანი. ეს სოფელი საქართველოს ისტორიაშიაც ჩენილია. საქართველოს დაუძღურების შემდეგ, ქართველ კათოლიკენი ასპინძაშიაც გაჩნდნენ. XVII საუკუნეში ასპინძის შემძლე კაცებად სულ ქართველ კათოლიკენი ირიცხებოდნენ. ამათ დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდად ახალციხელებზედ. 1740 წლებში ასპინძას კათოლიკებმა თავიანთი საკუთარი პატარა ეკლესიაც გაიკეთეს. 1770 წ. ესენი შენიშნულ იქმნენ ოსმალთაგან და მიტომ სდევნეს სასტიკათ. მიზეზი დევნისა ეს ყოფილა, რომ ამათთვის დაუწამებიათ მეფე ერეკლეს მომხრეობა ასპინძის ომში. მაშინ ამ საქმეში, ზუბალაშვილებიც რეულან, რომელნიც ასპინძას სცხოვრებდნენ, სარწმუნოებით კათოლიკენი იყვნენ და ასპინძის ქევა კაცებათაც ითვლებოდნენ. ეს ცილი კათოლიკებს ოსმალებმა ვერ დაუმტკიცეს, მაგრამ მაინც სოფლის მკვიდრნი შეაწუხეს, კათოლიკების მრავალნი გაათათრეს, მაშინ გაუთათრებიათ ზუბალაშვილების ზოგიერთი წევრნიც. ეკლესიაც დაუქცევიათ და კათოლიკეთ რიცხვი და ძალა იქ სამუდამოთ დაუმხიათ და ძირიანად ამოუგდიათ. ჩვენდა სამწუხაროთ, ასპინძის ეკლესიის შესა-

ხებ ძრიელ მცირე ცნობებია დაშთენილი. ის-კი ვიცით, რომ 1770 წ. აქაურს კათოლიკობას და ეკკლესიას, რომ ეს-რისხვა არ მოვლენოდა, მაშინ იქ ქართველ კათოლიკობა ძრიელ გაიდგამდა ფებს, ხალხი წინ წავიწლოდა, გამრავლდებოდა, რადგანაც ასპინძა ძრიელ მშვენიერი, მოსავლიანი სოფელია და ქართველ კათოლიკეთ ვაქრები და სოფლის მეურნენი ძრიელ ეტანებოდნენ იქ დასახლებას,

სოფელ ტატანისელი კათოლიკენი და ეკკლესია ქართველ გვარისანი მოიხსენებიან XVIII საუკუნეს, 1770 წ.

სოფელ ატოცელ კათოლიკენი და ეკკლესია მოიხსენებიან 1770 წ.

ზხაკურის ეკკლესია მღვთის მშობლის სახელზედ არის აღშენებული. ფხიკიური შავშეთში სძევს, აქ ძველადგანვე ქართველთ კათოლიკენი სცხოვრობდნენ. ამათი ენა ქართული იყო, ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, შემდეგ ამათ სომეხთ კათოლიკენი დაეპატრონენ, ენით და შთამამაელობითაც გადაავარეს, გაასომხეს, დღეს ფხიკიურელთ ქართული ენის აღარა ეტყობათ რა, იგინი ყველგან სომხათ არიან ცნობილნი და მიღებულნი. ქართველ კათოლიკობა აქ XVII საუკუნეში წასულა წინ და ამათი ეკკლესიის აღგებაც იმავ დროს მიეწერება. დღევანდელი ეკკლესია ძველის ეკკლესიის საძირკველზედ სდგას. ფხიკიურელთ ზოგნი გასომხებულან კიდევ, გაათათრებულთ რიცხვი ხომ ერთობ დიდია და ამან ჩანთქა ნახევარ საქართველო. დღევანდელი ზხიკიურელი უფრო არზრუმელ და ვანელ კრუას წააგავს, ვიდრე ქართველ მოდგმას.

ტიტო ხარებას ეკკლესია, ალექს. პოლ. მაზრა, (ერევ. გუბერნიაში) ტიტო ხარება სოფელს ჰქვიან, იგი სძევს ერე-

ვნის გუბერნიისში, ალექსანდრეპოლის მაზრაში. ამ სოფელში სახლობენ ქართველ კათოლიკენი, მათი რიცხვი 400 სულამდეა. აქვსთ სამლოცველო. ამ სოფელში ქართველ კათოლიკენი ჯავახეთიდან გადასახლდნენ 1860 წ. 15 კომლი და ხსენებულს სოფელში დასახლებულან, დღემდე იქ სახლობენ. იგინი ეკუთვნიან სომხის კათოლიკის ტიბიკონს. წირვა-ლოცვა მათში სომხურად სწარმოებს, ქართული ენა მათში უკვე ამოვარდნილია, მოკლე დროის განმავლობაში, მათ მგონია, თავიანთ გვარ ტომობის ხსოვნაცკი დაავიწყდეთ.

სოფელ კლდედა ქართველთ კათოლიკენი და ეკლესია მოიხსენებიან 1760 წ.

ვარძიელ ქართველთ კათოლიკენი და მათი ეკლესია მოიხსენებიან 1750 წლებში.

სოფ. **ოქრობაგეთის** ეკლესია. (შავშეთში) აქ მთლად ქართველ მართლმადიდებელნი სცხოვრებდნენ. XVI საუკუნის დამლევს, ზოგნი გაათარებულ იქმნენ, ზოგნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ და ზოგნი გრიგორიანობას. XVII საუკუნეში, ამ სოფელში, ქართველ კათოლიკებს თავიანთ საკუთარი ეკლესიაც ჰქონდათ და თვითაც ქართულად ლაპარაკობდნენ. ეკლესია აღშენებულ იყო წმ. სტეფანეს სახელზედ. **ოქრო** ბაგეთელ ქართველნი ქართულს ლაპარაკობდნენ 1780 წლამდე, ამ დრომდე აქ მცხოვრებ სხვა და სხვა ისეთ ქართველ კათოლიკეთ პირნიც სჩანან, რომელნიც ქართულად სწერენ და კითხულობენ და ქართულის გვართვე იწოდებიან. მაგალითებრ: **ოქრო** ბაგეთელნი ქართულის ენით მოლაპარაკენი 1790 წლებშიაც სჩანან, ასეთ პირთა სახელები და ცნობები მე თვით ამომიკითხავს გორის, ქუთაისის და ახალციხის ეკლესიის კონდაკის წიგნებში; ძველადგან ამ სოფლიდან ქართველ კათოლიკეთ მოძღვარნიც გამოდიოდნენ.

ასეთი იყო მაგალითებრ მოძღვარი იოანე კარსევანიშვილი,

რომელიც სომეხთაგან 5 თებერვალს, 1779 წ. მოწამ-
ლულ იქმნა და ამ მოწამლითვე გარდაცვალებულა. ძველად-
განვე სომეხ გრიგორიანებს დიდი მტრობა ჰქონდათ კათო-
ლიკების. მათ საწადელს მიაღწიეს და ოქრო ბაგეთის კათო-
ლიკენი გრიგორიანობას ძველადგანვე დაუკავშირეს, ღწვა და
შრომა მათში აღრიდგანვე იყო გამოწვეული, ასე რომ ოქრო
ბაგეთელთა გრიგორიანობასთან დაკავშირება XVIII საუკუ-
ნის მიწურულს უნდა მიეწეროს. ისიც-კი უნდა ვსთქვათ, რომ
XVIII საუკუნის დამდეგს ოქრო ბაგეთს მცირედ გრიგორიან-
ნებიც სცხოვრობდნენ. სულ ამ მცირე ნაწილის ღწვა იყო,
რომ შემდეგ კათოლიკენი მათ დაუკავშირდნენ ძალ-დატა-
ნებით.

კათოლიკეთ მოსპობის დროსვე მოისპო ძველი ეკკლესია
კათოლიკეთა და მასთან გაქრა ყველა ის ნიშნები ქარ-
თველთა, რაც-კი ამ ეკკლესიას ეხვია შიგან თუ გარეთ. დღეს
ოქრო ბაგეთის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხებად
სთვლიან თავიანთ ვინაობას და შინა თუ გარეთაც საყოველ-
თაფოდ სომხურად საუბრობენ. მათი ტიპი და სახელები ცხა-
დათ წააგავს შავშელ ძველ ქართველ ქრისტიანებს და თვით
დღევანდელ გადაგვარებულ ქართველთ მამადიანებსაც. ასე
და ამ გვარად გაქრა შავშეთის სოფელს ოქრო ბაგეთს ქარ-
თველ კათოლიკენი და მათი ეკკლესიის ხსენება, დღეს იგინი,
სომეხ გრიგორიანები ირიან, ამასვე ამტკიცებენ და ავრცე-
ლებენ მათი მოძღვარნიც.

კორძულის ეკკლესია. სოფ. კორძული ართვინის ახლოს
სძევს, კარგი სოფელია, ვენახიან-ხილიანი კათოლიკობა. აქ
ქართველთ შორის XIV საუკუნის ნახევარს უკვე გავრცელებ-
ული იყო. კათოლიკეთ რიცხვიც თავისს დროის კვალად
ყოფილა. XIV საუკუნის ვასულს, აქ ქართველთ კათოლიკეთ

რიცხვი 50 კომლი იყო. მათი ეკლესია ძველადგანვე იყო აშენებული, XI საუკუნის დამდეგს, ბაგრატ მესამეს დროს, ეკლესია იყო თლილის ქვით ნაგები და აღშენებულ იყო წმ. გიორგის სახელზედ, შემდეგ დროს, ე. ი. როცა ქართველნი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ, თუ მაშინ როგორღა იწოდებოდა ეს ეკლესია ამის ცნობა ჩვენ არ გვაქვს, ისკი კარგათ სჩანს, რომ ქართველთ კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ, სოფლის ეკლესიაც კათოლიკის ეკლესიად გადაუკეთებიათ. მაშინდელი ეკლესია შემკული ყოფილა გარედგან და სხვა და სხვა ჩუქურთმიანის ყვავილებით და შიგაც მთლად ფერადის წამლებით ყოფილა დახატული. ეკლესიას სიგრძე ჰქონია ექვსი საჟენი და სიგანე სამი საჟენი. იმ დროის ქართველ კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ იდგნენ, საზოგადოთ ისევე როგორც მთელს დასავლეთ საქართველოში იქმნა ქართველთ შორის, ამის მაგალითს ცხადათ ამტკიცებს არტანის ხეობის სოფელ ველელების: თხოვნა, რომელნიც XVIII საუკუნის დამდეგს თავიანთ ვინაობას ქართველად აღიარებენ, ლათინის ტიბიკონზე მდგარათ და არა სომხის, ამიტომ როგორც ქართველ გვარის კათოლიკენი ლათინის წესს-რიგის პატრს სთხოვენ იქ სადაც რიგი არს.

კორძულის ძველი ეკლესია და მასში მცხოვრებთ ქართველ გვარის კათოლიკენი რომის ტახტის წინაშე XIV საუკუნის ნახევრიდგანვე ყოფილან ცნობილნი. პაპი და მისი გამგეობა ამ სოფლის კათოლიკებს ჯეროვან ყურადღებას აქცევენ. XV საუკუნის დამდეგს, კორძულის ქართველთ კათოლიკეთ ხსენებულის ეკლესიისთვის მამულები შეუწირავსთ და მამულების შეწვირვის გუჯარი პაპი სიქსტოს წინაშე წარუდგენიათ დასამტკიცებლათ, პაპი იმ გუჯარს 1501 წ. ამტკიცებს, დღემდე ეს გუჯარი ამავე ეკლესიაში ინახება, ხოლო საუბედუროთ ჩემდა მე იგი ვერ ვნახე, ჩემს იქ ყოფნისას ეკლესიის შენობას აკეთებდნენ და მღვდელმა სთქვა: ქალაქდები არეულ-დარეული მაქვსო და მალე ვერ ვიპოვნო. ამ ეკლესიას ძველიდგან სხვაც ბევრი რამ სიგელ გუ-

ჯრები და ქართული წიგნებიც ჰქონია, მაგრამ ყველა იგინოდაკარგულა, მღვდელმა მითხრა, რომ 100 წლის იქითა დროის ჩვენ არაფერი ქაღალდები გვაქვსო.

ჩვენ ეს მოკლე ისტორიული მიმოხილვა მოვიყვანეთ და ახლა მოვიყვანთ შემდეგ ზეპირ გარდმოცემას: კორძულს ზემოთ, სადაც დღეს სახელმწიფო გზა გადის ართვინსა, არღანუჯს და არტაანს; იქ სძევს ძველად გამოჩენილი სოფელი სვეტის ნასოფლარი, ამ სოფელში, ძველადვე ქართველი სახლობდნენ, სარწმუნოებით კათოლიკენი ყოფილან. შემდეგ ამის, სვეტში ერთს ოჯახში ორი ძმა გაყრილან, ერთი მათგანს მგზავრობის დროს კორძულში დაღამებია, კორძული დამ აღარსად წასულა, იქ ერთ ოჯახში გაუთავებია, ღამე ყოფნის დროს, დღევანდელ ეკკლესიის ალაგას, ერთი მშვენიერი ნათლის სხივი დაუნახავს, მალე წასულა იმ ალაგას და იქ უნახავს ქართველების ძველი დაქცეული ეკკლესია, რადგანაც ქართველები გაათათრეს და ეკკლესიაც დაუქციეს, დაქცეულ ეკკლესიის ერთ ერთ მხარეს დოღაბში, საცალა სამალავ კუნძულში დებულა დღეინდელი ის მღვთის მშობლის ხატი, რომელიც ამ ეკკლესიაში ასვენია და რაც შემკულია დიდად მრევლთაგან. იგი ოვერიის მღვთის მშობლის ხატსა ჰგავს. შემდეგ ეს დაქცეული ეკკლესია განუახლებიათ, შეუკეთებიათ და მღვთის მშობლის ხატიც აქ დაუსვენებიათ, შემდეგ ეს ხატი საკვირველ მომქმედ იქმნაო და ბევრს ავაღმყოფებს, კუტებს და ბრმებსაც არჩენდაო! ერთი კუტი დედაკაცი სოფ. მამაწმინელ თვით გაათათრებულ ქართველსაც კი მოაუბრინაო, რომელსაც აქ რამდენიმე ხანი დაუყვია და ღამე უთევია. ღამის მთევლები აქ ძალიან ხშირად იცის და მასთან მრავლად, რაის გამო დღეს ეკკლესიის გვერდით, მღვდლის საცხოვრებლად და ღამის მლოცველთათვის, ანუ ღამის მთეველთათვის სახლი კეთდება.

მღვთის მშობლის ხატი დღემდე ამ ეკკლესიაში ასვენია, შემკულია სხვა და სხვა ოქრო ვერცხლით, ძველად, უკანაგვერდზედ, ქართული წარწერაც აქვდა, დღეს ეს წარწერა

ადარ სჩანს, მის მაგიერ მოსჩანს სლავიანურა შემდეგი წარწერა „Казанскій Боже матери“ ხატი საკმარისის ზომის არს. ამ ხატს გარდა, ეკკლესიაში ბევრიც სხვა და სხვა ძველი ნივთებია დაცულ-შენახული. დღევანდელ ეკკლესიას მსაყენი სიგძე აქვს, ცოტა მეტი და ხუთი მსაყენი სიგანე და ამდენივე სიმაღლე. გაკეთებულია აკურით, გალავან მეტად პატარა აქვს და თვით კორძულელთათვის ძრიელ მტორეა ეს ეკკლესია. 1800 წლების შემდეგ ეკკლესია ძრიელ დაქვეითებულია, დაძველებულა, 1815 წ. ეკკლესიის კედლები აუმაღლებია ტერ. თომას კათიგრანიანს. ამაზედ წინეთ მღვდლათ აქ ყოფილა მღვდელ ჰალაჯიანი. ამათ შემდეგ დიდი ამაგი დაუძს ართენის ეპისკოპოზს ზაქარიანს, რომელიც ქართველთ შთამომავლად ითვლება, თავის ქართველობათვითვე აღიარა თბილისის კათოლიკეთ ეკკლესიაში: ქადაგების დროს, სთქვა: რომ ჩვენ, ქართველთ შთამომავალნი ვართო. დღეს ამ ეკკლესიას განაგებს მხითარისტი ბაშარიანი.

თვით დღევანდელ კათოლიკობასაც ატყვიან კარგად, რომ ისინი სომხის შთამომავალნი არ უნდა იყვნენ, ქალები და ვაჟებიც უმეტესს ქართველის ერის სახისანი არიან, იგინი არ ჰგვანან არზრუმის და ვანის შავს და გასუქებულს სომხებს. რაც შეეხება ლაპარაკის დროსაც თქვენ კარგათ შეატყობთ, რომ ისინი ძრიელ ხშირად ქართულ სიტყვებს ხმარობენ. ხშირად ისე წინადადებას არ იტყვიან, რომ იქ ქართული სიტყვები არ დაატანონ. ჩემს იქ ყოფნის დროს, ერთის ოჯახის წინაშე პატარა გოგუებს ერთმანეთში ჩხუბი მოსვლოდათ და მათს ყვირილზე დედამ მრისხანებით დაუყვირა: „გოგოო“ და სხვანოც... გარდა ამისა, თვით კათოლიკეთა მოხუცებულნიც ლაპარაკობდენ, რომ ამ სოფელში მთლად ქართველ კათოლიკენი ყოფილან ძველადო. ამის შესახებ გარდმოცემანიც აქვსთ დაშთენილი. თვით ეკკლესიის მნათემაც კი ისაუბრა სომხურს ენაზედ, რომ ადრე კორძულელები ქართველ კათოლიკენი ყოფილანო. ზემოდ დასახლებული მღვდლის სიტყვით, ამ სოფელს კორძული შემდეგის გარემოებიდამ, დარქმევია: რო-

ცა ეს ეკლესია აღუდგენიათ, მაშინ ეკლესიაში ერთი ძველის ეკლესიიდან მოტანილი კარები ჩაუტანებიათ და ამ ეკლესიასაც მიტომ დარქმევია კორძული. ეს სიტყვა წარმომდგარა სიტყვა „კარ ძველი“ დამო, „კარ-ძველი“ ხომ იცით რას ნიშნავსო. მე ამაზე ვერა ვსთქვი რა, ვინ იცის, ესეც შეიძლება იქმნეს, თუმცა ჩვენს ძველს წიგნებში ყოველგან კორძულათ მოიხსენება, ასევე მოხსენებულია 1500 წ. ეკლესიაში ჩატანებულ ძველი კარების გამო თუ დაერქვა ეს სახელი, უნდა ითქვას, რომ ეს ერთობ ადრე იქნებოდა, ე. ი. იმ დროს, როცა იგი აღშენდა XI საუკ. შემდეგ ეს არ მოხდებოდა ადვილათ, ასე და ამ გვართ დღევანდელი კორძულის ეკლესია აღშენებულ არს XI საუკუნეში, შემდეგ შემუსვრილ და გაცარცულ იქმნა თათრის ბევებისაგან. ეს დრო მიეწერება XVII საუკ. ნახევარს, მცირე ხნის განმავლობაში იგი ისევ გააკეთეს, მაგრამ ისე-კი არა, როგორც ძველად იყო, არამედ შეძლებისა და გვარად, შესაფერად აამაღლეს, საძირკვლის კედლები არ იყო ამოგდებული და ამიტომ იგივე დაშთენ. ეკლესიის გარშემო, ანუ სოფელში მთლად ქართველ გვარის კათოლიკენი სცხოვრობენ, ხოლო ეამთა ვითარების მეოხებით ქართული ენა დაუკარგავსთ, ამათაც ქართული ენა დაკარგეს ისევე როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა. ტანთსაცემლიც უმეტეს ნაწილ ოსმალორათ აცვიათ, ზოგს მესხურათაც, ქალები-კი მთლათ ოსმალოს თათრის და სომხის ქალების წესით ირთვებიან და შუბლზედ დიდი ძალ ოქროს ფულებს იკეთებენ.

მცხოვრებთ რიცხვი 100 კომლია, ამბობენ რომ ამ სოფელში მცხოვრებნი რომ გამრავლდნენ, მერე იგინი ზემოთ ავიდნენ და დასახლდნენო, ე. ი. ართვინში. ამავე სოფელში მცირედ ქართველ მაჰმადიანებიც სცხოვრობენ, ქართული ენა დაკარგული აქვს და თათრულზე საუბრობენ, აქვსთ ჯამე და ხოჯაც ჰყავსთ. რაც შეეხება ნამდვილ სომეხთ კვალსა და შთამომავლობას, შეიძლება მცირეთ ესენიც ერივნენ მათში. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანაც აქეთ გრიგო-

რიანებიც სცხოვრებენ, ეს გრიგორიანები ანიდამ უნდა იქმნენ მოსულნი და არა ქართველთაგანი. ქართველ კათოლიკობას ჩვენ ავნიშნავთ როგორც ისტორიულ ფაქტს, თორემ სხვაფრივ მათთან ჩვენ არა გვესაქმება რა, რადგანაც იგინი ენის და გვარების მხრით მთლად გადასხვაფერებულან, გვარები ისე აქვსთ გადაკეთებულ-გადასხვაფერებულნი, რომ კაცი მათს აღრინდელ ქართველობას სულ ვერ მოიფიქრებს, ვერას შეატყობს, ისე არიან გადასხვაფერებულნი, ამათი გადასხვაფერება სულ 200 წლის განმავლობაში მოხდა, უფრო ნაკლებ კორძულში ქართულს ენაზედ ლაპარაკობდნენ 1770 წლებამდე. ამ წლების ქართულად მოსაუბრე კათოლიკეთ გვარნი აქა-იქ მოხსენებულნიც არიან. კორძულის კათოლიკენი თავიანთის ქართულის გვარებით მოხსენებიან ახალციხის კათოლიკეთ ეკლესიის კონდაკებში, გორის და სხვ.

ბევრნი გაკვირვებით ამბობენ, რომ ეს როგორ მოხდა, რომ ქართველ კათოლიკებმა ქართული ენა დაივიწყესო? ბევრნი ექვს აღიარებენ ამაზედ, მაგრამ თუ დავაკვირდებით, აქ საეჭვო არაფერი არის, ჩვენ აქ პირველად ის გარემოება უნდა ვიქონიოთ სახეში, თუ როგორ და რა გვარ დაკარგეს ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა. ქართველ მაჰმადიანებთ რიცხვი უფრო დიდი იყო, მაგრამ დღეს, ქოროხის ხეობაში აღმოსავლით არტაანიდგან ვიდრე ართვინის იქით, დასავლით 15 ვერსზედ მდებარე ქართველთ ძირეულს ძველის ძველს სოფლებში, ქართული ენა მთლად დაიკარგა. თუ-კი ამოდროლა ხალხმა დაკარგა თავისს დედა-ენა, ნუ თუ კათოლიკებისთვის-კი ძნელი იქნებოდა ეს, როდესაც მათი რიცხვი თითო ოროლა იყო სოფელში, გარდა ამის ისიც საყურადღებოა, რომ როცა ეს კუთხე ფორმალურად საქართველოს სამეფოს მოსცილდა, მისს შემდეგ აქ მცხოვრებ კათოლიკენიც სომეხ-კათოლიკეთ სასულიერო გამგეობაზე იქმნენ მიწერილნი, ამიტომ ქართველებს ენიშნებოდათ სომხის ხუცების, რომელნიც სომხურად ესაუბრებოდნენ მრევლს. ეკლესიაში სომხურად სწირავდნენ და ქადაგებდნენ, ერთის სიტყვით

მათ სულიერ და ხორციელ ენათ ეს ენა ეპყრათ ხელში და აბა ასეთ გავლენის ქვეშ რომ ქართველთაც დაეკარგათ ქართული ენა, ეს რა ძნელი ჴნდა ყოფილიყო და მოუვლენელი. ასეთი გავლენა უნდა ვიქონიოთ სახეში, რომ მარტო აქ-კი არ მოხდა, არამედ სხვაგანაც მრავალი და ენით დაუთვლელნი. ამაზედ ჩვენ ამათ ძველებს არ ვკიცხავთ, საკიცხია მხოლოდ ოსმალეთის დესპოტიური მთავრობა, რომელიც სდევნიდა ქართულს ენას ყველა გვარში, სდევნიდა ქართველ მუსულმანებში და ამ დევნით მათ საწადელსაც მიღწიეს და საქართველოს მესამედი ნაწილს ქართული ენა დაავიწყებინეს და თათრული შეასწავლეს, სდევნიდნენ თვით ქრისტიან კათოლიკეებში და სომხებშიაც, ქართულს ენას გარდა რა ენაზედაც გინდათ ისაუბრეთო, ოღონდ ქართულს ენაზედ კი არაო.

სულ ეს მრისხანება გაჩლავესთ, რომ ქართველთ მაჰმადიანებთ ისე სძულთ თავიანთი შთამომავლობა, მისს შესახებ რაჴე ცნობის გახსენება და ქართული საუბარი, რაც მოხდა ამათში, იგივე მოხდა ქართველ კათოლიკეებში. დღეს ჩვენთვის ორივე წარსულია. კათოლიკენი ქრისტიანები მაინც არიან, ამათ თავიანთი ძველების თუ აღარა შერჩად რა, და არას ამბობენ, ვნება მაინც არა მოაქვსთ რა და ადამიანურს ცხოვრებას და მოქალაქობას ელტვიან, საწუხარო და საწყენი ქართველ მაჰმადიანები არიან, რომ იგინი სჯულიდამ გადასვლას და ენის დაკარგვის გარდა თვით დაუძინებელ მოსიხსნლე მტრებიც არიან თავიანთ თანამემამულე და მონათესავე ქართველობის, ქართული ენის და საქართველოსი, და შემთხვევა რომ ექმნესთ, თვით ქართველ კაცის სისხლსაც დაღვევენ და საქართველოსაც მთლად გაანადგურებენ და აიკლებენ ისე, რომ მისს ხსენებას ძირიანათაც მოსპობენ. ეს აღიხს საწყენი, სავალალო და საყურადღებო, რომ კაცი, ანუ მთელი ხალხი ისე დაეცეს, რომ თავისს სისხლის მსმელს მტერს მიეკედლოს, თავის ყველაფერი დაივიწყოს, მტრის შეიძინოს, ესეც არ იკმაროს და უკანასკნელად თავის თანა

შემამულეთ მტერათაც აღმოჩნდეს, ეს არის საქმე და საწყევარი, თორემ გადაგვარებულს კათოლიკებზედ ჩვენ არასვამბობთ. ამას აღვნიშნავთ როგორც ცნობას და არა ქადაგებას, რომ ჩვენი საუბარი ვინმემ რამე ქადაგებათ მიიღოს.

აქ საკვირველი ერთე ის არის, რომ კორძულის მღვთის მშობლის ხატი XVIII საუკუნის ბოლოს ვილასაც ყაზანის მღვთის მშობლათ დაუსახავს და ზედაც სლავიანურად მიუწერა: „ყაზანის მღვთის მშობელიო!“

ოზურგეთის ეკლესია (XVII საუკუნეში), ოზურგეთში, ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის აღშენება XVII საუკუნის ნახევარს მიეწერება, როდესაც გურიასა და სამეგრელოში, ანუ მთელს იმერეთში 10 ათასამდე ქართველ გვარის კათოლიკენი ირიცხებოდნენ. გარდმოცემა არის, რომ ოზურგეთის ეკლესია აღუშენებიათ ივერიის მღვთის მშობლის სახელობაზედ, აღმშენებელნი ყოფილან ადგილობრივ კათოლიკის სარწმუნოების ქართველ მრევლნი და მასთან, რომიდგან მოსული პატრებიც. თუმცა დღეს, ამ ძველი ეკლესიის აღარაფერი ნაშთებია დაშთენილი და ბევრს იქმნება ეს გასაოცებლათაც დაუშთეს, მაგრამ ჩვენ მაინც აღვნიშნავთ ძველს ეკლესიის ცნობებს და იმ გარემოებასაც, თუ ვის მიზეზით უნდა მოსპობილიყო იმავ თავითვე ეს ეკლესია. თითქმის ნათლად სჩანს, რომ ამ ეკლესიის აღშენების შექდეგ არ გასულა 50 წელი, რომ იგი შემუსვრილა ჟმეცართაგან, მისი შემუსვრა ეკუთვნის 1675-82 წლებს, ზედ-მიწევნით, ისე რომ, ამ წლებს ადრე თუ გვიან ხსენებულ ეკლესიის შემუსვრის შესახებ არა უნდა ვძებნოთ რა, რაც შეეხება ეკლესიის დაფუძნებას, ეს-კი ზედ მიწევნით ეკუთვნის 1620 წლებს.

ძველის ცნობებიდგან კარგად სჩანს, რომ საქართველოში, რომიდგან მოსულს ლათინის ბერებს ისე არსად ემარჯ-

ვებოდათ ცხოვრება და ხალხში მოქმედობა, როგორც შავი ზღვის ნაპირას მცხოვრებ ქართველებში და მათს დაბებსა, სოფლებსა და ქალაქებში. ამ ცნობებს ცხადათ ასაბუთებენ თვით რომიდგან მოსულთ მოძღვართ ცხოვრების ცნობებიც. რომელნიც ჩვენ ხელთა გვაქვს, მაგალითებრ რაც სამეგრელოში, არქანჯო ლამბერტიმ იცხოვრა, ოსებ ზამპიმ და სხვათაც მრავალთა, იგოდენი წელნი დანარჩენ საქართველოს ადგილებში არც ერთს ლათინის ბერს არ უცხოვრია. ზემოხსენებულ მცხოვრებთ მოძღვართ გარდა საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ზათ ხსენებული კუთხეების შესახებ ვრცელი აღწერანიც დაგვიტოვეს და მისთან მეტად საყურადღებონიც. ამბობენ, რომ მაშინდელის კათოლიკეთ ეკკლესიის ივერიის მღვთის მშობლის ხატი XIX საუკუნემდე დაშთა და 1850 წლებში იგი ქუთაისის ქართველ კათოლიკეთ ტაძარში მოასვენეს და დღემდე აქ არის დაშთენილიო, მარცხენა კედელზედ არის ჩამოკიდულიო. ოზურგეთის ძველი ეკკლესიის ადგილი, ნაეკკლესიარი და ქვებიც-კი დღემდე სჩანს. დღეს ოზურგეთში რამდენიმე კომლი სცხოვრებს ქართველ კათოლიკეთა, მათი სალოცავი მოთავსებულია ოზურგეთის მოქალაქის თუმანიშვილის სახლში, სადაც ბათუმის მოძღვარი აღის და მღვდელ მოქმედებას ასრულებს. კათოლიკენი აქ ლათინის წესზედ სდგანან. ძველადგანვე ასე ყოფილან. ოზურგეთელ ქართველთ კათოლიკის შვილია სომეხთ მხითარისტი დიონოსე კალატოზოვი, ნასწავლი ბერი, მოყვარეთავისს ტომის, დედა-ენის, მწიგნობრობის, სომხურს ძველსა და ახალ მწერლობაშიაც დახელოვნებული, ჩენილი და სუფთა მოძღვარი. ოზურგეთში, დღეს კათოლიკეთა ხუთი კომლი არის. ორი კომლი თუმანიშვილებისა, ძველადგანვე ოზურგეთს გადმოსახლებულნი და პატივცემულნი გურიელებისაგან. ამ თუმანიშვილების შტოის წევრთა ზოგნი თავადისშვილებს ეკუთვნიან, ზოგნი აზნაურისშვილებს. ამ გვარის წევრთა ცხოვრების შესახებ მე ერთ დროს ბევრი ცნობები ვპოვე ოზურგეთის სამაზრო გამგეობის არქივში, შემდეგ ეს ცნობე-

ბი მთლად დაიკარგა. ოზურგეთის კათოლიკებს ნატვრა აქვსთ, რომ ოდესმე შესაფერი ეკლესია გაიკეთონ. თორემ ასე სახლში მსახურება ერთობ ემძიმებათ.

არტაანის ეკლესია. არტაანს ქართველთ კათოლიკეთრიცხვი ძველადგანვე იყო გავრცელებული, XVII საუკუნეში, მათ იქ თავის საკუთარი ეკლესიაც ჰქონიათ, ლათინის წესზედ იყვნენ მდგარნი. ეკლესიაში რომიდგან მოსული პატრები მსახურებდნენ, ესენი ყოველთვის ლათინურათ და ქართულათ სწირავდნენ. შემდეგ დროს, არტაანის ქართველ კათოლიკებს მიემატნენ სომეხ გვარის კათოლიკენიც, სხვა და სხვა მიზეზების გამო არტაანის ქართველ გვარის კათოლიკენი სომხის გვარის კათოლიკეთ იქმნენ შერაცხილნი, მათში სომხური ენა იქმნა გამეფებული. XVIII საუკუნეში, ქართველ კათოლიკეთა საყოველთაოდ დაკარგეს ქართული ენა და მასთან გვაროვნობის ხსოვნაც. არტაანის ქართველთ გაფრანგება 1650 წლებს მიეწერება, თუმცა ამაზედ წინეთაც იყვნენ იქ ქართველ გვარის კათოლიკენი და მათ ჰქონდათ ძველი ეკლესია, ოდესმე ქართველ მართლ მადიდებელთაგან აღგებული.

მაცხლანის ეკლესია, ახალციხის მანძა, სოფელ თბილას. წყალ-თბილა მშვენიერი სოფელია, მართლაცა და აქ თბილბ წყლებიც გამოდის. ქვაბილიანში სძევს. წინეთ აქ სახლობდნენ ქართველ მაჰმადიანები და მცირედ ქართველ კათოლიკენიც. 1829 წ. ომის შემდეგ, ამ სოფლიდგან ბებუთოვის წაქეზებით ქართველ მაჰმადიანები ოსმალის სამფლობელო საქართველოში გადასახლდნენ და მათ მაგიერ ამ სოფელს არზრუმელი და ვანელი სომხები შემოვიდნენ, ესენი დასახლდნენ, ამათში აირია წყალ-თბილის ძველ მოსახლე

ქართველ გვარის კათოლიკენიც, შემდეგ ამათ ენაც დაკარგეს. წყალ თბილას ეკკლესია 1849 წ. აღაგეს. მცხოვრებთ შორის ბევრი სომხის კათოლიკის გვარია, რომელნიც ქართულიდან არის გადაკეთებული ძველადგანვე. მრევლის რიცხვი 1100 სულზედ მეტია, ქართული ენის აქ ყოველივე მოსპობილია.

წმიდა ჯვარის ეკკლესია, ახალ. მაზ. სოფ. აბტახევს. აქაც ძველად ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი სახლობდნენ, ეს სოფელი წყალ თბილას ახლოს სძევს. 1829 წ. ამ სოფლის მცხოვრებნი ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში გადასახლებულან, მათ მაგიერ არზრუმელი სომხის კათოლიკენი დაასახლეს. ამ სომეხ გვარის კათოლიკებში ქართველ გვარის კათოლიკენიც ურევინ, ამათაც დაკარგეს ქართული ენა, დღეს ქართველობის აღარა ეტყობათ-რა, ასე 5—7 კომლი იყო აქ ქართველ კათოლიკის 1829 წ. სომხურს ენაზედ ლაპარაკობენ დღეს. ამათ ძველად პატარა ეკკლესიაც ჰქონდათ, შემდეგ 1870 წ. განაახლეს, რადგანაც აღარ ვარგოდა. მცხოვრებთ რიცხვი 300 სულამდეა.

ძღვთის მშობლის ეკკლესია, სოფ. სუფლის. ეს სოფელი წყალ თბილას დაბლა ხევის ახლოს სძევს. ამ სოფელშიაც ძველად ქართველ კათოლიკენი და მაჰმადიანები სახლობდნენ. მაჰმადიანები 1829 წ. ვ. ბებუთოვის მეოხებით ოსმალის მთავრობას გადაჰყვენ ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში და ამათ მაგიერ აქ დაასახლეს არზრუმიდამ მოსული სომეხ კათოლიკენი, ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი მაშინ აქ მცირე იყო, ესენი აირივნენ სომეხ-კათოლიკებში და მისს მეოხებით მალე ქართული ენაც დაკარგეს, დღეს აქ

თითო ოროლმა იცის ქართული. ძველ ქართულ ეკლესიის ალაგას ამათ ალაგეს ახალი ეკლესია 1843 წ. 500 სულამდე ირიცხება.

მღვთის მშობლის ეკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფ. წინაუბანს. ამ სოფელშიაც, როგორც სხვაგან სახლობდნენ ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი, ესენი სხვათა ქადაგებით ოსმალეთს გადასახლდნენ, ამათ მაგიერ 1829 წ. სომხები დასახლდნენ, ამათში ხუთი კომლი ქართველ კათოლიკების იყვნენ, ესენი სომხებში აირივნენ და დღეს ქართული ენის აღარა იციან რა. ამათი ეკლესია 1879 წ. განაახლეს. 300 სულამდე არის მცხოვრებთ რიცხვი.

მაცხოვრის ეკლესია, ახალციხის მაზრა, სოფ. ნახსრებს. აქაც ისევე მოხდა, როგორც ზემოხსენებულ სოფლებში, 1829 წ. არზრუმის სომხები დასახლდნენ, მაშინ აქ ქართველ გვარის კათოლიკენიც იყვნენ, ესენიც აირივნენ მათში, დღეს ქართული ენის არა იციან-რა, გასომხდნენ, ეკლესია 1870 წ. განაახლეს, მცხოვრებთ რიცხვი 400 მდებ. ამათში ქართველ გვარის კათოლიკენი აღარა სჩანს, მოსპობილია.

ბალაჯიანის სამღვდელელო, ახალციხის მაზრა, სოფელი ბალაჯორი აბასთუმნის გზაზეა, სოფ. უდის პირ და პირ სძევს. ადრე, ამ სოფელში, მთლად ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. რამდენიმე კათოლიკენი ამ სოფლისა 1770 წ. ოსმალთაგან ძალით იქმნენ გათათრებულნი. დღეს ამ სოფელში, ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი 7 კომლია, სულ

სამი ოჯახის, სამის გვარის ხალხნი არიან. ამათ მეგვარე მუსულმანებიც სცხოვრებენ ამ სოფელში, რომელთაც გარდმოცემა აქვს დატოვებული, რომ ისინი წინეთ კათოლიკენი ყოფილან და მერე ოსმალთ ძალით გაუთათრებიათ. ყველა ესენი-კი ძველად მართლ მაღიდებელნი ყოფილან, თვით ბალაჯორიც დიდი სოფელი ყოფილა. დღეს ამ სოფელში ორი პატარა ძველი ეკლესია არის დაშენილი. ერთში მოთავსებულია კათოლიკეთ სამლოცველო, ამათ მღვდლათ ირიცხება, სოფ. უდის მოძღვარი: ხანდისხან ეს გადმოდის აქა და სწირავს.

სოფელ ჯულგის სამლოცველო, ახალციხის მაზრა, სოფელი ჯულგა. ამ სოფელში რამდენიმე კომლი სცხოვრებს სომეხ და ქართველ კათოლიკეთა, ქართველნი გასომხებულ არიან. აქვს სამლოცველო. მცირე რიცხვია. სომეხნი 1829 წ. არიან გარდმოსახლებულნი და დასახლებულნი.

კულაღის სამლოცველო, ახალციხის მაზრა, სოფელი კულაღისი. აქაც სომხის კათოლიკენი სახლობენ, მათში მცირედ ქართველ კათოლიკენი ურევია. სომეხნი 1829 წ. არიან გარდმოსახლებულნი. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი მოსპობილია.

მღვთის მშობლის ტაძარი დაბა აბასთუმანს ახალ. მაზრა. ყველამ კარგად ვიცით, რომ ახალციხის და ახალქალაქის მაზრებში, თქვენ ერთს სოფელსაც ვერ ნახავდით სადმე რომ იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ გვარის კათოლიკებსაც არ ეცხოვრათ. ბევრი სოფლების გამო შეიძლება ჩვენ ცილი დაგვწამონ, რომ ვითომც, აქ კათოლიკენი არ

სცხოვრობდნენ, ვითომც ეს ჩვენი მოგონილია, სულაც არა, დღესაც მრავალთ ახსოვთ ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა მოხუცებულთ, რომ მესხეთსა და ჯავახეთში ვერ ნახავდით სადმე ქალაქს, დაბას და სოფელს, რომ იქ ქართველ მაჰმადიანებთან ერთად ქართველ კათოლიკებსაც არ ეცხოვრათ. ასე იყო ძველად, მაგრამ დრომა და ჟამთა ვითარებამ საქმე სხვაფერ მომართა, ხსენებულს კუთხეში სომეხ კათოლიკენი იქმნენ შემოსეულ და დასახლებულნი, რომლებშიაც აირივნენ აქა-იქ მცირედ შთენილ ქართველ კათოლიკენი და შემდეგ, სულ მალე ენით და ტომითაც გასომხდნენ. ერთის სიტყვით, სადაც-კი სომხებმა შედგეს ფეხი და აირივნენ ქართველ კათოლიკებში, იქ ქართველ კათოლიკენი აღარ დაშთენ, გასომხდენ, ჩვენთვის დაიღუბნენ. სადაც სომხებმა ფეხი ვერ შედგეს, იქ-კი ქართველ კათოლიკენი დაშთენ გაუსომხებელ. ასეთია მაგალითებრ: სოფელი ბალაჯორი, ახალციხის მაზრას, აბასთუმანი და ახალქალაქის მაზრას. სოფ. ბნელა და ვარგავი, სადაც ქართველ კათოლიკეთ მცირე რიცხვი სცხოვრებს, მაგრამ რა-კი ამ სოფლებში რაღაც შემთხვევის გამო მოსულ სომხები არ დასახლდნენ, ამიტომ ამ სოფლის ქართველ კათოლიკენიც დღემდე ქართველად დაშთენ და ქართულათაც ლაპარაკობენ, ქართველ კათოლიკეთ მიაჩნიათ თავი. ვიტყვით, რომ აქაც დასახლებულიყვნენ სომეხ კათოლიკენი, დღეს აქ ქართველ კათოლიკეთ ხსენებაც აღარ იქმნებოდა, გაქრებოდა.

აბასთუმნის კათოლიკეთ თავიანთი საკუთარი სამლოცველო ძველადგანვე ჰქონდათ და როგორც სხვა სოფლებში, აქაურ ქართველ კათოლიკენიც ლათინის ტიბიკონის კათოლიკეთ იგულისხმებოდნენ, მათ სამლოცველოს ყოველთვის ახალციხის ლათინის წესს-რიგის სავარდისის ეკკლესიის პატრი განაგებდა. აბასთუმნის ძველი სამლოცველო 1866 წ. განაახლა თავისს ხარჯით ახალციხელმა ქართველ კათოლიკემ კაროლს მღებრიშვილმა. დღეს ეს სამლოცველო ქართველ კათოლიკეთა საკუთრება არის და მას თუ რამ ხიფათი

არ მოუვლინა, მაშინ უეჭველია აქ ქართველ კათოლიკენთა ვიანთ საკუთარ ეკკლესიასაც ჭაიკეთებენ. ამისთვის დღეს უკვე ცდაც აქვსთ დაწყობილი.

ნამეტურ იღწვის ცნობილი მამულისშვილი პატრი გაბ-ბრიელ ასლანიშვილი.

მღვთის მშობლის მიძინებას ეკლესია ახალქალაქის მანზრას, სოფელ ჭანკევანს. ვარევანი ალასტანის და ვარგავის პირდაპირ სძევს, ამ სოფელში ძველად მართლმადიდებელ ქართველნი სცხოვრობდნენ და მცირეთ ქართველ კათოლიკენიც. ქართველ კათოლიკებს ძველადგანვე ჰქონდათ თავიანთი საკუთარი ეკკლესია. 1829 წ. ამ სოფელს შემოვიდნენ არზრუმიდამ მოსული სომეხ კათოლიკენი და დასახლდნენ, დღეს, ამ სოფელში ქართველ მართლმადიდებელთა გარდა კათოლიკეთა 500 სულამდე ირიცხება. ზოგმა ქართულიც იცის. ეკკლესიაც აიშენეს 1856 წ. ქართველ მართლმადიდებელთა და კათოლიკეთა შორის განწყობა სუფევს. სომეხ გრიგორიანებს აქეთ ქართველები ვერ ეთვისებიან და კათოლიკებს-კი ძრიელ ადვილათ. აქ ცხადია ის გარემოება, რომ კათოლიკენი იმდენის გვარ-ტომულის სიმძულვარათ არ არიან საესენი, რამდენადაც გრიგორიანები.

მღვთის მშობლის ეკკლესია, ახალქალაქის მანზრას სოფელ ტოჩიას. ამ სოფელშიაც მოსახლეობენ სომეხ-კათოლიკენი, მათში მცირედ ქართველ კათოლიკენიც არიან არეულები. სომეხნი ახალ მოსულნი არიან 1829 წ. 500 სულამდეა, ძველად, აქ ქართველ კათოლიკებს სამლოცველოც ჰქონდათ. აქ ალაგეს ეკკლასია 1893 წ. მთლად სომეხთ კათოლიკენი არიან.

ილანე ნათლას მცემლის ეკკლესია, ახალქალაქის მაზრა, სოფ. უჯმანას. ძველადგანვე ამ სოფელში სახლობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, შემდეგ ამათ მიემატნენ სომეხ-კათოლიკენიც. დღეს აქ კათოლიკეთ რიცხვი 500 სულამდეა, ეკლესია ძველთაჲს აქვნდათ, 1857 წელს, ძველის ალაგას ახალი გააკეთეს. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი აქაც ამოვარდა.

მღვთის შშობლის ეკკლესია ახალქალაქის მაზრა, სოფელ ეშტას. ეშტია ძველი სოფელია. აქ ძველადგანვე ქართველ მაჰმადიანები და კათოლიკენი სცხოვრებდნენ. ქართველ მაჰმადიანები 1828 წ. ოსმალეთის სამფლობელო საქართველოში გადასახლდნენ. მათ ალაგას არზრუმიდამ სომხები მოიყვანეს და დაასახლეს. დღეს ეს სოფელი ამ ტომის კათოლიკეებით არის სავსე. ის რიცხვი ქართველ კათოლიკეთა, რომელნიც ძველად სახლობდნენ აქ, სომხებში აირივნენ და სადღეისოთ სულ გადაგვარდნენ. უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ კათოლიკეთა ასე უხვათ და ადვილათ გათახსირებას ერთობ ხელს უწყობდა და უწყობს კიდევაც ის გარემოება, რომ სომეხთ კათოლიკის მღვდელნი ქართველ კათოლიკეებზედ ძრიელ მძლავრათ მოქმედებენ. სომხური ენის სიყვარულს სომეხ კათოლიკეთ ტიბიკონის საშუალებით ერთობ ადვილათ უნერგამენ გულში. ამ სოფლის მცხოვრებთ რიცხვი 2000 სული ირიცხება. ძველს ეკლესიაზედ ახალი ეკლესია 1882 წ. გააშენეს. ასეა ქართველ კათოლიკეთ გარემოება.

პეტრე ზაფლეს ეკკლესია ანთენის. ანთენის, ქართველთ შორის, კათოლიკობა ძველადგანვე აღორძინდა. თითქმის, უპირველეს ხნიდამ, ყველაზე წინეთ აქ მოიფინა ეს სარწმუნოება, ხანა კათოლიკობის დაწყებისა მიეწერება XIII საუ-

კუნის ნახევრიდგან. მაშინ ართვინი ძირეულს ქართველთ ქალაქათ ითვლებოდა, მცხოვრებთ რიცხვიც ქართველის ტომისაგან შესდგებოდა, ყველა ქართულად ლაპარაკობდა; კათოლიკობამ აქ ისე ზიდგა ფეხი რომ, XVI საუკუნის დამდეგს, მთელი ართვინის ქართველთ მცხოვრებნი კათოლიკობას აღიარებდა, ივინი კათოლიკობასთან დაკავშირებულ იქმნენ რომიდგან მოსულ ლათინის ტიბიკონის წეს-რიგის მექონ პატრებისაგან, მაშინდელ აქაურ კათოლიკენი „ქართველ გვარის კათოლიკეთ“ იწოდებოდნენ, ხოლო ლათინის ტიბიკონზედ მდგარათ. წირვა-ლოცვა აქ სწარმოებდა ლათინურათ, სახარების კითხვა, ზოგი ერთი რამ ლოცვების გალობა და ქადაგება-კი ქართულათ იცოდნენ. პატრები, როგორც უცხონი დიდს წვალებაში იყვნენ ჩავარდნილი, ქართული ენის უცოდინრობის გამო. ივინი დიდათ მეცადინეობდნენ, რომ ქართული ენა მალე შეესწავლათ და მისს მეოხებით უფრო ხშირად ეწირათ ქართულად და ექადაგნათ.

მაშინდელ ქართველ კათოლიკებს ეკლესია აქვდათ სწორეთ იმ ალაგას, სადაც დღეს, ეს პეტრე პავლეს ეკლესია არის აღშენებული. მაშინდელი ეკლესია პატარა იყო და იგი ქართველთაგან მათ წილათ ერგოთ თვით იმ დროს, როცა მათ კათოლიკობა მიიღესო. მაშინ, ანუ XIII საუკუნეში, ქართველებს ექვსი პატარა ეკლესია ჰქონდათ, ერთი კორძულს და ხუთი თვით ართვინს, ოთხი ეკლესია პატარა ზომის იყვნენ და ერთი-კი ფართო იყო, მთავარ ეკლესიად დანიშნული. უფროსი ეკლესია კარგა ხანს დაშთა ხელ შეუხებულად. მაშინ აქაურ მცხოვრებთ რიცხვი დიდი იყო, მაგრამ ნელ-ნელა ოსმალთ თავ-დასხმისაგან შემცირება იწყეს, თუმცა არც მტერს ერიდებოდნენ და ბრძოლაშიაც თავს იჩენდნენ.

საბერძნეთის დაცემამდე ართვინი და მისებურად საბერძნეთთან ახლოს მდებარე ქალაქებში ქართველნი არ იყვნენ მაინცა და მაინც დიდათ შევიწროებულნი კოსტანტანეპოლის დაპყრობის შემდეგ გარემოება შეიცვალა და აქეთ მტე-

რთა თავ დასხმისაგან ქართველნი დევნას მიეცნენ, მაგრამ არც ეს იქმნა მათთვის მებათ მოვლენილი. აქ კათოლიკობამაც იჩინა თავი, ზირველად ქართველნი გაიყვნენ შუაზედ, ერთნი აღიარებდნენ მართლმადიდებლობას და მეორენი კათოლიკობას. XVII საუკუნიდგან მათში თათრობამაც იჩინა თავი და ამავე საუკუნის დამლევს, საქმე ისე მოეწყო, რომ ართვინში ქართველთ ქრისტიანთ რიცხვი სრულიად შემცირდა, მცირედ კათოლიკენი დაშთნენ. უმეტესი გაათათრეს, კათოლიკებს აქენდათ ერთი ძველი ეკკლესია, რომელსაც პეტრე პავლეს ეკკლესია უწოდეს. ძველი მღვთის მშობლის ეკკლესია ოსმალეთის მთავრობამ 1670 წლებში დააქცევინა და მის მასალით თავიანთი ჯამე გააკეთეს, ქართული ეკკლესიები და სამღვდელოებაც დიდს დევნას მიეცა.

ქართველთ მკაცრად სჯიდნენ, ამიტომ უმრავლესობა ქართველობისა კათოლიკებს მიეკედლნენ, კათოლიკობა აღიარეს და 1690 წლიდგან დანარჩენ ეკკლესიებიდგან ორი ეკკლესია კიდევ დაიკავეს და კათოლიკის ეკკლესიად გადააკეთეს. XVII საუკუნის დამლევს, ართვინში იყო სამი ეკკლესია კათოლიკების, ერთი ჯამე, სადაც ქართველ მაჰმადიანები ლოცულობდნენ, ერთიც მართლ-მადიდებლებისთვის იყო დაშთენილი და მიტომ დაკეტილიც. მალე აქ მართლმადიდებელთ რიცხვი მთლად მოისპო და ეს ერთად ერთი ეკკლესიაც უპატრონოთ დაშთა. 1702 წ. ანის და არზრუმის კუთხილამ ართვინში გარდმოსახლდნენ 20 კომლი სომეხთ გრიგორიანებისა და 10 კომლიც სომეხ-კათოლიკების; სომეხთ გრიგორიანებმა დაიჭირეს ზემოთ ხსენებული ქართველების ეკკლესია და სომხურათ მორთეს

ეს ეკკლესია იყო ის ეკკლესია, სადაც დღეს, ართვინის გრიგორიანებს ეკკლესია აქვსთ განახლებული. 1735 წ. ართვინში სრულიად მოისპო ქართველთ რიცხვი და ხსენებაც-კი.

XVIII საუკუნის დამდეგიდამ, ართვინში, ფეხი გაიმაგრეს სომეხთ კათოლიკეთ ხუცებმა და უკანასკნელ საქმემ იქა

ამდგე მიაღწია, რომ ართვინში, ლათინის წესს-რიგის პატრე-
ბი მოისპნენ და მათ მაგიერ სომხის ხუცეები გაჩნდნენ, რომელთაც ქართველ გვარის კათოლიკენი 1720 წლამდე უკვე სომეხთ-კათოლიკობას დაუკავშირეს. ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რადგანაც რომის ტახტი სომეხთ კათოლიკეთ სამღვდლოების წინააღმდეგ სულ არ იღვწოდა. იგინი ამათ ხელსაც უწყობდნენ, დიდათ უქნელდებოდათ თათრის ხელში პატრების გზავნა და ქადაგება. სომხის კათოლიკის ხუცეებმა ქართველ კათოლიკებში და ეკკლესიაში სომხური ენა შეიტანეს სახმარებლად და ერშიაც, ანუ მრევლშიდაც. ეს ენა გახადეს საჭიროთ, ამ ენის შესწავლა ყველასთვის საჭირო გახდა, ენერგიულის მღვდლების მეოხებით 80 წლის განმავლობაში, ქართველთ ისე შეისწავლეს სომხური ენა როგორც თავის დედა-ენა, ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ 1702 წ. აქ გადმოსახლებულ იქმნენ რამდენიმე კომლი სომხის გვარის კათოლიკენი და გრიგორიანების, რომელთა მეგობრობაც სომხურს ენას ადვილათ ავრცელებდა, მაშინ აქ, თათრული ენა შეიქმნა საჭიროთ, როგორც სახელმწიფო ენა და მასთან სომხური, როგორც სჯულის, ანუ საეკკლესიო ენა. ასე და ამ გვარად, ართვინში, როგორც ქართველ მაჰმადიანებში ამოვარდა ქართული ენა და ოსმალურათ იწყეს ლაპარაკი, რადგანაც ეს ენა მათი სახელმწიფო ენაც იყო და ჯამეში სახმარებელიც, ასევე ამოვარდა ქართველ კათოლიკებში ქართული ენა, ქართველთ მოდგმის ხსოვნა და დროის განმავლობის და სომეხთ კათოლიკეთ ხუცეების წყალობით საქმე ისე დატრიალდა, რომ როგორც ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული გვარები—ოღლებათ შეცვალეს, ისევე ქართველ კათოლიკებსაც ქართული გვარები სომხურად შეეცვალათ და შეეცვალათ ისე, რომ დღეს მას ქართულის ერთი სხივიც აღარ სცხია.

თუმცა ასე მკაცრათ ამოვარდა ქართველობა და ქართული ენა, მაგრამ მაინც მათში ბევრი რამ ქართული სიტყვები დაშთა, რომელნიც დღესაც ისევე და იმ ჰზრით იხმარე-

ზიან, როგორც ეს ადრე, ქართული ენის მეფობის დროს იხმარებოდა. ნამეტურ დედა-კაცობაშია ზოგი რამ სიტყვები შენახული. დედაკაცების ნახვა და მათი სახის მოყვანილობაც. ზომ ცხადათ გამცნევსთ, რომ იგინი ქართველის ტომის უნდა იყვნენ და არა სომხის. თქვენ მათ უადვილესად გაარჩევთ თვით სომეხთ გრიგორიანებისაგან, რომელნიც-კი მართლაც სომეხები არიან და ანუ სომხის. იკათოლიკეთაგან, რომელნიც სომხის მოდგმას ეკუთვნიან და რომელთა გარდმოსახლება ართვინში 1698—1702 წლებს შეეხება.

ჩვენის მოსახრების საფუძვლად ჩვენ ვიხმარებთ იმ გარდმოცემებსაც, რაც ქართველ კათოლიკეებში დარჩენილ და ეს დანარჩენი ამბები მათში სხვა დი სხვა მოხუცებულთაც კარგათ იციან, ესენი თამამად ლაპარაკობენ, რომ ჩვენ, ადრე ქართველ კათოლიკეთ ვიწოდებოდითო. ნელ-ნელა, ასეთ მოხუცებულთა რიცხვიც ისპობა. ყველა ამების სახსრად ჩვენ ხელთ გვრჩება ის ცნობები, რაც აქამდის მოვიპოვეთ და ანუ ის მოსახრებანი, რაც პ. იეზოვმა წარმოსთქვა ძველ ართვინის მცხოვრებთ ქართველ კათოლიკეთა გადაგვარების შესახებ. დღეს ართვინში, ქართული ენა მცირედ არსებობს, იქაურს მოხელეებში, აქარიდგან და სხვა კუთხიდან მოსულ ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც ქართული ენა დღემდე არ ამოვარდნილა. ესენი ლაპარაკობენ ართვინში ყოფნის დროს, მოგზაურობის, ვაჭრობის და ან სამსახურის დროს.

დღეინდელი პეტრე-პავლეს ეკლესიის საძირკვლის ჩაყრა ეკუთვნის XIII საუკუნის დამდეგს, მართლმადიდებლობიდან კათოლიკობაზე გარდასვლა XV საუკუნიდამ. სრულიად შემუსვრა ეკუთვნის 1465 წ., მცირედ განახლება და დაფარვა 1480 წელს. სიძველის გამო განახლებულ და გავრცელებულ იქმნა 1650 წლებში, რასაც რომიდანაც დახმარებიან. შემდგომ ამისა, ამ ეკლესიის არსებობა გაგრძელდა და 1830 წელში კვალად იქმნა შეკეთებული. ეკლესიას აქვს ათი საყენი სიგრძე, რვა საყენი სიგანე, სიმაღლეც სა-

კმარისი. წინ კარის შესავალთან არის ოთხი ბურჯი და მასზედ გადაყვანილია თალი ეკლესიის კედლამდე, ეკლესიას შიგ თვითო მხარეს სამ-სამი სვეტი აქვს, შიგ მორთულია საკმარისად მდიდრათ და ბევრი ძველი საეკლესიო ნივთებიც აქვს. იგი საეპისკოპოზო ეკლესიად ითვლება, უკანასკნელ ეპისკოპოზათ აქ იყო ეპისკოპოზი ზაქარიანი ქართველ კათოლიკეთ შთამომავალი. თბილისში იყო, კათოლიკების ეკლესიაში სწირა, სადაც აღიარა ქადაგებაში, რომ ართვინის კათოლიკენი ქართველთ შთამომავალნი ვართ, ჩვენი წინაპარნი ქართველები იყვნენო, ამის ქადაგება, უეჭველია ბევრს უნდა ახსოვდეს კარხად. ეს ეპისკოპოზი თბილისიდან რომ დაბრუნდა ართვინს, გზაში ავად გახდა და ართვინში მისვლის უმალ გარდაიცვალა, დასაფლავებულია ამავე ეკლესიაში, ამისს საფლავს არაფერი ქვა აძევს და არც არა სხვა წარწერა მოიპოვება რამე.

ამ ეპისკოპოზმა აქ კარგა ხანს იმსახურა და მასთან მეტად ჩინებულადაც, გვარიანად. ზაქარიანზე წინეთ ეკლესიაში მხოლოდ ორი სხვა ეპისკოპოსნი ყოფილან. მეტი არა, წინეთ წინამძღვარნი მჯდარან და ზაქარიანის სიკვდილით მოისპო აქ ეპისკოპოზთს რიცხვი. ეკლესიის გალავანი სავესემიცივალეებულთა საფლავებით, გალავანში რომ გაიაროთ, ერთ ბეწო თავისუფალ ალაგს ვერ ჰპოვებთ, მთლად საფლავის ქვებით არის სავესე. ერთი ქვა მეორეს გვერდზედ ისე დადებული, თითქოს ეკლესიის გალავანი ამ სასაფლავოს ქვებით მოუკირწყლავთო, მაგრამ ამ შეხედულებას ქვების წარწერა არღვევს. აქედგან სჩანს, რომ ძველად, ართვინის კათოლიკებში, ეკლესიის გვერდით დასაფლავება ძრიელ ყოფილა მიღებული და მასთან ერთობ ძვირათაც ფასებულა, ამის შესახებ ართვინელებს ვკითხე მე: მათ სთქვეს: „რომ ეს მიცვალებულნი ასე ახლო, ერთი მეორეზედ მიტომ არის დასაფლავებულნი, რადგანაც ოსმალთა ფლობელობის დროს, ჩვენ აქ სასაფლავოს ადგილს ძრიელ ძვირად გვაძლევდენ, თითქმის არც-კი გვიშვებდენ, რომ თავისუფლად დაგვესაფ-

ლავებინა, ამიტომ აქ ეკკლესიის გალაფინში ასე ახლო ვასაფლავებდით. ისიც უნდა გითხრათ, რომ თითო ქვის ქვეშ, არამც თუ ერთი მიცვალებულია დასაფლავებული, არამედ რამდენიმე, საფლავებს ვსთხრიდით და ერთს მეორეზედ ვმარხავდით, ვინ იცის, აქ თითო საფლავეში ორი და სამი მიცვალებულია დასაფლავებული და არა ერთი. დღესკი მადლობა ღმერთს, ასე აღარ ვართ, თავისუფალი სასაფლავეო გვაქვს.

მღვთას მშობლის მიძინების ეკკლესია (მოზდოკს). მოგეხსენებათ, რომ ძველად საქართველოს ერთ მრავალნაირად იყო ახვეწილ დახვეწილი, მისს მცხოვრებთ მკვიდრნი ხშირად აქეთ-იქით მიემგზავრებოდნენ და ხან უცხო სახელმწიფოშიაც. ქართველთ ძველადვე დაინახეს სასარგებლო კუთხეთ ქ. მოზდოკა, რომელიც რუსეთის სამფლობელოთ ითვლებოდა. აქ ძველად თავი მოიკრიბეს თვით ქართველთ კათოლიკეთაც, მართლმადიდებელთ რიცხვი ხომ ერთობ დიდი იყო და ამასთან გრიგორიანის სარწმუნოების მექონი ქართველნიც მრავლად იყვნენ. ქართველ კათოლიკეთ რიცხვი XVIII საუკუნეში იმოდენი იყო, რომ მათთვის კათოლიკის ეკკლესიაც საჭირო შეიქმნა; აქ კათოლიკეთ ეკკლესია ძველადგანვე დაუარსებიათ, ხოლო იგი პატარა ეკკლესია ყოფილა, შემდეგ 1873 წ., აქ ეს პატარა ეკკლესია სხვაფერ აღუგაათ.

კათოლიკეთა რიცხვი ძველადგანვე აქ ლათინის წესზედ მდგარან. ყველანი ქართველ გვარისანი ყოფილან. ქართველებში მოიპოვებიან თვით აზნაურისშვილებიც და თავადიშვილების გვარიც, მაგალითებრ მხეიძეების გვარის წევრთა თავადიშვილები დღესაც სცხოვრებენ აქ. ამათ ვარდა ქართველთ გვართაკანი არიან მაისურაძენი, მამულაშვილი, საყვარელიძენი და მრავალიც სხვანი ქართველ გვარის კათოლიკენი. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ ქართველ კათოლიკე-

თა უმრავლესობას დედა-ენა დავიწყებული აქვსთ და იგინი სომხურს და სხვა ენებზედ საუბრობენ, ესეც საკვირველი ნარუქია ქართველის კაცის მცონარეობისა. სანატრელი-კია, რომ მოზღოკის ქართველ კათოლიკეთ შორის დედა-ენამ ფეხი აიდგას, ფრთები შეისხას. დავსძენთ, რომ მოზღოკს გარდა, ქართველ გვარის კათოლიკენი და ნამეტურ მართლ მადიდებელნი. ამ კუთხისკენ სხვა ქალაქებშიაც სცხოვრებენ, რომელნიც ძველად გასულან საქართველოდგან და იქ დასახლებულან, მაგრამ ყველა მათ ქართული ენა კი დაუკარგავსთ, სომხურს გარდა აქ ქართველთა ქართველობის არავის რა ეტყობა. ყველგან ქართველობა აქეთ აშკარა რიცხვითაც მცირდება. ძველად-კი მოზღოკს ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი 300 კომლზედ მეტი იყო, უმეტეს ნაწილი რუსეთის ქალაქებისაკენ განბნეულან XIX საუკუნის დამდეგიდამ.

მოზღოკში ქართველთ გარდმოსახლება ეკუთვნის XVIII საუკ. შემდეგიდამ, ზოგნი ვახტანგ მეფის თანხლებულთაგანი დასახლდნენ აქ და მეფეს რუსეთში აღარ გაჰყვნენ. ზოგნი გადასახლდნენ კახეთიდან და ქართლიდან 1733წწ. ზოგნი 1760 წლების შემდეგ, ზოგნიც 1795 წ. ამ წელსანანურიდგან მოვიდნენ. იქ XIX საუკუნეში გადასახლდნენ რაჭიდგანაც, ხოლო ესენი სად დასახლდნენ, ამის ჩვენ არა ვიცით რა, ის კი ვიცით, რომ ზოგნი ამათგანი მოზღოკს მოვიდნენ და აქ დასახლდნენ. რაჭიდგან და იმერეთიდან 1878 წლებშიაც გადასახლდნენ იქ. გარდა ასეთის გარდასახლებისა საქართველოს კუთხეებიდგან ყოველს თვეს და წელს მირბოდენ მებატონეთაგან დევნილნი ყმანი და მოზღოკს იკრეფდენ თავს, იქ სახლობდნენ, რადგანაც საქართველოს მოსამზღვრეთ რუსეთის უახლოეს ქალაქს მოზღოკი შეადგენდა. გარდა ამისა, საქართველოს სამეფოს პირთა უპირველეს რუსეთის სამფლობელო ადგილთა ეს ქალაქი ითვლებოდა, ყოველი ქართველი მოგზაური თითქმის აქ უნდა მოსულიყო, აქ უნდა მოესაქმიანა, აქ უნდა ენახა რუსეთის მოწინავე მოხელე პირი, რაც შეეხება ქართველ კათოლიკობას, ესენიც ზემოხსენებულ

დროს არიან გარდასახლებულნი, ზოგნი აქ დაკავშირებულან კათოლიკობას, ზოგნი გასომხებულან კიდევ, უფრო მრავალნი-კი გასომხებულან დროთა მიმდინარეობის მეოხებით და ეკლესიის საეროს წესით. ამათ შესახებ წერილი დაიბეჭდა „ცნობის ფურცელში“, დამწერი პატრი გაბრიელ ასლანიშვილი სწერს, რომ მოზდოკის კათოლიკენი შთამამავლობით ქართველები არიანო.

ზეტრე ზავლეს ეკლესია თბილისში. ეს ეკლესია აღშენებული არის 1877 წ. ლათინის წესზედ. აღსაშენებლად ფული შეკრებილ იქმნა საზოგადოთ და ნამეტურ საკმარისად შესწირეს თბილისის მოქალაქეთ ქართველ კათოლიკებმა. თითქმის მთელი ეკლესია ამათგან აღშენდა, მაშინ აქ პოლონელების რიცხვი ძრიელ მცირე იყო. ალაგი, შენობა და სხვა შრომა სულ ქართველ კათოლიკებს ეკუთვნისთ. ეს ეკლესია თბილისში კათოლიკების მეორე ეკლესიათ ითვლება, აქ უმეტეს დადიან დღეს პოლონელები და უცხოელნი. ქართველ და სომეხ კათოლიკის მრევლიც მრავლად ჰყავს. ამ ეკლესიის აღშენების შემდეგ შუა ბაზრის ძველი ეკლესია ქართველთ საკუთრებათ დაშთა. კავკასიის ვიზიტატორები ამ ახალს ეკლესიაში მსახურებენ და განაგებენ. დღევანდელ თფილისის პოლონელებს ეს ეკლესია თავიანთ საკუთრებათ მიაჩნიათ, იგი თავიანთ აღშენებულათ ჰგონიათ.

ეკლესია ვრცელია, გაკეთებულია ქართულის აგურით. შიგ შემკობილია სხვა და სხვა ხატებით და სხვანი. იშვიათის რამ მხატვრობისა შიგ არაფერი მოიპოვება, ეკლესიის გალაფანი აღაშენა ქართველ კათოლიკემ ჯიმშერაშვილმა, რომელ რკინის ქვითკირის გალაფანს კარზე შემდეგი ქართული წარწერა აქვს: „გაღაფანი ესე აღგებულ არს 1891 წელსა წარსაკებელითა მიხეილ, ზავლე, ნიკოლოზ და დედის მათისა მარამ ჯიმშერაშვილისათა. საუკუნო სასხენებელად ქრისტეს მოყვარე შემწირველი-

სა მამისა და მეუღლის ივანე ზეტრეს ძე ჯიმშერაფისა“ შემდეგ ამი
სა არს ეს ლათინური წარწერა Joanne vivas in Domino P. . . XSI

ბათუმის ძველი ეკლესია. ბათუმში, კათოლიკეთა ეკ-
კლესია, ძველადგანვე არსებობდა, იგი სომეხთა კათოლიკეთ
კეკლესიათ ირიცხებოდა და ექვემდებარებოდა ართვინის კა-
თოლიკეთ სასულიერო გამგეობას. ბათუმში, ქართველთა კა-
თოლიკეთა რიცხვი ძველადგანვე იყო, აქ ხშირად მესხელ,
ჯავახელ კათოლიკენიც გადმოდიოდნენ სავაჭრო და საც-
ხოვრებლათ. ყველა ესენი სომეხ კათოლიკეთ ირიცხებოდნენ
და მიტომ იგინი სომეხ კათოლიკეთა ეკკლესიაშიაც დაიარე-
ბოდნენ. მუდმივ იქ ცხოვრებამ და აღებ-მიცემამ იგინი სო-
მეხ კათოლიკეთაჲ ისე დააკავშირა და ისე დაახლოვა, რომ
უკანასკნელ მათ ქართული ენაც დაკარგეს და მთლად გასო-
მხდნენ. ბათუმის კათოლიკეთ ეკკლესია მცირედ განაახლეს
1860 წ. შემდგომ ამისა, აქ კათოლიკობამ ისე იმრავლა, ისე
წავიდა წინ, რომ მათ ეს მცირე ეკკლესია ფართოდ განაახ-
ლეს, დღეს ეს ეკკლესია სომეხ კათოლიკეთა საკუთრებათ
ითვლება და მასში წირვა ლოცვაც სომეხურათ სწარმოებს.
ერთ ხნობით-კი ქართველ კათოლიკენიც აქ დადიოდნენ სა-
ლოცავათ. ეკკლესია ქვიტკირის არის, მაგრათ ნაშენი, სიგ-
ძე 10 საჟენი ექვს, სიგანე 6 საჟენი და ამდენივე სიმაღლე.
სომეხ კათოლიკეთა რიცხვის კვალობაზე იგი საკმარისაა, მა-
გარი ქვის შენობა არს, შინაგან მორთულია შესაფერად. დღეს
მღვდლათ ირიცხება ართვინელ მოძღვარი პუჩინიანი, ქა-
რთველ გვარის შთამომავალი. ეკკლესია აღშენებულ არს სო-
მეხთ კათოლიკეთა ფულით და სხვა ტომის ერთა შემოწირუფ-
ლებითაც.

ტრაპიზონის ეკკლესია. ტრაპიზონს ლათინის პატრებს
ეკკლესია ძველადგანვე ჰქონდათ. საქართველოს გარეშე, პი-

რველი მათი რეზიდენცია ტრაპიზონს სყო, XVIII საუკუნეში ტრაპიზონში ქართველ კათოლიკენიც სცხოვრებდნენ. აქ ამათ თავი მოიკრიბეს ოსმალეთის საქართველოს დაბა, ქალაქ და სოფლებიდან. ესენი უმეტესად ვაჭრობას მისდევდნენ. ტრაპიზონის კათოლიკეთ ეკლესიაში ბევრი ცნობები უნდა იყოს დატოვებული საქართველოს შესახებ. 1880 წლებში, ტრაპიზონში მყოფ საფრანგეთის ვიცე კონსულია მარენგომ საქართველო ასწერა, რომელიც „მისიონ კათოლიკში“ დაიბეჭდა. იგი სწერს, რომ ამ აღწერის ცნობები მე სხვა და სხვა კათოლიკის მოგზაურ ბერების ნაწერებიდან გამოვკრიბეო. პატრებს საქართველოდან დიდი ძალი მასალები გაუტანიათ 1755 წ. და 1845 წ. როცა ესენი განდევნილ იქმნენ, ეხლახანაც გვაუწყეს ტრაპიზონიდან მოსულთ ქართველთ კათოლიკეთა, რომ ტრაპიზონის კათოლიკების ეკლესიაში ბევრი რამ ცნობებია დატოვებული საქართველოს შესახებ, ცნობები პატრებს გადაუტანიათ საქართველოდან დევნულების დროსაო, მასალები ნაწერია ლათინურს ენაზედ, იტალიურს, ფრანგულს, ქართულს და თათურულზედაცაო.

დღეს, ტრაპიზონს ქართველ კათოლიკეთაგან აღარავინ არის დაშთენილი, თამთა ვითარებამ ჩაყლაპა ტრაპიზონს ლათინის წესის ეკლესიის გარდა სომეხ კათოლიკების ეკლესიაც არის, რომელსაც ლაზარისტები განაგებენო. სხვა რამ ცნობები ჩვენ არა გვაქვს და ის კი ვიცით კარგად, რომ ძველად, კათოლიკის მღვდლები ლაზისტანშიაც ავრცელებდნენ კათოლიკის სარწმუნეობას. ბევრს ლაზს მიუღია კათოლიკობა, ამის ამბები თვით ლაზებშიაც არის დაშთენილი გარდმოცემით, რომ ძველად ლაზები გათათრებას გარდა, კათოლიკობასაც უკავშირდებოდნო. XVIII საუკუნის ნახევარს, ლაზისტანში კათოლიკ ლაზთა რიცხვი საკმარისი ყოფილა. მერმე ყველა ამ ლაზთა კათოლიკებს ტრაპიზონში მოუკრიბიათ თავი, იქ უცხოვრიათ ერთობის გამო, შემდეგი აქაც შემცირებულან და გაქირების გამო აქეთ იქით გარდახვეწილან ოსმალეთის სამფლობელოს ქრისტიან ქალაქ-

ბში, ისიც ხომ ვრცით კათვით, რომ კათოლიკობა თვით ჩხა-
ლის ხეობის ლაზებშიაც კი გავრცელებულა ერთ დროს.
ვიტყვი, რომ ლაზებს გარდა, ძველად კათოლიკობა ოსე-
ბშიაც კი გაუვრცელებიათ ლათინის პატრებს და ჩერქეზებში
კათოლიკობა ისე გამრავლებული ყოფილა, რომ XVIII
საუკუნეში, იქ კათოლიკის არქიეპისკოპოზიც მჯდარა, (ნახეთ
ისარლოვის ნაწერები).

აქ თუ ასე იყო კათოლიკობა მოფენილი, აბა ელა-
ზისტანზედ ექვი რაღათ შეგვიძლიან ვიქონიოთ, როცა ლა-
ზისტანი კათოლიკის ძრიელ მისიასთან ზედ იყო მიკედლე-
ბული.

მღვთის მშობლას მიძინებას ეგკლესია (თფ. მახ. დ.
ახულახს). ახულახს ძველად სხვა სახელი ერქვა, რასაკვირვე-
ლია ქართული. ეს სახელი მას დაერქვა XVII საუკუნის ნა-
ხევარს, იგი თათრული სახელია. დღეს ამ დაბას რუსულად
„ბელი-კლუჩი“ ეწოდება. ახულახის ქართულს სახელს არც
ვახუშტი ახსენებს, სჩანს მის დროს ქართული სახელი დაკა-
რგული ყოფილა, თორემ ვახუშტი ქართულ სახელს მოუხსე-
ნებულს არ დასტოვებდა. ახულახი სძევს საქართველოს სა-
მხრეთ კუთხისაკენ, ანუ სამშვილდეს. ხსენებულს კუთხეში,
ძველადგანვე ქართველი ტომის ხალხი ესახლა, აქ ქარ-
თველთ რიცხვი იმოდენი იყო, რომ მათვის არსებობდა
სამი საეპისკოპოსო კათედრა. დღეს კი ამოდოლა კუთხეში
სულ 25 სოფელია არსებობს. ბორჩალოს მაზრაში ქართვე-
ლნი მარტოდ ამ სოფლებში სცხოვრებენ. ასე მოიპოა აქ ქარ-
თველთ რიცხვი, ქართველო ხსენება.

ხსენებულ კუთხეში ქართველთ მოსპობის მიზეზი ბევრ
ნაირია და უპირველესად კი ისიც უნდა მივიღოთ, რომ შაჰ-
აბაზმა კახელებთან ერთად ამ კუთხის ქართველნიც სპარსე-
თში გადაასახლა, ამათ ალაგას თათრები და სომხები დაასახ-
ლეს, ერთი საუკუნის განმავლობაში აქ ქართველი ტომის

კვალი სრულიად მოისპო. ხალხის ცხოვრების სამახსოვროდ აქეთ დაშთა მხოლოდ სხვა და სხვა ტაძრები და ზოგიც სხვა რამ ნაშთები. რაც შეეხება ქართველთ მებატონე მემამულეთა ეს კი ხელ შეუხებლად დარჩა, ე. ი. ქართველების საკუთრებათ. დღეს, ბორჩალოს მაზრას, ანუ სამხრეთ საქართველოში სცხოვრებენ ქართველები, სომხები, თათრები, სექტანტები, და კათოლიკები. მემამულეთა შორის, ალგეთის ხეობაზედ, სოფ. არაშენდას, ცნობილნი არიან ქართველ მემამულეთ შორის, ქართველ გვარისავე კათოლიკენი ისარლის შვილები, სამცხე საათაბაგოს ცნობილ აზნაურის ხურსიძის შთამომავალნი.

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგიდამ, როგორც მთელს კავკასიაში, ისევე კერძოთ საქართველოში, ქრისტიანობის დროშის ქვეშ გამრავლება იწყეს კათოლიკებმაც. კათოლიკეთ რიცხვმა თვალ საჩინოდ იწყოა გამრავლება ბორჩალოს მაზრაში და ახბულახს. ადგილობრივ კათოლიკეზ გარეშეთვით სამხედრო ჯარის კაცთა შორისაც იწყეს გამრავლება. მხოლოდ სამწუხაროდ აქეთ კათოლიკობას თავ-თავის ალაგას არ ჰქონდათ შესაფერი ეკკლესიები. ასეთი ნაკლი მეტად დიდათ ეტყობოდა ახბულახს და მის მკვიდრთ მცხოვრებთ კათოლიკებს- ამ გარემოებას დიდი ყურადღება მიაქცია ზემოდ დასახელებულ ისარლიშვილის გვარის წევრმა იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვმა, ამან დაიწყოა შრომა, ცდა და ზოგი ერთ კეთილ პირთა დახმარებით ახბულახში ალაგო მღვთის მშობლის მიძინების სახელზედ შესაფერი ეკკლესია.

ეკკლესია აღშენებულია ალგეთის თლილის ქვით, მშვენივრად, კარგად და მკვიდრად. ეკკლესიას აქვს 20 არშინი სიგძე, 10 არშინი სიგანე და 12 არშინი სიმალღე. ეკკლესია შემკულია საეკკლესიო სხვა და სხვა ნივთებით და საეკკლესიო მოწყობილობით. აქვს აგრეთვე რამდენიმე ოქროს ნივთები, მაგალითებრ: ძვირფასად ნაკეთი ბარძიმები. ერთი ბარძიმი შეუწირავს გრაფს სუმარკოვს, მეორე ბარძიმი შეუ-

წირავს დონ დიმიტრი თუმანიშვილს, ოქროსი, კარგად შემკული, პიზონებით. ბარძიშს აქვს გარშემო შემწირველის გვარი და სახელის მომხსენებელი წარწერა, ამას გარდა სხვა ნივთებიც არის დაშთენილი, ეკკლესია შესაფერად შემკულია როგორც გარეგან, ისევე შინაგან.

უნდა მოგახსენოთ, რომ როგორც ამ ეკკლესიის შენების დამწყობ მეთაური იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვი, ისევე დონ დიმიტრი თუმანიშვილი თავის დროის კვლად შესანიშნავ მოღვაწეთ ითვლებიან ქართველთ წინაშე. ამიტომ ამათ მოქმედების ხსოვნას ყოველთვის ავნიშნავთ. ამათი ამავი არას დროს არ იქნება დაკარგული. ეკკლესია ახბულახში მცხოვრებთ კათოლიკეთ კვალობაზედ საკმარისის ზომისა არს. ასეთი ეკკლესია ბევრს ალავას თვით ქალაქებშიაც იშვიათია. სამხრეთ საქართველოში, კათოლიკეთ შორის, ეს პირველი სამაგალითო ეკკლესია არის. ეკკლესიის კარის შესავალს ზემოთ, ერთს ქვაზედ მოიპოვება შემდეგი ლათინური და ქართული წარწერა: *Ecclesia Assuptionis B. M. V. Edificata 1892.*

„ეკკლესია მიძინების წმინდის ქალწულის მარიაშისა. აღშენდა 1892 წ.“ ეს გახლავთ ლათინურის თარგმანი. შემდეგ ამის მოიპოვება ეს ქართული წარწერა, რომელიც მოწმობს და მოიხსენებს აღმშენებელთ ცნობას.

„შეწევნითა მღვთისათა აღშენდა ესე ღვთის მშობლის მიძინების ეკკლესია სამცხე-საათაბაგოს აზნაურის იაკობ პეტრეს ძე ხურსიძის ისარლოვისაგან და სხვათა კეთილ მორწმუნეთა ქრისტიანეთა დახმარებით. საუკუნო იყოს ხსენება მათი წელსა 1892“, ამ წარწერიდამ სჩანს, რომ ახბულახის კათოლიკეთ ეკკლესიის აღშენების ზრუნვა იაკობ პეტრეს ძე ისარლოვს უკისრია და უთაოსნებია, ხოლო ამ საქმის შესრულებისათვის სხვებსაც თავიანთ შეძლების და გვარად აღამიანური დახმარებაც აღმოუჩენიათ, რომელსაც თვითონ აღმშენებელის მიერ გაკეთებული წარწერაც მოწმობს.

ჯვართ ამაღლებას საყდარი და თფილასის კათოლიკეთა
სასაფლაო. ქართველ მეფეების დროს, ქართველ გვარის კათოლიკენი თფილისში უმეტესად სცხოვრებდნენ ჯვარის მამის ზემოთ, სოლოლაკის შეყოლებით და თვით სოლოლაკზედაც, ჯვარის მამის მახლობლათვე იყო ამათი ხარების ეკლესია. ზემოხსენებულ ადგილებს გარდა ქართველ კათოლიკებმა დასახლება იწყეს თფილისის იმ კუთხისაკენ, სადაც დღეს შუა ბაზრის ეკლესიაც არსებობს. როგორც შუაგულ თფილის ისევე განაპირა სოლოლაკისკენ კათოლიკენი ძველადგანვე სცხოვრებდნენ. XVIII საუკუნეში, როცა ევროპილამ საბა ორბელიანი საქართველოში დაბრუნდა, თფილისში ქართველი სამღვდლოება ჩაქვავებას უპირებდა. ამიტომ საბა ორბელიანი საბურთალოდგან სოლოლაკზედ წავიდა და იქ მცხოვრებ ერთს ქართველ კათოლიკეთა ოჯახში შეათარა თავი. ამ ოჯახის ნათლია იყო და ნათლის დედა ელენე დიდს მფარველობას უწევდა. სოლოლაკზედ რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებდა ასეთ ხელოსან და მოქალაქე ქართველ კათოლიკეთა.

ძველ ქართველ კათოლიკეთ ცხოვრებით შესახებ თუმცა ბევრი არაფერი ვიცით, მაგრამ ის კი სჩანს, რომ სოლოლაკის განაპირას ქართველ კათოლიკენი მიტომ მისდევდნენ ცხოვრებას, რადგანაც მათ უფრო ქართველთა და სომეხთაგან შორს ყოფნა სურდათ, მშვიდობიანი, მყუდრო ცხოვრება. ასეთ გარემოებას ითხოვდა თვით კათოლიკეთა სასაფლაოს თავისუფალი მდგომარეობაც, რადგანაც საფლავებიც კი ეძლეოდნენ ხშირად დევნას და ქცევა-ნგრევას. ეკლესიას გარეშე ჩვენ არც ის ვიცით, თუ კათოლიკეთ სასაფლაო თფილისში ძველად საით არსებობდა. ჰაზრი არს, რომ სოლოლაკისკენ უნდა ყოფილიყოს, ისიც ვიცით კარგად, რომ თფილისის კათოლიკეთ სასაფლაო დიდს შერყევაში იყო ჩავარდნილი, ქართველნი და სომეხნი ხშირად სდევნიდნენ, საფლავის ქვებსაც უმტვრევდნენ. მეტად მწარე უნუგე მო მდგომარეობა იყო იმ დროის ქართველ კათოლიკეთა თფილისში. XVIII

საუკუნის ნახევარს, მეფის ირაკლის გამეფების შემდეგ, თფილისში ხშირად იწყოა გადმოსვლა ახალციხის მკვიდრთ ძველ აზნაურისშვილთ ხურსიძე ისარლოვის შთამომავალმა ლუკა ერეკლეს ძე ისარლოვმა. ლუკა ისარლოვი მალე დაუახლოვდა მეფეს, მათში წმინდა კავშირი მალე აღორძინდა, ასპინძის ომის, ანუ ახალციხის აღებისთვის ბევრი რჩევა და თათბირი ეკუთვნის ლუკა ისარლოვს. მეფე ერეკლეს თითქმის ლუკა ისარლოვი აძლევდა ცნობებს ახალციხეზედ გალაშქრებისას და ომზედ. მეფე ერეკლეს გარდა ლუკა ისარლოვი დაახლოვებით იცნობდა ახალციხის ფაშას, მათ წესებს, თითქმის საიდუმლოებასაც. ამათ გარდა ლუკა ისარლოვი იმერეთის მეფესაც მეგობრობდა, იქაც ხშირად მგზავრობდა, იმერეთის მეფესაც ბევრს რამ საიდუმლო ცნობებს ატყობინებდა. ასეთის ერთგულებით ლუკა ისარლოვმა უპირველესი ალაგი დაიკავაროგორც თფილისში მეფას ირაკლის კარზედ, ისევე იმერეთის სამეფოს წინაშე. უკანასკნელ მან იმ პატივისცემას დანდობამდის მიადწია, რომ იკავებს უპირველეს ადგილს, ხდება მეფის სანდო პირად და ბოლოს მეფე ერეკლესაგან წარგზავნილი სპარსეთში ელჩად ყოფილი კვდება შაჰის კარზედ.

ლუკა ისარლოვის წინაპარნი სამცხე-საათაბაგოს ძველადგანვე დაუკავშირდნენ კათოლიკის სარწმუნოებას. მათი გვარის წევრნი ძველადგანვე იქმნენ რომისწინაშე სარწმუნოების მხრით ცნობილნი. ლუკა ისარლოვი როგორც თავის დროის წარჩინებული პირი დიდი მფარველი იყო ქართველ კათოლიკობის როგორც თფილისში, ისევე სამცხე-საათაბაგოს. თფილისის კათოლიკეთ გაქირვებული მდგომარეობა კარგად იცოდა, ამიტომ მან მეფე ერეკლეს თფილისის ქართველ კათოლიკეთა თავისუფალ, სასაფლაოდ სოლოლაკზედ ადგილი სთხოვა, მეფემ თხოვნა შეიწყნარა და ადგილი უბოძა, ეს ადგილი დღემდე არსებობოს. სასაფლაოდ, მხოლოდ იგი საეროდ გაუქმებულია. იქ ეხლა საფლავდებიან რამდენიმე კომლი, ანუ წარჩინებულ გვარის წევრნი ქართველ კათოლიკეთა. ამ ადგილის ჩუქების სიმტკიცისთვის აი როგორი სიჯელი უბოძა მეფე ერეკლემ ლუკა ისარლოვს:

ქალსა უბ, ქრისტესით ჩღბთ წელსა, წყალობითა მღვთისათა და
ნებითა და შეწევნითა ქართლისა და კახეთის მეფის ერეკლე მეორის
ბრძანებით ებოძათ სიგელი ესე და ადგილი. სოფლაკზედ მღუ-
ბარე ჩვენს უერთგულეს მსახურს სამცხე-საათაბაგოს აზნაურს ლუკა
ერეკლეს ძე ხურსიძე ისარლიშვილს და მომავალთა შვილთა და შვი-
ლისშვილთა მათთა საგვარეულო სამარხად. უცვალელებმა და
კაცისკან ხელ შეუხებულ ჭეოს დმერთმან ესე სიგილი და ადგილი“.

ეს სიგელი დამტკიცებით ებოძათ ლუკა ერეკლეს ძე
ისარლოვს და მათს მომავალთა. ბოძების შემდეგ ადგილი
დანიშნულ იქმნა სასათლაგოდ. მეფისაგან ბოძება 1789 წ.
მომხდარა და სასათლაგოდ დანიშვნა კი 1790 წ. უნდა იქმ-
ნეს, რადგანაც 1791 წ. უკვე დასათლაგებულ ქვებთა წარ-
წერანიც სჩანს. ამ სასათლაგოზედ მიცვალებულთ თავისუფ-
ლად ასათლაგებდნენ. ადგილის ბოძების და სათლაგად დანი-
შვნის შემდეგ ლუკა ისარლოვი მეფისაგან სპარსეთში იქმნა
წარგზავნილი, სადაც გარდაიცვალა კიდევ. ამბათ არის დაშ-
თენილი, რომ ლუკა ისარლოვის გვამი სპარსეთიდან საქარ-
თველოში მოასვენეს და სოლოლაკის სასათლაგოზედ დაასა-
თლაგესო. აქვე ასათლაგია ცნობილი ქართველ კათოლიკე-
თა მანდილოსანი ანნა ისარლოვისა, ცნობილი მანდი-
ლოსანი მეფე ერეკლესი, გიორგისა, სოლომონის და სხვათა
წინაშეც.

სწორედ ამ სასათლაგოზედ, 1835 წ. პატრმა ფილიპემ
გააკეთა ზემოდ დასახელებული ჯვართ ამალღების პატარა სა-
ყდარი. საყდარი თავის კვალად ზომიერია, სასათლაგოს შე-
საფერია. მღვდელ მოქმედებას აქ ხანდისხან ასრულებენ.
წელიწადში ერთხელ დღესასწაულიც აქვს. აქვე დასათლაგე-
ბულია თვით მაშენებელი ამ საყდრისა პატრი ფილიპე, რომ-
ლის სათლაგის ქვასაც ქართული და ლათინური წარწერაც
აქვს წარწერილი. თვით საყდრის სივრცე შესდგება რამ-
დენიმე საყენისაგან. მშენიერს ალაგას სძევს, სუფთასა
და მოხდენილსა.

ბათუმის ქართველ კათოლიკეთს ეკლესია XVII საუკუნის დასაწყისიდან, ოსმალეთმა მთელი დასავლეთ საქართველო სასტიკის მახვილით დაიმორჩილა. ამ დამორჩილების მეოხებით გაუქმდა და მოისპო ბევრი, რამ საგვარტომო არსებობანი ქართველთა. მოისპო წეს-ჩვეულება ქართველთა და მის მაგიერ განწესდა ოსმალთა ჩვეულებანი. მოისპო ეკლესიები და ტაძრები, მის მაგიერ გადღესასწაულდა ისლამი, აწყეს ჯამეების შენება. მოკლე დროის განმავლობაში ქართველთ ხსენება გახდა საგმობ ხსენებად, ამ სამწუხარო გარემოებას ძრიელ ბევრი წარჩინებული ქართველნი ეწინააღმდეგებოდნენ, ესენი თავ-გამოდებით იღვწოდნენ ოსმალთა წინააღმდეგ და არც ერთს მხარეს ჩვენის ცხოვრებისას და საქმეებისას მათ აღვილად არ უთმობდნენ. მთელის ქართველებისათვის დადგა დიდი განკითხვის დღე და ამიტომ ყოველს მამულისშვილს მწარეთ აღარდებდა საქართველოს უბედური მდგომარეობა და ქართველთ დამხობა, გაათათრება.

ჩვენი წინაპარნი კარგათ გრძნობდნენ თავიანთ ქვეყნის წამებას და ამიტომაც იყვნენ, რომ იგინი მთელის აზიის მტრებს თავ-გამოდებითაც ებრძოდნენ. ებრძოდნენ გმირულად. მაგრამ ერთი პირი ასის წინაშე რას გააწყობდა, მტრის რიცხვს ვერ სძლევდნენ, სხვათა შველა კი არსაიღამ რა უჩნდებოდათ. მალე დადგა ქართველთ გაათათრების ხანა და ქართველთა ყოველივე გარდაცვალებას ეძლეოდნენ. ამ გარდაცვალების ანუ გარდაქმნის მეოხებით ძრიელ ბევრი ქართველი ეტანჯა, ბევრი ეწამა, ბევრი იქმნა სასტიკათ გვემული და წამებული ქრისტიანობის და საქართველოს გულისთვისაც, მაგრამ ყოველ მათგანს თვით უკანასკელ განწირულების დროსაც კი არ მოსპობიათ მომავლის იმედი, მათ ყოველთვის სწამდათ მომავლის იმედი, დავრდომილ მხარეში კვალად აღდგენა, სასოებდნენ, რომ ჩვენის წამებულის მამების საფლავებზედ კულანდებურად გაიხმაურებს ქრისტიანთ

ქართული ხმა, დაბნელებულს ერში კვალად დაირეკება ქრისტიანობის ნათელ ხმოვანი ზარიო.

ქართველთა გაათორების დროდგან, ქრისტიანთა გასათათრებლათ, შესაშინებლად და მოსაკლავად შემდეგ ადგილებში იქმნენ თავ-საკვეთ და სახრჩობელა გაკეთებული ერთი სახრჩობელა გააკეთეს კინტრიშის ხეობაზედ, სადაც ახრჩობდნენ ქრისტიანებს და მით სპობდნენ ვინც კი არ გაათათრდებოდა. მეორე სახრჩობელა და თავ-საკვეთი გააკეთეს ბათუმში, სწორედ იმ ადგილისაკენ, სადაც დღეს აღშენდა ბათუმის ქართველ კათოლიკეთა ტაძარი, მესამე სახრჩობელა მარან-დიდთან, მეოთხე ართვინის ახლოს, ხიდთან. ასევე ახალციხის მხარეს, არტანს, ლივანს, შავშეთს. თითქმის ყველა ადგილებში, სადაც კი ოსმალეთმა ფეხი შესდგა და დაიჭირა. რაც ამ თავსაკვეთელ და სახრჩობელების წინაშე ქართველთა სისხლი დაღვრილა, ყველა მისგან დიდი ტბა შესდგებოდა და აწერა რომ იქმნეს, ვგონებ ოცდა ოთხს ტომში ვერ მოთავსდეს. მისი ან უსხვა ჩვენგან შეუძლებელიც არის, ხოლო იმას კი ვიტყვი, რომ ბათუმიდამ მთელს დასავლეთ-სამხრეთ საქართველოს საზღვრებამდე არ მოიპოვება არც ერთი მტკაველი მიწა, რომ მასზედ ქართველთა წამებულთა სისხლი არ იქმნეს დაღვრილი და ამ სისხლით შეხელილი არ იყოს ჩვენი მიწა მამული, ერთი სიტყვით ამ კუთხის ყოველს გოჯს მიწასაც კი აქვს თავის დიდი მწმუნელობა, იგი მოწამეა ქართველთა ამაღლებისაც და დაცემისაც, იგი ჩამხუტებელია ტანჯულ ქართველთა სისხლისაც და ძვლებისაც. სწორეთ ამ ჩვენის სისხლით და ცრემლით გაპოხიერებულს მიწა მამულზედ ითქმის შემდეგი:

„აქ, დაბლა მე ვარ, მის მოწამედ და იქ მაღლა ცა;
როგორც ამაღლა საქართველო, როგორც დაეცა“.

პირველ დროის ჩვენი მამები დიდათ სასოებდნენ საპატრიმროებში ქრისტიანობისათვის პყრობილნი და ტანჯულნი, იმედს და სასოებას არ ჰქარგავდენ და ოსმალთაგან დევნილნი თავიანთ მამა პაპის სიწმინდესაც დიდათ უფროთხილდებოდნენ

და ყოველს ძვირფას ნივთს მიწაში ფლავდენ და მარხავდენ, რადგანაც მათ მომავალში ქართველთა აღდგენის იმედიც უტყუვარად სწამდათ: იგინი ფიქრობდენ, რომ დროც კვალებადღია, მრისხანე ისლამის ხანა გაივლის, ჩვენი მომავალი თაობა თავის ქეშმარიტს ძალას მოიკავს, საქართველოში, ქართველთ შორის, ქრისტიანობის ხმა კვალად იწყებს გახმაურებას და მაშინ ამ ჩვენგან მიწაში ჩაფლულს სიწმინდესაც მიეცემა მკვდრეთით აღდგენა, სინათლის სხივის მიშუქება. ასე ფიქრობდენ და მიტომაც მათ თავიანთის ძვირფასის განძეულობის ბევრი რამ მიაბარეს ჩვენის სამშობლო ქვეყნის შავ მიწას. დასავლეთ საქართველოში თქვენ ვერ ნახავთ სადმე რამე კუთხეს, რომ მის მიდამოებში სადმე რამე ძვირფასი ნივთები არ იქმნეს დაკრძალულნი; ამას კაცის ხელი და შრომა უნდა, თორემ ბევრს ალაგას მეტად ძვირფასი ნივთებიც აღმოჩნდება. ამის მაგალითს წარმოადგენს ის გარემოებაც, რომ შავშეთიდგან სხვა ქვეყანაში 60 ფუთი ძველი ნივთები წაიღეს, ისეთი ნივთები, რაც სულ მიწაში ახრის დროს იქმნენ პოვნილნი.

მართლაც განვლო დრო ეამმან, გარემოება შეიცვალა, დასავლეთ საქართველოს ნახევარი ოსმალეთს ჩამოსცილდა და აღმოსავლეთ საქართველოს შეუერთდა, და სადაც ადრეთათრების წინაშე ქართველთ წმინდა გვამები ილახებოდა, სადაც ახრჩობდნენ მათ, თავებს სჭრიდნენ და ქრისტიანობის გულისთვის სტანჯავდნენ. სადაც მრავალ ქართველთ მშობლიური ქვეყნის გოდება, ცრემლი და სისხლი ცასაც კი მისწვდებოდა და თვინიერ ბარბაროს ოსმალებისა ყველას გულის სიღბოს მოჰგვრიდა, დღეს, ასეთ ტანჯულ მამათ საფლავებზედ, ჩვენდა მოულოდნელად ქართველთ ქრისტიანობის ხმის ლალადებას დასაწყისი მიეცა, დღეს მათს დატანჯულ საფლავებზედ ვხედავთ ქრისტეს მოძღვრების გახმაურებით ზარისრეკას, ქართველთ დატანჯულთ მამათ მიძინებულ საფლავების გასუფთავებას, დამდაბლებულთ ქეშმარიტ ქრისტიანთა ლალადების აღდგომას.

ჩვენს წამებულს მამებს ამის სმენა და გაონება უნდა ჰქონდესთ, რომ ვამცნიოთ მათ ნატვრის აღსრულება და მათის დამარხული მიმართულების მკვდრეთით აღდგენა, ეს რომ ასე იყოს, მაშინ მაჰი ძვალნიც კი შეინძრვიან სამარეში სიხარულით და სასოებით. ასე და ამ გვარად, სადაც აქამდე, ორი საუკუნის განმავლობაში, ქართველთა დაცემის და სისხლის ღვრის მეტი არა ისმოდა რა. იქ დღეს დაღადებს ქრისტიანობის დიდი ხმა, რასაც რასაკვირველია, მომავლისათვის უადვილესად მოჰყვება ევროპის ერთა მსგავსად უდიდესი კულტურული განვითარება. უმაღლესი ცივილიზაცია, რომელსაც ქრისტიანობა დიდს გზასა და პატივისცემას ანიჭებს და ისლამი კი სრულიად წინააღმდეგ მიდის ასეთის აღორძინების. ასე მოეწყო ჩვენი საქმე და აქამდე ყოფილთ ქართველთა მაჰმადიანებსაც, ვისაც ისლამის მეოხებით განადირების და უმეცრების მეტი არაფერი ეფინებოდა; იქ მათ დღეს ეფინებათ დიდი სინათლე, დიდი მომავალი, რასაც ზმა-მალა აღვიძებს და ამხნეებს ახლად აღორძინებულნი ნათელი განვითარების ზარის რეკა.

სწორედ ჩვენის საუბრის უტყუარს ქემმარიტებას წარმოადგენს დღევანდელი ბათუმის ქართველთა ქათოლიკეთ ეკლესიის აღშენების ისტორია. მის მაშენებელთა განძრახვაც პირდაპირ ამ გვარ მიდრეკალების ნატვრას შეადგენდა თურმე, რაც კი ჩვენ ზემოთ მოვიხსენეთ და ეს ნატვრა ჩვენს მამა-პაპის საკუთრებათ ვაღვიარეთ. როგორც ძველად, ისევე დღესაც ჩვენ სამშობლო ქვეყანაში ყოფილან თითო ოროლა ისეთი მამულიშვილები, რომელთაც გულში უაღრესად ჰქონდათ მოზღვავებული რომ ამ დავრდომილს და მიბნედილს ქართველთა კუთხეში რამე სამახსოვრო ნაშთი აღეგოთ, რომ მის მეოხებით დავრდომილს მხარეში ქრისტიანობის და განვითარების რამე დაინერგოს და მის პატივ სადებ სხივებმაც გაიხმაურონო. სწორეთ ასეთი გახლავსთ ჩვენის დროის სამშობლო ქვეყნის შვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის საქმე, რომელსაც ჩვენის ერის წარმატებისთვის დიდათ

შესტკივა გული და რომელსაც უაღრესად ენატრება და სწამს თანამემამულეთა წინ სვლა, განვითარება და მომავლისთვის აღორძინება. ამ ოცი წლის წინეთ, აბა ვინ მოიფიქრებდა, რომ ბათუმში, სადაც ოდესმე ქართველთ სისხლი და ცრემლი იღვროდა ქრისტიანობის და ქვეყნის გულისთვის, იქ, მათ საფლავზედ, ჩვენთ მოსისხარ მუსულმანთა წინაშე, ქართველთ ამოდოლი ტაძარი აღშენდებოდა. ბათუმში, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე ასეთ ქართული ტაძრის გაკეთება ჩვენ ერთობ დიდ საქმედ მიგვაჩნია და უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს ისტორიული შესავალიც მიტომ ვუძღვენით მას.

II

აწინდელის ჩვენის ქველ-მოქმედის მამულისშვილის სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის დედას, აწ განსვენებულ (1894 წ. †) ელისაბედ მიხეილ თუმანიშვილის ასულს, დიდი ნატვრა და წადილი ჰქონია: რომ თუ ვინიცობაა და ჩვენ, ბაქოს ნავთის მრეწველობის საქმე კარგათ წაგვივიდა, მაშინ. საქართველოს რომელიმე კუთხეს ქართველთ კათოლიკეთათვის ეკკლესიას აღვაშენებთო. ასეთს საქირო კუთხეთ აღრევ ჰქონიათ. დასახულ-შენიშნული დასავლეთი საქართველოს კუთხის ქ. ბათუმი, რომელიც ოსმალთაგან 1878 წ. იქმნა შემოერთებული და რომელ ქალაქიც ძველადგანვე ოსმალთა, ანუ თათრის კუთხეთ იყო წოდებულ-ხმობილი, ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი აქ ისე მრავლობდა, ისე მიდიოდა წინ, რის გამო, მათთვის, აწ თათრის სამფლობელოდ ყოფილის კუთხეში, ეკკლესიის აღშენება ისეთი საქმე იქმნებოდა, რომელსაც ვერაფერი დაემჯობინებოდა. ამის აღსრულებას, ანუ აღშენებას აქ პირველად ითხოვდა ქართველთ კათოლიკეთ რიცხვი და მეორე ის გარემოებაც, რომ მთელს ამ კუთხეში სცხოვრობენ ქართველ მაჰმადიანებიც, რომლის ერთმა ნაწილმა დღემდე მტკიცეთ შეინახა თავისი დედა ენა და მთელს ბათუმის ოლქში ქართულათ ლაპარაკობენ.

უნდა ითქვას, რომ ასეთ ქართველთ განსანათლავად ქართველთ კათოლიკობაში, აზრი აღრიდგანვე დაიბადა. მის უპირველეს მეთაურ მოღვაწეთ აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი ითვლება და მის შემდეგ თითო-ოროლა სხვა-და-სხვა პირნიც და უკანასკნელ დროს, ჩვენი ქვეყნის შვილი სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილი, რომელმაც მრავალთ მოღვაწეთა ქადილს ქ. ბათუმს განხორციელება დაუწყო და იქ აღაშენა მშვენიერი თლილი ქვის კარგი, დიდი ეკლესია. ეს ეკლესია თვალთა მთელის ბათუმისა და თვალთა მთელთ იმ ქართველ მაჰმადიანებისაც კი, რომელნიც ამ ქალაქს ახვევიან გარს. ქართველ მაჰმადიანებიც კი დიდის მიმზიდველობით უმზერიან ამ ტაძარს და ყოველი მათგანი განცვიფრებით კითხულობს: თუ ეს ვისი ეკლესია არისო, ან ვისგან შენდებოა!?

ერთხელ, როცა ამ ეკლესიის მაშენებელი, სტეფანე ზუ'ალოვი ბათუმს ბძანდებოდა და ამ ეკლესიის შენობას შინჯავდა, იმ დროს, რაღაც შემთხვევით მისულიყო, აქარის სოფელ კაპნისთაველი ხოჯა მარაგიძე და ეკითხა: თუ ამ ეკლესიას ვისი ფულით აკეთებენო? ცნობა მალე გარდაეცა, რომ აქვე ბრძანდება მისი მკეთებელი სტეფანეო. ისლამის ფანატიკი ხოჯა უცბათ მივიდა სტეფანე ზუბალაშვილთან და მეტად წრფელი მადლობა გადაუხადა, რომელ მადლობაც ფანატიკის ხოჯისაგან საოცრად იქმნა მიღებული. ასეთი აქვს გარეგანი სახე ამ ვრცელ ტაძარს და იგი თავის გარეგან შეხედულებით დიდათ იზიდავს არა მარტო ქრისტიანთ ყურადღებას, არამედ ქართველთ მაჰმადიანებსაც კი, რომელთა რიცხვი აქეთ ერთობ დიდია და რომელნიც ამ ტაძარს მუდამ დღე გავჯა გამოვლის დროს დიდის სიამოვნებრთაც ათვალთა ირებენ. ისე დღე არ გავა, რომ ჯერეთ ამ დაუმთავრებელს ტაძარში რამდენიმე ქართველთ მაჰმადიანები არ შემოვიდნენ და არ დაუწყონ მზერა დიდის აღტაცებით, აღტაცებულნი შთებიან ნამეტურ სხვა-და-სხვა სურათების ხილვით და მალე სურათების გამოკითხვასაც იწყობენ. მე თვით ვნა-

ხე ჩემის თვალით ასეთი შემთხვევები: ერთ დღეს, ტაძარში შემოვიდა მოხუცებული ქართველ აჭარელ მაჰმადიანი, მას თან შემოყვა ახალგაზრდა შვილი და მთელის ეკლესიის შინაგან მოწყობილება დადის მოწიწებით გასინჯეს, ხსენებულის ეკლესიის მღვდელს ყოველის ხატის და სურათის ცნობებს დიდის ცნობის მოყვარეობით ჰკითხავდნენ და ყოველს მიგებულს სიტყვას და მცნებასაც დიდის პატივის ცემით ისმენდნენ. აი ასეთი გახლავთ მნიშვნელობა ამ ეკლესიისა და იგი ასე ანათებს და ასხივებს თვით ქართველთა მაჰმადიანთ ფანატიკ გონებაშიაც, სანატრელია ამიტომ, რომ ამ ეკლესიას მცირედ ეროვნული ხასიათი მიეცეს, ზოგიერთ ალაგას ქართულის ასოებით იქმნეს შემკობილი.

ასეთი ვრცელი ეკლესიის გაკეთება ქართველთათვის სამახსოვროდ დაშთება და თან მის აღმშენებელთა ხსენებასაც საპატიო მნიშვნელობა ექმნება საყოველთაოდ. ექმნება მით უფრო, რადგანაც ეს ტაძარი საკათედრო ტაძრათ უნდა ჩაითვალოს და თუ ოდესმე კერძოთ საქართველოს და საზოგადოთ კავკასიის კათოლიკეთა კავკასიაში კათოლიკეთ ეპისკოპოსის დასმა ელირსათ, მაშინ ეს ტაძარი კათოლიკეთა ეკლესიათ შორის პირველ ადგილს დაიჭერს, უპირატესობა ამას დაეთმობა, რადგანაც მის მსგავსი ეკლესია მთელს კავკასიაში კი არა და რუსეთშიაც იშვიათია.

ამ იშვიათობას ყველა კარგად გრძნობს, მისი მხილველი აღტაცებაში მოდის და სიამოვნებას ეძლევა, რომ ჩვენს დროში სჩადებიან ასეთი პირნიც, რომელნიც ასეთ საქმეთა შეწირულებას არ ერიდებიან, ამისთანა პირებს აქებს ყველა და აქებენ თვით სახალხო მელექსეებიც. აი ესეც მაგალითი, რომელ ლექსითაც ბ. დ. გაბრუაშვილმა 28 დეკემბერს, 1891 წ. შეამკო როგორც ხსენებული ტაძარი, ისევე მის მაშანებელნი.

„ვნახე ტაძარი ღვთაებრივი, ტურფა ქმნილება.
ვით ზეციური, დიდებული, წმინდა გვირგვინი;
ანგელოზთ გუნდთა საკრებულო მშვენიერება
და ამ ქვეყნისა ტანჯულ ერთა მხსნელი, მფარველი!

შმანკოების სადიდებლად წმინდათა წმინდა,
აღუმართიათ მშვენიერი ვით თაიგულს;
მისი მხატვრობა დიდებული თვალსა იტაცებს
ისტორიულის სურათებით ტურფად მორთული.

აგერა მარჯვნივ, ჩრდილოეთით სად კარებია,
წმინდა ნინოღი დიდებულად სდგას ქანდაკება,
და მარცხნივ მხარეს მოციქული კიდევ ანდრია,
ხელთა უპყრია ვით შმანკო თვის ქადაგება.

ბრწყინვალე სახით ორივენი სამოციქულოთ,
ივერთა შვილებს მედიდურად გარდასცქერიან,
რომ ხალხთა შორის მოიპოვონ ბედნიერება,
თითქოს განგებას სასოებით ევედრებიან.

მე, მაგონებს მას დრო ნეტარსა, ოდეს შავი ზღვით,
ქართველთ სახსნელად შორის მხრიდამ შემოსცურიან,
და მადლი ზეცის ტანჯულ ერთა გარდასაცემად,
ტეშმართებას ქადაგებით გულში უძღვნიან.

მათის მზერითა კმაყრფილი მსწრაფ ატგზნებული,
ხელი უმაღვე სადიდებლად მოვკიდე კალამს,
ვინც ალაშენა ეს უკვდავი წმინდა ტაძარი,
დიდის დიდებრთ, მადლის ნიშნათ მიუძღვნით სალამს.

აქ, მას დაუდგამს დიდებული ძეგლი უკვდავი,
მარად და მარად განუხრწნელი საღალადებლად.
დასაბამიდამ ცხოვრებისა ეს არს უკვდავი.
ვით ისტორია ხალხთა შორის გულში ექმნებათ“...

უნდა ითქვას, რომ ქართველთა კათოლიკეთა რიცხვიც იმდენად ქ. თფილისს არ მრავლობს, რამდენათაც ბათუმს. მიზეზი ამისა ის გახლავსთ, რომ მესხეთის, ჯავახეთის და თვით ოსმალეთის საქართველოს კათოლიკენი ისე არც ერთს შავი ზღვის ნაპირა ქალაქებში ცხოვრებას არ ელტვიან როგორც ბათუმში. ბათუმი პირველია მათში და იქ ყოველი კათოლიკე სიამოვნებით მიიღებს. ამ გარემოებას ისიც უფრო აძრის ელს, რადგანაც ბათუმი აქარის გზით მესხეთსა და ჯავახეთთან დაკავშირებულ იქმნა. დღეს, ამ ხსენებულ კუთხის მცხოვრებნი ერთობ ადვილად მგზავრობენ, სადაც ამ 25 წლის წინეთ ხუთ კაცსაც კი ვერ შეეძლო თავისუფლად გავლა, იქით, დღეს, თვით ბავშვიც წავა უშიშრათ. ბათუმში, წინეთ, ქართველ კათოლიკენიც იყვნენ, მათ თავიანთი პატარა ეკლესიაც ჰქონდათ, სადაც წირვა-ლოცვა სომხურს ენაზედ სრულდებოდა.

რუსეთის იმპერიასთან ბათუმის დაკავშირების შემდეგ, როგორც ვსთქვით ზემოთაც, ბათუმში მეტად გამრავლდა ქართველ კათოლიკობა, ისე რომ მცირე ხნის განმავლობაში, ქართველ კათოლიკეთ რიცვი რამდენიმე ათას სულამდე ავიდა, აქაური კათოლიკენა, ანუ დროებით აქეთ-იქიდგან მოსულები, ვაჭრობას ანუ აღებ-მიცემობას მიეცნენ. ასეთ კათოლიკეთ რიცხვი თითქმის ქართველ კათოლიკეთ გვარისაგან შესდგებოდა, ენითაც ქართულად მოლაპარაკე იყვნენ და არიან კიდევაც, ყველა იგინი ეკუთვნოდენ ლათინის ტიბიკონის საეკლესიო წესებს, რადგანაც მაშინ ბათუმში ლათინის წეს-რიგის ეკლესია არ იყო, ამიტომ ქართველთა კათოლიკენი სომეხ კათოლიკეთა ეკლესიაში დაიარებოდნენ, სომხის კათოლიკის რიგის ღვდელს ემორჩილებოდნენ, თუმცა თავიანთი ცდა ლათინის წეს-რიგის მოძღვრის მოპოვებისათვის კი არა დროს არ მოსპობიათ.

იგინი დიდად მეცადინეობდნენ, რომ ბათუმში თავიანთსაკუთარი მოძღვარი ჰყოლოდათ და ლოცვაც ცალკე მოეხერხებინათ, გინდ ეს სულ უბრალო სახლშიაც კი ყოფილიყო.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ამისთვის სასულიერო მთავრობასაც სთხოვეს ლათინის წეს-რიგის მღვდლის განწესება და საეკლესიო სახლის გაკეთების ნებართვა. დრო გადიოდა და სასულიერო მთავრობა თითქმის უყურადღებოდ სტოვებდა ამათ მუდარებას, ცნობა არ მოდიოდა, საქმეს კურნება არ ეძლეოდა, უკანასკნელ, როგორც იქმნა, ბათუმელ ქართველ კათოლიკვთ ეშველათ და მათ მოძღვრათ გამოუგზავნეს პატრიანსელმო მღებრიშვილი. ეს მღვდელი მ წლის განმავლობაში სომხეთ კათოლიკვთ ეკკლესიაში სწირავდა. ამ გარემოებამ სომხებში უკოტა უკმაყოფილება დაბადა, იგინი კმაყოფილნი არ იყვნენ, რომ მათ ეკკლესიაში ლათინურს ენაზედ მღვთის მსახურება სრულდებოდა, მღვდელი ამის მეოხებით დიდ ტანჯვას იტანდა, როგორც სომეხ კათოლიკენი იყვრენ უმაღურნი და არა მადრიელნი ლათინის წეს-რიგის მრევლისაგან, ასევე ესენი იყვნენ შეწუხებულნი და ნამეტურ ევროპიელნი.

ამიტომ ევროპიელთ მიმართეს თავიანთ კონსულებს და სთხოვეს, რათა მთავრობის წინაშე ეშუამდგომლათ, რომ ბათუმის ლათინის წეს-რიგის კათოლიკებს თავიანთ წეს-რიგის ეკკლესიის აღშენების ნება მისცემოდათ. ევროპის კათოლიკსარწმუნოების ელჩებმა მიმართეს უმაღლეს მთავრობას, ითხოვეს კათოლიკის ლათინის წეს-რიგის ეკკლესიის აღშენება და ამათ 1896 წ. ნებართვაც მიიღეს უმაღლეს მთავრობისაგან ეკკლესიის აღშენებისთვის, რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკკლესიის გეგმაც შეადგინეს და მთარობას ესეც წარუდგინეს, მთავრობამ გეგმაც დაამტკიცა. 1897 წ. 27 იანვრიდან დაიწყეს ფულის კრებაც და ერთ თვეში 1,500 მან. შეკრიბეს, მალე ქალაქსაც სთხოვეს ეკკლესიისთვის ადგილი, ქალაქმა დაუთმო 400 საყენი მიწა, ამას გარდა 200 საყენიც ფულით იყიდეს და მის მერე კი გადასწყვიტეს ეკკლესიის კეთებაც. ამ საქმისთვის მიმართეს სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილსა და დახმარება სთხოვეს; მან ეს დავალება დიდის პატრივისცემით მიიღო და აღუთქვა, რომ ჩემის დაუვიწყარის დედის სულის მოსახსენებლად მე აღვიშენებთ

მთლად ეკკლესიასაო და ამისთვის მან 15,000 მან. გადასცა იმ წუთშივე, რომლითაც 1897 წ. აპრილის 12 ჩაიყარა ეკკლესიის საძირკველიც.

მის შემდეგ შენდება ეს ვრცელი ტაძარი და ყოველ ამ ტაძრის გარდასახადს დიდის თავაზით იხდის ჩვენგან უკვე კარგად ცნობილი მამულისშვილი სტეფანე ზუბალოვი. სტეფანე ზუბალოვის ქება და დიდება ჩვენგან მეტი იქმნება, მის კაცთმოყვარეობას და მამულისადმი ჯეროვან პატივისცემას თვით მისი საქმენიც ამტკიცებენ. საკმარისია გაიხსენოს კაცმა ხსენებული ეკკლესიის ნაშთი, ჰაფილისში სახალხო თეატრის შენობა და მასთან სხვა მეტად მრავალი უთვალავი საქმენი და მით დარწმუნდებიან ნათლათ ჩვენგან მოთხრობილს ქეშმარიტებაზედ, ჩვენს დროში იშვიათია ისეთი პირების პოვნა და ისიც ჩვენში, ქართველებში, ამიტომ მე ვუწოდებ მას, როგორც მეტად ძალაღ თვისების ადამიანს.

როგორც ვსთქვით, ბათუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესია არის თვალი მთელის ბათუმისა. იგი ცხოველის მყოფელის მიმხვედრეობით უნდა ასულდგმულბდეს ყოველ ქართველ კათოლიკეთ გვაროვნულს ცნობებს. ეკკლესიის ადგილი არის საკმარისად მშვენიერს ალაგას, თითქმის ბათუმის შუაგულად გახდება ოდესმე, რადგანაც მის დასავლით და სამხრით დიდი ძალი სახლები შენდება, მასთან ერთად ახლოა რკინის გზის სადგური, ქართველთა და ბერძენთა სკოლები და მასთან სხვა ღირს შესანიშნავი სახლები და დაწესებულებანიც. ბათუმის აღწერაში ეს ტაძარი დაიჭერს უპირატეს ადგილს არა მარტოდ ეკკლესიის ნაშენობით, არამედ ხელოვნურის და მხატვრულის შემკობილებითაც. ეკკლესიას ფართო ადგილი უავია, გალავანიც საკმარისი დიდი აქვს. ეკკლესია მთლად ნაშენია ბიტონით და ქუთაისის წითელის და ყვითელის ქვით. საძირკველის ნიადაგი კარგა ძირიდან არს გამაგრებული ცემენტის ნალმებით. მერე შემოდამ გადატანილია ეკკლესიის იატაკი, ცემენტითვე, იატაკს თავთავის ალაგას აქვს შესანიშნავი ცემენტისავე სვეტები, ანუ ბო-

ძები, რაზედაც მკიდროთ დამყარებულია მთელი ტაძრის სიმაგრე.

ეკლესია აღგებულია გოტიკურ-რომაულის წესით. ესეც კარგი, საკმარისი მაგალითია ჩვენს ქვეყანაში, გოტიკურ-რომაულ სტილით შენებას სრულ იშვიათად მისდევენ, უფროს ბიზანტიის სტილით აკეთებენ. ეკლესიას სიგძე აქვს 16 საყენი, სიგანე—11 საყენი, სიმაღლე ძირიდან—21 საყენი, ე. ი. გუმბათამდე. ძირს, მიწიდან იატაკამდე ორი საყენის სიმაღლეზეა აყვანილი კედლები, მასზედ დაიწყება იატაკი. ეკლესიას აქვს მარჯნივ და მარცხნივ შემდეგი სანათურები: ოთხი სანათური ერთ მხარეს, ოთხი მეორეს, ტრაპეზის გასწვრივ კედლებშია ც მარჯნივ და მარცხნივ აქვს კარგი ორი დიდი სანათური. ყველა ეს სანათურები ეკლესიას შინაგან ზომიერის სინათლით მოსვენ. სანათურებს აქვსთ თავიანთ შესაფერი სიგძე-სიგანე. ეკლესიის კარის ბჭეს მისავალი აქვს სამ კუთხედ, ე. ი. ეკლესიის წინა კედელს მთლად საზღვრას გარემო კედლის კუთხებამდის და ამ ასავალსკიბეს სამი კარი აქვს შესავალი, ერთი შუაში და ორი მარჯნივ და მარცხნივ.

ეკლესიას ქვედა ანუ მიწის ნიადაგის სიმაღლიდან აყვანილს კედლებსაც კი აქვსთ თავის შესაფერი სანათურები, რომელნიც შესაფერად ანათებენ ძირსაც, აქვე მოთავსებულია ელექტრონის განათების მანქანები, რომელნიც თავისუფლად მოძრაობენ, ეს ძირის ნიადაგი თითქმის ამ საელექტრო მანქანათა დასადგმელათ არის მომზადებულიო, თუმცა კეთების დროს ამის ფიქრი არავის ჰქონია. გარეგან ეკლესია ნაშენია თლილის ქვით და ცემენტით. ყოველი კარის და იატაკის ფაიები აყვანილია წითელის ქვით, ასევე აყვანილია გოტიკურ-რომაულ წესით გაკეთებულ გუმბათის სვეტები, ფაიები და გუმბათებისათვის შესამკობელი ადგილები და სიმაღლენი.

საკურთხეველის უკან, ეკლესიის კედელს აქვს ერთი შესავალი, საიდანაც ეკლესიაში მოვა მწირველი მღვდელი. შესავალს აქვს მშენიერი ცემენტის კიბეები.

ეკლესიის ყველა სანათურებს ირგვლივ ავლია მშვენიერი ჩუქურთმის ხელოვნობის ნაკეთობა, ნაკეთობა შესანიშნავია თავის დროის ოსტატობით. ეკლესიის ჭერი გაკეთებულია რკინის ბოძებით და დახურულია კარგის, მაგარის რკინით. ზეიღამ დაფენილია კარგის თუთიათი. ეკლესიას აქვს სამი გუმბათი, სამივე გოტიკურათ ნაკეთი, ორი ტაძრის აღმოსავლით, მისავალ კარის ცოტა ქვემოთ და მესამე გუმბათი შუა ტაძრის ჭერზედ სდგას, რომელიც თავის მოქარგულობით მშვენიერად ამშვენებს მთელს ეკლესიის გარეგანსახედველობას. ეკლესიის ყოველი კედლის გადასახვევ-გადმოსახვევი შემკობილია მშვენიერის ოსტატურის ნაკეთულებით. უნდა დავუმატოთ, რომ მეტად მშვენიერია ეკლესიის გუმბათები და ნამეტურ შუა გუმბათი, რომლის მეტად კობწია ქვისა, თუ თუთიის ფაიებო. მეტად მშვენიერს ოსტატობას წარმოადგენს. ეკლესიას აქვს თავ-თავის ალაგას შესაფერი ფარღალალები (ვაზდუშშნიკი), მთელის ეკლესიის გარეგან სახე წარმოადგენს ერთს მეტად დიდს, მშვენიერს გოტიკურს ჩუქურთმიანს ფერადის ქვით შემკობილს სანახაობას.

ყოველი კედელი, ყოველი კუთხე, როგორც შეწეული, ისევე გარე გაწეული, პატარა თაღები და სხვა ასეთ უსაჭიროეს კედელთ ნაწილები თავთავის შესაფერის ზომის თაღებით და სიღრმით არიან გადამბულნი, ერთი ნაწილის სიგძე, სიგანე, სიღრმე და სისქე მეორე ნაწილის გარეგან სახეს არაფრით დალატობს და ეშესამება. მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ ეკლესიას დიდი ხუროთ-მოძღვრება ეტყობა, აქ, როგორც კანონიერი ზომა არის დაცული სიგძე-სიგანის მხრით, ისევე დაცულია ყოველივე სხვა კედლის ნაშთები, ნაწილები და სხვანი. მცოდნე კაცებმა სთქვეს, რომ ამ ტაძრის ყოველივე ისე კარგათ არის შესრულებული რაისა გამო იშვიათია, რომ სადმე ასეთის ოსტატობით რამე გაკეთდესო. ამ შენობას დიდი გულსმოდგინება ატყვიანო. აქ შეერთებულს შრომასთან წრფელი ნატვრა და ხატვის სიყვარულიც უნდა ყოფილიყოს განღვიძებული. ყოველი განაკუთვბელი როგორც

კედელი, ისევე იატაკი, ყავრული და გუმბათები გაკეთებულია მეტად მაგრა, მკვიდრად, ისე რომ იგი ასე იქნება საუკუნეთა განმავლობაში და მას ვერ დაანგრევენ ვერც ქარი, წვიმა, ზღვის ქარიშხალი, სეტყვა და დროთა მიმდინარეობის მცხოვრებთ მტრული მახვილი.

ტაძარს წინა კარის, ანუ დასავლეთის შესავალის ზემოთ, მარჯვენა და მარცხნივ ორს ალაგას საკმარისად წმინდა ქვის დოლაბებში წითელ ქვაზედ გამოქანდაკებულია მთელის ტანით წმიდა ნინო და ანდრია მოციქული. ორივე შესანიშნავის სანახაობის არს და კარ ოსტატობითაც ნაკეთი, ქვის სურათის გარეგან სახე და მის ხელოსნობის ოსტატობა მკაცრათ ემსგავსება პერგამენტულ ქაღალდზე და ან ძველად ეკლესიის კედლებზედ ფერადის წამლებით დთხატულს სურათებს. ეს ორი სურათი მოასწავებს შემდეგს: ანდრია მოციქულს პირველად შეხვდა საქართველოში შემოსვლა და ქრისტეს სარწმუნოების ქადაგება. ამიტომ, ქართველთა წინაშე, მოციქულების შორის უპირატესი მნიშვნელობა ამას უნდა დაეთმოს, რადგანაც მოციქულთა რჩევით ანდრია მოციქულმა პირველად შემოსდგა ფეხი საქართველოში და ქრისტეს სწავლა იქადაგა.

წმინდა ნინო, ნიშნავს ვითაარცა საქართველოს პირველ განმანათლებელი, ანუ ქრისტიანობის სწავლის შემომტანი და გამავრცელებელი ქართველთ შორის. ყოველ სურათს აქვს თავის შესაფერი ქართული წარწერა ევროპაში ამოქრილი, ხოლო ეს ქართული წარწერანი პირველ გაკეთების დროს კი გაკრულ იქმნა სურათების წინაშე და მცირე ხნის შემდეგ კი რაღაც მიზეზების გამო აღებულ და შენახული. როგორც ეს ქვაზედ ამოქრილი სურათები, ისევე მეტად საყურადღებოა ტაძრის გარეგან კედლების წითელ ქვებზედ ოსტატურათ ამოქრილ ჩუქურთმიან ქვები, რქები, ერკემალნი, წოწოლა ფაიითა, სვეტები და მათ ოსტატურად გათლა-მოწყობა და კედლებზე დამაგრება.

ეკლესიის კარის შესავალთან, ორს მხარეს, აქვს მარმა-

რილოს ქვეები, რომლებზედაც მოიპოვება ქართული და ფრანგული წარწერა, წარწერა მოწმობს ამ ეკკლესიის აღმშენებელთა ცნობას, აი ესეც ქართული და ფრანგული წარწერა:

„ტაძარი ესე უოფლად წმიდა ღუთის-მშობლისა მარიაშისა, თავისის ზღუდითურთ, აღვაკე მე სტეფანე კოსტანდინეს ძე ზუბალაშვილმა, საცხოვნებლად სულისა ჩემისა, მშობელთა, ძმათა და დათა ჩემთასა“.

„Cette église sous le vocable de la Nativité de la Sainte Viirge, avec clôtüre, a été erigée par Etienne Constantinovitch Zoubaleff pour le salut de san àme, pour le repos de l, àme de ses parents et pour le salut des àmes de ses frères et soeurs“.

18 $\frac{IV}{12}$ 98 ————— 19 $\frac{VI}{30}$ 02

ქართული წარწერა მშვენიერის შავის ასოებით არს ამოკრილი. ამავე ტაძარს აქვს ორი შესაფერი ზარები, რომლებზედაც მოიპოვება შემდეგი წარწერანი:— „ზარები ესე შევწირე მე სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა, ჩემ-მაჲრ აღკებულს ბათუმის ქართულს რამის კათალიკეთა ეკკლესიას“.

შინაგან სახე და მოწყობილება ეკკლესიისა ბევრად აღემატება გარეგან ეკკლესიის სინაზეს და მშვენებას, გარეგან ეკკლესია უფრო პატარა სჩანს და შიგ კი გარეგანზედ უფრო მეტი არს, ვრცელი, თითქოს ეკკლესია თავის შინაგან სივრცით გარეგან სახეს არ ეთანხმება. მთელი ტაძრის შინაგან სიგძე-სიგანე, სიმაღლე და იატაკ-ქერი მოწყობილია სუფთად და კარგად. ტაძრის ყოველს მხარეს ანუ მარჯვნივ და მარცხნივ ატანილია ოთხ ოთხი კარგი სვეტები, რაზედაც განისვენებს მთელი ეკკლესიის ზედა სამყარო, ე. ი. მთელი ტაძარი სვეტებს აქეთ იქილამ აქვს თავის შემამკობელი პატარა სვეტები, ანუ ფაიები, კარნიზები, ყოველი ასეთი თუ იმათი პატარა ნიშნებიც კი ნაკეთ ნაგებია მშვენიერის ოსტატობით, სვეტები ისეა დაყენებული, რომ იგი ეკკლესიის სინათლის მისხივებას სულ არ ეწინააღმდეგება.

ტადარი დაფენილია მშვენიერის მარმარილოს მოზაიკის ქვით, ასე რომ მთელი იატაკი ერთს გაერთიანებულს ხელოსნობას წარმოადგენს, მშვენიერი სახილველია, იატაკზე ეკკლესიის კედლები ერთი საჟენის სიმაღლემდის ატანილია თეთრის და შავის მარმარილოს ქვებით. მარმარილოს ქვები მთელს ეკკლესიას აკრავს ირგვლივ წინიდგან, იგი ნაკეთებია მეტად სუფთად და მშვენივრად რაც კაცის თვალს თვისკენ იზიდავს თვისის სანახაობით. მაზედ მუშაობდენ ევროპიელთ ხელოვან ხელოსნები, რომლებშიაც რამდენიმე ქართველი ხელოსნებიც ვნახეთ, რამაც გაგვაკვირვა. ეკკლესიას აქვს თავის შესაფერი მოწყობილობა ხალხის დასადგომად, მარცხენა მხარეს, მეოთხე სვეტის წინ გაკეთებულია მარმარილოს ქვით მშვენიერი სამქადაგებლო კათედრა. სამქადაგებლო კათედრა და მისი მარმარილოს კიბე, ანუ მქადაგებლის აღსავალი დიდს ყურადღებას იზიდავს თვისკენ.

ეკკლესიას აქვს თავის შესაფერი ტრაპეზი (საკურთხეველი) საკურთხეველს წინიდან აქვს გაკეთებული მშვენიერი მარმარილოს ქვის სურათების აივანები, რომლის წინაც მაზიარებლები მივლენ და დაიჩოქვენ. ტრაპეზს რთავს მღვდლის სამწირველოს მშვენიერი მარმარილოს ქვის ანალოლია, ზემოდან გაკეთებული აქვს იორდანეს მსგავსად მშვენიერი ზედსადგომი, სამშვენი. ირგვლივ ანუ ოთხ-კუთხედ საკურთხეველი წარმოადგენს მშვენიერ საეკკლესიო ნივთებით შემკობილობას. საკურთხევლის გვერდებზედ მარჯვნივ და მარცხნივ არს მშვენიერი ოთახები, სადაც შეიმოსებიან მღვდელნი და სადაც ინახება საეკკლესიო და სამღვდლო ყოველნაირი ნივთიერებანი და შესამოსელნი.

ეკკლესიის კარის შესავლის ზემოთ არის გაკეთებული მშვენიერი თლილის ქვის აივანი, შესაფერის სივრცის, სადაც დადგმულ არს საეკკლესიო არგანი, აქვე მოთავსებულ არს მგალობელთა გუნდის ალაგი და მასთან მრევლიც დიდი რიცხვი დაეტევა, რადგანაც აივანი საკმარისად დიდი არის, იგი ეკკლესიაში კარგად სჩანს, აღსასვლელი კიბეც კარგად

არის ნაშენი და მალლა აყვანილი. ამ აივანს ქვეშ, ორს სვეტზედ, ორს მარმარილოს ქვებში ამოჭრილია აიაზმის წყლის ემბაზი. მთელი ეკლესიის შინაგან კედლებთ განყოფილება ერთი მეორეს კანონიერის სახით და გადაკავშირებით მისდევს.

მთელი ტაძარი, იატაკიდან გუმბათის სიმაღლემდე დახატულია ფერადის წამლიანის კოხტა ხელოვნურის ოსტატურის ხელოვნებით. მხატვრობა არს მრავალ ფეროვან წამლებთაგან შემდგარი, ყოველ წამლის საფერავს და ხმარების ზომასაც დროის შესაფერი ოსტატის სამხატვრო ოსტატობა ანუ ხელოვნება ეტყობა. ეკლესიის კედლებზედ ირგვლივ ანუ მთელს ტაძარში დახატულია ძველის და ახალ აღთქმის მოძღვრების სურათები, გუმბათის ქვეშ დახატულია ოთხი მხარებელი, რასაკვირელია ისტორიულის ცნობილის სახით და მხატვრობის მოყვანილობით.

ეკლესიის სანათურების ზეიდან ირგვლივ ჩუქურთმიანი ამოჭრილის ხელოვნებით დახატულია მოციქულნი.

საკურთხეველის ზემოდამ ჭერის შუაზე დახატულია მღვთის მშობლის დაგვირგვინება.

მარჯვნივ და მარცხნივ საკურთხეველის ზემოთ, კედლებზე დახატულია წმინდა პეტრე და ამის შემდეგ წმინდა რომის პაპნი: ლინო, კალეტო და კლემენტო. უნდა მოგახსენოთ, რომ აქ პეტრე მოციქული მოხსენებულა როგორც რომის პაპი. რომის ეკლესიის უმთავრეს პაპათ ეს ოთხი პირი ითვლება. პეტრე, ლინო, კალეტო და კლემენტო. ტრაპეზის ზემო მხარეს დახატულია მშვენიერი გუმბათი ლურჯის ცის ფერით შემკობილი და ბრწყინვალეს ვარსკვლავებით მოქარგულ-მოქედილი.

ყველაზედ უფრო საყურადღებოა ეკლესიაში შინაგან კედლებზედ ჩუქურთმიანის მოქარგულობით მაცხოვრის ცხოვრებიდამ: ტანჯვა, წამება, გარდამოხსნა და სხვა ამ გვარნი. რაც კი იესოს ცხოვრებას „სახარების“ მოთხრობითაც ეთანხმება. სადაც კი კედლებზე სურათები არ არის დახატული, იქ დახატულია ოქროს ვარაყიანის და ფერადის წამლებით.

სხვა და სხვა არშეიბი და სხვა და სხვა შესამკობელნი.

ეკკლესიას მეტად კარგად ამშვენებს მაცხოვრის ცხოვრებ-
ილადმ გაკეთებული ხატები, რომელთა ოსტატობა მხილველთა
თვალს სწრაფათ იზიდავს თვისკენ. ეს ხატები ამოჭრილია პატარა
მარმარილოს ქვებზედ და დახატულია ფერადს წამლებით,
თავ-თავის შესაფერის თვისებით ისე, როგორც რიგია და რა-
საც მხატვრობის ხელოვნებაც მოითხოვს, ამ სურათებზეს გარ-
და ეკკლესიას სხვა სურათებიც აქვს, რომელნიც კარგათრთა-
ვენ ეკკლესიის მხედველობას. სხვა რამ ნახატები და ამგვარ-
ნიც თავის შესაფერად აქვს. ყველა ეს მხატვრობა დიდის სა-
ხედველობით რთავს შინაგან სახეს ეკკლესიისას.

ეკკლესიას აქვს ოთხი დიდრონი, მშვენიერი ბრონზის
და ბროლის მინებით შემკობილი ქაღები. ამას გარდა ეკკლე-
სიას ამშვენებს ოცი მშვენიერი კედლის სამ ტოტიანი შან-
დლები. ყველა ესენი რასაკვირველია ელექტრონის სინათ-
ლით იქნება განათებული. ეკკლესიაში წმინდა სანთელი ხმა-
რებული იქნება მხოლოდ საკურთხეველში, მღვდლის წინა-
შე, ტრაპეზზე. სხვაგენ-კი ამ გვარი არა იქმნება რა. თვით
ელექტრონის სინათლით ირგვლივ არს შემოვლებული რო-
გორც ეკკლესიის შინაგან სივრცე, ისევე გარეგან და სხვა.
ეკკლესიის კარის შესავალში, ქართულს ენაზე შემდეგი წარ-
წერა აქვს: „შოგედით თაყვანის ვსცეთ და უგალობდეთ უფალს“.
შემდგომ ამის დაწერილია ლათინური ეს წარწერა:

„Orantibus in loco isto dimitte deccata populi tui Deus“
ე. ი. „შეუნდე, ღმერთო, ცოდვანი ერსა შენსა, რომელნიც მოფ-
ლენ სალოცავსა ადგილსა ამას“.

ეკკლესიის გალავნის კარის წინაშე მოხაიკით დაწერი-
ლია შემდეგი რიცხვი.

18¹²/_{II} 98 ————— 19²¹/_{IV} 02

ე. ი. 1898 წ. შენობა დაუწყევით და 1902 წ. დაუმ-
თავრებიათ. მშვენიერს ეკკლესიას აქვს თავის შესაფერი ეზო
და კარგი გალავანიც, გალავანში გაკეთებულია ძირილამ მშვე-

ნიერის ქვითა და ცემენტით, მის შემდეგ მოაჯირიდამ ატანი-
ლია მშვენიერი ქვის კარგი მოაჯირის ფაიები და ასე ამ
გვარად ერთი ფაია მეორეზეა გადატანილ-გადაბმული. ხოლო
რაც შეეხება ფაიების შუა გაკეთებულია რკინის მოაჯირები,
რას მეოხებითაც ერთი მოაჯირი გადაბმულია მეორე მოა-
ჯირზე და ასე და ამ გვარად გადატანილია ერთი მეორეზე და
მით არის შემდგარი მთელი ეკლესიის ირველივ მა-
გარი გალავანი.

ეკლესიის ყოველს შინაგან ღირსებას ცხადლივ ამკობს
და ამშვენებს შემდეგი ლათინური წარწერა: »Cibayrt nos Do-
wunus ex adipé frimente et de petrs, melle sasturavrt nos«.

ამის ქართული სახარების თარგმანი: „გვაჭამა სიძახისა
გან იფქლისა და კლდისა თაფლისა განგვაძღო ჩვენ უთაღმან“. აი-
ეს გახლავთ აღწერა ყოველივე ნაშთის, მხატვრობის და ან
სხვა რამ საყურადღებო მხარეების ხსენებულის ტაძრისა. ჩვენ
აქ დაწვრილებით ვერ აღვწერეთ ყოველივე ნაკეთობისა, მი-
სი აღწერა არც არის საჭირო. ჩვენ ეს ავსუხსხვით ისე-
როგორც ტაძრის აღწერის წესი მოითხოვდა, ცხადი საქ-
მეა, რომ რაც ეს ტაძარი ღღეს არის, ის ხვალ და-
ზეგ ათჯერ და ოცჯერ მეტი იქმნება. იგი დაწინაურდე-
ბა როგორც შინაგან, ისევე გარეგან, ამას ფიქრი არ უნდა.
რადგანაც ბათუმის მცხოვრებთ შორის რამდენათაც ქართველ-
კათოლიკები არიან, მათზე მეტათ ირიცხებიან უცხოელები,
მაგალითად ფრანკუზები და სხვანი და მათთან ერთად პოლო-
ნელებიც.

მხოლოდ ამ ტაძრის მეოხებით უხდებათ ურთი ერთ და-
კავშირება, აქ იკრიბავენ თავს ევროპიის კათოლიკე სარწმუ-
ნოების მადიარებელთ ერთა რიცხვი, რომელნიც კი ბათუმს
მოდიან ევროპიის გემებით. ესენი რა მოვლენ და ნახავენ
ხოლომე ბათუმის ასეთს ძვირფას ტაძარს, მას კარგად ათვალი-
ერებენ, შინჯავენ ყოველ სანახაობას, ინუსხავენ თავიანთ
მოგზაურობაში და მერე ევროპიულს ენებზედაც გარდასცე-
მენ ამ ტაძრის არსებობის ამბებს და იმასაც, თუ იგი ვისგან

არს აღშენებული, რომელ ტომის კათოლიკეთათვის და ან იგი დღეს ვის საკუთრებას შეადგენს, ვინ და რა ტომის ენის სამფლობელოთ ითვლება ეს ტაძარი, სად არის ამ ერის ენის საუნჯის ტრაპეზი, საიდგან ისმის ამ ენით მრევლის წინაშე ცხოველი ქადაგება მშვენიერის და მეტად ხელოვანის სამქადაგებლო კათედრიდამ. თუმცა ეს ასეა და ამდენი სამაგალითო მხარეები აქვს ამ ეკლესიის მფლობელობის გარემოებას. მაგრამ მას მაინც შეიძლება რომ მომავალში მრავალ ნაირი განსხვავებითი მომავალი მოევლინოს. ვინ იცის ყველაფერი შესაძლებელია, რადგანაც ქართველი ერი ძლეულია ყველაფერში, დაძაბუნებული და მცონარე. ასე რომ უკუღმართი ძლევა არ იქნება ძნელი და მოუვლენელი.

დასასრულ უნდა ვსთქვათ, რომ ამ ძვირფას ტაძრის აღშენებაზე დახარჯულია თითქმის ჩვენის მამულის შვილის სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილის საფასი, ეს პირია ამ ტაძრის დამაარსებელი, მან ჩაუდგა მას სამოქმედო ძალა და პირობები, ამით მარად მოსაგონარნი არიან იგინი და მოსაგონარნი ის მანდილოსანი მათი მშობელიც, რომლის ხსენებასაც ეძღვნის ეს ტაძარი. როგორც ვსთქვით, რამდენათაც სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილია პატივ-საცემი, იმდენისავე თანაგრძნობისა არის მამა ანსელმო მღებრიშვილი. ამ მოძღვრის შესახებ ჩვენ აქ არას ვიტყვით, რადგანაც მას ამის სურვილი არა აქვს, მოვიყვანთ მხოლოდ იმას, რომ მთელი ამ ტაძრის შრომის და ვაი-ვაგლახის გაძლოლა მარტოდ მას ეკუთვნის, იგია მისი წინამძღვარი და ჩვენგან მისი შრომის ანუსხვა არ არის საჭირო. ვინც ამ ნაშთს ნახავს და ის მამა ანსელმოს შრომასაც გაიხსენებს, მაშინ ცხადათ დარწმუნდება მასზედ რომ ასეთი შრომის ატანა და გაძლოლა ერთი კაცისთვის მეტათ ძნელი უნდა იყვეს. მაგრამ იქ სიძნელე ეცემა და ვარდება, სადაც კაცის ენერგიულს ცდას და მხნეობას თავისებური მიმოსვლა აქვს და საქმის სიყვარული, მამა ანსელმო არის შრომის მოყვარეობა. ცდა ყველა საქმეში, ოსტატურად გარჯა, მასთან უხვად დაჯილდოვებული მა-

მულის სიყვარულით, პატრის ცემა ქართველობის, ქართულის ეკკლესიის, ენის და ყველა ესენი კი რასაკვირველია ცხადი და უმთავრესი ძალა არის ხსენებულის ძნელის საქმის შესრულებისა. ამიტომ მამა ანსელმოს სადიდებელ სიტყვად და სარკედ კმარა ჩვენს თვალთ წინ სახილველად თვით მისივე შრომის ნაყოფი. აქ მოვიხსენებთ შემდეგსაც, რომ ამ ტაძრის შენების დროს, მამა ანსელმოს თანაშემდედ მღვდლობდა პატრი ალოიზ შამირხანოვი. წარჩინებულის მამულის შვილობით ავსილი და სპეტიკი მოძღვარი თავის მოვალეობის წინაშე.

დასასრულ ჩვენგან მარად მადლობა უნდა ეძღვნას როგორც სტეფანეს მშობელთ, ისევე მის ძმებს: იაკოფს, ზეტრეს, და სხვათაც, რათა მათის შეერთებულის ცდითა და შრომით ბათუმის კათოლიკობას ეს ძვირფასი ტაძარიც აღუშენდათ, კურთხევა ამის დანიშნული გახლავთ 5 მაისს, 1903 წ., რაის გულისთვისაც თვით სტეფანე ზუბალაშვილმა სარატოვიდამ კათოლიკეთა ეპისკოპოსიც მოიწვია და რომელმაც უნდა აკურთხოს ეს ტაძარი. დავსძენთ, რომ საქართველოში კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი 1743 წლის შემდეგიდამ დღემდე არავინ მოსულა. ამდენი ხნის განმავლობაში, ეს თითქმის პირველი მაგალითია. პირველად გაიხლებათ ეს მღვდელ-მთავარი საქართველოში.

ბათუმის ეკკლესიის კურთხევა:

ქართველ კათოლიკეთ ეპისკოპოსთ ისტორია მეტად საინტერესოა. საინტერესოა აგრეთვე იმ მღვდელ-მთავართ ვითარება და ერთან დამოკიდებულება, რომელნიც კი საქართველოში სცხოვრობდნენ და განაგებდნენ. მათი სასულიერო მოქმედება მჭიდროთ არის გადაბმული საერო საქმეების მართვასთან. პირველად, საქართველოში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრა განწესდა XIV საუკუნეს, ანუ 1327 წ. 21 ნოემბერს. პირველ ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი იოანე ფლორენციელი, დომინიკიანელების რიგისაგან, ამ დროს, რომში განაგებდა პაპი იოანე XXII-რე. საქართველოში ეპისკოპოსის კათედრის განწესების შესახებ პაპმა ბულაჲც გამოსცა. ეს ბულაჲც საყურადღებოა ჩვენთვის. მოხსენებულია, რომ „საქართველს სამეფო დედა ქალაქ თბილისში შწესდება ქართველ გვარის კათოლიკეთათვის საეპისკოპოსო კათედრა“. ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ მოვიყვანოთ თვით ეს „ბულაჲც“. აი:

— „ნაპი იოანე XXII თავის საუვარედ შვილს იოანე ფლორენციელს. აღმორჩეულს ეპისკოპოსს თბილისისას. როგორც წარსულში გავრცელებული ქრისტეს საწმუნებოა, ისე ახლა ღვთიური წმინდა სახელის პატრიარქის მსამატებლად, გამოძიებით სხვა და სხვა ჯერჯერობის მიზეზების, ძმებისაგან შეგუდიანებულთა, ბოლოს გარდავსწვიტეთ ჩვენის სამცხიქუელს შეძლებით, რომ დაწესებულყო ჩინებულს თბილისის ქალაქის საეპისკოპოსო კათედრის ადგილი, რომელიც იმყოფება საქართველს სამეფოში. ვინებეთ, რომ ეს თბილისი მამაგაჲში მუდამ საეპისკოპოსო ქალაქად დაჩეს ჩვენის სრულის შეძლებით და ჩვენის შეკითხვითა, როგორც ზემოთ ვსთქვით დამტკიცებით განვსაზღვრეთ, რომ დაარსდეს თბილისის ქალაქში საეპისკოპოსო ეკკლესია და მიეცეს მას დიკსეული ტიტული-თბილისის ეპისკოპოსისა

კვლავ ჩვენ თვალთ თქვენკენ მოგაქცევთ, რომელიც განწესებულ ხართ მასწავლებლად, მოქალაქედ ძმათა რიგისაგან, მეცნიერთ წმინდა

წერილებით, რომელთაც იცნობთ თქვენ ზირაფნულად, მაგ ადგილების გარემოებათა და საჭიროებათა რომ მრავალნი მოაქციეთ ღვთიერი სიტყვის ქადაგებით და შესძინეთ იესო ქრისტეს, გაქვს კეთილი გული, წმინდა საწმუნებისა, წმინდა ცხოვრება, კეთილი უფთაქცევა და სიბრძნით სავსე მრავალ ნიჭ-სათნაობითა, როგორც შეტყობილი გვაქვს საწმუნო მოწმისაგან, რომელნიც კრაცხვენ შემძლე დიკსეულ ზირად. მით სრულის სამოციქულო შეძლებითა ჩვენითა და შეკითხვითა ჩვენი ძმებისა გადგენთ ზემოხსენებულს თბილისის ეპისკოპოსისა ზედა ეპისკოპოსად გამოძიებისა და უფლის ფრის განხილვის შემდგომად“.

ზანი იოანე XXII.

„მიეტა ზვიანს 1329 წ. XIV ნოემბერს“.

ასეთი „ბულოები“ შემდეგ დროის ეპისკოპოსთა ცნობით, ყოველთის ეს ეპისკოპოსნი მოიხსენებებიან როგორც ქართველ გვარის კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი, რომელნიც იწოდებოდნენ ყოველთვის თბილისის ეპისკოპოსად.

პირველ მღვდელ-მთავრის განწესება ქ. თბილისს იქმნა, როგორც საქართველოს სამეფო დედა ქალაქში, აქვე აღშენდა მაშინათვე საეპისკოპოსო ტაძარი. ერთის ეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ ყოველთვის მეორე ეპისკოპოსი ინიშნებოდა. ასე და ამ გვარად, საქართველოში, ქართველთა კათოლიკეთ მღვდელ-მთავარნი საშუალო საუკუნოებიდამ ინიშნებოდნენ და დღემდე რომის არქივებში მ. თამარაშვილის საშუალებით პოვნილ იქმნა სხვა და სხვა ძვირფასი მასალები, რომელ მასალების საშუალებითაც ჯერჯ-ერობით მხოლოდ შემდეგ მღვდელ-მთავართ სახელები ვიცით, რომელთაც საქართველოში უცხოვრიათ, თბილისის ქართველ-კათოლიკეთ კათედრაზედ მსხდარან და მით უმწყსიათ საქართველოს ქართველთა გვარის კათოლიკე საერო და სასულიერო საქმენი. ეს მღვდელ-მთავარნი არიან შემდეგნი პირნი:

პაპის იოანე XXII-ის დროს, „განწესებულ იქმნა თფილისის ქართველ-კათოლიკეთათვის მღვდელ-მთავრად იოანე ეპისკოპოსი, ფლორენციელი“. აწითვის პაპამ „ბულოც“

გამოსცა 1329 წ. 21 ნოემბერს 1348 წ. გარდაიცვალა ეს ეპისკოპოსი, ამიტომ 1349 წ. პაპის კლემენტო VI-ის ბრძანებით განწესებულ იქმნა მღვდელთ-მთავარი ბერთნარდო კოლეტი, დომინიკიანელების რიგისაგან. ამ მღვდელთ-მთავარსაც ებოძა პაპის „ბულა“ ეს მღვდელთ-მთავარი საქართველოში 7 წელს დაშთა, შემდეგ იგი პაპის ინოჩენცოს ბრძანებით გარდაყვანილ იქმნა გერმანიაში, ეპისკოპოსად, ამის მოადგილეთ განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსად ბერთრამო, დომინიკიანელების რიგისაგან, ამ ეპისკოპოსმა განაგო კარგა ხანი, გარდაიცვალა 1391 წ. ამიტომ, მის ალაგას პაპმა ბონიფაციო XI-ემ თბილისის კათედრაზედ დანიშნა ეპისკოპოსად ლეონარდო ვილაკოელი. ამის შემდეგ პაპმა მარტინ V-ემ 1425 წ. ეპისკოპოსად განაწესა ივანე სანკტემიქალელი. ივანე ეპისკოპოსის შემდეგ პაპის ალექსანდრე VI-ის დროს, თბილისის ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალბერტო-ანჯელი, ფრანკისკიანელების რიგისაგან. პაპის ნიკოლოზ VI-ის დროს, 1450 წ. განწესებულ იქმნა ეპისკოპოსი ალექსანდრე, დომინიკიანელების რიგისაგან. ამის შემდეგ განაწესეს ეპისკოპოსი ენრიკო, ეს მღვდელთ-მთავარი მიცვლილა 1461 წ. ამის შემდეგ დაუნიშნავთ მღვდელთ-მთავრათ ენრიკო ფონსტი. ეს გარდაიცვალა 1469 წ. 1470 წ. დანიშნულ იქმნა ეპისკოპოსი ივანე იმაქი, ავგუსტიანელების რიგისაგან.

ამ ეპისკოპოსებთ გარდა სხვებიც ყოფილან, მაგრამ მათი ცნობა ჩვენ არ გვაქვს. რადგანაც საქართველო რომიდან შორს იყო, მიტომ თბილისის ქართველ-კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრა დამორჩილებულ იქმნა სპარსეთში არსებულის ერთის კათოლიკის არხიეპისკოპოსის გავლენის ქვეშ, რადგანაც იქ კათოლიკობა გაძლიერებული იყო და შესანიშნავი კათედრაც არსებობდა, XVI საუკუნის შემდეგ, თბილისის ეპისკოპოსის კათედრაზედ, აღარავინ დაინიშნა, მიზეზი სამეფოს არევ-დარევა იყო, მუსულმანთ ომები და შიშინობა. მის შემდეგ ინიშნებოდნენ სხვა და სხვა რიგის მონო-

ზნები. მართალია ამ დროდამ საქართველოში კათოლიკის მღვდელთ-მთავართ რიცხვი არ სჩანს, მაგრამ რაც შეეხება თბილისის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრას, ეს კი ხელ-შეუხებლად დაშთენილა. მის გამგედ ყოველთვის მსხდარან მცოდნე სასულიერო პირნი, ცნობები არ გვაქვს და ვერც ვიტყვიტ გარდაწყვეტით, რომ XVI საუკუნის დამდეგიდამ, საქართველოში, კათოლიკის ეპისკოპოსნი აღარ ინიშნებოდნენ. ან მგზავრობით მაინც არ მოდიოდნენ. ამ საგანს ისტორიული ცნობების შეკრება გამოაჩენს. მ. თამარაშვილი საქართველოში ყოფილთ კათოლიკეთა მღვდელთ-მთავრებს სულ ცხრა პირს ასახელებს, ამათში ყველაზედ უდიდესად იოანე ეპისკოპოსი ბრწყინავს ფლორენციელი. სხვა მღვდელთ-მთავართა სახელები კი არ სჩანს, თუმც ექვი არის, რომ საქართველოში, ამ ცხრა ეპისკოპოსთ გარდა სხვანიც ყოფილან შემდეგ საუკუნოებში, მაგრამ მათი ცხოვრების ცნობა ჟამთა ვითარების მეოხებით იკარგებოდნენ, იკარგებოდნენ ეს მით უფრო, რადგანაც ხშირად ეს მღვდელთ-მთავარნი თავიანთ სამწყსოდამ სხვა და სხვა კუთხეებშიაც მოგზაურობდნენ. თვით იოანე ეპისკოპოსიც კი, საქართველოდამ რომში მიმავალი კონსტანტინეპოლს გარდაცვლილა 1348 წ. საქართველოში ამან იცხოვრა 30 წელი და 18 წელიწადი მღვდელთ-მთავრად იყო. ვგონებთ საკმარისი უნდა იყოს. მის საფუძვლად თუ თბილისში კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი რა ტომის ერისთვის იჯდნენ და განაგებდნენ.

ეს რომ მართლაც საფიქრებელია ამას ცხადათ ასაბუთებს შემდეგი უცხო გარემოებაც. XVIII საუკუნის 1745 წლებში, საქართველოში. სამგზავროდ რომილამ მოსულან ორი ეპისკოპოსი. ესენი მცირე ხანს გორშიაც დაშთენილან, უსადგურნიათ. იმ დროის გორის მცხოვრებ ქართველთ-კათოლიკე ზუბალაშვილების ოჯახში და გორის კათოლიკეთათვის მირონიც უცხიათ. ეპისკოპოსნი, რასაკვირველია, ყოფილან ლათინის წეს-რიგისა.

ამ მღვდელთ მთავართა შესახებ პატრი დონ გაბრიელ-ასლანიშვილი აი რა ცნობას იძლევა:

„1745 წ. 11 მაისს, რამელიც იყო დღე კვირიაკე, გორის კათოლიკეთა ახალ აღშენებულ ეკლესიაში წმ. სილიბისტროსი და წმ. გიორგისა, მე ფილიპე ეპისკოპოსმა მიწონი ვსცხე კატირინეს შვილს: გიორგისა, მარიაშს, ანნას, თინათინს, თამარს და სსფ.“.

ხსენებულ პირთ გარდა მღვდელთ-მთავარს სხვა და სხვა პირებისთვისაც უცხია მიწონი. ცხადი ფაქტია, რომ კათოლიკეთ ეპისკოპოსნი საქართველოს კათოლიკობას თვით საეპისკოპოსო კათედრის გაუქმების შემდეგაც არ მოსპობიან, თუმცა ხშირად კი არა, მაგრამ იშვიათად მაინც სწვევიან.

მეორე ეპისკოპოსის ცნობა და სახელი არ სჩანს, ეს ცნობები პატრს დონ გაბრიელ ასლანიშვილს გორის კათოლიკეთა ეკლესიის ერთს ძველს „ტიბიკონში“ მოუპოვნია, ცნობა ლათინურათ არს ნაწერი.

გორიდან საით გაემგზავრნენ ეს ეპისკოპოსები ამისი ჩვენ არაფერი ვიცით, ცხადია, რომ სპარსეთში წავიდოდნენ. ასე და ამ გვარად, სპარსეთში მიმავალ კათოლიკის ეპისკოპოსებს, არა შემთხვევაში არ ასცდებოდათ საქართველო და მის მკვიდრთ კათოლიკეთ ნახვა და მათი ცნობების შეტყობა. სხვათა შორის ზოგი რამ ძველის ცნობებიდგან სჩანს, რომ: თბილისში, კათოლიკეთ მღვდელთ-მთავრებთაგანნი მგზავრობის დროს ყოფილან შემდეგი პირნი: მთავარ-ეპისკოპოსი ლუკა, მთავარ-ეპისკოპოსი სილიბისტრო. ქალდეველთა ეპისკოპოსი მარტიროს დორმალელი, ისაია ეპისკოპოსი სალმასტელი და ბევრიც სხვანი, რომელნიც მგზავრად გაივლიდნენ საქართველოზედ. ნამეტურ ხშირად მოსულან ქალდეველთა მღვდელ-მთავრები. ბევრს ისე გაუვლია, რომ მათი ცნობა არავის გაუგია. რაც შეეხება საქართველოში ცნობით და რომიდან მოწერილობით რომელიმე ეპისკოპოსის მოსვლის, ეს კი არ მომხდარა კარგა ხანია თითქმის 160 წელიწადია, რაც საქართველოს კათოლიკობას თავის მღვდელთ-მთავარი აღარ უნახავთ.

ვიტყვი, რომ რუს-ოსმალის ომის შემდეგ, როდესაც დასავლეთ-სამხრეთ ოსმალეთის საქართველო რუსეთის იმპერიის საქართველოს შემოუერთდა, მაშინ თბილისში ჩამოვიდა ართვინის კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ზაქარიანი, რომელიც სომხის ტიბიკონის მღვდელთ-მთავრად ირიცხებოდა. და თვითონ კი შთამომავლობით ქართველი გახლდათ. ეს თვითვე აღიარა ერთს ქადაგებაში, რომელიც მან წარმოსთქვა თბილისის კათოლიკეთ ეკკლესიაში, როცა იგი მწირველი იყო და წირვა-ც სომხურს ენაზედ შეასრულა. ეს ეპისკოპოსი თბილისიდან 1879 წ. დაბრუნდა ართვინს. იგი ლივანას გარდაიცვალა. ნათესავი გახლდათ ბათუმში მცხოვრებ ქართველთ კათოლიკეთ მჭედლიშვილების.

დღეს, საქართველოს კათოლიკობა მიწერილია სარატოვის კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაზედ. აწინდელი ეპისკოპოსი საქართველოში მოიწვია ჩვენის ქვეყნის მამულის შვილმა სტეფანე კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილმა. როგორც შევიტყეთ, მღვდელთ-მთავარს უკვე გარდუწყვეტია მგზავრობა. მისი საქართველოში მოსვლა მთელი საუკუნის განმავლობაში არის პირველი მაგალითი. მანვე უნდა აკურთხოს ბათუმის ქართველ-კათოლიკეთ მღვთის-მშობლის ეკკლესია, რომელიც აღშენებულ იქმნა: სტეფანე, იაკობ და პეტრე ზუბალაშვილების ფულით, მათ სამარადისოდ დაუფიწყარ დედის, აწ გარდაცვალებულის ელისაბედის სამახსოვროდ, რომელსაც მეტად დიდი ნატვრა ჰქონია ოსმალეთის საქართველოს რომელიც კუთხეში ქრისტიანობის ტაძრის აღგების. ეს ნატვრა მისმა შვილებმა უკვე შეასრულეს და ამ საქმის შესრულებამ შემთხვევა მისცა, რომ საქართველოში მოსულიყო აწინდელი კათოლიკეთა ეპისკოპოსი და ხსენებული ეკკლესია ეკურთხა. ამ ეკკლესიის ისტორიაში ეს შემთხვევა სამახსოვროდ დაშთება, ამ სამახსოვრო საქმის უმთავრეს მიზეზად. კი კვალად სტეფანე და მის ძმების საქციელი ჩაითვლება, რომელთაც მისცეს მიზეზი მღვდელთ-მთავარს, რომ მას საქართველოში ემგზავრნა და მით გაეცნო თავისი უშორესი სამწყსო.

აწ ახლად განწესებული კათოლიკეთა ეპისკოპოსი ბარონ ედუარდ როპი, ტომით გერმანელია და თავის კვალად განვითარებული. მისი მოგზაურობა და აღგილობრივ მცხოვრებთ გვაროვნობის მხრით გაცნობა და ნახვა უეჭველია თავის შესაფერს ნაყოფს გამოიღებს და ჭეშმარიტება იქმნება აღორძინებული.

ეპისკოპოსი ბარონ ედუარდ როპი, როგორც ვიცით, უმაღლესად განათლებული პირია, მას ხალხთა ცხოვრების შესახებ შესაფერი წარმოდგენა ექმნება. იგი ბათუმს გარდა ახალციხესა და თფილისშიაც აპირებს მოგზაურობას; სრული იმედი გვაქვს, რომ ყოვლად სამღვდელო ამ უძველეს საქრისტიანო საქართველოს კათოლიკობას ისტორიულის ვითარებით გაიცნავს, მათში გამოიკითხავს ბევრს რამე საყურადღებო ცნობებს და მისი შეტყობით აღბეჭდავს თავის მღვდელთმთავრობითი სასარგებლო ნავალსაც, ამის საშუალებით ყოვლად სამღვდელო მომავალის მეისტორიესთვის საყურადღებო მასალას დასტოვებს. მაშ ვინატრებთ სულით და გულით რომ ყოვლად სამღვდელოს მობრძანება როგორც სასარგებლო და მშვიდობიანი იყოს, ისევე იგი თავის მრევლისაგან მშვიდობით და სიყვარულის პატივისცემით დაბრუნდეს თავის სამწყსოში.

II.

მართალია რომ XVI საუკუნიდამ საქართველოს დედაქალაქ თბილისში, კათოლიკეთ ეპისკოპოსის კათედრაზედ არ ინიშნებოდნენ მღვდელთმთავრულის ღირსებით დაჯილდოებულნი პირნი; მაგრამ ვინც კი ინიშნებოდნენ და რა ხარისხისაც კი იყვნენ, ყველა ეს სამოციქულო პირნი თავიანთის მღვდელთმოქმედების მხარეებით და მასწავლებლობით არ ჩამოურჩებოდნენ სამღვდელთმთავრო ხარისხით დაჯილდოვებულ პირებს. ასეთ ჩინებულ კათოლიკეთ მამანი საქართველოს დიდის ყურადღებით უმზერდნენ, საქართველოთ ერს დამხმარებლებათ ველინებოდნენ, იგინი იყვნენ როგორც წარფელი მოღვაწენი კათოლიკეთა მრევლის, ისევე მთელის

ქართველის ერის და მათსთან ყველას მკურნალნი, დოსტაქარნი და ჯარა ექიმნიც. კათოლიკეთა მოძღვართ მკურნალობა და წამლობა ქებულია მთელს საქართველოში, ქართველ მეფეებსაც ყოველთვის რომილამ მოსული მოძღვარნი ახლდნენ მკურნალებათ, ასეთია მაგალითებრ პატრი ანდრია, ცნობილი მკურნალი XVIII საუკუნის ბოლოს, მეფე ერეკლეს კარზედ და პატრი ფილიპე 1830 წლებში.

დიდს დავალებას გარდა, ქართველთ კათოლიკეთ ვარეშე, ლათინის წეს-რიგის პატრებმა, საქართველო გაიცნეს დაწვრილებით, ყველა მათგანი საქართველოს დაწვრილებით გაცნობას თითქმის საღმრთო ვალად სთვლიდა, ყოველი მოძღვარი, რომელიც კი რომილამ მოდიოდა საქართველოში, იგი უპირველესად სწავლობდა ქართულს ენას, მწიგნობრობას, საქართველოს ისტორიას, უღრმესად თვით ქართველ ერის ცხოვრებას და მდგომარეობას ყოველ ნაირის მხრით, იგინი კარგად ტყობილობდნენ თვით საქართველოს სამეფო ვითარებასაც, მათ მოსაზღვრე სახელმწიფოებსაც, მათ კარგად იცოდნენ როგორც საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური და ეკონომიური მხარეები, ისევე უცხო სახელმწიფოთა. იგინი ძრვიელ ხშირად ახლდნენ მეფეებს გვერდით და ბევრს რთულს სადიპლომატო საქმეებში მონაწილეობასაც იღებდნენ. ასეთია მაგალითებრ ნიკიფორე ირბაი, ფრა-ჯოვანო თადეოსი, რომელიც შაჰაბაზმა თეიმურაზ მეფეს მოციქულათ გამოუგზავნა, პატრი მავრო, რომელიც მეფე ერეკლემ 1781 წ. რომის სენატში გაგზავნა და მრავალნიც სხვინი ასეთნი და ნამეტურ პატრი. ნიკოლა, რომელიც ერთ დროს, საფრანგეთის იმპერატორ ნაპოლეონ პირველთანაც იყო გაკზავნილი.

ამ მოძღვართა შორის ბევრი დიდათ მწიგნობარნიც არიან, მაგალითებრ ასეთ მწიგნობარ მოძღვართა საშუალებით, XVII საუკუნეში, პაპის ურბანუს VIII-ის დროს, რომის „კონგრეგაციას“ მოხსენდა საქართველოს ერის მდგომარეობა და ნამეტურ ქართველის ერისთვის წიგნის ბეჭდვის დაჭიროება.

„კონგრეგაციამ“ თხოვნა შეისმინა, რომში ქართული სტამბა გაიხსნა, 1626 წ. და 1629 წ. იქ პირველად ქართული წიგნიც დაიბეჭდა. წიგნები იყო შემდეგი: „ქართულ-იტალიური სლავარი“ შედგენილი პატრის პაულინისაგან. „ქართული ანბანი“ საქართველოს კათოლიკეთათვის. „ლაცვის წიგნი“ ქართულ-იტალიურ-თათრული დრამატიკა“ შედგენილი ნიკიფორე ირბახისა და სხვანიც. ამავე დროს, რომის „კონგრეგაციამ“ თვის უმაღლეს სამქადაგებლო სასწავლებელში განაწესა ქართული ენის კათედრა და მასზედ დაინიშნა ქართული ენის პროფესორი, რომელიც იქ ქართველ კათოლიკეთა შვილებს ქართულ ენას ასწავლიდა. ასეთ პროფესორები ყოველთვის იყო იქ. უკანასკნელ პროფესორად 1800 წ. ახალციხელი კათოლიკეთ მღვდელი გრიგოლ ბალინოვი გახლდათ.

ქართველი ერის სამსახური ლათინის პატრებისაგან მართო სტამბის გახსნით და ქართული საჭირო წიგნების ბეჭდვით არ გათავდა. მათ შექმნეს დიდი ძალი წიგნები საქართველოს შესახებ. მათ სწერეს ქართველ ერის და საქართველოს შესახებ ძრიელ ბევრი ისტორიული და ეთნოგრაფიული წერილები. ასეთია მაგალითებრ სამეგრელოს ვრცელი აღწერა პატრი ლამბერტისა, რომელიც XVII საუკ. სცხოვრობდა და 18 წელს იმყოფა სამეგრელოში. იოსებ ზამპი, რომელიც იმავე დროს სცხოვრობდა და რომელმაც აგრეთვე დაგვიტოვა თვის ნაწერი საქართველოს შესახებ. ცნობილი პიეტრო დელა ვალე, რომელმაც დაგვიტოვა შესანიშნავი აღწერა საქართველოს XVII საუკუნის გაჭირვებულს მდგომარეობის და ქართველთ უბედურის ემიგრაციის შესახებ, ნამეტურ მის, თუ რაც ამ ერს შაჰაბაზ ბარბაროსისაგან მოველინა და დაიღუპა. ბევრს კიდევ სხვა პატრებს და ეპისკოპოსებს უწერიათ საქართველოს შესახებ. ყველას ნაწერები კაცის გულს მაღალის სიბრალულით ავსებს; ბევრს რამ საყურადღებო მხარეებს აცნობებს ჩვენის ძველების შესახებ.

ასეთი შრომა და ამაგი ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან ქართველ ერს არას დროს არ დალევია. ასეთი ამაგდარო

მოღვაწე მოძღვარნი საქართველოში იყვნენ თვით საქართველოს სამეფოს წესების დასრულებამდე, ასეთია მაგალითებრ პატრი ნიკოლა, დამიანე და ამათ შემდეგ, ანუ 1835 წლებში, გამოჩენილი და მეტად ამაგდარი პატრი ფილიპე, რომელიც საქართველოს ერს დიდათ უყვარდათ, ამას პატივს სცემდნენ არა მარტო კათოლიკენი, არამედ მთელი საქართველოს ერი, რადგანაც პატრი ფილიპე მოძღვარს გარეშე იყო ხელოვანი მკურნალიც ყოველნაირი ექიმობის. ლათინის პატრები საქართველოში ყოველთვის ღარიბად სცხოვრობდნენ, თითქმის ძროხის ჯივრით იკვებებოდნენ და დანარჩენი საცხოვრებელი და განძეულობა სულ საწყალი ხალხისთვის ჰქონდათ დანიშნული. დიდი მექიმაგენი იყვნენ ესენი შეუძლო ხალხისა, იგინი განურჩევლად მფარველობდნენ შეუძლო და სნეულ ერს, ყველას შესაფერს დახმარებას აღწევდნენ სიტყვით, საქმით თუ სხვაფრივ.

ასეთია წარსული როგორც კათოლიკეთა მღვდელთ-მთავართა, ისევე აბატთა, პრელატთა და არქიმანდრიტთა. ესენი ასე აცხოვლებდნენ თვის სახელოვნებას, ასე აბრწყენდნენ თვის მოქმედებას და მით იფარავდნენ კათოლიკის სარწმუნოებრივს მხარეების პატივ საღებ დედა აზრებს. ასეთი ნიადაგი აქვს დღემდე საქართველოს კათოლიკეთა ეკკლესიის ტახტს, იგი ასეთის სპატიო მხარეებით არის გარემოცული, ეს სპატიო მხარეები მის ისტორიისათვის საკმარისად ძველს საუნჯეს შეადგენს, ეს საუნჯე საყოველთაოდ მოსაგონრად დაშთება საქართველთ წინაშე, რადგანაც ნაყოფი ამათი ცხადი არს ქართველებში. სწორედ ამ უძველეს კუთხის კათოლიკეთა ღირსეულს საეკკლესიო ტახტზედ ეძლევა შემთხვევა, რომ ყოველად სამღვდლო ედვარდი მობძანდეს და იხილოს ასეთის საყურადღებოს მხარეებით მკვიდრად დაცული და შენახული თბილისის კათედრა.

უნდა ვსთქვათ ისიც, რომ ლათინის ეპისკოპოსთ და პატრების ღწვა სარწმუნოებრივ მხარეების გარეშე, თვით სამასწავლებლო მხრიდაც დიდათ საყურადღებოა საქართველოში.

სკოლების დახსნის გარეშე, კათოლიკის მოძღვართა მეოხებით ქართველთა შვილები ძველადგანვე თვით ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებშიაც იგზავნებოდნენ სასწავლებლად. ბევრი მათგანი პაპის კოლეჯიაში ათავებდა სწავლას, ბევრი „პროპაგანდაში“, ბევრნი საერო სასწავლებელშიაც. ასეთია მაგალითებრ ქართველ გვარის კათოლიკეთ არქიმანდრიტი პავლე შაჰყულიანი, რომელმაც უმაღლესი სასულიერო სწავლა რომში დაამთავრა 1795 წ. ასე და ამ გვარად, ჯიძველეს საქრისტიანო საქართველოს კათოლიკეთა შვილებს რომის საშუალებით ხშირად მიუღიათ უმაღლესი განათლება, ზოგს მათგანს შემდეგში თვით კარდინალობამდისაც მიუღწევია, როგორც ეს ცნობილ არს აქამდე, რომ ერთ დროს, ქართველ გვარის კათოლიკე ივანე ლეონიძეს კარდინალობამდისაც მიუღწევია. ჩვენთვის, საქართველოს კათოლიკობისთვის დიდათ საინტერესოა ამ კარდინალის ცხოვრება. ამ პირს გარდა, ლათინის წეს-რიგის მღვდელთ-მთავრების წყალობით ქართველთ ბევრი კიდევ სხვა წარჩინებულნი პირნი გამოსდიან. ერთი ამათგანია აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი, წარჩინებული გვამი, დღეს მ. თამარაშვილი, დონ ივანე და დონ მიხეილ ანტონოვები და მრავალნიც სხვანი უაღრესად დაჯილდოვებულნი მალაღის სათნოებითი ადამიანურის მიღრეკილებით და ქართველურის მამულისშვილობით.

ამიტომ სრული იმედი გვაქვს, რომ ყოვლად სამღვდელო ედუარდი. საქართველოს კათოლიკობას შესაფერის თვალით შეხედავს. იგი თავის სამწყსოთა შორის საქართველოს ღირსეულ ხვედრათ მიიმჩნევს, საქართველოს კათოლიკეთა ეკლესიის ტახტი მთელს კავკასიის კათოლიკეთა მალიარებელთ შორის უპირველეს ცენტრად გახდება. მართლაცა და უნდა აღინიშნოს, რომ მთელს აზიის ერთა შორის, კათოლიკობა საქართველოში ყოველთვის დიდის დიდებით ბრწყინავდა. მის მფარველებად და პატივის მცემლებად ნამდვილ კათოლიკეთა გარეშე თვით ქართველთ მეფენი და მღვდელთ-მთავრებიც ირიცხებოდნენ. ყველა ესენი ცხად საბუთს მისცემს ყოვლად

სამღვდელთა ედვარდს, რომ საქართველო და მისი კათოლიკე
ერი დიდის მხედველობით გაიცნოს და უძველეს საეკლესიო
მოხუცებულ ტახტს შესაფერი მფარველობაც გაუწიოს, მიაპ-
ყრას ისეთი ყურადღება და მფარველობა, რასაც ეს მოხუცი
ეკლესიის ტახტი ითხოვს და მის მალიარებელთ ქართველთ
კათოლიკეთ საყოველთაოდ სამართლიერი საჭიროება.

კათოლიკეთ ეპისკოპოსი საქართველოში.

ნ მაისი, თითქმის 160 წელიწადია მას შემდეგ, რაც საქ-
ართველოში ქართველ გვარის კათოლიკობას ავისი ეპისკო-
პოსი აღარ სწევდა.

საქართველოში უკანასკნელად მოვიდა ეპისკოპოსი ფი-
ლიპე, მეფის თეიმურაზის დროს, 1745 წელს.

ახლა, როგორც ვიცით, საქართველოს კათოლიკობას
ეწვია ეპისკოპოსი ედუარდ ბარონ როპპი. ყოვლად სამღვდე-
ლო, ტფილისიდან ბათუმში ჩამოვიდა ორს მაის, სალამოს.
თან ახლდნენ ჩამდენიმე სამღვდელოებანი, სხვათა შორის:
დონ იოანე და მიხეილ ანტონიშვილები. აგრეთვე მღვ. საა-
კოვი, ოდესის კათოლიკეთა ეკლესიის ფრანგულს ენაზედ
მოქადაგე.

ეპისკოპოსს თან ახლდა ჩვენი მამულისშვილი სტეფანე
კოსტანტინეს ძე ზუბალაშვილიც.

თფილისში, ედუარდ როპპი სადგომად ჩამოხტა სტეფანე,
იაკობ და პეტრე ზუბალაშვილების სახლში. აქ მას მიაგეს
სრული პატივისცემა, საჯაროთ გაუმართეს სადილი. თავად-
აზნაურობამაც ცალკე ვადუხადა პატივისცემა. როგორც ვი-
ცით, ყოვლად სამღვდელთ ხსენებულს ოჯახში დიდი
პატივისცემა ჰპოვა. სრული მშვიდობა. ბათუმში ყოფნის
დროს, ყოვლად სამღვდელთ სადგურად ჩამოხტა ქართველ
კათოლიკეთა ოჯახში ნ. საბაშვილის სახლში, სადაც მან
აგრეთვე ჰპოვა სრული პატივისცემა.

ყოვლად სამღვდელთ, ბათუმის საზოგადოებამაც დიდის
თავაზით და პატივისცემით მიიღო.

მეორე დღეს ეპისკოპოსმა სწირა ძველს ეკლესიაში, ოთხ მაისს აკურთხა ახალი ეკლესია.

ეკლესიაში ყოვლად სამღვდელოს მზღება იმავე ცერემონიით და წესით მოხდა, როგორც ტფილისში.

კურთხევისათვის ეკლესია მდიდრულად იყო მოართული და ელექტრონის სანთლით განათებული.

კურთხევის შემდეგ, ვიდრე წირვა დაიწყებოდა, ყოვლად სამღვდელო კარში გამოვიდა და სიტყვა წარმოსთქვა ფრანგულად. შემდეგ სიტყვა წარმოსთქვა დონ-იოანე ანტონიუვილმა.

წირვას დაესწრო დიდ-ძალი ხალხი, წესიერება დაცული იყო სამაგალითოდ. დიდ-ძალი ხალხი იყო მოსული ბაქო-დან, განჯიდან, ტფილისიდან, გორიდან, ქუთაისიდან და სხ. აქვე იყვნენ რამდენიმე სამღვდელოდ მომზადებულნი, რომელნიც ყოვლად სამღვდელოდ 6 მაისს აკურთხა. ამ დღეს მრევლსაც მირონი სცხო.

პირველ დღეს, წირვამ კარგა ხანს გასტანა. სხვათა შორის, წირვაზედ გახლდათ ჩვენი მოხუცი მოძღვარი იოანე გვარამაძე (ვინმე მესხი), რომელმაც მშვენიერი სიტყვა წარმოსთქვა.

წირვის გათავების შემდეგ, ყოვლად სამღვდელო და მრავალი ხალხი მიპატიებულ იქმნენ სადილად; სადილი გამართული იყო ბათუმის ქალაქის გამგეობის შენობაში. სადილს დიდ-ძალი ხალხი დაესწრო.

ყოვლად სამღვდელომ რამდენიმე სიტყვა წარმოსთქვა ფრანგულად, პოლონურად და გერმანულად. ყველა ტომს თავ-თავის შესაფერის სიტყვით მიჰმართა. ნამეტურ პოლონელებს დაავალა თავიანთ ეკლესიის პატივისცემა და სამშობლოს სიყვარული.

შემდეგ სიტყვები წარმოითქვა სულ უცხო ენაზედ, თუმცა ქართველთ რიცხვი მეტი იყო სხვა ტომის ხალხზედა. სადილზედ ქართულად სიტყვა წარმოსთქვა ბ-ნმა ოცხელმა, ქუთაისის სათავად-აზნაურო სკოლის ინსპექტორმა. ორატორმა მშვენივრად დაასურათა ქართველი ერის აწინდელი მღგო-

მარეობა და ბოლოს დიდის მადლობით მოახსენა სტეფანე ზუბალაშვილი, რომელიც თავის სამშობლო ერის სასარგებლოდ არას იშურებსო. სადილი 5 საათზე გათავდა.

ბათუმიდამ ყოვლად სამღვდლო ქუთაისს აპირებს. წასვლას. ქუთაისში დარჩება რამდენსამე დღეს და მერე იქიდან ახალციხეს გაემგზავრება. ეკლესიის, კურთხევის დროს, ეკლესიის გალავანში ისყიდებოდა ამ ეკლესიის აღწერა. ქართულად დაბეჭდილი და მეორე პატარა ბროშურად ამ სათაურით: „კათოლიკეთა ეპისკოპოსის კობრძანება საქართველოში.“ რამდენიმე ასი ცალი იმ წიგნებისა უფასოდ, იქმნა და-რიგებული

შემდეგ

ქუთაისში ყოფნის დროს, ადგილობრივ მცხოვრებთ, ქართველთ კათოლიკებმა დიდი პატივისცემა მიაგეს ყოვლად სამღვდლოს. ქუთაისის და მის საზოგადოების გაცნობით ედუარდ როპპი დიდის აღტაცებით აღივსო. იქ მან ჰპოვა სრული მშვიდობა, ქართველური მამულისშვილური სალაში და პურ-მარილი აღტაცებული დაბრუნდა და თან წაიღო უსამზღვრო თავაზი ქართველის ერის პურ-მარილისა. ქუთაისიდამ გორს გაიხლათ და აქაც დიდის პატივისცემით დახვდა თვისი მრევლი. ყველგან სრულს პატივისცემას აგებდენ, გორში პურ-მარილი დიდათ ესიამოვნა, მიწვეულ იქმნა ქართველთ წარჩინებულ გვარიშვილებთაგანაც, გორის კათოლიკეთ პატარმა გაბრიელ ასლანიშვილმაც დიდი შრომა მიაგო, გორი-დამ ყოვლად სამღვდლო სამცხე-საათაბაგოს გაემგზავრა, მიმოვლო კათოლიკეთა ყველა სოფლები, ნახა მათი ეკლესიები, გაიცნა ყველაფერი შეძლების და გვარად და ყველას შესაფერი განკარგულებაც აუწყა. ნამეტურ ცვლილება მოახდინა ახალციხის ქართველ კათოლიკეთა სასულიერო გამგეობაში. ყველგან ქართველ კათოლიკებმა თხოვნა მიართვეს და თან სთხოვეს რომ ჩვენ ქართველ გვარის კათოლიკენი ლათინის ტიბიკონზედ მიგვიღეთო, ყველას ნატვრა ეს არისო. ედუარდ როპპიც დაჰპირდა. კათოლიკობას დიდი ნატვრა აქვსთ ლათინის ტიბიკონზედ გადასვლის. ყოვლად სამღვდლო მოგზაუ

რობის შემდეგ კვალად თფილისში დაბრუნდა და რამდენსამე დღეს დაშთა, ამ დროსაც მან ისადგურა ზუბალაშვილების ოჯახში. შემდგომ ამის დიდათ პატივცემული გაემგზავრა თავის სამწყსოსკენ.

წმიდა ალფიზის ეკკლესია, მანგლის აღშენებულ არს 1860 წ.

ბაქოს ეკკლესია, კერძო სახლში სწარმოებს.

სომხის გვარის კათოლიკეთ ეკკლესიები:

იონე ნათლის მცემლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1862 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. შახნაზარს აქ მრავლად არიან გადაგვარებულ ქართველ კათოლიკეები,

მღვთისმშობლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1865 წ. ბორჩალოს მაზრა. დიდი ყარაქლისი. სომხის გვარის კათოლიკეთათვის, აქაც მრავლად არს ქართველთ გადაგვარებულთ რიცხვი.

მღვთისმშობლის ეკკლესია აღშენებულ არს 1865 წ. პატარა ყარაქლისი, ბორჩალოს მაზრა, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის, ძველადვე იყვნენ ქართველთ გადაგვარებულნიც.

მაცხოვრის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1852 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. სარჩაპეტს, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის ქართველთ რიცხვი არსად ჩანს.

მაცხოვრის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1869 წ. ბორჩალოს მაზრა, სოფ. შიშტაბა, სომხის გვარის კათოლიკეთათვის. ერევნის გუბერნიაში, ქართველნიც არიან.

ერევნის გუბერნიაში შემდეგ ადგილებს. დრის კათოლიკეთ ეკკლესიები:

მღვთის მშობლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1855 წ. ალექსანდრეპოლს სრულიად სომხის გვარის, სომეხთ კათოლიკენი ეკუთვნიან სომხის გვარს.

წმინდა გრიგორის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1843 წ. სოფ. ტაბატულაკს.

მღვთისმშობლის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1859 წ. ყარაქლის.

ივანე ნათლისმცემლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1845 წ. სოფ. ვავტრელოს.

მღვთისმშობლის მიძინების ტაძარი, აღშენებულ არს 1865 წ. სოფ. კახანიჩს.

მღვთისმშობლის ეკლესია, აღშენებულ არს 1857 წ. სოფ. მუსლუხს.

წმ. სტეფანეს ტაძარი, აღშენებულ არს 1866 წ. სოფ. გირხს.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს 1860 წ. სოფ. შიშ-ტაბას.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს 1873 წ. სოფ. წითელს. ამ სოფლის სახელი ქართულია და ვინ იცის აქ ოდესმე ქართველ კათოლიკენი იყვნენ და მათგან დაერქვა წითელი.

მაცხოვრის ტაძარი, აღშენებულ არს სოფ. დარაკოკს.

კათლიკის სამლოცველო, სოფელ კარბულახს. ერევნის გუბერნია, დაღისტანს.

წმ. სტანისლავის ტაძარი, აღშენებულ არს 1843 წ. თემირხანშურას, ლათინის წესზედ.

მღვთისმშობლის მიძინების ეკლესია. აღშენებულ არს 1845 წ. სოფელ სიამუტს, ლათინის წესზედ,

ბაქოში არის სამლოცველო, ლათინის წესზედ.

ფერისცვალების ეკლესია, აღშენებულ არს 1846 წ. ლათინის წესზედ, სტავროპოლს

ამაღლების ეკლესია, აღშენებულ არს 1868 წ. ქ. კავკავს.

გროზნის ეკლესია, 1863 წ. არის აღშენებული ლათინის წესზე.

ფერისცვალების ეკლესია აღშენებულ არს 1873 წ. პეტროგორსკს, ლათინის წესზედ.

ეკატერინედასის ეკკლესია, ლათინის წესზედ, აღშენებულ არს 1893 წ.

მიქელგაბრიელის ეკკლესია, აღშენებულ არს 1870 წ. ლათინის წესზედ, მაიკოპის განყოფილების, სოფელ სემენოვკას.

წმ. შობის სამრევლო ეკკლესია, აღშენებულ არს ლათინის წესზედ 1883 წელს.

ბოლომდე ვიხდი მასზედ, რომ შეიძლება კერძოთ საქართველოში და საზოგადოთ მთელს კავკასიაში, ბევრს ალაგას არის ისეთი ძველი ეკკლესია, რომელიც მე არ მინახავს, არც ამიწერია. ამას ფიქრი არ უნდა, ასეთი ეკკლესიები შეიძლება იქმნეს დაშთენილი ოსმალეთის საქართველოში, სადაც მგზავრობა ერთობ ძნელია. გარდა ამისა, ამ კუთხის ძველი ნაშთების შესახებ ცალკე რამე დაბეჭდილი აღწერაც არაფერი არსებობს. იმედია, რომ ეს ნაკლი მომავალში შევსებული იქმნება სხვათაგან.

ნაწერები ქართველ-კათოლიკეთ შესახებ:

კათოლიკეთ ეკლესიას საქართველოში.

დაბა, სოფელი და ქალაქი ქართველ კათოლიკეთ.

კათოლიკეთა მოღვაწენი საქართველოში. 1625—1860

წარჩინებულნი გვარის-შვილნი და მოქალაქენი.

წუბალა-შვილების გვარის ისტორია.

ისტორიული და ეთნოგრაფიული წერილი ქარ. კათოლიკეთ შესახებ.

ანქამანდრიტი ზავლე შჩუელიანი.

ზატრა ნაკოლა.

ახატი ზეტრე ხარისჭირაშვილი.

უმთავრესი მიზეზები რომის უურადლების.

საქართველოს შესახებ ევროპის მოგზაურნი და მოძღვარნი.

ბათუმის ეკლესიის აღწერა.

ქართველ-კათოლიკეთა ეპისკოპოსნი.

ისტორია ქართველ-კათოლიკეთა XI—XIX საუკუნემდე.

ქართველ-კათოლიკეთ მოძღვარი ივანე გვარამაძე.

სურსამის გვარის ისტორია და ქართველ კათოლიკენი.

ქართველთ კათოლიკეთ შესახებ.

ქართველთ კათოლიკენი.

ს ა რ ჩ ე ზ ი .

- I. სამცხე-საათაბაგო უწყება მკითხველთადმი.
- II. სტეფან კონსტანტ.-ძე ზუბალაშვილის ხსენება და სურათი.
- III. სამცხე-საათაბაგოს გათათრება.
- IV. საომარი იარაღის ხელმძღვანელობა და მისი დაცემა სამცხეს.
- V. გემებ-ნაგების კეთება და გემმძღვანელობა ლიფანა-ლანსისტანში.
- VI. სამზადისი გურიის გათათრებისა და ალი გურიელის დახვეწება.
- VII. აფხაზეთის გათათრება.
- VIII. სამცხე-საათაბაგოს ათაბაგნი.
- IX. სამცხე-საათაბაგოს მღვდელ-მთავარნი და მათი ეპარქიები.
- X. სამცხე-საათაბაგოს დაკარგული და აწინდელი სოფლები.
- XI. არქიმანდრიტი ზაფლუ შაჰყულიანი და ქართველ კათოლიკენი ახალციხეს 1850 წლებში.
- XII. მოძღვარი იოვანე გვარამაძე და ქართველთა კათოლიკენი.
- XIII. ისტორია სურსიძის გვარისა (ისარღოვი) ზარზმას ტყარია.
- XIV. მრეწველობის წარმომადგენნი და ქართველთა კათოლიკეთა ზუბალაშვილების გვარის ისტორია.
- XV. ქართველთა კათოლიკეთა სასულიერო წოდება.
- XVI. ქართველთა კათოლიკეთა ეპკლესია საქართველოს და სამცხე-საათაბაგოს.

